स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒व लो॒क॒म्पृ॒णा । ता॒मे॒ष स॒र्व्वो॒ऽग्नि॒र॒भि॒सं॒प॒द्य॒ते॒ त॒स्यै॒तन्मि॒थु॒नं॒ यो॒ऽय॒ꣳ स॒व्ये॒ऽक्ष॒न्पु॒रु॒षो॒ऽर्ध॒मु॒ है॒त॒दा॒त्म॒नो॒ य॒न्मि॒थु॒नं॒ य॒दा॒ वै॒ स॒ह मि॒थु॒ने॒ना॒थ स॒र्व्वो॒ऽथ कृ॒त्स्नः॒ कृ॒त्स्न॒ता॒यै॒ त॒द्य॒त्ते॒ द्वे॒ भ॒व॒तो॒ द्व॒न्द्व॒ꣳ हि॒ मि॒थु॒नं॒ प्र॒ज॒न॒नं॒ त॒स्मा॒द्द्वे॒ द्वे॒ लो॒क॒म्पृ॒णे॒ऽउ॒प॒धी॒ये॒ते॒ त॒स्मा॒दु॒ द्वा॒भ्यां॒ चि॒तिं॒ प्र॒ण॒य॒न्ति॒ ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा—तामेष सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते । तस्यैतन्मिथुनम् । योऽयं सव्येऽक्षन्पुरुषः । अर्धमु हैतदात्मनः—यन्मिथुनम् । यदा वै सह मिथुनेन । अथ सर्वः । अथ कृत्स्नः—कृत्स्नतायै तद् । यत्ते द्वे भवतः । द्वंद्वं हि मिथुनं प्रजननम् । तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे उपधीयेते । तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोपमुक्तदक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वेन सम्पत्तिं दर्शयन्नाह—स एष एव लोकम्पृणेति । 'स' 'एषः' दर्शमण्डलगतपुरुष एव 'लोकम्पृणा' इष्टका लोकम्पृणेष्टकारूपा आदित्यात्मकत्वमष्टमकाण्डावसाने प्रतिपादितम्—तथा हि "अथ लोकम्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकम्पृणाऽय ह्रीमान् लोकान् पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति" (श. प. ८।७।२।१) इति । ता मूर्धात्मकलोकम्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते—लोकम्पृणाभिः सर्वोऽग्निः कृत्स्नः सतर्प्यत इत्यर्थः । तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः 'पुरुषः' 'मिथुन' योषित् इत्येतस्मिन् मिथुने हि 'आत्मनः' 'अर्द्धम्' अर्द्धभाग । "अर्द्धो वा एष आत्मनो

यत्पत्नी"इत्यादि ऊर्ध्वं 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, य एष हिरण्मयः पुरुषः, सोऽयं' 'दक्षिणेऽक्षन्' अक्षिणि पुरुषो नेत्राभिमानी रूपादिदर्शनहेतुर्यो वर्तते सोऽयमेक एव । प्राणिनेत्रेषु मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति भावयेदिति रहस्य । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वेता. उ. ६।११) इति शाखान्तरात् । अस्यां कण्डिकायां यत्तु सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाक्षात्कारविद्योतकः । एव पूर्वत्र च चकाराध्ययनपञ्चीपरस्मादिदृष्टान्तमण्डलादिनिदर्शनं च, प्राणिनेत्रपुरुषादौ दार्ष्टान्तिके समुच्चिनुते । हिरण्मय इत्यत्र मयट् न विकारे अनित्यत्वप्रसङ्गात् । अपि तु प्राचुर्ये प्रचुर कनकाभरणो देव इत्यर्थः । दिव्यमङ्गलविग्रह इति वा । यद्वा मण्डले यागरूपमदृष्टिः शुक्ले अर्चिःपर्णदृष्टिः कृष्णे मण्डलभागपुरुषद्वयदृष्टिः अक्षिपुरुषे कार्या इति वा कण्डिकार्थः ॥ ७ ॥

अथेदानीमष्टमकण्डिकाया मिथुनत्वलक्षणमुपासनमुपदिशति । स एष इति । यः पूर्वोक्तो भानुमान् स एषः लोकम्पृणात्मकैव इत्युपासीत । लोक्यते सर्वद्वारैरिति लोकः ब्रह्माण्डं वृष्टिद्वारा पालयतीति लोकम्पृणा पृणोः । पृ पालनपूरणयोः । द्वितीयाया अलुक् । आयास्यार्णाया द्विव एषः प्रत्यक्ष सर्वं सर्वात्मकः । अत एव अग्निशब्दवाच्यो भानुः प्रतिपाद्यमानः आभिमुख्येन संपद्य मिथुनीभूतत्वात् । अयं भावः—एक एवादित्यो द्वेधा भूत्वा जायाशब्देन स्त्रीरूपतः पुरुषशब्देन चोच्यते । अत एव परमात्मप्रकरणे बृहदारण्यके "स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्" (बृ. उ. १।४।३) इति । नच परमात्ममण्डलपुरुषयोर्भेदोऽस्तीति असकृदवोचाम । अत्र निचितिः कृतास्ति ।

श्रीवाजसनेयि-माध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम्

श्रीमत्सायणाचार्यविरचित-
वेदार्थप्रकाशाख्यव्याख्यासमेतम्
उपयुक्तभाष्यानुपलब्धिस्थाने
श्रीहरिस्वामिभाष्यसमेतम्,

U. G. C. BOOKS

"प्रथमखण्डात् पंचमखण्डपर्यन्तं"

चतुर्थो भागः

दशमैकादशद्वादशत्रयोदशचतुर्दशाद्यप्रवर्ग्यकाण्डात्मकः

GIAN

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस

देहली-११००० (भारतम्)

ज्ञानपब्लिशिंगहाउस
देहली-११०००२ (भारतम्)

प्रथम पुनर्मुद्रण १९८७ तमे वर्षे

भारते मुद्रितम्

इदं पुस्तकं ज्ञानपब्लिशिंगहाउस कृते गायत्रीगर्गमहाभागया
देहली ११०००२ त प्रकाशितम् तथा गोयलआफसेटमुद्रणालय
देहली ११००३५ तः मुद्रितम् ।

THE ŚATAPATHABRĀHMAṆA

ACCORDING TO
THE
MĀDHYANDINA RECENSION
WITH
THE VEDARAPRAKĀŚA BHĀṢYA
OF
SĀYAṆĀCĀRYA
SUPPLEMENTED BY THE COMMENTARY
OF
HARISVĀMIN

VOLUME IV
CHAPTERS 10-14

GIAN

GIAN PUBLISHING HOUSE

4-C Ansari Road Daryaganj, New Delhi - 110002

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अ० विषय	पृष्ठाङ्क	अ० विषय	पृष्ठाङ्काः
[illegible]	१२६-१३४	तत्र [illegible]	
२ मानसाग्न्युपस्थानं ब्राह्मणम्-तत्र [illegible]	१६६-१६९	[illegible]	[illegible]-१४४
३ [illegible]		४ [illegible]	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
३ शाण्डिल्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम्—तत्र ब्रह्मात्मविषय क्रतु कर्तव्य इत्य भिप्रायप्रदर्शनद्वारा सत्य ब्रह्म मनोम यत्वादिगुणविशिष्टमात्मानमुपासीत—एतदेव च क्रतुकरणमित्याचार्यनिरूप णेन शाण्डिल्यविद्यायाः सविस्तर प्रति-पादन चेति,	१९०—१९१
४ अश्वावयवेषु विराडवयवोपासनं ब्राह्मणम्—तत्र चाश्वमेधकर्मसम्बन्धि नोऽश्वस्यावयवेषु विराडवयवानि यथा यथ सम्पाद्य तद्रूपेणोपासनस्य प्रद-र्शन चेति	१९३—१९४
५ उपास्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूप प्रतिपादकं ब्राह्मणम्—तत्राश्वमेधक्र-तूपयोगिकाग्निविषय दर्शन वक्तु तम्नु-त्यर्थतया तदुत्पत्तिप्रस्तावस्याभिधान, तत्रापि सृष्टे प्रारम्भे नैव किञ्चना-सीत्सर्वमशनायारूपमृत्युनाऽऽवृतमासा-त्तस्मान्मृत्यो सकाशात्स्वकीयार्चनत एवापामुत्पत्तिरित्यार्थनिरूपण, प्रसङ्गा त्तत्रार्कस्यार्कत्वं प्रतिपाद्य तद्वेदितु फल निरूपण, अद्भ्य सकाशात्पृथिवीद्वारा-ऽग्न्युत्पत्तेरभिधानम्, एवमुत्पन्नो विराट् स्वस्वरूपानुपमर्दनेनाग्न्यादित्यवाय्वा-त्मनाऽऽत्मान त्रेधा विभक्तवानित्यभि-धायास्य विराजोऽश्वर्केऽवाग्नोऽश्वस्यैव संस्काराय दर्शनस्याभिधानम्, एतद्-गुणोपासनफलनिरूपण सो म पुरुषादि-प्रतिपाद्येम विज्ञानमुक्त न केन व्यापारेण याकी गाग तदाप यद् निरूपण, पीठिकापूर्वकमभानिमूर्ति वि-धानम्, प्रसङ्गा मृत्योरिति अग्निर्वा वि-धानम्, एतद्गुणोपासनफलनिरूपणं, ज्योद्गातृक्रमधाश्वमे धया नर्चन, स चस्मिन्नेव शरीरे गतमन्त्र न निमक् रोपियमाया तद्यापरस्य निरूपणम्, तथा च—नैरेह " इत्यादिनाऽश्वा न्वीक्षान्न विदितम्—इदान्' तस्य-यामकमकमदेति विज्ञियो, लिन विधातु अयानवि केश्वरन, एन देवय-वदर्शनस्य भिधानं, फलावस्य प्रश-पतिरि थमधम गोपासनमरणाभ्यिरा-निरन्नामाचार्यस्य प्रमाणाश्रयण, दक्षि-णवानिसुन्देतोभयनिरूपणि तयो फलरूपण प्रयक्षत्र्यभिधान, यो ऽसौ मनुपञ्चात्मक सविता मण्डल देवता यति तद्देह तत्स्वरूपस्य प्रति पादनम्, एवं कतोराग्नि नत्वमुक्त्वा तद् इागस्यग्नेरादि मत्त्वस्य भूरादिलोकाना त उपाद ज्यय त्वस्य चाभिधानम्, उ-पनिषदकत्वमनुष्य स्वात्मना सूत्रेण सहै-कत्वस्य प्रदर्शनम्, एवभूताश्वमेधोपास-कस्य फलनिरूपणम्, अग्निरहस्यविद्या-सम्प्रदायप्रवर्तकमुनिवंशकथन चेत्यादि इति षष्ठोऽध्याय ।	

इत्यग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ।

इति माध्यंदिनशतपथब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं परिसमाप्तम् ॥

श्रीशः शरणम्।

अथैकादशे सङ्ग्रहापरपर्यायेऽष्टाध्यायीसंज्ञके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते।

ब्रा० विषयाः पृष्ठाङ्काः

समृद्धिरूपासकस्यैवोक्तफलहेतुः स्यादिति निगमनम्, इत्थं हविषः समृद्धिमुपपाद्य प्रसङ्गात्तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादिदोषपरिहाराय समृद्धिं वक्तुं प्रतिज्ञाकरणम्, तत्र यज्ञसमृद्धिं वक्तुं न्यूनातिरिक्तत्वादिधर्माणां यज्ञावयवत्वप्रतिपादनम्, एतदुपजीव्य यज्ञसमृद्ध्यर्थं तदुपासनकथनम्, इत्थं न्यूनातिरिक्तदोषस्योपासनया समीकरणमुक्त्वा सम्यगनुष्ठितस्य यज्ञस्याधिकफलसिद्ध्यर्थमुपासनविधानम्, प्रतिज्ञाताया यज्ञसमृद्धेर्निगमनम्, तत्र समृद्धिरूपवेदनस्य फलनिरूपणं चेत्यादि. ११४-११८

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

१ आश्वत्थयोररण्योरुत्पत्तिव्यापकं ब्राह्मणम्—तत्र दर्शपूर्णमासविकृतिभूतांश्चातुर्मास्यादीन्प्रशंसितुमादौ तत्राग्निमन्थनसद्भावात्तत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थविकृतित्वस्य विधित्सया तदर्थमाख्यायिकाया अभिधानं, तत्रादौ चोर्वशीपुरूरवसोः समन्विकस्य जायापत्यभावस्य वर्णनं, तत्रोर्वशी यावता कालेन गर्भवती बभूव तावच्चिरकालपर्यन्तमस्मिँल्लोके पुरूरवसि निवसति स्मेत्यर्थस्याभिधानं, एवमुर्वश्या चिरकालं मनुष्यलोकसंस्थायिन्या तद्विरहमसहमानैर्गन्धर्वैः कृतस्य तद्धरणोपायस्य सप्रकारं प्रदर्शनं, तत्र गन्धर्वाणां कौशलेन जातं समयभङ्गं दृष्ट्वोर्वश्यास्तिरोभावकथनं, उर्वशीदर्शनकामतया कुरुक्षेत्रसमीपेऽन्यतःप्लक्ष नाम्नि सरसस्तीरे सञ्चरतः पुरूरवसः पुरतो जलचरपक्षिविशेषरूपं परिहायान्याभिरप्सरोभिः साकमुर्वश्या आत्मनः प्रादुर्भावकथनम्, अप्सरोगणमध्यस्थितामुर्वशीं ज्ञात्वा हे उर्वशि ! मा गाः तिष्ठ गमनान्निवर्तस्व क्षिप्रं सम्वदावहै इत्यादिरूपेण पुरूरवसः प्रार्थनाकरणस्योर्वश्यास्तत्प्रत्याख्यानकरणस्य च यथायथं मन्त्रद्वयेनोपवर्णनम्, उर्वश्या एवं निराकृतस्य पुरूरवसः एकेन मन्त्रेण दुःखप्रदर्शनम्, एवं परिदेवने कृते तन्निवारणार्थमुर्वश्या कृतस्य तत्समाधानस्यैकेन मन्त्रेण सप्रकारकं कथनम्, इत्थं सहसा प्रत्युक्तस्य पुरूरवसः निराकृत्योर्वश्या स्वप्राप्त्युपायान्तरं तस्योपदेष्टुं तत्कृतोपकारस्यैकेन मन्त्रेणाविष्करणकथनं, यदत्र मन्त्रपञ्चकात्मकमुर्वशीपुरूरवसोरुक्तप्रयुक्तलक्षणमुक्तैकदेशः उक्तस्तत्सूक्तं पञ्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुरित्यादिविधानम्, इत्थमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विलीनहृदययोर्वश्या पुनः पुरूरवसा सह संवत्सरस्यान्तिमायां रात्र्यां पुनर्मेलनार्थं समयं कृत्वा तमनुसृत्य मेलनं कृत्वा च गन्धर्वास्ते प्रातर्वरं दास्यन्ति तदा त्वं हे गन्धर्वाः ! युष्माकं मध्येऽहमप्येको भवानीति वरं वृणीष्वेत्यर्थस्य निरूपणम्, इत्थं गन्धर्वरूपत्वे पुरूरवसा प्रार्थिते सति तत्प्राप्त्युपायफलस्य गन्धर्वैरुपदेशस्यानुक्रमणं, तत्र प्रथमं गन्धर्वत्वप्रापकं यागं कर्तुं पुरूरवसे गन्धर्वैर्दत्तोऽग्निः स्थाल्यामोप्य प्रत्त इत्यभिधानम्, एवं गन्धर्वैर्दत्ते सति पुरूरवास्तमग्निम् उर्वशीगर्भाज्जातं कुमारं चादाय तमग्निं स्थालीसहितमग्निमरण्ये एव निधाय कुमारेणैव सह ग्रामे स्वस्थानमाजगामेत्याद्यर्थस्य प्रतिपादनं, ततः पुरूरवाः पुनररण्यमेत्य निहितं सस्थ

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति सप्रहापर[illegible]नामकमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥

श्रीशः शरणम् ।

अथ द्वादशे मध्यम-सौत्रामण्युभयनामके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रीशः शरणम् ।

अथ त्रयोदशेऽश्वमेधसंज्ञके काण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

ब्रा० विषयाः — पृष्ठाङ्काः

ब्रा०	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
	विधानम्, अस्या एव निहितैरिष्टैर्हिरण्यादिनष्टेऽदनन्तरोदर्शनं वा यस्मादिहापि स्वातन्त्र्येण पुष्यार्थतया विधानं चेत्यादि.	६७–६९
	इति तृतीयोऽध्यायः ।	
	अथ चतुर्थोऽध्यायः ।	
१	**अश्वमेधस्य फलाधिकारिकालादिकम्**–तत्रादौ अश्वमेधयागेन मोक्षादिसर्वकामा आप्यन्त इति फलविधानम्, अथ च क्षत्रियस्यैवाऽश्वमेध इत्यधिकारिविधानम्, स च–एतेषां मध्ये कस्मिन्नृतौ प्रारब्धव्य इति सकारणमभिधाय तत्रारुचिं मत्वा स्वमतेन वसन्तकालेऽत्र प्रारब्धव्य इति मतान्तरेण कालविधानम्, तत्रापि फाल्गुनीपौर्णमास्याः पुरस्तात् षडहे सप्ताहे वाऽथवाऽमावास्यायां वा प्रारब्धव्य इति सूक्ष्मकालविधानं च, ततः सार्थवादादिविदर्शनपूर्वकमध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृभ्यश्चतुर्णां पात्राणामवलिप्तानां चातुष्प्राश्य ब्रह्मौदनं निर्वपतीति प्रतिपाद्य पात्राञ्जलिप्रमितिमिता द्वादशसंख्याम्प्रदाय तस्य मासस्य सर्वात्मना प्रशंसनम्, तमेव ब्रह्मौदनमध्वर्य्वादयश्चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति तेभ्यश्चत्वारि गवां सहस्राणि चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि च दद्यादिति सार्थवाद विधानम्, ततोऽध्वर्युर्यजमानाय निष्कसंज्ञकमाभरणविशेषं तदङ्गे प्रतिमुञ्चन्मन्त्रेण वाचं दद्याद्यापमप्येव च दद्यादिति सार्थवाद विधानम्, उपस्थिताभिर्निष्कग्रीवाभिरलंकृताभिर्महिषीवावातापरिवृक्तापालागलीमहिषीकाभिश्चतसृभिर्जायाभिः सह यजमानोऽग्न्यागारं प्रविशति तत्र यजमान पूर्वद्वारेण प्रविशति यजमानपत्न्यश्च दक्षिणद्वारेण प्रविशन्तीति सप्रयोजनमभिधानम्, प्रातराहुत्यां हुतायामध्वर्युं पूर्णाहुतिं जुहुयादिति सार्थवाद विधाय पूर्णाहुत्या हुतायां च यजमानो ब्रह्मणे वरं दत्त्वा वाचं विसृजेदिति सार्थवाद विधानम्, यजमानः पूर्वदिने स्वगात्रे प्रतिमुक्तं निष्कमध्वर्यवे दद्यादिति सार्थवाद विधानम् ।	
	आग्नेयीष्टिः–तत्रयमिष्टिर्यजमानस्य कामान् यज्ञमुखस्य चाऽनन्तःकाराय कर्त्तव्येति सार्थवाद विधानम्, तस्या एतस्या आग्नेय्याः पञ्चदश सामिधेन्य. वार्त्रघ्नावाज्यभागौ उपांशुहविषो मूर्द्धन्वती पुरोऽनुवाक्या याज्या च मद्वती मूर्द्धन्वत्सद्वती पुरोऽनुवाक्यायाज्यामन्त्रप्रतीके विराजौ संयाज्ये सुवर्णं शतमानं हिरण्यं दक्षिणा चेत्यादिविशिष्टेतिकर्त्तव्यतायाः सार्थवादमभिधानम् ।	
	पौष्णीष्टिः–तत्राय पौष्णश्चरुरश्वस्य स्वस्त्ययनाय कर्त्तव्यो भवतीति सार्थवाद विधानम्, तस्या एतस्याः पौष्णेष्टेः सप्तदश सामिधेन्यो वृधन्वन्तावाज्यभागौ उपांशुहविषो नतवती पुरोऽनुवाक्या याज्या च पथन्वती ऋतवत्पथन्वती पुरोऽनुवाक्यायाज्यामन्त्रप्रतीके अनुष्टुभौ संयाज्ये वासः दानं दक्षिणा च इत्यादिविशिष्टेतिकर्त्तव्यतायाः सार्थवाद निरूपणं चेत्यादि.	७०–७९
२	पौर्णमास्या तायमानायां यजमानपुरुषा अश्वं स्नापयित्वाऽऽनयन्तीति प्रतिपाद्य स चाश्वः सर्वरूपो जवनाम्ना(?)गो-	

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

नाख्याय याज्ञवल्क्यमतेन पशुस्य वपाप्रचरणपक्षस्य सोपपत्तिकं मप्रकारक मकारण निरूपणम्,

उत्तरो महिमग्रह –तत्र एतासु वपासु चाध्वर्युः प्रविश्य राजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णातीति तस्य महिमग्रहस्य पुरोरुक्पुरोऽनुवाक्याप्रैषयाज्यावषट्कारमन्त्राणां प्रदर्शनम्, अस्य ग्रहस्य वषट्कृते एव हवनम्-अनुवषट्कारो नास्ति-मर्त्रे हुतत्वं च भवतीत्यादिमहिमग्रह-मीमांसा निरूपणम्, ततस्तस्य लोहितावदानप्रकारमनूद्याश्वस्य लोहितावदानप्रकारनिरूपणम्, अश्वस्य लोहितावदान प्रकारान्तरं निरूप्य मान्यपक्षेण प्रदर्श्य च तस्य पूर्वोदितपक्षस्यैव प्रतिष्ठापनं तत्र प्रानस्तुभूयस्त्वोविध्यमस्थस्य सत्यमस्याह सम्पत्तेः सार्थवाद निरूपणं, तत्रैकेषां मतेनैकविंशतिः सवनीयाः पशवः पुनरन्येषां मतेन चतुर्विंशतिः सवनीयाः पशवः –ते च सर्वे आग्नेयाः –तथा सर्वेषां क्रमः च समानः चेत्यादि सार्थवादमभिधानं चेति. ११२–११६

४ दैवापेनेन्द्रोतेन याजितस्य पारिक्षितस्य जनमेजयस्य दृष्टान्तेनाश्वमेधस्य ब्रह्महत्यानिरसनरूपं फलं भवतीति प्रतिपादनम्, उक्तेऽर्थे गाथयाऽभिगीतस्य प्रदर्शनं, भीमसेनोग्रसेनश्रुतसेनानां पारिक्षितीयानां तथाऽऽह्वारदोप्रैहमरुत्तपाञ्चालानां राज्ञां दृष्टान्तेनाश्वमेधिकस्यातिरात्रमध्यस्य तुरीयस्याह्नः प्राकृतात्सर्वस्तोमातिरात्रादधिका ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतासोर्यामातिरात्रस्याः सप्त विकल्पा भवतीति सार्थवाद गाथयाऽभिगीतसहितं च विधानं, त्रिवृत्स्वह सु स्तोमान्तराणि सोपपत्तिक प्रतिपाद्य तद्वताऽश्वमेधेन दैवापनो राजा ईजे इति गाथयाऽभिगीतसहितमभिधानं, तथा त्रिवृत्स्वहःसु पवमानान्तराणि सोपपत्तिकं प्रतिपाद्य तद्वताऽश्वमेधेन दौष्यन्तिर्भरतो राजा ईजे इति गाथयाऽभिगीतसहितं प्रतिपादनम्, अत्रोक्तेऽर्थे द्वितीयातृतीयाचतुर्थीभिर्गाथाभिरभिगीतस्यार्थस्य प्रदर्शनं, त्रिवृत्सु दिवसेषु एकविंशस्तोमवताऽश्वमेधेन याज्ञतुर ऋषभो राजा ईजे इति गाथयाऽभिगीतसहितमभिधानं, तथा त्रिवृत्सु दिवसेषु त्रयस्त्रिंशवताऽश्वमेधेन सात्रासह शोणो राजा ईजे इति गाथयाऽभिगीतसहितमभिधानम्, अस्मिन्नुक्तेऽर्थे द्वितीयातृतीयाभ्यां गाथाभ्यामभिगीतस्यार्थस्य प्रदर्शनं, गोविनतस्तोमवताऽश्वमेधेन सात्राजितः शतानीको राजा ईजे इत्यभिधानं, गोविनतनामकस्तोमस्य प्रकारनिरूपणं, गोविनतस्तोमविषयकस्य चतसृभिर्गाथाभिरभिगीतस्यार्थस्य प्रदर्शनम्, विजयमध्यात्प्राच्यादिक्रमेण चतुर्दिक्षु यदुत्पन्नं द्रव्यं तत्तेनैव क्रमेण होतृब्रह्माध्वर्यूद्गातृभ्यः प्रदेयं भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जं यथा स्यात्तथेति दक्षिणादानविधानम्, उदयनीयेष्ट्यां समाप्तायां सप्त मैत्रावरुण्यः सप्त वैश्वदेव्यः सप्त बार्हस्पत्या एवमेकविंशतिं वशा अनूबन्ध्या आलभेतेति सार्थवाद विधानम्, अनूबन्ध्यासम्बन्धिन्या एकविंशतिसंख्याया मासर्तुलोकादित्यात्मना प्रशंसनं, तयोदवसानीयेष्ट्या संस्थ-

ब्रा० विषया पृष्ठाङ्काः

सनम्, पशूनुपाकरिष्यन्नध्वर्यु "देव सवितः-तत्सवितुः-विश्वानि देव" इत्येताभिस्तिसृभिः सावित्रीभिराहुतीर्जुहोतीति सार्थवाद विधानम्, "ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम्" इत्येतान्पशून्देवताभ्योऽनु-पशुनामदेवतानामुपलक्षकत्वेनानूद्य तेषां मौपनिषिक प्रयोजननिरूपणं, पूर्वं या विहिताभिस्तिसृभिः सावित्र्याहुतयस्ता आग्नेयेन होतव्या इति सार्थवाद विधानम्, नियुक्तान्पुरुषान्ब्रह्मा दक्षिणत "सहस्रशीर्षा पुरुषः" इत्येतेन षोडशर्चेन नारायणेन पुरुषसूक्तेनाभिष्टौतीति सार्थवाद विधानम्, ते च सर्वे पशवः संज्ञपनं विना केवल पर्यग्निकृता बभूवुरतस्तद्देवत्या आहुतय आज्येन होतव्या अपर्यग्निकृतानाम्पशूनामुत्सर्जनं-वैत्यशरीरिवाऽनारायणवादद्वारा मौपनिषिक सार्थवाद निरूपणम्, ऐकादशिने पशुभिरेव यज्ञं समापयतीति विधानं तस्या एकादशसंख्याया त्रिष्टुबात्मना प्रशंसनम्, तदनन्तरमेष्टव्या सन्धितात्मा त्रिणो मैत्रावरुणी-त्रिणो वैश्वदेवी. यश्च बार्हस्पत्या अनूबन्ध्या वशा अनूबन्ध्या आलभेत इति सार्थवाद विधानम्, एतस्या एकादशसंख्यायास्त्रिष्टुबात्मना प्रशंसनम्, तत्रैव शतस्रुदवसानीयेष्टिभिश्चरेदिति स्तावकार्थवादातिदेशसहितमभिधानम्, त्रिजगन्मन्त्रा प्राच्यादिक्रमेण चतुर्दिक्षु पयुत्सृज्य द्रव्यं तत्तेनैव क्रमेण होत्रब्रह्माध्वर्यूद्गातृभ्यः प्रदेयं सपुरुषं भूमिब्राह्मणस्वं यथा भवेद्यथेति दक्षिणादानविधानं, तथापि यदि ब्राह्मण पुरुषमेधेन यजेत तदा सर्वस्वं स्यादिति सार्थवाद विधानं, तत आत्मन्यग्नीन्समारोप्योत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थाय चानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयादिति सप्रयोजन विधानं, यदि वा ग्रामे विवत्सेत्तदाऽरण्योरग्नी समारोप्य पूर्ववदुत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवरुह्यमानस्याग्नी उद्बोध्य यज्ञक्रतूनाहरेतेति च विधानं, स एष पुरुषमेधः सर्वस्मै नानुब्रूयात् किन्तु ज्ञातविज्ञानूचानेभ्य एव ब्रूयादिति सकारण पुरुषार्थमन्त्रविधिकथन मित्यादि. १२०—१२४

इति पुरुषमेधः ।

इति षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ सर्वमेधः—तत्र प्रथमं सर्वकामनयाऽनुष्ठेयस्य सर्वमेधस्य क्रतोरुत्पत्तेराख्यायिकया सोपपत्तिकमभिधानं, स एष सर्वमेधाख्यो यज्ञक्रतुर्दशरात्रो भवतीति प्रतिपादनम्, दशसंख्याया विराडात्मना प्रशंसनम्, अस्य सर्वमेधस्य सर्वयज्ञानां मध्ये परमत्वप्रतिपादनं, सर्वमेधे प्रथमदिवसोऽग्निष्टुन्नामैकाहोऽग्निष्टोमसंस्थो भवति—तत्र आग्नेया ग्रहा—आग्नेय्यः पुरोरुचश्च भवन्ति—इत्यादि सोपपत्तिक सार्थवादमभिधानं, द्वितीयदिवस इन्द्रस्तुदुक्थ्यो भवति—तत्र ऐन्द्रा ग्रहा—ऐन्द्रयः पुरोरुचश्च भवन्ति—इत्यादि सकारण सार्थवादमभिधानं, तृतीयदिवसे सूर्यस्तुदुक्थ्यो भवति—तत्र सौर्या ग्रहाः—सौर्यः पुरोरुचश्च भवन्ति—इत्यादि सकारण सार्थवादमभिधानं, चतुर्थदिवसो वैश्वदेवस्तुदुक्थ्यो भवति—तत्र वैश्वदेवा ग्रहा—वैश्वदेव्यः पुरोरुचश्च भवन्ति—

इति सर्वमेधः।

इति सप्तमोऽध्यायः।

अथ अष्टमोऽध्यायः।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मर्पा प्रशसन, तत स्नात्वाऽहतवासासि परिधायानड्डुह पुच्छमन्वारभ्येति सार्थवादमभिधाय "उद्वय तमसस्परि" इतीमामृच जपन्तो ग्राम प्रतियन्तीति सार्थवाद विधान, ततस्तेभ्य आगतेभ्य आञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्तीति सार्थवाद विधान, ततो गृहेष्वग्निमुपसमाधाय तमभितो वारणान्परिधीन्परिधाय तत्र वारणेनैव स्रुवेणाग्नये आयुष्मत आहुतिं जुहुयादिति सार्थवाद विधानम्, विहितामाहुतिमनूद्य तत्र साभिप्राय मन्त्रस्य विनियोजन, पुराणोऽनड्वान्पुराणा यवाः पुराणा सोपधानाऽऽसन्दी चास्य पितृमेधस्य दक्षिणाऽन्वाहिष्टेति विधान, तथा यथाकाम यथाश्रद्ध भूयसीरन्याश्च दक्षिणा दद्यादिति च विधानम् "इति न्वग्निचित" इत्युपसंहरणम्, अथानग्निचितः प्रकृत्य अग्निकरणपरिश्रितपरिधानसर्वौषधवपनेष्टकोपधानेभ्योऽन्यद्भूमिजोषणादि सकल कर्म समानमित्यभिधानम्, एकेषां मतेनाहिताग्नेः श्मशाने इष्टकाभ्याने शर्करोपधान कुर्यादेकेषा मतेन न कुर्यादिति पक्षद्वय प्रतिपाद्य तत्र यथाकाम कुर्यादितीच्छाविकल्पप्रदर्शनम्, अध्वर्युर्ग्रामश्मशानयोरन्तरे मर्यादालोष्ट निदध्यादिति समन्त्रक सप्रयोजन विधानं चेत्यादि.	१६०–१६४

इति पितृमेधः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति परिशेषाख्ये भागे त्रयोदशेऽश्वमेधकाण्डे विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।

श्रीशः शरणम् ।

अथोत्तराख्ये भागे बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दश-काण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे

विषयानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः.	ब्रा० विषयाः	पृष्ठाङ्काः

ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः	ब्रा० विषया	पृष्ठाङ्काः
च पुनस्तस्य स्वप्रदर्शितोपायेन शिर.सन्धानकरण चेत्यादिप्रदर्शनम्, उक्तेऽर्थे कस्यचिन्मन्त्रस्य सवादप्रदर्शनम्, एतत्प्रवर्ग्याख्य मधु साधारण्येन सर्वेषा नोपदेष्टव्य किन्तु ज्ञातप्रियानूचानेभ्य एवेति नियमप्रतिपादन, तथा ये पूर्वोक्ता उपदेशार्हा शिष्यास्तेभ्योऽपि झटिति एषा मधुविद्या नोपदेष्टव्या किन्तु सवत्सरपर्यन्त सन्ततोत्तरमेवेति नियमान्तरप्रतिपादन, वक्ष्यमाणस्य मधुविद्याध्ययनव्रतस्य कालमाननिरूपण, सोपपत्तिकमुक्तव्रतस्यानुष्ठेयस्वरूपनिरूपणम्, एतस्य प्रवर्ग्याख्यस्य कर्मणो यशोरूपेण प्रशसन, तत्र यशोरूपस्यादित्यात्मकस्य प्रवर्ग्यस्य सम्बन्धाद्यशादिदक्षिणापर्यन्ताना वक्ष्यमाणाना यशस्विप्रतिपादन, प्रसङ्गाद्दक्षिणाविषये प्रतिग्रहीतु कस्यचन विशेषनियमस्य प्रदर्शनम्, एतस्य प्रवर्ग्यस्यानुष्ठानकाले व्रतनियमविशेषस्य विधानम्, आसुरेराचार्यस्य मतेनैतस्यैव सत्यवदनात्मक दुष्कर व्रत कर्तव्यमित्यभिधान चेत्यादि.	१-१४	तस्य प्रशसन, विकल्पेनाग्नेः प्रकृतिभूत विकङ्कतस्य प्रशान्तरं विधाय तस्योत्पत्तिविधानपूर्वक प्रशसन, सा चाश्रिरत्निमात्री भवतीति तस्या परिमाण विधाय तस्य प्रशसन, तत सम्भारानाहर्तुं तेषा समन्त्रक स्तावकार्थवादादिनिर्देशसहितमाहरणविधानम्, तामभ्रि सव्ये हस्ते कृत्वा दक्षिणेन हस्तेनाभिमृश्य "युञ्जते मनः" इतीम मन्त्र जपतीति स्तावकार्थवादादिनिर्देशसहित विधान, तयाऽभ्या खाता जलेनासिक्ता मृद समन्त्रकमाहृत्योत्तरत आस्तृते कृष्णाजिने निदधातीति सप्रकारक विधाय मृदाहरणमन्त्र भागशोऽनूद्य च तस्य व्याख्यान, मृत्सम्भरणानतर वल्मीकवपाया समन्त्रक सम्भरणविधान तस्य मन्त्रस्य, भागशोऽनूद्य व्याख्यान स्तावकार्थवादादिनिर्देशकथन च, ततो वराहेण खातस्य मृत्पिण्डस्य समन्त्रक सम्भरणविधान, तस्य मन्त्रस्य भागशोऽनूद्य व्याख्यान स्तावकार्थवादादिनिर्देशकथन च, तत पूतिकासम्भाराहरण समन्त्रक पूतिकादिशब्दयोर्निर्वचनसहित च विधाय तस्य मन्त्रस्याभिप्रायकथन स्तावकार्थवादादिनिर्देशकथन च, ततो ऽजाक्षीरसम्भरण समन्त्रक विधाय छिन्नशिरस्कस्य यज्ञस्याजाक्षीरस्य च परस्परसम्बन्धाभेतामुपपाद्य च स्तावकार्थवादादिनिर्देशकथनम्, एतेषां विहिताना मृदादिपञ्चसम्भाराणा सहत्य प्रशस, तत एकस्मिन्कृष्णाजिने सम्भृताना पञ्चानामपि सम्भाराणां स्तावकार्थवादादिनिर्देशसहित समन्त्रकमभि-	
२ महावीरादिप्रवर्ग्यपात्रसम्भारब्राह्मणम्—तत्र प्रथम महावीरादीनि मृन्मयानि पात्राणि निर्मातु मृदश्मादिद्रव्याणा सम्भरणाना विधानम्, तत्रादौ तेषा सम्भरणाना निर्वचन, तत सम्भरणमुत्तरत आस्तृते प्राचीनग्रीवे कृष्णाजिने, तत्रापि लोमवत्यां निदध्य मिति सार्थवाद विधान, तत्राभ्रिरूप साधन विधाय तस्य प्रशसन, तस्या अग्रे: प्रकृतिभूतमौदुम्बरवृक्ष विधाय			

क्रा० विषया	पृष्ठाङ्का	क्रा० विषया	पृष्ठाङ्का
मर्शनविधान, महावीरादिनिर्माणाय देवयजनस्योत्तरत पारश्रित विधाय तत्र सम्भृतसम्भारानादाय गच्छन्त "प्रैतु ब्रह्मणस्पति" इतीम मन्त्र जपन्तीति च विधाय तस्य मन्त्रस्य व्याख्यानम्, उत्तरतो विहित पारश्रित-मनूद्य तस्योपपादनम्, एवमानीत सम्भार-जात तस्मिन्पारश्रिते खरे निदध्या-दिति स्तावकार्थवादातिदेशमस्ति समन्त्रक विधान, तथा कृष्णाजिनस्थाना सम्भाराणा स्तावकार्थवादातिदेशमस्ति समन्त्रक समर्दनविधान, तया मनुष्या मृदा महावीरकरणस्य विशिष्ट लक्षणाभिधानपुर सर विधानम्,एवमुक्त-लक्षणसम्पन्न महावीर कृत्वा तस्य समन्त्रकममिमर्शनविधानम्, एत प्रकारेणै वान्यावपि द्वौ महावीरौ कर्तव्याविय-भिधायैतयैव मृदा द्वयो पिन्वनयोर्द्वयो रौहिणकपाल्योश्च तूष्णींकरणविधान, यदेतत्समन्त्रक महावीरनिर्माणमम त्रक पिन्वनादिनिर्माण चोक्त तदुभयस्यापि सहेत्य प्रशसनम्, अवशिष्टस्य मृत्पिण्ड-स्य परित्यागप्रसक्ति वारयित्वा प्रायश्चि-त्तार्थं धारणविधान, प्रथममहावीरस्य समन्त्रक स्तावकार्थवादातिदेशसहित-मितरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिण-कपाल्योश्चामन्त्रक गवेधुकाभि श्लक्ष्णी-करणविधान, प्रथममहावीरस्य समन्त्रक सार्थवाद स्तावकार्थवादातिदेशसहित चेतरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिण-कपाल्योश्चामन्त्रकमश्वशकृता धूपनकरण-विधानम्, एतेषा महावीरादीना श्रपण विधाय पचनद्रव्याणां विधानम्, विहिते पचने पचनप्रकारकथनपूर्वक मन्त्र विनियुज्य		तत्स्तावकार्थवादातिदेशकथनम्, इत-रयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिणकपाल-योश्च प्रथममहावीरवच्छ्रपणस्यामन्त्रक विधानम्, एतेषामावापोद्वरणयो काल-विशेषस्य निरूपण, महावीरत्रयस्यो-द्वपन क्रमेण मन्त्रत्रय विनियुज्योद्वपन-क्रियाया मन्त्रसङ्गतत्वप्रतिपादन, पिन्वनयो रौहिणकपाल्योश्च तूष्णीमुद्वपनविधान, प्रथममहावीरस्यावापादुद्धृतस्याजाक्षीरे णासेचनस्य समन्त्रक तत्स्तावकार्थ वादातिदेशसहित विधानम्, आवापादुद्धृत-योरितरयोर्महावीरयो पिन्वनयो रौहिण-कपाल्योश्च तूष्णीमजाक्षीरेणासेचनस्य विधान, प्रथमप्रवर्ग्यसृष्टिप्रतिपादक ब्राह्मणस्यावसाने निरूपिताया व्रत-चर्याया अत्राप्यतिदेशकरण चेत्यादि	१९–३२
		३ घर्मसन्दीपन ब्राह्मणम्—तत्र प्रथम अस्य च प्रवर्ग्यस्यानारभ्याधीतत्वेन स्वातन्त्र्यमाशङ्क्य क्रतुप्रसङ्गस्य प्रति-पादन, तत्र सप्रवर्ग्ये क्रतौ आतिथ्ये-ष्ट्यनन्तरमुपसद पुरा प्रवर्ग्यानुष्ठानकाल इति प्रतिपादन, ततस्तावदसस्कृताना पात्राणा यागानर्हत्वात्तत्सस्काराय द्वन्द्वश पात्रासादनस्य सार्थवाद विधान, ततोऽध्वर्यु प्रोक्षणी मस्कृत्या-दायोपोत्तिष्ठन् "ब्रह्म प्रचरिष्याम होत-र्घर्ममभिष्टुहि" इति प्रैषद्वय ब्रयादिति विधाय तस्य प्रैषद्वयस्याभिप्रायकथनम्, एवमध्वर्युणा प्रार्थितस्य होतुरभिष्टवस्य प्रतिपद तात्पर्यकथनपुर सर तत्सा-धनभूतस्य सहितगतप्रथमर्च प्रतीकप्रद-र्शननाभिधान, स्तावकार्थवादातिदेश-सहितमासादिताना पात्राणां प्रोक्षणविधान,	

इति बृहदारण्यकसंज्ञकचतुर्दशकाण्डान्तर्गते प्रवर्ग्यकाण्डे
विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।
समाप्तं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

श्रीशं शरणम्।

दशमादि चतुर्दश काण्डान्तर्गत प्रथम प्रवर्ग्यकाण्डान्तेषु काण्डेषु।

अकाराद्यनुक्रमेण विशिष्टनाम्नां सूची

वंशोक्तान्यृषिनामानि तु तत एवावगन्तव्यानि।

इति दशम काण्ड समाप्तम्।

इति चतुर्दशकाण्डान्तर्गतं प्रथमं प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ।

मरुत्
महदुक्थम्
महाव्रतम्
मित्र
मित्रावरुणौ
मृत्यु
मैत्रावरुण (प्रशास्ता ऋत्विक्)
यजमान
यजमानपत्नी
यजु
यम
यज्ञ
याज्ञवल्क्य
यूप
राजन्य
राजसूय

रुद्र
रौद्रा
वरुण
श्वेतकेतु (आरुणेय) ऋषि
सरस्वती
सविता
साकमेधा
साम
सूर्य
सोमक्रयणी (गौ)
सोम
सौत्रामणि
स्तोम
स्विष्टकृत्
होता

* इति सहुपागतानां शब्दानां निर्दिष्टा विशिष्टा स्वतन्त्रा सूची समाप्ता ।

• अस्मिन् शतपथब्राह्मणसंस्करणे यत्र यत्र श्रीहरिस्वामिना भाष्यं नय (नैव) मिलितमस्ति तत्र तत्र भाष्ये यावानंशोऽनुपलब्धोऽस्ति तावान् (　　) इत्याकारकं चिह्नं कराले स्थापितोऽस्ति इति ज्ञेयं विचारकैः इति ।

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

दशमं काण्डम् १० ।

अथाग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते । संवत्सर उपरिष्टान्महदुक्थं शस्यते प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्रं रसोऽगच्छत् ॥ १ ॥

अग्निरेष पुरस्ताच्चीयते संवत्सरः । उपरिष्टान्महदुक्थं शस्यते । प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्रं रसोऽगच्छत् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठादिकाण्डचतुष्टये उखासम्भरणादिरग्निचितिकर्मान्तमग्निचयनं साङ्गं निरूपितम् । तत्र कर्मणां यथावदनुष्ठाने फलविशेषो भविष्यतीति प्रतिपादयितुं दशमकाण्डमारभ्यते । षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रतिपादितकर्मणो महतोऽस्योपासनानुष्ठानानुकूलकर्मप्रतिपादकतया च सर्वरहस्यत्वादस्य काण्डस्याग्निरहस्यमिति संज्ञा; रहति यत्र रहस्यम्, अग्निविषयं रहस्यज्ञानं निर्णयः । तत्र अग्निशब्देन हवनीयाधिकरणं तदनुरूपाकारानुकरणेनेति चितं क्षेत्रमभिधीयते । "इष्टकाभिरग्निं चिनोति"—इति श्रुतेः । तथा "अग्निमारोहति, अग्निं प्रोक्षति" (श.प.९।२।१।२) इति च आरोहणप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव दृष्टे । तस्य चित्याग्नेराधारे निधीयमानः आहवनीयोऽग्निः कर्म चाग्निशब्देनोच्यते । तद्विषयं पूर्वमनुक्तमग्निज्ञानादिकं रहस्यं च यदत्रास्मिन् काण्डे वक्ष्यते इति "अग्निरहस्यम्" इति—नामधेयं युक्तम् । "तत्राग्निं चिनुते" (श. प. १०।१।४।१३-१४) इत्यनेन तस्य विहितस्य "अन्नरोमशो चिनोति" (श. प. १०।२।३।१) "यज्ञानीत प्रयते सोऽस्य युनक्ति" (श. प. ७।२।२।२) इति "चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयोऽथ राजानं क्रीणाति" (श. प. ७।३।१।१) इत्येवमादिप्रयोगोऽत्रापि सोमयागाङ्गत्वेऽपि "तस्य देवानि सर्वाणि सहैतेनाग्निं महता महदुक्थम्"—(श. प. १०।१।२।२) इति समाम्नानात् महाव्रतस्य क्रतुविशेषे नियतदर्शनादन्यत्र प्रथमज्योतिष्टोमाग्निष्टोमेनस्याप्यतिरिक्तेष्वन्यत्रानुष्ठानम्—तथा च कात्यायनः—"अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणत्वाविशेषात्" "उत्तरे च महाव्रते नियमः" "न प्रथमयज्ञे" "उत्तरेष्वनियमात्"—(का. श्रौ. सू. १६,१-४) इति । महाव्रतं नाम संवत्सरसत्रस्य गवामयनस्यान्त्यमहः, तत्राग्निचयनस्य महाव्रतप्रयुक्तमहदुक्थानां नियमेन सह प्रयोगाच्चाग्नेः त्रीण्येव सह भवन्तीत्यतो वक्तुमग्निमहदुक्थयोः प्रशंसनमनुवदति—अग्निरेष पुरस्तादिति । काण्डान्तरविहितयोरेवाग्निमहदुक्थयोर्निर्देशेन तन्मात्रस्तुतिः महाव्रतनामापि सङ्गृहीतं भवति । 'एषोऽग्निः' संवत्सरात्मकः 'पुरस्तात्' 'पूर्वम्' 'चीयते' इष्टकाभिः । अग्नेः संवत्सरात्मकत्वं षष्ठे काण्डे प्रतिपादितम् (श. प. ६।२।१।१६) । 'उपरिष्टात्' पश्चात्संवत्सरान्ते महाव्रतनामके ऽहनि गीयते । तस्मादनन्तरं 'महदुक्थं'

(स) स यः स प्रजापतिर्व्यस्रँसत । संवत्सरः सोऽथ यान्यस्य तानि पर्व्वाणि व्यस्रँसन्ताहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रँसत । (ता) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ यान्यस्य तान्यहोरात्राणि पर्व्वाणि व्यस्रँसन्तेष्टका ऽएव तास्तद्यदेताऽउपदधाति यान्येवास्य तान्यहोरात्राणि पर्व्वाणि व्यस्रँसन्त तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति तदेतदत्रैव यजुश्चितमन्नाप्तम् ॥ ३ ॥

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रसत–संवत्सरः सः । अथ यान्यस्य तानि पर्वाणि व्यस्रसन्त–अहोरात्राणि तानि ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रसत–अयमेव सः–योऽयमग्निश्चीयते । अथ यान्यस्य तान्यहोरात्राणि पर्वाणि व्यस्रसन्त–इष्टका एव ताः । तद्यदेता उपदधाति–यान्येवास्य तान्यहोरात्राणि पर्वाणि व्यस्रसन्त, तान्यस्मिन्नेतत्प्रतिदधाति । तदेतदत्रैव यजुश्चितम् । अन्नाप्तम् ॥ ३ ॥

नाम बृहन्नासत्साम्नात्मकं शस्त्रं होत्रा 'शस्यते' । संवत्सरात्मकाग्नेः पूर्वं चयनं, बृहदुक्थस्यान्ते शंसनम् इति यदुक्तं तत् प्रशंसितुमाह–प्रजापतेरिति । अग्निचयनं नाम प्रजापतिसन्धानार्थमिति षष्ठे प्रपञ्चेन प्रतिपादितम् । 'विस्रस्तस्य' विश्लिष्टावयवस्य 'प्रजापतेः' 'रसः' शरीरगतः 'भमम्' ऊर्ध्वलोकम् 'अगच्छत्' तदसौ महदुक्थमभवदिति वक्ष्यति ॥ १ ॥

प्रजापतेः संवत्सररूपतामाह–स यः स प्रजापतिरिति । यस्य रस ऊर्ध्वं गतः । एकस्तच्छब्दः प्रसिद्धवाची । अपरस्तच्छब्दः प्रतिनिर्देशः । 'स यः' 'प्रजापतिः' विस्रस्तः 'सः' एव 'संवत्सरः' । तदेवोपपादयति–अथ यानीति । विस्रसनसमये 'यानि' प्रजापतेः 'पर्वाणि' सन्धयः विस्रस्तानि 'तानि' 'अहोरात्राणि' यथा शरीरस्यावयविनः पर्वाण्यवयवाः एवं संवत्सरस्यावयविनः अहोरात्रा अवयवा इति प्रजापतिविस्रसनं संवत्सरविस्रसनं, पर्वविस्रसनम् अहोरात्रविस्रसनमित्यर्थः ॥ २ ॥

चीयमानाग्नेः संवत्सरप्रजापतिरूपतामाह–स यः स संवत्सर इति । 'अयमेव' इत्यस्य विवरणम्–योऽयमग्निश्चीयत इति । 'यः' इदानीमिष्टकाभिः 'चीयते' स एव प्रजापतिरित्यर्थः । संवत्सररूपस्य प्रजापतेः अवयवभूताहोरात्ररूपाणि विस्रस्तानि 'पर्वाणि' 'एव' 'इष्टकाः' अभूवन् । तत्तस्माद् 'एताः' इष्टका उपदधातीति यत् एतद् एतेनोपधानेन प्रजापतेर्विस्रस्तानवयवान् पुनः प्रतिसंहितवान् भवति । इष्टकाश्च सप्तविंशतिशतान्यधिकैकादशसहस्रसंमिता उपधेया इति । तथा च कात्यायनेनोक्तम्–" अथातः सर्वासां पञ्चेष्टकानां समासेन सङ्ख्याप्रमाणान्यनु व्याख्यास्यामः । सहस्राण्येकादश सप्तति च शतमिति " (का श्रौ. सू. परिशिष्टे पुरुषसूत्रे ९ । १–२) इति । अत्र यावत्य इष्टका यजुर्मन्त्रैरुपहिताः तावत्य एव प्राजापत्यवयवानामनः प्रतिसंहिता इत्याह–तदेतदत्रैवेति । 'अत्रैव' अग्नौ एतत् 'यजुश्चितम्' यजुर्मन्त्रैरिष्टकाभिश्चयन

(मु) अथ योऽस्य सोऽग्रथँ रसोऽगच्छत् । (न्म) महदुक्थं तमस्य तथँ रसमृक्सामाभ्यामनुयन्ति तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेत्यभिनेतेव तदेति यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीत्येवं तद्यजुः पुरस्तादेति तथँ संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतोक्थेन रसं दधाति सर्वा हैता ऽऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

अथ योऽस्य सोऽग्रं रसोऽगच्छत्-महदुक्थम् । तमस्य तं रसमृक्सामाभ्यामनुयन्ति । तद्यत्तत्र यजुः पुरस्तादेति-अभिनेतेव तदेति । यथाऽदो मेऽमुत्रैकं तदाहरिष्यामीति । एवं तद्यजुः पुरस्तादेति । तं संवत्सरऽआप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति । यद्गृह्णाति-तस्माद्ग्रहः । तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति । सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतम् । तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति । तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति । सर्वा हैता ऋचो यन्महदुक्थम् । तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ ५ ॥

कृतम्, तदत्र प्रजापतौ श्रान्ते प्रतिसंहितम् । अनयैवात्मना युक्तं संवत्सरसम्बन्धिनामहोरात्राणां पर्वरूपाणां यजुष्मतीनामिष्टकानां च सङ्ख्यासाम्यात्ताभिरेव कृत्स्नं प्रजापतिशरीरमाप्नुवन् इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

एवं चितिपर्यायैः प्रजापतेरात्मना स्तुत्वा स्तोत्रशस्त्रे स्तौतुमाह-अथ योऽस्य सोऽग्रमिति । 'यो रस' पूर्वं विस्रस्तस्य प्रजापतेः सम्बन्धी ऊर्ध्वं गतः स एव 'महदुक्थम्' अभूत् । अत्रोक्थशब्दः स्तुतशस्त्रसाधारणः । उत्तरत्र द्वयोरपि स्तूयमानत्वात् । "ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकुर्यात्" इति ग्रहग्रहणं वा चमसोन्नयनं वा स्तोत्रप्रारम्भकालः । स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तरं शस्त्रं शंसनीयम् । अत इदानीं तत्पूर्वभाविग्रहग्रहणं प्रशंसितुं तत्र ग्रहे स्थियमानं चमसं स्तौति-तमस्य तं रसमिति । 'अस्य' प्रजापतेः 'तम्' ऊर्ध्वं गतं 'तं' प्रसिद्धं 'रसम्' 'ऋक्सामाभ्याम्' 'अनुयन्ति' अनुगमयन्ति । यथाऽदो मेऽमुत्रेति । लोके यथा 'अमुत्र' विप्रकृष्टे प्रदेशे 'अदः' दृष्टं 'मे' मदीयम् 'एकम्' 'वस्तु' 'आहरिष्यामि' 'अहम्' इति पूर्वं गच्छति-'एवं' यजुर्मन्त्रः ऋक्सामाभ्यां प्रथमं रसानयनाय गच्छति । 'तं रसं संवत्सरे' संवत्सरसाध्यगवामयनीयात्पूर्वदिवससन्निधाने महाव्रते 'आप्नुवन्ति' ॥ ४ ॥

रसस्य ग्रहणमाह-तमध्वर्युरिति । गृह्यते अनेन रस इति ग्रहः । करणसाधनः । व्युत्पत्तिं दर्शयति-यद्गृह्णातीति । स महाव्रतीयो ग्रह इत्युच्यते । तथा चोत्तरत्र चतुर्थाध्याये समाम्नास्यते । "एष महाव्रतीयो ग्रहः । तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति" (श. प. १० । ४ । १ । १२-१३) " इति । तथा च महाव्रतक्रतुं प्रस्तुत्य सूत्रकृतोक्तम्-"महाव्रतमग्निष्टोमः प्राजापत्य उपांश्वन्त्यो ग्रहः गृह्णाति त्रि न इन्द्र, वाचस्पतिं विश्व-

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशꣳसति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति तदेनमेष रसोऽप्येति न वै महाव्रतमिदꣳ स्तुतꣳ शेतऽइति पश्यन्ति नो महदिदमुक्थमित्यग्निमेव पश्यन्त्यात्मा ह्यग्निस्तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वाऽपीत ऽऋक्च साम च तदुभेऽऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६॥

स ऽएष मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चितिर्द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी चाथ पञ्चम्यै चितेर्येऽश्चितेऽग्निर्निधीयते तन्मिथुनं मिथुन ऽउऽएवायमात्मा ॥७॥

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशंसति–अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति । तदेनमेष रसोऽप्येति । न वै महाव्रतमिदं स्तुतं शेत इति पश्यन्ति, नो महदिदमुक्थमिति । अग्निमेव पश्यन्ति । आत्मा ह्यग्निः । तदेनमेतेऽउभे रसो भूत्वाऽपीतः । ऋक् च साम च । तदुभे ऋक्सामे यजुरपीतः ॥ ६ ॥

स एष मिथुनोऽग्निः । प्रथमा च चितिर्द्वितीया च । तृतीया च चतुर्थी च । अथ पञ्चम्यै चिते-र्येश्चितेऽग्निर्निधीयते–तन्मिथुनम् । मिथुन उ एवायमात्मा ॥ ७ ॥

कर्मन्निति वा "(का. श्रौ सू १३ । २९–३१) इति । महग्रहणमेव स्तोत्रप्रारम्भसमय इति यदुक्तं तदि-दानीमाह–तस्मिन्नुद्गातेति । तस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । यजुषा ग्रहे गृहीते 'उद्गाता' ऋत्विक् 'महाव्रतेन' एतन्नाम्ना साम्ना 'रस दधाति' । पूर्वमृक्सामाभ्यामनुपरीत्युक्तम् । अत्र महाव्रतेनेत्युच्यते । एतत्परस्परविरुद्ध-मिति तत्राह–सर्वाणि ह्येतानि सामानि यन्महाव्रतम् इति । यत् 'त सर्वाणि' 'सामानि' तत्र राजन-गायत्र-बृहद्रथन्तरभद्राख्यानि पञ्च 'सामानि' विद्यन्ते । स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्रादनन्तरं शस्त्रमिति यदुक्तं तदपि दर्शयति–तस्मिन्होता महतोक्थेनेति । बृहदुक्थस्य गायत्र्युष्णिग्बार्हततृचाशीतित्रयात्मकत्वात् सर्वा ऋचो महदुक्थमित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

पूर्वं प्रजापते रसनयुक्तता स्यात्, अन्यथा रसाभावेन शरीरमदृढं भवेदितीमामाशङ्कां रसस्थापनेन व्युदस्यति–ते यदा स्तुवत इति । 'यदा' यस्मिन्काले 'स्तुवते' उद्गातृ–प्रस्तोतृ प्रतिहर्तारः, ऋत्विक्त्रयापेक्षया स्तुवत इति बहुवचनम् । अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति,–" सर्वे सहर्त्विजो महाव्रतेन स्तुवीरन् " इति । 'यदा चानुशंसति' । स्तोत्रमनुलक्ष्य शस्त्र पठेत् होता । अत्र होतुरेकत्वात् शंसतीत्येकवचनम् । अथ शस्त्रादनन्तरं वषट्कृत्य शस्त्रयाज्यान्ते वषट्कारे कृते एतं गृहीतं स्तोत्रशस्त्राभ्यां संस्कृतं रसमग्निभूतो प्रजापतिरूपे जुहोति । चित्याग्निरेव प्रजापत्यामेतादानीमुक्तम्–" अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते "–(श. प १०।१।१।३।) इति । 'तत्' तेन होमेन 'एनम्' प्रजापतिम् 'एव' हुतो 'रसोऽप्येति' अपिगच्छति संयुक्तो भवति इत्यर्थः । अग्नौ रसस्थाप्य प्रशंसति–न वै महाव्रतमिदमिति । इदानीमस्मिन् चयनप्रदेशे 'महाव्रत' साम 'स्तुतम्' 'शेते' तिष्ठति 'इति न पश्यन्ति' । महदुक्थ शस्त्रमिति न पश्यन्ति, किन्तु अग्निं चितमेव पश्यन्ति । अग्निर्हि 'आत्मा' स्थूल शरीर 'तत्' तस्मात् 'एनम्' चित्याग्निम् 'एते उभे' महाव्रतबृहदुक्थे 'रसो भूत्वा अपीत' अपिगच्छत एकीभवत । 'उभे ऋक्सामे' ग्रहग्रहणाय 'यजुरपीत' ऋक्सामाभ्यां पुरस्तात् यजुर्मन्त्रेण ग्रहग्रहणात् ॥ ६ ॥

चित्याग्निं मिथुनरूपेण प्रशंसति–स एष मिथुनोऽग्निरिति । अग्नौ पञ्च चितय स्वयमातृण्णाद्या उपधेया ।

(त्माऽन्नु) अङ्गुष्ठाऽइति पुमाꣳसः । (सोऽङ्गु) अङ्गुलयऽइति स्त्रिय कर्णाविति पुमाꣳसौ भ्रुवाविति स्त्रियाऽओष्ठाविति पुमाꣳसौ नासिकेऽइति स्त्रियौ दन्ताऽइति पुमाꣳसो जिह्वेति स्त्री सर्व्वऽएव मिथुनः सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ८ ॥

(त्ये) एषाऽत्रापीति । (२) अथ हैव मिथुनऽइत्थꣳ ह त्वेवापि मिथुनो वागेवेय योऽयमग्निश्चितो वाचा हि चीयतेऽथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राण प्राणो वै वाचो वृषा प्राणो मिथुन वागेवायमात्माऽथ यऽआत्मन्प्राणस्तन्मिथुनꣳ सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥

अङ्गुष्ठा—इति पुमांस अङ्गुलय—इति स्त्रिय । कर्णाविति पुमांसौ भ्रुवाविति स्त्रियौ । ओष्ठाविति पुमांसौ नासिके इति स्त्रियौ । दन्ता—इति पुमांस जिह्वेति स्त्री । सर्व एव मिथुन । सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ८ ॥

एषाऽत्रापीति । अथ हैव मिथुन । इत्थं ह त्वेवापि मिथुन । वागेवेयं योऽयमग्निश्चित । वाचा हि चीयते । अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते स प्राण । प्राणो वै वाचो वृषा । प्राणो मिथुनम् । वागेवायमात्मा । अथ य आत्मन् प्राण—तन्मिथुनम् । सोऽनेन मिथुनेनात्मनैत मिथुनमग्निमप्येति ॥ ९ ॥

(त्ये) एषोऽन्नापीतिः । (र्मु) न ह वाऽअस्यापुत्रतायै काचन शङ्का भवति य ऽएवमेतौ मिथुनावात्मानं चाग्निं च वेदान्नं ह त्वेवायमात्मा दक्षिणाऽन्नं वनुते यो न ऽआत्मेति ह्यप्यृषिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

(न्तु) तदिदमन्नं जग्धं द्वेधा भवति । यदस्यामृतमूर्ध्वं तन्नाभेरूर्ध्वं प्राणैरुच्चरति तद्वायुमप्येत्यथ यन्मर्त्यं पराक्तन्नाभिमप्येति तद्द्वयं भूत्वे-

---

एषोऽ अन्नापीतिः । न ह वा अस्यापुत्रतायै का चन शङ्का भवति । य एवमेतौ मिथुनौ–आत्मान चाग्निं च वेद । अन्न ह त्वेवायमात्मा । " दक्षिणाऽन्न वनुते यो न आत्मा "–इति ह्यप्यृषिणाऽभ्युक्तम् ॥ १० ॥

तदिदमन्न जग्ध द्वेधा भवति । यदस्यामृतम्–ऊर्ध्व तन्नाभेरूर्ध्वं, प्राणैरुच्चरति–तद्वायुमप्येति । अथ यन्मर्त्य पराक् तन्नाभिमप्येति । तद्द्वय भूत्वेमामप्येति–मूत्र च पुरीष च । तद् यदिदमप्येति–

तुशब्द पक्षान्तरद्योतनार्थ । इयमन वा मिथुन । पूर्वं चित्याग्नि चितिद्वयेन मिथुनत्वम् । आमरूपणापि मिथुनत्वमिति मिथुनद्वयमुक्तम् । एवमुत्तरत्र मिथुनद्वय मागादिषु ' अग्नि हैव मिथुन इयं ह त्वेवापि मिथुन " इति मिथुनद्वय प्रतिज्ञातमित्यर्थ । तद्द्वय दर्शयति–वागेवेयमित्यादिना । ' योऽयम् ' इष्टकाभि ' चित ' सा ' वागेव ' ' हि ' यस्मात् ' वाचा ' मन्त्रेण ' चीयते ' साधनसाध्ययोरभेदादेवमुक्तम् । ' चिते ' अग्नौ य ' अग्नि ' आहवनीयो ' निधीयते ' ' स ' प्राणरूप । शरीर यथा प्राणेन व्याप्रियमाण सत् फलसम्पादकम् एव चित्याग्निरपि आहवनीयेनाग्निना फलसम्पादक इति प्राण इत्युक्तम् । अत ' वाच ' स्त्रिया ' प्राणो ' वृषा ' पुमान् । तस्मात् प्राणौ मिथुनात्मक इति एक मिथुनम् । अन्यदाह–' वागशात्मा ' शरीर तात्पर्यात्ताच्छब्द्यम । आमन् । सप्तम्या लुक् । शरीरे य प्राण तदन्यन्मिथुनम् । तस्माद्यष्टृकृते इतो रस अनेन मिथुनेनात्मना शरीरप्राणरूपेण एन मिथुन वाक्प्राणरूप ' अग्निमप्येति ' ॥ ९ ॥

अथ मिथुनपरम्परावेदितु फलमाह–न ह वा अस्येति । ' य ' पुरुष एवमुक्तप्रकारेण मिथुनरूपमात्मान मिथुनरूपमग्निं च वेत्ति ' अस्यापुत्रतायै ' पुत्राहित्याय काचन शङ्का नास्ति । सन्तानप्रतिबन्धक कारण नास्ति । प्रत्युत पुत्रवत्त्वसम्पादकमस्तीत्यर्थ । प्रकारान्तरेणाप्यमु प्रकार वक्तुमात्मनोऽन्नरूपत्वमाह–अन्न ह त्वेवायमात्मेति । ' अयम् ' ' आत्मा ' अन्नमेव तत्साध्यत्वात् । उक्तार्थे मन्त्र सवादयति–दक्षिणाऽन्न वनुत इति । स मन्त्रो दाशतय्यामेव दक्षिणादानस्तावकसूक्ते समाम्नायते–" दक्षिणाऽश्व दक्षिणा गां ददाति दक्षिणा चन्द्रमुत यद्धिरण्यम । दक्षिणाऽन्न वनुते यो न आत्मा दक्षिणा वर्म कृणुते विजानन्"(ऋ स.) इति । अस्यार्थ –न इत्यसच्छन्देन मन्त्रद्रष्टा ऋषिरुच्यते । नोऽस्मभ्यमश्वादिक दक्षिणारूपेण ददाति । य आत्माऽस्ति तदन्न दक्षिणारूपमन्नात्मकमात्मान च दक्षिणात्वेन ददाति । "वनु याचने"–(धा पा तु उ ९) इत्यय धातुश्छन्दसि दाने वर्तते । " महा वन्वानो अजर सुवीरम् "–इत्यादिमन्त्रान्तरेषु दानार्थस्य दृष्टत्वात् । दक्षिणां प्रयच्छन् पुरुष विजानन् दक्षिणां वर्म कवच कृणुते करोतीति । अस्य मन्त्रस्य तृतीयपादे आत्मनोऽन्नरूपत्वमुक्तमिति स तृतीयपाद एव सवादत्वेनोक्त ॥ १० ॥

यदर्थमन्नरूपत्वमुक्त तद्दर्शयति–तदिदमन्न जग्धमिति । ' तत् ' ' अन्नम् ' ' जग्धम् ' भक्षित सत्

मामुप्येति मूत्रं च पुरीषं च तद्यदिमामप्येति योऽयमग्निश्चितस्तं तदप्ये-
त्यथ यद्वायुमप्येति यश्चितेऽग्निर्निधीयते तं तदप्येत्येषोऽएवाप्रापीतिः ॥११

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-१-१ ॥ (१-१) ॥

प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सत् । (स) स ऽएतं व्वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं
तं व्यधत्त तेनेमं लोकमाप्नोत्स द्वितीयं व्वयोविधमात्मानमपश्यन्महाव्रतं
तद्व्यधत्त तेनान्तरिक्षमाप्नोत्स तृतीयं व्वयोविधमात्मानमपश्यन्महदुक्थं
तद्व्यधत्त तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

योऽयमग्निश्चितस्तं तदप्येति । अथ यद्वायुमप्येति—यश्चितेऽग्निर्निधीयते—तं तदप्येति । एषोऽएवा-
प्रापीतिः ॥ ११ ॥

प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सत् । स एतं वयोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं त व्यधत्त । तेनेमं लोक-
माप्नोत् । स द्वितीयं वयोविधमात्मानमपश्यत् । महाव्रतं तद्व्यधत्त । तेनान्तरिक्षमाप्नोत् । स तृतीयं
वयोविधमात्मानमपश्यत् । महदुक्थं तद्व्यधत्त । तेन दिवमाप्नोत् ॥ १ ॥

'द्वेधा' द्विप्रकारं मर्त्यामृतभेदेन 'भवति' । तत्र 'अस्य' जग्धस्यान्नस्य 'यद्' 'अमृतम्' सूक्ष्मरूपमस्ति 'तत् नाभेः' ऊर्ध्वप्रदेशे स्थित्वा 'ऊर्ध्वं' नासिकापुटादुद्गच्छद्भिः 'प्राणैः' सह 'उत्क्रामति' उद्गच्छति । तदुद्गच्छत्तत् 'वायुम्' प्राणरूपम् 'अप्येति' संयाति । 'यत् मर्त्यं' स्वरूपं 'तत्' नाभेरधस्तात्तिष्ठति । मर्त्यस्य द्वैविध्यमाह—तद्द्वयमिति । 'तत्' मर्त्यं 'द्वयम्' मूत्रपुरीषभेदेन द्विप्रकारं भूत्वा 'इमां' भूमिम् 'अप्येति' । 'इमाम्' इत्यस्यार्थमाह—योऽयमग्निश्चित इति । भूमावग्निश्चीयते, अत आधाराधेययोरभेदोप-चारेण भूमेरग्नित्वं सम्पन्नम् । पूर्वम् "अन्नस्यामृतभागो वायुमप्येति"—इत्युक्तं तदत्रोक्ते योजयति—यद्वायु-मप्येतीति । यश्चितेऽग्निरिति । 'चिते' अग्नौ 'योऽयम्' आहवनीयोऽग्निः 'निधीयते' 'तम्' अग्नि तदमृतमन्नरूपं कर्तृ 'अप्येति' संयुक्तं भवति । अनेनैतदुक्तं भवति, चितोऽग्निर्जग्धान्नस्य विष्ठभागात्मना भाव-नीयः । तस्योपरि निहितोऽग्निस्तस्यामृतभागात्मना ध्येय इति ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०-१-१) ॥

पूर्वं महाव्रतयज्ञे सह प्रयुक्तानि अग्निचयनमहाव्रतसाममहदुक्थपरशस्त्राणि त्रीण्यपि पक्ष्याकाराणि अधिदैवं, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकानि अध्यात्मं मनःप्राणवागूपाणि चेति द्वितीयब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । ज्योतिष्टोमयज्ञ एवै-तेषां त्रयाणां सम्पादनप्रकारश्चोच्यते—प्रजापतिरिमाँल्लोकानैप्सदिति । 'ऐप्सत्' आप्तुमैच्छत्, आप्नोतेः सनि (पा. सू. ७ । ४ । ५४) अभ्यासलोपे (पा. सू. ७ । ४ । ५८) "आप्ज्ञप्यृधामीत्"—(पा. सू. ७ । ४ । ५५) पश्चादाडागमे इतो रूपम् । 'स' प्रजापतिः 'एतम्' 'आत्मानं' 'वयोविधम्' पक्ष्याकारम् 'अपश्यत्' 'तम्' पक्ष्याकारम् 'अग्निम्' चित्याग्निं 'व्यधत्त' । चित्याग्निं पक्ष्याकारं

(द) अयं वाव लोक ऽएषोऽग्निश्चितः । (तो॒ऽन्त) अन्तरिक्षं महाव्रतं द्यौर्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतं महदुक्थꣳ सह हीमे लोका ऽअसृज्यन्त तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतेऽयꣳ ह्येषां लोकानां प्रथमोऽसृज्यतेत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

(म) अथाध्यात्मम् । (म्म) मन ऽएवाग्निः प्राणो महाव्रतं वाङ्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि मनः प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते मनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

(मा) आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतं वाङ्महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह ह्यात्मा प्राणो वाक्तद्यदग्निः प्रथमश्चीयतऽआत्मा हि प्रथमः संभवतः संभवति ॥ ४ ॥

अयं वाव लोकः—एषोऽग्निश्चितः । अन्तरिक्षं महाव्रतम् । द्यौर्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । अग्निम्, महाव्रतम्, महदुक्थम् । सह हीमे लोका असृज्यन्त । तद्यदग्निः प्रथम-श्चीयते—अयं ह्येषां लोकानां प्रथमोऽसृज्यत । इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

अथाध्यात्मम् । मन एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । वाङ्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह हि मनः प्राणो वाक् । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । मनो हि प्रथमं प्राणानाम् ॥ ३ ॥

आत्मैवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । वाङ्महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह आत्मा प्राणो वाक् । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । आत्मा हि प्रथमः सम्भवतः सम्भवति ॥ ४ ॥

शिर ऽएवाग्निः । प्राणो महाव्रतमात्मा महदुक्थं तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात्सह हि शिरः प्राणऽआत्मा तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते तस्माद्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते महदेवोक्थमात्मा स्यायतऽआत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

(नु) तदाहुः । (यं) यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि कैतेषामुपाप्तिरिति ज्योतिष्टोमऽएवाग्निष्टोमे ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

शिर एवाग्निः । प्राणो महाव्रतम् । आत्मा महदुक्थम् । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयात् । सह हि शिरः प्राण आत्मा । तद्यदग्निः प्रथमश्चीयते । शिरो हि प्रथमं जायमानस्य जायते । तस्माद्यत्रैतानि सर्वाणि सह क्रियन्ते । महदेवोक्थमात्मा स्यायते । आत्मा हि महदुक्थम् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यदेतानि सर्वाणि सह दुरुपापानि । कैतेषामुपाप्तिरिति । ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमे । ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ६ ॥

आत्मा हि प्रथम इति । 'सम्भवत' उत्पद्यमानस्य पुरुषस्य 'प्रथम आत्मा' मध्यशरीरं 'सम्भवति' ॥ ४ ॥

अन्यथैतत्त्रयं स्तौति—शिर एवाग्निरिति । अग्निचयनमहाव्रतनामबृहदुक्थानि शिरःप्राणात्मरूपाण्युक्तानि, यस्मादग्निः 'प्रथमं चीयते' तस्मात् 'जायमानस्य' पुरुषस्य शिर एव प्रथमं योनेः सकाशादुत्पद्यते । तस्माद्यत्र यज्ञे 'एतानि' 'सर्वाणि' त्रीणि 'सह' 'क्रियन्ते' तत्र 'महदुक्थम्' 'आत्मा' यजमानं सम्पूर्णमुत्थापयति । बृहतीसहस्रात्मकत्वात्सम्पूर्णोक्तिः । सम्पूर्णत्वे युक्त्यन्तरमाह—आत्मा हीति । 'हि' यस्मात् 'महदुक्थम्' 'आत्मा' तत्स्वरूपम् । आत्मनस्तु सर्वाङ्गेभ्योऽपि स्थूलत्वात् ॥ ५ ॥

महाव्रतयज्ञे तावदेतान्यग्निमहाव्रतसामबृहदुक्थान्यविनाभूतानि । तेषामध्यात्ममध्यात्मं च पृथिव्यादिरूपता मन प्राणादिरूपता चोक्ता । अधुना प्रथमसरण्यारूपज्योतिष्टोमाग्निष्टोम महाव्रतयज्ञात्मना स्तोतुं तत्रैवाग्निचयनादित्रयस्योपाप्तिं प्रश्नादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति—तदाहुर्यदेतानि सर्वाणीति । यस्मात् 'एतानि सर्वाणि' त्रीण्यग्निचयनमहाव्रतसामबृहदुक्थानि सह युगपत्, 'दुरुपापानि' आप्नोतुं खलु प्रत्यय । उपाप्तुमशक्यानि सर्वेषां महाव्रतयज्ञानुष्ठाने प्रयोगबाहुल्येन ऋत्विक्सम्पादनादेर्दुष्करत्वात् च नविकारात् । तथा चैतरेयकम्—"नादीक्षितो महाव्रत शंसेन्नानग्निः न परस्मात्"—इत्यादि । अत 'एतेषां' त्रयाणां 'का' कीदृशी 'उपाप्तिः' प्राप्तिः सम्पादनप्रकार । कुत्र प्रदेशे तेषामाप्तिरिति प्रश्नार्थः । आप्तिस्थानं दर्शयति—ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम इति । अतस्तस्मिन्पक्षे त्रयाणां सम्पादनात् ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमेन याग कर्तव्य । तत्राग्निष्टोम इति पदनाग्निस्तवनोक्तेरग्निचयनमुक्तमिति मन्तव्यम् । अग्निष्टोमशब्दस्याग्निस्तवनार्थोक्तिरैतरेयकब्राह्मणे समाम्नाता—"स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तमग्निस्तोम सन्तमग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा" (ऐ. ब्रा. १४ । ५ । ४२) इति ॥ ६ ॥

तस्य वाऽएतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्वृतस्य शिरः पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ पञ्चदशᳪ होतुराज्यᳪ सप्तदशं पृष्ठमेकविᳪशं यज्ञायज्ञियं तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

(न्तु) तयोर्वाऽएतयोः । पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिᳪशत्स्तोत्रियास्तुतो याः पञ्चविᳪशतिः स पञ्चविᳪशऽआत्माऽथ याः सप्तातियन्ति ताः परिमादः पशवो हैताः पशवः परिमाद ऽएतावद्वै महाव्रतं तदेतदत्रैव महाव्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम् । तद्वृतस्य शिरः । पञ्चदशसप्तदशाऽउत्तरौ पवमानौ । तौ पक्षौ । पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं पृष्ठम् । एकविंशं यज्ञायज्ञियम् । तत्पुच्छम् ॥ ७ ॥

तयोर्वा एतयोः पञ्चदशसप्तदशयोर्द्वात्रिंशत्स्तोत्रियाः—ततो याः पञ्चविंशतिः, स पञ्चविंश आत्मा । अथ याः सप्तातियन्ति, ताः परिमादः । पशवो हैताः । पशवः परिमादः । एतावद्वै महाव्रतम् । तदेनदत्रैव महाव्रतमाप्नोति ॥ ८ ॥

पक्षाकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिरः पक्षमध्यपुच्छात्मका पञ्चावयवाः । "शिरो गायत्रम् । राथन्तरं दक्षिणः पक्षः । बृहदुत्तरः पक्षः । भद्रसाम पुच्छम् । राजननाम आत्मा" इति । तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति—तस्य वा एतस्येत्यादिना । त्रिवृद्बहिष्पवमानं तद्वृतस्य शिर इति । ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तम् । तादृशानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवा यस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृद्बहिष्पवमानं प्रातःसवनिकं त्रिवृत् तृचसूक्तत्रयात्मकं बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति । बहिष्पवमानमपि गायत्रीछन्दस्कैस्तृचैर्गानत्वम् । तथा च तैत्तिरीयकम्—"त्रिवृच्छिरो भवति त्रेधाविहितं हि शिरः"—इति । पञ्चदशसप्तदशाविति । माध्यन्दिनः पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मक आर्भवः पवमानः । तावुभौ 'पक्षौ' पक्षस्थानीयौ । 'पञ्चदश' 'होतुराज्यम्' होतास्तुशसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं होतुः प्रथमं स्तोत्रम् । तदुभयं 'पृष्ठं' मध्यात्मरूपम्, मध्यात्मरूपा परिमादश्च इति वक्ष्यते (श. प. १० । १ । २ । ८ ।) । एकविंशम् एकविंशत्यावृत्तिरूपं यज्ञायज्ञियं "यज्ञायज्ञा वो अग्नय" (वा. स. २७ । ४२) इत्यत्रोत्पन्नं साम तत्पुच्छस्थानीयम् ॥ ७ ॥

यद् आज्यं पृष्ठमित्युक्तं तयोर्मध्यात्मरूपतामाह—तयोर्वा एतयोरिति । आज्यस्तोत्रं पञ्चदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठं सप्तदशात्मकमुभयं मिलित्वा द्वात्रिंशत्स्तोत्रियात्मकम् । तत्र पञ्चविंशतिः स्तोत्रिया आत्मा । तथा च तैत्तिरीयकम्—"पञ्चविंश आत्मा भवति, तस्मात्पञ्चविंशत पशवो वरिष्ठा" इति । यास्तत्र सप्ताधिकास्ताः परिमादः परितो हर्षहेतवः महाव्रते क्रियमाणानि यानि परिमान्नामकानि सामानि तत्स्थानीयास्ताः । एताः शिरःपक्षमध्यपुच्छपरिमादः एव महाव्रतं साम तदत्राग्निष्टोमे विद्यत इति तद्युक्तेन महाव्रतयज्ञमेवास्तवान्भवति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ होता सप्त च्छन्दाꣳसि शꣳसति । चतुरुत्तराण्येकर्चानि विराडष्टमानि तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽक्षराणि पञ्चचत्वारिꣳशच्च ततो या अशीतयः सैवाशीतीनामाप्तिरशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायतेऽथ यानि पञ्चचत्वारिꣳशत्ततो यानि पञ्चविꣳशतिः स पञ्चविꣳश आत्मा यत्र वा आत्मा तदेव शिरस्तत्पक्षपुच्छान्यथ यानि विꣳशतिस्तदावपनमेतावद्वै महदुक्थं तदेतदत्रैव महदुक्थमाप्नोति तानि वा एतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम आप्यन्ते तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–२ ॥ (१. २.) ॥

अथ होता सप्त च्छन्दांसि शंसति । चतुरुत्तराण्येकर्चानि विराडष्टमानि । तेषां तिस्रश्चाशीतयोऽक्षराणि पञ्चचत्वारिंशच्च । ततो या अशीतयः । सैवाशीतीनामाप्तिः । अशीतिभिर्हि महदुक्थमाख्यायते । अथ यानि पञ्चचत्वारिंशत् । ततो यानि पञ्चविंशतिः । स पञ्चविंश आत्मा । यत्र वा आत्मा तदेव शिरः । तत्पक्षपुच्छानि । अथ यानि विंशतिः—तदावपनम् । एतावद्वै महदुक्थम् । तदेतदत्रैव महदुक्थमाप्नोति । तानि वा एतानि सर्वाणि ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोम आप्यन्ते । तस्मादु ज्योतिष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत ॥ ९ ॥

महदुक्थेऽपि गायत्रबार्हतौष्णिहानुष्टुभादीनि पक्षमध्यपुच्छात्मकान्यवयवाः सन्ति, तत्सर्वमपि अग्निष्टोमे लभ्यत इति—अथ होता सप्त च्छन्दांसीति । प्रातरनुवाके गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि धाय्यादिषु विराडष्टमानि होता शंसति । तेषां मध्ये गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि, चतुरुत्तराणि तावन्ति उष्णिह, तथा चोष्णिहोऽष्टाविंशतिरक्षराणि, एवं चतुरक्षरोत्तराणि सप्त च्छन्दांसि । 'विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षराणि'—इति अत्रैव काण्डे पञ्चमाध्याये वक्ष्यते । "अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्सा त्रयस्त्रिंशदक्षरा विराड्" (श. ब्रा. १०।५।४।८) इति । एतेषामष्टानां छन्दसामक्षराण्यशीतित्रयसङ्ख्याकानि पञ्चचत्वारिंशदधिकानि । तत्र होता शंसनीयानां गायत्र्यादिविराडष्टमच्छन्दस्कानां बह्वीनामृचां सद्भावादक्षरैः सह पाठागते अनेकसंख्यान्यक्षराणि भविष्यन्तीति मत्वा 'एकर्चानि' इत्युक्तम् । एकैकस्मिन् छन्दसि एकैका ऋक् स्वीकर्तव्येत्यर्थः । अत्र या अक्षरपरिगणनेन 'तिस्रोऽशीतयः' सम्पन्नास्ता महदुक्थगतास्तिस्रोऽशीतयः । बृहदुक्थेऽशीतित्रयमस्तीति प्रागुक्तम् । "बृहदुक्थे महदुक्थे शिरःपक्षाद्यवयवाः सन्ति"—इत्युक्तं तद्दर्शयन्ति—अथ यानि पञ्चचत्वारिंशादिति । अशीतित्रयादधिकानि पञ्चचत्वारिंशदक्षराणि विद्यन्ते तत्र 'यानि' पञ्चविंशतिसंख्यान्यक्षराणि तान्यात्मा मध्यशरीरम् । अनेन शिरःपक्षद्वयपुच्छान्यवयवा अप्युक्ता वेदितव्याः । अथ यान्यवशिष्टानि विंशतिरक्षराणि तदावपनं नाम महदुक्थशस्त्रस्योत्सङ्गात्मकत्वेन शंसनीयेषु सूक्तेषु—" वनेन वायो धायि चाकन्यो जन एव प्रथमो जन्मन् "—इत्यन्त्यो सूक्तयोर्मध्ये आवापत्वेन समानार्थं कासाचिदृचः शंसनम् । तथा चैतरेयकम्—" ते-

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत येऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजा अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेः । (१) अर्धमेव मर्त्यमासीदर्धममृतं तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत्स बिभ्यदिमां प्राविशद्द्वयं भूत्वा मृच्चापश्च ॥ २ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत् । (२) क्व नु सोऽभूद्यो नोऽसृष्टेति त्वद्बिभ्यदिमां प्राविक्षदिति सोऽब्रवीत्तं वा अन्विच्छाम तं संभराम न वा अहं तं हिंसिष्यामीति तं देवा अस्या अधि समभरन्यदस्याप्स्वासीत्ता अपः

प्रजापतिः प्रजा असृजत । स ऊर्ध्वेभ्य एव प्राणेभ्यो देवानसृजत । येऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो मर्त्याः प्रजाः । अथोर्ध्वमेव मृत्युं प्रजाभ्योऽत्तारमसृजत ॥ १ ॥

तस्य ह प्रजापतेरर्धमेव मर्त्यमासीत् । अर्धममृतम् । तद्यदस्य मर्त्यमासीत्तेन मृत्योरबिभेत् । स बिभ्यदिमां प्राविशत्—द्वयं भूत्वा । मृच्चापश्च ॥ २ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत्—क्व नु सोऽभूत्—यो नोऽस्रष्टेति । त्वद्बिभ्यदिमां प्राविक्षदिति । सोऽब्रवीत् ।

ऽन्तरेणाग्नाहार्याङ्गुलबन्धुरेष्टा त्रिषु दहाग शतने ककुभान् "–(ऐ. आ.) इत्येतदाख्यानं दशतीनामैन्द्रीणां त्रिष्टुब्जगतीनां बृहतीमध्यकानां यावतीरावरेरंभ्यावर्पूर्वमायुषो वर्षाणि त्रिंशोविशेदिति । एतावद्वा इति । 'एतावत्' एव अशीतित्रय शिरःपक्षपुच्छानि, आत्मा च आयतनम् एतावदेव महदुक्थम् । तत्सर्वमत्राग्निष्टोमे विधान इति तत्र छन्दसा विराजश्च शतनेन महदुक्थमेव तत्र सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः । यतो ज्योतिष्टोमाग्निष्टोमे एतानि सर्वाणि अग्निमहाव्रतमहदुक्थानि सम्पादनया विशन्ति इत्येतस्य महाव्रतयज्ञात्मना स्तुतत्वाज्ज्योतिष्टोमयागविधिं प्रशंसन्त इत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । १ । २) ॥

अग्निचयनेष्टकाहेतवो मृदादयश्च, चित्याग्नेः पञ्चेष्टकाचितयः, पञ्च पुरीषचितयः चित्युपस्थानमन्त्रश्च । तत्र प्रजापतिरूपेणेष्टकाचितय, पुरीषचितयः प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना, मन्त्रोपस्थानं कृत्स्नशरीरसम्पादकत्वेन च तृतीयब्राह्मणे स्तूयते–प्रजापतिः प्रजा इति । पूर्वं 'प्रजापतिः' प्रजासर्जनकाले ऊर्ध्वप्राणेभ्यो देवप्रजाः सृष्टवान् । अवाञ्च्यः प्राणेभ्यो 'मर्त्याः प्रजाः' । अथ चासन्तृष्टानां मर्त्यप्रजानाम् 'अत्तारम्' भक्षयितारं 'मृत्यु' च सृष्टवान् ॥ १ ॥

एवंविधाः प्रजाः सृष्टवतः प्रजापतेः शरीरस्यार्धं 'मर्त्यं' मरणधर्मकं जातम्, 'अर्धममृतम्' । तत्र मर्त्यत्वेन स्वयमपि मर्त्यप्रजानाशकात् 'मृत्योरबिभेत्' 'स बिभ्यदिमाम्' भूमिं मृज्जलरूपेण प्रविष्टवान् ॥ २ ॥

भूमिं प्रविष्टमेव मृत्युर्देवान्प्रश्नविषयनाम्नावाद—स मृत्युर्देवानिति । एवं मृत्युमयेन प्रजापतौ मृत्युदकात्मना

समभरन्नथ यदस्यां तां मृदं तदुभयꣳ सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्वꣳ-
स्तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ३ ॥

तदेता वाऽअस्य ताः । पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसँल्लोम त्वङ्माꣳस-
मस्थि मज्जाऽथैता ऽअमृता मनो वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

(५ꣳ) स यः स प्रजापतिः । (२) अयमेव स योऽयमग्निश्चीयतेऽथ या ऽ
अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व ऽआसन्नेतास्ताः पुरीषचितयोऽथ या ऽअमृता
ऽएतास्ता ऽइष्टकाचितयः ॥ ५ ॥

स वाऽअन्विच्छाम । तं सम्भराम । न वाऽअहं तं हिंसिष्यामीति । तं देवा अस्या अधि समभरन् । यदस्यामप्स्वासीत् ता—अपः समभरन् । अथ यदस्या—तां मृदम् । तदुभयं सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टकामकुर्वन् । तस्मादेतदुभयमिष्टका भवति । मृच्चापश्च ॥ ३ ॥

तदेता वा अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व आसन्—लोम, त्वक्, मांसम्, अस्थि, मज्जा । अथैता अमृताः—मनः, वाक्, प्राणः, चक्षुः, श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

स यः स प्रजापतिः । अयमेव स योऽयमग्निश्चीयते । अथ या अस्य ताः पञ्च मर्त्यास्तन्व आसन्—एतास्ताः पुरीषचितयः । अथ या अमृताः—एतास्ता इष्टकाचितयः ॥ ५ ॥

मृत्यौ प्रविष्टवति 'मृत्युर्देवानब्रवीत्' हे देवाः 'य' 'न' अस्मान् मा पुनर्नय 'अमृत' इत्यवान् । 'स ह' प्रश' 'अभूत्' इति मृत्योर्वचनम् । अथ देवा ऊचुः—हे मृत्यो ! 'तव' त्वत् सकाशात् 'विन्दन्' 'इमाम्' भूमिं 'प्राविशत्' । विरेर्तुङि 'शल इगुपधादनिटः क्सः'—(पा सू ३।१।४५)। एवं देवैरुक्ते 'स' मृत्यु 'अब्रवीत्'—त अहमन् 'अन्विच्छाम' अन्विष्याम । 'त' मृज्जलरूपं 'सम्भराम' इत्युत्तमैरेतेषां लोटि बहुवचनम् । देवशब्दितेन 'अहं' तु 'तं' प्रजापतिं 'न हिंसिष्यामि' इति मृत्युनोक्ते देवा 'तम्' प्रजापतिम् 'अस्याऽअधि' अधि पञ्चम्यर्थानुवादी, भूले सकाशात् सम्भृतवन्त । तत्र मृदुदकयोः सम्भरणप्रकारमाह—यदस्येति । 'यद्' अङ्ग प्रजापते 'अप्सु' प्रविष्ट 'ता अपः' सम्भृतवन्त । 'यद्' भूमौ 'तां मृदम्' इति 'तदुभयं सम्भृत्य' उभयेन इष्टका कृतवन्त । तस्मादिदानीं मृज्जलाभ्यामिष्टका क्रियन्त ॥ ३ ॥

अग्निचयने पञ्च इष्टकाचितय, पञ्च पुरीषचितय सन्ति । ता प्रजापते मर्त्यामृततनूरित्याह प्रतिपादयति—तदेता वाऽअस्य ता इति । 'अस्य' मृज्जलात्मन प्रजापतेर्मर्त्यरूपा पञ्चसङ्ख्याका लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जात्मका देहा आसन् । लोमादीनि स्थूलशरीरगतानीति मर्त्यशब्देनोक्तानि । अथ मनो-वाक्-प्राण-चक्षु-श्रोत्ररूपा पञ्च अमृतरूपास्तन्व । मन प्रभृतीनां सूक्ष्मशरीरधर्मत्वात् स्थूलदेहनाशेऽपि सद्भावाद् अमृतत्वम् ॥ ४ ॥

एतस्य पञ्च तन्वधिष्ठानमेवेति वक्तु प्रजापतेरग्निरूपत्वमाह—स यः स प्रजापतिरिति । तत्र 'या' 'मर्त्या' 'पञ्च तन्व' ता एकैकेष्टकाचितेरुपरि निधीयमानाः पञ्च पुरीषचितय । मन प्रभृतयो 'या' अमृतास्तन्व, 'ता' 'इष्टकाचितय' ॥ ५ ॥

(स्ते) ते देवा ऽअब्रुवन् । (न्न) अमृतमिमं करवामेति तस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं तथा द्वितीयां तथा तृतीयां तथा चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

(मु) अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय । पुरीषं निवपति तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति सा सप्तमी चितिस्तदमृतमेवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्निष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिं ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत्तथैवैतद्यजमान ऽएतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति॥७॥

ते देवा अब्रुवन्–अमृतमिमं करवामेति । तस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन् । इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । तथा द्वितीयाम् । तथा तृतीयाम् । तथा चतुर्थीम् ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय पुरीषं निवपति । तत्र विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपदधाति । हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति । सा सप्तमी चितिः । तदमृतम् । एवमस्यैताभ्याममृताभ्यां तनूभ्यामेतां मर्त्यां तनूं परिगृह्यामृतामकुर्वन्–इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिम् । ततो वै प्रजापतिरमृतोऽभवत् । तथैवैतद्यजमान एतममृतमात्मानं कृत्वा सोऽमृतो भवति ॥ ७ ॥

अथ मर्त्यशरीराणाममृतत्वकरणं दर्शयति–ते देवा अब्रुवन्नमृतमिममिति । 'इमं' मर्त्यामृतरूपेण द्विविधं प्रजापतिम् 'अमृतम्' 'करवामेति' 'देवा' विचार्य द्वाभ्याममृततनूभ्यामेकां 'मर्त्यां' तनूं मध्ये निहिताम् 'अमृताम्' कृतवन्तः । अमृतशरीरद्वयेन एकमर्त्यशरीरस्यामृतीकरणं चित्याग्नौ दर्शयति–इष्टकाचितिभ्यां पुरीषचितिमिति । यथा प्रथमद्वितीयेष्टकाचितिभ्यामेकां प्रथमचितेरुपरि निहितां प्रथमां पुरीषचितिममृतां कृतवन्तः । एवं द्वितीयतृतीयाभ्यामितरां पुरीषचितिं तृतीयचतुर्थीभ्यामपरां चतुर्थीपञ्चमीभ्यामन्यामिति पञ्चेष्टकाचितिभिश्चतस्रः पुरीषचितयोऽमृतीकृताः ॥ ६ ॥

यदि द्वाभ्यामेकस्यामृतीकरणं चेत् पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि चित्यन्तराभावात्तस्या अमृतत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह–अथ पञ्चमीं चितिमिति । पञ्चम्या इष्टकाचितेरुपरि निहितायाः पञ्चम्याः पुरीषचितेरुपरि विकर्णीं नामैकामिष्टकां स्वयमातृण्णां नामैकामिष्टकां 'चोपधाय' 'हिरण्यशकलैः' सम्प्रोक्ष्य तत्राहवनीयाग्नेराधानं सप्तमी चितिरिति व्यवह्रियते अतः पञ्चमीसप्तमीभ्यामिष्टकाचितिभ्यां तन्मध्यस्थितायाः पुरीषचितेरमृतीकरणमिति प्रजापतेः सर्वशरीराणाममृतत्वात् तस्यैवामृतत्वं सम्पन्नम् । एवं यजमानोऽपि मानुषशरीररूपचित्याग्नेरिष्टकाभिरमृतीकरणेन स्वयममृतो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

ते वै देवास्तं नाविदुः । (यु) यद्येनथ्ँ सर्व्वं वाऽकुर्व्वन्न वा सर्व्वं यद्यति वाऽरेचयन्न वाऽभ्यापयंस्तऽएतामृचमपश्यन्धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः ॥ सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभऽइति ॥ ८ ॥

तस्याऽअस्त्येवाग्नेयम् । (म) अस्त्यैन्द्रमस्ति वैश्वदेवं तद्यदस्याऽआग्नेयं यद्वैतस्याग्नेराग्नेयं तदस्य तेन समस्कुर्व्वन्यदैन्द्रं तदैन्द्रेण यद्वैश्वदेवं तद्वैश्वदेवेन तमत्रैव सर्व्वं कृत्स्नथ्ँ समस्कुर्व्वन् ॥ ९ ॥

(व्वस्त) तद्यदेतयोपतिष्ठते । यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति न वाऽभ्यापयति तदेवास्यैतया सर्व्वमाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनुष्टुब्धामच्छद्भवति व्वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति

ते वै देवास्तं नाविदुः—यद्येन सर्वं वाऽकुर्वन्—न वा सर्वं, यद्यति वाऽरेचयन्—न वाऽभ्यापयन् । त एतामृचमपश्यन् । "धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । सचेतसो विश्वे देवा यज्ञं प्रावन्तु नः शुभे "—(वा. स १८ । ७६) इति ॥ ८ ॥

तस्या अस्त्येवाग्नेयम् । अस्त्यैन्द्रम् । अस्ति वैश्वदेवम् । तद्यदस्या आग्नेयम्—यद्वैतस्याग्नेरा॰ [illegible] । तदस्य तेन समस्कुर्वन् । यदैन्द्रम्—तदैन्द्रेण । यद्वैश्वदेवम्—तद्वैश्वदेवेन । तमत्रैव सर्वं कृत्स्नं [illegible]स्कुर्वन् ॥ ९ ॥

[illegible]द्यदेतयोपतिष्ठते, यदेवास्यात्र विद्वान्वाऽविद्वान्वाऽति वा रेचयति, न वाऽभ्यापयति, तदेवा॰ [illegible]तया सर्वमाप्नोति । यदस्य किञ्चानाप्तम् । अनुष्टुब्धामच्छद्भवति । वाग्वा अनुष्टुब्, वाग्धाम॰

[illegible]त्याग्नेर्न्यूनातिरेकपरिहाराय मन्त्रेणोपस्थान दृष्ट [illegible] इत्यर्थं श्रुति स्वयमेव देवकर्तृकाज्ञानपुरःसरं [illegible]दयति—ते वै देवास्तं नाविदुरिति । 'ते' 'देवा' 'तम्' अर्थम् 'नाविदु' न ज्ञातवन्त । यदि ''एनम्' अग्निं सम्पूर्णं कुर्युः, अथवा 'सर्वं' न कुर्यु । यदि वा अतिरिक्तं कुर्यु । 'न' 'वाऽभ्यापयन्' न्यूनं वा कुर्युरित्येवमर्थं न ज्ञातवन्त इत्यर्थः । तद्दोषपरिजिहीर्षया उपस्थानमन्त्रं दृष्टवन्त इत्याह—त एतामृचमिति । ऋचोऽयमर्थः—धामानि तेजांसि स्थानानि वा छादयतीति 'धामच्छदग्नि' [illegible]न्द्रादयो 'देवा' 'सचेतस' समानमनस्का 'न' अस्मदीयं यज्ञं 'शुभे' शोभने विषये 'प्रावन्तु' [illegible]न्तु प्राप्नुवन्त्विति ॥ ८ ॥

मन्त्रगतानामग्निप्रभृतिदेवतानां प्रतिपाद्यानि सवनदेवतानि सवनत्रयस्थानीनीत्यग्नेः संस्कृतत्वमाह—[त]स्या अस्त्येवाग्नेयमिति । यदस्या ऋच 'आग्नेयम्' अग्निदेवतासम्बन्धि वस्तु तेन 'अग्ने' आग्नेयेन स्वरूपेण [ते]न' चित्याग्निं सम्स्कृतवन्त इत्यनेन प्रातःसवनस्थानीयमुक्तम् । एवं माध्यन्दिने सवने ऐन्द्रेण स्वरूपेण । [तृती]ये विश्वदेवरूपेण संस्कृतवन्त इत्यनेनाग्नेः कृत्स्नसंस्कार उक्त ॥ ९ ॥

अनया ऋचोपस्थाने पूर्वोक्तासर्वकरणादिदोषपरिहारो भवतीत्याह—तद्यदेतयोपतिष्ठत इति । यदस्य

यदस्य किञ्चानाप्तं पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैकऽआहुस्तत्र हि सा सर्व्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वाऽआहुः । (यं) यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेतैतद्वाऽस्य प्रियं धाम यद्यविष्ठऽइति तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमाग्नेय्याऽग्निकर्म हि गायत्र्या गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तमनिरुक्तया सर्व्वं वाऽअनिरुक्तᳪं सर्व्वेणैवास्य तदाप्नोति यदस्य किञ्चानाप्तं त्वं यविष्ठ दाशुष ऽइति तस्योक्तो बन्धुः पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत तत्र हि सा सर्व्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–३ ॥ (१. ३.)

च्छन्द, वाचैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेतेत्यु हैक आहुः । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ १० ॥

तदु वा आहुः–यविष्ठवत्यैवोपतिष्ठेत । एतद्वाऽस्य प्रियं धाम यद्यविष्ठ इति । तद्यदस्य प्रियं धाम तेनास्य तदाप्नोति । यदस्य किञ्चानाप्तम् । आग्नेय्या । अग्निकर्म हि । गायत्र्या । गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । अनिरुक्तया । सर्वं वा अनिरुक्तम्, सर्वेणैवास्य तदाप्नोति–यदस्य किञ्चानाप्तम् । " त्वं यविष्ठ दाशुषः "–(वा. स. १८ । ७७) इति । तस्योक्तो बन्धुः । पुरीषवतीं चितिं कृत्वोपतिष्ठेत । तत्र हि सा सर्वा कृत्स्ना भवति ॥ ११ ॥

किञ्चेति । ' अस्य ' अग्नेः यत्किञ्चन स्वरूपमनाप्तं तत् ' सर्वम् ' ' एतया '–ऋचा आप्तवान् भवति । आगतमनुष्टुप्छन्दो वाग्रूपेण प्रशंसति–अनुष्टुब्धामच्छदिति । धामच्छदिति इयमृक् अनुष्टुप् वाग्रूपा, चतुष्पात्त्वसाम्यात् । " चत्वारि वाक्परिमिता पदानि " (श. प. ?।१।३।१७) इति वाचः पादचतुष्टयमाम्नातम् । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, इत्येतत्पादचतुष्टयमभिव्यक्तमुदाहृतम् । " अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् "–इत्यग्नेर्वाक्त्वम् । उपस्थानकालमाह–पुरीषवतीं चितिमिति । अन्तिमां ' पुरीषवतीम् ' ' चितिम् ' कृत्वा, अनेन मन्त्रेणोपस्थानमिति ' एके ' आचार्या आहुरिति । सर्वासां चितीनामन्ते उपस्थानेन ' सा चितिः समिष्टा ' कृत्स्ना ' सम्पूर्णा भवतीति । उपस्थानमन्त्रभेदं वक्तुम् ' एक आहुः ' इति पक्षान्तरमुक्तम् । न तु चित्यन्तरान्ते उपस्थानमिति वक्ष्यमाणोऽपि वैकल्पिको मन्त्रोऽन्तिमपुरीषचितेरनन्तरमेवोपस्थाने विनियोक्तव्य ॥ १० ॥

तं मन्त्रमाह–तदु वा आहुर्यविष्ठवत्येति । यविष्ठपदवत्या ऋचेत्यर्थः । ध्रुवं धामच्छदग्निरिति–अग्नेर्धामच्छदिति गुणोऽभिहितः । अत्रापि तमेव गुणं दर्शयितुं यविष्ठपदस्य धामार्थतामाह–एतद्वाऽस्य प्रियं धाम

उभयꣳ हैतदग्रे प्रजापतिरास। मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा ऽएवामृता ऽआसुः शरीरं मर्त्यꣳ सऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मान-मकुरुत तथैवैतद्यजमान ऽउभयमेव भवति मर्त्यं चैवामृतं च तस्य प्राणा ऽएवामृता भवन्ति शरीरं मर्त्यꣳ सऽएतेन कर्मणैतयाऽऽवृतैकधाऽजर-ममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

उभयं हैतदग्रे प्रजापतिरास–मर्त्यं चैवामृतं च। तस्य प्राणा एवामृता आसुः। शरीरं मर्त्यम्। स एतेन कर्मणैनयाऽऽवृतैकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत। तथैवैतद्यजमान उभयमेव भवति–मर्त्यं चैवामृतं च। तस्य प्राणा एवामृता भवन्ति। शरीर मर्त्यम्। स एतेन कर्मणैनयाऽऽवृतैकधाऽजर-ममृतमात्मानं कुरुते ॥ १ ॥

स प्रथमां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा प्राण एव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि प्राणः सैषाऽमृतचितिरथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मज्जैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यो हि मज्जा तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषाऽपान एव तद्वै तदमृतममृतꣳ ह्यपानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदस्थ्येव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ ह्यस्थि तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ३ ॥

तृतीयां चितिं चिनोति । सा हास्यैषा व्यान एव तद्वै तदमृतममृतꣳ हि व्यानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतत्स्नावैव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यꣳ हि स्नाव तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ४ ॥

स प्रथमा चितिं चिनोति—सा हास्यैषा प्राण एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि प्राणः । सैषाऽमृतचितिः । अथ पुरीषं निवपति—तद्धास्यैतन्मज्जैव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यो हि मज्जा । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ २ ॥

द्वितीया चितिं चिनोति—सा हास्यैषाऽपान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं ह्यपानः । सैषाऽमृत चितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति—तद्धास्यैतदस्थ्येव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यस्थि । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥३॥

तृतीया चितिं चिनोति—सा हास्यैषा व्यान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि व्यानः । सैषाऽमृत-चितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति—तेनास्यैतदमृत भवति । अथ पुरीष निवपति । तद्धास्यैतत्स्नावैव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि स्नाव । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतद-मृतं भवति ॥ ४ ॥

एकप्रकारमात्मानम् अजरं जरारहितम् ' अमृत ' मरणधर्मरहित कृतवान् । एव यजमानोऽपि मर्त्यामृतभेदेन द्विप्रकार एतेन अग्निचयनकर्मणा एकमेव स्वात्मान जरामरणधर्मरहित कृतवान् भवति ॥ १ ॥

स प्रथमां चितिमिति । कण्डिकाया अयमर्थ —प्रथमा इष्टकाचितिरमृतात्मकप्राणादिषट्कमध्ये प्राणरूपा, प्राणेष्टकाचित्योरमृतत्वव्यवहारादुद्वयमप्यमृतम्, तस्या उपरि निधीयमाना पुरीषचितिर्मर्त्यशरीरगतमज्जात्मिका, अतस्तस्याममृतरूपायां प्रथमेष्टकाचितौ निहितां मर्त्यरूपपुरीषचितिममृतां कृतवान् भवति ॥ २ ॥

एव द्वितीयां चितिं चिनोतीत्याद्या पञ्च कण्डिका व्याख्येया । तत्र इष्टकाचितीनाममृतरूपापानव्याने

चतुर्थीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषोदान एव तद्वै तदमृतममृतᳪं ह्युदानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्माᳬसमेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यᳪं हि माᳬसं तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति॥५॥

पञ्चमीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषा समान एव तद्वै तदमृतममृतᳪं हि समानः सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतन्मेदऽएव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यᳪं हि मेदस्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ६ ॥

षष्ठीं चितिं चिनोति । सा हास्यैषा वागेव तद्वै तदमृतममृतᳪं हि वाक्सैषाऽमृतचितिस्तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तेनास्यैतदमृतं भवत्यथ पुरीषं निवपति तद्धास्यैतदसृगेव त्वगेव तद्वै तन्मर्त्यं मर्त्यᳪं ह्यसृङ्मर्त्या त्वक्तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ७ ॥

चतुर्थीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषोदान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं ह्युदानः । सैषाऽमृतचितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्धास्यैतन्मांसमेव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि मांसम् । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ५ ॥

पञ्चमीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषा समान एव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि समानः । सैषाऽमृता चितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति । तद्धास्यैतन्मेद एव । तद्वै तन्मर्त्यम् । मर्त्यं हि मेदः । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ६ ॥

षष्ठीं चितिं चिनोति—सा हास्यैषा वागेव । तद्वै तदमृतम् । अमृतं हि वाक् । सैषाऽमृताचितिः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तेनास्यैतदमृतं भवति । अथ पुरीषं निवपति—तद्धास्यैत-

---

न्मांसमस्थि च । पुरीषचितीनामस्थिमांसमेदोऽसृक्त्वगात्मकत्वम् । षष्ठ्याः पुरीषचितेरसृक्त्वं त्वक्त्वं चेति द्वयमिति विशेषः । तदेतन्मर्त्यमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णातीति । 'तदेतत्' 'मर्त्यम्' पुरीषचितिरूपम् 'उभयतोऽमृतेन' इष्टकाद्वयेन 'परिगृह्णाति' मध्यस्थितं करोति । तेन कारणेन अस्य प्रजापतेस्तत्त्वं रूपममृतं भवति । एवमुत्तरत्र योजनीयम् ॥ २–६ ॥

षष्ठीं चितिमिति । स्तोमभागानन्तरं पुरीषनिवपनविधानात्तदन्ता पञ्चमी चितिः । तत ऊर्ध्वं पुरीषचितेः

ता वाऽएताः । षडिष्टकाचितयः षट्पुरीषचितयस्तद्द्वादश द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत तथैवैतद्यजमान ऽएकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

(ते१४) अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपधाय । हिरण्यशकलैः प्रोक्षत्यग्निमभ्यादधाति रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्मयमन्तत ऽआत्मनोऽकुरुत तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्मादाहुर्हिरण्मयः प्रजापतिरिति तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्मयमन्तत ऽआत्मनः कुरुते तद्यदन्ततस्तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपं तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न हिरण्मयोऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवतीत्येवाहुः ॥ ९ ॥

दम्गेव, स्वगेव । तद्धि तन्मर्त्यम् । मर्त्यं ह्यस्य, मर्त्या त्वक् । तदेतस्मिन्नमृते प्रतिष्ठापयति । तेनास्यैतदमृतं भवति ॥ ७ ॥

ता वा एताः षडिष्टकाचितयः, षट् पुरीषचितयः, तद् द्वादश । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैव तत्प्रजापतिरेकधाऽजरममृतमात्मानमकुरुत । तथैवैतद्यजमान एकधाऽजरममृतमात्मानं कुरुते ॥ ८ ॥

अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णां चोपधाय–हिरण्यशकलैः प्रोक्षति । अग्निमभ्यादधाति । रूपमेव तत्प्रजापतिर्हिरण्मयमन्तत आत्मनोऽकुरुत । तद्यदन्ततः–तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्मादाहुः–हिरण्मयः प्रजापतिरिति । तथैवैतद्यजमानो रूपमेव हिरण्मयमन्तत आत्मनः कुरुते । तद्यदन्ततः–तस्मादिदमन्त्यमात्मनो रूपम् । तस्माद्ये चैतद्विदुः, ये च न,–हिरण्मयोऽग्निचिदमुष्मिँल्लोके सम्भवती–त्येवाहुः ॥ ९ ॥

प्राक् या नाकसत्पञ्चचूड छन्दस्याद्य इष्टका उपधीयन्ते–सा षष्ठी चितिः इति अष्टमे काण्डे प्रपञ्चेन निरूपितम्–" स्तोमभागा उपधाय पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः । अथ यदेतदूर्ध्वमा पुरीषात्सा षष्ठी चितिः " (श. प. ब्रा. ८ । ३ । ७) इति ॥ ७ ॥

चितिद्वयगतां सङ्ख्यामनूद्य सम्भूय सर्व संवत्सराग्न्यात्मना प्रशंसति–ता वा एताः षडिष्टकाचितयः, षट् पुरीषचितय इति ॥ ८ ॥

विकर्ण्यादीष्टकाहिरण्यशकलाहवनीयनिधानं हिरण्मयरूपत्वेन प्रशंसति–अथ विकर्णीं च स्वयमातृण्णामिति । विकर्णीनामिकां स्वयमातृण्णानामिकां च इष्टकां । ' सुवर्णशकलैः ' चितमग्निं प्रोक्ष्य आहवनीयं निदधाति । एवमिष्टकाग्निनिधानेन प्रजापतिः 'अन्ततः' अन्ते ' हिरण्मयम् ' सुवर्णमयं रूपं स्वात्मनः कृतवान् यतोऽन्ते ' आत्मनः ' सुवर्णरूपकरणेन प्रजापतिर्हिरण्मय इति वेदवादिन आहुः । तथाऽयं यजमानः सर्वे

(स्तु) तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च सात्यरथवाहनिश्च । (श्चा) आचार्यान्तेवासिनौ व्यूदाते रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यो लोमानीति सात्यरथवाहनिः ॥ १० ॥

स होवाच शाण्डिल्यः । (ल्यो) रूपं वाव लोमवद्रूपमलोमकꣳ रूपमेवास्यैतदिति तद्ध तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्यऽउवाच संचितेऽग्निः प्रणीयते प्रणीतादूर्ध्वꣳ समिध ऽआहुतय ऽइति हूयन्ते ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवा ऽअन्नमदन्ति । (न्त्य) अग्निरु देवानां प्राणस्तस्मात्प्राग्देवेभ्यो जुह्वति प्राणेन हि देवा ऽअन्नमदन्त्यपानेन मनुष्या ऽअन्नमदन्ति तस्मात्प्रत्यङ्मनुष्येष्वन्नं धीयतेऽपानेन हि मनुष्या ऽअन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तद्धैतच्छाण्डिल्यश्च सात्यरथवाहनिश्चाचार्यान्तेवासिनौ व्यूदाते । रूपमेवास्यैतदिति ह स्माह शाण्डिल्यः । लोमानीति सात्यरथवाहनिः ॥ १० ॥

स होवाच शाण्डिल्यः-रूप वाव लोमवत्, रूपमलोमकम्, रूपमेवास्यैतादेति । तद्ध तत् ..-यथा तच्छाण्डिल्य उवाच । संचितेऽग्निः प्रणीयते । प्रणीतादूर्ध्वं समिध आहुतय इति १ ॥ ११ ॥

ाणेन वै देवा अन्नमदन्ति । अग्निरु देवाना प्राणः । तस्मात्प्राग् देवेभ्यो जुह्वति । प्राणेन हि

नि नामन्ते हिरण्यशकलप्रोक्षणानन्तरमाहवनीयनिधानेन स्वात्मनोऽपि हिरण्मय 'रूप' करोति । 'तस्मात्' ये' नोऽभिज्ञा पुरुषा 'ये' चानभिज्ञास्ते उभयेऽपि 'अग्निचित्' अग्निं चितवान् यजमान 'अमुष्मिन्' 'लोके' 'हिरण्मयो' हिरण्यसमानवर्ण 'सम्भवतीति' अविवादेन वदन्तीत्यर्थ ॥ ९ ॥

हैरण्यशकलाहवनीयनिधान प्रजापतेर्हिरण्मयरूपमित्युक्तम् । तत्र गुरुशिष्ययो संवाद दर्शयति-तद्धैतच्छा- ण्डिल्यश्च सात्यरथवाहनिश्चेति । 'आचार्यान्तेवासिनौ' 'शाण्डिल्य' आचार्य इतर शिष्य 'व्यूदाते' ' द कृतवन्तौ । विवादस्वरूपमाह-रूपमेवास्यैतदिति । 'अस्य' प्रजापते 'एतत्' हिरण्मय मेति शाण्डिल्यमतम् । 'लोमानि' एव न रूपमिति सात्यरथवाहने शिष्यस्य मतम् ॥ १० ॥

एव विवादे आचार्य शाण्डिल्यो रूपमित्येव सोपपत्तिक निश्चितवानित्याह-स होवाच शाण्डिल्य । 'लोमवत्' लोमयुक्तमपि 'रूपम्' भवति । 'अलोमकम्' लोमरहितमपि 'रूप' भवति । अत 'एतत्' हिरण्मयत्वम् 'अस्य' प्रजापते 'रूप,' रूपमेवेत्यर्थ । शाण्डिल्योक्तमर्थं श्रुतिरनुमोदते-तद्ध तत्तथा यथा तच्छाण्डिल्य उवाचेति । चित्याग्निमभिलक्ष्याहवनीयाग्ने प्राङ्मुखत्वेन प्रणयन प्रशंसितुमाह- संचितेऽग्निः प्रणीयत इति । 'संचिते' इष्टकाचितेऽग्नौ 'अग्नि' आहवनीय 'प्रणीयते' प्राङ्मुखो ते 'प्रणीतादूर्ध्वम्' प्रणीतेऽग्नौ 'समिध आहुतय' इत्येव 'हूयन्ते' ॥ ११ ॥

प्राणेन वै देवा अन्नमदन्तीत्यादेरयमर्थ । यत 'अग्नि' 'देवानाम्' प्राणभूत 'तस्मात्' प्राग-

तदाहुः । (नं) न व्वयसोऽग्निचिदश्नीयाद्वयो वा ऽएष रूपं भवति योऽग्निं चिनुतऽईश्वर ऽआर्तिमार्तोस्तस्मान्न व्वयसोऽग्निचिदश्नीयादिति तद्वै काम- [illegible] चिनुते सर्व्वं वा इदमग्ने- [illegible] १३ ॥

तदाहुः । किं तदग्नौ क्रियते येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीत्यग्निर्व्वाऽएष देवता भवति योऽग्निं चिनुतेऽमृतमु वाऽअग्निः श्रीर्देवाः श्रियं गच्छति यशो देवा यशो ह भवति य ऽएवं व्वेद ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–४ ॥ (१. ४.) ॥

देवा अन्नमदन्ति । अपानेन मनुष्या अन्नमदन्ति । तस्मात्मत्यङ्मनुष्येष्वन्न धीयते । अपानेन हि मनुष्या अन्नमदन्ति ॥ १२ ॥

तदाहुः–न वयसोऽग्निचिदश्नीयात् । वयो वा एष रूपं भवति–योऽग्निं चिनुते । ईश्वर आर्तिमार्तोः । तस्मान्न वयसोऽग्निचिदश्नीयात्–इति । तद्वै काममेवैवविदश्नीयात् । अग्निर्वा एष रूप भवति योऽग्निं चिनुते । सर्वं वा इदमग्नेरन्नम् । सर्वं म इदमन्नमित्येवैवंविद्विद्यात्–इति ॥ १३ ॥

तदाहुः–किं तदग्नौ क्रियते–येन यजमानः पुनर्मृत्युमपजयतीति । अग्निर्वाऽएष देवता भवति–

स्योर्ध्वगतित्वात्, ' देवेभ्य प्राक् ' प्राचा हस्तेनोर्ध्वं ' 'जुहति' होम कुर्वन्ति यतो ' देवा ' 'प्राणेन' 'अन्नमदन्ति ' ' मनुष्या ' खलु ' अपानेन ' अवाङ्मुखेन वायुना भुञ्जत, तस्मादग्रे प्रणयन देवानां प्राङ्मुखत्वेन हवनमित्यर्थ ॥ १२ ॥

अग्निचित कश्चिद्धर्मं विधत्ते–तदाहुर्न वयसोऽग्निचिदिति । अग्नि चितवान् यजमान ' वयस ' पक्षिणो ' न अश्नीयात् ' इति । तत्र हेतुमाह–वयो वा एष रूपमिति । ' योऽग्निं चिनुते ' ' एव वयो रूप ' ' भवति ' चित्याग्निरेव पक्षी अग्निचित स्वरूपम् अत पक्षिमांसभक्षणेन चित्याग्निमेव भक्षितवान् भवति । तथा च तैत्तिरीयके–" वयो वा अग्निर्यदग्निचित्पक्षिणोऽश्नीयात्तमेवाग्निमद्यात् '–(तै स ५ । ७ । १) इति । ईश्वर आर्तिमार्तोरिति । ' आर्तिम् ' दु खम् 'आर्तो ' गन्तुमीश्वरो भवति । एव पक्षिभक्षणवर्जननियममनूद्य त दूषयति–तद्वै काममेवैवविदश्नीयादिति । ' एववित् ' चित्याग्निरूप पक्षी स च स्वात्मा एव जानान पुरुष ' कामम् ' स्वेच्छया ' अश्नीयात् ' । अत्र हेतुमाह–अग्निर्वा एष रूपमिति । ' य ' अग्निचित् स हि अग्निरूप अतो यथाऽग्ने ' सर्वम् अन्नम् भवति ' एव मे अग्निरूपस्य मम ' सर्वम् अन्न भवति ' ' इत्येव '– ' एवविद् ' ' विद्यात् ' जानीयात् । तस्मात् काम पक्षिणोऽद्यादित्यर्थ ॥ १३ ॥

अग्निचयनसाध्य फल ब्रह्मवादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति–तदाहुः किं तदग्नौ क्रियत इति । ' येन '

१–भक्ष्यमोजनम् । का. श्री. सू. १८ । ११२ ।

सर्व्वे हैते यज्ञा योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमालभते तदग्न्याधेयमथ यदुखाꣳ संभरति तान्यग्न्याधेयहवीꣳष्यथ यद्दीक्षते तदग्निहोत्रमथ यद्दीक्षितः समिधावादधाति तेऽअग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सायंप्रातरादधाति । सायंप्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुह्वति समानेन मन्त्रेण समानेन हि मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुह्वत्यथ यद्वनीवाहनं च भस्मनश्चाभ्यवहरणं तौ दर्शपूर्णमासावथ यद्गार्हपत्यं चिनोति तानि चातुर्मास्या-

---

योऽग्निं चिनुते । अमृतमु वा अग्निः, श्रीर्देवा, श्रिय गच्छति । यशो देवाः । यशो ह भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

सर्वे हैते यज्ञा—योऽयमग्निश्चितः । स यत्पशुमालभते—तदग्न्याधेयम् । अथ यदुखा सम्भरति—तान्यग्न्याधेयहवींषि । अथ यद्दीक्षते तदग्निहोत्रम् । अथ यद्दीक्षितः समिधावादधाति—ते अग्निहोत्राहुती ॥ १ ॥

ते वै सायमातरादधाति । सायंप्रातर्ह्यग्निहोत्राहुती जुह्वति । समानेन मन्त्रेण । समानेन हि

कर्मणा ' यजमान ' ' पुनर्मृत्युमपजयति ' तिरस्करोति तत्कर्म ' किम् अग्नौ क्रियते ' इति तदर्थजातमाह पृष्टवन्त । इतिशब्द प्रश्नसमाप्त्यर्थ । उत्तरम्—अग्निर्वा इति । योऽग्निचित् ' एष ' अग्निर्देवता भवति । ' अग्नि ' हि अमृतम् एव यष्टा अमृतो भवति । पुनर्मृत्यु जितवान् भवति । ' श्रीर्देवा ' अग्न्यादयो देवा श्रीरूपा, अग्निकर्मणा ' श्रिय गच्छति ' किं च ' देवा ' ' यश '—स्वरूपा तदपि अग्निकर्मणा आप्नोति । वदितु फलमाह—यशो ह भवति य एव वेदेति । यशोरूपो भवतीति भाव ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०–१–४) ॥

अग्निचयनकर्म अग्न्याधानादिहविरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमाध्वरराजसूयादिसर्वयज्ञात्मकमिति ब्राह्मणे स्तूयते । यज्ञवीर्याणां मीमांसा च वक्ष्यते । तत्र प्रथम संक्षेपत एवाग्ने सर्वयज्ञात्मकतामाह—सर्वे यज्ञा योऽयमग्निश्चित इति । विविच्य दर्शयति—स यत् पशुमालभत इति । सोऽग्निं चिकीषमाणः ' पुरुषाश्वादीन् पशून् ' आलभते ' इति ' यत् ' ' तदग्न्याधेयम् ' आधानम्, प्रथमकरणसाम्यात् लम्भनमेवाधानरूपत्वेन स्तूयते । एवमुत्तरत्र । अथ यदुखा सम्भरतीति । उखार्थद्रव्यसम्भरण " इष्टकायामुखा सम्भरति " (श ५ । ६ । २ । २ । २१) इति यत् तदग्न्याधानहवींषि आग्नेयपावदीनि तदात्मकमित्यर्थ । दीक्षैव ' अग्निहोत्रम् ' । दीक्षित पुरुष संवत्सरपर्यन्त प्रत्यह साय प्रात समेकैकामग्नौ ' आदधाति ' तदेवाग्निहोत्राहुतिद्वयम् ॥ १ ॥

' ते ' च समिधौ, ' समानेन मन्त्रेण ' । प्रात कालीन एक एव मन्त्र । सायन्तनोऽप्येक एव । " रात्रि

१–' अहरह ' इत्यत्र ' नाम ' राधिन ' इन्द्र । भवन्तु—स एवेत्यर्थ ।

न्यथ यदूर्ध्वं गार्हपत्यादा सर्व्वौषधात्ता ऽइष्टयोऽथ यदूर्ध्वꣳ सर्व्वौषधात्प्राचीनं चितिभ्यस्ते पशुबन्धा यऽएवैतेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमास्ते विष्णुक्रमा यजुष्यं तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ ४७ ॥)

(७॥) सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः । (र्यु) यत्प्राचीनꣳ सर्वेभ्यो राजसूयो द्वितीया वाजपेयस्तृतीयाऽश्वमेधश्चतुर्थ्यग्निसवः पञ्चमी यच्छितꣳ सामभिः परिगायति तन्महाव्रतमथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जप्यं तच्छतरुद्रियं वसोर्धारा महदुक्थमथ यदूर्ध्वꣳ सामभ्यः प्राचीनं वसोर्धारायै यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तदथ यदूर्ध्वं वसोर्धारायै ते गृहमेधाऽएतावन्तो वै सर्व्वे यज्ञास्तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

मन्त्रेणाग्निहोत्राहुती जुहोति । अथ यद्वनीवाहन च भस्मनश्चाभ्यवहरणम्–तौ दर्शपूर्णमासौ । अथ यद्गार्हपत्यं चिनोति–तानि चातुर्मास्यानि । अथ यदूर्ध्वं गार्हपत्याद्–आ सर्वौषधात्–ता इष्टयः । अथ यदूर्ध्वं सर्वौषधात्, प्राचीनं चितिभ्यः–ते पशुबन्धाः । य एवैतेषु यज्ञेषु विष्णुक्रमाः–ते विष्णुक्रमाः । यजुष्यम्–तद्वात्सप्रम् ॥ २ ॥

सौम्योऽध्वरः प्रथमा चितिः–यत्प्राचीनं सर्वेभ्यः । राजसूयो द्वितीया । वाजपेयस्तृतीया । अश्वमेधश्चतुर्थी । अग्निसवः पञ्चमी । यच्छितं सामभिः परिगायति–तन्महाव्रतम् । अथ यत्तत्रोद्गातुः पुरस्ताज्जप्यम्–तच्छतरुद्रियम् । वसोर्धारा महदुक्थम् । अथ यदूर्ध्वं सामभ्यः, प्राचीनं

रात्रिमप्रयावम् "–(वा. स. ११ । ७५) इति सायन्तनो मन्त्र । "अहरहरप्रयावम" (वा. स. ११ । ७५) इति प्रातःकालीनो मन्त्र । अग्निहोत्राहुत्योरपि मन्त्र एक एव । "अग्निर्ज्योति "–(वा. स. ३ । ९) इति सायंकालीन । "सूर्यो ज्योति "–(वा. स. ३ । ९) इति प्रातर्मन्त्र । 'अथ यद्वनीवाहनम्' देवयजनप्रत्यग्रे प्रणयन 'भस्मनोऽभ्यवहरणम्' अप्सु भस्मावपनम् । 'तौ' ते कर्मणी 'दर्शपूर्णमासौ' । 'गार्हपत्य चेष्यन्' (श. प ७ । १ । १) इत्यादिविहित गार्हपत्यचयनमेव चातुर्मास्यत्वेन स्तूयते । गार्हपत्यचयनादूर्ध्वभावीनि चित्याग्निक्षेत्रे सर्वौषधवपनपर्यन्त यानि कर्माणि ता इष्टय । ओषधिवपनादूर्ध्वभावि इष्टका–'चितिभ्य' 'प्राचीन' कर्मजात निरूढपशुबन्धात्मकम् । 'एतेषु' दर्शपूर्णमासादियज्ञेषु ये 'विष्णुक्रमा' त एव अग्निचयने क्रियमाणा 'विष्णुक्रमा' अत्र या विष्णुक्रमा त एव । यज्ञेषु 'यत् जप्यम्' अस्ति तद् 'वात्सप्रम्' सूक्तम् ॥ २ ॥

'प्रथमा' स्वयमातृण्णाया 'चिति' सवा नाम अभिषेकयुक्ता यज्ञा, तेभ्य प्राचीन 'सौम्योऽध्वर' सौमिको यज्ञ प्रथमा चिति सौमिकयज्ञरूपा । द्वितीयाद्याश्चतस्र अभिषेकयुक्तराजसूयवाजपेयाश्वमेधाग्निसवा-

---

१–'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे' इत्यादयः 'विवतु' इत्यन्ता वाजसनेयसंहितायां द्वादशाध्यायगता (१८–२८) एकादश मन्त्रा वात्सप्रसूक्तमिति वेदवादिन आहुरिति ।

(त्य) अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वाऽअमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्र-हुदश्नाति तावती ह तस्मिन्यज्ञऽऊर्गर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी षट्सु षट्सु पशुबन्धयाजी संवत्सरे संवत्सरे सोमयाजी शते शते संवत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामं न तुद्वेत-यावच्छतँ संवत्सरास्तावदमृतमनन्तमपर्यन्तँ स यो हैतदेवं वेदैवँ हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति तस्य यदपीपीकयेवोपहन्यात्तदेवा-स्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–५ ॥ (१. ५.) ॥
इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० । १ ॥

वसोर्धारायै–यदेव तत्र होतुः पुरस्ताज्जप्यं तत्तत् । अथ यदूर्ध्वं वसोर्धारायै–ते गृहमधाः । एतावन्तो वै सर्वे यज्ञाः । तानग्निनाऽऽप्नोति ॥ ३ ॥

अथातो यज्ञवीर्याणामेव । सायंप्रातर्ह वा अमुष्मिँल्लोकेऽग्निहोत्रहुदश्नाति । तावती ह तस्मिन्यज्ञऽऊर्क् । अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु चातुर्मास्ययाजी । षट्सु षट्सु पशुबन्धयाजी । सम्वत्सरे संवत्सरे सोमयाजी । शते–शते सम्वत्सरेष्वग्निचित्काममश्नाति कामम् । न तद्वेतद् यावच्छतं सम्वत्सराः–तावदमृतमनन्तमपर्यन्तम् । स यो हैतदेवं वेद–एवं हैवास्यैतदमृतमनन्तमपर्यन्तं भवति । तस्य यदपीपीकयेवोपहन्यात्तदेवास्यामृतमनन्तमपर्यन्तं भवति ॥ ४ ॥

ग्निका । चितमग्निं यः साममी रथन्तरादिभिः परिगायति तत्सामजातं महाव्रतम् । तत्र महाव्रतयज्ञे सामगानात् प्रागुद्गातुः पुरस्ताज्जप्यो मन्त्रोऽस्ति तदत्र ' शतरुद्रियं ' शतरुद्रियमेवोद्गातुः 'पुरस्तात्' जप्यस्थानीयमित्यर्थः । वसोर्धारा नाम चमसमूर्ध्वं ह्रूयमानाऽऽज्यधारा सा बृहदुक्थम् । बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं बृहदुक्थस्यादौ होत्रा जप्य मन्त्रजातमस्ति तत्सामस्थ ' ऊर्ध्वं ' वसोर्धारायाः प्राचीनं कर्मजालम् । तस्या ऊर्ध्वमानि यत् ' ते ' ' गृहमेधा. ' समिधागाः । ' एतावन्तो वै ' ' यज्ञाः ' इष्टिपशुसोमरूपाः । सौमिकेषु च एकाहाहीनसत्रात्मका एतावन्त एव ' यज्ञा ' ' तान् ' सर्वान् 'अग्निना' अग्निचयनकर्मणाऽऽप्तवान् भवति । एवमग्नेः सर्वयज्ञात्मकत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

अथात इति । अथ ' यज्ञवीर्याणामेव ' मीमांसा वक्ष्यत इति शेष. । सायंप्रातरिति । यो यजमानः 'सायंप्रात.' अग्निहोत्रं जुहोति स 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' प्रतिदिनं सायंप्रातरश्नाति । अत्रत्यमाहुतिद्वयं परलोके भोग्यत्वेन परिणमत इत्यर्थः । तावती हेति । तावत्परिमाणा च ' तस्मिन् ' अग्निहोत्रात्मके यज्ञे 'ऊर्क्' भवति । एवं ' अर्धमासेऽर्धमासे दर्शपूर्णमासयाजी ' इत्यादिकं व्याख्येयम् । पशुबन्ध. षट्सु षट्सु मासेषु क्रियते । " वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत "–इति सोमयागः संवत्सरे विधीयते । अतस्तद्याजी तावत्कालपरिमित तत्फलम् 'अश्नाति' । अग्निचितस्तु विशेषमाह–शत इति । अग्निं चितवान् पुरुषस्तु शतसंख्याकेषु संवत्सरेषु

'कामम्' अपरिमितं 'कामम्' अभीष्टं तत्फलम् 'अश्नाति'। शतशब्दस्यापरिमितार्थमाह—न तद्वैतद्विति। 'तदेतत्' 'शतम्' 'न' एतत् परिमितं न—किन्तु अपरिमितमेव। अतो यावन्तः शतं संवत्सराः 'तावदमृतम्' देवत्वप्रापकम् 'अनन्तम्' अपरिमितमन्नं भवति। वेदितुः फलमाह—स यो हैतदेवं वेदेति। 'तस्य यदपि' इत्यादेरयमर्थः—तस्य चयनकर्मणः एकदेशभूतं यत् किञ्चिदपि 'इषीकया' सूक्ष्म तृणाग्रेण 'उपहन्यात्' पृथक्कुर्यात्। उपपूर्वस्य हन्तेः पृथक्करणमर्थः। तथा चापस्तम्बप्रयोगः—"अपि वा सकृदुपहत्य जुहुयात्" (आप० श्रौ. सू.) इति। तत्कर्मणः एकदेशोऽपि अस्य विदुषोऽदृष्टम्' अमृतम् 'अनन्तमपर्यन्तम्' 'भवति' किम्। किमुत सकलं कर्मेति फलस्तुतिः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (१०—१—६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा निरुपममतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृशानानुडुकृतमजडो राजतं राजमुख्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणं शार्करं पार्वतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमास्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे प्रथमोऽध्यायः ॥ (१०—१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगाꣳसत् । (तस्य) सर्वे वै पशवः प्रजापतिः पुरुषोऽश्वो गौरविरजः स एतै रूपैर्नाशक्नोत्स एतं वयोविधमात्मानमपश्यदग्निं तं व्यधत्त सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत्स नाशक्नोत्स उपसमुह्योपाधायोदपतत्तस्मादप्येतर्हि वयाꣳसि यदैव पक्षाऽउपसमूहन्ते यदा पत्राणि विसृजन्तेऽथोत्पतितुꣳ शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

प्रजापतिः स्वर्गं लोकमजिगासत् । सर्वे वै पशवः प्रजापतिः—पुरुषः, अश्वः, गौः, अविः, अजः । स एतै रूपैर्नाशक्नोत् । स एतं वयोविधमात्मानमपश्यत् । अग्निं तं व्यधत्त । सोऽनुपसमुह्यानुपाधायोदपिपतिषत् । स नाशक्नोत् । स उपसमुह्योपाधायोदपतत् । तस्मादप्येतर्हि वयांसि यदैव पक्षा उपसमूहन्ते—यदा पत्राणि विसृजन्ते, अथोत्पतितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं पूर्वाध्यायेन महाव्रतपक्षे अग्निचयनमहाव्रतबृहदुक्थानि सहप्रयोक्तव्यानीत्युक्त्वा तानि च सर्वैरग्निष्टोमरूपाणि शक्यानीत्यग्निष्टोमगतसामशस्त्राण्येव महाव्रतसामबृहदुक्थात्मना स्तुत्वा चित्याग्निं प्रजापत्यात्मना प्रस्तुत्य पञ्चेष्टकाचिती पुरीषचितीश्च प्रजापतेर्मर्त्यामृतशरीरात्मना प्रतिपाद्य हिरण्यशकलप्रोक्षणमाहवनीयस्थापनं च हिरण्मयरूपत्वेन स्तुत्वाऽग्निचितो वयोभक्षणवर्जननियमादनन्तरमग्निचयनस्य पुनर्मृत्युजयरूपं फलं तस्याग्निकर्मणः सर्वयज्ञात्मना स्तुतिरुक्ता । अथ द्वितीयेऽध्याये चित्याग्निविषयो विचारो वक्ष्यते, तत्र प्रथमब्राह्मणे चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वं पक्षपुच्छयोः प्रमाणं च विधीयते—प्रजापतिः स्वर्गमिति । पूर्वं 'प्रजापतिः' 'स्वर्गम्' 'लोकमजिगासत्' गन्तुमैच्छत् । इण्वत् सनि (पा. सू. २ । ४ । ४७) 'सनि च' (पा. सू. २।४।४७) इति गम्यादेशो छान्दसत्वादिडभावः "अज्झनगमां सनि"—(पा. सू. ६।४।१६) इति । दीर्घः । 'सर्वे' 'पशवः' पुरुषादिपञ्चपशवः 'प्रजापतिः' सर्वात्मकत्वात्तस्य । यद्वा—अत्र पशुषु प्रवेशस्य षष्ठकाण्डे समाम्नानात् (श. प. ६ । २ । १ । १–१२ ।), प्रजापतेश्चाग्न्यात्मकत्वादग्निरूपाणि प्रजापतिरूपाणीति कृत्वा प्रजापतिः सर्वपशुरूप इत्युक्तम् । 'स पशुरूपैर्नाशक्नोत्', स्वर्गं गन्तुमिति शेषः । स 'आत्मानं' स्वर्गगमनसाधनभूतं 'वयोविधम्' पक्षिरूपम् 'अपश्यत्' । 'तम्' पक्षिणम् 'अग्निम्' चित्याग्निं व्यधत्त । पक्षपुच्छानि विधातुं केवलस्य पक्षिरूपात्मनः स्वर्गगमनसामर्थ्याभावं दर्शयति—सोऽनुपसमुह्येति । 'स' केवलः पक्षिरूपः 'अनुपसमुह्य' मध्यप्रदेशेऽवष्टम्भमकृत्वा 'अनुपाधाय' कञ्चिदाधारमकृत्वा । अथ वा 'अनुपसमुह्य' पक्षाभ्यां मध्यभागमनवष्टभ्य 'अनुपाधाय' पक्षामाणि अविस्तीर्य 'उदपिपतिषत्' उत्पतितुं स्वर्गं प्रति उद्गन्तुमैच्छत् । स 'नाशक्नोत्' पक्षरूपमवष्टम्भमकृत्वा न शक्तः । अथ तथा कृत्वा स्वर्गं गत इत्याह—स इति । स प्रजापतिः पक्षाभ्यां मध्यं 'समुह्य' पक्षामाणि वितत्योत्पतितः 'तस्मात्' एतस्मात् 'एतर्हि'

तं वाऽअङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यैषाऽवमा मात्रा यदङ्गुलयस्तद्याऽस्यावमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्निर्मिमीते ॥ २ ॥

चतुर्विꣳशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं तन्निर्मिमीते ॥ ३ ॥

स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति तद्यावदेवोपसमूहति तावद्व्युदूहति तन्नेहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥

तं वा अङ्गुलिभिर्मिमीते । पुरुषो वै यज्ञः । तेनेदं सर्वं मितम् । तस्यैषाऽवमा मात्रा यदङ्गुलयः । तद्याऽस्यावमा मात्रा–तामस्य तदाप्नोति । तयैनं तन्निर्मिमीते ॥ २ ॥

चतुर्विंशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीते । चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री, गायत्रोऽग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनं तन्निर्मिमीते ॥ ३ ॥

स चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरत उपसमूहति । चतुरङ्गुलमुभयतो बाह्यतो व्युदूहति । तद् यावदे-

---

इदानीं 'वयांसि' 'यदैव पक्षौ' 'उपसमूहन्ते' पक्षाभ्यां स्वशरीरं समूहन्ते पक्षमूलभागं मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति । यदा च 'पत्राणि' पक्षाग्राणि 'वितन्वते' विकिरन्ति तदा पक्षिणः 'उत्पतितुम्' 'शक्नुवन्ति' ॥ १ ॥

उत्तरत्र पक्षपुच्छयोश्चतुरङ्गुलिपरिमाणेन समूहनव्यूहनादिकं विधास्यते, अतश्चित्याग्नेरङ्गुलिपरिमाणं दर्शयति–तं वा अङ्गुलिभिर्मिमीत इति । अङ्गुलिपरिमाणं प्रशंसति–पुरुषो वै यज्ञ इति । निर्वर्त्यनिर्वर्तकयोरभेदोपचारेण यज्ञस्य पुरुषात्मकत्वम् । 'तेन' पुरुषेण 'इदम्' 'सर्वम्' यज्ञक्षेत्रं 'मितम्' 'तस्य' पुरुषस्य 'अवमा' 'मात्रा' परिमाणं तदेव 'यदङ्गुलयः' अङ्गुलिभ्योऽर्वाचीनं परिमाणं नास्ति अतस्ता एव 'अवमा मात्रा' अतोऽङ्गुलिमानेन चित्याग्नावपि 'ताम्' मात्रामाप्तवान् भवति ॥ २ ॥

सर्वपुरुषाणामङ्गुल्यादिपरिमाणस्यासाम्यादङ्गुलीभिः परिमाणं न शक्यमित्यतस्तत्परिमाणं विधत्ते–चतुर्विंशत्याऽङ्गुलिभिर्मिमीत इति । वितस्तिद्वयं द्वादशाङ्गुल, वितस्तिद्वयमरत्निः सा चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणा तया 'मिमीते' "अथ पक्षयोररत्नी उपादधाति"–(श. प. १० । २ । १ । ७ ।) इति । अरत्नेश्चैवमानस्य वक्ष्यमाणत्वात्, चित्याग्निरपि ऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मातव्यः "न वा ऊर्ध्वबाहुना पुरुषेण मिमीते"–(श. प. १० । २ । २ । ६) इति श्रुतेः । "यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रादेशोऽन्यैरत्निसमग्रैनेन वा"–(का. श्रौ. सू. । १६ । २२१) इति कात्यायनवचनाच्च । तादृशः पुरुषो हि पञ्चारत्निः । "अरत्निश्चतुर्विंशत्यङ्गुलिपरिमाणः" इति । अङ्गुलिनिर्माणमित्युक्तम् । अङ्गुलिगतां सङ्ख्यां प्रशंसति–चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्रीति । अग्नेर्गायत्रत्वं षष्ठे (श. प. । ६ । १ । १९) प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

पक्षपुच्छकरणे कश्चिद्विशेषः कात्यायनेन सूत्रितः–" पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं सङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते " इति (का. श्रौ. सू. १६।८।१०) । अस्यायमर्थः, तमिदं विधत्ते–स चतुरंगुलमेवोभयत

(स्या) अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतो वितृतीये वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतोऽन्तरे वितृतीयेऽन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णामे । (म) एकामिष्टकामुपदधाति तद्येयं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते तां तत्करोत्यथोऽइदम् ॥ ६ ॥

वोपसमूहति । तावद् व्युदूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति । तथा पुच्छस्य । तथोत्तरस्य पक्षस्य ॥ ४ ॥

अथ निर्णामौ पक्षयोः करोति । निर्णामौ हि वयसः पक्षयोर्भवतः । वितृतीये । वितृतीये हि वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः । अन्तरे वितृतीये । अन्तरे हि वितृतीये वयसः पक्षयोर्निर्णामौ भवतः । स चतुरङ्गुलमेव पुरस्तादुदूहति । चतुरङ्गुलं पश्चादुपसमूहति । तद् यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति ॥ ५ ॥

स तस्मिन्निर्णाम एकामिष्टकामुपदधाति । तद् येयं वयसः पततो निर्णामादेका नाड्युपशेते । तां तत् करोति । अथो इदम् ॥ ६ ॥

इति । 'उभयत' पक्षस्य पार्श्वद्वये 'अन्तरत' चित्याग्नेर्मध्यदेशे 'चतुरङ्गुलं' 'उपसमूहति' सङ्कर्षति प्रवेशयतीत्यर्थः । पक्षस्य पार्श्वद्वये 'बाह्यत' अग्निमध्याद् बाह्यप्रदेशे चतुरङ्गुलं 'व्युदूहति' अन्तो निर्गमयति । यावदेवोपसमूहतीत्यादेरयमर्थः—न्यूनातिरेकपरिहारेण समूहनसमानं व्युदूहनकरणं समचतुरश्रपरिमितचित्याग्नेराधिक्यन्यूनतापरिहाराय इति । एकत्र पक्षे उक्तमर्थम् इतरपक्षे पुच्छे चातिदिशति—तथा पुच्छस्य तथोत्तरस्य पक्षस्येति ॥ ४ ॥

अथ पक्षयोर्निर्गमनं विधत्ते—अथ निर्णामौ पक्षयोः करोतीति । नितरां नामो नमनं 'निर्णाम' चित्याग्नेः पक्षिरूपत्वात् दक्षिणोत्तरपक्षयोर्मध्ये 'निर्णामौ' यथा तथाऽत्रेति । निर्णामदेशं विधत्ते—वितृतीय इति । पक्षभागं त्रेधा विभज्य अन्तरे तृतीयभागे निर्णामकरणम् । निर्णामकरणप्रकारमाह—स चतुरङ्गुलमेवेति । एतां श्रुतिमनुसृत्यैवापस्तम्बेनोक्तम्—"वक्रपक्षो व्यस्तपुच्छो भवति, पश्चात्प्राङुदूहति पुरस्तात्प्रत्युदूहति, एवमेव हि वयसां मध्ये पक्षनिर्णामो भवतीति विज्ञायते"—(आप. श्रौ. सू.) इति ॥ ५ ॥

निर्णाम इष्टकोपधानं विधत्ते—स तस्मिन्निर्णाम एकामिष्टकामुपदधातीति । इष्टकोपधानं पक्षिणः पक्षमध्यगतनाडीत्वेन प्रशंसति—तद्येयं वयस इति । 'निर्णामे' प्रदेशे एकेष्टकोपधानेन पक्षिरूपचित्याग्नेः पक्षमध्ये एकां नाडीमेव निहितवान् भवति ॥ ६ ॥

(मु) अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुदूहति चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति तद्यावदेवोदूहति तावदुपसमूहति तन्नाहैवातिरेचयति नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ रूपमुत्तमं करोति । (त्यु) अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतस्तस्मिन्देवा ऽएतद्रूपमुत्तममदधुस्तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति स सहस्रमृज्व्यालिखिता ऽइष्टकाः करोति सहस्रमित्यालिखिताः सहस्रमित्यालिखिताः ॥ ८ ॥

(ऽ) अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय । त्रेधाऽग्निं विमिमीते स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृज्व्यालिखिता ऽइष्टका ऽउपदधाति तद्यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण ऽआ पुच्छाल्लूनि लोमानि तानि तत्करोति ॥ ९ ॥

अथ वक्रौ पक्षौ करोति । वक्रौ हि वयसः पक्षौ भवतः । स चतुरङ्गुलमेव पश्चादुदूहति । चतुरङ्गुलं पुरस्तादुपसमूहति । तद् यावदेवोदूहति—तावदुपसमूहति । तन्नाहैवातिरेचयति । नो कनीयः करोति ॥ ७ ॥

अथ रूपमुत्तमं करोति । अत्रैष सर्वोऽग्निः संस्कृतः । तस्मिन्देवा एतद्रूपमुत्तममदधुः । तथैवास्मिन्नयमेतद्रूपमुत्तमं दधाति । स सहस्रमृज्व्यालिखिता इष्टकाः करोति, सहस्रमित्यालिखिताः, सहस्रमित्यालिखिताः ॥ ८ ॥

अथ पञ्चमीं चितिमुपधाय—त्रेधाऽग्निं विमिमीते । स मध्यमे वितृतीये सहस्रमृज्व्यालिखिता

अथ पक्षयोर्वक्रतां विधत्ते—अथ वक्रौ पक्षौ करोतीति । चतुरङ्गुलमात्रं ‘ पश्चाद्भागे ’ ‘ उदूहति ’ करोति, ‘ पुरस्तात् ’ भागे चतुरङ्गुलमात्रं ‘समूहति ’ सङ्कर्षति । एवं कृते वक्रत्वं भवति ॥ ७ ॥

अथ पञ्चम्याश्चितेरुपधानानन्तरमात्ममध्ये पक्षद्वये च ऋज्व्यालिखितदक्षिणावृत्तसव्यावृत्तसहस्रत्रयसङ्ख्याका इष्टका उपधेया तदुपधानं प्रशंसति—अथ रूपमुत्तममिति । ‘उत्तमम्’ अन्तिमं रूपमग्नेः कुर्यात् । ‘ अत्र ’ अन्तिमे रूपे ‘ एष ’ ‘ सर्वोऽग्निः ’ ‘ संस्कृतः ’ इष्टकाभिश्चितः । यथा पूर्वं ‘ तस्मिन् ’ अग्नौ ‘ देवाः ’ ‘ एतद्रूपम् ’ ऋज्व्यालिखितादीष्टकोपधानलक्षणमुत्तममदधुः । एवं यजमानोऽपि तादृशेष्टकोपधानेन ‘ उत्तमम् ’ रूपं कृतवान् भवति । त्रिविधा इष्टका आह—सहस्रमृज्व्यालिखिता इति । ऋजुरेखा अकुटिलरेखाः ‘इति आलिखिता ’ इतिशब्दोऽभिनये एवम् ‘ आलिखिताः ’ इत्यनेन दक्षिणावृत्त । द्वितीयेत्यालिखितशब्देन सव्यावृत्त । यदाहापस्तम्बः —“ ऋजुरेखा दक्षिणावृत्त सव्यावृत्त ” -इति । ताश्च प्रत्येकं सहस्रसङ्ख्याका इति मिलित्वा सहस्रत्रयसङ्ख्याका ॥ ८ ॥

तासामुपधानकालं प्रदेशं च दर्शयति—अथ पञ्चमीं चितिमिति । ‘ पञ्चमीम् ’ इष्टकाचितिम् ‘ उप-

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणतऽउपदधाति । तद्यानीमानि व्वयसो दक्षिणतो व्वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सहस्रमित्यालिखिताऽउत्तरत ऽउपदधाति । तद्यानीमानि व्वयस ऽउत्तरतो व्वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति सहस्रेण सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–६ ॥ (२. १.) ॥

इष्टका उपदधाति । तद् यानीमानि वयसः प्रत्यञ्चि शीर्ष्ण आ पुच्छादृजूनि लोमानि–तानि तत्करोति ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता दक्षिणत उपदधाति । तद् यानीमानि वयसो दक्षिणतो वक्राणि लोमानि–तानि तत्करोति ॥ १० ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता उत्तरत उपदधाति । तद् यानीमानि वयस उत्तरतो वक्राणि लोमानि तानि तत्करोति । सहस्रेण । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वेणैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति । त्रिभिः सहस्रैः । त्रिवृदग्निः । यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा–तावतैवास्मिन्नेतद्रूपमुत्तमं दधाति ॥ ११ ॥

अथ ' ' अग्नि ' मनुष्यनमित ' त्रया ' विभज्य ' मध्यमे ' तृतीयभाग ऋजुलेखा इष्टका उपदध्यात् । एतासामुपधानेन पक्षिरूपस्य चित्याग्नेः शीर्षमारभ्य पुच्छपर्यन्तं प्रत्यञ्चि प्रतिलोमानि ऋजूनि लोमानि कृतवान्भवति । लोके हि पक्षिणो लोमानि शिरःप्रभृतिपुच्छपर्यन्तं प्रत्यञ्चि प्रतिलोमानि ऋजूनि भवन्ति तद्वत् ॥ ९ ॥

अथ सहस्रमित्यालिखिता इति । ' दक्षिणत ' दक्षिणपक्षे ' इत्यालिखिता ' दक्षिणावृत इष्टकाः । ' उत्तरतः ' उत्तरस्मिन् पक्षे ' इत्यालिखिता ' सव्यावृत इष्टका उपदध्यात् । यथा लोके पक्षिणः पार्श्वद्वयवर्तीनि ' लोमानि वक्राणि ' । एवं दक्षिणसव्यावृदिष्टकोपधानेन चित्याग्नेः पार्श्वद्वये वक्राणि लोमानि निहितवान् भवतीति । इष्टकागत त्रिसंख्यामनूद्य प्रशंसति–त्रिभिः सहस्रैस्त्रिवृदग्निरिति । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं षष्ठे प्रतिपादितम् । " अष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता "–(श. प. ब्रा. का. ६ । १ । ३ । १८) इति । ऋज्वालिखितादिलक्षणमिष्टकोपधानं तत्स्थलविशेषं च संक्षेपेणासूत्रयत्–कात्यायनः–सुपर्णचित्यग्निं प्रकृत्य " पञ्चम्यामन्तरा विराजः पुच्छमध्यात् पादलोकाविष्टौ च मध्यत आपूर्वान्तात् स मध्यमो भागस्तस्मिन्नृज्वालिखिता दक्षिणोत्तरयोर्वक्रालिखिता "–(का. श्रौ. सू. इष्टकापूरणपरि. ७ । १–२) इति ॥ १० ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

दशमकाण्डे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–२–१) ॥

यान्वै तान्त्सप्त पुरुषान् । (ते) एकं पुरुषमकुर्व्वन्त्स प्रजापतिरभवत्स प्रजा ऽअसृजत स प्रजाः सृष्ट्वोर्ध्व ऽउदक्रामत्स ऽएतं लोकमगच्छद्यत्रैष ऽएतत्तपति नो ह तर्ह्यन्य ऽएतस्मादत्र यज्ञिय ऽआस तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमध्रियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाऽइति यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्निति ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त ते ह नाकं महिमानः सचन्तेति स्वर्गो वै लोको नाको देवा महिमानस्ते देवाः स्वर्गं लोकꣳ सचन्त ये तं यज्ञमयजन्नित्येतत् ॥ २ ॥

यान्वै तान्त्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्–स प्रजापतिरभवत् । स प्रजा असृजत । स प्रजाः सृष्ट्वोर्ध्व उदक्रामत् । स एतं लोकमगच्छत्–यत्रैष एतत्तपति । नो ह तर्ह्यन्य एतस्मादत्र यज्ञिय आस । तं देवा यज्ञेनैव यष्टुमध्रियन्त ॥ १ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः"–इति । यज्ञेन हि तं यज्ञमयजन्त देवाः । "तानि धर्म्माणि प्रथमान्यासन्"–इति । ते हि धर्माः प्रथमेऽक्रियन्त । "ते ह नाकं महिमानः सचन्त"–इति । स्वर्गो वै लोको नाकः । देवा महिमानः । ते देवाः स्वर्गं लोकं सचन्त–ये तं यज्ञमयजन् इत्येतत् ॥ २ ॥

द्वितीये ब्राह्मणे चित्याग्नेः सप्तपुरुषप्रमाणतां पञ्चपुरुषत्वं चोक्त्वेदानीं प्रमाणतां विधत्ते–यान्वै तान्सप्त पुरुषानिति । 'वै' शब्दः प्रसिद्धिद्योतकः । यच्छब्दो विप्रकृष्टवचनः, तच्छब्दः प्रकृतवचनः, 'यान्तान्' 'सप्त पुरुषान्' 'एकं पुरुषमकुर्वन्' 'स' एव पुरुषः 'प्रजापतिरभवत्' इति षष्ठकाण्डादौ सप्त प्राणा इन्द्राश्रयात्प्राणादहानाश्रिय सङ्घमाध्यव्यापारासमर्थाः सन्तः स्वनिन्द्रियाधारमेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यभिहितम्–"न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषान् एकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्"–(श॰ प॰ ६।१।१।३) इति । "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"–(श॰ प॰ ६।१।१।५) इति च । तथाविधस्य प्रजापतेः प्रतिनिधिः सप्तपुरुषसम्मितः प्राकृतोऽग्निरित्यमुमर्थं मन्त्रप्रवादपुरःसरं प्रतिपादयति–स प्रजा असृजतेति । 'स' सप्तपुरुषात्मकः प्रजापतिः 'प्रजाः' सृष्ट्वा कृतकर्तव्यः 'ऊर्ध्वः' सन् 'उदक्रामत्' 'सूर्यलोकमगच्छत्' । 'अत्र' लोके 'तर्हि' तदा 'एतस्मात्' सवितुः 'अन्यो' 'यज्ञियो' यज्ञार्हः कश्चन्न 'आस' न बभूव । 'तम्' यज्ञियं सवितारं 'यज्ञेन' अग्निकर्मणा 'देवाः' 'यष्टुमध्रियन्त' निश्चितवन्तः । सर्वस्य प्रजापतिस्तु सूर्यलोकं गतः । अतस्तत्र सूर्य एव यष्टव्य इति निश्चितवन्त इत्यनेन चयनस्य सूर्यलोकप्राप्तिः फलमिति सूचितं भवति ॥ १ ॥

यज्ञार्हस्य यज्ञेन यजनकरणे मन्त्रसंवादं दर्शयति–तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमिति । ऋषिर्मन्त्रः । देवाः 'यज्ञेन' चयनरूपेण 'यज्ञम्' यष्टव्यम् । यजे कर्मणि 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्'–(पा॰-सू॰

(ङ्) युत्र पूर्वे साध्याः सुन्ति देवाऽ इति । प्राणा वै साध्या देवास्तुऽएतमुग्रऽएवुमसाधयन्नेतुदेव बुभूषन्तस्तुऽ उऽ एवाप्येतर्हि साधयन्ति पुश्चेऽदमन्युदभवद्युजत्रमुमर्त्यस्य भुवनस्य भूनेति पश्चा हैवेदमन्युद्याज्ञियमास यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

(१ँ) सुपर्णोऽअङ्ग सवितुर्गुरुत्मान् । (न्यू) पूर्वो जातः सुऽ उऽअस्यानु धर्मेति प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मानेष सवितैतुस्य प्रजापतिरनुधर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

"यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः"–(वा. सं. ३१ । १६) इति । प्राणा वै साध्या देवाः । त एतमग्र एवमसाधयन्–एतदेव बुभूषन्तः । त उ एवाप्येतर्हि साधयन्ति । "पश्चेदमन्यदभवद् यजत्रममर्त्यस्य भुवनस्य भूना"–इति । पश्चा हैवेदमन्यद्याज्ञियमास–यत्किञ्चामृतम् ॥ ३ ॥

"सुपर्णो अङ्ग सवितुर्गरुत्मान् पूर्वो जातः स उ अस्यानु धर्म"–इति । प्रजापतिर्वै सुपर्णो गरुत्मान् । एष सविता । एतस्य प्रजापतिरनुधर्ममित्येतत् ॥ ४ ॥

३।३(८३) 'तम्' सवितारम् 'अयजन्त' तत. 'प्रथमानि' आदिमानि 'तानि' 'धर्माणि' कर्माणि 'आसन्,' देवै सम्पादितानि बभूवु । 'महिमानो' महत्त्वयुक्ता. 'ते' देवा 'नाकम्' दुःखरहित स्वर्गलोक 'सचन्त' सम्भजन्ते । यत्र लोके पूर्वे चिरन्तना. साध्या देवा. प्रजापते सहायाः सन्ति । मन्त्र प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे–यज्ञेन हि तं यज्ञमिति । ये तं यज्ञमयजन्नित्येतदिति । उक्तार्थस्य तात्पर्यकथनम् । साध्यपदस्यार्थमह–प्राणा वै साध्या देवा इति । 'अग्रे' पूर्वं ते 'प्राणाः' 'एतम्' एव प्रजापतिम् 'असाधयन्' "सप्त प्राणा एक पुरुषमकुर्वन्"–(श. प. ६।१।१।२) इति प्राग्युक्तम् । किमर्थमेव साधितवन्त इति तत्राह–एतदेव बुभूषन्त इति । प्राणा. स्वयमपि प्रजापत्यात्मना भवितुमिच्छन्त, अत: 'एतर्हि' इदानीमपि 'त एव' प्राणा. 'साधयन्ति' कार्यम् । प्राणवत्त्वेन हि कार्य साध्यते । अनेन मन्त्रेणैतदुक्त भवति–सूर्यलोक गत प्रजापतिं लब्धु सूर्यं यष्टुमभियन्त इति । तस्य प्रजापते. कथ लब्धिरित्याशङ्का परिहर्तुं यत्र साध्या. सन्तीति प्राणरूपकारणसद्भाव प्रदर्शित । कारणे विद्यमाने कार्यमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । एव सूर्यो यज्ञरूपप्रजापत्यात्मना यष्टव्य इत्युक्तम् । सृष्ट्यादौ प्रजापतिव्यतिरिक्तस्य यष्टव्यदेवजातस्य विरहात्सूर्य एव यष्टव्यात्मकप्रजापतिरूपेण यष्टव्य इत्यनुमर्थं च मन्त्रान्तरेण प्रतिपादयति–पश्चेदमन्यदभवद्यजत्रमिति । अत्र दाशतय्याम् "सविता यन्त्रै. पृथिवीमरम्णाद्"–(ऋ. स. ८ । ८ । ७ । १) इति सावित्रसूक्ते समाम्नातो मन्त्र । अस्यार्थ–पश्चाद् देवाना प्रजापतिमुद्दिश्य यागादनन्तरम् अमर्त्यस्य मरणधर्मरहितस्य भुवनस्य सर्वलोकाधिष्ठातु:, भूना स्वमहिम्नो महत्त्वस्य लोप. । 'भूम्ना' बहुभावेन 'अन्यद्' इतरत् 'यजत्रम्' यष्टव्यमिन्द्रादिदेवजातमभवदुत्पन्नम् । सवितृसकाशात् पूर्वोत्पन्नत्व ममार्पितम्, अतोऽन्यो यज्ञियस्तदानी नासीदिति भाव. । पूर्वोक्तगत यजत्रपद व्याचष्टे–पश्चा हैवेदमन्यद्याज्ञियमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

'सुपर्णः' शोभनपतन: 'गरुत्मान्' पक्षवान् विज्ञानात्मको हिरण्यरूपः प्रजापतिः सवितुः सर्वप्रेरका-

(ङ) स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार ऽआत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

तं वा ऽउद्बाहुना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञस्तेनेदꣳ सर्वं मितं तस्यैषा परमा मात्रा यदुद्बाहुस्तद्या ऽस्य परमा मात्रा तामस्य तदाप्नोति तयैनं तन्मिमीते तद्योप यत्प्रपदेनाभ्युच्छ्रितो भवति तत्परिशिष्टिमाप्नोति तस्माद् बाह्वेनैव लेशां परिशिष्टः स्यनत् ॥ ६ ॥

(ङ) अथ पक्षयोररत्नीऽउपादधाति । पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति बाहू वै पक्षौ बाहुभ्यां वा ऽअन्नमद्यते ऽन्नायैव तमवकाशं करोति तद्यत्पक्षयोररत्नीऽउपादधात्यरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्तपुरुषो ह्ययं पुरुषः । यत् चत्वार आत्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि । चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा, त्रयः पक्षपुच्छानि ॥ ५ ॥

तं वा उद्बाहुना पुरुषेण मिमीते । पुरुषो वै यज्ञः । तेनेदं सर्वं मितम् । तस्यैषा परमा मात्रा—यदुद्बाहुः । तद् याऽस्य परमा मात्रा—तामस्य तदाप्नोति । तयैनं तन्मिमीते । तद्योप यत्प्रपदेनाभ्युच्छ्रितो भवति—तत्परिशिष्टिमाप्नोति । तस्माद् बाह्वेनैव लेशा परिशिष्टः स्तनत् ॥ ६ ॥

अथ पक्षयोररत्नी उपादधाति—पक्षयोस्तद्वीर्यं दधाति । बाहू वै पक्षौ । बाहुभ्यां वा अन्नमद्यते । अन्नायैव तमवकाशं करोति । तद् यत् पक्षयोररत्नी उपादधाति । अरत्निमात्राद्ध्यन्नमद्यते ॥ ७ ॥

(तेऽथ) अथ पुच्छे वितस्तिमुपादधाति । प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति प्रतिष्ठा वै पुच्छꣳ हस्तो वितस्तिर्हस्तेन वाऽअन्नमद्यतेऽन्नायैव तमवकाशं करोति तद्यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधात्यन्नऽएवैनं तत्प्रतिष्ठापयति तद्यत्तत्र कनीय ऽउपादधात्यन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयत्यथोऽएतावद्वाऽइदं मितं भवत्येतावदिदं तद्यदेवं मिमीतऽएतस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १० । १ । ७ ॥ (२–२)

या वाऽइयं वेदिः सप्तविधस्य । (स्यै) एषा वेदेर्मात्रा स देवयजनमध्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालं प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति गार्ह-

---

अथ पुच्छे वितस्तिमुपादधाति–प्रतिष्ठायां तद्वीर्यं दधाति । प्रतिष्ठा वै पुच्छम्, हस्तो वितस्तिः । हस्तेन वा अन्नमद्यते । अन्नायैव तमवकाशं करोति । तद् यत्पुच्छे वितस्तिमुपादधाति–अन्न एवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । तद् यत्तत्र कनीय उपादधाति–अन्ने ह्येवैनं तत्प्रतिष्ठापयति । अथो एतावद्वा इदं मितं भवति । एतावदिदम् । तद् यदेवं मिमीते–एतस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

या वा इयं वेदिः सप्तविधस्य–एषा वेदेर्मात्रा । स देवयजनमध्यवसाय पूर्वया द्वारा पत्नीशालं

प्रमाणं नोक्तमिति तद्विधत्ते–अथ पक्षयोररत्नी इति । " पुरुषं पक्षारत्निभिः "–(का. श्रौ. सू. परिशिष्ट शुल्वसूत्रे ८२) इत्युक्तम् । पक्षद्वयेऽरत्निद्वयं पुच्छे वितस्तिरिति वक्ष्यते । उभयं मिलित्वा सार्द्धमरत्निद्वयमर्द्ध- पुरुषप्रमाणं लभ्यते । पक्षौ अरत्नी च प्रशंसति–बाहू वै पक्षाविति । यतः 'पक्षौ' बाहुस्थानीयौ, ' बाहुभ्यां ' हि ' अन्नमद्यते ' अतः पक्षकरणेन आदस्यान्नस्यावकाशं कृतवान् भवति । बाहोरभावे आद्यान्नस्यावकाश एव नास्ति केनाश्नीयादिति । यतो ' अरत्निमात्राद् ' बाहोः ' अन्नमद्यते ' अतो बाहुरूपयोः पक्षयोररत्निप्रमाणो- पधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

पुच्छे वितस्तिप्रमाणोपधानं विधत्ते–अथ पुच्छे वितस्तिमिति । प्रतिष्ठा वै पुच्छमिति । हस्तो वित- स्तिरिति । मणिबन्धादारभ्य साङ्गुलिप्रकोष्ठो ' वितस्तिः ' तेन हि अन्नमद्यते, अतः पुच्छकरणेन आद्यान्न- स्यावकाशं कृतवान् भवति । तत्र पुच्छे वितस्तिकरणेन ' एनं ' यजमानमन्ने प्रतिष्ठितं करोति । पक्षप्रमाणात् न्यूनप्रमाणकरणं प्रतिष्ठात्वेन प्रशंसति–तद्यत्तत्र कनीय इति । बाहुस्थानमन्नं भोक्तव्यं बहु चेति युक्तम् । स्थानमधिकं भोक्तव्यं न युक्तमित्यर्थः । अरत्निवितस्तिप्रमाणं सम्भूय स्तौति–अथो एतावद्वा इदं मितमिति । ' इदम् ' पक्षक्षेत्रम् ' एतावन्मितम् ' अरत्निमात्रम्, 'एतावदिदम्' पुच्छक्षेत्रं वितस्त्या, ' एतस्यैव ' पक्षपुच्छ- क्षेत्रस्यैव ' आप्त्यै ' प्राप्तये एव मानं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०–२–२) ॥

ब्राह्मणस्य सप्तविधस्याग्नेः वेद्यनेकत्वस्यसैकशतविधस्याग्नेश्च वेदिमानं तृतीये ब्राह्मणे विधत्ते–या वा इयं वेदिः

पत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते तस्य मध्यऽआहवनीयायोद्धत्यावोक्षति पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति स वेद्यन्तः ॥ १ ॥ (शतम् ५२००) ॥

(स्ते) ते वाऽएते । व्यामैकादशाः प्रक्रमा ऽअन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं चैकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा ऽअपहन्ति ॥ २ ॥

प्रपद्य गार्हपत्यायोद्धत्यावोक्षति । गार्हपत्यस्योद्धतात्सप्त प्राचः प्रक्रमान् प्रक्रामति । ततः प्राञ्चं व्यामं विमिमीते । तस्य मध्य आहवनीयायोद्धत्यावोक्षति । पूर्वार्धाद्व्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामति । स वेद्यन्तः ॥ १ ॥

ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमाः—अन्तरा वेद्यन्तं च गार्हपत्यं च । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्ताद्यज्ञमुखाद्रक्षांसि नाष्ट्रा अपहन्ति ॥२॥

सप्तविधस्यैषा वेदेर्मात्रेति । ' या इयं वेदिः ' लौकिकी प्रसिद्धा सा सप्तविधस्याग्नेः ' मात्रा ' भवतीत्यर्थः । वेदिमानस्य कालं कात्यायनः सूत्रितवान्–" दीक्षाप्रभृत्युत्तमऽ नि वेदिमानम् "– का. श्रौ सू. १६ । १२७) इति । महावेदेर्मानं त्रिधा प्राचीनवंशगतवेदेर्मानं लेनिकर्तव्यताकं विधत्त–स देवयजनमध्यवसायेति । स ' अध्वर्युः ' देवयजनं ' क्षेत्रं निश्चित्य पूर्वद्वारेण ' पत्नीशालम् ' प्राग्वंशं प्रविश्य गार्हपत्यार्थमुद्धत्य खात्वा तत्क्षेत्रम् ' अवोक्षति ' जलेन सिञ्चेत् । गार्हपत्यस्थानं वज्रयेदित्यर्थः । गार्हपत्यार्थं कल्पितात् प्रदेशात् ' सप्त प्रक्रमान् ' ' प्राचः ' प्रागायतान् गृह्णीयात् । प्रक्रमलक्षणमुक्तं सूत्रकृता–' पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः "–(का. श्रौ सू. १६।१४९) इति । सप्त प्रक्रमा गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यमित्यर्थः. । ' ततः ' सप्तप्रक्रमेभ्यः ' प्राञ्चम् ' ' व्यामम् ' ' विमिमीते ' । व्यामश्चतुररत्निप्रमाणः । ' तस्य ' व्यामस्य ' मध्ये ' आहवनीयस्थानं कल्पयेत् । एष आहवनीयो वक्ष्यमाणायाश्चयनमहावेदेर्गार्हपत्यो भवति । अत एव कात्यायनः–" तत्पत्स्थानेऽर्द्धव्यामेन गार्हपत्यस्य मण्डलं परिलिखति "–(का. श्रौ सू. १६ । २२८) इति । आपस्तम्बोऽपि–" एतत्कृत्यपेक्षया व्याममात्रेण गार्हपत्यस्य चयनम् "–(आ. श्रौ. सू.) इत्युक्तवान् । " व्याममात्री भवतीति गार्हपत्यचितेर्विज्ञायते " इति । गार्हपत्यचित्यर्थं कल्पितस्य व्यामस्य पूर्वार्द्धात् प्रदेशादारभ्य ' त्रीन् प्रक्रमान् प्राचः ' क्रमेत् स वेद्यन्तः सप्तक्रमत्रयान्तः प्रदेशो महावेदेः पश्चिमभागस्यान्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

पूर्वं गार्हपत्यादारभ्य प्राञ्चः सप्त प्रक्रमाः गार्हपत्याद्भविष्यत आहवनीयस्य पूर्वार्द्धात् प्राञ्चस्त्रयः प्रक्रमास्ते दश व्यामं एकादशसंख्यामेकादशसंख्यामनूद्य त्रिष्टुबात्मना स्तौति–ते वा एते व्यामैकादशाः प्रक्रमा इति । ' वेद्यन्तं च गार्हपत्यञ्च अन्तरा ' तयोर्मध्ये " अन्तराऽन्तरेणयुक्ते "–(पा. सू. २ । ३ । ४) इति द्वितीया । ' वज्रस्त्रिष्टुप् ' इत्यस्य विवरणं वीर्यं त्रिष्टुबिति । इन्द्रत्रिष्टुभो सहोपन्नवाचस्या वीर्यत्वम् । एवं व्यामैकादशप्रक्रमकरणेन यजमानो वीर्यात्मना ' वज्रेण ' पूर्वं ' यज्ञमुखात् ' नाशकानि रक्षांसि विनाशितवान् भवति ॥ २ ॥

सैषा वेदेर्योनिः । (३) एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन्नथ य एष व्यामः सा गार्हपत्यस्य योनिरेतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन्गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

(२४) स वेद्यन्तात् । (त्य) षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते त्रिंशतं पश्चात्तिरश्चीं चतुर्विंशतिं पुरस्तात्तन्नवतिः सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिस्तस्यां सप्तविधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः । कथमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्पद्यतऽइति दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदश ऽएवं द्वितीयऽएवं तृतीये षट्सु पुरुषेषु नवतिरथैकः पुरुषोऽत्येति पाङ्क्तो वै पुरुषो लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा पाङ्क्तोऽयं वेदिश्चतस्रो दिश ऽआत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध ऽएतया वेद्या सम्पद्यते ॥ ५ ॥

सैषा वेदेर्योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा वेदिं प्राजनयन् । अथ य एष व्यामः—सा गार्हपत्यस्य योनिः । एतस्यै वै योनेर्देवा गार्हपत्यं प्राजनयन् । गार्हपत्यादाहवनीयम् ॥ ३ ॥

स वेद्यन्तात्षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिं विमिमीते । त्रिंशतं पश्चात्तिरश्चीम् । चतुर्विंशतिं पुरस्तात् । तन्नवतिः । सैषा नवतिप्रक्रमा वेदिः । तस्यां सप्तविधमग्निं विदधाति ॥ ४ ॥

तदाहुः—कथमेष सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यत इति । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः, चत्वार्यङ्गानि, आत्मा पञ्चदशः । एवं द्वितीये । एवं तृतीये । षट्सु पुरुषेषु नवतिः । अथैकः पुरुषोऽत्येति । पाङ्क्तो

व्यामैकादशप्रक्रमकृतां वेदिं महावेदेर्योनित्वेन प्रशंसति—सैषा वेदेर्योनिरिति । 'एतस्याः' दशप्रक्रमपरिमितायाः वेदेः सकाशान्महावेदिं 'देवाः' जनितवन्तः । 'यो व्यामः' स 'गार्हपत्यस्य योनिः' 'एतस्याः' व्यामरूपाया योनेर्गार्हपत्यचितिधामकमग्निं जनितवन्तः । गार्हपत्यादाहवनीयं महावेदिगतमाहवनीयचित्यात्मकम् 'अजनयन्' ॥ ३ ॥

महावेदेर्मानं विधत्ते—स वेद्यन्तात्षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं वेदिमिति । पूर्वोक्तात् 'वेद्यन्तात्' प्रागायतां 'षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकप्रक्रमपरिमितां 'वेदिम्' । 'मिमीते' 'पश्चाद्भागे' 'तिरश्चीम्' । दक्षिणोत्तरगतान् 'त्रिंशतं' प्रक्रमान् । वेदेः पूर्वभागे दक्षिणोत्तरगतचतुर्विंशतिसङ्ख्याकान् प्रक्रमान् मिमीते प्राञ्चः षट्त्रिंशत्प्रक्रमाः, पश्चिमभागे तिर्यञ्चः त्रिंशत्, 'पुरस्तात्' तिर्यञ्चः चतुर्विंशतिः, मिलित्वा 'नवतिः' 'सम्पद्यते' । 'तस्यां' नवतिप्रक्रमपरिमितायां वेद्यां 'सप्तविधम्' सप्तपुरुषप्रमाणम् 'अग्निम्' 'विदधाति' इष्टकाभिः कुर्यात् ॥ ४ ॥

नवतिप्रक्रमवेदेः सप्तविधाग्नेश्च सम्पत्सम्पत्तिं वेद्यादिविचारमुखेन दर्शयति—तदाहुः कथमेष सप्तविध

तद्धैके । (क॰ऽ) उत्तरा विधा विधास्यन्त ऽएतांश्च प्रक्रमानेतं च व्याममनुवर्धयन्ति योनिमनुवर्धयामऽ इति न तथा कुर्यान्न वै जातं गर्भं योनिरनुवर्धते यावद्वाव योनावन्तर्गर्भो भवति तावदेव योनिर्वर्धतऽएतावत्तु वाऽअत्र गर्भस्य वृद्धिः ॥ ६ ॥

वै पुरुष'—लोम, त्वग्, मासम्, अस्थि, मज्जा । पाङ्क्ता उ इय वेदि —चतस्रो दिशः, आत्मा पञ्चमी एवमेष सप्तविध एतया वेद्या सपद्यते ॥ ५ ॥

तद्धैके—उत्तरा विधा विधास्यन्त एतांश्च प्रक्रमान्, एत च व्याममनुवर्धयन्ति—योनिमनुवर्धयाम इति । न तथा कुर्यात् । न वै जात गर्भं योनिरनुवर्धते । यावद्वाव योनावन्तर्गर्भो भवति । तावदेव योनिर्वर्धते । एतावत्तु वा अत्र गर्भस्य वृद्धि ॥ ६ ॥

एतया वेद्या सम्पद्यत इति । एकस्मिन् पुरुषे सप्त शीर्षण्याः, द्वौ वक्षोभौ, नाभिर्द्वौ, ' चत्वार्यङ्गानि ', बाहुद्वयमूरुद्वयम्, ' आत्मा ' मध्यदेह पञ्चदशसङ्ख्यापूरक इति पञ्चदशसङ्ख्याऽस्ति । एव द्वितीयतृतीयादिषु । एवं ' षट्सु पुरुषेषु ' नवतिसङ्ख्या सम्पद्यते । अथ 'एक ' ' पुरुषोऽस्येति ' नवतिसङ्ख्याया अतिरिक्तो भवति । तस्यापि वेदिसङ्ख्यया सम्पत्तिष्यते—पाङ्क्तो वै पुरुष इति । ' पुरुष पाङ्क्त ' पञ्चसङ्ख्यायुक्त । पङ्क्ति' पञ्चपदेति पाङ्क्तवचनेन पञ्चसङ्ख्यायोग इति । ' लोमं त्वङ्मांसमस्थि मज्जा ' इति पुरुषे पञ्च विद्यन्ते । वेदिरपि पाङ्क्ता पञ्चसङ्ख्यायुक्तैव, वेदे ' चतस्रो दिश ' पूर्वोत्तरे दक्षिणोत्तरे इति चतु सङ्ख्या, ' आत्मा ' वेदि स्वयमेव ' पञ्चमी, ' अतो नवतिप्रक्रमाया महावेदे सङ्ख्यया सप्तपुरुषविधोऽग्नि सम्पन्नो भवति ॥ ५ ॥

अथ यथा सप्तविधस्य प्राकृताग्नेर्व्यामैकादशा प्रक्रमा एवमष्टविधनवविधादिपुरुषप्रमाणानामेकशतविधपर्यन्तानामग्नीनां व्यामैकादशप्रक्रमा प्राकृती वेदि किं पुरुषसङ्ख्यया वर्द्धयितव्या आहोस्विन्नेति संशय भवति पूर्वपक्षयति—तद्धैक उत्तरा विधा विधास्यन्त इति । ' उत्तरा विधा ' अष्टविधाद्येकशतपर्यन्तानग्नि प्रकारान् ' विधास्यन्त ' करिष्यन्त', एतान् ' प्रक्रमान् ' गार्हपत्यात् प्राच सप्त, आहवनीयपूर्वार्द्धे प्राक्त्रीन्, आहवनीयस्थमेक ' व्यामम् ' ' च ' अनुवर्द्धयन्ति । तत्र हेतु —योनिमनुवर्धयाम इति । अष्टविधाद्यग्निमहावेदीनां योनिभूतवेदिवृद्धि विना वृद्धि कर्तुं न युक्तेत्यतो हेतो ' योनिं वर्द्धयाम ' इति वदन्त एके आचार्या योनिभूतवेदिं पुरुषसङ्ख्यया वर्द्धयन्तीति पूर्व पक्ष । त पक्ष दूषयति—न तथा कुर्यादिति । हेतुमाह—न वै जातं गर्भमिति । लोके उत्पन्न गर्भमनुलक्ष्य योनिर्न वर्द्धते किन्तु ' गर्भो ' वर्धमानो यावत् ' भवति ' तावती ' योनिर्वर्धते ' गर्भं स्वतोऽपसारयितुम् । तर्हि तदा गर्भोऽपि योनौ वर्धमानो बहुधा वर्धतामित्याशङ्क्याह—एतावत्तु वा अत्र, गर्भस्य वृद्धिरिति । अनेनैतदुक्त भवति । अग्नि ' गर्भ ' स हि सप्तपुरुषप्रमाण एव प्राकृतेऽष्टविधादीनामपि भवति । जातस्यैव तस्याष्टविधादिरूपेण वृद्धि । अतस्तस्य योनिभूता वेदिर्व्यामैकादशप्रक्रममात्रैव । अत उत्तरासु विधास्वपि गर्भस्यैकरूपेण तद्वृद्ध्यभावाद्योनिर्न वर्धते अत उत्तरेष्वपि योनिभूता वेदिर्न वर्धयितव्येति तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

(स्ते) ते ये ह तथा कुर्वुन्ति । (न्त्ये) एतुँ३ ह ते पितुरं प्रजापतिँ३ सम्पुदश्च्यावयन्ति तुऽइष्ट्वा पापीयाँ३सो भवन्ति पितुरँ३ हि प्रजापतिँ३ सम्पुदश्च्यावुयन्ति सा यावत्येषा सुप्तविधस्य व्वेदिस्तावती चुतुर्दश कृत्वऽ-एकशतविधस्य व्वेदिं व्विमिमीते ॥ ७ ॥

ते ये ह तया कुर्वन्ति । एत ह ते पितर प्रजापतिं सम्पदश्च्यावयन्ति । त इष्ट्वा पापीयासो भवन्ति–पितर हि प्रजापतिं सम्पदश्च्यावयन्ति । सा यावत्येषा सप्तविधस्य वेदिः–तावतीं चतुर्दश-कृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीते ॥ ७ ॥

व्यतिरेकमुखेनाह–ते ये ह तया कुर्वन्तीति । ' ये ' ' तया कुर्वन्ति ' वेदिं वर्द्धयेयु ' ते ' ' एतन् ' ' पितर प्रजापतिं ' ' सम्पद ' " एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् " इति सङ्ख्यासम्पत्ते सकाशात् 'च्यावयन्ति' अप गमयन्ति । ' ते ' एवम् ' इष्ट्वा ' । वदिवर्द्धनन याग कृत्वा पापिष्ठा ' भवन्ति '–प्रजापते सम्पत्तिसकाशात् च्यावनात् । स्मर्यते हि–" नान्त पात्यगार्हपत्ययोर्वेद्वृद्धिस्तावदेव योनिर्भवति न वै जात गर्भ योनिरनुवर्द्धत इति श्रुतेर्वेदेरत्यतप्रतिषेध इति " (का. श्रौ सू. शुल्बपरिशिष्ट । ६ । ६) तस्मादष्टविधाद्येकशतविधान्तासु चितिषु प्राग्वशगता वेदिर्गार्हपत्यचितिश्च प्रकृतिभूतसप्तविधैकपरिमाणैव कार्या । अग्निक्षेत्र महावेदिरिष्टका इत्ये तत्सर्वमुत्तरोत्तर वर्द्धते । तद्वृद्धिप्रकार सूत्रे दर्शित –"उत्तरेषु पुरुषोत्तयनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्याम " । "आद्यो ऽग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमास । एकवि९ शतिविधो भवतीति पुरुषाभ्यास " । " पुरुषाभ्यासे यावानग्नि सपक्षपुच्छविशेषस्तावत्समचतुरस्र कृत्वा तस्मिन् पुरुषप्रमाणमवदध्यात् " । "समस्त पञ्चदशभागान् कृत्वा-द्वावेकसमासेन समस्येत् स पुरुष " (का.श्रौ.सू.शुल्बपरिशिष्टे।५।१–५) इति । अयमर्थ –आद्योऽग्नि सार्द्धसप्त-पुरुषप्रमाणस्तमग्निं चतुरस्रीकृत्य द्विकरणीसमासेन समस्येत् । त्रिगुणोऽप्येव त्रिकरणीसमासेनेति विशेष । उभय-ग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुरुत्पादयितव्या । एव मान कुर्वन्नष्टविधादिषु सप्तविधक्षेत्राधिक्येनोत्तरोत्तरमेकैकपुरुष-परिमितक्षेत्रमभ्यस्येत् । अभ्यस्तपुरुषपरिमितक्षेत्रसञ्चितस्य प्राकृतस्याग्निक्षेत्रस्य पञ्चदशधा भक्तस्य भागद्वय एकः पुरुषस्तेन पुरुषेणाष्टविधादिष्वग्निक्षेत्रमान कर्त्तव्यम्, तत्र वेदिवृद्धिमन्तरेण न घटत इति तद्वृद्धिप्रकारोऽप्युक्तः सूत्रे–"यथाऽग्निवेदीष्टकाप्रमाण विवर्द्धत इत्येतद् वक्ष्याम "–(शु. सू. क. ५ । १ ।) इति प्रक्रम्य " प्रक्र-मेण वा सप्तमभागेन" (प्रक्रमार्थं) "आ एकशतविधात्"–(शु. सू. क. ५।४-५।) इत्यन्तेनाष्टविधादिषु प्राकृते प्रक्रमे एकैक प्रक्रमसप्तमाशमधिक प्रक्षिप्य तत्तदधिकसहितेन प्रक्रमेण षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीमित्युक्त-प्रकारेण वेदिमाने तत्तदग्निक्षेत्रपर्याप्ता महावेदिरपि वर्द्धते । एतत्सर्वं न्यायसिद्धमिति कृत्वा चाद्यन्तभूतयो सप्त-[1] मैकशतविधयोरेवाग्निवेदिमानमुक्तम । तत्रैकशतविधे त्रिभि प्रक्रमसप्तमांशै सहिताश्चतुर्दशप्रक्रमा सम्भूयैक-प्रक्रमस्तेन वेदिमान कर्त्तव्यम् । तदिद सप्तविधप्राकृताग्निवेदेरावृत्तिविशेषण विधत्ते–सा यावत्येषा सप्त-विधस्य वेदिस्तावतीं चतुर्दशकृत्व एकशतविधस्य वेदिं विमिमीत इति । सप्तपुरुषाश्चतुर्दशभिर्गुणनेना-ष्टानवति सम्पद्यते । अत्र त्रिपुरुषप्रमाणयोजनेन एकशतविधोऽग्निरुत्पाद्यत इति ॥ ७ ॥

१–इदमत्र्य धर्मान्वमिति इयम् ।

(तेऽथ) अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमाꣳ रज्जुं मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्प्राचऽ उपदधाति निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥

(ग्रेऽथ) अथ त्रिꣳशत्प्रक्रमां मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पश्चादुपदधाति निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥

(ग्रेऽथ) अथ चतुर्विꣳशतिप्रक्रमां मिमीते । ताꣳ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति निःसृजति चतुरऽ इति नु वेदिविमानम् ॥ १० ॥

(नु) अथाग्नेर्विधाः । (ऽ) अष्टाविꣳशतिः प्राञ्चः पुरुषा ऽअष्टाविꣳशतिस्तिर्यञ्चः स ऽआत्मा चतुर्दश पुरुषा दक्षिणः पक्षश्चतुर्दशोत्तरश्चतु-

अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुं मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्प्राच उपदधाति । निःसृजति चतुरः ॥ ८ ॥

अथ त्रिंशत्प्रक्रमां मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन् भागान्पश्चादुपदधाति । निःसृजति चतुरः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्विंशतिप्रक्रमां मिमीते । तां सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पुरस्तादुपदधाति । निःसृजति चतुरः । इति नु वेदिविमानम् ॥ १० ॥

अथाग्नेर्विधाः—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषाः । अष्टाविंशतिस्तिर्यञ्चः—स आत्मा । चतुर्दश पुरुषा

अथ अग्निमानं वक्ष्यते । सर्वेषां सप्तविधादीनामग्नीनामिष्टकोपधानप्रदेशः एतावान् महावेदिषु भवतीति मनसि कृत्वा दर्शयति—अथ षट्त्रिंशत्प्रक्रमां रज्जुमिति । प्रथमं वेद्यन्तात् प्रागायतषट्त्रिंशत्प्रक्रमां 'रज्जुम्' मित्वा 'ताम्' सप्तधा विभज्य 'तस्या' रज्ज्वाः 'सप्तसु भागेषु मध्ये 'प्राचस्त्रीन् भागान्' 'उपदधाति' इष्टकाभिरुपदध्यात् । अवशिष्टान् 'चतुरो' भागान् 'निःसृजति' उपधानार्थं न विनियुञ्जीत किन्तु हविर्धानमण्डपार्थं परित्यजतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं त्रिंशत्प्रक्रमाया चतुर्विंशतिप्रक्रमाया रज्ज्वो च सप्तधा विभक्तायामितो द्वौ द्वौ भागौ विहाय मध्ये भागत्रयपरिमितेनाग्निक्षेत्रस्य पश्चात् पुरस्तात्तिर्यग्विस्तार उक्तो भवति । अग्निविषयं वेदिमानमुपसंहरति—इति नु वेदिविमानमिति । 'इति' एवं सप्तविधैकशतविधयोर्वेद्योर्मानमित्युक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ विधाख्ये प्रकारान् प्रतिजानीते—अथाग्नेर्विधा इति । 'विधाः' प्रकारा उच्यन्त इति शेषः । तत्राष्टानवतिपुरुषप्रमाणस्याग्नेस्तावदात्मपक्षपुच्छप्रमाणमिति दर्शयति—अष्टाविंशतिः प्राञ्चः पुरुषा इति ।

१-षट्त्रिंशत्प्रक्रमा रज्जुमित्यादर्श द्विवचनम् । इदं भाष्ये न तत्सूत्रश्रुतियाथार्थ्यमागतम् ॥ १ ॥ षट्त्रिंशत्प्रक्रमायाम् सप्तमाशत्रयं…ते । प्रक्रमा दश पञ्चाङ्गुलानि दश पञ्च च ॥ २ ॥ सप्तमांशत्रयमध्यकस्याङ्गुलस्य भवति तु । नेदमूर्ध्वापरमानमलिना प्राप्यते क्वचित् ॥ ३ ॥ नेव तिर्यक्प्रमाणं च भाष्ये प्राक्तं यथा तथा । अत्र चैकशतस्यासंवाद उपेक्ष्यते यथा ॥ ४ ॥ धावत्ययमत्रपक्षस्य षट्त्रिंशत्प्रक्रमामिति ॥ ५ ॥

इत्येषा टिप्पणिका काशीस्थ पं० पौरीनाथ दीक्षित आचजोभट्ट इत्येतेषामादर्शपुस्तके वर्तते ॥

दश पुच्छं चतुर्दशारत्नीन्दक्षिणे पक्ष उपदधाति चतुर्दशोत्तरे चतुर्दश वितस्तीः पुच्छऽइति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमानानाम् ॥ ११ ॥

(मु) अथ त्रिपुरुषाँ रज्जुं मिमीते । ताँ सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

(प्यु) अथारत्निमात्रीं मिमीते । ताँ सप्तधा समस्यति तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्ष उपदधाति त्रीनेवोत्तरे निःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥

(रोऽथ) अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते । ताँ सप्तधा समस्यति तस्यै

दक्षिणः पक्षः । चतुर्दशोत्तरः । चतुर्दश पुच्छम् । चतुर्दशारत्नीन् दक्षिणे पक्ष उपदधाति । चतुर्दशोत्तरे । चतुर्दश वितस्तीः पुच्छे । इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणां मात्रा साधिमानानाम् ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते—ता सप्तधा समस्यति । तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति । त्रीन्पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

अथारत्निमात्रीं मिमीते । ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्दक्षिणे पक्ष उपदधाति, त्रीनेवोत्तरे । निःसृजति चतुरः ॥ १३ ॥

अथ वितस्तिमात्रीं मिमीते—ता सप्तधा समस्यति । तस्यै त्रीन्भागान्पुच्छ उपदधाति । निःसृजति चतुरः । एवमेष एकशतविध एतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥

न्वपुरुषाणां चतुर्दशकृत्व आवर्तनेऽष्टानवतिः । तत्र 'अष्टाविंशतिः' 'प्राञ्च पुरुषाः,' तावन्तः 'तिर्यञ्च,' उभये 'आत्मा' अष्टानवतेरग्नेर्मध्यदेशो भवति । पक्षपुच्छानि प्रत्येकं चतुर्दशपुरुषपरिमितानि । पूर्वं सप्तविधे पक्षयोरुपरिताररत्न्योश्चतुर्दशगुणने चतुर्दशारत्नय उभयोः पक्षयोर्भवन्ति । वितस्तयोऽपि तथा पुच्छे भवन्ति । उक्तं प्रमाणमग्निविशेषस्येत्याह—इति न्वष्टानवतेः पुरुषाणामिति । 'इति' एव 'साधिमानानाम्' पक्षपुच्छेष्वाधिक्येन निक्षिप्तारत्निवितस्तिप्रमाणसहितानां 'पुरुषाणां' 'मात्रा' 'अष्टानवतेः' अग्नेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैकशतविधाग्नेः प्रकारं दर्शयति—अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीत इति । पूर्वमुक्ताया अष्टानवतेरुपरि त्रिपुरुषसम्मितां 'रज्जुम्' 'मिमीते' पुरुषत्रयप्रमाणस्यैकत्र पक्षे पुच्छे वात्मनि योजने परिरूपोऽग्निः समो न भवति—इत्याशङ्क्य योजनस्थानं विभज्याह—तां सप्तधा समस्यतीति । तस्या रज्ज्वाः 'चतुरो' 'भागान्' आत्मनि मध्यभागे 'उपदधाति' त्रीन् भागान् पक्षपुच्छेषु ॥ १२ ॥

एवमेकशतपुरुषप्रमाणं मध्यपक्षपुच्छेषु दर्शयित्वा प्राकृताग्निवत्पक्षपुच्छेष्वधिकयोजनीयं प्रमाणमाह—अथारत्निमात्रीमिति । 'अरत्निमात्रीम्' रज्जुं मित्वा 'ताम्' 'सप्तधा' विभज्य 'त्रीन् भागान् दक्षिणे पक्ष उपदधाति' एवमुत्तरे पक्षे । अवशिष्टान् 'चतुरो भागान्' निःसृजेत् ॥ १३ ॥

पुच्छेऽपि वितस्तिमात्रीं रज्जुं मित्वा तां पूर्ववद्विभज्य कुर्यात् । एकशतपुरुषप्रमाणस्याग्नेर्वेदिप्रम-

१–अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मिमीते ताᳬ सप्तधा समस्यति तस्यै चतुरो भागानात्मन्नुपदधाति त्रीन् पक्षपुच्छेषु । एवमेव का० श्रौ० सू० पाठे तुल्य—० । १२॥ २–या करणी चतुर्दशप्रक्रमा तां सप्तधा विभज्य त्रीन् प्रक्रमसप्तमभागान् स एकशतविधे प्रक्रम । का० श्रौ० शुल्बे सू० पा० ६ । ३ ।

त्रीन्भागान्पुच्छऽउपदधाति त्रिःसृजति चतुरऽएवैष ऽएकशतविध ऽएतया वेद्या सम्पद्यते ॥ १४ ॥

तदाहुः । (यं) यत्त्रयोदश पुरुषा ऽअतियन्ति कथमेते सम्पदो न च्यवन्तऽइति या वाऽएतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्सैवैतेषाᳪं सर्वेषाᳪं सम्पत् ॥ १५ ॥

(ड) अथोऽआहुः । प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समपूरयत तेनोऽएवापि सम्पन्नऽइति ॥ १६ ॥

तद्वैके । (कऽ) एकविधं प्रथमं विदधत्यथैकोत्तरमाऽपरिमितविधात्तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

तदाहुः–यत् त्रयोदश पुरुषा अतियन्ति–कथमेते सम्पदो न च्यवन्त इति । या वा एतस्य सप्तमस्य पुरुषस्य सम्पत्–सैवैतेषां सर्वेषां सम्पत् ॥ १५ ॥

अथो आहुः–प्रजापतिरेवात्मानं विधाय तस्य यत्र–यत्र न्यूनमासीत्तदेतैः समपूरयत । तेन उ एवापि सम्पन्न–इति ॥ १६ ॥

तद्वैके–एकविधं प्रथमं विदधति । अथैकोत्तरम्–आ अपरिमितविधात् । तत्तथा कुर्यात् ॥ १७ ॥

मात्रा वेद्या सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयति–एवमेष इति । ' एष ' एकशतविधः ' एतया वेद्या सम्पद्यते ' इति सम्पत्तिः । एवं प्रतिपुरुषं दश प्राणाः–चत्वार्यङ्गानि आत्मा पञ्चदश इति पञ्चदशसङ्ख्याऽस्ति । एवं षट्सु पुरुषेषु नवति, सप्तमस्य पुरुषस्य वेदिश्चतुर्दिगात्मनि पञ्चापि लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाभिश्च सङ्ख्यानाम्यात् सप्तविधवेदिसङ्ख्या सम्पद्यते । एवमेकशतविधे प्रथमसप्तविधव्यतिरिक्तेषु त्रयोदशसु पर्यायेषु सङ्ख्यासम्पत्तिर्द्रष्टव्या ॥ १४ ॥

अस्तु प्रतिपुरुषं पञ्चदशसङ्ख्यया षट्सु षट्सु पुरुषेषु नवतिसङ्ख्यासम्पत्तिः न त्वधिकेषु त्रयोदशपर्यायाणामन्तिमेषु त्रयोदशसु पुरुषेषु, इति वदतां विचारमुद्भाव्य तत्रापि पूर्ववत् सप्तमपुरुषस्य वेदिगतपञ्चसङ्ख्यैव सम्पत्तिं दर्शयति–तदाहुर्यत्त्रयोदश पुरुषा अतियन्तीति । ' एते ' त्रयोदशपुरुषाः ' कथं सम्पदो ' वेदिगतसङ्ख्यासम्पत्तेः ' न च्यवन्ते ' –च्यवन्त एवेति प्रश्नः । उत्तरम्–या वा एतस्येति । सप्तमस्य पुरुषस्येति । प्राकृतसप्तविधे सप्तमस्य या सङ्ख्यासम्पत्तिरुक्ता । यथा–"यद्वेव पुरुषोऽग्निः पाङ्क्तो वै पुरुषो लोम त्वङ्मांसमस्थि मज्जा पाङ्क्तो इव वेदिश्चतस्रो दिश आत्मा पञ्चम्येवमेष सप्तविध एतया वेद्या सम्पद्यते "–(श. प. १० । २ । ३ । ९ ।) इति । सा सम्पत्तिरेतेषु त्रयोदशपुरुषेषु द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरेण समाधिमाह–अथो आहुः प्रजापतिरेवात्मानमिति । पूर्वं ' प्रजापतिरात्मानम् ' विधाय ' यत्र यत्र न्यूनम् ' अङ्गमासीत् तत्र तत्र ' एतैः ' त्रयोदशभिः पूरितवान् । अतः सङ्ख्या सम्पन्ना भवतीत्यर्थो आहुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ सर्वेषां विधानां सप्तविध एव प्रकृतिः ... तथा तु इति मिथः तत्तु पूर्वपक्षयति–तद्वैक

(त्स) सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत स ऽआत्मानं विदधानऽ ऐत्स ऽएकशतविधेऽतिष्ठत स योऽर्वाचीनᳪ सप्तविधाद्विधत्तऽएतᳪ ह स पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति स ऽइष्ट्वा पापीयान्भवति यथा श्रेयाᳪ-सᳪ हिᳪसित्वाऽथ य ऽएकशतविधमतिविधत्तेऽस्मात्स सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते सर्वᳪ हीदं प्रजापतिस्तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विद-धीताथैकोत्तरमैकशतविधादेकशतविधं तु नातिविदधीत नाहैतं पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति नोऽअस्मात्सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८॥

इति प्रथमप्रपाठके अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-८ ॥ (२. ३.) ॥

सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स आत्मानं विदधान ऐत् । स एकशतविधेऽतिष्ठत । स योऽर्वाचीनं सप्तविधाद्विधत्त । एतं ह स पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति । स इष्ट्वा पापीयान्भवति-यथा श्रेयांसं हिंसित्वा । अथ य एकशतविधमतिविधत्ते-अस्मात्स सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते । सर्वं हीदं प्रजापतिः । तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीत-अथैकोत्तरम्-आ एकशतविधात् । एकशतविधं तु नातिविदधीत-नाहैतं पितरं प्रजापतिं विच्छिनत्ति । नो अस्मात्सर्वस्माद्बहिर्धा निष्पद्यते ॥ १८ ॥

एकविधं प्रथमं कुर्वन्तीति । 'एके' आचार्याः 'प्रथमम्' आदौ 'एकविधम्' एकपुरुषप्रमाणमग्निं 'कुर्वन्ति'। तत एकोत्तरं द्विपुरुषप्रमाणं त्रिपुरुषप्रमाणमित्येवमेकैकपुरुषाधिक्येन अपरिमितपुरुषप्रमाणपर्यन्तमग्निं वर्द्धयन्ति । तन्मतं दूषयति-न तथा कुर्यादिति ॥ १७ ॥

तत्र कारणमाह सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यतेति । पूर्वं प्रजापतिः सप्तभिः प्राणैः सप्त-पुरुषात्मक एव पुरुषः सृष्ट इति । तथा च श्रुत्यन्तरम्-"त एतान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्"-(श. प. ६ । १ । १ । ३)। "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्" (श. प. ६ । १ । १ । ५) इति । सोऽयं 'प्रजापतिरात्मानम्' एकोत्तरवृद्ध्या 'विदधान ऐत्' अगच्छत् । 'स एकशतविधे' 'अतिष्ठत' तत ऊर्ध्वं न गतवान् । अतः 'सप्तविधाद्' अर्वाचीनपुरुषप्रमाणमग्निं 'यः' 'विधत्ते' 'सः' यथा महान्तं 'हिंसित्वा' 'पापीयान् भवति' तथा 'श्रेयांसम्' 'पितरम्' 'प्रजापतिम्' विच्छिद्य 'इष्ट्वा' पापी भवति । तथा 'यः' एकशतविधमतिक्रम्य अधिकपुरुषप्रमाणमग्निं विधत्ते स सर्वस्मादस्माद्बहिर्भूतो 'निष्पद्यते,' यतः 'इदं सर्वं प्रजापतिः' 'तस्मात्' सप्तविध 'एव' 'प्रथमं' चेतव्यः । ततः उपरि एकैक-पुरुषाभिवृद्ध्या एकशतविधपर्यन्तं विदधीत । एवं च न्यूनत्वे जातः प्रजापतिविच्छेदः, आधिक्ये तु जातः स्वस्य सर्वस्माद्बहिर्भावः, तावुभावपि न सम्भवत इति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-२-३) ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः । (२) अग्निरु सर्वे कामाः सोऽयꣳ संवत्सरः प्रजापतिरकामयताग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति स एकशतधाऽऽत्मानं व्यधत्त स एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत स सर्वे कामा अभवत्तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामोऽभवत्तस्मादाहुः संवत्सरः सर्वे कामा इति न ह संवत्सरात्कश्चन बहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमानः । (ऽ) एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निꣳ सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते स सर्वे कामा भवति तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्यः । स एष एकशतविधस्तस्य रश्मयः शतं विधा एष एवैकशततमो य एष तपत्यस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायास्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

संवत्सरो व प्रजापतिः । अग्निरु सर्वे कामाः । सोऽयं संवत्सरः प्रजापतिरकामयत—अग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिन्वीयेति । स एकशतधाऽऽत्मानं व्यधत्त । स एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसमचिनुत । स सर्वे कामा अभवत् । तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामोऽभवत् । तस्मादाहुः—संवत्सरः सर्वे कामा इति । न ह संवत्सरात्कश्चन बहिर्धा कामोऽस्ति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायाग्निं सर्वान्कामानात्मानमभिसंचिनुते । स सर्वे कामा भवति । तस्मान्न कश्चन बहिर्धा कामो भवति ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरः—असौ स आदित्यः । स एष एकशतविधः । तस्य रश्मयः शतं विधाः ।

चतुर्थब्राह्मणे एकशतविधस्याग्नेः सर्वकामरूपत्वेनादित्यात्मना स्तुतिः, त्रय सप्तविधप्राकृताग्निसम्पादनाय । सम्प्रतिप्रकार, सप्तविधस्य चैकशतविधसम्पत्त्यायाः सम्पत्तिश्च प्रदर्श्यते—संवत्सरो वै प्रजापतिरिति । 'प्रजापति' हि संवत्सरात्मकः । प्रजापतेः संवत्सरत्वस्य प्रतिपादितम् । 'अग्निः' अपि 'सर्वे कामाः' सर्वकामरूपः । स संवत्सररूपः प्रजापतिः स्वस्य सर्वकामप्राप्त्यर्थं तद्रूपम् 'अग्निम्' सञ्चिनवानीति निश्चित्य 'आत्मानम्' एकशतधा विभज्य तावन्मात्रात्मकमग्निं चिनवानीत्यर्थः । 'स सर्वे कामा अभवत्' यतोऽग्निं सर्वकामात्मकम् 'आत्मानम्' अचिनोत्, अतः संवत्सरः सर्वकामरूपः । न हि संवत्सरव्यतिरिक्तः बहिर्धा कामोऽस्ति । अत इदानीन्तनोऽपि एकशतविधमग्निं चिन्वन् सर्वकामात्मको भवति ॥ १ ॥ २ ॥

स यः स संवत्सरोऽसौ स आदित्य इति । 'यः' संवत्सर इत्युक्तः 'सः' 'आदित्यः' एकशत॰

(न्यु) अथ वाऽएकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः सप्त वै देवलोका-श्चतस्रो दिशस्त्रयऽ इमे लोका ऽएते वै सप्त देवलोकास्तेष्वेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति ॥४॥

यद्वेवैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावादित्यो विहितः सप्तस्वृतुषु सप्तसु स्तोमेषु सप्तसु पृष्ठेषु सप्तसु च्छन्दःसु सप्तसु प्राणेषु सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधाऽऽत्मानं विधा-यैतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

एष एवैकशततमो—य एष तपति—अस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायास्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

अथ वा एकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः सप्तसु देवलोकेषु प्रतिष्ठितः । सप्त वै देवलोकाः—चतस्रो दिशः, त्रय इमे लोकाः । एते वै सप्त देवलोकाः । तेष्वेष प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्तसु देवलोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

यद्वेवैकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः—सप्तस्वृतुषु, सप्तसु स्तोमेषु, सप्तसु पृष्ठेषु, सप्तसु छन्दःसु, सप्तसु प्राणेषु, सप्तसु दिक्षु प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान एकशतधाऽऽत्मानं विधायैतस्मिन्त्सर्वस्मिन्प्रतितिष्ठति ॥ ५ ॥

विधः । तस्यादित्यस्य एकशतविधत्वं स्पष्टयति—तस्य रश्मय इति । रश्मिसङ्ख्याकाः 'रश्मय' आदित्य एकशतसङ्ख्या-पूरकः । स यथा सर्वत्र लोके 'प्रतिष्ठितः' एवं तमग्निं चिन्वन् 'यजमानः' अपि सर्वत्र प्रतिष्ठितो भवति ॥३॥

अथ वा एकशतविध इत्यादिना सप्तविधसम्पादनप्रतिपादनं फलविवक्षया । 'असावादित्यः' 'एक-शतधा' इत एव स्वयं सामान्यः एकशतसङ्ख्यापूरकः । 'सप्तसु देवलोकेषु' दिक्षु चतसृषु त्रिषु लोकेष्वित्यर्थः । एवं 'यजमानोऽपि' तेषु सप्तलोकेषु 'प्रतिष्ठितो' भवति ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—यद्वेवैकशतेति । एकशतविध आदित्य "समर्पकादशानिनामकक्रतुना सह सप्त-र्त्तवः"—(श. प. । ८ । ४ । १ । १० । वा. स. १४ । २३ । "समरगब्रयोविंशः" इत्यत्र) इत्युक्तम् । 'सप्तसु स्तोमेषु' त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशचतुर्विंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशेषु 'वृहद्रथन्तरवैरूपवैराज-शाक्वरादिषु 'सप्तसु पृष्ठेषु' गायत्र्यादिषु 'सप्तसु छन्दःसु' 'सप्तसु' शीर्षण्येषु 'प्राणेषु' 'सप्तसु दिक्षु' प्राच्यादयश्चतस्रः, ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे, सूर्यमण्डलमेव सप्तमी तिस्रिति सप्त दिशः । "स दिग्भिरेव सप्तविध" इत्युत्तरत्र (श. प. १० । २ । ५ । २ ।) एवं सप्त दिशो दृश्यन्ते । एतेषु ऋत्वादिसप्तकेष्वादित्यः 'प्रति-ष्ठितः' एवमेकशतविधं चिन्वान् 'यजमानः' अपि सर्वत्र ऋत्वादिषु प्रतिष्ठितो भवति ॥ ५ ॥

यद्वेवैकशतविधः । सप्तविधमभिसम्पद्यतऽएकशतधा वाऽअसावा-
दित्यो विहितः सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतिष्ठितः सप्ताक्षरं वै ब्रह्मऽर्गित्येकमक्षरं
यजुरिति द्वे सामेति द्वेऽअथ यदतोऽन्यद्ब्रह्मैव तद्द्व्यक्षरं वै ब्रह्म तदेत-
त्सर्वᳬ सप्ताक्षरं ब्रह्म तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितस्तथैवैतद्यजमान ऽएकशतधा-
ऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद्द सप्तभिः सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधम-
भिसम्पद्यतेऽथ वै सप्तविध ऽएकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वाऽअग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स ऽएतमेकशतधाऽऽत्मानं विहि-
तमपश्यत्प्राणभृत्सु पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूᳬषि तच्छतᳬ सादनं च
सूददोहाश्चैकशततमे तत्समानुᳬ सादयित्वा हि सूददोहसाऽधिवदति सऽ
एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमजयदिमां व्यष्टिं व्याश्नुत तथैवैतद्यज-
मानऽ एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जयतीमां व्यष्टिं व्यश्नुतऽएवमु सप्त-

---

यद्वेवैकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । एकशतधा वा असावादित्यो विहितः—सप्ताक्षरे ब्रह्म-
प्रतिष्ठितः । सप्ताक्षरं वै ब्रह्म—ऋगित्येकमक्षरम्, यजुरिति द्वे, साम—इति द्वे । अथ यदतोऽन्यद्-
ब्रह्मैव तद् । द्व्यक्षरं वै ब्रह्म । तदेतत्सर्वं सप्ताक्षरं ब्रह्म । तस्मिन्नेष प्रतिष्ठितः । तथैवैतद्यजमान
एकशतधाऽऽत्मानं विधाय सप्ताक्षरे ब्रह्मन्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

तस्माद्द सप्तभिः—सप्तभिः परिश्रयन्ति । तस्मादेकशतविधः सप्तविधमभिसम्पद्यते । अथ वै सप्त-
विध एकशतविधमभिसम्पद्यते ॥ ७ ॥

सप्तविधो वा अग्रे प्रजापतिरसृज्यत । स एतमेकशतधाऽऽत्मानं विहितमपश्यत् । प्राणभृत्सु
पञ्चाशदिष्टकाः, पञ्चाशद्यजूंषि, तच्छतम् । सादनं च सूददोहाश्चैकशततमे । तत समानम् । साद-

---

प्रकारान्तरेण सङ्ख्यासम्पत्ति—एकशतविध आदित्य ऋग्यजुसामवेदात्मके सप्ताक्षरे ब्रह्मणि प्रतिष्ठित ।
एवं 'यजमान' अपि 'सप्ताक्षरे' ब्रह्मणि प्रतिष्ठित. भवति ॥ ६ ॥

सप्तभि सप्तभि परिश्रयणेनापि एकशतविधोऽग्नि 'सप्तविधम्' अग्निम् 'अभिसम्पद्यते' ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधाग्नेरेकशतविधसङ्ख्यासम्पत्ति दर्शयति—सप्तविधो वा अग्रे इति । 'अग्रे' पूर्वं 'प्रजापति'
'सप्तविध' सप्तपुरुषात्मक सृष्ट । स 'आत्मानम्' 'एकशतधा' प्राणभृन्नामिकास्विष्टकासु दृष्टवान् । तदेवाह—
प्राणभृत्स्विति । प्राणभृदिष्टका पञ्चाशत्सङ्ख्याकेष्टकैकमुपधाने यजुरिति 'पञ्चाशद्यजूंषि', तदुभय 'शत'

विध ऽएकशतविधमभिसम्पद्यते स यु ऽएवैकशतविधः स सप्तविधो यः सप्तविधः स ऽएकशतविध ऽइति नु विधानाम् ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १०–१–९ ॥ (२. ४.)

इति प्रथमः संलग्नः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–१ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

पित्वा हि सूददोहसाऽभिवदति । स एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिमजयत् । इमां व्यष्टिं व्याश्नुत । तथैवैतद्यजमान एतेनैकशतविधेनात्मनेमां जितिं जयति । इमां व्यष्टिं व्यश्नुते । एवमु सप्तविध एकशतविधमभिसम्पद्यते । स य एवैकशतविधः–स सप्तविधः । यः सप्तविधः–स एकशतविधः । इति नु विधानाम् ॥ ८ ॥

भवति । तासामिष्टकानां "तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद" इत्यनेन सादनं च, "ता अस्य सूददोहसः" इत्यभिवदनं चोभयमेकशतसंख्याकृतम् । अत 'एतेन' 'एकशतविधेनात्मना' 'इमां जितिम्' जितवान् । सर्वं जित्वा सर्वां 'व्यष्टिम्' नानापदार्थरूपतया 'व्याश्नुत' तथा यजमानोऽपि सप्तविधेन इष्टकायजुःसादनाभि-वदनैः एकशतविधेन इमां जितिं जितवान् सर्वात्मकतया स व्याप्तवान् भवति । एवं सप्तविधैकशतविधयोरन्यो-न्यात्मकत्वमुक्तम् । अग्निविधाविषयं विचारमुपसंहरति–इति नु विधानामिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

(म) अथातश्चयनस्यैव । (बा) अन्तरोपसदौ चिनोत्येतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै न ऽ इममिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति त ऽएताः पुरोऽपश्यन्नुपसद ऽइमानेव लोकानिमे वै लोकाः पुरस्ताः प्रापद्यन्त ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ समस्कुर्वत तथैवैतद्यजमान ऽएताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र ऽएतमात्मानꣳ सꣳस्कुरुते ॥ १ ॥

अथातश्चयनस्यैव । अन्तरोपसदौ चिनोति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एताः पुरोऽपश्यन्नुपसदः, इमानेव लोकान् । इमे वै लोकाः पुरः । ताः प्रापद्यन्त । ताः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथैवैतद्यजमान एताः पुरः प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥

एवं चित्याग्नेर्देश मानमुक्तम्—अथ चयनविषयविचारो वक्ष्यत इति प्रतिजानाति—अथातश्चयनस्यैवेति । विचारयति मीमांसति वा शेषः । तत्र कालं विधत्ते—अन्तरोपसदौ चिनोतीति । पौर्वाह्णिकापराह्णिकयोरुपसदोर्मध्ये चिनुयात्, तत्र साग्निचित्यप्रकृतावग्निष्टोमे तिस्र उपसदः । साग्निके एकाहके क्रतौ तिस्र उपसदः । द्वादशाहस्त्वाम-पनतापश्चितास्विष्टु अहीनसत्रसंवत्सरेषु द्वादशचतुर्विंशतिषट्त्रिंशत्चत्वारिंशत्तत्त्वाः उपसद इति वक्ष्यते । तासु त्रिरात्रादिपक्षेष्वपि एकैकस्मिन्दिने पूर्वाह्णापराह्णयो उपसदः कार्याः । तथा चैतरेयके ब्राह्मणम्—"त इमांस्तिस्र सनाडुपसदो द्विद्विरेकैकामुपायन् इति । "त इमा षडुपसदो द्विद्विरेकैकामुपायन्" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इत्यादि । तस्मात्तु पूर्वाह्ण एव पूर्वयोपसदा प्रचरन्त्यपरया अपराह्णेऽपरया" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) तत्र कालं प्रशंसति—एतद्वै देवा अबिभयुरिति । एतस्मिन् काले 'देवा' भीतवन्तः । इह अस्मिन् काले 'नः' अस्मान् 'नाष्ट्राः' नाशका राक्षसा यथा 'न हन्युः' इति 'भीताः' 'उपसदः' 'पुरोऽपश्यन्' उपसदां पुरत्वं तद्विशेषलोकात्मकत्वं चैतरेयके समाम्नातम्—'इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत" इत्युपक्रम्य "ते वा अयस्मयीमेवेमामकुर्वत रजतामन्तरिक्षं हरिणीं दिवम्" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इति । "ते देवा अब्रुवन्—उपसद उपायामोपसदा वै महापुरं जयन्ति" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २३) इति । त एव लोकपुररूपा उपसदः 'प्रपद्याभये' भीतिरहिते 'अनाष्ट्रे' नाशकरहिते स्थाने देवा 'एतमात्मानं' संस्कृतवन्तः । तथाऽयं यजमानोऽपि उपसदोपलक्षितचयनात्मानं संस्कुरुते ॥ १ ॥

---

१ अपरास्तु पौर्वाह्णिकैरपराह्णिकैर्वा सह पुनरभिगमन । का० श्रौ० सू० १७ । १२७ । कर्क इति सूत्रार्थः ॥

यद्देवान्तरोपसदौ चिनोति । (त्यं) एतद्वै देवा ऽअबिभयुर्यद्वै नऽइमऽमिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तऽएतान्वज्रानपश्यन्नुपसदो वज्रा वाऽउपसदस्तान्प्रापद्यन्त तान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानꣳ समस्कुर्वत तथै-वैतद्यजमानऽएतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्रऽएतमात्मानꣳ सꣳस्कुरुते ॥२॥

(त२) एतदु ह यज्ञे तपः । (पो) यदुपसदस्तपो वाऽउपसदस्त-द्यत्तपसि चीयन्त तस्मात्तापश्चितस्तद्वै यावद्देवोपसद्भिश्चरन्ति तावत्प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

(णा) अहोरात्राणि वाऽउपसदः । (२) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदा-दित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति तस्मादेषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

यद्देवान्तरोपसदौ चिनोति । एतद्वै देवा अबिभयुः—यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । त एतान्वज्रानपश्यन्नुपसदः । वज्रा वा उपसदः—तान्प्रापद्यन्त । तान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं समस्कुर्वत । तथैवैतद्यजमान एतान्वज्रान्प्रपद्याभयेऽनाष्ट्र एतमात्मानं संस्कुरुते ॥ २ ॥

एतदु ह यज्ञे तपो—यदुपसदः । तपो वा उपसदः । तद्यत् तपसि चीयते । तस्मात्तापश्चितः । तद्वै यावद्देवोपसद्भिश्चरन्ति—तावत्प्रवर्ग्येण । संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति । संवत्सरं प्रवर्ग्येण ॥ ३ ॥

अहोरात्राणि वा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमहोरात्रेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मा-देषोऽहोरात्रेषु प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण ता स्तौति—यद्देवान्तरोपसदौ चिनोतीति । वज्रा वा उपसद इति । शत्रुनाशक-त्वादुपसदां वज्रत्वम् । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ २ ॥

तापश्चितोऽग्निप्रयोजनमन्यत् दर्शयति—एतदु ह यज्ञे तपो यदुपसद इति । यत् 'एतद् यज्ञे तपः' तत्र तपस्त्वं भवति ; 'नद्रुनानिर्माजयन्ते' इत्यादिनियमविधानाद् तपस्त्वम्, यस्मादयमग्निरुपसत्सु चीयते तस्मादयमग्निस्तापश्चित इत्युच्यते । तत्र यावन्तमुपसद इत्यर्थः तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरेयुरित्यर्थः । उपसदन्तर-क्षिते पक्षे सम संवत्सरेणेत्यर्थः । तथा च कात्यायनः—" तापश्चित दीक्षा संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्या । "—(का. श्रौ. सू. २४ । ५।८) इति ॥ ३ ॥

उपसत्सु प्रवर्ग्यस्य प्रशंसति—अहोरात्राणि वा उपसद इति । यत संवत्सरं तापश्चितः 'उपसदः'—अत्र 'अहोरात्राणि' तत्र दैवे तस्मिन् दिने द्वे द्वे इति तयोरहोरात्ररूपत्वम् । तथा चैतरेयकम्—"यावेव पूर्वाह्णे उपसदमु-पासते तेनाहोऽन्वसृजत, यामपराह्णे तया रात्रिमन्वसृजन्त—एवमहोरात्राभ्यामन्तरायन् "—(ऐ. ब्रा. १।२५।१२) इति । 'आदित्य' 'प्रवर्ग्य' तद्धामनोस्तत्त्वात् । तस्मादुपसत्सु प्रवर्ग्यचरणेन संवत्सरसम्बन्धिषु 'अहोरात्रेषु' आदित्य प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ४ ॥

(तो॒ऽथ) अथ य॒दि च॒तु॒र्वि॒ꣳश॒तिः । (श्रु) च॒तु॒र्वि॒ꣳश॒ति॒र्वा॒ऽअर्ध॒मासा॒ऽअर्द्धमासा॒ ऽउप॒सद॒ ऽआदि॒त्यः प्र॒व॒र्ग्योऽमुं तदादि॒त्यमर्धमासे॒षु प्रति॒ष्ठापयति तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रति॒ष्ठितः ॥ ५ ॥

(तो॒ऽथ) अथ य॒दि द्वा॒दश । द्वा॒दश॒ वै मासा॒ मासा॒ऽउप॒सद॒ऽआदि॒त्यः प्र॒व॒र्ग्योऽमुं तदादि॒त्यं मासे॒षु प्रति॒ष्ठापयति तस्मादेष मासेषु प्रति॒ष्ठितः ॥ ६ ॥

(तो॒ऽथ) अथ य॒दि षट् । षड्वा॒ऽऋ॒तव॒ऽऋ॒तव॒ऽउप॒सद॒ ऽआदि॒त्यः प्र॒व॒र्ग्योऽमुं तदादि॒त्यमृ॒तुषु प्रति॒ष्ठापयति तस्मादेषऽऋ॒तुषु प्रति॒ष्ठितः ॥ ७ ॥

(तो॒ऽथ) अथ य॒दि ति॒स्रः । (श्रु) त्र॒यो वा॒ऽइ॒मे लो॒का ऽइ॒मे लो॒का ऽउप॒सद॒ ऽआदि॒त्यः प्र॒व॒र्ग्योऽमुं तदादि॒त्यमे॒षु लो॒के॒षु प्रति॒ष्ठापयति तस्मादे॒ष ऽए॒षु लो॒के॒षु प्रति॒ष्ठितः ॥ ८ ॥

(तो॒ऽथा) अथात॒श्चि॒ति॒पु॒री॒षाणा॒मे॒व मी॒मा॒ꣳसा । मा॒सं प्र॒थ॒मा चि॒ति-

---

अथ यदि चतुर्विंशतिः । चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासाः । अर्धमासा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमर्धमासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेषोऽर्धमासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ५ ॥

अथ यदि द्वादश । द्वादश वै मासाः । मासा उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यं मासेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष मासेषु प्रतिष्ठितः ॥ ६ ॥

अथ यदि षट् । षड्वाऽऋतवः । ऋतव उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमृतुषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष ऋतुषु प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

अथ यदि तिस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । इमे लोका उपसदः, आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमेषु लोकेषु प्रतिष्ठापयति । तस्मादेष एषु लोकेषु प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥

अथातश्चितिपुरीषाणामेव मीमांसा । मासं प्रथमा चितिः । मासं पुरीषम् । एतावान्वावानन्तिकं ऋतौ कामः । तद् यावान्वावानन्तिकं ऋतौ कामः-तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ९ ॥

न केवलमत्रैव तापश्चितौ किन्तु यत्र यत्राधिका न्यूना वा उपसदः तत्र तत्र प्रवर्ग्यचरणादि यथायत्न कृत मवसीत्याह-अथ यदि चतुर्विंशतिरिति । क्रतुविशेषे चतुर्विंशतिसंख्यया ' उपसद ' कार्याः । संवत्सरस्य हि तावन्तोऽर्धमासाः । तत्र प्रवर्ग्यचरणेन तेष्वर्धमासेष्वादित्य प्रतिष्ठापितवान् भवति ॥ ५ ॥

एवम्-अथ यदि द्वादश इति वाक्यं योज्यम् । द्वादशाहे द्वादशोपसदः ॥ ६ ॥

अथ यदि षडिति । सामा येन षडुपसदश्चित्याग्नेर्भवन्तीति ॥ ७ ॥

अथ प्रकृतौ तिस्र उपसदः कार्याः, तत्रापि प्रवर्ग्यचरणमिति दर्शयति-अथ यदि तिस्र इति । तिसृणा मुपसदां लोकत्वमाम्नातं प्रागुक्तम् "इमानेव लोकान् पुरोऽकुर्वत" (ऐ. ब्रा. ४ । ६ । २२) इति ॥ ८ ॥

एवमुपसदां मध्ये चयनमित्युक्तम्, तत्रोपसदां मध्येऽनुष्ठातव्यस्य चयनस्येष्टकाचितिपुरीषनिवपनयोरनुष्ठान

मांसं पुरीषमेतावान्वासन्तिकऽऋतौ कामस्तद्यावान्वासन्तिकऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ९ ॥

मांसं द्वितीया । मांसं पुरीषमेतावान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्तद्यावान्ग्रैष्म ऽऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १० ॥

मांसं द्वितीया । मांसं पुरीषम् । एतावान् ग्रैष्म ऋतौ कामः । तद् यावान्ग्रैष्म ऋतौ कामः—तं तत्सर्वमात्मानमभिसञ्चिनुते ॥ १० ॥

मासं तृतीया । मासं पुरीषमेतावान्वार्षिकेऽर्त्तौ कामस्तद्यावान्वार्षिकेऽर्त्तौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ११ ॥

मासं चतुर्थी । मासं पुरीषमेतावाञ्छारदेऽर्त्तौ कामस्तद्यावाञ्छारदेऽर्त्तौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १२ ॥

(तेऽथ) अथ पञ्चम्यै चितेः । (२) असपत्ना विराजश्च प्रथमामुपदधाति स्तोमभागा उ हैके कामन्वहं ताः सकृत्ताडयन्ति सकृत्सूददोहसाऽधिवदति तूष्णीं मासथं स्तोमभागां पुरीषमभिहरन्त्येतावान्हैमन्तिकेऽर्त्तौ कामस्तद्यावान्हैमन्तिकेऽर्त्तौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १३ ॥

मासथं षष्ठी । मासं पुरीषमेतावाञ्छैशिरेऽर्त्तौ कामस्तद्यावाञ्छैशिरेऽर्त्तौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुतऽएतावान्वै द्वादशसु मासेषु कामः पञ्चस्वृतुषु तद्यावान्द्वादशसु मासेषु कामः पञ्चस्वृतुषु तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १४ ॥

मास तृतीया । मास पुरीषम् । एतावान्वार्षिके ऋतौ कामः । तद्यावान्वार्षिके ऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ ११ ॥

मास चतुर्थी । मास पुरीषम् एतावाञ्छारदे ऋतौ कामः । तद् यावाञ्छारदे ऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १२ ॥

अथ पञ्चम्यै चितेः असपत्ना विराजश्च प्रथमामुपदधाति । स्तोमभागा उ हैके कामन्वहम् । ता सकृत्ताडयन्ति । सकृत्सूददोहसाऽधिवदति । तूष्णीं मास स्तोमभागा पुरीषमभिहरन्ति । एतावान्हैमन्तिके ऋतौ कामः । तद्यावान्हैमन्तिके ऋतौ कामस्तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १३ ॥

मास षष्ठी । मास पुरीषम् । एतावाञ्छैशिरे ऋतौ कामः । तद् यावाञ्छैशिरे ऋतौ कामस्तं

(न्ऽ्य) अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति । यदहः शतरुद्रियं जुहोति यदहरुपवसथो यदहः प्रसुतस्तद्यत्तेष्वहःसूपसदा चरन्ति तानि तस्य मासस्याहोरात्राण्यथ यत्प्रवर्ग्येण तदु तस्मिन्नृतावादित्यं प्रतिष्ठापयत्येतावान्वै त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तद्यावांस्त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १५ ॥

स संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । (तत्) सर्वं वै संवत्सरः सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति यदि संवत्सरं न शक्नुयाद्विश्वजिता सर्वं-

---

तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते । एतावान्वै द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वृतुषु । तद् यावान्द्वादशसु मासेषु कामः षट्स्वृतुषु । त तत् सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १४ ॥

अथ त्रीण्यहान्युपातियन्ति—यदहः शतरुद्रियं जुहोति, यदहरुपवसथः, यदहः प्रसुतः । तद् यत्तेष्वहःसूपसदा चरन्ति—तानि तस्य मासस्याहोरात्राणि । अथ यत्प्रवर्ग्येण, तदु तस्मिन्नृतावादित्यं प्रतिष्ठापयति । एतावान्वै त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु । तद् यावांस्त्रयोदशसु मासेषु कामः सप्तस्वृतुषु । तं तत्सर्वमात्मानमभिसंचिनुते ॥ १५ ॥

स संवत्सरं प्रसुतः स्यात् । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वमेकशतविधः । सर्वेणैव तत्सर्वमाप्नोति । यदि

चूडाद्यष्टकानि षष्ठीं चितिं सम्पादितेत्यर्थः । तदन्ते पुनरपि पुरीषचितिरस्ति । तथा चाष्टमे काण्डे समाम्नातम्—" लोमभाजो दधाति पुरीषं निवपति सा पञ्चमी चितिः " । " अथ यदत ऊर्ध्वमापुरीषात्सा षष्ठी " (श.प । ८ । ५ । ४ । ७ । ८) इति । सर्वमात्मत्वबुद्ध्या सम्भूय प्रशंसति—एतावान् वै द्वादशसु मासेषु काम इति ॥ १४ ॥

अथ त्रीण्यहान्युपातियन्तीति । द्वादशस्य मासस्याष्टाविंशतिसङ्ख्याकैरहोभिः पुरीषनिवपनम् । तत उपरि द्वे अहनी पारिशेष्येण । एकमेव च सुत्यमहरहःस्था संवत्सरो भवतीति तदेकमहरित्युच्यते । तानि त्रीण्यहानि पुरीषविशेषनिरपेक्षाणि भवन्ति । तान्यहानि विशिनष्टि—यदहः शतरुद्रियमिति । तेषु निरपेक्षेषु प्रथमेऽहनि शतरुद्रियकर्मोत्तरभावि विकर्षादिन्युपस्थानान्त प्रयोगात् कर्तव्यम् । द्वितीयेऽहनि पञ्चगृहीतान्यभ्यावर्तयत्सप्रयोग । यस्मिन्नहनि प्रसुत सोमोऽभिषुतो भवति तच्चतीयमहः । " तानन्विते मासस्थितिपुरीषे " इति प्रक्रम्य सूत्रितम्—" नाकसत्प्रभृति मान पुरीषं चोदनशेषहोमविकर्षादि पूर्वे " (का श्रौ. सू. १७ । १४८–१९४) इति । अयमर्थः—अग्निमन्त्रणोदयनयोरहो पूर्वेऽहनि विकर्षादि कर्तव्यम् । अन्तिमेऽहनि पञ्चगृहीतानि जुहोतीति पारमर्षितत्वात् तदादि विकल्पोत्तरवत्सप्रयोग इति । तेष्वहःसु यत्प्रवर्गोपसदामनुष्ठान तेन तस्य संवत्सरादिमानसङ्कल्पस्य त्रयोदशमासात्मकस्य सम्बन्धिष्वहोरात्रेषु आदित्यात्मकस्य समन्त्रो स्थापन कृत भवतीत्यर्थः । उक्तत्रयोदशमासताहित्येन पूर्वोक्तं सख्या प्रशंसति—एतावान् वै त्रयोदशस्विति ॥ १५ ॥

तत्र सुत्यस्य सख्या विधत्ते—स संवत्सरं प्रसुतः स्यादिति । संवत्सरपर्यन्त प्रसुत सोमयाग स्यादिति

पृष्ठेनातिरात्रेण यजेत तस्मिन्त्सर्ववेदसं दद्यात्सर्वं वै विश्वजित्सर्व-पृष्ठोऽतिरात्रः सर्वꣳ सर्ववेदसꣳ सर्वमेकशतविधः सर्वेणैव तत्सर्व-माप्नोति ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०—२—१ ॥ (२-५.)

संवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । (स्तु) तस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवः षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्या-प्यन्ते चतुर्विꣳशतिरर्धमासास्त्रयोदश मासास्त्रय ऋतवस्ताः शतं विधाः संवत्सर एवैकशततमी विधा ॥ १ ॥

सम्वत्सरं न शक्नुयात्—विश्वजिता सर्वपृष्ठेनातिरात्रेण यजेत । तस्मिन्सर्ववेदसं दद्यात् । सर्वं वै विश्वजित् । सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । सर्वं सर्ववेदसम् । सर्वमेकशतविधः । सर्वेणैव तत् सर्वमाप्नोति ॥ १६ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिरेकशतविधः । तस्याहोरात्राणि अर्धमासाः, मासाः ऋतवः । षष्टिर्मासस्याहोरात्राणि । मासि वै संवत्सरस्याहोरात्राण्याप्यन्ते । चतुर्विंशतिरर्धमासाः. त्रयोदश मासाः. त्रय ऋतवः । ताः शतं विधाः । संवत्सर एवैकशततमी विधा ॥ १ ॥

प्रतिदिवसमेकैकं मासमयनं इति षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका मासयागा भवन्तीत्यर्थः । तत्र तद्रूपेण [illegible] त्रिविधत्वं प्रदर्श्य स्तौति—सर्वमेकशतविध इति । अत 'अयन' संवत्सरसंस्थ त्रिसमन्वित [illegible] ऽग्निना मासयागेन 'सर्वं' आप्तवान् भवति । अनन्तरं सोमयागाकरणाशक्तौ पक्षान्तरं दर्शयति—यदि संवत्सरं न शक्नुयादिति । अतिरात्रेण 'अतिरात्रसंस्थेन सर्वपृष्ठेन विश्वजिता यजेत' यजेत । तत्र दक्षिणा [illegible] तस्मिन् सर्ववेदसं दद्यादिति । सर्वस्व दक्षिणा । एतदुक्तं भवति—विद्वांसः प्रशंसन्ति—सर्वं वै विश्वजिदिति । अत्र विश्वजिति सर्वेषां पृष्ठानां करणात् सर्वस्वदक्षिणादानात् एकशतविधत्वाच्च सर्वमाप्तवान् भवति ॥ १६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे द्वितीयेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (१०—२—५) ॥

पूर्वं संवत्सरप्रजापतेरेकशतविधात्मकत्वम् (श. प. १०।२।४।१।) उक्तम् । तस्यापि यज्ञ [illegible] सम्पन्नमिति चोक्तम् (श. प. १०।२।५) । अधुना प्रकारान्तरेणैकशतसङ्ख्यत्वं [illegible] संवत्सरो वै प्रजापतिरिति । 'एकशतविधो' [illegible] । तस्य संवत्सरस्य एकशततमत्वं प्रतिपादयन्—तस्याहोरात्राणि [illegible] । तस्य संवत्सरस्य [illegible] अहोरात्रा अर्धमासा मासाश्च ऋतव इति । [illegible] दर्शयितुमस्मात् [illegible] अहोरात्रा विवक्षिता इति । [illegible] षष्टिर्मासस्येति । सर्वमासाहोरात्रगणनेऽधिका सङ्ख्या सम्पद्यते । ये मासान्तर्गता अहोरात्रास्ते च संव-

स ऋतुभिरेव सप्तविधः । षडृतवः संवत्सर एव सप्तमी विधा तस्यैतस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो य एष तपति तस्य रश्मयः शतं विधा मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

स दिग्भिरेव सप्तविधः । (धो) ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा ये दक्षिणायाᳪं सैका ये प्रतीच्याᳪं सैका य उदीच्याᳪं सैका य ऊर्ध्वायाᳪं सैका येऽवाच्याᳪं सैका मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥

तस्यैतस्य परस्तात्कामप्रो लोकः । (कोऽम्) अमृतं वै कामप्रममृतमेवास्य तत्परस्तात्तद्यत्तदमृतमेतत्तद्यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥ ४ ॥

स ऋतुभिरेव सप्तविधः—षडृतवः, संवत्सर एव सप्तमी विधा । तस्यैतस्य संवत्सरस्यैतत्तेजो—य एष तपति । तस्य रश्मयः शतं विधाः । मण्डलमेवैकशततमी विधा ॥ २ ॥

स दिग्भिरेव सप्तविधः, ये प्राच्यां दिशि रश्मयः सैका विधा । ये दक्षिणायां सैका । ये प्रतीच्यां सैका । य उदीच्यां सैका । य ऊर्ध्वायां सैका । येऽवाच्यां सैका । मण्डलमेव सप्तमी विधा ॥ ३ ॥

तस्यैतस्य परस्तात्—कामप्रो लोकः । अमृतं वै कामप्रम् । अमृतमेवास्य तत् परस्तात् । तद्यत्तद्—अमृतम्—एतत्तद्—यदेतदर्चिर्दीप्यते ॥ ४ ॥

सरपर्यन्तावर्तनादिति न पृथग्गणनेति तात्पर्यम् । एकस्मिन् मासि त्रिंशदहानि त्रिंशद्रात्रय इति षष्टिः सम्पद्यते । अर्धमासाश्चतुर्विंशतिः—मलिम्लुचमासाहित्येन त्रयोदश मासाः । द्वौ द्वावृतू एकीकृत्य त्रय ऋतव इत्युक्तम् । एवं संवत्सरे शतं विधाः सम्पद्यन्ते संवत्सरः स्वयमेकशततमसंख्यापूरक इति तत्संख्यासम्पत्तिः ॥ १ ॥

तस्य संवत्सरस्यैकशतविधस्य सप्तविधाग्निना सम्पत्तिमृतुभिर्दर्शयति—स ऋतुभिरेव सप्तविध इति । 'षडृतवः' ऋत्वात्मकः संवत्सरः सप्तम इत्यर्थः । सप्तविधस्याप्येकशतविधसंख्यासम्पत्तिमाह—तस्यैतस्येति । 'य' तपति स हि संवत्सरस्य तेजः, तस्य शतं रश्मयः, मण्डलमेकशततमसंख्यापूरकमिति तयोरन्योऽन्यात्मकत्वम् ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण सम्पत्तिमाह—स दिग्भिरेव सप्तविध इति । तदुपपादयति—ये प्राच्यां दिशीति । प्राग्-[illegible]दिष्वधनम्, ऊर्ध्वावाच्यौ द्वे, रश्मियुक्तं मण्डलं सप्तममित्युक्तसंख्यासम्पत्तिः ॥ ३ ॥

सप्तविधस्यैकशतपर्यन्तप्रवदनस्य सूर्यलोकः फलमिति दर्शयति—तस्यैतस्य परस्तात्कामप्र इति । 'एतस्य' सवितुर्मण्डलस्य 'परस्तात्' उपरिभागे सर्वकामपूरकः, 'अमृत' मरणधर्मरहितः, 'लोक' अस्ति । अमृतलोकं विशिनष्टि—यदेतदर्चिर्दीप्यत इति । 'यदेतदर्चिः' तेजो 'दीप्यते' सोऽमृतलोक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतद्वसु चित्रꣳ राधः । (स्तु) तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजत्यप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्यो भूय ऽइव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति कनीयऽ इवैकाभ्यस्तद्याभ्यो भूयः प्रयच्छति ता ज्योक्तमां जीवन्ति याभ्यः कनीयः कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

(स्तु) तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (मि) विभक्तारꣳ हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसमिति तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घमनन्तꣳ हि तद्यदिदमाहुर्दीर्घं तऽआयुरस्तु सर्वमायुरिहीत्येष ते लोक ऽएतत्तेऽस्त्विति हैवैतत् ॥ ६ ॥

यदेतद् वसु चित्रं राधः । तदेष सविता विभक्ताभ्यः प्रजाभ्यो विभजति—अप्योषधिभ्यः, अपि वनस्पतिभ्यः । भूय—इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छति, कनीय—इवैकाभ्यः । तद् याभ्यो भूयः प्रयच्छति—ता ज्योक्तमा जीवन्ति । याभ्यः कनीयः—कनीयस्ताः ॥ ५ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—" विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः । सवितारं नृचक्षसम् "—(वा० सं० ३० । ४) इति । तदेतत्सर्वमायुर्दीर्घम् । अनन्तं हि तत् । यदिदमाहुः—" दीर्घं त आयुरस्तु । सर्वमायुरिहि "—इति । एष ते लोकः । एतत्तेऽस्त्विति हैवैतत् ॥ ६ ॥

आशिषोऽमृतफलत्वं सवितृसम्बन्धित्वं च प्रदर्शयति—तदेतद्वसु चित्रं राध इति । 'वसु' वासयोग्य 'चित्रम्' नानाप्रकारं भूयोऽल्पभेदेन 'तदेतद्' सर्वोक्तं 'राधः' दीर्घायूरूपं फलम् 'एष सविता' आशिष्मान् 'विभक्ताभ्य' स्थावरजङ्गमभेदेन तत्रापि मनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेण ओषधिवनस्पत्यादिरूपेण च 'विभक्ताभ्यः प्रजाभ्य' विभज्य विभज्य प्रयच्छति । " अप्योषधिभ्योऽपि वनस्पतिभ्य " इति ओषध्यादिभ्योऽपि प्रयच्छति । अनेन सर्वस्य विभज्य दानं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्युक्तं भवति । तत्र दाने विशेषं दर्शयति—भूय इव ह त्वेकाभ्यः प्रयच्छतीति । 'ह तु' इति पदद्वयम् । इवशब्द एवार्थे । कतिपयाभ्यः प्रजाभ्यो 'भूय' आयूरूपमेव राधः 'प्रयच्छति' । 'एकाभ्य कनीय' राधः । तत्र यासां भूयोदानम्, ता 'ज्योक्तमाम्' चिरं जीवन्ति । आयुषो भूयस्त्वात्तद्भोगाय चिरकालजीवनम् । यासां कनीयःफलं, ता अल्पकालं जीवन्ति ॥ ५ ॥

सवितैव सर्वप्रजाभ्यो नानारूपं कामं ददातीत्यर्थं दाशतय्या मन्त्रसंवादेन द्रढयति—तदेतदृचाऽभ्युक्तमिति । अयमर्थः—'वसो' वासयोग्यस्य 'चित्रस्य' नानाविधस्य 'राधस' आयुर्लक्षणफलस्य विभक्तारं विभज्य प्रदातारम् । 'नृचक्षसम्' नृणां द्रष्टारं तत्कर्मसाक्षिणम् । यद्वा चष्टे, कर्मण्यसुन् । नृभिर्दृश्यमानं 'सवितारं हवामहे' । सर्वायुष्ट्वमिदानीमाह—तदेतत्सर्वमायुरिति । सर्वपदस्यार्थमाह—दीर्घमनन्तं हि तदिति । तदेतत् राधो लोकलक्षणं ततः सर्वायूरूपं दीर्घायूरूपमित्यर्थः । उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति—यदिदमाहुर्दीर्घं त आयुरिति । लोके पूर्ववयोभिरभिवादिता ज्यायांसः पुरुषा एतामाशिषं कुर्वन्ति—दीर्घं त आयु-

(त्पु) पश्यन्ती वागवदति। तदेतदेकशतविधेन वाऽऽप्तव्यꣳ शतायुतया वा य ऽएवैकशतविधं विधत्ते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न लोक्या शतायुतेत्येवाहुस्तस्मादु ह न पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयादलोक्यꣳ हैतऽएव वाव लोका यदहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऽऋतवः संवत्सरः ॥ ७ ॥

(स्तु) तद्येऽर्वाग्विꣳशेषु वर्षेषु प्रयन्ति। (न्त्य) अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्तेऽथ ये परो विꣳशेष्वर्वाक्चत्वारिꣳशेष्वर्धमासेषु तेऽथ ये परश्चत्वारिꣳशेष्वर्वाक्षष्टेषु मासेषु तेऽथ ये परःषष्टेष्वर्वागशीतिष्वृतुषु तेऽथ ये परोऽशीतिष्वर्वाक्छतेषु संवत्सरे तेऽथ य ऽएव शतं वर्षाणि यो वा भूयाꣳसि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोति ॥ ८ ॥

पश्यन्ती वागवदति। तदेतदेकशतविधेन वाऽऽप्तव्यम्, शतायुतया वा। य एवैकशतविधं विधत्ते। यो वा शतं वर्षाणि जीवति। स हैवैतदमृतमाप्नोति। तस्माद्ये चैतद् विदुः, ये च न—लोक्या—शतायुता इत्येवाहुः। तस्मादु ह न पुराऽऽयुषः स्वकामी प्रेयात्। अलोक्यं ह। एत इ वाव लोकाः—यदहोरात्राणि, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः, संवत्सरः ॥ ७ ॥

तद् ये—अर्वाग्विंशेषु वर्षेषु प्रयन्ति—अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्यन्ते। अथ ये परोविंशेष्वर्वाक् चत्वारिंशेषु—अर्धमासेषु ते। अथ ये परश्चत्वारिंशेष्वर्वाक्षष्टेषु—मासेषु ते। अथ ये परःषष्टेष्वर्वाग-

---

रस्त्विति। सर्वमायुरेहीति च। इति पाठः। इमो लोकः स्पष्टः। इति यदिद लोक आयुस्तस्यार्थं श्रुतिः स्वयं दर्शयति—एष ते लोक इति। सर्वमायुरेहीति दीर्घं त आयुरस्त्वित्यनयोः अयमर्थः—तत्र 'एष' लोकः सावित्र्यादिरूपोऽस्तु। 'ते' तव 'एतत्' सावित्रं नक्षत्रं 'अमु' भवत्विति ॥ ६ ॥—

'एतद्' अर्थजातं 'पश्यन्ती' विचारयन्ती वाक् दाने त आयुरस्त्वित्यादिका वदतीति। तस्यामृतत्वफलसाधनं दर्शयति—तदेतदेकशतविधेन वाऽऽप्तव्यमिति। 'एकशतविधेन' अग्निना 'तत्' अमृतत्वरूपं 'आप्तव्यम्' 'शतायुतया' शतवर्षजीवनेन वाऽऽप्तव्यम्' इति साधनद्वयम्। उभाभ्यामपि तत् फलं लभ्यत इत्युक्तमाह—य एवैकशतविधं विधत्त इति। शतवर्षजीवनमपि पुण्यलोकहेतुरित्यत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति—तस्माद्ये चैतद्विदुरिति। उक्तार्थज्ञास्तदनभिज्ञाश्च 'शतायुता' शतवर्षजीवनं 'लोक्या' लोकहिता पुण्यलोकहेतुरित्याहुः। यस्मात् शतायुर्जीवनं लोकहितं तस्मादस्मादायुषः 'पुरा' पूर्वं 'स्वकामी' स्वहितमिच्छन् स्वेच्छया 'न प्रेयात्' न म्रियेत। तन्मरणम् 'अलोक्यम्' अमृतत्वरूपलोकप्रापकं न भवति। शतादर्वाचीनेषु वर्षेषु मरणं पुण्यलोकसाधकं न भवतीत्येतमर्थं विशदयति—एत इ वाव इति। अहोरात्रार्धमासमासर्तुसंवत्सरा यद्यपि 'लोकाः' तथापि 'अलोक्याः' अमृतत्वप्रापका न भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्रैतादृशेषु वर्षेषु मरणमहोरात्रार्धमासाद्यात्मकलोकहेतु, न त्वमृतत्वप्रापकमित्याह—तद्येऽर्वाग्विंशेष्वित्या-

यजुर्भिर्हैव यन्ति । (२) एकशतयुक्ता रात्रिर्मिता स य ऽएतमेकशतविधं चिनुते यो वा शतं वर्षाणि जीवति स हैवैतदमृतमाप्नोत्यथ वा ऽएकशतविधं चिनुते य ऽएतथँ संवत्सरं बिभर्ति तस्मादेतथँ संवत्सरभृतमेव चिन्वीतेत्यधिदेवतम् ॥ २ ॥

(३) अथाध्यात्मम् । शतमूर्तेकशतमङ्गुलपुरुषाप्तिर्मितो स य ऽएकशतविधः स चितिभिरेव सप्तविधः पुरुषसन्ततिरयोऽस्मिंस्त सप्तमो ह्यात्मा ॥ ३ ॥

स उ वा ऽएष एकशतविधः । (११) याः पञ्चाशत्प्रथमा ऽइष्टका याश्चोत्तमास्ताः शतं विधा ऽअथ या ऽएतदन्तरेणेष्टका ऽउपधीयन्ते सैवैकशततमी विधा ॥ ११ ॥

स उ ऽएव यजुष्मतीः । (१२) यजुरेकशतविधो यानि पञ्चाशत्प्रथमानि यजूꣳष्यपि यानि चोत्तमानि ताः शतं विधाऽअथ यान्येतदन्तरेण यजूꣳष्यपि क्रियन्ते सैवैकशततमी विधैषु सप्तविध ऽएकशतविधो भवति स यः शतायुतायां कामो यऽएकशतविधे सप्तविधेन हैव तमेवंविदाप्नोति ॥१२॥

(त्र्ये) एवं वाव सर्वे यज्ञाः । (१३) एकशतविधा आऽग्निहोत्रादृग्भिर्यजुर्भिः पदैरक्षरैः कर्मभिः सामभिः स यः शतायुतायां कामो यऽएकशतविधे यः सप्तविधे यज्ञेनयज्ञेन हैव तमेवंविदाप्नोतीत्युऽएवाधियज्ञम् ॥१३॥

स उ वा इष्टकैकशतविधः । याः पञ्चाशत्प्रथमा इष्टकाः । याश्चोत्तमास्ताः शतं विधाः । अथ या एतदन्तरेणेष्टका उपधीयन्ते—सैवैकशततमी विधा ॥ ११ ॥

स उ एव यजुष्मतीः । यजुरेकशतविधः । यानि पञ्चाशत्प्रथमानि यजूंषि, यानि चोत्तमानि—ताः शतं विधाः । अथ यान्येतदन्तरेण यजूंषि क्रियन्ते—सैवैकशततमी विधा । एवं सप्तविध एकशतविधो भवति । स यः शतायुतायां कामः, य एकशतविधे—सप्तविधेन हैव तमेवंविदाप्नोति ॥ १२ ॥

एवं वाव सर्वे यज्ञाः । एकशतविधा आऽग्निहोत्रात्—ऋग्भिः, यजुर्भिः, पदैः, अक्षरैः, कर्मभिः,

(सु) क्षुयाप्यात्मन् । (स्प) सुवेमाश्रुतुर्लिया ऽनब्नुत्सो ह कल्कुपी श्रेष्ठंसफलकं चात्रेश तन्तुवाति ऐशानिरोमिनातीवतस्पृष्ठानि तः सुतं लिया ऽस्त्रान्तुनैकसनतसी त्रिषोक्त्ष्टं सनविष्टायै ॥ १२ ॥

सु ऽस्ऽष्व प्रातुर्नाः । प्राणेकस्रातविषोऽन्वङ्गत्वह्रेऽङ्गे हिशानः स चः शृनायनायां च्यात्रे च ऽष्कसनविषु चः सहस्रिवं यः तन्वेषु वह्नेषु विद्यया देव तनेशंहिहाशोति सर्वोहि वह्नियान्त्रानऐं सम्पन्नं भिदे ॥ १८ ॥

त्रीणि वाऽइमानि पञ्चविधानि । संवत्सरोऽग्निः पुरुषस्तेषां पञ्च विधाऽअन्नं पानꣳ श्रीर्ज्योतिरमृतं यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नं याऽआपस्तत्पानꣳ रात्रिरेव श्रीः श्रियाꣳ हैतद्रात्र्याꣳ सर्वाणि भूतानि संवसन्त्यहर्ज्योतिरादित्योऽमृतमित्यधिदेवतम् ॥ १६ ॥

(म) अथाधियज्ञम् । यदेवाग्नावन्नमुपधीयते तदन्नं या ऽआपस्तत्पानं परिश्रित ऽएव श्रीस्तद्धि रात्रीणाꣳ रूपं यजुष्मत्यो ज्योतिस्तद्ध्यह्नाꣳ रूपमग्निरमृतं तद्ध्यादित्यस्य रूपमित्यु ऽएवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

(म) अथाध्यात्मम् । यदेव पुरुषेऽन्नं तदन्नं या ऽआपस्तत्पानमस्थी-

त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानि-संवत्सरः, अग्निः, पुरुषः । तेषां पञ्च विधाः-अन्नम्, पानम्, श्रीः, ज्योतिः, अमृतम् । यदेव संवत्सरेऽन्नं तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । रात्रिरेव श्रीः । श्रियां हैतद्रात्र्यां सर्वाणि भूतानि संवसन्ति । अहः, ज्योतिः, आदित्यः, अमृतम् । इत्यधिदेवतम् ॥१६॥

अथाधियज्ञम्-यदेवाग्नावन्नमुपधीयते-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । परिश्रित एव श्रीः । तद्धि रात्रीणां रूपम् । यजुष्मत्यो ज्योतिः । तद्ध्यह्नां रूपम् । अग्निरमृतम् । तद्ध्यादित्यस्य रूपम् । इत्यु एवाधियज्ञम् ॥ १७ ॥

अथाध्यात्मम्-यदेव पुरुषेऽन्नम्-तदन्नम् । या आपस्तत्पानम् । अस्थीन्येव श्रीः-तद्धि परि-

यदुक्तं एकशतविधं विधत्त इत्यत्राधिदेवाधियज्ञाध्यात्मत्रयविषये संवत्सराग्निपुरुषा इति, तत्र तेषां संवत्सराग्निपुरुषाणां पञ्चविधत्वमिदानीमाह-त्रीणि वा इमानि पञ्चविधानीति । अन्नपानादीनि पञ्च विधाः, तत्र अधिदैवतं संवत्सरे अन्नादीनामर्थमाह-यदेवेति । यत् 'अन्नम्' संवत्सरे समुत्पद्यते तदेवान्नशब्दवाच्यम् । या वृष्ट्या आपस्ता एव पानशब्दवाच्याः । रात्र्याः श्रीत्वं प्रतिपादयति-श्रियां हैतदिति । श्रयन्ति निवसन्त्यस्मिन् काल इति 'रात्रिः' श्रीशब्दवाच्या । अह्नि प्रकाशसद्भावात् तदेव 'अहः ज्योतिः' 'आदित्योऽमृतमित्यधिदैवतम्' पञ्चविधार्था ॥ १६ ॥

अथाधियज्ञमिति । चित्येऽग्नौ अन्नादीनामर्थ उच्यते, यदेव प्राक् सर्वौषधमुपधीयते तदेवान्नम् । प्रोक्षणार्था आपः पानम् । परिश्रितः श्रीशब्दवाच्याः । यजुष्मत्य इष्टका ज्योतिःशब्दवाच्याः । परिश्रितां रात्रिरूपत्वं, यजुष्मतीनामिष्टकानामहोरूपत्वम् (श. प. १०।१।४।१०) इति श्रवणात् प्रतिपादितम् । चित्याग्नेराधारनिर्मीयमाणोऽग्निरङ्गनीयः स एवामृतशब्दवाच्यः । अग्नेः कथममृतत्वमिति-तत्राह-तद्ध्यादित्यस्य रूपमिति । आदित्यस्य अमृतत्वं प्रागुक्तम्-" अमृतमेतद्यदेतदर्चिर्दीप्यते "-(श. प. १० । २ । ६ । ४) इति ॥ १७ ॥

अथाध्यात्ममिति । पुरुषेऽन्नादीनामर्थ उच्यते-'यदन्नम्' अद्यते तदेवान्नम्, 'याः' पीयन्ते 'तत् पानम्'

न्येव श्रीस्तद्धि परिश्रिताᳯँ रूपं मज्जानो ज्योतिस्तद्धि यजुष्मतीनाᳯँ रूपं प्राणोऽमृतं तद्ध्यग्ने रूपं प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमित्यु वाऽआहुः ॥ १८ ॥

(उ) अन्नाद्वाऽअशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा श्रियै पाप्मा ज्योतिषस्तमोऽमृतान्मृत्युर्नि ह वाऽअस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्तेऽप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति यऽएवं वेद तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह प्राण इति हैकऽउपासते प्राणोऽग्निः प्राणोऽमृतमिति वदन्तो न तथा विद्यादध्रुवं वै तद्यत्प्राणस्तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यादिति ह्यपि यजुषाऽभ्युक्तं तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीतायुरितीह तथो ह स सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-२ ॥ (२. ६.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०-२ ॥

श्रितां रूपम् । मज्जानो ज्योतिः । तद्धि यजुष्मतीना रूपम् । प्राणोऽमृतम् । तद्ध्यग्ने रूपम् । प्राणोऽग्निः । प्राणोऽमृतम्-इत्यु वा आहुः ॥ १८ ॥

अन्नाद्वा अशनाया निवर्तते । पानात्पिपासा, श्रियै पाप्मा, ज्योतिषस्तमः, अमृतान्मृत्युः । नि ह वा अस्मादेतानि सर्वाणि वर्तन्ते, अप पुनर्मृत्युं जयति, सर्वमायुरेति-य एवं वेद । तदेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीत आयुरितीह । प्राण इति हैक उपासते-प्राणोऽग्निः,प्राणोऽमृतमिति वदन्तः । न तथा विद्यात् । अध्रुवं वै तत्-यत्प्राणः । " तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यात "-(वा. सं. १२ । ६९) इति ह्यपि यजुषाऽभ्युक्तम् । तस्मादेतदमृतमित्येवामुत्रोपासीत-आयुरितीह । तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

'अस्थीन्येव' श्रीशब्दवाच्यानि, परिश्रयणहेतुत्वात् । मज्जैव ज्योति शब्दवाच्या । अस्थिमज्जरूपयो परिश्रिद्यजुष्मतीरूपत्वमुपपादितमधस्तात् (श. प १०।१।४।१२१) । शरीरगत प्राण एवात्र अमृतशब्दवाच्य प्राणः । कथ प्राणस्यामृतत्वमिति, तत्र वेदवादिप्रसिद्धयोपपादयति-तद्ध्यग्ने रूपं प्राणोऽग्निरिति ॥ १८ ॥

अन्नादिपञ्चकेन निवर्त्यपञ्चक दर्शयति-अन्नाद्वा अशनायेति । 'अन्नाद्' 'अशनाया' बुभुक्षा 'निवर्तते' । पानात्पानेच्छा । श्रिया पाप्मा दारिद्र्यम् । ज्योतिष प्रकाशात् तमस्तिमिरम् । अमृतान्मृत्युर्मरण निवर्तते । अन्नादिपञ्चक विदुषा फलमाह-नि ह वा अस्मादेतानीति । य एवमन्नादिपञ्चकमधिदैवादित्रय वेद अस्माद्वेदितु. सकाशाद् 'एतानि' अशनायादीनि पञ्चानिष्टानि निवर्तन्ते । किञ्चामृतरूपान्तिमविधापरिज्ञानेन 'मृत्यु' 'जयति' 'सर्वम्' अत्यन्तम् 'आयु' अश्नुते । यदुक्तम अमृतरूपपञ्चमविधापरिज्ञानेन मृत्यु जयति सर्वमायु. प्राप्नोतीति तद्विशदयति-तदेतदमृतमिति । अमुत्रादित्ये अमृतमित्येवोपासन कुर्यात् । इह

आयुरित्येवोपासनं कुर्वीत, अतोऽस्यायुष्ट्वेनोपासनात् सर्वायुः प्राप्तिः फलम्। एके त्वेतच्छाखामविषयेऽन्तिमविधया निरूपणसमये "प्राणोऽस्मि प्राणोऽमृतम्" इति समाम्नानादमृतशब्दस्य प्राणोऽर्थ इति मत्वा तस्यै-वोपासनं विध्यात्मौ मन्यन्ते तन्मतमनूद्य निराचष्टे—प्राण इति हैक इति। यस्मात् प्राणः अध्रुवः अनित्यः तस्मात् 'प्राणः' अमृतशब्दवाच्यो न भवति, प्राणस्यानित्यत्वं यजुर्मन्त्रश्च दर्शयति—तं ते विष्याम्यायुषो न मध्यात् (वा. स. १२। ६५) इति। अयमर्थः—हे यज ' तं तव आयुषो ' जीवनस्य मध्यात् त प्राणं न विष्यामि न विनाशयामि, "षोऽन्तकर्मणि" —(धा. पा. दि. प. ४१) श्यनि (पा. सू. ३। १। ६९) " ओतः श्यनि '—(पा. सू. ७। ३। ७१) इति लोपः, कृतं रूपम्। न विष्यामीति विनाशनिषेधात्स्या विनाशोऽस्तीति सम्भावित इति यजुषाऽवगम्यते। तस्मादुक्तं न्याय इति निगमयति—तस्मादे-तदमृतमित्येवामुपेति ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
द्वितीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (१०—२—६) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककृततुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोनिधिस्वर्णरीतित्रिदशतरुलताकल्पितौ धेनुरत्नम् ।
रत्नोस्रां रुक्मधात्रीमपि महितरथौ सप्तलोकं हिरण्यगर्भौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविविधदानानुक्रमं षट् च ॥
धान्याद्रिं स्वर्णयज्ञमानि निखिलमतुलं स्वर्णेन वर्णितुल्यं,
कार्पासीमपि कृष्णाजिनगुडलवणमहतो राजतं राजतुल्यम् ।
आज्यौघं प्राज्यजम्भा लवणमतुलं शार्करं चापि तद्वत्,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमहह मुदा पात्रसाद्धिरण्यगर्भः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणा-
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०—२) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्राणो गायत्री । चक्षुरुष्णिग्वागनुष्टुम्मनो बृहती श्रोत्रं पङ्क्तिर्यऽएवायं प्रजननः प्राणऽएष त्रिष्टुबथ योऽयमवाङ्प्राणऽएष जगती तानि वा ऽएतानि सप्त च्छन्दाᳫँसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥

प्राणो गायत्री, चक्षुरुष्णिग्, वागनुष्टुप्, मनो बृहती, श्रोत्रं पङ्क्तिः । य एवायं प्रजननः प्राणः-एष त्रिष्टुप् । अथ योऽयमवाङ् प्राणः-एष जगती । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि चतुरुत्तराण्यग्नौ क्रियन्ते ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चयने पक्वेष्टका त्रिभिर्दशभिरेकादशसहस्रसम्मिता उपधेया । तथा च कात्यायनः—" अथातः सर्वासां पक्वेष्टकानां समासतः सङ्ख्याप्रमाणान्यनुक्रमिष्यामः " " सहस्राण्येकादश सप्ततिश्च शतम् " (का. श्रौ. सू. परि० पूरणसूत्र ९ । १–२) इति । यद्यपि दर्भस्तम्बपुष्करपर्णरुक्मपुरुषस्रुगुदूखलमुसलशीर्ष-कूर्मादयो यजुष्मदिष्टकामध्ये परिगणितास्तथापि ते पक्वेष्टका न भवन्ति । अतो न तेषामत्र परिगणनम् सप्तोक्तसङ्ख्यानां मध्ये लोकम्पृणेष्टका अष्टशतोत्तरदशसहस्रसङ्ख्याकाः । शिष्टा यजुष्मत्यश्च । तथाच कात्यायनः लोकम्पृणानां प्रतिचिति सङ्ख्याविशेषं वदन्नेतावत्त्वं इति सूचितवान् । ' त्रिसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चाशदूना, " " उत्तराश्च " " त्रिसाहस्रयुत्तमा " " वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य इतरासाम् " " षट्त्रिंशदूना वा तृतीया " " अष्टादशशता इतरा " (का. श्रौ. सू. १७ । १६६–१६९) इति । अयमर्थः—प्रथमा चितिः पञ्चाशदूनत्रिसहस्रलोकम्पृणेष्टकायुक्ता । एवमुत्तराभिमतो द्वितीयाद्या । एवं चतसृणां चितीनां ...... सहस्राणि । पञ्चमी चितिस्त्रिसहस्रयुक्ता ऋजुमध्यदक्षिणरेखावदिष्टकायुक्ता इति लोकम्पृणानामष्टशतोत्तराणि दश सहस्राणि ज्ञातानि । अथवा षट्त्रिंशदूनसङ्ख्याका तृतीया चितिः । इतरा अष्टादशशतसम्मिता इति । अत्रापि पूर्वोक्तसङ्ख्या सम्भवति । तत्र पञ्चम्यां चितावुपधेयानां लोकम्पृणानां त्रिसहस्रसम्मितानामृजुदक्षिणमध्यरेखायुक्तत्वं समाम्नातम् अत्रैव काण्डे द्वितीयाध्याये " सहस्रमृज्वा-लिखिता इष्टका करोति सहस्रं तिर्यगालिखिता सहस्रमित्यालिखिता. " (श. प. १० । २ । १ । ८) इति, अत्र इतिशब्दोऽभिनयप्रदर्शकः । इति दक्षिणात् सव्यावृतश्च आलिखिता इति रेखायुक्ता इत्यर्थः । भाष्यकारेण तु स्पष्टमुक्तम्—" ऋजुरेखा दक्षिणावृत सव्यावृत " इति । ताश्च तत्रैवाध्याये (श. प. १० । २ । १ । ९–११) त्रिसहस्रसम्मिता सुवर्णचित्याग्नेर्मध्यदक्षिणोत्तरभागत्रये लोमरूपत्वेन स्तुता इति

१—एतच्च स्पष्टीकृतमाके कात्यायनेन पूरणसूत्रे—असुनं च उद्दग्ध च सन च सभन तथा । एता पक्वेष्टका ज्ञेया अग्नौ वाजसनेयके ॥ तत्र–असुनं च शान्त्यष्टौ श्या लोकम्पृणाश्च । इडाऽन्याश्च यजुष्मत्यन्तरालः पञ्चविंशतिः ॥ (ति । ११–१५)

प्राणो गायत्रीति । तस्य ऽएव प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं प्राणस्यैवैतद्वीर्यं यद्वचस्य चिन्वतः प्राण ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतै-तेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष गायत्रीः संचितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति । तस्य ऽएव चक्षुषो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं चक्षुष ऽएवैतद्वीर्यं यद्वचस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनै-वास्य रूपेण सहस्रमेष ऽउष्णिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥

प्राणो गायत्रीति–तस्य य एव प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । प्राणस्यैवैतद्वीर्यम् । यद्वचस्य चिन्वत प्राण उत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत, एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष गायत्री संचितो भवति ॥ २ ॥

चक्षुरुष्णिगिति–तस्य य एव चक्षुषो महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । चक्षुष एवैतद्वीर्यम् । यद्वचस्य चिन्वतश्चक्षुरुत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष उष्णिहः संचितो भवति ॥ ३ ॥

तत्सहस्रत्वं प्राणादीनामेव ... शिरःप्रभृति पादपर्यन्तमुपहितानामेव शरीरस्थानेषु स्थितानां गायत्र्यादिच्छन्दोवीर्यत्वेन स्तुतिरनेनाध्यायेन प्रथमब्राह्मणे क्रियते । यद्यप्यग्नौ शतान्यतिरिच्यन्ते तथापि सहस्रत्वेन स्तोतुमशक्यत्वात्तासां स्तुतिरत्र न क्रियते । यद्वा अष्टमकाण्डे चरमचितौ ' छन्दस्या उपदधाति " (श० प० । ८ । ६ । २ । १–१९) इति मन्त्रेण छन्दसामुपधानमुक्तम् । तथा छन्दसां स्तुति– प्राणो गायत्रीति । शिरोनिष्ठस्य प्राणस्य 'प्राणः' ' गायत्रीति ' गायत्री छन्दः, प्राणः प्राणसञ्चारस्थाने नासिकोपचरत् । शीर्षण्याः प्राणाश्चत्वार उक्ताः । ... प्राण इत्यादिना । मनस्तु सर्वेन्द्रियसङ्गतमेवेति सप्त प्राणा इत्यर्थः । पूर्वमपि प्रमाणेन सप्तमे प्राणे सप्तपुरुषात्मक एकः पुरुषः इति विवृतः समाख्याता इति तात्पर्यम् । छन्दसामग्नौ प्रशंसां दर्शयति–तानि वा एतानीति । चतुरुत्तराणीति । गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणि, तस्याश्चतुरधिकोष्णिक् । तस्याश्चतुरक्षराधिकानुष्टुप् इति सर्वाणि चतुरुत्तराणि सप्त छन्दांसि अग्नौ चीयन्ते छन्दःस्थानीयवाक्यरूपमन्त्रतया ॥ १ ॥

एवं छन्दसां प्राणात्मकत्वमुक्तम् । तत्र विशेष्य स्तोतुमनुवदति प्राणो गायत्रीति । 'य' ' प्राणस्य ' ' महिमा ' महत्त्वं ' यद्वीर्यं ' च ' तदेतत् ' इत्यक्त्वा– ' सहस्रं ' प्राणवीर्यात्मकम् । तस्मात्प्राणात्मकत्वमेव ... पुनरनुवदति–यद्वचस्य चिन्वत इति । यदि ' चिन्वतो ' यजमानस्य कर्ममध्ये प्राण उत्क्रान्तः स्यात् तर्हि एषोऽग्निर्न चीयेत । कर्तुः कर्मकरणस्यासम्भवात् । अतोऽग्नौ प्राणरूपगायत्रीछन्दोऽनुवचनेन अस्यानुक्रान्तप्राणस्य ' एतेनैव रूपेण ' पुनः देहावस्थानलक्षणेन रूपेणात्मना एष चीयते ' सहस्रं गायत्री ' इत्युक्त्वा ' संचितः ' । एवकारः ... । संचितत्वम् ... ' भवति ' । छन्दसोपधानस्तुतिप्रसङ्गे तदेव प्राणवीर्यं सहस्रगुणमिति ॥ २ ॥

एवमुत्तरे चक्षुरुष्णिगित्यादयः षट्कण्डिका व्याख्येयाः । तत्र ' चक्षुरुत्क्रामेत् " " वागुत्क्रामेत् " " मन

वागनुष्टुबिति । तद्य ऽएव वाचो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं वाच ऽएवैतद्वीर्यं यद्ध्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेषोऽनुष्टुभः संचितो भवति ॥ ४ ॥

मनो बृहतीति । तद्य ऽएव मनसो महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रं मनस ऽएवैतद्वीर्यं यद्ध्यस्य चिन्वतो मन ऽउत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष बृहतीः संचितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति । तद्यऽएव श्रोत्रस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रँ श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यं यद्ध्यस्य चिन्वतः श्रोत्रमुत्क्रामेत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष पङ्क्तीः संचितो भवति ॥ ६ ॥

यऽएवायं प्रजननः प्राणः । (ऽ) एष त्रिष्टुबिति तद्य ऽएवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्ध्यस्य चिन्वतऽ एष प्राण ऽआलुभ्येत्तत ऽएवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष त्रिष्टुभः संचितो भवति ॥ ७ ॥

वागनुष्टुबिति–तद् य एव वाचो महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । वाच एवैतद्वीर्यम् । यद्ध्यस्य चिन्वतो वागुत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एषोऽनुष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ४ ॥

मनो बृहतीति–तद् य एव मनसो महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । मनस एवैतद्वीर्यम् । यद्ध्यस्य चिन्वतो मन उत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष बृहतीः सञ्चितो भवति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं पङ्क्तिरिति–तद् य एव श्रोत्रस्य महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । श्रोत्रस्यैवैतद्वीर्यम् । यद्ध्यस्य चिन्वतः श्रोत्रम् उत्क्रामेत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष पङ्क्तीः सञ्चितो भवति ॥ ६ ॥

य एवायं प्रजननः प्राण एष त्रिष्टुबिति । तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम् । तदेतत्सहस्रम् । एतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यम् । यद्ध्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष त्रिष्टुभः सञ्चितो भवति ॥ ७ ॥

उत्क्रामेत् " " श्रोत्रमुत्क्रामेत् " " एषोऽग्निर्न चीयेत " इति पठ्यते । तस्यार्थः–अन्धमूकबधिरादीनां यजमानानां कर्मण्यनधिकारादग्निचयनं न स्यादिति । प्रजननः प्राण आलुभ्येदिति । प्रजननशक्तिरहितो भवेत् ।

(त्य) अथ योऽयमवाङ्प्राणः । (८) एष जगतीति तद्य एवैतस्य प्राणस्य महिमा यद्वीर्यं तदेतत्सहस्रमेतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यं यद्व्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत स एवैषोऽग्निर्न चीयेतैतेनैवास्य रूपेण सहस्रमेष जगतीः संचितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि । सप्त च्छन्दाꣳसि चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि सप्तेमे पुरुषे प्राणा ऽअन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितास्तद्यावन्तमेवंविच्छन्दसां गणमन्वाह च्छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति स्तुतो वा शस्तो वोपहितो वा ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–३ ॥ (३. १.) ॥

अथ योऽयमवाङ् प्राण एष जगतीति–तद् य एवैतस्य प्राणस्य महिमा, यद्वीर्यम्–तदेतत्सहस्रम् । एतस्यैवैतत्प्राणस्य वीर्यम् । यद्व्यस्य चिन्वत एष प्राण आलुभ्येत्–तत एवैषोऽग्निर्न चीयेत । एतेनैवास्य रूपेण सहस्रम् एष जगतीः सञ्चितो भवति ॥ ८ ॥

तानि वाऽएतानि सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराण्यन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठितानि । सप्तेमे पुरुषे प्राणा अन्योऽन्यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तद् यावन्तमेवंवित् छन्दसां गणमन्वाह–छन्दसश्छन्दसो हैवास्य सोऽनूक्तो भवति । स्तुतो वा, शस्तो वा, उपहितो वा ॥ ९ ॥

' एषोऽग्निर्न चीयेत ' तत्पुरुषस्य कर्मानधिकारात् । अवाङ्प्राण आलुभ्येदिति । दुश्चिकित्समूलरोगराजयक्ष्मादिग्रस्तः पुरुषः कर्मणि नाधिक्रियते ॥ ३–८ ॥

सम्भूय च्छन्दांसि प्रशंसति–तानि वा एतानि सप्तेति । यत. ' छन्दांसि ' परस्परम् ' अन्योऽन्यस्मिन् ' प्रतिष्ठितानि गायत्र्या तावत् सर्वाणि च्छन्दांसि तस्याश्चतुर्विंशत्यक्षराणां सर्वच्छन्दस्स्वनुगमात् । तथा जगत्यामपि सर्वच्छन्दांसि सर्वाणि गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रतिष्ठितानि सकलच्छन्दोऽक्षरसद्भावात् । एवं मध्यमानि च्छन्दांस्यूह्यानि । एवं पुरुषे वर्तमानाः ' सप्तेमे प्राणाः ' ' अन्योन्यस्मिन् ' ' प्रतिष्ठिताः ' तदुक्तं प्राक् " न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान् सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवाम " (श.प.६।१।१।३) इत्यादिना । अत. समानां छन्दसामग्निरूपेण एकस्मिन् पुरुषे चित्याग्नौ सप्त प्राणान् प्रतिष्ठापितवान् भवतीति प्रकरणार्थः । वेदितुः फलमाह–तद्यावन्तमेवंविदिति । विद्वान् पुरुषः गायत्र्यादीनां मध्ये ' यावन्तम् ' छन्दोगणमनुब्रूयात् तेनैवानुवचनेन तस्य विदुषः ' छन्दसश्छन्दसः ' सर्वच्छन्दसां गणः सम्यग् ' अनूक्तः ' सम्स्तुतः शस्तः सम्यगुपहितश्च भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–३–१) ॥

तदाहुः । किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर ऽइति गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः । का देवता ग्रीवा ऽइत्युष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥२॥

किं छन्दः । का देवताऽनूकमिति बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम् ॥३॥

(क्कि) किं छन्दः । का देवता पक्षाविति बृहद्रथन्तरे च्छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥

किं छन्दः । का देवता मध्यमिति त्रिष्टुप्छन्दऽइन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

(क्कि) किं छन्दः । का देवता श्रोणीऽइति जगती छन्दऽ आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः । का देवता यस्मादिदं प्राणाद्रेतः सिच्यतऽ इत्यतिच्छन्दाश्छन्दः प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

तदाहुः–किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इति । गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता शिरः ॥ १ ॥

किं छन्दः का देवता ग्रीवा इति । उष्णिक्छन्दः सविता देवता ग्रीवाः ॥ २ ॥

किं छन्दः का देवताऽनूकमिति । बृहती छन्दो बृहस्पतिर्देवताऽनूकम् ॥ ३ ॥

किं छन्दः का देवता पक्षाविति । बृहद्रथन्तरे छन्दो द्यावापृथिवी देवते पक्षौ ॥ ४ ॥

किं छन्दः का देवता मध्यमिति । त्रिष्टुप्छन्द इन्द्रो देवता मध्यम् ॥ ५ ॥

किं छन्दः का देवता श्रोणी इति । जगती छन्द आदित्यो देवता श्रोणी ॥ ६ ॥

किं छन्दः का देवता यस्मादिद प्राणाद्रेतः सिच्यत–इति । अतिच्छन्दाश्छन्दः, प्रजापतिर्देवता ॥ ७ ॥

एव चित्याग्नश्मश्रुप्रादिसप्तावयवाना छन्दोमयत्वमुक्तम् । अथ शिरोग्रीवादीना छन्दोमयत्व देवतादिप्रश्नोत्तराभ्यां निरूपयति–तदाहुः किं छन्दः का देवताऽग्नेः शिर इतीति । 'अग्ने' चित्यस्य 'शिर इति' यदस्ति तस्य कि छन्द का देवतेति प्रश्न । उत्तरम्–'गायत्री छन्दोऽग्निर्देवता'–"अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुद्"–(वा स १५ । २०) इत्यस्य छन्दस्येष्टकोपधानमन्त्रस्य गायत्रत्वादाग्नेयत्वाच्च (श. प. ७।४।१।४१) शिरसस्तदुभयात्मकत्वम् (श. प । ८ । ६ । २ । ६) अन्यत्र "गायत्र हि शिर" इति श्रूयते ॥ १ ॥

एव ग्रीवानूकपक्षादिषु तत्तच्छन्दोमयत्व तत्तद्देवतामयत्व च यथायोग मन्तव्यम् ॥ २ ॥

अनूकशब्दस्य पक्षयोर्मध्यदेहस्य सन्धि पुच्छमध्ययोश्च सन्धिरित्यर्थ ॥ ३–७ ॥

किं छन्दः । का देवता योऽयमवाङ्प्राणऽइति यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥

किं छन्दः । का देवतोरूऽइत्यनुष्टुप्छन्दो विश्वे देवा देवतोरू ॥ ९ ॥

किं छन्दः । का देवताऽष्ठीवन्ताविति पङ्क्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्ठीवन्तौ १०

किं छन्दः । का देवता प्रतिष्ठेऽइति द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ११

किं छन्दः । का देवता प्राणाऽइति विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः १२

किं छन्दः । का देवतोनातिरिक्तानीति न्यूनाक्षरा च्छन्दऽ आपो देवतोनातिरिक्तानि सैषाऽऽत्मविधैवैतन्मयो हैवैता देवताऽएतमात्मानमभिसम्भवति न ह्यत्रान्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०-२-४ ॥ (३. २.) ॥

किं छन्दः का देवता योऽयमवाङ् प्राण इति । यज्ञायज्ञियं छन्दो वैश्वानरो देवता ॥ ८ ॥

किं छन्दः का देवतोरूऽइति । अनुष्टुप् छन्दो विश्वे देवा देवतोरू ॥ ९ ॥

किं छन्दः का देवताऽष्ठीवन्ताविति । पंक्तिश्छन्दो मरुतो देवताऽष्ठीवन्तौ ॥ १० ॥

किं छन्दः का देवता प्रतिष्ठे इति । द्विपदा च्छन्दो विष्णुर्देवता प्रतिष्ठे ॥ ११ ॥

किं छन्दः का देवता प्राणा इति । विच्छन्दाश्छन्दो वायुर्देवता प्राणाः ॥ १२ ॥

किं छन्दः का देवतोनातिरिक्तानीति । न्यूनाक्षरा छन्द आपो देवतोनातिरिक्तानि । सैषाऽऽत्मविधैव । एतन्मयो हैवैता देवता एतमात्मानमभिसम्भवति । न ह्यत्रान्या लोक्यतायाऽआशीरस्ति ॥ १३ ॥

यज्ञायज्ञियमिति । " यज्ञायज्ञा वो अग्नये "–(वा. स. २७ । ४२) इत्यत्रोत्पन्नं ' यज्ञायज्ञिय ' तदेव छन्द बृहतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

' अष्ठीवन्तौ ' जानुप्रदेशावित्यर्थः ॥ १० ॥

' प्रतिष्ठे ' पादौ ॥ ११ ॥

विच्छन्दा इति । विविधच्छन्दस्का ऋक् विच्छन्दाः, तादृक् छन्दः ॥ १२ ॥

ऊनातिरिक्तानीति । उक्तेभ्योऽङ्गेभ्योऽन्यानि न्यूनाधिकपरिमाणान्यङ्गानि च किं छन्दस्कानि किं देवत्यानि–इति प्रश्न । उत्तरम्–न्यूनाक्षरा छन्दः, आपो देवतेति । " आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतान्यापः प्राणा वा आपः "–इति श्रुते अत्र सर्वात्मकत्वात् न्यूनातिरिक्तान्यङ्गान्यब्देवत्यानीत्यर्थः । यदुक्तम्–अग्नेः शिरोग्रीवादिपरिकल्पनेन छन्दोदेवतासम्पत्त्या तदेतत् पुण्यलोकसाधनमात्मनि विधेयेति प्रशंसति–सैषाऽऽत्मविधैवेति । आत्मन शरीरस्य छन्दोदेवतात्मत्वेनाभिसम्पन्नस्य सम्बन्धिनः स्वस्य विधा । य एवंविधमग्निं चिनोति, वेद वा स एतन्मय । अत्रोक्तानि सर्वाणि छन्दोदेवतात्मकत्वा, स ' एतम् आत्मानं ' एवंविधच्छन्दोदेवतात्मकावयवयुक्त

धीरो ह शातपर्णेयः । (यो) महाशालं जाबालमुपोत्ससाद तꣳ होवाच किं मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति वाचमिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति वाग्मी भवतीति होवाच नैनं वाग्जहातीति ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति चक्षुरिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति चक्षुष्मान्भवतीति होवाच नैनं चक्षुर्जहातीति ॥ २ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति मन इति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति मनस्वी भवतीति होवाच नैनं मनो जहातीति ॥ ३ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वानुपोदसद इत्यग्निं वेदेति कमग्निं वेत्थेति श्रोत्रमिति यस्तमग्निं वेद किꣳ स भवतीति श्रोत्रवान्भवतीति होवाच नैनꣳ श्रोत्रं जहातीति ॥ ४ ॥

धीरो ह शातपर्णेयो महाशालं जाबालमुपोत्ससाद । तं होवाच-किं मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । वाचमिति । यस्तमग्निं वेद-किं स भवतीति । वाग्मी भवतीति-होवाच । नैनं वाग्जहातीति ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच-किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । चक्षुरिति । यस्तमग्निं वेद-किं स भवतीति । चक्षुष्मान्भवतीति होवाच । नैनं चक्षुर्जहातीति ॥ २ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच-किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । मन इति । यस्तमग्निं वेद-किं स भवतीति । मनस्वी भवतीति होवाच । नैनं मनो जहातीति ॥ ३ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच-किमेव मा विद्वानुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । श्रोत्रमिति । यस्तमग्निं वेद-किं स भवतीति । श्रोत्रवान्भवतीति होवाच । नैनं श्रोत्रं जहातीति ॥ ४ ॥

शरीरात् ' अनि ' तस्य सम्भवति [illegible] । [illegible] बहिर्मुखं [illegible] युक्त भवति । न हातेति । ' अत्र ' अन्तौ ' लोकान्तरं ' पुनर्लोकान्तरं ' अन्यः ' [illegible] ' आगा ' प्रथमा नार्थान्तर्थं ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-३-२) ॥

[illegible] सर्वदेवात्मकत्वेन [illegible] प्रकृतेरेवमस्या भक्ति [illegible] । [illegible] गुरुशिष्यसंवादेन कथयति बहु तत्रादौ [illegible]-धीरो ह शातपर्णेय इति । ' उपोत्ससाद ' समीपमभ्यागत । तस्मात् प्रकारात् विद्या महत्त्वमुपयाति जानत । गुरु शिष्यस्य समीपा-

व्वेत्थाग्निमिति होवाच । किमेव मा विद्वाननुपोदसदऽइत्यग्निं व्वेदेति कमग्निं व्वेत्थेति य ऽएतत्सर्व्वमग्निस्तं व्वेदेति तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोहा-धीहि भोस्तमग्निमिति ॥ ५ ॥

स होवाच । प्राणो वाव सोऽग्निर्यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि व्वाग-प्येति प्राणं चक्षुः प्राणं मनः प्राणꣳ श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्तऽइत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाच–किमेव मा विद्वाननुपोदसद इति । अग्निं वेदेति । कमग्निं वेत्थेति । य एतत्सर्वमग्निस्तं वेदेति । तस्मिन्होक्तऽउपावरुरोह–अधीहि भोः–तमग्निमिति ॥ ५ ॥

स होवाच–प्राणो वाव सोऽग्निः । यदा वै पुरुषः स्वपिति–प्राणं तर्हि वागप्येति । प्राणं चक्षुः । प्राणं मनः । प्राणं श्रोत्रम् । यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते । इत्यध्यात्मम् ॥ ६ ॥

स्तनमात्र दृष्ट्वा विद्यामुपदेष्टुं नार्हति, किन्तु तस्य शुभमशुभं विशेषं परिज्ञाय वक्तुमुचित इति दर्शयितुं महा-शालस्य वचनमाह–स होवाच किं मा विद्वानिति । स जानानो महाशाल 'तं' धीरसुनामकं शिष्यमुवाच–हे धीर ! ' किं विद्वान् ' कमर्थं जानानो माम् ' उपोदसद ' उपसन्नवानसीति । शिष्यस्योत्तरम्–' अग्निं वेद ' जानामीति । वर्तमाने लिटि सिपो णलादेशे रूपम् । कमग्निं वेत्थेति । अग्निविशेषप्रश्नो महाशालस्य । वाचम् इति । वाग्रूपमग्निं वेदेति शिष्यस्योत्तरम् । अथ महाशालस्य वाग्रूपाग्निपरिज्ञाने किं फलमिति फलप्रश्नः–यस्तमग्निं वेद किं स भवतीति । अत्र वर्तमाने लट्प्रथमैकवचने तिपो णलादेशे रूपम् । अथ वाग्रूपफलकथनं वाग्मी भवतीत्यादिना । 'वाग्मी' प्रशस्तवाग्भवति इत्येवमुवाच धीरः । तदेव विवृणोति–नैनमिति । 'एनम्' वाग्रूपमग्निं विद्वांसं ' वाक् न जहाति ' न त्यजति । सर्वत्र प्रश्नप्रतिवचनसमाप्तिद्योतका इतिशब्दाः ॥ १ ॥

वेत्थाग्निमिति होवाचेत्यादयो जाबालस्य धीरं प्रति कृता प्रश्ना, एवमुत्तरत्र वागाद्यग्निविशेषविषयप्रश्न-प्रतिवचनरूपा पर्याया व्याख्येया ॥ २–४ ॥

य एतत्सर्वमग्निस्तं वेदेति । पुनर्जाबालेन कीदृशमग्निं ' वेत्थेति ' प्रश्ने कृते वागादिसर्वात्मकमग्निं जानामीति धीर उक्तवान् । अथैवमुक्ते सर्वात्मकमग्निमजानानो महाशालस्तस्माद्धीरात् सकाशादग्निं परिजिज्ञा-सिषुमाननादुपावरूढ इत्याह–तस्मिन् होक्त उपावरुरोहेति । हे धीर ! ' तं ' सर्वात्मकम् ' अग्निम् ' माम् ' अधीहि ' अध्यापयेति उपसन्न इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इदानीमस्याग्नेरध्यात्माधिदैवतभेदेन सर्वात्मकत्वं विशदयति–स होवाच प्राणो वाव सोऽग्निरिति । ' स ' धीरः ' तम् ' अग्निमुक्तवान् । ' सोऽग्निः ' ' प्राणो वाव ' प्राण एव । प्राणस्य सर्वात्मकत्वमाह–यदा वै पुरुषः स्वपितीति । सुषुप्त्यवस्थामनुभवति तदा वाक्चक्षुःश्रोत्रादीनि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि मनश्चान्तरमिन्द्रियं ' प्राण-मप्येति '–प्राण एकीभवति । केवलः प्राण एव वर्तत इत्यर्थः । अथ ' यदा ' पुरुषः ' प्रबुध्यते ' ज्ञानवान् भवति तदा प्राणादेवाधि पुनरिन्द्रियाणि जायन्ते अतः प्राणरूपोऽग्निः सर्वात्मक इत्यध्यात्मनिर्णयः ॥ ६ ॥

(मु) अथाधिदेवतम् । या वै सा वागग्निरेव स यत्तच्चक्षुरसौ सऽ-आदित्यो यत्तन्मनऽएष स चन्द्रमा यत्तच्छ्रोत्रं दिशऽएव तदथ यः स प्राणोऽयमेव स वायुर्योऽयं पवते ॥ ७ ॥

यदा वाऽअग्निरनुगच्छति । वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुᳫं ह्यनूद्वाति यदाऽऽदित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति वाचैवाग्निमप्येति चक्षुषाऽऽदित्यं मनसा चन्द्रᳫं श्रोत्रेण दिशः प्राणेन वायुᳫं सऽएतन्मय ऽएव भूत्वैतासां देवतानां यां यां कामयते सा भूत्वैलयति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–६ ॥ (३. ३.) ॥

अथाधिदेवतम्–या वै सा वाक्–अग्निरेव सः । यत्तच्चक्षुः–असौ स आदित्यः । यत्तन्मनः–एष स चन्द्रमाः । यत्तच्छ्रोत्रम्–दिश एव तत् । अथ यः स प्राणः–अयमेव स वायुः–योऽयं पवते ॥ ७ ॥

यदा वा अग्निरनुगच्छति–वायुं तर्ह्यनूद्वाति । तस्मादेनमुदवासीदित्याहुः । वायुं ह्यनूद्वाति । यदाऽऽदित्योऽस्तमेति–वायुं तर्हि प्रविशति । वायुं चन्द्रमाः । वायौ दिशः प्रतिष्ठिताः । वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति–वाचैवाग्निमप्येति । चक्षुषाऽऽदित्यम् । मनसा चन्द्रम् । श्रोत्रेण दिशः । प्राणेन वायुम् । स एतन्मय एव भूत्वैतासां देवतानां यां यां कामयते–सा भूत्वै-लयति ॥ ८ ॥

अधिदैवमाह–अथाधिदैवतमिति । 'या वै सा वागग्निरेव '–"अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्" (ऐ. आ० २ । ४ । २)–इति श्रुतेः । चक्षुर्मनःश्रोत्रप्राणानामादित्यचन्द्रदिग्वायुरूपत्वमैतरेयके समाम्नायते–"वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्, आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्, दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्, चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशद् "–(ऐ. आ २ । ४ । २) इति । 'योऽयं पवते ' अन्तरिक्षे प्रवहति स वायुः प्राण इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तेषामग्न्यादीनां वाय्वधीनतां दर्शयति–यदा वा अग्निरिति । 'यदाऽग्निः ' 'अनुगच्छति ' तदा 'वायुम् ' अनुसृत्य 'उद्वाति ' नश्यति । वायावेव हि वाति सति अग्निर्विनष्टो भवति । तस्मादेनं नष्टमग्निम् 'उदवासीदित्याहुः ' नष्टोऽनुगत उद्वात इति पर्याया इत्यर्थः । यदाऽऽदित्योऽस्तमेतीति । 'अस्तमेति ' इति पदेन तिरोभावो लक्ष्यते । आदित्यस्य वायौ तिरोभावो श्रुतः "ज्योतिष्यास्तं प्रयन्ति तेजो वायौ प्रलीयते "–इति श्रुतेरवगम्यते । "वायौ " भूतानि 'दिशः ' 'प्रतिष्ठिताः ' वर्तन्ते ।

श्वेतकेतुर्हारुणेयः । (यो) वक्ष्यमाणऽ आस तꣳ ह पितोवाच कानृत्विजोऽवृथाऽइति स होवाचायं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति तꣳ ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्ती३ऽइति । वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चत्वारि क्यानां क्यानी३ऽइति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्कां३निति वेद भो३ऽइति होवाच वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्कां३निति वेद भो३ऽइति होवाच ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हारुणेयो यक्ष्यमाण आस । तं ह पितोवाच–कानृत्विजोऽवृथा इति । स होवाच–अयं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होतेति । तं ह पप्रच्छ–वेत्थ ब्राह्मण वैश्वावसव्य ॥ १ ॥

चत्वारि महान्ती३ इति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३ इति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि व्रतानी३ इति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि व्रतानां व्रतानी३ इति–वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चत्वारि क्यानी३ इति–वेद भो३ ऽइति होवाच ।

'पुनः' वायो सकाशादेव[illegible] [illegible] । वेदितुः फलमाह–न्य एवंविदस्माल्लोकात्प्रैतीति । वेदिता यदि म्रियेत तदा [illegible] 'एतन्मयो' देवतामयो भूत्वा 'एतासाम्' 'देवतानाम्' मध्ये या देवता [illegible] 'सा' देवता भूत्वा 'एनयति' सञ्चरति चेष्टत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०–३–३) ॥

उत्तरब्राह्मणेऽग्निरग्न्यादि [illegible] च [illegible] स्तुतिः । [illegible] च स्तुतिरेके प्रश्नोत्तररूपेण प्रतिपाद्यते । तौ प्रश्नोत्तरे [illegible] तत्प्रसङ्गमादावाह–श्वेतकेतुर्हारुणेय इति । पूर्वं 'श्वेतकेतु' नाम 'यक्ष्यमाणो' बभूव । 'तम्' पुत्र 'पिता' [illegible] । हे पुत्र ! 'कान्' [illegible] 'ऋत्विजः' [illegible]–पितुर्वचनम् । स होवाच 'इत्यादिना श्वेतकेतुः 'अयं न्वेव मे वैश्वावसव्यो होता' वैश्वावसव्यनामको होता वृत इति [illegible] । 'तं ह पप्रच्छ वेत्थ ब्राह्मण' इत्यादिना होतारं प्रति पितुः प्रश्नः ॥ १ ॥

'चत्वारि' चतुःसंख्यानि 'महान्ति' सर्वेभ्योऽपि महान्ति वस्तूनि हे होतः ! 'वेद' अपि जानासि

वेत्थार्कमिति । (स) अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपर्णेऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्ककोश्यावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कसमुद्गावित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कधाना ऽइत्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्काष्ठीलामित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति वेत्थार्कमूलमित्यथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति ॥ ३ ॥

स ह वै यत्तदुवाच । वेत्थ चत्वारि महान्ति वेत्थ चत्वारि महतां महान्तीत्यग्निर्महांस्तस्य महतो महदोषधयश्च वनस्पतयश्च तद्ध्यस्यान्नं वायुर्महांस्तस्य महतो महदापस्तद्ध्यस्यान्नमादित्यो महांस्तस्य महतो महच्चन्द्रमास्तद्ध्यस्यान्नं पुरुषो महांस्तस्य महतो महत्पशवस्तद्ध्य-

---

वेत्थ चत्वारि महानां महानी३ इति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चतुरोऽर्का३निति—वेद भो३ इति होवाच । वेत्थ चतुरोऽर्काणामर्का३निति—वेद भो३ इति होवाच ॥ २ ॥

वेत्थार्कमिति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्कपर्णे इति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्कपुष्पे इति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्ककोश्याविति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्कसमुद्गाविति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्कधाना इति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्काष्ठीलामिति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । वेत्थार्कमूलमिति । अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति ॥ ३ ॥

स ह वै यत्तदुवाच—वेत्थ चत्वारि महान्ति, वेत्थ चत्वारि महतां महान्ति—इति । अग्निर्महान्—तस्य महतो महदोषधयश्च वनस्पतयश्च—तद्ध्यस्यान्नम् । वायुर्महान्—तस्य महतो महदापः—तद्ध्य-

---

इति । महान्तीत्यत्र प्रकर्षे विचार्यमाणत्वात् प्लुतः । 'वेद भोः' अत्र प्रतिवचनेऽर्थे प्लुतः । इति तथा पृष्टानि महान्ति वेद जानामीति होतुर्वचनार्थः । एवमुत्तराणि "वेत्थ चत्वारि महतां महान्ती३" इत्यादीनि त्रय प्रश्नप्रतिवचनानि व्याख्येयानि । 'वेत्थार्कम्' इति श्वेतकेतो पित्रा पृष्टो होता स्वनभिज्ञतामवगम्य तान्पितुः कथ्यादेव न विद्म इत्याह—अथ वै नो भवान्वक्ष्यतीति । 'न' अस्माकं 'भवान्' 'वक्ष्यति' तमर्कमुपदिश इति होतुर्निवेदनम् । एव 'वेत्थार्कपर्णे' इत्यादयः सप्त पर्यायाः व्याख्येयाः । पूर्वाणि चित्त प्रश्नवचनानि, उत्तराणि तत्तत्सर्वार्थोपदिष्टमहत्तार्थबोधकानि ॥ २ ॥ ३ ॥

वेत्थ चत्वारि महान्तीत्यादिप्रश्नस्मुदायस्याद्यात्मिकमर्थं श्रुतिः स्वयं विवृणोति—स ह वै यत्तदुवाच वेत्थ चत्वारि महान्तीति । यदुवाच पिता तस्यार्थोऽयमिति 'अग्निर्महान्' इत्यादिनोच्यते । तत्र महच्छब्देन श्लाघ्यत्वं दिव्यत्वं वा उच्यते । 'महता महान्ति' इति पदेन महतामग्निवाय्वादित्यपुरुषाणामुपजीव्या

स्यान्नमेतान्येव चत्वारि महान्त्येतानि चत्वारि महतां महान्त्येता-
न्येव चत्वारि व्रतान्येतानि चत्वारि व्रतानां व्रतान्येतान्येव चत्वारि
वयान्येतानि चत्वारि वयानां वयान्येतऽएव चत्वारोऽर्का ऽएते चत्वारो-
ऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

(५) अथ ह वै यत्तदुवाच । व्वेत्थार्कमिति पुरुषᳪं हैव तदुवाच व्वेत्था-
र्कपर्णेऽइति कर्णौ हैव तदुवाच व्वेत्थार्कपुष्पेऽइत्यक्षिणी हैव तदुवाच
व्वेत्थार्ककोश्याविति नासिके हैव तदुवाच व्वेत्थार्कसमुद्गावित्योष्ठौ हैव
तदुवाच व्वेत्थार्कधानाऽइति दन्तान्हैव तदुवाच व्वेत्थार्काष्ठीलामिति
जिह्वाᳪं हैव तदुवाच व्वेत्थार्कमूलमित्यन्नᳪं हैव तदुवाच सऽएषोऽग्निरर्को
यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्तेऽयमहमग्निरर्कोऽस्मीति
व्विद्यया हैवास्यैषऽआत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–६ ॥ (३. ४.) ॥

स्यान्नम् । आदित्यो महान्—तस्य महतो महच्चन्द्रमाः—तद्यस्यान्नम् । पुरुषो महान्—तस्य महतो महत्पशवः—तद्यस्यान्नम् । एतान्येव चत्वारि महान्ति, एतानि चत्वारि महतां महान्ति । एतान्येव चत्वारि व्रतानि, एतानि चत्वारि व्रतानां व्रतानि । एतान्येव चत्वारि वयानि, एतानि चत्वारि वयानां वयानि । एत एव चत्वारोऽर्काः, एते चत्वारोऽर्काणामर्काः ॥ ४ ॥

अथ ह वै यत् तदुवाच—वेत्थार्कमिति—पुरुषं हैव तदुवाच । वेत्थार्कपर्णे इति—कर्णौ हैव तदुवाच । वेत्थार्कपुष्पे इति—अक्षिणी हैव तदुवाच । वेत्थार्ककोश्याविति—नासिके हैव तदुवाच । वेत्थार्कसमुद्गाविति—ओष्ठौ हैव तदुवाच । वेत्थार्कधाना इति—दन्तान्हैव तदुवाच । वेत्थार्काष्ठीलामिति—जिह्वां हैव तदुवाच । वेत्थार्कमूलमिति—अन्नं हैव तदुवाच । स एषोऽग्निरर्को यत्पुरुषः । स यो हैतमेवमग्निमर्कं पुरुषमुपास्ते—अयमहमग्निरर्कोऽस्मीति । विद्यया हैवास्यैष आत्मन्नग्निरर्कश्चितो भवति ॥ ५ ॥

ओषधि—वनस्पत्युदकचन्द्रनक्षत्रपशव उच्यन्ते । एतेषामोषधादीनामन्नादिभिस्त्रिभिर्येषां महत्त्वं-व्यपदेशादपि एतान्योषधादीनि महता महान्ति तु सन्ते । यो हि दत्त्वैवं स महानिति व्यवह्रियते । तत्-मग्निस्वादिकमेव वनस्पत्युदकादिकं च तस्येव चत्वारि व्रतानीत्यादीन्यु वाक्यस्य कर्तव्यार्थ इति निरूपयति—एतान्येव चत्वारीत्यादिना अर्काणामर्काः इत्यन्तेन । 'कानि' । कः प्रतिपत्तिस्यै हितानि कानि । 'अर्काः' अर्चनीयाः ॥ ४ ॥

"वेत्थार्कमि"त्यादिकस्य प्रश्नस्यार्थं दर्शयति—अथ ह वै यत्तदुवाच वेत्थार्कमिति पुरुषमिति । 'वेत्थार्कमिति' यत् प्रश्नवाक्येन पुरुष एवोक्तः । 'अर्कपर्णे' इति पदेन पुरुषकर्णावुक्तौ । 'कर्णौ'

अयं वाव यजुर्योऽयं पवते । (तऽ) एष हि यन्नेवेदꣳ सर्व्वं जनयत्येतं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥ १ ॥

(२) अयमेवाकाशो जूः । (यँ) यदिदमन्तरिक्षमेतꣳ ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुर्व्वायुश्चान्तरिक्षं च यच्च जूश्च तस्माद्यजुरेषऽ एव यदेष

अयं वाव यजुः—योऽयं पवते । एष यन्नेवेदं सर्वं जनयति । एतं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्माद्वायुरेव यजुः ॥ १ ॥

अयमेवाकाशो जूः—यदिदमन्तरिक्षम् । एतं ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुर्वायुश्चान्तरिक्षं च

अपि एवाकारौ निपात इति मन्त्रोक्तम् । 'अर्कपुष्पे' 'इषीके' उक्ते । अर्ककोश्याविति । कोशाकारे फलके एतत्पदेन पुरुषनासिके उक्ते । 'अर्ककोश्यौ' अपि नासिकाछिद्रे । अर्कसमुद्गाविति । अर्कस्य द्वौ विदलितौ ओष्ठभागौ । 'धाना' पदेन 'अर्कधानानि' । अर्काष्ठीलामिति । अर्ककोशमध्ये विस्तरेण वर्तमाना तूला जाह्वामूर्ध्ना । अर्कमूलमिति । इत्यनेन 'अन्नम्' उक्तम् । अन्नं हि पुरुषस्य मूलम् । स एषोऽग्निरर्क इति । अर्कपर्णादिभिरयं पुरुषो निरूपितः 'स' 'अग्निरर्कः' । अथ अस्योपासनस्य फलमाह—स यो हैतमेवमग्निमर्कमिति । 'अग्निम्' 'अर्कम्' पुरुषं इत्युपास्ते । अहमग्निरर्कः पुरुषोऽस्मीत्यहङ्ग्रहणम् । अत्र प्रतीकोपासनं न भवतीत्युक्तं भवति । एवं उपासको 'विद्यया' एवंरूपज्ञानेनात्मनः स्वशरीरे भाविनि 'अग्निरर्को' भवति । आत्मन्यर्कात्मको भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ३ । ४) ॥

अथ अत्र यजुर्नामद्वितीयवर्णयोर्निर्वचनपुरःसरमाधिदैविकव्याख्यानमवदनार्थं, मन्त्रब्राह्मणप्रसङ्गादुपनिषदस्तुतिं, तत्स्वरूपं, तद्विदुषः फलं, मनसा दर्शनं, यजुषाम् उपांशुत्वं चेति पञ्चमब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः । यजुःशब्देन वायुं निर्वक्ति अधिदैवमित्याह—अयं वाव यजुर्योऽयं पवत इति । 'य' अन्तरेण 'पवते' सञ्चरति । ... यजुःशब्दे यजुरित्यत्र द्वे अक्षरे 'य' इति 'जु' इति । एष यन्नेवेदमिति । एष वायुः 'यन्' सञ्चरन्नेव 'इदम् सर्वं जनयति' उत्पादयति । 'एतं यन्तम्' सञ्चरन्तं वायुमनुलक्ष्य सर्वं प्रजा उत्पद्यते । एतच्च यजुः मनस्य वायोर्जगज्जननकारणत्वमुत्तरस्मिन् ब्राह्मणे (क १० । १४ ।) वक्ष्यते सूत्रामध्ये अभिप्रायेण । तस्माद्वायुसञ्चारमनु सर्वजगत उत्पत्तियुक्तत्वार्थं । अत्र वायुः 'यन्' जनननिमित्तं चेति यजुःशब्दनिर्वचनं कृतमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं प्रथमाक्षरधात्वर्थकथनम् उत्तरस्याक्षरस्य व्याख्यानं च कृतम् । अथ द्वितीयाक्षरस्य धात्वर्थकथनं पूर्वं स्वार्थतो व्याख्यानं चाह—अयं वाकाशो जूरिति । 'जू' इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । 'यदिदं' प्रतीयमानम्

१–'अयं वाव यजुः' वायुरेव यजुः—इत्ययमत्र श्रुति ... सर्वत्रानावृतस्थ पुस्तकपाठलभ्यते । अर्थत्वात्तयोस्तु यजुःशब्दस्य न 'यन्' इति पा... पुनः भवति । ... कालक्रमेण ... स्थाने यजुरिति पदं ... इति ... । तस्मात् 'तदेतद्यजुरव जुश्च' ... यज्ञुःशब्दस्थाने 'यज्' इति पाठः ... मन्यामहे । यजुःशब्दनिर्वचनार्थं प्रकरणं ... यजुःशब्दस्य ... । ... परस्तादन्यो यजुरिति निर्वचनं ... इत्यूह्यम् ।

ह्येति तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितमृक्सामे व्वहतस्तस्मात्समानेनैवा-
ध्वर्युर्ग्रहैः कर्म करोत्यन्यान्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति यथा पूर्वाभ्याꣳ
स्यन्त्वा पराभ्यां धावयेत्तादृक्तत् ॥ २ ॥

(८) अग्निरेव पुरः । (रोऽग्निꣳ) अग्निꣳ हि पुरस्कृत्येमाः प्रजाऽ-
उपासतऽआदित्यऽ एव चरणं यदा ह्येवैषऽ उदेत्यथेदꣳ सर्वं चरति
तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतम् ॥ ३ ॥

यच्च जुह्वति । तस्माद्यजुष एव । यदेव ह्येति । तदेतद्यजुर्ऋक्सामयोः प्रतिष्ठितम्—ऋक्सामे वहतः । तस्मात्समानेनैवाध्वर्युर्ग्रहैः कर्म करोति । अन्यान्यन्यानि स्तुतशस्त्राणि भवन्ति । यथा पूर्वाभ्यां स्यन्त्वा पराभ्यां धावयेत्—तादृक् तत् ॥ २ ॥

अग्निरेव पुरः । अग्निं हि पुरस्कृत्येमाः प्रजा उपासते । आदित्य एव चरणम् । यदा ह्येवैष उदेति—अथेदं सर्वं चरति । तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतम् ॥ ३ ॥

(सु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणऽएव यजुः प्राणो हि यन्नेवेदꣳ सर्वं जनयति प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते तस्मात्प्राणऽएव यजुः ॥ ४ ॥

(र) अयमेवाकाशो जूः । (यो) योऽयमन्तरात्मन्नाकाशऽएतꣳ ह्याकाशमनु जवते तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च तस्माद्यजुः प्राणऽएव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥ (शतम् ५३००) ॥

(स्यु) अन्नमेव यजुः । (रु) अन्नेन हि जायतेऽन्नेन जवते तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितमन्नं व्वहति तस्मात्समानऽएव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मनऽएव पुरः । (रो) मनो हि प्रथमं प्राणानां चक्षुरेव चरणं चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितꣳ स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं व्वेद ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राण एव यजुः । प्राणो हि यन्नेवेदं सर्वं जनयति । प्राणं यन्तमिदमनु प्रजायते । तस्मात्प्राण एव यजुः ॥ ४ ॥

अयमेवाकाशो जूः । योऽयमन्तरात्मन्नाकाशः । एतं ह्याकाशमनु जवते । तदेतद्यजुः प्राणश्चाकाशश्च यच्च जूश्च । तस्माद्यजुः प्राण एव यत्प्राणो ह्येति ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुः । अन्नेन हि जायते । अन्नेन जवते । तदेतद्यजुरन्ने प्रतिष्ठितम् । अन्नं वहति । तस्मात्समान एव प्राणेऽन्यदन्यदन्नं धीयते ॥ ६ ॥

मन एव पुरः । मनो हि प्रथमं प्राणानाम् । चक्षुरेव चरणम् । चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ।

चरणशब्दवाच्यः । 'यद्वा' असौ 'चरति' तदेव सर्वस्य स्वव्यापारं प्रति चरणात् । अनेन 'चरति' गच्छति अस्मिन् उदित इति अधिकरणे ल्युडित्यर्थः । उक्त शब्दयो निर्वचनं तदर्थं चोपसंहरति—तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमिति ॥ ३ ॥

एतयोराध्यात्मिकोऽर्थो वक्ष्यत इति प्रतिजानीते—अथाध्यात्मं प्राण एव यजुरिति । प्राणः पञ्चभूतात्मकः । अन्तरात्मन्नाकाश इति । हृदयमध्यवर्ती देहे एवाकाशः । शिष्टं पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अन्नमेव यजुरित्यादेरयमर्थः । यथा यजुः ऋक्सामाधिकरणे प्रतिष्ठितम् एवं प्राणोऽपि अन्ने प्रतिष्ठितः । आधारस्याप्यन्नस्य जननजीवननिमित्तत्वमाश्रित्य यजुरात्मकत्वकथनम् । "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते अन्नेन जातानि जीवन्ति"—(तै. आ. ३ । २) इति श्रुतेः । तदेतद्यजुरिति । 'प्राणः' परामृश्यते । 'यजुः' यजुरात्मकः 'प्राणः' यजुरात्मकेऽन्ने प्रतिष्ठितः । अत्रापि प्राणस्यैकत्वात्तत्पोषकस्यान्नस्य नानात्वादाधेयस्य प्राणस्यैकरूपत्वादेकरूपे प्राणे विषये नानाविधमन्नं धीयते ॥ ६ ॥

पुरश्चरणपदस्याध्यात्मपरतामाह—मन एव पुर इति । यस्मात् सर्वं—'प्राणानाम्' 'मनः' 'प्रथमम्'

(उ) अरिष्टो हैवानार्तः । स्वस्ति यजुस्योदृचमश्नुतेऽथो स्वानाᳬं श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य्य एवं वेद ॥ ८ ॥

य उ हैवंविदम् । (२ᳬ) स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न ह्येतस्मात्किं चन ज्यायोऽस्ति ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

तदेतद्यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितम् । स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमधिदैवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद ॥ ७ ॥

अरिष्टो हैवानार्तः स्वस्ति यजुस्योदृचमश्नुते । अथो स्वानां श्रेष्ठः पुरएता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद ॥ ८ ॥

य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति—न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनुभवति । यो वै तमनु भार्यान्बुभूर्षति—स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ ९ ॥

तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्म । न ह्येतस्मात्किं चन ज्यायोऽस्ति । ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठः स्वानां भवति—य एवं वेद ॥ १० ॥

तस्मात् चक्षुः शब्दाभिधेयम् । चक्षुषा हि सर्वो जनः स्वव्यापारार्थं प्रवर्ततीति चक्षुः पुरश्चरणशब्दवाच्यमुक्तम् । यजुः पुरश्चरणशब्दयोरधिदैवाध्यात्ममभेदेनोक्तमर्थं विदुषः फलमाह—स यो हैतदेवं यजुः सपुरश्चरणमिति ॥ ७ ॥

अरिष्ट इति । 'अरिष्टः' कन्देनाबाधितः 'अनार्तः' शरीरपीडारहितः सन् 'स्वस्ति' क्षेमेण 'यजुस्योदृचम्' समाप्तिं 'अश्नुते' । तस्यैव फलान्तरं समुच्चिनोति—अथो स्वानां श्रेष्ठ इति । 'स्वानाम्' ज्ञातीनां मध्ये स्वयं 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमः 'पुरएता' पुरो गन्ता 'अन्नादः' ईश्वरो भवति ॥ ८ ॥

विद्वन्निन्दकस्य दोषं तदनुवर्तकस्य च फलं दर्शयति—य उ हैवंविदमिति । 'यः' पुरुषः 'स्वेषु' मध्ये 'एवंविदम्' उक्तविदं जानानं पुरुषं प्रति 'प्रतिबुभूषति' प्रातिकूल्यमाचरितुमिच्छति सः 'भार्येभ्यः' पोषणीयेभ्यः स्वीयेभ्यो 'नालं' न पर्याप्तो भवति—पोषणसमर्थो न भवतीत्यर्थः । यस्तु एवंविदमनुकूलयेत् स पोष्यान् पोषयितुं शक्नोति ॥ ९ ॥

यदु इन्द्रस्य वायुरूपत्वेनोर्ध्वमुक्तम् । तज्ज्येष्ठब्रह्मत्वेन स्तौति—तदेतज्ज्येष्ठं ब्रह्मेति । अस्य ज्येष्ठत्वमाह—न ह्येतस्मादिति । न हि हिरण्यगर्भात्मनः (सूत्रात्मनः) पदार्थान्तरं ज्यायो वर्तते तस्यैव सर्वजगदाधारत्वात् । तथा च बृहदारण्यके चतुर्दशकाण्डे समाम्नायते—"वायुर्वै गौतम तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति" (१४ । ६ । ७ । ६) इति । वेदितुरपि ज्येष्ठत्वं फलं भवतीत्याह—ज्येष्ठो ह वै श्रेष्ठ इति ॥ १० ॥

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । (त्स) स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयाꣳसः श्रेयाꣳसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्युपासीत तथा हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषः । (पो) रस एवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति स उभे स्तुतशस्त्रेऽअनुविभवत्युभे स्तुतशस्त्रेऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवति सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । (स्तु) तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यत्यथ स गत ऽइव मन्यत ऽआनन्द ऽएवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद—न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति । श्रेयांसः । श्रेयांसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्स्यात्—दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्युपासीत । तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति—स उभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति । उभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यश्नुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवान्नस्य रसः—सर्वमन्नमवति । सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यति । अथ स गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः । सा हैषा देवानामद्धा विद्या । स ह स न मनुष्यो य एवंवित् । देवानां हैव स एकः ॥ १३ ॥

तदेतत् ब्रह्मापूर्वमित्यादरस्यार्थः—यदुक्तं ' तद्ब्रह्म ' ' अपूर्वम् ' यस्मात् पूर्वो न विद्यते कारणरहितम् । ' अपरवत् ' सदृश्यजगद्रूपमपरवत् । एतद्गुणद्वयविशिष्टस्योपासनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुपासीतेत्यर्थः । यदि वेदितुः सकाशात् ज्यायः पुरुषस्य सद्भावे तदा तस्य बाध्यो भवतीत्याशङ्क्य—तस्मात् पुरुषादपि वस्तु दिश इत्युपासितव्यमित्याह—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि 'अस्मात्' उपासकात् ' यः ' अधिकः स्यात् तर्हि तस्मात् अधिकात् ' दिशः ' ' पूर्वाः ' ' इत्युपासीत ' ततः ज्यायसोऽपि ज्यायस्त्वात् तस्याधिक्यात् बाधको नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्रब्राह्मणसमूहादुपनिषदोऽयं तत्त्वरूपं वेदितुः फलं च दर्शयति—तस्य वा एतस्य यजुष इति । अवलम्ब्य ' यजुषो रस ' सार ' एव ' ' उपनिषत् ' । तस्याश्च वेदसारत्वमन्नरसदृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तस्माद्यावदिति । यथा ' अन्नस्य ' यावान् ' रस ' तावान् साश्रयभूतं ' सर्वमन्नम् ' ' अवति ' तर्पयति भोग्यमेव करोति, ' अनुव्येति ' व्याप्नोति च अत उपनिषत् सकलं साङ्गं वेदं व्याप्नोति ॥ १२ ॥

अस्य अन्नात्मकस्य यजुषः ' तृप्तिरेव गतिः ' फलमस्ति । यथा लोके अन्नेन तृप्तः पुरुषः गतः प्राप्त-

१–अत्र " श्रेयान्सो श्रेयांसो हैव " इति पाठः क्वचित् प्रतिभाति ।

सा हैषैव देवानामद्धा विद्या स ह स न मनुष्यो य एवंविद्देवानाꣳ हैव स एकः ॥ १३ ॥

(५) एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह । वायुं वात्तमानन्दस्त आत्मेतो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव वाति तस्मायां देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो वा आत्मासौ मे कामः स मे समृध्यतामिति सꣳ हैवास्मै स काम ऋध्यते यत्कामो भवत्येताꣳ ह वै तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तम् । (६) प्राणो वै यजुरुपाꣳश्वायतनो

एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह—वायुं वात्तम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव वाति । तस्मायां देवेष्वाशिषमिच्छेद्—एतेनैवोपतिष्ठेत—“ आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम् ”—इति । सं हैवास्मै स काम ऋध्यते—यत्कामो भवति । एतां ह वै तृप्तिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्—अभिसम्भवति—य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तम् । प्राणो वै यजुः । उपांश्वायतनो वै प्राणः । तद् यदेनं निरुक्तं ब्रूयात्—अनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण एनं हास्यतीति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषत्प्रतिपाद्यवस्त्वाह—आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मेति । ‘अस्य’ उपनिषत्प्रतिपादकस्य रसस्य ‘ आनन्दः ’ ‘विज्ञानमेव’ ‘आत्मा’ सच्चिदानन्दैकरसमखण्डं वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दात्मान इत्यादिरेव विद्याप्रशंसा । ‘अद्धा विद्या’ आनन्दात्मकदेवानां प्रतिपादकत्वादेषा उपनिषत् ‘ अद्धा ’ सत्योच्चा विद्या साक्षाद्भूतत्वात् । तद्विदुषे देवत्वमेव फलमित्याह—स ह स न मनुष्य इति । ‘ एवम् ’ उपनिषदनन्दविज्ञानस्वरूपमात्मानं जानानो ‘ मनुष्यो न ’ भवति किं तु ‘ देवानां ’ मध्ये ‘ एको ’ भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं देवानामानन्दात्मस्वरूपत्वमिष्टं यजुरात्मकत्वादोपानन्दात्मत्वादि विज्ञानफलं पुराकल्पेन दर्शयति—एतद्ध स्म वै तद्विद्वानिति । ‘ एतद् ’ देवानामानन्दात्मत्वं यजुरात्मत्वाद् उपनिषद् आनन्दविज्ञानरूपं च ‘ विद्वान् ’ रौहिणपुत्रः ‘ प्रियव्रतो ’ नामाह ‘वायुं वात्तं’ स्वयमेव वायुमुक्तवान् । किमिति ? हे वायो ‘ ते ’ तव ‘ आत्मा ’ स्वरूपम् ‘ आनन्दः ’ इति । तस्मात् ‘ इतः ’ अस्मद्देशे ‘ वाहि ’ ‘ इतो ’ ‘ वा ’ देशे ‘ वाहि ’ इत्यवोचत् । स वायुरपि स्वकीयानन्दस्वरूपत्वज्ञानेन वेदितुं इ...मननिवृत्तिमृषेरपि, ‘ तथैव ’ इतस्ततो ‘ वाति ’ । वायुवशीकरणं तस्य फलमित्युक्तं भवति । तस्मायां देवेष्वाशिषम्—इत्यादेरयमर्थः—सर्वत्र देवेष्वानन्दस्वरूपविज्ञानेन सर्वकामप्राप्तिर्भवतीति । आनन्दो वा आत्मा—इत्ययं मन्त्रः प्रतिपादित उपस्थानमन्त्रः । “ सं ह वा एतस्य यजुषो रस एषोपनिषद् ”—इत्यादिना प्रतिपादितमर्थजातं विदुषः फलमाह—एतां ह वै तृप्तिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एवं वायुस्वरूपत्वेन स्तुतस्य यजुष उपांशुत्वं विधत्ते—तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तमिति । इदमेतद्

तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमपरवत् । (त्स) स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्व्वमपरवद्वेद न हास्मात्कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति श्रेयाᳬंसः श्रेयाᳬंसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्याद्दिशोऽस्मात्पूर्वाऽइत्युपासीत तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वाऽएतस्य यजुषः । (पो) रस ऽएवोपनिषत्तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति स ऽउभे स्तुतशस्त्रेऽअनुविभवत्युभे स्तुतशस्त्रेऽअनुव्यश्नुते तस्माद्यावन्मात्र ऽइवान्नस्य रसः सर्व्वमन्नमवति सर्व्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । (स्तु) तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यत्यथ स गत ऽइवेमन्यत ऽआनन्द ऽएवास्य विज्ञानमात्माऽऽनन्दात्मानो हैव सर्व्वे देवाः

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमपरवत् । स यो हैतदेवं ब्रह्मापूर्वमपरवद्वेद—न हास्मात् कश्चन श्रेयान्त्समानेषु भवति । श्रेयांसः । श्रेयांसो हैवास्मादपरपुरुषा जायन्ते । तस्माद्योऽस्माज्ज्यायान्त्स्यात्—दिशोऽस्मात्पूर्वा इत्युपासीत । तथो हैनं न हिनस्ति ॥ ११ ॥

तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत् । तस्माद्यावन्मात्रेण यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति—स उभे स्तुतशस्त्रे अनुविभवति । उभे स्तुतशस्त्रे अनुव्यश्नुते । तस्माद्यावन्मात्र—इवान्नस्य रसः—सर्वमन्नमवति । सर्वमन्नमनुव्येति ॥ १२ ॥

तृप्तिरेवास्य गतिः । तस्माद्यदाऽन्नस्य तृप्यति । अथ स गत—इव मन्यते । आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मा । आनन्दात्मानो हैव सर्वे देवाः । सा हैषैव देवानामद्धा विद्या । स ह स न मनुष्यो य एवंवित् । देवानां हैव स एकः ॥ १३ ॥

तदेतत् ब्रह्मापूर्वमित्यादेरयमर्थः—यदुक्तं 'तद्ब्रह्म' 'अपूर्वम्' यस्मात् पूर्वं न विद्यते कारणरहितम् । 'अपरवत्' सदृश्यमानवदपरवत् । एवंगुणत्रयविशिष्टस्योपासनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुपासीनेत्यर्थः । यदि वैदिक सकाशात् ज्यायस पुरुषस्य सद्भावे तदा स्वस्य बाध्यो भवतीत्याशङ्क्य—तस्मात् पुरुषादधिक वस्तु दिश इत्युपासितव्यमित्याह—योऽस्माज्ज्यायानिति । यदि 'अस्मात्' उपासकात् 'य' अधिक स्यात् तर्हि तस्मात् अधिकात् 'दिशः' 'पूर्वाः' 'इत्युपासीत' ततः ज्यायसोऽपि ज्याय उपासने स्वस्याधिक्यात् बाधको नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यजुर्मन्त्रब्राह्मणात्मकब्रह्मोपनिषदोऽयं सम्बन्ध वेदितु फलं च दर्शयति—तस्य वा एतस्य यजुष इति । अत्रान्नस्य 'यजुषो रस' सार 'एव' 'उपनिषत्' । तस्मादेवं भेदमात्रेण मन्त्रमदृष्टान्तेन प्रतिपादयति—तस्माद्यावदिति । यथा 'अन्नस्य' यावान् 'रस' तावान् स्वाश्रयभूत 'सर्वमन्नम्' 'अवति' तर्पयति भोग्यं करोति, 'अनुव्येति' व्याप्नोति च अत उपनिषत् सकलं मन्त्र वेदं व्याप्नोति ॥ १२ ॥

अस्य अन्नात्मकस्य यजुष 'तृप्तिरेव गति' फलप्राप्तिः । यथा लोके अन्नेन तृप्त. पुरुषः गतः प्राप्त-

---

१—अत्र "श्रेयान्त्समानेष्वेषो हैव" इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

सा हैषैव देवानामद्धा विद्या स ह स न मनुष्यो य एवंविद्देवानाᳫँ हैव स एकः ॥ १३ ॥

(८) एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह । वायुं वान्तमानन्दस्त आत्मेतो वा वाहीतो वेति स ह स्म तथैव वाति तस्माद्यां देवेष्वाशिषमिच्छेदेतेनैवोपतिष्ठेतानन्दो वा आत्मासौ मे कामः स मे समृध्यतामिति सᳫँ हैवास्मै स काम ऋध्यते यत्कामो भवत्येताᳫँ ह वै तृप्तिमेतां गतिमेतमानन्दमेतमात्मानमभिसम्भवति य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपाᳫँशु निरुक्तम् । (९) प्राणो वै यजुरुपाᳫँश्वायतनो

एतद्ध स्म वै तद्विद्वान्प्रियव्रतो रौहिणायन आह—वायुं वान्तम् । आनन्दस्त आत्मा । इतो वा वाहि, इतो वेति । स ह स्म तथैव वाति । तस्माद्यां देवेष्वाशिषमिच्छेद्—एतेनैवोपतिष्ठेत— " आनन्दो वा आत्मा, असौ मे कामः, स मे समृध्यताम् "—इति । सं हैवास्मै स काम ऋध्यते—यत्कामो भवति । एतां ह वै तृप्तिम्, एतां गतिम्, एतमानन्दम्, एतमात्मानम्—अभिसम्भवति—य एवं वेद ॥ १४ ॥

तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तम् । प्राणो वै यजुः । उपांश्वायतनो वै प्राणः । तद् यदेनं निर्ब्रुवन्तं ब्रूयात्—अनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण एनं हास्यतीति । तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

प्रयोजन इव मन्यते । उपनिषत्प्रतिपाद्यस्वरूपमाह—आनन्द एवास्य विज्ञानमात्मेति । 'अस्य' उपनिषदात्मकस्य रसस्य ' आनन्दः ' 'विज्ञानमेव' 'आत्मा' सच्चिदानन्दैकरसमखण्डं वस्तुस्वरूपमित्यर्थः । आनन्दात्मान इत्यादिकेन विद्याप्रशंसा । 'अद्धा विद्या' आनन्दात्मकदेवाना प्रतिपादकत्वादेषा उपनिषत् ' अद्धा ' अपरोक्षा विद्या साक्षादमरत्वात् । तद्वेदितुर्देवत्वमेव फलमित्याह—स ह स न मनुष्य इति । ' एवम् ' उपनिषदानन्दविज्ञानलक्षणमात्मानं जानानो ' मनुष्यो न ' भवति किं तु ' देवानां ' मध्ये ' एको ' भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तं देवानामानन्दात्मत्वमुपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं वायोरानन्दात्मत्वं तद्विज्ञानफलं पुरावृत्तकथनेन दर्शयति—एतद्ध स्म वै तद्विद्वानिति । ' एतद् ' देवानामानन्दात्मत्वं यजुःस्वरूपाया उपनिषद आनन्दविज्ञानरूपं च ' विद्वान् ' रौहिणपुत्रः ' प्रियव्रतो ' नामाह 'वायुं वान्तं' सञ्चरन्तं वायुमुक्तवान् । किमिति ? हे वायो ' ते ' तव ' आत्मा ' स्वरूपम् ' आनन्द ' इति । तस्मात् ' इत ' अन्यप्रदेशे ' वाहि ' ' इतो ' ' वा ' देशे ' वाहि ' स्वरेति वायुमुक्तवान् । स वायुरपि स्वकीयानन्दलक्षणस्वरूपवेदितुर्वाक्यमनतिलङ्घ्य इदानीमपि ' तथैव ' इतस्ततो ' वाति ' । वायुवशीकरणं तस्य फलमित्युक्तं भवति । तस्माद्यां देवेष्वाशिषम्—इत्यादेरयमर्थः—सर्वत्र देवेष्वानन्दस्वरूपविज्ञानेन सर्वकामप्राप्तिर्भवतीति । आनन्दो वा आत्मा—इत्ययं ब्राह्मणप्रतिपादित उपस्थानमन्त्रः । " तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषद् "—इत्यादिना प्रतिपादितमर्थजातं विदुषः फलमाह—एतां ह वै तृप्तिमेतां गतिमिति ॥ १४ ॥

एवं वायुप्राणरूपत्वेन स्तुतस्य यजुषः उपांश्वनुष्ठानं विधत्ते—तदेतद्यजुरुपांश्वनिरुक्तमिति । इदमेतद्

वै प्राणस्तद्यदेनं निर्ब्रुवन्तं ब्रूयादनिरुक्तां देवतां निरवोचत्प्राण ऽएनथ्ँ हास्यतीति तथा हैव स्यात् ॥ १५ ॥

(तु) तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद । (दा) आविर्भवति कीर्त्या यशसोपाथ्ँशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति गृहीतः सन्नऽआविर्भवत्युपाथ्ँशु यजुषाऽग्निं चिनोति चितः संचितऽआविर्भवत्युपाथ्ँशु यजुषा हविर्निर्वपति शृतं निष्ठितमाविर्भवत्येवं यत्किंचोपाथ्ँशु करोति कृतं निष्ठितमाविर्भवति तस्य ह य ऽएतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेदाविर्भवति कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन क्षिप्रऽउ हैवाविदं गच्छति स ह यजुरेव भवति यजुरेनमाचक्षते ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–७ ॥ (३, ९.) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०–३ ॥

तस्य ह यो निरुक्तमाविर्भावं वेद–आविर्भवति कीर्त्या, यशसा । उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति–गृहीतः सन्न आविर्भवति । उपांशु यजुषाऽग्निं चिनोति–चितः संचित आविर्भवति । उपांशु यजुषा हविर्निर्वपति–शृतं निष्ठितमाविर्भवति । एवं यत्किञ्चोपांशु करोति–कृतं निष्ठितमाविर्भवति । तस्य ह य एतमेवं निरुक्तमाविर्भावं वेद–आविर्भवति कीर्त्या, यशसा, ब्रह्मवर्चसेन । क्षिप्र उ हैवाविदं गच्छति । स ह यजुरेव भवति । यजुरेनमाचक्षते ॥ १६ ॥

क्रियत इति निर्वक्तुमनर्हम् 'अनिरुक्तम्' तदेवोपांशुत्वलक्षणम् । आन्तरत्वात् प्राणस्योपांशुस्थानत्वम् । उपांशुत्वेनाननुष्ठाने दोषमाह–तद्यदेनं निर्ब्रुवन्तमिति । 'एनम्' प्राणरूपं यजुर्मन्त्रं 'निर्ब्रुवन्तम्' उच्चैः पठन्तं पुरुषं 'ब्रूयात्'–विद्वानसौ 'अनिरुक्ताम्' उच्चैर्वक्तुमनर्हां 'देवताम्' उच्चैरवादीत् । 'एनं' निर्ब्रुवन्तं 'प्राणो' 'हास्यति' त्यक्ष्यति उपांशुत्वविघातादिति 'यत्' ब्रूयात् तत् 'तथैव स्यात्' इति सम्बन्धः । यावन्तं कालं प्राण उपांशुरान्तरो वर्तते तावन्तं जीवति स यदा ऊर्ध्वं निष्क्रामति तदा मरिष्यती यर्थः ॥ १५ ॥

उपांशुत्वं प्रशस्य निरुक्तत्वं प्रशंसति–तस्य ह यो निरुक्तमिति । अग्रे उपांशु यजुषा कर्तव्यानि संगृह्णाति–उपांशु यजुषाऽध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति इति । ग्रहणकाले उपांशुत्वं गृहीतस्य ग्रहस्यायतने सादितस्य 'आविर्भाव.' अयमेष ग्रह इति सर्वैर्ज्ञायते । एवमुत्तरं योज्यम् । शृतं निष्ठितमिति । 'शृत' पक्वम् 'निष्ठितम्' प्रयोगार्हमवदानार्हमित्यर्थः । यत्किञ्चोपांश्वित्यादिनोपांशुकर्तव्यसामान्यमाह । यद्यदुपांशु क्रियते तत्तत्पश्चादाविर्भूतं सर्व-

रिद कर्म कृतमिति बुध्यते । क्षिप्र उ हैवाविदं गच्छतीति । यो यजुष उपांशुत्व पश्चादाविर्भाव वेत्ति स आयु कीर्त्यादियुक्त ' क्षिप्रम ' ' आविदम् ' प्रनिर्दि ' गच्छति ' " अय महान्पुरुष "–इति । ' यजुषैन माचक्षते ' इति ज्ञातृज्ञेययोरभेदोपचारेण तस्य विदुष एव ' यजु ' इति तस्य व्यवहार्यत्व मन्तीत्यर्थ ॥१६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे तृतीयेऽध्याये पचम ब्राह्मणम् ॥ (१०–३–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सहाश्वीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलतावेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्षा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमचलमतुल स्वर्णजं वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनघा शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ (१०–३) ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च अष्टमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिं विस्रस्तम् । यत्र देवाः समस्कुर्वंस्तमुखायां योनौ रेतो-
भूतमसिञ्चन्योनिर्वा उखा तस्मा
मग्निश्चितस्तदात्मना पर्यदधुस्तत
मात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ १ ॥

प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्वन् । तमुखाया योनौ रेतोभूतमसिञ्चन् । योनिर्वा उखा । तस्मा एतत्सम्वत्सरेऽन्नं समस्कुर्वन् । योऽयमग्निश्चितः । तदात्मना पर्यदधुः । तदात्मना परिहितमात्मैवाभवत् । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ १ ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थेऽध्याये आहवनीयाग्निरूपप्रजापतेरवयवप्रक्षेपणरूपयाग्निना चेन परिकल्पितमौपासनमोगम्बरोऽग्निचित्यगो-र्द्वन्द्वस्यार्क्यमहाव्रतोक्थनाममिर्यजुः साम ऋग्वेदत्रयपरिभाषाभिर्द्विर्व्यवहार्यत्वेन स्तुतिः । अथ रुक्मपुरुषयोरिष्टका-पुरीषचित्योश्चिन्त्याहवनीययोश्च द्वाभ्यामपना स्तुतिः । पश्चात् प्रजापतिरूपाहवनीयस्य तत्र हूयमानमहाव्रतीय-ग्रहरसस्य यद्द्वन्द्व सम्पद्यते-तस्यार्क्यमहाव्रतोक्थनामभिर्व्यपदेश्यत्वम् । कलाभिः सप्तदशात्मकस्य चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः सप्तदशात्मकः सोमयागोऽन्नम् । तथोऽधिदैवमादित्यचन्द्रमसाऽध्यात्मं प्राणात्मना च स्तुतिः त्रिष्वपि स्थानेषु अर्क्यादिनामत्रयप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपाद्यसंग्रहः । तत्रादौ प्रजापतेर्मौत्कृत्य-माहवनीयरूपत्वमाह-प्रजापतिं विस्रस्तमिति । 'यत्र' यदा 'विस्रस्तम्' विश्लिष्टावयवं 'प्रजा-पतिम्' संस्कृतवन्त -तदा 'तम्' 'उखाया योनौ रेतोभूतं' सिक्तवन्तः । अग्रे पत्नीयजमानाभ्यां 'रेतो-रूपेण सेकः, तस्य संवत्सरान्ते समुत्पत्तिश्च षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादिता । तथा हि "तस्यामस्था पतिर्मायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त, भूतानां पतिर्गृहपतिरासीत् । उषाः पत्नी" (श. प. । ६ । १ । ३।७।) इत्युपक्रम्य "संवत्सरे उषसि रेतोऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारोऽजायत" (श. प. ६।१।३।८।) इति । तस्य प्रजापतेर्देवैः संस्कारः तस्य चाग्निरिति नामव्यपदेशस्तत्रैव प्रतिपादितः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तम् । तस्मै उख्याग्निरूपप्रजापतये 'संवत्सरे' अतीते सति 'एतत्' वक्ष्यमाणं चित्याग्निरूपम् 'अन्नम्' संस्कृतवन्तः । "तस्मादेनं संवत्सरभृतमेव चिन्वीत" (श. प. १०।२।६।९) इति वचनादुख्योऽग्निः संवत्सरं धारयितव्यः, पश्चादिष्टकाचयनमित्यर्थः । यद्वा 'संवत्सरे' संवत्सरसाध्यगवामयनादौ गवामयनोपान्त्यदिवसे महाव्रता-ख्यम् इति योज्यम् । अनेन संस्कारप्रकारमाह-तदात्मनेति । 'तत्' चित्याग्निरूपमन्नम् 'आत्मना' प्रजापतिशरीरेण पर्यदधुराच्छादितवन्तः । यस्माच्छरीरेणात्र परिहितं तस्माच्चित्याग्निरूपमन्नं प्रजापतिशरीरा-त्मकमेवासीत् । शरीरात्मकत्वं लोकप्रसिद्धयोपपादयति-तस्मादन्नमात्मना परिहितमिति ॥ १ ॥

तथैवैतद्यजमानः । (ऽ) आत्मानमुखायां योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चति योनिर्वा ऽउखा तस्मा ऽएतत्संवत्सरे ऽन्नꣳ सꣳस्करोति योऽयमग्निश्चितस्तदात्मना परिदधाति तदात्मना परिहितमात्मैव भवति तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । वौषडिति वौगिति वा ऽएष षडितीदꣳ षड्चितिकमन्नं कृत्वाऽस्मा ऽअपिदधात्यात्मसंमितं यदु वा ऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ ३ ॥

स ऽएष ऽएवार्कः । (को) यमेतमत्राग्निमाहरन्ति तस्यैतदन्नं क्यं योऽयमग्निश्चितस्तदर्क्यं यजुष ऽएष ऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महा-

---

तथैवैतद्यजमान आत्मानमुखाया योनौ रेतोभूतं सिञ्चति । योनिर्वा उखा—तस्मा एतत्संवत्सरेऽन्नं संस्करोति । योऽयमग्निश्चितः । तदात्मना परिदधाति । तदात्मना परिहितमात्मैव भवति । तस्मादन्नमात्मना परिहितमात्मैव भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति । वौषट्—इति । वौग्—इति वा एषः । षडिति । इदं षड्चितिकमन्नं कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसम्मितम् । यदु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयः । हिनस्ति तत् । यत्कनीयः । न तदवति ॥ ३ ॥

स एष एवार्कः—यमेतमत्राग्निमाहरन्ति । तस्यैतदन्नं क्यम् । योऽयमग्निश्चितः । तदर्क्यम्—

यथा पूर्वं देवैर्विस्रस्तस्य प्रजापतेरुखायां रेतोरूपेण सेकस्तस्मै समुत्पन्नाय प्रजापतये चित्याग्नेरन्नत्वेन संस्कारः । तस्य चान्नस्य शरीरेण परिहितत्वादात्मत्वम् । तत्सर्वमधुनातनानुष्ठातरि योजयति—तथैवैतद्यजमान इति । 'आत्मानम्' स्वरूपम् 'उखायाम्' रेतोरूपं सिक्तवान् ॥ २ ॥

चित्याग्नेरन्तरे उख्याग्निनिधानमन्त्रं "वौषट्" इति श्रुतेः—तस्याक्षरद्वयस्य यथाक्रमम् अग्निचित्याग्निरतां दर्शयति—तं निदधातीति । चित्याग्नेरन्तरे स्थापयति । तत्र 'वौगिति' पूर्वाक्षरेण 'एष' अग्निरुच्यते । वक्तेर्वौगिति पदनिष्पत्तिरूह्या । षडित्यक्षरेण षड्चितिकोऽग्निः । तथा सति 'वौषट्' इत्यस्यायमर्थः सम्पद्यते 'अस्मै' अहवनीयाग्नये 'षड्चितिकमग्निमन्नं' 'कृत्वा,' 'आत्मसम्मितम्' 'अपिदधाति' कृतवान् भवति । अन्नस्य शरीरसम्मितत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—यदु वा आत्मेति । 'यत्' शरीरस्याधिकम् 'अन्नम्' 'तद्धिनस्ति' शरीरम्—अजीर्णत्वात् । अल्पं 'तत्' शरीरं 'न अवति' न पोषयति, अतः शरीरपर्याप्तमेवान्नं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्निचित्याग्निद्वयस्य यत् सामर्थ्यं तत्परंपरया महानोक्थ्यस्य निर्वचनेन दर्शयति—स एष एवार्क इत्यादिना । योऽग्निराहवनीयोऽत्र षड्चितिके प्रागाहृयते निधाने 'स

व्रतꣳ सामत ऽएष ऽउऽएवोक्थस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

(तेऽथे) अथेन्द्राग्नी वाऽअसृज्येताम् । (म्न) ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रं तौ सृष्टौ नानैवास्तां तावब्रूतां न वाऽइत्थꣳ सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुमेकꣳ रूपमुभावसावेति तावेकꣳ रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

(न्तौ) तौ यौ ताविन्द्राग्नी । (ऽ) एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च रुक्म ऽएवेन्द्रः पुरुषोऽग्निस्तौ हिरण्मयौ भवतो ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरिन्द्राग्नीऽअमृतꣳ हिरण्यममृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

यजुष्टः । एष एव महान् । तस्यैतदन्न व्रतम् । तन्महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्थ । तस्यैतदन्नयम् । तदुक्थम्—ऋक्तः । तदेतदेक सत्—त्रेधाऽऽख्यायते ॥ ४ ॥

अथेन्द्राग्नी वा असृज्येताम् । ब्रह्म च क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म । इन्द्रः क्षत्रम् । तौ सृष्टौ नानैवास्ताम् । तावब्रूताम् । न वा इत्थं सन्तौ शक्ष्यावः प्रजाः प्रजनयितुम् । एकं रूपमुभावसावेति । तावेकं रूपमुभावभवताम् ॥ ५ ॥

तौ यौ ताविन्द्राग्नी–एतौ तौ रुक्मश्च पुरुषश्च । रुक्म एवेन्द्रः । पुरुषोऽग्निः । तौ हिरण्मयौ भवतः । ज्योतिर्वै हिरण्यम्, ज्योतिरिन्द्राग्नी । अमृतं हिरण्यम् , अमृतमिन्द्राग्नी ॥ ६ ॥

एषोऽर्कः 'आदित्य । यस्योपरि निहित' स हि तस्यान्न क्य क प्रजापति 'तस्मै' हितम् 'अन्नम्' चित्याग्निरूप 'क्यम्' भवतीति कृत्वोक्तम् । अत अर्क क्यम् इति पदद्वय यजुष्टो यजुर्वेदेऽर्क्यम इति शिष्टोच्चारणेन व्यवहृतमित्यर्थ । "तदर्क्यं भवति"—इति तैत्तिरीयकेऽग्निप्रकरणे समाम्नायते । एषोऽग्नि 'महान्' महच्छब्दवाच्य, तस्य चित्योऽग्निर्नेतत्सञ्ज्ञकमन्न तदुभय 'सामत' सामवेदे 'महाव्रतम्' इति व्यवहृतम् । यस्मात् 'एष' अग्नि उगिति पदेनोच्यते । तस्य चित्याग्नि 'थम्' अन्नमुच्यत इत्यर्थ । तदुभयम् 'ऋक्त ऋग्वेदे' 'उक्थम्' इति नाम्ना व्यवहृतम् । बृहतीसहस्रस्तोत्रमिति सञ्ज्ञा । अत 'तदेतदेकम्' अग्निचित्याग्निद्वन्द्व 'सत्त्रेधा' वेदत्रये अर्क्य-महाव्रत-उक्थ-नामभिराख्यायते ॥ ४ ॥

एतदग्निद्वय चेन्द्राग्न्यात्मना स्तोतुमादाविन्द्राग्निसृष्टिमाह—अथेन्द्राग्नी वा असृज्येतामिति । पूर्वं ब्रह्मक्षत्ररूपौ 'इन्द्राग्नी' प्रजापतिना 'सृष्टौ' 'नानैव' भेदेन 'आसाताम्' । पृथगवस्थितौ 'तौ' परस्परम् 'अब्रूताम्' 'न वा इत्थ' भेदेन 'सन्तौ' 'प्रजा' उत्पादयितु 'न शक्ष्याव'—न समर्थौ भविष्याव । तस्मादुभावावामेक समान रूपमसाव भवावेति तथैवाभूताम् ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमेष्टकाचितावुपधेयौ रुक्मपुरुषाविन्द्राग्न्यात्मना स्तौति—तौ यौ ताविन्द्राग्नी इति । तयोरेकरूपापन्नयो स्वरूपमाह—रुक्मश्च पुरुषश्चेति । 'रुक्मो' नामैकविंशतिनिर्बाध हिरण्मय फलकम्, पुरुषश्च हिरण्मय । हिरण्मयस्य 'ज्योतिरमृत' पदाभ्यां स्तुति ॥ ६ ॥

१—श, ७ । १ । १ । २ । अत्र निर्बाधशब्दार्थ स्पष्टः । "यजमान कण्ठे रुक्म प्रतिमुञ्चते पारमण्डल्यमेकविंशतिनिर्बाधम्" का. श्रौ सू. १६ । १४६ । इति ।

तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्ति । यद्धि किं चेष्टकमग्निरेव तत्तस्मात्तदग्निना पचन्ति यद्धि किं चाग्निना पचन्त्यग्निरेव तदथ यत्पुरीषꣳ स इन्द्रस्तस्मात्तदग्निना न पचन्ति नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति तस्मादेताविन्द्राग्नी एव चितौ ॥ ७ ॥

(तानु) अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते । तदेकꣳ रूपमुभौ भवतस्तस्मात्तावेतेनैव रूपेणेमाः प्रजाः प्रजनयतः सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेव तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवेष्टकासम्पत्तदेतदेकमेवाक्षरं वौगिति तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

(त्त) तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवाद । भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरं बहु ब्रह्मैकमक्षरमित्येतद्ध्येवाक्षरꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि

तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्ति । यद्धि किं चैष्टकम्–अग्निरेव तत् । तस्मात्तदग्निना पचन्ति–यद्धि किं चाग्निना पचन्ति । अग्निरेव तत् । अथ यत्पुरीषम्–स इन्द्रः । तस्मात्तदग्निना न पचन्ति । नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । तस्मादेताविन्द्राग्नी एव चितौ ॥ ७ ॥

अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयते–तदेकं रूपमुभौ भवतः । तस्मात्तावेतेनैव रूपेणेमाः प्रजाः प्रजनयतः । सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेव । तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते । सैवेष्टकासम्पत् । तदेतदेकमेवाक्षरं वौगिति । तदेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते सैवाक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवाद । “ भूतं भविष्यत्प्रस्तौमि महद्ब्रह्मैकमक्षरम्–बहु ब्रह्मै-

---

इष्टकापुरीषचितिद्वयमिन्द्राग्न्यात्मना स्तौति–तावेताविन्द्राग्नी एव चिन्वन्तीति । तत्र ‘ ऐष्टकम् ’ इष्टकासमूहः तत् ‘ अग्निः, ’ ‘ पुरीषं ’ स ‘ इन्द्रः, ’ अत एव इष्टकानामग्न्यात्मकत्वाद् अग्निना ताः पक्वाः कर्तव्याः । पुरीषस्येन्द्रात्मकत्वात्, तस्याग्निना न पाकः कर्तव्यः । इष्टकानां पाके पुरीषस्यापाके कारणमाह–नेदग्निरेवासन्नेन्द्र इति । यदि उभयोः पाकस्तदा तर्हि इन्द्राग्न्योरेकैकं कृत भवति । न तूभयोः । अतस्तत्रोभयरूपत्वाय इष्टकानां पाकः पुरीषस्य तदभाव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विभिन्नयो रूपपुरुषयोरिष्टकापुरीषचित्योरिन्द्राग्नित्वमुक्तम् । तयोरिदानीमैक्यमाह–अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इति । ‘ उभौ ’ इन्द्राग्नी ‘ एकम् ’ ‘ रूपम् ’ आहवनीयाग्निरूपमनुवताम् । कथमेकरूपत्वमिति । तदिष्टकासम्पत्त्या अक्षरसम्पत्त्या चोपपादयति–सैषैकैवेष्टकाऽग्निरेवेति । यदग्निद्वन्द्वमुक्तं सा ‘एकेष्टका’ अग्निरूपा ‘ एष सर्वोऽग्निः ’ तामिष्टकामभिलक्ष्य ‘ सम्पद्यते ’–इष्टकारूपेणैकेन संपन्न इति एक इति गम्यते ‘ सा ’ इयमिष्टकासम्पत् । एकमेवाक्षरं वौगिति–इत्यस्यार्थः–आहवनीयनिधानमन्त्रगतवौषडन्यपदवौगित्यात्मकैकाक्षरेण सर्वोऽग्निः सम्पन्न इत्यक्षरेत्वादेकत्वम् । सैषेयमक्षरसम्पत् ॥ ८ ॥

अक्षरस्यैकत्व मन्त्रसंवादेन द्रढयति–तद्धैतत्पश्यन्नृषिरभ्यनूवादेति । एतमर्थं पश्यन्नृषिर्मन्त्र उक्तवान् ।

भूतान्यभिसम्पद्यन्ते तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं चाग्निरेव ब्रह्मेन्द्रः क्षत्रमिन्द्राग्नी वै विश्वे देवा विड् विश्वे देवास्तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् ॥ ९ ॥

(ङ) एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्णः सायकायन उआह । यद्वै मऽइदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सल्वानाꣳ राजानोऽभविष्यन्मम ब्राह्मणा मम वैश्या यत्तु मऽएतावत्कर्मणः समापि तेन मऽउभयथा सल्वान्प्रजाऽतिरेक्ष्यतऽइति स ऽएष ऽएव श्रीरेष यश ऽएषोऽन्नादः ॥ १० ॥

कमक्षरम्" इति । एतद्ध्येवाक्षरं सर्वे देवाः, सर्वाणि भूतान्यभिसम्पद्यन्ते । तदेतद्ब्रह्म च क्षत्रं च । अग्निरेव ब्रह्म, इन्द्रः क्षत्रम् । इन्द्राग्नी वै विश्वे देवाः । विड् विश्वे देवाः । तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट् ॥९॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्णः सायकायन आह—यद्वै म इदं कर्म समाप्स्यत ममैव प्रजा सल्वानां राजानोऽभविष्यन्, मम ब्राह्मणाः, मम वैश्याः । यत्तु म एतावत्कर्मणः समापि—तेन म उभयथा सल्वान्प्रजाऽतिरेक्ष्यत इति । स एष एव श्रीः, एष यशः, एषोऽन्नादः ॥ १० ॥

'भूत भविष्यत्' मिलित भूतभविष्यत्कालवर्ति महत् महत्वार्तानस्य विश्रान्तिभूमि "ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य"—इति श्रुते. । अथ वा ब्रह्म कीदृश ? सकलजगदात्मना महत्, अतिप्रभूतम्, एकम्, अद्वितीयम्, एकत्वमद्वा द्वित्वादिसङ्ख्यानिरासार्थम् । न तु तदेकत्वसद्भावविधानार्थम् । अन्यथा—'अस्थूलमनण्वह्रस्व ब्रह्म"—(बृ उ. १४।६।८।९) इति निर्गुणश्रुतिव्याकोप स्यात, इति ब्रह्मविदा मतम् । 'अक्षरम्'—अविनश्वर सर्वगत वा ब्रह्म सच्चिदानन्दैकरम 'प्रस्तौमि' । वहु अहमेकमक्षरमित्येतदुक्तस्य विवरणम् । एतद्ध्येवाक्षरम् इति । अयमर्थ —'सर्वे देवाः' 'सर्वाणि भूतानि' चैतद्ब्रह्मलक्षणमेकमक्षरमभिसम्पद्यन्ते । सर्वेश कारणरूपाक्षरात्मनैकत्व सम्पन्नमित्यर्थ. । उक्तमग्नेरिन्द्राग्न्यात्मकत्वमुपजीव्य वर्णत्रयात्मना स्तौति—तदेतद् ब्रह्म च क्षत्रं चेति । इन्द्राग्न्योस्तवयवगो ब्रह्मक्षत्ररूपत्वात्तदुभयरूपस्याग्नेस्तादात्म्य तयोर्विश्वदेवात्मकत्वाच्च 'विड्' रूपता । इन्द्राग्न्योर्विश्वदेवा मकत्वमेवम्—इन्द्र सर्वदेवाना परम, अग्निरवम । तयोरान्तवर्तिनोर्ग्रहणेन सर्वे देवा सगृहीता इति, तयोस्तदात्मकत्व विश्वदेवाना विट्त्वम्—इन्द्रप्रजात्वात् । अतस्तदेकमन्यात्मकमक्षर ब्रह्मक्षत्रवैश्यरूपमित्यर्थ. ॥ ९ ॥

उक्त वर्णत्रयात्मकत्वमुपजीव्य कर्मण. श्रीयशोऽन्नादत्वलक्षण फल पुरावृत्तकथनेन दर्शयति—एतद्ध स्म वै तद्विद्वाञ्छ्यापर्ण इति । 'एतद्' अग्न्यात्मकमक्षर वर्णत्रयात्मक जानान सायकपुत्र, नडादित्वात् फक् (पा. सू. ४ । १ । ९९) 'श्यापर्ण' उक्तवान् । 'यदिदम्' एतादृश कर्म समाप्स्यत समापितमभविष्यत् तर्हि मम स्वीयैव प्रजा 'सल्वानाम्' देशानामेतत् राजानोऽभविष्यन् क्रियातिपत्तौ लृङ. प्रयोग. । मम प्रजा सल्वाना ब्राह्मणा वैश्याश्चाभविष्यन्निति । अयमर्थ. एतद्रूपकर्मण समापने मदीया प्रजैव सल्वदेशानां राजान क्षत्रिया ब्राह्मणा वैश्याश्च भविष्यन्तीति । फलान्तरमाह—यात्त्विव यादिना । यदि मदीयम् 'एतावत्' कर्म समाप्यते तर्हि 'मे' मदीया प्रजा उभयथा 'सल्वान्' देशान् 'अतिरेक्ष्यते' अतिरिक्ता अधिका भविष्यन्तीति 'श्यापर्ण आह'—इति सम्बन्ध । यदुभयथा—इति तस्यार्थं श्रुति स्वयमाह—स एष एव श्रीरिति । 'एष.' अग्निः 'श्री.' श्रीरूप तद्धेतुः 'यश.' अन्नादरूपस्तद्धेतुरित्यर्थः । अतः प्रजा श्रीरूपत्वेन यशोऽन्नादरूपत्वेन चोभयथा अतिरिक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

(ऽ) एतद्ध वै तच्छाण्डिल्यः। (ल्यो) वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच श्रीमान्यशस्व्यन्नादो भविष्यसीति श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति यऽ एवं वेद ॥ ११ ॥

स एषोऽग्निः प्रजापतिरेव। ते देवाऽएतमग्निं प्रजापतिꣳ संꣳस्कृत्याथास्माऽएतत्संवत्सरेऽन्नꣳ समस्कुर्वन्य ऽएष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

(स्तु) तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति। यद्गृह्णाति तस्माद्ग्रहस्तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति सर्वाणि हैतानि सामानि यन्महाव्रतं तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति तस्मिन्होता महतोक्थेन रसं दधाति सर्वा हैता ऽऋचो यन्महदुक्थं तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते यदाऽनुशꣳसति। (त्यु) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौगिति वाऽएष षडितीदꣳ षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्माऽअपिदधा-

---

एतद्ध वै तच्छाण्डिल्यो वामकक्षायणाय प्रोच्योवाच—श्रीमान्यशस्व्यन्नादो भविष्यसीति। श्रीमान्ह वै यशस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

स एषोऽग्निः प्रजापतिरेव। ते देवा एतमग्निं प्रजापतिं संस्कृत्याथास्मा एतत्सम्वत्सरेऽन्नं समस्कुर्वन्—य एष महाव्रतीयो ग्रहः ॥ १२ ॥

तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णाति—यद् गृह्णाति तस्माद्ग्रहः। तस्मिन्नुद्गाता महाव्रतेन रसं दधाति। सर्वाणि हैतानि सामानि—यन्महाव्रतम्। तदस्मिन्त्सर्वैः सामभी रसं दधाति। तस्मिन् होता महतोक्थेन रसं दधाति। सर्वा हैता ऋचो—यन्महदुक्थम्। तदस्मिन्त्सर्वाभिर्ऋग्भी रसं दधाति ॥ १३ ॥

ते यदा स्तुवते। यदाऽनुशंसति। अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति। वौगिति वा एषः। षडितीदं

उक्त श्रीयश प्रभृतिक फल सवादेन द्रढयति—एतद्ध वै तच्छाण्डिल्य इति। शाण्डिल्यो नामर्षि वामकक्षपुत्राय एतत्फल 'प्रोच्य' स्वय सम्यक् पर्यालोच्य 'उवाच' किमिति? हे वामकक्षपुत्र! त्वमग्न्यैक-रूप्यभावनया 'श्रीमान्' 'भविष्यसि' इति प्रतिवाक्यमन्वय। वदितु फलमाह—श्रीमान् ह वा इति ॥ ११ ॥

अथ प्रजापतिरूपाहवनीयाग्नेस्तत्र हूयमानमहाव्रतीयग्रहरसस्य च यद्वन्द्व तस्य पूर्ववदर्कमहाव्रतोक्थनाम-श्रयेणाभिधेयत्व वक्तु ग्रहग्रहण स्तुतशस्त्रपाठन तस्य रसस्य वषट्कारान्ते होम च क्रमेण दर्शयति—स एषोऽग्निः प्रजापतिरेवेत्यादिना। पूर्व 'देवा' अग्निरूपप्रजापतिं 'संस्कृत्य' तस्मै संवत्सरान्ते एव रससाम्यन्नमस्य-नादौ एतद्ग्रहमागमन्न संस्कृतवन्त। अन्नमिति यदुक्त तदाह—य एष महाव्रतीयो ग्रह इति। महाव्रतप्रति-पत्तिनिर्वर्त्यो यो ग्रह स एवान्नशब्देनोच्यते। कात्यायनोऽपि महाव्रतैकनियत ग्रहण सूत्रितवान्। तथा हि—" महाव्रतमग्निष्टोम प्राजापत्य उपालम्भ्यो ग्रह गृह्णाति त्रि न इन्द्र वाचस्पति विश्वकर्मन्निति वा " (का. श्रौ. सू. १३। २९। ३०। ३१) इति ॥ १२ ॥

अथ तस्य ग्रहस्य ग्रहण विधत्ते—तमध्वर्युर्ग्रहेण गृह्णातीति। एतदादिकम् " अथास्मिन् एत वषट्कृते

त्यात्मसंमितं यद्वु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

सऽएषऽएवार्कः । (क्वौ) योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं क्यमेष महाव्रतीयो ग्रहस्तदर्कयं यजुष्टऽएष ऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतछं सामैतऽएषऽउऽएवोक्तस्यैतदन्नं यं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकछं सत्त्रेधा ऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

सऽएष संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । (स्त) तस्यार्धमेव सावित्राण्यर्धं वैश्वकर्मणान्यष्टावेवास्य कलाः सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणान्यथ यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते स ऽएव सप्तदशः प्रजापतिर्यो वै कला मनुष्याणामक्षरं तद्देवानाम् ॥ १६ ॥

षड्विधमन्न कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसंमितम् । यद्वु वा आत्मसंमितमन्नं तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयः । हिनस्ति तत् । यत्कनीयो न तदवति ॥ १४ ॥

स एष एवार्कः—योऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं क्यम् । एष महाव्रतीयो ग्रहः । तदर्कयम्—यजुष्टः । एष एव महान् । तस्यैतदन्नं व्रतम् । तन्महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्—तस्यैतदन्नं यम् । तदुक्थम्—ऋक्तः । तत् एतदेक सत् त्रेधाऽऽख्यायते ॥ १५ ॥

स एष संवत्सरः प्रजापतिरग्निः । तस्यार्धमेव सावित्राणि—अर्धं वैश्वकर्मणानि । अष्टावेवास्य कलाः सावित्राणि—अष्टौ वैश्वकर्मणानि । अथ यदेतदन्तरेण कर्म क्रियते—स एव सप्तदशः प्रजापतिः । या—उ वै कला मनुष्याणाम्—अक्षरं तद्देवानाम् ॥ १६ ॥

तृतीय उपन्यस्त एतत्काण्डस्य प्रथमाध्याये (श. प. १० । १ । १ । ५–६) व्याख्यातम् । कौषडिति शब्दस्य अग्निसार्थपरता दर्शयति—कौषिति वा एष इति । 'कौषिति' अक्षरेण एषोऽग्निराहवनीय उच्यते । षट्' इ अक्षरेण इत महाव्रतग्रहस्य षड्भिर्मधुरादिभेदैन षट्प्रकारमन्न 'कृत्वा' अस्मै प्रजापतिरूपाग्नये सन्निधापयतीति स्पष्टयति । अन्नस्य शरीरसम्मितत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—यद्वु वा आत्मेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

स एष एवार्कः इत्यादरयम ५ । 'य ' अग्निश्चित 'स ' अर्कस्य । पूर्वन् आहवनीयाग्नेरर्कत्वमुक्तम " स एष एवार्को यमेतमत्राग्निमाहरन्ति " (श. प. १० । ४ । १ । ४) इति । अत्र तु विशिष्टस्याहवनीयस्यार्कत्वमिति विशेष । तस्य महाव्रतीयग्रहरूपमन्न कयमिति पदनोच्यत । अर्कक्ययो श्लिष्टोच्चारणादर्क्यं यजुर्वेदत्वमिति वर्ध । तिष्ठ एष एव महान् इत्यादि पूर्ववद् (चतुर्थकण्डिकावत्) व्याख्येयम् ॥

तदिदमग्निमद्वयन् एत सन् त्रेधा अर्कादिनामत्रयेणाम्नायते—स एष संवत्सरः प्रजापतिरग्निरित्यादिना अधियज्ञ प्रजापतिसौम्याध्वर्योर्द्वन्द्वस्य, अधिदैवम् आदित्यचन्द्रद्वयस्य, अध्यात्मम् प्राणान-

(न्त) तद्द्वे लोमेति द्वेऽअक्षरे । त्वगिति द्वेऽअसृगिति द्वे मेद ऽइति द्वे माꣳसमिति द्वे स्नावेति द्वेऽ अस्थीति द्वे मज्जेति द्वे ताः षोडश कलाऽ अथ य ऽ एतदन्तरेण प्राणः संचरति स ऽ एव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

(स्तु) तस्माऽएतस्मै प्राणाय । (यै) एताः षोडश कला ऽ अन्नमभिहरन्ति ता यदाऽनभिहर्तुं म्रियन्तेऽथैताऽएव जग्ध्वोत्क्रामति तस्माद् हैतद्शिशिपतस्तृप्तमिव भवति प्राणैरद्यमानस्य तस्माद् हैतदुपतापी कृशऽइव भवति प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

तद्द्वे लोम–इति द्वे अक्षरे । त्वग्–इति द्वे । असृग्–इति द्वे । मेद–इति द्वे । मासम्–इति द्वे । स्नाव–इति द्वे । अस्थि इति द्वे । मज्जा–इति द्वे । ताः षोडश कलाः । अथ य एतदन्तरेण प्राणः सञ्चरति । स एव सप्तदशः प्रजापतिः ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणायैताः षोडश कला अन्नमभिहरन्ति । ता यदाऽनभिहर्तुं म्रियन्ते–अथैता एव जग्ध्वोत्क्रामति । तस्माद् हैतदशिशिपतस्तृप्तमिव भवति–प्राणैरद्यमानस्य । तस्माद् हैतदुपतापी कृश इव भवति । प्राणैर्हि जग्धो भवति ॥ १८ ॥

द्वयस्य च अग्न्यादिनामद्वयमाकृत्व प्रदर्श्यत । 'स एष' प्रजापतिरूपोऽग्नि 'सवत्सर' सप्तदशावयव इत्यर्थ । अप्रस्तात्तदवयव वमाह–तस्यार्द्धमिति । आदौ "युञ्जान प्रथम मन" (वा स. ११ । १–८ ।) इत्यादिभिर्यजुरष्टाभिर्ऋग्भि क्रियमाणानि 'सावित्राण्यष्टौ' तदेकमग्नेरर्द्धम । 'वैश्वकर्मणानि' षोडशगृहीतस्याद्धेन "य इमा विश्वा भुवनानि" (वा स. १७–। १७–२४) इत्यष्टभिर्ऋग्भिरेकाहुति । अवशिष्टेनार्द्धेन "चक्षुष पिता मनसा" (वा. स. १७।२५–३२ ।) इत्यष्टभिरपरा । अतोऽष्टशो गृह्यत आदश्यवेव वैश्वकर्मणानि । तदपरमर्द्धम्, एव षोडश सम्पद्यन्ते । तयो सावित्रवैश्वकर्मणहोमयोर्मध्य उखासम्भरणादि 'यत्' 'कर्म क्रियते' 'स' एव 'सप्तदश' अग्नि 'प्रजापति' । तद्धोमद्वय कलाष्टकद्वयात्मना स्तौति–अष्टावेवास्य कला इति । 'अस्य' इति अग्निरूप-प्रजापतेरित्यर्थ । यो वै कलेत्यस्यायमर्थ –'मनुष्याणा' या 'कला' इति व्यवहृता सैव 'देवानाम्' मते अक्षरमित्युच्यते । षोडशकल पुरुष इति मनुष्यसकेत देवै षोडशाक्षर पुरुष इति व्यवह्रियते ॥१५॥१६॥

तान्येवाक्षराणि शरीरे दर्शयति–तद्द्वे लोमेति द्वे अक्षरे इत्यादि । कलानामधेयानि लोमत्वगसृङ्मेदोमांसस्नावास्थिमज्जगतानि षोडशाक्षराणि शरीरे विद्यन्ते । तदन्तरेण यत्कर्म श्वासप्रश्वसादिका क्रिया क्रियते स एव सप्तदश प्रजापतिरग्निरित्यर्थ ॥ १७ ॥

तस्मा एतस्मै प्राणाय–इत्यादेरयमर्थ –'तस्मै' पुरुषशरीरमध्यवर्तिने पञ्चवृत्त्यात्मकप्राणाय 'एता' उक्ता 'षोडश कला' 'अन्नमभिहरन्ति' अर्पयन्ति । यदा ता कला अन्नमभिहर्तुं 'न' 'म्रियन्ते' न समर्था तदा प्राण एता कला 'जग्ध्वा' भक्षयित्वा 'उत्क्रामति' देहान्निर्गच्छति । 'तस्मात्' लोके

१–अत्र "यदा नाभिहर्तुम्" इति पाठः सर्वत्र प्रतिभाति ।

तस्माऽएतस्मै सप्तदशाय प्रजापतये । (यऽ) एतत्सप्तदशमन्नꣳ समस्कुर्वन्यऽ एष सौम्योऽध्वरोऽथ याऽअस्य ताः षोडश कलाऽ एते ते षोडशर्त्विजस्तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत नेदतिरेचयानीत्यथ यऽएवात्र रसो याऽ आहुतयो हूयन्ते तदेव सप्तदशमन्नम् ॥ १९ ॥

(न्ते) ते यदा स्तुवते यदाऽनुशꣳसति । (त्य) अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति वौषडिति वाऽएष षडितीदꣳ षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्माऽ अपिदधात्यात्मसंमितं यदु वाऽआत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥

सऽ एषऽ एवार्कः । (कों) योऽयमग्निश्चितस्तस्यैतदन्नं कयमेष सौम्योऽध्वरस्तदकर्यं यजुष्टऽएषऽएव महांस्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामतऽएषऽ उऽएवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्रे-

---

तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतय एतत्सप्तदशमन्नं समस्कुर्वन् । य एष सौम्योऽध्वरः । अथ या अस्य ताः षोडश कलाः—एते ते षोडशर्त्विजः । तस्मान्न सप्तदशमृत्विजं कुर्वीत—नेदतिरेचयानीति । अथ य एवात्र रसः, या आहुतयो हूयन्ते-तदेव सप्तदशमन्नम् ॥ १९ ॥

ते यदा स्तुवते, यदाऽनुशंसति । अथास्मिन्नेतं वषट्कृते जुहोति । वौषडिति वा एषः । षडितीदं षड्विधमन्नं कृत्वाऽस्मा अपिदधात्यात्मसंमितम् । यदु वा आत्मसंमितमन्नम्—तदवति । तन्न हिनस्ति । यद्भूयो हिनस्ति तत् । यत्कनीयो न तदवति ॥ २० ॥

स एष एवार्कः—योऽयमग्निश्चितः । तस्यैतदन्नं कथम् । एष सौम्योऽध्वरः । तदकर्यं—यजुष्टः । एष एव महान्—तस्यैतदन्नं व्रतम् । तन्महाव्रतम्—सामतः । एष उ एवोक्तस्यैतदन्नं थं तदुक्थम्—ऋक्तः ।

'अशिशिषत.' अशितु मोक्तुमिच्छत क्षुधितस्य 'प्राणैरर्द्यमानस्य' पुरुषस्य 'तृप्तमिव' सततमिव भवति । "तृप तृप्तौ सदीपने इत्येके" (धा. पा. चु. २८६) इति धातुः । बुभुक्षितशरीरे धातुसक्षयेण सदा व्यग्रता दृश्यत इत्यर्थ. । यतः प्राणैरर्दते तस्माल्लोके 'उपतापी' ज्वरार्दित कृशो भवति ॥ १८ ॥

अथ अग्न्यात्मकस्य प्रजापतेर्भोक्तुः सप्तदशात्मकत्वमुक्त तद्भोग्यस्याप्यन्नस्य तत्सङ्ख्योपेततामाह—तस्मा एतस्मै सप्तदशाय प्रजापतय इति । षोडशर्त्विज अध्वर्यूद्गातृहोतृब्रह्माण उत्तरोत्तरपुरुषत्रयसमेताः । एव यज्ञस्य 'षोडश कलाः' 'ऋत्विजो' षोडशकलारूपत्वोक्ते तेभ्योऽन्य. सप्तदश ऋत्विक् न कर्तव्य इत्यर्थः । सप्तदशसंख्यापूरकस्तु सोमरसपुरोडाशाज्याद्यन्यात्मकस्तदेवात्र 'सप्तदशम्' अन्नम् ॥ १९ ॥

यथा पूर्वं देवाः सप्तदशाय प्रजापतये संस्कृतवन्तस्तथाऽयमध्वर्युः स्तोत्रशस्त्रान्ते अस्मिन्नग्नौ एतं सोमरसादिक वषट्कृते जुहोति । तत्र वौषडित्यस्य षट्पदस्य अन्यन्नरूपतां दर्शयति—वौषडिति वा एष इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स एष एवार्को योऽयमग्निश्चितः—इत्यादिना-त्रेधाऽऽख्यायते—इत्यन्तेनार्क्यादिनामत्रयोक्तिः । अत्र

धाऽऽख्यायते सऽ एतेनान्नेन सहोर्ध्वऽउदक्रामत्स यः सऽ उदक्रामदसौ सऽ आदित्योऽथ येन तेनान्नेन सहोदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

स ऽएष ऽएवार्को य ऽएष तपति । तस्यैतदन्नं कयमेष चन्द्रमास्त-दर्क्यं यजुष्ट ऽ एष ऽ एव महांस्तस्यैतदन्नं व्व्रतं तन्महाव्व्रतꣳ सामत ऽ एष उऽएवोकस्यैतदन्नं थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायत ऽ इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

(स) अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव क्यं तदर्क्यं यजुष्टः प्राण ऽएव महांस्तस्यान्नमेव व्व्रतं तन्महाव्रतꣳ सामतः प्राण ऽउऽएवोक्तस्यान्नमेव थं तदुक्थमृक्तस्तदेतदेकꣳ सत्त्रेधाऽऽख्यायते स ऽएष ऽ एवैषोऽधिदेवतमथमध्यात्मम् ॥ २३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०–२–८ ॥ (४. १.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०९ ॥

तदेतदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायते । स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामत् । स यः स उदक्रामत्–असौ स आदित्यः । अथ येन तेनान्नेन सहोदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २१ ॥

स एष एवार्को य एष तपति । तस्यैतदन्नं कयम्–एष चन्द्रमाः । तदर्क्यं यजुष्टः । एष एव महां-स्तस्यैतदन्नं व्रतं तन्महाव्रतं सामतः । एष उ एवोक् । तस्यैतदन्नं थम्–तदुक्थम् । ऋक्तः । तदेतदेकं सत् त्रेधाऽऽख्यायत इत्यधिदेवतम् ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मम्–प्राणो वा अर्कस्तस्यान्नमेव कयं तदर्क्यं यजुष्टः । प्राण एव महान्–तस्यान्नमेव व्रतं तन्महाव्रतं सामतः । प्राण उ एवोक्–तस्यान्नमेव थं तदुक्थं ऋक्तः । तदेकं सत् त्रेधाऽऽख्या-यते । स एष एवैषोऽधिदेवतमथमध्यात्मम् ॥ २३ ॥

सौम्योऽध्वर कयमिति पदेनोच्यत इति विशेष । अग्न्यन्नयोरधिदैवमादित्यचन्द्रार्थपरतामाह–स एतेनान्नेन सहोर्ध्व उदक्रामदिति । ' स ' अग्नि प्रजापति. ' एतेन ' इनेन समदर्शन ' अन्नेन ' ' सह ' ' ऊर्ध्वम् ' उद्गत । तदग्नि प्रजापतिरादित्यात्मना जात । अन्न चन्द्रमसो रूपम् ॥ २१ ॥

अत्रापि अर्क्यादिनामत्रय योजयति–स एष एवार्क इति । अत्रार्कशब्दो मुख्य इत्याह–य एष तपतीति । तस्य ' चन्द्रमा ' ' अन्नम् ' ' कयम् ' इत्युच्यते । एवमादित्यचन्द्रमसोर्युगल अर्क्यादिनामभिर्वेदत्रय-निर्देश्यत्वमित्यत ' इत्यधिदेवतम् ' अर्थः ॥ २२ ॥

अध्यात्ममर्प्यर्कक्ययोरर्थमाह–अथाध्यात्मं प्राणो वा अर्क इति । प्राण एवार्कशब्देनोच्यते । अन्न मुख्यमन्न कयमित्युच्यते । अस्य प्राणान्नयुगलस्यार्क्यादिनामव्यपदेश्यत्वमित्यध्यात्मम् । अधिदैवाध्यात्मद्वयेन

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः स ह स्वयमेवात्मानं प्रोचे यज्ञवचसे राजस्तम्बायनाय यावन्ति वाव मे ज्योतीꣳषि तावत्यो मऽइष्टका ऽइति ॥ १ ॥

तस्य वाऽएतस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः । सप्त च शतानि विꣳशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतीꣳषि ता ऽइष्टकाः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः सोऽयꣳ संवत्सरः प्रजापतिः सर्व्वाणि भूतानि ससृजे यच्च प्राणि यच्चाप्राणमुभयान्देवमनुष्यान्त्स सर्व्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचान ऽइव मेने स मृत्योर्बिभयां चकार ॥ २ ॥

संवत्सरो वै प्रजापतिः अग्निः । सोमो राजा चन्द्रमाः । स ह स्वयमेवात्मानं प्रोचे—यज्ञवचसे राजस्तंबायनाय । यावन्ति वाव मे ज्योतींषि—तावत्यो म इष्टका इति ॥ १ ॥

तस्य वा एतस्य संवत्सरस्य प्रजापतेः सप्त च शतानि विंशतिश्चाहोरात्राणि ज्योतींषि—ता इष्टकाः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । सोऽय

समुदितमर्थमुपसंहरति—स एष एवैषोऽधिदैवतमिति । एष सन्तापक आदित्योऽधिदैवतम् । अथ प्राणोऽध्यात्ममित्यर्थ ॥ २३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०—४—१) ॥

अथास्मिन् द्वितीये ब्राह्मणे प्रजापतिरूपचित्याग्नेः कालमन्त्रात्मकत्वं, चयनफलं च, मृत्युरूपत्वं मृत्युरूपोपासनाफलमुपधेयानामिष्टकानां सङ्ख्या, तद्विभागश्च, अग्नेरिष्टकानां च संवत्सरतदवयवाहोरात्रमुहूर्त्तात्मकत्वं मन्त्ररूपत्वं च स्पष्टमाम्नायते । तत्र प्रथमं संवत्सररूपप्रजापतेरग्नीषोमात्मकत्वमाह—संवत्सरो वै प्रजापतिरग्निः सोमो राजा चन्द्रमा इति । संवत्सरात्मकप्रजापतिरेवाग्निरित्युच्यते । सोमो राजैव चन्द्रमा इत्युच्यते । तच्चन्द्रमसो वचनमुत्तरत्र " य स उदकामदेष स चन्द्रमा "—(श. प. १० । ४ । २ । २७) इति प्रजापतेश्चन्द्रत्वोक्तावुपयुज्यते । स प्रजापतिः स्वयमेव राजस्तम्बपुत्राय यज्ञवचसे ब्रह्मर्षये आत्मानं स्वस्वरूपं प्रोचे, किमिति ? तदाह—मे मम यावन्ति ज्योतींषि सन्ति तावत्यो मे इष्टका कार्या इति प्रोवाच इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

यदुक्तं प्रजापतिना यावन्ति ज्योतींषीति—तत्र ज्योतिःशब्दार्थं तत्सङ्ख्यां च श्रुतिः स्वयं लोकोपकाराय दर्शयति—तस्य वा एतस्येति । संवत्सररूपस्य प्रजापतेः विंशत्युत्तराणि सप्तशतसङ्ख्याकान्यहोरात्रलक्षणानि

स ह ईक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय पुनरात्मन्दधीय कथं न्वहमेवैषाꣳ सर्वेषां भूतानां पुनरात्मा स्यामिति ॥ ३ ॥

स द्वेधाऽऽत्मानं व्यौहत् । (तप) षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन्नेवमन्यतरस्य स न व्याप्नोत् ॥ ४ ॥

संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि ससृजे-यच्च प्राणि, यच्चाप्राणम् । उभयान्देवमनुष्यान् । स सर्वाणि भूतानि सृष्ट्वा रिरिचानः-इव मेने । स मृत्योर्बिभयाञ्चकार ॥ २ ॥

स ईक्षां चक्रे । कथं न्वहमिमानि सर्वाणि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय । पुनरात्मन्दधीय । कथं न्वहमेवैषां सर्वेषां भूतानां पुनरात्मा स्यामिति ॥ ३ ॥

स द्वेधाऽऽत्मानं व्यौहत्-षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन् । एवमन्यतरस्य । स न व्याप्नोत् ॥ ४ ॥

ज्योतींषि विद्यन्ते ता अवेष्टका. स्वयाः । सत्र नरं षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्यान्यहानि तावत्यो रात्रय, इत्युक्तमद्वय सिद्धेत्यर्थः । तत्राहोरात्रसङ्ख्यामिष्टकासु दर्शयति-षष्टिश्च त्रीणीति । परिश्रितो नाम पर्दिन उपधेयाः शर्कराः । एव च मन्त्रैरहिता इष्टका. षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याका भवन्तीति, तावतीना यजुर्मन्त्रोपहिताना-मिष्टकाना तावत्य· परिश्रित -इत्यहोरात्रसङ्ख्या परिश्रिद्यजुष्मतीनामस्तीति अग्ने. संवत्सरात्मकप्रजापतित्वम् । परिश्रिद्यजुष्मतीनामेषा संख्येव सत्येत्युत्तरत्र वक्ष्यते । अथ सत्र सरास्ते: पक्षागततिथ्यर्धमासमुहूर्तान् दर्शयितु प्रस्तौति-सोऽयं संवत्सरः प्रजापतिः सर्वाणि भूतानीति । सोऽयमग्निमत्र सरात्मकः प्रजापति. सकल ' प्राणि ' चेष्टमान जङ्गमम् ' अप्राणम ' अचेष्टमान स्थावरम् उभयान् द्विप्रकारान् देवमनुष्यान् सृष्ट्वा रिरि-चान इव मेने । यथा लोके कश्चन धनाढ्यो धन वियोग वा दत्त्वा रिक्त· शून्यः मम किञ्चिदपि नावशिष्टमिति मन्यते, एवमयं रिक्तः सन् मृत्यो. सकाशाद् भीत. ॥ २ ॥

स हेति । 'स.' 'ईक्षाचक्रे' पर्यालोचितवान् । कथमिमानि सृष्टानि भूतानि आत्मनि 'पुनरावपेय' प्रक्षिपेयम्, प्रक्षिप्य कथमात्मनि 'दधीय' धारयेयम्, कथ चाह सर्वभूतानामात्मा भवेयमिति विचार्य पूर्वमेक. सन् प्रजापतिः स्वात्मान द्वेधा ' व्यौहत् ' व्यभजत् विभक्तयोर्द्वयोरात्मनो पूर्वोक्ता अहोरात्रसङ्ख्याकाः परिश्रित इष्टकाश्च विभज्य दर्शयति-षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यन्यतरस्येष्टका अभवन्निति । पूर्वं परिश्रितो यजुष्मत्यश्चोभय्यो विशत्य-धिकसप्तशतसङ्ख्याका इत्युक्तम् । तासा समविभागे एकैकस्य षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याका यजुष्मत्य इष्टका·, परि-श्रितश्च सम्भूय भवन्तीत्यर्थः । परिश्रितामपि " तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् "-(वा. स. १२ । ५३) इति मन्त्रेणोपधानादिष्टकाशब्दव्यवहार्यत्वमिति मन्तव्यम् । एवमुत्तरत्र त्रिचतुरप्रभृत्यात्मविभागेषु तत्तदात्मसङ्ख्याय, विंशत्यधिकसप्तशतसंख्या एव परिश्रिद्यजुष्मतीर्विभज्य दर्शयिष्यतीति न तत्र वक्तव्यमस्ति । द्विप्रभृत्यात्मा-न्तरकल्पने कारणमाह-स न व्याप्नोदिति । एतावता द्वेधाऽऽत्मव्यूहेन सर्वभूतानि स्वात्मनि प्रक्षेप्तु धारयितु स्वयं च तेषामात्मा भवितु समर्थो नाभवदित्यर्थ. ॥ ३ ॥ ४ ॥

(त्री) त्रीनात्मनोऽकुरुत । त्रिषष्टिस्त्रिशतोऽशीतय एकैकस्येष्टका अभ-वंस्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ५ ॥

(च) चतुर आत्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतित्रिशतेष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ६ ॥

(स) पञ्चात्मनोऽकुरुत । चतुश्चत्वारिंशं शतमेकैकस्येष्टका अभवंस्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ७ ॥

(ष) षडात्मनोऽकुरुत । विंशतित्रिशतेष्टकास्तु नैव व्याप्नोत्स सप्तधा व्यभवत् ॥ ८ ॥

(द) अष्टावात्मनोऽकुरुत । नवतीष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ ९ ॥

(श) नवात्मनोऽकुरुत । (ता) अशीतीष्टकास्तु नैव व्याप्नोत् ॥ १० ॥

(ड) दशात्मनोऽकुरुत । द्वासप्ततीष्टकास्तु नैव व्याप्नोत्सैकादशधा व्यभवत् ॥ ११ ॥

(द्वा) द्वादशात्मनोऽकुरुत । षडीष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत्र त्रयोदशधा व्यभवन्न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत । (ता) अष्टाचत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

(त्यो) षोडशात्मनोऽकुरुत । पञ्चचत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

(द) अष्टादशात्मनोऽकुरुत । चत्वारिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैकान्नविꣳशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

(द्वि) विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । षट्त्रिꣳशदिष्टकान्त्स नैव व्याप्नोन्नैकविꣳशतिधा व्यभवन्न द्वाविꣳशतिधा न त्रयोविꣳशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विꣳशतिमात्मनोऽकुरुत । त्रिꣳशदिष्टकान्त्सोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूहे तद्यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत तस्मात्पञ्चदशापूर्य्यमाणस्य रूपाणि पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

द्वादशात्मनोऽकुरुत–षडीष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । न त्रयोदशधा व्यभवत् । न चतुर्दशधा ॥ १२ ॥

पञ्चदशात्मनोऽकुरुत–अष्टाचत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् ॥ १३ ॥

षोडशात्मनोऽकुरुत–पञ्चचत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । न सप्तदशधा व्यभवत् ॥ १४ ॥

अष्टादशात्मनोऽकुरुत–चत्वारिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । नैकोनविंशतिधा व्यभवत् ॥ १५ ॥

विंशतिमात्मनोऽकुरुत–षट्त्रिंशदिष्टकान् । स नैव व्याप्नोत् । नैकविंशतिधा व्यभवत् । न द्वाविंशतिधा । न त्रयोविंशतिधा ॥ १६ ॥

चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत–त्रिंशदिष्टकान् । सोऽत्रातिष्ठत–पञ्चदशे व्यूहे । तद् यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठत–तस्मात्पञ्चदशापूर्यमाणस्य रूपाणि । पञ्चदशापक्षीयमाणस्य ॥ १७ ॥

चतुर्विंशतिधाऽऽत्मविभागे एकैकस्यानन्तरं सन्धाता इष्टका भवन्ति, त्रिंशता चतुर्विंशतेस्त्रिंशता युगले विंशतिकल्पनान्मध्या कल्पते । एवं द्वादशादिविभागो नास्तीत्याह–सोऽत्रातिष्ठत पञ्चदशे व्यूह इति । स प्रजापतिरत्र चतुर्विंशतिधाऽऽत्मविभागे 'अतिष्ठत' स्थितः । अत्र चतुर्विंशतेर्मध्ये आत्मविभागरूपाणां परिगणने द्वित्रिचतुरादयः चतुर्दश व्यूहाः, पुनरेक इति पञ्चदश व्यूहाः । न तथा व्यवहारैकादशादेरात्मविभागानेकता न भवन्तीति न तेषां व्यूहत्वमस्ति, व्यूहत्वादस्य पञ्चायतनपञ्चदशानिधानात्मना स्तोमे– यत्पञ्चदशे व्यूहेऽतिष्ठतेति । आपूर्यमाणस्य चन्द्रकलाभिः पूरणितस्य शुक्लपक्षस्य, अपक्षीयमाणस्य कृष्णपक्षस्य च पञ्चदश रूपाणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

(स्या) अथ यश्चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत तस्माच्चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः स ऽ एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्व्यभवत्स पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्ताँल्लोकम्पृणाः पञ्चदशैव रात्रेस्तद्यन्मुहु त्रायन्ते तस्मान्मुहूर्ताऽअथ यत्क्षुद्राः सन्त ऽ इमाँल्लोकानापूरयन्ति तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

(ऽ) एष वाऽइदꣳ सर्वं पचति । (त्य) अहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः संवत्सरेण तदमुना पक्वमयं पचति पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निममुना हि पक्वमयं पचतीति ॥ १९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिमात्मनोऽकुरुत–तस्माच्चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । स एतैश्चतुर्विंशत्या त्रिंशदिष्टकैरात्मभिर्व्यभवत् । स पञ्चदशाह्नो रूपाण्यपश्यदात्मनस्तन्वो मुहूर्तान्–लोकम्पृणाः । पञ्चदशैव रात्रेः । तद् यन्मुहुः त्रायन्ते–तस्मान्मुहूर्ताः । अथ यत्क्षुद्राः सन्त इमाँल्लोकानापूरयन्ति–तस्माल्लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचति–अहोरात्रैः, अर्धमासैः, मासैः, ऋतुभिः, संवत्सरेण । तदमुना पक्वमयं पचति । पक्वस्य पक्तेति ह स्माह भारद्वाजोऽग्निम् । अमुना हि पक्वमयं पचतीति ॥ १९ ॥

चतुर्विंशतिधा विभागानर्धमासात्मना स्तौति–अथ यच्चतुर्विंशतिमिति । एवं संवत्सररूपस्य पञ्चदशतिथ्यर्धमासा उक्ता, मुहूर्तानपि दर्शयति–स एतैश्चतुर्विंशत्येत्यादिना । एतैः चतुर्विंशतिधा विभागैर्व्यभवत् प्रजापतिः । 'स' पञ्चदशसंख्याकान्यह्नो रूपाण्यपश्यत्, तथा रात्रे रूपाणि च । अहोरात्ररूपाणीति यदुक्तं तस्यार्थो मुहूर्ताः । लोकम्पृणेष्टकानां मुहूर्तरूपत्वं वक्तुं लोकम्पृणा इत्युक्तेनोक्तिः । अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्ता लोकम्पृणेष्टका इत्यर्थः । एकस्याहोरात्रस्य षष्टिघटिका, ते द्वे द्वे एकैको मुहूर्त इति त्रिंशन्मुहूर्ताः । तत्राह्नः पञ्चदश रात्रेश्च तावन्त इत्यर्थः । मुहूर्तशब्दनिरुक्तिः–तद्यन्मुहुस्त्रायन्त इति । लोकम्पृणेष्टकानां मुहूर्तरूपत्वं वक्तुं लोकम्पृणाशब्दं मुहूर्तपरत्वेन निरुक्तिः–अथ यत्क्षुद्रा इति । क्षुद्रा अल्पपरिमाणाः सन्तः सर्वलोकान् पूरयन्तीति लोकम्पृणाः ॥ १८ ॥

एष वा इदं सर्वं पचतीत्यादि । न हि कालानवच्छिन्नं वस्त्वस्ति । सूर्य एव अहोरात्रादिसंवत्सरान्तकालेन प्रथमं सर्वं वस्तु पचति, पश्चादयमग्निरमुना सूर्येण पक्वं पचति । उक्तार्थे भारद्वाजसंवादः–पक्वस्य पक्तेति हि भारद्वाजनाम्निर्वदन्, अतोऽग्निसूर्ययोः प्रजापत्यात्मनोरस्मदादहोरात्रमासादिभिः जगत्परिपाकनिमित्तत्वात् सूर्येणाधीनाः संवत्सरावयवा अहोरात्रसम्बन्धिनो मुहूर्ता एव चित्याग्न्यवयवभूतलोकम्पृणेष्टका इति तात्पर्यार्थः ॥ १९ ॥

तानि संवत्सरे । दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि समपद्यन्त सोऽत्रातिष्ठत दशसु च सहस्रेष्वष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥

(१७) अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षत् । (स) स त्रय्यामेव विद्यायाᳪं सर्वाणि भूतान्यपश्यदत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा सर्वेषाᳪं स्तोमानाᳪं सर्वेषां प्राणानाᳪं सर्वेषां देवानामेतद्वाऽअस्त्येतद्ध्यमृतं यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्त्येतदु तद्यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

(१८) स ऽऐक्षत प्रजापतिः । (स) त्रय्यां वाव विद्यायाᳪं सर्वाणि भूतानि हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसᳪंस्करवाऽइति ॥ २२ ॥

तानि सम्वत्सरे दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतानि समपद्यन्त । सोऽत्रातिष्ठत–दशसु च सहस्रेषु, अष्टासु च शतेषु ॥ २० ॥

अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षत् । स त्रय्यामेव विद्यायां सर्वाणि भूतान्यपश्यत् । अत्र हि सर्वेषां छन्दसामात्मा । सर्वेषां स्तोमानाम् । सर्वेषां प्राणानाम् । सर्वेषां देवानाम् । एतद्वा अस्त्येतद्ध्यमृतम् । यद्ध्यमृतं तद्ध्यस्ति । एतदु तद् यन्मर्त्यम् ॥ २१ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । त्रय्यां वाव विद्यायां सर्वाणि भूतानि । हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभिसंस्करवा इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं पञ्चदशाह्नो रूपाणि मुहूर्ताः, पञ्चदश रात्रेरित्यनेन एकैकस्याहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता भवन्तीति, ते मुहूर्ताः संवत्सरे सम्भूयैतावन्तः स्युरिति परिगणयति–तानि संवत्सरे दशेति । प्रतिमासं नवशतसङ्ख्याका मुहूर्ताः, मिलित्वा अष्टशताधिकदशसहस्रसम्मिताः संवत्सरे भवन्तीत्यर्थः । सोऽत्रातिष्ठतेति । उक्तसङ्ख्येषु संवत्सरसम्बन्धिषु मुहूर्तेषु प्रतिष्ठितोऽभवत् ॥ २० ॥

यदुक्तं प्रजापतिना–" कथं न्वहमिमानि भूतानि पुनरात्मन्नावपेय, पुनरात्मन् दधीय, कथं न्वहमेवैषां सर्वेषां भूतानामात्मा स्यामिति " (श. प. १०।४।२।३) इतीक्षितं तदभिधानव्याजेन त्रय्याः सर्वभूतात्मकता प्रतिपाद्यते–अथ सर्वाणि भूतानि पर्यैक्षदित्यादिना । ' पर्यैक्षत् ' अन्विष्येष व्याप्नुमिति शेषः । त्रयी विद्या वेदत्रयम्, तत्र सर्वभूतानि दृष्टवान् । त्रय्याः सर्वाश्रयत्वमाह–अत्र हि सर्वेषां छन्दसामिति । गायत्र्यादिसकलच्छन्दसां स्वरूपमस्ति, स्तोमास्त्रिवृदादयः, मन्त्राणां सकलदेवप्रतिपादकत्वाद्देवस्वरूपमप्यस्ति, किं बहुना मर्त्यामृतभेदेन यद् द्विविधं तत्सर्वं त्रय्येवेत्याह–एतद्वा अस्तीत्यादिना । एतत्त्रयीरूपं वस्तु ' अस्ति ' सर्वदा विद्यते । एतदेव खल्वमृतं नाशरहितम् । त्रय्यास्तावदमृतत्वं नित्यत्वात् स्वतः सिद्धम् । यस्मादमृतं तस्मादस्ति, यत् सदा विद्यते तस्मादमृतानां देवानामाश्रयः तेनामृतात्मकत्वं, यच्च ' मर्त्यं ' मरणधर्मकं मनुष्यादि तदप्येतत्त्रयीरूपमेव अतो मर्त्यामृतात्मकं सर्वं जगदत्रान्तर्भूतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

यस्मात् ' त्रय्यां ' सर्वभूतानि विद्यन्ते अतः ' हन्तेति ' हर्षे ' त्रयीमेव विद्यामात्मानमभि ' लक्ष्य

स ऋचो व्यौहत् । (द्वा) द्वादश बृहतीसहस्राण्येतावत्यो हऽर्चो याः प्रजापतिसृष्टास्तास्त्रिꣳशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त ता यत्त्रिꣳशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त तस्मात्त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता अष्टाशतꣳ शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

(न्न) अथेतरौ वेदौ व्यौहत् । (द्वा) द्वादशैव बृहतीसहस्राण्यष्टौ यजुषां चत्वारि साम्नामेतावद्धैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टं तौ त्रिꣳशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतां तौ यत्त्रिꣳशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठेतां तस्मात्त्रिꣳशन्मासस्य रात्रयोऽथ यत्पङ्क्तिषु तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिस्ता अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २४ ॥

स ऋचो व्यौहत्–द्वादश बृहतीसहस्राणि । एतावत्यो हर्चो याः प्रजापतिसृष्टाः । तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त । ता यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठन्त । तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयः । अथ यत्पङ्क्तिषु–तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिः । ता अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २३ ॥

अथेतरौ वेदौ व्यौहत्–द्वादशैव बृहतीसहस्राणि । अष्टौ यजुषाम् । चत्वारि साम्नाम् । एतावद्धैतयोर्वेदयोर्यत्प्रजापतिसृष्टम् । तौ त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेताम् । तौ यत्त्रिंशत्तमे व्यूहेऽतिष्ठे-

---

' सऽकामयत ' यदक्षरात्मकं स्वशरीरं मत्कृतं कालाग्नौ इति विचार्य स प्रजापतिर्द्वादश–बृहतीसहस्रसम्मिता 'ऋचो' ' व्यौहत् ' विभक्तवान् । ऋचां चैतावत्सङ्ख्यामसत्य व्युदस्यति–एतावत्यो हऽर्चो याः प्रजापतिसृष्टा इति । ' तास्त्रिंशत्तमे व्यूहे ' इत्यादे , 'अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयोऽभवन्' इत्यवमन्तस्यायमर्थः –ता द्वादशसहस्र-सङ्ख्याका बृहत्य ऋचो द्वित्रिचतुरादिक्रमेण पूर्वबृद्धिमत्यावसाने त्रिंशद्भागा कृता । तत्र एकैकस्य भागस्य चतुःशतं बृहत्य , एवं त्रिंशत्तमे त्रिंशद्भागात्मको व्यूहो विभागस्थानमित्यर्थः । बृहती षट्त्रिंशदक्षरा, पङ्क्तिस्तु चत्वारिंशदक्षरा, अतो दश बृहत्यो नव पङ्क्तयः सम्पद्यन्ते । एवं शतं बृहत्यो नवति पङ्क्तयः । तथा चैकैकभागगतचतुःशतबृहतीनां षट्त्रिंशच्छतसङ्ख्याकाः पङ्क्तयः सम्पद्यन्ते । एवं सर्वासां त्रिंशत्सङ्ख्याकानां भागगतद्वादशसहस्रसम्मितानां बृहतीछन्दस्कानामृचां पङ्क्तित्वसम्पादने शतं बृहत्यो नवतिः पङ्क्तय इति रीत्या द्वादशानां बृहतीसहस्राणां द्वादशशतानि न्यूनानि । एवं च अष्टाशतं शतानि पङ्क्तयो भवन्ति । अथोत्तर-शतसङ्ख्याया नियतानि शतं शतानि तावन्त्यः पङ्क्तयो जाताः, अष्टाशतानि दशसहस्राणि अष्टशताधिकानी-त्यर्थः । तत्र ऋचां त्रिंशद्भागं तत्रापि पङ्क्तिष्ववस्थानं च प्रदर्शयति–तौ यत्त्रिंशत्तमे व्यूहे इति । यतस्त्रिंशद्भागाः , अतो ' मासस्य ' त्रिंशद्रात्रयः , यतः पङ्क्तिष्वतिष्ठन्त अतः ' पाङ्क्तः प्रजापतिः ' पाङ्क्तत्वं नाम पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम्–पञ्चपदा पङ्क्तिरिति सङ्ख्यासाम्यात् प्रजापतेः लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाभावात् पञ्च चितय इति षष्ठे प्रतिपादितम् (श॰ प॰ का॰ ६) ॥ २२ ॥ २३ ।"

यथा ऋग्वेदस्य त्रिंशता विभागैर्विभक्तानां द्वादशसहस्रबृहतीनां पङ्क्तित्वसम्पादनेन अष्टशताधिकदशसहस्र-सम्मिताः पङ्क्तयो जाताः एवं यजुःसामवेदयोरपि विभागं पङ्क्तित्वसम्पादनं च प्रदर्शयति–अथेतरौ वेदौ

(यस्त) ते सर्वे त्रयो वेदाः । (०) दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्य-शीतीनामभवन्त्स मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिमाप्नोन्मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥

स ऽएषु त्रिषु लोकेषूखायाम् । योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चच्छन्दो-मयᳫँ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथमऽआत्मा सम-स्क्रियत दवीयसि पुरो दवीयसि पुरः संवत्सरऽएव सर्वः कृत्स्नः सम-स्क्रियत ॥ २६ ॥

तान्-तस्मात्त्रिंशन्मासस्य रात्रयः । अथ यत्पङ्क्तिषु-तस्मात्पाङ्क्तः प्रजापतिः । ता अष्टाशतमेव शतानि पङ्क्तयोऽभवन् ॥ २४ ॥

ते सर्वे त्रयो वेदाः दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्यशीतीनामभवन् । स मुहूर्तेन-मुहूर्तेनाशीति-माप्नोत् । मुहूर्तेन मुहूर्तेनाशीतिः समपद्यत ॥ २५ ॥

स एषु त्रिषु लोकेषूखाया योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चत्-छन्दोमयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । तस्यार्धमासे प्रथम आत्मा समस्क्रियत । दवीयसि परः । दवीयसि परः । सम्वत्सर एव सर्वः कृत्स्नः समस्क्रियत ॥ २६ ॥

व्यौहदिति । अनयोरपि वेदयोर्द्वादशबृहतीसहस्राणामृचा तत्र यजुषामष्टौ सहस्राणि, साम्नां चत्वारि निष्क्रियेकैव कृत्वा । एतावन्त एव हि पूर्वं वेदद्वये प्रजापतिना सृष्टा ऋच इति । न ततो न्यूना वा अधिका वेत्यर्थः । तौ विरचने व्यूहे पङ्क्तिष्वतिष्ठेतानित्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् । एवं त्रय्याः अष्टशतानिकदशसहस्रपङ्क्तिरूपत्वसम्पादनाय संवत्सरस्य प्रजापतेर्मुहूर्तसङ्ख्यातास्येन त्रयीशरीरकत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥

अथात्र वेदत्रयगता. सकला. पङ्क्तीः सम्भूय अशीत्यात्मना सम्पादयति—ते सर्वे त्रयो वेदा इति । वेदत्रये तावत् चतुर्विंशतिबृहतीसहस्राणि, षट्शतानि विंशतिरिति षट्त्रिंशत्सहस्रसम्मिताः पङ्क्तयः सम्पन्नाः । पङ्क्ति-श्चत्वारिंशदक्षरा, पङ्क्तिद्वयं अशीतिरेका भवति, अशीत्यक्षराणि भवन्तीत्यर्थः । एवं च वेदत्रयगताः सर्वाः पङ्क्तयो द्वयोर्द्वयोरेकैकाऽशीतिर्भवन्तीति न्यायेन अष्टशतानिकदशसहस्रसङ्ख्या इति प्रागुक्तम् । अत उभयोः सङ्ख्ययोरन्योन्यमुहूर्तानामशीत्यात्मना सम्पत्तिः ॥ २५ ॥

उत्तरीत्या प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वं प्रागुक्तमिति दर्शयति—स एषु त्रिषु लोकेष्विति । 'स' प्रजापतिः लोकत्रयरूपायामुखायां योनावात्मानं रेतोरूपेण सिक्तवान् । आत्मानं विशिनष्टि—छन्दोमयमिति । त्रयीविद्यायां हि छन्दांसि स्तोमाः प्राणा देवता. सन्तीति प्रागुक्तम्, तन्मयमात्मानं सिक्तवान् । तत्र तस्य प्रजापतेः प्रथम आत्माऽर्द्ध-मासे सहस्रचतुर्विंशतिधा विभक्तः तावत्सङ्ख्या अर्द्धमासा इति तथैव संस्कृत इत्युच्यते । परोऽन्य आत्मा दवीयसि दूरतरे मासनिष्पन्नके वेदत्रयस्य त्रिंशद्धा विभागे चतुर्विंशतेर्दूरतर इत्यर्थः । पुनर्दवीयसि पर इति वचनं मुहूर्तात्मके सर्वत्रापेक्षया बहुसङ्ख्यासम्बन्धित्वादत्यन्तदूरतरत्वम् । एवं संवत्सर एव अर्द्धमासादिविधिमुहूर्तात्मके सर्वत्रात्मा कृत्स्नः संस्कृतः ॥ २६ ॥

१—'वेदत्रयेऽस्मिन्' इत्येतत्तु क. पु. पाठे दृश्यते ।

तद्यत्परिश्रितमुपाधत्त । तद्रात्रिमुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तानु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्त तदहरुपाधत्त तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्तानु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नकुरुत सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्माऽभवच्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः सऽएतन्मयऽएव भूत्वोर्ध्वऽउदक्रामत्स यः सऽउदक्रामदेष स चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

(स्त) तस्यैषा प्रतिष्ठा । यऽएष तपत्येतस्मादेवाध्यचीयतैतस्मिन्नध्यचीयतात्मनऽएवैनं तन्निरमिमीतात्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

तद् यत्परिश्रितमुपाधत्त—तद्रात्रिमुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । अथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्त—तदहरुपाधत्त । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपत । आत्मन्नकुरुत । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्माऽभवत्—छन्दोमयः, स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्वं उदक्रामत् । स यः स उदक्रामद्—एष स चन्द्रमाः ॥ २७ ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा य एष तपति, एतस्मादेवाध्यचीयत । एतस्मिन्नध्यचीयत । आत्मन एवैनं तन्निरमिमीत । आत्मनः प्राजनयत् ॥ २८ ॥

---

*यदुक्तं प्रजापतेः संवत्सरस्याहोरात्रमुहूर्तात्मकत्वं वेदत्रयरूपत्वं च तत्सर्वं चित्याग्नौ विभज्य प्रजापतिरूर्ध्वं लोक-*पधानवचनव्याजेन दर्शयति—तद्यत्परिश्रितमुपाधत्तेत्यादिना । 'तत्' तदा 'परिश्रितः' शर्करामुपाधत्त प्रजापतिः इति यत् तेन रात्रिमवोपहितवान् भवति । तदनु पञ्चदश मुहूर्तानुपाधत्त, मुहूर्ता लोकम्पृणेष्टका इति उक्तम् । अत पञ्चदशलोकम्पृणेष्टकोपधानेन रात्रौ पञ्चदश मुहूर्तानवोपहितवान् भवति । मुहूर्तानामशीत्या मकाराद्यशीतिरूपशीती-रुपहितवान् । अयमर्थः—प्रथमपरिश्रिदुपधानेन रात्रिं, पञ्चदशलोकम्पृणोपधानेन चाग्नौ संवत्सररूपे रात्रिगत-मुहूर्तान्, वदत्रयरूपे तु पञ्चदशपङ्क्त्यशीतीरुपहितवान् । एवम् अथ यद्यजुष्मतीमुपाधत्तेति योज्यम्, यजुष्मती नाम मन्त्रेणोपहितेष्टका तदुपधानेन अहः, तामनु पञ्चदशलोकम्पृणोपधानेन अहर्गतपञ्चदशमुहूर्तान् । वदत्रयपक्षे पञ्चदशाशीतीरुपहितवानिति । एतदुक्तं भवति—एकस्याः परिश्रितो यजुष्मत्याश्चोपधानेन रात्रिमहश्च त्रिंश लोकम्पृणोपधानेन तद्गतान् त्रिंशं मुहूर्तांस्त्रिंशतमशीतीश्चोपहितवानिति । एवं षट्त्रिंशत्सहस्राणां परिश्रितां यजुष्मतीनां चोपधानेन संवत्सरगतानहोरात्रान् लोकम्पृणोपधानेन सर्वान् मुहूर्तान् सकलाशीतीश्च चित्याग्नावुपहितवानिति । "हन्त त्रयीमेव विद्यामात्मानमभि संस्करवै" इति प्रजापतिना प्रतिज्ञातं निगमयति—एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतात्मन्नकुरुतेति । यतस्त्रयी विद्या सर्वच्छन्दस्तोमादिसर्वभूताधारः, अतस्त्रयीविद्याया आत्मन्यावापधारणाभ्यां सर्वभूतानां प्रजापतिरात्मा, सर्वच्छन्दस्तोमप्राणदेवतामयोऽभवदित्यर्थः । एवमग्निं चितवन्तं प्रजापतित्वं निदर्शयति—स एतन्मय एव भूत्वेति । 'एतन्मय' इत्येतच्छन्दः प्रकृतं सर्वं परामृशति, 'ऊर्ध्वं' 'उदक्रामत्' स 'एष' 'चन्द्रमा' जातः ॥ २७ ॥

'तस्य' चन्द्रमोरूपस्य प्रजापतेः आदित्यात्मिका 'एषा' प्रतिष्ठा आश्रयो जातः, चन्द्रः सदादित्या-

(२८) स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते । यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चदेवमेवैषऽ एतदात्मानमुखायां योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चति च्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राणमयं देवतामयं तस्यार्धमासे प्रथमऽ आत्मा सꣳस्क्रियते द्वीयसि परो द्वीयसि परः संवत्सरऽएव सर्व्वः कृत्स्नः सꣳस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद्यत्परिश्रितऽउपधत्ते । तद्रात्रिमुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीरथ यद्यजुष्मतीरुपधत्ते तदहरुपधत्ते तदनु पञ्चदश मुहूर्तान्मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीरेवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपतऽआत्मन्कुरुते सोऽत्रैव सर्व्वेषां भूतानामात्मा भवति च्छन्दोमयः स्तोममयः प्राणमयो देवतामयः सऽएतन्मयऽ एव भूत्वोर्ध्वऽउत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा । यऽ एष तपत्येतस्माद्ध्येवाधिचीयतऽएतस्मिन्नधिचीयतऽआत्मनऽएवैनं तन्निर्मिमीतऽआत्मनः प्रजनयति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति च्छन्दोमयꣳ स्तोममयं प्राण-

---

स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षते—यथैव तत्प्रजापतिरेषु त्रिषु लोकेषूखायां योनौ रेतोभूतमात्मानमसिञ्चत्—एवमेवैष एतदात्मानमुखायां योनौ रेतोभूतं सिञ्चति—छन्दोमयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । तस्यार्द्धमासे प्रथम आत्मा संस्क्रियते, द्वीयसि परः, द्वीयसि परः । संवत्सर एव सर्वः कृत्स्नः संस्क्रियते ॥ २९ ॥

तद् यत्परिश्रितमुपधत्ते—तद्रात्रिमुपधत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । अथ यद्यजुष्मतीमुपधत्ते—तदहरुपधत्ते । तदनु पञ्चदश मुहूर्तान् । मुहूर्ताननु पञ्चदशाशीतीः । एवमेतां त्रयीं विद्यामात्मन्नावपते, आत्मन् कुरुते । सोऽत्रैव सर्वेषां भूतानामात्मा भवति—छन्दोमयः, स्तोममयः, प्राणमयः, देवतामयः । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति ॥ ३० ॥

तस्यैषा प्रतिष्ठा—य एष तपति—एतस्माद्ध्येवाधिचीयते । एतस्मिन्नधिचीयते, आत्मन एवैनं तन्निर्मिमीते, आत्मनः प्रजनयति । स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैति—अथैतमेवात्मानमभिसम्भवति—छन्दो-

---

त्मनायन स्थित इत्यर्थः । एतस्माद्ध्याध्यचीयत—इत्यादरसमर्थ—वक्ष्यमाणपुरुषात्मकादेतस्मात् सूर्यादुपर्यध्यचीयत अत 'एतस्मिन्' इत्याधारे सप्तम्यभिहित । एतस्यैव विवरणम्—आत्मन एवैनमिति । अत आधारभूतस्य सूर्यस्य प्रतिष्ठाभ्यधते ति ॥ २८ ॥

मध्यमप्रदेशगतायां चितौ स्वात्मनि संवत्सरमन्त्ररूपे परिश्रिद्यजुष्मतीष्टकोपधानेनादित्ये प्रतिष्ठितं यत्, तत्सर्वं निदानीन्तने यजमाने योजयितुं प्रस्तौति—स यदग्निं चेष्यमाणो दीक्षत इति । 'स.' अनुष्ठाता 'यद्'

मयं देवतामयꣳ स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-१ ॥ (४. २.) ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । (ऽ) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोत्यथ म्रियन्ते तस्मादेष एव मृत्युः स यो हैतं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥ १ ॥

मयम्, स्तोममयम्, प्राणमयम्, देवतामयम् । स एतन्मय एव भूत्वोर्ध्व उत्क्रामति—य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते, यो वैतदेव वेद ॥ ३१ ॥

एष वै मृत्युर्यत्संवत्सरः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति । अथ म्रियन्ते । तस्मादेष एव मृत्युः । स यो हैतं मृत्युं संवत्सरं वेद—न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुः क्षिणोति । सर्वं हैवायुरेति ॥ १ ॥

यदा 'अग्निम्' इष्टकाभि 'चेष्यमाण' हेतौ शानच् प्रत्यय । चयनाद्धेतो 'दीक्षेत' तदा प्रजापतिवद् सर्वमनुष्ठातव्यम् । फल च तस्य तद्वचनीयाह—यथैव तत्प्रजापतिरित्यादिना—आत्मन एवैन निर्मिमीत आत्मनः प्रजनयति इत्यनेन । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयमत्र विशेष—प्रजापतिवृत्तान्तस्य भूतत्वादाख्यायाना भूतकालेऽर्थे अनद्यतने लङ् । अत्र तु वर्तमानप्रयोग इति । उक्तमर्थजानत विदुष फलमाह—स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैतीति । वेदितृनुष्ठात्रोरय विशेष—एकदा ज्ञात्वाऽनुष्ठान फलम् । ज्ञानमात्रे तु यावज्जीवम् । एव कर्मणो भावनाया फलमिति । अत एव ज्ञानपूर्वककर्मानुष्ठान केवल च ज्ञानमित्युभय दर्शितम्—य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेव वेदेति ॥ २९—३१ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१०—४—२) ॥

अथ संवत्सररूपप्रजापतेर्मृत्युरन्तकरूपत्व तद्रूपोपासनस्य फलम्, अग्निचयनस्यामृतत्वलक्षण फलम्, परिश्रिद्यजुष्मतीलोकपृणेष्टकानां संख्या तृतीयब्राह्मणे प्रदर्श्यते—एष वै मृत्युरिति । 'मृत्यु' आयुष क्षपयिता । संवत्सरस्य मृत्युरूपत्व व्यनक्ति—एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामिति । परिवर्तमानाभ्याम् 'अहोरात्राभ्यामायु क्षिणोति' हिनस्ति, "क्षिणु हिंसायाम्"—(धा. पा त. प. ४) इत्यस्य रूपम् । 'अथ' आयु क्षयानन्तर म्रियन्ते । संवत्सरमृत्युरूपोपासकस्य फलमाह—स यो हैतं मृत्युमिति । एव संवत्सरो मृत्युरिति 'य' उपास्ते अस्य 'आयु' आयुष्य 'जरस पुरा' 'एष' संवत्सरो 'न' हिनस्ति मदीयरूपमसौ जानातीत्यनुग्रहबुद्ध्येत्यर्थ. । तस्मात् सर्वमायुरेति ॥ १ ॥

(त्ये) एषऽ उऽएवान्तकः । (ऽ) एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छत्यथ म्रियन्ते तस्मादेषऽ एवान्तकः स यो हैतमन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं वेद न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति सर्वꣳ हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवाः । (ऽ) एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्रुर्यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

तऽएतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरे । (ऽग्नि) अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुबन्धꣳ सौम्यमध्वरं तऽएतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥

एष उ एवान्तकः । एष हि मर्त्यानामहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति । अथ म्रियन्ते । तस्मादेष एवान्तकः । स यो हैतमन्तकं मृत्युं संवत्सरं वेद—न हास्यैष पुरा जरसोऽहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं गच्छति, सर्वं हैवायुरेति ॥ २ ॥

ते देवा एतस्मादन्तकान्मृत्योः संवत्सरात्प्रजापतेर्बिभयाञ्चक्रुः । यद्वै नोऽयमहोरात्राभ्यामायुषोऽन्तं न गच्छेदिति ॥ ३ ॥

त एतान्यज्ञक्रतूंस्तेनिरे । अग्निहोत्रम्, दर्शपूर्णमासौ, चातुर्मास्यानि, पशुबन्धम्, सौम्यमध्वरम् । तऽएतैर्यज्ञक्रतुभिर्यजमाना नामृतत्वमानशिरे ॥ ४ ॥

ते हाप्यग्निं चिक्यिरे । तेऽपरिमिता ऽ एव परिश्रित ऽ उपदधुरपरिमिता यजुष्मतीरपरिमिता लोकम्पृणा यथेदमप्येतर्ह्येक ऽ उपदधतीति देवा ऽअकुर्व्वंन्निति ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः । (२) अमृतत्वमवरुरुत्समानास्तान्ह प्रजापतिरुवाच न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्थाति वैव रेचयथ न वाऽभ्यापयथ तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः । (स्ते) तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद्ब्रूहि यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥ ७ ॥

ते हाप्यग्निं चिक्यिरे । तेऽपरिमिता एव परिश्रित उपदधुः, अपरिमिता यजुष्मतीः, अपरिमिता लोकम्पृणाः—यथेदमप्येतर्ह्येक उपदधति—इति देवा अकुर्वन्निति । ते ह नैवामृतत्वमानशिरे ॥ ५ ॥

तेऽर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुरमृतत्वमवरुरुत्समानाः । तान्ह प्रजापतिरुवाच—न वै मे सर्वाणि रूपाण्युपधत्थ । अति वैव रेचयथ । न वाऽभ्यापयथ । तस्मान्नामृता भवथेति ॥ ६ ॥

ते होचुः—तेभ्यो वै नस्त्वमेव तद् ब्रूहि । यथा ते सर्वाणि रूपाण्युपदधामेति ॥ ७ ॥

अथ यथ विश्वसृन्निर्न्य [illegible] फलमिति तद्विपरीतानुष्ठाने फलं न सम्पन्नमिति पुरावृत्त प्रदर्शयति—ते हाप्यग्निं चिक्यिरे इति । ' ते ' पूर्वोक्ता देवा ' अग्निमपि चिक्यिरे ' चितवन्तः । " चिञ् चयने "—(धा पा स्वा. उ. ५) " परोक्षे लिट् "—(पा. सू. ३ । २ । ११५) । " विभाषा चेः "—(पा सू. ७ । ३ । ५८) इति कुत्वम् । " एरनेकाचः "—(पा सू. ६ । ४ । ८२) इति यणादेशः । ' ते ' चिन्वन्तो देवा ' अपरिमिता ' असङ्ख्याताः परिश्रितो यजुष्मतीर्लोकम्पृणाश्चोपदधुः । तेन [illegible] समभिव्याहारेण दर्शयति—यथेदमप्येतर्ह्येक उपदधतीति देवा अकुर्वन्निति । प्रथम इतिशब्दोऽनन्तरोक्तप्रकारदर्शकः । द्वितीय इतिशब्दो हेत्वर्थः । इत्येवमपरिमितपरिश्रिदादिनिर्देशात् अकुर्वन्नित्यतो हेतो ' एतर्हि ' अस्मिन्काले ' एके ' आचार्यास्तथैवोपदधति । ' ते ' एवमपरिमितपरिश्रिदादिनिर्देशा अनुष्ठितवन्तः ' अमृतत्वं ' ' न ' व्याप्तवन्तः ॥ ५ ॥

अथामृतत्वप्राप्त्यर्थं देवानां तपो दर्शयति—तेऽर्चन्तः श्राम्यन्त इति । ' अवरुरुत्समाना ' अवरोद्धुकामाः । तान् ह प्रजापतिरुवाचेत्यादस्यायमर्थः—अग्निरूपः प्रजापतिः स्वात्मन्युपधेयेष्टकानामसङ्ख्यापरिज्ञाना-भावेन पञ्चाशतमनुवदन् तैः पृष्टः स्वात्मन्याधेयानामिष्टकानां परिश्रितां च सङ्ख्यां निरूपितवानिति । उपधत्थ, अतिरेचयथ, अभ्यापयथ, भवथ,—इति थकारो वर्तमानप्रयोगाः । अभ्यापन नामाभ्यासिरन्यूनता । ' यथा ते सर्वाणि रूपाणि उपदधामेति ' देववाक्यम् । दधातेर्लोटि " आडुत्तमस्य पिच्च "—(पा. सू. ३ । ४ । ९२) इत्याडागमः ॥ ६ ॥ ७ ॥

स होवाच । षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्त षष्टिं च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरधि षट्त्रिंशतमथ लोकम्पृणा दश च सहस्राण्यष्टौ च शतान्युपधत्ताथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथाथामृता भविष्यथेति ते ह तथा देवाऽउपदधुस्ततो देवा ऽअमृता ऽआसुः ॥ ८ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत् । (दि) इत्थमेव सर्वे मनुष्या ऽ अमृता भविष्यन्त्यथ को मह्यं भागो भविष्यतीति ते होचुर्नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसद्यदैव त्वमेतं भागं हरासाऽअथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसद्योऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वा कर्मणा वेत्येषा हैव सा विद्या यदग्निरेतदु हैव तत्कर्म यदग्निः ॥ ९ ॥

स होवाच—षष्टिं च त्रीणि च शतानि परिश्रित उपधत्त । षष्टिं च त्रीणि च शतानि यजुष्मतीः—अधि षट्त्रिंशतम् । अथ लोकंपृणाः दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतान्युपधत्त । अथ मे सर्वाणि रूपाण्युपधास्यथ अथामृता भविष्यथेति । ते ह तथा देवा उपदधुः । ततो देवा अमृता आसुः ॥ ८ ॥

स मृत्युर्देवानब्रवीत्—इत्थमेव सर्वे मनुष्या अमृता भविष्यन्ति । अथ को मह्यं भागो भविष्यतीति । ते होचुः—नातोऽपरः कश्चन सह शरीरेणामृतोऽसत् । यदैव त्वमेतं भागं हरासै । अथ व्यावृत्य शरीरेणामृतोऽसत्, योऽमृतोऽसत्—विद्यया वा कर्मणा वेति । यद्वै तदब्रुवन्—विद्यया वा कर्मणा वेति । एषा हैव सा विद्या—यदग्निः । एतदु हैव तत्कर्म—यदग्निः ॥ ९ ॥

(स्ते) ते यऽएवमेतद्विदुः । (ये) ये वैतत्कर्म कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति ते सम्भवन्तऽएवामृतत्वमभिसम्भवन्त्यथ यऽएवं न विदुर्ये वैतत्कर्म न कुर्वते मृत्वा पुनः सम्भवन्ति तऽएतस्यैवान्नं पुनः पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते । (तऽ) एतमेव तदन्तकं मृत्युꣳ संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति यं देवाऽआप्नुवन्नेतमुपधत्ते यथैवैनमदो देवाऽउपादधत ॥ ११ ॥

ते य एवमेतद्विदुः । ये वैतत्कर्म कुर्वते—मृत्वा पुनः सम्भवन्ति । ते सम्भवन्त एवामृतत्वमभिसम्भवन्ति । अथ यऽएवं न विदुः । ये वैतत्कर्म न कुर्वते, मृत्वा पुनः सम्भवन्ति—त एतस्यैवान्नं पुनः पुनर्भवन्ति ॥ १० ॥

स यदग्निं चिनुते—एतमेव तदन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति—यं देवा आप्नुवन् । एतमुपधत्ते । यथैवैनमदो देवा उपादधत ॥ ११ ॥

बाधक, बाध्यनामभावे बाधकत्वमपि निवृत्तमित्यर्थः । अथ देववाक्यम्—' अत ' एभ्योऽस्मत्त ' पर ' कश्चन अपि 'शरीरेण' 'सह' 'नामृतोऽसत्' अमृतो न भवेत् । अन्ते पश्चात्त्वमस्य रूपम् अमरेति । हे मृत्यो त्वम्, यदा 'एत भाग' शरीरलक्षण 'हरासै' आहरे—"हृञ् हरणे—"(धा. पा. भ्वा. उ. ९२१) पञ्चमे लकारे " लेटोऽडाटौ "—(पा. सू. ३।४।९४) इत्याडागमे " वैतोऽन्यत्र "—(पा. सू. ३।४।९६) इत्यैकारः । अथ तदनन्तरं शरीरेण व्यावृत्य शरीरं विहायेत्यर्थः । अमृतोऽसत् भवेत् । किमेव सर्वोऽप्यमृतः ? नेत्याह—योऽमृतोऽसद्विद्यया वा कर्मणा वेति । यो ' विद्यया ' उपासनया ' कर्मणा ' अनुष्ठानेन वाऽमृतत्वं प्राप्नोति तस्य शरीरं त्वया भागत्वेन स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । यदुक्तं देवैः—' विद्यया वा कर्मणा वेति ' तयोरर्थं श्रुतिः स्वयमाह—यद्वै तदब्रुवन्विद्यया वेति । अग्निरेव विद्या, अग्निचयनमेव कर्म नान्यविषयं ज्ञानं कर्म वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कर्म कुर्वता विदुषाऽविदुषा च शरीरपरित्यागोत्पत्ती समाने, पुनः कर्मविद्याभ्यां ज्ञाने विशेषः स्यादित्याशङ्क्य विशेषं फलव्यतिरेकं दर्शयति—ते य एवमेतद्विदुरिति । अग्निं विद्वांसोऽनुतिष्ठन्ति अथ ' मृत्वा ' शरीरं विहाय ' पुनः सम्भवन्ति ' उत्पद्यन्ते, उत्पद्यमाना अमृता एवोत्पद्यन्ते । ये तु विद्याकर्मविरहितास्ते मृत्वा पुनः पुनरुत्पद्यमाना मृत्यो ' अन्नं ' भवन्ति । मृत्युना अद्यमाना भवन्तीति विद्याकर्मतद्भावयोरमृतत्वतदभावौ इति व्यतिरेकोऽस्मादित्यर्थः ॥ १० ॥

विद्याकर्मणोरनुष्ठानेन फलमित्युक्तम्, अनन्तरमर्थमाह—स यदग्निं चिनुते इति । यदा ' अग्निं ' चिन्वानः स्यात् ' य देवा ' अग्निनाप्नुवन् ' एतमेव ' अन्तकं मृत्युं संवत्सरं प्रजापतिमग्निमाप्नोति—अन्तकादिरूपमग्निमनेन देवैः प्राप्तत्वेन प्राप्नोतीत्यर्थः । देवा अग्निमुपधानं यदकार्षुः, तद्वेदनं तथैवादौ करोतीति

परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहान्यर्धमासान्मासानृतूँल्लोकम्पृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

(तांस्त) तद्याः परिश्रितः । (ता) रात्रिलोकास्ता रात्रीणामेव साऽऽप्तिः क्रियते रात्रीणां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयस्तासामेकविंशतिं गार्हपत्ये परिश्रयति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु द्वेऽएकषष्टे शतेऽआहवनीये ॥ १३ ॥

परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोति । यजुष्मतीभिरहानि । अर्धमासान्, मासान्, ऋतून् । लोकंपृणाभिर्मुहूर्तान् ॥ १२ ॥

तद् याः परिश्रितः—रात्रिलोकास्ताः । रात्रीणामेव साऽऽप्तिः क्रियते, रात्रीणां प्रतिमा । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयः । तासामेकविंशतिं गार्हपत्ये परिश्रयति । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येषु । द्वे एकषष्टे शते आहवनीये ॥ १३ ॥

साधनैक्यं दर्शयति—एतदुपपद्यते यदेनमदो देवा इति । अदः—शब्दो विप्रकृष्टवचनः, पूर्वं यथा देवा एतमग्निमुपादधुः एवमेनमग्निमिदानीमनुष्ठाताऽप्युपपद्यते ॥ ११ ॥

यदनेन "स सर्वान् प्रजापतिमभिमाप्नोति" इति समनन्तरातीतग्रन्थे (श.प. १०।४।३।११) उदितम्, तदेव विशदयति—परिश्रिद्भिरेवास्य रात्रीराप्नोतीत्यादिना । परिश्रितां रात्रिरूपत्वं यजुष्मतीनामहोरूपत्वं च (श प १०।४।२।२७) प्रागुक्तम् । यजुष्मतीभिरेवार्द्धमासमासर्तुप्राप्तिरुत्तरत्र वक्ष्यते—"ततो याश्चतुर्विंशतिरर्द्धमासलोकास्ता अर्द्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽथ या द्वादश मासलोकास्ता मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ता उ द्वे द्वे सहऽर्तुलोका ऋतूनामनून्यताये"—(श.प. १० । ४ । ३ । १९) इति । लोकंपृणाभिरिष्टकाभिर्मुहूर्त्तानाप्नोति । तासां मुहूर्त्तरूपत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

परिश्रिदादिभि रात्र्यहरादिप्राप्तिमेव क्रमेण विवृणोति—तद्याः परिश्रित इत्यादिना । तत्र परिश्रितां सङ्ख्याम्, स्थानविशेषेण तद्विभागं चाह—षष्टिश्च त्रीणि च शतानीति । गार्हपत्ये एकविंशतिं परिश्रित उपदध्यात् । द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्विति । धिष्ण्या अष्टौ—होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकपोतृनेष्टॄणां षण्णां षट्, आग्नीध्रमार्जालीयौ द्वौ । अत्र परिश्रिदिष्टकाविभागं कात्यायन सूत्रयामास—"धिष्ण्याग्निनोत्पष्टेष्टकाल्लोकंपृणाभिश्च सर्वांस्तिरश्चो न्युप्य न्युप्य पुरस्तात् चार्त्विज्ये सकृन्मन्त्रवचनम् । होत्रीये त्रिरेकविंशत्या ब्राह्मणाच्छंस्ये द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये शेषा अष्टेष्टका । यावदिष्टक परिश्रित परिनिधाय" (का. श्रौ. सू. १८ । ९३–९९) इति । अत्र पुरस्तादिति यजुष्मतीष्टका । त्रिर्द्वि पदे मन्त्रावृत्तिवाचके । अत्र होत्रब्राह्मणाच्छंसमार्जालीयानां त्रयाणां सम्भूय अष्टात्रिंशत् परिश्रित । शिष्टानां पञ्चानां धिष्ण्यानामष्टाविति चत्वारिंशत् । उभयोर्मीलनेनाऽशीतिर्भवन्ति । आहवनीये तु एकषष्ट्युत्तरद्विशतसङ्ख्याका परिश्रित । 'एकषष्टे' इति—"तदस्मिन्नधिकमिति दशान्तात्"—(पा. सू. ५ । २ । ४५) इति षष्टिशब्दात् प्रत्ययः ॥ १३ ॥

'(प्रेऽय) अथ यजुष्मत्यः । (त्यो) दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मोऽउलूखलमुसलेऽउखा पञ्च पशुशीर्षाणि पञ्चदशापस्याः पञ्च च्छन्दस्याः पञ्चाशत्प्राणभृतस्ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥ (अर्धप्रपाठकः ॥ कं० ४९)

अथ यजुष्मत्यः–दर्भस्तम्बः, लोगेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषौ, स्रुचौ, स्वयमातृण्णा, दूर्वेष्टका, द्वियजुः, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतव्ये, अषाढा, कूर्मः, उलूखलमुसले, उखा, पञ्च पशुशीर्षाणि, पञ्चदशापस्याः, पञ्च च्छन्दस्याः, पञ्चाशत्प्राणभृतः । ता द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिः ॥ १४ ॥

यजुष्मतीनां सख्याम्, चितिषु तद्विभागं च दर्शयति–अथ यजुष्मत्य इति । सङ्ख्या तावत्–" ता सर्वा पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि " (१९ कण्डिकायां) इति वक्ष्यते । अत्र पञ्चचितिभेदेन यजुष्मती परिगणयति–दर्भस्तम्ब इत्यादिना । " कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीं" (का. श्रौ. सू. १७ । ४६) इति तस्योपधानमुक्तम्, अस्य तूष्णीमुपधानात्कथं यजुष्मदिष्टकानाम्ना व्यपदेशः । सत्यम्; अस्योपरि समन्त्रहोमकरणादस्य यजुष्मत्त्वम् उच्यते । तथा च त प्रस्तुत्य कात्यायन–" पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्नभिजुहोति सजूरब्द इति " (का. श्रौ. सू. १७ । ४७) इति । लोगेष्टका नाम " मा मा हिंसीत् " (वा. स. १२।१०२) इति प्रत्यूचमुपहितास्ततस्त इष्टका –(का. श्रौ. सू. १७ । ६६) । " अपां पृष्ठमसि " (वा. स. १३–२) इति–मन्त्रेणोपहितं पुष्करपर्णम् (का. श्रौ. सू. १७ । ७३) । " ब्रह्म जज्ञानम् " इति रुक्म (का. श्रौ. सू. १७ । ७४) । " हिरण्यगर्भः " (वा. स १३ । ४ ।) इति पुरुष उपहित (का. श्रौ. सू. १७ । ७६) । " अग्नेष्ट्वा " (वा. सं. १३ । १३ ।) इति मन्त्रेण घृतपूर्णा कार्ष्मर्यमयी स्रुक् (का. श्रौ सू. १७ । ८४) । " इन्द्रस्य त्वा " (वा. स. १३ । १४) इति दधिपूर्णौदुम्बरी स्रुक् (का. श्रौ. सू. १७ । ८५) । " ध्रुवाऽसि " (वा. स. १३ । १६) इति स्वयमातृण्णा (का. श्रौ. सू. १७ । ८७) । " काण्डात्काण्डात् " (वा. स. १३ । २०) इति दूर्वेष्टका (का श्रौ सू. १७ । ९०) । " यास्ते अग्ने सूर्ये " (वा. स. १३ । २२) इति मन्त्रेणोपहिता द्वियजुर्नामेष्टका (का. श्रौ. सू. १७ । ९२) । " विराट् स्वराट् " (वा. स. १३।२४) इति 'रेतःसिचौ' (का. श्रौ. सू. १७ । ९४) । 'प्रजापतिष्ट्वा सादयतु" (वा. स. १३ । २४) इति " विश्वज्योतिः " (का. श्रौ. सू. १७ । ९५) । " मधुश्च माधवश्च " (वा. स. १३ । २५) इति द्वे ऋतव्यसंज्ञके (का. श्रौ सू. १७ । ९६) । " अषाढाऽसि " (वा. स. १३ । २६) इति " अषाढा " (का. श्रौ. सू. १७ । ९७) । " मधु वाता ऋतायते " (वा. स. १३ । २७–२९) इति मन्त्रैरुपहित ' कूर्मः ' (का. श्रौ. सू. १७ । ९९) । " विष्णोः कर्माणि " (वा. स. १३ । ३३) इति ' उलूखलमुसले ' (का. श्रौ सू. १७ । १०२) । " ध्रुवासि " (वा. सं. १३ । ३४) इति मन्त्रेण उखा (का. श्रौ. सू. १७ । १०६) ।

(३) अथ द्वितीया । पञ्चाश्विन्यो द्वेऽऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च प्राणभृतः पञ्चापस्याऽएकया न विꣳशतिर्वयस्यास्ताऽएकचत्वारिꣳशद्द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥

(३) अथ तृतीया । स्वयमातृण्णा पञ्च दिश्या विश्वज्योतिश्चतस्रऽऋतव्या दश प्राणभृतः षट्त्रिꣳशच्छन्दस्याश्चतुर्दश वालखिल्यास्ताऽएकसप्ततिस्तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया—पञ्चाश्विन्यः, द्वे ऋतव्ये, पञ्च वैश्वदेव्यः, पञ्च प्राणभृतः, पञ्चापस्याः । एकया न विंशतिर्वयस्याः । ता एकचत्वारिंशत् द्वितीया चितिः ॥ १५ ॥

अथ तृतीया—स्वयमातृण्णा, पञ्च दिश्याः, विश्वज्योतिः, चतस्र ऋतव्याः, दश प्राणभृतः, षट्त्रिंशच्छन्दस्याः, चतुर्दश वालखिल्याः । ता एकसप्ततिः तृतीया चितिः ॥ १६ ॥

" आदित्यं गर्भम् " (वा. स. १३ । ४१) इति प्रतिमन्त्रमनुसहितानि ' पञ्च पशुशीर्षाणि ' (का. श्रौ. सू. १७ । ११६) । " अपां त्वेमन् " (वा. स. १३ । ५३) इति प्रतिमन्त्रमनुसहिता ' पञ्चदशापस्या '—(का. श्रौ. सू. १७ । १२४) । गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमनुसहिता ' पञ्च च्छन्दस्या ' । " अयं पुरो भुवः " (वा. स. १३ । ५४) इति प्रतिमन्त्रमनुसहिता ' पञ्चाशत् प्राणभृतः ' (का. श्रौ. सू. १७ । १२९) । एवं प्रथमचितावुक्ता पशुभ्यनीरिष्टका सम्भूय गणयति—द्वाभ्यां न शतं प्रथमा चितिरिति । द्वाभ्यामून शतमित्यर्थः ॥ १४ ॥

द्वितीयायां चितौ दर्शयन्ते इति प्रतिजानीते—अथ द्वितीयेति । " ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः "—(वा. स. १४ । १) इति प्रतिमन्त्रमनुसहिता ' पञ्चाश्विन्य ' (का. श्रौ. सू. १७ । १८०) । " शुक्रश्च शुचिश्च "—(वा. स. १४ । ६) इति ' द्वे ऋतव्ये ' (का. श्रौ. सू. १७ । १८१) । " सजूर्ऋतुभि "—(वा. स. १४ । ७) इति प्रतिमन्त्रं ' पञ्च वैश्वदेव्य ' (का. श्रौ. सू. १७ । १८३) । " प्राणं मे "—(वा. स. १४ । ८) इति पञ्चभिर्मन्त्रैरुपहिता ' पञ्च प्राणभृत ' (का. श्रौ. सू. १७ । १८५) । " अपः पिन्व " (वा. स. १४ । ८) इति प्रतिमन्त्रं ' पञ्चापस्या ' (का. श्रौ. सू. १७ । १८६) । " मूर्धा वयः "—(वा. स. १४ । ९) इति प्रतिमन्त्रमनुसहिता एकोनविंशतिर्वयस्या (का. श्रौ. सू. १७ । १८७) । एवं द्वितीयायां चितौ एकचत्वारिंशदुपधानम् ॥ १५ ॥

तृतीयायां " इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् "—(वा. स. १४ । ११) इति मन्त्रेणोपहिता ' स्वयमातृण्णेष्टका ' (का. श्रौ. सू. १७ । १९१) । " राज्ञसि "—(वा. स. १४ । १३) इति प्रतिमन्त्रम् । ' पञ्च दिश्या ' (का. श्रौ. सू. १७ । १९२) । " विश्वकर्मा त्वा सादयतु "—(वा. स. १४ । १४) इति मन्त्रेण ' विश्वज्योति ' (का. श्रौ. सू. १८ । १९३) । " नभश्च नभस्यश्च "—(वा. स. १४ । १५) इति " इषश्चोर्जश्च "—(वा. स. १४ । १६) इति च ' चतस्र ऋतव्या ' (का. श्रौ.

(३) अथ चतुर्थी । (र्थी) अष्टादश प्रथमाऽअथ द्वादशाऽथ सप्तदश ताः सप्तचत्वारिꣳशच्चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥

(३) अथ पञ्चमी । पञ्चाशत्पत्नाश्चत्वारिꣳशद्विराजऽएकया न त्रिꣳशत्स्तोमभागाः पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाऽएकत्रिꣳशच्छन्दस्याऽअष्टौ गार्हपत्या चितिरष्टौ पुनश्चितिरृतव्ये विश्वज्योतिर्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाऽइमा पृश्निर्यश्चितेऽग्निर्निधीयते ताऽअष्टात्रिꣳशꣳ शतं पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थी—अष्टादश प्रथमाः, अथ द्वादश, अथ सप्तदश । ताः सप्तचत्वारिंशत् चतुर्थी चितिः ॥ १७ ॥

अथ पञ्चमी—पञ्चाशत्पत्नाः, चत्वारिंशद्विराजः, एकया न त्रिंशत्स्तोमभागाः, पञ्च नाकसदः पञ्च पञ्चचूडाः, एकत्रिंशच्छन्दस्याः, अष्टौ गार्हपत्या चितिः, अष्टौ पुनश्चितिः, ऋतव्ये, विश्वज्योतिः, विकर्णी च, स्वयमातृण्णा च, अश्मा पृश्निः, यश्चितेऽग्निर्निधीयते । ता अष्टात्रिंशं शतं पञ्चमी चितिः ॥ १८ ॥

सू. १७ । १९४–१९६) । "आयुर्मे पाहि" (वा. स. १४ । १७) इति प्रतिमन्त्रम 'दश प्राणभृत '–(का. श्रौ. सू. १७ । १९७) । "मा च्छन्द प्रमा च्छन्द" (वा. स. १४ । १८) इति प्रतिमन्त्रम् 'षट्त्रिंशाच्छन्दस्या' (का श्रौ सू. १७।१९८) । "मूर्द्धाऽसि राट्"–(वा. स. १४।२१) इति प्रतिमन्त्रम् 'चतुर्दश वालखिल्या '–(का. श्रौ. सू १७ । १९९–२०३) । एव तृतीयस्या चितौ एकसप्ततिर्यजुष्मत्य ॥ १६ ॥

चतुर्थ्याम्—"आशुस्त्रिवृत"–(वा. स. १४ । २३) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता अष्टादश स्तोमाख्या इष्टका प्रथमा इत्युच्यन्ते । "अग्नेर्भाग"–(वा स० १४ । २४) इति प्रतिमन्त्रम् 'दश स्पृत ' (का. श्रौ सू. १७।२११–२२०) । "सहश्च सहस्यश्च"–(वा.स.१४।२७) इति द्वे ऋतव्ये (का. श्रौ.सू १७ । २२१) । मिलित्वा 'अथ द्वादश ' इत्युक्तम् । "एकयाऽस्तुवत"–(वा. स. १४ । २८) इति प्रतिमन्त्र सप्तदश सृष्ट्य –(का. श्रौ. सू १७।२२२) । एव चतुर्थ्यां सप्तचत्वारिंशद्यजुष्मत्य ॥१७॥

पञ्चम्याम्—"अग्ने जातान्"–(वा. स. १५ । १) इति प्रतिमन्त्र 'पञ्चाशत्पत्ना '–(का. श्रौ. सू. १७ । २२६) । "एवश्छन्द"–(वा स. १५ । ४) इति प्रतिमन्त्र 'चत्वारिंशद्विराज '–(का. श्रौ. सू. १७।२२८) । "रश्मिना सत्याय सत्य जिन्व"–(वा. स. १५ । ६) इति प्रतिमन्त्रमुपहिता 'एकोनत्रिंशत्स्तोमभागा '–(का श्रौ. सू १७।२३२) । "राज्ञ्यसि प्राची दिक्"–(वा. स. १५ । १०) इति प्रतिमन्त्र 'पञ्च नाकसद '–(का. श्रौ सू. १७ । २३६) । "अय पुर" (वा. स. १५ । १५) इति प्रतिमन्त्र 'पञ्च पञ्चचूडा '–(का. श्रौ. सू १७।२३७) । "अग्निर्मूर्द्धा दिव ककुत् '–(वा. स. १५ । २०) इति प्रत्यृचमेकत्रिंशच्छन्दस्या –(का. श्रौ. सू. १७ । २४०) ।

(स्ता) ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ताऽअह्नामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽह्नां प्रतिमा ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषं तासां षट्त्रिंशी ततो याश्चतुर्विंशतिरर्धमासलोकास्ता ऽअर्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियतेऽर्धमासानां प्रतिमाऽथ या द्वादशमासलोकास्ता मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मासानां प्रतिमा ताऽउ द्वे द्वे सहऽर्तुलोका ऽऋतूनामशून्यतायै ॥ १९ ॥

ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानि । ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि—अहर्लोकास्ताः । अह्नामेव साऽऽप्तिः क्रियते, अह्नां प्रतिमा । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्याहानि । अथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषम्—तासां षट्त्रिंशी । ततो याश्चतुर्विंशतिः—अर्धमासलोकास्ताः । अर्धमासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते । अर्धमासानां प्रतिमा । अथ या द्वादशमासलोकास्ताः । मासानामेव साऽऽप्तिः क्रियते, मासानां प्रतिमा । ता उ द्वे द्वे ह ऋतुलोकाः ऋतूनामशून्यतायै ॥ १९ ॥

" अग्ने ऽग्नि "—(वा. सं. १२ । ४७) इत्यादिकाऽष्टौ गार्हपत्यादिभिः " येन ऋषयस्तपसा सत्रम् "—(वा. स. १५ । ४९) इत्यादिभिरुपहिता अष्टौ पुनश्चितिः—(का. श्रौ. सू. १७ । २५४) । ' तपश्च तपस्यश्च '—(वा. स. १५ । ५७) इति द्वे ऋतव्ये—(का. श्रौ. सू. १७।२५८) । " परमेष्ठी त्वा सादयतु "—(वा. स. १५।५८) इति विश्वज्योतिः—(श्रौ. सू. १७ । २५९) । "प्रोथदश्वः"—(वा. सं. १५।६२) इति विकर्णी—(का. श्रौ. सू. १७।२६१) । " आयोष्ट्वा सदने "—(वा. स. १५ । ६३) इति मन्त्रेणोपहिता ' स्वयमातृण्णा—(का. श्रौ. सू. १७।२६१) । "विमान एष दिवः"—(वा. स. १७।५४) इति ह्यस्यमानाग्नौ हिरण्ये उपहितः "पृश्निपरमा" सूत्र नु " पृश्निपरमा चाग्नीध्रीये " (का. श्रौ. सू. १८ । ९४) इत्युदाहरन् । चित्याग्नेरुपरि अग्निं निदधाति । " सुपर्णोऽसि " (वा. सं. १७।७२) इति " वषट्कारेण " (का. श्रौ. सू. १८।३७) इति सूत्रात् । वषट्कारान्तमन्त्रेण निहितोऽग्निराहवनीय इष्टकेत्यर्थः । एवं पञ्चम्यां चितौ असपत्नाद्या आहवनीयान्ताः आग्नीध्रीयोपहितपृश्निपरमया सह अष्टात्रिंशदधिक शत यजुष्मत्य इष्टकाः॥१८

पञ्चचितिगताः यजुष्मतीः सर्वाः सम्भूय गणयति—ताः सर्वाः पञ्चभिर्न चत्वारि शतानीति । पञ्चोनचतुःशतसंख्याकाः सर्वा यजुष्मत्य इत्यर्थः । एतासामेवाहरर्धमासमर्तुरूपता विभज्य दर्शयति—ततो याः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता इति । तत्र ' याः ' षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याकाः यजुष्मत्य इष्टकाः ता ' अहर्लोकाः ' अहर्लोकप्राप्तिहेतुभूता इत्यर्थः । ता अह्ना प्रतिमाः प्रतिकृतय इति । संवत्सरस्यापि तावन्त्येवाहानि एवं षष्ट्यधिकशतत्रये गते पञ्चत्रिंशदवशिष्टाः । अथ तासां पुरीषमन्तिम चयोपरि षट्त्रिंशत्संख्या इत्याह—अथ याः षट्त्रिंशत्पुरीषं तासां षट्त्रिंशीति । " इन्द्र विश्वा अवीवृधन् "—(वा. सं. १२ । ५६) इति मन्त्रेण पुरीषमुपधीयते, अतस्तस्या अपि यजुष्मत्त्वाद्यजुष्मतीष्विष्टकासु मध्ये परिगणनमित्य॰

१—अत्र कण्डिकायां सर्वत्र ' प्रतिमा ' इति पाठो भाष्यानुसारं समीचीनः प्रतिभाति । एवमुत्तरत्रापि ।

(याऽअ) अथ या लोकम्पृणाः । (०) मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्त्तानामेव साऽऽप्तिः क्रियते मुहूर्त्तानां प्रतिमा ता दश च सहस्राण्यष्टौ च शतानि भवन्त्येतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्तास्तासामेकविंशतिं गार्हपत्यऽउपदधाति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्वाहवनीयऽइतराऽएतावन्ति वै संवत्सरस्य रूपाणि तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि भवन्ति ॥ २० ॥

तद्धैके । (कऽ) आहवनीयऽएवैताः सम्पदमापिपयिषन्त्यन्ये वाऽएतेऽग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहिताऽइह सम्पश्येमेति न तथा कुर्याद्दश वाऽएतानग्नींश्चिनुतेऽष्टौ धिष्ण्यानाहवनीयं च गार्हपत्यं च तस्मादाहु-

---

अथ या लोकम्पृणाः—मुहूर्तलोकास्ताः । मुहूर्तानामेव साऽऽप्तिः क्रियते, मुहूर्तानां प्रतिमा । ता दश च सहस्राणि, अष्टौ च शतानि भवन्ति । एतावन्तो हि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । तासामेकविंशतिं गार्हपत्य उपदधाति । द्वाभ्या नाशीतिं धिष्ण्येषु । आहवनीय इतराः । एतावन्ति वै सवत्सरस्य रूपाणि—तान्यस्यात्राप्तान्युपहितानि ॥ २० ॥

तद्धैक आहवनीय एवैता सम्पदमापिपयिषन्ति । अन्ये वा एते,अग्नयश्चिताः किमन्यत्रोपहिता इह सम्पश्येमेति । न तथा कुर्यात् । दश वा एतानग्नींश्चिनुते, अष्टौ धिष्ण्यान्, आहवनीयं च

भिप्राय । ता षट्त्रिंशतमिष्टका विभज्य अर्द्धमासमासाद्यात्मिका इत्याह—ततो याश्चतुर्विंशतिर्यजुष्मत्य ता अर्द्धमासप्रतिमा —सख्यासाम्यात् अर्द्धमासात्मना सम्पन्ना । सवत्सरस्यापि तावन्त एवार्द्धमासा । अथ या द्वादश विद्यन्ते ता मासप्रतिमा सख्यासाम्यात् । एव षट्त्रिंशदिष्टका अर्द्धमासमासात्मना सम्पन्ना । अथ कथ यजुष्मतीभिरहान्यर्द्धमासान्मासानृतूनिति । यजुष्मतीभिर्ऋतुप्राप्तिरुक्ता तत्राह—ता उ द्वे द्वे सह ऋतुलोकाः इति । 'ता ' द्वादश लोका ' द्वे द्वे ' सह सम्भूय ऋतुलोका सवत्सरेऽपि वर्तन्त इति साम्यात् । किमर्थमेव सम्पादनमिति तद्दर्शयति—ऋतूनामशून्यताया इति । ऋतूनामिष्टकारूपत्वाभाव तेषां सव सरावयवानामप्राप्तिर्भवतीति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

लोकपृणाभिर्मुहूर्तप्राप्तिं सख्यासाम्यादुपपादयति—अथ या लोकम्पृणा मुहूर्तलोकास्ता इति । तासामुपधानप्रदेशसख्याविशेष दर्शयति—एकविंशतिं गार्हपत्य उपदधातीति । लोकपृणानामष्टशताधिकदशसाहस्रसम्मितानां मध्ये गार्हपत्ये एकविंशतिं लोकपृणा उपदध्यात् । तत्र परिश्रितोऽपि तावत्य इत्युक्तम् । द्वाभ्या नाशीतिं धिष्ण्येष्विति । अस्मिन्नर्थे सूत्रम्—"परिश्रिदुपधानविभागसमये पूर्वमुदाहृतम् । " धिष्ण्याश्विनोत्यष्टेष्टकाल्लोकपृणाभिश्चतुः सक्तीन् " (का. श्रौ. सू. १८ । ९३) इत्यादिकम् । अत्र गार्हपत्यधिष्ण्यानामेकोनशतं लोकपृणा गताः । शिष्टा सर्वा आहवनीये उपधेया एव परिश्रिद्यजुष्मतीलोकपृणाभि सवत्सरस्य सकलानि रूपाणि, अहोरात्रार्द्धमासमासर्तुमुहूर्त्तात्मकान्युपहितवान् भवतीति चयनस्य सवत्सरात्मकाग्निप्राप्ति फलमित्युक्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

अत्र केचनाहवनीय एव सकला अपि लोकम्पृणा उपधेया इत्याहु, तेषां मतमनूद्य दूषयति—तद्धैक

र्विराडग्निरिति दशाक्षरा हि विराट् तान्त्सर्वानिकामिनैवावरुन्धेऽग्निरि-त्येतस्य हवैतानि सर्वाणि रूपाणि यथा संवत्सरस्याहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतव एवमस्यैतानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये ह तथा कुर्वन्ति । (न्त्ये) एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्धा कुर्वन्त्यथो पापवस्यसं कुर्वन्ति क्षत्त्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीमाग्नीध्रीये वाऽश्मानं पृश्निमुपदधात्यथ तं सम्पश्यति किमु तं सम्पश्यन्तितरा न सम्पश्येद्येनैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहते स एकादशः ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं च । तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् । तान्त्सर्वानिकामिनैवावरुन्धे । अग्नि-रित्येतस्य ह्येवैतानि सर्वाणि रूपाणि । यथा संवत्सरस्याहोरात्राणि, अर्धमासाः, मासाः, ऋतवः, एवमस्यैतानि सर्वाणि रूपाणि ॥ २१ ॥

ते ये ह तथा कुर्वन्ति-एतानि हास्य ते रूपाणि बहिर्धा कुर्वन्ति । अथो पापवस्यसं कुर्वन्ति । क्षत्त्राय विशं प्रतिप्रतिनीं प्रत्युद्यामिनीम् । आग्नीध्रीये वा अश्मानं पृश्निमुपदधाति । अथ तं सम्पश्यति । किमु तं सम्पश्यन्नितरा न सम्पश्येत् । येनैव निर्ऋतिं पाप्मानमपहते-स एका-दशः ॥ २२ ॥

आहवनीय एवैता सम्पद्यमिति । लोकम्पृणानां मुहूर्तरूपाणां सम्पत्तिमाहवनीयाग्नावेवाप्तुमिच्छन्ति । तदेवो-पपदति-' अन्ये वाऽस्ते भव ' गार्हपत्यधिष्ण्योपलक्षणा चिता लोकम्पृणेष्टकाभि । अत अन्यत्रोपहिता इष्टका इहाहवनीयचित्याग्नौ किं सम्पश्येम सम्भूय जानीमह इति केषाञ्चिन्मतम् । तस्योत्तरम्-चित्ये यजमानो दशाग्नीन्, गार्हपत्याहवनीयौ, अष्टौ धिष्ण्यान्, चिनुते । अग्निगतदशसङ्ख्याया एव विराडात्मकत्वेनैव वैदिक-प्रसिद्धिं दर्शयति-तस्मादाहुर्विराडग्निरिति । दशाक्षरा हि विराट् अतोऽग्निर्विराड्रूप इति वदन्ति । यद्येवम् अग्निं चिनुत इत्येकवचनान्ताग्निशब्दव्यवहारः कथमित्याशङ्क्य तदुपपादयति-तान्त्सर्वानेकमग्निमेवावरुन्धेऽ-ग्निरिति । एतस्यैकस्यैवाग्नेरेतानि गार्हपत्यादिलक्षणानि रूपाणि यथैकस्य संवत्सरस्य अहोरात्रार्धमासमासर्तवो रूपाणि एवमित्यर्थः ॥ २१ ॥

केषाञ्चिन्मते दोषमाह-ते ये ह तथा कुर्वन्तीति । ये तथा आहवनीय एव सम्पत्तिं कुर्वन्ति-ते ' एतानि ' गार्हपत्यधिष्ण्यलक्षणानि रूपाणि संवत्सरात्मकादग्नेर्बहिर्धा कुर्वन्ति । किञ्च पापपुरुषमेव तद् । यत ' क्षत्त्राय ' प्रजाभूतां वैश्यजातिं ' प्रतिप्रतिनीं ' प्रतिकोटिभूतां ' प्रत्युद्यामिनीं ' स्पर्धिनीं च कुर्वन्ति । अतो मुख्यस्याहवनीयाग्नेः सकाशादेतेषां गार्हपत्यादीनां बहिर्धाकरणात्तस्य ते सह प्रातिकूल्यमेव कुर्वन्तो भवन्ति । यद्येवमन्यत्र चितानामिष्टकानां सम्भूय परिगणनम्, तर्हि निर्ऋतिदेवत्यानां निकृष्टानामिष्टकानामप्यत्रैव सन्दर्शनं कर्तव्यमित्यनिष्टापादयितुं भूमिकामारचयति-आग्नीध्रीये वा अश्मानं पृश्निमुपदधातीति ।

(स्तु) तदाहुः । कथमु तां ऽअत्र न सम्पश्यन्तीति न ह्येना ऽअभिजुहोत्याहुत्या वाऽइष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः । कथमस्यैता ऽअनतिरिक्ताऽउपहिता भवन्तीति वीर्यं वाऽअस्यैता ऽअनतिरिक्तं वै पुरुषं वीर्यर्ठं स ह वाऽएतर्ठं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिर्ठं सर्ठंस्करोति य ऽएवंविद्वानेतत्कर्म कुरुते यो वैतदेवं वेद ॥ २४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–२ ॥ (४. ३.)

तदाहुः—कथमु ता अत्र न सम्पश्यन्तीति । न ह्येना अभिजुहोति । आहुत्या वा इष्टका सर्वा कृत्स्ना भवतीति ॥ २३ ॥

तदाहुः—कथमस्यैता अनतिरिक्ता उपहिता भवन्तीति । वीर्यं वा अस्यैताः । अनतिरिक्तं वै पुरुष वीर्यम् । स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिं सस्करोति । य एवं विद्वानेतत्कर्म कुरुते । यो वैतदेव वेद ॥ २४ ॥

पृश्न्यश्मा तु यजुष्मतीमध्ये परिगणित । तस्याग्नीध्रीयेऽश्मावुपधानमत्र तूदाहृतम् । "पृश्न्यश्मा चाग्नीध्रीये"—(का. श्रौ. सू. १८।९४) इति । 'अथ त' त अश्मान सम्पश्यन्ति—यजुष्मतीषु मध्ये सम्भूय जानाति । तद्वदितरधिष्ण्यगता अपि लोकम्पृणा कथ न सपश्यत् । अन्यत्र स्थितानामपि पृश्न्यश्मवत् सम्पश्यत्यन्तर्भावो न विरुध्यत इत्यर्थ । एवमन्तर्नैर्ऋतानां प्रसक्ति सम्पद्यते—येनैव निर्ऋतिमिति । येनाग्निना 'निर्ऋतिं पाप्मानमहते' अपहति । स एकादशोऽग्नि । पूर्वं दशाग्नय उक्ता तेषामयमेकादशसंख्यापूरक इत्यर्थ ॥ २२ ॥

अथ पीठिका कृत्वा चोदयन्ति—तदाहुः कथमु ता इति । नैर्ऋत्य इष्टका उपधेया इति प्रागभिहितम् । "अथातो नैर्ऋतीर्हरन्ति"—(श प ७।२।१।१) इति । कात्यायनेनापि "नैर्ऋती कृष्णास्तुषपकास्तिस्र" इति—प्रक्रम्य—"दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् 'असुन्वन्त' (वा स. १२।६२) इति प्रत्यूच पराची"—(का श्रौ सू. १७।२३–२४) इति । तासा कथमत्र न परिगणनमिति चोदनार्थ । तद्दूषयति—न ह्येना जुहोतीत्यादिना । आहुतिभिरिष्टका सम्पाद्यत । नात्राहुतिरस्तीति इष्टकात्वमेव नास्ति कुतस्तासामिष्टकामध्ये परिगणनमित्युत्तरस्यार्थ । "होमेन हीष्टका भवति" इति षष्ठकाण्डादौ प्रतिपादितम् । "यां यामाहुतिमजुहवु तासैन पक्वेष्टकाभूत्वाऽप्यपद्यत । तद्यदिष्टात्समभवस्तस्मादिष्टका"—(श. प. ६।१।२।२२) इति ॥ २३ ॥

अथासां नैर्ऋतीनां तिसृणामिष्टकानां सतत्यधिकशतोत्तरैकादशसहस्रसम्मितेष्टकाभ्यो नातिरेकेणोपधानमस्तीत्यत्राभिप्रायमाह—तदाहुः कथमस्यैता इति । 'अस्य' चित्याग्ने 'अनतिरिक्ता' 'उपहिता' अतिरेकाभावेनोपहिता कथ भवन्तीति प्रश्नार्थ । वीर्यं वा अस्यैता इति । अस्याग्नेरेतास्तिस्र इष्टका 'वीर्यं' वीर्यरूपा इत्यर्थ । वीर्यत्वेऽपि कथमनतिरेकस्तदाह—अनतिरिक्तं वै पुरुषमिति । पुरुषस्य वीर्यम् अनतिरिक्तम् अनधिक, तस्मादेतासामनतिरेकेणोपधानमेवेत्यर्थ । अथ विदित्वाऽनुष्ठातु केवलवेदितुश्च फलमाह—स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं प्रजापतिमिति । य पुरुष एव पारिश्रियजुष्मतीलोकम्पृणानामुक्तविधां सम्पत्तिं ज्ञात्वा चयनकर्म

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानम् । (म्पा) पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रꣳ संवत्सरान्पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

(संस्तु) तस्य तपस्तेपानस्य । (स्यै) एभ्यो लोमगर्तेभ्य ऽऊर्ध्वानि ज्योतीꣳष्यायंस्तद्यानि तानि ज्योतीꣳष्येतानि तानि नक्षत्राणि यावन्त्येतानि नक्षत्राणि तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसंवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

स सहस्रतमे संवत्सरे । सर्व्वोऽत्यपवत स यः सोऽत्यपवतायमेव स वायुर्योऽयं पवतेऽथ यं तं पाप्मानमत्यपवतेदं तच्छरीरं कऽउ तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वाऽएवंवित्सहस्रसंवत्सरमवरुन्द्धे ॥ ३ ॥

प्रजापतिं वै प्रजाः सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिपरिजघान । स तपोऽतप्यत-सहस्रं संवत्सरान् पाप्मानं विजिहासन् ॥ १ ॥

तस्य तपस्तेपानस्यैभ्यो लोमगर्तेभ्य ऊर्ध्वानि ज्योतींष्यायन् । तद् यानि तानि ज्योतींषि तानि तानि नक्षत्राणि । यावन्त्येतानि नक्षत्राणि-तावन्तो लोमगर्ताः । यावन्तो लोमगर्तास्तावन्तः सहस्रसंवत्सरस्य मुहूर्ताः ॥ २ ॥

स सहस्रतमे संवत्सरे सर्वोऽत्यपवत । स यः सोऽत्यपवत । अयमेव स वायुर्योऽयं पवते । अथ यं तं पाप्मानमत्यपवत-इदं तच्छरीरम् । क उ तस्मै मनुष्यः-यः सहस्रसंवत्सरमवरुन्धीत विद्यया ह वा एवं वित्सहस्रसंवत्सरमवरुन्द्धे ॥ ३ ॥

करोति, यश्च या ऋचो वेद, स प्रजापतिं चित्याग्निरूपं सर्वं कृत्स्नं संस्करोति नाधिकं न्यूनं किं तु संपूर्णं सम्भृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-४-३) ॥

उत्तरेणाध्यायद्वयेन अग्निविद्यया उपासना वक्ष्यते तत्रादावस्मिन् ब्राह्मणद्वये संवत्सररूपाग्नेः तदवयवानां च सहस्ररूपत्वेनोपासनं तत्फलं च प्रदर्श्यते । तदुपक्रमतु प्रजापतिवृत्तान्तेन प्रस्तौति-प्रजापतिं वै प्रजा इति । इमाः प्रजाः सृजन्तं प्रजापतिं पापरूपो मृत्युरभिजघान । 'स' 'पाप्मानं विजिहासन्' त्यक्तुमिच्छन् । "ओहाक् त्यागे"-(धा. पा. जु. प. ३) सनि रूपम् । सहस्रसंवत्सरपर्यन्तं तपस्तेपे ॥ १ ॥

'तस्य' 'तेपानस्य' तपश्चरितवतो लोमकूपेभ्य ऊर्ध्वगतानि ज्योतींषि निरगच्छन् । 'तानि' इमानि 'नक्षत्राणि' । 'यावन्ति' यावन्तः 'लोमगर्ताः' 'तावन्तः' सहस्रसंवत्सरस्य दिनानि षष्टिसहस्राणि (३, ६०,०००) । तन्मुहूर्ताः, कोटिरेका, अष्टौलक्षाणि (१, ८, ०००००) ॥ २ ॥

'स' प्रजापतिः 'सहस्रतमे' पूर्णे वर्षे सर्वम् प्र पद -" विदाप्रतिम्लानमडन्यनरास्थान् "-(पा.

सर्वाऽ एवैताऽइष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितꣳ सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजमर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजं माससहस्रेण माससहस्रेणैकैकां मासभाजमृतुसहस्रेणर्तुसहस्रेणैकैकामृतुभाजं मुहूर्तसहस्रेण मुहूर्तसहस्रेणैकैकां मुहूर्तभाजꣳ संवत्सरसहस्रेण संवत्सरं ते यऽएतमेवमग्निꣳ संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः सहस्रतमीꣳ हास्य ते कलां विदुरथ यऽएनमेवं न विदुर्न हास्य ते सहस्रतमीं चन कलां विदुरथ य ऽएवैवं वेद यो वैतत्कर्म कुरुते स हैवैतꣳ सर्वं कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमाप्नोति यं प्रजापतिराप्नोत्तस्मादेवंविदेव तप्येत यदु ह वाऽएवंवित्तपऽ एव तप्यतऽआ मैथुनात्सर्वꣳ हास्य तत्स्वर्गं लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

सर्वा एवैता इष्टकाः साहस्रीरुपासीत । रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितं सम्पन्नामुपासीत । अहःसहस्रेण अहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजम् । अर्धमाससहस्रेणार्धमाससहस्रेणैकैकामर्धमासभाजम् । माससहस्रेण माससहस्रेणैकैका मासभाजम् । ऋतुसहस्रेण ऋतुसहस्रेणैकैकामृतुभाजम् । मुहूर्तसहस्रेण मुहूर्तसहस्रेणैकैका मुहूर्तभाजम् । संवत्सरसहस्रेण संवत्सरम् । ते य एतमेवमग्निं संवत्सरेण सम्पन्नं विदुः, सहस्रतमीं हास्य ते कलां विदुः । अथ य एनमेवं न विदुः, न हास्य ते सहस्रतमीं चन कलां विदुः । अथ य एवैव वेद, यो वैतत्कर्म कुरुते—स हैवैतं सर्वं कृत्स्नं प्राजापत्यमग्निमाप्नोति । यं प्रजापतिराप्नोत् । तस्मादेवंविदेव तप्येत । यदु ह वा एवंवित्तप एव तप्यते—आमैथुनात्सर्वं हास्य तत्स्वर्गं लोकमभिसम्भवति ॥ ४ ॥

मू. ९ । २ । १९) इति । 'सहस्रसंवत्सरायुष्केऽग्निमे संवत्सरे ' सर्वोऽत्यपवत ' अत्यक्षरत् बहुमक्षरित् । इत्यर्थः । स य सोऽत्यपवत अयमेव पवमानो वायुरासीत् । अथ यमेव त मृत्युरुद पाप्मानमत्यपवत तदिदं शरीरम् अतिकृत शरीरमेव तदानीं प्रजापतेर्गतमित्यर्थः । क उ तस्मै मनुष्य इत्यादिना । सहस्रोपासनाया प्रसंगमाह ' य सहस्रसंवत्सरमेतदग्निं चिन्वीत ' जीवेदिति शेषः । तस्मै सहस्रसंवत्सरजीवनाय को वा मनुष्य शक्नुयात् '—मनुष्यायुषः परमावधि शतम्, अतो जीवता मनुष्येण सहस्रसंवत्सरा प्राप्तुमशक्या । तर्हि तेषां कथं प्राप्तिः तदुपायमाह—विद्यया ह वा इति ॥ ३ ॥

सहस्रसंवत्सरावरोधे मनुष्यस्य विद्यैव साधनं यतः, अतस्तामुपासनामाह—सर्वा एवैता इष्टका इति । सामान्येन सर्वा इष्टका साहस्री सहस्रसम्मिता इत्युपासीत । विशेषत आह—रात्रिसहस्रेणेति । एकैका परिश्रित *रात्रिसहस्रेण सम्पन्नां सम्पादितामुपासीत । अनेकास्वेकैकस्याः परिश्रिदादीनां रात्रिसहस्रात्मकत्वं कार्त्स्न्येन* व्याप्तिः सर्वत्र वीप्सार्थः । परिश्रिद्यजुष्मतीलोकम्पृणानां रात्र्यहरर्धमासमासर्तुमुहूर्तात्मकत्वं (श. प. १० । ४ । २ ब्राह्मण) प्रागुक्तम् । अहर्भाजमर्धमासभाजं मासभाजमृतुभाजमिति पदचतुष्टयस्याप्ययमर्थः—यजुष्मतीषु चतु-

तदेतदृचाऽभ्युक्तम् । (ऋ) न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा ऽइति न हैवेवं विदुषः किंचन मृषा श्रान्तं भवति तथो हास्यैतत्सर्वं देवा ऽअवन्ति ॥ ५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-३-३ ॥ (४.४.) ॥

अथादेशा ऽउपनिषदाम् । (म्रा) वायुरग्निरिति ह शाकायनिन ऽउपासतऽआदित्योऽग्निरित्यु हैकऽआहुरथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ १ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्-" न मृषा श्रान्तं, यदवन्ति देवाः "-(ऋ. मं. २।४।२२।३) इति । न हैवंवं विदुषः किंचन मृषा श्रान्तं भवति । तथो हास्यैतत्सर्वं देवा अवन्ति ॥ ५ ॥

अथादेशा उपनिषदाम्-वायुरग्निरिति ह शाकायनिन उपासते । आदित्योऽग्निरित्यु हैक आहुः । अथ ह स्माह श्रौमत्यो वा हालिङ्गवो वा-वायुरेवाग्निः । तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति-अथैतमेवाप्येतीति ॥ १ ॥

एवमत्र शततमसंवत्सरकृतुमध्ये पञ्चदशत्रिंशतमन्तरा अहोरात्रा । चतुर्विंशतिरर्द्धमासरूपा । द्वादशावशिष्टा मासरूपा । ता एव द्वे द्वे भूत्वा षड् ऋतुरूपा । तदनेन येन अहर्भागमिष्टकागाह सहस्रेण सम्पन्नमुपसंपन्नम् । एवमर्द्धमासमासेत्यादि व्याख्येयम् । मुहूर्तभागमिति लोकम्पृणाभिप्रायम् । संवत्सरसहस्रेण संवत्सरमिति । समष्टिरूपादि यात्रविषयम् । उपासनं फलमाह-य एतमेवमग्निं संवत्सरेण सम्पन्नं विदुरिति । सहस्रतमीकृत्वा पापानिमवस्तुभूतामग्नाविरूपमजानन् फल, विदुर्जानन्ति । येषां तादृशज्ञानामवस्तेषां पापनवहेतुभूतोपायदर्शनाभाव इत्याह-अत य एनमेवमिति । सर्वेषु व्यापारेष्वपि एतदुपासनं कर्तुं युज्यत इति वक्तुम् । आमिथुनादिति । मैथुनान्तव्यापारेषु सर्वेष्वपि एतदग्न्यभेदध्यानं च सहसाग्नकृत्स्नरूपं करोति तस्मात् स्वर्गलोकप्राप्तिसमर्थनी पर्यं ॥ ४ ॥

विदुषः किंचिदपि व्यापारमात्रं व्यर्थं न भवतीत्यर्थे मन्त्रं संवादयति-तदेतदृचाऽभ्युक्तं न मृषेति । अत्र "न मृषा श्रान्तं यदवन्ति देवा " इत्येतावान् पाद एव संवादः । उत्तरस्मिन्पादत्रये लोपामुद्राऽगस्त्यप्रतिपादकानि । अतनवात जयाव अभ्यजावाबेति त्रीणि द्विवचनान्तानि पदानि प्रयुक्तानि । तान्यत्र न सङ्गच्छन्त इति पाद एव संवादत्वेन पठितः । पादस्यार्थमाह-न हैवंवं विदुष इति । एवं जानानस्य पुरुषस्य किंचन किंचिदपि न मृषा श्रान्तं व्यर्थः श्रमो न भवति । एवं विद्वान् यः कुरुते तत्सर्वं यस्मात् देवा रक्षन्ति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०।४।४) ॥

एवं प्रजापत्यात्मकस्याग्नेः समष्टिरूपोपासनामभिधाय व्यष्टिरूपाग्निविषयामुपासनां वक्तुं प्रतिजानीते-अथादेशा उपनिषदामिति । 'अथ' अनन्तरम् 'उपनिषदां' रहस्यार्थानाम् 'आदेशाः' उपदेशाः वक्ष्यन्त इत्यर्थः । तत्र वाय्वादित्यरूपेणाग्न्युपासने सम्प्रदायमाह-वायुरग्निरिति । शाकायनिन आचार्याः चित्याग्निं वायु-

शाट्यायनिर्ह स्माह । संवत्सरऽएषोऽग्निस्तस्य वसन्तः शिरो ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षो वर्षाऽउत्तरः शरदृतुर्मध्यमात्मा हेमन्तशिशिरावृतू पुच्छं प्रतिष्ठा वागग्निः प्राणो वायुश्चक्षुरादित्यो मनश्चन्द्रमाः श्रोत्रं दिशऽआपो मिथुनं तपः प्रतिष्ठा मासाः पर्वाण्यर्धमासा नाड्योऽहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्त्राणि सऽएवं देवानप्येतीति संवत्सरोऽग्निरित्यु हैव विद्यादेतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥ २ ॥

(३) चेलकऽउ ह स्माह शाण्डिल्यायनः । (ऽ) इमऽएव लोकास्तिस्रः स्वयमातृण्णास्त्यश्चितयो यजमानश्चतुर्थी सर्वे कामाः पञ्चमीमांश्च लोकान्त्सꣳस्कुर्वꣳऽआत्मानं च सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–४ ॥ (४. ५.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्त ॥ १०–४ ॥

शाट्यायनिर्ह स्माह–संवत्सर एषोऽग्निः–तस्य वसन्तः शिरः, ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः, वर्षा उत्तरः, शरदृतुर्मध्यम्, आत्मा हेमन्तशिशिरावृतू । पुच्छं प्रतिष्ठा, वागग्निः, प्राणो वायुः, चक्षुरादित्यः, मनश्चन्द्रमाः, श्रोत्रं दिशः, आपो मिथुनम्, तपः प्रतिष्ठा, मासाः पर्वाणि, अर्धमासा नाड्यः अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि, स एवं देवानप्येतीति । संवत्सरोऽग्निः–इत्युहैव विद्यात्–एतन्मयो भवतीति त्वेव विद्यात् ॥ २ ॥

चेलक उ ह स्माह शाण्डिल्यायन –इम एव लोकास्तिस्रः स्वयमातृण्णास्त्यश्चितयः, यजमान-

---

रश्मि पुराणन । 'एके' केचन आचार्या इत्यर्थः । अथ वायुरूपत्वमग्नेः पुराणेन सयुक्तिकं प्रदर्शयति–अथ ह स्माहेति । वा–शब्दौ समुच्चयार्थौ । श्रौमन्य आचार्य, हाल्गिहवो नामाचार्यश्च वायुरेवाग्निरित्याह । एवशब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । यतो वायुरेवाग्निः तस्मादध्वर्युर्यदा उत्तम यज्ञसमाप्तिरूपं कर्म करोति तदैतेनैव वायुमप्येति । तथाहि समिष्टयजुःषु "देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित । मनसस्पत "–(वा स.२।२१) इति–मन्त्रे "यज्ञ स्वाहा वाते धाः स्वाहा" इति वायौ धारणमुक्तम्, अतो वायुरेवाग्निरित्यर्थः ॥१॥

संवत्सरे शिर पक्षपुच्छाद्यवयवान् पुराणेन दर्शयति–शाट्यायनिर्ह स्माहेति । संवत्सरेऽपि पक्षाद्यवयवान् दर्शयति–तस्य वसन्तः शिर इति । संवत्सरात्मकस्याग्नेर्वागादीनि दर्शयति–वागग्निरिति । वागग्निरेव तस्य वाक्त्वेन स्थित, वायु प्राणत्वेन, आदित्यश्चक्षुरात्मना, चन्द्रमा मनोरूपेण, दिश श्रोत्रात्मना, आप एव मिथुन प्रजननम्, तत्तपः एव प्रतिष्ठात्मना, मासा पर्वात्मना, अर्धमासा एव नाड्यात्मना, अहोरात्राणि रजतसुवर्णानि पत्राणि, पत्रिरूपत्वेन दर्शनात् पत्राणीत्युक्तम् । "अहोरात्राणि सुवर्णोऽसवदन्यतरा रात्रि "–इति तैत्तिरीयकश्रुत । एवमादीन् देवान् स एव नरोऽप्येति पुनरावृत्तिरहितो 'स एव ' इत्यत्रापि पुनरुक्तार्थः । एतन्मयः–एतन्मयो भवतीति । त्वेव विद्यात्–इति श्रुति । एतदेव पुराणेनात्माभिमतम् । अतः पूर्वं शिर पक्षपुच्छावयवा सन्तीति सर्व मतऽपि नैव दर्शितम् ॥ २ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण पक्षचितिरूपत्वमपि तदेवोपासना दर्शयति–चेलक उ ह स्माह शाण्डिल्यायन इति ।

चतुर्थी, सर्वे कामाः पञ्चमी । इमांश्च लोकान्संस्कुर्वे । आत्मानं च, सर्वांश्च कामानित्येव विद्यादिति ॥ ३ ॥

शाण्डिल्यपुत्रर्षेऽकौनमार्गिरेवमाह—' इमे ' त्रयो लोका ' एव ' अग्रे स्वयमातृण्णावन्त्य—तिस्रश्चितय स्वयमातृण्णानाम सहजच्छिद्रयुक्तपाषाणेष्टका । ताश्च तिसृषु प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषु उपधीयन्ते । ' यजमान ' एवो चतुर्थी चिति । सर्वे कामा पञ्चमी चिति । एवमिमांस्त्रीँल्लोकान् सर्वान् कामान्, आत्मान, पञ्चचित्यात्मना संस्कुर्वे इति ध्यायेदिति ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे चतुर्थेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–४–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापुरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्धिपञ्चलांगलीत्रिदशनरुतावेनुमौवर्गभूमी ।
रत्नोस्रा हेमहस्तिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्वाविद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्यादि धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमचलो राजतं राजतुल्यं ।
आज्यौघं प्राज्यजन्मा लवणजममृतं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमान्तिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०–४) ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

तस्य वाऽएतस्याग्नेः (र्वा) ग्वागेवोपनिषद्वाचा हि चीयतऽऋचा यजुषा साम्नेति नु दैव्याऽथ यन्मानुष्या व्वाचा हेतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तद्दु ह तया चीयते ॥ १ ॥

सा वाऽएषा व्वाक्त्रेधा व्विहिता । (तुचों) ऋचो यजूᳬषि सामानि तेनाग्निस्त्रेधा व्विहित ऽएतेन हि त्रयेण चीयतेऽथु हैवं त्रेधा व्विहितऽइत्थᳬ ह त्वेवापि त्रेधा व्विहितो यदस्मिंस्त्रेधा व्विहिताऽइष्टका ऽउपधीयन्ते पुन्नाम्न्य स्त्रीनाम्न्यो नपुᳬसकनाम्न्यस्त्रेधा व्विहितान्युऽएवेमानि पुरुषस्याङ्गानि पुन्नामानि स्त्रीनामानि नपुᳬसकनामानि ॥ २ ॥ (शतम् ९४००)

तस्य वा एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषद् । वाचा हि चीयते, ऋचा, यजुषा, साम्नेति नु दैव्या । अथ यन्मानुष्या वाचा हेति । इदं कुरुतेति, इदं कुरुतेति । तद्दु ह तया चीयते ॥ १ ॥

त्रयीमयादित्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता—ऋचः, यजूंषि, सामानि । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः । एतेन हि त्रयेण चीयते । अथ हैवं त्रेधा विहितः—इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहितः । यदस्मिंस्त्रेधा विहिता इष्टका उपधीयन्ते—पुन्नाम्न्यः, स्त्रीनाम्न्यः, नपुंसकनाम्न्यः । त्रेधा विहितान्यु एवेमानि पुरुषस्याङ्गानि—पुन्नामानि, स्त्रीनामानि, नपुंसकनामानि ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वम् "आदित्योऽग्निरित्युहैक आहुः" (श. प. १० । ४ । ५ । १) इत्युक्तं तत्र त्रयीमयादित्ये-ऽग्न्युपासनाऽस्मिन् ब्राह्मणे वक्ष्यते । अथ तस्याग्नेस्त्रयीमयत्वं दर्शयति—तस्य वा एतस्याग्नेरिति । 'वागेवोपनिषद्' रहस्यं स्वरूपम् । यतोऽग्निः ऋग्यजुःसामरूपया दैव्या 'वाचा' चीयते, 'मानुष्या' मनुष्यसम्बन्धिन्या 'वाचा' अपि चीयते । तामेवाभिनयेनाह—इतीदं कुरुतेति 'इति इदं कुरुतेति' ॥ १ ॥

वाचस्त्रैविध्यादग्निरपि तया चितस्त्रिविध इत्याह—सा वा एषा वाक् त्रेधा विहितेति । तेनाग्निस्त्रेधा विहितः अग्निवायुसूर्यात्मनेत्यर्थः । अथ हैवं त्रेधा विहित इत्यनेन वेदत्रयद्वाराऽग्नेरुक्तत्रैविध्योपसंहारः । इत्थं ह त्वेवापि त्रेधा विहित इत्यनेन वक्ष्यमाणत्रैविध्यप्रतिज्ञा । 'यत्' यस्मात् 'अस्मिन्' अग्नौ 'त्रेधा विहिता इष्टका उपधीयन्ते' । 'पुन्नाम्न्यः' पुंलिङ्गशब्दाभिधेया स्तोमाख्याः । "स्तोमानुपदधाति"—

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनैतं त्रेधा विहितं दैवममृतमाप्नोति ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते नेष्टक इति नेष्टकमिति वाचो रूपेण वाग्घ्येवैतत्सर्वं यत्स्त्री पुमान्नपुंसकं वाचा ह्येवैतत्सर्वमाप्तं तस्मादेनाऽअङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येव सर्वाः सादयति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति नाङ्गिरस्वद्ध्रुवꣳ सीदेति वाचꣳ ह्येवैताꣳ सꣳस्कुरुते ॥ ३ ॥

सा या सा वागसौ स ऽआदित्यः । स ऽएष मृत्युस्तद्यत्किं चार्वाचीनमादित्यात्सर्वं तन्मृत्युनाऽऽप्तꣳ स यो हैनमतोऽर्वाचीनं चिनुते

सोऽयमात्मा त्रेधा विहित एव । सोऽनेन त्रेधा विहितेनात्मनैतं त्रेधा विहितं दैवममृतमाप्नोति । ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षते–नेष्टक इति, नेष्टकमिति । वाचो रूपेण । वाग्घ्येवैतत्सर्वम्–यत् स्त्री, पुमान्, नपुंसकम् । वाचा ह्येवैतत्सर्वमाप्तम् । तस्मादेना " अङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद " (वा. सं. १३ । ५३) इत्येव सर्वाः सादयति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीदेति । नाङ्गिरस्वद्ध्रुवं सीदेति । वाचं ह्येवैतां संस्कुरुते ॥ ३ ॥

सा या सा वाक्–असौ स आदित्यः । स एष मृत्युः । तद् यत्किंचार्वाचीनमादित्यात्–सर्वं तन्मृत्युनाऽऽप्तम् । स यो हैनमतोऽर्वाचीनं चिनुते–मृत्युना हैनं स आप्तं चिनुते । मृत्यवे ह स

(श. प. । ८ । ४ । १ । ४–६) इति श्रुते । ' स्त्रीनाम्न्य ' स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेया कयाद्याश्छन्दस्या-विकृत्यर्था । ' नपुंसकनाम्न्य ' नपुंसकशब्दाभिधेया दशुर्गीर्धाद्या एव । " दशुर्गीर्गुणदधाति "–(श. प. । ७ । ५ । २ । १) इति श्रुते । यथा चित्तिसंस्कारभूता इष्टका लिङ्गत्रयशब्दाभिहिता–एव पुरुषस्याङ्गानि लिङ्गत्रययुक्तशब्दाभिधेयानि । यथा कर्ण, पाणि, पाद, इति पुंलिङ्गशब्दाः । नासिका, जङ्घा, इति स्त्रीलिङ्गशब्दाः । लोचन, चक्षु, शिर, इति नपुंसकलिङ्गशब्दाः ॥ २ ॥

' सोऽयमात्मा ' पुरुषस्त्रेधा विहित, लिङ्गत्रयशब्दाभिहिताङ्गयुक्त । अनेन त्रेधाविहितेनात्मना त्रिविधेष्टकाचितेन त्रेधा विहितम्, अग्निपुरुषं मना त्रिविध दैवममृतमाग्निमाप्नोति तदीयेष्टकानां स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गशब्दाभिधेयत्वे तथैव कथमिष्टकाशब्दस्य लिङ्गत्रयव्यवहारो नास्तीत्याशङ्क्य वाक्प्रयुक्तत्वेन परिहरति–ता उ सर्वा इष्टका इत्येवाचक्षत इति । स्त्रीलिङ्गशब्देनैव व्यवह्रियन्ते न तु पुंनपुंसकलिङ्गाभ्यामिति । स्फुटयति–नेष्टक इति, नेष्टकमिति । विमर्शनेन ' वाचो रूपेण ' वाचः स्त्रीत्वस्य स्फुटत्वात् । सादनमन्त्रेऽपि स्त्रीलिङ्गत्वमेवैतदाह–तस्मादेना अङ्गिरस्वद् ध्रुवासीदेति । ध्रुवशब्दात् स्त्रियां टाप् प्रत्यय । पुंनपुंसकलिङ्गं ध्रुवशब्दस्य नोक्तं दर्शयति निराकरणाय–नाङ्गिरस्वद् ध्रुवः सीदेति । नाङ्गिरस्वद् ध्रुवं सीदेति । ध्रुव इति पुंलिङ्गत्वं ध्रुवमिति नपुंसकत्वम् इत्येवमर्थोऽनुक्तम् ॥ ३ ॥

वाच आदित्यरूपत्वमाह–सा या सा वागसौ स आदित्य इति । ' यत्किंचार्वाचीनम्' अर-

मृत्युना हैनꣳ स ऽआप्तं चिनुते मृत्यवे ह स ऽआत्मानमपिदधात्यथ य ऽएनमत ऽऊर्ध्वं चिनुते स पुनर्मृत्युमपजयति विद्यया ह वाऽअस्यैषोऽत ऽऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वाऽएषा वाक्त्रेधा विहिता। (तचौं) ऋचो यजूꣳषि सामानि मण्डलमेवऽर्चोऽर्चिः सामानि पुरुषो यजूꣳष्यथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यतऽइदं तत्पुष्करपर्णं तद्यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चिनोत्येतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋङ्मयं यजुर्मयꣳ साममयमात्मानꣳ संस्कुरुते सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–५ ॥ (५. १.) ॥

आत्मानमपि दधाति । अथ य एनमत ऊर्ध्वं चिनुते–स पुनर्मृत्युमपजयति । विद्यया ह वा अस्यैषोऽत ऊर्ध्वं चितो भवति ॥ ४ ॥

सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता–ऋचः,यजूंषि, सामानि । मण्डलमेवऽर्चः, आर्चिः सामानि, पुरुषो यजूंषि, अथैतदमृतम्–यदेतदार्चिर्दीप्यते । इदं तत्पुष्करपर्णम्–तद् यत्पुष्करपर्णमुपधायाग्निं चिनोति–एतस्मिन्नेवैतदमृतऽऋङ्मयम्, यजुर्मयम्, साममयमात्मानं संस्कुरुते । सोऽमृतो भवति ॥ ५ ॥

१

तेन भूतजातं तत्सर्वं मृत्युनाऽऽप्तम् । न हि सूर्यप्रकाशानाक्रान्तं वस्त्वस्ति । अत सूर्यादर्वाचीनं चिनुते। मृत्युनाऽऽक्रान्तमेव चिचिन्वन्यजमान स्वात्मानमपि मृत्यवे अर्पितवान् भवति । यत एवम्, अत सूर्यादूर्ध्वं चयने मृत्युकर्तृकाक्रमणस्याभावात् पुनर्मृत्युजय फल भवति । तत्कथ सूर्यादूर्ध्वं चयनमसम्भवपरिहृतत्वा-दित्याशङ्क्य तत्राप्युपाय दर्शयति–विद्यया ह वा इति । यद्यपि वस्तुस्थित्या आदित्यस्योपरि चयनाभावस्त-थापि ध्यानेनोर्ध्वचयनं सम्पादयितुं शक्यते । अतस्तथोपासनायां पुनर्मृत्युजय फल भवतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

यदुक्त विद्यया अस्यादित्यस्योर्ध्वमग्निश्चितो भवतीति तद्विशदयति–सा वा एषा वाक् त्रेधा विहितेति। सूर्यमण्डले तावत्त्रीणि विद्यन्ते ज्योतिर्मयमण्डलम्, अर्चींषि, तदन्तर्वर्ती पुरुष, इति । चयनेऽपि वेदत्रय-मस्ति तत्र 'मण्डलमेव' ऋग्रूपत्वेनोपासनीयम्, 'आर्चि' एव सामरूपत्वेन, अन्तर्वर्ती अग्निपुरुष एव यजूरूप-त्वेन । 'आर्चिर्दीप्यते' इति यत् तद् 'एतदमृत' 'तत् पुष्करपर्णं' । यत " अपां पृष्ठमसि "–(वा. स. । १३ । २ ।) इति मन्त्रेण प्रथम पुष्करपर्णमुपधाय तस्योपर्यग्निचयनम् । अतस्तदात्मकेऽमृते-ऽर्चिर्मये आदित्येऽप्युपासिता स्वीयमात्मान वेदत्रयरूप चित्याग्निरूप सस्कुर्वन् 'अमृत' मृत्युबाधारहित मूर्त्यात्मको भवतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्य

दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१०–५–१) ॥

यदेतन्मण्डलं तपति । तन्महदुक्थं ता ऽ ऋचः स ऽऋचां लोकोऽथ यदे-
तदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य ऽएष ऽएत-
स्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूꣳषि स यजुषां लोकः ॥ १ ॥

मण्डलपुरुषोपासनं ब्राह्मणम् ।

यदेतन्मण्डलं तपति–तन्महदुक्थम्, ता ऋचः, स ऋचां लोकः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि, तानि सामानि, स साम्नां लोकः । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः–सोऽग्निः, तानि यजूंषि, स यजुषां लोकः ॥ १ ॥

अथ मण्डलब्राह्मणं व्याख्यायते–सूर्यमण्डलार्चिःपुरुषत्रयस्याधिदैवाधियज्ञाध्यात्मरूपत्वेनार्थ उच्यते । तत्राधिदैवमयमर्थः–वचनगतमहदुक्थमहाव्रतागिन्यिय क्रमेण मण्डलार्चिःपुरुषरूपत्वेनोपासनीयमिति । अधियज्ञमयमर्थः–चयनगतरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । अध्यात्ममपि मण्डलादित्रयमेव दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृष्णवर्णतदन्तर्वर्तिपुरुषाणां मण्डलादित्रयरूपत्वेनोपासनमिति । लोचने हि शुक्लरूपं

अथ पण्डितमण्डनं नाम मंडलब्राह्मणभाष्यम् ॥

विचार्य सर्वविदाने. सचार्य हृदयाम्बुजे । प्रचार्य सर्वलोकेषु ह्याचार्य शंकर भजे ॥ १ ॥
पद्मपादो विश्वरूपो हस्तामलकत्रोटकौ । अद्वैतदीक्षागुरव. साचार्याः पान्तु माम् ॥ २ ॥
नारायणेन्द्रपादाब्ज विद्येन्द्रचरणांबुजम् । नृसिंहेन्द्रपदाम्भोज कैवल्येन्द्रपदांबुजम् ॥ ३ ॥
एतानि पद्मरत्नानि चत्वारि हृदयाम्बुजे । मामकाने प्रकाशन्तां मुक्तिमुक्तिप्रसिद्धये ॥ ४ ॥
नारायणेन्द्रपादाब्जनिर्मलीकृतमानसः । श्रीराघवेन्द्रो जयति राजहंसपरानिधिः ॥ ५ ॥
येनाश्रितेव चास्य राजहंससरस्वती । षड्दर्शनी प्रवक्ताऽयमिति य जानते बुधाः ॥ ६ ॥
माध्यन्दिनानां शाखायां पौरुषेयत्ववर्जिते । चतुर्दशमहाकाण्डे ब्राह्मणे तु शताध्वनि ॥ ७ ॥
त्रिलोकीनायकाकल्पमिसमानयशःस्तुतेः । सार्गैर्वेदैः सहोपाङ्गैर्योद्यमानयशःस्तुतेः ॥ ८ ॥
त्रिलोकीनयनाम्बुजस्य त्रयीमूर्तेर्महौजसः । आंगनाबालगोपालप्रसिद्धस्यामितद्युतेः ॥ ९ ॥
स्वरूपज्ञापक पुण्यं मंडलं ब्राह्मणं शुभम् । वर्तते यच्चदधुना पद्यवाक्यप्रमाणगतः ॥ १० ॥
व्याख्यायते यथाशक्ति यथाबुद्धि यथायथम् । मुहुर्मुहुर्विचार्यैतत्सूर्यभक्तिधुरन्धरैः ॥ ११ ॥
व्याख्यार्थज्ञानतुर्यो हि वेदपाठो महाफल । वाक्यार्थं मनसा ध्यायन् देवतामुपतिष्ठते ॥ १२ ॥
यदस्य पुण्यमाहात्म्यं शेषो वक्तुं न पार्यते । यत एव ततो विद्वैर्वाक्यार्थ. सुविचार्यताम् ॥ १३ ॥

तथाच सामब्राह्मणं–" यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति " (छां. उ. १ । १ । १०) इति अस्य ब्राह्मणस्य मडलब्राह्मणमिति नामधेयम् । यतो मध्याह्नसन्ध्यागायत्रीजपानन्तरे " मित्रादिप्रत्युपराकुशस्तुकद्विविस्तकरमडलब्राह्मणैरादित्यमुपस्थाय " (का. त्रिक. सा. मू. २ । ५) इति सूत्रेण ततो मडलब्राह्मणमादित्योपस्थाने विनियुक्तं इत्याचार्येदितमन्यन्ते । नामार्थस्तु–मण्डलात्मक ब्रह्म मडलब्राह्मणमिति । शाकटायनादिसिद्धान्तात् तत्परत्वेन विगृह्यते । श्रौतप्रत्येनार्थःपुरुषस्यात्मक इत्यनि

कृष्णरूप चास्ति तदन्तर्वर्ती पुरुषश्च दृश्यते । एतत्प्रसङ्गेन सव्यलोचनगतपुरुषस्य मिथुनत्वसम्पादनम् । अथ पुरुषस्य मृत्युत्वमुपजीव्य मृत्युगतैकत्वबहुत्वान्तिकत्वदूरत्वमीमांसा । तस्यैव पुरुषस्य बहुधोपासनं तत्फलमिति मण्डलब्राह्मणप्रतिपादितार्थसंग्रहः । अक्षरार्थो व्याख्यायते–यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थमिति । यदुक्तं तन्मण्डलत्वेन ध्येयम् । एवं महाव्रतं चिं याग्नी अर्चिः पुरुषात्मना ध्येयौ, वेदत्रयस्याग्निवायुसूर्यात्मकत्वेन त्रयो वेदा देवतानीति वक्तुं प्रयुज्यते । अतो मण्डलस्य बृहदुक्थद्वारा ऋग्वेदात्मकत्वोपासनमिति । उत्तरत्राधियज्ञपर्याये, ऋक्सामादयो यज्ञावयवरूपविशेषा इति । नाध्यात्माधियज्ञयो स्तेषामुपास्यार्थता । तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोक इति । उक्थस्य, ऋक्सङ्घात्मकत्वात्, तस्य च मण्डलात्मकत्वोपासनात् 'ऋचां लोक' ऋग्वेदरूपेण मण्डलमुपासनीयम्, मण्डलरूपेण वा ऋग्वेद उपासनीय, तदुभयात्मना महदुक्थमुपासनीयम्, उभयथा व्याख्यातत्वात् । एवमुत्तरत्र महाव्रतं सर्वसाम्नामर्चीरूपमिति सामवेदात्मना वा ध्यानमर्चिषः । अग्निर्मण्डलस्थपुरुषरूप, अग्निश्च यजुर्मन्त्रसाध्य इति तस्य पुरुषत्वोक्त्या यजुर्मन्त्रसाध्यत्वोक्त्या च यजुर्वेदात्मकत्वम् । एवमुक्थमहाव्रतचित्याग्नीनां मण्डलार्चि पुरुषात्मकत्वेन तस्य मण्डलादित्रयस्य, ऋग्यजुःसामरूपत्वम् ॥ १ ॥

विज्ञायताम् । तथा मूलग्रन्थे विस्तीर्ण प्रतिभानात् । तत्रादौ भगवतस्त्रैलोक्यनायकस्यादितेयाग्रगण्यस्यादित्यस्य दिव्यगृहस्थानीय मडलं तोष्टूयते श्रुत्या । तत्स्तुतौ मडलस्तत्त्वाधिक्योपपत्त्ते । यथा हि लोके राजन्यस्येद हर्म्यतलं रम्यं बहुमूल्यं चेत्युक्ते राजन्यो बहुधनो महाभाग्य इत्यर्थात्सिध्यति तथैवात्रापि विज्ञायताम् । अर्चि स्तुत्यादौ पुरुषस्तुत्यादौ च अथशब्दपाठात् एतत्प्रथमकंडिकादौ मडलस्तुत्यारंभेऽपि उत्तरत्रन्यो अथशब्दो अनुषजनीय । प्राय पाठसामर्थ्यात् अध्याहारो मूलग्राह्य । अनुषगस्तु मूले एकत्र पठितस्यापरत्र नयनम् । अनुषजितो अथशब्दो मगलार्थ । तथाच स्मृतिः–ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कंठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्मांगलिकावुभौ" (ब्र.सू. १।१।१ इत्यत्र भाष्ये रत्नप्रभायां) । इतरावयवशद्वावानतर्यार्थौ । तत्र प्रतिपदव्याख्यानकाले स्पष्टीकरिष्यते । अध्याहारानुषगौ वेदेऽपि प्रथितौ । यथा 'इषे त्वा' (वा. स १ । १ । १) इत्यत्र छिनद्मीति । यथा वा तैत्तिरीयके ' तेषाᳲसहस्रयोजनेऽवधन्वानि तन्मसि ' (तै. स. ४ । ५ । ११) इति ऋगुत्तरार्द्धस्य उत्तरत्रोन्नयन । संप्रति कंडिका व्याख्यायते । अनुषजिताथशब्देन मगलमनुष्ठाय भगवती श्रुतिर्मंडलस्य सर्वात्मकत्व निरूपयति–यदेतन्मंडलमिति । ' एतत् ' सर्वप्राणिचक्षुर्गोचरं मडलं वर्तुलाकारं मडयति भूषयत्यम्बरमिति मडल । ' मडिभूषणे ' । ' यत्तपति ' तन्मडल ' महत् ' सर्वजगत्पूज्य ' उक्थ ' बृहतीसहस्रत्वेन प्रसिद्धो हौत्रे शस्त्रविशेष । तथाच ऋग्वेदारण्यक 'उक्थमुक्थमिति वै प्रजावदति' (ऐ. आ. २ । १ । २ । १) इति । किंच ' ता ' प्रसिद्धा ' अग्निमीळे पुरोहितम् ' (ऋ. स. १ । १ । १ । १) इत्याद्या ऋचोऽपि मडलमेव । ' स ' प्रसिद्ध ऋचामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि मडलमेव । औपलक्षण्येन सर्वात्मक मडलमिति भाव । यद्वा मडले महदुक्थत्वऋग्वेदलोकत्वदृष्टि कार्या । सर्वात्मकत्वबुध्योपासितव्यमिति वा । एवं कैमुतिकन्यायेन मडलाधिष्ठातार स्तोतु मडलमभिष्टूय पुनस्तेनैव न्यायेनार्चिरभिष्टवीति–अथैति । अथ मडलस्तुत्यनतरं ' एतत् ' सार्वजनीन ' सु ' प्रसिद्ध ' यत् अर्चि ' त्रैलोक्यप्रकाशक सौरं तेज दीप्यते ' तदर्चि ' 'महाव्रत' क्रतुविशेष । तथा च ऋग्वेदारण्यकम् । ' अथ महाव्रतमिन्द्रो वृत्र हत्वा महानभवत्, यन्महानभवत्तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् ' (ऐ. आ. १ । १ । १) इत्यादि ' तानि '

१–' नाधिदैवाधियज्ञयो समानार्थता तेषामुपास्यतेति '–क्वचित्पुस्तके पाठभेद ।

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वाꣳस आहुस्त्रयी वाऽएषा विद्या तपतीति वागेव तत्पश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव विद्या तपति । तद्धैतदप्यविद्वांस आहुः—त्रयी वा एषा विद्या तपतीति—वागेव तत्पश्यन्ती वदति ॥ २ ॥

सैषा त्रय्येव तपतीति । ' त्रयी ' वेदत्रयम् ' एव ' ' तपति ' । उक्तार्थे लोकसम्मतिमाह—तद्धैतद- प्यविद्वांस आहुरिति । ' ह ' प्रसिद्धम् । ' अविद्वांस ' ' अपि ' ' एतद् ' ' आहु ' — ' एषा ' ' त्रयी ' ' एव ' ' विद्या ' ' तपतीति ' । एतदुक्तमर्थस्वरूप ' पश्यन्ती ' पर्यालोचयन्ती ' वाग् ' ' वदति ' — ' त्रय्येव विद्या तपतीति ' ॥ २ ॥

प्रसिद्धानि बृहद्रथन्तरमित्यादीनि सामानि अर्चिरेव ' स ' प्रसिद्ध साम्नामध्ययनफलीभूतो लोकोऽपि अर्चिरेव सर्वात्मकमिति यावत् । अर्थान्तर पूर्ववत् । यदर्थमेतदुभय श्रुत्वा अभिष्टुत सोऽय भगवानादित्यो अभिष्टूयते- अर्थेति । अथ मण्डलार्चिषो स्तुतेरूर्ध्वं मण्डलाभिमानी आर्थ्यमहीक्षिपत इति शेष । ' एष ' प्राणिमात्रानुभूयमान ' य ' एतस्मिन्पूर्वोक्ते मण्डले तदभिमानी पुरुषो वर्तते । ' स ' अग्नि अस्युपलक्षित- समस्तदेवतात्मक । ' तानि ' प्रसिद्धानि इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि पुरुष एव । ' स ' प्रसिद्ध । यजुषामध्य- यनफलीभूतो लोकोऽपि पुरुष एव सर्वात्मक सर्वान्तर्यामीति भाव । तथा च मन्त्र —' सूर्य आत्मा जगत- स्तस्थुषश्च ' (वा स. ७ । ४२) इति । पुरुषशब्दो बहुधा व्युत्पाद्यते । पूरयति स्वतेजसा भुवनत्रयमिति पुरुष । तथा च मन्त्र —' आ प्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् ' (वा. स. ७ । ४२) इति । सर्वप्राणिशरीरेषु शेते इति वा पुरुष । तथा च श्रुति —' सर्वासु पूर्षु शेते ' (श. प १४ । २ । ५ । १८) इति । ' पुरुषविधत्वाप्रणे तु—' सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ' (श. प. १४ । ४ । २ । २) इति । अन्य- त्सर्वं पूर्ववत ॥ १ ॥

आद्यकण्डिकायां मण्डलस्य महदुक्थाद्यात्मकत्वदृष्टिमुपदिश्य द्वितीयकण्डिकायां केवलवेदत्रयात्मकत्वमुपदिशति— सैषेति । यदेतत्तपति तन्मण्डल न भवति किंतु ' सा ' प्रसिद्धा ' एषा ' श्रीगुरुभि छात्रप्रछात्रोपछात्रद्वारा अध्याप्यमाना त्रयी विद्या तपति । एवकारो मण्डलत्वबुद्धिं दूरीकरोति । त्रयीशब्दो वेदत्रयवाचक वेदत्रयमेव तपति न मण्डलमिति इममर्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—तद्धैतदिति । तद्धेति पदच्छेद । ह किल तदेतत् पूर्वोक्ता- र्थजात ' अविद्वांस ' बालगोपालादयोऽपि आहु । किल किमिति त्रयी वै प्रसिद्धो । एषा विद्या तपति न मण्ड- लमिति । किमुत शास्त्रजन्यपरिज्ञाना महर्ष्या इति भाव । ननु—यद्यपि अज्ञप्राज्ञप्रसिद्धिरस्ति तथापि वेद- प्रसिद्ध्या भवितव्यमिति, अत आह—वागेवेति । ' तत् ' विद्यायास्तपनलक्षण ' पश्यन्ती ' वीक्ष- माणा वेदलक्षणा वाक् वदति । किमिति—' त्रयी वा एषा विद्या तपतीति ' देहलीप्रदीपन्यायेनान्वीयते । ' ह एव ' आभ्यां निपाताभ्यां वेदा प्रमाण विद्वदविद्वदनुभवश्च प्रमाण इति सोऽसूच्यते । यत एव ततो मण्डले वेदत्रयीत्वदृष्टि कर्तव्येति भाव ॥ २ ॥

१–पुरेषु शरीरेषु इत्यर्थः । २–पाप्मनो मृत्यूनित्यर्थः । ३–औषददहदित्यर्थः ।

स ऽ एष ऽ एव मृत्युः । (थं) य ऽ एष ऽ एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्न म्रियतेऽमृते ह्यन्तस्तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

(स्त) तदेष श्लोको भवति । (त्य) अन्तरं मृत्योरमृतमित्यवरं

स एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । अथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते । तस्मान्मृत्युर्न म्रियते—अमृते ह्यन्तः । तस्मादु न दृश्यते—अमृते ह्यन्तः ॥ ३ ॥

तदेष श्लोको भवति । "अन्तरं मृत्योरमृतम्"—इति । अवरं ह्येतन्मृत्योरमृतम् । "मृत्या-

---

अथ मण्डलस्थपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमर्चिषोऽमृतत्वं चाह—स एष एव मृत्युरिति । 'यः' 'एतस्मिन्मण्डले,' 'पुरुषः' 'सः' 'मृत्युः' । 'यत्' 'एतदर्चिर्दीप्यते' तदमृतम् । यतः 'अमृते' मरणरहिते, अर्चिषि 'अन्तः' मध्ये वर्तते । अतो 'मृत्युर्न म्रियते' । न ह्यमृतमध्यवर्ती विनश्यति । तथापि विनाशोऽमृतत्वप्राप्तिः तन्मण्डलस्थेनोपास्यमित्युक्तेति तात्पर्यम् । अन्तर्वर्तित्वमेव विशदयति—तस्मादु न दृश्यतेऽमृते ह्यन्तरिति । मृत्युरूपः पुरुषोऽमृतरूपेऽर्चिष्यन्तर्वर्तते इत्युक्तेऽग्निरर्चिरादित्यमण्डलस्य पुरुषाधिष्ठितत्वम् ॥ ३ ॥

पुरुषार्चिषोरमर्त्योर्मण्डलमेव प्रतिष्ठेत्यस्मिन्नुक्तेऽर्थे मन्त्रं संवादयति—तदेष श्लोको भवतीति । 'श्लोकः'

इष द्वितीयकण्डिकाया मण्डलस्य वेदत्रयरूपतामुद्दिश्य रूपान्तरमुद्दिश्य अथ पुरुषस्योद्देशः । तथापि प्रथमकण्डिकोक्तक्रमसंगमनिच्छया होमादन्यायेन "अर्थक्रमो बलवान् पाठक्रमात्" । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽभिमानी वर्तते । स एष एव मृत्युः । पूर्वकाले आद्यकण्डिकायामादाय मण्डलं निर्दिश्य मृत्युश्च च व्याख्यायते । ननु—अयमर्नोऽग्निर्मृत्युरन्यः कथमत्र सूर्यो मृत्युरिति श्रुतिर्वदतीति चेत्; नैव अहोरात्रक्रमात्सूर्योदयास्तमयाभ्यां संवत्सरपरिवर्तनेऽत एव तत्तदिक्संचारस्यावर्तमानः प्राणिनां पुरुषायुषि क्षपयति तस्मात्सूर्यो मृत्युरिति नास्ति विरोधः । अर्चिषो रूपान्तरमुद्दिशति—अथैतदिति । अथ मण्डलवर्तिनो मृत्युरूपाद्देशादूर्ध्वं 'यदेतदर्चिर्दीप्यते' 'तदर्चिरमृतम्' । अर्चिषि अमृतत्वदृष्टिः कर्तव्येति भावः । मृत्युशब्दस्य मारकत्वात्, म्रियते वा स्वयमिति, निरुक्तिद्वयमस्ति । तत्र द्वितीयमादाय सूर्यस्यानित्यत्वमाशङ्क्य परिहरति—'तस्मादिति' हि यस्मात् अमृते अर्चिषि अन्तः सूर्यो वर्तते इति शेषः । तस्मान्मृत्युः सूर्यो न म्रियते । नहि अमृतमध्यवर्तिनो मृतिरस्ति अमृतवीर्यस्याबाधप्रसङ्गात् । ननु—अर्चिर्नाम सूर्यदीप्तिकाप्रकाशविशेषः, तथा सति कथं स तत्र वर्तते इत्युच्यते । शृणु, लोके कुत्रचित् स्थापितस्य मणेः प्रभा परितः प्रसरति यदा तदा मणिः प्रभामण्डलमध्यवर्तीव प्रतिभाति । तथा अयमर्चिष्मान् सूर्यः अर्चिर्मध्यवर्तीव, इति भावः । ननु—मण्डलमेवोपलभामहे ननु ततो व्यतिरिक्तं पुरुषं इत्यत आह—तस्मादु—इति । तमितरार्थोऽवधिष्ठेद्रक: । हि यस्मात् अमृते अर्चिषि अन्तरस्मिन् भगवान्सूर्यः तस्मादस्माभिर्न दृश्यते । नहि केनचिदाच्छादितं वस्तु द्रष्टव्यं लोकैः । अतएव सर्वज्ञात्, तस्मात् सूर्ये मृत्युत्वं अर्चिषि अमृतत्वं सूर्ये नित्यत्वं च, ध्यातव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

दशमकण्डिकोक्तेऽर्थे प्रमाणत्वेन मन्त्रमुदाहरति—तदेष श्लोक इति । तदित्यस्य तत् तस्मिन् दर्शितार्थे

ह्येतन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहितमित्येतस्मिन्हि पुरुषऽएतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्युर्विवस्वन्तं वस्तऽ इत्यसौ वाऽआदित्यो विवस्वानेष ह्यहोरात्रे विवस्ते तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतो मृत्योरात्मा विवस्वतीत्येतस्मिन्हि मण्डलऽएतस्य पुरुषस्यात्मैतदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

ष्वमृतमाहितम् "-इति । एतस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डल प्रतिष्ठित तपति । मृत्युर्विवस्वन्तं वस्ते " इति । असौ वा आदित्यो विवस्वान्, एष ह्यहोरात्रे विवस्ते । तमेष वस्ते सर्वतो ह्येनेन परिवृतः । " मृत्योरात्मा विवस्वति " इति । एतस्मिन् हि मण्डल एतस्य पुरुषस्यात्मा । तदेष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

मन्त्र पादबद्धत्वसाम्यात् । मन्त्रपाठस्त्वेवम्-' अन्तर मृत्योरमृत, ' 'मृत्यावमृतमाहित,' 'मृत्युर्विवस्वन्त वस्ते,' ' मृत्योरात्मा विवस्वति ' इति । अयमर्थ -मृत्यो पुरुषस्यामृतमान्तर्न्तर व्यवधायकम् । अमृतमध्यवर्तित्वात्पुरुषस्येतरैर्जीवैरदर्शनात् अमृतमेव तस्यान्तरमित्युक्तम् । मृत्यौ पुरुषे अमृत अमृतरूपार्चिरभिकिरण मण्डलम् , 'अन्तरम्' अत्र तदेवेत्याऽधारत्वात् । 'आहित 'प्रतिष्ठितम् । 'विवस्वन्तम्' 'अहोरात्रे' विवासयति-इदमहरेषा रात्रिरिति विभजति-पुन पुन करोतीति वा ' विवस्वान् ' आदित्यमण्डलमित्यर्थ । त ' मृत्यु ' 'वस्ते' आच्छादयति-'सर्वत ' स्वतेजसा परिवृणोति । 'मृत्यो ' पुरुषस्य, 'आत्मा विवस्वति' मण्डल प्रकाशत इति । अत्र वेदान्तिनो ' मण्डलस्य पुरुष ईश्वर इति ' मण्डल केवल न तपति, किन्तु तन्मध्यवर्तिनी पुरुषतेजसीति प्रतिपादयन्ति । ईश्वरस्य च मृत्युरूपत्वम्, "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् '-(वे. सू.१।१।६२।२) ' ज्योतिषि भावाच्च"-(वे. सू.१।३।९।३२) " अत्ता चराचरग्रहणात् '-(वे सू. १।२।२।९) इत्येतैरधिकरणे । अत्रापि तन्मतानुसारेण मण्डलवर्तिन पुरुषस्य मृत्युरूपत्वम् । मण्डल च तत्राधिष्ठित तद्ध च मण्डलमेव प्रतीतिस्थानत्वेन प्रतिष्ठा-इति । पूर्वमुक्त मन्त्र प्रतिपादमनूद्य व्याचष्टे-अन्तर मृत्योरमृतमित्यवरं ह्येतन्मृत्योरमृतमि-

---

कर्थे एष वक्ष्यमाण श्लोको मत्र प्रमाण भवति । " श्लोको यशसि मन्त्रे च "-(२ । ३ । २ ।) इत्यमर । ननु-मन्त्रब्राह्मणयोरुभयोरपि अपौरुषेयत्वाविशेषात् कथ ब्राह्मणेन मत्र प्रमाणत्वेनोदाह्रियत इति चेत्, आकर्णय-उपदिशामि वेदपुरुषगर्भस्य रहस्य यद्यपि मन्त्रब्राह्मणे उभे परमात्मन निःश्वसिते अनादिनी तथापि अस्ति कश्चिद्विशेष -मन्त्रो मूल ब्राह्मण व्याख्यान मन्त्रार्थप्रकाशकत्वात् । मन्त्रविनियोजकमपि कल्पसूत्रं मन्त्रविनियोगस्य ब्राह्मणेन प्रदर्शितत्वात् । तर्हि किं कल्पसूत्रैरिति चेत् न विनियोगस्फुटत्वस्य प्रयोजनत्वात् । तथाच सति मन्त्रब्राह्मणयोर्मूलमूलित्वात् मूलिनमपेक्ष्य मूलस्य प्राबल्य मनसि निधाय मूलिना मूल प्रमाणत्वेन लिख्यते । एवमेव लोकव्यवहारस्य शिक्षणीयत्वात् । इत्थमेव समस्तशाखासु ब्राह्मणग्रन्थेषु मन्त्रोदाहरणानि बहुलमुपलभ्यन्ते । केचित्तु मन्त्रब्राह्मणाभ्यामुपास्या व्यतिनोऽर्थो दृढीभवतीति सङ्गिरन्ते । तर्हि सर्वशाखासहिता-

---

१-अमरकण्टु-' पद यशसि च श्लो ' इति पाठोऽस्ति । तत्र पद श्लोक मत्र इत्युच्यत इति भाव- ।

(मू) अथाधियज्ञम् । यदेतन्मण्डलं तपत्ययᳪं स रुक्मोऽथ यदेत-
दर्चिर्दीप्यत ऽइदं तत्पुष्करपर्णमापो ह्येता ऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽ

अथाधियज्ञम्-यदेतन्मण्डलं तपति-अयं स रुक्मः । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते-इदं तत्पुष्करप-
र्णम् । आपो ह्येताः । आपः पुष्करपर्णम् । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः-अयमेव स योऽयं

अधियज्ञं वक्तु प्रतिजानीते-अथाधियज्ञमिति । अत्र रुक्मपुष्करपर्णहिरण्मयपुरुषाणां मण्डलार्चिपुरु

विकथयितव्यम् । परशब्देन पित्राचार्यस्वात्मव्यतिरिक्तास्त्रैवर्णिका उच्यते तेभ्यो न शंसेत् । पित्रे आचार्याय स्वात्मने च शंसितव्यम् । तथा च ऋग्वेदारण्यके प्रतिप्रसवः श्रूयते-" तस्मादेव विद्वान् परस्मा अग्निं चिन्वानः परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदह शंसेत्काम पित्रे वाऽऽचार्याय वा शंसेदात्मन एवास्य तत्कृतं भवति " (ऐ. आ. ३ । २ । ४ । १०) इति । उपासकाभिप्रायमाह । नेदेतामिति । न इत् एतां इति पदच्छेदः । इत् स्वार्थे । अहमुपासक एतां मंडललक्षणां परमपुरुषप्रतिष्ठां न, छिनदै न छेदं करवै इति मनसि निधाय परस्मै न शंसेदेव इति पूर्वेणान्वयः । निषेधमुखेन प्रोक्तमर्थं विधिमुखेन द्रढयति । एतां ह इति । य उपासकः कुर्विमर सन् महदुक्थं परस्मै शंसति स एतां प्रतिष्ठां छिनत्ति ह छेदं कुर्यादेवेत्यर्थः । तथाचोपासनीयः पुरुषः उपासकदृष्ट्या निष्प्रतिष्ठः सन् नोपकुर्वीतेति भावः । यस्मादेव तस्माद्याज्ञिका उक्थं शंसतीति उक्थशंसः, तं-कथशंस शंसे किप् पचादिर्वा । उक्थशंसनकर्तारं होतारं ' भूयिष्ठम् ' अधिकतरं अध्वर्युप्रभृतिभ्यः ' परिचक्षते ' परितः कथयति । ' बहोर्लोपो भू च बहोः ' (पा. सू. ६।४।१५८) इति इष्ठनि परे भू आदेशः । किंच याज्ञिका मिथो वदति । यदि वयमादित्योपासितारमृत्विक्त्वेन वृण्महे, सोऽपि दक्षिणावशेन वृतो अभविष्यत् । तदा प्रतिष्ठां छिनत्तीति प्रतिष्ठाछिद्भवति । इदमस्माकमपि हानिकरमेव । तस्मात्प्रतिष्ठाछिन्नो भवतु न भवतु । इति हृदि निधाय याजुका अपि उपासितारम् न वृणुयु । ' हि ' एव । उक्थस्वरूपं ऋग्वेदे बहुधा प्रसिद्धम् । उक्थस्यैव शस्त्रस्य निष्कैवल्यमिति नाम । एतदेवोक्थं बहुधा उपासितव्यत्वेन बह्वृचब्राह्मणारण्यके । (ऐ. आ. २ । ३ । ४ । १६ इत्यत्र सायनभाष्ये) प्रपञ्चितम्, तेषां ब्राह्मणे तु पक्षित्वेन विस्तृतम्, तथाहि-' इन्द्रमिद्गाथिनः ' इत्यादि मन्त्रजालं उक्थलक्षणपक्षिणः शिरः । ' अभि त्वा शूर नोनुमः ' इत्यादि दक्षिणः पक्षः । ' त्वामिद्धि हवामहे ' इत्यादि उत्तरः पक्षः । ' इमा नु कं भुवनानाम् ' इत्यादि पुच्छम् । ' तदिदास ' इत्यादि मध्यमशरीरम् । ' महाँ इन्द्रो य ओजसा ' इत्यादि गायत्री तृचाशीतिः ' विष्णोर्नुकम् ' इत्यादि बृहती तृचाशीतिः ' योऽपि यऽइन्द्रसोमपातमः ' इत्यादि उष्णिगशीतिः आहुय निस्रोऽशीतयः शस्त्रपक्षिणो अन्नम् । एवमादिर्महान्प्रलापो उक्थशस्त्रस्य ऋग्वेदग्रन्थे परिशीलनीयः । बृहदारण्यके तु-" उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति " (बृ. उ ५ । १३ । १) इत्युक्तम् । यद्वा । उक्थशब्देन क्रतुविशेष उच्यते-' अग्निष्टोम अत्यग्निष्टोम उक्थ ' इत्यादिना सोमसंस्थासु पाठात् । तथाच प्रकृतब्राह्मणे तद्धित-यलोपश्छांदसः । अथेदानीं प्रकारांतरेण कथितकथ्यमानोपासनाविभागं प्रतिजानीते-' इत्यधिदैवतमिति ' देवतामधिकृत्य प्रवृत्तमुपासनमधिदैवतमिति पूर्वोक्तरीत्यासप्रपञ्चं निरूपितमिति शेषः ॥ १ ॥

पूर्वोक्तमेवोपासनं विधांतरेण प्रतिजानीते-अथाधियज्ञमिति । अथ अधिदैवतोपासनानन्तरं यज्ञमधिकृत्य

एष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽयꣳ हिरण्मयः पुरुषस्तदे-
तदेवैतत्त्रयꣳ सꣳस्कृत्येहोपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानु सꣳस्थामूर्ध्वमुत्क्रामति
तदेतमप्येति सऽएष तपति तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुममुत्र ह्येष
तदा भवतीत्युऽएवाधियज्ञम् ॥ ६ ॥

हिरण्मयः पुरुषः । तदेतदेवैतत्त्रयं संस्कृत्येहोपधत्ते । तद् यज्ञस्यैवानु संस्थामूर्ध्वमुत्क्रामति । तदे-
तमप्येति—स एष तपति । तस्मादग्निं नाद्रियेत परिहन्तुम् । अमुत्र ह्येष तदा भवतीत्यु एवाधि-
यज्ञम् ॥ ६ ॥

चात्मनोपासनमित्यधियज्ञवाक्यस्य तात्पर्यम् । अक्षरार्थस्तु—' यत् ' ' मण्डल तपति ' ' अयम् ' अत्रोपहितो
रुक्मः ' यत् ' ' अर्चिर्दीप्यते ' तत् रुक्मपुरुषयोरधस्तादुपहितं ' पुष्करपर्णम् ' । कथमर्चिः पुष्करपर्णा-
त्मत्व तत्राह—आपो ह्येता आपः पुष्करपर्णमिति । अर्चिषो ह्यापः, सूर्यकिरणानामेव वृष्टिकर्तृत्वात्, कार्य-
कारणयोरभेदेन अर्चिरेव आप इत्युक्तम् । पुष्करपर्णमपि अप्सु उत्पन्नत्वात्तदात्मकमित्यर्थः । मण्डलमध्यवर्ती
पुरुष एवात्रोपहितो हिरण्मयः पुरुषः । एवमेतत् रुक्मादित्रयं मण्डलाद्यात्मना ' संस्कृत्य ' भावयित्वा इहोपधु-
पधत्ते । तदा यज्ञस्य संस्थां समाप्तिम् ' अनु ' ऊर्ध्वम् ' उत्क्रामति '—उत्क्रामन् यजमानः ' एत ' मण्डला-
दिरूपेण त्रिविधमादित्यम् ' अप्येति ' प्राप्नोति । ' स एष तपति ' । अत्र कश्चिद्धर्ममाह—तस्मादग्निं नाद्रि-
येत परिहन्तुममुत्र ह्येष तदा भवतीति । यतोऽस्मिन्नग्नि चितवान् परत्रादित्यो भवति—अतः ' अग्निं '
परिहन्तुं ' ' नाद्रियेत '—चितमग्निमिष्टकाविशेषेण नाशयितुमादरं न कुर्यात् । इतः एषोऽग्निरमुत्र भवति
परलोके यजमानशरीरात्मनोत्पद्यत इति । यद्वा परिहन्तुं स्प्रष्टुं स्प्रष्टुमित्यर्थः । चित्याग्निस्पर्शने दोषश्रवणात् ।
एवमधियज्ञमर्थो व्याख्यातः ॥ ६ ॥

प्रवर्तिष्यमानमुपासनमधियज्ञं निरूपयिष्यत इति शेषः[1] । अस्ति कश्चित् चयनक्रतौ सम्प्रदायः । यदा इष्टका
उपधीयंते तदा पूर्वं यष्टिनिः संस्कारैर्भूमिं शोधयित्वा शोधितभूमौ मात्रत्रयपरिमाणं सुवर्णं निक्षिप्य तदुपरि
पद्मिनीपत्रं संस्थाप्य अद्भिः प्रोक्ष्य तदुपरि सौवर्णी पुरुषाकृतिमावाद्य अथ इष्टका उपधीयते । ततो अग्नि-
प्रतिष्ठेति । तदेतत्सर्वं मण्डलादौ द्रष्टव्यमिति उपासनाय यदेतन्मंडलमिति । एतत् प्रत्यक्षं यन्मंडलं तपति ।
तत् सोऽयं रुक्मचयनयागीयः । मंडले रुक्मदृष्टिः कार्या अप.स्थितिसाम्यात् । अथ तदुपरि नंतरं
यदेतदर्चिर्दीप्यते तदिदं पुष्करपर्णं चयनस्थितिनीयम् । तत्र तद्दृष्टिः क्रियता उपरितनसाम्यात् । हिरण्मयो
निराधाराधानपर्यायः । तदुपरि नंतरं एताः सूर्यमंडलस्था आपः पुष्करपर्णरूपेण पुष्करपर्णे प्रोक्षणनिमित्तेन
स्थिता आपः, तत्र तद्दृष्टिः कार्या ' अथ ' तदुपरि नंतरं ' स एष एतस्मिन्मंडले पुरुषः '—अयमेव सः ' कः '
योऽयं हिरण्मयः, चयनः पुरुषः, तत्र तद्दृष्टिः क्रियता सर्वोपरितनसाम्यात् । ' तदेतदेवैतत्त्रय ' रुक्मपुष्कर-
पर्णरूपं संस्कृत्य इह एतस्मिन्नग्नौ सुवर्णमयसर्वावयव. परमपुरुषोऽस्मीत्युपासीत इति भावः । अतएवेद-
मुपासनपक्षमधिकृत्य प्रवदं इत्यवोचाम । सूर्यमंडले आपः सन्तीति सर्ववेदप्रवादघोषः । तथा च तैत्तिरीयका
आमनन्ति—' यानि रश्मिभिरुपतपति रश्मिभिस्तानि पर्जन्यो वर्षति (तै. आ. १ अ. अनु.) इति । स्मृतिरपि—

1—एतद्ग्रन्थस्थलपाठो मध्यस्थलेन ' हिरण्मयः ' इति पाठः । एवमेतदपि ।

(मू) अथाध्यात्मम् । यदेतन्मुण्डलं तुपति यश्चैप रुक्मस्तऽइदं तुच्छु- क्लमक्षन्नथ युदेतुदर्चिर्दीप्यते युञ्चैतुत्पुष्करपुर्णमिदं तुत्कृष्णमक्षन्नथ यु ऽएषु ऽएतुस्मिन्मुण्डले पुरुपो युश्चैषु हिरण्मुयः पुरुषोऽयुमेव सु योऽयुं दक्षिणेऽक्षन्पुरुपः ॥ ७ ॥

अथाध्यात्मम् यदेतन्मण्डलं तपति, यश्चैव रुक्मः-इदं तच्छुक्लमक्षन् । अथ यदेतदर्चिर्दीप्यते, यञ्चैतत्पुष्करपर्णम्-इदं तत्कृष्णमक्षन् । अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, यश्चैष हिरण्मयः पुरुषः । अयमेव स योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः ॥ ७ ॥

'अथाध्यात्मम्' प्रदर्श्यते इतिशेषः । अत्रायं विशेषः—मण्डलादित्रयस्याधियज्ञिकरुक्मपुष्करपर्णहिरण्मय- पुरुषत्रयस्य च दक्षिणाक्षिगतशुक्लकृष्णवर्णद्वयतदन्तर्वर्तिपुरुषेषु तादात्म्येनोपासनमिति । अक्षन्निति । अक्षि- शब्दात् । "अस्थिदधि" (पा, सू ७ । १ । ७५)–इत्यादिना अनङ् 'सुपां सुलुक्'–(पा सू, ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् । एवं मण्डलादित्रयस्य लोचनगतशुक्लादित्रयस्य च तादात्म्येन ध्यान- मुक्तम् । पुरुषस्य च द्वे चक्षुषी–तत्र यथा दक्षिणे तथा सव्यलोचनेऽपि पुरुषो दृश्यते ॥ ७ ॥

'आदित्याज्जायते वृष्टिः' (म. स्मृ ३ । ७६) इति । यदि मडलं निर्जलमभविष्यत् तर्हि कथमवर्षिष्यदा- दित्य । हिरण्मय इति वक्तव्ये 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' (पा. सू. ६ । ४ । १७५) इति निपातनान्मयडादिलुप्ति । यस्मादेव तस्मात्तन्मडलार्चिरुक्मपुरुषाणां चतुष्कं यज्ञस्य चयनाख्यस्य सर्वा स्थितिः अनु पश्चात् चयनयागीयरुक्माद्युपमितं सत् ऊर्ध्वं नभोमडलोपरि उत्क्रामति निर्गच्छति स्म इति एवकारेणा- वधार्यते । तत्तस्मात्कारणात् तं आदित्यपुरुषं उपासकः अप्येति प्राप्नोति इति फलनिरूपणम् । एतं कः य एष तपति तमित्यन्वयः । यस्मादेव तस्मान्मडलादौ चयनीयपदार्थदृष्ट्युपासको अग्निं नाद्रियेत चयनादिकर्मसु न श्रद्धां बध्नीयादिति भावः । तत्र हेतुमाह—परिहृतुमिति । हि यस्मात् एष उपासको यदा आदित्यमुपास्ते तदा 'अमुत्र' परलोके आदित्यमडले इति यावत् 'भवति' वर्तते । किमर्थं 'परिहृत्यु' परितो गतुं सूर्यमेकाभावेन गतुं । हृतिरत्र गत्यर्थः, गतिः प्राप्त्यर्थः । इत्थं खलु मर्यादा यो यदुपास्ते स तदात्मा सन्नप्येतीति । तथा च सति आदित्योपासकः, 'अमुत्र भवतीति' श्रुत्या उक्तम् । उक्तमर्थमुपसंहरति—इत्यु एवाधियज्ञमिति । पूर्वोक्त- रीत्या अधियज्ञमेवोपासनं प्रपञ्चितं नान्यत् । उनिपातः प्रकरणविभागप्रयोजनः ॥ ६ ॥

प्रकारांतरेण उपासनांतरं प्रतिजानीते—अथाध्यात्ममिति । अथाधियज्ञोत्तरं आत्मानं शरीरमधिकृत्य प्रवृत्तमुपासनं अध्यात्मं कथयिष्यत इति शेषः । दक्षिणेऽक्षन्निति । कण्डिकांते पाठात् मध्यमग्रंथेऽपि दक्षिणपदं विशेषणीयम् । दक्षिणे अक्षन् अक्षिणि । विभक्तेर्लोपः । 'तच्छुक्लं' धवलभागः तदिदं शुक्लं रुक्मं मडलवर्ती पुरुष एव । य एष यागीयरुक्मदृष्टांतः तद्दृष्टिं दक्षिणनेत्रस्थशुक्ले कुर्यात् । यदेतं मडलं तपति तद्दृष्टिं च दक्षिणनेत्रे कुर्यात् । रुक्माधारं मडलं शुक्लाधारं नयनं इत्युपमानात् । अथैवंभावनादूर्ध्वं दक्षिणेऽक्षन्नक्षिणि 'तच्छुक्लं' शुक्ल- भागमध्यस्थं तदिदं तत्पुष्करपर्णं यागीयं रुक्मोपरिस्थं यत् तत्र तद्भावनां कुर्यात् । 'यदेतदर्चिर्दीप्यते' तद्दे- दक्षिणनेत्रमिति भावयेत् आधाराधेयभावसाम्यात् उपरितनसाम्याच्च । शुक्लोपरि कृष्णं रुक्मोपरि पर्णमिति भावः ।

स एष एव लोकम्पृणा। तामेष सर्व्वोऽग्निरभिसंपद्यते तस्यैतन्मिथुनं योऽयꣳ सव्येऽक्षन्पुरुषोऽर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह मिथुनेनाथ सर्व्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वꣳ हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्द्वे द्वे लोकम्पृणेऽउपधीयेते तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

स एष एव लोकम्पृणा—तामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यते। तस्यैतन्मिथुनम्। योऽयं सव्येऽक्षन्पुरुषः। अर्धमु हैतदात्मनः—यन्मिथुनम्। यदा वै सह मिथुनेन। अथ सर्वः। अथ कृत्स्नः—कृत्स्नतायै तद्। यत्ते द्वे भवतः। द्वन्द्वं हि मिथुनं प्रजननम्। तस्माद् द्वे द्वे लोकम्पृणे उपधीयेते। तस्माद् द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति ॥ ८ ॥

सोऽयमुक्तदक्षिणाक्षिपुरुषस्य मिथुनत्वेन सम्पादन इत्याह—स एष एव लोकम्पृणेति। 'स' 'एष' दर्शमण्डलगतपुरुष एव 'लोकम्पृणा' इष्टका लोकम्पृणेष्टकाया आदित्यात्मत्वमष्टमकाण्डावसाने प्रतिपादितम्—तथा हि "अथ लोकम्पृणामुपदधात्यसौ वा आदित्यो लोकम्पृणाऽथ हीमान् लोकान् पूरयत्यमुमेवैतदादित्यमुपदधाति" (श. प. ८।७।२।१) इति। ता मूर्धमण्डलोकम्पृणेष्टकामभिलक्ष्य सर्वोऽग्निः सम्पद्यते—लोकम्पृणात्मिः सर्वोऽग्निः कृत्स्नः सम्पद्यत इत्यर्थः। तस्य सूर्यपुरुषात्मकदक्षिणाक्षिपुरुषस्य सव्याक्षिगतः 'पुरुषः' 'मिथुनं' योषित् इत्येतस्मिन् मिथुने हि 'आत्मनः' 'अर्धम्' अर्धभागः। "अर्धो वा एष आत्मनो

कपोलेक्षादयात् ऊर्ध्वं 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः, य एष हिरण्मयः पुरुषः, सोऽयं' 'दक्षिणेऽक्षन्' अक्षिणि पुरुषो नेत्राभिमानी रूपादिदर्शनहेतुर्यो वर्तते सोऽयमेक एव। प्राणिनेत्रे मण्डले च एक एव परमात्मा अस्तीति मन्त्रवेदिति रहस्यम्। "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" (श्वेता. उ. ६।११) इति शाखान्तरात्। अस्यां कण्डिकायां बहुलं सर्वनामप्रयोगो वस्तुसाक्षात्कारविद्योतकः। एवं पूर्वत्र च चक्षुराध्ययनपञ्चीकरणादिदिग्गतमण्डलादिनिदर्शनं च, प्राणिनेत्रपुरुषो दार्ष्टान्तिके समुच्चिनुते। हिरण्मय इत्यत्र मयट् न विकारे अनित्यत्वप्रसङ्गात्। अपि तु प्राचुर्ये प्रचुरकनकाभरणो देव इत्यर्थः। दिव्यमङ्गलविग्रह इति वा। यद्वा मण्डले यागरक्तमदृष्टिः शुक्ले अर्चिपर्यदृष्टिः कृष्णे मण्डलत्रयपुरुषत्रयदृष्टिः अक्षिपुरुषे कार्या इति वा कण्डिकार्थः ॥ ७ ॥

अथेदानीमष्टमकण्डिकायां मिथुनत्वकृत्स्नत्वमुपासनमुपदिशति। स एष इति। यः पूर्वोक्तो भानुमान् स एष लोकम्पृणात्वेनैव स्तूयते। लोक्यन्ते सर्वदर्शिभिरिति लोकाः प्रजाः दृष्टिद्वारा पालयतीति लोकम्पृणा द्यौः। पृ पालनपूरणयोः। द्वितीयाया अलुक्। आयास्यानीया दिव एष प्रत्यक्षं सर्वं सर्वात्मकः। अत एव अग्निशब्दवाच्यो भानुः पतिस्थानापन्नः आभिमुख्येन सम्पद्यते मिथुनीभूतत्वात्। अयमाव—एक एवादित्यो द्विर्भूत्वा जायाशब्देन स्वरूपतः पुरुषशब्देन चोच्यते। अत एव परमात्मप्रकरणे बृहदारण्यके "स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्। ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्" (बृ. उ. १।४।३) इति। तत्र परमात्मन उभयरूपत्वनिर्देशोऽस्तीति अस्माकं दृढोऽयाम। अत्र निधिः दूजति।

यत्पत्नी " (तै. सं. ६।१।८)—इति तैत्तिरीयश्रुतेः । यतोऽर्द्धमतः सव्याक्षिपुरुषो नातिरिक्त इत्यर्थः । 'यदा' आत्मा 'मिथुनेन' युक्तः 'तदा' 'सर्वः' 'कृत्स्नः' सम्पूर्णः । पुरुषद्वयं मिथुनात्मना स्तौति—तद्यत्ते द्वे भवत इति । 'यत्' यदा 'ते द्वे' 'भवतः' तदा 'कृत्स्नतायै' पूर्णत्वाय द्वे इति व्यक्त्यपेक्षं नपुंसकलिङ्गत्वम् । यत पुरुषयोः 'द्वन्द्वं' यत सूर्याग्निके 'लोकम्पृणे' 'द्वे द्वे' 'उपधीयेते' " मिथुनं लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च " (का. श्रौ. सू. १७।१७) इति लोकम्पृणोपधानप्रस्तावे सूत्रम् । अष्टमकाण्डे लोकम्पृणाप्रस्तावे द्वदश उपधानमुक्तम् । अथ तत्र या द्वितीया 'मिथुनं' तत्'अर्धमु हैतदात्मनो यन्मिथुनं' " स यस्यां सक्त्यां प्रथमे उपदधाति ततो दशभिर्दशभिः सञ्चादयति" (श. प. ८।७।२।१२) इति । द्वित्वमेवमन्यत्रापि दर्शयति—तस्माद् द्वाभ्यामिति । तस्मादेव द्वाभ्यां द्वाभ्यां यजुष्मतीलोकम्पृणाभ्यां 'चितिं' 'प्रणयन्ति' ॥ ८ ॥

" स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः " (तै. उ. भ. व. २ । ८) इति । द्युलोकादित्ययोर्मिथुनत्वं सप्तान्नब्राह्मणे प्रमाणित—" तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां ततः प्राणोऽजायत " (बृ. उ. १ । ५ । १२) इति । एतत्प्राक्तनकण्डिकोक्तमध्यात्माधिदेवतभेदाभावं स्थूणानिखननन्यायेन प्रबलयति । तस्येति । 'योऽयं सव्ये अक्षन्' अक्षिणि पुरुषो वर्तते । तस्यैव 'एतन्मिथुनं' मिथुनत्वनिरूपणमिति भावः । सव्यं दक्षिणमिति सव्यापसव्यप्रकरणे दर्शनात् । स्त्रीपुंसयोरन्योन्यात्मकत्वं स्फोरयति । 'अर्द्धमु ह' इति यन्मिथुनमस्ति 'एतदात्मनः' आत्मनः परस्परस्यार्द्धं । उ ह निपाताभ्यां प्रसिद्धिः प्रकाश्यते । तथा च बृहदारण्यकम्—" तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत " (बृ. उ. १ । ४ । ३) इति स्थलान्तरेऽपि । "अर्द्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" (तै. स. ६ । १ । ८) इति । इत्थं जगतिभ्यां द्युलोकद्युमणिभ्यां जगदुत्पत्तिमाचष्टे । यदेति । यदा यस्मिन् काले मिथुनेन " व्यत्ययो बहुलम् " (पा. सू. ३ । १ । ८५) इत्यनुशासनात् । मिथुनं प्राकट्यत सह एकीभावेन मिलति । वै वाक्यालङ्कारे । अथ तदानीं सर्वचतुर्दशभुवनसमूहः गगनादिभूतसमूहो वा जायते । अथ लोकजनेरूर्ध्वं 'कृत्स्नः' सुरासुरद्विपचतुष्पत्पक्षिसर्पादिसमूहः समभवदिति शेषः । लोकसृष्ट्यनन्तरं प्राणिसृष्टिं बृहदारण्यके प्रमाणीकृता—" आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् " (बृ. उ. १ । ४ । १ ।) इत्यादिना । लोकोत्पत्तिं भावयित्वा—"स ईक्षते मेऽनु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः सृजा इति" (ऐ. आ. २।४।२३) इति लोकपालाद्युत्पत्तेस्तत्र भाषितत्वात् । पञ्चभूतोत्पत्तेरनन्तरं प्राण्युत्पत्तिं तित्तिरी रौति—" आत्मन आकाशः सम्भूतः "(तै. उ. भ. व. १) इत्यादिना भूतसर्गं समाप्य " ओषधिभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुषः " (तै. उ. भ. व. १) इत्यादिना पुरुषोपलक्षितप्राणिमात्रसर्गसमाषणात् । यथा द्युलोकद्युमणी मिथुनीभूय कृत्स्नं जनयतः । तथा लोकेऽपीत्याह—कृत्स्नतायै इति । 'तत् यत्' तत् व्यत्ययेन तौ द्वौ कृत्स्नतायै स्वार्थे तल् । कृत्स्नाय कृत्स्नसर्गायेत्यर्थः । द्वद्व भवतः । हि एव सत् तस्मात् लोकेऽपि प्राणिमात्रं सत् प्रजनयतीति । प्रजननमुत्पादनसमर्थं भवति । न एकैकशः । तदेतत् सर्वं पुरुषविधब्राह्मणे (बृ. उ. १ । ४) आलोचनीयम् । तस्मादित्थं तस्मात् चयनेऽपि 'द्वे द्वे' इष्टके उपधीयेते अध्वर्युणा । कथंभूते इष्टके 'लोकम्पृणे' व्युत्पत्तिः प्राग्वत् । औत्सुक्येन दर्शादिष्वपि द्वद्वशः पात्रासादनं इत्यादि बोध्यं । 'तस्माद्' तस्मादेव कारणात् 'द्वाभ्यां द्वाभ्याम्' इष्टकाभ्यां 'चितिं' चयनं क्रतौ 'प्रणयति' याज्ञिका निष्पादयति । सर्वथाऽपि द्वयमेव कार्यक्षमम् । नैकाकी नैकाकिनी वा इति भावः ॥ ८ ॥

स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒वेन्द्रः॑ । (न्द्रो) सो॑ऽयं॒ दक्षि॑णे॒ऽक्षन्पु॑रुषो॒ऽथे॒यमि॑न्द्रा॒णी ता॒भ्यां दे॒वा ऽए॒तां वि॒धृ॒तिमकु॑र्व॒न्नासि॑कां॒ त॒स्माज्जा॒या॒याऽअ॒न्ते॒ नाश्नी॑या॒द्वी॒र्य॑वा॒न्हा॒स्माज्जा॑यते॒ वी॒र्य॑वन्त॒मु ह॒ सा॒ ज॑नयति॒ य॒स्याऽ अ॒न्ते॒ ना॒श्ना॒ति ॥ ९ ॥

त॒दे॒तद्दे॑वव्र॒तम् । (ष्टँ) रा॒ज॒न्य॒ब॒न्ध॒वो॑ म॒नु॒ष्या॒णा॒मनु॑तमां॒ गो॑पायन्ति त॒स्मा॒दु ते॒षु॒ वी॒र्य॑वाञ्जायते॒ऽमृ॒त॒वा॒का॒ व्व॒य॒सा॒ष्ठँ सा॒ क्षि॒प्रऽयेनं॒ जनयति १०

स एष एवेन्द्रः—योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः । अथेयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकुर्वन्—नासिकाम् । तस्माज्जायाया अन्ते नाश्नीयाद् । वीर्यवान्हास्माज्जायते । वीर्यवन्तमु ह सा जनयति—यस्या अन्ते नाश्नाति ॥ ९ ॥

तदेतद्देवव्रतम् । राजन्यबन्धवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति । तस्मादु तेषु वीर्यवाञ्जायते । अमृतवाका वयसाम्—सा क्षिप्रश्येनं जनयति ॥ १० ॥

यदुक्तमक्षिद्वये पुरुषद्वन्द्वं मिथुनमिति तदेव स्त्रीपुंलिङ्गेन्द्रेन्द्राणीशब्दाभ्यां विशदयति—स एष एवेन्द्र इति । दक्षिणाक्षिपुरुष इन्द्र इत्युच्यते । सव्याक्षिपुरुष इन्द्राणीत्युच्यते । इन्द्रस्य स्त्री इन्द्राणी । " इन्द्रवरुणभव० ", (पा. सू. ४।१।४९) इत्यादिना ङीषानुकौ । 'ताभ्या' स्त्रीपुंसाभ्यामिन्द्राणीन्द्राभ्यामर्थे 'एता' 'नासिका' 'विधृतिं' व्यवधायकत्वलक्षणां मर्यादाम् 'अकुर्वन्' यत स्त्रीपुरुषयोर्मध्ये 'देवा' 'विधृतिं' कृतवन्तः । अत 'जायाया अन्ते नाश्नीयात्'—स्त्रिया समीपे स्त्रियं पश्यन् भोजनं न कुर्यादित्यर्थः । स्त्रीसमीपे भोजनाकरणस्य फलं दर्शयति वीर्यवान्हास्मादिति । अस्मात् स्त्रीसमीपे भोजनमकुर्वतो 'वीर्यवान्' सुतो जायते । यस्या समीपे न भुङ्क्ते 'सा उ ह' साऽपि 'वीर्यवन्तम्' उत्पादयति ॥ ९ ॥

एतद् व्रतमनुतिष्ठता वीर्यवत्पुत्रोत्पत्तिर्भवतीत्याह—तदेतद्देवव्रतं राजन्यबन्धव इति । यदुक्तं 'जायाया

मन्त्र्या विधान्तरेण मिथुनत्वं कल्पयते—स एष इति । 'यो अत्र दक्षिणे अक्षन्' अक्षिणि 'पुरुष' अस्ति । 'स एष एवेन्द्र' 'परमैश्वर्यमण्डलपुरुषाभिन्नवान्' । 'अथ' अनन्तरं 'इय' वामाक्षिनिष्ठकनीनिका 'इन्द्राणी' अनुपदमुक्ता इन्द्रपत्नी । एतयोर्वर्णनम् बृहदारण्यके—" इन्धो ह वै नाम "—(बृ. उ. ४ । २ । २) इति । द्वितीयकण्डिकायां सव्यनेत्रस्यस्येन्द्रत्वं श्रूयते " अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी "—(बृ. उ. ४ । २ । ३) इति तृतीयकण्डिकायां वामसव्यनेत्रस्थकनीनिकया पत्नीरूपत्वं प्रतिपादितम् । यतोऽनयोर्दाम्पत्यं अत एव यथा दर्शनं नास्ति जातुचिदेव दर्शनम् तथा मर्यादा अपेक्षिता । तामाचष्टे—ताभ्यामिति । 'देवा' इन्द्रादयः ताभ्यां तादर्थ्ये चतुर्थी । तयोरर्थाय 'एता' अग्रतोऽस्था 'नासिका' नयनयोर्मध्ये 'विधृतिं' मर्यादाम् 'अकुर्वन्' चक्रुः । विशेषेण धारयति व्यवस्थापयतीति विधृतिर्मर्यादा । यस्मात् स्त्रीपुंसयोः सर्वदा मर्यादा देवैः कृता 'तस्मात् जायाया' 'अन्ते' समीपे दक्षिणोदरे जायाया भोजनस्थाने वा 'नाश्नीयात्' न भुञ्जीत । यदि 'ह' तर्हि 'अस्मात्' तथा भोक्तुः सकाशात् 'वीर्यवान्' 'पुत्र' 'जायते' । 'सा' अपि जाया 'वीर्यवन्तम्' आत्मजं 'जनयति' प्रसूते । 'उ ह' निश्चये । सा का ? 'यस्या अन्ते नाश्नाति' पतिः । अन्यथा निर्वीर्यतनयो भवतीति व्यतिरेको बोध्य ॥ ९ ॥

अनुपदमुक्तां शिक्षां लोकानुभवेन प्रशंसति—तदेतद्देवव्रतमिति । यद्यपि पञ्चाग्निब्राह्मणे—" राजन्यबन्धु-

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य । मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत्पुरुषः स्वपिति तद्यथा हैवेदं मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वाऽसंविद्इव भवत्येवꣳ हैवैतदसंविद्इव भवति दैवꣳ ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष ऽआनन्दः ॥ ११ ॥

तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतः । तौ यदा मिथुनस्यान्त गच्छतः अथ । हैतत्पुरुषः

अन्त नाग्नीयान् ' इति ' तत् ' इद दवकल्पित व्रतम् ' एतत् ' ' मनुष्याणा ' म ये ' राजन्यबन्धव ' 'अनुतमा गोपायन्ति ' अनुतमाम् अ यर्थ रहस्य व्रत कुर्वन्ति । ' तस्मात् ' ' उ ' तस्मादेव ' तेषु ' ' वीर्यवान् ' पुत्रो जायत ' वयसा ' पक्षिणां मध्ये ' अमृतवाका ' नाम पक्षिजातिरेतद्व्रत गोपायति, अत. ' सा ' ' क्षिप्रश्येन ' शीघ्रगामिन श्येननामक पक्षिण ' जनयति ' ॥ १० ॥

अथेन्द्रेन्द्राणीनाम्नो स्त्रीपुरुषयो सङ्गमस्य स्थान तल्लक्षणानि चाह—तौ हृदयस्याकाशमित्यादिना । स्त्रीपुरुषौ हृदयाकाश दहर प्राप्य ' मिथुनीभवत ' मिथुनकर्म सम्भोग कुरुत इत्यर्थ । ' तौ ' ' यदा ' मैथुन-

प्राक्षीत् " (छां. उ. ५.३.५.) इति पितर गौतम प्रति श्वेतकेतूक्तौ राजन्यो बन्धुरस्यासौ राजन्यबन्धु । न तु स्वय राजन्य इति का[१]वृत्त्या राजन्याधमपरत्वेन परमहससाम्राज्यधुरंधुरै नारायणेन्द्रसरस्वतीभिर्व्याख्यात, जैवलराजन्यनिन्दाया श्वेतकेतुना अभिप्रेतत्वात् । तथाऽपि प्रकृते राजन्य एव बन्धुर्यस्येति अवधारणापूर्वपदसमासे स्वस्य राजन्यतमत्व प्रतिभाति । अन्यथा स्वस्याधमत्व कथमवधारण स्वामिनामुक्तौ अवधारणाभावात् कर्मधारयो वा । बन्धुत्वमपि सौहार्दादिना बोद्धव्यम् । ननु एव प्रयासे को हेतुरिति चेन् निदाघा अभाव । तेषु वीर्यवान् जायत इति वीर्यवत्पुत्रलाभश्च हेतुरिति बद्धपुम्षान्तरस्थ जानीहीति दिक् । यदेतद्देवैर्निर्मित व्रत देवव्रत जायातेऽनशनादि । तदेतत् 'मनुष्याणा' मध्ये 'राजन्यबन्धव ' पुष्पवतोरवायजयध्वजा । 'अनुतमा' अतितरा 'गोपायन्ति' रक्षति स्म यस्मात् 'तस्मात् उ' एव कारणात् 'तेषु' राजन्यश्रेष्ठेषु पुष्पवद्दर्शमणिषु 'वीर्यवान्' पुत्रो 'जायते' । अनुभवसिद्धमेतत् सूर्याचन्द्रमसोरन्वयाये । अपि च 'मृतवाका' मृता वाका वर्णव्यत्ययेन पाका यस्या सा मृतवाका मृतवध्या । पाका पुत्रा । वर्णव्यत्यय "ऐलबृदा आयुर्युध " इत्यत्र (वा.स.१६।६० उवट भाष्ये) ऐलभृत इति भाष्यकारै परोऽक्षवृत्त्या अगीकृत । व्यत्ययसूत्रे (पा सू. ३।१।८५) पतञ्जलिना अपि । ' सा ' मृतवध्या अपि तादृग्व्रतधारिपतिका सती मनुष्यमध्ये वीर्यवत पाक ' जनयति । कमिव ' क्षिप्रश्येनम् ' क्षिप्रगामी श्येन क्षिप्रश्येन तमिव । लुप्तोपमानमेतत् । ' वयसा ' पक्षिणा मध्ये यथा श्येन प्रतापप्रभावाभ्यां पक्षिमात्रतिरस्कर्ता । तथा तेज शौर्याभ्यां मनुष्यमात्राभिभवितार पुत्र तादृशभर्तृका मृतवध्याऽपि प्रसूते । इतरा प्रसूत इति वा कथंति भाव ॥ १० ॥

पुनरपि अध्यात्म मिथुनवृत्तान्त कथयति । 'अग्निद्वत कथितप्रायमेव भेदाभावात् इति मन्वानो वेदपुरुष आह—ताविति । " पुमान् स्त्रिया " (पा. सू. १ । २ । ६७) इत्येकशेषसूत्रात्, सा च स च ताविति

१–राजहंससरस्वतीभिस्तु 'मृतवाका' इति पदं छद्मणोऽस्य व्याख्यातम् । २–सर्वनन्द्य इत्यर्थ । ३–सूर्यचन्द्रवशाभि यर्थः ।

(स्त) तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । (छो) लोक्यएँ हैतेऽएव तद्देवते मिथु-नेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति तस्मादु ह स्वपन्तं धुरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति तस्मादु हैतत्सुषुप्तुषः श्लेष्मणमिव

स्वपिति। तद् यथा हैवेद मानुषस्य मिथुनस्यान्त गत्वाऽसंविद इव भवति–एवं हैवैतदसंविद् इव भवति। दैव ह्येतन्मिथुनम्। परमो ह्येष आनन्दः ॥ ११ ॥

तस्मादेवंवित्स्वप्यात् । लोक्य हैते एव तद्देवते । मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्धयति । तस्मादु ह स्वपन्त धुरेव न बोधयेत् । नेदेते देवते मिथुनीभवन्त्यौ हिनसानीति । तस्मादु हैतत् सुषु-

कर्मण 'अन्तम्' अवसान गच्छन् इदानीमेव पुरुष जीवात्मा स्वर्गे लोके मानुषस्य मैथुनस्यान्त गत्वा असंविद अजानानेव स्त्री भवति । एव तदा तयोर्मिथुनभाव पुरुष 'असंविद इव भवति' अजानन्निव भवति । "विदे इगुपधलक्षण"–(पा सू. ३।१।१३५) इति क प्रत्यय । 'हि' यत 'एतन्मिथुनम्' इन्द्रे-न्द्राण्योरिन्द्र दैव दिवनिर्मितम्–अनयोर्मिथुनभावे 'परम' 'आनन्द' भवति ॥ ११ ॥

'तस्मात् एव' जानान स्वापेन तयोर्मिथुनकर्म समर्धयति 'परमानन्दयुक्त करोति । अत्र कश्चिद्धर्ममाह–तस्मादु ह स्वपन्तं धुरेवेति । यत स्त्रीपुंसयोर्मैथुनेन पुरुष स्वपिति तस्मात् स्वाप कुर्वन्त 'धुरेव' पीडयि

सनाम । 'तौ' प्राकथितौ अपरा जाग्रदवस्थाया स्वस्थानयो स्थित्वा सुषुप्तौ 'हृदयस्य' हृदयकमलस्य मध्यमभाग-रूपनाकाश । "दहर उत्तरेभ्य" (ब्र. सू. १।३।५।१।१४–१८) इत्यधिकरणद्वयसिद्धदहर-शब्दवाच्यम् 'आकाश' 'प्रत्यवेत्य' सम्प्राप्य 'मिथुनीभवत'। एकदेहावभवत । एकदेहीभूय 'तौ' 'यदा' यस्मिन् काले 'मिथुनस्य' ग्राम्यधर्मस्य 'अन्त' समाप्ति रत्यन्तमिति भाव । 'गच्छत'। 'अथ' तदा 'ह' किल । 'एत पुरुष' एव चासौ पुरुषश्च इत्यभेदसनाम । 'स्वपिति' रतिश्रमनिवृत्तये सोऽपि स्वपितीति बोध्य । तथाच बृहदारण्यक–"तयोरेष संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाश" (बृ. उ. ४।२।३) इति । 'तत्' तस्मात् यथैव 'ह' किल 'इद' प्र[illegible] द 'मानुषस्य मिथुनस्य' व्यत्ययेन मानुष मिथुनम् । स्त्रीपुंसलक्षण 'अन्त' रतिमन्तं 'गत्वा' न विद्यते संविद् व्यवहारज्ञान यस्य तत् इति वक्तव्ये 'आप चैव हलन्ताना' (पा. सू. २।४।८२ सि. कौ.) इति न्यायेन आपमगीकृत्य । पुनर्न विद्यते संविदा यस्य मिथुनस्य तत् 'असंविद'। व्यत्ययेन असंविदमिव 'भवति'। एवमेवह किल 'एतद्दैव मिथुन' 'असंविद इव' असंविदमिव भवति । इदमत्राकूत–यथा स्त्रीपुंसौ रत्यन्ते श्रान्तौ सन्तौ निद्राभिभवत न किंचिज्जानन्त इव । इवशब्देन यत्किंचिद् ज्ञानमुच्यते । एव दैवमिथुन जाग-द्व्यवहारहेतुभ्रष्ट सत् सुषुप्तौ हृदयकोशे लीन सत् निर्विज्ञानमुदेष्यते । ननु–तर्हि चेत् दैवमानुषमिथुनयो. को भेद ? इत्यत्राह–दैवमिति । 'हि' यस्मात्, एतन्मिथुन दैव हि तस्मात् 'एष' मिथुनसम्भव 'आनन्दोऽपि परम'। एतेन मानुषमिथुनजानन्दस्तुच्छ इत्युक्त भवति ॥ ११ ॥

अथेदानीं दिव्यमिथुनरसज्ञविदुपासकस्य कंचिन्नियमविधिं विधत्ते वेद –तस्मादेवंविद् इति । यस्मात्प्राग्गदित दहर हृदयाकाशे एतौ सुषुप्तौ एकीभूय रमेते न जानीत तस्मात् एवंवेत्तैवंविद् उपासक 'स्वप्यात्' यद्यपि प्राणि-

सुप्तं भवत्येते ऽएव तद्देवते रेतः सिञ्चतस्तस्माद्रेतस ऽइदꣳ सर्वꣳ सम्भवति यदिदं किञ्च ॥ १२ ॥

सुप्तः श्लेष्मणामिव सुप्त भवति । एते एव तत देवते रेतः सिञ्चतः । तस्माद्रेतस इदं सर्वं सम्भवति यदिदं किं च ॥ १२ ॥

एव न बोधयन्—न प्रबुद्ध कुर्यात् । धूतगतिमार्यान्–(धा पा भ्वा ५३८) त्रिपि " शान्तेर "– (पा. सू. ६ । ४ । ४ । २१) इति रूपम् । इव यथार्थ । यथा सुप्त इव बलेन न प्रबोधयेत् । अत्याहितकार्यं शनै प्रबोधयदित्यर्थ । तत्र कारणम्–नेद्रेते देवते इति । यदि सहसा प्रबोधयत्याहि एते देवते इन्द्राणीनाम्न्यौ ' मिथुनीभवन्त्यौ ' न ' हिनसानि ' न हन्तानि मनीषया सुप्तस्य सहसा प्रबोधो न कार्य । तयोरिदानीं मिथुनीभावस्य उपयोगमाह–तस्माद्रेतस्सुप्तुष इति । यस्मात्तयोर्मिथुनभावेन पुरुषस्य स्वापस्तस्मा सुप्तस्य जनस्य ' सुप्त ' ' श्लेष्मण ' श्लेष्मयुक्तम् ' इव ' ' भवति ' श्लेष्मशब्दात् मत्वर्थे पामादित्वात्–(पा. सू. ५ । २ । १००) न प्रत्यय । कुतो सुप्तस्य श्लेष्मयुक्तता तत्र हे–एते एव तद्देवते रेतः सिञ्चत इति । तयोर्देवतयो रेत सकाशात् सुप्तस्य श्लेष्मयुक्त तदाकारमिव भवतीत्यर्थ । ' तस्मात्ततम ' सकाशात् ' इद सर्वं ' विश्व ' सम्भवति ' उत्पद्यते, ' यदिद किच ' यत्किञ्चित्प्राणिजातम् ॥ १२ ॥

मात्रसाधारण स्वाप तथापि 'स्वप्यात्' इति विद्या दिवा नक्त वा अवश्य स्वाप कुर्यादेव इ सुप्तमको नियम्यते । दिव्यदृष्टस्य इह प्राणिसिद्धस्य विधिमाश्रित्य उपासको अहपति निद्राना न यत् तत् 'लोक्य' सर्वलोकहित 'इकिञ्च' "तस्मैहितम्" (पा सू. ५।१।५) इति तद्धित । ननु–कथमवबोधो न मितिचत्, एत कदाचिन्ने सङ्गिष्यते । अत एवास्मुप्तमको निद्रातु सत् 'एते देवते' धाम्ना' इदानामावद्यानेन 'समर्धयति' मेलयतीत्यर्थ । कथ विधेन 'धाम्ना मिथुनेन ' मिथुनस्य ' प्रियेण ' एव त वद्धु मिथुनप्रातिहेतुरिति प्रथा । एत मवमेवकारो अवधारयति । 'उ ह' यस्मादर्थे । यस्मादिष 'तस्मात्' 'स्वपतम' उपासक 'सुप्त' पतितो तदङ्गार्थैश्वर्यादिभारेण 'न बोधयेत्' नोत्थापयेत् । अनुपासनाभिप्रायमाह–नेदिति । न इत इतिपदच्छेद । 'मिथुनीभवन्त्यौ एते देवते न हिनसानि ' न पृथक् करोमि इति मनसि निधाय न बोधयेदित्यर्थ । इत इत् आम्नायसमर्थो नियम्यते । अयमाह–दिवा नक्त वा निद्रासुप्तमित्र न कश्चिद्बोधयिष्यत् चेत् तथा दिव्य इद व्यमजिष्यत् । तद्विभागो महाज्ञानहेतु । विभाजकस्यादिभिन्नरश्मिन् वा नमनि इहविज्ञानस्थ । अत एव दिवा स्वापनिषेधक शास्त्रमपि न विरुध्यत । ननु दक्षिणाक्षिमण्डलाभिमानी सूर्यो वामाक्षिमण्डलात्मका च स्त्रीपुंसीभूय निद्रालोकप्रसरस्य हृत्कमलकर्णिकाया स्थल व्यत्यन्त्य अधमिदमित्र इ याशकर भावनाबलेन अनुभवति–तस्मादिति । उ हेति । यस्मात् 'एते देवते' क्रीडित्वा ' तत् ' प्रसिद्ध 'रेत सिञ्चत एव तस्मात्' सुप्तुर्ति सुप्तानामिति 'सुप्तुष' पृषोदरादित्वात् वर्णो दम । तस्य सुप्तिरोपकस्य एतत् अपरोक्ष 'सुप्त श्लेष्मण' देनाङ्गमिवोपलभ्यते कान्तिमत्त्वात् । श्लेष्म नयतीति श्लेष्मण । " रषाभ्या० " (पा. सू. ८ । ४ । १) इति णत्वम् । रेत सेककार्योपलब्धोर्दिव्यदर्शीदा अनुमीयते । तस्मात् अवदत एवविन् स्वपात् । ननु '–रेतस ' किं भवतीति चेत् शृणु । ' यदिद किंच ' जगदस्ति । ' इद ' सर्वं तस्मात् रेतसो भवति । सर्वजगत्कारण इति मन्त्र । अत एव लोक्यमिति भावितवतो वय । अत्रार्थे एतसमानीय कूर्चब्राह्मणद्वितीयतृतीयकण्डिकाभ्यां (वृ. उ ४ । २ । ३) सङ्कलितमस्ताबलप्रायरणादिकमपि गुणोपसंहारयायन (जै. सू. ३ । ३ । २ । ८–३२) सन्ताध ॥ १२ ॥

स॒ऽ ए॒षऽ ए॒व मृ॒त्युः । (यं) य॒ऽ ए॒षऽ ए॒तस्मि॒न्मण्ड॒ले पुरु॑षो य॒श्चायं॒ दक्षि॒णेऽक्ष॒न्पुरु॑ष॒स्तस्य॒ हैतस्य॒ हृद॑ये पादा॒वति॑ष्ठितौ॒ तौ हैतदा॒च्छिद्यो॒त्क्राम॑ति स य॒दोत्क्राम॒त्यथ॒ हैतत्पु॑रुषो॒ म्रिय॑ते त॒स्मादु॒ हैतत्प्रे॒तमा॑हु॒राच्छे॑द्य॒स्येति ॥ १३ ॥

(त्ये) ए॒षऽ उऽ ए॒व प्रा॒णः । (ऽ) ए॒ष हीमाः स॒र्वाः प्र॒जाः प्र॑णय॒ति त॒स्यैते॑ प्रा॒णाः स्वाः स य॒दा स्व॒पित्य॒थैन॑मे॒ते प्रा॒णाः स्वाऽअ॒पिय॑न्ति

स एष एव मृत्युः—य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः—तस्य हैतस्य हृदये पादावतिष्ठितौ । तौ हैतदाच्छिद्योत्क्रामति । स यदोत्क्रामति—अथ हैतत् पुरुषो म्रियते । तस्मादु हैतत्प्रेतमाहुः—आच्छेद्यस्येति ॥ १३ ॥

एष उ एव प्राणः, एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति । तस्यैते प्राणाः स्वाः । स यदा स्वपिति—

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य मण्डलस्थपुरुषमनोमयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्वमेवाह—स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डल इति । 'तस्य' एतस्याक्षिपुरुषस्य 'पादौ' 'हृदये' 'अतिष्ठितौ' न्यस्तौ कल्पितौ भवतः । 'तौ' 'यदा' 'पादौ' 'आच्छिद्योत्क्रामति' पुरुषशरीरात्, तदानीमेव पुरुषो म्रियते । यस्मादाच्छिद्य गतस्तस्मादिमं प्रेतमित्याहुः । प्रकर्षेणेतः क्रमप्रत्यये रूपं प्रेत इति ॥ १३ ॥

ननु कथमक्षिपुरुषनिर्गमे पुरुषस्य मरणमत्र प्राणप्रभृत्यन्ततान्—"तस्मिन्नुत्क्रान्ते" इत्यादिना प्राणनिर्गमादनन्तरमेव शरीरपात इत्याशङ्क्य तस्यैवाक्षिपुरुषस्य प्राणात्मकत्वमाह—एष उ एव प्राण इति ।

अथेदानीं सिंहावलोकनन्यायेन प्रागुक्तं सर्वेऽपि पुरुष अनन्यतिरेकेण निर्दिशति—स एष एवेति । अस्यां कण्डिकायां व्यवहितान्वयः । 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' विद्यते स स्थानद्वयस्थो एक एव मृत्युः । तस्यास्यैतुर्हृदये एतत् स्थानमध्यसन 'आच्छिद्य उत्क्रामति' देहवान् पादद्वयं निष्क्रामति । 'स यदा उत्क्रामति' 'अथ' तदा 'एतत् पुरुषः' देहमरणं यत् यदा देहेन वियुज्यते तदा 'अस्य' मृतस्य 'पादौ' अपि तदा हतौ निश्चेष्टौ 'तौ' प्रसिद्धौ कारावपि ओदनक्षयेन समन्तात्प्रसत्त्या व्याहन्यते । यस्मादेव 'तस्मात्' 'एतत्' उद्गानिवृत्तकलेवरं 'प्रेतमाहुः' इत्येतो प्रयोगाश्च । 'अस्य' कलेवरं मृत्युना 'आच्छेदि' । गिरोऽभ्यन्तर्भवतः ऊर्ध्वं आह । उपासकस्तु जीवो निर्यन्नुदगादिमार्गेण अन्नमयमिमं कलेवरं सम्बोधयत्सन्निपतनात्स्वनाडुस्थलभूतं निर्गम्य आदित्यलोके गत्वा प्राप्नोतीति फलवादरहस्यदर्शनम् । एतदर्थं एव बहु निरूपणम् ॥ १३ ॥

अथाधुना आदित्यस्यैव गुणान्तरमुपन्यस्य विवक्ते—एष इति । 'हि' यस्मात् । 'एष' आदित्य उदयास्तमयाभ्यां परिभ्रमन्यावत् सर्वा उदकादिलक्षणा 'इमाः प्रजाः प्रणयति' प्रकर्षेण इतोऽन्यत्र नयति—

तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्ययो ह वैतꣳ स्वप्नऽइत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

अथैनमेते प्राणाः स्वाः अपियन्ति । तस्मात्स्वाप्ययः । स्वाप्ययो ह वैतं स्वप्न इत्याचक्षते परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १४ ॥

' एष. ' अक्षिपुरुष. ' एव प्राण. ' । निर्वचनमाह–हि यत. ' एष. ' इमाः प्रजाः ' सर्वाः ' ' प्रणयति ' लोकान्तरं प्रापयति ' तस्मात् ' एष एव प्राणः । तस्याक्षिपुरुषस्य प्राणरूपस्य ' एते ' ' प्राणाः ' प्राणादयः पञ्च प्राणा. ' स्वा. ' ज्ञातय. प्राणत्वेन समानजातीया इत्यर्थः । ' स ' अक्षिपुरुषः ' यदा ' ' स्वपिति ' निद्रीयते तदा ' एतम् ' ' एते ' ' स्वाः ' ' प्राणा. ' ' अपियन्ति ' प्राप्नुवन्ति अनुलीयन्त इत्यर्थः । स्वनामन्वय इति ' स्वाप्यय ' स्वाप्यय ' स्वप्न इत्याचक्षते ' परोऽक्षेण । यतो हि ' परोऽक्षकामा. ' ' देवा ' ॥ १४ ॥

पैशानुर्द्वान्नयति प्रापयति । नयतिर्द्विकर्मा । 'ट' तस्मात् एष आदित्य प्राण एवेति ध्यायेत् । प्र आ एतस्मात् नयते. " अन्येभ्योऽपि दृश्यते "–(पा. सू. ३।२।१७) इति ड प्रत्यये "रषाभ्यां०"–(पा. सू. ८।४।१।) इति णत्वे च प्राण इति रूपम् । अत एव प्राणिनयनानयनसाम्यात् आदित्ये सर्वेन्द्रियराज मुख्यप्राणदृष्टिं कुर्वीतेति श्रुतो विधि । अत एव "प्राणस्तथाऽनुगमात्"(ब्र.सू. १।१।११।२८) इत्यधिकरणसिद्धप्राणशब्द-पर्यालोचने ' तस्यैते प्राणा स्वा. ' इति इन्द्रियसाहचर्याद्युपपत्तिः । ज्येष्ठश्रेष्ठत्वाङ्गीकरणान्या (छा. उ. ५।१) मुख्यप्राणस्य सकलेन्द्रियप्रमाणात् ज्येष्ठत्वात् श्रेष्ठत्वाच पाप्मना मृत्युना अनाहतत्वात् सकलानुगतिमत्त्वात् दृष्ट्वा उपास्यत्वेन प्रतीयमानत्वाच मुख्य. प्राणः एष आदित्य. इति विज्ञानीयात् । अत एव एते समस्त-प्राणिशरीरस्था. ' प्राणा ' इन्द्रियाणि तस्यादित्यस्य ' स्वाः ' स्वकीया. । अत एव ' स ' आदित्यो मुख्यप्राणात्मा सन् ' यदा स्वपिति ' ' अथ ' तदा एते स्वा ' स्वकीयभूता. ' ' प्राणाः ' इन्द्रियाणि 'एत' सूर्य 'अपियन्ति' प्राप्नुवन्ति । मुख्यप्राणस्य तस्मिन् स्वाप सति सर्वाणीन्द्रियाणि स्वपन्ति उदिते उदयन्ति इत्यर्थः । अय भाव.–दृष्टान्ततया (बृ. उ. १।३।१।०) सर्वेषु इतरेन्द्रियेषु मृत्युग्रस्तेषु सत्सु मुख्यः प्राण. " अश्मलोष्ट " न्यायेन मृत्युं विध्वस्य विजयते स्म । तं विजयमानं दृष्ट्वा अनेकनामानं मुख्यमपि-कामचारिणं इतरेन्द्रियाणि सेवकत्वमिच्छन्त्य, तत्पृष्ठतः मनुष्य तद्दृष्टेन, उदेय तस्येन महत्त्व अपावन् तदनु-सारीणि अभवन् । अथैवैतदितिहासो मानदरेण ज्येष्ठत्वाख्येऽपि विदितः । अत्रैव–"ते हेमे प्राणाः अह श्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मु " (बृ. उ. ६।१।८) इति दर्शनात् प्राणशब्देन इन्द्रियाण्यपि उच्यते । एवं सति यो अत्र प्राणस्य प्राणता च व्यवहार स सर्वोऽपि प्राणाभिमत्वेन उपास्यत्वात् आदित्यस्य प्राणता च उक्त. । तस्मादेव तस्मात् स्वा प्राणा. अपियन्ति य । ' असौ ' स्वाप्ययो इति. । पुनरुक्तिः ' ह वा ' निपातौ च आदरार्थौ. । यद्यपि उक्तमर्थ आदित्यस्य स्वाप्ययः इति पावन नाम तथापि ' एत ' त्रिलोकिनियन्तारं ' स्वप्न. ' इति नामदरेण ' परोऽक्ष ' यथा तथा ज्ञानिनः ' आचक्षते ' । तत्र निदान ' हि ' यस्मात् ' देवा. परोऽक्षकामा. ' । तथाच कूर्चे (बृ. उ. ४।२।२।) ' इध. ' इति वक्तव्ये-इन्द्र इत्याचक्षते इत्यादि । सर्वेन्द्रियजनिष्पत्तिनिमित्तहेतुरादित्य इति वेदपुरुषहृदयगमो भावः ॥ १४ ॥

स॒ऽ ए॒तैः सु॒प्तः । (सो) न क॒स्य च॒न वे॑द॒ न म॒नसा॒ सं॒कल्पयति॒ न॒ वा॒चाऽन्न॒स्य र॒सं वि॒जानाति॒ न॒ प्राणे॒न गन्धं॒ वि॒जानाति॒ न च॒क्षुषा॒ पश्यति॒ न श्रोत्रे॒ण शृ॒णोत्ये॒त॒ꣳ ह्ये॒ते॒ त॒दाऽपीता भ॒वन्ति॒ स॒ऽ ए॒षऽ ए॒कः स॒न्प्रजा॒सु बहु॒धा व्या॒विष्ट॒स्त॒स्मा॒दे॒का स॒ती लो॒क॒म्पृ॒णा स॒र्व॒मा॒ग्निम॒नु॒वि॒भ॒व॒त्यथ॒ य॒दे॒कऽए॒व त॒स्मा॒दे॒का ॥ १९ ॥

स एतैः सुप्तो न कस्य चन वेद न मनसा सङ्कल्पयति । न वाचाऽन्नस्य रसं विजानाति । न प्राणेन गन्धं विजानाति । न चक्षुषा पश्यति । न श्रोत्रेण शृणोति । एतं ह्येते तदाऽपीता भवन्ति । स एष एकः सन्प्रजासु बहुधा व्याविष्टः । तस्मादेका सती लोकम्पृणा सर्वमग्निमनुविभवति । अथ यदेक एव । तस्मादेका ॥ १९ ॥

तस्मिन् सर्वेषां प्राणानामप्यय विशदयति—स एतैः सुप्तो न कस्य चन वेदेति । सामान्योक्तं विवृणोति—न मनसेति । सङ्कल्पो नामाध्यवसाय । 'वाचा' रसनया । 'प्राणेन' नासिकया । वस्तुत एकस्यैवाधिपुरुषस्य नानाप्रजास्वावेशाद्बहुत्वमित्याह—स एष एकः सन् प्रजास्विति । तस्मात् 'लोकम्पृणा' सूर्यपुरुषात्मिका वस्तुत आत्मा एकाऽपि सती 'सर्वमग्निमनुविभवति' व्याप्नोति । अथ यत 'एक एव' पुरुषः 'तस्मादेका' लोकम्पृणा ॥ १९ ॥

अथ सम्प्रति सर्वप्राणसहिते मुख्यप्राणरूपे रवौ स्वाप याते सति जीवावस्थामाचष्टे—स एतैरिति । 'स' आदित्यरूप प्राण 'एतैः' प्राणैः सह यदा 'सुप्त' तदा जीवो 'न कस्य चन' कर्मणि षष्ठी 'न' किञ्चित् 'वेद' 'न मनसा' धर्ममधर्मं वा 'सङ्कल्पयति' सर्वत्र करणार्थे तृतीया । कर्ता जीवः । वाक्शब्देन रसना लक्ष्यते । वाक्त्वे रसज्ञानानुपपत्तिर्जिह्वागतत्वात् । एकाधिकरणस्वरूप शक्यसम्बन्धोऽपि विद्यते । वागिन्द्रियरसनेन्द्रिययोरेकजिह्वाग्रवर्तित्वात् । 'वाचा' रसनया 'अन्नस्य' गुडादेश्च 'रसं' मधुरादिं 'न विजानाति' 'प्राणेन' घ्राणेन्द्रियेण 'गन्धं न विजानाति' । तदन्तर्गत त्रिमति इत्यर्थः । "प्राणो वै ग्रहः" (बृ.उ. ३।२।२) इति ग्रहातिग्रहवाक्ये प्राणो घ्राणेन्द्रियमिति नारायणेन्द्रसरस्वतीभिर्निरूपितम् । 'न चक्षुषा' पीतादिरूपं 'पश्यति' 'न श्रोत्रेण' वर्णात्मकं शब्दं 'शृणोति' तत्र निदानम् । 'हि' यस्मात् 'एते' मनआदिप्राणा तस्मिन्प्राणाख्ये 'तदा' सुप्तौ 'एतं' भास्करम् 'अपीता' लीनाः 'भवन्ति' । अपिशब्दो लयार्थः । गति प्राप्ति । इत्थं महता प्रबन्धेन प्रतिष्ठितनवसारिडाड जनितब्रह्माण्ड मार्तण्ड श्रुति. बहिरस्मीचिनिनीव तोष्यपोषाय नेन प्रतिपाद्य च अथ इदानीं सर्वविश्वरूपस्वरूपमनुवदति—स एष इति । 'स एष एकः सन्' 'प्रजासु' जरायुजादिचतुर्विधासु 'बहुधा' तत्तज्जीवरूपेण धारं धारं तत्तदेहं ग्राहं ग्राहम् तत्तद्विद्यां पाठं पाठं तत्तद्ध्यानं ध्यायं ध्यायं वादं वादं तत्तच्छास्त्रं लेखं लेखं तत्तत्क्रियां कारं कारं सुखदुःखान्यनुभवन् मुह्यन्मुह्यन् विद्विषन् द्वेष्याद्युत्पन्नं निघ्नन् संसारेषु सुखवन् विड्वराहादिरिव 'व्याविष्टः' प्रविष्टः । तथाच ऋग्वेद—"अयानो विभूतयोऽस्य पुरुषस्य" (ऐ. आ. २ । १ । ७) इत्यादिना सर्वं जगद्विभूतिरिति दर्शयति—"एक एवाग्र आसीत्" (ऐ. आ. ४ । १ । २१) इति । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति" (तै. उ. ब्र. व. ६ । ६) इति च तैत्तिरीयः । छान्दोग्यम्—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छा. उ. ३ । १४ । १) इति "अनेन जीवेना०

तदाहुः । (३) एको मृत्युर्बहवा३ ऽइत्येकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयाद्यदहा-सावमुत्र तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥ १६ ॥

तदाहु-एको मृत्युर्बहवा ३ इति । एकश्च बहवश्चेति ह ब्रूयात् । यद्हासादमुत्र-तेनैकः, अथ यदिह प्रजासु बहुधा व्याविष्टस्तेनो बहवः ॥ १६ ॥

एव मण्डलमध्यवर्ति पुरुषामनोपासनीयस्य दक्षिणाक्षिपुरुषस्य मृत्युरूपत्व प्राणरूपत्व चोक्तम् । तत्र मृत्योरेकत्व बहुत्व चेति प्रश्नोत्तराभ्यामाह—तदाहुरेको मृत्युरिति । एको मृत्युर्बहवश्च । बहवा ३ इयत्र विचारार्थे प्लुति, ' असावमुत्र ' लोके आदित्यमण्डलमध्यवर्ती पुरुष एक । ' इह ' भूलोके ' प्रजासु ' मनुष्यपश्वादिष्वन्तर्यामवशाद् ' बहव ' मृत्यव ॥ १६ ॥

त्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् " (छा उ. ६ । ३ । २) इति च । वाजसनेयिन —" इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयते " (बृ०उ. २ । ५ । १९) इति, अन्तर्यामिब्राह्मणादिकमपि (बृ.उ. ३ । ७) । सूत्राणिच—" जन्माद्यस्य यत " (ब्र सू. १ । १ । २ । १) इत्यादीनि । जगद्विवर्तोपादानत्वम् ब्रह्माभिन्न जगत् । " क्षेत्रज्ञ चापि मां विद्धि " (भ. गीता १३।२) " वासुदेव सर्वम् " (भ गीता ७ । १९) इत्यादि प्रमाणजालमुदाहृतम् । एतत्सर्व "तमेतमग्नि" इत्यादिना विंशतितमकण्डिकायां चतुरतर चर्चयिष्यामहे इत्यल नारायणेन्द्रसरस्वतीचरणसरसीरुहमधुपानमदविभ्रान्तान्तात्मविलासे । यस्मादेव ' तस्मात् ' भगवती सूर्यदेवता स्वयम् ' एका सती लोकपृणा ' चतुर्दशलोकव्यापिनी वर्तते । अद्भुतमेतत् । पावनम् कामत सुख-प्रदानम् । तथा कठा आमनन्ति—" एको बहूनां यो विदधाति कामान् " (कठ उ. २ । ५ । १३) इति । किंच ' अग्नि ' तदुपलक्षितदेवतामात्र ' सर्व अनु ' इदम् ' बिभर्ति ' बिभुर्भवति । " त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्रीच सहस्रा " (बृ. उ. ३ । ९ । १) इति शाकल्यब्राह्मणोक्तसंख्यासङ्ख्येयदेवतासार्वभौमो जग-द्व्यापकता प्राणिमात्राक्षिमण्डलमधिशयानो देव इति श्रुतिमृगीदृगन्तरग । अग्निशब्दस्योपलक्षणत्वे सर्वमितिविशे-षण निदान । एतदेव प्रकटीक्रियते—अथेति । 'यत्' यस्मात् 'एक एव' सूर्य तजस्वितम ' तस्मात् एका ' सूर्यदेवता सर्वानुप्रविष्टा इति उपसहार ॥ १९ ॥

अनुपदकण्डिकोक्तमेकत्व सिद्धान्तयितु प्रश्नादिनां चर्चामुत्थापयन्ति—तदाहुरिति । किं 'मृत्यु ' मृत्युशब्दवाच्यो जगद्भक्षु 'एक ' उत अहो ' बहव ' मृत्यव इति । तत् तस्मिन् पूर्वोक्तार्थे केचन महर्षय आहु कश्चन ब्रह्म-विष्ठ पप्रच्छुरित्यर्थ । प्लुति सशयद्योतिका । एव सशयाने पृष्ट कश्चिद्विज्ञातसर्वरहस्य ' एकश्च ' मृत्यु 'बहवश्च' मृत्यव 'इति' 'ह' किल 'ब्रूयात्' प्रत्युत्तर दद्यात् पृच्छामगीकुर्यादित्यर्थ । पक्षद्वय समर्थयति । 'यत्' यस्मात् 'असौ' सूर्यरूप परमात्मा 'अमुत्र' सर्वनाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वात् अनेकार्थत्वाव्ययानामुक्तो ' अह ' " सुपां सुलुक् " (पा. सू. ७ । १ । ३९) इत्यादिना लोपे अह, इति किमपि इति ह हतडे न ह अह अहता इत्यर्थं । स्वव्यतिरिक्ताभावात् सर्व स्वयमेवेति सूर्य किं हन्यात् न किंचित् अत अत्र अह एकाकी इति ध्वनितोऽर्थ । तेन कारणेन मोक्षावस्थाया अयम् 'एक' । नन्विय क्लिष्टकल्पना, न, श्रीगुरू-पदेशगम्यत्वादस्यार्थवादस्य । 'अथ' पक्षान्तरे । 'यत्' येन कारणेन 'इह' भूमण्डे ' प्रजासु बहुधा व्याविष्ट ' । 'तेन' कारणेन 'बहव ' 'उ' शब्देन बहुत्वस्य वास्तवत्वमपाक्रियते । चन्द्रस्य अनेकजलाशयप्रवेशात् बहुत्व न

(स्तु) तदाहुः । (१) अन्तिके मृत्युर्दूराऽ३ इत्यन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयाद्यदहायमिहाध्यात्मं तेनान्तिकेऽथ यदसावमुत्र तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप श्लोको भवति । (स्तु) अन्ने भात्यपश्रितो रसानाᳩ संक्षरेऽमृतऽ इति यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथ यऽएषऽ एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता स ऽएतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भातीत्यधिदैवतम् ॥ १८ ॥

तदाहुः-अन्तिके मृत्युर्दूरा ३ इति । अन्तिके च दूरे चेति ह ब्रूयात् । यदहायमिहाध्यात्मम्-तेनान्तिके । अथ यदसावमुत्र-तेनो दूरे ॥ १७ ॥

तदप श्लोको भवति " अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरेऽमृतः "-इति । यदेतन्मण्डल

तदाहुरन्तिक इति । मृत्यो समीपदूरत्व न वक्तव्यमस्य व्याप्यत्वम्-'इहायामम्' अयमग्निपुरुष समीपवर्ती ' अमुत्र ' द्युलोके ' असौ ' मण्डलस्थः पुरुषो दूरवर्तीति ॥ १७ ॥

अथ मृत्योरन्नात्तृत्व मन्त्रसंवादपूर्वकमाह-तदेष श्लोको भवतीति । " अन्ने भात्यपश्रितो रसानां संक्षरे

वस्तुत तथाऽस्मिन्नि । तथाचार्यवैदिका आमनन्ति-' एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ' इति । ननु द्वादशादित्यस्य मध्ये कस्येद निरूपणमिति चेत्, यो यदा त्रिलोकीमुखकमलविकासाख्य कर्म अधिकरोति तस्य । किं बहुना तेषामपि न मिथो भेदोऽस्ति । अनुपदमस्माभि सिद्धान्तित किं विस्मरसि । को नाम त्वां वारं वारं बोधयति । अद्वस्व सप्रदायि कस्य मे वचन । वस्तुत एकस्य बहुत्व औपाधिक इति सिद्धान्त ॥ १६ ॥

अथ इदानीं भास्करपरत्वमपि तिन्निश्चनु छात्रकृतशङ्कामुपस्थापयति-तदाहुरिति । मृत्यु पूर्वोक्त किं 'अन्तिके' अस्ति अथवा 'दूरे' इति । 'तत्' तत्रार्थे सशयानाश्छात्रा आहु । स्तुतिरयाऽज्ञान ज्ञापयति । एव पृष्टो गुरु 'अन्तिके च दूरे च' मृत्युरस्ति'इति ह 'ब्रूयात्' कोटिद्वय समर्थयत । ' यत् ' यस्मात् 'इह' ब्रह्माण्डे 'अध्यात्म' शरीरमध्ये 'अय' सर्व । अह पदनिरुक्ति पूर्ववत् । अह जीवरूपेण एकाकी वर्तते । 'तेन कारणेन 'अन्तिके' मृत्युरस्तीति कथितम् । अथ पश्चात् 'यत्' यस्मात् ' असौ अमुत्र ' परलोके अस्ति । तेन हेतुना 'दूरे' अस्ति इत्युक्तम् । ' उ ' शब्दो दूरत्वस्य न बहु मन्यते । अन्तिकार्य समन्यते च । तथाच ईशावास्यम्-' तद्दूरे तद्वन्तिके " (ईशा. उप. ५) इति । अत्र मृत्युशब्देन न यम उच्यते किंतु प्रलये सर्वसहर्ता परमात्मा सर्वसहारकाले यम उपदर्शी भवति । अत्र कठा पठन्ति-" यस्य ब्रह्म च क्षत्र चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनं " (कठ. उ. १ । २ । २५) इति । सूत्र च-" अत्ता चराचरग्रहणात् " (ब्र. सू १ । २ । २ । ९) इति । अयमभिप्राय -चतुर्दशभुवनोपगृह ब्रह्माण्डम्- स्वाभिन्न निर्माय सुरासुराद्यनेकजीवरूपेण वर्तते जीवति पुनरुपसहरति । एव मौर्हूर्तेन लीलया स्वरचना विलसति परमात्मा क्रीडति रमते । तथाच सूत्र- " लोकवत्तु लीलाकैवल्य " (ब्र सू २ । १ । ११ । ३३) इति ॥ १७ ॥

उक्तार्थे मन्त्रमुदाहरति-तदेष श्लोको भवति इति । व्याख्यान वाक्य । तद्रूपो मन्त्र । " अन्ने भात्य-

---

१-अत्र ' सन, मर , अथ, ' इति पदत्रयस्य ब्राह्मणमन्त्रव्याख्यानत्वेन अन्वयः । ' अहद ' इति सर्वेषु छन्दस ।

(सु) अथाध्यात्मम् । (मि) इदमेव शरीरमन्नमथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

तपति—तदन्नम् अथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति। इत्यधिदेवतम् ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मम्—इदमेव शरीरमन्नम् । अथ योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः सोऽत्ता । स एतस्मिन्नन्नेऽपश्रितो भाति ॥ १९ ॥

ऽमृत ' इति एतावान्मन्त्र । तमेव श्लोकमधिदेवाध्यात्मपरत्वेन व्याचष्टे—यदेतन्मण्डलं तपतीति । 'यदेतत्' जगत्प्रकाशक ज्योतिर्मण्डल 'तदन्न' तन्मध्यवर्ती 'पुरुष' 'अत्ता' 'रसाना' 'सक्षरे' 'अन्ने' 'मण्डले' 'अपश्रित' स्थित 'स' 'अमृत' मरणधर्मरहित पुरुषोऽत्ता 'भाति' दीप्यत इत्यधिदैवतमर्थ ॥ १८ ॥

'अध्यात्मम्' तु 'इदमेव शरीरमन्न' दक्षिणाक्षिपुरुष एव 'अत्ता' तथा च 'अन्ने' शरीरे 'अपश्रित' अमृतोऽक्षिपुरुषोऽत्ता 'भाति' प्रकाशत इति ॥ १९ ॥

पश्रितो रसाना ५ सक्षरे भृत " इति । अस्यार्थ—प्रथम एकत्वानेकत्वपरतया व्याख्यायते—' अमृत ' परमात्मा 'अन्ने' अन्नमयशरीरे तत्तज्जीवरूपेण 'भाति' इत्यनेन बहुत्वमवादि । 'रसानां' वृष्टिरूपोदकानां ' सक्षरे ' क्षरणहेतुभूते मण्डले ' भाति ' इत्यनेन एकत्वमसूचि । ' अमृत ' कथभूत ' अपश्रित ' मन्त्रे छान्दस । श्रयणमाश्रयो अपगतो यस्मात् स अपश्रित निराश्रय स्वय सर्वजगदाश्रयश्च । तथा च छान्दोग्य— " स भगव कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि " (छां. उ ७ । २४ । १) इति । स्कान्देऽपि " सर्वाधारो निराधारो भगवान्परमेश्वर " (स्क. पु का. ख.) इति । अक्षरब्राह्मणे (बृ. उ. ३।८) सर्वाधारत्व स्फुट । अथातिकदूरपरत्वेन व्याख्या ' अन्ने भाति ' इत्यनेन नैकट्य 'रसानां सक्षरे भाति' इत्युक्त्या अनैकट्य । यजुरिद तिरोहितार्थमिति मत्वानेन ब्राह्मणेन विवियते—यदेतन्मण्डलमिति । अस्माभि प्रकृतानुसारेण विवृत यजु । ब्राह्मणेन तु एक एवार्थो उपलक्षणत्वेन सोमूच्यते । 'यदेतन्मण्डल तपति' 'तत्' मण्डल 'अन्न' वृष्टि द्वारा अन्नहेतुत्वात् । 'अथ' एव 'य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' अस्ति 'स अत्ता' भक्षयत' प्रलये ब्रह्माण्ड इत्यत इतरकाले 'स एतस्मिनन्ने अपश्रित ' सन् 'भाति' । श्रुतिकृतव्याख्यानेन एकत्वदूरस्थत्वे उपलभ्येते । अस्मद्विवरणे तु "तदाहुरिति" कण्डिकाद्वयस्थ सर्व अन्येर मत उदाहृत तद्दिति पूर्वपरामर्शात् । व्याख्याद्वये तु विरोध इति न मतव्य उपलक्षणात् । यद्यपि अत्र मण्डलपुरुषयो अन्नान्नादभावप्रतीति अस्ति तथापि अनुभवविरोधात् असमदुक्त एवार्थो नहि मण्डल तत्रस्थ पुरुषो भक्षयति । ' इति अधिदेवतम् ' उपासनमुक्त ॥ १८ ॥

अथाध्यात्मं वक्ष्यते । 'इदमेव शरीरमन्न' अन्नविकार । ' अथ ' एव ' योऽय दक्षिणेऽक्षन्पुरुष: ' अस्ति ' स अत्ता, स्वानुष्ठितनियतकर्मभोक्ता ' स ' एवविध ' एतस्मिन्नन्ने ' अन्नविकारे ' अपश्रितो भाति ' अत्रापि शरीराक्षिपुरुषयोरन्नान्नादभावोऽस्तीति कश्चित् बभ्रमीति । न बंभ्रमीतु अस्माभिर्विशदीकृतत्वात् । नहि

तमेतमग्निरित्यध्वर्य्यव उपासते । यजुरित्येष हीदꣳ सर्व्वं युनक्ति सामेति छन्दोगा एतस्मिन्हीदꣳ सर्व्वꣳ समानमुक्थमिति बह्वृचा एष हीदꣳ सर्व्वमुत्थापयति यातुरिति यातुविद एतेन हीदꣳ सर्व्वं यतं विषमिति सर्पाः सर्प इति सर्पविद ऊर्गिति देवा रयिरिति मनुष्या मायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्व्वा गन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति तद्धैनान्भूत्वाऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्व्वैरेवैतैरुपासीत सर्व्वꣳ हैतद्भवति सर्व्वꣳ हैनमेतद्भूत्वाऽवति ॥२०॥

तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते, यजुः-इति एष हीदं सर्वं युनक्ति । साम-इति छन्दोगाः, एतस्मिन्हीदं सर्वं समानम् । उक्थमिति बह्वृचाः, एष हीदं सर्वमुत्थापयति । यातुः-इति यातुविदः । एतेन हीदं सर्वं यतम् । विषमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्गिति देवाः । रयिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः । देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । गन्ध इत्यप्सरसः । तं यथायथोपासते, तदेव भवति-तद्धैनान्भूत्वाऽवति । तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत । सर्वं हैतद्भवति । सर्वं हैनमेतद्भूत्वाऽवति ॥ २० ॥

एवमधिदैवमध्यात्मं च यः पुरुषः परमात्मा ध्येयत्वेनोक्तः तस्य प्रशंसार्थं नानारूपैरुपासनं दर्शयति-तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते यजुरिति । 'तमेतम् अग्नि' इति यः पुरुष उक्तः स परमात्मेति सर्वत्र व्याख्येयम् । अत एवैतरेयके अध्यात्ममधिदैवं चोक्तं परमात्मानं प्रस्तुत्य समाम्नातम्-"एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्त एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगा एतमस्यामेतं दिव्येतं वायावेतमाकाशे" इति प्रक्रम्य "सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते" (ऐ॰ आ॰ ३।२।३।१२) इति । तत्राध्वर्यवो याजुषा । एतं पुरुषमग्निशब्दवाच्यत्वेन निष्पादितोऽग्नि

शरीरमश्निम्यो भुङ्क्ते । अग्नि तु तदन्यत् भोग्यम् । अत एव भोगायतनं शरीरमिति शरीरलक्षणं । मण्डलमपि सूर्यभोगायतनमेव । सुरासुरनरादीनां तुल्ययोगक्षेमत्वात् । तर्हि सूर्यः कथं परमात्मा । आकर्णय, "शास्त्रदृष्ट्या तु उपदेशो वामदेववत्"-(ब्र॰ सू॰ १ । १ । ११ । ३० ।) इति सूत्रं । अन्यः सर्वमसकृत् व्याचक्ष्महे स्म इति सर्वमवदात ॥ १९ ॥

अथ इदानीं समस्तशाखाप्रवर्तकानां भूमिदेवानां मतानि उपन्यस्यन्ते सर्वात्मकत्वद्योतनाय-तमेतमिति । "रुचीनां वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषां नृणामेको गम्यस्त्वमसि" (शि॰ म॰ स्तो॰ ७) इति न्यायात् । "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति" (भ॰ गीता॰ ८ । ११) इत्यादि न्यायाच्च । 'अध्वर्यवः' षडशीतिशाखाप्रवर्तका याजुषाः 'तमेतं अग्नि' 'इति' बुद्ध्या 'उपासते' तं कं एतावता निर्वचनेन समग्रं च तात्पर्येण उपपादितः यः तमिति शेषयित्वा अन्वेतव्यम् । यजुर्वेदे अग्निरिष्टदेवता कुलदेवता च । अध्वर्युभिः आहवनीयस्य नैर्ऋतभागे उपधाय स्रुवस्रुचावीशानभागे निधाय मन्त्रपूताः यजति जुहोति शब्दितानां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यादिभागानां नानाविधानां हविषां आहवनीयदक्षिणाग्न्यादौ गार्हपत्ये पत्नीसंयाजादीनां दक्षिणाग्न्यादौ

रित्युपासते यजुरिति च । यजुःशब्दस्य परमात्मपरतां दर्शयति–एष हीदं सर्वं युनक्तीति । 'एष' पुरुषः 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'युनक्ति' सर्वं स्वस्य व्यापारे संयोजयति इति । अनेन सर्वव्यापकत्वमुक्तम् । 'सामेति छन्दोगा' सामवेदिनः सामेत्युपासते । सामशब्दस्य परमात्मपरतां निर्वक्ति एतस्मिन् हीदमिति । 'एतस्मिन्' परमात्मनि कारणे 'इदं सर्वं' कार्यजातं 'समानं' समानमिति सामशब्दनिरुक्तिः । 'उक्थमिति बह्वृचा' बह्व्य ऋचो येषां ते 'बह्वृचा' ऋग्वेदिन उक्थमित्युपासते । 'एष हीदं सर्वमुत्थापयति' जनयति सर्वमिति उक्थशब्देन परमात्मोक्त इत्यर्थः । उत्पूर्वात्तिष्ठते कप्रत्यये तकारस्य ककारश्छान्दस इत्युक्थशब्दव्युत्पत्तिः । 'यातुविद' यातुधाना 'यातु' इत्युपासते । 'एतेन' सर्वं 'यतं' नियतं स्वस्वस्थानमनतिलङ्घ्य स्थापितं वर्तत इति । यातुशब्दः पुरुषवाचकः 'सर्पा' इति 'विषमिति' सर्पा विषत्वाद्विषरूपेणोपासनम् । एवमुत्तरत्र–'सर्पविद' आहितुण्डिकाः । सर्वमुपसंहरति–तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति । तं परमात्मानं यथा येन रूपेण उक्तेन प्रकारेणान्येन वा उपासीरन् ते 'तदेव' तत्स्वरूपा भवन्तीति ॥ २० ॥

तत्तदुचितानां हूयमानत्वात् । एष खलु सर्ववेदेषु सम्प्रदायः । होत्रुद्गात्रप्रशास्तॄणामृत्विजां याज्यापुरोऽनुवाक्यादीनां ऋचां पाठे सावधानता । तत्सर्वविक्षणपाटवं ब्रह्मणः । सर्वथाऽपि अनध्वर्योर्हवनकर्तृत्वं नास्तीत्यत्र न मुग्धोऽपि सन्दिग्धे । ऋत्विगभावपक्षे यो जुहोति स अध्वर्युरस्मीति भावयन्नेव जुहोति । तथाच त्रयीभाष्यकारः सायनाचार्यः प्रतिपादितः "आर्त्विज्येषु आध्वर्यवस्य प्रधानत्वात् तत्प्रयोगविनियुक्तमन्त्रकदम्बको याजुषवेदोऽपि प्रधानतया प्रथमः । ततो अध्वर्युनिष्पादितहविरादेर्वेदिकायामासादनानन्तरं प्रयाजाज्यभागप्रधानयागादिषु क्षितहौत्रविनियुक्तमन्त्रकदम्बको रौचो वेदो द्वितीयकः । ततो ऋगाश्रितगीतिविशेषसामप्रतिपादकः सामवेदस्तार्तीयकः । आथर्वणवेदस्य तु क्रियासु विनियोगो नास्ति । तस्मात् यजुर्वेदो अर्थानुष्ठानक्रमाच्च आदिमः" इति । यस्मादेव तस्मिन् त्रेताग्नौ समस्ता याजुषा सन्निकृष्टप्रिया । होत्रादयस्तु, होतृवदनादिस्थानप्रिया तस्मादित्यध्वर्यवो यजुरित्युपासत । स्तैर्यजुष्ट्वे युक्तिरुच्यते हि' यस्मात् 'एष' रवि 'इदं सर्वं' जगत् पुण्यपापद्वारा सुखदुःखाभ्यां सह 'युनक्ति' तथा कौषीतकाः–"एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते"–(कौषि उ० ३ । ९) इति । अग्नित्वेन युक्तिः–किंतु माध्यन्दिनम् । बृहद्रथन्तरादिपञ्चविंशं सप्तविंशं वा 'साम' । तद्रूपम् 'इति' 'छन्दोगाः' सामगा उपासते । अत्र युक्तिः–' हि' यस्मात् 'इदं सर्वं' जगत् 'एतस्मिन्' आधारे 'समानं' तुल्यमस्ति । "न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः"–(भ. गीता, ९ । २९) इति शास्त्रात् । 'उक्थ' प्रोक्तं तद्रूपम् 'इति बह्वृचा' युक्तिस्तु 'हि' यस्मात् 'एष' 'इदं सर्वं' प्राणोदयेन विद्वान् 'उत्थापयति' जीवविशेषेण कायजातं वा । अत्र कठपाठः–" न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ "–(कठ. उ. २ । ५ । ५) इति । 'यातु' याति यदध्ययनेन स्वर्गापवर्गौ त्रैवर्णिका अमी, 'यातु' अथर्ववेदः तद्वेत्तारो 'यातुविद' आथर्वणिका इति यावत् । ते न 'यातुरिति' उपासते । यातुर्नाम अथर्ववेदप्रमेयं नानाविधप्रयोगलक्षणं, अयमर्थो गुरूपदेशगम्यः । युक्तिस्तु 'हि' यस्मात् 'इदं सर्वं एतेन यतं' नियतं नियमितम् एतच्छासनवर्तीत्यर्थः । तथाच गार्गीं प्रति याज्ञवल्क्यः–"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि०" (बृ. उ. ३ । ८ । ९) इत्यादि । इत्थं चतुर्वेदीमतिभिः स्वस्वमतानुसारेण नामान्तरैः एक एवादित्य उपास्यत इत्युक्तम् । अत्रैव "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते एतमग्नावध्वर्यव" (ऐ. आ. ३ । २ । ३ । १२) इत्यादि शाखान्तरमुदाहृतम् ।

अथेदानीं लौकिकानि बहुविधमतानि उपदर्शयति—' विश्वमिति सर्वे ' विश्वस्य सर्वात्मकत्वात्, विश्वमेवेदं सर्वमिति विश्वसन्ति जनाः । ' सर्वं इति सर्वविदः ' तच्छब्दवाच्युपासकाः । ' ऊर्गिति देवाः ' इन्द्रादयः । ऊर्जयति मोक्षम् इति ऊर्क् । अत्र हविरादि " ऊर्जस्वन्मानवतो " (धा. पा. चु. प. १६) तस्मात् क्विप् । ' रयिं प्रजातन्तुरयीं ' इति मनुष्याः । मनुष्येषु ' मार्येदजिरादिषु मायाविता प्रसिद्धा । ' स्वधा ' तत्पूर्वकं कर्म ' इति पितरः ' अग्निष्वात्तादयः । ' देवजना ' इति सर्पाः सकाशान् इति जन, देवश्चासौ जनश्चेति देवजन सर्पोऽयं इत्यादिवत् सार्थे जनशब्द देव इति मात्र इति ' देवजनविदः ' प्रागवदेवोपासका इत्यर्थः । ' रूपमिति गन्धर्वाः ' तेषां सौन्दर्यमानत्वात् । ' गन्ध इति अप्सरसो ' रम्भाद्या तासामङ्गरागप्रधानत्वात् । अत्रदमुनत्क्षरा, शिव इति शैवाः । विष्णुरिति वैष्णवाः । विरञ्चिरिति वैरिञ्च्याः । इन्द्र इति ऐन्द्राः । गणपतिरिति गाणपत्याः । सूर्य इति सौराः । भैरव इति कापालिकाः । शक्तिरिति शाक्ताः । पशुपतिरिति पाशुपताः । सुप्तोन्द्र स्फोट इति च वैयाकरणाः । नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नगुणक क्षित्यादिकार्यलिङ्गगम्यो जगन्निमित्तमीश्वर इति आक्षपादिकाः काणादाश्च । प्रकृतिव्यतिरिक्तः सच्चिदानन्दः निर्गुणो बहवः पुरुषाः इति कापिलाः पातञ्जलाश्च । गुरुकृतं कर्म इति पूर्वमीमांसकाः । सर्वजगद्रूपं निर्गुणं ब्रह्म इति उत्तरमीमांसकाः । इदमेव समस्तमद्वैतसिद्धान्तं क्षणभङ्गभङ्गुरं क्षणभङ्गेऽपि विज्ञानं इति सौगताः । शून्यमिति दिगम्बराः । क्षणिक आत्मेति जैनाः । मदशक्तिरिव भूतचतुष्टयसमवायेन चैतन्यम् इति चार्वाकाः । प्रत्यक्षदेवतेति सर्वे प्राणिनः । त्रिलोकाधिकमुखचुम्बकमिति रसिकाः । त्रिलोकाधिकानयनैर्दर्शनमिति अदिवश्याः । इत्थं मत्स्येन्द्रगोरक्षनाथ-नानक-पाश्चात्यादि-मतानि उपन्यसनीयानि, एवंविधाः सर्वेऽपि तमादिदेवं स्वस्वाभिमत उपासते । वयं तूपास्महे श्रीनारायणमेदमखण्डसर्वात्मकमिति । ननु—इत्थं चेत्, सर्वस्वरूपं सदपि मतम् इत्याशङ्क्य नेत्याह—' तं ' आदिदेवं पूर्वोक्तविविधवादिनो ' यथायथा उपासते ' सोऽपि आदिदेवः ' तदेव ' तद्रूपमेव भवति सर्वात्मकत्वात् । न संशयः । सर्वात्मकत्वेऽपि न स्वस्वरूपपरित्यागेन तद्रूपमपि तु भूतगमम् । यथा सर्वमते षडशीतिसंख्याकमुक्तफलमात्मभावमध्यवर्तिनं परमात्मानं प्रपद्यमाना ज्ञानक्रियाद्युपायाः प्रकारेण एते शिवदाः इति चन् हा हा हन्त वयं मूर्खोऽस्मि " वदन्त्यमरं सूर्योदयवदमृतद्रवं । मा तृषस्मद्यदन्तोऽन्यं किञ्चिन्न विद्यते ॥ " (वा. रामा. आदित्यहृदय) अस्मिन्नर्थे वाल्मीकिरामायणस्य रघुकुलतिलकं प्रति चतुर्मुखोपदिष्टमादित्यहृदयं प्रमाणमिति मूर्धानुकरणे सानुरूपं बहुमननिमित्तं च एतद्वाक्यप्रमाणैरेव यथेप्सितं प्रमाणमिति मध्ये समर्पणमिति च । भगवानपि " यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् । " (भ. गीता ७ । २१ । २२) इति अत एव आदिदेवस्य स्त्रीपुंनपुंसकत्वनिर्णयोऽपि नास्ति—तथाच कणादसूत्रम् "—नैव वाचा स्त्रिया पुमान्नैव नपुंसको पुमान् पुमान् । पुमांस्तु न नपुंसकेन वदतीति कथन " (ए. आ. २ । ३ । २०) इति । श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि "—नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं नपुंसकः " (श्वेता. उ. ५ । १० ।) इति । अत एव न शरीरत्वमपरा—" अस्थूलादि " (बृ. उ. ३ । ८ । ८) वाक्यात् अनणुकादि (बृ. उ. ३ । ८ । ८) वाक्याच्च । " अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् " (क. उ. १ । २ । २१) इति काठकाच्च । अत एव न जातिरूपत्वमपि शरीरमहत्पूर्वकवाक्यात् । अत एव न नित्यत्वम्—" नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् " (कठ. उ. १ । २ । २१) इति काठकात् । अत एव नानैवेत्यस्मदादयोऽपि मृषा " सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा " (कठ. उ. २ । १ । १२) इति काठकात् । अत एव एकोऽद्वितीयो

सुऽ एषु त्रीष्टकोऽग्निः । (क्ष) ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां काञ्चात्रऽर्चोपदधाति रुक्मऽएव तस्याऽ आयतनमथ यां यजुषा पुरुषऽ एव तस्याऽआयतनमथ यार्थं साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्याऽआयतनमेवं त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

स एष त्रीष्टकोऽग्निः—ऋगेका, यजुरेका, सामैका । तद् या का चात्रऽर्चोपदधाति—रुक्म एव

यदुक्तम् पूर्वस्मिन् ब्राह्मणे, "एतस्याग्नेर्वागेवोपनिषद्" इति—प्रक्रम्य " सा वा एषा वाक् त्रेधा विहिता

मृषा " आ मरति रामक्रीड " (छा. उ. ७ । २६ । २) इति श्रुते । आदित्यादिनामान्यपि मिथ्या । " अनामागोत्रम् " (बृ. उ. ३–८–८) इति शतपथात् । व्योमचारादिकमपि माया । " निष्कल निष्क्रिय शांत निरवद्य निरजन " (श्वेता. उ. ६ । १९ ।) इति श्वेताश्वतरात् । " चक्षो सूर्यो अजायत " (वा स. ३१ । १२) इति जन्ममनुरपि गौण देहापेक्षत्वात् । देवदत्तो जातो ध्वस्त इतिवत् " वासासि जीर्णानि. " (भ. गी २ । २२) इत्यादि । "नैन छिन्दति शस्त्राणि." (भ. गी. २ । २३) " न हन्यते हन्यमाने शरीरे०" (भ. गी. २ । २०) ' न जायते म्रियते वा०" (भ. गी २ । २०) इत्यादि पचमवेदात् । नहि जीवानित्यत्व वैदिका अगीकुर्वते । कृतनाशाकृताभ्यागम प्रसगात् स्वर्गकामादिशास्त्रमात्रोच्छेदप्रसगात् । यस्मादेव तस्मात् अवाङ्मनोगोचर " आदित्यो ब्रह्म " (छा उ. ३ । १९ । १) इति वेदपुरुषातरह्मागमप्रसिद्धोऽर्थ । तथाच तित्तिरि –" यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह " (तै उ ब्र. व ९) इति । अत एव पुरुषमेधमहाक्रतुशतानुष्ठानफल सौर पदमिति (तत्रज्ञानकमिद्धान्तोऽपि मृषा । सूर्यब्रह्मण अध्वनस्युक्त (तै. उ. ब्र व. २) मनुष्यानन्दानि शत शतगणितोगालितसंख्यापरमावधिसुखरूपत्वात् । बृहदारण्यकोक्त (बृ उ. ४ । ३ । ३३ ।) मनुष्यपितृलोकपितृकर्मदेवाजानदेवदेवलोकगन्धर्वलोकाद्यानन्दशतशतसङ्ख्यायमानविख्यायमानानन्दसीमानन्दरूप वाच । नच एतादृश फल पुरुषमेधशतायत्त सहस्रसवत्सरसत्रायायत्त वा । अपि तु निज सहजम् । किंबहुना अस्मदादेरिव सूर्यस्य सासारिकत्वादिप्रतिपादका अथा अर्थवादा । किंबहुना जीवमात्रस्य कर्तृत्वादिव्यवहारो मायाविलासिनीविलास इति वदतां गुरुवेदान्तवचोरत्नमालां श्रद्धादृढसूत्रगुम्फितां अद्वैतदीक्षागुरुभगवच्छकराचार्यभाष्यवाक्प्रमां कंठे धारयता अस्माक सूर्यस्य निर्गुणत्वप्रतिपादने क प्रयास का कथा इत्यल गुरुचरणस्मरणरसरसभ्रमरी लागीति । प्रकृतमनुसराम —यैर्यैं यथायथोपासित त्रिलोकीनायिकाकालफलककस्तूरीतिलकमध्यवर्तिरोचिरिन्मौक्तिक ब्रह्म ' तत् एतान् ' उपासकान् सर्वान् तत्तद्रूप 'भूत्वा भवति' रक्षति । 'ह' किल उपासितारतम्येन-फलतारतम्यभावप्रद भवतीत्यर्थ । यस्मादेव ' तस्मात् ' कश्चिदसिक एवंवित्सन् ' एनम् ' आदित्य ' सर्वे ' पूर्वोक्ति ' एते ' इत्यपि उपेतम् ' एवोपासीत ' यदा तदा ' एतत् ' रविबिम्ब 'सर्व ह' सर्वात्मकमेव 'भवति' ' एनम ' उपासक ' एतत्सर्वं भूत्वा भवति ह ' इत्यस्य व्याख्यान प्रागभूत् । अस्यां कण्डिकायां उल्लेखालकार " बहुभिर्बहुधोल्लेखादुल्लेख इति कथ्यते "–(साहि. १० । ३७) इति लक्षणात् ॥ २० ॥

प्रागीरितक्रमानुसाराद्योपासनानन्तर विधत्ते–स एष इति । य प्रकृतप्रथमेय ' स एष ' भानुमान्

(स्तो) ते वाऽ एते । (ऽ) उभेऽ एष च रुक्मऽ एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुष-मुपीतऽउभे ह्यृक्सामे यजुरपीतऽएवम्वेकेष्टकः ॥ २२ ॥

तस्या आयतनम् । अथ या यजुषा-पुरुष एव तस्या आयतनम् । अथ या साम्ना-पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनम् । एव त्रीष्टकः ॥ २१ ॥

ते वाऽएते उभे-एष च रुक्मः, एतच्च पुष्करपर्णम् । एत पुरुषमपीतः । उभे हि ऋक्सामे यजुरपीतः । एवम्वेकेष्टकाः ॥ २२ ॥

ऋचो, यजूंषि, सामानि तेनाग्निक्त्रया विहित , तेन हि त्रयेण चीयते " इति । तत्र सूर्यमण्डलार्चि पुरुषरूपत्व-मेवमुक्तम् ' मण्डलमेव ऋच , आर्चि सामानि, पुरुषो यजूंषि'' इति । सर्वेतेषामधियज्ञमेवमुक्त " यदेतन्म-ण्डल तपति स रुक्मोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते इद तत्पुष्करपर्णमथ य एव एतस्मिन्मण्डले पुरुषोऽयमेव स योऽय हिरण्मय पुरुष ' इति तत्सर्वं पर्यालोच्याह-स एष त्रीष्टकोऽग्निरिति । ' एष ' चित्याग्नि ' त्रीष्टक ' त्रिसङ्ख्याकेष्टक । ता एवेष्टका दर्शयति-ऋगेका यजुरेका सामैकेति । ' तथा कां चात्रचोपदधाति ' इत्या-देरयमर्थ । अत्राग्नौ ' यां ' ' काम् ' इष्टकाम् ' ऋचा ' ऋङ्मन्त्रेणोपदध्यात् सा ऋगिष्टका । साध्य-साधनयोरभेदोपचारादेवमुक्तम् । ' तस्या ' ' रुक्म ' ' एव ' ' आयतनम् ' ऋगात्मक मण्डलमेवाधियज्ञे रुक्म इत्युक्तम् । ' याम् ' इष्टका यजुर्मन्त्रेणोपदध्यात् सा यजुरिष्टका ' तस्या ' पुरुष एवायतन मण्डला-न्तर्वर्तियजुरात्मक पुरुष इत्युक्तम् । मण्डलाधिष्ठातु पुरुषस्याधियज्ञ हिरण्मयपुरुषत्वमुक्तम् । अथ यामिष्टकां साम्नोपदध्यात् सा सामेष्टका । ' तस्या ' ' पुष्करपर्णमेव ' 'आयतन' सामात्मकार्चिषोऽधियज्ञ 'पुष्करपर्णमेव' ' आयतन ' सामात्मकार्चिषोऽधियज्ञ पुष्करपर्णात्मत्वमुक्तम् । एवमृगादिभेदेन त्रीष्टकोऽग्न्याख्यो यज्ञ ॥२१॥

एकेष्टकत्व सम्पादयितुमाह-ते वाऽएते उभे इति । ' एष ' ' रुक्म ' ' एतत् ' ' पुष्करपर्णं ' ' च ' ' एते ' ' उभे ' ' एत ' ' पुरुषमपीत ' प्राप्नुतस्तदाधारे भवत इत्यर्थ । ' ऋक्सामे ' ' उभे ' यजुर-पीते यजुरधीने स्त । ' एवम् ' ' उ ' ' एवम् ' एवैकेष्टक । रुक्मपुष्करपर्णयो पुरुषाधारत्वम्, ऋक्साम-योश्च यजुरधीनत्व तस्मादेकेष्टकोऽग्निरित्यर्थ ॥ २२ ॥

' त्रीष्टक ' तिस्र इष्टका यस्यासौ त्रीष्टक । त्रित्रीष्टक इति वीप्सायां तात्पर्यं । "तिसृभिस्तिसृभिरिष्टकाभि-रुपदधाति ' इति कात्यायनोक्ते । पञ्चचित्यात्मकचयनकर्ता अग्नेश्चो 'एष अग्नि ' एकैकोपधाने ऋग्यजु सामानि सूत्रकृद्विनियुक्तानि पठनीयानि य मन्त्रमुच्चार्य या इष्टका उपधीयते । तयोर्भेदो नास्ति इत्यभिप्रायेणाह 'एका' इष्टका 'ऋक्' एकेष्टका 'यजु ' एकेष्टका 'साम' यतो भेदो नास्ति । तत्' तस्मात् अत्र अग्नौ ' यां कां च ' इष्टकां ' ऋचा ' ' अध्वर्यु ' उपदधाति तस्या रुक्म एवायतन । ' अथ या यजुषा ' उपदधाति ' तस्या पुरुष एवायतन ' । ' अथ यां साम्ना ' उपदधाति ' तस्या पुष्करपर्णमायतन ' । उक्तमर्थं निगमयति । स एव उक्तरीत्या त्रीष्टको ' वह्निरिति त्र्याष्टकवह्निबुध्याऽपि भगवत नक्षाडवभुषमुपासीतेतिभाव । रुक्मा-दिस्वरूपमुपन्यस्तमस्माभि प्राक् ॥ २१ ॥

-उपास्यन्तरमुपदिशति । ये प्रागुक्ते 'ते वै' वाक्यालङ्कारे । 'एते एव रुक्मश्च एतत् पुष्करपर्णं च' 'उभे एते' हिरण्मय 'पुरुष मपीत ' व्याप्नुत । 'हि' एवार्थे । 'उभे' रुक्मपुष्करपर्णोपधानविनियुक्ते 'ऋक्सामे' । "अक्नुर-

स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒व मृ॒त्युः । (सुँ) य॒ ऽए॒ष॒ऽ ए॒तस्मि॑न्म॒ण्डले॒ पुरु॑षो॒ यश्चा॒यं द॒क्षि॒णेऽक्ष॒न्पुरु॑षः स॒ऽ ए॒ष॒ऽ ए॒वंवि॒दऽ आ॒त्मा भ॑वति॒ स॒ य॒द्वेवंवि॒दस्मा॑-ल्लो॒का॒त्प्रैत्यथै॒त॒मे॒वात्मा॒नम॒भि॒सम्भ॑वति॒ सो॒ऽमृ॒तो॒ भ॑वति मृ॒त्युर्ह्य॑-स्या॒त्मा भ॒वति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०–३–६ ॥ (९. २.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०–३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ९१ ॥

स एष एव मृत्युः—य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः । यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः स एष एवंविद आत्मा भवति । स यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रैति । अथैतमेवात्मानमभिसम्भवति । सोऽमृतो भवति, मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति ॥ २३ ॥

स एष एव मृत्युरित्यादिना । वेदितु फलनिर्गतम् । ' स एष ' अग्निर्यजुरमकोऽपिदैव मण्डलमध्य-वर्ती । अध्यात्म दक्षिणाक्षिवर्ती पुरुष मृत्युरूप तमात्मत्वेन विद्वानस्माल्लोकात्प्रयन्नमृतो भवतीति ॥ २३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१०–५–२) ॥

त्रिचतुर०"–(पा.सू.५।४।७७) इत्यादिना निपात । हेमपुरुषमूर्युपधानविनियुक्त 'यजु. अपीत.' आग्नेय । 'उ' शब्देन यजु पुरुष अप्येति इति वक्तव्य । एव सति पुरुष एक एव अवशिष्यते । स पुरुष 'एरेष्टक' इत्युच्यते । यथा वेदान्तसिद्धान्ते भौतिक ब्रह्माण्ड भूतानि अप्येति । भूतानि च पञ्च तन्मात्रा अपियन्ति । तन्मात्रा कार्याविद्या सा च कारणाविद्या सा च परमात्मान इति विलापनविधा । एव रुक्मादिक पुरुषे विलाप्य पुरुष शेषयित्वा निर्गुणो निर्विकारो निष्प्रपञ्चो निष्कामनय सर्वव्यापी ऊर्ध्वाधस्तिर्यक्परिपूर्ण परमपुरुष । "एक-मेवाद्वितीय ब्रह्म "–(छां. उ. ६ । २ । २) " नेह नानाऽस्ति किंचन "—" मृत्यो स मृत्युमाप्नोति " " स इह नानेव पश्यति "–(क. उ. २ । ४ । १०–११) "अथात आदेशो नेति नेति"–(बृ. उ. २ । ३ । ६ ।) " तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेव प्रतिपेदे "–(छां ६ । १६ । ३) " अह मनुरभव सूर्यश्चेति "–(बृ. उ. १ । ४ । १०) " गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच "–(ऐ आ. २ । ५ । १ । २४) इति । "तत्त्वमसि" (छां. उ. ६ । १६ । ३) इति । " योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु "–(बृ. उ. १ । ४ । १०) " स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यो यथा क्षुर क्षुरधानेऽवहित स्याद्विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये त न पश्यन्त्यकृत्स्नो हि स " " अत्र ह्येते सर्वे एक भवन्ति " (बृ. उ. १ । ४ । ७ ।) इत्य एनेकवेदमस्तकमुमुक्षुमणिमञ्जरीनीराजितचरणकनकसरसीरुह परमात्मा अहमस्मि इति निर्विकल्पविकासप्रज्ञानसमाधिनिष्ठो भूयो भूयो भूयात् इति द्वाविंशतिकण्डिकातात्पर्यार्थ ॥ २२ ॥

अथेदानीं पूर्वोक्तोपासित ब्रह्म ' तस्माच्छान्तो दान्त "–(बृ. उ ४ । ४ । २३ ।) इत्यादि-वेदोक्तगुणस्य " तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति "–(बृ. उ. ४ । ४ । २२) इत्यादिसाधनस्य

" तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते "–(छा. उ. ८ । १ । ६) इत्यादिना विरक्तस्य मुमुक्षोः फलमुच्यते चरमया ऋचा । " स एष इति । " स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः " इति । अभिरोहितार्थं निगदव्याख्यान च । 'स एष' मण्डलत्रयलक्षणवेद्यो जगदात्मा सूर्यः । 'एवंविद्' मुमुक्षो 'आत्मा भवति' " तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् " अनन्यदर्शी । अत एव 'स' य ' एवंवित् ' यदा ' अस्माल्लोकात्प्रैति ' यत्र देहपातोत्तरकाले भवति । 'अथ' 'एतमेव एतम्' 'आत्मानमभित संभवति ' उपसर्गाद्विकामवति । न कालान्तरे । एतेन ' क्रममुक्तिर्ब्रह्मलोकात्पारमुच्यते सर्वे इति वाक्यवेद्य निषिद्धा कुत्सित–दूरीकृत्य 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति (बृ. उ ४।४।६) ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' मुण्ड उ ३ २।९) इति सद्योमुक्तिर्विवक्षितेति वस्तुस्वरूपगमोऽर्थः । अत एव– साऽमृतो भवति मृत्युरस्या मा भवति' इति । सर्वात्मकब्रह्मदर्शनेन कालत्रयमपि मुक्तिगुणदर्शनोऽपि न निवृत्तिमा, पाचनिमानि च तत्र निखिलकर्माणि, तस्य च्छिद्यन्ते विषया । अत्र पर्वाङ्गिरसो जगु भिद्यते हृदयग्रन्थि (मुण्ड २।२।८) इत्यादि । "सञ्चितागामिप्रारब्धे ज्ञानेनैवलोपश । मोक्षनादि च विद्यमान नारेद्द्रष्टुर्भ्राजवत्' समाप्त व क्यार्थे मात्रमात्रादेर्विशेषिकाडिकामि एतमत्रोपासन सगोमोक्षफलमुद्दिश्य तत्रभवतः भावना वदपुरागा। कुतो विज्ञायत, इति चन्न वर्थैकत्वेऽपि मतं–शाण्डिल्य–उपकोसल–पञ्चाग्नि–विद्यावत् विद्यया इति च मैवम् । ब्रह्मैकवेदि गुणमदात् वेद्यभदनवशात्तानि गुणान्तमहार पाद (ब्र. सू. ३।२) स्थितम् । 'विशेषणभेदाद्विरेवमद' इति तर्कसमय । यद्यपि अत्रापि श्रुतविनियम नास्ति गुणभदो अस्ति तथापि उद्गीथदहरादिविद्यावत् गुणा उपसंहर्तव्या । अत्युक्तविशाद्वयेन सर्वात्मक मण्डलपुरुषमुद्दिश्य सन्भूय च " स एष मृत्युरिति " । तृतीयादिमाभ्यां एकस्यैव परामृष्टत्वात् उपक्रमादितात्पर्यनिश्चायकलिङ्गषट्कप्रतिमानाच्च न अर्चिरादिदेवयानमार्गप्राप्तिरपि अपितु एवमात्मान इत्युक्त । न दहरमहिमापि ' सोऽमृत ' इत्युक्त । ननु–" अपाम सोमममृता अभूम " (तै. स ३ । २ । ५ । ४) इति वत् सातिशयममृतत्वमिति चन्न स एष एवंविद् आत्मा ' इत्युक्ते । स्वर्गं लोकमेतीत्यनुवक्ष्य । अत एव दहम प्रत्योपासन सर्वात्मबोध । " मनो ब्रह्मेत्युपासीत " (छा. उ. ३।१) इत्यादिवत् न अध्यासोपासन । " न अर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषोऽह, अह अपूर्यमाणपक्ष " (निरु उ. ४. ७ । ८ ।) इत्यादि गता शरणात् । अत एव तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति " (वा. स. ३१ । १८) इत्यादि न विद्यते पन्था अयनाय यदीनं वाक् । अत एव श्रवणमननादिभिरेव मुक्तिरित्यमुक्ति । ननु कथ वेदान्त कर्मकाण्डमध्यवर्तीति चन् शतरुद्रियवत् पुरुषसूक्तवच्च । ननु चयनाङ्गशतरुद्रियहोमविनियुक्तो रौद्राध्याय यज्ञ मन्त्रविद्या । शृणु । ब्राह्मणसूत्रकाराभ्यां कृत जडजनव्यामोहकर सहम, अविनियोगार्ह ताभ्यां विनियुक्त । अत एव विद्यारण्यगुरुभिः तैत्तिरीयकसंहिताभाष्ये रुद्राध्याय विनियोगानुसारेण व्याख्याय स्वतन्त्र वेदान्तरूपाय व्यादिनापि उत्तिष्ठन् अस्य वेदान्तप्रथमस्य अनुवाकचतुष्टय उच्यते इति प्रतिज्ञात । मुक्तिरपि उपासना वाक्योक्त सर्वात्मवेदनेन लभ्यते । नहि कर्मकाण्डे सर्वात्मत्वं समवति अहमनन यक्ष्य इष्ट्वा च इन्द्रः क्षत्रियस्य इत्यादिदर्शितत्वात् । अस्मात्तिरोहितमध्य प्रसङ्गात् अनुवाको निरूपित । तस्माद्वेदान्तश्रवणादिना निःश्रेयसं न दुर्लभमिति सर्वं रमणीयम् ॥ २ ॥

नारायणेऽदर्कमण्डलस्थ या सहाम्बुजे । तन्नारादुक्तादृशाया समाप्य भवादहाम् ॥ १ ॥
मण्डलत्रयात्मस्थस्य सूर्यस्यानिवेदिन । व्याख्यानमनेकवित निन्दनकर परम् ॥ २ ॥
निर्भ मयाम्न सूर्याण हृदयकोममण्डले । राजन्ममसद्वा तदभिर्नीयते सदा ॥ ३ ॥
समस्तमायकण्ठोक्तमप्यादमकमसु विनियुक्ता वेदमन्त्रा व्याख्याता येन सर्वश ॥ ४ ॥

माध्यंदिने तैत्तिरीये वेदे मैत्रायणीयके । षड्भिर्गैरुपेतस्य रुद्राध्यायस्य सक्रमम् ॥ ५ ॥
तद्भाष्याणि समालोच्य भाष्यं सम्प्रतिपूर्वकम् । कर्मकाण्डक्रमं त्यक्त्वा संगृहीतं च येन च ॥ ६ ॥
अन्ये च वैदिकग्रन्था कृता येन च द्राविडे । आर्षे देशे सुप्रसिद्ध पदवाक्यप्रमाणत ॥ ७ ॥
सोऽयं विराजते भूमौ राजहंससरस्वती । नामांतरेण स प्रोक्त. शास्त्रेन्द्रसरस्वती ॥ ८ ॥
मण्डलब्राह्मणस्यास्य निर्मेय भाष्यमुत्तम । आद्यंतमध्यमालोच्य सावधानेन चेतसा ॥ ९ ॥
शास्त्रांतरप्रमेयानि शब्दशास्त्रार्थगोचरान् । मुहुर्मुहु सविचार्य ततो मां संस्तुवतु वा ।
निंदतु मा न तु क्षिप्र गुण दोषं वदतु मे ॥ १० ॥
आसुप्तादामृते काल वेदवेदांतगोचर । योऽभिप्राय सदा चित्त विचारयति सर्वदा ॥ ११ ॥
तस्येमां कृतिमालोच्य तुष्यतु भुवि सूरय । सशिष्या सप्रशिष्याश्च सोऽशिष्या दयालव ॥ १२ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणेंद्रसरस्वत्या कृतौ माध्यंदिनशाखीयशतपथ-
मध्यगताखण्डमार्तंडमण्डलब्राह्मणभाष्यं पंडितमंडनं नाम संपूर्णम् ॥

इति पंडितमंडनं नाम मंडलब्राह्मणभाष्यम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

नैव वाऽइदमग्रेऽसदासीन्नैव सदासीत् । (ठा) आसीदिव वाऽइदमग्रे नैवासीत्तद्ध तन्मन ऽएवास ॥ १ ॥

मानसाग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

नैव वा इदमग्रेऽसदासीत्, नैव सदासीत् । आसीदिव वा इदमग्रे नैवासीत् । तद्ध तन्मन एवास ॥ १ ॥

उत्तरब्राह्मणे सकलपुरुषवर्तिमनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रकर्माग्निवृत्तिसम्पाद्यचित्याग्निविषया उपासना वक्ष्यन्ते । एते मनश्चिदादयोऽग्नयः क्रियानुप्रवेशिनः तच्छेषभूता उत स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मकाः इति विचार्याधिकरणमवतारितमाचार्यैः शारीरकभाष्ये । तथाहि–" लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि " (ब्र. सू. ३।३।२८।४४) इति । अधिकरणार्थः श्लोकद्वयेन सङ्गृहीत तत्त्वविद्भिरभियुक्तैः–"कर्मशेषाः स्वतन्त्रा वा मनश्चित्प्रमुखाग्नयः । कर्मशेषः प्रकरणाल्लिङ्गं त्वन्यार्थदर्शनम् ॥ उभेय एव धीलिङ्गादेव श्रुत्या च वाक्यतः । बाध्यं प्रकरणं तस्मात् स्वतन्त्र वह्निचिन्तनम्" ॥ इति । इदमेव ब्राह्मणं विषयवाक्यम्–तथथा–नैव वाऽइदमग्रेऽसदासीदिति प्रकम्य मनोऽग्निरूपाभिधीयते–" तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान् मनश्चितः " (क. २) इत्यादि । अयमर्थः–पुरुषस्य शतसंवत्सरमित आयुषि षट्त्रिंशत्सहस्राणि दिनानि भवन्ति ३६००० । तत्रैकैकस्मिन् दिवसे या मनोवृत्तिः तस्या एकैकाग्नित्वेन ध्याने सति ध्यातव्या अग्नयः षट्त्रिंशत्सहस्रसंख्याकाः ३६०००–सम्पद्यन्ते । ते चात्मात्मस्वरूपत्वेन ध्येयाः । अत एवार्काः अर्चनीया मनसा चीयन्ते सम्पाद्यन्त इति मनश्चितः । एवं वाक्चितः, प्राणचितः, चक्षुश्चितः, श्रोत्रचितः, कर्मचितोऽग्निचित इति । ते चाग्नयोऽग्निचयनप्रकरणपठितत्वात् कर्मशेषाः, न तु स्वतन्त्रसङ्कल्पात्मकलिङ्गत्वात् स्वतन्त्रविद्यात्मका भविष्यन्ति । तथाहि अस्मिन् ब्राह्मण एव " तद्यत्किं चेमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति " (क ३) इति । एवं वागादिष्वपि । " तद्यत्किं चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृतिः " (क. ४) इति । " प्राणेन प्राणन्ति " (क. ६) इत्यादिलिङ्गानि सन्ति । एषामर्थः–यत्किंच भूतानि मनसा ध्यायन्ति, वाचा वदन्ति तैः सङ्कल्पवदनादिभिरेव तेषामग्नीनां करणानीति । तथा एतद्ब्राह्मणावसाने " तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते " (क. १२) इति वाक्यशेषः पठ्यते । तस्यायमर्थः –उपासकस्य स्वपतोऽप्यग्नयोऽविच्छिन्नाः । स्वकीयमनोवागादिवृत्त्युपरमेऽपि प्रबुद्ध पुरुषमनोवागादिवृत्तीनां वर्तमानत्वात् अशेषपुरुषमनोवृत्तीनामग्नित्वेन वर्णनात् । तस्मादेवंविदे स्वपतेऽपि तानेतानग्नीन् सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीति । तत्र यावज्जीवमग्नीनामविच्छेदेन नैरन्तर्यं प्रतीयते । तच्च विद्यात्वान्न्यलिङ्गम् । कर्मशेषत्वे हि कर्मणो यावज्जीवं नैरन्तर्याभावादविनाशिता मनश्चिदादीनां कथं नैरन्तर्यं स्यात्, तच्च लिङ्गं प्रकरणाद्बलीय., तस्मात् स्वतन्त्रविद्यात्मका इति । नायं दोषः । अन्यार्थदर्शनत्वेन लिङ्गस्यैतस्य दुर्बलत्वात् । तथाहि–द्विविधं लिङ्गम्, सामर्थ्यमन्यार्थदर्शनं चेति । तत्र विध्युद्देशगतं लिङ्गं सामर्थ्यं, तथ स्वान-

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (ञ) नासदासीन्नो सदासीत्तदानीमिति
नैव हि सन्मनो नैवासत् ॥ २ ॥

(ञु) तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत । (ञि) निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदा-
त्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतꣳ सहस्राण्यपश्य-
दात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितस्ते मनसैवाधीयन्त मनसाऽचीयन्त
मनसैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त मनसाऽस्तुवत मनसाऽशꣳसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म
क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनो-
मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा
कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्–" **नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्** "–इति। नैव हि सन्मनो नैवासत् ॥ २ ॥

तदिदं मनः सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः । ते मनसैवाधीयन्त ।

न्त्र्येण प्रमाणम् । अर्थवादगतं त्वन्यशेषवाक्ये दृश्यमानत्वात् अन्यार्थदर्शनम्, तच्च तात्पर्यरहितत्वान्न स्वातन्त्र्येण प्रमाणं, किन्तु प्रमेयसाधकप्रमाणान्तरे सति केवलमुपोद्बलकं भवति । एवं च सत्यत्रोदाहृतलिङ्गानां दुर्बलत्वात्, प्रकरणात् अग्निशेषा मनश्चिदादय इति प्राप्ते ब्रूमः—न तावदत्र शाब्दो विधिरुपलभ्यते लिङ्गादेरश्रवणात् किं तर्ह्यर्थवादसामर्थ्यादुन्नेयो विधिः । तथा च फलप्रतिपादकस्तावकवाक्यानां रात्रिसत्रन्यायेनाधिकारिसमर्पणपर्यवसानादशेषमप्येतद्ब्राह्मणं विधिरूपं भविष्यति । ततो विध्युद्देशगतत्वेन लिङ्गस्य प्राबल्यं, " किंच ते हैते विद्याचित एव " (क. १२) इत्येवकारश्रुत्या कर्माङ्गत्वं व्यावर्तते । तथा "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" (क. १२) इति वाक्यशेषोऽपि स्वातन्त्र्यगमकः । तस्माच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यैः प्रकरणं बाधित्वा स्वतन्त्रविद्यात्मत्वं मनश्चिदादीनामभ्युपगन्तव्यमित्यधिकरणार्थः । तत्र सर्वेषामिन्द्रियाणां मनसः प्रामुख्यात् तत्सम्पाद्यमग्निं प्रस्तोतुं मनसः स्वरूपं तत्सृष्टिं चाह—नैव वाऽइदमग्र इति । ' अग्रे ' सृष्टेः प्राक्काले इदं जगन्नैवासदासीत्, असदिव नासीत्, सदपि च नैवासीत्, सदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थः । किं तदुभयविलक्षणं तदासीत् । तदाह तन्मन एवासेति ॥ १ ॥

सृष्टिप्राक्काले सदसद्विलक्षणमद्भावं मन्त्रसंवादेन द्रढयति—तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्, नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्, इति प्रथमः पाद एव संवादकः । उक्तं सदसद्वैलक्षण्यं मनसि दर्शयति—नैव हि सन्मन इति । मनः सद्रूपं न भवति, घटादिवद्रूपादिमत्त्वाभावात् । असच्च न भवति—प्रतीयमानत्वात् ॥ २ ॥

' तदिदं ' सृष्टं ' मनः ' ' आविरबुभूषत् ' ' निरुक्ततरं ' शब्दनिर्वाच्यं ' मूर्त्ततरं ' सदाविर्भवितुमैच्छत् तन्मनः, ' आत्मानं ' स्वकारणं परमात्मानं स्वस्वरूपं वा ' अन्वैच्छत् ' ' तपः ' पर्यालोचनं कृतवत् ' प्रामूर्च्छत् '

शँसन्त्येतावती वै मनसो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावन्मनः षट्त्रिँशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ २ ॥

(स्त) तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाऽऽविरबुभूषन्निरुक्ततरा मूर्त्ततरा साऽऽत्मानमन्वैच्छत्सा तपोऽतप्यत सा प्रामूर्च्छत्सा षट्त्रिँशतँ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्वाङ्मयान्वाक्चितस्ते वाचैवाधीयन्त वाचाऽचीयन्त वाचैषु ग्रहा अगृह्यन्त वाचाऽस्तुवत वाचाऽशँसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म वाचैव तेषु तद्वाङ्मयेषु

मनसाऽचीयन्त । मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त । मनसाऽस्तुवत मनसाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत । तद् यत्किञ्च इमानि भूतानि मनसा सङ्कल्पयन्ति । तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै मनसो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावन्मनः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः–तेषामेकैक एव तावान् –यावानसौ पूर्वः ॥ २ ॥

तन्मनो वाचमसृजत । सेयं वाक्सृष्टाऽऽविरबुभूषत्–निरुक्ततरा, मूर्त्ततरा । साऽऽत्मानमन्वैच्छत् । सा तपोऽतप्यत । सा प्रामूर्च्छत् । सा षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्–आत्मनोऽग्नीन् । अर्कान्वाङ्मयान्–

" मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः " (धा. पा. भ्वा. २१२) । समुच्छ्रितं बभूव । ' स्तु ' मन. कर्तृ ' षट्त्रिंशत्सहस्राणि ' अधिकरणविषयवाक्यविवरणसमये व्याख्यानम् । पुरुषायुषोऽहानि तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिषु, अग्नित्वमारोप्यत इति द्रष्टव्यम् । एतावत्सङ्ख्याकान् ' अर्कान् ' अर्चनीयान् मनउपादानकान् ' मनश्चितः ' मनसा चीयमानान् ' मन ' सम्बाद्य ' आत्मनोऽग्नीन् ' ' अपश्यत् ' एतस्य मनश्चितोऽग्नेः क्रियामयाग्निप्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं प्रतिपत्तुं मनोव्यापारक्रियावयवमनुवर्णयति–ते मनसैवाधीयन्त इत्यादिना । ' ते ' अग्नयो ' मनसैवाधीयन्त ' आधाने मनोव्यापार एव करणमित्यर्थः । एवं चयनग्रहणस्तुतशस्त्रादिकारणं केवलमनोव्यापारनिष्पन्नमित्यर्थः । सम्प्रत्यनो(?)कथाधानत्वप्रयुक्ता क्रियावयवा सर्वदा प्रतिष्ठापयितव्या ; तदेव विशदयति–तद्यत् किञ्चेमानि इति । 'इमानि भूतानि' यत्किञ्च 'मनसा सङ्कल्पयन्ति' ध्यायन्ति, मनसा सङ्कल्प एव 'तेषाम्' अग्नीनां 'सा कृतिः' तत्करणजनितानग्नीनेवादधति भूतानीति सर्वत्र सम्बध्यते । " तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते " (क.१२) इति वाक्यशेषोऽप्यभिधास्यते । 'एतावती वै मनसः' इति । मनोमयषट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याका अग्नय एव ' मनस ' ' विभूति ' महिमा ' विसृष्टि ' विविधा विरचना सृष्टिरित्यर्थः । ' एतावन्मन ' उक्तसङ्ख्याभिरेव पुनरप्यस्य मनश्चितोऽग्नेः । केवलविद्यामयत्वेन स्वातन्त्र्यं वक्तुं क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं मनोमयेऽतिदिशति–तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्व इति । " असौ पूर्वः " इति पदाभ्यामिष्टकाचितोऽग्निर्विवक्ष्यते । स. यावान्महिमवत्त्वेन .... अन्येनैव च मनसा चितानामपि षट्त्रिंशत्सहस्रसम्मितानामग्नीनां मध्ये एकैकोऽग्निरपि ' तावान् ' तत्परिमाणो ध्येय । अनेन क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यस्य ज्ञानमयानामग्नीनामेकैकस्मिन्नतिदेशो क्रियायामनादरो दर्शित इत्युक्तं भवति । अतोऽयमग्निः केवलं विद्यामय एवेति सूचितम् ॥ २ ॥

एवमुत्तरे वाक्प्राणयोरपि चित्यर्थन्ता षड्दर्शाया व्याख्येया ; तत्र वागादिमयानग्नीन् दर्शयितुं तत्सम्बर्ती-

वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै वाचो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावती वाक् षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥

सा वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्टऽआविर्बुभूषन्निरुक्ततरो मूर्त्ततरः सऽआत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्प्राणमयान्प्राणचितस्ते प्राणेनैवाधीयन्त प्राणेनाऽचीयन्त प्राणेनैषु ग्रहाऽअगृह्यन्त प्राणेनास्तुवत प्राणेनाशꣳसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म प्राणेनैव तेषु तत्प्राणमयेषु प्राणचित्सु प्राणमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै प्राणस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावान्प्राणः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

वाक्चितः । ते वाचैवाधीयन्त । वाचाऽचीयन्त । वाचैषु ग्रहा अगृह्यन्त । वाचाऽस्तुवत । वाचाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते—यत्किञ्च यज्ञियं कर्म—वाचैव । तेषु तद्वाङ्मयेषु वाक्चित्सु वाङ्मयमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि वाचा वदन्ति—तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै वाचो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावती वाक् । षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ४ ॥

सा वाक्प्राणमसृजत । सोऽयं प्राणः सृष्ट आविर्बुभूषत्—निरुक्ततरः, मूर्त्ततरः । स आत्मानमन्वैच्छत् । स तपोऽतप्यत । स प्रामूर्च्छत् । स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्, अर्कान्प्राणमयान्, प्राणचितः । ते प्राणेनैवाधीयन्त । प्राणेनाचीयन्त । प्राणेनैषु ग्रहा अगृह्यन्त । प्राणेनास्तुवत । प्राणेनाशंसन्—यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किञ्च यज्ञियं कर्म—प्राणेनैव तेषु तत् प्राणमयेषु, प्राणचित्सु, प्राणमयमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि प्राणेन प्राणन्ति । तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै प्राणस्य विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावान्प्राणः षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ५ ॥

पादौ तस्य तस्येत्यविस्त्वा—तन्मनो वाचमसृजतेति । "सा वाक् प्राणमसृजत" इत्यादि —"स श्रोत्र कर्मासृजत

स प्राणश्चक्षुरसृजत । तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कांश्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितस्ते चक्षुषैवाधीयन्त चक्षुषाऽचीयन्त चक्षुषैषु ग्रहाऽ अगृह्यन्त चक्षुषाऽस्तुवत चक्षुषाऽशंसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म चक्षुषैव तेषु तच्चक्षुर्मयेषु चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शंसन्त्येतावती वै चक्षुषो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्चक्षुः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

(स्त) तच्चक्षुः श्रोत्रमसृजत । तदिदं श्रोत्रं सृष्टमाविरबुभूषन्निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कांञ्छ्रोत्रमयाञ्छ्रोत्रचितस्ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त श्रोत्रेणाचीयन्त श्रोत्रेणैषु ग्रहा ऽअगृह्यन्त श्रोत्रेणास्तुवत श्रोत्रेणाशंसन्यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव तेषु तच्छ्रोत्रमयेषु श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति

स प्राणश्चक्षुरसृजत—तदिदं चक्षुः सृष्टमाविरबुभूषत्—निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत्षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्—आत्मनोऽग्नीन्, अर्कांश्चक्षुर्मयांश्चक्षुश्चितः । ते चक्षुषैवाधीयन्त । चक्षुषाऽचीयन्त । चक्षुषैषु ग्रहा अगृह्यन्त । चक्षुषाऽस्तुवत । चक्षुषाऽशंसन् । यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते, यत्किञ्च यज्ञियं कर्म—चक्षुषैव । तेषु तत् चक्षुर्मयेषु, चक्षुश्चित्सु चक्षुर्मयमक्रियत । तद् यत्किञ्चेमानि भूतानि चक्षुषा पश्यन्ति—तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति । तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वै चक्षुषो विभूतिः । एतावती विसृष्टिः । एतावच्चक्षुः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ६ ॥

तत् चक्षुः श्रोत्रमसृजत—तदिदं श्रोत्रं सृष्टमाविरबुभूषत्—निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत् तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत्—आत्मनोऽग्नीन् । अर्कांञ्छ्रोत्रमयान्—श्रोत्रचितः । ते श्रोत्रेणैवाधीयन्त । श्रोत्रेणाचीयन्त । श्रोत्रेणैषु ग्रहा अगृ-

---

स प्राणानभिसमूर्च्छत्"(क.८) इत्यन्तः सायणः । श्रोत्रेण सह कर्म प्राणानभिसमूर्च्छत्, अभिव्याप्नोत् । इमं

तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावच्छ्रोत्रꣳषट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

(स्त) तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत्प्राणानभिप्रमूर्च्छदिमꣳ संदेहमसंदेहमकृत्स्नं वै कर्मऽर्ते प्राणेभ्योऽकृत्स्नाऽउ वै प्राणाऽऋते कर्मणः ॥ ८ ॥

(स्त) तदिदं कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । (त्रि) निरुक्ततरं मूर्त्ततरं तदात्मानमन्वैच्छत्तत्तपोऽतप्यत तत्प्रामूर्च्छत्तत्षट्त्रिꣳशतꣳ सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्कर्ममयान्कर्मचितस्ते कर्मणैवाधीयन्त कर्मणाऽचीयन्त कर्मणेषु ग्रहाऽअगृह्यन्त कर्मणाऽस्तुवत कर्मणाऽशꣳसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यज्ञियं कर्म कर्मणैव तेषु तत्कर्ममयेषु कर्मचित्सु कर्ममयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतानि कर्म कुर्वते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधति तांश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वै कर्मणो विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावत्कर्म षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यग्नयोऽर्कास्तेषामेकैकऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

धन्त । श्रोत्रेणास्तुवन । श्रोत्रेणाशंसन्–यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किंच यज्ञियं कर्म श्रोत्रेणैव । तेषु तत् श्रोत्रमयेषु, श्रोत्रचित्सु श्रोत्रमयमक्रियत । तद् यत्किंचेमानि भूतानि श्रोत्रेण शृण्वन्ति–तेषामेव सा कृतिः । तानेवादधति, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुवते, तेषु शंसन् । एतावती वै श्रोत्रस्य विभूतिः, एतावती विसृष्टिः, एतावच्छ्रोत्रं षट्त्रिंशत् सहस्राण्यग्नयोऽर्काः । तेषामेकैक एव तावान्–यावानसौ पूर्वः ॥ ७ ॥

तच्छ्रोत्रं कर्मासृजत । तत् प्राणानभिप्रमूर्च्छत् । इमं संदेहमसंदेहम । अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्यः । अकृत्स्ना उ वै प्राणाः ऋते कर्मणः ॥ ८ ॥

तदिदं कर्म सृष्टमाविरबुभूषत् । निरुक्ततरम्, मूर्त्ततरम् । तदात्मानमन्वैच्छत् । तत्तपोऽतप्यत । तत्प्रामूर्च्छत् । तत् षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन्, अर्कान्कर्ममयान्कर्मचितः । ते कर्मणैवाधीयन्त । कर्मणाऽचीयन्त । कर्मणेषु ग्रहा अगृह्यन्त । कर्मणाऽस्तुवत । कर्मणाऽशंसन् । यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते–यत्किंच यज्ञियं कर्म–कर्मणैव तेषु कर्ममयेषु कर्मचित्सु, कर्ममयमक्रियत । तत्

स देवमनुष्याणामत्र शरीरमुद्दिश्य प्रवृत्तिर्बभूव । [illegible] सत् कर्म प्राणानयोन्योन्यमाद्रवर्यादभिवृद्धिरनतिरेकमुक्त्वाह–अकृत्स्नं वै कर्म ऋते प्राणेभ्य इति ॥ ८–९ ॥

(स्त) तत्कर्माग्निमसृजत । (ता) आविस्तरां वाऽअग्निः कर्मणः कर्मणा ह्येनं जनयन्ति कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्टऽआविरबुभूषत् । (त्रि) निरुक्ततरो मूर्त्ततरः स ऽआत्मानमन्वैच्छत्स तपोऽतप्यत स प्रामूर्च्छत्स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कानग्निमयानग्निचितस्तेऽग्निनैवाधीयन्ताग्निनाचीयन्ताग्निनैषु ग्रहाऽ अगृह्यन्ताग्निनाऽस्तुवताग्निनाऽशꣳसन्यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते यत्किंच यजियं कर्माग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयमक्रियत तद्यत्किंचेमानि भूतान्यग्निमिन्धते तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति ताꣳश्चिन्वन्ति तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति तेषु स्तुवते तेषु शꣳसन्त्येतावती वाऽअग्नेर्विभूतिरेतावती विसृष्टिरेतावानग्निः षट्त्रिꣳशत्सहस्राण्यर्कास्तेषामेकैक ऽएव तावान्यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

(स्ते) ते हैते विद्याचित ऽएव । तान्हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते विद्यया हैवैत ऽएवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-१ ॥ (५. ३.) ॥

यत्किंचेमानि भूतानि कर्म कुर्वते—तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति, तांश्चिन्वन्ति, तेषु ग्रहान् गृह्णन्ति, तेषु स्तुवते, तेषु शंसन्ति । एतावती वै कर्मणो विभूतिः, एतावती विसृष्टिः, एतावत्कर्म षट्त्रिंशत्सहस्राण्यप्यर्काः । तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ९ ॥

तत्कर्माग्निमसृजत । आविस्तरां वा अग्निः कर्मणः—कर्मणा ह्येनं जनयन्ति । कर्मणेन्धते ॥ १० ॥

सोऽयमग्निः सृष्ट आविरबुभूषत्—निरुक्ततरः, मूर्ततरः । स आत्मानमन्वैच्छत् । स तपोऽतप्यत । स प्रामूर्च्छत् । स षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीन् । अर्कानग्निमयानग्निचितः । तेऽग्निनैवाधीयन्त । अग्निनाऽचीयन्त । अग्निनैषु ग्रहा अगृह्यन्त । अग्निनाऽस्तुवत । अग्निनाऽशंसन् । यत्किंच यज्ञे कर्म क्रियते । यत्किंच यज्ञियं कर्म—अग्निनैव तेषु तदग्निमयेष्वग्निचित्स्वग्निमयम-क्रियत । तद् यत्किंचेमानि भूतान्यग्निमिन्धते—तेषामेव सा कृतिस्तानेवादधाति । तांश्चिन्वन्ति । तेषु ग्रहान्गृह्णन्ति । तेषु स्तुवते । तेषु शंसन्ति । एतावती वा अग्नेर्विभूतिः । एतावती विसृष्टिः एतावानग्निः षट्त्रिंशत्सहस्राण्यप्यर्काः—तेषामेकैक एव तावान्—यावानसौ पूर्वः ॥ ११ ॥

ते हैते विद्याचित एव । तान्हैतानेवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्ति । अपि स्वपते । विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति ॥ १२ ॥

कर्मणाऽग्निसृष्टिं स्पष्टीकरोति—आविस्तरां वा अग्निः कर्मण इति । कर्मणः सकाशादग्नेर्जननात् । अग्निष्ठा-धाग्निराविस्तरां स्पष्टो स्पष्ट स्पष्टः ॥ १०-११ ॥

एतेषां मनश्चिदादिषु [illegible] सर्वेषां मनःप्रभृतिविद्याप्रसङ्गोपात्तकाशिकानि श्रुतिः स्वयमेवाह—ते हैते

अयं वाव लोकऽएषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यापऽएव परिश्रितो मनुष्या यजुष्मत्यऽ इष्टकाः पशवः सूददोहाऽ ओषधयश्च व्वनस्पतयश्च पुरीषमा- हुतयः समिधोऽग्निर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्व्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं व्वेद लोकम्पृणमेनं भूतमेतत्सर्व्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

चित्याग्नौ लोकदृष्ट्युपासनं ब्राह्मणम् ।

अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितः । मनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः । पशवः सूददोहाः । ओषधयश्च वनस्पतयश्च पुरीषम् । आहुतयः समिधः । अग्निर्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमग्निमेवाभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद—लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १ ॥

विद्याचित एवेति । एते मनश्चिदादयो " विद्याचित एव " विद्ययैव चीयमाना भवन्ति—एवकारश्रुतिः कर्माङ्गत्व व्यावर्तयति । " ता हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते " इति लिङ्गम् । " विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति " इति वाक्यं च स्वातन्त्र्यपक्षमुपोद्बलयति ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ५ । ३) ॥

उत्तरब्राह्मणे भूम्यादिलोकत्रयादित्यनक्षत्रच्छन्दःसंवत्सरात्मना चित्याग्निरूपेणोपासनीया उच्यन्ते । अत एव लोकादेः परिश्रिद्यजुष्मतीपशुपुरीषसमिदादिभावापत्तिवर्णनमत्र केवलं विद्याविधिवेव शब्दस्य तात्पर्यं लक्ष्यते न शुद्धकर्माङ्गविधित्वे । तथाहि अग्निरहस्ये ब्राह्मणे " विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः " (क.—१६) इत्यनेन श्लोकेन केवलकर्मनिन्दापुरःसरं विद्याप्रशंसा—अयं वाव लोक एषोऽग्निश्चित इति । ' अयं ' भूलोक एव ' एषः ' ' चितः ' ' अग्निः ' ध्येयः । अग्निसंबन्धिधर्मानाह—तस्याप एवेत्यादिना । ' तस्य ' भूलोकस्याग्नेः ' आप एव ' ' परिश्रितः ' समुद्रोदकानि यत् परिश्रिद्रूपाणीति ध्येयानि, भूमौ वर्तमानमनुष्या यजुष्मत्य इष्टकाः, ' पशवः ' ' सूददोहाः ' अमृतदोहा अन्नमित्यर्थः । यद्वा " ता अस्य सूददोहसः " (वा. स. १२ । ५५) इत्यनेन यद्विवेचनं तत् पशव इत्यर्थः । ' ओषधयः ' ' वनस्पतयः ' एव ' पुरीषम् ' आहुतिः—समित्त्वरूपा । एतस्य पुरीषाहुतेः समित्त्वरूपत्वमुत्तरत्र स्पष्टीकरिष्यते । " अथ यद्दिक्षु च प्रदिशु चान्तरं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधः " (क. ४) इति । बाह्यः ' अग्निः ' ज्वलन एव ' लोकम्पृणा ' इष्टका । यस्माद्बाह्योऽग्निर्लोकम्पृणेष्टकारूपः—तस्मात् ' एतत्सर्वं ' परिश्रिद्यजुष्मत्यादिरूपोदकमनुष्यादिकम् ' अग्निमेवाभिसम्पद्यते ' अग्निना सर्वं सम्पन्नं स्वरूपाद्भ्रष्टं भवन्ति । यथा चित्याग्निर्लोकम्पृणेष्टकाभिः सम्पूर्णः । अयमर्थः—भूलोकस्य चित्याग्निरूपपरिज्ञाने समुद्रोदकमनुष्यपशुओषधिवनस्पतिपुरीषाहुतिज्वलनाः परिश्रिद्यजुष्मतीसूददोहाः पुरीषाहुतिसमिल्लोकम्पृणारूपाः परिज्ञेया इति । वेदितुः फलमाह—स यो हैतदेवं वेदेति । एवं भूलोकं चित्याग्निरूपं वेद—स लोकम्पृणाभूतम् ' एनम् ' लोकाधिष्ठितमग्निमेव ' सम्पद्यते ' तदात्मको भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

(तेऽन्तु) अन्तुरिक्षॸ्ँ हु त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तुस्य द्यावापृथि-व्योरेव सन्धिः परिश्रितः पुरेण हान्तुरिक्षं द्यावापृथिवी संधत्तस्ताः परिश्रितो व्वयाॸ्ँसि य्युजुष्मत्यऽ इष्टका व्वर्षॸ्ँ सूददोहा मुरीचयः पुरीपमाहु-तयः समिधो व्वायुर्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्व्वं व्वायुमेवाभिसम्पद्यते तत्सुर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं व्वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सुर्व्वमभिसंपद्यते ॥ २ ॥

द्यौर्हैं त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यापऽ एव परिश्रितो यथा ह वाऽइदं कोशः समुब्जितऽ एवमिमे लोकाऽ अप्स्वन्तस्तद्याऽइमाँल्लोका-न्परेणापस्ताः परिश्रितो देवा यजुष्मत्यऽ इष्टका यदेवैतस्मिँल्लोकेऽन्नं तत्सूददोहा नक्षत्राणि पुरीपमाहुतयः समिधऽ आदित्यो लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सुर्व्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्सुर्व्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंप-द्यते स यो हैतदेवं व्वेद लोम्कपृणामेनंभूतमेतत्सुर्व्वमभिसंपद्यते ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य द्यावापृथिव्योरेव सन्धिः परिश्रितः । परेण हान्तरिक्षं द्यावापृथिवी सन्धत्तः । ताः परिश्रितः । वयांसि यजुष्मत्य इष्टकाः । वर्षम् सूददोहाः । मरीचयः पुरीषम् । आहुतयः समिधः । वायुर्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं वायुमेवाभिसम्पद्यते । तत्सर्वोऽग्नि-र्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्प-द्यते ॥ २ ॥

द्यौर्हं त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्याप एव परिश्रितः । यथा ह वाऽइदं कोशः समुब्जितः—एवमिमे-लोका अप्स्वन्तः । तद् या इमाँल्लोकान्परेणापः ताः परिश्रितः । देवा यजुष्मत्य इष्टकाः । यदेवैत-स्मिँल्लोकेऽन्नं तत्सूददोहाः । नक्षत्राणि पुरीषम् । आहुतयः समिधः । आदित्यो लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमादित्यमेवाभिसम्पद्यते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोक-म्पृणाम् । एनं भूतमेनत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ३ ॥

एवमुत्तरे " अन्तरिक्षं ह त्वेवैषोऽग्निश्चित "—इत्यादय " सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्नि-श्चित "—इत्यन्ता अष्टौ पर्याया व्याख्येया । यत्र यत्र विशेषः स उच्यते । अन्तरिक्षपर्याये ' द्यावापृथिव्यो-' ' सन्धि ' ' परिश्रित ' इत्युक्त विशदयति—परेण हान्तरिक्षमिति । अन्तरिक्ष ' परेण ' परस्तात् अन्त इत्यर्थ । यद् द्यावापृथिवी संयुक्तौ भवत. । स सन्धि परिश्रिद्रूपो ध्येय । अत्र वायुप्राप्तिः फलम् ॥ २ ॥

द्युलोकपर्याये "तस्या आप एव परिश्रित " इत्युक्तम्, तत्समर्थयते—यथा ह वा इदं कोशः समुब्जित इति ॥

(त्वऽ) आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्य दिश एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं दिशः समन्तं परियन्ति रश्मयो यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयस्तद्यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयत्यथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहा अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति चाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूत्वैतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ ४ ॥

आदित्यो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य दिश एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं दिशः समन्तं परियन्ति । रश्मयो, यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यस्य रश्मयः । तद् यत्परिश्रित्सु यजुष्मतीः प्रत्यर्पयति–रश्मींस्तद्दिक्षु प्रत्यर्पयति । अथ यदन्तरा दिशश्च रश्मींश्च तत्सूददोहाः । अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नं तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते–तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं दिश इति चैव रश्मय इति चाख्यायते–तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो ह तदेवं वेद । एनं भूत्वैतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ४ ॥

मूर्धोक्तपर्याये सनुद्रोद्देशान्त्य पारक्षित , अत्र तथा न मन्त्रीति तत्समर्थ्यते यथा 'इदम्' शब्दाने 'कोष' 'पेटिका' 'समुद्गक' । सन्निहितो ऽर्थेन–'एवमिमे' 'अतो' 'लोकाः' 'अपवर्ग' 'लोकान्तरेन वर्तन्ते । तस्मात् 'इमान्' 'वीन्' 'लोकान्' 'परेण' तेषां परस्तात् अप परिवेष्ट्य वर्तन्त ता पारेत्रित । अत्रादित्यमाभि प्रन्युक्तम् ॥ ३ ॥

आदित्यपर्याये षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका आदित्यमण्डलस्य समन्तात्परिगता दिशः परिश्रितामिष्टा । तदन्या एव तावत्संख्याका 'रश्मय' किरणा एव यजुष्मत्य इष्टका । सर अस्य षष्ट्यधिकत्रिशतदिवसानि विद्यन्ते । अत्रादित्यस्यैकैकस्मिन् दिने एकैका दिक् एकैकश्च रश्मिरायुक्त भवति । अत्र परिश्रित्सु यजुष्मतीः निधानम्, दिक्षु रश्मिसमर्पणम् । अथ यद्दिक्षु च रश्मिषु चान्नमिति । दिशां रश्मीनां लोकस्य तदन्नत्वमाकलनार्थम् । अत्र दिशां रश्मीनां मध्यवर्तिन सूददोहसाम्यमिति अर्थः । लोकम्पृणेष्टकाख्यानार्थं सम्पाद्यते–अथ यद्दिश इति च रश्मय इति चाख्यायते तल्लोकम्पृणेति । यद्दिश इति रश्मय इत्याख्यानं तदनेन लोकम्पृणाफलमित्यर्थः । आदित्यमग्निरूपेणोपासितस्य दिग्रश्मिरूपत्वं फलमिदमाह–स यो हैतदेवं वेदेति ॥ ४ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त्रा) तानि वा एतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राण्येकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि षट्त्रिंशत्ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्चेष्टका एव ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिंशत्स त्रयोदशो मासः स आत्मा त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिर एव षट्त्रिंश्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरं हि शिरोऽथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा अथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा एतत्सर्वं नक्षत्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥

नक्षत्राणि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि । सप्तविंशतिः सप्तविंशतिर्होपनक्षत्राणि एकैकं नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते । तानि सप्त च शतानि विंशतिश्चाधि षट्त्रिंशत् । ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्च, इष्टका एव ताः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । अथ यान्यधि षट्त्रिंशत्—स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव षट्त्रिंश्यौ । तद्यत्ते द्वे भवतः । द्व्यक्षरं हि शिरः । अथ यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहाः । अथ यन्नक्षत्रेष्वन्नं तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यन्नक्षत्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं नक्षत्राणीत्येवाख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् एनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ ५ ॥

नक्षत्रात्मनाऽग्निवेनोपासनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह सप्तविंशतिर्नक्षत्राणां मध्ये, एकैकस्य मुख्यनक्षत्रस्य ' सप्तविंशतिः सप्तविंशतिरुपनक्षत्राणि ' विद्यन्ते । तत्र सर्वाणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि ' उपनक्षत्राणि ' च सम्भूय विंशत्यधिकानि सप्तशतानि षट्त्रिंशदधिकानि च सम्पद्यन्ते तत्र विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकानां नक्षत्राणां मध्ये षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याकानि परिश्रितः तावन्ति नक्षत्राणि यजुष्मत्यः । यान्यधिकानि षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकानि विद्यन्ते तेषां त्रिंशतं विभज्य सामान्येन तेषां त्रयोदशमासात्मकत्वमाह—स त्रयोदशो मास इति । त्रिंशदधिकत्रयस्य त्रयोदशमासरूपत्वप्रतिपादनेन तत्र मध्यमाहोरात्रात्मकत्वात्मकोऽग्निरिति मत्वा, अधिकानां षट्त्रिंशदधिकानां त्रयोदशमासत्वमनुच्यते । तदर्थेन विना मासमस्तवान् । तत्र त्रिंशन्नक्षत्राण्यात्मा मध्यदेहः । द्वे नक्षत्रे प्रतिष्ठा पादरूपेण, पादयोर्द्वित्वं स्फुटम् । ' द्वे ' ' नक्षत्रे ' प्राणाः चक्षुरादिप्राणरूपा द्वन्द्वरूपेणावस्थानादेवमुक्तम् । द्वे नक्षत्रे शिरोरूपम् । षट्त्रिंश्याविति षट्त्रिंशत्संख्यापूरकत्वाभिप्रायेण । शिरसो नक्षत्रद्वयात्मकत्वमक्षरद्वयसाम्यात् प्रतिपादयति—तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरं हि शिर इति । यदन्तरा नक्षत्रे तत्सूददोहा इति ।

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविँ᳭शतिर्बृहत्यऽएकविँ᳭शो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेषु स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविँ᳭शं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ ६ ॥

(इछ) छन्दाँ᳭सि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्ता) तानि वाऽएतानि सप्त च्छन्दाँ᳭सि चतुरुत्तराणि त्रिधानि तेषाँ᳭ सप्त च शतानि विँ᳭शतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिँ᳭शत्ततो यानि सप्त च शतानि विँ᳭शतिश्चेष्टका ऽएव ताः पश्चिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्योऽथ यान्यधि षट्त्रिँ᳭शत्स त्रयोदशो मासः स ऽआत्मा त्रिँ᳭शदात्मा प्रतिष्ठा द्वे प्राणा द्वे शिरऽएव षट्त्रिँ᳭श्यौ तद्यत्ते द्वे भवतो द्व्यक्षरँ᳭ हि शिरः ॥ ७ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेषु स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ६ ॥

छन्दांसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि । चतुरुत्तराणि त्रिधानि । तेषां सप्त च शतानि, विंशतिश्चाक्षराण्यधि षट्त्रिंशत् । ततो यानि सप्त च शतानि विंशतिश्च, इष्टका एव ताः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः । षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः । अथ यान्यधि षट्त्रिंशत्-स त्रयोदशो मासः । स आत्मा । त्रिंशदात्मा । प्रतिष्ठा द्वे । प्राणा द्वे । शिर एव षट्त्रिंश्यौ । तद् यत्ते द्वे भवतः । द्व्यक्षरं हि शिरः ॥ ७ ॥

द्वयोर्द्वयोर्नक्षत्रयोर्मध्ये मृद्दोहोऽन्वेण धेयम् । " नक्षत्राणीति " पदाख्यान वचन तल्लोकम्पृणास्वरूपेण ध्येयम् । यस्मान्नक्षत्राण्याप लोकम्पृणाश्च ततो मुख्यनक्षत्राण्युपनक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणीति एव आख्यायन्ते । नक्षत्रसम्पत्ति. फलमस्य ध्यानस्योक्तम् ॥ ५ ॥

नक्षत्रोपनक्षत्रसम्पत्त्या सह या बृहत्यात्मना स्तौति-ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादि । विंशत्यधिकसप्तशतनक्षत्रैर्विंशतिर्बृहत्य, अधिकया षट्त्रिंशतैवेति ' एकविंशतिर्बृहत्य ' । एकविंशो वै स्वर्गो लोक । स्वर्गस्त्वादित्य इति गम्यत, सुवर्णो वा लोक स्वर्ग एकविंशतिमहृथापूरक । तथाच तैत्तिरीयके स्वर्गस्य चैकविंशत्व तथादित्यस्य च समाम्नायते-" एकविंशो वा इत• स्वर्गो लोक. स्वर्गं लोकमाप्नोति, असौ वा आदित्य एकविंश " इति, " बृहती स्वर्गो लोक " इति । तैत्तिरीयक स्वादित्यस्य छन्दोमयत्वप्रस्तावे " बृहत्येवादित्योऽभवत् " इति श्रुतम् । स्वर्गो लोको बृहत्यात्मन इत्यर्थ । अथ नक्षत्रसम्पद्या बृहत्यात्मनोपासितु• स्वर्गलोकाप्तिफलमित्याह-तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्द इति । एकविंशतिर्मासात्मक स्तोम एकविंश इत्यते ॥ ६ ॥

छन्दसामग्निरूपेण ध्यान विधत्ते-छन्दांसि ह त्वेवैषोऽग्निश्चित इति । तानि वा एतानि सप्त छन्दांसि-इत्यादेरयमर्थ -तत्र येषा छन्दसामग्नित्वमुक्तम् । तानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि । तदुक्तो-

(स्तु) तस्यै वाऽएतस्यै षट्त्रिंॅशदक्षरायै बृहत्यै । यानि दश प्रथमान्यक्षराणि सा दशाक्षरैकपदाऽथ यानि विंॅशतिः सा विंॅशत्यक्षरा द्विपदाऽथ यानि त्रिंॅशत्सा त्रिंॅशदक्षरा विराडथ यानि त्रयस्त्रिंॅशत्सा त्रयस्त्रिंॅशदक्षराऽथ यानि चतुस्त्रिंॅशत्सा चतुस्त्रिंॅशदक्षरा स्वराडथ यत्सर्वैश्छन्दोभिरयमग्निश्चितस्तदतिच्छन्दास्ताऽ उ सर्वाऽ इष्टकाऽ एवेष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनैष गायत्रोऽग्निर्मृदापऽ इति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्री तेनोऽएवैष गायत्रोऽथ यदन्तरा च्छन्दसी तत्सूददोहाऽअथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पुरीषं ताऽ आहुतयस्ताः समिधोऽथ यच्छन्दाॅंसीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वं छन्दाॅंसीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ ८ ॥

तस्यै वा एतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्यै यानि दश प्रथमान्यक्षराणि—सा दशाक्षरैकपदा । अथ यानि विंशतिः—सा विंशत्यक्षरा द्विपदा । अथ यानि त्रिंशत्—सा त्रिंशदक्षरा विराट् । अथ यानि त्रयस्त्रिंशत्—सा त्रयस्त्रिंशदक्षरा । अथ यानि चतुस्त्रिंशत्—सा चतुस्त्रिंशदक्षरा स्वराट् । अथ यत्सर्वैश्छन्दोभिरयमग्निश्चितः—तदतिच्छन्दाः । ता उ सर्वा इष्टका एव । इष्टकेति त्रीण्यक्षराणि, त्रिपदा गायत्री । तेनैष गायत्रोऽग्निः । मृदापः—इति त्रीण्यक्षराणि । त्रिपदा गायत्री । तेनो एवैष गायत्रः । अथ यदन्तरा छन्दसी तत्सूददोहाः । अथ यच्छन्दःस्वन्नं तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यच्छन्दांसीत्याख्यायते—तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वं छन्दांसीत्याख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

च(चतुरक्षराधिकानि ' त्रिचानि ' प्र यक् ऋक्त्रयात्मकानि, त्रिचत्रिनसङ्ख्यासिद्धये त्रिचानी युक्तम् । त सन्ध्यामाह—तेषा सप्त च शतानीति । तथा प्रत्येकमृक्त्रयात्मनां सप्तानां छन्दसां सम्भूयाक्षरपरिगणने सति विंशत्यधिकानि सप्तशतानि षट्त्रिंशदधिकानि चाक्षराणि भवन्ति । तत्र यानि विंशत्यधिकानि सप्तशतान्यक्षराणि तत्त्रिचत्वारिंशत्, चतुरुत्तरविंशत्यक्षराणि यानि च त्रिन , तावन्ति ' चतुर्मन्य ' । अथापि तान षट्त्रिंशदक्षराणामधिकमात्मकानां विभागमाह—त्रिंशदात्मेति । ' आत्मा ' म यमभाग त्रिंशदक्षरात्मक , ' प्रतिष्ठा ' पादौ द्व्यक्षरात्मक , ' प्राण ' चतुरादयो द्व्यक्षरा भक्ता , शिरो द्व्यक्षरा भक्तव्' ॥ ७ ॥

एवमधिकाना षट्त्रिंशदक्षराणां विभागमुक्त्वा तावद्भिरक्षरैर्बृहती सम्पाद्य त नानाच्छन्दोमयत्वेन सम्पादयति—तस्यै वा एतस्यै षट्त्रिंशदक्षरायै बृहत्या इति । तत्र षट्त्रिंशदक्षराया बृहत्या यानि प्रथमानि आदिमानि दशाक्षराणि तैर्दशाक्षरा एकपदा विराट् सम्पन्ना । अत्र विराज पादत्रय ग्युदपितु एकपदा इत्युक्त । इदा यानि बृहत्या प्रथमानि विंशतिरक्षराणि तैर्विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् सम्पन्ना । अथ यानि बृहत्या•

ता वा एताः । (ऽ) एकविꣳशतिर्बृहत्य एकविꣳशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यत एकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ ९ ॥

संवत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्तु) तस्य रात्रय एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्य रात्रयोऽहानि यजुष्मत्य इष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि संवत्सरस्याहान्यथ या अमूः षट्त्रिꣳशदिष्टका अतियन्ति यः स त्रयोदशो मास आत्माऽर्धमासाश्च ते मासाश्च चतुर्विꣳशतिरर्धमासा द्वादश मासा अथ यदन्तराऽहोरात्रे तत्सूददोहा अथ यदहोरात्रेष्वन्नं तत्पुरीषं ता आहुतयस्ताः समिधोऽथ यदहोरात्राणीत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा एतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसंपद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसंपद्यते ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेव स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम् । बृहतीं च छन्दः ॥ ९ ॥

सम्वत्सरो ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । तस्य रात्रय एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्य रात्रयः । अहानि यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि सम्वत्सरस्याहानि । अथ

त्रिपदक्षराणि तैस्त्रिपदक्षरा विराट् सम्पन्ना । एवं त्रयस्त्रिंशताक्षरैस्त्रयस्त्रिंशदक्षरा विराट् । अथ चतुस्त्रिंशदक्षरैरेतावदक्षरा च स्वराण्नाम छन्दः सम्पन्नम् । एवमत्र सा बृहत्येव नानाछन्दोरूपेण स्तुता । अतिच्छन्दोरूपत्वमाह — अथ यत्सर्वैरिति । यस्मात् ' अयमग्निः ' सर्वैर्गायत्र्यादिभिः ' छन्दोभिः ' ' चित ' छन्दसामतिक्रमणसमर्थे तस्मादयमतिच्छन्दा इत्युच्यते चित्याग्निरतिच्छन्दा इति — यत् तेन सर्वा इष्टका अतिच्छन्दोमय इत्युक्तम् । इष्टकेति नाम्नापि छन्दः सम्पादयति — इष्टकेति त्रीण्यक्षराणि त्रिपदा गायत्रीति । सख्यासाम्यात् — अत इष्टका गायत्र्यक्षरसम्पत्तिर्दर्शितेति गायत्र इत्युच्यते । इष्टकाकरणानां मृदामपि सख्यासाम्यात् गायत्रीत्वं सम्पन्नं रूपाद्यमर्थं सम्पादयति — मृदाप इति त्रीण्यक्षराणीति । अथ छन्दोमयानि पूर्वं सूददोहपुरीषादिकं सम्पादयति — अथ यदन्तरा छन्दसी इति । यदुक्तो छन्दस्येष्वमेव मध्यभागे या वस्तु तत्सूददोहस्थानीयं, छन्दांस्यभ्यामन्तमेव लोकम्पृणेष्टकास्थानीयम् ॥ ८ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

सम्वत्सरस्याग्न्यात्मना स्थाने षष्ट्यधिकत्रिशतसंख्याका रात्रय एव परिश्रित इत्युक्ता । तावत्संख्यान्यहानि

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविꣳशतिर्बृहत्यऽ एकविꣳशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविꣳशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ ११ ॥

(ऽ) आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः । (स्त) तस्यास्थीन्येव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि मज्जानो यजुष्मत्यऽइष्टकास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानोऽथ याऽअमूः षट्त्रिꣳशदिष्टकाऽअतियन्ति यः स त्रयोदशो मासऽआत्मा प्राणः स तस्य त्रिꣳशदात्मन्विधाः प्रतिष्ठायां द्वे प्राणेषु द्वे शीर्षन्द्वे तद्यत्ते द्वे भवतो द्विकपालꣳ हि शिरोऽथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि तत्सूददोहाऽ अथैतत्त्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नो लोम त्वङ्माꣳसमिति तत्पुरीषं यत्पिबति ता ऽआहुतयो यदश्नाति ताः समिधोऽथ यदात्मेत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वाऽएतत्सर्वमात्मेत्येवाख्यायते तत्सर्वोऽग्निर्लोक-

---

या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति । यः स त्रयोदशो मास आत्मा । अर्धमासाश्च ते मासाश्च । चतुर्विंशतिरर्धमासाः, द्वादश मासाः । अथ यदन्तराऽहोरात्रे तत्सूददोहाः । अथ यदहोरात्रेष्वन्नम्—तत्पुरीषम् । ता आहुतयः । ताः समिधः । अथ यद्दोगत्राणीत्याख्यायते—तल्लोकम्पृणा । तद्वा एतत्सर्वमहोरात्राणीत्येवाख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १० ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमम्, बृहतीं च छन्दः ॥ ११ ॥

आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चितः—तस्यास्थीन्येव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्यास्थीनि । मज्जानो यजुष्मत्य इष्टकाः । ताः षष्टिश्चैव

यजुष्मत्यः । यजुष्मत्यश्च पुरीषेण सह चतुश्चत्वारिंशतसंख्याका इति चतुर्थाध्याये उक्तम् (श. प १०।४।११४–१९) तत्र षडधिकत्रिशतसंख्या अहोरूपा ध्येया. । अधिका याः षट्त्रिंशत्संख्याकाः सन्ति—स संवत्सरावयवत्रयोदशमासः स एवार्द्धमासमासात्मक आत्मा । तच्चतुर्विंशतिरर्द्धमासरूपाः द्वादशमासरूपाः अहोरात्राण्याख्यायते, तत्सर्वं लोकम्पृणेष्टकारूपम् ॥ १०–११ ॥

अथोत्मकेन स्वशरीरेणैवाग्निरूपत्वेनोपासनीयमिति विधत्ते—आत्मा ह त्वेवैषोऽग्निश्चित इति । स्वशरीररूपाग्नेः षडधिकत्रिशतसंख्याकान्यस्थीनि परिश्रिद्रूपेणोपासनीयानि । तावत्संख्याका मज्जानो यजुष्मती-

म्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वम-
भिसम्पद्यते ॥ १२ ॥

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविꣳशतिर्बृहत्यऽ एकविꣳशो वै स्वर्गो लोको
बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽ एकविꣳशं च स्तोमं
बृहतीं च च्छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि । सर्वे देवाऽ एषोऽग्निश्चितऽ आपो वै सर्वे
देवाः सर्वाणि भूतानि ता हैताऽआपऽ एवैषोऽग्निश्चितस्तस्य नाव्याऽ
एव परिश्रितस्ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च

त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानः । अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति—यः स त्रयोदशो मास आत्मा—प्राणः सः । तस्य त्रिंशदात्मन्विधा—प्रतिष्ठाया द्वे, प्राणेषु द्वे, शीर्षन् द्वे । तद् यत्ते द्वे भवतः—द्विकपालं हि शिरः । अथ येनेमानि पर्वाणि सन्ततानि—तत्सूददोहाः । अथैतत्रयं येनायमात्मा प्रच्छन्नः—लोम, त्वङ्, मांसमिति तत्पुरीषम् । यत्पिबति ता आहुतयः । यदश्नाति ताः समिधः । अथ यदात्मेत्याख्यायते—तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते । स यो हैतदेवं वेद । लोकम्पृणाम् । एनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १२ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं, बृहतीं च छन्दः ॥ १३ ॥

सर्वाणि ह त्वेव भूतानि । सर्वे देवा एषोऽग्निश्चितः । आपो वै सर्वे देवाः । सर्वाणि भूतानि । ता हैता आप एवैषोऽग्निश्चितः । तस्य नाव्या एव परिश्रितः । ताः षष्टिश्च त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति । नाव्या उ एव यजुष्मत्य इष्टकाः ।

रूपा । अथ या षट्त्रिंशदधिका यजुष्मत्योऽतियन्ति—तासां विभागमाह—सः त्रयोदशो मास आत्मा प्राणः स तस्य त्रिंशदात्मन्विधा इति । 'तस्य' शरीराग्ने 'आत्मन्' आत्मनि 'त्रिंशद्विधा' यजुष्मत्यो ध्येया । 'प्रतिष्ठाया' पादयो 'द्वे' इष्टकाद्वयम् । 'प्राणेषु' चक्षुःश्रोत्रादिषु इष्टकाद्वयम् 'शीर्षन्' शिरसि इष्टकाद्वयम् । पूर्वत्र पर्यायेषु त्रिंशदात्मा प्रतिष्ठा 'द्वे' प्राणा 'द्वे' शिर एव षट्त्रिंशद्यावेति । आत्मप्रतिष्ठाप्राणशिरोरूपेणाधिका षट्त्रिंशदुपासनार्था इत्युक्तम् । अत्र शरीरे प्राणपादचक्षुरादिशिरसां सद्भावाच्चत्रत्रैष्टका ध्येया इति विशेषः । सन्ततानि पर्वाण्येव सूददोहा लोमत्वङ्मांसैरात्मा प्रच्छन्न इति तत्त्रयमेवात्र पुरीषत्वेन ध्येयम् । यत्पिबति ता एव आहुतयः । यदश्नाति भक्ष्यादि ता एव समिधो ध्येयाः । यदात्मेत्याख्यानं तल्लोकम्पृणेष्टकारूपम् ॥ १२ ॥

बृहतीसम्पादनादिकं पूर्ववद्बोद्धव्यम् ॥ १३ ॥

अथाप्स्वग्निचेनोपासनं विधित्सुरपां सर्वदेवभूतात्मकत्वमाह—सर्वाणि ह त्वेव भूतानि सर्वे देवा एषो-

शतान्यादित्यं नाव्याः समन्तं परियन्ति नाव्याऽ उ ऽएव यजुष्मत्यऽ इष्ट-
कास्ताः षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि भवन्ति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शता-
न्यादित्यं नाव्याऽ अभिक्षरन्त्यथ यदन्तरा नाव्ये तत्सूददोहाऽअथ
याऽअमूः षट्त्रिंशदिष्टकाऽ अतियन्ति यः स त्रयोदशो मासऽ आत्मा
ऽयमेव स योऽयम्̐ हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

(स्त) तस्यैते प्रतिष्ठे । रुक्मश्च पुष्करपर्णं चापश्चादित्यमण्डलं च
स्रुचौ बाहू ताविन्द्राग्नी द्वे स्वयमातृण्णेऽइयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्व-
ज्योतिष ऽएता देवता ऽअग्निर्वायुरादित्य ऽएता ह्येव देवता विश्वं
ज्योतिर्द्वादशऽर्त्तव्याः स संवत्सरः सऽ आत्मा पञ्च नाकसदः पञ्चपञ्च-
चूडाः स यज्ञस्ते देवा ऽअथ याद्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाऽइमा पृश्नि-

---

ताः षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि भवन्ति । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिर-
क्षन्ति । अथ यदन्तरा नाव्ये—तत्सूददोहाः । अथ या अमूः षट्त्रिंशदिष्टका अतियन्ति, यः
स त्रयोदशो मासः—आत्माऽयमेव स योऽयं हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥

तस्यैते प्रतिष्ठे—रुक्मश्च पुष्करपर्णं च । आपश्चादित्यमण्डलं च । स्रुचौ बाहू—ताविन्द्राग्नी ।
द्वे स्वयमातृण्णे । इयं चान्तरिक्षं च तिस्रो विश्वज्योतिषः—एता देवताः । अग्निर्वायुरादित्य एता

ऽग्निश्चित इति । 'सर्वाणि' 'भूतानि' 'सर्वे देवा' अग्नित्वेन ध्येया इत्यर्थः । "आप एव सर्वभूत-
देवात्मिका, आपो वा इदं सर्वम्, विश्वाभूतान्यापः, प्राणा वा आपः, पशव आपः, इति सर्वमापः, सर्वा
देवता आपः"—इति तैत्तिरीयश्रुतेः । तत्र अप्स्वग्नेरादित्यमण्डलपरिसरवर्तिन्यो 'नाव्याः' नावा तार्याः
षष्ट्यधिकत्रिशतसङ्ख्याका नाव्या एव परिश्रितः । तावत्सङ्ख्याका एव नाव्या यजुष्मत्य इष्टकाः सूर्यमण्डलस-
मीपे नाना[illegible]का नद्यः सन्ति इत्याद्युक्तं तैत्तिरीयके—"इल सहस्राणि प्रयुतानि नाव्यानामयः श्वेतो
रश्मिः" इति । 'नाव्ये अन्तरा यत्' उभयोर्नाव्ययोर्मध्ये यदस्ति तत्[illegible]ोहत्वेन ध्येयम् । अभिकाना षट्त्रिं-
शत्[illegible]स्थानानिष्टकानां विशेषेण विभाग शिष्टुरादौ सामान्येनानूद्यते नमह—अथ या अमूः षट्त्रिं-
शदिष्टका इति । या अधिका इष्टकास्ताः अयोनेषु पर्यायेतु संवत्सररूपाग्न्यवयवत्रयोदशमासा-
भिदा आत्मा, अग्न्यात्मना ध्येयानामात्मेत्यर्थः । आत्मस्वरूपमाह—अयमेव स इति । योऽयमात्मे-
त्यर्थः । अयमेव हिरण्मयः पुरुष अधिदैव, मण्डलान्तर्वर्ती पुरुषोऽधियज्ञ, प्रथमचितावुपहितपुरुषोऽग्निरूपा-
णामयमात्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अयोनेषु पर्यायेष्वत्र या अमूः षट्त्रिंशदित्युक्तः तद्विभागमाह—तस्यैते प्रतिष्ठे इति । योऽयं हिरण्मयः
पुरुष आत्मेत्युक्तः तस्याधियज्ञे रुक्मपुष्करपर्णाख्ये अधिदैवतमादित्यमण्डलात्मके द्वे इष्टके 'प्रतिष्ठे'—पादौ

यंश्रितेऽग्निर्निधीयते सा पञ्चत्रिंशी लोकम्पृणायै यजुः षट्त्रिंशी सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा स एष सर्वासामपां मध्ये स एष सर्वैः कामैः सम्पन्न आपो वै सर्वे कामाः स एषोऽकामः सर्वकामो न ह्येतं कस्य चन कामः ॥ १५ ॥

(स्तु) तदेष श्लोको भवति । विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वाꣳसस्तपस्विन इति न हैव तं लोकं दक्षिणाभिर्न तपसाऽनेवंविदश्नुत एवं विदाꣳ हैव स लोकः ॥ १६ ॥

ह्येव देवताः । विश्वे ज्योतिर्द्वादशाऽद्वैत्याः । से सवत्सरः स आत्मा । पञ्च नाकसदः । पञ्च पञ्चचूडा । स यज्ञः । ते देवाः । अथ यद्विकर्णी च स्वयमातृण्णा चाश्मा पृश्निः । यश्रितेऽग्निर्निधीयते—सा पञ्चत्रिंशी लोकम्पृणायै । यजुः षट्त्रिंशी । सोऽस्यैष सर्वस्यान्तमेवात्मा । स एष सर्वासामपां मध्ये स एष सर्वैः कामैः सम्पन्नः । आपो वै सर्वे कामाः । स एषोऽकामः, सर्वकामो वा । न ह्येतं कस्य चन कामः ॥ १५ ॥

तदेष—श्लोको भवति—" विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः " इति । न हैव तं लोकं दक्षिणाभिः, न तपसा, अनेवविदश्नुते । एवंविदां हैव स लोकः ॥ १६ ॥

पदस्थानं ध्येय । बाहुस्थान ध्येयं द्वे स्रुचौ । मूर्धा तदिरशामके द्वे स्वयमातृण्णे इष्टके । अग्निवाय्वादित्या मता ध्येयाश्चिमो विश्वज्योतिषः । द्वादशामनन्या इत्येताश्च सवत्सरश्चात्मत्वेन ध्येया, यज्ञात्मना देवात्मना च स्तुता ' पञ्च नाकसद ' ' पञ्च पञ्चचूडा ' अष्टमकाण्डे " नाकसद पञ्चचूडा स त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशगादिभिः स्तोमादिभिस्ता वसुरुद्रादिगादिरूपेण च यज्ञदेवतात्मना स्तुता " (श. प. ८ । ६ । १ । १ ३–१२) इति । ततोऽत्र स यज्ञस्ते देवा इत्युक्तम्, एवं प्रतिष्ठास्थानकमधुस्वरूपदय पञ्चचूडान्ता एकत्रिंशज्जाता, ' विकर्णी ' ' स्वयमातृण्णा ' नामे द्वे, आग्नीधे च इति ' अश्मा ' ' पृश्नि ' एका, एवं चतुस्त्रिंशज्जाता, चितयाग्नौ निधीयमानोऽग्निः पञ्चत्रिंशी, लोकम्पृणोपधानयजुष्मती षट्त्रिंशी, उपधेयाना लोकम्पृणानां बहुसहस्रसंख्यावत्त्वात् परिगणने ' लोकम्पृण छिद्रम्पृण " (य० स १२ । ५४) इति तदुपधानमन्त्र एक इति स एव षट्त्रिंशीष्टकेति परिगृह्यते । एव षट्त्रिंशदिष्टकामयो हिरण्मय पुरुष आत्मा सर्वभूतदेवात्मनामसामर्थ्यमना ध्येयाना मध्ये वर्तत इत्याह—सोऽस्यैष सर्वस्येति । ' स ' ' एष ' ' सर्वैः कामैः ' ' सम्पन्न ' इत्यादिना सर्वासामपामध्यवर्ती आत्मा सर्वकामसम्पन्न स्वयम् ' अकाम ' इत्युक्तम् । एतदेव विवृणोति—न ह्येतं कस्य चनेति ॥ १५ ॥

तदस्मूतं कामा सर्वेऽप्येतेन कल्पो न कर्मसंस्थैति मन्त्रलक्ष्येन प्रतिपादयति—तदेष श्लोको भवति—विद्यया तदारोहन्तीति । मन्त्रस्यायमर्थः—' यत्र ' स्वरूपे ' कामा ' सर्वे ' परागता ' निवृत्ता स्वयम

(कोऽन्नं) अन्नं पुरीषम्। (ख) चन्द्रमा ऽआहुतयो नक्षत्राणि समिधो यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसत्याहुतिस्तत्समिधि वसत्येतद्वा ऽआहुतेरन्नमेषा प्रतिष्ठा तस्मादाहुतिर्न क्षीयत ऽएतद्ध्यस्या ऽअन्नमेषा प्रतिष्ठाऽथ यद्देवा ऽइत्याख्यायते तल्लोकम्पृणा तद्वा ऽएतत्सर्वं देवा ऽइत्येवाख्यायते ॥१७॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्। (ग) विश्वे देवा ऽअनु तत्ते यजुर्गुरिति सर्वाणि ह्यत्र भूतानि सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति तत्सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते स यो हैतदेवं वेद लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥१८॥

अन्नं पुरीषम्। चन्द्रमा आहुतयः। नक्षत्राणि समिधः। यच्चन्द्रमा नक्षत्रे वसति। आहुतिस्तत्समिधि वसति। एतद्वा आहुतेरन्नम्। एषा प्रतिष्ठा। तस्मादाहुतिर्न क्षीयते। एतद् हि अस्या अन्नम्। एषा प्रतिष्ठा। अथ यद्देवा इत्याख्यायते—तल्लोकम्पृणा। तद्वा एतत्सर्वं देवा इत्येवाख्यायते ॥ १७ ॥

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—"विश्वे देवा अनु तत्ते यजुर्गुः" इति। सर्वाणि ह्यत्र भूतानि, सर्वे देवा यजुरेव भवन्ति। तत् सर्वोऽग्निर्लोकम्पृणामभिसम्पद्यते। स यो हैवमेतद् वेद—लोकम्पृणामेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥

कामनिवर्थं। तत्पदमवस्य विदुषा अनेन आरोहन्ति आप्नुवन्ति। 'अविद्वांस' इत्यस्य तत्र 'दक्षिणा'—दक्षिणा इत्यादि दक्षिणानि 'न' 'यन्ति' 'न गच्छन्ति'। तथा 'तपस्विन' अपि अविद्वांसः न गच्छन्ति। मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—तदेव तं लोकमित्यादिना—एवंविदा हैव स लोक इत्यन्तेन ॥ १६ ॥

अथास्ये पुरीषाहुतिसमिल्लोकम्पृणा सम्पादयति—अन्नं पुरीषमिति। यच्चन्द्रमा नक्षत्र इति। चन्द्रमसो नक्षत्रेष्ववस्थानमेव समिदाहुतिसम्बन्धेन सम्पादितम्। एतदेव नक्षत्रेऽवस्थानमाहुतेरन्नं प्रतिष्ठा। 'तस्मादाहुतिर्न क्षीयते' नक्षत्रचन्द्रमसोरेव कृत्स्नादिति नैरन्तर्यमाह। 'लोकम्पृणा इष्टका ये नाम देवा इत्याख्यायते'। "सर्वाणि ह्येव भूतानि सर्वे देवा एषोऽग्निरिति" (क. १५) इत्यस्य पर्यवसानमुक्तम्' अतो 'देवा' इत्याख्यानं लोकम्पृणेष्टकाः अतः सर्वैरग्निः पञ्चधाप्यादिकं देवा इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

उक्तं देवत्वस्य मन्त्रसंवादमाह—तदेतदृचाऽभ्युक्तं विश्वे देवा इति। मन्त्रार्थः—हे अग्ने तव 'विश्वे' सर्वे 'देवाः' यजुरात्मानः—सर्वाणि भूतानि यजुर्मन्त्ररूपेण 'अनु गुः' अनुगच्छन्ति इति। मन्त्रस्य तात्पर्यमाह—सर्वाणि ह्यत्रेति। अग्निचयनसमये यजुरात्मकः सन् यजुर्भिः—अन्तर्यामका 'सर्वे देवा' यजुर्मयाः। अथ फलम्—स यो हैतदेवमिति। एवं सर्वभूतदेवत्वेन अग्नेरात्मना विद्वान्। स लोकम्पृणात्मकोऽग्निरेनमभिसम्पद्यते ॥ १८ ॥

ता वाऽएताः । (ऽ) एकविंᳬशतिर्बृहत्य ऽएकविंᳬशो वै स्वर्गो लोको बृहती स्वर्गो लोकस्तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यतऽएकविंᳬशं च स्तोमं बृहतीं च च्छन्दः ॥ १९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-२ ॥ (९. ४.) ॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिक्ये । तᳬ होवाच सुश्रवाः कौश्यो गौतम यदग्निमचैषीः प्राञ्चमेनमचैषीः प्रत्यञ्चमेनमचैषीर्न्यञ्चमेनमचैषीरुत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥

(यं) यद्यहैनं प्राञ्चमचैषीः । (यं) यथा पराचऽआसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक्तन्न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्यः । एकविंशो वै स्वर्गो लोकः । बृहती स्वर्गो लोकः । तदेष स्वर्गं लोकमभिसम्पद्यते । एकविंशं च स्तोमं बृहतीं च छन्दः ॥ १९ ॥

कुश्रिर्ह वाजश्रवसोऽग्निं चिक्ये । तं होवाच सुश्रवाः कौश्यः । गौतम यदग्निमचैषीः-प्राञ्चमेनमचैषीः । प्रत्यञ्चमेनमचैषीः । न्यञ्चमेनमचैषीः । उत्तानमेनमचैषीः ॥ १ ॥

यद्यहैनं प्राञ्चमचैषीः-यथा पराच आसीनाय पृष्ठतोऽन्नाद्यमुपाहरेत्तादृक् तत् । न ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ २ ॥

ता वा एता एकविंशतिर्बृहत्य इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । अत्र नानारूपपरिचितयजुष्मतीनां त्रिंशदधिकसप्तशतमद्धयानां स्वयमातृण्णपुष्करपर्णादीनां लोकम्पृणानामनन्तगणानां षट्त्रिंशत्संख्यानां च बृहतीसम्पादनविशेष ॥ १९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१०-५-४) ॥

उत्तरब्राह्मणे चित्याग्नेः सर्वदिग्गतमुखत्वपृथक्शिरसो निरूहणाभाव प्रतिपाद्यते । तत्रैकैकदिग्गतमुखत्वे दोषमुद्भावयितु तान्पक्षान्पुरावृत्तेनानुवदति-कुश्रिर्ह वाजेति । वाजश्रवसोऽपत्य कुश्रिर्नाम 'अग्निं चिक्ये' चितवान् । त कुश्रि कौश्य कुशगोत्रज सुश्रवा नामोवाच पृष्टवान् । गौतमेति कुश्रे सम्बुद्धि । यदग्निं चितवानसि तदा किम् 'एनम्' अग्निं 'प्राञ्च' पूर्वमुखम् 'अचैषी', 'प्रत्यञ्च' प्रत्यङ्मुखम् 'न्यञ्च' अवाङ्मुख 'उत्तानम्' ऊर्ध्वमुखमिति चत्वार पक्षा उद्दिष्टा ॥ १ ॥

तेषु यथाक्रम दोषान् स्वयमेव सुश्रवा आह-यद्यहैन प्राञ्चमिति । यदि प्राङ्मुखोऽग्निश्चित । तर्हि प्राङ्मुखेनापि यजमानेन तत्र हवि प्रक्षेप । यदि प्रत्यङ्मुखम् 'अचैषी' तर्हि कस्माद्धेतो. 'पुच्छं' पश्चिमत.

यद्धु वाऽएनं प्रत्यञ्चमचैषीः । कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्षीः ॥३॥
(यं) यद्धु वाऽएनं न्यञ्चमचैषीः । (यं) यथा नीचः प्रयायात्पुरस्तादेवं
प्रतिष्ठापयेत्ताहक्तन्नेव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्धु वाऽएनमुत्तानमचैषीः । (नं) न वाऽउत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभि-
वहति न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यत्यस्वर्ग्युऽउ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच प्राञ्चमेनमचैषं प्रत्यञ्चमेनमचैषं न्यञ्चमेनमचैषमुत्तानमेनम-
चैषᳪं सर्वा ऽअनु दिश ऽएनमचैषमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति । प्राच्यौ स्रुचौ तस्मात्प्राङ् चीयतेऽथ यत्प्रत्यञ्चं
कूर्ममुपदधाति प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तस्मात्प्रत्यङ् चीयतेऽथ यन्न्यञ्चं कूर्म-

---

यद्धु वा एनं प्रत्यञ्चमचैषीः—कस्मादस्य तर्हि पश्चात्पुच्छमकार्षीः ॥ ३ ॥

यद्धु वा एनं न्यञ्चमचैषीः—यथा नीचः प्रयायात्पुरस्तादेवं प्रतिष्ठापयेत्ताहक् त्वत् । नैव ते हविः प्रतिग्रहीष्यति ॥ ४ ॥

यद्धु वा यदुत्तानमचैषीः—न वा उत्तानं वयः स्वर्गं लोकमभिवहति । न त्वा स्वर्गं लोकमभिवक्ष्यति । अस्वर्ग्य उ ते भविष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच—प्राञ्चमेनमचैषम् । प्रत्यञ्चमेनमचैषम् । न्यञ्चमेनमचैषम् । उत्तानमेनमचैषम् । सर्वा अनु दिश एनमचैषमिति ॥ ६ ॥

स यत्प्राञ्चं पुरुषमुपदधाति—प्राच्यौ स्रुचौ तस्मात्प्राङ् चीयते । अथ यत्प्रत्यञ्चं कूर्ममुपदधाति—प्रत्यञ्चि पशुशीर्षाणि तस्मात्प्रत्यङ् चीयते । अथ न्यञ्चं कूर्ममुपदधाति—न्यञ्चि पशुशीर्षाणि,

मुपदधाति न्यञ्चि पशुशीर्षाणि नीचीरिष्टकास्तन्न्यङ् चीयतेऽथ यदुत्तानं पुरुषमुपदधात्युत्ताने स्रुचाऽउत्तानमुलूखलमुत्तानामुखां तदुत्तानश्चीयतेऽथ यत्सर्वाऽअनु दिशः परिसर्पमिष्टकाऽ उपदधाति तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥
(अर्धप्रपाठकः कंडिका संख्या ॥ ३८ ॥)

(तेऽथ) अथ ह कोपा धावयन्तः । (न्तो) निरूढशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चक्रुस्तेषाᳫँ हैकऽ उवाच श्रीर्वै शिरः श्रियमस्य निरौहीत्सर्वज्यानिं ज्यास्यतऽइति स ह तथैवास ॥ ८ ॥

नीचीरिष्टकाः । तत् न्यङ् चीयते । अथ यदुत्तानं पुरुषमुपदधाति–उत्ताने स्रुचा उत्तानमुलूखलम्, उत्तानामुखां तदुत्तानश्चीयते । अथ यत्सर्वा दिशः परिसर्पमिष्टका उपदधाति । तत्सर्वतश्चीयते ॥ ७ ॥

अथ ह कोपा धावयन्तो निरूढशिरसमग्निमुपाधावयाञ्चक्रुः । तेषा हैक उवाच–श्रीर्वै शिरः, श्रियमस्य निरौहीत् । सर्वज्यानिं ज्यास्यते–इति । स ह तथैवास ॥ ८ ॥

पुरुषस्य स्रुचोश्च प्राचीमुखत्वेनोपधानादग्नेः प्राङ्मुखत्वेन चयन जातम् । कूर्मस्य पशुशीर्षाणां प्रत्यक्त्वेनावा-ङ्मुखत्वेन चोपधानात्प्रत्यक्त्वमवाक्त्वं च, अग्रे इष्टकानां नीचीनत्वेनोपधानं नाम अङ्गुष्ठस्थादङ्गिरसाख्या-दिष्टकादेशोपधानमुपरिमार्गे दर्शनं पशुशीर्षोपधाने पुरुषशीर्षस्य स्रुचोरुलूखलोखयोश्चोत्तानत्वोपधानादग्ने-रूर्ध्वं चयनं सिद्धमित्यर्थः । अथ यत्सर्वा अनु दिशः–इत्यस्यायमर्थः –'परिसर्पम्' परिसृप्य । णमुल् प्रत्ययः । अनन्यामाणपदधिर्नादित्यादिष्वपदन्यादिषु सर्वत उपधानमिति अग्नेः सर्वतश्चयनं निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ पक्षिरूपस्य चित्याग्नेरिष्टकोपधानक्रमेण कूर्मपशुशिरः परोऽक्षम्–आहवनीयाग्निरेव प्रत्यक्षं शिरः–न तु पशुपुच्छवत् पृथक् शिरसः करणमिति वक्तुं पृथक्करणस्य पुराकल्पनेन निन्दति–अथ ह कोपा धावयन्तो निरूढशिरस इति । 'कोपा' नाम–ऋषयः 'धावयन्तः' आविश्याय गच्छन्तः याजयन्तः 'अग्निं' 'निरूढ-शिरसम्' 'उपाधावयाञ्चक्रुः' । यस्य कस्य चन यजमानस्य गृहे शिरः पृथक् चिन्वन्तः । कारणान्तरेणापि शिरसः पृथक्करणस्याशङ्को निरूपितो विद्यते । "शिरसो निरूहणं न विद्यत इत्यपरम्" इति । 'तेषाम्' इत्यादिना तन्निराकरणम् । तेषा तथा चिन्वतां कोपानां याजयितॄणां मध्ये 'एकः' उक्तवान् । किमिति तदाह–शिरो नाम 'श्रीः' । शिरसः श्रीत्वं सर्वैरिन्द्रियैराश्रयणादिति षष्ठ काण्डादौ (श. प. ६ । १ । १ । ४–७) प्रतिपादितम् । अस्य यजमानस्य प्रियं शिरः निरौहीत् पृथक्कृतमकार्षीत् । ऋत्विग्जन इत्यध्याहारः । अतोऽयं पृथक् शिरसो निरूहणेन यजमानम् श्रीरेवमेव पृथक् कृता । अतोऽयं यष्टा 'सर्वज्यानिं' 'ज्यास्यते' सर्वथा क्षीणो भविष्यतीति–स ह तथैवास इति वाक्येन श्रुतिः स्वयमुपदिशति कोपैस्तथा पृथक्करणेन यजमानोऽपि तथा निःश्रीक आसीदिति तन्मतनिन्दयोक्तवती ॥ ८ ॥

(स्राऽथ) अथ हैकऽ उवाच । प्राणा वै शिरः प्राणानस्य निरौहीत्क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यतीति सुऽ उ ह तथैवास ॥ ९ ॥

(सो) ऊर्ध्वो वा ऽएष ऽएतच्चीयते । यद्दर्भस्तम्बो लोगेष्टकाः पुष्करपर्णꣳ रुक्मपुरुषौ स्रुचौ स्वयमातृण्णा दूर्वेष्टका द्वियजू रेतःसिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्येऽअषाढा कूर्मोऽथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमाꣳ शिरो यच्चितेऽग्निर्निधीयते तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १०–४–३ ॥ (५. ५.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १०–५ ॥

अथ हैक उवाच–प्राणा वै शिरः, प्राणानस्य निरौहीत् । क्षिप्रेऽमुं लोकमेष्यतीति । स उ ह तथैवास ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयते । यत्–दर्भस्तम्बः, लोगेष्टकाः, पुष्करपर्णम्, रुक्मपुरुषौ, स्रुचौ, स्वयमातृण्णा, दूर्वेष्टका, द्वियजू, रेतःसिचौ, विश्वज्योतिः, ऋतव्ये, अषाढा, कूर्मः । अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिरो यच्चिते–अग्निर्निधीयते । तस्मान्न निरूहेत् ॥ १० ॥

अथ शिरस प्राणरूपत्वमेव मत तत्रैव दोषान्तर समुच्चिनोति–अथ हैक उवाच प्राणा वै शिर इति । 'शिर' नाम प्राणास्तदाधारत्वात्, यतोऽग्ने. पृथक्करणेन यजमानात् प्राणाना पृथक्करणम्, अत स क्षिप्रेण वेगेनामु परलोकमेष्यति न तु चिरजीविष्यतीति 'एक उवाच' । स उ ह तथैवास इति । निन्दाप्रदर्शनाय वाक्योपन्यास. ॥ ९ ॥

एव शिरस पृथक्करणपक्षो निन्दित. यद्येनर्हि पक्षिरूपोऽग्नि शिरोरहित. स्यादितीमामाशङ्कां परिहर्तुमिष्टकानिरेव परोऽक्षमपरोऽक्ष च शिर. सम्पादयति–ऊर्ध्वो वा एष एतच्चीयत इति । 'एष.' अग्निः 'ऊर्ध्वचीयते' तदुत्तरोत्तरक्रमेणोर्ध्व उन्नतश्चित । यथा निष्ठत. पुरुषस्य पादबाह्वादयोऽवयवा उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थिता. ततो मूर्धान्तं यति एव चास्य चित्याग्नेरवयवरूपेष्टकाभिनिवेश दर्शयति–यद्दर्भस्तम्बो लोगेष्टका इत्यादिना । दर्भस्तम्बादिदूर्वेष्टकापर्यन्तमुत्तरोत्तर क्रमेणोपहितानां मध्ये पुष्करपर्णरुक्मौ पादरूपौ पुरुषो हिरण्मयो हृदयान्तवर्ती, 'स्रुचौ' बाहुद्वयस्थानीये, 'स्वयमातृण्णा' कण्ठात्मिका, 'दूर्वेष्टका' लोमरूपा, एव 'द्वियजूरेत सिचौ विश्वज्योतिर्ऋतव्ये अषाढा' इत्येता इष्टका यथायथमवयवरूपा. कल्पनीयाः 'कूर्मः' मूर्धस्थानीयः, एवमिष्टकोपधानक्रमेण पादादिमूर्धान्तपरिकल्पनया कूर्म एव परोऽक्षशिर इत्युक्तम् । अथ प्रत्यक्षतम शिरो दर्शयति–अथ हास्यैतदेव प्रत्यक्षतमां शिर इति । यद्यपि कूर्मः परोऽक्षो मूर्धा, अथापि तस्योपरीष्टकोपधानादन्तर्हितो मूर्धेति ये मन्यन्ते तान् प्रति प्रत्यक्षतमशिरोवर्णन

चित्याग्रेरुपरि निहितोऽग्निराहवनीय एव प्रत्यक्षतमो सर्वैरत्यन्त दृष्ट शिर इत्यर्थ । यत कूर्म आहवनीयोऽग्निश्च चित्याग्रे शिर ' तस्मान्न निरूहेत् ' पृथक् शिर इष्टकाभिर्न कुर्यादित्यर्थ ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ (१०—५—५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पृथ्वी त्रिदशतरुलता धेनुमीशौ च भूमी ।
रत्नोस्रा हेमवाजिद्विपमहितरथौ सायणि मिह्नणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितत्रिभिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलगिरिमतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपात्मा गुडकृतमजडो राजत राजमुख्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनघ शार्करं चान्तिजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूट गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिह्नणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणा
चार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
दशमकाण्डे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥ (१०—५) ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथ हैतेऽरुणे । (७८) औपवेशौ समाजग्मुः सत्ययज्ञः पौलुषिर्महाशालो जाबालो बुडिल ऽआश्वतराश्विरिन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यस्ते ह वैश्वानरे समासत तेषाᳫँ ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः । (६) अश्वपतिर्वाऽअयं कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद तं गच्छामेति ते हाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुस्तेभ्यो ह पृथगावसथान्पृथगपचितीः पृथक्साहस्रान्त्सोमान्प्रोवाच ते ह प्रातरसंविदाना ऽएव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरऽउप त्वायामेति ॥ २ ॥

वैश्वानराग्न्युपासन ब्राह्मणम् ।

अथ हैतेऽरुणे औपवेशौ समाजग्मुः-सत्ययज्ञः पौलुषिः, महाशालो जाबालः, बुडिल आश्वतराश्विः, इन्द्रद्युम्नो भाल्लवेयः, जनः शार्कराक्ष्यः । ते ह वैश्वानरे समासत । तेषां ह वैश्वानरे न समियाय ॥ १ ॥

ते होचुः-अश्वपतिर्वा अयं कैकेयः सम्प्रति वैश्वानरं वेद । तं गच्छामेति । ते हाश्वपतिं कैकेयमाजग्मुः । तेभ्यो ह पृथगावसथान्, पृथगपचितीः, पृथक्साहस्रान्त्सोमान्प्रोवाच । ते ह प्रातरसंविदाना एव समित्पाणयः प्रतिचक्रमिरे । उप त्वायामेति ॥ २ ॥

स होवाच । यन्नु भगवन्तोऽनूचाना ऽअनूचानपुत्राः किमिदमिति ते होचुर्वैश्वानरᳪ ह भगवान्त्सम्प्रति वेद तं नो ब्रूहीति स होवाच सम्प्रति खलु न्वाऽअहं वैश्वानरं वेदाभ्याधत्त समिधऽउपेता स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् । (इयो) गौतम कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति पृथिवीमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽ एतᳪ हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितः प्रजया पशुभिरसि

स होवाच—यन्नु भगवन्तोऽनूचाना अनूचानपुत्राः ! किमिदमिति । ते होचुः—वैश्वानरं ह भगवान्त्सम्प्रति वेद, तं नो ब्रूहीति । स होवाच—सम्प्रति खलु न्वा अहं वैश्वानरं वेद । अभ्याधत्त समिधः, उपेताः स्थेति ॥ ३ ॥

स होवाचारुणमौपवेशिम् ! गौतम । कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । पृथिवीमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं प्रति-

---

इति बुद्ध्वा तेषां 'पृथक्त्वाहमान् सोमान् प्रोवाच' । सहस्रदक्षिणाकेषु सोमयज्ञेषु युष्मान् ऋत्विजो वृत्वा तत्रैकैकस्य ऋत्वे सहस्रं ददामीत्यर्थः । एवमश्वपतिनोक्ते मुनयः स्वागमनप्रयोजनमनुक्त्वा परेद्युः शिष्यलक्षणयुता उपसेदुरित्याह—प्रातरसंविदाना इति । 'असंविदानाः' सङ्केतमकुर्वाणा राज्ञे स्वाशयमनाविष्कुर्वन्त एव प्रातः समित्पाणयः सन्तः 'हे राजन् त्वामुपयाम' उपासीदामेति वदन्तः 'प्रतिचक्रमिरे' तम्प्रति आजग्मुः इत्यन्वयः । अत्र समित्पाणित्वं शिष्यलक्षणमित्यन्यत्राम्नायते—"समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" (मुण्ड. १ । २ । १२) इति । जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः, तथाऽन्यैर्विद्यार्थिभिर्भवितव्यमिति कथितं भवति ॥ २ ॥

पूर्वमसम्भवं मत्वा इदानीं महर्षीणां समित्पाणित्वेनोपसदनं राजा पृच्छति—सहोवाच यन्नु भगवन्त इति । यद्यस्मात्कारणात् हे भगवन्तो महर्षयः अनूचानाः साङ्गवेदाध्यायिनोऽनुष्ठातारः 'अनूचानपुत्राः' सत्कुमारपुत्रा भवन्तः सन्तः किमिदमनुचितमित्युवाचेति सम्बन्धः । जातितो हीनोऽहं यूयं तु महानुभावाः तदेवमुपसदनं किमर्थमित्युक्तवानित्यर्थः । अथ ते न विद्याप्रयत्नेनागमनमिति स्वाभाविकमाविष्कुर्वन्ति—ते होचुर्वैश्वानरमिति । भगवान् वेदार्थसम्पन्नो भवान् 'सम्प्रति' इदानीं 'वैश्वानरं' 'वेद' जानाति तं वैश्वानरं 'नः' अस्मभ्यं 'ब्रूहि' उपदिशेति । वैश्वानरपदेन परमेश्वर इति—एतद्ब्रह्मसूत्रकाराधिकरणेन प्रतिपादितव्यमिति 'स' राजा 'उवाच' सम्प्रति खलु न्वा अहं वैश्वानरं वेदेति । सम्प्रति इदानीं वैश्वानरं वेद जानामि । खलु न्वै । खलु न्वा इति निपातसमुदायः एकार्थवाची । नु वै इति पदद्वयं । नुशब्दस्य उकारः वैशब्दे परतः यणादेशः लुप्यति । वेत्तेर्लट्युत्तमैकवचने रूपम् । यूयं 'समिधो अभ्याधत्त' अग्नौ । 'उपेताः स्थ' उपसन्ना भवथेति राजोवाच ॥ ३ ॥

एवमन्येनापि विद्यादानेच्छा प्राज्ञा, च श्रद्दधानतयेति शिष्यकार्यं स्वीकार्यं स कथमुवाचेत्याह—स होवाचारुणमौपवेशिमिति । राजा प्रथममुपवेशपुत्रमरुणम् उवाच गौतमेति अरुणस्य सम्बुद्धिः ।

यो वाऽएतं प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति पादौ त्वाऽएतौ वैश्वानरस्य पादौ तेऽम्लास्यतां यदि ह नागमिष्यऽइति पादौ ते विदितावभविष्यतां यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ४ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम्। (मग्ना) प्राचीनयोग्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यपऽ एव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै रयिर्वैश्वानरऽएतᳪं हि वै त्वᳪं रयिं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वᳪं रयिमान्पुष्टिमानसि यो वाऽ एतᳪं रयिं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति वस्तिस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य वस्तिस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति वस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ९ ॥

ष्ठित. प्रजया, पशुभिरसि। यो वा एत प्रतिष्ठां वैश्वानरं वेद–अप पुनर्मृत्युं जयति। सर्वमायुरेति। पादौ त्वा एतौ वैश्वानरस्य। पादौ ते अम्लास्यताम्। यदिह नागमिष्य इति। पादौ ते विदितावभविष्यताम्–यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ८ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिम्। प्राचीनयोग्य! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति। अप एव राजन्निति होवाच। ओमिति होवाच। एष वै रयिर्वैश्वानरः। एतं हि वै त्वं रयिं वैश्वानरं वेत्थ। रयिमान्पुष्टिमानसि यो वा एतं रयिं वैश्वानरं वेद–अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति। वस्तिस्त्वा एष वैश्वानरस्य। वस्तिस्त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति। वस्तिस्ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ९ ॥

'कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति' त्वामिमतं वैश्वानरस्वरूपमुद्दिश्य राज्ञोऽवगमार्थं प्रश्नः, पृथिवीमेव तं वैश्वानरं वेद्मि 'राजन्निति' अरुण उवाच 'ओम्' इत्यङ्गीकारः, 'एष' पृथिवीरूपो 'वैश्वानरः' 'प्रतिष्ठा' यस्मात्त्वं वैश्वानरैकदेशं प्रतिष्ठारूपं वैश्वानरं वेत्थ–तस्मात्त्वं प्रजया, पशुभिः, प्रतिष्ठितोऽसि एवंरूपं वैश्वानरमुपासीनस्य फलमाह–यो वा एतं प्रतिष्ठामिति। 'यः' कश्चिदेतं यथोक्तमेतं वैश्वानरं वेद–स 'पुनर्मृत्युं जयति' 'सर्वमायुः' अमृतत्वमेति। एष प्रतिष्ठारूपः वैश्वानरस्यावयवत्वादिति परमेश्वरस्य पादावेव न समस्तो वैश्वानरः 'त्वा' इति निपातद्वयं। तु वै इति पदद्वयं। तु शब्दस्य उकारं वैशब्दे परतो पाक्षुप्य लुप्यति। अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्य ज्ञानात् पादौ ते तव विपरीतग्राहिणः 'अम्लास्यताम्' म्लानौ गमनासमर्थावभविष्यतां यदि मां नागमिष्यः। इत्थं दोषमर्थवमानमुक्तम्। एकदेशज्ञानमेव दोष इत्याह–पादौ ते विदिताविति। वैश्वानरस्य पादमात्रं त्वया विदितं, न तु कृत्स्नो वैश्वानरः अतः साध्यकार्यार्थं मामागतोऽसीत्यभिप्रायः। क्रियातिपत्तौ लृङ्प्रयोगः। वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४ ॥

एवमुत्तरं पञ्च पर्यायाः सामान्येन व्याख्येयाः। विशेषस्तु कथ्यते–प्राचीनयोग्येति–सत्ययज्ञस्य संबोधनम्, अहं 'एव' अपः वैश्वानरं जानामि 'राजन्निति' सत्ययज्ञस्योत्तरम्। एष वै रयिर्वैश्वानर इति। एष भवान्मको

(वाऽथ) अथ होवाच महाशालं जाबालम् । (औ) औपमन्यव कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्याकाशमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै बहुलो वैश्वानरो यं त्वमेतं ह्येवैतं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि यो वाऽएतं बहुलं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेत्यात्मा त्वाऽएष वैश्वानरस्यात्मा त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइत्यात्मा ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽ इति वा ॥ ६ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । (वै) वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति वायुमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरऽएतं ह्येवैतं हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्त्वा पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति यो वाऽएतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति प्राणस्त्वाऽएष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वा-

---

अथ होवाच महाशालं जाबालम् । औपमन्यव ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आकाशमेव राजन्निति होवाच । एष वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं बहुलं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं बहुः प्रजया पशुभिरसि । यो वा एतं बहुलं वैश्वानरं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति । आत्मा त्वा एष वैश्वानरस्य आत्मा त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । आत्मा ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ६ ॥

अथ होवाच बुडिलमाश्वतराश्विम् । वैयाघ्रपद्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । वायुमेव राजन्निति होवाच ओमिति होवाच । एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरः एतं हि वै त्वं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेत्थ ।

वैश्वानरं, 'रयि.' धनरूप. यस्माद्धनरूप वेत्थ तस्माद्धनवान् ' पुष्टिमानसि ' । बस्तिस्त्वा एष वैश्वानरस्येति । एष रयिरूपोऽब्रात्मको वैश्वानरः वैश्वानरस्यावयविन ईश्वरस्य बस्तिर्मूत्राशय एव न समस्तमित्यर्थः । बस्तिस्त्वा एष इत्यत्र ' त्वा ' इति निपातद्वयम् । बस्तिस्त्वा हास्यद्यदीति । युष्मच्छब्दद्वितीयैकवचनादेशस्त्वाशब्द. त्वां भवन्तमेकदेशोपासक सत्यत्र बस्तिरहस्य त्यक्तमभविष्यत् " ओहाक् त्यागे "— (धा. पा. जु ९, ८) ॥ ५ ॥

' औपमन्यव ' इति महाशालस्य सम्बोधनम् । आकाशात्मक वैश्वानर वेत्थ । ' राजन्निति '—महाशालवचनम् । एष वै बहुलो वैश्वानर इति । बहुत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वात् । बहुगुणोपासनान्त्वं ' त्व ' प्रजया-पशुभिर्बहुर्भवसि । आत्मा त्वा एष इति । ' एष ' आकाशो वैश्वानरस्यात्मा मध्यशरीर म कृत्स्न । ' त्वा एष. ' इत्यत्र तु वै इति निपातद्वयम् । आत्मा त्वाऽहास्यद्यदीति युष्मदेकवचनादेशः । एवमुत्तरत्र ॥ ६ ॥

वैयाघ्रपद्येति बुडिलसंबुद्धिः । व्याघ्रपदो गोत्रमित्यर्थे—" गर्गादिभ्यो यञ् "—(पा. सू. ४।१।१०५) इति । गर्गादित्वाद्यञ् । " व्याघ्रपदा० "—(पा. सू. ७ । ३ । १) इत्यैजागमः । न सद्याध्याम " पदके-

ऽहास्यद्यदि ह नागमिष्य इति प्राणस्ते विदितो ऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ७ ॥

(वाऽय) अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् । (म्वै) वैयाघ्रपद्य कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेत्यादित्यमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वै सुततेजा वैश्वानरो ऽएतं ह वै त्वं सुततेजसं वैश्वानरं वेत्थ तस्मात्तवैष सुतोऽसूयमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति यो वाऽएतमेवं सुततेजसं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति चक्षुस्त्वाऽएतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति चक्षुस्ते विदितमभविष्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति वा ॥ ८ ॥

तस्मात्त्वां पृथग्रथश्रेणयोऽनुयान्ति । यो वा एतं पृथग्वर्त्मानं वैश्वानरं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । प्राणस्त्वा एष वैश्वानरस्य प्राणस्त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । प्राणस्ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ७ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयम् । वैयाघ्रपद्य ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । आदित्यमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वै सुततेजा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वं सुततेजसं वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्तवैष सुतोऽसूयमानः पच्यमानोऽक्षीयमाणो गृहेषु तिष्ठति । यो वा एतं सुततेजसं वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । चक्षुस्त्वा एतद्वैश्वानरस्य चक्षुस्त्वाऽहास्यद् यदि नागमिष्य इति । चक्षुस्ते विदितमभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ८ ॥

मान् ० "–(पा. ६ । १ । १३ ।) इति पाठस्य पक्षत्व. । वायुरूपं वैश्वानरं वेदमीति बुडिलस्योत्तरम् । एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति । नाना वर्त्म मार्गो यस्य वायो. आवहोद्वहादिभेदेन वर्तमानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मा तदात्मनो वैश्वानरस्य ज्ञानात् पृथङ्नानाविधाः ' रथश्रेणयः ' रथपङ्क्तयः ' त्वाम् ' ' अनुयान्ति ' ' अनुगच्छन्ति । प्राणस्त्वा एष इति । पृथग्वर्त्मा आत्मा इति 'वैश्वानरस्य' प्राणवायुरेव न समस्तो वैश्वानरः । प्राणस्त्वाऽहास्यत् ' उदक्रमिष्यत् ॥ ७ ॥

' वैयाघ्रपद्य ' इति, इन्द्रद्युम्नसम्बुद्धिः । आदित्यमेव वैश्वानरं वेद्मीति इन्द्रद्युम्नोत्तरम् । एष वै सुततेजा इति, सुतमभिषुतं सोमरूपं तेजो यस्य सोऽयं तदात्मनो वैश्वानरस्य परिज्ञानात्तव गृहेषु सुतोऽभिषुतः सोमरसः 'असूयमानः' एतद्भक्ष्यं पुरोडाशादि 'पच्यमानः' ' अक्षीयमाणः ' सर्वदा विनाशरहितस्तिष्ठति । चक्षुस्त्वा एतद् इति । एष सुततेजोरूप आदित्यात्मको वैश्वानरः अत्र भवतो वैश्वानरस्य परमेश्वरस्य चक्षुरेव न समस्तः । तस्यैकदेशोपासकत्वाच्चक्षुरन्धमभविष्यद्यदि नागमिष्यश्चक्षुर्वापि मेव विदितं ज्ञातम् । यदि ' नागमिष्य. ' इति समानम् ॥ ८ ॥

(वाऽथ) अथ होवाच जनꣳ शार्कराक्ष्यम् । (ꣳ) सायवस कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति दिवमेव राजन्निति होवाचोमिति होवाचैष वाऽअतिष्ठा वैश्वानरो यं त्वं वेत्थ तस्मात्त्वꣳ समानानतितिष्ठसि यो वाऽएतमतिष्ठां वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति मूर्द्धा त्वाऽएष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद्यदि ह नागमिष्यऽइति मूर्द्धा ते विदितोऽभविष्यद्यदि ह नागमिष्य ऽइति वा ॥ ९ ॥

तान्होवाच (वै) एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान्विद्वाꣳसः पृथगन्नमघस्त प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिताऽअभिसम्पन्नास्तथा तु वऽएनान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

अथ होवाच जनं शार्कराक्ष्यम् । सायवस ! कं त्वं वैश्वानरं वेत्थेति । दिवमेव राजन्निति होवाच । ओमिति होवाच । एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः । एतं हि वै त्वमतिष्ठा वैश्वानरं वेत्थ । तस्मात्त्वं समानानतितिष्ठसि । यो वा एतमतिष्ठा वैश्वानरं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । मूर्द्धा त्वा एष वैश्वानरस्य मूर्द्धा त्वाऽहास्यद् यदि ह नागमिष्य इति । मूर्द्धा ते विदितोऽभविष्यद् यदि ह नागमिष्य इति वा ॥ ९ ॥

तान्होवाच–एते वै यूयं पृथग्वैश्वानरान् विद्वांसः पृथगन्नमघस्त । प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिताः अभिसम्पन्नाः । तथा तु व एनान्वक्ष्यामि–यथा प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति ॥ १० ॥

'सायवस' इति जनसम्बुद्धिः । शार्कराक्ष्य इति ऋषिस्तस्य गोत्रम् । दिवमेव द्युलोकात्मकमेव वैश्वानरं वेद्मीति जनस्योत्तरम् । एष वा अतिष्ठा इति । अतीय सर्वमतिक्रम्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा, अतिष्ठागुणको वैश्वानर इत्यर्थः । यस्मात् 'त्वमतिष्ठा'–गुणपरिज्ञानात्त्वम् त् 'समानान्' अज्ञान् 'अतितिष्ठसि' अतिक्रम्य वर्तसे । मूर्द्धा त्वा एष इति । एष अतिष्ठागुणको द्युलोक तु वै वैश्वानरः, अवयविनो वैश्वानरस्य परमेश्वरस्य मूर्द्धैव न समस्त, अतः समस्तमूर्द्धवैश्वानरस्याऽपरिज्ञानान्मूर्द्धविपरीतग्राहिण मूर्द्धा 'अहास्यत्' त्यक्तोऽभविष्यत् । यदि माम् 'नागमिष्य' अथवा ते तव मूर्द्धैव विदितो ज्ञातोऽभविष्यत् यदि मा नागतोऽभविष्य–त्यध्यवसायेन्मायतोऽस्यन्यमिश्राय ॥ ९ ॥

एवमश्वपत्यादीनामपृथीणा वैश्वानरस्य तदेकदेशमात्रपरिज्ञानं न युक्तम्, पादादिमूर्द्धान्तावयवमपूर्णं वैश्वानरं पुरुषमुपदिष्टवानित्याह–तान्होवाच एते वै यूयम्, इत्यादिवाक्यशेषेण । तानुक्तवैश्वानरदर्शनवत उवाच । एते यूय पृथक् पृथगेकदेशात्मकान् वैश्वानरान् विद्वांस पृथगन्न भुक्तवन्त स्थ, अत उक्तावयवमपूर्णं इत्थं वैश्वानरं जानीतेति तात्पर्यम् । यथैव यथोक्तावयवो पृथिवीपादादिभि द्युमूर्द्धान्तावयवैर्विशिष्टमेक वस्तु तत्प्रादेशमात्र प्रादेशप्रमाणमिव देवा सुविदिता सम्यक् ज्ञातवन्तोऽभिसम्पन्ना प्राप्तवन्तो बभूवुरित्यर्थ. ।

स होवाच । मूर्द्धानमुपदिशन्नेष वाऽअतिष्ठा वैश्वानरऽइति चक्षुषीऽ उपदिशन्नुवाचैष वै सुतेजा वैश्वानरऽइति नासिकेऽउपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानरऽ इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष वै बहुलो वैश्वानरऽइति मुख्याऽ अप ऽउपदिशन्नुवाचैष वै रयिर्वैश्वानरऽ इति चुबुकमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरऽ इति सऽएषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति सर्वमायुरेति न हास्य ब्रुवाणं चन वैश्वानरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-४ ॥ (६. १.) ॥

स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्–एष वा अतिष्ठा वैश्वानर इति । चक्षुषी उपदिशन्नुवाच–एष वै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाच–एष वै पृथग्वर्त्मा वैश्वानर इति । मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच–एष वै बहुलो वैश्वानर इति । मुख्या अप उपदिशन्नुवाच–एष वै रयिर्वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाच–एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । स एषोऽग्निर्वैश्वानरः–यत्पुरुषः । स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । न ह अस्य ब्रुवाणं चन वैश्वानरो हिनस्ति ॥ ११ ॥

यथा एतदेकं पादादिविशिष्टं वस्तु प्रादेशमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामि, तथा तुशब्द एवकारार्थे । तथैव तद्देव वः युष्मभ्यमेनान् वैश्वानरावयवान् ' वक्ष्यामि ' । अत्र मूर्द्धादिचुबुकान्तप्रतिष्ठः (क०१–११) इति प्रादेशैर्द्यु-मूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरवयवैरभ्यात्मं मीयत इति प्रादेशमात्रः परिकल्पनम् । आचार्यैस्तु (ब्र. सू. शा. भा. १ । २ । ७ । २४) इत्यत्र शाखान्तरानुसारेण प्रादेशमात्रस्य बहुधा प्रवचनं कृतम् । प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयत इति प्रादेशमात्रः, मुखादिषु करणदेशेषु कर्तृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः, द्युलोकादिपृथिव्यन्तः, प्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणादिश्यन्त इति, प्रदेशाः द्युलोकादय एव, तावत्परिमाणो वा प्रादेशमात्रः, मूर्द्धादिचुबुकान्तप्रतिष्ठ इति वा प्रादेशमात्रः इति ॥ १० ॥

अथ राजा पूर्वोक्तान् अतिष्ठा वैश्वानरादीन् वैश्वानरावयवान् मूर्द्धादिचुबुकान्तावयवेन प्रदर्शितवानिति श्रुतिराह–स होवाच मूर्द्धानमुपदिशन्निति । 'मूर्द्धानमुपदिशन्' राजा ' एष अतिष्ठा वैश्वानर ' इत्युक्तवान् । मूर्द्धा अवयवोऽतिष्ठागुणः वैश्वानरात्मक इत्यर्थः । चक्षुर्द्वयं सुतेजो वैश्वानरः, नासिकारन्ध्रद्वयं पृथग्वर्त्म वैश्वानरः, मुख्यं मुखे भवमाकाशम् ' उपदिशन् ' बहुलगुणो वैश्वानर इत्युक्तवान्, मुख्याः मुखे भवा अप उदकान्युपदिशन् रयिर्गुणो वैश्वानर इत्युक्तवान् । चुबुकमवयवमुपदिशन्नेषु प्रतिष्ठात्मको वैश्वानर इत्युक्तवान् । चुबुकमिति अधरं मुखफलकमित्युच्यते । ' स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः ' मूर्द्धादिचुबुकान्ते प्रादेशमात्रमध्ये पुरुषावयवानां शिरःप्रभृतीनां पादान्तानां परिकल्पनात् । एषोऽतिष्ठादिगुणवैश्वानरसमष्टिरूप एको वैश्वानरोऽग्निरित्युच्यत इति । विश्वान्नरान् पुण्यपापानुरूपां गतिं नयतीति विश्वानरः सर्वात्मा एक एव ईश्वरो विश्वानर एव

वैश्वानर इति । आचार्यैस्तु–वैश्वानरस्य एवमर्थ उक्त । "विश्वश्चाय नरश्च, विश्वेषां वा अय नर, विश्वे वा नरा अस्य, इति–विश्वानर परमात्मा सर्वात्मत्वात् । विश्वानर एव वा वैश्वानर । तद्धितोऽनन्यार्थ । राक्षसवायसादिवत्" । (ब्र. सू. शा. भा. । १ । २ । ७ । २८) इति । यद्वा विश्वैर्नरैः प्रत्यगात्मा यो विभज्य नीयत इति स वैश्वानर, इति यथोक्तं वैश्वानरमग्निं विदुषः फलमाह–स यो हैतमेवमग्निमिति । 'पुरुषविधं' पुरुषावयवयुक्त । 'पुरुषेऽन्त प्रतिष्ठित' मूर्धादिचुबुकान्तप्रादेशमात्रमित्यर्थ । तादृशं वैश्वानरमग्निं यो वेद, स 'पुनर्मृत्युं जयति' । 'सर्वमायु अमृतत्वम् 'एति' । 'अस्य वैश्वानराग्ने । अन्ययेन कर्मणि षष्ठी, 'ब्राह्मण उपदेष्टारमपि वैश्वानरो न हिनस्ति । वैश्वानरपदेन परमात्मा विवक्ष्यत इति । "वैश्वानर साधारणशब्द-विशेषात्' (ब्र सू. भा. १ । २ । ७ । २४) इत्यस्मिन्नधिकरणे आचार्यै समर्थितम् । एतदर्थस्त्वविद्भि श्लोकाभ्या सङ्गृहीत –"वैश्वानर को नु भूतदेवजीवेश्वरेषु क । वैश्वानरात्मशब्दाभ्यामीशाद्येषु कश्चन ॥ द्युमूर्धत्वादिना ब्रह्मशब्दाच्चेश्वर इष्यते । वैश्वानरात्मशब्दौ तावीश्वरस्यापि वाचकौ ॥" (वै. न्या. १।२।७) इति । वैश्वानर –किमय वैश्वानर कुक्षिस्थोऽग्नि, उत बाह्योऽग्नि आहोस्विदादित्यदेवता किं वा जीवात्मा, उत परमात्मेति । तत्र वैश्वानरशब्दवशादाद्य पक्षत्रय प्राप्तम् । "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे येनेदमन्न पच्यते यदिदमद्यते" (बृ. उ. ५ । ९ । १) इति श्रुतेर्वैश्वानराग्निशब्दो जाठराग्नौ प्रयुक्त । "विश्वस्मा अग्नि भुवनाय देवा वैश्वानरम्" (ऋ. स. १० । ८८ । १२) इति । बाह्येऽग्नौ प्रयुक्त । "वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम" (ऋ. स. । १ । ९८ । १) इति देवतायां प्रयुक्त । अत पक्षत्रयप्राप्ति । आत्मशब्दस्य जीवे रूढत्वात् जीवो वा वैश्वानर स्यात् । न त्वीश्वर तद्गमकाभावादिति प्राप्ते–ब्रूम वैश्वानरो ब्रह्म भवितुमर्हतीति द्युमूर्धत्वादिश्रवणात् । तस्यैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धत्वादिना द्युलोकाद्युक्त्या जगतो वैश्वानरावयवत्व श्रूयते–न चैतदीश्वरादन्यत्र सम्भवति । किंच 'को न आत्मा, किं ब्रह्म" (छा ५।११।१) इति ब्रह्मशब्दस्त्वीश्वरे मुख्य, वैश्वानरशब्दस्तु योगवृत्त्या ब्रह्मणि वर्तेत । विश्वश्चासौ नरश्च विश्वानर सर्वात्मक पुरुष इत्यर्थ । विश्वानर एव वैश्वानर । आत्मशब्दवत् जीवे ब्रह्मण्यपि वर्तते । तस्माद्वैश्वानर परमेश्वर । स समानार्थत्वादग्नीश्वर इति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१०–६–१) ॥

१–नरो जीव । २–विश्वेषा विकाराणां ३–नर कर्ता । ४–विश्वे सर्व ५–नरा जीवा ६–अस्य आत्मत्वेन नियन्तृत्वेन वा ७–"नरे संज्ञायाम्" (पा. सू. । ६ । ३ । १२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घता । ८–रक्ष एव राक्षस इतिवत्स्वार्थे तद्धित प्रत्यय इति रत्नप्रभायाम् ।

द्वयं वाऽइदमत्ता चैवाद्यं च । तद्यदोभयꣳ समागच्छत्यत्तैवाख्यायते नाद्यम् ॥ १ ॥

(ए॒ꣳ) स वै यः सोऽत्ताग्निरेव सः । (०) तस्मिन्यत्किञ्चाभ्यादधत्याहितयऽ एवास्य ताऽआहितयो ह वै ताऽआहुतयऽ इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥

(०) आदित्यो वाऽअत्ता । तस्य चन्द्रमा ऽएवाहितयश्चन्द्रमसꣳ ह्यादित्यऽआदधतीत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

(म)अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वाऽअत्ता तस्यान्नमेवाहितयोऽन्नꣳ हि प्राणऽआदधतीति न्वग्नेः ॥ ४ ॥

पुरुषस्याग्न्यर्कोक्थविधत्वोपासनं ब्राह्मणम् ।
तत्राग्निविधोपासनम् ।

द्वयं वा इदम्-अत्ता चैवाद्यं च । तद् यदोभयं समागच्छति-अत्तैवाख्यायते । नाद्यम् ॥ १ ॥

स वै यः सोऽत्ता-अग्निरेव सः । तस्मिन् यत्किञ्च अभ्यादधाति-आहितय एवास्य ताः । आहितयो ह वै ता आहुतय इत्याचक्षते । परोऽक्षम् । परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ २ ॥

आदित्यो वा अत्ता । तस्य चन्द्रमा एवाहितयः । चन्द्रमसं ह्यादित्य आदधति । इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्-प्राणो वा अत्ता, तस्यान्नमेवाहितयः । अन्नं हि प्राणा आदधति । इति नु अग्नेः ॥ ४ ॥

द्वितीये पुरुषस्यैवाग्निविधत्वमर्कविधत्वमुक्थविधत्वमुच्यते-द्वयं वा इदमिति । 'इदं' जगत् 'अत्ता चैवाद्य च' इति 'द्वय' द्यात्मकं योऽत्ता भोक्ता, 'आद्य' भोग्य तदुभय यदा 'समागच्छति' युक्तमेकीभूतं भवति तदा 'द्वयम्' अत्तैवेत्याख्यायते, आद्यमिति नाख्यायते ॥ १ ॥

योऽत्तेयुक्तः सोऽग्निरेव तस्मिन्नत्तृरूपेऽग्नौ यत्किञ्च वस्त्वभ्यादधति प्रक्षिपन्ति-अस्याग्नेस्ताः प्रक्षिप्ता आहितय इत्युच्यन्ते आधानादाहितयः । दधाते -क्तिनि । (पा. सू. ७ । ४ । ४२) हिरादेशः । आहिताना-मेवाहुतित्वम् ॥ २ ॥

अत्रोक्तयोः अत्त्राद्ययोरधिदैवमध्यात्म चार्थमाह-आदित्यो वा अत्तेति । 'योऽयमत्ताऽग्निः' 'सः' आदित्यः । तस्याहितयः 'चन्द्रमा' । 'चन्द्रमसं ह्यादित्य आदधति' इत्यनेन चन्द्रमस आदित्ये आधाना-दाहितित्वं प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

अध्यात्मं प्राण एवात्ता । 'तस्य' आद्यम् 'अन्नमेवाहितयः' 'प्राणे' अन्नस्याधानादाहितित्वं व्यक्तम् । इति न्वग्नेः-इति । इति नु अत्ता आद्यम् एवम् 'उभयम्' भागद्वयमग्नेरेव समाख्या । स चायमग्निरिति

(र) अथार्कस्य । (स्या) अग्निर्वाऽअर्कस्तस्याहुतयऽएव कमाहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

(मा) आदित्यो वाऽअर्कः । (स्तु) स्तस्य चन्द्रमाऽ एव कं चन्द्रमा ह्यादित्याय कमित्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्रा) प्राणो वाऽअर्कस्तस्यान्नमेव कमन्नᳶ हि प्राणाय कमिति न्वेवार्कस्य ॥ ७ ॥

(स्या) अथोक्थस्य । (स्या) अग्निर्वाऽउक्तस्याहुतयऽ एव थमाहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

अर्कविधोपासनम् ।

अथार्कस्य—अग्निर्वा अर्कः । तस्याहुतय एव कम् आहुतयो ह्यग्नये कम् ॥ ५ ॥

आदित्यो वा अर्कः, । तस्य चन्द्रमा एव कम् । चन्द्रमा ह्यादित्याय कम् । इत्यधिदेवतम् ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मम् । प्राणो वा अर्कः । तस्यान्नमेव कम् । अन्नं हि प्राणाय कम् । इति नु एवार्कस्य ॥ ७ ॥

उक्थविधोपासनम् ।

अथोक्थस्य अग्निर्वा, उक् तस्याहुतय एव थम् । आहुतिभिर्ह्यग्निरुत्तिष्ठति ॥ ८ ॥

तस्याग्नेस्तत्र च निहितानां वस्तूनामधिदैवाध्यात्मपरत्वेनार्थद्वयत्वाद्ध्यानं दर्शयितुमिति शेषः । अग्निशब्दोपजीवनादग्निविध पुरुष इत्युक्त भवतीति तात्पर्यम् ॥ ४ ॥

अर्कशब्दोपजीवनेन पूर्ववदग्न्याहुत्योरर्थद्वय दर्शयितु प्रतिजानीते—अथार्कस्येति । विधोच्यते—इति शेष. । अग्निर्हि—' अर्कः ' इत्युच्यते, ' तस्याहुतय एव कम् '—इति ' क ' पदेनोच्यते । ' हि ' यस्मात् ' अग्नये ' आहुतय. क सुखहेतवोऽतोऽर्कशब्देनाग्न्याहुतिद्वय विवक्षित इत्यर्थ ॥ ५ ॥

एतयोरर्कवाच्ययोरग्न्याहुत्योरधिदैवाध्यात्मपरत्वेनार्थमाह—आदित्यो वा अर्क इति । अथाध्यात्ममिति । इति न्वेवार्कस्य इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

उक्थशब्दोपजीवनेन पूर्ववदग्न्याहुत्योरर्थद्वय वक्तु प्रतिजानीते- अथोक्थस्येति । उक्शब्दवाच्यः ' अग्निः ' थशब्दवाच्या: ' आहुतय ' । ' हि ' यस्मात् ' आहुतिभि. ' अग्निरुत्तिष्ठति—उत्तिष्ठत्यनेनाग्निरिति उक्थशब्दनिष्पत्त्या, अग्न्याहुत्योरुक्थशब्दवाच्यत्व छान्दसो वर्णो यजनो द्रष्टव्य. ॥ ८ ॥

(त्या) आदित्यो वाऽउक् । (क्तु) तस्य चन्द्रमाऽ एव थं चन्द्रमसा ह्यादित्यऽ उत्तिष्ठतीत्यधिदैवतम् ॥ ९ ॥

(मु) अथाध्यात्मम् । (म्प्रा) प्राणो वा ऽउक्तस्यान्नमेव थमन्नेन हि प्राणऽ उत्तिष्ठतीति न्वेवोक्थस्य स ऽएषोऽग्निविधोऽर्कविध ऽउक्थविधो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमुपास्ते विदुषो हैवास्यैवं भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वाऽअग्निर्दीप्यते । (तेऽग्नि) अग्निना वायुर्वायुनाऽऽदित्यऽआदित्येन चन्द्रमाश्चन्द्रमसा नक्षत्राणि नक्षत्रैर्विद्युदेतावती वै दीप्तिरस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च सर्वाꣳ हैतां दीप्तिं दीप्यतेऽस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च य ऽएवं वेद ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।५ ॥ (६. २.)

आदित्यो वा उक्, तस्य चन्द्रमा एव थम् । चन्द्रमसा हि आदित्य उत्तिष्ठति । इत्यधिदैवतम् ॥ ९ ॥

अथाध्यात्मम्—प्राणो वाऽउक्, तस्यान्नमेव थम् । अन्नेन हि प्राण उत्तिष्ठति—इति नु एवोक्थस्य । स एषोऽग्निविधः, अर्कविधः, उक्थविधः । यत् पुरुषः सः । यो हैतमेवमग्निविधमर्कविधमुक्थविधं पुरुषमुपास्ते । विदुषो हैवास्यैव भ्रातृव्यो म्लायति ॥ १० ॥

प्राणेन वा अग्निर्दीप्यते, अग्निना वायुः, वायुनाऽऽदित्यः, आदित्येन चन्द्रमाः, चन्द्रमसा नक्षत्राणि, नक्षत्रैर्विद्युत् । एतावती वै दीप्तिः अस्मिंश्च लोके—अमुष्मिंश्च । सर्वां हैतां दीप्तिं दीप्यते । अस्मिंश्च लोके, अमुष्मिंश्च । य एवं वेद ॥ ११ ॥

तयोरुक्थवाक्ययोरन्वाहृतयोरधिदैवाध्यात्मसम्बन्धार्थमाह—आदित्यो वा उगिति । अथाध्यात्ममिति इति । इति न्वेवोक्थस्येति—पूर्ववत् । एवमाध्यात्मिकार्थवचने यदुक्तं तद्दर्शयति—स एषोऽग्निविध इति । यत्पुरुषः स इति । तस्योक्तरीत्याऽग्निविधादित्वमस्तीति । यथोक्तं पुरुषं विदुषः फलमाह—स यो हैतमेवमिति—'भ्रातृव्य' शत्रुः 'म्लायति' नश्यति ॥ ९ ॥ १० ॥

प्राणानामादित्यचन्द्रमःप्रभृतिज्योतिष्पोषणफलं चाह—प्राणेन वा अग्निर्दीप्यत इति । योऽयमग्निरस्ति इत्युक्तः स हि प्राणेन दीप्यते प्राणवायोरभावे त्वग्नेर्दीपनं नास्ति । अग्निना वायुर्दीप्यते वायुनाऽऽदित्यादृष्टमानस्य प्रेरितत्वम्, आदित्येन चन्द्रमसः प्रकाशो—ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । रात्रौ नक्षत्राणि चन्द्रमसा प्रकाश्यन्ते । दिवा हि महत्तेजसा सूर्यप्रकाशेन तिरोभूतानि तदा प्रकाशः । नक्षत्रैर्विद्युत्प्रकाश्यते एतावती हि

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । (त्राऽथ) अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैत्येवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥ १ ॥

स ऽआत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं कामरूपिणं मनोजवसꣳ सत्यसंकल्पꣳ सत्यधृतिꣳ सर्वगन्धꣳ सर्वरसꣳ सर्वा ऽअनु दिशः प्रभूतꣳ सर्वमिदमभ्याप्तमवाक्कमनादरं यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयो यथा ज्योतिरधूममेवं ज्यायान्दिवो ज्यायानाकाशाज्ज्यायानस्यै पृथिव्यै ज्यायान्त्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः स प्राणस्यात्मैष मऽआ-

---

शाण्डिल्याग्न्युपासनं ब्राह्मणम् ।

सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत । अथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः-स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति । एवं क्रतुर्हामुं लोकं प्रेत्याभिसम्भवति ॥ १ ॥

स आत्मानमुपासीत । मनोमयं प्राणशरीरं भारूपमाकाशात्मानं, कामरूपिणं, मनोजवसं, सत्यसंकल्पं, सत्यधृतिं, सर्वगन्धं, सर्वरसं, सर्वा अनु दिशः प्रभूतं सर्वमिदमभ्याप्तमवाकमनादरम् । यथा

लोकद्वये दीप्ति । भूर्लोके हि प्राणाग्निरायत्र, इतरेतररश्मिभिरिति । य पुरुष एतावती लोकद्वयगता दीप्ति 'वद' जानाति उपास्ते तस्य सर्वतेजोरूपत्व फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१० । ६ । २) ॥

तृतीये शाण्डिल्यविद्योच्यते-सत्यं ब्रह्मेत्युपासीतेति । 'सत्यम्' अवाध्य नित्य ब्रह्मेति वक्ष्यमाणैर्मनोमयत्वादिभिर्गुणैरुपेतमात्मानमुपासीत 'ब्रह्म' बृहत् सकलजगत् सृष्टिस्थितिसंहृतिहेतुभूतम् । तथा च छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यामेव प्रस्तोतुमाम्नायते-" सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत "-(छान्दो.उप.३।१४।१) इति । तदुपासनप्रतिपादनाय-अथ खल्वित्यादिग्रन्थ -अथ खल्विति । हेत्वर्थ । अथ खलु यस्मात् 'क्रतुमय' क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय । एवमेव नान्यथेत्यविचलितप्रत्यय । तदात्मक स पुरुषो जीवो 'यावत्क्रतु' यादृशक्रतु, यथाध्यवसायो यादृङ्निश्चयोऽस्मिन् लोके जीवपुरुषो भवति । तथाऽयं क्रतुरस्माल्लोकात्प्रेत्य मृत्वा 'अमुं लोकमभिसम्भवति' क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं च एतच्छास्त्रतो दृष्टम्-" यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित "-(भ.गी.अ.८।६) इति । यत एवं क्रत्वनुरूपं फलमुक्तं । तस्मादात्मविषयं क्रतुं कर्तव्य इत्यभिप्राय ॥ १ ॥

कथं क्रतुकरणमिति तत्राह-स आत्मानमुपासीत मनोमयमित्यादि । सत्यं ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणविशिष्टमात्मानमुपासीत एतदेव क्रतुकरणं 'मनोमय' मनः प्राय-मनुतेऽनेनेति मन -तस्य प्रवृत्त्या विषयेषु प्रवृत्तो

रमैतमित ऽआत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यास्मीति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह शाण्डिल्य ऽएवमेतदिति ॥ २ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १०।४।६॥ (६–३)

व्रीहिर्वा, यवो वा, श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वा । एवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः । यथा ज्योतिरधूमम्, एवम् ज्यायान् दिवः । ज्यायानाकाशात् । ज्यायानस्यै पृथिव्यै । ज्यायान्सर्वेभ्यो भूतेभ्यः । स प्राणस्यात्मा । एष मे आत्मा । एतमित आत्मानं प्रेत्याभिसम्भविष्यामीति यस्य स्यात् । अद्धा न विचिकित्साऽस्ति, इति ह स्माह शाण्डिल्यः । एवमेतदिति ॥ २ ॥

भवति—तत् मनसा—तन्मयः—तत्प्रवृत्तौ प्रवृत्त इव—तदपाये निवृत्त इव । अत एव मनोमयः प्राणशरीरः प्राणः शरीरं यस्य—प्राणो लिङ्गात्मा । विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसमूर्छितः । "यो वै प्राणः स प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः" (कौषि० ३ । ३ । ३ ।) इति । "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" (कौषि० उप० । ४ । २०) इति । "यस्य प्राणः शरीरं" (श० प० । १४।३।७।२१।) इति श्रुतेः । "अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" (श० प० । १४ । १ । २ । ७ ।) इति च श्रुतेः । 'भारूपः' भा दीप्तिश्चैतन्यात्मलक्षणा रूपं यस्य तम्, आकाशात्मानं आकाश इव आत्मा स्वरूपं सर्वगतत्वसूक्ष्मत्वरूपादिविहीनत्वैराकाशतुल्यः । 'कामरूपिणं' सर्वकामात्मकः । 'मनोजवसं' मनोवेगं 'सत्यसङ्कल्पम्' अवितथसङ्कल्पम्, संसारिणोऽनैकान्तिकफलसङ्कल्पः नैवमीश्वरस्येत्यर्थः । 'सत्यधृतिं' यथार्थधारणः । 'सर्वगन्धः' सर्वे गन्धाः सुखकरा अस्य । "पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च" इति स्मृतेः । 'सर्वरसः' तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्मसम्बन्धनिमित्तश्रवणात् । तस्मात् "तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः" इति श्रुतेः । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य अविद्यादिदोषानुपपत्तेः । 'सर्वा अनुदिशः प्रभूतः' "सर्वा दिशोऽनु प्रभूतः सर्वतो बल" इति श्रुतेः । 'सर्वमिदमभ्याप्तः' सर्वमिदं जगदभ्याप्तम् । आप्नोतेर्व्याप्तिकर्मणः कर्तरि निष्ठा । 'अवाक्' वाचा रहितः पूर्वं सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रवणेन ईश्वरस्य प्राप्तानि प्राणादीनि स वागादिग्रहणाय, अतो वाक्प्रतिषेधेन तानि प्रतिषिध्यन्ते । "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता, पश्यत्यचक्षुः, स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥" (श्वेता० ३।१९) इति मन्त्रवर्णात् । 'अनादरः' असम्भ्रमः—अप्राप्तौ अतिसम्भ्रमः स्यादनाप्तकामस्य । ननु नित्यतृप्तस्येश्वरस्य सम्भ्रमोऽस्ति । एवं गुणमात्मानमुपासीत इत्यन्वयः । तस्यैवाणुत्वाद्यायस्त्वपरिमाणं दर्शयति—यथा व्रीहिर्वा यवो वेति । व्रीह्यणुपरिमाणोऽयं तत्सूक्ष्मत्वप्रदर्शनार्थं, श्यामाकतण्डुलो वा यथा सूक्ष्मः एवं यथोक्तगुणोऽयम् अन्तरात्मन्' अन्तर्हृदये पुण्डरीकमध्ये 'हिरण्मयः' सुवर्णसमानतेजाः पुरुषोऽणीयानित्यर्थः । 'आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः' इति श्रुतेः । अणुश्च न सर्व एव सुवर्णसमानकेवलज्योतीरूप इत्याह—यथा ज्योतिरधूममेवमिति । यथा धूमवर्जितं ज्योतिर्दीप्यते—एवं हिरण्मयः पुरुषो हृदयमध्ये दीप्यते । व्रीहियवश्यामाकतण्डुलवदणीयानित्युक्ते । अणुपरिमाणत्वं प्राप्तमाशङ्क्य तत्प्रतिषेधायारभते—ज्यायानिति । अथ च परिमाणाधिक्यापरं च दर्शयन् तत्परिमाणं दर्शयति—ज्यायान् सर्वेभ्यो भूतेभ्य इति । यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयः । अत एव "तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति" तत्तादात्म्यमात्रप्रतिपादनतात्पर्यम् । एष म आत्मैतमित आत्मानं प्रेत्याभिसंभविष्यामीति

लिङ्गात् आत्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते । 'मे' इति षष्ठ्यासम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वात्-एतमभिसम्भविष्यामीति च कर्मकर्तृविरोधात् । अत उक्तगुण 'प्राणस्यात्मा' प्राणरूपस्य मे मम आत्मा इतोऽस्माच्छरीरात् प्रेत्य इम-मात्मानं क्रत्वनुरूपफलात्मकमभिसम्भविष्यामि सम्पत्स्ये इति-निश्चिता बुद्धिर्यस्यैव विदितं स्यादेवं 'अद्धा' अपरोक्षेण च 'न विचिकित्साऽस्ति' एतस्मिन् क्रतुफलसम्बन्धे तथैवेश्वरमोति प्रतिपद्यत इ देवमेतत् 'आह स्म' उक्तवान् 'शाण्डिल्य' नाम ऋषिरिति । अत्रेदं चिन्त्यते-किं मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि विशेषणैर्जीवो वा ईश्वरो वेति विचारायाचार्यैरधिकरणमवतारितम्-" सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् " (ब्र सू. १।२।१। १) इति । तदर्थं श्लोकद्वयेन सगृहीतं "मनोमयोऽयं शारीर ईशो वा प्राणमानतः । हृदयस्थित्यणीयस्त्वे जीवे स्तस्तेन जीवगी । समवायगतं ब्रह्म तद्धितादिरपेक्षते । प्राणादियोगश्चिन्तार्थं श्चित्तं ब्रह्मप्रसिद्धितः ॥" (वै. न्या. मा. १ । २ । १ ।) इति । तद्धि छन्दोगे तृतीयाध्याये (छा. ३ । १४ । १ ।) शाण्डिल्यविद्यायामाम्नायते "मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" (छां. उ. ३ । १४ । २) इति । तत्र जीव ईश्वरो वेति सन्देहे जीव इति प्राप्तम्, मनःसम्बन्धादीनां जीवे सुसम्पादत्वात् मनसो विकारो मनोमय इति मनःसम्बन्धः, प्राणः शरीरं यस्येति प्राणसम्बन्धः । न चेदं द्वयमीश्वरे सुसम्पादं "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" (मुण्ड. उ. २ । १ । २) इति निषेधात् । तथा 'एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्" (छांदो. ३ । १४ । ३) इति निरू-प्यमाणं हृदयावस्थानमणीयस्त्वं च निराधारस्य सर्वगतस्य न कथञ्चिदप्युपपद्यते,-तस्माज्जीव इति प्राप्ते ब्रूमः- "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" (छांदो. ३।१४।१) इति । एतस्मिन् शमविधिपरे पूर्ववाक्ये श्रूयमाणं यद्ब्रह्म-तदेव मनोमयः प्राणशरीर इत्येताभ्यां तद्धितबहुव्रीहिभ्यां विशेष्यत्वेनापेक्ष्यते । शमवाक्यस्यायमर्थः-यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च इति तस्मात् सर्वात्मके ब्रह्मणि रागद्वेषादिविषयासम्भवात् उपास्तिकाले शान्तो भवेदिति तद्वाक्यगतब्रह्मापि विशेष्यत्वेनान्वितं मनोमयवाक्य-स्यापि ब्रह्मपरत्वं भविष्यति । न च ब्रह्मणो मनःप्राणसम्बन्धाद्यनुपपत्तिः-निरुपाधिके तदनुपपत्तावपि सोपा-धिकस्यैवोपास्यस्य चिन्तनार्थतया तदुपपत्तेः । तस्मात्सर्वेष्वपि वेदान्तेषु यद्ब्रह्मोपास्यत्वेन प्रसिद्धं तदेवात्राप्युपा-स्यम् । न हि क्वचिदपि वेदान्ते जीवस्योपास्यत्वं प्रसिद्धम् । ततो ब्रह्मेति राद्धान्तः । तत्रापि "मनोमयः प्राण-शरीरः" इत्यादिश्रुतेः । यथा "व्रीहिर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा" (छा. ३।१४।३) इति श्रुतेः । एष म आत्मेति । अथ जीवो ब्रह्म वेति सन्देहः । "सत्यं ब्रह्मेत्युपासीत" (श. प. १४।१०।६। ३।१) इति सत्यश्रुतेर्ब्रह्मैवेति सिद्धान्तः । स यामेव शाण्डिल्यविद्यामधिकृत्यान्यच्चिन्तितम्-"समान एवं चाभेदात्" (ब्र.सू भा. ३।३।१०।१९) इत्यधिकरणे । तदर्थं श्लोकद्वयेनाचार्यैः सगृहीतं-"शाण्डिल्यविद्याकाण्वानां द्विवि-धैकविद्याऽथवा । द्विरुक्तेरेकशाखायां द्वे विद्ये इति गम्यते । एका मनोमयेत्यादिप्रत्यभिज्ञानतो भवेत् । विद्याया विधिरेकत्र स्यादन्यत्र गुणो विधिः ॥" (वै. न्या. मा. ३ । ३ । १० । १९) इति । अत्र ह्येवमाम्ना-यते-"स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरम्" इत्यादिकम् । इदानीमुदाहृता बृहदारण्यकोपनिषदि एषैव विद्या पठिता "मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः" (बृ. उ. ५ । ६ । १) इति । तत्र पौनरुक्त्यभया-द्विद्याभेद इति प्राप्ते ब्रूमः-मनोमयत्वादिकस्य वेद्यरूपस्य प्रत्यभिज्ञानादेकैव विद्या न च पुनरुक्तिः, एकत्र विद्या

---

*-तज्ज इति । तस्माज्जायत इति तज्जं । तस्मिंल्लीयत इति तल्लं । तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनं । तज्जं च तल्लं च तदनं च तत्-इति तज्जलान् कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यमपदस्यैतच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानिति वाक्य अवयवलोपश्छान्दसः इति हतो । इति न्यायनिर्णयः ॥

उषा वाऽअश्वस्य मेध्यस्य शिरः। सूर्य्यश्चक्षुर्व्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्व्वैश्वानरः संव्वत्सरऽआत्माऽश्वस्य मेध्यस्य द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वेऽअवान्तरदिशः पर्शवऽ ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो माᳬसान्यूवध्यᳬ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्व्वताऽओषधयश्च व्वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्व्वार्द्धो निम्लोचञ्जघनार्द्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति व्वागेवास्य व्वागहर्व्वाऽअश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्व्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं

अश्वावयवेषु विराडवयवोपासनं ब्राह्मणम् ।

उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः, सूर्यश्चक्षुः, वातः प्राणः, व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः । संवत्सर आत्मा । अश्वस्य मेध्यस्य-द्यौष्पृष्ठम्, अन्तरिक्षमुदरम्, पृथिवी पाजस्यम्, दिशः पार्श्वे, अवान्तरदिशः पर्शवः, ऋतवोऽङ्गानि, मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि, अहोरात्राणि प्रतिष्ठा, नक्षत्राण्यस्थीनि, नभो मांसानि, ऊवध्यं सिकता , सिन्धवो गुदा, यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः, ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि, उद्यन्पूर्वार्धः, निम्लोचञ्जघनार्धः, यद्विजृम्भते-तद् विद्योतते । यद्विधूनुते-

विधत्वस्यात्र तदनुवादेन सत्यत्वसर्वेशानत्वादिगुणानां विधातुं शक्यत्वात् । " अग्निहोत्रं जुहोति, दध्ना जुहोति " इत्यादिवत् । तस्मादेकविधैव शाण्डिल्यविद्या ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१०-६-३) ॥

उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यादिकम्, अश्वावयवेषु विराडवयवोपासनपरं ब्राह्मणम् ॥

श्रीमच्छंकराचार्यभाष्यम् ।

अस्य तु अश्वमेधकर्मसम्बन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधिकारः तेषामस्मादेव विज्ञानात् तत्फलप्राप्तिः । " विद्यया वा कर्मणा वा तद्धैतल्लोकजिदेव " इत्येवमादिश्रुतिभ्यः कर्मविषयत्वमेव विज्ञानस्येति चेन्न, " योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद " इति विकल्पश्रुतेः । विद्याप्रकरणे चाम्नानात् कर्मान्तरे च संपादनदर्शनात् विज्ञानात् तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते ।

१-अस्य " उषा वा अश्वस्य, नैवेह किंचन " इति ब्राह्मणद्वयस्य सायणाचार्यभाष्यं न ... उपबृंहणपुरःसरं ... अतोऽत्र एतस्मिन्ब्राह्मणद्वये श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतं भाष्यं तदीयबृहदारण्यकभाष्यादुद्धृत्य समुद्धृतं । अस्य ब्राह्मणद्वयस्य माध्यन्दिनपाठे काण्वपाठे च सर्वांशेनैव पाठसाम्यं, क्वचित् कश्चित्क्रमभेदेन एकद्विपदाधिक्येन अस्ति किंचित् वैलक्षण्यं, तथापि न तद्विवक्ष्यते इति ज्ञेयम् ।

पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वाऽअश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्त्समुद्रऽएवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १०–४–७ ॥ (६–४.) ॥

तत्स्तनयति । यन्मेहति–तद्वर्षति । वागेवास्य वाक्, अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत । तस्य पूर्वे समुद्रे योनिः । रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं महिमानावभितः सम्बभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहत् । वाजी गन्धर्वान् । अर्वाऽसुरान् । अश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ १ ॥

सर्वेषां च कर्मणां परं कर्म अश्वमेधः समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात् । तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भऽआम्नानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थं । तथा च दर्शयिष्यति फलम् अशनायामृत्युभावम् । ननु नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत्, न सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म । " जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामः " (बृ. उप. १४ । १ । २ । १७) इति निर्धारित एव सर्वकर्मणां साध्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां च ' त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः " (बृ. १४ । १ । ३ । १६ ।) इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति । " त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म " (बृ. १४ । ४ । १) इति सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति ।

इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशात् व्याक्रियते । बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः संसारः अविद्याविषयः । क्रियाकारकफलात्मकतया आत्मस्वरूपत्वेनाध्यारोपितः अविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकः । अतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपात् एतावदिदमिति साध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्याऽऽरभ्यते ।

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय " उषा वा अश्वस्य " इत्यादि । तत्राश्वविषयमेव दर्शनमुच्यते । प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यं च–तत्समाप्तिकत्वात् क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ।

उषा इति । ब्राह्मो मुहूर्त उषाः । वै शब्दः स्मरणार्थः । प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानां । ' अश्वस्य मेध्यस्य ' मेधार्हस्य यज्ञियस्य उषाः शिर इति सम्बन्धः । कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात् कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात् । काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि प्रजापतिः विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ ।

सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात् सूर्याधिदैवतत्वाच्च । ' वातः प्राणः ' वायुस्वाभाव्यात् । ' व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः '

१–काण्वशाखीयपाठानुसारमिति बद्धव्यम् ।

व्यात्तं विवृतं मुखं अग्निर्वैश्वानरः वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणं । वैश्वानरो नामाऽग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थः । मुखस्याग्निदैवतत्वात् संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा । आत्मा शरीरं । कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चात्मा । "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इति श्रुतेः । 'अश्वस्य मेध्यस्य' इति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनं । द्यौः पृष्ठं ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । 'अन्तरिक्षमुदरं' सुषिरत्वसामान्यात् । 'पृथिवी पाजस्यं' पादस्यमिति वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः । 'दिशः पार्श्वे' दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबंधात् । पार्श्वयोर्दिशां च सङ्ख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेन्न सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वाभ्यामेव सर्वदिशां सम्बन्धाददोषः । 'अवान्तरदिशः पर्शवः' अवान्तरदिशः आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि । 'ऋतवोऽङ्गानि' संवत्सरावयवत्वात् अङ्गसाधर्म्यात् । 'मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि' पर्वाणि सन्धयः सन्धिसामान्यात् । 'अहोरात्राणि प्रतिष्ठा' बहुवचनात् प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठन्ति एभिरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठति अश्वश्च पादैः 'नक्षत्राण्यस्थीनि' शुक्लत्वसामान्यात् । 'नभो मांसानि' नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षस्थोदकानि मांसानि—उदकक्लेदसेचनसामान्यात् । 'ऊवध्यं सिकताः'—ऊवध्यमुदरस्थमर्द्धजीर्णमशनं सिकता विशिष्टावयवत्वसामान्यात् । 'सिन्धवो गुदाः' स्यंदनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । 'यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः' यकृच्च क्लोमानश्च हृदयस्याधस्तात् दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च । 'ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि' ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावराः वनस्पतयो महान्तः लोमानि केशाश्च यथासङ्ख्यं । 'उद्यन् पूर्वार्धः' उद्यन् उद्गच्छन् भवति सविता आमध्याह्नात् अश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरूर्ध्वमित्यर्थः । 'निम्लोचन् जघनार्धः' अस्तं यन् आ मध्याह्नात् जघनार्धो अपरार्द्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् । 'यद् विजृम्भते तद्विद्योतते' यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखस्य विदारणसामान्यात् । 'यद्विधूनुते तत्स्तनयति' यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् ॥

'यन्मेहति तद्वर्षति' यत् मेहति मूत्रं करोत्ययं तद्वर्षति वर्षणं तद् सेचनसामान्यात् । 'वागेवास्य वाक्' वागेव शब्द एव अश्वस्य वाक् इति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ (काण्वपाठानुसारेणात्र प्रथमा कण्डिका समाप्ता)

'अहर्वा अश्वं' अहर्वा इति । सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहौ अश्वस्य अग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्यात् । 'अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत' इति कथं अश्वस्य प्रजापतित्वात् प्रजापतिर्हि आदित्यलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वा अजायत सौवर्णो महिमाख्यो ग्रहमनुविद्योतते विद्युदिति यावत् । 'तस्य पूर्वे समुद्रे योनिः' तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वे समुद्रे समुद्रः योनिः—लिङ्गव्यत्ययेन योनिरिति सामानाधिकरण्यम् । 'रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः' तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्यात् जन्मसमानत्वाद्वा 'एनम्' अश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः महिमा ग्रहस्तत् । 'एतौ वा अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुः' अश्वस्य हि विभूतिरेषा सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहौ अश्वमभितः संबभूवतुः उभयपार्श्वयोरेव संभूतौ । इत्यश्वस्य महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थं । तथाच 'हयो भूत्वा' इत्यादि स्तुत्यर्थमेव । 'हयः' "हिनोतेर्गतिकर्मणः" विशिष्टगतिरित्यर्थः । जातिविशेषो वा । 'देवानवहत्' देवत्वमगमयत् प्रजापतित्वात् । देवानां वा वोढा अभवत् ।

१–ईंषुगतिरिति माध्यन्दिनपाठः । २–स्नायवः । ३–विजृम्भ विजृम्भ ॥

नैवेह किञ्चनाग्रऽआसीत् । (न्मृ) मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽश-
नाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चतऽ
आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्क्यस्यार्कत्वं कँ᳖ ह वाऽअस्मै
भवति यऽएवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

उपास्यस्य हिरण्यगर्भस्य स्वरूपप्रतिपादकं ब्राह्मणम् ।

नैवेह किं चनाग्रऽआसीत्-मृत्युनैवेदमावृतमासीत् । अशनायया अशनाया हि मृत्युस्तन्मनो ऽकुरुत-आत्मन्वी स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत् । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति । तदेवार्क्यस्यार्कत्वम् । कं ह वा अस्मै भवति-य एवमेतदर्क्यस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

" नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् " इत्यादिकम्, उपास्यहिरण्यगर्भस्वरूपप्रतिपादनपरं ब्राह्मणं चैतत्काण्वशाखानुसारेण बृहदारण्यकोपनिषदादौ प्रसङ्गेन वार्त्तिककारेणोपबृंहितं व्याख्यातमिति नेह पुनरुच्यते, पाठसाम्यात्, तत् तत एवावधारणीयम् । अक्षरार्थस्तु उच्यते बृहदारण्ये ॥

ननु-निर्दिष्ट वाजिनः । नैष दोषः, वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वाद्गुणभावप्राप्तिर्देवादिसंबन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा । तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः । वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहत् इत्यनुषङ्गः । तथा अर्वा भूत्वा असुरान् । अश्वो भूत्वा मनुष्यान् । ' समुद्र एवास्य बन्धुः ' समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बध्यते ऽस्मिन्निति बन्धुः । ' समुद्रो योनिः ' योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति । एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिः स्तूयते । " अप्सुयोनिर्वा अश्वः " इति श्रुतेः । प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः ॥ (काण्वपाठानुसारेण अत्र द्वितीया कण्डिका समाप्ता ॥ २ ॥) ॥ १ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशङ्करभगवद्भिः (काण्वपाठानुसारिबृहदारण्यकादौ कृत) अत्रोद्धृत " उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य " इत्यस्य ब्राह्मणस्य भाष्यं समाप्तम् ॥ (१०-६-४) ॥

नैवेहेति । अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शनविवक्षयैवेत्यत्ति स्तुत्यर्था । " नैवेह किंचनाग्र आसीत् " इह संसारमण्डले-किंचन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीन्न बभूव अग्रे प्राक् उत्पत्तेर्मनआदेः किं शून्यमेव बभूव शून्यमेव स्यात् " नैवेह किंचन " इति श्रुतेः । न कार्यं कारणं वा आसीत्-उत्पत्तेश्च उत्पद्यते हि घटः-अतः प्रागुत्पत्तेः घटस्य नास्तित्वम् । ननु-कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता अस्तु कार्यस्य । न तु कारणस्य उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेत्, अभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वा उपलभ्यते तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु, ॥

न, " मृत्युनैवेदमावृतमासीत् "-इति श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नाऽऽसीत्-येनाव्रियते यच्चाव्रियते

१-वार्त्तिककारः सुरेश्वराचार्यः । २-शून्यवादिबौद्धानामनयः । ३-भाष्यकर्त्ता सिद्धान्तयन्ति ।

तदा नावक्ष्यत् "मृत्युनैवेदमावृतम्" इति । नहि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च— "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति । तस्मात् येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीत् श्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सति उत्पत्तिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् ॥

घटादिकारणस्यापि असत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेत्, न, मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः—न पिण्डाकारविशेषः । तदभावेऽभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन् कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च—पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे । पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत्, न, मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् ।

सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेत्; न, पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वे अनुमानाभासात् सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाव्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्याप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदंबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे सम्बन्धानुपपत्तिः । सादृश्यात्तत्सम्बन्ध इति चेत्; न, तदिदंबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति च इतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः । असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेत्; न, तदिदंबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेत्, न, बुद्धिबुद्धेरपि असद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेत्; न, सर्वबुद्धीनां मृषात्वे असत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत् सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः ।

कार्यस्य च अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः । कथम्? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति । तथा इदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । नहि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्ये उपलभ्यते ।

न, ते अविद्यमानत्वाभावात् उपलभ्येतैव इति चेत्; नहि तव घटादिकार्यं कदाचिदपि अविद्यमानम् । इत्युदित आदित्ये उपलभ्येतैव मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति ।

विद्यमानत्वादिति चेत्; न, द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य

१-कबन्ध । २-वरमद्रुमस्य वेदानम् । ३-एन्दारी वेदानाम् । ४-दरमती वेदानम् । ५-दर विज्ञानरि-वेदनम् । ६-ईर दुल्वारितिवेदनम् ।

तम कुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानं । तस्मात् प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैव घटादिकार्यस्य आवृतत्वादनुपलब्धिः ।

नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्तु अभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्ष । पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्याद युक्तमिति चेत्, तम कुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं-न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्ड-कपाले । तस्मात् पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्य आवृतत्वादनुपलब्धिरिति अयुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यात्–इति चेत्, न, क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेन एकदेशत्वदर्शनात् । घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानां अन्तर्भावात् अनावरणत्व इति चेत्, न, विभक्तानां कार्यान्तरत्वात् आवरणत्वोपपत्तेः ।

आवरणाभाव एव यत्न कर्तव्य इति चेत् पिण्डकपालावस्थयो विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपल-भ्यत इति चेत् घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्न कर्तव्य न, घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति । तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैव आवृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत्, न, अनियमात् । नहि विनाशप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता ।

तमसावृते घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् सोऽपि तमोनाशायेति चेत्, दीपाद्युत्पत्तावपि प्रयत्न सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । नहि घटे किंचिदाधीयत इति चेत्, न, प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे न तथा प्राक् *प्रदीपकरणात् । तस्मात्, तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय प्रकाशवत्त्वेनैव उपलभ्यमान-*त्वात् । कचिदावरणविनाशेऽपि यत्न स्यात् यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्ति अभिव्यक्त्यर्थिना आवरणविनाश एव यत्न कार्य इति ।

नियमार्थवत्त्वाच्च कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणं इति अवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य वा कपालस्य विनाश एव यत्न क्रियेत तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्मात् घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियत एव कारक-व्यापारोऽर्थवान् । तस्मात् प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यं ।

अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च अतीतो घटः अनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोः वर्तमानघटप्रत्ययवत् न निर्विषयत्वं युक्तं अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । नहि असति अर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां च अतीताना-गतज्ञानस्य सत्यत्वात् । असंश्चेत् भविष्यद्घटः ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे हि अनुमानमवोचाम । विप्रतिषेधाच्च यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रिय-माणेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितं । येन च कालेन घटस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटो असन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते ।

भविष्यन् घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् । अथ प्रागुत्पत्तेर्घटः असन्नित्यु-च्येत घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत् कुलालादयः तथा घटो न वर्तत इति असच्छब्दस्यार्थश्चेत्, न विरुध्यते कस्मात् स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते नहि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति न च तयोर्भविष्यत्ता घटस्य तस्मात् कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत् प्रतिषिध्येत तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । ननु तद्वान्

१-शक्यं मय ।

प्रभृतीनि । मन्त्रसंहिता ब्राह्मणभेदैव वर्णमूलका मविशाद मध्यादि च चतुर्विधत्वं नाम धर्मः कामकारतोरा-
मात्रो घटादयो इत्यो यथा प्रधानम् यदादीव । न कालस्यैव ।

नव कापाय सन् दृशो कस्यचिदत्र किंच हि मातृस्य एव, एव घटस्य प्रागभावनित्यत्वादानाबाधानि
घटादस्य स्यात्—घटस्य ध्वंसदिवस कथं घटस्यैव नेत्राभावात् । तत्रैव मध्यमस्य अनाशानि एव चा-
सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपोत्पत्ति प्रयुक्तत्वमस्ति ।

अथ घटस्य प्रागभाव इति कस्य यावन्त तदैवं तेन यस्यैति अवरदशादुत्पत्ति । अथ कश्चित्
प्रागदिशेन किरणुक्तोद्य शरीरमिति देहद् तस्यापि घटस्य प्रागभाव इति कश्चिदेवानन्तर्य घटेन अस्य
दशो न घटस्यस्यैव । अयादौ घटात् प्रागभाव इति उक्तोऽस्मिन् ॥

किमस्यत् प्रायुक्तं इदविषयमत्र अनन्तरूपस्य घटस्य भिन्न प्रागभावस्य अनुपपत्ति विनिश्चयकर-
घस्य । अयुतसिद्धानमदोष इति अतः न प्रमाणत्वयोरनुपपत्ति मनुत्तम । मानसूत्रोऽपि सूत्रिदवा
अनुपपत्ति दृष्टा वा स्यात्, ननु मायामयतो असत्त्वोर्वं सत्यत् सदसद्भावं प्रयुक्तं इति निरूप्य

किं लक्षणेन मृत्युना अवृतमित्यत आह — अशनायया अशितुमिच्छा अशनाया सैव मृत्योर्लक्षणं । तया
लक्षितेन मृत्युना अशनायया । कथमशनायया मृत्युरिति उच्यते 'अशनाया हि मृत्युः' इत्यन्वर्थ इति हेतोः
अशनायति यो हि अशितुमिच्छति स कृत्स्नं हन्त्येव हि वदन् । तत् कस्मै अशनायया अवृतं — कुतः
इति अशनाया हि '—इत्यादि—

बुद्ध्यात्मनो अशनाया धर्म इति स एव बुद्ध्यात्मा हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते । तेन हि मृत्युना इदं कार्यमा-
वृतमासीत् । यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युः इति तद्वत् ।

तन्मनोऽकुरुत ' तदिति मनसो निर्देशः । स प्रकृतो मृत्युः वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षम-
मन्तःकरणं सङ्कल्पादिलक्षणं मनः अकुरुत कृतवान् '

केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति उच्यते—' आत्मन्वी स्यामिति ' । आत्मन्वी आत्मवान् स्यां भवेयं, अहमनेन
आत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्राय । ' स ' प्रजापतिः अभिव्यक्तेन मनसा मनस्वी सन् ' अर्चन् '
अर्चयन् पूजयन् आत्मानमेव कृतार्थोऽस्मीति ' अचरत् ' चरणमकरोत् । ' तस्य ' प्रजापतेः ' अर्चतः '
पूजयतः ' आपः ' रसात्मिका पूज्याङ्गभूता ' अजायन्त ' उत्पन्नाः ।

अत्र अर्कशब्दनिर्वचनं अर्कानुगुणत्वं इति अर्कस्य अर्चनात्मकत्वान् द्विकल्पतनयत्व मुद्दिश्यते ॥
' अर्चते ' पूजां कुर्वते ' वै ' ' मे ' मह्यं ' कं ' उदकं ' अभूत् ' ' इति ' एवमवदत् ॥
यस्मात्स्मृतु ' एवेद ' तस्मादेव हेतोः ' अर्कस्य ' अग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्य ' अर्कत्वम् ' अर्कत्वे हेतुः
तदेव । अर्चनादर्कनामत्वमित्यर्थः ।

अर्चनात् सुखहेतुत्वात् उदकत्वम् अश्वमेधस्य अर्कः एतत् गौणं नाम अर्क इति ॥
' य एवं ' यथोक्तं ' अर्कस्यार्कत्वम् ' वेद जानाति—' कं ' उदकं सुखं वा अस्मै भवति । ' ह वा '
इत्यवधारणार्थौ निपातौ । ' अस्मै ' एवंविदे एवंविदं भवति ॥ १ ॥

(शा) आपो वाऽअर्कः । (स्त) तद्यदपाᳪं शर ऽआसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्त्ततग्निः २॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत । (ता) आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयᳪं स ऽएष प्राणस्त्रेधा विहितस्तस्य प्राची दिक्छिरोऽसौ चासौ चेर्मावथास्य प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः सऽएषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

आपो वाऽअर्कः । तद् यदपां शर आसीत्-तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्य तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्ततग्निः ॥ २ ॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत-आदित्यं तृतीयम्, वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितस्य प्र दिक् शिरः । असौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छम् । असौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । द्यौष्पृष्ठम् । अन्तरिक्षमुदरम् । इयमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो क्व चैति-तदेव प्रतितिष्ठति । एवं विद्वान् ॥ ३ ॥

"आपो वा अर्क "-क पुनरसावर्क इति उच्यते । आपो वै अर्चनाङ्गभूता ता एवार्क अग्नेर हेतुत्वात् । अप्सु ह्यग्नि प्रतिष्ठित इति । न पुन साक्षादेवार्कस्ता । तासामप्रकरणात् अग्नेश्च प्रकरण, वद च-" अयमग्निरर्क इति " । ' तत् ' तत्र ' यदपां शर ' दव शरो दध इव मण्डभूतम ' आसीत् ' तत्समहन्यत ' सघातमापद्यत तेजसा व ह्यान्त पच्यमान लिङ्गव्यत्ययेन वा य अपां शर स समहन्यतो ' सा पृथिवी अभवत् ' स सघात येव पृथिवी सा अभवत् । ताभ्योऽद्भ्य अदमभिनिर्वृत्तमित्यर्थ । ' तस पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्यु प्रजापति 'अश्राम्यत्' श्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोक कार्यं कृत्वा श्राम्य प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं य पृथिवीसर्ग । किं तस्य श्रान्तस्य इत्युच्यते-' तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य ' खिन्नस्य ' र रस ' तेज एव रसस्तेजोरस रस सार ' निरवर्तत ' प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थ । कोऽसौ निष्क ' अग्नि ' स अण्डस्यान्तर्विराट् प्रजापति प्रथमज कार्यकारणसघातवान् जात । " स वै शरीरी प्रथम इति स्मरणात् ॥ २ ॥

' स त्रेधाऽऽत्मान ' स च जात प्रजापति -त्रेधा त्रिप्रकार आत्मान स्वयमेव कार्यकारणसघात ' व्य कुरुत ' व्यभजत् । इत्येतत्कथ त्रेधेत्याह-' आदित्य तृतीय ' अग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरण अकुरुतेत्य वर्तते । तथा अग्न्यादित्यापेक्षया ' वायु तृतीय ' तथा वाय्वादित्यापेक्षया अग्नि तृतीयमिति द्रष्टव्य । सामर्थ्य तुल्यत्वात् त्रयाणां सङ्ख्यापूरणत्वे । ' स एष प्राण ' सर्वभूतानामात्माऽपि अग्निवाय्वादित्यरूपेण विशे षेणैव स्वात्मना त्रेधा विहित ' विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्दनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगि स्यार्चस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि पूर्वोक्ता उत्पत्ति अस्य स्तुत्यर्था इत्यवोच

(न्त्सो) सोऽकामयत । द्वितीयो मऽआत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेतऽआसीत्स संवत्सरोऽभवन्न ह पुरा ततः संवत्सरऽआस तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्त्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाचं मिथुनं समभवत्-अशनाया मृत्युः । तद् यद्रेत आसीत् । स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस । तमेतावन्तं कालमबिभर्यावान्त्संवत्सरः । तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात् । स भाणकरोत् । सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

इयमसौ शुद्धजमति । 'तस्य प्राची दिक्शिरः' विशिष्टत्वसामान्यात् । असौ चासौ च ऐशान्याग्नेय्यौ—'ईर्मौ' बाहू 'ईरयतेर्गतिकर्मणः' । 'अथास्य' अग्नेः प्रतीची दिक् पुच्छं जघन्यो भागः । प्राङ्मुखस्य प्रत्यग्दिक्सम्बन्धात् । 'असौ चासौ च' वायव्यनैर्ऋत्यौ—'सक्थ्यौ' सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची च 'पार्श्वे' उभयदिक्सम्बन्धसामान्यात् । 'द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरम्' इति पूर्ववत् । इयमुरः अधोभागसामान्यात् । 'स एषः' अग्निः प्रजापतिरूपो लोकात्मकोऽग्निः 'अप्सु प्रतिष्ठितः' "एवमिमे लोका अप्स्वन्तः" इति श्रुतेः । 'यत्र क्व' यस्मिन् कस्मिंश्चित् 'एति' गच्छति । 'तदेव' तत्रैव । 'प्रतितिष्ठति' स्थितिं लभते । कोऽसावेवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान् विजानन् । गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

'सोऽकामयत' यः असौ मृत्युः—स अबादिक्रमेण आत्मना आत्मानमण्डस्थानीयं कार्यकारणसंघातवन्तं विराजमग्निमसृजत "त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" (क० ३) इत्युक्तम् ।

स किंव्यापारः सन्नसृजत इत्युच्यते—स मृत्युरकामयत कामितवान् किम् ? 'द्वितीयो मे मम आत्मा जायेतेति' द्वितीयो मे मम आत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्याम्, स जायेत उत्पद्येत इत्येवमेतदकामयत । 'स' एवं कामयित्वा 'मनसा' पूर्वोत्पन्नेन 'वाचं' त्रयीलक्षणां 'मिथुनं' द्वन्द्वभावं 'समभवत्' सम्भवनं कृतवान् । मनसा त्रयीमालोचितवान् त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसा अन्वालोचयत् इत्यर्थः । कः असौ अशनायया लक्षितो मृत्युः "अशनाया मृत्युः" इत्युक्तः तमेव परामृशति । अन्यत्र प्रसङ्गो माऽभूदिति ।

'तद्यद्रेत आसीत्' तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत् प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यत् दृष्टवानासीत् जन्मान्तरकृतम् । तद्भावभावितः अपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेन अप्सु अनुप्रविश्य अण्डरूपेण गर्भीभूतः 'सः' 'संवत्सरोऽभवत्' संवत्सरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत् । 'न ह पुरा' पूर्वं—'ततः'—तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः—'संवत्सरः' कालः न 'आस' न बभूव ह । 'तं' संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भं प्रजापतिं 'यावान्' इह प्रसिद्धः कालः 'एतावन्तं' एतावत्संवत्सरपरिमाणं 'कालम्' 'अबिभः' भृतवान् मृत्युः 'यावान् संवत्सरः' इह प्रसिद्धः ।

(स) सोऽऐक्षत । यदि वाऽइममभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्यऽइति स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्चऽर्चो यजूꣳषि सामानि च्छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजां पशून्त्स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वाऽअत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य ऽएवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । यदि वा इममभिमंस्ये । कनीयोऽन्नं करिष्य इति । स तया वाचा, तेनात्मनेदं सर्वमसृजत–यदिदं किं च ऋच[1], यजूंषि, सामानि, छन्दांसि, यज्ञान्, प्रजाम्, पशून् । स यद्यदेवासृजत–तत्तदत्तुमध्रियत । सर्वं वा अत्तीति । तददितेरदितित्वम् । सर्वस्यात्ता भवति । सर्वमस्यान्नं भवति–य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

तत परस्तात् किं कृतवान् । 'तमेतावतः कालस्य' सवत्सरमात्रस्य 'परस्तात्' ऊर्ध्वं 'असृजत' सृष्टवान् अदमभिनदित्यर्थः । 'तं' एव कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणं अशनायावत्त्वात् मृत्युः 'अभिव्याददात्' मुखविदारणं कृतवान् अत्तुम् । 'स' च कुमारो भीतः स्वाभाविक्या अविद्यया युक्तः 'भाण्' इत्येवं शब्दं 'अकरोत्' 'सैव वागभवत्' वाक् शब्दः अभवत् ॥ ४ ॥

'स ऐक्षत' स एव भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षत ईक्षितवान् अशनायावानपि 'यदि वा' कदाचिद्वा 'इमं' कुमारं 'अभिमंस्ये' 'अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः' हिंसिष्ये इत्यर्थः । 'कनीयोऽन्नं करिष्ये' कनीयः अल्पमन्नं करिष्ये इति । एवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम । बहु हि अन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्यात् बीजभक्षण इव सस्याभावः । स एवं प्रयोजनं अन्नबाहुल्यमालोच्य 'तया' एव त्रय्या 'वाचा' पूर्वोक्तया 'तेन' एव च 'आत्मना' मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्य उपगम्य 'इदं सर्वं' स्थावरं जङ्गमं च 'असृजत' 'यदिदं किंच' यत्किंचेदम् । किं तत् । 'ऋचो यजूंषि सामानि छन्दांसि' च सप्त गायत्र्यादीनि । स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतान् त्रिविधान् मन्त्रान् गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान् 'यज्ञांश्च' तैः साध्यान् । प्रजाः तत्कर्त्रीः । 'पशून्' च ग्राम्यानारण्यान् कर्मसाधनभूतान् ।

ननु–त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजत इत्युक्तं ऋगादीनिह कथमसृजत । नैष दोषः । मनसस्तु अव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्याः बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति । स प्रजापतिः एवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा 'यत् यदेव' क्रिया क्रियासाधनं फलं वा किंचित् 'असृजत' 'तत्तदत्तु' भक्षयितुं 'अध्रियत' धृतवान् मनः । सर्वं कृत्स्नं वै यस्मात् 'अत्तीति' 'तत्' तस्मात् 'अदितेः' अदितिनाम्नो मृत्योः 'अदितित्वं' प्रसिद्धम् । तथा च मन्त्रः–"अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता०"–(वा. स. २५ । २३ ।) इत्यादि । 'सर्वस्य' एतस्य जगतः अन्नभूतस्य 'अत्ता' सर्वात्मनैव भवति । अन्यथा विरोधात् । नहि कश्चित् सर्वस्य एको अत्ता दृश्यते तस्मात् सर्वात्मा भवतीत्यर्थः ॥

१-बहुवचनान्त पाठः क. ख. ग. । माध्यन्दिनीये एकवचनान्त ।

सोऽकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत्प्राणा वै यशो वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुमध्रियत तस्य शरीरऽएव मन ऽआसीत् ॥ ६ ॥

(ततो) सोऽकामयत । मेध्यं मऽइदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमेष ह वाऽअश्वमेधं वेद य ऽएनमेवं वेद ॥ ७ ॥

सोऽकामयत—भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्, स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशः, वीर्यं तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयत—मेध्यं म इदं स्यात्—आत्मन्वी अनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वत् तन्मेध्यमभूदिति । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद—य एनमेवं वेद ॥ ७ ॥

'सर्वमस्यान्नं भवति' अत एव सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते । 'य एवमेतत्' यथोक्तं 'अदितेः' मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनत्वम् 'अदितित्वं वेद तस्यैतत् फलम् ॥ ५ ॥

सोऽकामयतेति । अथाश्वमेधशब्दनिर्वचनार्थमिदमाह—'भूयसा' महता 'यज्ञेन' 'भूयः' पुनरपि 'यजेयेति' जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स प्रजापतिर्जन्मान्तरे अश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकालव्यवधानेन निर्वृत्तिं मत्वाकामयत । भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति एवं महत् कार्यं कामयित्वा लोकवत् 'अश्राम्यत्' ।

'स तपोऽतप्यत' । 'तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति' पूर्ववत् । 'यशोवीर्यमुदक्रामत्' इति । स्वयमेव पदार्थमाह—'प्राणाः' चक्षुरादयः 'वै' 'यशः' यशोहेतुत्वात् तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा 'वीर्यं' बलं अस्मिन् शरीरे नहि उत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् वा भवति तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन् शरीरे । तदेव प्राणलक्षणं यशो वीर्यं 'उदक्रामत्' उत्क्रान्तवत् । तदेव यशोवीर्यभूतेषु 'प्राणेषूत्क्रान्तेषु' शरीरमुत्क्रान्तप्राणं तत् 'शरीरं' प्रजापतेः 'श्वयितुं' उच्छूनभावं गन्तुं 'अध्रियत' अमेध्यं चाभवत् । 'तस्य' प्रजापतेः शरीराद्विनिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव 'शरीरे मन आसीत्' यथा कस्यचित् प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोत् इति तदुच्यते । 'सोऽकामयत' कथं 'मेध्यं' मेधार्हं यज्ञियं मे इदं शरीरं स्यात् । किं च—'आत्मन्वी' आत्मवांश्च 'अनेन' शरीरेण शरीरवान् स्याम् इति प्रविवेश 'यत्' यस्मात् 'तत्' शरीरं प्रविशेनात् गतयशोवीर्यं सन् 'अश्वत्' अश्वयत्—'ततः' तस्मात् 'अश्वः' 'समभवत्' ततः अश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षात् इति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वात्

१—इत्यमितत्वेन "भूयसा यज्ञेनेत्यादि" क० ६ "तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम्" क० ७ इत्यन्तं श्रुतिं व्याख्येयं इति गृहीतम् ।

तमनवरुध्यैवामन्यत । तᳪं संवत्सरस्य परस्तादात्मनऽआलभत पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्तऽएष वाऽअश्वमेधो यऽएष तपति तस्य संवत्सरऽ आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्यात्मा भवति सर्वमायुरेत्येतासां देवतानामेको भवति यऽएवं वेद ॥ ८ ॥ (शतम् ५५००) ॥

तमनवरुध्यैवामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मनऽआलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त । एष वा अश्वमेधः—य एष तपति । तस्य संवत्सर आत्मा, अयमग्निरर्कः, तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ । सो उ पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव । अप पुनर्मृत्युं जयति । नैनं मृत्युराप्नोति । मृत्युरस्यात्मा भवति । सर्वमायुरेति । एतासां देवतानामेको भवति—य एवं वेद ॥ ८ ॥

अमेध्यं सत् 'मेध्यम्' अभूत् । 'तदेव' तस्माच्च 'अश्वमेधस्य' अश्वमेधनाम्नः क्रतोः अश्वमेधनामलाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तं 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य' (श. प. १०।६।४।१) इत्यादिना तस्यैवाश्वस्य मेधस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते—पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात् क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्य अयमर्थो अवगम्यते—'एष ह वा अश्वमेधं' 'क्रतुं वेद' 'यः' कश्चित् 'एनं' अश्वं अग्निरूपमर्कं च यथोक्तं 'एवं' वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन विशिष्टं 'वेद' स 'एष' अश्वमेधं वेद नान्यः । तस्मात् एवं वेदितव्य इत्यर्थः ॥७॥

कथं ? तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह—'तमनवरुध्यैवामन्यत' तत्र प्रजापतिः भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वा—आत्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्यैव उत्सृष्टपशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तमेव अमन्यताचिन्तयत् । 'तं संवत्सरस्य' पूर्णस्य 'परस्तात्' ऊर्ध्वं 'आत्मने' आत्मार्थम् 'आलभत' प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येवदालभत आलम्भं कृतवान् 'पशून्' अन्यान् ग्राम्यानारण्यांश्च 'देवताभ्यः' यथादैवतं 'प्रत्यौहत्' प्रतिगमितवान् । यस्माच्च एवं प्रजापतिरमन्यत तस्मात् एवं अन्य अपि उक्तेन विधिना आत्मानं पशुं अश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहम् प्रोक्ष्यमाणः आलभ्यमानस्त्वहं मद्दैवत्य एव स्याम् । अन्ये इतरे पशवः ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् । अत एव इदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः । एवं 'एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति' यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यते 'एष ह वा अश्वमेधः' कोऽसौ 'य एषः' सविता 'तपति' जगत् अवभासयति तेजसा 'तस्य' अस्य क्रतुफलात्मनः 'संवत्सरः' कालविशेषः 'आत्मा' शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य तस्यैव कालात्मनो अभिसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुस्वरूपेणैव निर्देशः । 'अयं'

१—"एष वाऽअश्वमेधः"—इति माध्यन्दिनानां पाठः ।

पार्थिवः 'अग्निरर्कः' साधनभूतः 'तस्य' च अग्नेः क्रतौ चित्यस्य 'इमे लोकाः' त्रयोऽपि 'आत्मानः' शरीरावयवाः । तथा च व्याख्यातम्—"तस्य प्राची दिक्" इत्यादिना । 'तौ अग्न्यादित्यौ' एतौ एवंविशिष्टौ 'अर्काश्वमेधौ' क्रतुफले । अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात् क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात् तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वात् फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽश्वमेध इति । तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतौ अग्न्यादित्यौ । 'सा' 'उ' 'पुनः' 'भूयः'—'एकैव देवता भवति' का सा ? 'मृत्युरेव' पूर्वमप्येकैवासीत् क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता । तथा चोक्तम्—"स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" इति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकाल एकैव देवता भवति—मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेद, अहमेव मृत्युरस्मि अश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वक्रियासाधनसाध्येति । सः 'अप जयति' पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युः एनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याह—'नैनं' 'मृत्युराप्नोति' कस्मात् ? 'मृत्युरस्य' एवंविद 'आत्मा भवति' । किंच मृत्युरेव फलरूपः सन् 'एतासां देवतानामेको भवति' तस्यैतत्फलम् ॥८॥ (काण्वानामत्र सप्तमी कण्डिका समाप्ता) ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः श्रीशङ्करभगवद्भिः (काण्व-
पाठानुसारिबृहदारण्यकादौ कृत) अत्रोद्धृत "नैवेह किंचनाग्रे" इत्यस्य ब्राह्मणस्य
भाष्यं समाप्तम् ॥ (१० । ६ । ५) ॥

इति श्रीमच्छंकराचार्यकृतं भाष्यं समाप्तम् ।

(ब्रा) अथ वꣳशः । समानमा साञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्थेर्माहित्थिर्वामकक्षायणाद्वामकक्षायणो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कुश्रेः कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात्कावषेयात्तुरः कावषेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्भु ब्रह्मणे नमः ॥९॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १०-४-८ ॥ (६.५.) ।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १०-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ७५ ॥ षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १०-६ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ३६९ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणेऽग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥ १० ॥

अथ वंश.—समानम् आ साञ्जीवीपुत्रात् । साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेः । माण्डूकायनिर्माण्डव्यात् । माण्डव्यः कौत्सात् । कौत्सो माहित्थेः । माहित्थिर्वामकक्षायणात् । वामकक्षायणो वात्स्यात् । वात्स्यः शाण्डिल्यात् । शाण्डिल्यः कुश्रेः । कुश्रिर्यज्ञवचसो राजस्तम्बायनात् । यज्ञवचा राजस्तम्बायनस्तुरात् कावषेयात् । तुरः कावषेयः प्रजापतेः । प्रजापतिर्ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ९ ॥

वंशब्राह्मणसमाम्नातस्मानानां विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकानामृषीणां मध्येऽग्निरहस्यविद्याप्रवर्तकऋषिप्रवाहमनुक्रामति–अथ वंशः समानम् आसाञ्जीवीपुत्रादिति ॥ ९ ॥

विद्यासम्प्रदायप्रवर्तकानां ऋषीणां वंशः ।

१ स्वयम्भु ब्रह्म	८ वामकक्षायण
२ प्रजापति	९ माहित्थि
३ तुर कावषेय	१० कौत्स
४ यज्ञवचा राजस्तम्बायन	११ मांडव्य
५ कुश्रि –(वाजश्रवस गौतम)	१२ मांडूकायनि
६ शांडिल्य	१३ सांजीवीपुत्र
७ वात्स्य	

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठेऽध्याये चतुर्थं पञ्चमं च ब्राह्मणम् ॥ (१०।६।४–५) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
महाकल्पिक्ष्मासौरित्रिदशानलताधेनुमौवर्गभूमी ।
रत्नोस्रा स्वर्णधारानिद्विपमहितरथौ सायणि विद्गणार्या,
व्यधात्रीद्विश्वचक्रं प्रथितविभिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुक्त ,
कार्पासीयं क्षमावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्य ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमकृशं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमाचिन्त्यार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये दशमकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१०—६) ॥

अग्निरहस्यं नाम दशमं काण्डं समाप्तम् ॥

इति शतपथ ब्राह्मणस्य पूर्वार्द्धं समाप्तम् ॥

इति सायणभाष्यसमेतस्य
श्रीशतपथब्राह्मणस्य
पूर्वार्धं समाप्तम् ।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

एकादशं काण्डम् ११ ।

अथ शतपथब्राह्मणस्योत्तरार्द्धम् ।

अथाष्टाध्यायीनामकं एकादशं काण्डं प्रारभ्यते ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सम्वत्सरो वै यज्ञः प्रजापतिः । (स्तु) तस्यैतद्द्वारं यदमावास्या चन्द्रमा ऽएव द्वारपिधानः ॥ १ ॥

भूतस्तत्र सम्यो ज्योतिष्टोम प्रपञ्चादि । पञ्चमेन वाजपेयराजसूयौ षष्ठादिकाण्डचतुष्टयेन प्रकृतिविकृतिभूतसोम-यागाङ्गभूतमग्निचयनाख्यं कर्म विस्तरेण प्रतिपादितम् । दशमे त रहस्यार्थमुखेन तदाश्रिता पुरुषमतानि विहि-तानि इति पूर्वभागार्थसंक्षेप । उत्तरभागे अश्वमेधपर्यन्तानामश्वमेधान्तराख्यं काण्डं । चतुर्थस्तु ब्रह्म-प्रतिपादको बृहदारण्यकाख्य । तत्र प्रथमे काण्डे पूर्वोक्तमाधानादिकं कर्मानूद्य प्रासङ्गिककालावधिविशेषकलाप-विधि तत्प्रशंसा च क्रियते ।

तत्र तावदग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाग्निष्टोमानां मूलप्रकृतीनां तद्विकृतीनां मासाग्निहोत्रसौत्रामणीविश्वजिदादीनां सर्वेषां श्रौतकर्मणां गार्हपत्याद्यग्निसाध्यत्वात् । तस्य चाधानपवमानेष्टिभ्याम् अग्निसिद्धिरिति न्यायेनाधाननिश्चयत्वा-दाधानमवादौ वक्तव्यम् । तस्य च स्वाभिमतं कालं स्तुवन् यज्ञादीन् सव संवत्सरात्मना निरूपयति–संवत्सरो वै यज्ञ इत्यादिना ।

योऽयं दर्शपूर्णमासादियज्ञात्मक ‘ प्रजापति ’ ‘ स संवत्सरो वै ’ संवत्सरात्मक तत्साध्यत्वात् । ओश्राव-येत्यादि [illegible] साक्षरसाम्यत्वाद्यज्ञस्य प्रजापतित्वम् । तथा च तैत्तिरीयके–ओश्रावयेति चतुरक्षरमिति प्रक्रम्य ‘ एष वै सप्तदश प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्त ’’ (तै. सं. १।६।१०) इत्याम्नात । संवत्सरस्यापि द्वादश मासाः पञ्चर्तव संवत्सर इति सप्तदशावयवत्वसाम्यात् प्रजापतेस्तस्य च तादात्म्यम् । यथा–“ आदित्यो यूप ’’ इत्यत्र तेज सारूप्यात् यूपस्यादित्यात्मना स्तुति । एवमत्रापि सङ्ख्यासारूप्यात् स्तुतिरेव मन्तव्या । वैशब्द उक्तार्थप्रसिद्धिद्योतनार्थ. । तथा च तैत्तिरीयकम्–“ द्वादश मासा पञ्चर्तव ’’ (तै. सं. ५।६।७) इति । हेमन्तशिशिरयो समासेन तावान् संवत्सर प्रजापतिरिति । एवं यज्ञस्य संवत्सरकालात्मकत्वमुक्त्वा केन द्वारेण स प्रवेष्टव्य इत्याकाङ्क्षायामाह–तस्यैतद्द्वारमित्यादि ।

‘ अमावास्या ’ अमेत्ययं शब्द सहशब्दार्थे वर्तते । प्रतिपदादितिथिषु मध्ये यस्या तिथौ अमा सूर्येण सह चन्द्रो वसति साऽमावास्या । अमापूर्वाद्वसे “कहलोर्ण्यत्” (पा. सू. ३।१।१२४) इति ण्यत्प्रत्यय । यद्वा वसुशब्दाभिधेय इन्द्र सार्धमन्यान्यर्थ देवै सह अस्या तिथौ वसतीत्यमावास्या । तथा च तैत्तिरीयकम्–“ अमा वैनोऽद्य वसतीन्द्रो हि देवाना वसु तदमावास्याया अमावास्यात्वम् ’’ (तै. सं. २।५।३) इति । अमावास्येति यदस्ति ‘ एतदस्य ’ संवत्सरात्मनो यज्ञस्य द्वारम् । लौकिकद्वारवत् कर्मानुष्ठानप्रवेशनसाधनमि-त्यर्थ । अमावास्या संवत्सरस्य द्वारं चेत्, तस्य केन चित् द्वारपिधायकेन भवितव्य–किं तदित्यत आह–

चन्द्रमा एवेति । माति प्रतिपदाद्यास्तिथीन्परिच्छिनत्तीति मा । “मा माने” (धा पा. अ, प ५२) [illegible]मादसुन् । चन्द अमृतमयै किरणै सर्वजनाह्लादक । चन्द्रश्चासौ माश्च चन्द्रमा । स ‘ एव द्वारपि-धान , द्वारस्यामावास्यारूपस्य पिधान तिरोधायक । स च अमावास्याया नास्तीत्येतदात्मक विघ्नमेव भवति । अतस्तेनैव द्वारेण यज्ञप्रवेश सुकर इत्यर्थ ॥ १ ॥

तत्र सूर्यदिविकमत्र वेदा क्रमण तु । प्रायश्चित्तप्रधान कृतिजन्मपि निर्णय ॥
जयस्याग्निहोत्रस्य कथा कालपरा तथा । अग्निप्रकथा सम्यक् हविर्यज्ञानाविति ॥
तत्र वै अग्निहोत्रस्यैतस्य नाम्न च कारणम् । आहुतानाहुतसङ्क्रान्तिप्रश्नस्तु निर्णय ॥
पञ्चदशानिर्णयोऽनुशासनविधिस्तत । आदित्यस्याऽऽदानकथा प्रायश्चित्तं तु धर्मधुक् ॥
धर्मेण हता यदित्यभिमतं क्रमस्तु स । व्याख्यातं सचनचार्वैभाववपानाजके ॥

॥ इति एकादशकाण्डप्रतिपाद्यविषयानुक्रमणिकाश्लोका. ॥

स योऽमावास्यायामग्नीऽ आधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत स ततऽ एव स्वर्गं लोकमियादेवं तद्योऽमावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥

(सेऽस्थ) अथ यो नक्षत्रऽआधत्ते । यथा पिहितायां द्वार्यद्वारा पुरं प्रपित्सेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवं तद्यो नक्षत्रऽ आधत्ते तस्मान्न नक्षत्रऽआदधीत ॥ ३ ॥

स योऽमावास्यायामग्नी आधत्ते । यथा विवृतायां द्वारि द्वारा पुरं प्रपद्येत । स तत एव स्वर्गं लोकमियात् । एवं तत् । योऽमावास्यायामाधत्ते ॥ २ ॥

अथ यो नक्षत्र आधत्ते । यथा पिहितायां द्वारि । अद्वारा पुरं प्रपित्सेत् । स जिह्मः पुरः स्यात् । एवं तत् । यो नक्षत्र आधत्ते । तस्मान्न नक्षत्र आदधीत ॥ ३ ॥

इत्थममावास्यां प्रशस्य तत्राधानकर्तव्यतामाह—स य इति । 'यः' कश्चिदग्न्याधित्सुर्भवति । 'सः' सर्वोऽपि यजमानः 'अमावास्यायां' तिथौ । 'अग्नी' प्राधान्यात् गार्हपत्याहवनीयाख्यौ । 'आदधीत' आयतनेषु विधानेन स्थापयेत्, अप्राप्तार्थत्वात्पंचमलकाराश्रयणेन विध्यर्थोऽत्रावगन्तव्यः । दक्षिणाग्नेः सद्भावेऽपि द्वयोरेव प्राधान्यं श्रुत्यन्तरेऽप्याम्नातम्—"उभावग्नी पूर्वेद्युराहिताग्नेरित्याहुः" इति । "उभावग्नी उपस्पृशन्" इति च ।

उक्तममावास्याधानं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथा विवृतायामिति । 'यथा' लोके नगरस्य 'द्वारि' द्वारे 'विवृतायां' उद्घाटितकपाटे सति 'द्वारा' तेन द्वारेण 'पुरं प्रपद्येत' प्रविशेत प्रविश्य च स्वाभिलषितं देशं प्राप्नोति । 'एवं तत्' अमावास्याधानमेतत्सदृशम् अमावास्यायाः संवत्सरात्मकयज्ञद्वारत्वात्, तत्रपिधायकचन्द्रादर्शनेन विवृतत्वाच्च । अपि च आधानतः 'तत एव' अमावास्यारूपद्वारेण यज्ञप्रवेशादेव । 'स्वर्गं लोकं' लोक्यत इति लोकः । सुष्ठु अर्ज्यते शोभनेनार्जनेन गम्यत इति वा स्वर्गः । सर्वजनेनाभिलषणीयं दुःखासम्भिन्नं कर्मफलमित्यर्थः । तथा चाहुः—"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदम्" इति । तादृशं स्वर्गफलं 'इयात्' प्राप्नुयात् । यस्मादेवं अमावास्याधानं प्रशस्तं तस्मादेवममावास्यायामेवाधातव्यमिति युक्तमेवार्थं दार्ढ्यायोपसंहरति—योऽमावास्यायामग्नी आधत्त इति । स य इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ २ ॥

उक्तामावास्याधानप्रशंसार्थमस्मच्छाखायां तैत्तिरीयादिशाखान्तरे च विहितं नक्षत्राधानमनूद्य दूषयति—अथ यो नक्षत्र आधत्त इति ।

अथेति पक्षान्तरद्योतनार्थः । यस्तु यजमानोऽमावास्यां विहाय केवले कृत्तिकादिनक्षत्रे अग्नी आधत्ते पूर्वोक्तमग्न्याधानं कुर्यात् । 'सः' च । 'यथा' नगरस्य 'द्वारि पिहितायां' सत्यां लौकिको जनः । 'अद्वारा'

१—आधत्त इत्यत्र बहुवचनं "दर्शेनैके अन्ववेदपि द्वयोरेव प्रापन्नम्" इत्यादिवत् [illegible] अग्नी आधत्ते इति मूलपुस्तकविरोधप्रसङ्गात् मन्यन्ते "अन्ययोः" इति द्विवचनेन पठनीयमित्यन्ये ।

२—अप्रकाश [illegible] । अतस्तेन [illegible] देशं [illegible] । [illegible] ।

यद्वहरेवैषः । (पो) न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येत तदहरुपवसेत्तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्वे देवा वसन्ति । सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्वऽऋतवः सर्वे स्तोमाः सर्वाणि पृष्ठानि सर्वाणि च्छन्दाᳬसि ॥ ५ ॥

यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद् दृश्येत । तदहरुपवसेत् । तर्हि एष इमं लोकमागच्छति । तस्मिन्निह वसति ॥ ४ ॥

सर्वे देवा वसति । सर्वाणि भूतानि । सर्वा देवताः । सर्वे ऋतवः । सर्वे स्तोमाः । सर्वाणि पृष्ठानि । सर्वाणि छन्दांसि ॥ ५ ॥

दारवोर्जितप्रदेशेन मोहात् 'पुर प्रविविक्षेत्' प्रवेष्टुमिच्छेत् । "प्रवृत्तोऽत्यदगतौ"—(धा.पा दि.प. ६२) इत्यस्मादिच्छार्थे सनि द्विर्वचने । "सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस्"—(पा सू ७ । ४ । ५४) इत्यच इत्वे इस् । "अत्र लोपोऽभ्यासस्य"—(पा सू. ७ । ४ । ५८) इत्यभ्यासलोपः । स च 'अद्वारा पुर' प्रविशन् । 'पुर' पुरोभागे । 'निह्नु' वज्र प्रतिहननान्निर्वर्तनात्यर्थः । अतो 'यो नक्षत्र आधत्ते' तस्य तत्रनक्षत्राधानमनर्थमेव । आधानदिवसे चन्द्रदर्शनेन अमावास्यायाः स्य द्वारस्य पिहितत्वात् तस्य यज्ञप्रवेशो दुष्कर इत्यर्थः । नक्षत्राधान दूषयित्वा समनन्तरोक्तार्थ निषेधति—तस्मान्न नक्षत्र आदधीत इति ॥ ३ ॥

अथाधानोक्तमस्य विवक्षितममावास्याविशेषं दर्शयति—यदहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद् दृश्येत तदहरुपवसेदिति । 'यदह' यस्मिन्नहनि । 'एष' चन्द्रमा । 'पुरस्तात्' पूर्वस्यां 'न दृश्येत' तथा 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिश्यपि न दृश्येत । 'तदह' तस्मिन्नहनि 'उपवसेत्' उपवासो नाम आधानममावास्यायां सम्बन्धि गार्हपत्याधाननिमित्तव्रतचारणाय अवस्थानम् चतुर्दशीयुक्तविरहितामिनीवालीनाममावास्यायामाधान प्रारभेतेत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टाया अमावास्याया कोऽतिशय ? इत्याह—तर्हि ह्येष इमं लोकमागच्छति तस्मिन्निह वसति । "सर्वे देवा वसन्ति, सर्वाणि भूतानि, सर्वा देवता, सर्वे ऋतव, सर्वे स्तोमा, सर्वाणि पृष्ठानि, सर्वाणि छन्दांसि" इति । यस्यां पुरस्तात्पश्चाच्च न सदृश्यते चन्द्रमा । तर्हि तस्याममावास्यायामेव चन्द्रो द्युलोकं विहायेमं 'लोकमागच्छति' आगत्य च 'तस्मिन्' दिवसे इहास्मिन्नेव लोके 'वसति' । अत एव स्मर्यते—"वनस्पतिगते सोमे" इति ॥ ४ ॥

तस्मिन् दिवसे चन्द्रो भूम्यां वसति तदुपजीविनो देवाद्या इमं लोकमविशन्तीत्याह—सर्वे देवा इत्यादि । 'देवाः' इन्द्राद्य ते 'सर्वे' चन्द्रमसो निवृत्या अमावास्यायामस्मिन्नेव लोके 'वसति' । तथा 'भूतानि' लोकान्तरवर्तीनि प्राणिजातान्यपि । तथा अन्या अपि या काश्चन 'देवता' 'सर्वा' इहैव वसन्ति । 'ऋतव' वसन्ताद्या ते अपि चन्द्रगत्यवधानत्वात् तमनुसृत्य वसन्ति । 'स्तोमा' त्रिवृदादय । 'पृष्ठानि' बृहद्रथन्तरवैरूपादीनि । 'छन्दांसि' गायत्र्युष्णिगनुष्टुबादीनि । दिव्यस्यैव चन्द्रमस सोमलतारूपेण भूमावस्थानात् सोमलताभागभूताश्रितदेवाद्या सर्वेऽपि तमनुसृत्य इह लोके सह वसन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सर्वेषु ह वाऽअस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु सर्वासु देवतासु सर्वेष्वृतुषु सर्वेषु स्तोमेषु सर्वेषु पृष्ठेषु सर्वेषु च्छन्दःस्वग्नीऽआहितौ भवतो योऽमावास्या यामाधत्ते तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽआदधीत ॥ ६ ॥

याऽसौ वैशाख्यामावास्या । तस्यामादधीत सा रोहिण्या संपद्यतऽआत्मा वै प्रजा पशवो रोहिण्यात्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठत्यमावास्या वाऽअग्न्याधेयरूपं तस्मादमावास्यायामेवाग्नीऽ आदधीत पौर्णमास्यामन्वारभेतामावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १-१-१ ॥ (१. १.) ॥

सर्वेषु ह वा अस्य देवेषु । सर्वेषु भूतेषु । सर्वासु देवतासु । सर्वेषु ऋतुषु । सर्वेषु स्तोमेषु । सर्वेषु पृष्ठेषु । सर्वेषु छन्दःसु । अग्नी आहितौ भवतः । योऽमावास्यायामाधत्ते । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत ॥ ६ ॥

या असौ वैशाख्यमावास्या तस्यामादधीत । सा रोहिण्या संपद्यते । आत्मा वै प्रजा पशवः । रोहिण्याऽऽत्मन्येवैतत्प्रजायां पशुषु प्रतितिष्ठति । अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपम् । तस्मादमावास्यायामेव । अग्नी आदधीत । पौर्णमास्यामन्वारभेत । अमावास्यायां दीक्षेत ॥ ७ ॥

अस्त्वेवममावास्याविषयः । आधानस्य किं जातमित्यत आह–सर्वेषु ह वा इति । ये देवादयः अमावास्यानुवर्तिनया प्रथमान्तशब्दैर्निर्दिष्टाः तेषु 'सर्वेषु' सत्सु अमावास्याधानकर्तुरग्नी 'आहितौ' स्थापितौ 'भवतः' । उक्तमर्थं निगमयति–तस्मादिति । निगदसिद्धोऽर्थः ॥ ६ ॥

उक्तामावास्यायाः कालविशेषनक्षत्रस्य गुणं विधत्ते–याऽसाविति । विशाखानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासि स वैशाखः, तत्संबन्धिनी या अमावास्या तस्यामग्नी आदधीत । उक्तामावास्यायाः फलविशेषे हेतुमाह–सा रोहिण्येति । 'सा' वैशाखी अमावास्या 'रोहिण्या' संपद्यते रोहिणीनक्षत्रयुक्ता भवति । यतो वैशाख्यां पौर्णमास्यां तत्र विशाखानक्षत्रं । ततः पञ्चदशसु नक्षत्रेषु परिगणितेषु अमावास्यायां रोहिणी भवति । अस्त्वेवं किं तत इत्यत आह–आत्मा वा इति ।

'प्रजा' पुत्रादिरूपा या अस्ति सा 'पशवः' तत्साधनभूतत्वात् । रोहयनशा पश्वादिसमृद्धिरिति तद्व्युत्पत्तेः तथा चैतत्तिरीयकम्–"प्रजापती रोहिण्यामग्निमसृजत तं देवा रोहिण्यामादधत ते सर्वान्रोहानरोहन् तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम्" इति । एवं आत्मा एकदेवतारोहिण्यामग्नि आत्मप्रतिरूपायां मे 'प्रजायां पशुषु' च 'प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति । रोहिण्याधानेन पुत्रपश्वादिसमृद्धो भवतीत्यर्थः । इत्थम आम्नायानं बहुधा प्रशस्य निगमयति–अमावास्या वा अग्न्याधेयरूपमिति । उक्तार्थप्रसिद्धो वै शब्दः । यस्मादुक्तेन प्रकारेण अमावास्यायाः सर्वसम्पादकस्य रूपत्वम् । नक्षत्रानादरमात्रस्य सर्वात्मकस्य दर्शितत्वात् तस्मादित्यादि सिद्धम् । इत्थमाधानेन गार्हपत्यादिग्निरूपसिद्धौ तन्निष्पादना दर्शपूर्णमासानामनिष्पन्नेन प्रारम्भे प्राप्ते तं नियमयति–पौर्ण-

घ्नन्ति वा ऽएतद्यज्ञं । यदेनं तन्वते यन्न्वेव राजानमभिषुण्वन्ति तत्तं घ्नन्ति स यत्पशुँ संज्ञपयन्ति विशासति तत्तं घ्नन्त्युलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याᳬ हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वा एतद्यज्ञं । यदेनं तन्वते । यन्न्वेव । राजानमभिषुण्वन्ति । तत्तं घ्नन्ति । स यत् पशुं संज्ञपयन्ति । विशासति । तत्तं घ्नन्ति । उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ १ ॥

मास्यामिति । अमावास्यायां पवमानेष्टिभिः सहाधाने परिसमाप्ते यद्यपि दर्शयागः प्राप्तावसरः, तथापि आगामि या पौर्णमासी तामन्वारभेत । "अन्वारम्भणीयेष्टिं कुर्यात्, दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादौ दर्शयागस्य प्राथम्यमाम्नायते । कथं 'पौर्णमासयागस्य प्राथम्यमिति । नैष दोषः । पूर्णमासश्च दर्शश्चेति विगृह्य द्वन्द्वसमासे अल्पाक्षरत्वात् दर्शशब्दस्य पूर्वनिपातः, नानुष्ठानापेक्षया । पौर्णमास्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा आगामिन्याममावास्यायां दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेव 'अमावास्यायां दीक्षेत' सोमयागं प्रारभेत । सोमयागस्य च दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं तैत्तिरीयेऽप्याम्नातम्—"यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेत" (तै. स. २।५।६) इत्यादि ॥

ननु 'सोमेन यक्ष्यमाणो न र्तून् प्रेक्षेत नक्षत्रम्" इत्यादि श्रुतेराधानं सोमपूर्वमित्युच्यते । सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदा आधानानन्तरं सोमप्रारम्भ एवात्रमीयते । नैष दोषः । तथाहि आधानं तावत्त्रिविधं—अग्निहोत्रारम्भणामग्निहोत्रसोमेष्टीनां भेदात् । आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः पूर्वं यद्यग्निहोत्रमारभ्यते तदाऽऽधानं होमपूर्वकमित्युच्यते । सोमयाग एवारभ्यते चेत्, तदाऽऽधानं सोमपूर्वमिति गीयते । अथ दर्शपौर्णमासौ वा तर्हि तदाधानमिष्टिपूर्वं भवति । अत्र तु इष्टिपूर्वस्याधानस्य क्रमोऽयमिति न विरोधः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमाऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–१) ॥

एवमाधानस्यामावास्यालक्षणं प्रारम्भकालं निरूप्य दर्शपूर्णमासयोरपि उपवसथकालं निर्णेष्यन् आदौ च तत्रत्यानामाहुतीनां सत्याविशेषमुपजीव्य स्तोतुमुपोद्घातयति—घ्नन्ति वा इति । 'एतत्' एतर्हि इष्टिपशुसोमात्मानं त्रिविधं 'यज्ञं घ्नन्ति' हिंसन्ति ऋत्विग्यजमानाः । 'यत्' यदा 'एनं तन्वते' विस्तारयन्ति ।

१–तथाऽत्र कात्यायनः सूत्रयामास "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वाऽन्येन यजेतेति श्रुतेः, सोमेन वापक्वलससोम"(का श्रौ सू ७।१।१४)इति च । अत्र कर्कोऽप्य । अन्यशब्देन यज्ञस्याभिधानं न जुहोतेरपि । अन्यन यजेतैति वचनात् । तथाच प्रागग्निहोत्रं न निवार्यत इति । ततश्च प्रागग्निहोत्रं हुयत एव तेनाधानस्य होमपूर्वकत्वं निरस्तं भवति । तथा आधानस्य सर्वथैतत्या सर्वथम तत्त्वेन वपक्वलससोमस्याधानतु सोमपूर्वत्वं अनुपक्वलससोमस्याधानतु दर्शपूर्णमासपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वेऽपि चान्ययजतानां सोमानुष्ठानानन्तरं वाचनिकं दर्शपूर्णमासपूर्वकमनारम्भणम् । तथाचैव सूत्रव्याख्याने–वाशब्दश्च व्यवस्थितविभाषार्थः । वपक्वलससोमस्य स सोमपूर्वत्व इतरस्य इष्टिपूर्वत्वमिति । सोमपूर्वत्वेऽपि च अन्येषां यागानां दर्शपूर्णमासपूर्वत्वेन वाचनिकानि कर्कादिभिरुक्तानि । त्रिविधमाधानं निरस्तं भवति । तथा सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तूमिच्छेन नक्षत्रमित्यनेनाधानस्य कालातरो यत । न सर्वार्थताऽप्यपनीयत इति अत्रैव सूत्रे कर्कादिभिरुक्तात् स सोमपूर्वमधानमित्युक्तदोषोऽपि निरस्तो भवति ॥

तꣳ हत्वा यज्ञम् । (म) अग्नावेव योनौ रेतोभूतꣳ सिञ्चत्यग्निर्वै योनिर्य्यज्ञस्य स ततः प्रजायते तद्दशता ऽआहुतीः संपादयेद्याभ्यो वषट्क्रियते॥२॥
(तेऽयं) अयं वै यज्ञो योऽयं पवते। सोऽयमेकऽइवैव पवते सोऽयं पुरुषेऽन्तः प्रविष्टो दशधा विहितः सऽएवं क्लृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनेरधिजायते सैषा दशाक्षरा विराड् सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ३ ॥

त हत्वा यज्ञं अग्नावेव योनौ रेतोभूत सिंचति । अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य । स ततः प्रजायते । तद्दशता आहुतीः संपादयेत् । याभ्यो वषट्क्रियते ॥ २ ॥

अयं वै यज्ञः, योऽयं पवते । सोऽयमेक इवैव पवते । सोऽयं पुरुषेऽन्तःप्रविष्टो दशधा विहितः । स एव क्लृप्तैः प्राणैरग्नेर्योनेरधिजायते । सैषा दशाक्षरा विराट् । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ३ ॥

एतदेव विविच्यते—यन्त्वेवेत्यादिना । 'राजानं' लतारूपं सोमं, 'अभिषुण्वन्ति' निष्पीडयन्तीत्यर्थः । 'पशुं संज्ञपयन्ति' मारयन्तीत्यर्थः । "मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा" (धा. पा. भ्वा.प. ८१२) इति मित्प्रकरणे स्मरणात् । "मितां ह्रस्वः" (पा. सू. ६।४।९२) इति ह्रस्वत्वम् । 'विशासति' विशसनं त्वगस्थ्यादेरवदानीयात् हृदयाद्यवदानस्य पृथगुद्धरणं तत्कुर्वन्तीत्यर्थः । "जक्षित्यादयः षट्" (पा. सू. ६।१।६) इत्यभ्यस्तसंज्ञा । "अदभ्यस्तात्" (पा. सू. ७।१।४) इत्यदादेशः । एवं सोमपशुयागयोर्हननमुक्तम् । अथ हविर्यज्ञेष्वप्युच्यते—उलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्यामिति । 'व्रीहिभिर्यजेतेति' पुरोडाशप्रकृतित्वेन विहिता व्रीहयोऽत्र हविर्यज्ञशब्देन तत्साध्ययागवाचिना विवक्षिताः । ते प्रथमं 'उलूखलमुसलाभ्यां' अवहननेन वितुषीक्रियन्ते । पश्चात् 'दृषदुपलाभ्यां' पिष्यन्त इति हविर्यज्ञस्यैवं परम्परया हननं कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तꣳ हत्वेत्यादि । अभिषवसंज्ञपनावहननैः 'तं' उक्तत्रिविधं 'यज्ञं हत्वा' । अग्निरूपायां 'योनौ रेतोभूतं' कारणरूपतामापन्नम् । 'सिंचति' प्रक्षिपति प्रैट सनुत्पद्यत इति । अग्नेर्यज्ञयोनित्वं प्रसिद्धमित्याह—अग्निर्वै योनिरिति । अग्निरेव खलु 'यज्ञस्य योनिः' उत्पत्तिकारणम् गार्हपत्याद्यग्निसाध्यत्वात्तस्येत्यर्थः । 'स' च रेतोभूतो अग्नौ सिक्तो यज्ञः । 'ततः' तस्मात् योन्यात्मकादग्नेः प्रकर्षेण जायते । एवमग्नेः सकाशात् यज्ञस्योत्पत्तिमुपोद्घातत्वेन प्रतिपाद्य तत्र नामाहुतीनामग्नेरुत्पद्यमानानां दशसंख्यासंपादनं विधत्ते—तद्दशता इति । दशसंख्यासम्पन्नो वर्गो दशता । "पञ्चद्दशतौ वर्गे वा" (पा. सू. ५।१।६०) इति स्मृतेः । तत्र याभ्य आहुतिभ्यः 'वषट्क्रियते' वषट्कारप्रदानात्मिका 'आहुतीः' 'दशताः' दशकसंघातरूपाः 'संपादयेत्' न्यूनाधिकमात्या इत्यर्थः ॥ २ ॥

तस्य दशसंख्यासंपादनस्य प्रयोजनमाह—अयं वै यज्ञ इति । 'योऽयं' वायुरन्तरिक्षे 'पवते' अयमेव खलु 'स' यज्ञः । "वायुरध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते" इत्यादिश्रुतेः । 'सोऽयं' अन्तरिक्षे सञ्चरन् 'एक एव' अनिरूपितभेदः सन् एकरूप एव अन्ते सञ्चरति । योऽयं बाह्यो वायुः 'पुरुषे' मनुष्यादिशरीरे 'अन्तःप्रविष्टः' प्राणो वायुर्भूत्वा चक्षुःश्रोत्रादिप्रदेशकान् विनिर्गच्छन् 'दशधा विहितः' विभक्तः । स एव-

(ओऽथो) अ॒थोऽअ॒पि नव॑ स्युः । (स्तु) तन्न्यू॒नां वि॒राजं॑ करोति प्र॒जन॑नाय॒ न्यू॒नाद्धा इ॒माः प्र॒जाः प्र॒जाय॑न्ते॒ सैषा सं॒पत्स॒ य॒ज्ञः ॥ ४ ॥

(ओऽथो) अ॒थोऽअ॒प्येऽका॒ऽति॑रिक्ता स्यात् । (त्सा) सा प्र॒जाप॑तिम॒भ्यु॒ति॑रिच्यते॒ सैषा सं॒पत्स॒ य॒ज्ञः ॥ ५ ॥

अथो अपि नव स्युः । तन्न्यूना विराजं करोति प्रजननाय । न्यूनाद्धा इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ४ ॥

अथो अप्येकाऽतिरिक्ता स्यात् । सा प्रजापतिमभ्यतिरिच्यते । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ५ ॥

मित्यादि । 'स' जायमान 'यज्ञ.' एवमुदीरितप्रकारेण 'वर्त्मभि' दशभि' 'प्राणैः' सह अग्निलक्षणाया योनेरधिजायते' "अभिपरी अनर्थकौ" इत्यनिरनर्थक' । 'सैषा' आहुतीना दशसख्या दशाक्षरविराट्रूपतया सपन्ना । 'सा' पूर्वोक्ता 'सपत्' एषैव येन विराट्रूपता । यज्ञश्च यो विराट्सपन्न स एव यज्ञ । तत्र दर्शपूर्णमासयो प्रथम पच प्रयाजा' । ततो द्वावाज्यभागौ । आग्नेयः, अग्निषोमीय, उपांशुयाजश्चेति पौर्णमास्यां त्रीणि प्रधानानि । दर्शे आग्नेयोऽष्टाकपाल, वैष्णव उपांशुयाज, ऐन्द्र दधिपय., इति त्रीणि । एव दश वषट्कारप्रदाना आहुतय । एव पशुसोमयोरित्यनेन न्यायेन दशसख्यासपत्तिर्द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

अग्नीषोमीयाभावमस्तु पौर्णमासे अग्नीषोमीययागो नास्ति, अतस्तदपेक्षया नवसख्योपजीवनेन स्तौति–अथो आपि नव स्युरिति । 'अथो' इति प्रकारान्तरद्योतनार्थ. । वषट्कारप्रदाना आहुतयो नवसख्याकाः 'अपि' कदाचित् भवेयु । 'तत्' तदा एतेन 'न्यूना' 'विराज' सपादयति । किमर्थं 'प्रजननाय' प्रजानामुत्पत्त्यै । न्यूनस्य प्रजोत्पत्तिहेतुता प्रसिद्धेत्याह–न्यूनाद्धा इति । न्यूनादेव तु गर्भाशयरूपात् प्रजननस्थानात् 'इमा' मनुष्याद्या 'प्रजा. प्रजायन्ते' सैषेत्यादि सिद्धम ॥ ४ ॥

प्रधानान्तरभाविस्विष्टकृद्यागापेक्षया स्तौति–अथो अप्येकाऽतिरिक्ता स्यादिति । वषट्कारप्रदानाहुतिदशकानन्तरम् स्विष्टकृद्यागरूपा एका स्विष्टकृदाहुतिरूपा 'अतिरिक्ता' विराजो अधिका 'स्यात्' सा प्रजापतिमभिलक्ष्यातिरिच्यते । उभयोरेकत्वसख्यायोग साम्य । 'एषा' प्रजापतिरूपैव एकस्या आहुतेः 'सपत्' तद्वाच यो यज्ञ प्राजापत्यात्मक 'स' एव 'यज्ञ' ॥ ५ ॥

१–इद प्रवचन (कृष्णश्च तुच) मूल, आपस्तम्ब "–यद्यग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नाविष्णू अग्नीषोमौ वा अन्यदेवतामाश्रित्य नाभ्यावर्तते" (पू प १ । ६) विरलम ह । शाङ्खायनसूत्रे तु (१ । ८ । ८) सानाय्ययाजिन अभावे मायाग, असान्नाय्ययाजिनो वैष्णव इति व्याख्यानविकल्प ।

याजुर्वैदिक ग्रन्थे तु काण्ड यत " विष्णुरसि विष्णुरसि । तथा वाष्पर्यन्तरसि । पूर्वाशाशानन्तरेणाग्नीषोमा वा, याज्य (३ । ३ । २३) विष्णुर्मा स्याद्या–इति यजन्" (३ । ३ । २४) इति ।

इत्थ कर्क 'अथ नवसख्या विष्णुरां दृश्यते । अग्ने मौ वा । एव इति इति आज्याय–विष्णुमेदिद विष्णु गते । तत्र असान्नाय्यिना (असोमयाजिनामपि) पौर्णमासे अग्नाविष्णोय उपांशुयाजो नियत एव । दर्शे तु अग्नीषोमीयो वैष्णवो वा उपांशुयाज तेन दशवषट्कारप्रदाना दशाहुतय, न नवेति "।

(ओ३थो) अथोऽअपि द्वेऽअतिरिक्ते स्याताम् । द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ६ ॥

(ओ३थो) अथोऽअपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (द्वं) द्वन्द्वमह मिथुनं प्रजननमथ यज्जायते तत्तृतीयꣳ सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ७ ॥

(ओ३थो) अथोऽ अपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्युः । (स्त) तद्यथैकैव चतस्रस्त्रयो वा ऽइमे लोकास्तदिमानेव लोकांस्तिसृभिराप्नोति प्रजापतिर्वाऽ अतीमांल्लोकांश्चतुर्थस्तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति सैषा संपत्स यज्ञः ॥ ८ ॥

अथो अपि द्वे अतिरिक्ते स्याताम् । द्वद्वं वै मिथुनम् । प्रजननं मिथुनम् । एवैतत्प्रजननं क्रियते । सैषा सपत् । स यज्ञः ॥ ६ ॥

अथो अपि तिस्रोऽतिरिक्ताः स्यु । द्वद्वमह मिथुनं प्रजननम् । अथ यज्जायते तत्तृतीयम् । सैषा सपत् । स यज्ञः ॥ ७ ॥

अथो अपि चतस्रोऽतिरिक्ताः स्यु । तद्यथैका । एव चतस्रः । त्रयो वा इमे लोकाः । तदिमानेव लोकांस्तिसृभिराप्नोति । प्रजापतिर्वा अतीमांल्लोकांश्चतुर्थः । तत्प्रजापतिमेव चतुर्थ्याऽऽप्नोति । सैषा संपत् । स यज्ञः ॥ ८ ॥

इयमिष्टिविषये स्विष्टकृत संपत्तिमभिधाय पशुयागविषयो विशेषो विद्यते इत्यभिप्रेत्य प्रतिपादयति—अथो अपि द्वे इति । तत्र हि वनस्पतियाग स्विष्टकृद्यागश्चेति 'द्वे' आहुती अधिके 'स्यातां' तत्र हि द्वित्वसङ्ख्यया प्रजोत्पत्तये मिथुनरूपतासंपत्ति प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । सैषा संपदिति उक्तार्थनिगमनम् ॥ ६ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोरनुयाजसङ्ख्योपजीवनेन संपत्तिमाह—अथो अपि तिस्र इति । अनुयाजयागरूपा 'तिस्र' आहुतय प्रकृताद्दाहुतिदशकादधिका भवेयु । 'अह' शब्दो अवधारणे । स्त्रीपुंसरूप द्वद्वमेव खलु 'प्रजनन' प्रजोत्पादकम् । अथ नन्तरं तस्मात् द्वद्वात्, यदपत्य 'जायते' 'तत् तृतीय' मिति अन्त्यपुत्ररूपास्त' आहुतय इत्यर्थ । सैषेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

इयमेकैक स्रुचा स्विष्टकृदनुयाजा सभूयापि प्रशसति—अथो अपि चतस्र इति । प्रयुदीरितात् प्रधानसंबंधात् आहुतिदशकात् 'चतस्र' स्विष्टकृदनुयाजरूपा आहुतय 'अतिरिक्ता' भवेयु । यद्वा सोमस्त्वष्टा देवपत्नयोऽग्निर्गृहपतिरिति चत्वार पत्नीसंयाजा । तेऽपि उक्तादशकादतिरिच्यत इति । तदपेक्ष्या चतस्र इत्येतत् व्याख्येयम्—तद्यथैकैवमित्यादि । तत्र चतसृभिरेका । यथा एका अतिरिक्ता प्रजापतिरूपेण सपन्ना । एव चतस्रोऽपि पर्यवसानद्वारा प्रजापतिमेवाप्नोति सैषा संपत्तिरूपेण संपद्यत इत्यर्थ । तामेव संपत्तिमाह—त्रयो वा इमे लोका इति । प्रजापतिर्वा इत्यादि । पूर्वाभिस्तिसृभिराहुतिभि प्रजापति पृथिव्यादीन् त्रीन् लोकानतिक्रम्य 'प्रजापति' एव हि तदपेक्षया 'चतुर्थ' चतु सङ्ख्यापूरक । तत्तस्मात् 'चतुर्थ्या' आहुत्या 'प्रजापतिमेव' प्राप्नोति । सैषा संपदिति उक्तार्थनिगमनम् ॥ ८ ॥

स यद्द्वाभ्यामूनं तदूनम् । (५ँ) सोऽयज्ञो यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदति-रिक्तꣳ सोऽयज्ञः सैषैव दशत्यधिसंपदेषा विꣳशत्यामेषाऽऽसहस्रात् ॥९॥

(द्वा) आजिं वा ऽएते धावंति । ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते स वै पञ्च-दश वर्षाणि यजेत तेषां पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयस्तद्रात्रीराप्नोति ॥ १० ॥

स यद्द्वाभ्यामूनं तदूनम्, सोऽयज्ञः । यत्पञ्चभिरतिरिक्तं तदतिरिक्तम् । सोऽयज्ञः । सैषैव दश-त्यधिसंपत् । एषा विंशत्याम् । एषाऽऽसहस्रात् ॥ ९ ॥

आजिं वा एते धावंति, ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजंते । स वै पंचदश वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयः, तद्रात्रीराप्नोति ॥ १० ॥

एवमेकेन न्यूनत्वं चतुर्भिरतिरिक्तत्वं च प्रतिपाद्य प्रशंसा कृता । एवं द्वाभ्यां न्यूनत्वं पंचभिरतिरिक्तत्वं च प्रदर्श्य कस्मान्न स्तूयत इत्याशङ्क्याह—स यद्द्वाभ्यामिति । ' स ' इति प्रसिद्धौ । लिंगव्यत्यय । यज्ञस्तत्रापि ' अंग ' द्वाभ्यां न्यूनं भवति । ' तत् ' ऊनमेव न संपूर्णं अत एव अयज्ञः स भवति । ' यत् ' तु यज्ञस्यापि अंगं पंचसंख्यया ' अतिरिक्तं ' तत् अतिरिक्तमेव यज्ञशरीरमतिक्रम्य वर्तते । अत सोऽपि ' अयज्ञ ' भवति " हानिवदंगानामतिरेकोऽपि विरोध " इति न्यायात् । मंत्रवर्णादपि अयमर्थो अवगम्यते " अतिरिक्तं यच्च कर्मणो हीनम् " इति । तस्मादत्र एकेन न्यूनत्वस्य चतुर्भिरतिरेकस्य प्रागुदीरितरीत्या संपत्तिहेतुत्वेन यज्ञसमृद्धिकरत्वात् उपन्यास , तद्राहित्यात् द्वाभ्यामूनत्वस्य पंचभिरतिरेकस्य चानुपन्यास , इति विभागो द्रष्टव्य । प्रकृतां संपत्तिं निगमयति—सैषेति । त्रिंशत्प्रभृतिषु दशकेषु एवमेषा अनुसंधेया । तत उपर्यपि ' आसहस्रात् ' यावत्सहस्रसंख्या पूर्यते तावत्पर्यंतम् एकैकं दशकं विभज्य एषा विराट् संपत्ति ज्ञातव्येत्यर्थ । ' एवकार ' प्रकारांतरव्युदसनार्थ । ' अधि ' सप्तम्यर्थानुवादी । ' दशतौ ' दशवर्गे ' एषा ' उक्ता संपत् ज्ञातव्येत्यर्थ ॥ ९ ॥

यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येक पक्ष । त्रिंशतं वा वर्षाणीति पक्षांतरम् । तदिदानीं प्रतिपाद्यते—आजिं वा एत इति । क्रियाते प्राप्तव्यो अवधि ' आजि ' ' ये दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते ' ' एते ' आजिमेव खलु धावति । अतो यावता कालेनाजि प्राप्यते तावत्ताभ्यां यष्टव्यम् । ननु कियता कालेन तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्य तदुचितं कालं विधत्ते—स वै पंचदशवर्षाणीति । तावता कालेन संवत्सरात्मकस्य यज्ञस्य रात्रिलक्षणार्द्धभागप्राप्तिमाह—तेषां पंचदशानामिति । एकैकस्मिन् वर्षे चतुर्विंशतिसंख्याका दर्शपूर्णमासयागा , तेषां पंचदशसंख्यया गणने सति षष्ट्युत्तरा त्रिशती संख्या संपद्यते । एकस्मिन् वत्सरे विद्यमाना रात्रयोऽपि तावत्य । अतस्तत्संख्याकैर्यागैस्ता रात्रीराप्नोतीत्यर्थ ॥ १० ॥

(त्य) अथापराणि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत । तेषाम्पञ्चदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च सम्वत्सरस्याहानि तदहान्याप्नोति तदेव सम्वत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥

मर्त्या ह वाऽअग्रे देवा आसुः । स यदैव ते संवत्सरमापुरथामृताऽआसुः सर्वं वै सम्वत्सरः सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यँ सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ १२ ॥

सऽ आजिसृतामेकः । (को) सऽ एवं विद्वांस्त्रिँशतं वर्षाणि यजते तस्मादु त्रिँशतमेव वर्षाणि यजेत यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादथोऽ अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेतात्र ह्येव सा संपत्संपद्यते द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वेऽ अमावास्येऽ अत्रो ऽएव खलु सा सम्पद्भवति ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-२ ॥ (१. २.) ॥

अथापराणि पंचदशैव वर्षाणि यजेत । तेषां पंचदशानां वर्षाणां त्रीणि चैव शतानि षष्टिश्च पौर्णमास्यश्चामावास्याश्च । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । तदहान्याप्नोति, तदेव संवत्सरमाप्नोति ॥ ११ ॥

मर्त्या ह वा अग्रे देवा आसुः । स यदैवते संवत्सरमापुः । अथामृता आसुः । सर्वं वै संवत्सरः, सर्वं वा अक्षय्यं एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । अक्षय्यो लोकः ॥ १२ ॥

स आजिसृतामेकः । स एवं विद्वांस्त्रिंशतं वर्षाणि यजते । तस्मादु त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेत । यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यात् । अथो अपि पंचदशैव वर्षाणि यजेत । अत्र ह्येव सा संपत्संपद्यते । द्वे हि पौर्णमास्यौ यजते द्वे अमावास्ये । अत्रो एव खलु सा संपद्भवति ॥ १३ ॥

संवत्सरसत्रविनाम्नामसत्त्वे पुनः पञ्चदश वर्षाणि ताभ्यां यष्टव्यमिति विधत्ते—अथापराणीति । 'तेषां पञ्चदशानां' इत्यादि पूर्ववद्योज्यम् ॥ ११ ॥

एवमुक्तमहोरात्रविभागेन संवत्सरात्मानमनूद्य स्तौति—मर्त्या इति । पुरा खलु मरणधर्माणः 'देवाः' बभूवुः । 'ते' यस्मिन् काले उक्तरीत्या 'संवत्सरमापुः' अथानन्तरम् 'अमृताः' ते बभूवुः मर्त्यतां परित्यज्य देवत्वं प्राप्ताः । अतः संवत्सरव्याप्तिरेवामृतत्वप्राप्तिरितीमर्थः । एतदेवोपपादयति—सर्वं वा इति । सर्वस्यात्मको हि 'संवत्सरः' तत्रैव तस्योत्पत्तेः । सर्वात्मकं हि वस्तु 'अक्षय्यम्' । अक्षय्येनैतत् कर्म शक्यम् । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा. सू. ६।१।८१) इति निपात्यते । एतेन संवत्सरप्राप्त्यैनैव 'अस्य' दर्शपूर्णमासयाजिनः 'सुकृतमक्षय्यं' क्षयरहितं 'भवति' । तत्फलभूतो लोकश्च तथा भवति ॥ १२ ॥

स च 'आजिसृतां' जगद्व्यापारनिर्वाहार्थमुत्पादकनादिस्थानविशेषं नियमेन प्राप्नुवतां सूर्यादीनां मध्ये स्वयमप्येको भवति, 'एवं विद्वान्' उक्तप्रकारेण संवत्सरत्वमस्यात्मनि जानन् यो यजमानः त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं यजेत । प्रतिपादितमर्थं निगमयति—तस्मादु त्रिंशतमेवेति ।

पौर्णमासेनेष्ट्वा । (इष्ट्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृधेऽनु निर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजतऽ आमावास्येनेष्ट्वाऽदित्यै चरुमनु निर्वपति तेन यथेष्ट्यैवं यजते ॥१॥

स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा(इष्ट्वेन्द्रा)इन्द्राय विमृधेऽनु निर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताऽ यैतदग्नीषोमीयं पौर्णमासꣳ हविर्भवति तत्र नेन्द्राय त्वेति किंचन क्रियतऽ एतेनो हास्यै तत्सैन्द्रꣳ हविर्भवत्येतेन सैन्द्रो यज्ञोऽथ यद्विमृधे त्वेति सर्वाऽ उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हन्ति ॥ २ ॥

पौर्णमासेनेष्ट्वा इंद्राय विमृधेऽनु निर्वपति, तेन यथेष्ट्या एवं यजते । आमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनु निर्वपति, तेन यथेष्ट्या एवं यजते ॥ १ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, इंद्राय विमृधेऽनुनिर्वपति । इंद्रो वै यज्ञस्य देवता । अथैतत् अग्नीषोमीय पौर्णमासं हविर्भवति । तत्र नेंद्रायत्वेति किंचन क्रियते । एतेनो हास्यै तत्सैंद्रं हविर्भवति । एतेन सैंद्रो यज्ञः । अथ यद्विमृधे त्वेति । सर्वा उ हि मृधो नाष्ट्राः पौर्णमासेन हंति ॥ २ ॥

यस्तु दर्शपूर्णमासारम्भकाले आवृत्तिगुणविशिष्टौ तौ आरभमाणो दाक्षायणयज्ञयाजी स्यात् तस्य विशेषमाह-यद्यु दाक्षायणयज्ञी स्यादिति । ' यद्यु ' यदि तु तदा दाक्षायणेनेष्टवान् स्यात् ' पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत ' न हि 'त्रिंशत वर्षाणि ' कुत इत्यत आह-अत्र ह्येवेति । ' सा ' प्रागुक्ता अहोरात्रविभागेन संवत्सरप्राप्तिरूपा ' संपत् ' तत्रोपपत्तिमाह-द्वे हीति । एवं प्रतिपर्व द्विरावृत्त्या अनुष्ठिते सति त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन या संपत् भवति । अत्र दाक्षायणयज्ञयागे पञ्चदशवर्षानुष्ठानेऽपि सा सम्पद्भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश काण्डे प्रथमाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११-१-२) ॥

पौर्णमासयागे दर्शयागे च निवृत्ते क्रमेणानुनिर्वाप्य हविर्विधत्ते-पौर्णमासेनेष्ट्वेति । विमृधति शत्रून् हिनस्तीति कृतगुणकायेन्द्राय ' अनु ' पौर्णमासयागानन्तरं एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । ' तेन ' हविषा ' यथेष्ट्या ' येन प्रकारेण प्राच्यांगकलापेन पूर्णमासेष्टिः क्रियते, एवमनेनैव प्रकारेण यजेत । तथा अमावास्यानुष्ठेयेन दर्शयागेनेष्ट्वा, ' अदित्यै ' अदितिदेवताकं ' चरुमनुनिर्वपति ' । तेन यथेष्ट्या इति अनुष्ठानप्रकारोपदेशः । उभयत्र क्त्वा श्रुत्या समानकर्तृकत्वप्रतीतेः । " वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत " इत्यादिवत् आंगांगिभावोऽवगन्तव्यः ॥ १ ॥

वैमृधस्य हविषोऽनुनिर्वपणमनूद्य स्तौति-स यत्पौर्णमासेनेति । इंद्रो वा इत्यादि । ' इन्द्र ' खलु ' यज्ञस्य ' प्रधानभूता ' देवता ' । अथैवं सति यदेतत् पौर्णमासमग्नीषोमीयदेवताकं हविर्भवति । तत्र ' इन्द्राय त्वा ' इत्याद्युद्दिश्य ' किंचन ' किमपि हविर्न ' क्रियते ' अतस्तत्र इन्द्रसम्बन्धविरहात् स यज्ञो देवता-

(न्त्यु) अथ युदामावास्येनेष्ट्वा । (ष्ट्वाऽदि) अदित्यै चरुमनु निर्व्वपत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं युच्चन्द्रमाः स यत्रैषुऽएतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तुनैतदनद्धेव हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमिमं वै पृथिव्यदितिः सेयमद्धा सेयं प्रतिष्ठितैतेनो हास्यैतदुद्धेव हविर्भवत्येतेन प्रतिष्ठितमेतन्नु तद्यस्मादनु निर्व्वपत्यथ यस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ३ ॥

(त्त्र) स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । (ष्ट्वेन्द्रा) इन्द्राय विमृधेऽनु निर्व्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत्सेन्द्रं हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

अथ यत्, आमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनु निर्वपति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम् । यच्चंद्रमाः, स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे । तनैतदनद्धेव हविर्भवति । तेनाप्रतिष्ठितम् । इयं वै पृथिव्यदितिः । सेयमद्धा । सेयं प्रतिष्ठिता । एतेनो हास्यैतदद्धेव हविर्भवति । एतेन प्रतिष्ठितं । एतन्नु तत् । यस्मादनु निर्वपति । अथ यस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ३ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, इंद्राय विमृधेऽनु निर्वपति । सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति । सर्वो वै यज्ञ इंद्रस्यैव संपत् । सर्वो यज्ञ इंद्रस्यैव । ऐतेनो हास्यैतत्सेंद्रं हविर्भवति । एतेन सेंद्रो यज्ञः ॥ ४ ॥

शून्य एव स्यात् । एतेनैव हविषा अस्य पूर्णमासयागेन देवस्य अग्नीषोमीययागस्य तदपि हविरिंद्र इन्द्रदैवत्य भवति । एतेनैव हविषा यज्ञश्च देवताभेदेन सेन्द्रो भवति । इत्य इन्द्रायेति विशेष्याभिप्रायेण स्तुत्वा विशेषणाभिप्रायमाविष्करोति—अथ यद्विमृधे तेनेति । एतेन विशेषणेन सर्वा एव विमृधो हिंसा ' नाशा. ' नाशकारिणी प्रजा पौर्णमासयागेन हतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

दर्शयागे विहितमनुनिर्वाप्य हविरनूद्य स्तौति—अथ यदामावास्येनेति । एष वा इत्यादि । ' एष ' दृश्यमानश्चन्द्रमा खलु लताख्य ' सोम ' भूत्वा ' देवानामन्न ' भवति । स एव अन्नरूपश्चन्द्रमा ' यत्र ' यस्मिन् हविर्विषये ' एतां रात्रिं ' अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ५) । अमावास्यादिवसस्य यावती रात्रि, तावति काले न पूर्वस्यां दिशि दृश्यते । नापि प्रतीच्यां ' तेन ' सोमादर्शननिमित्तेन । एतदामावास्यं हवि ' अनद्धेव ' असत्यमिव असदिवेव ' भवति ' तेनैव कारणेन ' अप्रतिष्ठित ' निराधारं च भवति, हविराधारस्य सोमस्यादृश्यमानत्वात् । तस्य दोषद्वयस्य समाधानार्थं आदित्यस्य हविषो निर्वापं स्तौति—इयं वै पृथिव्यदितिरिति । ' अद्धा ' प्रत्यक्षतया सत्यरूपा (सद्रूपा) सर्वाधारत्वात् ' प्रतिष्ठिता ' समाश्रयणम् । अनुनिर्वापपक्षं निगमयति—एतन्नु तदिति । ' यस्मात् ' कारणात् उक्तं हविरिदं ' अनुनिर्वपति ' तत्कारणं एतत् समनन्तरं प्रतिपादितम् । ' नु शब्द ' पक्षविशेषाविष्करणे । अथानुनिर्वाप्याभावपक्षमभिधत्ते—अथ यस्मादिति । यस्मात् कारणात् उक्तहविर्द्वयस्य अनुनिर्वापो न कर्तव्य । तत्कारणमुच्यत इति शेषः ॥ ३ ॥

उक्तस्य प्रयोजनस्य अनुनिर्वाप्यप्रयोगाभावेऽपि सिद्धिं वक्तु तदनुवदति—स यत्पौर्णमासेनेति । ' मे

(श्रोऽथ) अथ यदामावास्येनेष्ट्वा । (ष्ट्वाऽदि) अदित्यै चरुमनु निर्वपत्यामावास्यं वाऽ अनुनिर्वाप्यं पौर्णमासेन वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तस्माऽ एतद्वृत्रं जघ्नुषे देवाऽ एतद्धविरनुनिरवपन्यदामावास्यं किमनुनिर्वाप्येऽनु निर्वपेदिति तस्मान्नानु निर्वपेत् ॥ ५ ॥

(त्स) स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा । (ष्ट्वाऽथा) अथान्यद्धविरनु निर्वपत्यामावास्येनेष्ट्वाऽथान्यद्धविरनु निर्वपति द्विषन्तꣳ ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽ आमावास्येनामावास्याम-सपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

अथ यत् आमावास्येनेष्ट्वा, अदित्यै चरुमनुनिर्वपति । आमावास्यं वा अनुनिर्वाप्यम् । पौर्णमासेन वा इंद्रो वृत्रमहन् । तस्मा एतद्वृत्रं जघ्नुषे । देवा एतद्धविरनुनिरवपन् । यदामावास्यम् किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति । तस्मान्नानुनिर्वपेत् ॥ ५ ॥

स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा, अथान्यद्धविरनुनिर्वपति । आमावास्येनेष्ट्वा, अथान्यद्धविरनुनिर्वपति । द्विषन्तं ह स भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयते । अथ यः पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजते, आमावास्येनामावास्यम् । असपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

मदीय 'यज्ञ' 'सेन्द्र' इन्द्रसहित असद्भवेत् इत्यनेनाभिप्रायेण हि वैमृधस्यानुनिर्वाप. क्रियते । तत्र सैंद्रत्वमन्यथाऽपि सिध्यति । कुत ? 'सर्वो हि 'यज्ञ इन्द्रस्यैव' इत्यक । अथ तस्य न पृथगिन्द्रसम्बन्धोऽपेक्षित । एतेनैवास्य यजमानस्य पौर्णमास हवि. सेन्द्रमिन्द्रवद्भवति । तत्साध्यो यज्ञश्च 'सेन्द्र' इन्द्रसहित एव भवति । अत ऐन्द्रस्य हविष अनुनिर्वापापेक्षा न विद्यत इत्यर्थ· ॥ ४ ॥

दर्शयागेऽनुनिर्वाप्यस्यापि प्रयोजनमर्थवादपुर सर समर्थयति-अथ यदामावास्येनेति । आमावास्यमित्यादि । पौर्णमासयागेन वृत्र हतवन्त इन्द्राय देवा. 'एतदामावास्य' हविरनुनिरवपन् पौर्णमासयागस्यानुनिर्वाप्य कुर्वन् तस्मादामावास्य हविरेवानुनिर्वाप्यम् । तदनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वाप्यान्तरमपेक्ष्यते सम्भवति वा ? तस्मादनुनिर्वाप्यस्य सतो दर्शयागस्यानुनिर्वाप्यहविरन्तरापेक्षाविरहात् आदित्यं हविर्नानुनिर्वपेदित्यर्थ ॥ ५ ॥

इममेव पक्षमुपोद्बलयितु अनुनिर्वाप्यपक्षे दोषमाह-स यत्पौर्णमासेनेत्यादि । यजमानस्थानीयौ हि दर्शपूर्णमासौ, भ्रातृव्यस्थानीयमन्यद्धवि, यदि तदनुनिर्वपेत् तर्हि सोऽध्वर्युर्यजमानस्य 'भ्रातृव्य' 'प्रत्युच्छ्रयते' प्रतिपक्षत्वेनोच्छ्रितमुन्नत करोति । अत पौर्णमास्याममावास्यायां च दर्शपूर्णमासयागावेव कर्तव्यौ, नान्यत किंचिद्धविरिति । अनुनिर्वाप्यमित्युपसंहरति-अथ यः पौर्णमासेनैवेति । असपत्ना हैवेति । 'असपत्ना' शत्रुरहिता, अत एव 'अनुपबाधा' तत्कृतबाधारहिता च 'अस्य' यजमानस्य यागफलरूपा श्रीर्भवति ॥ ६ ॥

पौर्णमासेन वै देवाः । पौर्णमासीं यजमानाऽआमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायंत स यो हैवं विद्वान्पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतऽ आमावास्येनामावास्यां क्षिप्रऽएव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजायते स यद्यनु निर्वपेद्दद्याद्दक्षिणान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्य्यं ऽइति न्वनुनिर्वाप्य-स्याथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासीं यजमानाः, आमावास्येनामावास्याम् क्षिप्र एव पाप्मानम-पाघ्नत । क्षिप्रे प्राजायंत । स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजते-आमावास्ये-नामावास्याम्, क्षिप्र एव पाप्मानमपहते । क्षिप्रे प्रजायते । स यदि अनुनिर्वपेत् दद्याद्दक्षिणाम् । नादक्षिणं हविः स्यात्, इति ह्याहुः । दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषा दक्षिणा यदन्वाहार्यः । इति न्वनुनिर्वा-प्यस्य । अथाभ्युदितस्य ॥ ७ ॥

अत एव, अनुनिर्वाप्यरहितयोरेवैनयोरनुष्ठानं पाप्महतिहेतुत्वेन प्रजातिहेतुत्वेन च प्रशंसति-पौर्णमासेन वै देवा इत्यादि । 'पौर्णमासीममावास्याम्' अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा. सू. २ । ३ । ५) । सर्वासु पौर्णमासीषु पौर्णमासेनैव यागेन नानुनिर्वाप्येन, हविषा । एवं सर्वास्वमावास्यासु आमावास्येनैव हविषा नान्येन । एवं कर्म कुर्वन्तो देवा 'क्षिप्रे' अल्प एव काले कृत्स्नपापक्षयं पुत्रपौत्रादिलक्षणप्रजासमृद्धिं च प्राप्नुवन् । अत इदानीन्तनस्यापि तथा कुर्वाणस्य यजमानस्य तत् फलद्वयं भवतीत्यर्थः । इत्थं पक्षद्वयप्रति-पादनेनानुनिर्वाप्यस्य हविषो विकल्पोऽयं षोडशीग्रहणवत्सिद्धः । तत्रानुनिर्वापपक्षे तस्य प्रातिस्विकं यत्कि-ञ्चित् दक्षिणात्वेन दातव्यमिति विधत्ते-स यद्यनु निर्वपेदिति । तत्र दक्षिणादाने हेतुरुच्यते-नादक्षिण-मिति । 'न' खलु दक्षिणारहितं च 'यत्' किंचिद्धविः 'स्यात् इति' यतः 'आहुः' ब्रह्मवादिनः, अतोऽत्रापि दक्षिणा दातव्येति ।

ननु अनुनिर्वाप्ययोर्वैमृधादियोर्हविषोर्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वात् तद्दक्षिणयैव प्रयाजादिवत् दक्षिणावत्त्वेन पृथग्दक्षिणाकाङ्क्षाविरहात् दक्षिणान्तरविधानमसङ्गतमित्यत आह-दर्शपूर्णमासयोर्ह्येवैषेति । 'अन्वाहार्य इति' या अस्ति । एषा दर्शपूर्णमासयोरेव दक्षिणा, न तु 'अनुनिर्वाप्यस्य' हविषः । तस्य वक्ष्यमाणत्वानि-

---

१-अत्र वैकल्पिकमनुनिर्वाप्यमिदं हविः वाजसनेयिसूत्रकारादिभिः ... । तथा कात्यायनः "ऐन्द्राग्नमिष्टि एकादश-कपालं पौर्णमासमनु, आदित्यं, आदित्यमन्वादित्यम्" (का श्रौ सू. ४ । ५ । २२-२५) अत्र देविकाहवींषि ... एवं ... अनन्तरं एव ... । [illegible] "इत्र काले ऽनुनिर्वापो देवतार्पणं हविः । अतो वै ... " इति ।

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वो नोदेतेत्यभ्रस्य वा हेतोरनिर्ज्ञाय वाऽथोतोपवसन्त्यथैनमुताभ्युदेति स यद्यगृहीतथ्ँ हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदुपेत्य व्रतचर्य्यां यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रति प्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥

नैमित्तिकी निरविष्का अभ्युदयेष्टिः ।

तद्धैके दृष्ट्वोपवसन्ति । श्वोनोदेतेति । अभ्रस्य वा हेतो. । अनिर्ज्ञाय वा । अथ उत उपवसन्ति । अथैनमुताभ्युदेति । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात् । प्रज्ञातमेवैतत् । उपेत्य व्रतचर्यां । यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविः आतञ्चनं तत्कुर्वन्ति । प्रति प्रमुञ्चन्ति वत्सान् तान्पुनरपाकुर्वन्ति ॥ १ ॥

तेन प्रयाजादिवैकल्यात् । ऋत्विग्गानयर्थं पृथगेव दक्षिणा दातव्येत्यभिप्राय । प्रकृतमर्थमुपसंहरति–इति न्वनुनिर्वाप्यस्येति । 'अनुनिर्वाप्यस्य हविष' या मीमांसा 'इति' अनेन प्रकारेण कृतेत्यर्थ । वार्त्रघ्नमागन्तोर्जातस्य विषय दर्शयति–अथाभ्युदितस्येति । सामान्ये हविषि निरुप्ते सति यदि चन्द्रोऽभ्युदियात् तस्याभ्युदितस्य हविषो नैमित्तिकस्य प्रयोग इत परमभिधीयत इति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य परिज्ञानार्थो विभागनिर्देश ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । ३) ॥

अभ्युदयनिमित्त कर्म विधित्सुस्तस्य निमित्तस्य सम्भवमादौ कथयति–तद्धैक इति । तत्र दर्शपूर्णमासयागविषये 'एके' शाखिन चतुर्दश्यामपराह्णे प्रमाणसमये प्राच्या दिशि चन्द्र 'दृष्ट्वा उपवसन्ति' अन्वाधानादि उपवसथकर्म निर्वर्तयन्ति । तेषामयमभिप्राय 'श्व' परस्मिन् दिवसे प्रातःकाले चन्द्र 'नोदेता' नोदेष्यतीति । भविष्यदनद्यतनेलुट् (पा सू, ३ । ३ । १५)। तत्र वास्य हेतो मेघावरणनिमित्तात् । 'अनिर्ज्ञाय' तिथिनिर्णयमज्ञात्वा 'वा' । 'अथ उत' इति पदच्छेद । उतशब्दो अप्यर्थे । अथापि कालनिर्णयाभावेऽपि उपवसन्ति । अकाले यद्यपरस्य कर्म अन्वाधानादिकं कुर्मीति यावत् । अथानन्तर यागदिवसे 'एनं' यजमान चन्द्रोऽभ्युदेति । चतुर्दश्यामभ्रतया चन्द्रकलादर्शन तस्य भवतीत्यर्थ । एव निमित्तस्य समारम्भो । चन्द्रदर्शने सति कालविशेषोपलम्भेन कर्तव्यमुपदिशति स यद्यगृहीतमिति । अगृहीतमनिरुप्तमित्यर्थ । यद्दिवसे हविर्निर्वापात् पूर्वं अकाले कर्म प्रक्रान्तमिति 'यदि' ज्ञायेत तदा 'प्रज्ञातमेव' । एतावत प्रयोगजात कृत निश्चित्य तदनन्तरमामावास्यामिति । 'उपेत्य' वक्ष्यमाणेन 'व्रतचर्यां' व्रतस्य नियमस्याचरण कार्यं । का पुनरसाविति आह–यत्पूर्वेद्युरिति । 'पूर्वेद्यु' सायं 'दुग्ध' पयो दध्यात्मना विपक्वं परस्मिन् दिवसे पुनरपाकृतस्य सायदोहरूपस्य हविष 'आतञ्चनार्थ' तत्कुर्यु । प्रातर्दोहार्थं येऽभ्युपाकृता वत्सास्तान् प्रतिप्रमुञ्चन्ति पुनर्मातृभि सङ्गमयेयु । एव कृत्वा पुन सायदोहार्थं 'तान् वत्सान्' 'पुनरपाकुर्वन्ति' मातृभ्य पृथक् कुर्यु ॥ १ ॥

तानपराह्णे पर्णशाखयाऽपाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातमामावास्यꣳ हविरेवमेव तद्यदु व्रतचर्य्या वा नोदाशꣳसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियादितरथो तर्हि कुर्य्यादेतानेव तण्डुलान्त्सुफलीकृतान्कृत्वा स येऽणीयाꣳसस्तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालं पुरोडाशꣳ श्रपयति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यत्पूर्वेद्युः । (र्दु) दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रेऽथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय तांस्तण्डुलाञ्छृते चरुꣳ श्रपयति चरुरु ह्येव स यत्र क्व च तण्डुलानावपति ॥ ३ ॥

तानपराह्णे पर्णशाखयाऽपाकरोति । तद्यथैवादः प्रज्ञातम् आमावास्यं हविः । एवमेव तत् । यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशंसेत । गृहीतं वा हविरभ्युदियात् । इतरथो तर्हि कुर्यात् । एतानेव तण्डुलान् सुफलीकृतान् कृत्वा स येऽणीयांस'--तानग्नये दात्रेऽष्टाकपालं पुरोडाशं श्रपयति ॥ २ ॥

अथ यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि तदिन्द्राय प्रदात्रे । अथ तदानीं दुग्धे विष्णवे शिपिविष्टाय तांस्तण्डुलान् शृते चरुं श्रपयति । चरुरु ह्येव स' । यत्र क्व च तण्डुलानावपति ॥ ३ ॥

तस्य कालं विधत्ते--तानपराह्ण इति । एवं यस्मिन् दिवसे पुनः सायंदोहार्थं तानपाकृत्य सायंदोहादिकं कृत्वा ततः परदिवसे प्रागनुष्ठितात् प्रज्ञातत्वेन स्थापितात् क्रियाकलापात् आरभ्य आमावास्येन हविषा काले यजेत । एवं सति अकाण्डे प्रक्रमदोषो न भविष्यतीत्याह--तद्यथैवाद इति । तत्तस्यां व्रतचर्यायां सत्याम् 'अदः' प्रज्ञातकाले प्रक्रांतमामावास्यं हविः यथैवाविकलं भवति 'एवमेव तत्' चन्द्रदर्शननिमित्तयुक्तहविर्दोषवर्जितं भवतीत्यर्थः । यदुक्तव्रतचर्याकरणाशक्तौ हविर्निर्वापोत्तरकाले च कर्तव्यम् तदुपदिशति--यद्यु व्रतचर्यामिति । यदि तु उक्तां 'व्रतचर्यां' कर्तुं नेच्छेत् । "आङः शसिरिच्छायाम्" (धा. पा. भ्वा आ. २७) इति धातुः । तदा हविर्निर्वापात् पूर्वमपि वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञातव्यः । यदि 'वा गृहीतं' निरुप्तं हविरभ्युदियात् निर्वापोत्तरकालं चतुर्दश्यामेवकाले दर्शयागः प्रक्रांत इति जानीयादित्यर्थः । उभयत्रापि इतरथा उक्तात्प्रकारात्प्रकारान्तरेण तर्हि कुर्यात् । तदेव प्रकारान्तरमाह--एतानेवेति । य एते प्रकृतिदेवताभ्यो निरुप्ता व्रीहयस्ते अवहननेन तण्डुलाः सुफलीकृताश्च कार्याः । एवं कृत्वा तत्र ये 'अणीयांसः' कणशः कृताः सूक्ष्मतण्डुलाः । उपलक्षणमेतत् । स्थूलतमा मध्यमाः सूक्ष्मतमाश्च इति त्रेधा विभागस्य च । एते त्रिविधाः । तत्र ये मध्यमाः 'तानग्नये दात्रे' दातृगुणविशिष्टायाग्नये अष्टसु कपालेषु संस्कृतं 'पुरोडाशं' श्रपयेत् ॥ २ ॥

यत्सायंदोहस्य 'दधि' 'तदिन्द्राय प्रदात्रे' प्रदातृगुणविशिष्टायेन्द्राय कार्यम् । तत्र दध्नि स्थविष्ठान् तण्डुलान् प्रक्षिप्य चरुं श्रपयतीत्यर्थः । अथानन्तरम् तदानीं प्रातर्दुग्धे शृते ये अणीयांसस्तण्डुलाः तान् समोप्य, शिपिविष्टगुणकाय 'विष्णवे' 'चरुं श्रपयति' । (गृह्य) प्रक्रान्तहविषां नैमित्तिको देवतापनयः कृतः । एतत्सर्वं सूत्रकारेणोक्तं "चन्द्रमसाऽभ्युदितं आमावास्ये पुरस्तादुद्गतं स्यात्, दधिहविरातञ्चनं निदध्यात्, संसृज्य वत्सान् पुनरपाकरणम्, निरुप्तं प्रनाशक्तौ वा त्रेधा तण्डुलान् विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे

तद्युदेवं भवति । (त्ये) एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यञ्चन्द्रमास्तमेतदुपैप्सीत्तमपारात्सीत्तमस्माऽअग्निर्दाता ददातीन्द्रः प्रदाता प्रयच्छति तमस्माऽइन्द्राग्नी यज्ञं दत्तस्तेनेन्द्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजतेऽथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति यज्ञो वै विष्णुरथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैप्सीत्तमपारात्सीत्तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति तस्माच्छिपिविष्टायेति तन्नो यच्छक्नुयात्तद्दद्यान्नादक्षिणꣳ हविः स्यादिति ह्याहुरथ यदेव नोदियादथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–४ ॥ (१. ४.) ॥

तद्यदेवं भवति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्–यच्चंद्रमाः, तमेतदुपैप्सीत्–तमपारात्सीत् । तमस्मा अग्निर्दाता ददाति । इंद्रः प्रदाता प्रयच्छति । तमस्मा इंद्राग्नी यज्ञं दत्तः । तेनेंद्राग्निभ्यां दत्तेन यज्ञेन यजते । अथ यद्विष्णवे शिपिविष्टायेति । यज्ञो वै विष्णुः । अथ यच्छिपिविष्टायेति यमुपैप्सीत् तमपारात्सीत् । तच्छिपितमिव यज्ञस्य भवति । तस्माच्छिपिविष्टायेति । तन्नो यच्छक्नुयात्, तद्दद्यात् । नादक्षिण हविः स्यात इति ह्याहुः । अथ यदेव नोदियात् । अथोपवसेत् ॥ ४ ॥

इति नैमित्तिकी दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने त्रिहविष्का
अभ्युदयेष्टिसंज्ञिका प्रायश्चित्तेष्टिः ॥

त्यविष्टाग्निदाय प्रदात्रे दधनि चरुमग्निष्ठान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम्, तस्य तण्डुलापनयो वचनात् " (का. श्रौ. सू. २५ । ९२–९६ । ९२) इति । ननु सायंदोहप्रातर्दोहौ स्वतंत्रे हविषी । तयोश्चर्वाधारतया उपसर्जनत्वमयुक्तमित्यत आह–चरुरु होव स यत्रेति । यस्मिन् कस्मिन् दधनि क्षीरे वा तण्डुला प्रक्षिप्यन्ते चरुरेव स भवति । अतस्तयो चरुस्वरूपानुप्रवेशान्न प्राधान्यप्रच्युति । अत एव तत्र सान्नाय्यधर्माणामनुष्ठानम् । उक्तं हि सूत्रकृता–" संस्कारात्सान्नाय्यम्, अन्यद्रव्यायोगात् " (का. श्रौ. सू. २५ । ९७ । ९८ ।) इति ॥ ३ ॥

विहितां नैमित्तिकीमभ्युदयेष्टिमनूद्य प्रयोजनकथनेन स्तौति–तद्यदेवमिति । तत्र एव त्रिहविष्केष्टिर्निर्वर्तनेति यत् तस्य प्रयोजनमुच्यत इत्यर्थः । तमेतदुपैप्सीदिति । त देवान्नभूत चन्द्रमसम् एतत्सगुणकालम् उपाप्तु ऐच्छत् स चायम् अमावास्यायां भूमौ वसतीति उपाप्तु शक्यते । अत उपाप्तुमिच्छति । 'तमपारासीत्' अपराधात् अराते कर्मणाम् स्मात् अपराधप्रच्युतिमकार्षीत् । अतो देवान्नभूतस्य चन्द्रमसो ग्रहणाभावान्निरस्त हविर्विकलमेव स्यादित्यर्थः । 'त' तथाविधमन्नरूप चन्द्रमसम् दानगुणविशिष्ट 'अग्नि' 'अस्मै' यजमानाय ददाति । इंद्रः प्रदातेत्यादि । तमस्मा इंद्राग्नी यज्ञमिति । अविकल यथाकालमनुष्ठेयो दर्शयागो यज्ञ । तृतीययागस्य देवतां प्रशंसति–अथ यद्विष्णव इति । भवानभ्यो यज्ञ एव विष्णुरिति तस्य हवि प्रति निमित्तत्वेन देवता समत्र युक्तमित्यर्थः ।

अथामावास्येति मन्यमानऽउपवसति । (त्य) अथैष पश्चाद्ददृशे स हैष दिव्यः श्वा स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यꣳ स्यादप्रायश्चित्तिकृतऽ एतस्मादु हैतद्भीषाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १ ॥

दर्शयागे पश्चाच्चन्द्रदर्शने त्रिहविष्का अभ्युदितेष्टिः (प्रायश्चित्तेष्टिः) ।

अथामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे । स हैष दिव्यः श्वा । स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते । तदपशव्य स्यादप्रायश्चित्तिकृतः । एतस्मादु हैतद्भीषाऽवचन्द्रमसादिति ॥ १॥

तद्विशेषणप्रयोजनमाह—अथ यच्छिपिविष्टायेति । य देवान्तरूप चद्रमस अकाले उपास्तु ऐच्छत् ' तमपारात्सीत् ' अपराधो भूत तद्विशिष्टमकार्षीत् । तवद्धामकमकाले निरुप्त हवि शिपिस्तदाश्रितो दोषविशेष, तदुक्तमिव यज्ञस्य शरीर भवति । तस्मात् अस्मिन् समये तादृक्शरीरविशिष्टो भवति । अतो यज्ञरूपाय विष्णवे शिपिविष्टायेति विशेषणोपादानमर्थवत्स्यात् ।

अभ्युदयेष्टौ यथाशक्ति दक्षिणां दद्यादिति विधत्ते—तन्नो यच्छक्नुयादिति । (गूह्य) चन्द्रोदये दोषदर्शनात् निमित्त पक्षमाह—अथेति । यदा खलु चन्द्रो ' नोदियात् ' पूर्वस्यां दिशि नाविर्भवति । चतुर्दशीसम्पर्शो यस्मिन् दिने नास्ति तस्मिन्नेव दिवसे अग्न्यन्वाधानादि कर्म औपवसथ्य कुर्यादित्यर्थ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–४) ॥

(गूह्यम्) दर्शयागे पुरस्ताच्चन्द्रदर्शने प्रायश्चित्तेष्टिरुक्ता, अथ पश्चात्तद्दर्शन नैमित्तिकीमिष्टिं विधिस्सुराह—अथामावास्येति मन्यमान इति । " पर्वणो यश्चतुर्थोऽंश आद्या प्रतिपदस्तथ । यागकाल स विज्ञेय " (मुरारिकृतपर्वनिर्णये.) इति स्मृत्युक्तकालमतिक्रम्य प्रतिपत्तृतीयपादादिकाले अद्येदानीं अमावास्येति दर्शयागस्याय काल इति मोहात् ' मन्यमानो ' यदा ' उपवसति ' औपवसथ्य कर्म करोति । अथानतर सायकाले ' एष ' चन्द्रमा 'पश्चात्' प्रतीच्यां दिशि ' ददृशे ' दृश्यते चोदित कालमतिक्रम्याकाले कर्म कृतमिति ज्ञापयत इत्यर्थ । ' स ' पश्चात् दृश्यमान ' एष ' चन्द्र 'दिव्य' दिवि भव 'श्वा' श्ववत् बाधक । 'स' 'अस्य' यजमानस्य पशून् गोऽश्वाविमहिषादीन् ' अभ्यवेक्षते ' अभ्यवहर्तुं पश्यति । यथा सालावृको वने सचरतो मेषादीन् पशून् अभ्यवजिहीर्षति, तद्वत् । तस्मात् चन्द्रदर्शन ' अप्रायश्चित्तिकृत ' प्रायो न म विप्यतिक्रमजनितो दोष, तस्य चित्ति, तत्समाधायक ज्ञानपूर्वक कर्म तदकुर्वतो यजमानस्य ' अपशव्य ' पशुभ्यो हित पशव्य तद्विलक्षण स्यात् । तच्चद्रदर्शन पशुहानिकृदित्यर्थ । एतद्वयोपायने—एतस्मादिति । एतस्मादेव खलु चन्द्रसबधिभयरूपेण पूर्वोक्तात् । अत एव ' अवचन्द्रमसात् ' अवकृष्टो निकृष्ट चन्द्रमा अवचन्द्रमस । " अनसन्तान्नपुसकात् " (पा सू ५ । ४ । १०३) इति अनपुसकाट्टजागमनि प्ययेनाकार समासान्त । तस्माच्चन्द्रादिति ' भीषा ' उक्तरूपया भीत्या ॥ १ ॥

१–कम्मा चेदं यज्ञ्येरि ।

छायामुपसर्पन्ति । (न्त्यं) एतेनो हैतदुपतपडाचक्षते श्लुचितमित्येतमु हैवैतडाचक्षते ॥ २ ॥

शशश्चांद्रमस ऽइति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपरपक्षेऽपऽओषधीः प्रविशति पशवो वाऽअपऽ ओषधीरदन्ति तदेनमेताᳬ रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥

सोऽयामावास्येति मन्यमानऽउपवसति । (त्य) अथैष पश्चाद्ददृशे तद्यजमानो यज्ञपथादेति तदाहुः कथं कुर्य्यादित्या यज्ञपथायजेता३ऽन यजेता३ऽ इति यजेत हैव न ह्यन्युदपक्रमणं भवति श्वः श्वऽएवैष ज्यायानुदेति स ऽआमावास्यविधेनैवेष्ट्वाऽथेष्टिमनु निर्व्वपति तदुहर्व्वैव श्रो वा ॥ ४ ॥

छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपत् आचक्षते श्लुचितमिति । एतमु हैवैतदाचक्षते ॥ २ ॥

शशश्चांद्रमस इति । चंद्रमा वै सोमो देवानामन्नम् । तं पौर्णमास्यामभिषुण्वंति । सोऽपरपक्षेऽपऽओषधीः प्रविशति । पशवो वा अप ओषधीरदंति । तदेनमेतां रात्रिं पशुभ्यः सन्नयति ॥ ३ ॥

सोऽयामावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्ददृशे । तद्यजमानो यज्ञपथादेति । तदाहुः कथं कुर्यात् इत्वा यज्ञपथायजेता ३ न यजेता ३ इति । यजेत हैव । न ह्यन्यदपक्रमणं भवति । श्वः श्व एवैष ज्यायानुदेति । स आमावास्यविधेनैवेष्ट्वा—अथेष्टिमनुनिर्वपति । तदुहर्वैव श्रो वा ॥ ४ ॥

'छायामुपसर्पन्ति' उपगच्छन्ति यथाया पशवस्तिरोहिता यजमानस्य भवतीत्यर्थः । 'एतेनो ह' एतेनैव प्रकारेण इति 'उपतपन्' पशूनामुपतापकारि यदेतच्चद्रदर्शनं तत 'श्लुचित' शुना रितीकृतमित्याचक्षते अभिज्ञा कथयन्ति । 'एतमु हैवैतत्' एतमेव चद्रगतदोषम् एवम् 'आचक्षते' ॥ २ ॥

'चन्द्रमस' सबन्धी तन्मण्डलमध्यवर्ती 'शश' इति । अत एव तस्य शशाङ्क इति प्रसिद्धिः । कुतोऽपि च द्रदर्शनात्प्रागेव शुद्धायाममावास्यायां तत्रमथ कार्य इत्याह—चंद्रमा वा इति । त पौर्णमास्यामिति । उपचयकाष्ठां गत त देवान्नरूप चद्रमस पौर्णमासीकाले 'अभिषुण्वन्ति' पातु द्रवीकुर्वंति । स चाभिषवेणेत अनुष्ठितात्परपक्षं अप ओषधीश्च प्रविशति । पशवस्ता ओषधीर्जग्ध्वा अपश्च पीत्वा स्वात्मनि त चाद्रमस कृत्स्न रसममावास्याया धारयन्ति । तत 'एन' इममेतां रात्रिम् । "अत्यन्तसयोगे द्वितीया"—(पा. सू. २ । ३ । ५) । अमावास्याया सबन्धिन्या रात्रौ 'पशुभ्य' 'सकाशात् सन्नयति' सम्यक् प्रापयति । तस्संनयन प्रतिपच्चद्रदर्शने सति नोपरचत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषमुक्त्वा तत्रानुष्ठानप्रकारमाह—सोऽयामावास्येति । व्याख्यातार्थं । तदया पश्चाच्चद्रदर्शने सति यजमानो 'यज्ञपथात्' अनुष्ठानमार्गात् 'एति' अपक्रामति "भक्-

---

१—अथ दाक्षायणार्थ,, न भक्षणार्थ । पश्चाद्भ्युदृष्टे इति सूत्रावयवव्याख्याने—तद्दर्शनं च शाक्त प्रतिपद्भव भवति । मात्या मध्येपदि उपवासोपक्रम एतद् । इति कर्क ।

तुस्यै त्रीणि ह॒वीꣳषि भवन्ति । (न्त्य) अ॒ग्नये॑ पथिकृ॒तेऽष्टाकपालं पुरोडाशमिन्द्राय वृत्र॒घ्नऽएकादशकपालमग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

(थ्ँ) स य॒दग्नये पथिकृते निर्वपति । (त्य) अग्निर्वै पथः क॒र्ता स य॒स्मा॒द्देवादो यजमानो यज्ञपथाद्देति त॒मेनमग्निः पन्थानमापादयति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यदिन्द्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रो यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्म्मणः साधोस्तमेतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रꣳ हन्ति तस्मादिन्द्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

तस्यै त्रीणि हवींषि भवंति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इंद्राय वृत्रघ्न एकादशकपालम्, अग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

स यदग्नये पथिकृते निर्वपति । अग्निर्वै पथः कर्ता । स यस्माद्देवादो यजमानो यज्ञपथादेति । तमेनमग्निः पंथानमापादयति ॥ ६ ॥

अथ यदिंद्राय वृत्रघ्ने । पाप्मा वै वृत्रः । यो भूतेर्वारयित्वा तिष्ठति कल्याणात्कर्मणः साधोः । तमेतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हंति । तस्मादिंद्राय वृत्रघ्ने ॥ ७ ॥

रम्" "(पा.सू.५।४।७४) इति अकारः समासांत. । अत्र कर्तव्यविशेषमुपदेष्टु ब्रह्मवादिनां प्रश्नमुद्भावयति— तदाहुः कथं कुर्यादित्वा यज्ञपथादिति । 'इत्वा' गत्वा प्रच्युतो भूत्वेत्यर्थ. । किं प्रकातेन दर्शयागेन 'यजेत न यजेतेति' तेषां मीमांसा । 'विचार्यमाणानाम्'' (पा. सू. ८।२।९७) इत्युमपत्र प्लुतिः । एत्र विचार्य यागपक्षमेव निर्धारयति—यजेत हैवेति । 'अतिक्रमण' दोषनिष्क्रमणद्वारं, तदानीमेव प्रकृतयागनिर्वर्तने कारणमाह—श्वः श्व एवैष इति । 'श्वः श्व' उत्तरोत्तरदिवसे कलाह्रसया 'ज्यायान्' वृद्धतर एव सन्नुदेति । तथाच कालातिक्रम औषधिगतक्षद्र' प्रतिक्षण ततोऽपसर्पतीति प्रकृतो दर्शयागः शीघ्र समापनीय इत्यर्थः । अनतरमेवैतद्दोषपरिहाराय प्रायश्चित्तेष्टि कर्तव्येति विधत्ते—स आमावास्यविधेनैवेति । यथोदितकालेऽनुष्ठितोऽमावास्यायाग, तत्प्रकारेणैव प्रतिपदि प्रवर्तितां दर्शेष्टिं समाप्य, अनतरमेव एतां त्रिहविष्कां वक्ष्यमाणामिष्टिमनुनिर्वपेत् । सा च सद्यस्काला यद्वा कालसाध्या वा कार्येत्याह—तदुहैवेति ॥ ४ ॥

कतिहविष्का सेति तत्राह—तस्यै त्रीणीति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा.) । तान्येव हवींषि दर्शयति—अग्नये पथिकृत इति ॥ ५ ॥

तानि क्रमेणानूद्य व्याचष्टे—स यदग्नये पथिकृत इति । 'पथः' यज्ञमार्गस्य भ्रष्टस्य 'अग्निः' खलु 'कर्ता' पुनः प्रापयिता । अत सोऽग्निस्त पंथानम् 'एन' यजमान प्रापयति । 'यस्मात्' यज्ञपथादेव 'अदः' अमुत्र 'यजमान एति' अपक्रामति । अत. पथिकृद्विशेषणविशिष्टाग्नेर्योगो युक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

द्वितीययागदेवताया अपि विशेषण प्रकृतोपयोगित्वेन समर्थयते—पाप्मा वै वृत्र इति । 'भूतेः' 'कल्याण

(७३८५) अथ यदग्नये वैश्वानराय । द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति यत्र वाऽइन्द्रो वृत्रमहंस्तमग्निना वैश्वानरेण समदहत्तदस्य सर्वं पाप्मानꣳ समदहत्तथोऽ एवैषऽ एतदिन्द्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रꣳ हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति तदस्य सर्वं पाप्मानꣳ संदहति स यो हैवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । (न्त्यु) उपाꣳशु देवता यजति याः कामयते ता याज्याऽनुवाक्याः करोत्येवमाज्यभागावेवꣳ संयाज्ये ॥ ९ ॥

अथ यदग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । यत्र वा इंद्रो वृत्रमहन् । तमग्निना वैश्वानरेण समदहत् । तदस्य सर्वं पाप्मानं समदहत् । तथो एवैष एतदिंद्रेणैव वृत्रघ्ना पाप्मानं वृत्रं हत्वा तमग्निना वैश्वानरेण संदहति । तदस्य सर्वं पाप्मानं संदहति । स यो हैवं विद्वानेतयेष्टया यजते । न हास्याल्पश्चन पाप्मा परिशिष्यते ॥ ८ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवंति । उपांशु देवता यजति । याः कामयते, ता याज्याऽनुवाक्याः करोति । एवमाज्यभागौ । एवं संयाज्ये ॥ ९ ॥

हननक्रियां प्रति कर्मभूतो यो वृत्र सः ' पाप्मा ' । त विशिनष्टि—यो भूतेरिति । ' साधो. ' यथाकालमनुष्ठितात्, कल्याणाच्छोभनफलसाधनात्, ' कर्मणः ' या ' भूति. ' फलोत्पत्ति , ता ' वारयित्वा ' यः पाप्मा ' तिष्ठति ' । भूतेरिति कर्मणि षष्ठी (पा. सू. २ । ३ । ६०) । तमेतादित्यादि स्पष्टम् ॥ ७ ॥

वार्त्रघ्नयागानतरमाग्नेययागस्य कर्तव्यतां प्रतिपादयति—यत्र वा इंद्र इति । हतस्य वृत्रस्य पुनरुद्भवशकया ' त ' हत वृत्र वैश्वानरगुणकेनाग्निना ' इद्रः समदहत् ' भस्मसात्कृतवान् । ततत सोऽग्निः अस्येंद्रस्य ' सर्वं ' वृत्ररूप ' पाप्मान समदहत् ' । पुरावृत्तसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—तथो एवैष इति । ' एष ' यजमान तथैव वृत्रहननगुणविशिष्टेन ' इद्रेणैव ' अयथाकालानुष्ठानजनित पापरूप ' वृत्र हत्वा ' ' त वैश्वानरेणाग्निना ' सम्यक् ' दहति ' भस्मीकरोति । तदनतर सोऽग्नि ' अस्य ' यजमानस्य ' सर्वं पाप्मान सदहति ' । प्रकृतमुपसहरति—स यो हैवमिति । अल्पश्चनेति । चनशब्दोऽप्यर्थे ॥ ८ ॥

अथास्यामिष्टौ "प्रकृतिवत् विकृति कर्तव्या" इति चोदकप्राप्तेषु अगेषु विशेष विधत्ते—तस्यै सप्तदश सामिधेन्य इति । समिदाधानार्था ऋच. ' सामिधेन्य ' । ता प्रकृतौ पचदश । अत्र चोदकप्राप्तास्ता. " पृथुपाजवत्यौ धाय्ये द्वे " इति ' सप्तदश भवति ' । प्रकृतौ प्रधानयागे उच्चैष्ट्व धर्मः । अत्र तदपवादेन उपांशुत्व विधीयते—उपांशु देवता यजतीति । ' देवता. ' प्रधानदेवताः । याः कामयत इत्यादि । प्रकृतदेवतालिंगयुक्ताः यत्र यत्र दाशतय्यां समाम्नाताः ' याः ' ऋच ' कामयते ' ताः ' याज्याऽनुवाक्याः ' कुर्यात् । तत्रैता एवेति नियमो नास्तीत्यर्थ. । आज्यभागयो स्विष्टकृद्यागे च याज्याऽनुवाक्यासु याथाकाम्यमतिदिशति—एवमाज्यभागाविति । एवं संयाज्ये इति च ॥ ९ ॥

ति॒सृध॑न्वं॒ दक्षि॑णां ददाति । धन्व॑ना॒ वै श्वानं॑ बाध॒न्ते तदे॒तमे॒वैतद्बा॑धते य॒त्तिसृध॑न्वं॒ दक्षि॑णां ददाति ॥ १० ॥

द॒ण्डं दक्षि॑णां ददाति । द॒ण्डेन॒ वै श्वानं॑ बाधंते तदे॒तमे॒वैतद्बा॑धते य॒द्द॒ण्डं दक्षि॑णां द॒दात्ये॒षाऽन्वा॑दि॒ष्टा दक्षि॑णा द॒द्यात्त्वे॒वास्या॒मप्य॒न्यद्याऽइत॑रा दक्षि॑णा॒स्तासां॒ य॒त्सं॒पद्ये॑त॒ सा हैषा प॑श॒व्येष्टि॒स्तयाऽप्यन॑भ्युदृष्टो॒ यजे॑तै॒व ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११।१।५ ॥ (१–५) ॥

तिसृधन्वं दाक्षिणां ददाति । धन्वना वै श्वानं बाधंते । तदेतमेवैतद्बाधते । यत्तिसृधन्वं दाक्षिणां ददाति ॥ १० ॥

दंडं दक्षिणां ददाति । दण्डेन वै श्वानं बाधंते । तदेतमेवैतद्बाधते । यद्दंड ददाति । एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणा । दद्यात्त्वेव अस्यामप्यन्यत् । या इतरा दाक्षिणाः । तासां यत्संपद्येत । सा हैषा पशव्येष्टिः । तयाऽप्यनभ्युदृष्टो यजेतैव ॥ ११ ॥

दक्षिणान्तरं विधाय स्तौति–तिसृधन्वमिति । तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धन्व 'तिसृधन्वम्' । पूर्वपदकारान्त समासान्त (पा. सू. ५ । ४ । ७४) । धनुषा खलु लोके 'श्वानं बाधन्ते' । ततः 'एतं' चन्द्रामसं दिव्यं श्वानं 'एतत्' एतेन दीयमानेन धनुषा 'बाधते' इत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्यदपि देयं द्रव्यं दर्शयति–दण्डं दक्षिणां ददातीति । निगदसिद्धोऽर्थः । एतावदेवेति दक्षिणाद्रव्यस्य नियमो नाभिप्रेत इत्याह–एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणेति । 'एषा' खलु 'आदिष्टा' अस्या इष्टेर्विशेषविहिता 'दक्षिणा' । अतो दद्यादेव अस्यामिष्टौ 'अन्यदपि' द्रव्यम् । या उक्तव्यतिरिक्ता इष्ट्यन्तरेषु देया 'दक्षिणाः' । 'तासां' मध्ये यद्द्रव्यं 'संपद्येत' तद्दद्यादिति संबन्धः ।

उक्तनिमित्ताभावेऽपि पशुकामेन एषा इष्टिः कार्या इति विधत्ते–सा हैषेति । 'सा' खलु 'एषा' इष्टिः 'पशव्या' पशुभ्यो हिता तया 'अनभ्युदृष्टोऽपि' अदृश्यमानचन्द्रोऽपि यजेतैव ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११–१–५) ॥

१-कात्यायनसंमितसूत्रम् "यद्यभ्युदृष्ट आमावास्येनेष्ट्वा तदहरेव वा श्वोभूते वा यजेत ... दण्डो वा । ... । अनभ्युदृष्टस्यापि पशुकामस्य" इति । का श्रौ. सू. २५ । १०१–१०६ ।

आपो ह वाऽ इदमग्रे सलिलमेवास । ताऽअकामयंत कथं नु प्रजायेमहीति ताऽ अश्राम्यंस्तास्तपोऽतप्यंत तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्डꣳ संबभूवाजातो ह तर्हि संवत्सरऽआस तदिदꣳ हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पर्यप्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् । (स) स प्रजापतिस्तस्मादु संवत्सरऽएव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत सऽइदꣳ हिरण्मयमाण्डं व्यरुजन्नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस तदेनमिदमेव हिरण्मयमाण्डं यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्बिभ्रत्पर्यप्लवत ॥ २ ॥

सृष्टिब्राह्मणम् ।

आपो ह वा इदम् अग्रे सलिलमेवास । ता अकामयत । कथं नु प्रजायेमहीति । ता अश्राम्यन् । तास्तपोऽतप्यत । तासु तपस्तप्यमानासु हिरण्मयमाण्ड संबभूव । अजातो ह तर्हि संवत्सर आस । तदिद हिरण्मयमाण्ड यावत्संवत्सरस्य वेला तावत्पर्यप्लवत ॥ १ ॥

ततः संवत्सरे पुरुषः समभवत् , स प्रजापतिः । तस्मादु संवत्सर एव स्त्री वा गौर्वा वडवा वा विजायते । संवत्सरे हि प्रजापतिरजायत । स इदं हिरण्मयमाण्ड व्यरुजत । नाह तर्हि काचन प्रतिष्ठाऽऽस । तदेनमिदमेव हिरण्मयमाण्ड यावत्संवत्सरस्य वेलाऽऽसीत्तावद्बिभ्रत्पर्यप्लवत ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकत्वभूतवैराजपदप्राप्तिसाधनतां वक्ष्यन् तद्रूपोद्घातत्वेनाख्यायिकया सृष्टिं प्रतिपादयति—आपो ह वा इदमित्यादि । 'इदं' दृश्यमानं सर्वं जगत् 'आपः' एव अत्र मकमेव तत्कार्यत्वात् । कथमिति चेत्, उच्यते । 'अग्रे' सृष्टेः पूर्वं सर्वमप्यिदं सर्वं 'सलिलमेव' उदकपरिशेषं बभूव । 'आसेति' छान्दसो भूभावाभावः । आपः 'अकामयत' अभिमानिदेवतापेक्षया अचेतनानामप्यां कामयितृत्वम् । 'कथं नु' केन प्रकारेण विविधजगदात्मना प्रकर्षेण 'जायेमहीति' । 'ताः' कामयमानाः 'अश्राम्यन्' खिन्ना अभूवन् । "श्रमु तपसि खेदे च" (धा. पा. दि. प. ९८) इति धातुः । "शमामष्टानां दीर्घः श्यनि" (पा. सू. ७ । ३ । ७४) इति दीर्घः । 'ताः' श्रान्ता आपः 'तपोऽतप्यत' सम्यक्पर्यालोचनरूपं तपः कृतवत्यः । "तपस्तपः कर्मकस्यैव" (पा. सू. ३ । १ । ८८) इति कर्मवद्भावात् यगात्मनेपदे । अखिलजगत्कारणभूतस्य प्रजापतेरुपादानस्याण्डस्योत्पत्तिमाह—तासु तपस्तप्यमानास्विति । 'हिरण्मयं' हिरण्यस्य विकार इत्यर्थे "दाण्डिनादिसूत्रे" (पा. सू. ३ । ४ । १७४) निपात्यते । हिरण्यनिर्मितमण्डम् अप्सु प्रथमं मयूरकुक्कुटाण्डवत् 'संबभूव' उत्पन्नमभूत् । 'तर्हि' तस्मिन् समये संवत्सराख्यः कालोऽपि 'अजातः' अनुत्पन्न एव बभूव । अतः संवत्सराभावात् यावती 'संवत्सरस्य वेला' प्राप्त समाप्यते 'तावत् पर्यप्लवत' तदण्डं परिप्लवनमपामुपरि स्थितमासीत् । "प्लुङ् गतौ" (धा. पा. भ्वा. आ. ९८३) इति धातुः ॥ १ ॥

ततस्तस्मादण्डात् संवत्सरकाले गते सति 'पुरुषः' शरीरी कश्चित् 'समभवत्' उदपद्यत । 'सः' पुरुषः 'प्रजापतिः' । लोके शरीरिणामुत्पत्तिः अत एव हेतोः संवत्सरकालसाध्या दृश्यत इत्याह-तस्माद्

स सम्वत्सरे व्याजिहीर्षत् । (स) स भूरिति व्याहरत्सेयम्पृथिव्यभवद्भुव इति तदिदमन्तरिक्षमभवत्स्वरिति साऽसौ द्यौरभवत्तस्मादु सम्वत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत् ॥ ३ ॥

(स) स वाऽएकाक्षरद्व्यक्षराण्येव । प्रथमं वदन्प्रजापतिरवदत्तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन्कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि वाऽएतानि पञ्चाक्षराणि । तान्पञ्चर्तूनकुरुत तऽइमे पञ्चर्तवः सऽएवमिमांल्लोकाञ्जातान्त्संवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत्तस्मादु संवत्सर एव कुमारऽउत्तिष्ठासति संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥

स संवत्सरे व्याजिहीर्षत् । स भूरिति व्याहरत् । सेयं पृथिव्यभवत् । भुव इति । तदिदमंतरिक्षमभवत् । स्वरिति । साऽसौ द्यौरभवत् । तस्मादु संवत्सर एव कुमारो व्याजिहीर्षति । संवत्सरे हि प्रजापतिर्व्याहरत् ॥ ३ ॥

स वा एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् प्रजापतिरवदत् । तस्मादेकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति ॥ ४ ॥

तानि वा एतानि पंचाक्षराणि । तान्पंच ऋतूनकुरुत । त इमे पंच ऋतवः । स एवमिमान् लोकान्

संवत्सर एवेति । यस्मात् प्रजापतिस्त्रिवृदिरूपाः [illegible] तस्मात् लोकेऽपि स्त्र्यादि संवत्सरपर्यन्तं गर्भाशयस्थाने अण्डरूपेण गर्भं धृत्वा तदवसाने ' विजायते ' विविध शरीरद्वयरूपेण उत्पद्यते । संवत्सरे हीत्युक्तस्य कारणस्य पुनर्योजनम् । स इदं हिरण्मयमित्यादि । ' स ' उत्पन्न प्रजापति ' इदं हिरण्मय ' स्वाश्रयभूतमाण्डं ' व्यरुजत् ' भग्नं कृतवान् । "रुजो भंगे" (धा. पा. तु. प. १३५) इति धातु । ' तर्हि ' तस्मिन् संवत्सरमये समये आश्रयभूतस्य आण्डस्य विरुग्णत्वात् ' तस्य ' प्रजापते ' प्रतिष्ठा ' आस्पदम् ' काचन ' किमपि ' नैवास ' न बभूव । स च निराधारत्वात् स्थातुमशक्नुवन् इदमेव भिन्न हिरण्मयमाण्ड पुन संवत्सरपर्यंत बिभ्रदारयन् तान्वेव अप्सु ' पर्यप्लवत ' ॥ २ ॥

' स ' प्रजापतिरुत्पत्त्यनन्तर ' संवत्सरे ' गते सति ' व्याजिहीर्षत् ' व्याहर्तुं भाषितुं इच्छ । " हृञ् हरणे " (धा. पा. भ्वा. उ. ८) इत्यस्मात् इच्छायां सन्नन्तात् लङ् । प्रथम लोकत्रयसृष्टिमाह—भूरिति व्याहृत्यादिना । भूर्भुवः स्वरित्येतच्छब्दत्रयं क्रमेण व्याहृत सत् स्वत्राव्यपृथिव्यादात्मना जातमित्यर्थ. । भुव इति स्वरिति मध्यत्र व्याहरदित्यनुषङ्ग । तस्मादिति पूर्ववल्लोकप्रसिद्धेरुपपादनम् ॥ ३ ॥

प्रजापत्युक्ते कुमारोक्तेश्चान्यदपि साम्य कार्यकारणभावेन प्रतिपादयति—स वा इति । भूरित्येकाक्षर ततो भुव स्वरिति च अक्षरद्वयात्मकमेव ' प्रथम वदन् ' भाषमाण स ' प्रजापतिरवदत् ' अन्यत्सर्वमुक्तवान् । तस्मादेव कारणात् कुमारोऽपि " तात " इत्येवरूपाणि ' एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव ' पदानि ' प्रथम ' भाषमाण ' वदति ' ॥ ४ ॥

ऋतुसृष्टिमाह—तानि वा इति । भूर्भुव. स्वरिति ' तान्येतानि पंचाक्षराणि ' ' तान् ' प्रतिद्वारं

(स्तु) स सहस्रायुर्जज्ञे । स यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ स्वस्यायुषः पारं पराचख्यौ ॥ ६ ॥

सोऽर्चञ्छ्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिमधत्त स आस्येनैव देवानसृजत ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त तद्देवानां देवत्वं यद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मै ससृजानाय दिवेवास तद्वेव देवानां देवत्वं यदस्मै ससृजानाय दिवेवास ॥ ७ ॥

जातान् संवत्सरे प्रजापतिरभ्युदतिष्ठत् । तस्मादु संवत्सर एव कुमार उत्तिष्ठासति । संवत्सरे हि प्रजापतिरुदतिष्ठत् ॥ ५ ॥

स सहस्रायुर्जज्ञे । स यथा नद्यै पारं परापश्येत् एवं स्वस्यायुषः पारं पराचख्यौ ॥ ६ ॥

सोऽर्चन् श्राम्यंश्चचार प्रजाकामः । स आत्मन्येव प्रजातिमधत्त । स आस्येनैव देवानसृजत । ते देवा दिवमभिपद्यासृज्यन्त । तद्देवानां देवत्वम्, यद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त । तस्मै ससृजानाय दिवेव आस । तद्वेव देवानां देवत्वं, यदस्मै ससृजानाय दिवेव आस ॥ ७ ॥

वसतां पञ्च ऋतून् कृत्वा' । हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण पञ्चसंख्या । अतस्ते पञ्चभिरेते सृष्टा 'त एव' प्रतिष्ठा वसतां 'पञ्चर्तव' पूर्वसृष्टेषु त्रिषु लोकेषु वर्तन्ते । 'स' परिप्लवमानः 'प्रजापतिः' एकस्मिन् 'संवत्सरे' गते सति आण्डं विहाय 'इमान्' सृष्टान् पृथिव्यादिलोकान् अवलम्ब्य 'उदतिष्ठत्' ऊर्ध्व स्थितवान् । यस्मादेव प्रजापतिः तस्मादेव कारणात् जन्मानन्तरं संवत्सरकाले गत एव 'कुमारः' बालः 'उत्तिष्ठासति' उत्थातुमिच्छति । संवत्सरे हीत्युक्तार्थे कारणयोजनम् ॥ ५ ॥

स सहस्रायुरित्यादि । 'स' 'प्रजापतिः' 'सहस्रायुः' सहस्रसंवत्सरजीवनोपेतः 'जज्ञे' जातो बभूव । "जनी प्रादुर्भावे" (धा० पा० दि० आ० ४१) इत्यस्माल्लिट् । यथा दूरदर्शी जनः विस्तृताया 'नद्याः' 'पारं' परतीरं 'परापश्येत्' एवं प्रजापतिरपि सहस्रसंवत्सरात्मकस्य स्वकीयस्यायुषः पारमवसानं 'पराचख्यौ' पराङ्गतेन दूरगमनशीलेन मनसा ददर्श ॥ ६ ॥

ततः 'सः' प्रजापतिः स्वकीयस्यायुषः पारमवसानं जानन्, ततः प्रागेव प्रजासर्जनरूपं कृत्स्नं स्वकार्यं निवर्तयितुकामः 'अर्चन्' स्वकर्तव्यं परामृशन् 'श्राम्यन्' तच्चिन्तनेन श्रान्तः सन् 'चचार' वर्तते । ततः 'स आत्मन्येव' स्वशरीरे 'एव' 'प्रजातिं' प्रजोत्पत्तिसाधनं योनिं 'अधत्त' । ततः 'स आस्येन' मुखेनैव 'देवानसृजत' । 'ते देवा' 'दिवं' द्युलोकमभिपद्य अवगम्य 'असृज्यन्त' सृष्टा अभवन् । यस्माद्दिवमभिपद्यासृज्यन्त तस्मात् द्युसम्बन्धात् तेषां 'देवानां देवत्वं' देवशब्दाभिधेयता सम्पन्ना । यस्मादेव दिवोऽभिपद्यनात् । 'ससृजानाय' देवान् सृष्टवते तस्मै प्रजापतये सा देवसृष्टिः 'दिवेवास' प्रकाश इव बभूव ॥ ७ ॥

(सोऽयु) अ॒थ॒ योऽयमवा॒ङ्प्रा॒णः । (स्ते) तेना॒सु॑रानसृजत॒ त॒ऽ इ॒मामे॒व पृ॑थि॒वीम॑भि॒पद्या॑सृज्यंत॒ त॒स्मै स॑सृजा॒नाय॒ त॒म॑ऽइ॒वा॑स ॥ ८ ॥

सोऽवे॑त् । (त्पा) पा॒प्मानं॒ वा॒ऽअसृ॑क्षि॒ य॒स्मै मे॑ ससृजा॒नाय॒ त॒म॑ऽइवाभू॒दिति॒ तॉंस्तत॒ ऽए॒व॒ पा॒प्मना॑ऽविध्य॒त्ते॒ त॒त॒ ऽए॒व॒ परा॑भवंस्त॒स्मा॑दा॒हु॒र्नैतद॑स्ति॒ य॒द्दे॑वासु॒रं य॒दि॒दम॑न्वाख्या॒ने॒ त्व॒दु॒द्य॒त॒ऽइति॑हा॒से॒ त्व॒त्त॒तो॒ ह्ये॒व ता॒न्प्र॒जाप॑तिः पा॒प्मना॑ऽविध्य॒त्ते त॒त॒ऽए॒व॒ परा॑भव॒न्निति॑ ॥ ९ ॥

त॒स्मादे॒तदृषि॑णा॒ऽभ्यनू॑क्तम् । (न्न) न॒ त्वं यु॑यु॒त्से॒ क॑त॒मच्च॒ ना॒ह॒र्न॒ ते॑ऽमि॒त्रो म॑घवन् क॒श्च॒ना॑स्ति । मा॒येत्सा॒ ते॒ या॒नि॒ यु॒द्धान्या॒हु॒र्ना॒द्य॒ श॒त्रुं॒ न॒नु॒ पु॒रा॒ यु॑यु॒त्स॒ऽ इ॒ति॒ ॥ १० ॥

अथ योऽयमवाङ्प्राणः, तेनासुरानसृजत । त इमामेव पृथिवीमभिपद्यासृज्यंत । तस्मै ससृजानाय तम इवास ॥ ८ ॥

सोऽवेत् । पाप्मानं वा असृक्षि । यस्मै मे ससृजानाय तम इवाभूदिति । तांस्तत एव पाप्मना अविध्यत् । ते तत एव पराभवन् । तस्मादाहुः । नैतदस्ति । यद्देवासुरम् । यदिदमन्वाख्याने त्वत् । उद्यत इतिहासे त्वत् । ततो ह्येव तान्प्रजापतिः पाप्मना अविध्यत् । ते तत एव पराभवन्निति ॥ ९ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्—"न त्वं युयुत्से कतमच्च नाहर्न तेऽमित्रो मघवन् कश्चनास्ति । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा युयुत्से" इति ॥ १० ॥

असुरसृष्टिमाह—अथ योऽयमिति । 'अथ' देवसृष्टयनन्तरं योऽयमवाङ्मुखो गुदाख्यः 'प्राणः' 'तेनासुरान्' प्रजापतिरसृजत । ते सृज्यमानाः 'इमां' पृथिवीमेव अभिपद्याभिप्राप्य 'असृज्यन्त' । 'तस्मै ससृजानाय' असुरान् सृष्टवते प्रजापतये सा असुरसृष्टिः 'तम इव' अन्धकार इव बभूव ॥ ८ ॥

तत 'सः' प्रजापतिः 'अवेत्' अजानात् । पाप्मानमेव खलु अहमसृक्षि सृष्टवानस्मि, 'यस्मै' सृष्टवते 'मे' मदर्थम् असुरसृष्टिरियं तम इवाभूत् अंधकार इव सर्वस्यावरणशीला अभूदिति । एवं पर्यालोच्य तानसुरान् 'तत एव' तेनैव तमोरूपेण 'पाप्मना' 'अविध्यत्' विद्धांस्ताडितवानभूत् । 'ते' असुरास्तत एव तमसा विद्धाः पराभवं प्राप्ताः । यत एवं प्रजापतिना सृष्टिसमये एव निरस्ता असुराः । 'तस्मात्' कारणात् 'आहुः' अभिज्ञाः कथयन्ति—नैतदस्तीत्यादि । 'यद्देवासुरं' देवानामसुराणां चाधिकृत्य प्रवृत्तं युद्धादिकं वदन्ति तन्नैवास्ति । कुत्र तर्हि देवासुरस्य व्याख्यानस्य प्रतिपादनमिति । 'अन्वाख्याने' सृष्टयनुक्रमकथनरूपेऽस्मिन् प्रसङ्गे यदिदं देवैः सह असुरसृष्टिनिरूपणम् । 'त्वत्' एकं तावत् इदमन्यत्रापुनरुक्ते । अत्र प्रसङ्गे 'इतिहासे' यत् देवासुरयुद्धप्रतिपादनम् । 'त्वत्' एकमितरत् । तदुभयं नैवास्तीत्यत्र उक्तमर्थं हेतुत्वेन योजयति—ततो ह्येवेति । सृष्टिसमय एव पाप्मरूपेण तेषां पराभूतत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमर्थं दाढर्याय ऋचमपि संवादयति—तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमिति । ऋगर्थः । स च 'न त्वं

स यदस्मै देवान्त्ससृजानाय । दिवेवास तदहरकुरुताथ यदस्माऽ-
असुरान्त्ससृजानाय तमऽइवास ताᳬं रात्रिमकुरुत तेऽअहोरात्रे ॥ ११ ॥

सऽऐक्षत प्रजापतिः । सर्वं वाऽअत्सारिषं यऽइमा देवताऽअसृक्षीति
स सर्वत्सरोऽभवत्सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्सम्वत्सरऽइति स यो हैवमे-
तत्सम्वत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद यो हैनम्पाप्मा मायया त्सरति न
हैनᳬं सोऽभिभवत्यथ यमभिचरत्यभि हैवैनं भवति यऽएवमेतत्सम्व-
त्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

यदस्मै देवान् ससृजानाय दिवेव आस । तदहरकुरुत । अथ यदस्मा असुरान् ससृजानाय तम इवास । तां रात्रिमकुरुत । ते अहोरात्रे ॥ ११ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः, सर्वं वा अत्सारिषं य इमा देवता असृक्षीति—स सर्वत्सरोऽभवत् । सर्वत्सरो ह वै नामैतद्यत्संवत्सर इति । स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद । यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति, न हैनं सोऽभिभवति । अथ यमभिचरति, अभि हैवैनं भवति, य एवमेतत्संवत्सरस्य सर्वत्सरत्वं वेद ॥ १२ ॥

युयुत्से " इत्यादिका ऋक् । हे इन्द्र ! ' त्वं न युयुत्से ' युद्धं न कृतवान् । त्वत्प्रतिभटानामसुराणामभावात् । ' कतमच्च ' किमपि शत्रुसैन्यं ' नाहः ' नावधीः । हे मघवन्निन्द्र ! ' ते ' तव प्रकृतसृष्टि. ' अमित्रः ' शत्रुः ' कश्चन ' कोऽपि नास्ति । वृत्रादिभिरसुरैः सह यानि तव युद्धान्याहुः सा ' मायेत् ' इच्छब्दोऽवधारणे, तत् मायामात्रम्, न पारमार्थिकम् । तत् कुत इति चेन् ? उच्यते—अद्यास्मिन् काले ' पुरा ' पूर्वकालेऽपि त्वं शत्रून् ' न युयुत्से ' न प्रहृतवानसि । " युध सम्प्रहारे " (धा. पा. दि. आ. ६७) इति धातुः ॥ १० ॥

अथ प्रकृतसृष्टिमनुसरति—स यदस्मा इति । ' देवान् ' सृष्टवते ' अस्मै ' प्रजापतये ' यद्दिवेव ' प्रकाश इव बभूव । ' सः ' प्रजापतिः ' तदहरकुरुत ' । असुरसृष्टिसमये ' यत्तम. ' आसीत् । ' तां रात्रिमकुरुत ' । एवं देवासुरसृष्टिभ्यामेव ' ते अहोरात्रे ' सृष्टे भवत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अहोरात्रसमुदायरूपस्य संवत्सरस्य सृष्टिमाह—स ऐक्षतेति । ईक्षणप्रकारमाह—सर्वं वा इति । य अहं ' इमा देवताः ' ' असृक्षि ' सृष्टवानस्मि सोऽहं ' सर्वं ' सृष्टव्यं कृत्स्नं जगत् ' अत्सारिषं ' छद्मगत्या प्राप्तवानस्मि । ' त्सर छद्मगतौ ' (धा. पा. भ्वा. प. ५५६) इति धातुः । यस्मादेव ' सर्वं वा अत्सारिषं ' इत्यवबोधयत् । तस्मात् ' स ' प्रजापतिः ' सर्वत्सरः ' अभवत् । स एव हि परोक्षशब्देन ' संवत्सर ' इत्युच्यते । एतद्वेदनस्य फलमाह—स यो हैवमिति । एवमुक्तप्रकारेण । यो हैनमित्यादि । ' यः ' खलु ' एनं ' वेदितारं ' पाप्मा ' पापरूपया ' मायया ' मिथ्याकरणशक्त्या ' त्सरति ' कौटिल्येन गच्छति । ' स एनं ' वेदितारं ' नैवा-

---

१—इयमृक् शांखायनीया वा कण्वमाध्यन्दिनादिषु दृष्टान्यतमशाखीया वा स्यादिति प्रतिभाति । शाकलशाखीयसंहितायां ८—अस्या ऋचोऽन्ते ' युयुत्से ' इत्यत्र ' विवित्से ' इति पाठान्तरेण युक्तं क्वतरार्धं एवोपलभ्यते । पूर्वार्धं तु ' कऽ ० नु ते महिमानः ' इत्यादिरस्ति ॥

सऽ ऐक्षत प्रजापतिः । (रि) इमं वाऽआत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संव-
त्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सरऽइत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमाम-
सृजत यद्वेव चतुरक्षरः सम्वत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनो हैवास्यैष
प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वाऽ एताः । प्रजापतेरधिदेवताऽअसृज्यन्ताग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी
प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

(स्ताः) ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येदेवꣳ
स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥ १५ ॥

(स्ता) ताऽअर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । (स्त) तत ऽएतं परमेष्ठी प्राजा-

---

स ऐक्षत प्रजापतिः, इमं वा आत्मनः प्रतिमामसृक्षि यत्संवत्सरमिति । तस्मादाहुः प्रजापतिः संवत्सर इति । आत्मनो ह्येत प्रतिमामसृजत । यद्वेव चतुरक्षरः संवत्सरः । चतुरक्षरः प्रजापतिः । तेनो हैवास्यैष प्रतिमा ॥ १३ ॥

ता वा एताः प्रजापतेरधिदेवता असृज्यन्त । अग्निरिन्द्रः सोमः परमेष्ठी प्राजापत्यः ॥ १४ ॥

ताः सहस्रायुषो जज्ञिरे । ता यथा नद्यै पारं परापश्येत्-एवं स्वस्यायुषः पारं पराचख्युः ॥ १५ ॥

ता अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यश्चेरुः । तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यत्-यद्दर्शपूर्णमासौ ।

भिनत्ति' वाऽभितुं शक्नोति । अथ यदि तां स शत्रुर्बाधितुं न शक्नोति, तर्हि न शत्रु स्वयमभिभवत्येव । स एव-मेतदिति प्रतिज्ञातार्थनिगमनम् ॥ १२ ॥

संवत्सरप्रजापत्योरैकात्म्यं प्रतिपादयति—स ऐक्षतेत्यादिना । 'इमं' खलु संवत्सरमात्मनो मदीयशरीरस्य 'प्रतिमां' प्रतिकृतिम् 'असृक्षि' सृष्टवानस्मि । यत्संवत्सरमिति । 'इति' एवम् 'ऐक्षत' पर्यालोचितवान् तस्मात्संवत्सरस्य प्रजापतिप्रतिकृतित्वात् 'प्रजापतिः संवत्सर' इति तद्विद आहुः । आत्मनो ह्येतमिति प्रागुक्तार्थस्य कारणयोजनम् । कथमसौ प्रजापतेः प्रतिमेति तत्राह-यद्वेवेति । यस्मादेव कारणात् तदुभय-वाचकयोः संवत्सरप्रजापतिशब्दयोः चतुरक्षरत्वमुभयत्रास्ति । तेनैव कारणेनास्य प्रजापतेः 'एष' संवत्सरः 'प्रतिमा' प्रतिबिम्बम् ॥ १३ ॥

अथाधिदेवतानां सृष्टिमाह—ता वा एता इति । 'ताः' प्रसिद्धाः 'एताः' वक्ष्यमाणाः 'अधिदेवताः' आधिक्यगुणोपेताः सर्वोत्कृष्टा देवताः प्रजापतेरसृज्यन्त । काः पुनस्ताः? इति तत्राह—अग्निरिन्द्र इति । 'प्राजा-पत्य' इति परमेष्ठिनो विशेषणम् ॥ १४ ॥

'ताः' अपि प्रजापतिरिव सहस्रसंवत्सरजीविन्यः 'जज्ञिरे' । प्रजापतिवत् 'ताः' अग्न्यादयो देवता अपि नद्याः परतीरमिव स्वकीयस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितस्यायुषः अवसानं ददृशुः ॥ १५ ॥

तस्मात् देवता अपि पुरुषार्थं साधयितुमिच्छन्त्यः प्रजापतिवत् 'अर्चन्त्यः श्राम्यन्त्यः' अर्चनश्रमोपेता

पत्यो यज्ञमपश्यद्दर्शपूर्णमासौ ताभ्यामयजत ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयता-हमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स आपोऽभवदापो वा इदꣳ सर्वं ता यत्परमे स्थाने तिष्ठन्ति यो हीहाभिखनेदप एवाभिविन्देत्परमाद्वा एतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवस्तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत् । (त्का) कामप्रं वा अहं यज्ञमदर्शं तेन त्वा याजयानीति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वाऽकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स प्राणोऽभवत्प्राणो वा इदꣳ सर्वमयं वै प्राणो योऽयं पवते स प्रजापतिस्तस्य दृष्टिर्यदेव वेदेत्थाद्धातीति यद्वै किञ्च प्राणि स प्रजापतिः स यो हैवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेदाऽऽविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

ताभ्यामयजत । ताभ्यामिष्ट्वाऽकामयत–अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स आपोऽभवत् । आपो वा इदं सर्वम् । ता यत्परमे स्थाने तिष्ठति । यो हीहाभिखनेत्, अप एवाभिविंदेत् । परमाद्वा एतत्स्थानाद्वर्षति यद्दिवः, तस्मात्परमेष्ठी नाम ॥ १६ ॥

स परमेष्ठी प्रजापतिं पितरमब्रवीत्, कामप्रं वा अहं यज्ञमदर्शम्, तेन त्वा याजयानीति । तथेति । तमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स प्राणोऽभवत् । प्राणो वा इदं सर्वम् । अयं वै प्राणः । योऽयं पवते । स प्रजापतिः । तस्य दृष्टिः । यदेव वेद–इत्थाद्धातीति । यद्वै किंच प्राणि । स प्रजापतिः । स यो हैवमेतां प्रजापतेर्दृष्टिं वेद, आविरिव हैव भवति ॥ १७ ॥

'येन ' दृष्टिरे । ततोऽनन्तरं ' एत ' दर्शपूर्णमासाख्यं ' यज्ञं ' प्रजापतेः पुत्रः ' परमेष्ठी अपश्यत् ' दृष्ट्वा च ' ताभ्यामयजत ' यागानन्तरं, ' इदं सर्वं ' जगत् ' अहमेव स्यामिति ' सार्वात्म्यं ' अकामयत ' 'सः' प्रथमं ' आपः अभवत् ' अबात्मकः अभवत् । ननु–कथमस्य सार्वात्म्यम् ? इत्युपपादयति–आपो वा इदं सर्वमिति । ' इदं सर्वं ' जगत् अबात्मकम् । तथाहि–' ताः ' आपो यस्मात् ' परमे ' उत्कृष्टे ' स्थाने ' व्योम्नि ' तिष्ठन्ति ' । 'इह' पृथिव्यां ' यः ' खलु ' अभिखनति ' अभिखनेत् तत्रापि ' अप एवाभिविंदेत् ' अभितो लभेत । ननु कथं परमे स्थाने अपामवस्थानमिति तदाह–परमाद्वा इति । परमादुत्कृष्टात् सूर्यमण्डलाधिष्ठितात् व्योमरूपात् 'स्थानात्' खलु एव पर्जन्यो 'वर्षति' । ' यद्दिव ' आकाशाद्वर्षति । तत आपः परमे स्थाने तिष्ठन्ति । तादृगप्स्वात्मप्राप्तेरयमपि ' परमेष्ठी ' नाम्ना सम्पन्नः ॥ १६ ॥

इत्थं परमेष्ठी स्वयं सार्वात्म्यं प्राप्य पितुरपि तत्प्राप्तये एतेन अयाजयत् इत्याह–स परमेष्ठीति । 'कामप्रं' कामान् पूरयतीति कामप्रः । ''प्रा पूरणे'' (धा.पा.अ.प. ५१) इत्यस्माद्धातोः ''आतोऽनुपसर्गे कः'' (पा. सू. ३।२।३) इति कः । अदर्शमिति । दृशेर्लुङि '' इरितो वा ''(पा.सू. ३।१।५७) इति च्लेरङ-

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत् । (द) अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं परमेष्ठ्ययीयजदिति तथेति तमयाजयत्स इष्ट्वाऽकामयताहमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यामिति स वागभवद्वाग्वा इदꣳ सर्वं तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ६०) ॥

सऽइन्द्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत् । (द) अनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति तथेति तावयाजयत्ताविष्ट्वाऽकामयेतामावमेवेदꣳ सर्वꣳ स्यावेति तयोरन्नादऽ एवान्यतरोऽभवदन्नमन्यतरोऽन्नादऽ एवाग्निरभवदन्नꣳ सोमोऽन्नादश्च वाऽइदꣳ सर्वमन्नं च १९

स प्रजापतिरिन्द्रं पुत्रमब्रवीत्—अनेन त्वा कामप्रेण यज्ञेन याजयानि । येन मामिदं परमेष्ठ्ययीयजदिति, तथेति, तमयाजयत् । स इष्ट्वाऽकामयत, अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स वागभवत् । वाग्वा इदं सर्वम् । तस्मादाहुरिन्द्रो वागिति ॥ १८ ॥

स इंद्रोऽग्नीषोमौ भ्रातरावब्रवीत्—अनेन वां कामप्रेण यज्ञेन याजयानि । येन मामिदं पिता प्रजापतिरयीयजदिति, तथेति, तावयाजयत् । ताविष्ट्वाऽकामयेताम्, आवमेवेदं सर्वं स्यावेति । तयोरन्नाद एवान्यतरोऽभवत् । अन्नमन्यतरः । अन्नाद एवाग्निरभवत् । अन्नं सोमः । अन्नादश्च वा इदं सर्वमन्नं च ॥ १९ ॥

देश । " ऋदृशोऽङि गुणः " (पा. सू. ७ । ४।१६) इति गुणः । तेन त्वेत्यादि । स्पष्टार्थम् । प्राणो वा इदं सर्वमिति । सूत्रात्मना सर्वाधारत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वम् । 'य. अयं' बाह्यो वायुः अन्तरिक्षे 'पवते' सञ्चरति अयमेव 'स.' प्राणः । स एव 'प्रजापतिः' । 'तस्य' प्रजापतेः 'दृष्टिः' प्राणवायुः शब्दस्पर्शादिविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात् । यदेवेत्यादि । 'यत्' खलु वस्तु 'इदम्' अनेन प्रकारेण अमी प्राणायुः 'वानीति' वर्तन इति 'वेद' जानाति । किमपि तत्सर्वं 'प्राणि' प्राणवत् भवति । अतः प्राणिनः प्रजापतेः । वेदितुः फलमाह—स यो हैवमेतामिति । एवं प्राणरूपप्रजापतेर्दृष्टिं 'यः वेद' स 'आविरिव' 'भवति' प्रकाशत एवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणरूपतामापन्निरिन्द्र वाग्रूपतापत्तिरूपं फलमित्याह—स प्रजापतिरित्यादिना । 'अयीयजत्' याजितवान् । यजेर्ण्यन्तात् लुङि यदि रूपम् । स्पष्टमन्यत् । स वाग् अभवदिति । 'स.' सर्वजगदात्मकोऽहं स्यामिति कामयमान इन्द्रः वाग्रूपः अभवत् । वागात्मकं हि इदं सर्वं जगत् शब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् । तस्मादेव कारणात् इन्द्र एव वागात्मक इत्याहुः ॥ १८ ॥

अन्नादत्वरूपफलनिमित्तमाह—स इंद्रोऽग्नीषोमावित्यादिना । स्पष्टोऽर्थः । तयोरन्नाद एवान्यतर इत्युक्तमेवार्थं विशदयति—अन्नाद एवाग्निरभवदिति । अन्नमत्तीत्यन्नादः । 'अग्निरेव' सर्वप्राणिषु जाठररूपेण वर्तमानः सन् 'अन्नादः अभवत्' । सोमस्तु रसात्मकत्वात् ओषधिवनस्पतिषु प्रविष्टः सन् तेषामन्नत्वात् अन्नम् अभवत् । उभयोः ह सर्वात्मकत्वमाह—अन्नादश्च वा इदं सर्वमिति ॥ १९ ॥

ता वाऽएताः । पञ्च देवताऽएतेन कामप्रेण यज्ञेनायजन्त ता यत्कामा अयजन्त सऽआभ्यः कामः समार्द्ध्यत यत्कामो ह वाऽ एतेन यज्ञेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥

तऽइष्ट्वा प्राचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) ताम्प्राचीमेवाकुर्व्वत सेयं प्राच्येव दिक्तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्प्पन्ति प्राचीᳬँ ह्येतामकुर्व्वतो-पैनामितः कुर्व्वीमहीति तामूर्जमकुर्व्वतेमां खलूर्जं पश्येमेति साऽसौ द्यौरभवत् ॥ २१ ॥

(ड) अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । (इयँस्तां) तां दक्षिणामेवाकुर्व्वत सेयं दक्षिणैव दिक्तस्माद्दु दक्षिणतऽ एव दक्षिणाऽ उपतिष्ठन्ते दक्षिणतोऽभ्यु-वाजन्ति दक्षिणाᳬँ ह्येतामकुर्व्वतोपैनामितः कुर्व्वीमहीति तँल्लोकमकु-

---

ता वा एताः पंच देवता एतेन कामप्रेण यज्ञेनायजंत । ता यत्कामा अयजंत, स आभ्यः कामः समार्द्ध्यत । यत्कामो ह वा एतेन यज्ञेन यजते—सोऽस्मै कामः समृध्यते ॥ २० ॥

त इष्ट्वा प्राचीं दिशमपश्यन् । तां प्राचीमेवाकुर्वत । सेयं प्राच्येव दिक् । तस्मादिमाः प्रजाः प्राच्यः सर्पंति । प्राचीं ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहि इति । तामूर्जमकुर्वत । इमां खलूर्जं पश्येमेति । साऽसौ द्यौरभवत् ॥ २१ ॥

अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् । तां दक्षिणामेवाकुर्वत । सेयं दक्षिणैव दिक् । तस्माद्दु दक्षिणत एव दक्षिणा उपतिष्ठन्ते । दक्षिणतोऽभ्यवाजति । दक्षिणां ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहीति ।

उक्तमर्थजात समूयानूद्य इदानीन्तनयजमानस्यापि दर्शपूर्णमासयागेन तादृक्फलप्राप्तिमाह—ता वा एता इति । ' समार्द्ध्यत ' समृद्धोऽभवत् । गतमन्यत् ॥ २० ॥

' ते ' परमेष्ठ्यादय दर्शपूर्णमासाभ्या ' इष्ट्वा ' ' प्राचीं दिशं ' प्रथममपश्यन् । मध्यापेक्षया प्राचीमिति विशेषणम् । यां ' प्रथममपश्यन् ' ' तां प्राचीमेवाकुर्वत ' । ' सेयं प्राच्येव ' सती ' दिक् ' इदानीं दृश्यते । तस्मादिमा इत्यादि । ' प्राच्य ' प्राच्यास्या पूर्वदिगभिमुखा स्वपुरस्ताद्भाग एव प्रथम ' सर्पन्ति ' गच्छन्ति । प्राचीं ह्येतामिति प्रागुक्तस्य हेतोर्योजनम् । उपैनामित्यादि । ' एना ' प्राचीं दिशमुपेत्य ' इत ' पर ' कुर्वीमहि ' कार्यान्तर सृजेमहीति समकल्पयन् । तत्तस्यामेव दिशमूर्जमकुर्वत । अन्नरसं ऊर्क् । तत्करणानन्तर ' इमामेव खलु ऊर्जं पश्येम ' साक्षात् कुर्याम इत्यवोचत । तत ' सा ' ऊर्क् ' असौ ' विप्रकृष्टा ' द्यौरभवत् ' ॥ २१ ॥

' अथ दक्षिणां दिशमपश्यन् ' इत्यादावपि एवमेव योज्यम् । दक्षिणत उपतिष्ठन्त इति । ऋत्विक्परि-क्रयार्थं तया दातव्या गावः ' दक्षिणाः ' दक्षिणाशब्दाभिधेयायामेव दिशि ' उपतिष्ठन्ते ' दक्षिणाकाले अवतिष्ठन्ते ।

र्व्वतेमं खलु लोकं पश्येमेति तदिदमन्तरिक्षमभवदेष वै लोकः सा यथा हैवेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिँल्लोके पृथिव्येवमु हैवैषा प्रतिष्ठाऽऽविरमुष्मिँल्लोकऽइदमन्तरिक्षँ स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोकऽइति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) तामाशामकुर्व्वत तस्माद्यत्प्राङ्सृत्वा विन्दतऽएतामेव तेन दिशमेत्याशाँ ह्येतामकुर्व्वतोपैनामितः कुर्व्वीमहीति ताँ श्रियमकुर्व्वतेमां खलु श्रियं पश्येमेति सेयं पृथिव्यभवच्छ्रीर्व्वाऽइयं तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विन्दते सऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥

तं लोकमकुर्वत । इमं खलु लोकं पश्येमेति । तदिदमंतरिक्षमभवत् । एष वै लोकः सा । यथा हैवेयं प्रतिष्ठाऽऽविरस्मिन् लोके पृथिवी । एवमु हैवैषा प्रतिष्ठाऽऽविरमुष्मिन् लोके इदमन्तरिक्षम् । स यदिह सन्नमुं लोकं न पश्यति । तस्मादाहुः परोऽक्षमसौ लोक इति ॥ २२ ॥

अथ प्रतीचीं दिशमपश्यन् । तामाशामकुर्वत । तस्मात् यत् प्राङ् सृत्वा विंदते । एतामेव तेन दिशमेत्याशां ह्येतामकुर्वत । उपैनामितः कुर्वीमहीति । तां श्रियमकुर्वत । इमां खलु श्रियं पश्येमेति । सेयं पृथिव्यभवत् । श्रीर्वा इयम् । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं विंदते । स एव श्रेष्ठो भवति ॥ २३ ॥

तथा 'दक्षिणतः' दक्षिणस्याः दिशः सकाशात् ता 'अभ्यव्राजंति' अभिगमयंति । "अज गतिक्षेपणयोः" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति धातुः । उपैनामित्यादि पूर्ववत् । दक्षिणदिक्सृष्ट्यनन्तरं यो लोकः कृतः स अन्तरिक्षात्मकोऽभवत् । 'एषः' 'खलु' 'लोकः सा' दक्षिणा दिक् । यथा हैवे यादि । 'अस्मिन् लोके' यथैव 'पृथिवी' 'आविः' आविर्भवति । 'एवमेषा' दक्षिणा दिक् 'प्रतिष्ठा' भूत्वा 'अमुष्मिन् लोके' आविर्भवति 'इदमंतरिक्ष' अन्तरिक्षाख्यो लोकः । तदाधारभूतस्य द्युलोकाख्यस्य परोऽक्षत्वमाह—स यदिहेति । 'इह' अस्मिन् लोके वर्तमानः 'सः' यस्मादमुं लोकं न पश्यति । अंतरिक्षेण व्यवहितत्वात् तस्मादसौ लोकः परोऽक्षमित्याहुः ॥ २२ ॥

प्रतीच्या दिशः सृष्टिमाह—अथ प्रतीचीमिति । 'अथ' दक्षिणदिग्दर्शनानंतरम् परमेष्ठ्यादयः पंच देवताः प्रतीचीं दिशमपश्यन्, दृष्ट्वा च 'तामाशामकुर्वत ।' अप्राप्तफलविषयः अभिलाष आशा, तां कृतवतः । तस्मात् प्रतीची दिक् आशाख्या । 'यस्मात् प्राङ् सृत्वा' प्राङ्मुखो गत्वा इष्टं फलं 'विंदते' लभते । तस्मात् प्रतीच्यां दिशि पश्चाद्भागमवस्थितस्य फलप्राप्तिविरहात् आशैव केवलमवशिष्यत इति सा दिक् तदात्मिका इत्यभिप्रायः । तदेवोक्तमर्थं हेतुत्वेन योजयति । 'तेन' दर्शनहेतुना 'एतामेव' प्रतीचीं दिशमेत्य एतामाशां कृतवतः । 'हि' शब्दो हेतौ । सृष्ट्यन्तरमाह—उपैनामिति । इत ऊर्ध्वम् 'एनां' आशाख्यान् प्रतीचीं दिशमुपकुर्वीमहि उपेत्य कल्याणेन कुर्मेति इत्यालोचयंतस्ते देवाः, 'तामाशां

(त्य) अथोदीचीं दिशमपश्यन् । (इयँस्ता) तामपरेऽकुर्व्वतोपेनामितः कुर्व्वमहीति तं धर्ममकुर्वत धर्म्मो वाऽआपस्तस्माद्यदेमं लोकमापऽआगच्छन्ति सर्व्वमेवेदं यथाधर्म्मं भवत्यथ यदा वृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयसऽआदत्ते धर्म्मो ह्यापः ॥ २४ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (ऽ) एकादश देवताः पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागौ स्विष्टकृत्त्रयोऽनुयाजाः ॥ २५ ॥

(स्ता) ताऽएकादशाहुतयः । (ऽ) एताभिर्व्वाऽआहुतिभिर्देवाऽइमाँल्लोकानजयन्नेता दिशस्तथोऽएवैषऽएताभिराहुतिभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥

अथोदीचीं दिशमपश्यन् । तामपरेऽकुर्वत । उपेनामितः कुर्वामहीति । त धर्ममकुर्वत । धर्मो वा आपः । तस्माद्यदेमं लोकमाप आगच्छति । सर्वमेवेदं यथाधर्मं भवति । अथ यदा वृष्टिर्भवति । बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते । धर्मो ह्यापः ॥ २४ ॥

ता वा एता एकादश देवताः । पंच प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । स्विष्टकृत् । त्रयोऽनुयाजाः॥२५॥

ता एकादशाहुतयः । एताभिर्वा आहुतिभिर्देवा इमान् लोकानजयन्नेता दिशः । तथो एवैष एताभिराहुतिभिरिमान् लोकान् जयत्येता दिशः ॥ २६ ॥

श्रियमकुर्वत ' कृत्वा च खलु ' इमां खलु श्रियं पश्येम ' किंरूपेति साक्षात्करवाम इत्यालोचयन् तस्मादालोचनमात्रात् सेयं श्रीः पृथिव्यात्मिका जाता । तां उपपादयति—श्रीर्वा इयमिति । ' इयं ' सर्वसन्निहिता पृथिवी । तस्माद्योऽस्या इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा.) । अस्याः पृथिव्याः सकाशात् ' भूयिष्ठं ' बहुतरं स्थानं यः ' विन्दते ' लभते ' स एव श्रेष्ठो भवति ' श्रिया प्रशस्ततमो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदीच्या दिशः सृष्टिमाह—अथोदीचीमिति । अपश्यन्निति यदनन्तरं तां प्राचीमेवाकुर्वतेतिवत् ' ताम् उदीचीमेवाकुर्वतेति ' वाक्यमध्याहृत्य दिक्सृष्टिः प्रतिपादनीया । ' तां ' उदीचीं दिशं ' अपः ' अकुर्वत अपां रूपेण कृतवन्तः । कृत्वा च पुनरित्थं सङ्कल्पितवन्त इत्याह—उपेनामिति । इतः अनुरूपामेनां उदीचीं दिशम् अयन् पूर्ववत् । तं धर्ममकुर्वतेति । उद्देश्यविधेययोरैक्यात् तल्लिङ्गस्य च पर्यायेणोपादानात् योग्यत्वात् अत्र तमिति विधेयलिङ्गता । या अप्रूपा उदीची दिक् तं ' धर्मं ' धारणसमर्थं सर्वस्य जगतो वा आप्तव्यम् एकं पदार्थमकुर्वत । कार्यकारणयोरैक्यं प्रतिपादयति—धर्मो वा आप इति । ' यदा ' खलु ' इमं ' भूलोकम् ' आप आगच्छति ' वृष्ट्यात्मना प्राप्नुवन्ति । तदा ' सर्वमेवेदं ' जगत् ' यथाधर्मं ' यथावस्थितस्वभावं भवति । एतदेव विशदयति—अथ यदेति । ' यदा ' यस्मिन् काले ' वृष्टिर्भवति ' ' तर्हि ' तस्मिन् समये ' बलीयानेव ' अतिशयबलोपेतः उदकप्रवाह एव ' अबलीयसः ' अतिशयेन बलरहितानादत्ते । ' हि ' यस्मात् ' आपो धर्मः ' धारयितृस्वभावाः ॥ २४ ॥

ता वा एता इत्यादि । ' ताः ' अनुक्रान्ता एकादश देवताः । तथा हि—प्राची दिक् द्युलोके दक्षिणा

(श्रु) चुतस्रोऽवान्तरदिशः । (स्तु) तुऽएवु चत्वारः पत्नीसंयाजाःऽअवान्तरदिशो वै देवाश्चतुर्भिः पत्नीसंयाजैरजयन्नवान्तरदिशऽ उऽएवैपऽएतैर्जयति ॥ २७ ॥

(त्य) अथेडा । (डाऽन्ना) अन्नाद्यमेवैतया देवाऽअजयँस्तथोऽएवैषऽएतयाऽन्नाद्यमेवु जयत्येषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः संपत् ॥ २८ ॥

(इ) अथाध्यात्मम् । (म्पु) पुञ्चेमे पुरुषे प्राणाऽऋते चुक्षुर्भ्यां तुऽएव पुञ्च प्रयाजाश्चक्षुषीऽआज्यभागौ ॥ २९ ॥

चतस्रोऽवातरदिशः । त एव चत्वारः पत्नीसयाजाः । अवातरदिशो वै देवाश्चतुर्भि' पत्नीसयाजैरजयन् । अवातरदिश उ एवैष एतैर्जयति ॥ २७ ॥

अयेडा । अन्नाद्यमेवैतया देवा अजयन् । तयो एवैष एतयाऽन्नाद्यमेव जयति । एषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोः सपत् ॥ २८ ॥

अथाऽध्यात्मम् । पचेमे पुरुषे प्राणा ऋते चक्षुर्भ्याम् । त एव पंच प्रयाजाः । चक्षुषी आज्यभागौ ॥ २९ ॥

दिक् अतरिक्षलोकं प्रतीची दिक् आपो द्यौ पृथिवी च उदीची दिक् ओषधी ऐमे इत्येकादश-सख्याका एता एव प्रयाजाद्या एकादशात्मतया वर्तत इत्यर्थ । ' ता ' प्रयाजाद्या एकादशसख्या आहुतय । एताभिरेव खलु ' आहुतिभि ' प्रागुक्ता परमेष्ठयाद्यो देवा ' इमान् ' पृथिव्यादिलोकान् ' एता ' प्राच्याद्या दिशश्चतस्र. अजयन् । अतस्तज्जयहेतुत्वात् तेषां तद्रूपतोक्ति । तयो एवैष इति पुरावृत्तस्य सिद्धस्यार्थस्य प्रकृते योजनम् । एव प्रागादिपचलक्षणा मुख्यदिशां पृथिव्यादिलोकाना एकादशभिराहुतिभिर्जयो जात ॥ २५ ॥ २६ ॥

आग्नेय्याद्यवातरदिशां कथ जयोपाय इति, तत्राह—चतस्रोऽवातरदिश इति । 'अवांतरदिशश्चतस्र ' ' त एव चत्वार पत्नीसयाजा ' सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताका पत्नीसयाजाख्या यागा । अतस्तेषां यागानां तज्जयहेतुतां प्रतिपादयति—अवातरदिशो वै देवा इत्यादिना । अवातरदिश उ एवैष इति । ' एष ' यजमान ' एतै ' पत्नीसयाजै । गतमन्यत् ॥ २७ ॥

इडया जेतव्य प्रतिपादयति—अथेडेति । इडा अभिक्रियत इत्यर्थ । ' अथ ' अन्नु योग्य यदन्न तदन्नाद्यम् । तदेव ' एतया ' इडया पुरा ' देवा अजयन् ' तथैव ' एष ' यजमानोऽपि ' एतया ' ' अन्नाद्यमेव जयति ' प्राप्नोति । उक्तां सपत्तिं निगमयति—एषा नु देवत्रेति । सप्तम्यर्थे (पा सू. ५ । ४ । ५६) त्राप्रत्यय । देवेषु विषये एषोक्ता दर्शपूर्णमासयागयो ' सपत् ' ॥ २८ ॥

एवमाधिदैविकीं सपत्तिं प्रदर्श्य अन्यथाह—अथाध्यात्ममिति । ' अध्यात्म ' आत्मशरीरे । विभक्त्यर्थे अव्ययीभाव । दर्शपूर्णमासयो सपत्तिरभिधीयते । पचेम इति । शीर्षण्येषु प्राणेषु चक्षुषी वर्जयित्वा मुख नासिके कर्णाविति ये इमे ' पच प्राणा ' त इमे ' पच प्रयाजात्मका ' ' चक्षुषी आज्यभागौ ' ॥ २९ ॥

(गात्र) अयमेवावाङ्प्राणः स्विष्टकृत् । (रस) स यत्तमभ्यर्द्धऽइवेतराभ्यऽआहुतिभ्यो जुहोति तस्मादेतस्मात्प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सन्तेऽथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषाᳫँ हविषाᳫँ समवद्यति तस्माद्यत्किंचेमान्प्राणानापद्यतऽएतमेव तत्सर्वᳫँ समवैति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानि । तऽएव त्रयोऽनुयाजाः स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजस्तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नं त वाऽअनवानन्यजेदित्याहुस्तथो हास्यैतदतृण्णं भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । (ङ) एकᳫँ ह्येतस्य पर्वाथ यदपर्वकᳫँ स्यात्प्रतृण्णं वैव तिष्ठेल्लम्बेत वा तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

अयमेवावाङ् प्राणः स्विष्टकृत् । स यत्तमभ्यर्द्ध इवेतराभ्य आहुतिभ्यो जुहोति । तस्मादेतस्मात् प्राणात्सर्वे प्राणा बीभत्सते । अथ यत्स्विष्टकृते सर्वेषां हविषां समवद्यति । तस्माद्यत्किंचेमान् प्राणानापद्यते । एतमेव तत्सर्वं समवैति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानि । त एव त्रयोऽनुयाजाः । स योऽयं वर्षिष्ठोऽनुयाजः । तदिदं वर्षिष्ठमिव शिश्नम् । त वा अनवानन्यजेदित्याहुः । तथो हास्यैतदतृण्णं भवतीति ॥ ३१ ॥

स वै सकृदवान्यात् । एकं ह्येतस्य पर्व । अथ यदपर्वकं स्यात् । प्रतृण्णं वैव तिष्ठेल्लम्बेत वा । तस्मादेतदुच्च तिष्ठति पद्यते च । तस्मात्सकृदवान्यात् ॥ ३२ ॥

'योऽयमवाङ् प्राणः' अन्नमलविसर्जनहेतुः स स्विष्टकृद्यागः । धर्मभेदेनोक्तमर्थं समर्थयते—तमभ्यर्द्ध इवेति । 'इतराभ्य आहुतिभ्यः' प्रधानहविर्भ्यः सकाशात् 'अभ्यर्द्ध' अभिगतं अर्द्धो देशः । यथा प्रधानहविर्भिः संसर्गो न भवति तथाभूतदेशे तं स्विष्टकृतं जुहोति । यस्मादेवं 'तस्मात्सर्वे' शीर्षण्याः 'प्राणाः' एतस्मादवाचः प्राणात् 'बीभत्सन्ते' जुगुप्सन्ते । अपि च 'सर्वेषां' प्रधानहविषां उत्तरार्द्धात् स्विष्टकृद्यागाय 'समवद्यति' सम्भूयावदानानि यत्, अतः यस्मात् 'इमान् प्राणान्' शीर्षण्यान् यत्किमपि द्रव्यं पृथक् पृथगागत्य प्राप्तं भवति तत्सर्वं एतमवाचं प्राणं 'समवैति' संप्राप्नोति ॥ ३० ॥

त्रीणि शिश्नानीत्यादि । अण्डाभ्यां सह त्रित्वम् । 'त एव त्रयोऽनुयाजाः' यज्ञशरीरस्य शिश्नात्मकाः इत्यर्थः । तत्र 'योऽयं वर्षिष्ठः' वृद्धतमस्तृतीयोऽनुयाजः 'तदिदं वर्षिष्ठमिव' लिङ्गात्मकं 'शिश्नम्' । तत्रानवानपक्षं योजयति—तं वा अनवानन्निति । 'अनवानन्' अनुच्छ्वसन् । तं तृतीयमनुयाजं वषट्कुर्यादित्यर्थः । तथैव सति हि अस्य शरीरस्य एतदङ्गम् 'अतृण्णं' अविच्छिन्नं 'भवति' इति अनवानपक्षाभिप्रायः ॥ ३१ ॥

पक्षान्तरमाह—स वै सकृदवान्यादिति । "ते हात्रऽअनसत" इत्यत्र सकृदेकवारं 'अवान्यात्'

(द्वौ) द्वौ बाहू द्वाऽऊरू। तऽएव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठाऽयमेव प्राणऽइडा यत्तां नाग्नौ जुहोति यत्साऽप्रदग्धेव तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ३३

(ऽस्थ्ये) अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्या। (०) माᳩसᳩ हविस्तन्मितं छन्दो यद्याज्याऽनुवाक्यास्तस्मात् समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवन्त्यथ यद्भूयऽइव च हविर्गृह्णाति कनीयऽइव च तस्मात् माᳩसान्येव मेद्यतो मेद्यन्ति माᳩसानि कृश्यतः कृश्यन्ति तेनैतेन यज्ञेन यां कामयते देवतां तां यजति यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

द्वौ बाहू द्वा ऊरू, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः प्रतिष्ठा। अयमेव प्राण इडा। यत्ता नाग्नौ जुहोति। यत्सा अप्रदग्धेव। तस्मादयमनवतृण्णः प्राणः ॥ ३३ ॥

अस्थ्येव याज्याऽनुवाक्ये। मांस हविः। तन्मितं छन्दः। यद्याज्याऽनुवाक्याः। तस्मात् समावन्त्येवास्थीनि मेद्यतश्च कृश्यतश्च भवति। अथ यद्भूय इव च हविर्गृह्णाति कनीय इव च। तस्मात् मांसान्येव मेद्यतो मेद्यति, मांसानि कृश्यतः कृश्यन्ति। तेनैतेन यज्ञेन या कामयते देवता ता यजति, यस्यै हविर्भवति ॥ ३४ ॥

अवस्येत्। 'एतस्य' वर्षिष्ठस्य मध्यमस्य शिश्नस्य 'एक हि पर्व' विद्यते, अतस्तत्मादस्मात् य मध्ये अवसान कृतम्। 'अथ' यत्तत् 'अपर्वक स्यात्' पर्वरहित स्यात् 'प्रतृण्ण वै' ऊर्ध्वमुखमेवावतिष्ठेत, अथवा 'स्वेत' तत्र तु तयो समावेशो न घटेत। यस्मादतत् सपर्वक तदात्मकस्य तृतीयानुयाजस्य मध्यमस्य विच्छेद। तस्मात् कारणात् एतदग निमित्तवशात् कदाचिदुत्तिष्ठति कदाचित् अवपद्यते च। तस्मादिति प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ ३२ ॥

द्वौ बाहू इत्यादि। बाहुद्वयम्, ऊरुद्वयम्, 'चत्वार पत्नीसंयाजा' अतस्ते प्रतिष्ठात्मका। 'अयमेव' मध्यम 'प्राण' 'इडा'। यदस्मात् तामिडामग्नौ न जुहोति 'सा अप्रदग्धेव' प्रदाहरहितेव भवति। 'तस्मादय' मध्यम 'प्राण' 'अनवतृण्ण' अविच्छिन्न सदा वर्तते ॥ ३३ ॥

याज्यानुवाक्ययो हविषां च क्रमात् धात्वद्वयस्वरूपतामाह—अस्थ्येव याज्यानुवाक्या इति। एतेषां यागानां या 'याज्यानुवाक्या' तान्यस्थीन्येव। हविस्तु मांसस्थानीयम्। याज्यानुवाक्या ऋच इति यत् 'तन्मित' पर्वमित छन्द। कदाचिदपि न्यूनाधिकभावो न भवति। तस्मात्कारणात् अस्थीन्यपि 'मेद्यत' स्थूलीभवत 'कृश्यत' कृशीभवतश्च शरीरे 'समावन्ति' समपरिमाणान्येव 'भवन्ति'। देहवृद्धिक्षयाभ्यां अस्थ्ना वृद्धिक्षयौ न स्त इत्यर्थः। हविर्मांसयो साम्यं प्रतिपादयति—अथ यद्भूय इवेति। यागेषु हि कदाचित् 'हवि' 'भूय इव' अधिकमिव 'कनीय इव' अल्पमिव च गृह्णात। 'तस्मात् मांसानि' 'मेद्यत' स्निग्धगात्रस्य पुरुषस्य 'मेद्यति' वर्धन्ते। "ञिमिदा स्नेहने" (धा. पा. दि. प. १३७) इति धातु। 'कृश्यत' पुरुषस्य 'कृश्यति' क्षीणानि भवति। "कृश तनूकरणे" (धा. पा. दि. प. १२१) इति धातु। एवमपि देवमध्यात्म

ता वाऽएताः । (ऽ) अनपोद्धार्य्याऽआहुतयो भवन्ति स यद्धैतासाम-पोद्धरेद्यथैकमङ्गꣳ श्रृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यादेवं तदन्यान्येव हवीꣳष्युप चाह्रियन्तेऽप च ह्रियन्ते ॥ ३५ ॥

ता वाऽएताः । षोडशाहुतयो भवंति षोडशकलो वै पुरुषः पुरुषो यज्ञ-स्तस्मात्षोडशाहुतयो भवन्ति ॥ ३६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–६ ॥ (१. ६.) ॥

ता वा एता अनपोद्धार्या आहुतयो भवंति । स यद्धैतासामपोद्धरेत् । यथैकमंगं श्रृणीयात्प्राणं वा निर्हण्यात् । एवं तत् । अन्यान्येव हवींष्युप चाह्रियतेऽप च ह्रियते ॥ ३५ ॥

ता वा एताः षोडशाहुतयो भवति । षोडशकलो वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । तस्मात्षोडशाहुतयो भवति ॥ ३६ ॥

च प्रयाजाज्यभागादीनः तत्तद्रात्मकतोक्ता । इदानीं तस्य फलमाह–तेनैतेन यज्ञेनेति । उक्तानां देवतानां मध्ये यां या ' देवता ' यजमान ' कामयते ' ' यस्यै ' देवतायै हविर्गृहीत भवति, ' ता ' कामयितव्यदेवता-रूपेण यजते ॥ ३४ ॥

एतासा प्रयाजादीनां अध्यात्ममुक्तेषु अंगेषु मध्ये ' यथा एकमग ' ' श्रृणीयात् ' हिंस्यात् । ' प्राण वा निर्हण्यात् ' ' एव तत् ' अपोद्धृतमग स्यात् । तस्मादेतानि प्रयाजानुयाजादीनि प्राप्योद्धीप्यानि अगजातानि तत्प्रतिनियतावयवरूपतया यज्ञशरीरनिष्पादकानि इति सर्वेष्विन्त्रसाधारणानि । अन्येषा प्रधानहविषाम् । आवापोद्धारयोग्यतामाह–अन्यान्येव हवींषीति । ' उपाह्रियत ' आज्यभागानतर स्विष्टकृद्यागात् पूर्वं प्रधान-यागस्थाने प्रक्षिप्यन्ते प्रयोगांतरे ' अपाह्रियते च ' उद्धार्यंते इत्यर्थ ॥ ३५ ॥

उक्ता अगाहुती सभूय प्रशसति–ता वा एताः षोडशाहुतय इति । पच प्रयाजा, द्वावाज्यभागौ, स्विष्टकृत्, इडा, त्रयोऽनुयाजा, चत्वार पत्नीसयाजा, इति षोडश सर्वत्र साधारण्येन भवतीत्यर्थ । षोडश-कलो वै पुरुष इति । सप्त शीर्षण्या प्राणा, अवाङ्प्राण एक, इत्यष्टौ प्राणा, चत्वारि दोर्बाहवानि, चत्वारि ऊर्वष्ठीवानि च, अष्टावगानि । एतत् षोडशावयवात्मक खलु शरीरम् । यद्वा अत्रैव " पञ्चेमे प्राणा " इत्यादिना अनुक्रान्ता एव प्राणाद्या षोडशकला ज्ञातव्या । यस्मादेव षोडशकलात्मकस्य यज्ञशरीरस्य षोड-शाहुतिसाध्यता तस्मात् सर्वास्विष्टिषु ' एता षोडशाहुतय ' भवन्तीत्यर्थ ॥ ३६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ (११ । १ । ६) ॥

१–पच शीर्षण्या प्राणा ५ द्व चक्षुषी २ अवाङ्प्राण १ द्वावण्डौ २ शिश्न च १ द्वौ बाहू २ द्वावूरू २ मध्यम प्राण १ एव षोडशकला वा १६ ॥

तद्वाऽअतो व्रतोपायनुऽउच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्युऽअश्नाति देवानुत्यश्नातीति तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयन्ति॥१॥

स यदि ग्राम्याऽओषधीरश्नाति । पुरोडाशस्य मेधमश्नाति यद्यारण्याऽओषधीरश्नाति बर्हिषो मेधमश्नाति यदि वानस्पत्यमश्नातीध्मस्य मेधमश्नाति यदि पयः पिबति सान्नाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति यद्यपः पिबति प्रणीतानां मेधमश्नाति यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥

तद्वा अतो व्रतोपायन उच्यते । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति । यद्यु अश्नाति देवानत्यश्नाति-इति । तदारण्यमश्नीयादिति तत्र स्थापयति ॥ १ ॥

स यदि ग्राम्या ओषधीरश्नाति, पुरोडाशस्य मेधमश्नाति । यद्यारण्या ओषधीरश्नाति, बर्हिषो मेधमश्नाति । यदि वानस्पत्यमश्नाति, इध्मस्य मेधमश्नाति । यदि पयः पिबति, सान्नाय्यस्य चाज्यस्य च मेधमश्नाति । यद्यपः पिबति, प्रणीताना मेधमश्नाति । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति ॥ २ ॥

तदाहुः । किमयनमिति स्वयꣳ हैवैते रात्रीऽअग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्धुत्वा प्राश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवत्याहुतिर्वाऽएषा स यद्देवैतामात्मन्नाहुतिं जुहोति तेनोऽएतेषां मेधानां नाश्नाति ॥ ३ ॥

(त्ये) एते ह वै रात्री । सर्वा रात्रयः समवयंति याऽआपूर्य्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीꣳ समवयन्ति याऽअपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाऽअमावास्याꣳ समवयन्ति स यो हैवं विद्वान्त्स्वयमुपवसथे जुहोति सर्व्वदा हैवास्य स्वयꣳ हुतं भवति ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–७ ॥ (१. ७.) ॥

तदाहुः किमयनमिति । स्वयं हैवैते रात्री अग्निहोत्रं जुहुयात् । स यद्धुत्वा माश्नाति, तेनापितृदेवत्यो भवति । आहुतिर्वा एषा । स यद्देवैतामात्मन्नाहुतिं जुहोति । तेनो एतेषां मेधानां नाश्नाति ॥ ३ ॥

एते ह वै रात्री सर्वा रात्रयः समवयंति । या अपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयंति । या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयः, ताः सर्वा अमावास्यां समवयंति । स यो हैवं विद्वान् स्वयमुपवसथे जुहोति । सर्वदा हैवास्य स्वयं हुतं भवति ॥ ४ ॥

नीता आप प्रणीता गृह्यते । अशनपक्षे दोषस्य दुष्परिहारत्वात् अनशनपक्षोक्तदोष एव परिशिष्यत इत्याह—यदि नाश्नातीति ॥ २ ॥

अस्य दोषस्य प्रश्नपूर्वकं परिहारमाह—तदाहुः किमयनमिति । अनुष्ठानमार्गः क इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । अस्योत्तरं श्रुतिराचष्टे—स्वयम् इति । 'एते रात्री' "अर्यतसयोग द्वितीया" (पा. सू. २।१।२९)। पर्वरात्रौ यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहुयात् । यजमानो हुतशिष्टं होमानन्तरं यत्प्राश्नाति 'तेन' प्राशनेन प्रागुदीरितपितृदेवत्यलक्षणदोषस्तस्य न भवति । मेधाशनलक्षणो दोषोऽपि नास्तीत्याह—आहुतिर्वा एषेति । यदग्निहोत्रहुतशेषभक्षणं, 'एषा आहुति' खलु । अत एवान्यत्र श्रूयते—"यच्चतुरुन्नयति द्विर्जुहोति, अथ के द्वे आहुती भवत इति, प्राणावेव वैश्वानरे द्वे आहुती जुहोति" इति । यस्मादेतां प्राशनरूपामाहुतिमेव आत्मरूपे वैश्वानरे अग्नौ जुहोति । अतोऽनेनैव कारणेन एषां प्रागुक्तानां पुरोडाशादीनां यज्ञियद्रव्याणां न भुक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पर्वरात्रौ विहितं स्वयं होमं प्रशंसति—एते ह वै रात्री इति । 'समवयन्ति' संप्राप्नुवन्ति एकीभवन्तीत्यर्थः । या आपूर्यमाणपक्षस्येत्यादि । यस्मिन्पक्षे चन्द्रः कलावृद्ध्या क्रमेणापूर्यते स शुक्लपक्ष आपूर्यमाणपक्षः । तस्य याः प्रतिपदादितिथिषु चतुर्दश 'रात्रयः' 'ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति' संप्राप्नुवन्ति । कलाक्षयक्रमेण चन्द्रो यस्मिन्नपक्षीयमाणः स अपरपक्षः । तस्य 'या रात्रयः' 'ताः सर्वा अमावास्याम्' प्रविशन्ति ।

देवाश्च वाऽअसुराश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुराऽअतिमानेनैव कस्मिन्नु व्वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः १

(नोऽय) अथ देवाः । (ऽ) अन्योऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुस्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो हैषामास यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥

(ॐ) स देवेभ्यऽआत्मानं प्रदाय । (या) अथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञं तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञऽइत्यात्मनो ह्येतं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे । ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वय जुहुयामेति-स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुः । तेऽतिमानेनैव पराबभूवुः । तस्मान्नातिमन्येत । पराभवस्य हैतन्मुखं यदतिमानः ॥ १ ॥

अथ देवा अन्योन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरुः । तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ । यज्ञो हैषामास । यज्ञो हि देवानामन्नम् ॥ २ ॥

स देवेभ्य आत्मानं प्रदायाथैतमात्मनः प्रतिमामसृजत यद्यज्ञम् । तस्मादाहुः प्रजापतिर्यज्ञ इति । आत्मनो ह्येवं प्रतिमामसृजत ॥ ३ ॥

एवं विद्वान् ' स्वय ' पर्वणि जुहुतो यजमानस्य अन्यासु रात्रिषु ऋत्विजा क्रियमाणोऽपि होमः स्वय होमः सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश काण्डे प्रथमेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ (११-१-७) ॥

उक्तविधं व्रतम् उपेयुषो यजमानस्य हविष्मत्तां ब्रुवन् तस्मिन्निष्क्रमणहेतुना दर्शपूर्णमासयागस्य प्रतिपादयितुं आख्यायिकया यज्ञोत्पत्तिमाह-देवाश्च वा असुराश्चेति । ' उभये ' ' प्राजापत्या ' प्रजापतेः पुत्रा अदित्यामुत्पादिता ' देवा ' दित्यामुत्पादिता ' असुरा ' ' पस्पृधिरे ' स्पर्धां कृतवन्तः । परस्परं स्पर्धमानो स्पृधाव । ततस्तेषामुभयेषां मध्ये ' असुरा अतिमानेनैव ' अस्मदतिरिक्त को नाम विद्यते यस्मिन् अस्मद्व्यतिरिक्ते श्रेष्ठे वय हविर्जुहवाम । स नास्त्येवेति अतिशयिताहङ्कारेण ' स्वेष्वेव आस्येषु ' हविर्जुह्वत चरन्तः । तेनाहङ्कारेण ' ते ' असुराः ' पराबभूवुः ' एवमतिमानस्य पराभवनिमित्तत्वात् स न कार्यं प्रभावनति प्रमाणादुपदिशति-तस्मान्नातिमन्येतेति । पराभवो नाशः तस्यैतन्मुखम् उपाय, ' अतिमान ' अहङ्कार इति ' यत् ' ॥ १ ॥

इत्यमसुरे कृतमुक्त्वा देवैः कृत दर्शयति-अथ देवा इति । ' अन्योऽन्यस्मिन् ' अग्निरिन्द्रादौ देवेन्द्र अग्न्यादौ देव इति परस्परस्पर्धाहीनेन हवींषि ' जुह्वत ' चेरुरित्यर्थः । ' तेभ्य ' देवेभ्यः प्रीत ' प्रजापतिः ' ' आत्मानं ' स्वशरीरं ' प्रददौ ' प्रादात् । आत्मा ' एषां ' देवानां यज्ञात्मक ' आस ' बभूव । तेन क उपयोग ? इति तत्राह-यज्ञो हीति । ' यद् ' खलु ' देवानां ' तृप्तिनिमित्तं 'अन्न' तदात्मक मार्ग देवेभ्य कल्पितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

स देवेभ्य इत्यादि । ' स ' प्रजापतिः एव ' देवेभ्य आत्मान ' स्वशरीरं ' प्रदाय ' हविष्क्रयणाय

स ऽएतेन यज्ञेन । देवेभ्य ऽआत्मानं निरक्रीणीत स यद्व्रतमुपैति यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य ऽआत्मानं प्रायच्छदेवमेवैष ऽएतद्देवेभ्यऽआत्मानं प्रयच्छति तस्मादु संयत ऽएवैताᳬ रात्रिं चिचरिषेद्यथा हविषा चरेदेवᳪ हविर्ह्येष देवानां भवति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्यऽआत्मानं निष्क्रीणीते यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीतैवमथ यद्धविर्निर्वपति हविषैवैतद्यज्ञं निष्क्रीणाति हविरनुवाक्ययाऽनुवाक्यामवदानेनावदानं याज्यया याज्यां वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥

स एतेन यज्ञेन देवेभ्य आत्मानं निरक्रीणीत । स यत् व्रतमुपैति । यथैव तत्प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं प्रायच्छत् । एवमेवैष एतद्देवेभ्य आत्मानं प्रयच्छति । तस्माद् संयत एवैतां रात्रिं चिचरिषेत् । यथा हविषा चरेत् एवम् । हविर्हि एष देवानां भवति ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञं तनुते । यज्ञेनैवैतद्देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणीते । यथैव तत्प्रजापतिर्निरक्रीणीत । एवम् ।

यज्ञरूपामात्मन प्रतिकृतिम् ' असृजत ' सृष्टवान् । यत एव प्रजापतिशरीरस्य प्रतिमा यज्ञ तस्मात् प्रजापतियज्ञयो तादात्म्यव्यवहार इत्याह—तस्मादाहुरिति । आत्मनो ह्येतमिति प्रागुदीरितहेतुयोजनम् । ' प्रतिमा ' प्रतिबिम्ब प्रतिकृतिरिति पर्याय. ॥ ३ ॥

स एतेन यज्ञेनेत्यादि । ' स ' प्रजापति इत्थ सृष्टेन स्वशरीरप्रतिकृतिभूतेन ' एतेन यज्ञेन ' ' देवेभ्य ' सकाशात् ' आत्मान ' स्वशरीर ' निरक्रीणीत ' यज्ञमूल्यवेतन देवेभ्यो दत्वा पुन स्वशरीर स्वीकृतवानित्यर्थ । इत्थ आख्यायिकया सिद्धमर्थ प्रकृते योजयति—स यत् व्रतमुपैतीति । दर्शपूर्णमास• यागे प्रागुक्तलक्षण ' व्रतमुपैतीति ' यदस्ति । एतेन प्रजापतिरिव देवेभ्य स्वयमपि आत्मान स्वशरीर हवि• ष्ट्वेन प्रयच्छति । तस्माद्धविर्दोषपरिहाराय 'एता' औपवसथीयदिवसस्य रात्रिं 'संयत एव' सम्यक् नियतेन्द्रियव्या• पार एव सन् ' चिचरिषेत् ' चरितु वर्तितुमिच्छेत् । दृष्टान्तेनोपपादयति—यथा हविषेति । 'यथा' संयत• सन् 'हविषा चरेत्' यजेत । एव पर्वरात्रावपि संयतो भवेदित्यर्थ. । तत्र कारणमाह—हविर्हीति इति । ' एव ' व्रत उपेयिवान् यजमान औपवसथ्यदिवसे देवाना स्वयमेव हविर्भवति । ' हि ' यस्मादेवं तस्मात्संयतश्चरे- दिति सम्बन्ध ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञमित्यादि । अथानतर परस्मिन् दिवसे ' यत् ' यदा ' यज्ञ ' दर्शपूर्णमासादिलक्षण ' तनुते ' विस्तारयति । तत्तदा तेनैव ' यज्ञेन ' हि मूल्येन ' देवेभ्य• ' सकाशात् औपवसथ्यदिवसे दत्त स्वमात्मानं

१• श. ब्रा• १।१।१।२ । इत्यत्र ॥

स यथाऽप्रशीर्णो वृक्षः । (ऽ) एवमस्यैष यज्ञो भवत्याहुतिमेवान्वाहार्य्येण निष्क्रीणाति तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति तस्मादन्वाहार्य्यो नामैवमु हास्यैष सर्व्वऽएव यज्ञो निष्क्रीतो भवत्येष ह वै यजमानस्यामुष्मिँल्लोकऽआत्मा भवति यद्यज्ञः स ह सर्व्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिँल्लोके सम्भवति यऽएवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-८ ॥ (१. ८.) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-१ ॥

अथ यदविर्निर्वपति । हविर्निर्वपति । हविर्वेतद्यज्ञं निष्क्रीणाति । हविरनुवाक्यया । अनुवाक्यामवदानेन । अवदानं याज्यया । याज्यां वषट्कारेण । वषट्कारमाहुत्या । तस्याहुतिरेवानिष्क्रीता भवति ॥ ५ ॥

स यथाऽप्रशीर्णो वृक्षः । एवमस्यैष यज्ञो भवति । आहुतिमेवान्वाहार्येण निष्क्रीणाति । तद्यदेतद्धीनं यज्ञस्यान्वाहरति । तस्मादन्वाहार्यो नाम । एवमु ह अस्यैष सर्व एव यज्ञो निष्क्रीतो भवति । एष ह वै यजमानस्यामुष्मिन् लोक आत्मा भवति । यद्यज्ञः । स ह सर्वतनूरेव यजमानोऽमुष्मिन् लोके संभवति । य एवं विद्वान्निष्क्रीत्या यजते ॥ ६ ॥

'निष्क्रीणीते' पुनः स्वीकरोति । 'यथैव' खलु 'प्रजापतिः' पुरा स्वमात्मानं देवेभ्यो दत्वा तत्प्रतिनिधिभूतेन यज्ञेन यज्ञात्मना देवेभ्यः प्रदाय पुनः स्वशरीरमगृह्णात् । एवं यजमानोऽपि करोतीत्यर्थः । यज्ञाङ्गानामपि उत्तरोत्तरेण निष्क्रयणप्रकारमाह—अथ यदविरिति । यदा खलु हविर्निर्वपति तेन 'हविषैव' तं यज्ञं 'निष्क्रीणाति' । तत्र 'हविरनुवाक्यया' 'अनुवाक्यामवदानेन' 'अवदानं याज्यया' 'याज्यां वषट्कारेण' 'वषट्कारमाहुत्या,' सर्वत्र निष्क्रीणातीति संबन्धः । तस्याहुतिरेवेत्यादि । 'तस्य' यज्ञस्य संबन्धिनी 'आहुतिरेव' 'अनिष्क्रीता' अस्वीकृता भवति इति ॥ ५ ॥

ततो यजमानस्य 'अप्रशीर्णः' मध्यमः 'वृक्षः' इव 'यज्ञो भवति' उपरि अवस्थिताया आहुतेः अनिष्क्रीतत्वात् । अथैतद्दोषपरिहाराय तन्निष्क्रयमाह—आहुतिमेवेति । योऽयमन्वाहार्याख्यो दक्षिणात्वेन देय ओदनः तेन तामाहुतिमेव 'निष्क्रीणाति' । तन्नामनिर्वचनेन दोषशमनसामर्थ्यं तस्य प्रतिपादयति—तद्यदेतदिति । तत्र 'यज्ञस्य' संबन्धि 'यदेतत्' 'हीनं' विद्धमङ्गमस्ति तत् 'अन्वाहरति' पुनः सन्धत्ते । यस्मादेवं तस्मादयमन्वाहार्यो नाम्ना संपन्नः । अन्वाहरति दोषजातमनेन शमयतीति करणसाधनोऽयम् । एवमु हास्येति प्रतिपादितस्य यज्ञनिष्क्रयणनिगमनम् । एवं निष्क्रीतस्य यज्ञस्य क उपयोग ? इति तत्राह एष ह वा इति । 'एष' खलु निष्क्रीतः 'यज्ञः' अस्य 'यजमानस्य' 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'आत्मा' 'देहो' 'भवति' । 'स' खलु 'यजमानः' 'सर्वतनूरेव' सर्वावयवसंपूर्ण एव सन्

'अमुष्मिन्' स्वर्गे ' लोके ' ' सम्भवति ' उत्पद्यते । ' य ' एवमुक्तप्रकार ' विद्वान् ' निष्क्रीत्या ' निष्क्रयणेन दर्शपूर्णमासाभ्यां ' यजते ' स इति सम्बन्ध ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये अष्टम ब्राह्मणम् ॥ (११–१–८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषो स्वर्णगर्भ,
सप्ताम्भोन्पियसीरीत्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोक्षौ रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिल्मवमतुल स्वर्गेन्न वर्णमुख्य ,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्यौत्य प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्करं पार्वतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नकूट गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । १) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । (तऽए) एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायतेऽथ यं यज्ञ उपनमति स यद्यजते तद्द्वितीयं जायतेऽथ यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति स यत्ततः सम्भवति तत्तृतीयं जायते तस्मात्त्रिः पुरुषो जायतऽ इत्याहुः ॥ १ ॥

(स्ता) ता वाऽएताः । (ताऽए) एकादश सामिधेनीरन्वाह दश वाऽइमे पुरुषे प्राणाऽआत्मैकादशो यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताऽएतावान्वै पुरुषस्तदेनं कृत्स्नं जनयत्यथ यदूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः सा प्रतिष्ठा तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एतन्न्वेव मातुश्चाधि पितुश्चाग्रे जायते । अथ यं यज्ञ उपनमति–स यद्यजते तत् द्वितीयं जायते । अथ यत्र म्रियते–यत्रैतमग्नावभ्यादधाति–स यत्ततः संभवति–तद् तृतीयं जायते । तस्मात् त्रिः पुरुषो जायत इत्याहुः ॥ १ ॥

ता वा एता एकादश सामिधेनीरन्वाह । दश वा इमे पुरुषे प्राणाः । आत्मैकादशः । यस्मिन्नेते प्राणाः प्रतिष्ठिताः । एतावान् वै पुरुषः । तदेनं कृत्स्नं जनयति । अथ यदूर्ध्वं सामिधेनीभ्यः । सा प्रतिष्ठा । तदेनं जनयित्वा प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ विशिष्टजन्महेतुतया सामिधेनीः प्रशंसन् पुरुषस्य जन्मत्रयमाह–त्रिर्ह वै पुरुष इति । ' पुरुषः ' शरीरी त्रिस्त्रिवारं खलु ' जायते ' । तदेव जन्मत्रितयं दर्शयति–एतन्न्वेवेति । मातापितृसकाशात् यत् प्रथमं जन्म तदेकम् । अथानन्तरं ' यं ' पुरुषं ' यज्ञः ' सोमयागः ' उपनमति ' प्राप्नोति ' सः ' यदि तेन ' यजते ' तदस्य पुरुषस्य दीक्षारूपं ' द्वितीयं ' जन्म भवति । अथानन्तरम् आयुष्यवसाने ' यत्र ' यजमानः ' म्रियते ' पञ्चत्वं गच्छति, अनन्तरं ' यत्र ' ' एनमग्नावभ्यादधाति ' अन्त्येष्टिविधानेन प्रक्षिपति, तदानन्तरमेव ' सः ' यजमानः अमुष्मिन् लोके अपूर्वमयशरीरः सन् ततः ' संभवति ' उत्पद्यते [illegible] तदस्य ' तृतीयं ' जन्म । उक्तेऽर्थे प्रसिद्धिं संवादयति–तस्मात् त्रिः पुरुष इति । ' आहुः ' अभिज्ञाः कथयन्ति (गृह्यन्ते) ॥ १ ॥

इत्थं त्रीणि जन्मानि प्रदर्श्य यज्ञादेव पुनर्जन्मत्रयं प्रदर्शयन् सामिधेनीभिस्तावत् प्रथमं जन्म समर्थयते–ता वा एता इति । ' ताः ' प्रसिद्धाः " प्र वो वाजा " इत्याद्याः ' एताः ' एकादशर्चः । दश वा इति ।

नव प्रसवस्य व्याहृतयः । (यो) नवेमे पुरुषे प्राणास्तदेनं द्वितीयं जनयत्याश्रावणं प्रत्याश्रावणꣳ सा प्रतिष्ठाऽथ यद्देवाः सूर्ष्टो जन्मोच्यते तदेनं तृतीयं जनयति पत्नीसंयाजा ऽएव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । (सऽए) एवमेवैनमेतद्यज्ञात्त्रिर्जनयति तासामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

नव प्रसवस्य व्याहृतयः । नवेमे पुरुषे प्राणाः । तदेनं द्वितीयं जनयति । आश्रावणं प्रत्याश्रावणं सा प्रतिष्ठा । अथ यद्देवाः सूर्ष्टो जन्मोच्यते, तदेनं तृतीयं जनयति । पत्नीसंयाजा एव तत्र प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥

त्रिर्ह वै पुरुषो जायते । एवमेवैनमेतद्यज्ञात् त्रिर्जनयति । तासामेकादशानां त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम् ॥ ४ ॥

सप्त शीर्षण्याः, द्वौ अवाञ्चौ, नाभिर्दशमी । इति दश शरीरे प्राणाः । तेषामात्मा मन एव 'एकादशः' एकादशसंख्यापूरकः । एते 'प्राणाः' यस्मिन् शरीरे वर्तन्ते । एतत्परिमाण एव खलु 'पुरुषः' भवति । एवं अनया सामिधेनीगतैकादशसंख्यया 'कृत्स्नं' सर्वावयवसहितमिव 'जनयति' । 'अथ यत् सामिधेनीभ्यः ऊर्ध्वं' सामिधेन्यनुवचनादूर्ध्वकालमनुष्ठेयं प्रयोगजातमस्ति । तदस्य जातस्य पुरुषस्य 'सा प्रतिष्ठा' जीवनाश्रयम् । तस्मादेनं पुरुषं सामिधेन्यनुवचनेन कृत्स्नेन 'जनयित्वा' शेषेण प्रयोगजातेन 'प्रतिष्ठापयति' प्रतिष्ठितं करोति ॥ २ ॥

द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति—नव प्रसवस्येति । प्रसवः सामिधेन्यनुवचने प्रैषः तदेव "समिध्यमानायानु ब्रूहि" इत्येवंरूपेण वाक्येन क्रियते तदत्र प्रसवशब्दाभिधेयम् । तस्य 'नव व्याहृतयः' नवाक्षराणि भवन्ति । ताभिर्नवव्याहृतिभिः नवप्राणात्मकमेव पुरुषं 'द्वितीयं' 'जनयति' । यद्वा "अग्निर्होता वेत्त्वग्निः" इति प्रयाजप्रभृतौ यः सुप्रदारभ्य निगदः, सोऽत्र प्रसवशब्दाभिधेयः तत्र विद्यमानानि नव वाक्यानि 'नव व्याहृतयः' अभ्यस्यमानम् । तदनन्तरम्, यत् "ओ श्रावय" इति आश्रावणं तस्य "अस्तु श्रौषट्" इति यत् 'प्रत्याश्रावणं' तदुभयं अस्य जातस्य पुरुषस्य 'प्रतिष्ठा' जीवनप्रदम् । तृतीयं जन्म प्रतिपादयति—अथ यद्देवाद् इति । अदःशब्देन प्रथमकाण्डे प्रस्तरप्रहरणविधायकं ब्राह्मणं (श. प. ब्रा. १।९।१-२) परामृश्यते । तत्र 'सूर्ष्टो' यजमानसम्बन्धिनः प्रस्तरस्य स्वर्गलोकात्मके आहवनीये प्रहरणविधानम्, यजमानं प्रतिपादयते तदत्र तृतीयं जन्म इत्यर्थः । तत्र जन्मनि जातस्य पत्नीसंयाजाख्या यागा एव 'प्रतिष्ठा' जीवनप्रदम् ॥ ३ ॥

एतत् यज्ञसंपत्ति जन्मत्रयं पूर्वोक्तजन्मत्रयसदृशतेन निगमयति—त्रिर्ह वा इति । "मातुरधि विजायते" इत्यादिना यथा पुरुषस्य त्रीणि जन्मानि प्रतिपादितानि । एवमनेनापि 'एनं' यजमानं यज्ञादेव त्रिर्जनयति । 'तासां' सामिधेनीनां आद्यन्तयोस्त्रिरुक्तिं विधाय प्रशंसति—तासामेकादशानामिति । 'प्रथमा' "प्र वो वाजा" इत्येषा । 'उत्तमा' "आजुहोत" इत्येषा ॥ ४ ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । (न्यो) द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा इडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयोऽथ यदेवाडः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रतिगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पञ्चदशाहुतयः । (स्ता) तासां पञ्चदशानामाहुतीनामेता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्य एतासामनुवाक्यानामेता याज्या य एवात्र मन्त्रो यो निगदस्तद्याज्यारूपमेतेनो हास्यैता आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्त्येताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता अनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-९ ॥ (२. १.) ॥

ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ । पञ्च प्रयाजाः । इडा । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्तवाकश्च । शंयोर्वाकश्च । तास्त्रयोदशाहुतयः । अथ यदेवाडः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रतिगृह्णाति । समिष्टयजुश्च ॥ ५ ॥

ताः पंचदशाहुतयः । तासां पञ्चदशानामाहुतीनाम् एता अनुवाक्या एताः पञ्चदश सामिधेन्यः । एतासामनुवाक्यानामेता याज्याः । य एवात्र मंत्रः । यो निगदः—तद्याज्यारूपम् । एतेनो हास्यैता आहुतयोऽनुवाक्यवत्यो भवन्ति । एताभिः सामिधेनीभिरेताभिराहुतिभिरेता अनुवाक्या याज्यवत्यश्चाहुतिमत्यश्च भवति ॥ ६ ॥

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री त्रय ऽइमे लोका ऽइमानेवैतल्लोकान्देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १ ॥

(न्तु) अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप्चतुष्पादाः पशवस्तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २ ॥

(न्द्व्य) व्यक्षरो वषट्कारः । (द्वे) द्विपाद्वै पुरुषस्तत्पुरुषमेवैतद्द्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ ३ ॥

(न्त्सो) सोऽयं द्विपात्पुरुषः । पशुषु प्रतिष्ठित ऽएवमेवैष ऽएतल्लोकान्प्रतिष्ठापयति लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयत्येवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो य ऽएवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥

(तेऽथ) अथ यद्वषट्कृते जुहोति । (त्ये) एष वै वषट्कारो य ऽएष तपति स ऽएष मृत्युस्तदेनमुपरिष्टान्मृत्योः संस्करोति तदेनमतो जनयति स ऽएतं मृत्युमतिमुच्यते यज्ञो वा ऽअस्यात्मा भवति स यज्ञ ऽएव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यत ऽएतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव ऽएतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥ शतं ॥ ५६०० ॥

गायत्रीमनुवाक्यामन्वाह । त्रिपदा वै गायत्री । त्रय इमे लोकाः । इमानेवैतल्लोकान् देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ १ ॥

अथ त्रिष्टुभा यजति । चतुष्पदा वै त्रिष्टुप् । चतुष्पादाः पशवः । तत्पशूनेवैतदेषु लोकेषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ २ ॥

व्यक्षरो वषट्कारः । द्विपाद्वै पुरुषः । तत्पुरुषमेवैतद्द्विपादमेषु पशुषु प्रतिष्ठितेषु देवाः प्रत्यष्ठापयन् ॥ ३ ॥

सोऽयं द्विपात्पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । एवमेवैष एतल्लोकान् प्रतिष्ठापयति । लोकेषु प्रतिष्ठितेषु पशून्प्रतिष्ठापयति । पशुषु प्रतिष्ठितेष्वात्मानं प्रतिष्ठापयति । एवमेष पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितः । य एवं विद्वान्यजते ॥ ४ ॥

अथ यद्वषट्कृते जुहोति । एष वै वषट्कारो य एष तपति । स एष मृत्युः । तदेनमुपरिष्टा-

---

अथ प्रसङ्गात्, अनुवाक्यायाज्ययोः छन्दोविशेषं विधाय स्तौति—गायत्रीमनुवाक्यामिति । गायत्रीच्छन्दस्कां च होता अनुवाक्यामनुब्रूयात् । त्रिपदा वा इत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

तत्पशूनेवैतदित्यादि । तत्तेन 'त्रिष्टुभा' यजनेन गायत्रीपादैः 'प्रतिष्ठितेषु' त्रिषु 'लोकेषु' 'देवाः' 'चतुष्पदा त्रिष्टुप्' 'चतुष्पादाः पशवः' 'तान्' पशून् 'प्रत्यष्ठापयन्' ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

वषट्कारानन्तरभाविनं होमविधिमनूद्य प्रशंसति—अथेति । 'य एष' सूर्यः 'तपति' प्रतापयंल्लोकान् 'एष

(का॰ऽ॰) अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । (त्ये) एषा ह वाऽअस्याहुतिरमुष्मिँल्लोक ऽआत्मा भवति स यदैवं विदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैनमेषाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयत्येह्ययं वै तऽइहात्माऽस्मीति तद्यदाह्वयति तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-१-१० ॥ (२. २.)

ब्रह्म वाऽइदमग्रऽआसीत् । (त्तु) तद्देवानसृजत तद्देवान्त्सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयदस्मिन्नेव लोकेऽग्निं वायुमन्तरिक्षे दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥

न्मृत्योः संस्करोति । तदेनमतो जनयति । स एतं मृत्युमतिमुच्यते । यज्ञो वा अस्यात्मा भवति । तद्यज्ञ एव भूत्वैतन्मृत्युमतिमुच्यते । एतेनो हास्य सर्वे यज्ञक्रतव एतं मृत्युमतिमुक्ताः ॥ ५ ॥

अथ यामेतामाहुतिं जुहोति । एषा ह वा अस्याहुतिरमुष्मिन् लोक आत्मा भवति । स यदैवं विदस्माल्लोकात्प्रैति । अथैनमेषाऽऽहुतिरेतस्य पृष्ठे सत्याह्वयति । एहि, अयं वै त इहात्माऽस्मीति । तद्यदाह्वयति । तस्मादाहुतिर्नाम ॥ ६ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तद्देवानसृजत । तद्देवान् सृष्ट्वैषु लोकेषु व्यारोहयत् । अस्मिन्नेव लोकेऽग्निम्, वायुमंतरिक्षे, दिव्येव सूर्यम् ॥ १ ॥

एव 'वषट्कारः' । 'स एषः' वषट्कारात्मकः सूर्यः 'मृत्युः' । तमतिक्रम्य होमेन 'एनं' यजमानं 'मृत्योरधिशरीरं संस्करोति' । 'तदेनं' 'अतः' तस्माद्धोमात् 'जनयति' जातश्च यजमानः 'एतं मृत्युं' 'अतिमुच्यते' मृत्युगोचरान्मुक्तो भवति । तत्र कारणमाह—यज्ञो वा अस्येति । 'अस्य' यजमानस्य 'यज्ञः' खलु 'आत्मा' शरीरं 'भवति' । तदस्माद्यज्ञशरीरात्मको 'भूत्वा' वषट्कारात्मकं 'मृत्युम् अतिमुच्यते' । यतः सर्वेषु यज्ञक्रतुषु वषट्कृते होमः । एतेनैव हेतुना 'अस्य' यजमानस्य 'सर्वे यज्ञक्रतवः' यज्ञा दर्शपूर्णमासादयः, यूपवन्तः क्रतवः, उभयविधाश्चैते वषट्कारात्मकाः 'एतं मृत्युम् अतिमुक्ताः' अतिक्रम्यावस्थिताः ॥ ५ ॥

अथाहुतिशरीरं यजमानस्य प्रतिपादयति—अथ यामेतामिति । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा या एषा यज्ञेषु आहुतिर्हूयते । 'एषा' खलु 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'अस्य' यजमानस्य 'आत्मा' शरीरम् । 'एवं वित्' एतदर्थवित् 'सः' यजमानः 'यदा' 'अस्मात्' भूलोकात् 'प्रैति' प्रगच्छति । 'अथ' तदा 'एतस्य' यजमानस्य 'पृष्ठे' पश्चाद्भागे सती भवती 'एषा' आहुतिः 'आह्वयति' हे यजमान ! 'एहि' आगच्छ । 'ते' त्वदीयः 'आत्मा' अहं इहास्मिन् स्थाने 'अस्मि' भवामि । अत आह्वयतीति । अत एवाथर्वशिरसाम्नायते "एह्येहीति ता आहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति" इति । आहुतिनामनिर्वचनं करोति—तद्यदाह्वयतीति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११-२-२) ॥

इत्थं सामिधेनीप्रसंगेनागतान् अनुवाक्यावषट्काराहुतिरूपान् पदार्थान् स्तुत्वा, अथ सामिधेन्यनन्तरभाविनौ आघारौ नमस्कारमनसा स्तोतुं तत्सृष्टिम् अभ्यादिकया प्रतिपादयति—ब्रह्म वा इदमिति । 'इदं'

(म) अथ येऽतऽऊर्ध्वा लोकाः । (स्त) तद्याऽअतऽऊर्ध्वा देवतास्तेषु ता देवता व्यारोहयत्स यथा हैवेमऽआविर्लोकाऽइमाश्च देवताऽएवमु हैव तऽआविर्लोकास्ताश्च देवता येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥

(ह) अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । (त्त) तत्परार्द्धं गत्वैक्षत कथन्न्विमाँल्लोकान्प्रत्यवेयामिति तद्द्वाभ्यामेव प्रत्यवैद्रूपेण चैव नाम्ना च स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम यस्योऽअपि नाम नास्ति यद्वेद रूपेणेदꣳ रूपमिति तद्रूपमेतावद्वाऽइदं यावद्रूपं चैव नाम च ॥ ३ ॥

अथ येऽत ऊर्ध्वा लोकाः । तद्या अत ऊर्ध्वा देवताः । तेषु ता देवता व्यारोहयत् । स यथा हैवेम आविर्लोका इमाश्च देवताः । एवमु हैव त आविर्लोकास्ताश्च देवताः । येषु ता देवता व्यारोहयत् ॥ २ ॥

अथ ब्रह्मैव परार्द्धमगच्छत् । तत्परार्द्धं गत्वैक्षत । कथं न्विमान् लोकान् प्रत्यवेयामिति । तद् द्वाभ्यामेव प्रत्यवैत् । रूपेण चैव नाम्ना च । स यस्य कस्य च नामास्ति तन्नाम । यस्यो अपि नाम नास्ति । यद्वेद रूपेणेदं रूपमिति—तत् रूपम् । एतावद्वा इदं यावद्रूपं चैव नाम च ॥ ३ ॥

नामरूपात्मकं दृश्यं जगत् ' अग्रे ' सृष्टेः पूर्वं सत्यज्ञानादिफललक्षणं मायाशक्तिसहितम् अद्वितीयं यज्जगत्कारणं 'ब्रह्म' तदेव 'आसीत्' वटबीजे वटवृक्षवत् तद्गतं लीनमासीदित्यर्थः । तद्ब्रह्म भूतभौतिकात्मकं जगत् प्रथमं सृष्ट्वा तदधिष्ठातॄन् ' देवानसृजत ' ' सृष्ट्वा ' च तान् ' एषु ' पृथिव्यादिलोकेषु विभज्यारोहयत् । कस्मिन् लोके कमिति तदाह—अस्मिन्नेवेति । 'अग्निम्' 'अस्मिन् लोके' लोकाधिष्ठातृत्वेन विभज्यारोहयत् । एवमुपरितनलोकानामपि । अधिष्ठातृदेवतासंबन्धसद्भावात् लोकत्रयवत् प्रकाशमानत्वं साधारणम् इत्याह—स यथा हैवेति । 'स.' इति लिङ्गव्यत्ययः । तद्गलोकेत्यर्थः । यथैव खलु एते पृथिव्यादिलोकाः 'इमा' अग्न्यादयः ' देवताश्च ' ' आविः ' प्रकाशमाना अस्माकं अपरोक्षा भवन्ति । एवमेव खलु एते ऊर्ध्वादिलोकाः तदधिष्ठातृदेवताश्च ' आविः ' प्रकाशन्ते । तच्छब्दवाच्यं निर्दिशति—येष्विति ॥ १—२ ॥

' अथ ' देवतानां व्यारोहणानन्तरं ' तत् ' ' ब्रह्मैव ' ' परार्द्धं ' सत् उत्कृष्टं सर्वलोकातिभूतं सत्यं सत्यलोकाख्यं स्थानं ' अगच्छत् ' प्राप्नोत् । आत्मीयं स्थानं ' गत्वा ऐक्षत ' व्यचारयत् । केन खलु प्रकारेण ' इमान् ' पृथिव्यादीन् सर्वान् ' लोकान् ' 'प्रत्यवेयाम्' प्रत्येकं प्राप्नुयामिति । एवं विचार्य ' द्वाभ्यामेव प्रत्यवैत् ' व्याप्नोत् । ते द्वे एव दर्शयति—रूपेण चैव नाम्ना चेति । तयोर्नामरूपयोः स्वरूपमाह—स यस्य कस्य चेति । 'स.' इति पूर्ववत् वाक्यालंकारे । ' यस्य ' कस्यचित् वस्तुनः 'नाम अस्ति' घटः पटः इत्येवमादिवाचकः शब्दो विद्यते ' तन्नाम ' । तथा 'यस्य' वस्तुनः ' नाम नास्ति ' तदभावे ' इदं रूपमिति' स्वरूपेण ' यत् ' वस्तु 'वेद' पुरुषो जानाति । तन्नामशून्यं स्वरूपेण ज्ञायमानं वस्तु 'रूपम्'। इदं कृत्स्नं जगत् एतावदेव परिमाणम् नाम च रूपं चैव इति यावत् । तावदेव कृत्स्नं जगत्, अतर्भूतत्वात् । न खलु आकारशून्यं नामशून्यं च वस्तु संभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महतीऽअभ्वे वेद महद्धैवाभ्वं भवति ॥ ४ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये वेद महद्धैव यक्ष्यं भवति तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमेव यद्यपि नाम रूपमेव तत्स यो हैतयोर्ज्यायो वेद ज्यायान्ह तस्माद्भवति यस्माज्ज्यायान्बुभूषति ॥ ५ ॥

मर्त्या ह वाऽअग्रे देवाऽआसुः । स यदैव ते ब्रह्मणाऽऽपुरथामृताऽआसुः स यं मनसऽआधारयति मनो वै रूपं मनसा हि वेदेदमिति रूपमिति तेन रूपमाप्नोत्यथ यं वाचऽआधारयति वाग्वै नाम वाचा

ते हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे । स यो हैते ब्रह्मणो महती अभ्वे वेद । महद्धैवाभ्वं भवति ॥ ४ ॥

ते हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये । स यो हैते ब्रह्मणो महती यक्ष्ये वेद । महद्धैव यक्ष्यं भवति । तयोरन्यतरत् ज्यायो रूपमेव । यद्यपि नाम रूपमेव तत् । स यो हैतयोर्ज्यायो वेद । ज्यायान् ह तस्माद् भवति । यस्मात् ज्यायान् बुभूषति ॥ ५ ॥

मर्त्या ह वा अग्रे देवा आसुः । स यदैव ते ब्रह्मणाऽऽपुः । अथामृता आसुः । स यं मनस आधारयति । मनो वै रूपम् । मनसा हि वेदेद रूपमिति । तेन रूपमाप्नोति । अथ यं वाच आधा-

---

तयोर्नामरूपयोर्गुणविशेषं तद्वेदनफलं च दर्शयति—ते हैते इति । जगत्कारणस्य 'ब्रह्मणः' 'ते एते' नामरूपे 'महती अभ्वे' समधिकयक्षस्वरूपे । अभ्वमिति रूपनाम । महद्धैवाभ्वं भवतीति । अभ्वगुणस्य वेदिता स्वयमपि तादृक् महान्भवति । 'महदभ्वं' व्यापकं रूपं भवति । 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति'— (श. प. ब्रा. १० । ५ । २) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

यक्ष्यगुणेऽप्येवं योजना । 'यक्ष्ये' पूज्यस्वरूपे । "स यो हैव महद्यक्षं प्रथमजं वेद" इत्यादौ तथैव व्याख्यानात् । "यक्ष पूजायाम्" (धा. पा. चु. उ. १९९) इति धातोर्निष्पन्नोऽयं यक्ष्यशब्दः । तत्र रूपस्याधिक्यमाह—तयोरन्यतरज्ज्यायो रूपमिति । 'ज्यायः' वृद्धतरम् । ज्यायस्त्वं प्रतिपादयति—यद्यपि नामेति । 'यत्' यस्यापि वस्तुनो 'नाम' अस्ति तदपि नाम इत्युच्यमानमपि 'रूपमेव' भवति साकारत्वात् । अतो नाम्नोऽपि रूपानुप्रवेशात् रूपमेव ज्याय इत्यर्थः । एतद्वेदितुः फलमाह—स यो हैतयोरिति । 'एतयोः' नामरूपयोः । 'यस्मात्' पुरुषात् 'ज्यायान् बुभूषति' अयं तु अधिकतरः भवितुमिच्छति । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

एवं नामरूपयोर्ब्रह्मत्वमभिधाय तद्वेदनफलं प्रपञ्चयितुमाख्यायिकामाह—मर्त्या ह वा इति । 'अग्रे' नाम-रूपाभ्यां व्याकरणात्पूर्वं सृष्ट्यादिकाले अस्मादादयः 'देवाः' 'मर्त्याः' मरणधर्माणः 'आसुः' अभूवन् । 'यदैव' यदा तु 'ते' 'ब्रह्मणा' नामरूपात्मकेन 'आपुः' व्याप्ताः 'अथ' अनन्तरं 'ते' व्याप्ताः-

हि नाम गृह्णाति तेनो नामाप्नोत्येतावद्वाऽइदᳬं सर्वं यावद्रूपं चैव नाम च तत्सर्वमाप्नोति सर्वं वाऽअक्षय्यमेतेनो हास्याक्षय्यᳬं सुकृतं भवत्यक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥

(स्त) तद्वाऽअदऽआग्नेय्यामिष्टाऽउच्यते । यथा तदृषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत तं यथाऽतन्वत तद्यत्र तन्वानानृषीन्गन्धर्वा ऽउपनिषेदुस्ते ह स्म संनिदधतीदं वाऽअत्यरीरिचन्निदमूनमक्रन्निति स यदैषां यज्ञः संतस्थेऽथैनांस्तद्दर्शयाञ्चक्रुरिदं वाऽअत्यरीरिचतेदमूनमकर्तेति ॥ ७ ॥

यति । वाग्वै नाम । वाचा हि नाम गृह्णाति । तेनो नामाप्नोति । एतावद्वा इदं सर्वम् । यावद्रूपं चैव नाम च । तत्सर्वमाप्नोति । सर्वं वा अक्षय्यम् । एतेनो हास्याक्षय्यं सुकृतं भवति । अक्षय्यो लोकः ॥ ६ ॥

तद्वा अद आग्नेय्यामिष्टा उच्यते । यथा तद् ऋषिभ्यो यज्ञः प्रारोचत । तं यथाऽतन्वत । तद्यत्र तन्वानानृषीन् गंधर्वा उपनिषेदुः । ते ह स्म सन्निदधति । इदं वा अत्यरीरिचन्, इदमूनमक्रन्निति । स यदैषां यज्ञः संतस्थे । अथैनांस्तद्दर्शयाचक्रुः । इद वा अत्यरीरिचत, इदमूनमकर्तेति ॥ ७ ॥

ब्रह्मस्वरूपप्राप्त्या ' अमृता ' अमरणधर्माण बभूवु । अतोऽत्रापि दर्शपूर्णमासयो ब्रह्मप्राप्त्युपायतया नामरूपात्मको आघारौ क्रियेते इति प्रकृतमनुसरति—स यं मनस इति । 'य' प्रथममाघार ' मनस ' मन्त्ररहितेन आत्मनो व्यापारमात्रेणाघारयति तेन द्वादीरेविलक्षण रूपमाप्नोति । एतत्सिद्धये मनसो रूपतादात्म्य प्रतिपादयति—मनो वै रूपमिति । ' हि ' यस्मात् ' इद ' वस्तु एवरूपम् एवमाकारमिति मनसा ' वेद ' जानाति तस्मात् वेद्यस्य रूपस्य तद्वेदनकरणस्य मनस तादात्म्योपचार इत्यर्थ ॥

नामरूपात्मकस्य प्रपचस्य मध्ये प्रथमाघारेण रूपप्राप्तिरुक्ता । तथैव नामावाप्तिरपि द्वितीयाघारेण भवतीत्याह—अथ यं वाच आघारयतीति । ' वाच ' वाङ्निर्वर्त्येन मन्त्रेण यमाघारयति । तेनैव ब्रह्मण सम्बन्धिनामप्रपचमाप्नोति । करणभूताया वाचो नाम्नश्च तादात्म्यमुक्तार्थसिद्धये प्रतिपादयति—वाग्वै नामेति । वाग्निदिषयमेव हि नाम नामधेयरूप शब्द । निर्वर्त्यनिर्वर्तकयोरभेदोपचारादित्यर्थ । इत्थ नामरूपावाप्तिद्वारा यजमानस्य कृत्स्नजगत्प्राप्तिरेव भवतीत्याह—एतावद्वा इति । नामरूपात्मकमेवेद कृत्स्न जगद् । अतस्तदवाप्त्या सर्व जगदाप्नोतीत्यर्थ । सर्वावाप्तिफलमाह—सर्वं वा अक्षय्यमिति । यत् सर्वं जगत तदक्षय्य क्षेतुमशक्यम् । "क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे" (पा सू ६ । १ । ८१) इति निपात्यते । अत अक्षय्यसर्वजगत्प्राप्त्या यजमानस्य ' सुकृत ' पुण्य तत्फलभूतो लोकश्च उभय क्षयरहित भवतीत्यर्थ ॥ ६ ॥

अथ शयुवाकाते समन्त्रकमनिमर्शन विधि सुस्तस्य निमित्त प्रतिपादयति—तद्वा अद आग्नेय्यामिष्टा उच्यत इति । ' अद ' अमुत्र आधानप्रकरणे या आग्नेयी इष्टिरुक्ता तद्विषये किंचिदुच्यते । वदे कर्मणि यक् (पा सू. ३।१।१२) । तत्र 'यथा' येन प्रकारेण 'ऋषिभ्य ' मन्त्रद्रष्टृभ्य 'यज्ञ प्रारोचत' प्ररोचमान यज्ञ ' ते ' ऋषय यथा ' अतन्वत ' अकुर्वन । एतत्सर्वं तत्र आग्नेय्यामिष्टौ प्रतिपादितम् । तत्र यज्ञ ' तन्वानान् '

स यद्वतिरेचयांचक्रुः । (यं) यथा गिरिरेवं तदासाथ यदूनं चक्रुर्यथा श्वभ्राः प्रदराऽएवं तदास ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोराह । तदभिमृशति यज्ञ नमश्च तऽउप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयत्यथ यदूनं करोत्युप चेति तेन तदन्यूनं भवति यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयऽँ शमयति स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तत्स्विष्टं तेनो तदुभयऽँ शमयत्येवमु हास्यैतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति स ऽएवं विद्वानेवमभिमृशति तस्मादेवमेवाभिमृशेत्ते ह ते गंधर्वाऽआसुः सूर्प्यं यवमान्कपिरुद्राल्वान्धानान्तवान् ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥११-१-११॥ (२. ३.) ॥

स यदतिरेचयांचक्रुः । यथा गिरिः, एवं तदास । अथ यदूनं चक्रुः । यथा श्वभ्राः प्रदराः, एवं तदास ॥ ८ ॥

स यत्र शंयोराह । तदभिमृशति । "यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व, स्विष्टे मे संतिष्ठस्व" इति । स यदतिरेचयति । तन्नमस्कारेण शमयति । अथ यदूनं करोति । उप चेति । तेन तदन्यूनं भवति । यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्वेति । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तच्छिवम् । तेन तदुभयं शमयति । स्विष्टे मे संतिष्ठस्वेति । यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तम् । तत्स्विष्टम् । तेनो तदुभयं शमयति । एवमु हास्यैतेन यज्ञेनान्यूनातिरिक्तेनैवेष्टं भवति । य एवं विद्वानेवमभिमृशति । तस्मादेवमेवाभिमृशेत् । ते ह ते गंधर्वा आसुः । सूर्यं यवमान् कपिरुद्राल्वान्धानांतवान् ॥ ९ ॥

तान् ' ऋषीन् ' 'गंधर्वा उपनिषेदुः ' उपनिषण्णाः समीपस्था बभूवुः । 'ते' च गंधर्वाः प्रयोगवेलाया ' सन्निदधति स्म ' सन्निधाय प्रत्यवेक्षण कृतवतः । तदकारमाह—इदं वा अत्यरीरिचन्निति । ' इद ' खलु ऋषयः ' अत्यरीरिचन् ' अतिरिक्तमकुर्वन् । रिचेः ण्यन्तस्य चङि रूपम् । ' इद ' खलु अग 'ऊन' विकल 'अक्रन्' अकुर्वत । कृञो लुङि " मंत्रे घस० " (पा. सू. २।४।८०) इति च्लेर्लुक् । यदा खलु 'स यज्ञ.' एषामृषीणां ' मत्स्यं ' समस्तो बभूव । " समवप्रविभ्यः स्थः " (पा. सू. १ । ३ । २२) इति आत्मनेपदम् । अनन्तरं तदतिरिक्तं न्यूनतया चैतान् ' ऋषीन् ' ' दर्शयांचक्रुः ' ज्ञापयामासुः । हे ऋषयः ! यूय इद खलु ' अत्यरीरिचत ' अतिरिक्तमकुरुत ' इदमूनमकर्त ' अकार्ष्टेति ॥ ७ ॥

एवं गन्धर्वैर्दर्शिते सति ते ऋषय ' अतिरेचयांचक्रुः ' तदवेक्षणवत् अधिकपरिमाणं प्रवृद्धं बभूव । यदङ्ग न्यूनमकुरुत तत् प्रदीर्णाः ' श्वभ्राः ' गर्ता इव बभूव । अत्रत्यन्तं निम्नं बभूवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मिन् ऋषयः एतस्य न्यूनातिरिक्तस्य दोषस्य शमनाय यदभिमर्शनं कृतवन्तः, तदिदानीं कर्तव्यमिति विधत्ते—स यत्र शंयोराहेति । ' यत्र ' यस्मिन् काले ' सः ' होता ' शंयोराह ' शंयुनाम्नो बार्हस्पत्यस्य

एष वै पूर्णमाः । (०) यऽएष तपत्यहरहर्ह्येवैष पूर्णोऽथैषऽएव दर्शो यच्चन्द्रमा ददृशऽइव ह्येषः ॥ १ ॥

(प्रोऽथो) अथोऽइतरथाऽऽहुः । (२) एषऽएव पूर्णमा यच्चन्द्रमाऽएतस्य ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षतेऽथैष ऽएव दर्शो यऽएष तपति ददृशऽइव ह्येषः ॥ २ ॥

एष वै पूर्णमाः । य एष तपति । अहरहर्ह्येवैष पूर्णः । अथैष एव दर्शः । यच्चन्द्रमाः । ददृश इव ह्येषः ॥ १ ॥

अथो इतरथाऽऽहुः । एष एव पूर्णमाः । यच्चन्द्रमाः । एतस्य ह्यनु पूरणं पौर्णमासीत्याचक्षते । अथैष एव दर्शो य एष तपति । ददृश इव ह्येषः ॥ २ ॥

मन्त्रविन " तच्छंयो " इत्यनुवाकं ब्रूयात् । तत्तदा " यज्ञस्य नमश्च ते " इति मन्त्रेणाभिमर्शनं कुर्यात् । मन्त्रस्यायमर्थः—हे यज्ञ ! ' ते ' तुभ्यं ' नमः ' नमस्कारोऽस्तु । अतिरेकदोषरहितो भव । ' उप ' इत्युपसर्ग-श्रवणात् योग्यक्रियाऽध्याहारः । उपचितावयवः सन् न्यूनदोषरहितश्च भवेत्यर्थः । यज्ञसवधि यच्छिव न्यूना-धिकदोषरहितं कल्याणरूपं तत्र ' सन्तिष्ठस्व ' स्वपर्यवसितो भव । तथा ' मे ' मदीये ' स्विष्टे ' शोभनयजने तादृशे ' सन्तिष्ठस्व ' इत्येतदर्थपरतां व्याचष्टे—स यदित्यादिना । मन्त्रार्थव्याजेन ब्राह्मणार्थो व्याख्यातो ज्ञातव्यः । एवमु हास्येति प्रतिपादितार्थनिगमनम् । तस्मादिति विहितं मन्त्रकमभिमर्शनं निगमयति—एवमभि मृशतीति । एवमभिमर्शनेन न्यूनातिरेकदोषपरिहारे सति ' त गन्धर्वा ' पूर्णादिभावमापन्ना बभूवुः । ' पवमान् ' इत्याद्यास्तेषां संज्ञाः ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–२–३) ॥

अथ इमावाधारौ दर्शपूर्णमासात्मना स्तोष्यन्, अधिदैवमप्यामं च दर्शपूर्णमासौ प्रतिपादयति—एष वा इत्यादिना । ' य एष ' सूर्यस्तपति । ' एष ' खलु ' पूर्णमाः ' सम्पूर्णमानः । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति—अहरहर्ह्येवैष पूर्ण इति । ' अहरहः ' प्रतिदिवसं सर्वदा ' एष ' सूर्यः ' पूर्णः ' एव भवति । चन्द्रमा इति यदेष एव ' दर्शः ' । ' हि ' यस्मात् ' एष ददृश इव ' अमावास्यायामदृश्यमानः प्रतिपदि पश्चात् दृश्यमान इव भवति । तस्मात् दृश्यत इति दर्शश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

उक्तवैपरीत्यमाह—अथो इतरथाऽऽहुः इति । ' इतरथा ' उक्तात् प्रकारात् इतरेण प्रकारेण ' आहुः ' अन्ये कथयन्ति । ' चन्द्रमा एव पूर्णमाः ' न सूर्यः । तत्र युक्तिमाह—एतस्य हीति । ' एतस्य ' चन्द्रमसः यदा सम्यक् ' पूरणं ' भवति तदनुलक्ष्य तं कालं ' पौर्णमासीत्याचक्षते ' पूर्णमसः चन्द्रमसः सबंधिनी पौर्ण-मासीति आचक्षते व्युत्पत्त्या प्रतिपादयतीत्यर्थः । अथैष एव दर्श इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

(पुऽइ) इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयमसावेव द्यौर्दर्शो ददृशऽ इव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥

(०) रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयꣳ रात्रिरहरेव दर्शो ददृशऽइव हीद-मह्रेषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मीमाꣳसा ॥ ४ ॥

(साऽथा) अथाध्यात्मम् । (मु) उदानऽ एव पूर्णमाऽउदानेन ह्ययं पुरुषः पूर्यतऽइव प्राणऽएव दर्शो ददृशऽइव ह्ययं प्राणस्तदेतावन्नाद-श्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राणऽएवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यतऽउदानऽएवान्नप्रदऽउदानेन हीदमन्नं प्रदीयते स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेदान्नादो हैव भवति प्र हास्माऽअन्नाद्यं दीयते ॥ ६ ॥

इयमेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयम् । असावेव द्यौर्दर्शः । ददृश इव ह्यसौ द्यौः ॥ ३ ॥

रात्रिरेव पूर्णमाः । पूर्णेव हीयं रात्रिः । अहरेव दर्शः । ददृश इव हीदमहः । एषा नु देवत्रा दर्शपूर्णमासयोर्मीमांसा ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मम् । उदान एव पूर्णमाः । उदानेन ह्ययं पुरुषः पूर्यत इव । प्राण एव दर्शः । ददृश इव ह्ययं प्राणः । तदेतावन्नादश्चान्नप्रदश्च दर्शपूर्णमासौ ॥ ५ ॥

प्राण एवान्नादः । प्राणेन हीदमन्नमद्यते । उदान एवान्नप्रदः । उदानेन हीदमन्नं प्रदीयते । स यो हैतावन्नादं चान्नप्रदं च दर्शपूर्णमासौ वेद । अन्नादो हैव भवति । प्र हास्मा अन्नाद्यं दीयते ॥ ६ ॥

मनऽएव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदम्मनो व्वागेव दर्शो दभ्रऽइव हीयं व्वाक्तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ स यदुपवसथे व्व्रतोपायनीयमश्नाति तेनैतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति यज्ञेन प्रातर्देवौ ॥७॥

तदाहुः । (यं) यत्र पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते न दर्शायेति हविर्गृह्यते न पूर्णमासायानुब्रूहि न दर्शायानुब्रूहि न पूर्णमासं यज न दर्शं यजेत्यथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतऽइति स यम्मनसऽआघारयति मनो वै पूर्णमास्तेन पूर्णमासं यजत्यथ यं व्वाचऽआघारयति व्वाग्वै दर्शस्तेनो दर्शं यजत्येतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

मन एव पूर्णमाः । पूर्णमिव हीदं मनः । वागेव दर्शः । दभ्र इव हीयं वाक् । तदेतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ । स यदुपवसथे व्रतोपायनीयमश्नाति । तेनैतावध्यात्मं प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति । यज्ञेन प्रातर्देवौ ॥ ७ ॥

तदाहुः । यत्र पूर्णमासायेति हविर्गृह्यते । न दर्शायेति हविर्गृह्यते । न पूर्णमासायानुब्रूहि । न दर्शायानुब्रूहि । न पूर्णमासं यज । न दर्शं यजेति । अथ केनास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इति । स यं मनस आघारयति । मनो वै पूर्णमाः । तेन पूर्णमासं यजति । अथ यं वाच आघारयति । वाग्वै दर्शः । तेनो दर्शं यजति । एतेनो हास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः ॥ ८ ॥

श्चाद्यमन्नमशन निगीर्यते । अतोऽन्नादनसाधनत्वात् स एव ' अन्नाद ' । उच्चलनहेतुभूत ' उदान ' तेन हि ' इदमन्न प्रदीयते ' प्रकोष्ठ मोनुमुखविवाय दायन । अत अन्नप्रद उदान इत्यर्थ । एतद्वेदित्व फलमाह-स यो हैतावितीति । 'य' ' एतौ ' दर्शपूर्णमासौ प्राणोदानात्मना अन्नादान्नप्रदौ जानाति स ह्यन्नादो भवति । ' अस्मै ' वदित्रे आयम अन्नमहमनमनेन प्रदीयते ॥ ६ ॥

अथ एतयोर्मनोवाग्रूपतामाह--मन एव पूर्णमा इति । पूर्णमिव हीदमिति । 'इद मन ' शरीरमध्य सर्वव्यापकत्वेन पूर्णमिव हि भवति चैतन्याभिव्यक्तिहेतुत्वात् । ' वागव दर्श ' । यतोऽपि वदनव्यापारेण दृश्यमानमेव भवति । तत्तत्र ' अध्यात्मम् ' आत्मनि देहमध्ये ' एतौ ' मनोवाग्रूपौ प्रत्यक्षमपरोक्षतया मासमानौ ' दर्शपूर्णमासौ ' । इत्थमधिदैवमध्यात्मम् आत्मनि देहमध्ये भेदेन द्वैविध्य दर्शयित्वा तस्य प्रयोजनमाह-स यदुपवसथ इति । उपवसथाख्ये अन्वाधानदिवसे ' स ' यजमानो ' व्रतोपायनाय ' व्रतोपायनार्थम् ' अश्नाति ' भुङ्क्त इति यत् तेनाशनेनैतौ आत्मसमवस्थितौ मनोवाग्रूपौ दर्शपूर्णमासौ ' प्रीणाति ' तर्पयति । परेद्यु प्रातःकालानन्तरं क्रियमाणेन यज्ञेन ' देवौ ' अधिदैवौ प्रागुक्तौ दर्शपूर्णमासौ तर्पयति ॥ ७ ॥

एतदाक्षिप्य समाधत्ते--तदाहुरिति । ननु--दर्शपूर्णमासशब्दानुच्चार्य हविर्ग्रहणाभावात्, ' अनुब्रूहि ' ' यज ' इति च सम्प्रैषयोरदर्शनात् कथं दर्शपूर्णमासौ इष्टौ भवत इत्याक्षेप । स य मनस इति परिहार । ' मन ' खलु अ याग पूर्णमास इत्युक्तम् । तथा च--पूर्णमसा पूर्णारम्भानुष्ठानात् पूर्णमासम् इष्टवान् भवति ।

(स्त) तद्वैके चरू निर्व्वपंति । पौर्णमास्याᳪं सुरस्वतेऽमावास्यायाᳪं सुरस्वत्या ऽएतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामहऽइति व्वदंतस्तदु तथा न कुर्यान्मनो वै सुरस्वान्वाक्सुरस्वती स यद्वैवैनावाधारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासावीष्टौ भवतस्तस्मादेतौ चरू न निर्व्वपेत् ॥९॥

(त्त) तदाहुः । (रा) आगूर्ती वाऽएष भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते पौर्णमासेन हीष्ट्वा व्वेदामावास्येन यक्ष्यऽइत्यामावास्येनेष्ट्वा व्वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्यऽइति सऽआगूर्त्येवासुं लोकमेति यदाऽमुं लोकमेति कथमनागूर्ती भवतीति स यद्वैवैताऽउभयत्राघारावाघारयति तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठते स सᳪंस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरयाऽमुं लोकमेति तथाऽनागूर्ती भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११–१–१२ ॥ (२. ४) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११–१ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ११९ ॥

तद्वैके चरू निर्वपंति–पौर्णमास्यां सरस्वते, अमावास्यायां सरस्वत्यै । एतत्प्रत्यक्षं दर्शपूर्णमासौ यजामह इति वदंतः । तदु तथा न कुर्यात् । मनो वै सरस्वान्, वाक् सरस्वती । स यदेवैनावाघारावाघारयति । तदेवास्य दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवतः । तस्मादेतौ चरू न निर्वपेत् ॥ ९ ॥

तदाहुः–आगूर्ती वा एष भवति । यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते । पौर्णमासेन हीष्ट्वा वेद आमावास्येन यक्ष्य इति । आमावास्येनेष्ट्वा वेद पुनः पौर्णमासेन यक्ष्य इति । स आगूर्त्यैवामुं लोक-

मेति । यदाऽमुं लोकमेति कथमनागूर्तो भवतीति । स यदेवैता उभयत्रागारावागारयति । तदेवास्य दर्शपूर्णमासौ संतिष्ठेते । स संस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोरथाऽमुं लोकमेति । तथाऽनागूर्तो भवति ॥ १० ॥

मासेनेक्ष्येति । 'पौर्णमासेन' हविषा 'इष्ट्वा' 'वेद' अनन्तरमेव प्रथमे आगामिनि पर्वणि 'आमावास्येन' हविषा यक्ष्य इति, एवं 'आमावास्येन' हविषा 'इष्ट्वा' आगामिनि पर्वणि पुनः 'पौर्णमासेन' हविषा 'यक्ष्य इति' जानाति । अत असौ सकल्पवान् । इत्थं यजिक्रीरं भूत्वा 'अमुं' स्वर्गं 'लोकमेति' तस्मिन् लोके न अनागूर्तेन भवितव्यं तस्य क उपाय इत्यर्थः । स यदेवेति । 'उभयत्र' दर्शपूर्णमासयोः यजमानो यस्मात् 'एतौ' 'आगारौ' वाङ्मानसौ आगारौ 'आगारयति' तत्तदानीमेव 'अस्य' यजमानस्य 'दर्शपूर्णमासौ' मनोवाग्रूपतया 'संतिष्ठेते' समाप्तौ भवतः । ततः 'संस्थितयोरेव दर्शपूर्णमासयोः' यजमानः स्वर्गं 'लोकं' प्रयाति, नासंस्थितयोरिति तस्यानागूर्तिलक्षणो दोषो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११ । २ । ४) ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अपि ह वाऽएतर्हि । देवेभ्योऽश्वमेधमालभंते तदाहुः प्राकृतोऽश्वमेध ऽइतीतरऽइन्नूनꣳ स तद्वाऽएषऽएवाश्वमेधो यच्चंद्रमाः ॥ १ ॥

(स्तु) तदाहुः । पदे पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिं जुह्वतीति स यत्सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति द्वे सायमाहुती जुहोति द्वे प्रातस्ताश्चतस्रऽआहुतय-श्चतुष्पाद्वाऽअश्वस्तदस्य पदे पदऽएवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥

अपि ह वा एतर्हि देवेभ्योऽश्वमेधमालभंते । तदाहुः—प्राकृतोऽश्वमेध इति । इतर इन्नूनं सः । तद्वा एष एवाश्वमेधो यच्चंद्रमाः ॥ १ ॥

तदाहुः—पदे पदेऽश्वस्य मेध्यस्याहुतिं जुह्वतीति । स यत्सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोति । द्वे सायमाहुती जुहोति, द्वे प्रातः—ताश्चतस्र आहुतयः । चतुष्पाद्वा अश्वः । तदस्य पदे पद एवाहुतिर्हुता भवति ॥ २ ॥

अथ दर्शपूर्णमासयागं अश्वमेधात्मना स्तोतुं प्रस्तौति—अपि ह वा एतर्हीति । 'अपि' खलु एतस्मिन् समये 'देवेभ्यः' प्रजापतिमुख्येभ्यः 'अश्वमेध' अश्वात्मकं मेधं 'पशुम्' आलभते । दर्शपूर्णमासयाजिन इति शेषः । तदाहुः प्राकृत इत्यादि । तत्र दर्शपूर्णमासविषये 'आहुः' प्रतिपादयति । अयमेव दर्शपूर्ण-मासयागः 'प्राकृत' प्रकृतिभूतः 'अश्वमेध.' । प्रसिद्धोऽश्वमेधस्तु 'इतर इत्' वैकृत एव । नूनमित्यवधारणे । उक्तमर्थं प्रतिपादयितुं चंद्रमसम् अश्वमेधत्वेन निरूपयति—तद्वा एष एवेति । दर्शपूर्णमासकालविभागनिमित्त-भूतश्चंद्रमाः इति यदस्ति, अयमेव तदा अश्वमेध इत्यर्थः ॥ १ ॥

मेध्याश्वमात्मत्व चंद्रमसः प्रश्नपूर्वकं संपादयति—तदाहुरिति । 'मेध्यस्य' मेधार्हस्याश्वस्य 'पदे पदे' 'आहुतिं जुह्वति' इति यत् तत्र साक्षादश्वमेधे पदाधिकरणं हवनं विहितम् तदत्र किं ? इति प्रश्नाभिप्रायः । स यत्सायंप्रातरित्यादिना तस्य प्रतिवचनम् । सायंप्रातःकालीनयोरग्निहोत्रयोः ये 'द्वे द्वे आहुती' प्रतिदिवसं हूयेते 'ताश्चतस्र आहुतयः' अश्वस्याधिकरणाहुतिचतुष्टयस्थानीयाः । अत एवान्यत्र श्रूयते— "इह धृतिः स्वाहेह विधृतिः स्वाहेह रन्तिः स्वाहेह रमतिः स्वाहेति चतसृषु पत्सु जुहोति एता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति" (तै. ब्रा. ३ । ८ । ९ ;) । 'चतुष्पाद्वा अश्वः' इत्यादि । तत्पादानां चतु संख्यया तद्धवनार्थानामाहुतीनामपि चतुष्ट्वम् । अतस्तस्य एकस्मिन्पदे पदे एव एषा अग्निहोत्रसंबंधिनी आहुतिः क्रमेण हुता भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तदाहुः । (वि) विवृत्तेऽश्वस्येष्टिन्निर्वपतीत्येष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैषऽएताᳬं रात्रिन्न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति सोऽस्मिँल्लोके विवर्तते ॥ ३ ॥

स यदामावास्येन यजते । विवृत्तऽएवास्यैतदिष्टिन्निर्वपत्यथ यत्पौर्णमासेन यजतेऽश्वमेधमेवैतदालभते तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति संवत्सरे वाऽइतरमश्वमेधमालभन्तऽएष वै मासः परिप्लवमानः संवत्सरं करोति तदस्य संवत्सरे संवत्सरऽएवाश्वमेधऽआलब्धो भवति ॥ ४ ॥

तदाहुर्विवृत्तेऽश्वस्येष्टिं निर्वपतीति । एष वै सोमो राजा देवानामन्नम्—यच्चंद्रमाः । स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे । तदिमं लोकमागच्छति । सोऽस्मिँल्लोके विवर्तते ॥ ३ ॥

स यदामावास्येन यजते । विवृत्त एवास्यैतदिष्टिं निर्वपति । अथ यत्पौर्णमासेन यजते, अश्वमेधमेवैतदालभते—तमालभ्य देवेभ्यः प्रयच्छति । संवत्सरे वा इतरमश्वमेधमालभंते । एष वै मासः परिप्लवमानः संवत्सरं करोति । तदस्य संवत्सरे संवत्सर एवाश्वमेध आलब्धो भवति ॥ ४ ॥

एवमन्यदपि अग संपादयति—तदाहुरिति । अश्वस्य ' विवृत्ते ' विवर्तने सति काचित् नैमित्तिकेष्टि प्रसिद्धा अश्वमेधे क्रियते, सा अत्र चद्रात्मकस्याश्वस्य विवर्तने कीदृशी ? इति प्रश्नाभिप्राय । तां विवर्तननिमित्तामिष्टिं दर्शयिष्यन् अस्य चद्रात्मकस्य अश्वस्य विवर्तन संपादयति—एष वै सोमो राजा देवानामित्यादिना । यस्मिन् दिवसे देवाश्वरूपश्चद्रमा ' रात्रि ' अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा. सू २ । ३ । ५)। कृत्स्नायां रात्रौ ' पुरस्तात् ' पूर्वस्या दिशि ' पश्चात् ' प्रतीच्यां दिशि च ' न ' दृश्यते । तत्तदानीं ' स ' चद्र ' इम ' लोकमेवागच्छति । ' सोऽस्मिन्नेव लोके विवर्तते ' स्थानात् स्थानांतर प्राप्नोति । इत्थ विवर्तनलक्षण इष्टिनिमित्त चद्ररूपस्याश्वस्य प्रतिपादितम् ॥ ३ ॥

निमित्तोपजीविनीमिष्टिमाह—स यदामावास्येनेति । एव चद्रमोविवर्तनानतर ' आमावास्येन ' नित्येन दर्शयागेन ' यजते ' इति यदस्ति, एषैव विवर्तननिमित्ता इष्टिर्भवतीत्यर्थ । अथ पूर्णमासयागस्य अश्वमेधयागरूपतामाह—अथ यत्पौर्णमासेनेति । यदा खलु असौ चद्र कात्स्न्येन पूर्यते तदा तद्रूपोऽश्व कृत्स्नावयव संपद्यत । तथा च तस्मिन् समये पौर्णमासाख्येन नित्येन यागेन ' यजते ' इति यदस्ति, ' एतत् ' एतेन अश्वमेधे चद्रात्मक अश्वरूप पशुमेव ' देवेभ्य ' ' आलभते ' संज्ञप्तवान् भवति । आङ्पूर्वो लभिर्हिंसायामपि वर्तते । ' त ' चद्रात्मकमश्वम् उपवसथे दिवस आलभ्य हवीरूपेण ' देवेभ्य ' प्रात ' प्रयच्छति ' । अत एव चन्द्र प्रकृत्याम्नायते " घ्नन्ति वा एन पूर्णमासे " (तै. स. २।५।२) इति । संवत्सरकालीनतामपि अस्याश्वमेधस्य प्रतिपादयति संवत्सरे वा इति । दीक्षानतर अश्वमुत्सृज्य संवत्सरपरिमिते काले समाप्ते समाप्ते सति इतर प्रसिद्धमश्वमेधमालभन्ते । चद्रात्मकस्याश्वमेधस्य संवत्सरकालीनता कथ ? इत्यभिप्राय । एष वै मास इत्यादि । अथ दर्शपूर्णमासेनावच्छिन्नो यो मास ' एष ' एव ' परिप्लवमान '

तं वाऽएतम् । (म्मा) मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते स यो हैवं विद्वानग्नि-
होत्रं च जुहोति दर्शपूर्णमासाभ्यां च यजते मासि मासि हैवास्याश्वमेधे-
नेष्टं भवत्येतदु हास्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्णमासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-१ ॥ (२. ५.) ॥

शिरो ह वाऽएतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति शिरऽएवैतद्-
यज्ञस्य सुꣳस्करोति स विद्याच्छिरऽएव मऽएतत्सꣳस्क्रियत ऽइति॥१॥

तं वा एत मासि मास्येवाश्वमेधमालभन्ते । स यो हैव विद्वानग्निहोत्रं च जुहोति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां च यजते । मासि मासि हैवास्याश्वमेधेनेष्टं भवति । एतदु हास्याग्निहोत्रं च दर्शपूर्ण-
मासौ चाश्वमेधमभिसंपद्येते ॥ ५ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य–यत्प्रणीताः । स यत्प्रणीताः प्रणयति । शिर एवैतद्यज्ञस्य संस्करोति ।
स विद्याच्छिर एव म एतत्संस्क्रियत इति॥ १ ॥

द्वादशकृत्वः पर्यावृत्त सन् ' संवत्सरं करोति ' स्वयमेव संवत्सरात्मको भवतीत्यर्थः । यस्मात् एवं मासेऽपि संवत्सरो जात । तस्मात् ' अस्य ' मासि मासि पौर्णमास्याग कुर्वतो यजमानस्य सर्वकालं [illegible] एव ' अश्वमेध आलब्धो भवति ' ॥ ४ ॥

इत्थमश्वमेधरूपतां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोरापादितो [illegible] तत्र विदुष एवाधिकार इत्याह–तं वा एत-मित्यादिना । 'मासि मासि' [illegible] । 'पञ्च मास्' –(पा. सू. ६।१।६३) इत्यादिना मासशब्दस्य [illegible] । एवं विद्वानिति । उक्तप्रकारेण अश्वमेधरूपतां विद्वान् [illegible] । मासि मासि हैवास्येति । [illegible] विदित्वा तदनुष्ठितो यजमानस्य [illegible] । [illegible] अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयागयोरश्वमेधरूपत्वं [illegible]–एतदु हास्येति । ' एतत् ' एतेन प्रकारेण । [illegible] ॥ ५ ॥

प्राणऽएवास्येध्मः । प्राणेन हीदꣳ सर्वमिद्धं यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति स विद्यादहमेवैषऽइध्मऽइति ॥ २ ॥

(त्यु) अनूकमेवास्य सामिधेन्यः । (स्तु) तस्मात्ता ब्रूयात्संतन्वन्निव मेऽनुब्रूहीति सन्ततमिव हीदमनूकं मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥

प्राण एवास्येध्मः । प्राणेन हीदं सर्वमिद्धम् । यत्प्राणभृन्निमिषद्यदेजति । स विद्यादहमेवैष इध्म इति ॥ २ ॥

अनूकमेवास्य सामिधेन्यः । तस्मात्ता ब्रूयात् " सन्तन्वन्निव मेऽनुब्रूहि " इति । सन्ततमिव हीदमनूकम् । मनश्चैवास्य वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती च । स विद्यान्मनश्चैव मे वाक्चाघारौ सरस्वांश्च सरस्वती चेति ॥ ३ ॥

इध्मस्य प्राणरूपत्वेनोपासनमाह–प्राण एवास्येध्म इति । अस्य यज्ञस्य सम्बन्धी य 'इध्म' पञ्चदशदार्वात्मक एष 'प्राण एव' देहमध्ये सञ्चरन् प्राणवायुरेव, इध्मे प्राणबुद्धिं कार्येत्यर्थः । उभयोः साम्यमाह–प्राणेन हीति । इध्मेन यथा अग्निः समिध्यत एव 'प्राणेन' 'हि' यस्मात् 'इदं' सर्वं शरीरजातं 'इद्धं' प्रदीप्तं भोगयोग्यं भवति । इदमिति सामान्योक्तमेव विशिनष्टि–यत्प्राणभृदिति । प्राणान् बिभर्तीति 'प्राणभृत्' । 'निमिषत्' निमेषोन्मेषव्यापारं करोतीति निमिषत् । पशुपक्षिमनुष्यादिजङ्गमशरीरमेतल्लक्षणमेतत् । स्थावरशरीरस्य परिग्रहार्थं–यदेजतीति । यच्च निमेषणादिव्यापारशून्यं तरुगुल्मलतात्मकं शरीरं 'एजति' एकत्रैव स्थितं सत् केवलं कम्पते । एतत्सर्वमन्तः सञ्चरता प्राणेनेद्धम् । तद्विरहितमन्यच्छुष्कं सत् दृश्यते । " एजृ कम्पने " (धा, पा भ्वा प २३०) इति धातुः । इत्थमध्येध्ममुक्त्वोपास्यामाह–स विद्यादिति । इध्मस्य प्राणरूपतां 'स' यजमानो विद्याज्जानीयात् । अहमेवेष इध्मात्मकेन प्राणेनेद्धः सन् दीप्त इति ॥ २ ॥

अथ सामिधेनीषु सकलमन्यस्याध्यवमाह–अनूकमेवेति । 'अस्य' यज्ञस्य सामिधेन्याख्या या ऋचस्ता 'अनूकमेव' शिरःपक्षपुच्छाद्यवयवमध्यवर्त्यनूकं तदात्मका ज्ञातव्या इत्यर्थः । यस्मादेवमनूकरूपा तस्मात् तद्रूपाणां तद्विषयं यजमान इत्थं ब्रूयात् होतारं प्रति । हे होतः 'ता' सामिधेनीः 'सन्तन्वन्निव' परस्परं संयोजयन्निव 'मे' मम अनुब्रूहीति । तत्र कारणमाह–सन्ततमिव हीति । 'हि' यस्मात् 'इदं' शरीरं सन्तानवदवस्थितरूपमनूकं 'सन्ततमिव' परस्परं सम्बद्धमिव दृश्यते । तस्मात् तद्रूपाणां सामिधेनीनामपि सतत्यं युक्तम् । तदुक्तं भगवताऽऽश्वलायनेनोक्तम्–"स्वरादिमृगन्त्यमोङ्कारं त्रिमात्रं मकारान्तं इत्युत्तरस्या अर्धर्चेऽस्येतत् सन्ततम् " इति (आश्व. श्रौ सू) । मनश्चैवेत्यादि । 'अस्य' यज्ञशरीरस्य यौ 'आघारौ' मनोवाग्रूपौ ज्ञातव्यौ । तौ क्रमेण 'सरस्वांश्च सरस्वती च' एतन्नामकौ भवतः । अध्यात्मं तयोरुपासनमाह–स विद्यादिति । मम मनश्च वाक् च सरस्वत्सरस्वतीरूपावाघारावितिं जानीयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

पञ्च प्रयाजाः । (ऽ) इमऽएवास्य ते शीर्षण्याः पञ्च प्राणा मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजो दक्षिणा नासिका द्वितीयः सव्या नासिका तृतीयो दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः सव्यः कर्णः पञ्चमोऽथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति तस्मादिदꣳ श्रोत्रमन्तरतः सन्तृण्णं चक्षुषीऽआज्यभागौ स विद्याच्चक्षुषीऽएव मऽएताविति ॥ ४ ॥

(त्य) अथ यऽआग्नेयः पुरोडाशः । (शोऽयं) अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धो हृदयमेवास्योपाꣳशुयाजः स यत्तेनोपाꣳशु चरति तस्मादिदं गुहेव हृदयम् ॥ ५ ॥

(म) अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः । (शोऽयं) अयमेवास्य सऽउत्तरोऽर्द्धऽऐन्द्रं वा सान्नाय्यमन्तराऽꣳसमेवास्य स्विष्टकृद्द्विपन्प्राशित्रम् ॥ ६ ॥

पंच प्रयाजाः । इम एवास्य त शीर्षण्याः पंच प्राणाः । मुखमेवास्य प्रथमः प्रयाजः । दक्षिणा नासिका द्वितीयः । सव्या नासिका तृतीयः । दक्षिणः कर्णश्चतुर्थः । सव्यः कर्णः पंचमः । अथ यच्चतुर्थे प्रयाजे समानयति । तस्मादिदं श्रोत्रमंतरतः संतृण्णम् । चक्षुषी आज्यभागौ । स विद्याच्चक्षुषी एव म एताविति ॥ ४ ॥

अथ य आग्नेयः पुरोडाशः, अयमेवास्य दक्षिणोऽर्द्धः । हृदयमेवास्योपांशुयाजः । स यत्तेनोपांशु चरति । तस्मादिदं गुहेव हृदयम् ॥ ५ ॥

अथ योऽग्नीषोमीयः पुरोडाशः, अयमेवास्य स उत्तरोऽर्द्धः । ऐन्द्रं वा सान्नाय्यम् । अतरांसमेवास्य स्विष्टकृत् । द्विपन् प्राशित्रम् ॥ ६ ॥

(५ँ) स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेवैतस्यैतद्यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्तति स विद्यायथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृन्तन्नेवमेव म ऽइदं यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृन्ततीति ॥ ७ ॥

(त्यु) उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद ऽइडायाᳪं समवद्यन्त्येवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । (जाऽइ) इम ऽएवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणा बाहू ऽएवास्य सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऽऊरू द्वावष्ठीवन्तौ द्वौ पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

स यत्प्राशित्रमवद्यति । यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृंतन् । एवमेवैतस्यैतत्—यद्वेष्टितं यद् ग्रथितं यद्वरुण्यम् तन्निष्कृन्तति । स विद्याद्यथैव तत्प्रजापतेराविद्धं निरकृंतन् । एवमेव म इदम् यद्वेष्टितं यद्ग्रथितं यद्वरुण्यं तन्निष्कृंततीति ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडा । तद्यथैवाद इडायां समवद्यंति । एवमेवेदं विश्वरूपमन्नमुदरे समवधीयते ॥ ८ ॥

त्रयोऽनुयाजाः । इम एवास्य तेऽवाञ्चस्त्रयः प्राणाः । बाहू एवास्य सूक्तवाकश्च शंयोर्वाकश्च । चत्वारः पत्नीसंयाजाश्चतस्रो वै प्रतिष्ठा ऊरू द्वावष्ठीवन्तौ द्वौ । पादावेवास्य समिष्टयजुः ॥ ९ ॥

दर्शयागे तु इन्द्रदेवताकं 'सान्नाय्यं' दधिपयोरूपं हविरेव देहस्योत्तरभागः । वाशब्दोऽत्र व्यवस्थितविकल्पार्थः । अन्तरासमेवेति । असमर्थमेवास्य विशङ्कनीयम् । द्विषन् प्राशित्रमिति । 'द्विषन्' शत्रुरेव 'प्राशित्रम्' प्राशित्रे शत्रुबुद्धिः कार्या इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतस्तदवदानं शत्रुनिरसनार्थमिति प्रतिपादयति—स यत्प्राशित्रमिति । प्राशित्राख्यं भागम् 'अवद्यति' खण्डयतीति यदस्ति, अस्य वाक्यस्य एवमेवैतस्यैतदित्युपरितनवाक्येन सम्बन्धः । यथैव तदित्यादि । 'यथैव' खलु पुरा प्रजापतिशरीरे 'आविद्धम्' शल्यं प्राशित्रावदानेन 'निरकृन्तन्' निरगमयन् । "कृती छेदने"—(धा. पा. तु. प. १५४) इति धातुः । 'एवमेवैतस्य' यज्ञशरीरस्य यजमानस्य वा यत्पापं 'वेष्टितं' वेष्टनशीलं यच्च 'ग्रथितं' ग्रथिमद्वस्तुभूतम् यच्च 'वरुण्यं' वरुणसम्बन्धि हिंसनम् तत्सर्वं प्राशित्रावदानेन 'निष्कृन्तति' निःसारयति । एतस्योपासनमाह—स विद्याद्यथैव तदिति । व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ७ ॥

उदरमेवास्येडेत्यादि । तत्र 'यथैव' खलु 'इडायां' च पुरोडाशादीनि सान्नाय्यादीनि सर्वाणि हवींषि सहावद्यति । 'एवमेवेदं विश्वरूपं' नानारूपमन्नम् 'उदरे समवधीयते' सह धार्यते । अत उदरात्मकत्वमिडायाः युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

अनुयाजेष्ववयवक्लृप्तिमाह—त्रयोऽनुयाजा इति । 'ते' प्रसिद्धाः अवाङ्मुखास्त्रयः 'प्राणाः' नाभिपायूपस्थरूपाः । बाहू एवास्येत्यादि । "इदं द्यावापृथिवी भद्रमभूत्" इत्यादिसूक्तवाकः । "तच्छंयो-

(स्ता) ताऽएकविꣳशतिराहुतयः । (यो) द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्दशाग्नीषोमीयऽउपाꣳशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंय्योर्वाकश्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु सम्प्रगृह्णाति समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥

ताऽएकविꣳशतिराहुतयः । (यो) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेषऽएवैकविꣳशो यऽएष तपति सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ ११ ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वावाघारौ । पंच प्रयाजाः । द्वावाज्यभागौ । आग्नेयः पुरोडाशः, तद्दश । अग्नीषोमीय उपांशुयाजः । अग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अग्निः स्विष्टकृत् । इडा । त्रयोऽनुयाजाः । सूक्तवाकश्च । शंयोर्वाकश्च । अथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु समगृह्णाति । समिष्टयजुश्च ॥ १० ॥

ता एकविंशतिराहुतयः । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । पंचर्तवः । त्रयो लोकाः । तद्विंशतिः । एष एवैकविंशः, य एष तपति । सैषा गतिः, एषा प्रतिष्ठा । तदेता गतिमेतां प्रतिष्ठां गच्छति ॥ ११ ॥

रात्र्गांमहे" इति शयुवाक । इमावरर 'बाहू' । सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताकाश्चत्वार " पत्नीसंयाजा " अस्य 'वतस' 'प्रतिष्ठा' प्रकर्षेण स्थितिहेतुभूता । तत्र द्वौ 'ऊरू' द्वौ 'अष्ठीवतौ' ऊरोरधोभागौ अष्ठीवच्छब्द-वाच्यौ । पश्चात्मवर्ती समिष्टयजुरन्त्यो होम सोऽस्य ' पादावेव ' भूतले निक्षिप्यमाणौ चरणौ । इ त्याचार्य समिष्टयजुष पादयोश्च साम्यम् ॥ ९ ॥

एव शिर प्रभृतिपादान्ता अवयवा अविप्रनम॰या म च आहुतिभिरेव परिकल्पिता सत सभूय एकविं-शतिसंख्याका, तत्संख्याद्वारेण सूर्यलोकप्राप्तिरूप फल वक्ष्यन् ता आहुती पार गणयति–द्वावाघारावि-त्यादिना । अग्नीषोमीय उपांशुयाज इति । "विष्णुरुपांशु यष्टव्य " इतिवत् " अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यौ " इति श्रवणात् उपांशुयाजोऽप्यग्नीषोमीयदेवताको भवति । अथ यदेवाद इति । 'अद' अमुत्र पौरोडाशिक-कांडोक्तपत्नीसंयाजेषु वर्तमानेषु सत्सु शंयुवाकानन्तर यत् स्रुचो सम्प्रग्रहण विहितम्, सा समस्ताहुति परि-गणनीयेत्यर्थ ॥ १० ॥

द्वादश वै मासा इत्यादि सुगमम् । एष एवैकविंश इति । 'एष' दृश्यमान सूर्य 'एव' एकविं-शतिसंख्यापूरक । तदुपपादयति य एष तपतीति । 'तपति' प्रकाशेन दीप्यत इत्यर्थ । 'सैषा' सूर्य-रूपैव 'गति' गन्तव्यभूमि । एषैव 'प्रतिष्ठा' कृत्स्नफलस्याश्रय । तदेव सति उक्तोपासन विद्वान् 'एतां' सूर्यरूपां 'गतिं' प्रतिष्ठां च आभिरेकविंशतिभिराहुतिभि प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह । (हा) अर्द्धमासशो वाऽअहममुनाऽऽदित्येन सलोको भवामि तामहं दर्शपूर्णमासयोः सम्पदं व्वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः । (रा) आत्मयाजी श्रेया३न्देवयाजी३ऽइत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात्स ह वाऽआत्मयाजी यो व्वेदेदं मेऽनेनाङ्गᳪ᳭ सᳪ᳭स्क्रियतऽइदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयतऽइति स यथाऽहिस्त्वचो निर्म्मुच्येतैवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते स ऽऋङ्मयो यजुर्म्मयः साममयऽआहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंभवति ॥ १३ ॥

तद्ध स्मैतदारुणिराह—अर्द्धमासशो वा अहममुनाऽऽदित्येन सलोको भवामि । तामहं दर्शपूर्णमासयोः संपदं वेदेति ॥ १२ ॥

तदाहुः—आत्मयाजी श्रेया३न् देवयाजी३ इति । आत्मयाजीति ह ब्रूयात् । स ह वा आत्मयाजी—यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियते, इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयत इति । स यथाऽहिस्त्वचो निर्मुच्येत, एवमस्मान्मर्त्याच्छरीरात्पाप्मनो निर्मुच्यते । स ऋङ्मयो यजुर्मयः साममय आहुतिमयः स्वर्गं लोकमभिसंभवति ॥ १३ ॥

उक्तोपासनफलयोः साध्यसाधनभावं सपादयति—तद्ध स्मैतदिति । ' आरुणि ' नाम महर्षिः ' आह स्म ' ' अर्द्धमासशः ' अर्द्धमासे अर्द्धमासे खलु ' अहममुना आदित्येन ' ' सलोकः ' समानलोको भवामि । तत्कारणभूतां ' दर्शपूर्णमासयोः ' तामुक्तरूपां ' संपदं ' संपत्तिं यतः अहं ' वेद ' जानामि । ततः सलोको भवामीति संबन्ध ॥ १२ ॥

उक्तोपासनेन सह दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठतो यजमानस्य इतरस्मात् बहुतरफलभाक्त्वं विचारपूर्वकं दर्शयति—तदाहुरिति । तत्तत्र विषये ' आहुः ' मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । किमात्मयाजी श्रेयान् उत देवयाजी इति ' । " विचार्यमाणानाम् " (पा सू. ८ । २ । ९७) इत्युभयत्र प्लुतिः । तत्र प्रशस्त पक्ष दर्शयति—आत्मयाजीतीति । हशब्दोऽवधारणे । कः पुनरसावात्मयाजीति त लक्षयति—स ह वा आत्मयाजीति । ' सः ' एव खलु ' आत्मयाजी ' यो यजमानः ' इदं ' शिरःप्रभृतिकं मदीयमङ्गमनेन यज्ञाङ्गेन ' संस्क्रियते ' ' इदं ' मदीयमङ्गमनेनोपधीयते उपस्थाप्यते इति ' वेद ' जानाति स आत्मयाजी । तस्य सर्वपापक्षयरूपं फलं सदृष्टान्तमाह—स यथाऽहिरिति । ' यथा ' सर्पस्त्वचो विनिर्मुच्येत एवमात्मयाजी ' अस्मात् मर्त्यात् ' मरणधर्मकात् शरीररूपात् ' पाप्मनः ' ' निर्मुच्यते ' निःशेषेण मुक्तो भवति । न पुनस्तादृक्शरीरसंबन्धं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तर्हि कीदृशः असौ भवतीति तदाह—स ऋङ्मय इति । सूर्यमण्डलस्य त्रयीरूपत्वात् तादृग्रूप एव सन् तत्र स्थितादुनिष्ठः सन् फलभूतं ' स्वर्गं ' दुःखासंस्पृष्टसुखरूपं लोकं अभिलक्ष्य ' संभवति ' संपद्यते ॥ १३ ॥

(ख्ट) अथ ह स देवयाजी यो वेद । देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्सपर्य्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान्बलिꣳ हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिꣳ हरेदेवꣳ स स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः ॥ १४ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-२ ॥ (२. ६.) ॥

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ ऽइति वेदान्ते हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवत्यथो यत्किञ्च संवत्सरे क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ १ ॥

(ख्ट) ऋतवऽऋत्विजः । स यो ह वाऽऋतवऽऋत्विजऽइति वेदान्ते हैवास्यर्तूनामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चर्तुषु क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ २ ॥

अथ ह स देवयाजी । यो वेद, देवानेवाहमिदं यजे, देवान्त्सपर्यामीति । स यथा श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेत् । वैश्यो वा राज्ञे बलिं हरेत् । एवं सः । स ह न तावन्तं लोकं जयति । यावन्तमितरः ॥ १४

संवत्सरो यज्ञः । स यो ह वै संवत्सरो यज्ञ इति वेद । अंते हैवास्य संवत्सरस्येष्टं भवति । अथो यत्किंच संवत्सरे क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ १ ॥

ऋतव ऋत्विजः । स यो ह वा ऋतव ऋत्विज इति वेद । अंते हैवास्यर्तूनामिष्टं भवति । अथो यत्किंचर्तुषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ २ ॥

ईश्वरफलव्यतिरेके देवयाजिनो दर्शयति-अथ ह स देवयाजीति । निगदसिद्धोऽर्थः । 'सपर्यामि' पूजयामि । "सपर पूजायाम्" (कण्ड्वादिगणे.२१) इति धातुः । स यथा श्रेयस इत्यादि । 'यथा' खलु 'श्रेयसे' श्रेष्ठाय 'पापीयान्' हीनः पुरुषः बलिमुपहारं 'हरेत्' यथा वा 'वैश्यो राज्ञे' 'बलिं' करं 'हरेत्' एवमेव 'स' देवयाजी हविषा तोषितैर्देवैः सेवानुसारेण दत्तं फलं लभते । 'यावन्तं' लोकं 'इतरः' आत्मयाजी जयति । 'तावन्तं लोकं' 'स' देवयाजी न लभते । उपासनाज्ञानहीनत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ (११-२-६) ॥

अथ यज्ञादीनां संवत्सराद्यात्मना उपासनं विधाय तद्वेदितृत्वेन दर्शपूर्णमासयागस्य विशिष्टफलसाधनतां प्रतिपादयति-संवत्सरो यज्ञ इत्यादिना । योऽयं प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मकः 'यज्ञः' स संवत्सरात्मकः । यज्ञे संवत्सरात्मकत्वमुपासनार्थमारोप्यत इत्यर्थः । तदुपासनं विधत्ते-स यो ह वा इति । 'यः' खलु एवं यज्ञं संवत्सरं 'वेद' उपास्ते । 'अस्य' यजमानस्य संवत्सरस्यैव एव 'इष्टं भवति' याग इष्टो भवति । 'अथो' अपि च संवत्सरनिष्पाद्यत्वात् तस्मिन् संवत्सरमध्ये यत्किमपि कर्मजातं 'क्रियते' अस्य यजमानस्य तत्सर्वं मम सत् 'अवरुद्धं' लब्धम् 'अभिजितं' स्वाधीनं 'भवति' । एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यम् ॥ १ ॥

ऋत्विक्षु यजमानेऽप्युक्तरूपेणोपासनं विधत्ते-ऋतव ऋत्विज इति । यद्यप्य सम्यग्ज्ञानवत् तथाप्यात्मनः ऋत्विजमृतुत्वेनाध्यारोप ॥ २ ॥

मासा हवीꣳषि । स यो ह वै मासा हवीꣳषीति वेदान्ते हैवास्य मासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्च मासेषु क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

(त्य) अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वाऽअर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेदान्ते हैवास्यार्द्धमासानामिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चार्द्धमासेषु क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥

(त्य) अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वाऽअहोरात्रे परिवेष्ट्रीऽइति वेदान्ते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवत्यथो यत्किञ्चाहोरात्रयोः क्रियते सर्व्वꣳ हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

(ती) इयमेव प्रथमा सामिधेनी । (न्य) अग्निर्द्वितीया वायुस्तृतीयाऽन्तरिक्षं चतुर्थी द्यौष्पंचम्यादित्यः षष्ठी चन्द्रमाः सप्तमी मनोऽष्टमी वाङ्नवमी तपो दशमी ब्रह्मैकादश्येता हि वाऽइदꣳ सर्व्वꣳ समिन्धतऽएताभिरिदꣳ सर्व्वꣳ समिद्धं तस्मात्सामिधेन्यो नाम ॥ ६ ॥

मासा हवींषि । स यो ह वै मासा हवींषीति वेद । अंते हैवास्य मासानामिष्टं भवति । अथो यत्किंच मासेषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ३ ॥

अर्द्धमासा हविष्पात्राणि । स यो ह वा अर्द्धमासा हविष्पात्राणीति वेद । अंते हैवास्यार्द्धमासानामिष्टं भवति । अथो यत्किंचार्द्धमासेषु क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ४ ॥

अहोरात्रे परिवेष्ट्री । स यो ह वा अहोरात्रे परिवेष्ट्री इति वेद । अंते हैवास्याहोरात्रयोरिष्टं भवति । अथो यत्किंचाहोरात्रयोः क्रियते । सर्वं हैवास्य तदाप्तमवरुद्धमभिजितं भवति ॥ ५ ॥

इयमेव प्रथमा सामिधेनी । अग्निर्द्वितीया । वायुस्तृतीया । अंतरिक्षं चतुर्थी । द्यौष्पंचमी ।

हविःषु मासबुद्धिं विधत्ते–मासा हवींषीति । आग्नेयाष्टाकपालादीनि ' हवींषि ' मासात्मना ध्यातव्यानि । मासानामृत्ववयवत्वात् हविषामृत्विक्सपाद्यतया तादात्म्याध्यारोपः । एवमुत्तरत्रापि तादात्म्यमूहनीयम् ॥ ३ ॥

हविषा संबंधीनि यानि उदूखलमुसलादीनि पात्राणि तेषामर्द्धमासात्मनोपासनं विधत्ते–अर्द्धमासा हविष्पात्राणीति ॥ ४ ॥

ये परिवेषणसाधने धृष्टी तयोरहोरात्रबुद्धिं विधत्ते–अहोरात्रे परिवेष्ट्री इति ॥ ५ ॥

अथ सामिधेनीनां पृथिव्यादिदेवतारूपेणोपासनं विधत्ते–इयमेव प्रथमा सामिधेनीति । ' इयं ' पृथिव्येव ' प्रथमा ' " प्र वो वाजाः " इत्येषा ' सामिधेनी ' समिदाधानार्था ऋक्, ' अग्निः ' तदधिष्ठातृदेवता

स वै त्रिः प्रथमामुन्वाह। स युत्प्रथममुन्वाह प्राचीं तेन दिशं जयति युद्द्वितीयं दक्षिणां तेन दिशं जयति युत्तृतीयमूर्ध्वामेव तेन दिशं जयति॥७॥

त्रिरुवोत्तमामुन्वाह। स युत्प्रथममुन्वाह प्रतीचीं तेन दिशं जयति युद्द्वितीयमुदीचीं तेन दिशं जयति युत्तृतीयमिमामेव तेन प्रतिष्ठां जयत्ये-वमु द्वाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येताः दिशः॥८॥

(०) ऋतुमेव पूर्व्वऽआघारः। सत्यमुत्तरोऽव ह वाऽऋतसत्ये रुन्धेऽथो यत्किञ्चर्तसत्याभ्यां जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तुज्जयति॥९॥

आदित्यः षष्ठी। चंद्रमाः सप्तमी। मनोऽष्टमी। वाग्नवमी। तपो दशमी। ब्रह्मैकादशी। एता हि वा इदं समिंधते। एताभिरिदं सर्वं समिद्धम्। तस्मात्सामिधेन्यो नाम॥६॥

स वै त्रिः प्रथमामन्वाह। स यत्प्रथममन्वाह। प्राचीं तेन दिशं जयति। यद्द्वितीयं-दक्षिणां तेन दिशं जयति। यत्तृतीयम्-ऊर्ध्वामेव तेन दिशं जयति॥७॥

त्रिरेवोत्तमामन्वाह। स यत्प्रथममन्वाह। प्रतीचीं तेन दिशं जयति। यद्द्वितीयम्-उदीचीं तेन दिशं जयति। यत्तृतीयम्-इमामेव तेन प्रतिष्ठां जयति। एवमु द्वाभिरिमाँल्लोकाञ्जयत्येता दिशः॥८॥

ऋतमेव पूर्वं आघारः। सत्यमुत्तरः। अव ह वा ऋतसत्ये रुंधे। अथो यत्किंचर्तसत्याभ्यां जय्यम्। सर्वं हैव तज्जयति॥९॥

'द्वितीया' सामिधेनी, वायुरन्तरिक्षाभिदेवता सा 'तृतीया' एवमुत्तरत्रापि सवधो द्रष्टव्यः। उक्तपृथिव्यादीनां यन्मूलकारणं 'ब्रह्म' सा 'एकादशी' सामिधेनी। एतासां देवतानां सामिधेन्यात्मकत्वं समर्थयते—एता हि वा इति। 'एता' ह्यग्न्यादि देवताः 'इदं सर्वं' स्थावरजंगमात्मकं जगत् 'समिंधते' संदीपयंति। तथा च एताभिरेवेदं 'सर्वं समिद्धं' सर्वंप्रकाशं सत् इदानीं दृश्यते। तस्मात्समिंधनहेतुत्वात् एताः सामिधेनीनाम्ना प्रसिद्धिमर्हा इत्यर्थः। इत्थं यो यजमानः पृथिव्याद्यात्मना सामिधेनीरुपास्ते स पृथिव्यादीन् लोकान् जयतीत्यभिप्रायः॥६॥

तत्र प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्तिर्विहिता तया जेतव्यं दर्शयति—स वै त्रिः प्रथमामिति। इमामेव तेनेति। 'तेन' तृतीयेन 'इमां' पृथिवीमेव 'प्रतिष्ठां' प्रतिष्ठाहेतुभूतां तदुपलक्षितां अधोदिशं जयतीत्यर्थः। इत्थं सामिधेन्युपासनस्य प्रतिष्ठात्वं निगमयति—एवमु द्वाभिरिति। 'आभिः' सामिधेनीभिः 'इमान्' पृथिव्यादीन् अन्याश्चदिक्षु आत्मसहितान्। गतमन्यत्॥७॥८॥

अथाघारयो ऋतसत्यात्मना उपासनं विधत्ते—ऋतमेवेति। मनसा यथार्थसंकल्पनम् 'ऋतं', यथार्थभाषणं 'सत्यं', एतावाघारौ यथाक्रमं ऋतसत्यात्मना ध्यातव्यावित्यर्थः। तत्फलमाह—अव ह वा इति॥९॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । (ज्ञो९) अपचितिर्द्वितीयो यशस्तृतीयो ब्रह्मवर्चसं चतुर्थोऽन्नाद्यं पञ्चमः ॥ १० ॥

स प्रथमं प्रयाजमनुमंत्रयते । त्विषिमान्भूयासमित्यपचितिमान्भूयासमिति द्वितीयं यशस्वी भूयासमिति तृतीयम्ब्रह्मवर्चसी भूयासमिति चतुर्थमन्नादो भूयासमिति पंचमं त्विषिमान्ह वाऽअपचितिमान्यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

(दे) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः कँ स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसꣳसारं दिदृक्षितारो यऽएवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥

त्विषिरेव प्रथमः प्रयाजः । अपचितिर्द्वितीयः । यशस्तृतीयः । ब्रह्मवर्चसं चतुर्थः । अन्नाद्यं पंचमः ॥ १० ॥

स प्रथमं प्रयाजमनुमंत्रयते " त्विषिमान् भूयासम् " इति । " अपचितिमान भूयासम् " इति द्वितीयम् । " यशस्वी भूयासम् " इति तृतीयम् । "ब्रह्मवर्चसी भूयासम्" इति चतुर्थम् । " अन्नादो भूयासम् " इति पंचमम् । त्विषिमान् ह वा अपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति, य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

एतद् स्म वै तद्विद्वानाह श्वेतकेतुरारुणेयः । कं स्विदेवापरीषु महानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः । य एवमेतत्प्रयाजानां यशो वेदितेति ॥ १२ ॥

अथ प्रयाजेषु त्विष्याद्युपासनं विधत्ते—त्विषिरेवेति । ' त्विषिः ' शरीरकान्तिः, ' अपचितिः ' पूजा, ' यशः ' कीर्तिः, ' ब्रह्मवर्चसं ' श्रुताध्ययनजनितमपरतिः ब्राह्म तेजः, ब्रह्मणो वर्च इति विगृह्य " ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः " (पा. सू. ५ । ४ । ७८) इति अकारः समासान्तः । ' अन्नाद्य ' अन्नादनसामर्थ्यम् ॥ १० ॥

एतत्त्रोपासनमनुमन्त्रणमन्त्रैः कार्यमित्याह—स प्रथमं प्रयाजमिति । एवं अनुमन्त्रणमन्त्रैः कृतस्य त्विष्याद्युपासनस्य फलमाह—त्विषिमान्ह वा अपचितिमानिति । यशस्वीति । " अस्मायामेधा " (पा. सू. ५ । २ । १२१) इति विनिः । ब्रह्मवर्चसशब्दात् " अत इनिठनौ " (पा. सू. ५ । २ । ११५) इति इनिः ॥ ११ ॥

उक्तमर्थं महर्षिवाक्येन द्रढयति—एतद्ध स्म वै तदिति । ' एतद्ध ' एतदेव उक्तप्रकारेण प्रयाजानां त्विष्याद्यात्मकत्व ' विद्वान् ' जानन् ' श्वेतकेतुरारुणेयः ' अरुणेः पुत्रः श्वेतकेतुः एतन्नामको महर्षिः पुरा खलु ' आह स्म ' उक्तवान् । कथमिति ? ' यः ' पुरुषः एवमुक्तप्रकारेण ' प्रयाजानां ' एतद्यशः त्विष्यादिरूपं माहात्म्यं ' वेदिता ' ज्ञास्यति । " विद ज्ञाने " (धा. पा. अ. प. ५४) इत्यस्मात् तृटि रूपम् । 'कं स्विदेव' कंचिदेव बहूनां मध्ये ज्ञानप्रभावेण असाधारणं एतं महान्तमागमिवाद्भुतं महान्तमिव ' कनि-

भूतमेव पूर्वऽआज्यभागः । (गौ) भविष्यदुत्तरोऽत्र ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्धेऽथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशऽइति वेदात्र ह ब्रह्म रुन्धेऽथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपाꣳशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपाꣳशुयाजऽइति वेदात्र ह क्षत्रꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च क्षत्रेण जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति तद्युपाꣳशुयाजं कुर्वन्त्येके नैके तस्मादुच्चैश्चोपाꣳशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥

भूतमेव पूर्वं आज्यभागः भविष्यदुत्तरः । अत्र ह वै भूतं च भविष्यच्च रुन्धे । अथो यत्किञ्च भूतेन च भविष्यता च जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाशः । स यो ह वै ब्रह्माऽऽग्नेयः पुरोडाश इति वेद । अत्र ह ब्रह्म रुन्धे । अथो यत्किञ्च ब्रह्मणा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपांशुयाजः । स यो ह वै क्षत्रमुपांशुयाज इति वेद । अत्र ह क्षत्रं रुन्धे । अथो यत्किञ्च क्षत्रेण जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्युपांशुयाजं कुर्वन्त्येके, नैके । तस्मादुच्चैश्चोपांशु च क्षत्रायाचक्षते ॥ १५ ॥

'भगाः' अभिगम्याभिगम्य 'दिदृक्षितारः' दिदृक्षन्ते । द्रष्टुमिच्छन्ति । इत्थं प्रयाजानां विज्ञानादिकं विद्वान् यदा अतिशयेन दर्शनीयो भवतीति विद्धि श्वेतकेतोरभिप्राय ॥ १२ ॥

भूतभविष्यदात्मना आज्यभागयोर्ध्यानं विधत्ते—भूतमेव पूर्वं आज्यभाग इति । भूतकालावच्छिन्नं वस्तु 'भूत' आगामिकालावच्छिन्नं वस्तु 'भविष्यत्' । भूतभविष्यद्रूपतयाऽऽज्यभागयोर्विज्ञानात् 'भूत' 'भविष्यद्' कालावच्छिन्नं च सकलं वस्तुजातं 'अवरुन्धे' अथ ताभ्यां जेतव्यं यत्किमपि फलमस्ति तत्सर्वं जयति ॥ १३ ॥

ब्रह्माग्नेय इत्यादि । 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिरेव 'आग्नेयः पुरोडाशः' । एतद्वेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति । अत्र ह ब्रह्म रुन्धे इति । ब्राह्मणजातिरस्मदधीना भवत्विति भवतात्पर्यम् । तत किञ्चिदाप्तव्यं, यत्किञ्चेति ॥ १४ ॥

क्षत्रमुपांशुयाज इति । उपांशुयाजाख्यो यागः क्षत्रियजात्यात्मना ध्येयः । तद्वेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति । पूर्ववदोऽस्य । क्षत्रस्य उपांशुयाजस्य समर्थयते—तद्यदिति । तत्र यदस्मिन् 'एके' शाखिन उपांशुयाजं कुर्वन्ति । एके न कुर्वन्ति, अत एवोक्तमाश्वलायनेन—"अग्नीषोमीयेन पौर्णमास्यां वैष्णवमन्तरा-त्यायाजमेके नैके" (आश्व. श्रौ. सू.) इति । तस्मादुपांशुयाजस्य पाक्षिकत्वात् 'क्षत्राय' क्षत्रियजातेर्हितार्थं जना 'उच्चैश्चोपांशु च' 'आचक्षते' कथयन्ति । यथा उपांशुयाजस्य यागं केचित्कुर्वन्ति, अन्ये तु नोपांशुवर्जनं, तस्माद्दुर्बलेव कुर्वन्ति ॥ १५ ॥

व्विडुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै व्विडुत्तरः पुरोडाशऽइति व्वेदाव ह व्विशᳫं रुन्धेऽथो यत्किञ्च व्विशा जय्यᳫं सर्व्वᳫं हैव तज्जयति तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाशऽउपाᳫंशुयाजश्च पूर्वौ भवतस्तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च व्विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रᳫं सान्नाय्यम् । (ᳫं) स यो ह वै राष्ट्रᳫं सान्नाय्यमिति व्वेदाव ह राष्ट्रᳫं रुन्धेऽथो यत्किञ्च राष्ट्रेण जय्यᳫं सर्व्वᳫं हैव तज्जयति तद्यत्सन्नयन्त्येके नैके तस्माद्राष्ट्रᳫं समेति व्वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । (त्स) स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति व्वेदाव ह तपो रुन्धेऽथो यत्किञ्च तपसा जय्यᳫं सर्व्वᳫं हैव तज्जयति ॥ १८ ॥

विडुत्तरः पुरोडाशः । स यो ह वै विडुत्तरः पुरोडाश इति वेद । अव ह विशं रुंधे । अथो यत्किंच विशा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्यदाग्नेयश्च पुरोडाश उपांशुयाजश्च पूर्वौ भवतः । तस्मादुभे ब्रह्म च क्षत्रं च विशि प्रतिष्ठिते ॥ १६ ॥

राष्ट्रं सान्नाय्यम् । स यो ह वै राष्ट्रं सान्नाय्यमिति वेद । अव ह राष्ट्रं रुंधे । अथो यत्किंच राष्ट्रेण जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । तद्यत्सन्नयन्त्येके, नैके । तस्माद्राष्ट्रं सं चैति वि च ॥ १७ ॥

तपः स्विष्टकृत् । स यो ह वै तपः स्विष्टकृदिति वेद । अव ह तपो रुंधे । अथो यत्किंच तपसा जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति ॥ १८ ॥

तदेतत् आग्नेयादीनां पौर्वापर्यक्रम स्तौति—तद्यदाग्नेयश्चेति । यस्मादग्नीषोमीयात् वैश्यत्मात्मकात् आग्नेयोपांशुयाजौ ब्रह्मक्षत्रात्मकौ पूर्वौ भवत । तस्मात् ' विशि ' वैश्यजातौ ' ब्रह्म क्षत्र ' च ' प्रतिष्ठिते ' करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ हविषोऽन्तिमस्य सान्नाय्यस्य राष्ट्रत्वेन ध्यानं विधत्ते—राष्ट्रं सान्नाय्यमिति । ' राष्ट्रं सान्नाय्य ' तदात्मना सान्नाय्य ध्येयमित्यर्थः । स या ह वा इत्यादि पूर्ववत् । राष्ट्रात्मकत्वं सान्नाय्यस्य समर्थयते—तद्यत्सन्नयंत्येके नैके इति । तत्र यस्मात् ' एके ' केचन यजमाना. कृतसोमयागा ' सन्नयंति ' अकृतसोमयागास्त्वेके न सन्नयंति । ' तस्मात् ' कारणात् ' राष्ट्रं ' ' समेति ' च ' व्येति ' च परस्पर सगच्छते विश्लिष्यति चेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्विष्टकृतस्तपोरूपत्वमाह—तपः स्विष्टकृदिति । कृच्छ्रचान्द्रायणादिजन्यमदृष्ट ' तपः ' तदात्मना स्विष्टकृद्यागो ध्यातव्यः । तत्फलमाह—स यो ह वा इति ॥ १८ ॥

लोकः प्राशित्रम्। (१९) स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति व्वेदात्र ह लोकᳰ रुन्धेऽथो यत्किञ्च लोकेन जय्यᳱ सर्व्वᳱ हैव तज्जयति नो ह लवेन लोकाद्व्ययते लवेन ह वाऽअमुष्मिँल्लोके लोकाद्व्ययन्तेऽथ यऽएवं व्वेद न ह बहु चन पापं कृत्वा लोकाद्व्ययते ॥ १९ ॥

श्रद्धेडा। स यो ह वै श्रद्धेडेति व्वेदात्र ह श्रद्धाᳰ रुन्धेऽथो यत्किञ्च श्रद्धया जय्यᳱ सर्व्वᳱ हैव तज्जयति ॥ २० ॥

(त्य)अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः। (त्रो) ह्रादुनिर्द्वितीयऽउल्कुषी तृतीयः २१ स प्रथममनुयाजमनुमन्त्रयेत। (त्रा) अशन्यमुञ्जहीति यं द्विष्याद्ध्रा-दुन्यमुञ्जहीति द्वितीयमुल्कुष्यमुञ्जहीति तृतीयम् ॥ २२ ॥

लोकः प्राशित्रम्। स यो ह वै लोकः प्राशित्रमिति वेद। अत्र ह लोकं रुंधे। अथो यत्किंच लोकेन जय्यम्। सर्वं हैव तज्जयति। नो ह लवेन लोकाद्व्ययते। लवेन ह वा अमुष्मिँल्लोके लोकाद्व्ययन्ते। अथ य एवं वेद। न ह बहु चन पापं कृत्वा लोकाद्व्ययते ॥ १९ ॥

श्रद्धेडा। स यो ह वै श्रद्धेडेति वेद। अत्र ह श्रद्धा रुंधे। अथो यत्किंच श्रद्धया जय्यम्। सर्वं हैव तज्जयति ॥ २० ॥

अशनिरेव प्रथमोऽनुयाजः। ह्रादुनिर्द्वितीयः। उल्कुषी तृतीयः ॥ २१ ॥

स प्रथममनुयाजमनुमंत्रयेत–अशन्यमुं जहीति। यं द्विष्यात्। ह्रादुन्यमुं जहीति द्वितीयम्। उल्कुष्यमुं जहीति तृतीयम् ॥ २२ ॥

लोकः प्राशित्रमित्यादि। यत्प्राशित्राख्यमवदानं क्रियते तल्लोकरूपेणोपास्यम्। स यो ह वा इत्यादि। पूर्ववत्। नो ह लवेनेति। लवो लेशः अल्पीयस्त्वमिति यावत्। तत्र लोकमिति 'लोकात्' लोकस्थानात् कर्मफलात् लवेनाल्पीयस्त्वेन हेतुना नैव 'व्ययते' न क्षरति न विमेति वा। "व्यय गतौ" (धा. प. भ्वा.आ ७९३) इति धातुः। निमित्तमन्यदपि विद्यते इत्याह–लवेन ह वा इति। 'लवेन' लेशेन स्वल्प-हेतुना 'अमुष्मिन्' स्वर्गे 'लोके' 'लोकात्' लोकस्थानात् 'व्ययन्ते' विम्यति। एवंवेदिनस्तु स नोक्तो दोष इत्याह–अथ य एवमिति। अथशब्दस्त्वर्थे। एवमेव प्राशित्रस्य लोकात्मना 'वेद' स बहुतर-मपि 'पापं' दुष्कृतं कृत्वापि। निमित्तं कृत्वा लोकान्न व्ययते। चनशब्दोऽप्यर्थे ॥ १९ ॥

इडायाः श्रद्धात्मनोपासनं विधत्ते–श्रद्धेडेति। नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमोक्षक्षमचित्तवृत्तिविशेषः 'श्रद्धा'। स्पष्टमन्यत् ॥ २० ॥

अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज इति। 'अशनिः' दम्भोलिः। 'ह्रादुनिः' विद्युत्। 'उल्कुषी' उल्का। एता एव त्रयोऽनुयाजा इत्यर्थः ॥ २१ ॥

उक्तोपासनवतो अभिचारे प्रयोगं अनुयाजानामनुमन्त्रणमाह–स प्रथममिति। प्रथमानो (१)

(७) स एष क्षिप्रं म्रियते । (तेऽष) अशनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ यो विस्रवन्मिश्रऽइव ह्रादुनिर्ह तमनुयाजो हन्त्यथ योऽभ्युष्टमिश्रऽइवोल्कुषीह तमनुयाजो हन्ति ॥ २३ ॥

सैषा यज्ञमेनिः । (र) एतया वै मेन्या देवाऽअसुरान् पराभावयांचक्रुस्तथो ऽएवैवंविद्यजमानः पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यम्पराभावयति ॥ २४ ॥

स यदनुयाजान्तो यज्ञः स्यात् । (द) अशन्यन्तः स्याद्ध्रादुन्यन्तऽउल्कुष्यंतस्तस्माद्धि देवानां यज्ञऽइडान्तो वैव शंय्वंतो वा ॥ २५ ॥

स स एष क्षिप्रं म्रियते । अशनिर्ह तमनुयाजो हंति । अथ यो विस्रवन्मिश्र इव । ह्रादुनिर्ह तमनुयाजो हंति । अथ योऽभ्युष्टमिश्र इव उल्कुषी ह तमनुयाजो हंति ॥ २३ ॥
सैषा यज्ञमेनिः । एतया वै मेन्या देवा असुरान्पराभावयांचक्रुः । तथो एवैवंविद्यजमानः पाप्मानं द्विषंतं भ्रातृव्यं पराभावयति ॥ २४ ॥

स यदनुयाजांतो यज्ञः स्यात् । अशन्यंतः स्याद्, ह्रादुन्यंत उल्कुष्यंतः । तस्माद्धि देवानां यज्ञ इडांतो वैव । शंय्वंतो वा ॥ २५ ॥

शत्रु ' द्विष्यात् ' तमाम मन्त्रेषु अमुमित्यस्य स्थाने द्वितीयान्तेन निर्देष्टव्यम् । अयमर्थः—हे अशन्यात्मक प्रथमानुयाज ! ' अमु ' देवदत्त शत्रु ' जहि ' नाशय । लोण्मध्यमैकवचने " हुर्झलभ्यो हेर्धिः " (पा. सू. ६ । ४ । १०१) इति आदेशः । तस्य " असिद्धवदत्राभात् " (पा. सू. ६ । ४ । २२) इत्यसिद्धत्वेनानकारान्तत्वात् हेर्लुगभावः । एवमुत्तरयोरपि मन्त्रयोर्योजना ॥ २२ ॥

' स एष ' खलु शत्रुः अनुमन्त्रणमन्त्रसामर्थ्यात् ' क्षिप्रं म्रियते ' नश्यति । तत्र कारणमाह—अशनिर्हेति । ' त ' शत्रु यस्मात् अनुयाजात्मक अशनि ' हन्ति ' हिनस्ति । न खलु अशनिहतो जीवितुमर्हतीत्यर्थः । अथ यो विस्रवन्मिश्र इवेत्यादि । अथशब्दस्तुशब्दार्थे । यस्तु शत्रु द्वितीयेऽनुमन्त्रणमन्त्रे निर्दिश्यते । स ' विस्रवन्मिश्र इव ' विद्रवन् मयस्थानादिभिर्मिश्र इव भवति । त ह्रादुन्यात्मको द्वितीयोऽनुयाजो हिनस्ति । यस्तु द्वेष्य ' अभ्युष्टमिश्र इव ' अभितः ओषणम् अभ्युष्टं सर्वतो दाहः तेन मिश्र इव भवति । तमुल्कुष्यात्मकोऽनुयाजस्तृतीयो हन्ति । एवमनुमन्त्रणमन्त्राणामभिचारप्रयोगविषय प्रयोजनमुक्तम् ॥ २३ ॥

अथैतानुमन्त्रणमन्त्रान् विधाय अशन्याद्यात्मकत्ववेदनस्य फलमाह—सैषा यज्ञमेनिरिति । यज्ञरूपा मेनिः आयुधं ' एतया ' खलु ' मेन्या ' ' देवा असुरान् ' ' पराभावयाचक्रुः ' पराभूतान् कृतवन्तः । तथैव ' एवंविद् ' अनुयाजानां शत्रुनिबर्हणायुधरूपतां जानन् यजमानः पाप्मरूप ' द्विषन्त ' द्वेषं कुर्वन्तं ' भ्रातृव्य ' शत्रु ' पराभावयति ' नाशयति ॥ २४ ॥

दर्शितानशन्यादिरूपत्वमुपन्यस्यानुयाजान्तत्वं यज्ञस्य निषेधति—स यदिति । तत्र यदि ' यज्ञ ' दर्शपूर्णमासादिलक्षणो यागः ' अनुयाजान्तः ' स्यात् अनुयाजैरेव समाप्यमान स्यात् । तदा अशन्यादिरूपेण समानित

प्रयाजैर्वै देवाः । स्वर्गं लोकमायँस्तानसुराऽअन्वाजिगाᳫँसँस्ताननु-याजैः प्रत्यौहँस्तद्यदनुयाजाऽइज्यन्ते पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज-मानः प्रत्यूहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । (८) अपानाऽअनुयाजास्तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते तद्धि प्राणरूपं प्रत्यञ्चोऽनुयाजास्तदपानरूपमेता ह वै दर्शपूर्ण-मासयोरुपसदो यदनुयाजास्तस्मात्तऽउपसद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥

सᳫँस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै सᳫँस्था सूक्तवाकऽइति वेदान्त ह

प्रयाजैर्वै देवाः स्वर्गं लोकमायन् । तानसुरा अन्वाजिगांसन् । ताननुयाजैः प्रत्यौहन् । तद्यदनु-याजा इज्यन्ते । पाप्मानमेव द्विषन्तं भ्रातृव्यं यजमानः प्रत्यूहति ॥ २६ ॥

प्राणा वै प्रयाजाः । अपाना अनुयाजाः । तस्मात्प्रयाजाः प्राञ्चो हूयन्ते, तद्धि प्राणरूपम् । प्रत्यञ्चोऽनुयाजाः, तदपानरूपम् । एता ह वै दर्शपूर्णमासयोरुपसदौ यदनुयाजाः, तस्मात्त उप-सद्रूपेण प्रत्यञ्चो हूयन्ते ॥ २७ ॥

संस्था सूक्तवाकः । स यो ह वै संस्था सूक्तवाक इति वेद । अन्त ह संस्थां गच्छति । अथो भक्तिश्च संस्थया जयन् । सर्वं हैव वदन्ति । गच्छति वयनः संस्थाम् ॥ २८ ॥

सꣳस्थाꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च सꣳस्थया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति वयसः सꣳस्थाम् ॥ २८ ॥

(प्र) प्रतिष्ठा शंयोर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शंयोर्वाक इति वेदाव ह प्रतिष्ठाꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्च प्रतिष्ठया जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

(न्ते) ते देवाः । (ऽ) एतान्पत्नीसंयाजान्पश्चात्पर्यौहन्त मिथुनमेवैतदुपरिष्टाददधत प्रजात्यै तद्यत्पत्नीसंयाजा इज्यन्ते मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै देवानाꣳ ह वै प्रजातिमनुप्रजायते मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

(द्रा) अन्नꣳ समिष्टयजुः । स यो ह वा अन्नꣳ समिष्टयजुरिति वेदाव हान्नꣳ रुन्धेऽथो यत्किञ्चान्नेन जय्यꣳ सर्वꣳ हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥

प्रतिष्ठा शयोर्वाकः । स यो ह वै प्रतिष्ठा शयोर्वाक इति वेद । अव ह प्रतिष्ठां रुन्धे । अथो यत्किंच प्रतिष्ठया जय्यम् । सर्वं हैव तज्जयति । गच्छति प्रतिष्ठाम् ॥ २९ ॥

ते देवा एतान्पत्नीसंयाजान् पश्चात्पर्यौहत । मिथुनमेवैतदुपरिष्टाददधत प्रजात्यै । तद्यत्पत्नीसंयाजा इज्यन्ते, मिथुनमेवैतदुपरिष्टाद्धत्ते प्रजात्यै । देवानां ह वै प्रजातिमनुप्रजायते । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते । य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

अन्नं समिष्टयजुः । स यो ह वा अन्नं समिष्टयजुरिति वेद । अव हान्नं रुन्धे । अथो यत्किंचान्नेन जय्यम्, सर्वं हैव तज्जयति ॥ ३१ ॥

एतद्वेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति । अव ह संस्थां रुन्ध इति । प्रारिप्सितस्य कार्यस्य ' संस्था ' समाप्तिः । तामवरुन्धे लभते । स्पष्टमन्यत् । गच्छति वयस इति । ' वयसः ' आयुषः ' संस्थां ' समाप्तिं गच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

प्रतिष्ठा शयोर्वाक इत्यादि । " तच्छंयोरावृणीमहे " इत्यनुवाकः शंयुवाकः । ' स ' प्रतिष्ठात्मना ज्ञातव्यः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ २९ ॥

अथ पत्नीसंयाजानां मिथुनरूपतया प्रजातिहेतुत्वमाह—ते देवा एतान् पत्नीसंयाजानित्यादिना । सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्निगृहपतिदेवताकान् चतुरः पत्नीसंयाजाख्यान् यागान् ' पश्चात् ' प्रतीच्यां दिशि गार्हपत्यसमीपे ' पर्यौहत ' पर्यप्रापयन् । ' एतत् ' एतेन ' उपरिष्टात् ' यज्ञस्योपरिभागे ' मिथुनं ' स्त्रीपुंसात्मकं प्रजातिहेतुमदधत स्थापितवन्तः । अत इदानीमपि तेषां पश्चात् प्रयूहनं प्रजातिहेतुभूतस्य मिथुनस्योपरिष्टाद्धारणाय सम्पद्यते । यतो देवानां प्रजातिमनुसृत्य प्रजातिर्यजमानस्य पुत्रपौत्रादिरूपा प्रजा सम्पद्यते । वेदितुः फलमाह—मिथुनेन मिथुनेनेति । वीप्सया गवाश्वादिसर्वमिथुनस्वीकारः ॥ ३० ॥

समिष्टयजुषोऽन्नरूपतामाह—अन्नं समिष्टयजुरिति । अन्नात्मकत्ववेदनस्य फलमाह—स यो ह वा इति ३१

संवत्सरो यजमानः । (स्तु) तमृतवो याजयंति वसंतऽआग्नीध्रस्तस्माद्वसंते दावाश्चरंति तद्ध्यग्निरूपं ग्रीष्मोऽध्वर्युस्तप्तऽइव वै ग्रीष्मस्तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति वर्षाऽउद्गाता तस्माद्यदा बलवद्वर्षति साम्नऽइवोपब्दिः क्रियते शरद्ब्रह्मा तस्माद्यदा सस्यं पच्यते ब्रह्मण्वत्यः प्रजाऽइत्याहुर्हेमंतो होता तस्माद्धेमन्वषट्कृताः पशवः सीदंत्येता ह वाऽएनं देवता याजयंति स य एवेनमेषावीरा याजयेयुरेताऽएव देवता मनसा ध्यायेदेता हैवैनं देवता याजयंति ॥ ३२ ॥

संवत्सरो यजमानः, तमृतवो याजयन्ति । वसन्त आग्नीध्रः । तस्माद्वसन्ते दावाश्चरन्ति । तद्ध्यग्निरूपम् । ग्रीष्मोऽध्वर्युः । तप्त इव वै ग्रीष्मः । तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति । वर्षा उद्गाता । तस्माद्यदा बलवद्वर्षति । साम्न इवोपब्दिः क्रियते । शरद्ब्रह्मा । तस्माद्यदा सस्यं पच्यते । ब्रह्मण्वत्यः प्रजा इत्याहुः । हेमन्तो होता । तस्माद्धेमन् वषट्कृताः पशवः सीदन्ति । एता ह वा एनं देवता याजयन्ति । स य एवेनमेषावीरा याजयेयुः । एता एव देवता मनसा ध्यायेत् । एता हैवैनं देवता याजयन्ति ॥ ३२ ॥

अथ यजमानस्य ऋत्विजां संवत्सराद्यात्मकत्वमाह—संवत्सरो यजमान इति । 'यजमानः' संवत्सरात्मकः । 'ऋतवः' वसन्ताद्या ऋतवो याजकाः । तत्र वसन्त ऋतुरेवाग्नीध्रः । अग्नीन्धनसंयोगाद्धि ऋत्विज आग्नीध्र इति संज्ञा, यस्मात् तादृग् ऋत्विगात्मको वसन्तः । 'तस्मात् वसन्त' ऋतौ 'दावाः' दावाग्नयश्चरन्ति तद्गुल्मलतादिकं दहन्ति । तत्खल्वग्निवद्धि रूपम् । ग्रीष्मऋतुरध्वर्युः । उभयोस्तादात्म्यनिमित्तं साम्यमाह—तप्त इव वा इति । आतपाधिक्यात् ग्रीष्म ऋतुः 'तप्त इव' भवति । अध्वर्युरपि व्यापारबाहुल्यात् अग्निसमीपे सञ्चरन् तापयुक्तो यथा भवति तथा 'निष्क्रामति' विहारान्निर्गच्छति । 'वर्षा उद्गाता' । तत्र लिङ्गमाह—तस्माद्यदेति । 'यदा खलु बलवत्तमधिकं 'वर्षति' तदा 'साम्न इवोपब्दिः' घोषः 'क्रियते' । तस्मात्सामकलस्योद्गातुर्वर्षर्तुरूपत्वं युक्तमित्यर्थः । 'शरद्ब्रह्मा' । यस्मात् ब्रह्मणः ऋत्विजः शरच्चादात्म्यं, तस्मात् यदा यस्यां 'शरदि' हरद्भ्यो व्रीह्यादि 'सस्यं पच्यते' तदा अन्नवत्त्वेन हेतुना सर्वाः 'प्रजाः' 'ब्रह्मण्वत्यः' ब्राह्मणजातिविदो वा तद्वत्यो भवन्तीत्येवमाहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । हेमन्तो होतेत्यादि । यः 'होता' स हेमन्तात्मकः । यस्मात् वषट्कर्तुर्होतुः हेमन्तस्य च तादात्म्यम्, तस्मात् 'हेमन्' हेमन्ते । वर्गलोपश्छान्दसः । 'पशवः' गोमहिष्यादयः 'वषट्कृताः' वषट्कारवन्तः दन्तस्तनयुक्ताः सन्तः 'सीदन्ति' विशीर्णाङ्गा भवन्ति । 'एनं' एवंविदं संवत्सरात्मकं यजमानमेता एव वसन्ताद्या देवताः 'याजयन्ति' । एतच्च ध्यानरूपमित्याह—स य एवेनमिति । 'एषावीराः' । एषावीरो नाम निन्दितो ब्राह्मणजातिविशेषः । तत्सदृशाः ऋत्विजः । 'यद्येनं' यदपि एनं 'याजयेयुः' । 'एता एव' वसन्ताद्या देवता ऋत्विक्त्वेन 'मनसा ध्यायेत्' । 'एता देवताः' एव 'एनं' 'याजयन्ति' ॥ ३२ ॥

(म्ब्र) अथ हैतेद्वुदा । यद्वत्रिणो न्वेयन्तः स वुल्ताद्व करोति उद्-
न्नर्षेयप बुद्भाद्व उज्ञाद्विमेति तस्मादुह्निनं अवैयंतनविस्नुदृपेत्याशीत
उत्तानार्थं इ ग्रस्त्नुर्षिन्हीकृत्वाऽऽदधाति यत्पश्यर्धैत्स्यति वदन्नेप्याति
श्रेद्र गाद्रू वाऽन्नाद्व वेत्यप उप्यतं क्वेद्राम्लिन्देव लोके वुग्वतां-
इत्युन्त्रुग्निह्नीके दुभ्यानं जुग्वते गाधुक्रत्या देवात्म उच्याति उ
नापक्रन्या ॥ ३ ॥ नार्दः प्रपाठकः ॥ ५२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-३ ॥ (२.७.) ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सताश्वान्पञ्चसीरीलिखितकल्पवल्लीं सुवर्णभूमी. ।
रत्नोस्रा रत्नधेनूरिह हिमहितरथौ सादनि सिद्धगावौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविविमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा निरुपमतुलः स्वर्णेन वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं क्षमावान्गुडकृतनयो राजत राजतूल्यं ।
आज्योऽयं प्राज्यजन्मा लवणजलनिधिः शार्करं पार्करेणा,
रत्नाद्रयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धगार्थं ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण माधवाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । २) ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

वाग्घ वाऽएतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन ऽएव वत्सस्तदिदम्मनश्च वाक्च समानमेव सन्नानेव तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति तेजऽएव श्रद्धा सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥

(न्तु) तद्धैतज्जनको वैदेहः । (हो) याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या३ऽइति वेद सम्राडिति किमिति पयऽएवेति ॥ २ ॥

वाग् ह वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । मन एव वत्स' । तदिदं मनश्च वाक् च समानमेव सन्नानेव । तस्मात्समान्या रज्ज्वा वत्सं च मातरं चाभिदधति । तेज एव श्रद्धा । सत्यमाज्यम् ॥ १ ॥

तद्धैतज्जनको वैदेहो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्या ३ इति । वेद सम्राडिति । किमिति । पय एवेति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

इत्थं दर्शपूर्णमासाववलम्ब्य तत्प्रशंसाव्याजेन तदङ्गावबद्धानि उपासनानि विहितानि । अथाग्निहोत्रमाश्रित्य तत्प्रशंसामुखेन तदवयवाश्रितानि उच्यते—वाग्घ वा इत्यादिना । अग्निहोत्रमिति कर्मनामधेयम् । अग्नये होत्रं होमोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः । उपचारात्तदर्थं पयोऽप्यग्निहोत्रम् । तस्य दोग्ध्री धेनुरपि अग्निहोत्रीत्युच्यते । तस्यैतस्याग्निहोत्राख्यस्य कर्मणः वागेव 'अग्निहोत्री' धेनुः । 'मनः' तस्याः 'एव वत्सः' गवि यावुद्धि, वत्से मनोबुद्धिश्च कार्ये यर्थः । तदेतत्समानधर्मयोगेन प्रतिपादयति—तदिदमिति । 'तदिदं' वाङ्मनसलक्षणं द्वयं 'समानं' इदम्प्रदेशे एकीभूतमेव 'सत्' पश्चान्नानेव विभक्तमिव भवति । यस्मादेव तस्माल्लोके दोग्धारः 'समान्या' एकयैव 'रज्ज्वा' 'वत्सं मातरं च' 'अभिदधति' बध्नन्ति । यत्र तेजसो हविषः श्रद्धास्वरूपतामाह—तेज एव श्रद्धेति । होमाधिकरणभूतं यत्तेजः तच्छ्रद्धात्मकत्वेन ध्यातव्यम् । तत्र होमद्रव्यमाज्यं तत्सत्यात्मकमिति ॥ १ ॥

इममर्थं जनकयाज्ञवल्क्ययोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां समर्थयते—तद्धैतदिति । तत्र खलु अग्निहोत्रविषय एतदुक्तं तेजआज्ययोः श्रद्धासत्यरूपत्वं विदेहानां राजा 'वैदेहः' जनकाख्यो राजा 'याज्ञवल्क्यं' महर्षिं 'पप्रच्छ' पृष्टवान् । "प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्" (धा पा, तु प, १३९) इति धातुः । हे 'याज्ञवल्क्य !' त्वं अग्निहोत्रं वेत्सि जानासि किम् ? इति प्रश्नः । "विचार्यमाणानाम्" (पा सू ८ । २ । ९७) इति प्लुतिः । 'सम्राट्'

१—"अग्निहोत्रीं दोहयति पुंवत्साम्" (का श्रौ सू ४ । १४५) इति सूत्रीय कर्कभाष्यम् । अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची तन्निहिततत्साधनभूते द्रव्ये प्रष्टव्यः । तदग्निहोत्राख्यं द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी । अत्रापि मत्वर्थलोपे कृते अग्निहोत्रीति भवति । तथा च दृश्यते—यथाऽग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येतेति । पयस्यपि च अग्निहोत्रशब्दो दृश्यते, यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानमभ्यमावर्तेतेति ।

यत्पयो न स्यात्। (त्के) केन जुहुयाऽइति व्रीहियवाभ्यामिति यद्व्री-हियवौ न स्यातां केन जुहुयाऽइति याऽअन्याऽओषधयऽ इति यदन्या-ऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति याऽआरण्याऽओषधयऽइति यदा-रण्याऽओषधयो न स्युः केन जुहुयाऽइति वानस्पत्येनेति यद्वानस्पत्यं न स्यात्केन जुहुयाऽइत्यद्भिरिति यदापो न स्युः केन जुहुयाऽइति ॥ ३ ॥

स होवाच । न वाऽइह तर्हि किञ्चनासीदथैतदहूयतैव सत्यꣳ श्रद्धा-यामिति वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः । किꣳ स्विद्विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथꣳ

यत्पयो न स्यात्, केन जुहुया इति । व्रीहियवाभ्यामिति । यद्व्रीहियवौ न स्यातां, केन जुहुया इति । या अन्या ओषधय इति । यदन्या ओषधयो न स्युः; केन जुहुया इति । या आरण्या ओषधय इति । यदारण्या ओषधयो न स्युः; केन जुहुया इति । वानस्पत्येनेति । यद्वानस्पत्यं न स्यात्; केन जुहुया इति । अद्भिरिति । यदापो न स्युः, केन जुहुया इति ॥ ३ ॥

स होवाच । न वा इह तर्हि किंचनासीत् । अथैतदहूयतैव । सत्यं श्रद्धायामिति । वेत्थाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य ! धेनुशतं ददामीति होवाच ॥ ४ ॥

तदप्येते श्लोकाः–" किंस्वित् विद्वान्प्रवसत्यग्निहोत्री गृहेभ्यः । कथं स्विदस्य काव्यं कथं सन्ततो अग्निभिः " इति । कथं स्विदस्यानपप्रोषितं भवति–इत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

'वेद' अहं जानामि अग्निहोत्रमिति प्रतिवचनम् । पुनः किन्तदिति प्रश्नः । 'पय एवेति' तस्योत्तरम् । पयः खलु नियततया अग्निहोत्रहोमसाधनत्वेन श्रुतं, अतः पय एवाग्निहोत्रमित्यर्थः ॥ २ ॥

यदि तर्हि 'पयो न स्यात्' तदा 'केन' द्रव्येण जुहुया इति प्रश्नस्योत्तरं–व्रीहियवाभ्यामिति । व्रीहियवयोरन्यतरत्साधनमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नप्रतिवचनेषु योजना । अन्या ओषधय इति । व्रीहियवातिरिक्ता ग्राम्या ओषधयो होमसाधनमित्यर्थः । आरण्या ओषधय इति । वेणुयवश्यामाकधान्यादय आरण्याः । वानस्पत्येनेति । वनस्पतिर्वृक्षः, तज्जन्य फलादिकं वानस्पत्यं तेनेत्यर्थः । तस्याप्यभावे आप एव होमद्रव्यमित्याह–अद्भिरिति ॥ ३ ॥

तासामभावे केन होम इति पृष्टे मनसि रहस्यत्वेन स्थापितमर्थमाह–स होवाचेति । इत्थं खलु याज्ञवल्क्य उवाच–'तर्हि' तथा सति इहास्मिन् लोके 'किंचन' किमपि होमसाधनमन्यद् द्रव्यं नैवासीत् । तथापि एतदग्निहोत्रं 'अहूयतैव' न लुप्यते । तत्किंरूपमित्युच्यते–सत्यश्रद्धारूपो यो धर्मः स एव श्रद्धारूपाग्नौ हूयत इति अंतर्निगूढमर्थमाविष्कृतवान् । विद्योन्देशात्तुष्टस्य जनकस्य वाक्यम्–वेत्थाग्निहोत्रमिति । हे याज्ञवल्क्य ! त्वमेवाग्निहोत्रं जानासि । अतस्तुभ्यं रहस्यवेदिने धेनूनां शतं पारितोषिकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ प्रवसतिविषये अग्निहोत्रहोमस्य मनःप्रागामना संतत्यं श्लोकमन्त्रैः प्रतिपादयति–तदप्येते श्लोका

स्विदस्य काव्यं कथꣳ संततोऽग्निभिरिति कथꣳ स्विदस्यानपप्रोषितं भवतीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

यो जविष्ठो भुवनेषु । स विद्वान्प्रवसन्विदे । तथा तदस्य काव्यं तथा संततोऽग्निभिरिति मनऽएवैतदाह मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥६॥

यत्स दूरं परेत्य । (त्या) अथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्त्साऽस्य हुताऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुह्वतीति यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति कस्मिन्नस्य साऽऽहुतिर्हुता भवतीत्येवैतदाह ॥ ७ ॥

"यो जविष्ठो भुवनेषु स विद्वान्प्रवसन्विदे । तथा तदस्य काव्य तथा सततो अग्निभिः" इति । मन एवैतदाह । मनसैवास्यानपप्रोषितं भवतीति ॥ ६ ॥

"यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन् साऽस्य हुताऽऽहुतिः, गृहे यामस्य जुह्वति" इति । यत्स दूरं परेत्याथ तत्र प्रमाद्यति । कस्मिन्नस्य साऽऽहुतिर्हुता भवतीति—एवैतदाह ॥ ७ ॥

इति । तत्रभिमन्निहोत्रविषये 'अपि' खलु 'एते श्लोका' पठ्यत । तत्र प्रथमन श्लोकेन प्रवासविषय प्रश्नमुद्भावयति—किं स्विदिति । 'अग्निहोत्री' यावज्जीवसकल्पिताग्निहोत्रवान् यजमान किं विद्वान् किंरूपमग्निहोत्र जानन् 'गृहेभ्य' 'प्रवसति' तथा 'अस्य' प्रवसतो यजमानस्य 'कथ' वा तत् 'काव्य' कविकर्म यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयादिति वाक्य समर्थ भवति । तथा 'अग्निभि' गार्हपत्यादिभि 'कथ सतत' सबद्धो भवतीति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यार्थमाह—कथ स्विदिति । 'अस्य' प्रवसतो यजमानस्य अनपप्रोषित' प्रवासदोषाभाव कथ सिद्ध्यतीति एतत् प्रथमश्लोकरूपमन्त्रवाक्य प्रतिपादयतीत्यर्थ ॥ ५ ॥

अस्योत्तर द्वितीयेन श्लोकमन्त्रेण प्रतिपादयति—यो जविष्ठ इति । 'य' यजमान 'भुवनेषु' लोकेष्वनुष्ठेयपदार्थेषु 'जविष्ठ' अतिशयेन जववान् मनसा कृत्स्न दूरवर्त्यपि प्रयोगजातमनुसधातु कुशल इत्यर्थ । 'स विद्वान्' 'विदे' लाभाय 'प्रवसन्' प्रवासकारी भवति । 'तथा' तेन वेदनेन 'अस्य' प्रवसत 'तत् काव्य' यावज्जीववाक्यमपि सार्थक भवति । 'तथा' तेनैव वेदनेन दूरे वर्तमानोऽपि 'अग्निभि' 'सतत' अव्यवहितसबध एव भवति । इम मन्त्र तात्पर्यकथनेन व्याचष्टे—मन एवैतदिति । एत मन्त्रवाक्य प्रवासजनितदोषनिवृत्त्ये मन एव साधनमिति 'आह' तात्पर्यतो ब्रूत इत्यर्थ । तदेव विवृणोति—मनसैवास्यानपप्रोषितमिति । 'अनपप्रोषित' प्रवासदोषविरह ॥ ६ ॥

यत्स दूरमिति तृतीयश्लोक । यत् यदि 'स' यजमान 'दूर परेत्य' 'अथ तत्र प्रमाद्यति' अनवधानयुक्तो भवति । तदा 'अस्य' यजमानस्य 'गृह' 'या' आहुति ऋत्विज 'जुह्वति' 'सा' 'आहुतिरस्य' प्रमाद्यतो यजमानस्य तस्मिन् गृहे एव 'हुता' भवति । न त्वनेन सगच्छत इत्यर्थ । इम मन्त्र व्याचष्टे—यत्स दूरमिति । निगदसिद्धोऽर्थ ॥ ७ ॥

यो जागार भुवनेषु । विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन्त्साऽस्य हुताऽऽहुतिर्गृहे यामस्य जुहृतीति प्राणमेवैतदाह तस्मादाहुः प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११–२–४ ॥ (३. १.) ॥

यो ह वाऽअग्निहोत्रे । षण्मिथुनानि वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिर्यजमानश्च पत्नी च तदेकम्मिथुनं तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रꣳ स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकम्मिथुनं तस्मादस्य पुम्वत्साऽग्निहोत्री स्यादेतन्मिथुनमुपाप्नवानीति स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकम्मिथुनꣳ स्रुक्च स्रुवश्च तदेकम्मिथुनमाहवनी-

" यो जागार भुवनेषु विश्वा जातानि योऽविभः । तस्मिन् साऽस्य हुताऽऽहुतिः, गृहे यामस्य जुह्वति " इति । प्राणमेवैतदाह । तस्मादाहुः । प्राण एवाग्निहोत्रमिति ॥ ८ ॥

षण्मिथुनब्राह्मणम् ।

यो ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि वेद । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः । यजमानश्च पत्नी च तदेकं मिथुनम् । तस्मादस्य पत्नीवदग्निहोत्रं स्यात् । एतन्मिथुनमुपाप्नवानीति ।

एवं हि तन्मनस्कस्य प्रवसतो मनसैवाग्निहोत्रसंपत्तिमभिधाय प्राणरूपतामप्याह–यो जागारेति । ' यः ' प्राणवायुः ' भुवनेषु ' शरीरेषु ' जागार ' जागर्ति अनिद्रः सदा वर्तते । तथा ' विश्वा ' सर्वाणि ' जातानि ' भूतजातानि ' योऽविभः ' तत्रात्मरूपतया बिभर्ति ' तस्मिन् ' अनिरुक्तरूपिणि तस्मिन् प्राणवायौ ' अस्य ' उक्त प्राणस्य विदुषः प्रवसतो यजमानस्य ' सा ' अग्निहोत्राहुतिः ' हुता ' भवति । गतमन्यत् । इम मन्त्र व्याचष्टे–प्राणमेवैतदाहेति । एतन्मन्त्रवाक्यं प्राणमेव होमाधारत्वेन प्रतिपादयतीत्यर्थः । अत्र विद्वत्प्रसिद्धिं संवादयति–तस्मादाहुरिति । इत्ययमाद्यधिकरणत्वात् ' प्राण एव ' अग्निहोत्राख्यं कर्मेति तत्र प्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः । प्राणस्तु सर्वदा यजमानेन सबद्धः इति न प्रवासजनितदोषावकाश इत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–३–१) ॥

अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदनं विधत्ते–यो ह वा इति । ' मिथुनानि ' स्त्रीपुंसरूपाणि द्वन्द्वानि । तद्वेदनस्य फलमाह–मिथुनेनेति । वीप्सया अर्थो विविच्यते–सर्वाभिः प्रजातिभिरिति । पुत्रपशुमहिषाश्वादि-

१–अत्र अग्निहोत्रपदानि षण्मिथुनान्युपवर्णितानि सन्ति । तानि निम्नदर्शितस्वरूपाणि ।

१–यजमानः, पत्नी । ४–स्रुक्, स्रुवः ।
२–वत्सः, अग्निहोत्री (धेनु) । ५–आहवनीयः, समित् ।
३–स्थाली, अङ्गाराः । ६–आहुतिः, स्वाहाकारः ॥

यश्च समिच्च तदेकम्मिथुनमाहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकम्मिथुनमेतानि ह वाऽअग्निहोत्रे षण्मिथुनानि तानि य एवं वेद मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-५ ॥ (३. २.) ॥

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । (तु) तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्रवीदस्तु मह्यमप्येतस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिꣳ समिधं नाहराताऽइति तस्माद्यां रात्रिम्ब्रह्मचारी समिधन्नाहरत्यायुष एव तामवदाय वसति तस्माद्ब्रह्मचारी समिधमाहरेन्नेदायुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥

वत्सश्चाग्निहोत्री च तदेकं मिथुनम् । तस्मादस्य पुंवत्साऽग्निहोत्री स्यात् । एतन्मिथुनमुपाप्नवानीति । स्थाली चाङ्गाराश्च तदेकं मिथुनम् । स्रुक् च स्रुवश्च तदेकं मिथुनम् । आहवनीयश्च समिच्च तदेकं मिथुनम् । आहुतिश्च स्वाहाकारश्च तदेकं मिथुनम् । एतानि ह वा अग्निहोत्रे षण्मिथुनानि । तानि य एवं वेद । मिथुनेन मिथुनेन ह प्रजायते सर्वाभिः प्रजातिभिः ॥ १ ॥

ब्रह्मचारिधर्मनिरूपकं ब्राह्मणम् ।

ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत् । सोऽब्रवीत् । अस्तु मह्यमप्येतस्मिन् भाग इति । यामेव रात्रिं समिधं नाहराता इति । तस्माद्यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं

प्रजाभिः सर्वाभिरुत्पत्तिभिः प्रजायत इत्यर्थः । तत्र प्रथमं मिथुनं दर्शयति–यजमानश्चेति । यस्मादेव यजमानपत्न्यौ प्रधानमेकं मिथुनम् । 'तस्मादस्य' यजमानस्य 'अग्निहोत्रं' पत्नीयुक्तमेव 'स्यात्' न कदाचित्तया विरहितं भवेत् । 'एतन्मिथुनमुपाप्नवानि' उपगच्छानीत्यनेनाभिप्रायेण । द्वितीयं मिथुनं दर्शयति–वत्सश्चाग्निहोत्री चेति । अग्निहोत्रसाधनस्य पयसो दोहनार्था या धेनुः सा 'अग्निहोत्री' यस्मादिदमेकं 'मिथुनं' तस्माद्वत्सस्य पुंस्त्वमावश्यकमित्याह–तस्मादस्येति । पुमान् वत्सो यस्याः सा 'पुंवत्सा' । अवशिष्टानि चत्वारि मिथुनानि अनुक्रामति–स्थाली चाङ्गाराश्चेति । निगदसिद्धोऽर्थः । तद्वेदनस्य उक्तफलसाधनत्वं निगमयति–य एवमिति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–३–२) ॥

अथाग्निहोत्रादिनियमप्रसङ्गादागतं ब्रह्मचारिधर्मं निरूपयितुमाख्यायिकामाह–ब्रह्म वै मृत्यव इति । जगत्कारणं 'ब्रह्म' सर्वाः 'प्रजाः' सृष्ट्वा तस्मै 'मृत्यवे' ताः 'प्रजाः' 'प्रायच्छत्' । 'तस्मै'

दीर्घसत्रं वाऽएषऽउपैति । यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया यां स्नास्यन्त्सोदयनीयाऽथ या ऽअंतरेण सत्र्याऽएवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्य्यमुपयन् ॥ २ ॥

(यश्च) चतुर्द्धा भूतानि प्रविशति । (त्य) अग्निम्पदा मृत्युम्पदाऽऽचार्य्यम्पदाऽऽत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

नाहरति आत्मायुष एव तामवदाय वसति । तस्मात् ब्रह्मचारी समिधमाहरेत् । नेद् आयुषोऽवदाय वसानीति ॥ १ ॥

दीर्घसत्र वा एष उपैति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति । स यामुपयन् समिधमादधाति, सा प्रायणीया । या स्नास्यन्, सोदयनीया । अथ या अतरेण सत्या एवास्य ता' । ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥२॥

चतुर्दा भूतानि प्रविशति । अग्निं पदा । मृत्यु पदा । आचार्य पदा । आत्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारणमेकमव 'न प्रायच्छत' । 'स' मृत्युरब्रवीत् 'एतस्मिन्' ब्रह्मचारिण्यपि 'मह्य' भागोऽस्त्विति । ततो ब्रह्मणा उक्तम्—' यामेव रात्रिं ' असौ ब्रह्मचारी ' समिध ' ' नाहराते ' समिदाहरणमभ्यर्थं न कुर्यात् । सा रात्रिस्तव भागोऽस्त्विति । इत्यमाख्यायिकानिद्दमर्थं श्रुति स्वयमेव व्याचष्टे—तस्माया रात्रिमिति । यस्मादेव ब्रह्मणा भागत्वेन परिकल्पित ' तस्मात् ' ' यां रात्रिं ' ' ब्रह्मचारी ' समिधमभ्यर्थं नाहरति ' आयुष ' सकाशादेव तां रात्रिमवदायावखण्ड्य ' वसति ' । यस्मादेव दोष, ' तस्माद्ब्रह्मचारी ' सर्वदा रात्रौ ' समिधमाहरेत् ' नैवायुषो जीवनात् तां रात्रिमवखण्ड्य वसानीत्यभिप्रायेण ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यधर्माचरण सत्रयागात्मना निरूपयति—दीर्घसत्र वा एष उपैतीति । दीर्घं चिरसाध्य सत्र यागा 'दीर्घसत्र' । 'य' ब्रह्मचर्याश्रमविहित कर्म ' ब्रह्मचर्य ' तद्ब्रह्मचर्यमुपैति ' एष ' दीर्घसत्रमेवोपैति उपगच्छति । तत्र प्रायणीयोदयनीये सपादयति—स यामुपयन्निति । ' उपयन् ' प्रथम गुरुसमीपमुपगच्छन् उपनयनकाले ' यां ' समिधमग्नावादधाति सैव समित् प्रायणीयेष्टि । ' स्नास्यन् ' स्नान करिष्यन् ' यां ' समिधमादधाति सैव समित् उदयनीयेष्टि । ' अथ ' ' या ' समिध ' अतरेण ' तयोर्मध्ये अग्नावादधाति । ' ता ' ' सत्या ' सत्रिया सत्रसंबन्धिन्य समिध । एव समिदाधाने सत्रयागात्मना स्तुत्वा आत्मनिष्क्रयहेतुत्वनापि स्तौति—ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन्निति । ' उपयन् ' उपगच्छन् ' चतुर्धा ' चतुर्विधेन ' पदा ' पादेन चतुर्थांशेन ' आचार्य ' सावित्रीप्रदानपुरःसर अध्यापयितारम् । स्मर्यते हि—" उपनीय गुरु शिष्य वेदमध्यापयेत् द्विजम् । सकल्प सरहस्य च तमाचार्य प्रचक्षते " (म. स्मृ २ । १४० ।) इति । आत्मन्येवेत्यादि । ' आत्मनि ' स्वस्मिन्नेव ' अस्य ' ब्रह्मचारिण ' चतुर्थ पाद परिशिष्यते ' अत स्वरूपहानिशङ्का न कर्तव्येति भाव ॥ २ ॥ ३ ॥

१-अत्र (श० ब्रा० ११ । ५ । ४ ।) इत्येतस्य सदाधानसूत्रमध्यनुसन्धेयम् ॥

स यदग्नये समिधमाहरति । यऽएवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येव । (व्राऽ) अह्रीर्भूत्वा भिक्षते यऽएवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदाचार्य्यवचसं करोति । यदाचार्य्याय कर्म्म करोति यऽएवास्याचार्य्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तꣳ सꣳस्कृत्यात्मन्धत्ते सऽएनमाविशति ॥ ६ ॥

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । (त्वा) अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितॄणाꣳ सऽएवं विद्वान्यस्याऽएव भूयिष्ठꣳ

स यदग्नये समिधमाहरति । य एवास्याग्नौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ४ ॥

अथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्येवाह्रीर्भूत्वा भिक्षते । य एवास्य मृत्यौ पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ५ ॥

अथ यदाचार्यवचसं करोति । यदाचार्याय कर्म करोति । य एवास्याचार्ये पादः, तमेव तेन परिक्रीणाति । तं संस्कृत्यात्मन् धत्ते । स एनमाविशति ॥ ६ ॥

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत । अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप ज्ञातीनामशनायामप पितॄणाम् । स

तत्र समिदाधानेनाग्नौ प्रविष्टस्य चतुर्थांशस्य परिक्रयं दर्शयति—स यदग्नय इति । 'परिक्रीणाति' समिधो मूल्यत्वेन अग्नये समर्प्य स्वकीयं तुरीयमंशं पुनरादत्ते । यत 'पदः' अंशोन समिदाधानेन च 'संस्कृत्य' उत्कृष्टं कृत्वा पुनः 'आत्मन्' आत्मनि स्वरूपे धारयति । स भागोऽग्नेः सकाशात् प्रतिनिवृत्य 'एनं' ब्रह्मचारिणम् 'आविशति' ॥ ४ ॥

मृत्यौ प्रविष्टस्य पादस्य परिक्रयार्थत्वेन भिक्षाचर्यं विधत्ते—अथ यदात्मानमिति । 'अथ' उपनयनानन्तरम् 'आत्मानं' 'दरिद्रीकृत्य' दरिद्रमिव कृत्वा 'अह्रीः' लज्जारहितः 'भूत्वा' 'भिक्षेत' कृत्स्नं याचेत । य एवास्येत्यादि पूर्ववच्छेष्यम् ॥ ५ ॥

आचार्यगतस्य पादस्य तत्परिचर्यया परिक्रयणं दर्शयति—अथ यदाचार्यवचसमिति । आचार्यवाक्यं तत्र युक्तायुक्तचिन्ता न कार्येत्यर्थः । तथा तस्मै 'आचार्याय' पादसंवाहनादिलक्षणं पारिचर्यारूपं 'कर्म करोति' इति च यदस्ति तेनेति सम्बन्धः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

ब्रह्मचर्येण क्रियमाणस्य परिचरणस्य परिक्रयार्थत्वमुक्तम्, इदानीं समृद्ध्यादिहेतुतामप्याह—न ह वा इति ।

१–भिक्षाया ब्रह्मचारिण इत्याहात्रिः–"यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ" इति विशेषः । तेनात्र ब्रह्मचारिणा पक्वान्नमेव भिक्षितव्यम् । न कदाचिदप्यामम् इति गम्यते ॥ "यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः" (अ स्मृ १६२।) इति ।

श्लाघेत तां भिक्षेतेत्याहुस्तल्लोक्यमिति स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न विन्देदपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरं नैनꣳ सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात्तमेवं विद्वाꣳसमेवं चरन्तꣳ सर्वे वेदाऽआविशन्ति यथा ह वाऽअग्निः समिद्धो रोचतऽएवꣳ ह वै स स्नात्वा रोचते यऽएवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११।२।६ ॥ (३।३) ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-३ ॥

एवं विद्वान्यस्या एव भूयिष्ठं श्लाघेत । तां भिक्षेतेत्याहुः । तल्लोक्यमिति । स यद्यन्यां भिक्षितव्यां न विन्देत् । अपि स्वामेवाचार्यजायां भिक्षेत । अथो स्वां मातरम् । नैनं सप्तम्यभिक्षिताऽतीयात् । तमेवं विद्वांसमेवं चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति । यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचते । एवं ह वै स स्नात्वा रोचते । य एवं विद्वान् ब्रह्मचर्यं चरति ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधिस्वसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोर्वी रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यौ,
व्यग्राणीद्विश्वचक्र प्रथितविधिमहाभूतयुक्त घट च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुल स्वर्णज वर्णमुख्य,
कार्पासीय कृपावान्गुडकृतमजडो राजत राजपूज्य ।
आज्योत्थ प्राज्यजन्मा लवणजमनृण शार्कर चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूप गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्य ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । १) ॥

उद्दालको हारुणिः । (रु) उदीच्यान्वृतो धावयाञ्चकार तस्य निष्कऽ उपाहितऽआसैतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं भवत्युपवल्हाय बिभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान्भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो ब्राऽअयमब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । (श्री) यद्वै नोऽयमर्द्धं न पर्य्यादुदीत हन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहाऽइति केन वीरेणेति स्वैदायनेनेति शौनको ह स्वैदायनऽआस ॥ २ ॥

उद्दालको हारुणिरुदीच्यान्वृतो धावयाञ्चकार । तस्य निष्क उपाहित आस । एतद्ध स्म वै तत्पूर्वेषां वृतानां धावयतामेकधनमुपाहितं भवति । उपवल्हाय बिभ्यतां तान्होदीच्यानां ब्राह्मणान् भीर्विवेद ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो वा अयं ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । यद्वै नोऽयमर्द्धं न पर्यादुदीत । हन्तैनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति । केन वीरेणेति । स्वैदायनेनेति । शौनको ह स्वैदायन आस ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं तृतीये अग्निहोत्रप्रश्नस्य तत्प्रसङ्गात् ब्रह्मचारिधर्माश्च निरूपिताः । अथ चतुर्थे दर्शपूर्णमासयागस्यैव भावनाविशिष्टाः केचन धर्मा मित्रविन्दादयश्च प्रतिपाद्यन्ते । तत्र प्रथमं विजिगीषुकथाख्यानेन प्रसङ्गान्निरूपणाद्धि दर्शपूर्णमासावेव सर्वोत्कर्षनिमित्तत्वेन स्तोतुकामः तत्प्रसङ्गनिर्दिष्टनोपयोगिनीमाख्यायिकामवतारयति—उद्दालको हारुणिरिति । पुरा खलु ' आरुणिः ' अरुणस्य पुत्र उद्दालकाख्य ऋषिः आर्त्विज्यार्थं ' वृतः ' सन् ' उदीच्यान् ' उदग्देशान् ' धावयाञ्चकार ' जगाम । अथ तेषूदीच्यदेशेषु गतस्य उद्दालकस्य ' निष्कः ' हिरण्मयो दीनारः ' उपाहितः ' तदुपार्जितः ' आस ' दायत्वेन निक्षिप्तो बभूव । एतस्य प्रयोजनमाह—एतद्ध स्मेति । ' पूर्वेषां ' पुरातनानाम् आर्त्विज्याय ' वृतानां ' ' धावयतां ' गच्छतां ब्राह्मणानां श्रेष्ठत्वपरीक्षार्थं ' एकधनं ' मुख्यं धनं ' उपाहितं ' निक्षिप्तं भवति स्म । तदेतदत्र क्रियत इत्यर्थः । निष्कोपधानस्य कारणमाह—उपवल्हाय बिभ्यतामिति । बहूनां मध्ये कस्यचित् ज्ञानाधिक्यनिर्णयार्थं प्रश्नरूपव्यवसानहेतुकं प्राधान्यमुपवल्ह । तत्कर्तुं ' बिभ्यतां ' भीतिं प्राप्नुवतां ' उदीच्यानां ' केवलं निष्क एव ' उपाहित आस ' । तदुपवल्हाय परस्परं विवदमानानां ज्ञानाधिक्यं तस्यैव ज्ञायते इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । अथोदीच्यदेशसम्बन्धिनः ' ब्राह्मणान् ' ' भीः ' भीतिः ' विवेद ' प्राविशत् ॥ १ ॥

कौरुपाञ्चालो वा इत्यादि । कुरुपञ्चालाख्यदेशनिवासी अयमुद्दालकः ' ब्रह्मा ' वेदज्ञः ' ब्रह्मपुत्रः ' ब्रह्मविदस्य पुत्रश्च, अतोऽयं महाप्रभाववान् ' नः ' अस्माकं ' अर्द्धं ' अर्द्धशब्दो देशवाची । अस्मत्सम्बन्धि-

ते होचुः । स्वैदायन त्वया व्वीरेणेमं प्रतिसंयतामहाऽइति स होवाचोपात्र खलु रमताहं न्वेनं व्वेदानीति तछँ हाभिप्रपेदे तछँ हाभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना३ऽ इति हो३ गौतमस्य पुत्रेतीतरः प्रतिशुश्राव तछँ ह तत-ऽएव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र व्वृतो जनं धावयेत् । (यो) यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान्विद्यात्पञ्च मध्यतो हविर्भागान्षट् प्राजापत्यानष्टा-ऽउपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

ते होचुः । स्वैदायन त्वया वीरेणेमं प्रतिसंयतामहा इति । स होवाच–उपात्र खलु रमत । अहं न्वेनं वेदानीति । तं हाभिप्रपेदे । तं हाभिप्रपन्नमभ्युवाद स्वैदायना ३ इति । हो ३ गौतमस्य पुत्रेति इतरः प्रतिशुश्राव । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यो दर्शपूर्णमासयोरष्टौ पुरस्तादाज्यभागान् विद्यात् । पंच मध्यतो हविर्भागान् । षट् प्राजापत्यान् । अष्टा उपरिष्टादाज्यभागान् ॥ ४ ॥

देशं प्राप्य येन हेतुना निष्कं ' न पर्यादर्दीत ' तादृगुपायदर्शनहर्षद्योतको हतशब्दः । 'हत' तत्कारणमस्माभिर्दृष्टम् । ' एनं ' उद्दालकं ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्म वेद तदेकसमधिगम्यं रहस्यं अर्थं प्रति वयम् ' आह्वयामहै इति ' तेन चास्य मुनेः प्राशस्त्यं ख्यापयेत इत्यर्थः । केन वीरेणेत्यादि । ते ब्राह्मणाः केन वीर्यवता प्रतिवादिना एतत् ब्रह्मोद्यं कर्तुं शक्यत इति विचार्य स्वैदायनाख्येन महर्षिणेति निश्चितवन्तः । तत्र शुनकगोत्रजः स्वैदायनाख्यो महर्षिः ' आस ' आगतोऽभवत् ॥ २ ॥

' ते होचुः ' तमवोचन्–हे ' स्वैदायन ! ' 'वीरेण' श्रौताध्ययनजनितवीर्यवता ' त्वया इमम् ' उद्दालकम् ' संयतामहा इति ' प्रतिवादित्वेन सम्यक्प्रपन्नं करवामहा इति । त्वमनेन सह संवदस्वेत्यर्थः । एवमुक्तः ' स ' खलु स्वैदायन ' उवाच ' उक्तवान् । अत्रास्मिन् विषये यूयं खलु सर्वे ' उपरमत ' तूष्णीमवस्थिता भवत । ' अहं नु ' अहमेवाद्य ' एनम् ' ऋषिं ' वेदानि ' अस्य सामर्थ्यं इयदिति जानामि । एवमुक्त्वा तमुद्दालकम् ' अभिप्रपेदे ' अभिजगाम । ' तम् ' ' अभिप्रपन्नम् ' उद्दालकः ' अभ्युवाद ' स्वैदायनेत्यामन्त्रितवान् । " दूराद्धूते च " (पा. सू. ८ । २ । ८४) इति प्लुतः । ' इतरः ' स्वैदायनोऽपि ' हो ३ ' ' गौतमस्य पुत्रेति ' ' प्रतिशुश्राव ' प्रतिवभाषे । हो इति अभिमुखीकरणार्थो निपातः । अत्रापि प्लुतः पूर्ववत् । ' ततः ' अनन्तरमेव स्वैदायनः तमुद्दालकं ' प्रष्टुम् ' ' दध्रे ' उपचक्रमे ॥ ३ ॥

स वै गौतमस्य पुत्रेत्यादि । हे ' गौतमस्य पुत्र ! ' स खलु आर्त्विज्याय ' वृतः ' सन् ' जनं ' जनपदम् ' धावयेत् ' ' यः ' दर्शपूर्णमासयागयोः ' पुरस्तात् ' पूर्वभागे अनुष्ठेयान् ' आज्यभागान् ' आज्यहविष्कानष्टौ यागान् ' विद्यात् ' जानीयात् । ' मध्यतः ' मध्यभागे अनुष्ठेयान् ' हविर्भागान् ' पुरोडाशादिहविःसाध्यान् पञ्चसंख्याकान् विद्यात् । तथा ' प्राजापत्यान् ' प्रजापतिदेवताकान् ' षट् '–संख्याकान् विद्यात् ।

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । (च) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजाऽअदन्तका जायन्ते यस्मादासां जायन्ते यस्मादासां प्रभिद्यन्ते यस्मादासाᳫँ सन्तिष्ठन्ते यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व्वऽ एव प्रभिद्यन्ते यस्मादधरऽ एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरे यस्मादणीयाᳫँसऽ एवाधरे प्रथीयाᳫँसऽ उत्तरे यस्माद्दᳫँष्ट्रा वर्षीयाᳫँसो यस्मात्समाऽ एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । (च) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्विद्याद्यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते यस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्यौ-पपक्ष्याणि दुर्वारिणानि जायन्ते यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ पुनरुत्तमे वयसि सर्वऽएव पलितो भवति ॥ ६ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मादिमाः प्रजा अदन्तका जायन्ते । यस्मादासां जायन्ते । यस्मादासां प्रभिद्यन्ते । यस्मादासां सन्तिष्ठन्ते । यस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव प्रभिद्यन्ते । यस्मादधर एवाग्रे जायन्ते । अथोत्तरे । यस्मादणीयांस एवाधरे । प्रथीयांस उत्तरे । यस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसः । यस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ ५ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मादिमाः प्रजा लोमशा

तथा ' उपरिष्टाद् ' अवसानभागे क्रियमाणात् ' अष्टौ ' ' आज्यभागात् ' यो विद्यात् । स एव जनपदं धाव-येदित्येक प्रश्न ॥ ४ ॥

अन्य प्रश्नं दर्शयति–स वा इति । 'तत्' वक्ष्यमाणमर्थजातम् । गतमन्यत् । यस्मादिमाः प्रजा इत्यादि । ' यस्मात् ' कारणात् 'इमा प्रजा' ' अदन्तका ' दन्तरहिता ' जायन्ते ' । ' यस्मात् ' ' आसां ' प्रजानां जननादूर्ध्वं षण्मासेषु गतेषु दन्ता जायन्ते । यस्मादेव कारणात् ' आसां ' प्रजानां सप्तमाष्टमादिवर्षेषु ते दन्ता ' प्रभिद्यन्ते ' पतनार्थं । यस्माच्च कारणात् ' आसां ' प्रजानां ' सन्तिष्ठन्ते ' दन्ता सम्यक् स्थिता भवन्ति । यस्मादेव कारणात् ' उत्तमे ' चरमे 'वयसि' 'सर्व एव' दन्ता पतिता भवन्ति । उत्पत्यवस्थायाम् प्र-थमं ' यस्मात् ' कारणात् 'अधर' अधोभागवर्तिन एव दन्ता 'जायन्त' । अथानन्तरं ' उत्तरे ' उपरि गतो दन्ता जायन्ते । अथ पौर्वापर्यनियमो यस्मादिति पर्य । यस्मादणीयास इत्यादि । तेषामधरोत्तरदन्तानां यथाक्रम-मणुतरत्वं स्थूलतरत्वं च किंनिबन्धनमिति प्रश्न । तथा ' यस्मात् ' कारणात् ' दंष्ट्रा ' दशनसाधनीभूता पुरोवर्तिनो दन्ता ' वर्षीयांस ' वृद्धतरा उन्नततरा । यस्माच्च कारणात् ' जम्भ्या ' पार्श्ववर्तिनो दन्ता 'समा' समानाकृतय एव । यदेतत् कारणजातं दर्शपूर्णमासावयवेषु यो वक्तुं जानाति, स आर्त्विज्यमर्हति । जानासि चेत् ब्रूहि इति प्रश्नाभिप्राय ॥ ५ ॥

पुनरन्य प्रश्नमुदाहरति–स वै गौतमस्य पुत्रेति । यस्मात्कारणात् ' इमा ' उपलभ्यमाना ' प्रजा ' ' लोमशा ' केशयुक्ता एव ' जायन्ते ' । यस्मात्कारणात् 'आसां' प्रजानां ' औपपक्ष्याणि ' दक्षिणो बाहुमूल

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । (य) यस्तद्दर्शपूर्णमासयो-र्विद्याद्यस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवतीति ॥ ७ ॥

यो गायत्रीᳪ हरिणीम् । (ज्यो) ज्योतिष्पक्षां यजमानᳪ स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं विद्यादिति तस्मै ह निष्कं प्रददावनूचानः स्वैदाय-नासि सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति तᳪ होपगुह्य निश्चक्राम तᳪ ह पप्रच्छुः किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

जायंते । यस्मादासां पुनरपि श्मश्रूण्योपपक्ष्याणि दुर्वीरिणानि जायंते । यस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवति । अथ पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ ६ ॥

स वै गौतमस्य पुत्र वृतो जनं धावयेत् । यस्तद्दर्शपूर्णमासयोर्विद्यात् । यस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति । यस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति । यस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति ॥७॥

यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्पक्षां यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहंतीं विद्यादिति । तस्मै ह निष्कं प्रददौ । अनूचानः स्वैदायनासि । सुवर्णं वाव सुवर्णविदे ददतीति । तं होपगुह्य निश्चक्राम । तं ह पप्रच्छुः । किमिवैष गौतमस्य पुत्रोऽभूदिति ॥ ८ ॥

तत्सन्धीनि रोमाणि, मुखप्रान्तवर्तीनि श्मश्रूणि च 'दुर्वीरिणानि' वीरणास्तृणविशेषा । तत्तौपम्यमेतत् । दुष्टानि वीरणानीव । पुनरेव यौवनावस्थायाः 'अग्रे' प्रथम 'शीर्षणि' शिरस्येव 'पलितो भवति' केशेषु शौक्ल्य भवति । अनन्तर 'उत्तमे' चरमे वयसि । सर्वदेह, 'पलितो भवति' श्वेतरोमांकित इत्यर्थ ॥ ६ ॥

अन्य प्रश्नमुद्भावयति—स वै गौतमस्य पुत्रेति । 'यस्मात्' कुमारावस्थाया 'सिक्त रेतः' अपत्यरूपेण नोत्पद्यते । 'मध्यमे' यौवने 'वयसि' यस्मादपत्यरूपेण तदुत्पद्यते । यस्मादेव कारणात् पुनः 'उत्तमे' वार्द्धक्ये 'वयसि' पुनरपत्यरूपेण नोत्पद्यते । तत्कारण कीदृगिति वद ॥ ७ ॥

अपिच 'हरिणीं' हरितवर्णां 'ज्योतिष्पक्षां' ज्योतिर्मयपक्षोपेता 'यजमान स्वर्गं लोकमभिवहन्तीं' 'गायत्रीं' 'यो विद्यात्' जानीयात् स एवार्त्विजीनो भवति । तस्मै ह निष्कमित्यादि । एव स्वैदायनेन पृष्ट-प्रतिवक्तुमसमर्थः सन्नुद्दालक स्वस्योपायनत्वेन कल्पित 'निष्क' 'तस्मै' स्वैदायनाय 'प्रददौ' । 'स्वैदायन !' त्वम् 'अनूचानः' रहस्यविद्यामधीतवान् भवसि अस्मत्तोऽधिक जानासि । 'सुवर्णविदे' सुष्ठुवर्ण-नीयमर्थं जानते पुरुषाय 'सुवर्णं' शोभनवर्णयुक्त हिरण्य 'ददति' धनिन. प्रयच्छति । अतो हेतोः हे स्वैदायन ! त्वमेव निष्कमुपादातुमर्हसीत्यर्थ. । तं होपगुह्येत्यादि । 'त' स्वैदायन 'उपगुह्य' आलिंग्य उद्दालकस्तस्मात् स्थानात् 'निश्चक्राम' निष्क्रान्तवान् । तं ह पप्रच्छुरित्यादि । 'एष.' 'गौतमस्य पुत्रः' उद्दालकः किमात्मकः अभूदिति स्वैदायन 'पप्रच्छुः' ते उदीच्याः ब्राह्मणाः पृष्टवन्त ॥ ८ ॥

स होवाच । यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रो मूर्द्धाऽस्य विपतेद्यऽएनमुपवल्हेतेति ते ह तत्रऽएव विप्रेयुस्तᳪ ह तत्रऽएव समित्पाणिः प्रतिचक्रम ऽउप त्वा-ऽऽयानीति किमर्थम्प्सुमाणऽइति यानेव मा प्रश्नानप्राक्षीस्तानेव मे विब्रूहीति स होवाचानुपेतायैव तऽएनान्ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजाऽआग्नेयऽआज्यभागो-ऽष्टमऽएतेऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः सौम्य ऽआज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमो हविर्हि सोमऽआग्नेयः पुरोडाशोऽग्नीषोमीय ऽउपाᳪशुयाजो-ऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदेते पञ्च मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥

स होवाच—यथा ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रः । मूर्द्धाऽस्य विपतेत्, य एनमुपवल्हेतेति । ते ह तत्र एव विप्रेयुः । तं ह तत्र एव समित्पाणिः प्रतिचक्रमे, उप त्वाऽऽयानीति । किमर्थम्प्सुमाण इति । यानेव मा प्रश्नानप्राक्षीः । तानेव मे विब्रूहीति । स होवाच—अनुपेतायैव त एनान् ब्रवाणीति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच—द्वावाघारौ पंच प्रयाजा आग्नेय आज्यभागोऽष्टमः, एतेऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः । सौम्य आज्यभागो हविर्भागाणां प्रथमः । हविर्हि सोमः । आग्नेयः पुरोडाशः । अग्नीषोमीय उपांशुयाजः । अग्नीषोमीयः पुरोडाशः । अग्निः स्विष्टकृत् । एते पंच मध्यतो हविर्भागाः ॥ १० ॥

स होवाचेति । 'स' खलु पृष्टः स्वैदायन 'उवाच' 'ब्रह्मा' स्वयं वेदाढ्यः 'ब्रह्मपुत्रः' ब्राह्मणस्य गौतमस्य पुत्र इत्येतावत् 'यथा' वृत्तमेव । अपितु 'यः' पुरुषः 'एनं' उद्दालकम् 'उपवल्हेत' प्रधानं श्रेष्ठं कुर्यात् । "वल्ह बल्ह प्राधान्ये"—(धा. पा. भ्वा. आ. ६३९) इति धातुः । 'अस्य' पुरुषस्य 'मूर्द्धा विपतेत्' अस्मज्ज्ञानस्याधिक्येन विपर्ययप्रदर्शनात् तन्निमित्तं शिरःपतनं भवतीत्यर्थः । ततः 'ते' ब्राह्मणाः 'विप्रेयुः' विविधं स्वकीयं देशं जग्मुरित्यर्थः । तं ह तत्र एवेत्यादि । तत्र तस्मादेव हेतोरुद्दालकः 'समित्पाणिः' हस्ते समिधं धारयन् शिष्यभावं प्राप्त उपनयनकालेनैव स्वैदायनं 'प्रतिचक्रमे' प्राप । उप त्वेत्यादि । तयोरुक्तिप्रत्युक्ती । यानेवेति । 'यान्' दर्शपूर्णमासयोः अष्टौ पुरस्तादाज्यभागानित्यादिना यानेव प्रश्नान् 'मा' माम् 'अप्राक्षीः' पृष्टवानसि । 'तानेव मे' विविच्य 'ब्रूहि' कथयेति । 'सः' खलु स्वैदायनः 'उवाच' महतस्तव उपनयनमनुचितम् अतः 'अनुपेताय एव' 'ते' तुभ्यं 'एनान्' पृष्टानर्थान् अहं 'ब्रवाणि' इति ॥ ९ ॥

तस्मा उ हैतदुवाचेति । एवमुक्त्वा 'अस्मै' उद्दालकाय 'एतत्' वक्ष्यमाणं सर्वमुवाच । एषा आख्यायिका वक्ष्यमाणविद्यास्तुत्यर्था । तत्र तावदष्टौ पुरस्तादाज्यभागानाह—द्वावाघारावित्यादि । 'पुरस्तात्' प्रधानयागात्पूर्वं अनुष्ठेया आज्यहविष्का यागा 'आज्यभागाः' । अथ पंच हविर्भागान् दर्शयति—सौम्य आज्यभाग इति । सोमदेवताको द्वितीय 'आज्यभागः' 'हविर्भागाणां प्रथम' आदिमः । ननु—आज्यहविष्कस्य सोमयागस्य कथं हविर्भागत्वं तत्राह—हविर्हीति । यद्यपि अस्य आज्यद्रव्यकत्वं तथापि देवता-

प्राशित्रं चेडा च । यद्वाग्नीधऽ आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागो-ऽन्वाहार्य्यऽएते षट् प्राजापत्यास्त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टाऽ उपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥

(०) अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजाऽ अदन्तका जायन्तेऽथ यत्पुरोनुवाक्यवन्ति हवीꣳषि भवन्ति तस्मादासां जायन्तेऽथ यदपुरोनुवाक्यका ऽअनुयाजा भवन्ति तस्मादासां प्रभिद्यन्ते-ऽथ यत्पुरोनुवाक्यवन्तः पत्नीसंयाजा भवन्ति तस्मादासाꣳ संतिष्ठन्तेऽथ यदपुरोनुवाक्यकꣳ समिष्टयजुर्भवति तस्मादासां पुनरुत्तमे वयसि सर्व्वे ऽएव प्रभिद्यन्ते ॥ १२ ॥ शतम् ॥ ९७०० ॥

प्राशित्र चेडा च यद्वाग्नीध आदधाति ब्रह्मभागो यजमानभागोऽन्वाहार्य एते षट् प्राजापत्याः त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पत्नीसंयाजाः समिष्टयजुरष्टममेतेऽष्टा उपरिष्टादाज्यभागाः ॥ ११ ॥

अथ यदपुरोऽनुवाक्यकाः प्रयाजा भवति । तस्मादिमाः प्रजा अदंतका जायंते । अथ यत्पुरोऽनुवाक्यवति हवींषि भवति, तस्मादासा जायन्ते । अथ यदपुरोऽनुवाक्यका अनुयाजा भवंति, तस्मादासा प्रभिद्यते । अथ यत्पुरोऽनुवाक्यवतः पत्नीसंयाजा भवति, तस्मादासा संतिष्ठते । अथ यदपुरोऽनुवाक्यकं समिष्टयजुर्भवति, तस्मादासा पुनरुत्तमे वयसि सर्वे एव प्रभिद्यते ॥ १२ ॥

भूत 'सोम' स्वय हविरात्मक "सोमेन यजेत" इति श्रुते । अग्नीषोमीय उपांशुयाज इति । "तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्यां यजेत" इति श्रुतत्वात् उपांशुयाजस्याग्नीषोमदेवताकत्वम । तयोश्च स्विष्टकृद्यागता 'एते पञ्च मध्यत' मध्ये अनुष्ठेया हविर्भागा' इति पुरोडाशादि द्रव्य भागो भागधेय येषां ते तथोक्ता ॥ १० ॥

षट् प्राजापत्यानाह—प्राशित्र चेति । यद्वाग्नीध इति । 'अग्नीधे' आग्नीध्राय य चतुर्द्धाकृतपुरोडाशभाग 'आदधाति' हस्ते प्रक्षिपति, अय तृतीय प्राजापत्य । 'एते' प्राशित्राद्यन्वाहार्यान्ता 'षट् प्राजापत्या' प्रजापतिदेवताका । अथाष्टमद्यान् उपरिष्टादाज्यभागानाह—त्रयोऽनुयाजा इति । 'अष्टम' अष्टसंख्यापूरकम् ॥ ११ ॥

इत्य प्रथमप्रश्नविषयमुक्त्वा द्वितीयेन प्रश्नेन पृष्टमाह—अथ यदपुरोऽनुवाक्यका इति । यस्मात् पुरोऽनु-

---

१–एतत्श्रुतिमूलककात्यायनश्रौतसूत्रक्रमेण–न चतुर्द्धाकृत पुरोडाशभाग प्राजापत्यो भवितुमर्हति । तदितरेषा ब्रह्मादि चतुर्द्धाकृतानां प्राजापत्यत्वात्तु । ब्रह्मभाग यजमानभाग इति भागकाद्दियात् अग्नात्समदालक इडवत्तभागस्तृतीय प्राजापत्य । तथा च सूत्रक्रम "सव्यमभ्युक्ष्य प्राशित्रमवद्यति यवमात्र पिप्पलमात्र वा अन्यतरत आज्यमुभयतो वाऽऽभ्यवात् । भागाश्च" इत्युपक्रम्य 'द्यावापृथिव्योत्वाग्नीधानग्नीध षडवत्तम्" इति । अत्र कश्चन एव अपन्यस्ता श्रुति " अथ यत्राङ्गोपहूते द्यावापृथिवी इति तत्रम्य आदधाति "(का श्रौ सू ३।४।१।८८) इति हि सूत्रम् इति । अत्रापि " यद्वाग्नीध आदधाति " इति श्रुते । क्रम अपि श्रुत्यो समानविकल्प इति ॥

(न्तेऽथ) अथ यदनुवाक्यामनूच्य । याज्यया यजति तस्मादधरऽ एवाग्रे जायन्तेऽथोत्तरेऽथ यद्गायत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति तस्मादणीयाꣳसऽएवाधरे प्रथीयाꣳसऽउत्तरेऽथ यत्प्राञ्चावाघारावाघारयति तस्माद्दꣳष्ट्रा वर्षीयाꣳसोऽथ यत्समच्छन्दसावेव संयाज्ये भवतस्तस्मात्समाऽ एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥

(ऽ) अथ यद्बर्हिः स्तृणाति । तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्तेऽथ यत्पुनरिव प्रस्तरꣳ स्तृणाति तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्ष्याणि

अथ यदनुवाक्यामनूच्य याज्यया यजति । तस्मादधर एवाग्रे जायन्ते । अथोत्तरे । अथ यद्गा यत्रीमनूच्य त्रिष्टुभा यजति । तस्मादणीयांस एवाधरे । प्रथीयांस उत्तरे । अथ यत्प्राञ्चावाघारा वाघारयति, तस्माद्दंष्ट्रा वर्षीयांसः । अथ यत्समच्छन्दसावेव संयाज्ये भवतः, तस्मात्समा एव जम्भ्याः ॥ १३ ॥

अथ यद्बर्हिः स्तृणाति तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते । अथ यत्पुनरिव प्रस्तरं स्तृणाति, तस्मादासां पुनरिव श्मश्रूण्योपपक्ष्याणि दुर्वाग्रिणानि जायन्ते । अथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनु-

---

वाक्यारहिता केवल याज्यावन्त 'प्रयाजा भवन्ति' तस्मात् 'इमाः' उत्पद्यमाना 'प्रजा अदन्तका दन्त-रहिता 'जायन्ते।' यस्मात् 'हवींषि' आज्यभागादीनि अनुवाक्योपेतानि भवन्ति 'तस्मादासां' प्रजानां दन्ता 'जायन्ते'। पुनरनुयाजा अनुवाक्यारहिता भवन्तीति 'यत्' यस्मात् तस्माद्युपजाता दन्ता 'प्रभिद्यन्ते'। पुनः 'पत्नीसंयाजा' अनुवाक्योपेता भवन्तीति यत् 'तस्मादासां' प्रजानां पुनरुत्पन्ना दन्ता 'संतिष्ठन्ते' सम्यक् स्थिता भवन्ति । अथ समिष्टयजुराख्यं कर्म पुरोऽनुवाक्यारहितमिति यत् 'तस्मादासां' प्रजानां 'पुन-रुत्तमे' चरमे 'वयसि' 'सर्वे एव' दन्ता प्रभिन्ना भवन्ति ॥ १२ ॥

तस्मादधर एवाग्रे जायन्त इत्यस्योपपत्तिमाह—अथ यदनुवाक्यामनूच्येति । 'यत्' यत् पूर्वमनुवाक्या-वचनं अधरदन्तानां प्रथमोत्पत्तौ निमित्तं, अनुवाक्याया गायत्र्याश्च न्यूनच्छन्दस्त्वं तदणीयस्त्वनिमित्तं, याज्यानां पश्चात्प्रयोग उत्तरदन्तानां पश्चादुत्पत्तौ कारणं, याज्यानां त्रिष्टुप्छन्दस्कत्वमाधिक्यादुत्तरेषां तत्प्रथीयस्त्व-निमित्तमित्यर्थः । 'तस्मात् दंष्ट्रा वर्षीयांसः' इत्यस्योपपत्तिमाह—अथ यत्प्राञ्चाविति । यदस्मात् कारणात् आघारसंज्ञौ होमौ 'प्राञ्चौ' प्राग्भवौ दीर्घधारया 'आघारयति' तस्मात्कारणात् दंष्ट्राः । दन्ता दीर्घीयांसः । 'अथ' यदस्मात् कारणात् 'संयाज्ये' स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये 'समच्छन्दसौ' समानच्छन्दस्कत्वे भवतः'। ते च—"पिप्रीहि देवान्," "अग्न आयूंषि" इत्यादी । ते 'त्रिष्टुभौ' यस्मात् तस्मात् कारणात् 'जम्भ्याः' दन्ता 'समाः' समानच्छन्दसो भवन्ति ॥ १३ ॥

अथ 'तस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायन्ते' इत्यस्योपपत्तिमाह—अथ यद्बर्हिरिति । यदस्मात् वेद्यां 'बर्हिः स्तृ-

---

१—अग्नेः स्विष्टकृतः याज्यानुवाक्ये—"पिप्रीहि देवानुशतो यविष्ठ विद्वाꣳ ऋतूꣳरृतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वꣳ होतॄणामस्यायजिष्ठः" इति द्रष्टव्यम् । पौष्णस्य त्रिष्टुभावित्यस्य, मन्त्रार्थम, इत्यत्र द्रष्टव्यम् ॥

दुर्वीरिणानि जायन्तेऽथ यत्केवलमेवाग्रे प्रस्तरमनुप्रहरति तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवत्यथ यत्सर्व्वमेव बर्हिरनुप्रहरति तस्मात्पुनरुत्तमे व्वयसि सर्व्वऽ एव पलितो भवति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवन्ति । तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यमथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरन्ति तस्मादस्य मध्यमे व्वयसि सम्भवति द्रप्सीवैव भवति द्रप्सीव हि रेतोऽथ यदाज्यहविषऽ एवानुयाजा भवन्ति तस्मादस्य पुनरुत्तमे व्वयसि न सम्भवत्युदकमिवैव भवत्युदकमिव ह्याज्यम् ॥ १५ ॥

प्रहरति, तस्माच्छीर्षण्येवाग्रे पलितो भवति । अथ यत्सर्वमेव बर्हिरनुप्रहरति, तस्मात्पुनरुत्तमे वयसि सर्व एव पलितो भवति ॥ १४ ॥

अथ यदाज्यहविषः प्रयाजा भवंति, तस्मात्कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवति, उदकमिवैव भवति, उदकमिव ह्याज्यम् । अथ यन्मध्ये यज्ञस्य दध्ना पुरोडाशेनेति चरंति; तस्मादस्य मध्यमे वयसि संभवति, द्रप्सीवैव भवति, द्रप्सीव हि रेतः । अथ यदाज्यहविष एवानुयाजा भवंति, तस्मादस्य पुनरुत्तमे वयसि न संभवति, उदकमिवैव भवति, उदकमिव ह्याज्यम् ॥ १५ ॥

ण्याति' स्तीर्यमाणं तद्बर्हिर्लोमस्थानीयम् । अत एवान्यत्राम्नातम्–"लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा" (तै.ब्रा. कन्तिमानुवाके) इति । श्मश्रुप्रभृत्यरोम्णां जन्मनः पुरस्तादुत्पत्तौ कारणमाह–अथ यत्पुनरिवेति । यद्यस्मात् कारणात् स्तीर्णे बर्हिषि 'पुनरिव' प्रस्तरादन्य दर्भमुष्टिं ' स्तृणाति ' तस्मात् कारणात् ' आसां ' प्रजानां पुनर्यौवने वयसि श्मश्रुप्रभृतीनि उत्पद्यन्ते । प्रथमं शिरस्येव पलिताविर्भावे निमित्तमाह–अथ यत् केवलमेवेति । यद्यस्मात् 'अग्रे' आदौ बर्हिषः प्रहरणात्पूर्वमेव 'केवलं' प्रस्तरमेव 'अनुप्रहरति' अनूच्यमाने सूक्तवाके अग्नौ प्रक्षिपति । तस्मादित्यादि सिद्धम् । अथ जीर्णदशायां सर्वावयवेषु पलित्वे कारणमाह–अथ यत्सर्वमेवेति । यद्यस्मात् समिष्टयजुर्होमकाले ' सर्वं ' निःशेषमेव कृत्स्नं स्तीर्णं ' बर्हिः ' अग्नौ ' अनुप्रहरति ' । तस्मादित्यादि गतम् ॥ १४ ॥

अथ यस्मात् कुमारस्य रेतः सिक्तं न संभवतीत्यादेः प्रश्नस्योत्तरमाह–अथ यदाज्यहविष इति । अथेत्यारम्भे । यद्यस्मात्प्रयाजाः ' आज्यहविषः ' आज्यहविष्का भवन्ति, ' तस्मात्कुमारस्य रेतः ' उदकात्मना भवति; न तु देहरूपेण घनीभवतीत्यर्थः । अथ मध्यमे वयसि रेतसो देहरूपपरिणामे कारणमाह–अथ यन्मध्य इति । ' यज्ञस्य ' दर्शपूर्णमासाख्यस्य ' मध्ये ' मध्यभागे ' दध्ना ' सान्नाय्येन । इतिशब्दश्चार्थे । आग्नेयादि–' पुरोडाशेन ' च ' चरन्ति ' यजति ' तस्मात् ' कारणात् । गतमन्यत् । उक्तं कार्यकारणभावं योजयति–द्रप्सीवैव भवतीति । एवशब्दश्चार्थे । आग्नेयादिपुरोडाशो दध्यादिहविः 'द्रप्सीव' द्रप्साः घनीभूता बिन्दवः तद्युक्तमिव भवति । पुनश्च ' रेतः ' सिक्तमपि ' द्रप्सीव ' द्रप्सयुक्तमिव भवति । यस्मादेवमनयोः साम्यं तस्मान्मध्यमाज्यहविष्प्रयोगेन मध्यमवयस्कस्य रेतः द्रप्सयुक्तं सर्वशरीराकारेण घनीभवतीत्यर्थः । चरमे वयसि निषिक्तरेतसः प्रजारूपानुत्पत्तौ कारणमाह–अथ यदाज्यहविष एवानुयाजा इति । यद्यस्मात्

(म्वे) वेदिरेव गायत्री। तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः स दक्षिणः पक्षो येऽष्टाऽउपरिष्टादाज्यभागाः सऽउत्तरः पक्षः सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा यजमानꣳ स्वर्गं लोकमभिवहति यऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-७ ॥ (४. १.) ॥

अथातः स्रुचोरादानस्य। तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते सव्येनोपभृतन्न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयात्प्रतिप्रतिं न्वाऽअयमध्वर्य्युर्य्यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥

वेदिरेव गायत्री। तस्यै येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागाः, स दक्षिणः पक्षः। येऽष्टौ उपरिष्टादाज्यभागाः, स उत्तरः पक्षः। सैषा गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा, यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति। य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

अथातः स्रुचोरादानस्य। तद्धैतदेके कुशला मन्यमाना दक्षिणेनैव जुहूमाददते, सव्येनोपभृतम्। न तथा कुर्यात्। यो हैनं तत्र ब्रूयात्-प्रतिप्रतिं न्वा अयमध्वर्युर्यजमानस्य द्विषन्तं भ्रातृव्यमकत्प्रत्युद्यामिनमिति। ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १ ॥

कारणात् प्रधानयागानन्तरम् अनुष्ठेया अनुयाजाख्या यागा प्रयाजवत् पुन 'आज्यहविष एव' 'भवति'। तस्मात् कारणात् अस्य पुरुषस्य बाल्य वयसीव पुनरपि 'उत्तमे' चरमे 'वयसि' रेत शरीराकारेण नोपपद्यते। पूर्ववदेव तदुपपादयति-उदकमिवेवेति। निगदमेतत् ॥ १५ ॥

यो गायत्रीमिति प्रश्नस्योत्तरमाह-वेदिरेव गायत्रीति। ज्योतिष्पक्षरूपा या पूर्वं पृष्टा गायत्री सा 'वेदिरेव'। तस्याः पक्षादिकं सम्पादयति-तस्यै येऽष्टाविति। आघारादय 'येऽष्टौ पुरस्तादाज्यभागा' अनुक्रान्ता 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा.) इति। 'तस्या' गायत्र्या 'स दक्षिण पक्ष'। 'उपरिष्टादाज्यभागा' अनुयाजादय 'ये अष्टौ' च अनुक्रान्ता 'स उत्तर पक्ष'। 'सैषा' वेदिरूपा 'गायत्री' 'हरिणी' अभितो दीप्यमानैरग्निभिर्हरितवर्णा 'ज्योतिष्पक्षा' ज्योतिर्मयाहुत्यात्मकपक्षोपेता सती 'यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति' अभिमुख्य प्रापयति। एतत् कल्पफल ज्ञानार्थेनेति इत्याह-य एवमेतद्वेदेति। 'एवं' उक्तेन प्रकारेण अष्टौ पुरस्तादाज्यभागानित्यादिनोक्तमर्थं जात 'य' यजमान 'वेद' तमेवोपासकमेव गायत्री स्वर्गं वहतीत्यर्थ ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११-४-१) ॥

इथ दर्शपूर्णमासयो प्रयाजादियागान् शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वेन प्रशस्य, अथ तेषां यागानां स्रुगादानप्रभृतिहोमान्तं केचन धर्मा विधास्यन्ते, तत्र स्रुगादानस्य प्रकारविशेष दर्शयितु प्रस्तौति-अथातः स्रुचो-

(दि) इत्थमेव कुर्यात् । (द्व) उभाभ्यामेव पाणिभ्यां जुहूम्परिगृह्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाᳪँसाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यं तेऽअसᳪँशिञ्जयन्नाददीत ते यत्सᳪँशिञ्जयेदयोगक्षेमो यजमानमृच्छेत्तस्मादसᳪँशिञ्जयन्नाददीत ॥ २ ॥

(ता) अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वाऽअन्योऽध्वर्युर्यजमानस्य

ह्योपभृत्यधिनिदध्यात् । तस्य नोपमीमांसा-
ते यत्संशिञ्जयेत् । अयोगक्षेमो यजमान-

अथातोऽतिक्रमणस्य । वज्रेण ह वा अन्योऽध्वर्युर्यजमानस्य पशून्विधमति । वज्रेण हास्मा

रिति । अथेत्यारम्भे आनन्तर्ये वा । यतः स्रुगादानविषये वक्ष्यमाणप्रकारेण वैषम्यमस्ति । 'अतः' हेतोः 'स्रुचोः' जुहूपभृतोर्होमार्थं यदादानम्, तस्य विचार क्रियत इति शेष. । तत्र एकीयमतं दर्शयति–तद्धैतदिति । तावत् स्रुचोरादानविषये 'एके' याज्ञिका. 'कुशला मन्यमानाः' युगपत्पात्रद्वयग्रहणे कौशलयुक्तमात्मान मन्यमानाः सतो दक्षिणवामहस्ताभ्या युगपत् जुहूपभृतौ 'आददते' गृह्णति । तदेतत् दूषयति–न तथा कुर्यादिति । 'तथा' तेनोक्तप्रकारेण स्रुचोरादान 'न कुर्यात्' । 'तत्र' तस्मिन् विषये 'यो ह' य कश्चिदभिज्ञ. आगत्य एनमध्वर्यु 'ब्रूयात्' किमिति ? 'नु' 'अयमध्वर्युर्यजमानस्य' 'प्रतिप्रतिम्' प्रतिकूलाचरणेन प्रतिभट 'द्विषन्त भ्रातृव्यम्' शत्रु 'प्रत्युद्यामिन' प्रत्युद्गमनशील 'अकर्' कृतवान् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ । जुह्वा हि यजमानदेवत्या, उपभृत् भ्रातृव्यरूपा, उभयोर्युगपदेव हस्तद्वयेन ग्रहणे भ्रातृव्यमपि यजमानवत् संस्कृतवान् भवतीत्यभिप्राय. । ईश्वरो हेति । यथैवमुक्त 'तथैव' भवितु यजमान· 'ईश्वरः' समर्थः स्यात् । उक्तदोषः अवश्य भवेदित्यर्थ ॥ १ ॥

स्वकीय पक्षमाह–इत्थमेवेति । 'इत्थ' अनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणप्रकारेणैव स्रुचोरादान 'कुर्यात्' । दक्षिणोत्तराभ्यामुभाभ्यामेव 'पाणिभ्या' 'जुहू' परिगृह्यादाय 'उपभृत्यधिनिदध्यात्' निक्षिपेत् । विध्यर्थे लिङ् । पश्चात् जुहूसहितामुपभृत गृह्णीयात् इति । अस्मिन्पक्षे दोषाभाव ब्रुवन् आनुगुण्यमाह–तस्य नोपमीमांसाऽस्तीति । 'तस्य' एवविधस्य स्रुगादानस्य 'उपमीमांसा' उदीरितदोषोक्तिरिति यावत् । सा नास्ति । न केवल दोषाभाव., अपि तु तदादान 'पशव्य' पशुभ्यो हित पशुवृद्धिकरमित्यर्थं । 'आयुष्य' आयुष्करम् । तत्र विशेषमाह–ते असंशिञ्जयन्निति । 'ते' जुहूपभृतौ 'असंशिञ्जयन्' "शिजि अव्यक्ते शब्दे" (धा. पा, अ. आ. १७) इति धातु । परस्परसंघट्टजनित शब्दमकुर्वन् । 'आददीत' स्वीकुर्यात् । "डुदाञ् दाने" (धा. पा जु.उ. ९) इति धातुः । अत एवोक्तमापस्तम्बेन–"न च शिञ्जयति" इति । अथ विपक्षे बाध दर्शयन् निगमयति–अयोगक्षेम इति । अप्राप्तस्य फलस्य प्राप्तियोगः । लब्धस्य परिपालन क्षेम । तयोरभावो यजमानम् 'ऋच्छेत्' प्राप्नुयात् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

अतिक्रमणविषय विचार प्रस्तौति–अथातोऽतिक्रमणस्येति । 'अथात' शब्दावुक्तार्थौ विधेते । अति-

पशून्विधमति व्वज्रेण हास्मा॒ऽ अन्युऽउपसमूहत्येष ह वाऽअध्वर्य्युर्व्वज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति युऽआश्रावयिष्यन्दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्याथ हास्मा॒ऽ एषुऽ उपसमूहति युऽआश्रावयिष्यन्त्सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्यैष हास्माऽउपसमूहति ॥ ३ ॥

(त्य) अथातो धारणस्य । तुद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहू स्रुचौ धारयन्ति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाच्छूलौ न्वाऽअयमध्वर्य्युर्बाहूऽअकृत शूलबाहुर्भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादथ हैष मध्यमः प्राणस्तस्मादु तमुपन्युच्यैवैव धारयेत् ॥ ४ ॥

अन्य उपसमूहति । एष ह वा अध्वर्युर्वज्रेण यजमानस्य पशून्विधमति, य आश्रावयिष्यन् दक्षिणेनातिक्रामति सव्येनाश्राव्य । अथ हास्मा एष उपसमूहति, यः आश्रावयिष्यन् सव्येनातिक्रामति दक्षिणेनाश्राव्य । एष हास्मा उपसमूहति ॥ ३ ॥

अथातो धारणस्य । तद्धैतत् एके कुशला मन्यमानाः प्रगृह्य बाहू स्रुचौ धारयंति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् , शूलौ न्वा अयमध्वर्युर्बाहू अकृत । शूलबाहुर्भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । अथ हैष मध्यमः प्राणः, तस्मादु तमुपन्यच्यैवैव धारयेत् ॥ ४ ॥

क्रमणप्रकारविशेष उच्यते इति शेष । त दर्शयितु अध्वर्युद्वैविध्यमाह—वज्रेण ह वा इति । 'अन्य' एकोऽध्वर्यु 'यजमानस्य पशून्' गवादीन् 'वज्रेण' खलु 'विधमति' विगमयति यजमानात् वियोजयतीत्यर्थः । 'अन्य' खलु अध्वर्युः 'अस्मै' यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ वा.) । वज्रेणैव तान्पशून् 'उपसमूहति' समीप प्रापयति । तत्र यो विधमति त दर्शयति—एष ह वा अध्वर्युरिति । 'यः' अध्वर्यु आश्रावण करिष्यन् 'दक्षिणेन' पदा दक्षिणा 'अतिक्रामति', 'आश्राव्य' आश्रावण कृत्वा 'सव्येन' पादेनापक्रामति । एषोऽध्वर्युर्विधमति । इत्य अध्वर्युविशेषप्रदर्शनेन अतिक्रमणविषय निदर्शनमुक्त्वा सिद्धांतयति—अथ हास्मा इति । अथशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । 'यः' अध्वर्युउक्तवैपरीत्येन अतिक्रमण करोति । स 'अस्मै' यजमानाय पशून् 'उपसमूहति' प्रापयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ स्रुग्धारणविषय धर्मविशेष विधातु प्रस्तौति—अथातो धारणस्येति । प्रकार उच्यते इति शेषः । तत्र पूर्वपक्षयति—तद्धैतदेक इति । 'तत्' एतस्मिन् स्रुग्धारणविषये 'एके' याज्ञिका —कुशलत्वेनात्मानं मन्यमाना 'प्रगृह्य' प्रकर्षेणोर्ध्वमुद्यम्य तथाविधाभ्यां बाहुभ्यां 'स्रुचौ धारयन्ति' । तन्निषिद्ध दूषयति—न तथा कुर्यादिति । शूलौ न्वा इति । नुशब्द उपमार्थ । उक्त हि यास्केन—"अथाप्युपमार्थे भवति । वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः"—(निरु. १ । ४ । १८) इति । 'अयमध्वर्यु' 'बाहू' प्रगृह्य धारयन् तौ शूलाविव 'अकृत' कृतवान् । अतो यजमानः 'शूलबाहुर्भविष्यति' इति । गतमन्यत् । कर्तव्य पक्षमाह—अथ हैष इति । यः 'एषः' 'मध्यमः' देहमध्यवर्ती 'प्राण' बाध्याधारत्वात् प्राणो नाभिः । 'तस्मात् उ' तस्मात् मध्यमप्राणात्

(द) अथातऽआश्रावणस्य । षड्ढ वाऽ आश्रावितानि न्यक्तिर्यगूर्ध्वं कृपणं बहिःश्यन्तःश्रि ॥ ५ ॥

(श्ये) एतद्ध वै न्यक् । (ग्यो) योऽयमुच्चैरादाय शनैर्निदधाति स यमिच्छेत्पापीयान्त्स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात्तेन स पापीयान्भवति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ हैतत्तिर्यक् । (ग्यो) योऽयं यावतैवाददीत तावता निदधाति स यमिच्छेन्नैव श्रेयान्त्स्यान्न पापीयानिति तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात्तेन स नैव श्रेयान्न पापीयान्भवति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ हैतदूर्ध्वम् । योऽयᳫँ शनैरादायोच्चैर्निदधाति यमिच्छेच्छ्रेयान्त्स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात्तेन स श्रेयान्भवति ॥ ८ ॥

अथात आश्रावणस्य । षड् ह वा आश्रावितानि । न्यक् तिर्यक् ऊर्ध्वं कृपणं बहि श्रि अर्त श्रि ॥ ५ ॥

एतद् वै न्यक्, योऽयमुच्चैरादाय शनैर्निदधाति । स यमिच्छेत्पापीयान् स्यादिति तस्योच्चैरादाय शनैर्निदध्यात् । तेन स पापीयान् भवति ॥ ६ ॥

अथ हैतत्तिर्यक्, योऽय यावतैवाददीत तावता निदधाति । स यमिच्छेन्नैव श्रेयान् स्यान्न पापीयानिति, तस्य यावतैवाददीत तावता निदध्यात् । तेन स नैव श्रेयान्न पापीयान् भवति ॥ ७ ॥

अथ हैतदूर्ध्वम्, योऽय शनैरादायोच्चैर्निदधाति । स यमिच्छेच्छ्रेयान् स्यादिति तस्य शनैरादायोच्चैर्निदध्यात् । तेन स श्रेयान् भवति ॥ ८ ॥

' उपन्यच्येवैव ' नीचैः एव ' तं ' मध्यमं प्राणं उपनतस्य मध्यमप्राणस्य समीपे धारयेत् । अत एवोक्तं सूत्रकृता—" नाभिदेशे धारणम् "—(का० श्रौ० सू० ३ । ४४) इति ॥ ४ ॥

एवमाश्रावणेऽपि स्वाभिमतं पक्षं दर्शयितुं प्रस्तौति—अथात आश्रावणस्येति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण तत्र भूयसी विप्रतिपत्तिरस्ति, अतः कारणात् ' अथ ' तस्याश्रावणस्य विशेषानादौ सपरिचष्टे—षड्ढ वा आश्रावणानीति । ' न्यक्, तिर्यग् ' इत्यादिशब्दाः तेषामाश्रावणविशेषाणां क्रमेणार्थसंज्ञा ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमस्वरूपमाह—एतद्ध वा इति । ' योऽय ' अध्वर्युः ' उच्चैः ' ऊर्ध्वस्वरेणादायाश्रावणं प्रारभ्य ' शनैः ' नीचस्वरेण ' निदधाति ' परिसमापयति । एतत् न्यक्संज्ञकमाश्रावणम् । एतस्य प्रयोगविषयमाह—स यमिच्छेदिति । ' य ' यजमानं द्वेष्यम् ' पापीयान् ' अतिशयेन दरिद्रः ' स्यात् ' इतीच्छेदध्वर्युः ' तस्य ' एतदाश्रावितं येन यजमानः ' पापीयान् भवति ' ॥ ६ ॥

द्वितीयमाश्रावणं लक्षयति—अथ हैतत्तिर्यगिति । ' य अयम् ' अध्वर्युः ' यावता ' यावत्परिमाणेन स्वरेणाश्रावणम् ' आददीत ' आरभते, तावतैव स्वरेण ' निदधाति ', तस्य तत् आश्रावणं तिर्यक्संज्ञम् । तस्य प्रयोगविषयमाह—स यमिच्छेदिति । श्रेयानपि न स्यात्, पापीयानपि नैव स्यात्, अपि तु मध्यस्थ एव ' भवतु ' इति य यजमानं कामयेत, तस्य एतत् तिर्यक्संज्ञकमाश्रावणं प्रयोज्यम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७ ॥

अथ तृतीयस्याश्रावणस्य स्वरूपमाह—अथ हैतदूर्ध्वमिति । ' अथ ' खलु ' एतत् ' वक्ष्यमाणं आश्रावणं

(त्यु) अथ हैतत्कृपणम् । (णं यो) योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति यो हैनं तत्र ब्रूयात्कृपणं न्वाऽअयमध्वर्युर्यजमानमकद्द्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

(इ) अथ हैतद्बहिःश्रि । योऽयमपव्यादायौष्ठाऽउच्चैरस्वरमाश्रावयति श्रीर्वै स्वरो बाह्यतऽ एव तच्छ्रियं धत्तेऽशनायुको भवति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ हैतदन्तःश्रि । योऽयमुत्संधायौष्ठाऽउच्चैःस्वरवदाश्रावयति श्रीर्वै स्वरोऽन्तरतऽ एव तच्छ्रियं धत्तेऽन्नादो भवति ॥ ११ ॥

अथ हैतत्कृपणम्, योऽयमणु दीर्घमस्वरमाश्रावयति । यो हैनं तत्र ब्रूयात्, कृपणं न्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकत्; द्विषतो भ्रातृव्यस्योपावसायिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ९ ॥

अथ हैतत् बहिःश्रि, योऽयमपव्यादायौष्ठा उच्चैरस्वरमाश्रावयति । श्रीर्वै स्वरः । बाह्यत एव तच्छ्रियं धत्ते । अशनायुको भवति ॥ १० ॥

अथ हैतदंतःश्रि, योऽयं संधायौष्ठा उच्चैःस्वरवदाश्रावयति । श्रीर्वै स्वरः । अंतरत एव तच्छ्रियं धत्ते । अन्नादो भवति ॥ ११ ॥

'इत्थं' योऽयमध्वर्युः 'शनैरादाय' नीचैः स्वरेणारभ्य 'उच्चैर्निदधाति' उन्नतस्वरेण परिसमापयति तदाश्रावणमूर्ध्वम्। एतस्य प्रयोगविषयमाह–स यमिच्छेदिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ८ ॥

चतुर्थं दूषयति–अथ हैतत् कृपणमिति । 'अथ' खलु एतदाश्रावणं कार्पण्यदोषयुक्तं, य अयमध्वर्युः 'अणु' अल्पं कण्ठ्यान्तता यथा भवति तथा, दीर्घमायामवत्, 'अस्वरं' स्वररहितं क्षीणस्वरं च यथा भवति तथा 'आश्रावयति' तस्य तादृगाश्रावणं कृपणमित्युच्यते । एतस्याप्रयोज्यतामभिप्रेत्य दूषणमाह–यो हैनमिति । 'कृपणं नु वै' कृपणं दीनमिव खलु अयमध्वर्युर्यजमानं 'अकत्' कृतवान् । तथा विद्वेषणं कुर्वतः 'भ्रातृव्यस्य' शत्रोः 'उपावसायिनं' समीपे अवस्थायिनं अकार्षीदिति यः कश्चिदभिज्ञो ब्रूयात् तथैव स यजमानो भवितुमीश्वरः 'स्यात्' ॥ ९ ॥

पञ्चमस्याश्रावितस्य स्वरूपमाह–अथ हैतद्बहिःश्रीति । य अयमध्वर्युः 'ओष्ठौ अपव्यादाय' अपकृष्य विवृतौ कृत्वा 'अस्वरं' उदात्तादिस्वररहितं यथा भवति तथा केवलं उच्चैर्घोषेण 'आश्रावयति' तस्य तदाश्रावणं 'बहिःश्रि' इत्युच्यते । आस्यबाह्यदेशे श्रयति वर्तते इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । अथैतत् पूर्ववत् दूषयति–श्रीर्वै स्वर इति । उदात्तादिलक्षणः 'स्वरः' स 'श्रीः' वेदवाक्यस्य सम्पद्रूपः । तथा सति ओष्ठयोरपव्यादानेन स्वरस्य बहिर्भावात् 'बाह्यत एव' यजमानाद्बहिर्भूत एव देशे 'श्रियं' सम्पदं 'धत्ते' धारयति । स यजमानः 'अशनायुकः' क्षुत्पीडितो 'भवति' तस्मादेतदपि आश्रावणं नोपादेयमिति भावः ॥ १० ॥

षष्ठं दर्शयति–अथ हैतदंतःश्रीति । य अयमध्वर्युः 'ओष्ठौ' 'संधाय' संकुचितौ कृत्वा 'उच्चैः

स वै मन्द्रमिवोरसि । परास्तुभ्योभयतो बार्हतमुच्चैस्ततो निरुन्ध्यात्तस्य नोपमीमांसाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥

(म) अथातो होमस्य । तद्धैतदेके कुशला मन्यमानाः प्राचीॅ स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधाति न तथा कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादनुयुवन्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकर्द्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमितीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥

स वै मंद्रमिवोरसि परास्तभ्य उभयतो बार्हतम् उच्चैस्ततो निरुन्ध्यात्, तस्य नोपमीमांसाऽस्ति । तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १२ ॥

अथातो होमस्य । तद्धैतत्, एके कुशला मन्यमानाः प्राचीं स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात्–अनुयुवन्वा अयमध्वर्युर्यजमानमकर्द्, द्विषतो भ्रातृव्यस्यान्ववसायिनमिति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १३ ॥

स्वरेत् ' उदात्तादिभिविभिन्नस्वरयुक्तं यथा भवति तथा उच्चैरुच्चारयति । तस्य तदाश्रावणं कौष्ठ्यध्वनेन श्रीहनस्य स्वरस्थानभेदात् ' श्रत् श्रि ' इत्युच्यते । एतदेव सर्वत्र प्रयोक्तव्यम् इत्यभिप्रेत्य प्रदर्शयति–श्रौषिँ स्वर इति । ' तत् ' तेन प्रकारेण ओष्ठस्थानेन श्रीहनस्य स्वरस्य उच्चारणात् श्रीकरत्वम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ११ ॥

अस्मिन्नेवाश्रावणे स्वरविशेषं विधत्ते–स वै मंद्रमिवेति । ' स ' खलु आश्रावयन्नध्वर्युः ' उरसि ' उरःप्रदेशे ' मन्द्रमिव परास्तभ्य ' गम्भीरध्वनियुक्तमिव पराचीनं संस्तभ्य ' उभयतः ' आद्यन्तयोः ' बार्हतम् ' बृहत्सामवत् मध्यमस्वरो यथा भवति तथा ' अतः ' आश्रावणस्यावसाने उच्चैर्निरुन्ध्यात्–निरुन्ध्यात् । त्रीणि ह वाव स्थानानि मन्द्रमध्यमतारस्थानानि, तत्र मन्द्रस्वरेणाश्रावणमारभ्य मध्यमस्वरमिलितेन तारस्वरेण परिसमापयेदित्यर्थः । अस्यैव यथोक्ताश्रावणस्य दोषाभाव मुक्त्वा पशव्यादिहेतुतामाह–तस्य नोपमीमांसा–ऽस्तीति । व्याख्यातमेतत् ॥ १२ ॥

आश्रावणानन्तरभाविनो होमस्य विशेषं वक्तु प्रस्तौति–अथातो होमस्येति । ' अथातः ' शब्दौ पूर्ववत् योज्यौ । होमस्य विचारः अभिधीयते इति शेषः । तत्र एकीयमतमाह–तद्धैतदिति । ' तत् ' तत्र होमविषये ' एतत् ' इदं ' एके ' केचन याज्ञिकाः कौशलयुक्तमात्मानं मन्यमानाः ' स्रुचं ' जुहू च ' प्राचीं ' प्रागग्राम् ' उपावहृत्य ' उपभृत आसादनात् प्रागवरोप्य तया स्रुचा ' हुत्वा ' ' पर्याहृत्य ' उपभृन्मूलदेशात् उपरि नीत्वा तस्यामुपभृति ' निदधति ' स्थापयन्ति । ' अधि ' सप्तम्यर्थेऽनुवादी । तन्निषिध्य दूषयति–न तथा कुर्यादिति । अनुयुवन्वा इति । युशब्द उपनायः । यजमानमेवात्मना सह पर्याहरणात् ' अनुयुवन्निव ' भ्रातृव्येण संमिश्रयन्निव ' अयमध्वर्युः ' ' द्विषतः ' द्वेषणं कुर्वतः ' भ्रातृव्यस्य ' शत्रोः ' अन्ववसायिनं ' अनुगमनशीलं यजमानम् ' अकर्त् ' अकार्षीत् ' इति ' । इतिशब्दो वाक्यसमाप्तौ ॥ १३ ॥

(त्पा) पार्श्वतउ हैके । स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्य्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादतीर्येन न्वाऽअयमध्वर्य्युराहुतीः प्रारैत्सीत्स वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥१४॥

(दि) इत्थमेव कुर्य्यात् । (त्स्रा) प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्तस्य नोपमीमाꣳसाऽस्ति तत्पशव्यमायुष्यम् ॥१५॥

(म्र) प्रदग्धाहुतिर्ह वाऽ अन्योऽध्वर्य्युः । (रा) आहुतीर्हान्यः सन्तर्प्पयत्येष ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्य्युर्य्योऽयमाज्यꣳ हुत्वाऽवदानानि जुहोत्येतꣳ ह वै तदह्यमाना वागभ्युवाद प्रदग्धाहुतिर्वाऽअयमध्वर्य्युरित्यथ हैनाऽ एष सन्तर्प्पयति योऽयमाज्यꣳ हुत्वाऽवदानानि जुहोत्यथ पुन-

---

पार्श्वत उ हैके स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा पर्याहृत्योपभृत्यधिनिदधति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात्, अतीर्थेन न्वा अयमध्वर्युराहुतीः प्रारैत्सीत् । स वा शरिष्यते घुणिर्वा भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १४ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । प्राचीमेव स्रुचमुपावहृत्य हुत्वा तेनैवाधिहृत्योपभृत्यधिनिदध्यात्, तस्य नोपमीमांसाऽस्ति । तत्पशव्यमायुष्यम् ॥ १५ ॥

प्रदग्धाहुतिर्ह वा अन्योऽध्वर्युः । आहुतीर्हान्यः सन्तर्पयति । एष ह वै प्रदग्धाहुतिरध्वर्युः । योऽयमाज्यं हुत्वाऽवदानानि जुहोति । एतं ह वै तदह्यमाना वागभ्युवाद । प्रदग्धाहुतिर्वा अय-

---

अत्र पक्षमुत्थाप्य दूषयति—पार्श्वत उ हैके इति । 'एके' याज्ञिकाः 'पार्श्वत उ ह' उपभृतः पार्श्वदेशादेव 'स्रुचं' जुहूम् 'उपावहृत्य' अवरोप्य आहवनीये 'हुत्वा' पुनस्तेनैव 'पर्याहृत्य' 'उपभृति' जुहूं स्थापयन्ति । अतीर्थेन न्वा इत्यादि । 'अयमध्वर्युः' 'अतीर्थेन नु वै' तरति अनेनेति तीर्थं मार्गः । तमार्गमनागत्य 'आहुतीः' 'प्रारैत्सीत्' प्रक्षेपेण रिक्तीकारितवान्, तस्मात् कारणात् यजमानः 'स शरिष्यते वा' शीर्णो भविष्यति । 'घुणिर्वा' भ्रान्तो वा 'भविष्यतीति' । अथवा पूर्ववत् ॥ १४ ॥

एवं पूर्वपक्षमुत्थाप्य दूषयित्वा सिद्धान्तयति—इत्थमेव कुर्यादिति । इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण होमं 'कुर्यात्' । स प्रदर्श्यते । आदित एव 'प्राचीं' प्रागग्रामेव 'स्रुचं' जुहूम् 'उपावहृत्य हुत्वा तेनैव' उपभृतोऽग्रदेशेनैव 'अधिहृत्य' उपरि हृत्वा उपभृत्युपरि जुहूं स्थापयेत् । अस्य पक्षस्य उक्तदोषविरहेण प्राशस्त्यमाह—तस्य नोपमीमांसाऽस्तीति ॥ १५ ॥

अथ सन्तर्पकाहुतीनां फलहेतुत्वं वदन् तदर्थमध्वर्युद्वैविध्यमाह—प्रदग्धाहुतिरिति । 'अन्यः' एकोऽध्वर्युः 'प्रदग्धाहुतिः' प्रक्षेपेण दग्धा भस्मीभूता आहुतयो येन स प्रदग्धाहुतिः । 'अन्यः' अपरोऽध्वर्युः

रंततऽआज्येनाभिजुहोत्येष हैनाः सुन्तर्प्पयति तासाथ्ँ सुन्तृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसान्पूरयन्ते ॥ १६ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) यद्वाऽ उपस्तीर्य्यावदायाभिघार-यति तदेवैनाः सुन्तर्प्पयति तासाथ्ँ सन्तृप्तानां देवा हिरण्मयांश्चमसा-न्पूरयन्तेऽयस्थूणगृहपतीनाथ्ँ ह वै शौल्बायनोऽध्वर्य्युरास ॥ १७ ॥

मध्वर्युरिति । अथ हैना एष सन्तर्पयति । योऽयमाज्य हुत्वाऽवदानानि जुहोति । अथ पुनरतत आज्येनाभिजुहोति । एष हैनाः सन्तर्पयति । तासा सतृप्ताना देवा हिरण्मयाश्चमसान्पूरयन्ते॥१६॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यद्वा उपस्तीर्यावदायाभिघारयति । तदेवैनाः सतर्पयति । तासा सतृप्ताना देवा हिरण्मयाश्चमसान् पूरयन्ते । अयस्थूणगृहपतीना ह वै शौल्बायनोऽध्वर्युरास॥१७॥

' आहुती ' ' सतर्पयति ' सतृप्ता करोति । स सन्तृप्ताहुतिरन्योऽध्वर्युरित्यर्थ । आद्यस्य स्वरूपमाह–एष ह वा इति । ' य ' खलु अध्वर्यु उपस्तरणाभिघारणसपन्नमाज्य प्रथम जुह्वा ' हुत्वा ' पश्चात् ' अवदानानि जुहोति ' ' एष खलु प्रदग्धाहुति ' एष खलु प्रदग्धाहुतिर्नाम अध्वर्यु, पूर्वमेव आज्यस्य हुतत्वात् शुष्कस्यैव पुरोडाशादे प्रकर्षेण दह्यमानत्वात् । एतदत्रोपपादयति–एतद्ध वा इति । तत्तत्र ' एतम् ' पूर्वोक्तमेव अध्वर्युम् ' वाग् ' वाग्देवता स्वयमद्यमाना सती 'अभ्युवाद' अभिलक्ष्योक्तवती । ' अयमध्वर्यु ' ' प्रदग्धाहुतिर्वै ' प्रदग्धाहुति सपन्न । ' नु अथ वै ' शब्दा प्रसिद्धौ । यस्मादेव वाचा अभ्युदित तस्मात् ईदृशोऽध्वर्यु प्रदग्धाहुतिरित्यर्थ । द्वितीयस्याध्वर्यो स्वरूपमाह–अथ हैना इति । अथशब्दस्तुशब्दार्थे । ' एष तु ' खलु अध्वर्यु ' एता ' आहुती ' सतर्पयति ' सतृप्ता स्नेहयुक्ता करोति । य अयम ध्वर्यु प्रथम अभिघारणायावत्त ' आज्य हुत्वा ' पश्चात् अवत्तद्रव्याणि ' जुहोति ' । अथानन्तर ' अतत ' अवसाने उपस्तरणलब्धनावस्थितेनाज्येन हुत पुरोडाश पुनरभिजुहोति । अग्नौ प्रक्षिप्तस्यापि पुरोडाशादेरधस्तादुपरिष्टाच्चाज्येन सतर्पणात् सतृप्ताहुतिर्नामाध्वर्युरित्यर्थ । उक्त सतर्पण उपसहारव्याजेनानूद्य सतृप्ताहुतीनां विशिष्टफलमाह–एष हैना इति । तासा सतृप्तानामाहुतीना मोक्तार ' देवा ' प्रीता सन्त ' हिरण्मयान् ' हिरण्यविकाराश्चमसान् यजमानाय दातु अनेन ' पूरयन्त ' । इममेव होमप्रकारमापस्तम्बोऽप्याह स्म–" आज्य प्रथ्नोत्यानिदधाति वा प्रक्षिपन् हुतानाज्येनावश्चोतयति " इति ॥ १६ ॥

एव श्रुति स्वाभिमत आहुतिसंतर्पण प्रदर्श्य याज्ञवल्क्यीय मत पक्षान्तरत्वेन दर्शयति–तदु होवाचेति । ' तदु ह ' तत्रैव खलु सतर्पणविषये उक्तवान् ' याज्ञवल्क्य ' । ' यद्वै ' यस्मिन्नेव अवदानकाले प्रथम जुह्वामुपस्तीर्य तस्मिन्नेवाज्ये पुरोडाशमवदायाभिघारयति तत्तस्मिन्नेव काले ' एता ' आहुती उपस्तरणाभिघारणाभ्या ' सन्तर्पयति ' । अत्रापि पूर्वोक्तफलमाह–तासा संतृप्तानामिति । गतमेतत् । यदिदं स्रुगादानादि होमान्तं कर्म सविशेष निरूपित तत्परिज्ञानवतैवाऽध्वर्युणा भवितव्यमिति दर्शयितुं आख्यायिकां प्रस्तौति–अयस्थूणगृहपतीनामिति । अयस्थूणाख्य कश्चित् ऋषि । अयस्थूणो गृहपतिर्येषा ते तथोक्ता । तेषां सत्रयागमनुतिष्ठतां ' शौल्बायन ' शौल्बायनाख्य ऋषि ' अध्वर्युरास ' बभूव ॥ १७ ॥

स होवाच । (चे) इदमहेदꣳ सत्रं कृशपश्वल्पाज्यमथायं गृहपति-
रस्मीति मन्यत ऽइति ॥ १८ ॥

स होवाच । (चा) अध्वर्य्यवा वै नोऽक्रुक्षऽ एते वै ते स्रुचौ ये त्वꣳ
सम्वत्सरन्नाशकऽ आदातुं यद्वै त्वाऽहमेतयोरनुशिष्याम्प्र प्रजया पशुभि-
र्जयेथाऽ अभि स्वर्गं लोकं व्वहेरिति ॥ १९ ॥

स होवाच । (चो) उप त्वाऽऽयानीति स होवाचात्र वाव खल्वर्हसि यो
नः सम्वत्सरेऽध्वर्य्युरभूरनुपेतायैव तऽ एतद्ब्रवाणीति तस्माऽ उ हैतदेव

स होवाच । इदमहेद सत्र कृशपश्वल्पाज्यम् । अथाय गृहपतिरस्मीति मन्यत इति ॥ १८ ॥

स होवाच । अध्वर्यो आ वै नोऽक्रुक्ष' । एते वै ते स्रुचौ, ये त्व संवत्सरन्नाशक आदातुम् । यद्वै त्वाऽहम् एतयोरनुशिष्या, प्र प्रजया पशुभिर्जयेथाः । अभि स्वर्ग लोक वहेरिति ॥ १९ ॥

स होवाच । उप त्वाऽऽयानीति । स होवाच—अत्र वाव खल्वर्हसि । यो न' संवत्सरेऽध्वर्युरभूः ।

तत्र तेनाध्वर्युणा कृत गृहपतेरधिक्षेप तावदाह—स होवाचेति । ' स ' अध्वर्यु ' उवाच ' उक्तवान् । किमिति ? ' इद सत्र ' अय प्रारब्ध सत्रयाग ' इदमह ' ईदृक्किल ईदृग्लक्षण ' कृशपश्वल्पाज्यम् ' कृशा अस्वतन्त्र पशवो यस्मिन्, अल्पमाज्य यस्मिन्, ईदृशमेव विकल जातम् । ' अथाय गृहपतिरस्मीति मन्यते ' अभिमानयुक्तो भवति । हीनद्रव्यकत्वात् गृहपतित्वाभावात् गार्हपत्याभासो हीनधिक्षेप । इतिशब्दो वाक्य-परिसमाप्तौ ॥ १८ ॥

तस्योत्तरमाह—स होवाचेत्यादि । 'स' अधिक्षिप्त गृहपति 'उवाच' उक्तवान् । हे ' अध्वर्यो ! ' 'न' अस्मान् ' आक्रुक्ष ' आक्रोश कृतवानसि । अस्तु नाम स आक्रोश । त्वदीयमिति सामर्थ्य कादृक् इति निन्दसीत्यभिप्राय । 'यद्वा' पश्य 'एते' खलु 'ते' 'स्रुचौ' जुहूपभृतौ 'ये त्व संवत्सर' "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा. सू. २।३।५) इति द्वितीया । संवत्सरपर्यंत ' आदातु ' उद्यन्तु ' नाशक ' त्वं नाशक । संवत्सरकालेनापि स्रुगादान कर्तुमशक्तोऽसि । ईदृश स्वदोषमपश्यन् किमिति अस्मदीय सत्र कृशपश्व-ल्पाज्यमिति निन्दसीत्यभिप्राय । यदि खलु त्वां ' एतयो ' स्रुचोरादाने ' अनुशिष्यां ' अनुशिष्ट शिक्षित कुर्याम् । तदा त्व ' प्रजया पशुभि ' च ' प्रजयेथा ' तथा यजमान ' स्वर्ग लोकमभिवहे ' अभि-प्रापये । इतिशब्दो गृहपतिवाक्यसमाप्तौ ॥ १९ ॥

एव प्रयुक्तोऽध्वर्यु किमुक्तवानिति तदाह—स होवाचेति । अथ शौल्वायन 'उवाच' हे गृहपते ! त्वां 'उपा-यानि ' विद्यार्थमुपगच्छानि । उपगत मां अनुशाधीति । ' स ' गृहपतिरुवाच । ' अत्र ' अस्मिन् काले ' खलु ' 'त्वमर्हसि' विद्योपदेशार्हो भवसि । यस्त्व 'न' अस्माक संवत्सरकालसाध्ये सत्रयागे ' अध्वर्युरभू ' । ' अनुपेतायैव ' उपनयनसंस्काररहितायैव च तुभ्य ' एतत् ' स्रुगादान ' ब्रवाणि ' उपदिशानीति । एव

स्रुचोरादानमुवाच यदेतद्व्याख्याम तस्मादेवंविदमेवाध्वर्युं कुर्वीत नानेवंविदम् ॥ २० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-८ ॥ (४. २.) ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११-२ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १०४ ॥

अनुपेतायैव त एनत् अवाणीति । तस्मा उ हैतदेव स्रुचोरादानमुवाच । यदेतद्व्याख्याम । तस्मादेवं-विदमेवाध्वर्युं कुर्वीत । नानेवंविदम् ॥ २० ॥

मुक्त्वा ' तस्मै ' शौल्बायनायाध्वर्यवे ' एतदेव स्रुचोरादान ' गृहपतिः 'उवाच' उक्तवान् अवदत् । 'यदेतत्' ' अथातः स्रुचोरादानस्य ' इत्यादिना ' व्याख्याम ' अवोचाम । ख्यातेर्लुङि " अस्यतिवक्ति "-(पा. सू. ३ । १ । ५२) इत्यादिना च्लेरङादेशः । एतद्ब्राह्मणार्थविदमेवाध्वर्युं वृणीत इति निगमयति— तस्मादिति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । २) ॥

द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११-२ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत्सा दीप्यमाना भ्राजमाना लेलायन्त्यतिष्ठत्तां दीप्यमानां भ्राजमानां लेलायन्तीं देवाऽअभ्यध्यायन् ॥ १ ॥

(यँस्ते) ते प्रजापतिमब्रुवन् । (न्हु) हनामेमामेदमस्या ददामहाऽइति स होवाच स्त्री वाऽएषा यच्छ्रीर्न वै स्त्रियं घ्नन्त्युत त्वाऽअस्या जीवन्त्याऽएवाददतऽइति ॥ २ ॥

अथ मित्रविन्देष्टिः ।

प्रजापतिर्वै प्रजाः सृजमानोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानाच्छ्रीरुदक्रामत् । सा दीप्यमाना भ्राजमाना लेलायत्यतिष्ठत् । ता दीप्यमाना भ्राजमाना लेलायतीं देवा अभ्यध्यायन् ॥ १ ॥

ते प्रजापतिमब्रुवन्, हनामेमाम्, आ इदमस्या ददामहा इति । स होवाच–स्त्री वा एषा यच्छ्रीः । न वै स्त्रियं घ्नन्ति । उत त्वा अस्या जीवन्त्या एवाददत इति ॥ २ ॥

अथ मित्रविन्दाख्यां काम्येष्टिं[1] विधास्यन् तत्र इतिहासविशेषम् अन्नाद्यादिकामनोपेतम् अधिकारिविशेषं च दर्शयितुं आख्यायिकां रचयन् आदौ श्रिय उत्पत्तिं उपक्रमयाथ तस्या देवैर्निधानं चाह–प्रजापतिर्वा इति । देवमनुष्यादिरूपाः 'प्रजाः' 'सृजमानः' उत्पादयन् 'प्रजापतिः' तत्कारणेन तपस्तप्तवान् । 'तस्माच्छ्रान्तात्' अखिलसर्जनश्रमोपेतात् तपसाभितप्तात् सकाशात्–'श्रीरुदक्रामत्' सौभाग्यलक्ष्मीरुदगच्छत् । तेजसाद्भिर्निर्देशः कानचि रूपम् । 'सा' चोत्क्रान्ता 'दीप्यमाना' अवयवैः शोभमाना 'भ्राजमाना' सर्वं जगत् स्वतेजसा प्रकाशयन्ती 'लेलायन्ती' स्वकीयेन तेजःपुञ्जेन सर्वमभिव्याप्नुवाना 'अतिष्ठत्' स्थितवती । ईदृग्गुणविशिष्टां श्रियं वक्ष्यमाणा अग्न्यादयो 'देवाः' 'अभ्यध्यायन्' तत्सर्वज्ञानादिस्वीकाराय तां हन्तुमैच्छन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

ते प्रजापतिमित्यादि । 'इमां' श्रियं 'हनाम' 'अस्याः' सकाशे इदमन्नाद्यादिकं 'आददामहै' स्वीकरवाम इति 'ते' देवाः 'प्रजापतिमब्रुवन्' । 'सः' प्रजापतिरेवमुक्तवान् । 'एतत्' वा 'श्रीः' 'एषा स्त्री' अतो न हननार्हा । 'न' खलु लोके क्रूरकर्माणोऽपि पुरुषाः 'स्त्रियं घ्नन्ति' मारयन्ति । 'उत तु' अपि तु 'जीवन्त्याः' एवास्याः सकाशे धनं 'आददते' स्वीकुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ २ ॥

१–काम्य मित्रविन्देष्टेः ।

तस्याऽअग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यं वरुणः साम्राज्यं मित्रः क्षत्रमिन्द्रो बलं बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसꣳ सविता राष्ट्रम्पूषा भगꣳ सरस्वती पुष्टिं त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । (दा) आ वै मऽइदमदिषतेति स होवाच यज्ञेनैनान्पुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैतां दशहविषमिष्टिमपश्यत् । (डा) आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशꣳ सौम्यं चरुं वारुणं दशकपालं पुरोडाशं मैत्रं चरुमैन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशं बार्हस्पत्यं चरुꣳ सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशं पौष्णं चरुꣳ सारस्वतं चरुं त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

तस्या अग्निरन्नाद्यमादत्त । सोमो राज्यम् । वरुणः साम्राज्यम् । मित्रः क्षत्रम् । इन्द्रो बलम् । बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसम् । सविता राष्ट्रम् । पूषा भगम् । सरस्वती पुष्टिम् । त्वष्टा रूपाणि ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमब्रवीत् । आ वै म इदमदिषतेति । स होवाच—यज्ञेनैनान्पुनर्याचस्वेति ॥ ४ ॥

सैता दशहविषमिष्टिमपश्यत् । आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशम् । सौम्यं चरुम् । वारुणं दशकपालं पुरोडाशम् । मैत्रं चरुम् । ऐन्द्रमेकादशकपालं पुरोडाशम् । बार्हस्पत्यं चरुम् । सावित्रं द्वादशकपालं वाऽष्टाकपालं वा पुरोडाशम् । पौष्णं चरुम् । सारस्वतं चरुम् । त्वाष्ट्रं दशकपालं पुरोडाशम् ॥ ५ ॥

एवं प्रजापतिनोक्ते केन देवेन किं स्वीकृतमिति तद्दर्शयति—तस्या अग्निरन्नाद्यमिति । 'अन्नाद्यं' अन्नादनसामर्थ्यं, राज्ञः कर्म 'राज्यं' ऐश्वर्यमिति यावत्, सम्राजः कर्म 'साम्राज्यं' आज्ञाशक्तिरित्यर्थः । क्षतत्राणनिमित्तं सामर्थ्यं 'क्षत्रं' शरीरसामर्थ्यं 'बलं' श्रुताध्ययनसंपादितं तेजो 'ब्रह्मवर्चसं' 'राष्ट्रं' देशः, 'भगं' सौभाग्यं, 'पुष्टिं' पोषणं, 'रूपाणि' शोभनावयवरचनानि, स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

सा प्रजापतिमित्यादि । एवमग्न्यादिभिः अन्नाद्यादिषु बलात् स्वीकृतेषु सत्सु 'सा' श्रीः 'प्रजापतिमब्रवीत्' 'मे' मदीयं इदमन्नाद्यादिकं 'आदिषत' देवा अहार्षुरिति । "डुदाञ् दाने" (धा. पा. जु. उ. ९) इत्यस्मात् "आङो दोऽनास्यविहरणे" (पा. सू. १।३।२०) इत्यात्मनेपदम् । "स्थाघ्वोरिच्च" (पा. सू. १।२।१७) इति इत्वकित्वे । 'स' प्रजापतिस्तां प्रत्युवाच 'यज्ञेन' मूल्यभूतेन त्वदीयानन्नाद्यादीन् अग्न्यादिभ्यः 'पुनर्याचस्व' साधयेति ॥ ४ ॥

सैता दशहविषमिति । याचे इत्यङ्गीकृत्यान्नाद्यादिप्राप्तिनिमित्तभूतां 'एतां' वक्ष्यमाणां दशहविष्कामिष्टिमपश्यत् । तान्येव हवींषि गणयति—आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि । सावित्रस्य हविषि द्वादशाष्टौ वेति संख्याविकल्पः । सावित्रादिशब्देषु सर्वत्र "साऽस्य देवता" (पा. सू. ४।२।२४) इति देवतार्थे तद्धितोत्पत्तिः ॥ ५ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्ववदत् । (द) अग्निः सोमो वरुणो मित्रऽ इन्द्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैरिति ते प्रत्युपातिष्ठंत ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया । परस्तात्प्रतिलोमम्प्रत्यैत्त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगꣳ सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्दददिन्द्रो बलं मे मित्रः क्षत्रं वरुणः सोमोऽअग्निरिति ते पुनर्दानायाध्रियन्त ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । (द) अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवाऽऽदायाग्निरुदक्रामत्पुनरस्याऽअन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥

तानेतयाऽनुवाक्ययाऽन्ववदत् । " अग्निः सोमो वरुणो मित्र इंद्रो बृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः "-इति । ते प्रत्युपातिष्ठंत ॥ ६ ॥

तानेतया याज्यया परस्तात्प्रतिलोमं प्रत्यैत् । " त्वष्टा रूपाणि ददती सरस्वती पूषा भगं सविता मे ददातु । बृहस्पतिर्ददर्दिद्रो बल मे मित्रः क्षत्र वरुणः सोमो अग्निः "-इति । ते पुनर्दानायाध्रियंत ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानपश्यत् । " अग्निरन्नादोऽन्नपतिरन्नाद्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादायाग्निरुदक्रामत् । पुनरस्या अन्नाद्यमददात् ॥ ८ ॥

हविषां निर्वापादिसंस्कारेषु समिधो यजतीत्यादाविव पाठप्रात क्रमोऽवगंतव्य । प्रदानं तु सर्वेषां सहैवेत्यभिप्रेत्य अग्न्यादिदशदेवतानामाश्रवतीमनुवाक्यामाह–तानेतयेति । ' अन्ववदत् ' अग्न्यादिलक्षणेनानुक्रमेणावदत् । एवमेकयैवर्चा समुच्चित्यानुवादे सति ' ते ' अग्न्यादय ' प्रत्युपातिष्ठत ' प्रत्यागत्य तत्समीपे अतिष्ठन् । ऋगर्थस्तु–अग्न्यादयो देवा तदीयैर्यज्ञैः यज्ञसाधनैर्हविर्भिः प्रीता सत अन्नाद्यादिभिर्मां प्रत्येक ' समनक्तु ' संयोजयतु । ' सहस्री ' सहस्रसंख्याकधनवान् एतत्सवितुर्विशेषणम् । पोषणीयैर्गोभि सहित ' पूषा ' ' अवसा ' रक्षणेन सहिता ' सरस्वती ' पशुनवधीनि रूपाणि विकुर्वन् ' त्वष्टा ' ॥ ६ ॥

तादृशीं याज्यामाह–तानेतयेति । तानुपस्थितान् देवान् ' एतया ' वक्ष्यमाणया ' याज्यया ' परस्तादन्तात् त्वष्टारमारभ्य ' प्रतिलोम ' प्रातिलोम्येनावरोहक्रमेणाग्निपर्यंत ' प्रत्यैत् ' प्रत्यगच्छत । त्वष्टा रूपाणीति तत्साधनभूता याज्या । ' मे ' मह्य ' त्वष्टा ' देव ' रूपाणि ' पूर्वं मत्सकाशादुपगतानि पुनर्ददातु । तथा ' सरस्वती ' देवी ' ददती ' इति ' पुष्टं ' पुनर्दात्री भवतु । ' पूषा ' भग ' ददातु ' । ' सविता राष्ट्रं ' ददातु । ' बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं ' ' ददत् ' प्रयच्छन् भवतु । ' इंद्रो बलम् ' मह्यम् ददातु । ' मित्र क्षत्रम् ' मह्यम् ददातु । ' वरुण ' साम्राज्यम्, ' सोमो ' राज्यम्, अग्निरन्नाद्यम् च मह्यम् प्रयच्छत्वित्यर्थ । एवम् याज्यानुवाक्याभ्याम् प्रार्थितास्ते देवा अन्नाद्यादीनां पुन प्रदानाय ' अध्रियत ' अंगीकृतवत ॥ ७ ॥

सैतानुपहोमानित्यादि । प्रधानयागसमीपे स्विष्टकृत पूर्वं होतव्या होमा उपहोमा । तानप्येतान् ' सा '

(त्सो) सोमो राजा राजपतिः । (ती) राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सोमऽ उदक्रामत्पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥
(इ) व्वरुणः सम्म्राट्सम्म्राट्पतिः । साम्म्राज्यमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय व्वरुणऽउदक्रामत्पुनरस्यै साम्म्राज्यमददात् ॥ १० ॥
(न्मि) मित्रः क्षत्त्रं क्षत्त्रपतिः । क्षत्त्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय मित्रऽउदक्रामत्पुनरस्यै क्षत्त्रमददात् ॥ ११ ॥
(द्रि) इन्द्रो बलं बलपतिः । (ब्रु) बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादायेन्द्रऽउदक्रामत्पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

" सोमो राजा राजपती राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादाय सोम उदक्रामत् । पुनरस्यै राज्यमददात् ॥ ९ ॥
" वरुणः सम्राट् सम्राट्पतिः साम्राज्यमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "-इति । आहुतिमेवादाय वरुण उदक्रामत् । पुनरस्यै साम्राज्यमददात् ॥ १० ॥
"मित्रः क्षत्र क्षत्रपतिः क्षत्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा"-इति । आहुतिमेवादाय मित्र उदक्रामत् । पुनरस्यै क्षत्रमददात् ॥ ११ ॥
"इन्द्रो बलं बलपतिर्बलमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा"-इति । आहुतिमेवादायेन्द्र उदक्रामत् । पुनरस्यै बलमददात् ॥ १२ ॥

श्रीपश्यत् । अथ तानुपहोममन्त्रानपठन् तत्तदाहुत्या तस्य तस्यान्नाद्यादे परिक्रयेण प्राप्तिमाह-अग्निरन्नाद इत्यादि । अन्नमत्ति जाठररूपेण इति ' अन्नाद ' ' अन्नपति ' अन्नस्य प्रतिपालयिता ईदृश ' अग्नि ' ' अस्मिन् यज्ञे ' मूलभूते सति प्रागुपहृत मदीयमन्नाद्यम् ' मयि ' पुनर्दधातु धारयतु । तदर्थमिदम् हवि ' स्वाहा ' सुहुतमस्तु । एव होमे सति ' आहुतिमेव ' स्वीकृत्याग्निरुदक्रामत् उदगच्छत् । ' अस्यै ' श्रियै ' अन्नाद्यम् ' पुनरददात् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

सोमो राजेति द्वितीयो मन्त्र । राज्ञा पालयिता ' राजपति ' स्वयमपि ' राजा ' निग्रहानुग्रहक्षम स्वामी तादृश 'सोम ' । अस्मिन् यज्ञे इत्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

वरुणः सम्राडिति तृतीय उपहोममन्त्र । ये हि राजान स्वाज्ञया कृत्स्न भूमण्डल शासति ते सम्राज, तेषा पति ' सम्राट्पति ' स्वयमपि ' सम्राट् ' ईदृशो ' वरुण ' । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चतुर्थमुपहोममन्त्रमाह-मित्र. क्षत्रमिति । क्षत्रस्य क्षत्रियजाते पति स्वामी ' क्षत्रपति ' स्वयमपि ' क्षत्र ' क्षत्रियजात्यात्मक । ' क्षत्र ' क्षतत्राणसामर्थ्यम् । गतमन्यत् ॥ ११ ॥

इन्द्रो बलमिति पञ्चमो मन्त्र । बलस्य पालयिता ' बलपति ' । स्वयमपि बलात्मक ॥ १२ ॥

(हू) बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः । (र्त्रं) ब्रह्मवर्चसमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत्पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

(त्स) सविता राष्ट्रँ राष्ट्रपतिः । (ती) राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत्पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

(त्पू) पूषा भगं भगपतिः । (र्भं) भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत्पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥

(त्स) सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः । पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत्पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

(त्त्व) त्वष्टा रूपाणाम्ँ रूपकृद्रूपपतिः । (ती) रूपेण पशूनस्मि-

---

" बृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिर्ब्रह्मवर्चसमस्मिन् यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति । आहुतिमेवादाय बृहस्पतिरुदक्रामत् । पुनरस्यै ब्रह्मवर्चसमददात् ॥ १३ ॥

" सविता राष्ट्रं राष्ट्रपती राष्ट्रमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति । आहुतिमेवादाय सवितोदक्रामत् । पुनरस्यै राष्ट्रमददात् ॥ १४ ॥

" पूषा भग भगपतिर्भगमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति । आहुतिमेवादाय पूषोदक्रामत् । पुनरस्यै भगमददात् ॥ १५ ॥

" सरस्वती पुष्टिं पुष्टिपतिः पुष्टिमस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति । आहुतिमेवादाय सरस्वत्युदक्रामत् । पुनरस्यै पुष्टिमददात् ॥ १६ ॥

" त्वष्टा रूपाणां रूपकृद् रूपपती रूपेण पशूनस्मिन्यज्ञे मयि दधातु स्वाहा "–इति । आहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्रामत् । पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥

बृहस्पतिर्ब्रह्मेति षष्ठो मन्त्रः । ब्रह्मणो महतो वाङ्मात्मनो वा पतिर्ब्रह्मपतिः । स्वयमपि ब्रह्मात्मकः । ...न्तमन्यत् ॥ १३ ॥

सविता राष्ट्रमिति सप्तमो मन्त्रः । राष्ट्रस्य देशस्य पतिः पालयिता 'राष्ट्रपतिः' स्वयमपि 'राष्ट्र' राष्ट्रात्मकः ॥ १४ ॥

पूषा भगमित्यष्टमो मन्त्रः । भगस्य सौभाग्यस्य पतिः 'भगपतिः' । पूषा य मदीयं भगं पूर्वमगृह्णात् स 'भगं' 'अस्मिन् यज्ञे' इति सम्बन्धः ॥ १५ ॥

सरस्वती पुष्टिमिति नवमो मन्त्रः । पुष्टेः पोषस्य पतिः 'पुष्टिपतिः' । सरस्वती यां मदीयां पुष्टिमगृहीत् तां 'पुष्टिं मयि दधातु' इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

त्वष्टा रूपाणामिति दशमो मन्त्रः । गोमहिष्यादिपशुरूपाणां 'रूपकृत्' अवयवसन्निवेशस्वरूपस्य

न्यङ्गे मयि दधातु स्वाहेत्याहुतिमेवादाय त्वष्टोदक्रामत्पुनरस्यै रूपेण पशूनददात् ॥ १७ ॥

(त्ता) ता वाऽएताः। (०) दश देवता दश हवीꣳषि दशाहुतयो दश दक्षिणा दशंदशिनी विराट्छ्रीर्विराट्छ्रियाꣳ हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति। (न्त्यु) उपाꣳशु देवता यजति पञ्च प्रयाजा भवन्ति त्रयोऽनुयाजाऽ एकꣳ समिष्टयजुः पुष्टिमन्तावाज्यभागावग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमम् ॥ गयस्फानोऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः। सुमित्रः सोम नो भवेति सहस्रवत्यौ संयाज्ये नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु। द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥ उत नो ब्रह्मन्नविषऽ उक्थेषु देवहूतमः। शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमऽइति ॥ १९ ॥

ता वा एता दश देवताः। दश हवींषि। दशाहुतयः। दश दक्षिणाः। दशंदशिनी विराट्। श्रीर्विराट्। श्रिया हैतद्विराज्यन्नाद्ये प्रतितिष्ठति ॥ १८ ॥

तस्यै पंचदश सामिधेन्यो भवंति। उपांशु देवता यजति। पंच प्रयाजा भवंति। त्रयोऽनुयाजाः। एकं समिष्टयजुः। पुष्टिमंतावाज्यभागौ। "अग्निना रयिमश्नवत्पोषमेव दिवेदिवे। यशसं वीरवत्तमम्"। "गयस्फानोऽअमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्द्धनः। सुमित्रः सोम नो भव" इति। सहस्रवत्यौ संयाज्ये। "नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु। द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम्"। "उत नो ब्रह्मन्नविषऽउक्थेषु देवहूतमः। शन्नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः" इति ॥ १९ ॥

कर्ता। अत एव रूपाणां पति स्वामी ईदृशस्त्वष्टा 'रूपेण' विशिष्टान् 'पशून् मयि दधातु'। गतमन्यत् ॥ १७ ॥

देवताहविरादिहोमे गवां दशसंख्यामनूद्य स्तौति—ता वा एता इति। 'दश दक्षिणा' आहुतिदक्षिणात्वेन दश गाव अस्यामिष्टौ देया इत्यप्राप्तत्वाद्विधिः। दशंदशिनीति। प्रतिपाद दशभिरक्षरैः संख्यावती 'विराट्' सा च विराट् 'श्रीः' 'एतत्' एतया दशसंख्यविराड्रूपायां तस्यां 'श्रियां' 'अन्नाद्ये' एतदुपलक्षितेषु प्रागुदीरितेषु अन्नाद्यादिफलेषु च अनया इष्ट्या यजमानः 'प्रतितिष्ठति' ॥ १८ ॥

अथ तस्यामिष्टौ चोदकप्राप्तेषु अंगेषु कंचिद्विशेषं दर्शयितुं तान्यनुक्रामति—तस्यै पंचदश इति। विकृतिषु अनारभ्याधीतेन "सप्तदश सामिधेनीरन्वाह" इति वाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्यं नियमितम्। अत एवोक्तमापस्तम्बेन—"पंचदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशेष्टिपशुबन्धानाम्" इति। तस्य साप्तदश्यस्य नियमे

ता᳘ᳪँ᳘ हैतां᳘ गो᳘तमो रा᳘हूगणः । (णो) वि᳘दाञ्चकार᳘ स᳘ ह जनकं᳘ वै᳘देहं᳘ प्रत्युत्ससाद᳘ ता᳘ᳪँ᳘ हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्विये᳘ष ता᳘मु ह᳘ याज्ञवल्क्ये᳘ विवेद᳘ स᳘ होवाच᳘ सहस्रं᳘ भो याज्ञवल्क्य᳘ दद्मो य᳘स्मिन्वयं᳘ त्व᳘यि मित्र᳘विन्दामन्व᳘विदा᳘मेति᳘ विन्दते᳘ मित्र᳘ᳪँ᳘ राष्ट्र᳘मस्य भवत्य᳘प पुनर्मृत्युं᳘ जयति स᳘र्व᳘मायुरे᳘ति᳘ य᳘ऽएवं᳘ विद्वानेतयेष्ट्या य᳘जते᳘ यो᳘ वैतदेवं᳘ वेद᳘ ॥ २० ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-१ ॥ (९. ३.) ॥

ता हैता गोतमो राहूगणो विदाचकार । स ह जनकं वैदेहं प्रत्युत्ससाद । ता हाङ्गजिद्ब्राह्मणेष्वन्वियेष । तामु ह याज्ञवल्क्ये विवेद । स होवाच—सहस्रं भो याज्ञवल्क्य दद्मः । यस्मिन् वय

प्राकृत पाँचदश्यमेव प्रतिप्रसवार्थं विधीयते । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. २। ३। ६२। वा)। उपांशु देवतेति । आन्याधा प्रधानदेवता 'उपांशु भवति' । तद्वाचिन आन्यादिशब्दान् उपांशूच्चरेदित्यर्थ । दर्शपूर्णमासविकृतित्वानयनाय इदमगाना प्रयाजादीनामत्र सिद्धवदनुवचनम् । न हि प्रयाजादीनां पचत्त्वादिसङ्ख्यानियमवर्ता मन्त्रसङ्ख्यांतर प्रसक्तमस्ति । 'पुष्टिमतौ' पुष्टिशब्दयुक्ताबाज्यभागौ कार्यौ । तयो पुष्टिमत्त्व याज्यानुवाक्यालिङ्गवशान्नामधेय भवति । ते याज्यानुवाक्ये दर्शयति—अग्निना रयिमिति । 'अग्निना' देवतया 'रयि' धन 'अश्नवत्' यजमान प्राप्नुयात् । तस्य धनस्य 'दिवेदिवे' प्रतिदिवस 'पोषम्' अतिवृद्धिमेव प्राप्नोति । न तु क्षयम् । तथा 'वीरवत्तमम्' वीरा पुत्रा तदतिशयेन तद्युक्तम् । 'यशस' यश शब्द अतोदात्त पुँल्लिङ्ग । उक्तलक्षण यश प्राप्नोतीत्यर्थ । एषा आग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या । अथ सौम्यस्य गयस्फान इत्येषा । गय इति गृहनाम । तस्य वर्द्धयिता 'अमीवा' रोगास्तेषां हन्ता । वसुनो धनस्य लम्भयिता । पुष्टे पोषस्य वर्द्धयिता । हे 'सोम !' एवङ्गुणविशिष्टस्त्व 'न' अस्माक 'सुमित्र' शोभनसख्ययुक्त 'भव' । अथास्यामिष्टौ स्विष्टकृद्भागस्य याज्याऽनुवाक्ये विधत्ते—सहस्रवत्यौ सयाज्ये इति । स्विष्टकृद्याज्यानुवाक्ययो 'सयाज्ये' इति सञ्ज्ञा सूचितेति । सयाज्ये सौविष्टकृती प्रतीयादिति । त चात्र 'सहस्रवत्यौ' सहस्रयुक्ते भवत । ते एव दर्शयति—नूनो रास्वेति । हे 'अग्न !' 'न' अस्मभ्य 'नु' क्षिप्र 'वसु' धन 'रास्व' देहि । "रा दाने (धा. पा अ प ४७) इति धातु । कीदृश 'सहस्रवत्' सहस्रसङ्ख्यायुक्तम् । तोकमिति अपत्यनाम । बहुत्वयोगेनम् । पुष्ट्या पोषणेन युक्तम् । धुमदानियुक्तम् । 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेत 'वर्षिष्ठं' वृद्धतमम् 'अनुपक्षितम्' उपक्षयरहितम् । उत नो ब्रह्मन्निति याज्या । हे अग्ने ! 'देवहूतम' देवानामाह्वाता त्व 'उकथेषु' शस्त्रेषु सत्सु 'न' अस्मान् 'अविष' रक्ष । अवतर्लेटि रूपम् । अपि च 'मरुद्वृध' मरुतां देवानां वर्द्धयिता । यद्वा मरुता वायुना वर्द्धित 'न' अस्मभ्य 'सहस्रसातम' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता सन् 'श' सुख यथा भवति तथा 'शोच' दीप्यस्वेति ॥ १९ ॥

अस्या इष्टेर्मित्रविन्दति नाम निर्वक्तु संप्रदायागतिमाह—ता हैतामिति । 'तां' तादृशीं एतामुक्ताम् इष्टिं रहूगणस्य पुत्रो गोतम ऋषि 'विदाचकार' प्रयत्न ददर्श । 'स' च विदेहदेशाधिपतिं जनकाख्य राजान

अथातो हविषः समृद्धिः । षड्ढ वै ब्रह्मणो द्वारोऽग्निर्वायुरापश्चन्द्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥

स यऽ उपदग्धेन हविषा यजते । (तेऽग्नि) अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति ॥ २ ॥

त्वयि मित्रविन्दामन्वविदामेति । विन्दते मित्रम् । राष्ट्रमस्य भवति । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते । यो वैतदेवं वेद ॥ २० ॥

हविरादिसमृद्ध्यभिधायकं ब्राह्मणम् ।

अथातो हविषः समृद्धिः । षड् ह वै ब्रह्मणो द्वारः । अग्निर्वायुरापश्चंद्रमा विद्युदादित्यः ॥ १ ॥

स य उपदग्धेन हविषा यजते, अग्निना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २ ॥

' प्रति उत्ससाद ' उत्सन्ना बभूव । स जनकः तामिष्टिं वेदागाभिज्ञेषु ' ब्राह्मणेषु ' 'अन्वियेष' अन्विष्टवान् । तामिष्टिं ' याज्ञवल्क्ये ' महर्षौ ' विवेद ' आलेभे । अनन्तरं 'स.' खलु जनकः ' उवाच ' भो ' याज्ञवल्क्य !' सहस्रसंख्याकं धनं तुभ्यं ' दद्मः ' प्रयच्छाम. । यस्मिंस्त्वयि मित्रविंदाख्यामिमामिष्टिं ' अन्वविदाम ' अन्विष्य आलभामहे अतो ' मित्रं विंदते ' लभते अनयेति ' मित्रविंदा ' नाम संपन्नम् । पुराकल्पव्याजेन साधारण्येन विहितायामिष्टौ अधिकारिणं उपसंहारव्याजेन दर्शयति—विंदते मित्रमिति । एवमुक्तप्रकारेण ब्राह्मणार्थं ' विद्वान् ' ' यः ' यजमान. ' एतया इष्ट्या यजते ' ' यो वा ' एतदर्थजातम् ' एवं वेद ' जानाति सः ' मित्रं विंदते ' लभते । ' अस्य राष्ट्रं ' स्वकीयं ' भवति ' । ' पुनर्मृत्युमपजयति ' सकृद् मृत्वा पुनरमर्त्यात्मके स्वर्गे लोके सुखेन वर्तते । सर्वमखण्डितं आयुर्जीवनं प्राप्नोति ॥ २० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे चतुर्थोऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ४ । ३) ॥

दाहविपतनादिदोषदुष्टस्यापि हविषः समृद्ध्युपायं उपासनं विधित्सुः प्रतिजानीते—अथातो हविषः समृद्धिरिति । येनोपायेन 'हविषः समृद्धिः ' भवति स उच्यत इत्यर्थः । विधित्सितस्योपासनस्य विषयभूतमुपास्यं प्रतिपादयति—षड्ढ वा इति । 'ब्रह्मण.' ब्रह्मलोकस्य 'द्वारः' द्वाराणि 'षट् ' भवति । तानि चाग्न्यादीनि ॥ १ ॥

तत्र यतोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वारं ततः तेनोपदग्धो हविर्भागः अग्न्यात्मत्वेन ' द्वारेण ' ब्रह्मलोकप्राप्त्युपाय इत्याह—स य उपदग्धेनेति । तस्य विदुषो न केवलं ब्रह्मप्रपदनमात्रं, अपि तु तत्सायुज्यादिकमपि फलमित्याह—सोऽग्निना ब्रह्मणो द्वारेणेति ॥ २ ॥

१–मित्रविन्द। श्रीराष्ट्रमिव पुष्कामस्य । का. श्रौ. सू. ५ । १०७ ।

(स्यु) अथ यो व्विपतितेन हविषा यजते । व्वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स व्वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति ॥ ३ ॥

(स्यु) अथ योऽश्रृतेन हविषा यजते । (तेऽद्भि) अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति ॥ ४ ॥

(स्यु) अथ यऽउपरक्तेन हविषा यजते । चन्द्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स चन्द्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति ॥ ५ ॥

(स्यु) अथ यो लोहितेन हविषा यजते । व्विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते स व्विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकतां जयति ॥ ६ ॥

अथ यो विपतितेन हविषा यजते, वायुना ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स वायुना ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्य सलोकता जयति ॥ ३ ॥

अथ योऽशृतेन हविषा यजते, अद्भिर्ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । सोऽद्भिर्ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता जयति ॥ ४ ॥

अथ य उपरक्तेन हविषा यजते, चंद्रमसा ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स चद्रमसा ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्य सलोकता जयति ॥ ५ ॥

अथ यो लोहितेन हविषा यजते, विद्युता ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स विद्युता ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकता जयति ॥ ६ ॥

वायुर्ब्रह्मद्वारमित्याद्युपासनस्य फलमाह—अथ यो विपतितेनेति । 'य' यजमान प्रमादाद्विपतितेन भूमौ पतितेन 'हविषा यजते', तत्र विपतनक्रियाया वाय्वधीनत्वात् वायोर्बुद्धिस्तत्र कार्या । स च वायुरूपेण 'ब्रह्मणो द्वारेण' 'प्रतिपद्यते' । तेन ब्रह्मणा 'सायुज्यम्' एकीभाव 'सलोकता' समानलोकतां 'जयति' । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३ ॥

अथ योऽशृतेनेति । 'य' यजमान अशृतेनापक्वेन 'हविषा यजते' । तत्राशृतत्व जलावयवकृतमिति तद्बुद्धिस्तत्र कार्या । तस्य फलमाह—अद्भिर्हेति । गतप्रायमेतत् ॥ ४ ॥

अथ य उपरक्तेनेति । 'अथ य' यजमान 'उपरक्तेन' उपरितनपतितानिमगुणेन 'हविषा यजते' । तत्र हविष उपरक्तत्व यत् तत् चन्द्रबिम्बमध्यगमिति, तत्र तद्बुद्धि कार्या । चंद्रमसा ह स इत्यादि पूर्ववत् योज्यम् ५

अथ यो लोहितेनेत्यादि । 'य' यजमान 'लोहितेन' सर्वतो रक्तवर्णेन 'हविषा यजते' । तत्र लोहितत्व विद्युद्धर्म इति तद्बुद्धिस्तत्र कार्या । विद्युता हेत्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यः सुश्रृतेन हविषा यजते । (त॒ऽ) आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते सुऽ आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयति सैषा हविषः समृद्धिः स यो हैवमेताꣳ हविषः समृद्धिं वेद सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

(त्य) अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । (यं) यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तदथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तदथ यत्सङ्कसुकꣳ श्रियाऽअस्य तदथ यत्सम्पन्नꣳ स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

(त्स) स यदि मन्येत । न्यूनम्मे यज्ञेऽभूदिति प्रजननम्मऽ एतत्प्रजनिष्यऽ इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥

अथ यः सुश्रृतेन हविषा यजते, आदित्येन ह स ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्यते । स आदित्येन ब्रह्मणो द्वारेण प्रतिपद्य ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां जयति । सैषा हविषः समृद्धिः । स यो हैवमेतां हविषः समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन हैवास्य हविषेष्टं भवति ॥ ७ ॥

अथातो यज्ञस्य समृद्धिः । यद्वै यज्ञस्य न्यूनं प्रजननमस्य तत् । अथ यदतिरिक्तं पशव्यमस्य तत् । अथ यत्संकसुकं श्रिया अस्य तत् । अथ यत्संपन्नं स्वर्ग्यमस्य तत् ॥ ८ ॥

स यदि मन्येत । न्यूनं मे यज्ञेऽभूदिति । प्रजननं म एतत् । प्रजनिष्य इत्येव तदुपासीत ॥ ९ ॥

इत्यमपाकातिपाकहविषामुपासनानि उक्तानि । सुश्रृतहविर्विषयमाह—अथ यः सुश्रृतेनेति । सुष्ठु सम्यक् श्रृतेन ' हविषा ' पुरोडाशादिना ' यः यजते ' तत्र सम्यक् पाक आदित्यधर्मः, अतस्तत्र हविषि आदित्यबुद्धिः कार्या । आदित्येनेत्यादि पूर्ववत् । एवमुपदग्धादीनां हविषां या इय अन्याद्यात्मकता उक्ता ' सा एषा हविष समृद्धिः ' । सा उपासकस्यैव उक्तफलहेतुरित्याह—स यो हैवमेतामिति । उपदाहादिदोषस्यापि समृद्धिरूपेण वेदनात् ' अस्य ' विदुषः ' सर्वसमृद्धेनैव हविषा ' याग. कृतो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्थं हविषः समृद्धिमुपपाद्य, अथ तत्साध्यस्य यज्ञस्यापि न्यूनत्वादिदोषपरिहाराय समृद्धिं वक्तु प्रतिजानीते—अथातो यज्ञस्य समृद्धिरिति । यतो वक्ष्यमाणप्रकारेण न्यूनत्वादिदोषा. परिह्रियन्ते अत कारणात् यज्ञस्य समृद्धिरभिधीयत इत्यर्थः । अथ तां समृद्धिं वक्तुं न्यूनत्वादिधर्माणां तावत् यज्ञावयवत्वमाह—यद्वै यज्ञस्येति । ' यद्वै ' यत् खलु यज्ञसंबधि ' न्यून ' प्रमादादननुष्ठितमङ्गम् । ' तदस्य ' यज्ञस्य ' प्रजनन ' प्रजोत्पत्तिसाधनमिन्द्रियम् । ' अथ ' यज्ञसंबधि ' यदतिरिक्त ' प्रमादादनुष्ठितमङ्गम । ' तत्पशव्य ' पशुहितम् । ' यत् संकसुक ' दोषसमिश्रमङ्ग कृत ' श्रिये अस्य तत् ' । ' अथ यत् सपन्न ' सम्यगनुष्ठित कर्म ' तदस्य ' यज्ञस्य ' स्वर्ग्य ' स्वर्गप्राप्त्युपायभूत रूपम् ॥ ८ ॥

अथ एतदुपजीवनेन यज्ञसमृद्ध्यर्थं तदुपास्तिमाह—स यदि मन्येतेति । ' स. ' यजमानः ' यदि मन्येत '

(ता) अथ यदि मन्येत । (ता) अतिरिक्तं मे यज्ञेऽभूदिति पशव्यम्मऽ एतत्पशुमान्भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥ १० ॥

(ता) अथ यदि मन्येत । सङ्कुसुकम्मे यज्ञेऽभूदिति श्रियै मऽएतदा मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११

(ता) अथ यदि मन्येत । सम्पन्नम्मे यज्ञेऽभूदिति स्वर्ग्यम्मऽ एतत्स्वर्गंलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत सैषा यज्ञस्य समृद्धिः स यो हैवमेतां यज्ञस्य समृद्धिं वेद सर्व्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्टं भवति ॥ १२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-२ ॥ (४. ४.) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११-४ ॥

अथ यदि मन्येत । अतिरिक्त मे यज्ञेऽभूदिति । पशव्य म एतत् । पशुमान् भविष्यामीत्येव तदुपासीत ॥ १० ॥

अथ यदि मन्येत । सकसुक मे यज्ञेऽभूदिति । श्रियै म एतत् । आ मा श्रीस्तेजसा यशसा ब्रह्मवर्चसेन परिवृता गमिष्यतीत्येव तदुपासीत ॥ ११ ॥

अथ यदि मन्येत । संपन्न मे यज्ञेऽभूदिति । स्वर्ग्यं म एतत् । स्वर्गलोको भविष्यामीत्येव तदुपासीत । सैषा यज्ञस्य समृद्धिः । स यो हैवमेता यज्ञस्य समृद्धिं वेद । सर्वसमृद्धेन हैवास्य यज्ञेनेष्ट भवति ॥ १२ ॥

जानीयात् । मदीये ' यज्ञे ' 'न्यून' किमपि अननुष्ठितमिति । तदानीं स यजमान 'मे' मदीय ' एतत् न्यून ' यज्ञसबधि ' प्रजनन ' प्रजासाधनम् । अत अह ' प्रजनिष्ये ' पुत्राद्यात्मना प्रकर्षेण जनिष्ये इति अनेन रूपेण तन्न्यूनमुपासीत जानीयात् ध्यायेद्वा । अनया उपासनया न्यूनत्वदोषपरिहारे सति यज्ञसमृद्धिर्भवतीति भाव ॥ ९ ॥

अथातिरिक्तस्योपास्त्या यज्ञसमृद्धिमाह—अथ यदि मन्येतेति । यज्ञफलविशेषात्मरूपेणातिरिक्तस्योपासनात् अतिरेकदोषपरिहारेण यज्ञसमृद्धिर्भवतीत्यर्थ ॥ १० ॥

अथ सकसुकत्वदोषस्य उपास्त्या यज्ञस्य समृद्धिमाह—अथ यदि मन्येतेति । पूर्ववद्योज्यम् । श्रियै म एतदिति । ' एतत् ' सकसुकदोषसनिश्रमंगम् ' मे ' मम ' श्रियै ' श्रस्यै अतो मां सा ' श्री ' ' तेजसा ' शरीरकान्त्या ' यशसा ' कीर्त्या ' ब्रह्मवर्चसेन ' ब्रह्मतेजसा ' परिवृता ' वेष्टिता सती ' आगमिष्यति ' इत्यनेन प्रकारेण ' तत् ' सकसुकदोषसनिश्रयज्ञांगम् ' उपासीत ' तेन च स दोषो निवर्तेत इत्यर्थ ॥ ११ ॥

अथ न्यूनातिरिक्तदोषस्योपासनया समीकरणमुक्त्वा सम्यगनुष्ठितस्यापि अंगस्याधिकफलसिद्ध्यर्थं उपा-

तनमाह—अथ यदि मन्येतेति । स्पष्टमेतत् । प्रतिज्ञाता यज्ञसमृद्धिं निगमयति—सैषा यज्ञस्य समृद्धिरिति । तत्र समृद्धिरूपवेदनस्य फलमाह—स यो हैवमेतामिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (११-४-४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधीन्पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणः शिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमयमतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनघः शार्करं शार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ४) ॥

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

उर्व्वशी हाप्सराः । पुरूरवसमैडञ्चकमे तुᳫँ ह विन्दमानोवाच त्रिः स्म माऽह्नो वैतसेन दण्डेन हतादकामाᳫँ स्म मा निपद्यासै मो स्म त्वा नग्नं दर्शमेष वै न स्त्रीणामुपचारऽ इति ॥ १ ॥

सा हास्मिञ्ज्योगुवास । (सा) अपि हास्माद्गर्भिण्यास तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवास ततो ह गन्धर्व्वाः समूदिरे ज्योग्वाऽ इयमुर्व्वशी मनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयम्पुनरागच्छेदिति तस्यै हाविरुर्ण्युरणा शयनऽ उपबद्धाऽऽस ततो ह गन्धर्व्वोऽन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥ २ ॥

आश्वत्थ्योररण्योरुत्पत्तिख्यापकं ब्राह्मणम् ।

उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैडं चकमे । तं ह विंदमानोवाच । त्रिः स्म माऽह्नो वैतसेन दंडेन हतात् । अकामां स्म मा निपद्यासै । मो स्म त्वा नग्नं दर्शम् । एष वै नः स्त्रीणामुपचार इति ॥१॥

सा हास्मिन् ज्योगुवास । अपि हास्माद्गर्भिण्यास तावत् । ज्योग्घास्मिन्नुवास । ततो ह गंधर्वाः

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ दर्शपूर्णमासौ प्रकाश्य तदङ्गभूतान् चातुर्मास्यादीन् प्रकाशिष्यन् तत्राग्निमन्थनसद्भावात् तत्साधनभूतयोररण्योरश्वत्थविकारभूतयोर्निर्मितिविधिसु तदर्थमाख्यायिकां रचयति—उर्वशी हाप्सरा इति । इला नाम मनोर्दुहिता । तस्यां सोमपुत्रेण बुधेनोत्पादित ऐडाख्यः पुत्र 'पुरूरवस' राजानं ज्ञानवत्त्वात् मनुष्यभाव प्रमादर्शयन्त्या 'अप्सराः' देवस्त्री 'चकमे' कामितवती । तत 'तं' पुरूरवसं 'विंदमाना' उवाच' उक्तवती । तदुक्तिप्रकारमाह—त्रिः स्म माऽह्न इति । हे पुरूरव !'अह्न' दिवसस्य त्रिवारं 'मा' मां 'वैतसेन' 'दंडेन' पुत्रजननेन 'हतात्' ताडयस्व । वैतस इति पुत्रजननस्य नाम । उक्तं हि यास्केन "शेपो वैतस इति पुत्रजननस्य" (निरु. ३।२१।१) इति । तथा 'अकामां' कामरहितां सुरताभिलाषरहितां च मां 'मा स्म निपद्यासै' निगृह्य न प्राप्नुयाः । तथा 'नग्नं' आच्छादनरहितं त्वां 'मो स्म दर्शम्' नैव पश्येयम् । एतन्नियम यावन्नियमेन करिष्यसि तावदहं तव जाया भविष्यामि । 'एष वै' एतादृश खलु नोऽस्माकं 'स्त्रीणां' 'उपचार' परिचर्या, इतिशब्दः उर्वशीवाक्यपरिसमाप्ती ॥ १ ॥

सा हास्मिन्नित्यादि । एवं कृतनियमा 'सा' उर्वशी 'अस्मिन्' पुरूरवसि 'ज्योक्' चिरकाल 'उवास' निवासं कृतवती । 'अपि' खलु अस्य पुरूरवसः तावता कालेन 'गर्भिण्यास' गर्भयुक्ता

सा होवाच । (चा) अवीरऽइव बत मेऽजनऽइव पुत्रꣳ हरन्तीति द्वितीयं प्रमेथुः सा ह तथैवोवाच ॥ ३ ॥

(छा) अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथन्नु तदवीरङ्कथमजनꣳ स्याद्यत्राहꣳ स्यामिति स नग्नऽएवानूत्पपात चिरन्तन्मेने यद्वासः पर्य्यधास्यत ततो ह गन्धर्व्वा विद्युतञ्जनयाञ्चक्रुस्तं यथा दिवैवं नग्नं ददर्श ततो हैवेयं तिरोबभूव पुनरैमीत्येत्तिरोभूताꣳ सऽआध्या जल्पन्कुरुक्षेत्रꣳ समया चचारान्यतःप्लक्षेति बिसवती तस्यै हाध्यन्तेन वव्राज तद्ध ताऽअप्सरसऽआतयो भूत्वा परिपुप्लुविरे ॥ ४ ॥

समूदिरे । ज्योग्वा इयमुर्वशी मनुष्येष्ववात्सीत् । उपजानीत । यथेयं पुनरागच्छेदिति । तस्यै हाविद्वयुरणा शयन उपबद्धाऽऽस । ततो ह गंधर्वा अन्यतरमुरणं प्रमेथुः ॥ २ ॥

सा होवाच । अवीर इव बत मेऽजन इव पुत्रं हरंतीति । द्वितीयं प्रमेथुः । सा ह तथैवोवाच ॥ ३ ॥

अथ हायमीक्षाञ्चक्रे । कथं नु तदवीरं कथमजनं स्यात्, यत्राहं स्यामिति । स नग्न एवानूत्पपात । चिरं तन्मेने, यद्वासः पर्यधास्यत । ततो ह गंधर्वा विद्युतं जनयाचक्रुः । तं यथा दिवैवं

बभूव । नात्रपर्यंत श्चिरकाल अस्मिन्नुवासेत्यर्थः । एवमुर्वश्या चिरकाल मनुष्यलोकस्थायिन्या तद्विरहमसह-मानैर्गंधर्वै कृत तद्धरणोपाय दर्शयति—ततो ह गंधर्वा इत्यादिना । ततस्तस्मात् उर्वश्या मनुष्योपभोगात् हेतो ' गंधर्वा ' सभूय ' समूदिरे ' संवाद मत्रालोचन कृतवत । कथमियमुर्वशी ' मनुष्येषु ' ' ज्योक् ' चिरकाल ' अवात्सीत् ' वासमकार्षीत् । यथा येन प्रकारेण इयमस्मा पुनरागच्छेत्, त प्रकार ' उपजानीत ' पर्यालोचयत । एतस्मिन्नवसरे तस्या खलु उर्वश्या शयनप्रदेशे ' द्वयुरणा ' द्वावुरणौ बालकौ मेषौ यस्या-स्तादृशी अविमेषी ' उपबद्धा आस ' उपनिबद्धा बभूव । तौ द्वावुरणौ उर्वश्या पुत्र वेन पालितौ । ' तत ' संवादानतर एतज्जानाना ' गंधर्वा ' तयो ' अन्यतरमुरण ' ' प्रमथ्य ' अपजह्रु ॥ २ ॥

सा होवाचेत्यादि । तस्मिन्नुरणे अपहृते सति ' सा ' उर्वशी ' उवाच ' उक्तवती । ' अवीरे ' वीरपुरुष-रहिते ' इव ' देशे ' अजने ' जनरहिते ' इव ' देशे मदीय उरणरूप ' पुत्र हरंतीति ' ' बत ' खेदे । एव-मुक्तेऽपि पुरूरवास्तूष्णीं स्थितवान् । ततो गंधर्वा द्वितीयमप्युरण ' प्रमेथ्य ' अपजह्रु । ' सा ' खलु उर्वशी पुनरपि ' तथैवोवाच ' वीरपुरुषरहित देशे जनरहितदेशे यथा चौरादयो मदादिधनमपहरति तथा मदीय पुत्र-स्थान स्वीकृत उरणद्वय गंधर्वा अपजह्रु इति ॥ ३ ॥

एवमस्या विलपत्यां सत्यां पुरूरवा किं कृतवानिति तदाह—अथ हायमीक्षाचक्रे इति । ' अथ ' अनन्तर 'अथ' समीपे शयान पुरूरवा 'ईक्षांचक्रे' पर्यालोचितवान् । ' यत्र ' यस्मिन् स्थाने ' अह स्याम् ' भवेयम् । तत्स्थान ' कथ नु ' केन खलु प्रकारेण ' अवीर ' वीररहित तत् ' कथं वा ' ' अजन ' जनरहित ' स्यात् '

१—' ऐव ' इति साधीयान् । ' एव ' इति प्रमादाद्वर्णव्यत्यासाद्वा जात प्रतिभाति ।

तऽऊँ हैयं ज्ञात्वोवाच ।(चा) अयं वै स मनुष्यो यस्मिन्नहमवात्समिति ता होचुस्तस्मै वाऽआविरसामेति तथेति तस्मै हाविरासुः ॥ ९ ॥

(स्ताऽऊँ) ताऽऊँ हायं ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे

नग्नं ददर्श । ततो हैवेय तिरोबभूव । पुनरेमीत्येत् । तिरोभूता स आध्या जल्पन् कुरुक्षेत्रं समया चचार । अन्यतःप्लक्षेति । बिसवती । तस्यै हाध्यंतेन वव्राज । तद्ध ता अप्सरस आतयो भूत्वा परिप्लुविरे ॥ ४ ॥

त हैय ज्ञात्वोवाच–अय वै स मनुष्यः, यस्मिन्नहमवात्समिति । ता होचुः । तस्मै वा आविरसामेति । तथेति । तस्मै हाविरासुः ॥ ९ ॥

ता हाय ज्ञात्वाऽभिपरोवाद । "हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवा-

---

एवमीक्षिता ' स ' पुरूरवा उर्वश्या सह शयन त्यक्त्वा ' नग्न ' विदनन ' एव ' सन् ' अनूत्पपात ' गंधर्वैः सह योद्धुमुपचक्राम । नग्न एवेत्यत्र कारणमाह–चिरं तन्मेन इति । ' वास पर्यधास्यत ' वास परिधान क्रियते इति यद्यस्ति, " तच्चिर मेने ' कालविलम्ब स्यादिति बुध्यते स्म । तस्मान्नग्न एवानूत्पपातेत्यर्थ । ततो ह गंधर्वा इत्यादि । ततोऽनतर ' गधर्वा ' नग्नमागच्छन्त पुरूरवस दृष्ट्वा उर्वशीसमयभगाय नभस्यैः तस्य दर्शनार्थ " विद्युत जनयाचक्रु ' । तत्प्रभया ' यथा दिवा ' अहनि ' एव ' ' त ' पुरूरवस ' नग्न ' उर्वशी ' ददर्श ' दृष्ट्वा च मम समयभगो जात इति अनन्तरमेव इयमुर्वशी ' तिरोबभूव ' अदृश्या बभूव । ' पुनरेमि ' आगच्छामि ' इति ' ब्रुवाणा ' एत् ' स्वर्गलोकमागच्छत् । पुन. पुरूरवसा कृन दर्शयति– तिरोभूतामिति । ' तिरोभूता ' अतर्हिता उर्वशी ' स ' पुरूरवा ' आध्या ' विरहजनिता मन पीडा आधि , तया ' जल्पन् ' प्रलपन् ' कुरुक्षेत्र ' ' समया ' " अभित परित समया " (पा. सू. २।३।२ वा.) इति समयायोगे द्वितीया । कुरुक्षेत्रस्य समीपे ' चचार ' उर्वशी द्रष्टुकामो भ्रमण कृतवान् । अन्यतःप्लक्षे-त्यादि । तत्र कुरुक्षेत्रे एकत्र देशे ' अन्यत प्लक्षा ' नाम ' बिसवती ' पद्मिनी सरसी ' तस्यै हाधि ' तस्या समीपदेशे ' अंतेन ' अन्तिकेन तटप्रदेशेन ' वव्राज ' गतवान् । अथोर्वश्या पुन प्रादुर्भावमाह–तद्ध ता अप्सरस इति । ' तद्ध ' तत्र खलु अन्यत प्लक्षाख्ये सरसि ' ता ' उर्वशीप्रमुखा ' अप्सरस ' ' आतय ' जलचरपक्षिविशेषस्यैषा सञ्ज्ञा, तद्रूपा ' भूत्वा ' ' परिप्लुविरे ' परिप्लवन जलक्रीडा कृतवत्य ॥ ४ ॥

एतस्मिन्नन्तरे तीरदेशे गच्छन्त ' त ' पुरूरवस ' ज्ञात्वा ' इयमुर्वशी सखीभि सह उक्तवती, ' अय ' खलु ' स मनुष्य ' ' यस्मिन्नह ' एतावन्त काल ' अवात्स ' उषितवत्यस्मि " वस निवासे " (धा. पा भ्वा. प. १०३०) इत्यस्माद्धातोर्लुङि लिपि "स. स्यार्धधातुके" (पा. सू. ७।४।४९) इति तत्वम् । ' ता ' सख्य एतद्वाक्य श्रुत्वा उक्तवत्य । किमिति ? ' तस्मै ' मनुष्याय ' नन् ' आविरसाम ' प्रादुर्भवामेति । ' तथेति ' परस्परमङ्गीकृत्य ' तस्मै ' पुरूरवसे ' आविरासु ' पक्षिरूप विहाय स्वकीयेन रूपेण प्रादुर्बभूवु ॥ ९ ॥

तत ' अयम् ' पुरूरवा अप्सरोमध्ये तामुर्वशीं ' ज्ञात्वा ' अभिलक्ष्य पराङ्मुख सन्नुवाद ' हये जाये '

व्युचाꣳसि मिश्रा कृणवावहै नु । न नौ मन्त्राऽअनुदितासऽ एते मयस्करन्परतरे च नाहन्नित्युप नु रम सं नु वदावहाऽ इति हैनां तदुवाच ॥६॥

तꣳ हेतरा प्रत्युवाच । किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसाम-ग्रियेव । पुरूरवः पुनरस्तम्परेहि दुरापना वातऽ इवाहमस्मीति न वै त्वं तदकरोर्यदहमब्रवं दुरापा वाऽ अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥ ७ ॥

वहै नु । न नौ मंत्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे च नाहन् "–इति । उप नु रम सं नुवदावहै, इति हैना तदुवाच ॥ ६ ॥

तं हेतरा प्रत्युवाच । " किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव । पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि"–इति । न वै त्वं तदकरोः । यदहमब्रवम् । दुरापा वा अहं त्वया एतर्ह्यस्मि, पुनर्गृहानिहि, इति हैवैनं तदुवाच ॥ ७ ॥

इति आवभाषे । तदेतत् उर्वशीपुरूरवसो उक्तिप्रत्युक्तिरूपं पञ्चदशर्चं सूक्तम् । तत्र " हये जाये " इत्यनेन पुरूरवसो वाक्यम् । अयमर्थः–उर्वश्याकुलितमनस्कतया अभिमुखीकरणार्थं हेशब्दं प्रयुञ्जानः 'हये' इति त्रिः येव प्रयुक्तवान्, हे 'जाये' 'मनसा घोरे' क्रूरहृदये इत्यर्थः । एवंभूते हे उर्वशि ! 'तिष्ठ' मा गाः । 'नु' अद्य 'वचांसि' पुरातनोपाख्यानि वाक्यानि 'मिश्रा' मिश्राणि उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण मिश्रीकृतानि 'कृणवावहै' आवां करवावहै । 'नौ' आवयोर्मंत्रा गुप्तभाषितानि रहस्योक्तिविशेषाः 'अनुदितास' अनुक्ता सन्त यन 'मय' सुखनामैतत् । (निरु ३ । ६ । ११) इति । सुखम् 'न करन्' न कुर्वन्ति । तथा 'परतरेऽहन् च' परस्मिन्नप्यहनि अनुक्ता एते सुखम् न कुर्वन्ति । अत हेतोस्तिष्ठ मा गा इत्यर्थः । अस्या ऋचोऽर्थमाविष्कुर्वन्ती श्रुतिः स्वयम् व्याचष्टे–उप नु रमति । हे जाये ! नु' अद्य 'उपरम' गमनान्निवर्तस्व । 'नु क्षिप्रम् आवाम्' संवदावहै मिश्रभाषणं करवावहै 'इति ह' एवमेव खलु एतया ऋचा एनामुर्वशीं पुरूरवा 'उवाच' । ६ ॥

तं हेतरा इत्यादि । 'इतरा' उर्वशी पुरूरवसम् 'प्रत्युवाच' 'किमेता वाचा कृणवा' इति । हे पुरूरव 'एता' एतया त्वदीयया अर्थशून्यया 'वाचा' 'किं कृणवा' अह किं कुर्याम् । समयभङ्गनिमित्तात् अहम् त्वत्सकाशात् 'प्राक्रमिषम्' प्रस्थानमकार्षम् । तत्र दृष्टान्त–सूर्योदयेन विनिवर्त्यमाना 'उषसां' मध्ये 'अग्रिया' अग्रे भवा पूर्वा उषा यथा प्रक्रामति न पुनरावर्तते, एवम् प्राक्रमिषमित्यर्थः । अतस्त्वं निराशो भूत्वा 'अस्तम्' गृहनामैतत् (निरु ३ । १३ । ९) इति । स्वकीयम् गृहम् 'पुन परेहि' पराङ्मुखो निवर्तस्व । अहम् पुनर्दुरापना आप्तुमशक्या । यस्मादहम् देवस्त्री त्वं मनुष्य । अत 'वात इव' यथा वातो गन्तु न शक्यते एव मत्प्राप्तिरपि दुष्करेत्यर्थः । इममृच श्रुतिर्व्याकरोति–न वै त्वमिति । " मो स्म त्वा नग्नं दर्शम् " इति 'यदहमब्रवम्' 'न' खलु 'त्वम्' 'तदकरो' । अतस्त्वया 'एतर्हि'

(आ) अथ हायं पुरूरवाऽ उवाच। सुदेवोऽ अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवाऽ उ। अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासोऽ अद्युरिति सुदेवोऽद्योद्बध्नीत प्र वा पतेत्तदेनं वृका वा श्वानो वाऽद्युरिति हैव तदुवाच ॥ ८ ॥

तꣳ हेतरा प्रत्युवाच। पुरूरवो मा मृथा मा प्रपतो मा त्वा वृकासोऽशिवासऽ उ क्षन्। न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणाꣳ हृदयान्येतेति मैतदादृथा न वै स्त्रैणꣳ सख्यमस्ति पुनर्गृहानिहीति हैवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

अथ हायं पुरूरवा उवाच। "सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ। अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः"—इति। सुदेवोऽद्योद्बध्नीत। प्र वा पतेत्। तदेनं वृका वा श्वानो वाऽद्युः। इति हैव तदुवाच ॥ ८ ॥

तं हेतरा प्रत्युवाच। "पुरूरवो मा मृथा मा प्रपतो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन्। न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता"—इति। मैतदादृथाः। न वै स्त्रैणं सख्यमस्ति। पुनर्गृहानिहि। इति हैवैनं तदुवाच ॥ ९ ॥

यद्विरूपाऽचरम् । (म्र्त्ये) मर्त्येष्ववसꣳ रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकꣳ सकृदह्नऽआश्नां ताडेवेदं तातृपाणा चरामीति तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पञ्चदशर्चम्बह्वृचाः प्राहुस्तस्यै ह हृदयमाव्यथाञ्चकार ॥ १० ॥

"यद्विरूपाऽचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः । घृतस्य स्तोकं सकृदह्न

" त्रिमतर्ङ्हृत्स्वीष "–(पा सू. १ । ३ । ११) इत्यात्मनेपदम् । " ह्रस्वादङ्गात् "–(पा. सू. ८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । एव ' मा प्रसते ' प्रसतन मा कृथा । " पद्ऌ गतौ "–(धा. पा. भ्वा. प. ८००) इत्यस्मात् " माङि लुङ् "–(पा. सू. ३ । ३ । १७५) इति लुङि च्लिश्चान् च्लेरङा-देशः । " पत पुम् " (पा सू. ७ । ४ । १९) इति पुमागमः । तथा ' अशिवास ' दुग्र ' वृकास ' वृकाः । उशब्दश्चार्थे । अरण्यश्वानश्च ' त्वा ' त्वां ' मा क्षन् ' मा मक्षयन्तु । " अद भक्षणे "–(धा. पा. अ. प. १) इत्यस्माल्लुङि " लुङ्सनोर्घस्लृ "–(पा. सू २ । ४ । ३७) इति घस्लादेशे " मन्त्रे घस "–(पा. सू २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । तत " गमहनजनखन० " (पा. सू. ६ । ४ । ९८) इत्यादिना उपधालोपः । वर्तमाने " न माङ्योगे " (पा सू. ६ । ४ । ७४) इत्यडभावः । ननु–आवयोः पूर्वं महत्सख्यमस्ति स्म तदिदानीं कुत्र गतं इत्याशङ्क्याह–न वै स्त्रैणा-नीनि । स्त्रियाः सम्बन्धीनि ' सख्यानि ' मित्रत्वानि न खलु ' सन्ति ' चिरकालस्थायीनि सख्यानि स्त्रीषु नावतिष्ठन्त इत्यर्थः । कुत एतदित्याह–सालावृकाणामिति । ' एता ' एतानि स्त्रैणानि स्त्रीसम्बन्धीनि मनांसि ' सालावृकाणा ' हृदयानि ' तद्वत् क्रूराणीत्यर्थः । इममर्थं श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे–मैतदादृथा इति । ' एतत् ' मत्प्राप्त्युपायचिंतनं मा कृथाः तद्विषयमादरं मा कार्षीः । ' न ' खलु ' स्त्रैण ' स्त्रीसम्बन्धि ' सख्य-मस्ति ' स्थिरतरं भवति । अतः पुनरस्मीयान् ' गृहान् ' गच्छेति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

इत्थं सहसा प्राप्तुकामं पुरूरवसं निराकृत्य उर्वशी स्वप्राप्त्युपायान्तरं तस्योपदेष्टुं तत्कृतमुपकारमावि-ष्करोति–यद्विरूपेत्यादि । यद्विरूपोत्पन्ना या मानुषसंसर्गात् विगतदेवरूपा सती ' मर्त्येषु ' मनुष्येषु मध्ये ' अचरम् ' अवर्तिषि । तदानीं ' रात्री ' रमयित्री ' चतस्रः शरदः ' " अत्यन्तसंयोगे द्वितीया "(पा. सू. २।३।५) इति संवत्सरचतुष्टयपर्यन्तं त्वत्समीपे ' अवसम् ' कृतनिवासाऽस्मि तस्मिन् वा समये ' अह्न ' एकस्य दिवसस्य सकृदेकवारं ' घृतस्य ' सर्पिषः ' स्तोकं ' बिन्दुं ' आश्नाम् ' अभुञ्जि । तत्र स्वभूतं घृत-मपिबम् इत्यर्थः । इदमिदानीं देवे देवत्वेऽपि सति 'तान्' (न्–१) वर्णलोपश्छान्दसः । तस्मादेव घृतस्तोकात् 'तातृपाणा' तृप्ता सती 'चरामि' निवसामि । अतस्त्वां न विस्मरामीत्यर्थः । एवमन्यासु ऋक्षु उर्वशीपुरूरवसो-रुक्तिप्रत्युक्ती द्रष्टव्ये इत्याह–तदेतदुक्तप्रत्युक्तं पंचदशर्चं बह्वृचाः प्राहुरिति । ' तदेतत् पंचदशर्चं ' सूक्त "हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे" इत्यादिकम् 'उक्तप्रत्युक्तं' पुरूरवस उक्तिं उर्वश्याः प्रत्युक्तिं ताभ्यामुपेतम् ' बह्-वृचा ' ऋक्शाखाध्यायिनः 'प्राहु' प्रकर्षेणाधीयते । "हये जाये" इत्युदाहृतव्यतिरिक्ताभ्यस्त्वन्या अन्या ऋचोऽपि

१–सम्प्रदायानुरोधेन मूलस्थ इति प्रतिपन्न " पञ्चदशर्चम् " इति श्रुतिवाक्यस्य । आश्वलायनानां तु एतत्सूक्तमष्टादशर्चम् शाकलसंहितायां तथाऽनुपलम्भात् । अत्र तन्मध्यस्थास्तु ऋच श्रुत्योदाहृता अन्या अवशिष्य ऋचस्तु ऋग्वेदे ८।५।१–११,१७–१८ इत्यत्रानुसन्धेया । नात्र विस्तरभियाऽद्रियन्ते ॥

सा हो॑वाच । संवत्सरत॒मी॒ᳪ᳭ रा॒त्रि॒मा॒ग॑च्छता॒त्तन्म॒ऽ ए॒काᳪ᳭ रा॒त्रि॒मन्ते॑ श॒यिता॒सेऽ जा॒तऽउ॑ ते॒ऽयं तर्हि॑ पु॒त्रो भ॑वि॒तेति॒ स ह॑ संवत्सरत॒मीᳪ᳭ रा॒त्रि॒मा॑जगा॒मेद्धि॑रण्यविमि॒ता॒नि॒ ततो॒ हैन॒मेक॑मूचु॒रेत॒त्प्रप॑द्य॒स्वेति॒ तद्धा॑स्मै॒ ता॒मुप॒प्र॒जि॒घ्युः ॥ ११ ॥

सा हो॑वाच । ग॒न्ध॒र्वा वै॑ ते॑ प्रा॒त॒र्व॒रं दा॒तार॒स्तं॒ वृ॒णा॒साऽ इति॒ तं वै मे॒ त्वमे॒व वृ॑णी॒ष्वेति॑ यु॒ष्मा॒क॒मे॒वै॒कोऽसा॒नीति॑ ब्रू॒ता॒दिति॒ तस्मै॑ ह प्रा॒त॒र्ग॒न्ध॒र्वा व॒रं द॑दुः स हो॑वाच यु॒ष्मा॒क॒मे॒वै॒कोऽसा॒नीति॑ ॥ १२ ॥

आश्वो ता देवेद् तात्पाणा चरामि " इति । तदेतदुक्तप्रत्युक्त पञ्चदशर्चं बह्वृचाः प्राहुः । तस्यै ह हृदयमाव्ययाञ्चकार ॥ १० ॥

सा होवाच । संवत्सरतमीं रात्रिमागच्छतात् । तन्म एकां रात्रिमन्ते शयितासे । जात उ तेऽयं तर्हि पुत्रो भवितेति । स ह संवत्सरतमीं रात्रिमाजगामेद्धिरण्यविमितानि । ततो हैनमेकमूचु-रेतत्प्रपद्यस्वेति । तद्धास्मै तामुपप्रजिघ्युः ॥ ११ ॥

सा होवाच-गन्धर्वा वै ते प्रातर्वरं दातारः । तं वृणासा इति । तं वै त्वमेव वृणीष्वेति । युष्माक-मेवैकोऽसानीति ब्रूतादिति । तस्मै ह प्रातर्गन्धर्वा वरं ददुः । स होवाच-युष्माकमेवैको-ऽसानीति ॥ १२ ॥

अथानुमन्त्रेया इत्यर्थः । समनन्तरोक्ता या ऋचः तासां तात्पर्यमाह-तस्यै ह हृदयमिति । एवं पुरूरवसा स्नेहप्रवाहेन उक्ते सति तस्या उर्वश्याः ' हृदयं ' मनः 'आव्ययाञ्चकार' विगलत्काठिन्यं बभूव । " घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नाम् " इति तत्कृतस्योपकारस्य स्मरणात् ॥ १० ॥

सा होवाचेत्यादि । इत्थमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विलीनहृदया उर्वशी ' उवाच ' पुरूरवसं प्रत्युक्तवती । ' संव-त्सरतमीं ' संवत्सरस्य पूरणीं अन्तिमां रात्रिं ' आगच्छतात् ' तत्र ' मे ' मम ' अन्ते ' अन्तिके निकटे तामेकां रात्रिं ' शयितासे ' शयनं करिष्यसि । शीङो लुटि रूपम् । 'तर्हि' तदा सति ' ते ' त्वदीयोऽयमेष्यन् ममोदरे गर्भरूपेण वर्तमानः ' पुत्रो जातो भविता ' भविष्यति । भवतेर्लुट् । एवमुर्वश्योक्तः ' स ' पुरूरवाः संव-त्सरतमीं 'रात्रिम् आजगाम' संवत्सरकालं स्थित्वा तस्यान्तिमां रात्रिमवगम्य 'हिरण्यविमितानि' हिरण्यविनिर्मि-तानि सौधानि आजगामैव । ततस्तस्मादागमनादनन्तरम् ' एनं ' पुरूरवसं तत्रत्या जना ' इदमेकमूचु ' एतत्स्थानं 'प्रपद्यस्व' आरोहेति । तद्धेति । स प्रासादे स्थितः । तत्र तस्मै पुरूरवसे तामुर्वशीम् 'उपप्रजिघ्युः' प्रेषितवन्तः । " हि गतौ वृद्धौ च " (धा. पा. स्वा. प. ११) इत्यस्मात् लिटि रूपम् ॥ ११ ॥

सा होवाचेति । ' सा ' पुनः पुरूरवसं प्राप्य एवमब्रवीत्-हे पुरूरवः ! ' ते ' ' प्रातर्गन्धर्वाः वरम् ' ' दातारः ' दास्यन्ति । ' तं ' वरम् त्वदभिलषितमर्थं ' वृणासै ' प्रार्थयस्वेति । अथ पुरूरवा आह-तं वा इति । हे उर्वशि ! ' मे ' मदीयम् ' तं ' वरम् अहम् न जानामि त्वमेव मदर्थं ' वृणीष्वेति ' देवेष्वपेक्षितं

ते होचुः । (नं) न वै सा मनुष्येष्वग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति ययेष्ट्वाऽस्माकमेकः स्यादिति तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुरनेनेष्ट्वाऽस्माकमेको भविष्यसीति तञ्च ह कुमारञ्चादायावव्राज सोऽरण्यऽ एवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय पुनरैमीत्येत्तिरोभूतं योऽग्निरश्वत्थं तं या स्थाली शमीं ताᳪं स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥

ते होचुः । संवत्सरञ्चातुष्प्राश्यमोदनम्पच सऽ एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्तात्स यस्ततोऽग्निर्जनिता सऽ एव स भवितेति ॥ १४ ॥

ते होचुः—न वै सा मनुष्येषु अग्नेर्यज्ञिया तनूरस्ति, ययेष्ट्वाऽस्माकमेकः स्यादिति, तस्मै ह स्थाल्यामोप्याग्निं प्रददुः, अनेनेष्ट्वाऽस्माकमेको भविष्यसीति । तं च ह कुमारं चादायावव्राज । सोऽरण्य एवाग्निं निधाय कुमारेणैव ग्राममेयाय । पुनरैमीत्येत् । तिरोभूतं योऽग्निः अश्वत्थं तं, या स्थाली शमीं ताम् । स ह पुनर्गन्धर्वानेयाय ॥ १३ ॥

ते होचुः—संवत्सरं चातुष्प्राश्यमोदनं पच । स एतस्यैवाश्वत्थस्य तिस्रस्तिस्रः समिधो घृतेनान्वज्य समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्याधत्तात् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १४ ॥

स्वप्रातिभं भवति । तमुपायम् कथय मे इत्यर्थः । स प्रतिवक्ति—युष्माकमिति । हे गन्धर्वाः ! 'युष्माकम्' मध्ये अहमप्येकः 'असानि' भवानीति । एवम् मया प्रार्थनीयो वर इति गन्धर्वान् प्रति 'ब्रूतात्' ब्रूहीति । एवं प्रार्थनीयं वरमुपदिश्य सा निर्जगाम । अथ 'तस्मै' पुरूरवसे 'प्रातः' काले 'गन्धर्वाः' आगत्य 'वरम् ददुः' । स च उर्वश्योपदिष्टमेव वरमयाचतेत्याह—स होवाचेत्यादि ॥ १२ ॥

एवं गन्धर्वरूपवरे पुरूरवसा प्रार्थिते सति तत्प्राप्त्युपायफलं गन्धर्वैरुपदेश्यमनुक्रामति—ते होचुरिति । 'ते' गन्धर्वाः 'ऊचुः' 'न' खलु 'अग्नेः' सम्बन्धिनी 'यज्ञिया' यज्ञार्हा सा तादृशी 'तनूः' 'मनुष्येषु' मनुष्यजातावस्ति । 'यया' तन्वा 'इष्ट्वा' यागं कृत्वा 'अस्माकम्' मध्ये अयम् पुरूरवा 'एकः स्यादिति' विचार्य 'तस्मै' पुरूरवसे यज्ञार्हमग्निं 'स्थाल्याम्' 'ओप्य' स्थापयित्वा पूरयित्वा 'प्रददुः' दत्तवन्तः । अनेनाग्निना 'इष्ट्वा' अस्माकमेकस्त्वं 'भविष्यसीति' । एवं गन्धर्वैर्दत्ते सति 'तं' चाग्निं उर्वशीगर्भजातं च 'कुमारमादाय' 'अवव्राज' स्वस्थानमाजगाम । "व्रज गतौ" (धा पा भ्वा प २५४) इति धातुः । 'स' पुरूरवा 'अरण्य एव' स्थालीसहितमग्निं 'निधाय' 'कुमारेणैव' सह 'ग्राममेयाय' आजगाम । तत्र 'स' पुरूरवा 'पुनरैमि' आगच्छामि, इति अरण्ये अभिनिहितम् तिरोभूतमन्तर्हितमग्निं 'आ एत्' आगच्छत् । तत्र योऽग्निर्निहितः तमश्वत्थमपश्यत् । तत्र या तदाधारभूता स्थाली तां शमीमपश्यत् । अग्निरश्वत्थरूपेण परिणतः, स्थाली तु शमीरूपेण परिणता । स्वयमग्नौ तिरोहिते सति 'स' पुरूरवा 'पुनर्गन्धर्वानेयाय' आजगाम ॥ १३ ॥

आगमनप्रयोजनं जानानास्ते गन्धर्वाः 'ऊचुः' । 'चातुष्प्राश्यं' चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशनीयं भक्तौदनं

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽ एतद्याश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व शमीमयी-मधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता सऽ एव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः । परोऽक्षमिव वाऽएतद्याश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्वाश्वत्थी-मधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जनिता सऽ एव स भवितेति ॥ १६ ॥

सऽ आश्वत्थीमेवोत्तरारणिञ्चक्रे । (कऽ) आश्वत्थीमधरारणिꣳ स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे सऽएव सऽआस तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेकऽ आस तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीताश्वत्थीमधरारणिꣳस यस्ततोऽग्निर्जा-यते सऽ एव स भवति तेनेष्ट्वा गन्धर्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-३ ॥ (५. १.) ॥

ते होचुः-परोऽक्षमिव वा एतद् । आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व, शमीमयीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १५ ॥

ते होचुः-परोऽक्षमिव वा एतद् । आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुरुष्व, आश्वत्थीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जनिता, स एव स भवितेति ॥ १६ ॥

स आश्वत्थीमेवोत्तरारणिं चक्रे, आश्वत्थीमधरारणिम् । स यस्ततोऽग्निर्जज्ञे । स एव स आस । तेनेष्ट्वा गंधर्वाणामेक आस । तस्मादाश्वत्थीमेवोत्तरारणिं कुर्वीत, आश्वत्थीमधरारणिम् । यस्ततोऽग्निर्जायते, स एव स भवति । तेनेष्ट्वा गंधर्वाणामेको भवति ॥ १७ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवꣳ हविरकुरुत तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आग्नेयꣳ हविरिदꣳ सौम्यमिदꣳ सावित्रम् ॥ १ ॥

(५ꣳ) स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठेदꣳ सारस्वतमिदम्पौष्णमथ य एषोऽवपुरिष्टाद्धस्तस्य सन्धिस्तन्मारुतमिदं वैश्वदेवं द्यावापृथिवीयं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥

प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । स इममेव दक्षिणं बाहुं वैश्वदेवं हविरकुरुत । तस्यायमङ्गुष्ठ आग्नेयं हविः । इदं सौम्यम् । इदं सावित्रम् ॥ १ ॥

स वै वर्षिष्ठः पुरोडाशो भवति । तस्मादियमासां वर्षिष्ठा । इदं सारस्वतम् । इदं पौष्णम् । अथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य संधिस्तन्मारुतम् । इदं वैश्वदेवम् । द्यावापृथिवीयम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ २ ॥

आश्वत्थीमेवाधरारणिं च ' चक्रे ' कृतवान् । ततस्ताभ्यां मथनात् ' स ' तादृशोऽग्निर्जज्ञे यः प्रागरण्ये निहित । गन्धर्वैर्दत्तोऽग्नि 'स एव आम' बभूव । अग्निरूपात्केवलादश्वत्थात् अन्यवधानेन जायमानत्वात् । अथ स पुरूरवा ' तेन ' मथितेनाग्निना ' इष्ट्वा ' ' गन्धर्वाणामेक आम ' बभूव । इत्थमाख्यायिकामिद्ध अरण्योरश्वत्थोपादानत्व अधुना यजमानस्यापि विधत्ते—तस्मादिति । यस्मादेव पुरूरवाः अश्वत्थयोन्यग्निना इष्ट्वा स्वाभीष्टमालभत । तस्मादिदानींतनो यजमानोऽपि ' आश्वत्थीमेव अधरारणिमुत्तरारणिं च ' कुर्वीत ' । ' तत. ' सकाशाद्योऽग्निर्जायते ' स एव ' यज्ञार्हो देवेभ्यवरियतोऽग्निर्भवति । गतमन्यत ॥ १७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पचमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम ॥ (११–५–१) ॥

यथा दर्शपूर्णमासयाजिनः आत्मयाजित्व देवयाजित्व चेति द्वैविध्य दर्शितम् , एव चातुर्मास्ययाजिनोऽपि तथात्व दर्शयितु तदङ्गैर्यागैः शरीरावयवकल्पन आख्यायिकया रचयति–प्रजापतिर्ह चातुर्मास्यैरिति । चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियन्त इति चातुर्मास्यानि वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीर्याणि तैरात्मान शरीर ' विदधे ' कल्पितवान् । तस्य प्रजापते. दक्षिणहस्तत्वेन वैश्वदेवाख्य प्रथम पर्व कल्पयति–स इममेव दक्षिणं बाहुमिति । इममिति इदशब्देनाभिनाय निर्दिश्यते । आग्नेयादियागात्मक वैश्वदेवपर्वात्मक ' हविर्दक्षिण बाहुमकुरुत ' तत्राग्नेयादीनि पच हवींषि अङ्गुष्ठाद्यङ्गुलिपञ्चकत्वेन कल्पयति–तस्यायमेवाङ्गुष्ठ आग्नेयं हविरिति । इदं सौम्यमित्यादिना तदङ्गुलीनामभिनयेन निर्देशः ॥ १ ॥

तृतीयस्य हविषो मध्यमाङ्गुलेश्च सारूप्यमाह–स वै वर्षिष्ठ इति । द्वादशसु कपालेषु संस्कार्यतया संख्याधिक्यात् पुरोडाशरूपत्वाच्च हविषो वृद्धतरत्वम् । ' तस्मात् ' कारणात् 'इय' मध्यमाङ्गुलिरपि आसामङ्गुलीनां

(म) अयमेव दक्षिणऽऊरुर्वरुणप्रघासाः । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवीᳪंषि समार्याणि ताऽ इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावैन्द्राग्नᳪं हविस्तद्धि द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं वारुणमिदं मारुतमनूकं कायं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

(म्सु) मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । (मुं) मुखᳪं हि प्राणानामनीकमुरः सांतपनीयोरसा हि समिव तप्यतऽउदरं गृहमेधीया प्रतिष्ठा वाऽउदरं प्रतिष्ठित्याऽएव शिश्नान्येवास्य क्रैडिनᳪं हविः शिश्नैर्हि क्रीडतीवायमेवा-वाङ्प्राणऽआदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

अयमेव दक्षिण ऊरुर्वरुणप्रघासाः । तस्य यानि पञ्च हवींषि समार्याणि । ता इमाः पञ्चाङ्गुलयः । कुल्फावैन्द्राग्नं हविः । तद्धि द्विदेवत्यं भवति । तस्मादिमौ द्वौ कुल्फौ । इदं वारुणम् । इदं मारुतम् । अनूकं कायम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ३ ॥

मुखमेवास्यानीकवतीष्टिः । मुखं हि प्राणानामनीकम् । उरः सांतपनीया । उरसा हि समिव तप्यते । उदरं गृहमेधीया । प्रतिष्ठा वा उदरम् । प्रतिष्ठित्या एव । शिश्नान्येवास्य क्रैडिनं हविः । शिश्नैर्हि क्रीडतीव । अयमेवावाङ् प्राण आदित्येष्टिः ॥ ४ ॥

'वक्षिणः' सव्यश्च ... अवान्तिकावन्तिति । तदेतत्त्रिविधमित्रीतिवदवनाह—अथ य एष इति । अंगुलिपञ्चकोपेतस्य पाणितलस्य दक्षिणः 'सन्धिस्तन्मारुतम्' । इद पूर्वस्थान 'वैश्वदेव' सप्तम हवि. । तदुपरि दोर्दण्डः 'द्यावापृथिवीय' इति । तयोः साम्यमाह—तद्वा अनिरुक्तमिति । द्यावापृथिवीय हविरप्यनु 'भवति' । 'तस्मात्' 'तत्' करदोःमनिरुक्तमपि 'अनिरुक्त' अविस्पष्ट भवति ॥ २ ॥

अथ वरुणप्रघासरूपं द्वितीयं पर्व दक्षिणपादत्वेन कल्पयति—अयमेव दक्षिण ऊरुर्वरुणप्रघासा इति । ऊरुशब्दः इत्यस्य पादस्योपलक्षकः । 'समार्याणि' पर्वचतुष्टयसाधारणानि 'यानि' आग्नेयादीनि 'पञ्च हवींषि' तानि अङ्गुष्ठादिपञ्चाङ्गुलित्वेन पूर्ववत् कल्पितानि । 'ऐन्द्राग्नम्' षष्ठम् 'हविः' कुल्फावयवरूपम् । ... दलपूरकः कुल्फः । देवताद्वित्वेन तत्तद्रूपं सम्पादयति—तद्धि द्विदेवत्यमिति । 'इदम्' ... वारुणमुक्तम् । ऊर्ध्वमवस्थितमङ्ग 'मारुतम्' । पादस्य मध्यदेहस्य च यः सन्धिस्तदनूकम् 'कायम्' कदेवताक तदन्न हविरुक्तम् । पूर्ववदनयोरनिरुक्तत्वमभ्यनाह—तद्वा अनिरुक्तमिति ॥ ३ ॥

अथ मध्यशरीर सम्पादयति—मुखमेवास्येति । अथ साकमेधेषु "अग्नयेऽनीकवते" इति या 'अनीकवतीष्टिः' सा 'अस्य' शरीरस्य मुखत्वेनोक्ता । 'हि' यस्मात् 'मुखम्' 'प्राणानाम्' चक्षुःश्रोत्रादीनाम् अनीकमग्रम् । तस्मादनीकवद्गुणविशिष्टत्वेन कल्पितं योग्यम् । "मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः" इति विहिता या 'सान्तपनीयेष्टिः' तदुरः वक्षःस्थानीयमुक्तम् । तयोः साधर्म्यमाह—उरसा हीति । 'उरसा' ... सन्तप्तव्यम् । "मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः" इति विहिता या '...

(४) अयमेवोत्तरऽ ऊरुर्म्महाहविः । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवींᳫंषि समायीनि ताऽ इमाः पञ्चाङ्गुलयः कुल्फावैन्द्राग्नᳫं हविस्तद्धि द्विदेवत्यं भवति तस्मादिमौ द्वौ कुल्फाविदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्म्मणं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तमथ यदिदमन्तरुदरे तत्पितृयज्ञस्तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

(म) अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । (स्तु) तस्य यानि पञ्च हवींᳫंषि समायीनि ताऽ इमाः पञ्चाङ्गुल्योऽथ यऽ एषऽ उपरिष्टाद्धुस्तस्य सन्धिस्तच्छुनासीरीयमिदं वायव्यं द्वो· सौर्य्यं तद्वाऽअनिरुक्तं भवति तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ६ ॥

अयमेवोत्तर उरुर्महाहविः । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पञ्चाङ्गुल्यः । कुल्फावैन्द्राग्नं हविः । तद्धि द्विदेवत्यं भवति । तस्मादिमौ द्वौ कुल्फौ । इदं माहेन्द्रम् । इदं वैश्वकर्मणम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् । अथ यदिदमन्तरुदरे । तत्पितृयज्ञः । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ५ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुः शुनासीरीयम् । तस्य यानि पञ्च हवींषि समायीनि । ता इमाः पञ्चाङ्गुल्यः ।

गृहमेधीयेष्टि सा 'उदरम्' सा तु खलु 'प्रतिष्ठा' पुनरभ्याहारस्याधारः । तस्मात् गृहमेधीयस्य उदरत्वम् 'प्रतिष्ठित्यै एव' प्रतिष्ठालाभाय सम्पद्यत इत्यर्थः । "मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः" इति विहितं यत् 'क्रैडिनं हविः' अस्ति 'शिश्नप्रजात्य' प्रजननजननहविः । उभयोः साम्यमाह—शिश्नमिति । आक्रीडिनो हि भवन्ति । तेन हि पुरुषः 'क्रीडति' । अत्र क्रीडिनामवधानात् क्रैडिनस्य हविषः पदत्वं युक्तम् । आदित्यस्य अयमवाङ्मुखः 'प्राणः' एव 'आदित्यः' । "आदित्यं घृते चरुम्" इति विहितं हि वायुत्वेन निर्भिन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं साकमेधेषु बर्हिःस्तरणनिधानमध्यशरीरस्य कल्पनं विधाय कामनायाः कल्पनमाह—अयमेवोत्तर ऊरुर्महाहविरिति । महाहविरिति वैश्वदेववरुणप्रघासमध्यवर्तिन् साकमेधाख्यस्य प्रधानस्य पर्वणो नामधेयम् । तस्य यानीत्यादि पूर्ववत् । इदं माहेन्द्रमिदं वैश्वकर्मणमिति । इदमित्यनेनाभिनयात् तयोरूरुयोः कल्पनम् । वैश्वकर्मणैककपालस्य हविषः ऊरुमध्यस्य अनिरुक्तत्वमाह—अनिरुक्तं भवतीति । उक्तार्थमेतत् । अथ यदिदमन्तरुदर इति । 'उदरे' अन्तर्मध्ये 'यदिदम्' अत्रपुरीतदादिकमस्ति 'तत्पितृयज्ञः' उदरमध्यस्य पितृयज्ञत्वं कल्पितम् इत्यर्थः । पितृयज्ञस्योपांशुप्रचारत्वमुक्तम्, तदनूद्य उक्तावयवानाम् उपपादयति—तद्वा अनिरुक्तं भवतीति । 'तस्मात्' कारणात् 'तत्' उदरमध्यवर्ति अवयवजातम् । गम्यमानम् ॥ ५ ॥

अथ सव्यबाहौ हविराह—अयमेवोत्तरो बाहुरिति । यच्छुनासीरीयाख्यं चतुर्थं पर्व स वामबाहुः

(न्ता) तानि वा ऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि तेषां वै चतुर्णां द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवीꣳष्यनिरुक्तानि भवन्ति द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कंडिकाः ९६ ॥

(स्ते) तेषां वै चतुर्ष्वग्निं मन्थन्ति । तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते द्वयोः प्रणयन्ति तस्माद्द्वाभ्यामेत्येवमु ह प्रजापतिश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विदधे तथोऽएवैवंविद्यजमानश्चातुर्म्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

अथ य एष उपरिष्टाद्धस्तस्य मन्धिः । तच्छुनासीरीयम् । इदं वायव्यम् । दोः सौर्यम् । तद्वा अनिरुक्तं भवति । तस्मात्तदनिरुक्तम् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि । तस्मादिमानि पुरुषस्यांगानि त्रिपर्वाणि द्विसमस्तानि । तेषां वै चतुर्णाम्–द्वयोस्त्रीणि त्रीणि हवींष्यनिरुक्तानि भवंति । द्वे द्वे द्वयोः ॥ ७ ॥

तेषां वै चतुर्ष्वग्निं मंथंति । तस्माच्चतुर्भिरङ्गैरायुते । द्वयोः प्रणयंति । तस्माद्द्वाभ्यामेति । एवमु ह प्रजापतिश्चातुर्मास्यैरात्मानं विदधे । तथो एवैवंविद्यजमानश्चातुर्मास्यैरात्मानं विधत्ते ॥ ८ ॥

कल्पित इत्यर्थः । तस्य यानीत्यादि पूर्ववत् । 'उपरिष्टाद्धस्तस्येत्यादि । पाणितलस्य 'यदुपरिष्टात्सन्धिः' मणिबन्धस्थानम् 'तच्छुनासीरीयम्' हविः । 'इदम्' कूर्परम् 'वायव्यम्' वायुदेवताकं हविः । सौर्यमेककपालं हविः 'दोः' भुजमूलम् । तद्वा अनिरुक्तमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

तानि वा एतानीत्यादि । 'एतानि' वैश्वदेवादीनि 'चातुर्मास्यानि' चतुर्षु चतुर्षु मासेषु क्रियमाणानि चत्वारि पर्वाणि 'त्रिपर्वाणि' त्रयः सन्धयः अन्तरालकालाश्चत्वारो मासाः येषु तानि त्रिपर्वाणि । 'द्विसमस्तानि' शुनासीरीयवैश्वदेवयोः फाल्गुनशुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च पौर्वापर्येण अनुष्ठानात् तद्वाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि संश्लिष्टानि । तथावृत्तिपक्षे "फाल्गुन्युपवसथे शुनासीरीयं प्रातर्वैश्वदेवम्" (का. श्रौ.सू.,५।२६,४) इति सूचितम् । एतस्य प्रयोजनमाह–तस्मादिमानीति । यस्मात् उक्तविधानि चातुर्मास्यानि 'तस्मादिमानि' पुरुषशरीरस्यांगानि बाह्वादीनि 'त्रिपर्वाणि' 'द्विसमस्तानि' च पाणिपादनखात् अधस्तनोपरितनसन्धिद्वयोः प्रत्यासन्नत्वात् द्विसमस्तत्वम् । तेषां वा इत्यादि । 'तेषां' वैश्वदेवादीनां 'चतुर्णां' मध्ये द्वयोर्वरुणप्रघाससाकमेधयोः 'त्रीणि त्रीणि हवींषि' 'अनिरुक्तानि' उपांशुप्रचरणीयानि 'भवन्ति' । 'द्वयोः' वैश्वदेवशुनासीरीययोरादन्तपर्वणोः 'द्वे द्वे' हविषी अनिरुक्ते । तथा हि भगवता आश्वलायनेन "एककपालाः सर्वत्र सावित्रश्चातुर्मास्येषु" (आ.श्रौ.सू.) इति च सूचितत्वात् चतुर्षु पर्वसु एककपालस्य हविषः सावित्रस्य उपांशुत्वसिद्धेः । "त्रीणि त्रीणि" इत्यस्मादेव वचनात् मध्यमयोः पर्वणोरन्यदप्येकं हविरुपांशु प्रचरितव्यमिति भाव ॥ ७ ॥

अथ तेषां साधारण्येनाग्निमन्थनं विधत्ते–तेषां वा इत्यादि । 'तेषां' चातुर्मास्यानां चतुर्ष्वपि पर्वसु अग्निमन्थनमपरो धर्मः । यस्मादेव 'तस्मात्' चतुर्भिर्हस्तपादलक्षणैरंगैरायुते समानपरिमाणैः संयुज्यते । 'यु

तदाहुः । सर्व्वगायत्रं वैश्वदेवर्ठ० हविः स्यात्सर्व्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः सर्व्वजागतं महाहविः सर्व्वानुष्टुभर्ठ० शुनासीरीयं चतुष्टोमस्याप्त्याऽइति तदु तथा न कुर्य्याद्यत्त्वाऽएतान्यभि संपद्यन्ते तेनैवास्य स कामऽउपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वाऽएतानि । चातुर्म्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्यः संपद्यन्ते तदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोत्यथो द्विप्रतिष्ठो वाऽअयं यजमानो यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोकऽआयातयति प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-४ ॥ (९. २.) ॥ -

तदाहुः—सर्वगायत्रं वैश्वदेवं हविः स्यात् । सर्वत्रैष्टुभं वरुणप्रघासाः । सर्वजागतं महाहविः । सर्वानुष्टुभं शुनासीरीयम् । चतुष्टोमस्याप्त्या इति । तदु तथा न कुर्यात् । यत्त्वा एतान्यभि संपद्यन्ते । तेनैवास्य स काम उपाप्तो भवति ॥ ९ ॥

तानि वा एतानि चातुर्मास्यानि द्वापष्टानि त्रीणि शतानि बृहत्यः संपद्यंते । तदेभिः संवत्सरं च महाव्रतं चाप्नोति । अथो द्विप्रतिष्ठो वा अयं यजमानः । यजमानमेवैतत्स्वर्गे लोक आयातयति, प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

मिश्रणामिश्रणयोः " (धा पा, भ्वा. प २१) इति धातुः । अथ तेषां मध्ये वैश्वदेवशुनासीरीयपर्वोद्देशो पर्वणो•• रन्तरवदिनिर्वपन परित्यज्य केवलमग्निमेव प्रणयति । ' तस्मात् ' द्वाभ्यामेव पादाभ्यां पुरुष ' एति ' प्रति• गच्छति । एवं सुहेति प्रतिपादितार्थस्य निगमनम् । आख्यायिकोक्तमिदमर्थं यजमाने योजयति—तयो एवैत• द्विदिति । एवमुक्तं ब्राह्मणार्थं विद्वान् ' यजमान ' अनुष्ठीयमानैः ' चातुर्मास्यैरात्मानं ' यागमयं शरीरं एव ' त्रिधत्तं ' करोति ॥ ८ ॥

अथ गायत्र्यादिसंपत्तिमेषु पर्वसु दर्शयितुं पूर्वपक्षयति—तदाहुरिति । तत्तत्र चातुर्मास्येषु ' आहुः ' कथयति ब्रह्मवादिनः । तत्र वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व ' सर्वगायत्रम् ' सर्वैर्याज्यानुवाक्यादिभिर्मंत्रैर्गायत्रीच्छन्दस्कै• रेव कार्यम् । एवं सर्वत्रैष्टुभमित्यादावपि योज्यम् । वरुणप्रघासाख्या यागा इति यत् त सर्वत्रैष्टुभमिति संबंध । चतुष्टोमस्याप्त्या इति । इत्थं गायत्र्यादीनामष्टचत्वनानां चतुर्णां छन्दसां क्रमेण पर्वचतुष्टये प्रयोगे त्रिवृदादि• स्तोमचतुष्टयोपेतस्य सोमयागस्य प्राप्त्यै संपद्यत इत्यर्थः । तदेवं निषिध्य पक्षान्तरमाह—तदु तथा न कुर्या• दिति । ' यत्त्वै ' यस्मात्खलु ' एतानि ' वैश्वदेवादीनि क्रमेण गायत्र्यादिरूपेण ' संपद्यन्ते ' । तस्मात्तेषां सर्वगायत्रत्वादिकं न कार्यम् । ' तेनैव ' संपत्तिलभ्येनैव गायत्रत्वादिना ' स ' पूर्वोक्तः ' काम उपाप्तो भवति ' ॥ ९ ॥

अथ चातुर्मास्येषु संख्याविशेषघटितबृहतीसंपत्तिं दर्शयन् तत्संपत्त्यात्मकचित्याग्नेर्महाव्रतात्मकस्य प्राप्तिरूपं फलं दर्शयति—तानि वा एतानीत्यादि । ' द्वाषष्टानि ' द्विषष्ट्यधिकानि ' त्रीणि शतानि ' एतत्संख्या-

शौचेयो ह प्राचीनयोग्यः । (५) उद्दालकमारुणिमाजगाम ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामीति ॥ १ ॥

स होवाच । गौतम का तेऽग्निहोत्री को वत्सः किमुपसृष्टा किꣳ संयोजनं किं दुह्यमानं किं दुग्धं किमाह्रियमाणं किमधिश्रितं किमवज्योत्यमानं किमद्भिः प्रत्यानीतं किमुद्वास्यमानं किमुद्वासितं किमुन्नीयमानं किमुन्नीतं किमुद्यतं किꣳ ह्रियमाणं किन्निगृहीतम् ॥ २ ॥

शौचेयो ह प्राचीनयोग्य उद्दालकमारुणिमाजगाम—ब्रह्मोद्यमग्निहोत्रं विविदिषिष्यामि—इति॥१॥

स होवाच—गौतम का तेऽग्निहोत्री १ । को वत्सः २ । किमुपसृष्टा ३ । किं संयोजनम् ४ । किं दुह्यमानम् ५ । किं दुग्धम् ६ । किमाह्रियमाणम् ७ । किमधिश्रितम् ८ । किमवज्योत्यमानम् ९ । किमद्भिः प्रत्यानीतम् १० । किमुद्वास्यमानम् ११ । किमुद्वासितम् १२ । किमुन्नीयमानम् १३ । किमुन्नीतम् १४ । किमुद्यतम् १५ । किं ह्रियमाणम् १६ । किन्निगृहीतम् १७ ॥ २ ॥

मध्यमा ' बृहत्या ' ' मवदन ' । तदेभिरित्यादि । तस्मात् उत्तमस्याः बृहतीमाजिहेतो ' एभि ' चातुर्मास्यैः षड्गुणत्रिरात्रचतुरुत्तरोष्टकात्मकं संवत्सरं चित्याग्निं च ' महाव्रतं ' साम च प्राप्नोति । तस्य हि महाव्रतस्य शिरः उरः पञ्चदशसप्तदशौ पक्षौ पञ्चविंशः आत्मा एकविंशः पुच्छं एतासां सङ्ख्यानां अन्तर्भावात् महाव्रतस्याप्तिरपि चातुर्मास्ययाजिन इत्यर्थः । अवशिष्टयोर्द्वयोः प्रयोजनमाह—अथो द्विप्रतिष्ठ इति । द्वाभ्यां पद्भ्यां प्रतितिष्ठतीति ' द्विप्रतिष्ठः ' । तथा च ' एतत् ' एतया अवशिष्टया द्विपदया ' यजमानमेव ' फलभूते ' स्वर्गे लोके ' ' आयातयति ' प्रापयति । तत्र ' प्रतिष्ठापयति ' प्रतिष्ठितमचलितं करोति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–२) ॥

अथ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां अग्निहोत्रहोमस्य सर्वदेवतातृप्तिकरत्वं प्रतिपादयिष्यन् प्रष्टृप्रतिवक्तारौ दर्शयति—शौचेयो हेति । शुचिनाम्नः पुत्रः ' प्राचीनयोग्य ' नाम महर्षिः ' आरुणिं ' अरुणपुत्रं ' उद्दालकं ' ' आजगाम ' । ' अग्निहोत्र ' अग्निहोत्रविषयं ' ब्रह्मोद्यं ' ब्रह्म तत्त्वस्वरूपं उद्यते प्रतिपाद्यते येन तत् ' विविदिषिष्यामि ' तद्विषयं वेदनेच्छां करिष्यामि इत्यनेनाभिप्रायेणागत इत्यर्थः ॥ १ ॥

आगतं च तमुद्दालकं प्रति इममग्निहोत्रविषयभूतान् पदार्थान् पप्रच्छेत्याह—स होवाचेत्यादिना । ' स ' शौचेयः प्राचीनयोग्यः ' उवाच ' उक्तवान् । हे ' गौतम ' ' गौतमगोत्रोत्पन्नो उद्दालक ! ' ते ' तवाग्निहोत्रकर्मणि ' अग्निहोत्री ' होमसाधनस्य पयसो दोग्ध्री धेनुः ' का ' किंरूपा ज्ञातव्या ? । ' को वत्स ? ' इत्यादावपि एवं योजना । किमुपसृष्टेति । ' उपसृष्टा ' दोहनार्थं वत्सेन सङ्गता धेनुः, सा किंरूपेत्यर्थः । संयुज्यते अनेनेति ' संयोजनं ' वत्सबन्धनार्थं दाम । किं दुह्यमानमित्यादि । दुह्यमानत्वादयो होमसाधनस्य पयस अवस्था-

(इ्काउँ) काउँ समिधमादधासि । का पूर्व्वाऽऽहुतिः किमुपासीपदः किमुपैक्षिष्ठाः कोत्तराऽऽहुतिः ॥ ३ ॥

किउँ हुत्वा प्रकम्पयासि । किथ्ँ स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जीः किं द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः किं पूर्वं प्राशीः किं द्वितीयं किमुत्सृप्यापाः किउँ स्रुच्यप्उ आनीय निरौक्षीः कि द्वितीयं किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः किञ्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः किथ्ँ समतिष्ठिपो यदि वाऽ एतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीरथ ते हुतं यद्यु वाऽ अविद्वानहुतमेव तऽ इति ॥ ४ ॥

का समिधमादधासि १८ । का पूर्वाऽऽहुतिः १९ । किमुपासीपदः २० । किमुपैक्षिष्ठाः २१ । कोत्तराऽऽहुतिः २२ ॥ ३ ॥

किं हुत्वा प्रकंपयासि २३ । किं स्रुच परिमृज्य कूर्चं न्यमार्जीः २४ । किं द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीपदः २५ । किं पूर्वं प्राशीः २६ । किं द्वितीयम् २७ । किमुत्सृप्यापाः २८ । किं स्रुच्यप आनीय निरौक्षीः २९ । किं द्वितीय किं तृतीयमेतां दिशमुदौक्षीः ३० । ३१ । किं जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषीः ३२ । किं समतिष्ठिपः ३३ । यदि वा एतद्विद्वानग्निहोत्रमहौषीः । अथ ते हुतम् । यद्यु वा अविद्वान्, अहुतमेव त इति ॥ ४ ॥

विशेषा । तत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमवधि । आह्रियमाणमिति । गोष्ठाद्गार्हपत्यसमीपं प्रति दुग्धस्य पयस आनयनम् । गार्हपत्यस्योत्तरत पृथक् कृतेषु अगारेषु स्थापन अधिश्रयणम् । ज्वलता दर्भेणाग्रादुमुखेन पयस उपरि द्योतनमवज्योतनम् । उदक्तस्य पयस उपशमनाय स्रुवगोदकस्य सचन अद्भि प्रत्यानयनम् । उद्वास्यमान नादप अवरोधा स्पष्टा । आहवनीयदेशमभिलक्षीकृत्याहर्तुं गार्हपत्यसमीपादुद्धृतमुद्यतम् । निगृहीतमाहवनीयस्य पश्चात्सादितम् ॥ २ ॥

का समिधमिति । हे गौतम 'यां 'समिध' होमात्पूर्वं अग्नौ 'आदधासि' सा किमर्थेत्यर्थ , या पूर्वा आहुति "अग्निर्ज्योति" इति हूयते सा कस्य देवस्य प्रीत्यर्था । एवमुत्तरा । पूर्वानुसारेण प्रश्नार्थो ज्ञातव्य । 'उपासीषद ' पूर्वाहुत्यनतर स्रुचमुपसादितवानसि । 'अवैक्षिष्ठा ' गार्हपत्यस्य ईक्षण कृतवानसि ॥ ३ ॥

द्वितीयामाहुतिं 'हुत्वा ' किंकारण स्रुच 'कपयसि ' चालयसि । 'स्रुच परिमृज्य ' स्रुङ्मुखलेपस्य परिमार्जन कृत्वा कुशमये 'कूर्चे न्यमार्ज ' निमृष्टवानसि । 'दक्षिणत ' वेदेर्दक्षिणभागे 'हस्तमुपासीषद ' उपसादितवानसि । 'उत्सृप्य' वेदिसमीपादुत्सर्पण कृत्वा 'अपा ' पान कृतवानसि । 'निरौक्षी ' निष्कृष्य उक्षण सेचन कृतवानसि । 'न्यनैषी ' निनयन कृतवानसि । 'समतिष्ठिप ' सस्थापितवानसि । स्थापयतेर्लुङि "तिष्ठतेरित्" (पा. सू. ७ । ४ । ५) इतीत्वम् । यदि वा एतदित्यादि । एतत्प्रश्नार्थजात 'विद्वान् ' जानन् यदग्निहोत्र 'अहौषी ' हुतवानसि— अथ तदेव 'ते ' तवाग्निहोत्र सम्यक् 'हुत ' भवति । अजानानस्य तु हुतमप्यहुतमेव तद्भवतीत्यर्थ ॥ ४ ॥

सु होवाच । (चे) इडैव मे मानुव्यग्निहोत्री व्वायुव्व्यो व्वत्सः सजू-
रुपसृष्टा व्विराट् संय्योजनमाश्विनं दुह्यमानं व्वैश्वदेवं दुग्धं व्वायुव्व्य-
माह्रियमाणमाग्नेयमधिश्रितमैन्द्राग्नमवज्योत्यमानं व्वारुणमद्भिः प्रत्यानीतं
व्वायुव्व्यमुद्वास्यमानं द्यावापृथिव्व्यमुद्वासितमाश्विनमुन्नीयमानं व्वैश्व-
देवमुन्नीतं महादेवायोद्यतं व्वायुव्व्यꣳ ह्रियमाणं व्वैष्णवं निगृहीतम् ॥५॥

(मु) अथ याꣳ समिधमादधामि । (म्या) आहुतीनाꣳ सा प्रतिष्ठा
या पूर्व्वाऽऽहुतिर्द्देवाँस्तयाऽप्रैषं यदुपासीषदं बार्हस्पत्यं तद्यदप्रैक्षिषी-
मुञ्चामुञ्च लोकौ तेन समधां योत्तराऽऽहुतिर्म्मां तया स्वर्गे लोकेऽधाम्॥६॥

स होवाच–इडैव मे मानव्यग्निहोत्री १ । वायव्यो वत्सः २ । सजूरुपसृष्टा ३ । विराट् संयोजनम् ४ । आश्विनं दुह्यमानम् ५ । वैश्वदेवं दुग्धम् ६ । वायव्यमाह्रियमाणम् ७ । आग्नेयमधिश्रितम् ८ । ऐन्द्राग्नमवज्योत्यमानम् ९ । वारुणमद्भिः प्रत्यानीतम् १० । वायव्यमुद्वास्यमानम् ११ । द्यावापृथिव्यमुद्वासितम् १२ । आश्विनमुन्नीयमानम् १३ । वैश्वदेवमुन्नीतम् १४ । महादेवायोद्यतम् १५ । वायव्यं ह्रियमाणम् १६ । वैष्णवं निगृहीतम् १७ ॥ ५ ॥

अथ या समिधमादधामि, आहुतीनां सा प्रतिष्ठा १८ । या पूर्वाऽऽहुतिः । देवांस्तयाऽप्रैषम् १९ । यदुपासीषदम्, बार्हस्पत्यं तत् २० । यदप्रैक्षिषि, इमं चामुं च लोकौ तेन समधाम् २१ । योत्तराऽऽहुतिः । मां तया स्वर्गे लोकेऽधाम् २२ ॥ ६ ॥

एवं प्राचीनयोग्येन पृष्टानर्थान् उद्दालकः क्रमेण प्रतिवक्ति–स होवाचेत्यादिना । 'स' उद्दालकः 'उवाच' 'मानवी' मनोर्दुहिता 'इडा' सा देवैव 'मे' ममाग्निहोत्री । 'वत्सो वायव्यः' वायुदेवताकः । 'सजूः' वायुना सम्सृष्टा सैव 'उपसृष्टा' धेनुः । इयं दशाक्षरा 'विराट्' एतदेव 'संयोजनं' दाम । 'दुह्यमानं' दुह्यमानावस्थं पयः 'आश्विनम्' अश्विनोः प्रीतिकरम् । एवं 'वैश्वदेवं दुग्धम्' इत्यादावपि योज्यम् । वायव्यमाह्रियमाणमिति । वायुर्देवता अस्य तद्वायव्यम् । आग्नेयमधिश्रितमित्यादावपि "साऽस्य देवता"–(पा. सू. ४ । २ । २४) इति देवतार्थे अणादयस्तद्धिताः । महादेवायोद्यतमिति । महादेवो रुद्रः तदर्थमुद्धृत्य गार्हपत्यदेशादुद्गमनावस्थम् ॥ ५ ॥

यां समिधमित्यादेरर्थमाह–अथ यां समिधमादधामीति । 'प्रतिष्ठा' आधारः । समिदभावे हि आहुतिद्रव्यं भूमौ पतेत्, तस्यां त्वस्यां तदुपरि हूयमाना आहुतिः प्रतिष्ठिता भवति । या पूर्वाऽऽहुतिरित्यादि । अग्निहोत्रे प्रथमा 'देवान् तया' पूर्वाहुत्या 'अप्रैषं' तर्पितवानस्मि । "प्रीञ् तर्पणे"–(धा. पा. क्र्या. उ. २) इत्यस्माल्लुङ् । 'यदुपासीषदं' उपासनादित्यवानस्मि यत् 'तद् बार्हस्पत्यं' बृहस्पतिप्रीतिकरम् । 'यदप्रैक्षिषि' गार्हपत्यस्य ईक्षणं कृतवानस्मि 'तेन इमं' भूलोकम् 'अमुं' द्युलोकं स्वर्लोकं च 'समधाम्' समधोक्षम् । या द्वितीया 'आहुतिः' 'तया स्वर्गे लोके' 'मामधाम्' स्थापितवानस्मि ॥ ६ ॥

(म) अथ यद्धुत्वा प्रकम्पयामि । व्यायच्छ्यं तद्यत्स्रुचम्परिमृज्य कूर्चे न्यमार्ज्जिषमोषधिवनस्पतीँस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदम्पितॄँस्तेनाप्रैषं यत्पूर्व्वं प्राशिषं मां तेनाप्रैषं यद्द्वितीयम्प्रजां तेनाथ यदुत्सृप्याप्रां पशूँस्तेनाप्रैषं यत्स्रुच्यपऽआनीय निरौक्षिपथ्ँ सर्प्पदेवजनाँस्तेनाप्रैषं यद्द्वितीयं गन्धर्व्वाप्सरसस्तेनाथ यत्तृतीयमेतां दिशमुदौक्षिपथ्ँ स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषं यज्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषमस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदां यत्समतिष्टिपं यत्पृथिव्याऽऊनं तत्तेनापूपुरमित्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ह्यभुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत्व प्राचीनयोग्येति स होवाच यस्मिन्काल ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युरुपावहृतानि पात्राणि होष्य-

---

अथ यद्धुत्वा प्रकंपयामि, व्यायच्छ्यं तत् २३ । यत्स्रुचं परिमृज्य कूर्चे न्यमार्जिषम्, ओषधिवनस्पतींस्तेनाप्रैषम् २४ । यद्द्वितीयं परिमृज्य दक्षिणतो हस्तमुपासीषदं, पितॄंस्तेनाप्रैषम् २५ । यत्पूर्वं प्राशिषं, मां तेनाप्रैषम् २६ । यद्द्वितीयं प्रजां तेन २७ । अथ यदुत्सृप्याप्रां, पशूंस्तेनाप्रैषम् २८ । यत्स्रुच्यप आनीय निरौक्षिपं, सर्पदेवजनांस्तेनाप्रैषम् २९ । यद्द्वितीयं, गन्धर्वाप्सरसस्तेन ३० । अथ यत्तृतीयमेतां दिशमुदौक्षिपं, स्वर्गस्य लोकस्य तेन द्वारं व्यवारिषम् ३१ । यज्जघनेनाहवनीयमपो न्यनैषम्, अस्मै लोकाय तेन वृष्टिमदाम् ३२ । यत्समतिष्ठिपं, यत्पृथिव्या ऊनं तत्तेनापूपुरम् ३३ । इत्येतन्नौ भगवन् सहेति होवाच ॥ ७ ॥

शौचेयो ह्यभुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेत्व प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यस्मिन् काल ऽउद्धृतास्तेऽग्नयः स्युः, उपावहृतानि पात्राणि होष्यन्त्स्याः । अथ त आहवनीयाऽनु-

---

प्राशनयोः क्रमेण प्रयोजनमाह—यत्पूर्वं प्राशिषमिति । ' अथ ' यदुत्सर्पणानंतरं स्रुचं हुतशेषं ' अपां ' पीतवानस्मि तेन ' पशून् ' तृप्तान्कार्षम् । प्रथमस्योक्षणस्य प्रयोजनमाह—यत्स्रुच्यप इति । स्रुच्युदकमादाय यन्निरौक्षिष ' तेन सर्पदेवजनान् ' सर्पणशीलाना प्राणिना मध्ये ये देवजना उ-क्रम' नातप्रैषम् । द्वितीयतृतीययोरुक्षणयोः प्रयोजनमाह—यद्द्वितीयमिति । एतां दिशमिति । एतच्छब्देन उत्तरा दिगभिधीयते । ' एता ' उदीचीं ' दिश ' ' उदौक्षिष ' उर्ध्वमुक्षण कृतवानस्मि इति यत् ' तेन स्वर्गस्य लोकस्य द्वार ' प्रवेशनमार्ग ' व्यवारिष ' विघ्नमुद्घाटित कृतवानस्मि । ' आहवनीय जघनेन ' आहवनीयस्य पश्चाद्भागे ' अपो न्यनैष ' इति यत् ' तेनास्मै ' भूलोकाय ' वृष्टिमदाम् ' दत्तवानस्मि । यदुतत. संस्थापनं ' तेन पृथिव्या.' संबंधि ' यत् ' किंचिन्न्यून तत्सर्वम् ' अपूपुरम् ' पूरितवानस्मि '। एतन्नौ भगवन्नित्यादि '। हे भगवन्नुद्दालक ! भवनोक्तमेतत्सर्वं ' नौ ' आवयोः 'सह' सहिन समानमेकरूपमिति शौचेयः 'ह' उक्तवान् ॥७॥

अन्य प्रश्न प्रदर्शयितु प्रस्तौति—शौचेयो ह्यत इति । उक्ताग्निहोत्रविषये ' ह्यतो ' बोधितः ' शौचेयः '

न्त्स्याऽअथ तुऽ आहवनीयोऽनुगच्छेद्वेत्थ तुद्भयं यत्त्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽग्निरादस्य ज्येष्ठः पुत्त्रो म्रियेत यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति प्राणऽ-उदानमप्यगादिति गार्हपत्यऽआहुतिं जुहुयाꣳ सैव प्रायश्चित्तिर्न तदागः कुर्व्वीयेत्येतन्नो भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ह्यनुः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेतु प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेद्वेत्थ तुद्भय यत्त्र

गच्छेत् । वेत्थ तद्भयम् । यत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुराऽग्निरादस्य ज्येष्ठः पुत्रो म्रियेत । यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । "प्राण उदानमप्यगात्"—इति गार्हपत्य आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न तदागः कुर्वीय । इत्येतन्नो भगवन्त्सह इति होवाच ॥ ८ ॥

शौचेयो ह्यनः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छेव प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यत्र त एतस्मिन्नेव काले गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । वेत्थ तद्भयम् । यत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुरा-

जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत यस्यै-तदविदितᳪं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्राय-श्चित्तिरित्युदानः प्राणमप्यगादित्याहवनीय ऽआहुतिं जुहुयाᳪं सैव प्राय-श्चित्तिर्न तद्रागः कुर्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ ९ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छैव प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽएतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्य्यपचनोऽनुगच्छेद्वेत्थ तद्द्वयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्य सर्व्वे पशवो म्रिये-रन्यस्यैतदविदितᳪं स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति व्यानऽ उदानमप्यगादिति गार्हपत्य ऽआहुतिं जुहु-याᳪं सैव प्रायश्चित्तिर्न तद्रागः कुर्व्वीयेत्येतन्नौ भगवन्त्सहेति होवाच ॥ १० ॥

ऽचिरादस्य गृहपतिर्म्रियेत । यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । " उदानः प्राणमप्यगात् "–इत्याहवनीय आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्राय-श्चित्तिः । न तद्रागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्त्सह इति होवाच ॥ ९ ॥

शौचेयो ज्ञप्तः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति । पृच्छैव प्राचीनयोग्येति । स होवाच–यत्र त एतस्मिन्नेव कालेऽन्वाहार्यपचनोऽनुगच्छेत् । वेत्थ तद्द्वयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । पुराऽचिरादस्य सर्वे पशवो म्रियेरन्, यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । " व्यान उदानमप्यगात् "इति गार्हपत्य आहुतिं जुहुयाम् । सैव प्रायश्चित्तिः । न तद्रागः कुर्वीय । इत्येतन्नौ भगवन्त्सह इति होवाच ॥ १० ॥

एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु योज्यम् । य अयमाहवनीयानुगतो प्रागुक्त काल 'एतस्मिन्नेव काले' हे उद्दा-लक ! 'ते' तव यदि 'गार्हपत्य अनुगच्छेत्' शाम्येत् । वेत्थ तद्द्वयमित्यादि पूर्ववत् । पुराऽचिराद-स्येत्यादि । 'पुरा' पूर्वस्मिन्नागामिनि काले 'अचिरात्' क्षिप्रमेव 'अस्य' जुह्वतोऽध्वर्यो 'गृहपति' यजमान 'म्रियेत' मृतो भवेत् । यस्यैतदित्यादि गतम् । अस्मिन् गार्हपत्यानुगमने सति "उदान प्राण-मप्यगात्" इत्याहवनीये 'आहुतिं जुहुयाम्' हुतवानस्मि । 'सैव' तस्य गार्हपत्यानुगमनस्य 'प्रायश्चित्ति' तत्तावद्रागोऽपराध 'न कुर्वीयेति' न कुर्यामिति । अनेनाभिप्रायेणोक्तप्रायश्चित्तकरणम् । एतदपि मया ज्ञातमेव त्वयोच्यते । न तत्र भवत आधिक्यमिति प्रत्यवतिष्ठते–एतन्नौ भगवन्त्सहेति ॥ ९ ॥

पुनरन्यत् प्रष्टु प्रस्तौति–प्रक्ष्यामि त्वेवेति । यत्र त इत्यादि । 'यत्र' यस्मिन् 'एतस्मिन्नेव' प्रागुक्ते होमकाले 'अन्वाहार्यपचन' दक्षिणाग्निरनुगच्छेत् । वेत्थेत्यादि पूर्ववत् । भयस्वरूपमाह–पुराऽचिराद-स्येति । 'सर्वे' गवाद्या 'पशव' । व्याख्यातचरमन्यत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह–व्यान उदानमप्यगा-दिति । अनेन मन्त्रेण 'गार्हपत्ये' आज्याहुतिं 'जुहुयाम्' जुहवानि । सैव प्रायश्चित्तिरित्यादि पूर्ववत् ॥ १० ॥

शौचेयो ज्ञातः। प्रक्ष्यामि त्वेव भगवन्तमिति पृच्छेत्यु प्राचीनयोग्येति स होवाच यत्र तऽ एतस्मिन्नेव काले सर्व्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्व्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति व्वेदेति होवाच पुराऽचिरादस्यादायादं कुलꣳ स्याद्यस्यैतदविदितꣳ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं व्विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मथित्वा यां दिशं व्वातो व्वायात्तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य व्वायव्यामाहुतिं जुहुयाꣳ स व्विद्याꣳ समृद्धं मेऽग्निहोत्रꣳ सर्व्वदेवत्यं व्वायुꣳ ह्येव सर्व्वाणि भूतान्यपियन्ति व्वायोः पुनर्व्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न्न तदागः कुर्व्वीयेत्येतन्नो भगवन्तसहेति होवाच ॥ ११ ॥

शौचेयो ज्ञातः। प्रक्ष्यामि त्वेव भगवंतमिति। पृच्छेव प्राचीनयोग्येति। स होवाच। यत्र त एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः। वेत्थ तद्भयम्। यदत्र जुह्वतो भवतीति। वेदेति होवाच। पुराऽचिरादस्याऽदायादं कुलं स्यात्, यस्यैतदविदितं स्यात्। विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति। किं विदितम्। का प्रायश्चित्तिरिति। पुराऽचिरादग्निं मथित्वा, यां दिशं वातो वायात्, तां दिशमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयाम्। स विद्यां समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यम्। वायुं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति। वायोः पुनर्विसृज्यंते। सैव प्रायश्चित्तिः। न तदागः कुर्वीय। इत्येतन्नो भगवन्तसह इति होवाच ॥ ११ ॥

एवमेकैकानुगतौ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रायश्चित्तं निरूप्य कृत्स्नानुगतिविषयं प्रायश्चित्तं विवक्षन् प्रस्तौति— प्रक्ष्यामि त्वेवेत्यादिना। 'यत्रैतस्मिन्' प्रागुक्ते होमकाले 'ते' तव आहवनीयादयः 'सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः' शाम्येयुः। वेत्थ तद्भयमित्यादि पूर्ववत्। भयस्वरूपमाह—पुराऽचिरादस्येति। 'पुरा' पूर्वस्मिन्नागामिनि काले 'अस्य' वक्ष्यमाणं सर्वानुगतिविषयं प्रायश्चित्तमविदुषो यजमानस्य 'कुलमदायादं' दायादा ज्ञातयः तद्रहितं स्यात्। गोत्रविच्छेदो भवेदित्यर्थः। यस्यैतदित्यादि पूर्ववत्। प्रायश्चित्तस्वरूपमाह—पुराऽचिरादिति। 'पुरा' पूर्वं 'अचिरात्' क्षिप्रं। भस्मसमारोपणपूर्वमग्निं 'मथित्वा' 'वातः' वायुः 'यां दिशं' 'वायात्' गच्छेत्। "वा गतिगन्धनयोः"—(धा. पा. अ. प. ४०) इति धातुः। 'तां' दिशमभिलक्ष्य आहवनीयमग्निमुद्धृत्य 'वायव्यां' वायुदेवताकां "वायवे स्वाहा" इति मंत्रेणाहुतिं 'जुहुयाम्' जुहवानि। 'समृद्धं' सम्पूर्णमित्याहुतिक्रियाविशेषणम्। 'अग्निहोत्रं सर्वदेवत्यं' नित्यकाले 'वायुमेव' 'अपियन्ति' 'भूतानि' लयकाले वायुमेव 'अपियन्ति' प्राप्नुवन्ति। सृष्टिकाले तस्माद्वायोः 'पुनर्विसृज्यन्ते' विविधमुत्पद्यन्ते अतः सर्वदेवतारूपो वायुः। सर्वदेवता सा या आहुतिः 'सैव' सर्वानुगमविषये 'प्रायश्चित्तिः'। न तदागः कुर्वीयेत्यादि पूर्ववत् ॥ ११ ॥

शौचेयो ह्मुः । प्रक्ष्याम्ि त्वेव भगवन्तम्िति पृच्छेत्र प्राचीनयोग्येति स हौवाच यत्र त ऽएतस्मिन्नेव काले निवाते सर्व्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुर्वेत्थ तद्भयं यदत्र जुह्वतो भवतीति वेदेति होवाचाप्रियमेवास्मिँल्लोके पश्येताप्रियममुष्मिन्यस्यैतदविदितᳩ स्याद्विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति किं विदितं का प्रायश्चित्तिरिति पुराऽचिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्याहमेवैनदपिबेयᳩ स विद्याᳪ समृद्धं मेऽग्निहोत्रᳪ सर्व्वदेवत्यं ब्राह्मणᳪ ह्येव सर्व्वाणि भूतान्यपियन्ति ब्राह्मणात्पुनर्व्विसृज्यन्ते सैव प्रायश्चित्तिर्न तडागः कुर्व्वीयेत्यथ वाऽ अहमेतन्नावेदिषमिति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ह्यतः । (ऽ)इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवन्तम्िति स होवाच

शौचेयो ज्ञनः । प्रक्ष्यामि त्वेव भगवंतमिति । पृच्छैव प्राचीनयोग्येति । स होवाच—यत्र त एतस्मिन्नेव काले सर्वेऽग्नयोऽनुगच्छेयुः । वेत्थ तद्भयम् । यदत्र जुह्वतो भवतीति । वेदेति होवाच । अप्रियमेवास्मिन् लोके पश्येत, अप्रियममुष्मिन्, यस्यैतदविदितं स्यात् । विद्याभिस्त्वेवाहमतारिषमिति । किं विदितम् । का प्रायश्चित्तिरिति । पुराऽचिरादग्निं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य जघनेनाहवनीयमुपविश्य अहमेवैनत् पिबेयम् । स विद्या समृद्धं मेऽग्निहोत्रं सर्वदेवत्यम् । ब्राह्मणं ह्येव सर्वाणि भूतान्यपियंति । ब्राह्मणात्पुनर्विसृज्यन्ते । सैव प्रायश्चित्तिः । न तडागः कुर्वीयेति । अथ वा अहमेतन्नावेदिषम् । इति होवाच ॥ १२ ॥

शौचेयो ज्ञनः । इमानि समित्काष्ठान्युपायानि भगवंतमिति । स होवाच—यदेवं नावस्यः।

पूर्वोक्त एव विषय यदि वातो न स्यात् तदा किं कर्तव्यमिति पृच्छति—यत्र त एतस्मिन्निति । 'निवाते' वातरहिते देशे । व्याख्यानमन्यत् । भयस्वरूपमाह—अप्रियमेवास्मिन्निति । प्रिय सुख 'अप्रिय' तद्विरुद्ध दुःखमेव 'अस्मिन्' भूलोके 'पश्येत' अमुष्मिन्परलोकेऽपि अप्रियमेव पश्येत । यस्यैतदविदितमित्यादि पूर्ववत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमाह—पुराऽचिरादित्यादि पूर्ववत् । 'अग्निं मथित्वा' वातामावे प्राग्दिक्सम्बन्धिनमाहवनीयमुद्धृत्य 'जघनेनाहवनीयम्' आहवनीयस्य पश्चाद्भागे 'उपविश्य' 'अहमेव' 'एनत्' अग्निहोत्रं पय 'पिबेयम्' 'स' 'अहं' 'विद्याम्' जानीयाम् । 'मे' ममाग्निहोत्रं 'सर्वदेवत्य' सर्वदेवताप्रीतिकरमत् 'समृद्ध' सपूर्णमिति । सर्वदेवत्यत्वमुपपादयति—ब्राह्मणं ह्येवेति । ब्राह्मणमेव 'हि सर्वाणि भूतानि अपियन्ति' प्रलयकाले प्राप्नुवन्ति । सृष्टिकाले तस्मात्पुनर्विसृज्यन्ते । ब्राह्मणानुष्ठितसत्कर्मपरिपाकवशेन हि मानिव जगत् सृष्टिप्रलयभेतौ यामिप्राय । एवं 'ज्ञत' 'बौधित' 'शौचेय' 'आह स्म' । अथ खलु अहमेतद् यथोक्त प्रायश्चित्त 'नावेदिषम्' नाज्ञासिषमिति ॥ १२ ॥

अत इमां विद्यां मत्तः श्रोतुमाशाम् 'इमानि' समित्काष्ठादीनि गृहीत्वा 'भगवन्त' ज्ञानातिशयवन्त

यदेवं नावक्ष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यदेह्युपेहीति तथेति तꣳ होपनिन्ये तस्मै हैताꣳ शोकतरां व्याहृतिमुवाच यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-३-५ ॥ (५. ३.) ॥

ब्रह्मचर्यमागामित्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसानीत्याह ब्रह्मण एवैतदात्मानं परिददात्यथैनमाह को नामाऽसीति प्रजापतिर्वै कः प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

मूर्धा ते व्यपतिष्यत् । एहि उपेहीति । तथेति तं होपनिन्ये । तस्मै हैता शोकतरां व्याहृतिमुवाच । यत्सत्यम् । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ १३ ॥

उपनयनधर्माभिधायकं ब्राह्मणम् ।

" ब्रह्मचर्यमागाम् "–इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति । " ब्रह्मचार्यसानि "–इत्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं परिददाति । अथैनमाह–" को नामासि " इति । प्रजापतिर्वै कः । प्राजापत्यमेवैनं तत्कृत्वोपनयते ॥ १ ॥

त्वां ' उपायानि ' उपगच्छामीति । अनन्तरमुद्दालकः ' उवाच ' ' यदेवं नावक्ष्यः ' यद्येवमज्ञानं नाविष्करोषि ' ते मूर्धा व्यपतिष्यत् ' अपतिष्यत् । तन्मूर्धपतनं स्वाज्ञानप्रकटनेन अत्र भवता परिहृतमिति भावः । क्रियातिपत्तौ लृङ् । हे शौचेय ! ' एहि ' आगच्छ, ' उपेहि ' समिद्धस्तः सन् मत्समीपं प्राप्नुहि । इत्थं तथेत्यङ्गीकृत्य शौचेयं उद्दालकः ' उपनिन्ये ' उपनीतं कृतवान् । उपनीय च ' तस्मै ' शौचेयाय ' एतां शोकतरां ' शोकः पापं तत्तरणसमर्थां ' व्याहृतिं ' ' उवाच ' ' यत्सत्यं ' या सत्यवदनरूपा व्याहृतिः तामित्यर्थः । अतः सत्यवदनं परमो धर्म इति निगमयति–तस्मादु सत्यमेवेति ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ३) ॥

" तं होपनिन्ये " इत्युपनयनस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धर्मा अस्मिन् ब्राह्मणे निरूप्यन्ते । तत्र गुरुं प्रत्युपनयनप्रार्थनरूपमनेतद्वस्य मन्त्रं विधाय स्तौति–ब्रह्मचर्यमागामित्याहेति । ब्रह्मचारिणो भावः ' ब्रह्मचर्यं ' तदागां प्राप्नुयाम् । " आदाशायां भूतवच्च " (पा. सू. ३ । ३ । १३२) इति भूतवत्प्रत्ययः । एवमनेन मन्त्रेणाह गुरुं प्रार्थयेत् । मन्त्रे ब्रह्मशब्दश्रवणात् ' ब्रह्मणे ' वेदपुरुषायैव ' एतत् ' एतेन मन्त्रेण शिष्यः स्वात्मानं ' निवेदयति ' । द्वितीयमागमनुद्य व्याचष्टे–ब्रह्मचार्यसानीत्याहेति । हे गुरो ! मदनुग्रहात् ' ब्रह्मचारी ' ब्रह्म वेद, तदध्ययनशीलो भवानि । एतेन मन्त्रभागेन स्वात्मानं परिरक्षणाय तस्मा एव ' ब्रह्मणे ' ' परिददाति ' समर्पयति । अथ गुरोर्मन्त्रं विधत्ते–अथैनमाहेति । ' अथ ' शिष्याभिगमनानन्तरं एनमुपनेतव्यम् ' को नामासि ' इति

१–ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचार्यसानीति च । (पा. गृ. सू. २ । २ । ६) इति ।
२–अथास्य दक्षिणं हस्तं गृहीत्वाह को नामासीति । (पा. गृ. सू. २ । २ । १०) इति ।

(तृऽथा) अथास्य हस्तं गृह्णाति । (तौ) इन्द्रस्य ब्रह्मचार्य्यस्याग्निराचार्य्यस्तवाहमाचार्य्यस्तवासावित्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवतेऽएताभ्यामेवैनथ्ठं श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स य ऽएवं वेद ॥ २ ॥

अथास्य हस्तं गृह्णाति । "इंद्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासौ"–इति । एते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते । एताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ २ ॥

मंत्रेण निरीक्षते । अत्र किंशब्दस्यानिरुक्तार्थत्वात् प्रजापतिवाचकत्वमभिप्रेत्य व्याचष्टे–प्रजापतिर्वै क इति । हे शिष्य ! त्वं 'क' प्रजापतिरेव त्वमसि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तथाच एतेन मंत्रेण 'एनं' माणवकं प्रजापतिसंबंधिनमेव 'कृत्वा' 'उपनयते' गुरुः स्वसमीपं प्रापयति । आचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदम् (पा. सू. १ । ३ । ३६) इति ॥ १ ॥

अथ समन्त्रकं हस्तग्रहणं विधत्ते–अथास्य हस्तं गृह्णातीति । 'अथास्य' ब्रह्मचारिणो दक्षिणं 'हस्तम्' 'इंद्रस्य' इति मंत्रेण आचार्यो गृह्णीयात् । असाविति मंत्रगतादः शब्दस्थाने संबुद्ध्यंतं ब्रह्मचारिणो नाम ग्राह्यम् । हे यज्ञशर्मन् ! त्वं 'इन्द्रस्य' देवतायाः संबंधी 'ब्रह्मचारी' भवसि । तवाग्निरेवाचार्यः । अतस्तव तत्प्रतिनिधित्वादहमप्याचार्य इति मंत्रार्थः । इंद्राग्निमंत्रं प्रशंसति–एते वै श्रेष्ठे इति । 'एते' इंद्राग्नी 'श्रेष्ठे' प्रशस्यतमे 'बलिष्ठे' बलवत्तमे 'देवते' । परिरक्षणाय दानं 'परिदानं' स्पष्टमन्यत् । तस्य परिदानस्य फलमाह–तथा हास्येति । 'तथा ह' तथैव इंद्राग्निभ्यां दत्ते सति अस्याचार्यस्य संबंधी 'ब्रह्मचारी' 'कांचन' कामपि 'आर्तिम्' पीडां 'नार्च्छति' न प्राप्नोति । विदुषोऽप्येतत्फलमाह–न स इति । एवमुक्तार्थं 'यो वेद' जानाति सोऽपि आर्तिम् न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१–अथैनमाह कस्य ब्रह्मचार्यसीति, भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य, इत्यादि (पार गृ सू २ । २ । १९–२०) इति ।

२–अत्र "इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यसि" इत्ययं मंत्रः श्रुत्या ब्रह्मचारिणो हस्तादाने विनियुक्तः । सूत्रकृता तु हस्तादानं तूष्णीं विधाय "कस्य ब्रह्मचारी असि"–"भवत" इति प्रश्नप्रतिवचनानंतरममुं मन्त्रं ब्रह्मचारिणं प्रति ब्रूयादित्येव विनियोगो दर्शित इति विरोधः समागच्छति ।

अत्रेयं समाहितिः–इयं श्रुतिस्तु केवलमेकां माध्यंदिनीं शाखामधिकरोति, सूत्रं तु पंचदश शाखाः । सूत्रस्य पंचदशशाखोपनिबन्धनत्वं प्रत्यपादि कर्कोपाध्यायैः "स्मरन्ति हि पंचदशशाखोपनिबन्धनं कृतमाचार्येणेति । तस्मान्नास्ति प्रत्यक्षकृतो विरोधः । उच्यते । शाखाद्वयमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृत्त आचार्यः ।" (का श्रौ सू २ । २–३) इत्यत्र सूत्रभाष्ये । इति सूत्रस्य [illegible] [illegible]नीयशाखामात्रगोचरः । [illegible] माध्यंदिनादितरशाखा[illegible] [illegible]णामिति न्यायेन प्रयोग-सौकर्याय सूत्रमेव समाद्रियत याज्ञिकवृन्देनेत्यन्यदेतत् । अस्तु । श्रुत्यन्यथाकृतिर्विरोधपरिहृतिर्मन्तव्या मतिमद्भिरिति ॥

(ङ) अथैनम्भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामीत्येते वै श्रेष्ठे व्वर्षिष्ठे देवते ऽएताभ्यामेवैनꣳ श्रेष्ठाभ्यां व्वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्याम्परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स यऽएवं व्वेद ॥ ३ ॥

(ङ) अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामीति तदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तदेनमाभ्यां द्यावा-पृथिवीभ्यां परिददाति ययोरिदꣳ सर्व्वमधि व्विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या ऽइति तदेनꣳ सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स य ऽएवं व्वेद ॥ ४ ॥

॥ शतम् ९८०० ॥

अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । "प्रजापतये त्वा परिददामि देवाय त्वा सवित्रे परिददामि"—इति । एते वै श्रेष्ठे वर्षिष्ठे देवते । एताभ्यामेवैनं श्रेष्ठाभ्यां वर्षिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ३ ॥

"अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिददामि"—इति । तदेनमद्भ्यश्चौषधीभ्यश्च परिददाति । "द्यावा-पृथिवीभ्यां त्वा परिददामि"—इति । तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिददाति । ययोरिदं सर्वमधि । "विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्यै"—इति । तदेनं सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परि-ददात्यरिष्ट्यै । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ४ ॥

एवं त्रिभिरवदानात् इन्द्राग्निभ्यां परिदानं प्रतिपाद्य, अथ साक्षान्मन्त्रकं परिदानं विधत्ते—अथैनं भूतेभ्य इति । 'अथ' हस्तग्रहणानन्तरं 'भूतेभ्यः' विद्यमानेभ्यः प्रजापतिप्रमुखेभ्यः 'एनं' ब्रह्मचारिणं परिदद्यात् । "प्रजापतये त्वा" इति मन्त्रेण । एते वै श्रेष्ठे इत्यादि । 'एते' प्रजापतिसवितृरूपे 'श्रेष्ठे' प्रशस्यतमे 'वर्षिष्ठे' वृद्धतमे 'देवते' उत्पादकत्वेन प्रेरकत्वेन च प्रभुत्वात् । एताभ्यामेवेत्यादि विदम् ॥ ३ ॥

अन्नस्यौषधीनां च सर्वकारणत्वात् ताभ्यः परिदानार्थं द्वितीयो मन्त्रभाग इति व्याचष्टे—अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति । तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—द्यावापृथिवीभ्यामिति । सर्वाधारत्वात् द्यावापृथिव्योः, द्यावापृथिवीभ्यां परिदानम् । अत एव द्यावापृथिव्यौ विशिनष्टि—ययोरिदं सर्वमधीति । 'ययोः' द्यावापृथिव्योरुपरि । 'इदं सर्वं' जगत् आश्रित्य वर्तते तथाभूताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थः । विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्य इत्यादि । 'अरिष्ट्यै' अहिंसायै । उक्तावशिष्टानि यानि सर्वाणि भूतानि सन्ति तेभ्यः परिरक्षार्थमनेन मन्त्रभागेन दद्यादित्यर्थः । अबादिभ्यः परिदानस्य फलमाह—तथा हास्येति । अथास्याद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः परिदाने सर्वान्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥

१—अथैनं भूतेभ्यः परिददाति प्रजापतये त्वा० इत्यादि । (पार. गृ. सू. २ । २ । २१) इति ।

ब्रह्मचार्य्यसीत्याह । ब्रह्मणऽएवैनं तत्परिददात्यपोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह कर्म्म कुर्व्वित्ति व्वीर्य्यं वै कर्म्म व्वीर्य्यं कुर्व्वित्येवैनं तदाह समिधमाधेहीति समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह मा सुषुप्थाऽइति मा मृथाऽ इत्येवैनं तदाहापोऽशानेत्यमृतं वाऽआपोऽमृतमशानेत्येवैनं तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न कांचनार्तिमार्च्छति न स यऽएवं व्वेद ॥ ५ ॥

" ब्रह्मचार्यसि "–इत्याह । ब्रह्मण एवैनं तत्परिददाति । " अपोऽशान "–इति । अमृतं वा आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । " कर्म कुरु "–इति । वीर्यं वै कर्म । वीर्यं कुर्वित्येवैनं तदाह । " समिधमाधेहि "–इति । समिन्त्स्वात्मानं तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेत्येवैनं तदाह । "मा सुषुप्थाः"–इति । मा मृथा इत्येवैनं तदाह । "अपोऽशान"–इति । अमृतं वा आपः । अमृतमशानेत्येवैनं तदाह । तदेनमुभयतोऽमृतेन परिगृह्णाति । तथा हास्य ब्रह्मचारी न कां चनार्तिमार्च्छति । न स य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथास्य मन्त्रेणानुशासनं विधत्ते–ब्रह्मचार्यसीत्याहेत्यादि । हे यज्ञशर्मन् ! त्वं ' ब्रह्मचार्यसि ' ब्रह्मचर्यनियमं प्राप्नोषि अनेनाप्रमत्तो भव । ब्रह्मण एवैनमिति । तत्तेन ब्रह्मचारीति पदेन प्रतीयमानाय ' ब्रह्मणे ' वेदपुरुषायैव ' एनं ' ब्रह्मचारिणं परिददातीति तात्पर्यगम्योऽर्थः । अपोऽशानेति द्वितीयमनुशासनम् । मया अनुशिष्टः सन् ' अपः ' एव ' अशान ' अन्यन्नाकाङ्क्षयेत्यर्थः । तदेव तात्पर्यतो व्याचष्टे–अमृतं वा आप इति । आप्यायनकरत्वात् प्राणिस्थितिनिमित्तत्वाच्चापाममृतत्वम् । अशानेति " अश भोजने " (धा. पा. क्र्या. प. १४) " इत्यस्माल्लोटि " हल श्नः शानज्झौ " (पा. सू. ३ । १ । ८३) इति शानजादेशः । कर्म कुर्विति तृतीयमनुशासनम् । गुरुशुश्रूषादि ब्रह्मचर्याश्रमविहितं यत्कर्मास्ति, तत्कुर्वित्यर्थः । वीर्यं वै कर्मेति । वीर्यहेतुत्वात्कर्मणस्तद्रूपत्वम् । समिधमाधेहीत्युपरितनानुशासनम् । हे ब्रह्मचारिन् ! समिधमग्नावाधेहि । अग्निपरिचर्यां कुर्वित्यर्थः । तत्समिदाधानमात्मनः समिन्धनहेतुत्वेन स्तौति–समिन्त्स्वात्मानमिति । तेजः शरीरकान्तिः । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसम्पत्तिजं ब्राह्मं तेजः । उभाभ्यामात्मानं 'समिन्त्स्व' संदीप्तं कुर्विति । एवंरूपमेवार्थमनेन वाक्येन ब्रह्मचारिणमेवाह प्रतिपादयति आचार्यः । पुनरप्यपामशनमनुशास्ति चरमेण मार्गेणेत्याह–अपोऽशानेति । व्याख्यातमेतत् । ननु–उक्तस्यैवार्थस्य पुनरनुशासनं किमर्थमित्याशङ्क्याह–तदेनमुभयतोऽमृतेनेति । तत्तेन पुनरनुशासनेन ' उभयतः ' उभयत्र आद्यन्ते च उदकलक्षणेनामृतेन ' एनं ' ब्रह्मचारिणं ' परिगृह्णाति ' वेष्टयति । तथा हास्येत्यादि । तथैवानुशासने सति नियमितत्वेन पीडाहेतुभूतस्य पापस्यानाचरणात् । अस्य ब्रह्मचारीत्यादि सिद्धम् ॥ ५ ॥

१–अथैनं संशास्ति ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु मा दिवा सुषुप्था वाचं यच्छ समिधमाधेह्यपोऽशानेति । (पार. गृ. सू. २ । ३ । २) इति । २–मा सुषुप्था इति मा मृथा इत्येवैनं तदाहेत्यस्य व्याख्यानं नोपलभ्यम् ।

(द्रा) अथास्मै सावित्रीमन्वाह । ताᳬं᳭ ह स्मैताम्पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥६॥

(त्यु) अथ षट्सु मासेषु । षड्वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽइति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ चतुर्विᳬं᳭शत्यहे । चतुर्विᳬं᳭शतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥८॥

अथास्मै सावित्रीमन्वाह । तां ह स्मैतां पुरा संवत्सरेऽन्वाहुः । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ६ ॥

अथ षट्सु मासेषु । षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ७ ॥

अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ८ ॥

अथ सावित्र्यनुवाचनं विधत्ते—अथास्मै इति । "ब्रह्मचार्यसि" इति मन्त्रेणानुशासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । 'अस्मै' नियमिनाय शिष्याय 'सावित्रीं' सवितृदेवताका "तत्सवितुर्वरेण्यम्" इत्यादिका गायत्री 'अन्वाह' आचार्योऽनुब्रूयात् । अनुवाचनप्रकारस्त्वग्रे वक्ष्यते । अथ तदनुवाचनस्य उपनयनादूर्ध्वं संवत्सरकाले कर्तव्यतामाह—तां ह स्मैतामिति । 'पुरा' पूर्वस्मिन् उपनयनादूर्ध्वमावर्तिनि संवत्सरकाले अतीते सति 'तामेतां' गायत्रीं 'अन्वाहुः' केचिदाचार्याः उपदिशन्ति । तेषामभिप्रायमाह—संवत्सरसंमिता वा इति । संवत्सरात्मना कालेन सम्यक् परिच्छिन्नाः खलु 'गर्भाः' व्यक्तावयवाः सन्तः 'प्रजायन्ते' उत्पद्यन्ते । अतः उपनयनानन्तरं आचार्यसमीपे गर्भवदवस्थितः तदुक्तं नियममाचरन् संवत्सरकाले एव पुनर्जायते । अतः 'जाते एवास्मिन्' ब्रह्मचारिणि तत्तेन सावित्र्यनुवाचनेन 'वाचं दध्मः' धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेण संवत्सरकाले अनुवाचनमिति संबन्धः ॥ ६ ॥

अथ षण्मासादिष्वपि कालेषु संवत्सरसंपत्तिं प्रतिपादयन् तदनुवाचनस्य कर्तव्यतामाह—अथ षट्सु मासेष्वित्यादिना । अथेति पक्षान्तरप्रदर्शने 'षट्सु मासेषु' उपनयनादूर्ध्वं गतेषु सत्सु सावित्रीमन्वाहुरित्यनुषङ्गः । षड्वा ऋतव इति । 'षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य' इति मासगतषट्सङ्ख्यया संवत्सरसंपत्तिरुक्ता । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

पक्षान्तरमाह—अथ चतुर्विंशत्यहे इति । चतुर्विंशतिसङ्ख्याकानामह्नां समाहारश्चतुर्विंशत्यहः कालः । चतुर्विंशतिदिवसपरिमिते काले गते सतीत्यर्थः । चतुर्विंशतिर्वा इति—दिवसगतार्द्धमाससङ्ख्यया संवत्सरसंपत्तिः । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१—अथास्मै सावित्रीमन्वाह, संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा । (पा. गृ. सू. २।३।१।६) इति ।

(त्यु) अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्म ऽइति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ षडहे । षड्वा ऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽएवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ त्र्यहे । त्रयो वाऽ ऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽ एवास्मिँस्तद्वाचं दध्मऽ इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायन्ति । (न्त्या) आचार्य्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्याँ स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणऽइति सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽ अग्निर्जायते तस्मात्सद्यऽएव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ९ ॥

अथ षडहे । षड्वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ १० ॥

अथ त्र्यहे । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सरसंमिता वै गर्भाः प्रजायंते । जात एवास्मिंस्तद्वाचं दध्म इति ॥ ११ ॥

तदपि श्लोकं गायंति–" आचार्यो गर्भी भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्यां स जायते सावित्र्या सह ब्राह्मणः "–इति । सद्यो ह त्वाव ब्राह्मणायानुब्रूयात् । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । सद्यो वा अग्निर्जायते । तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

अन्य पक्षमाह–द्वादशाहे इति । अत्र दिवसगतद्वादशसंख्यया मासद्वादशात्मकसंवत्सरसंपत्तिः । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

अन्य पक्षमाह–अथ षडहे इति । दिवसगतषट्संख्यया ऋतुद्वारा अत्र संवत्सरसंपत्तिः ॥ १० ॥

चरम पक्षमाह–अथ त्र्यहे इति । ग्रीष्मो वर्षा हेमंत इति ऋतूनां त्रित्वम् ॥ ११ ॥

अस्मिन् त्र्यहपक्षे श्लोकमन्त्रं संवादयति–तदपि श्लोकं गायंतीति । तत्र त्र्यहपक्षे श्लोकरूपं मंत्रं भवि ' गायंति ' पठंति । आचार्यो गर्भी भवतीति । ' आचार्यः ' माणवकमुपनीय समीपवर्तिना तेन च ' गर्भी भवति ' गर्भवान् भवति । किं कृत्वा ? आत्मीयं ' दक्षिणं हस्तं ' शिष्यमस्तके ' आधाय ' निक्षिप्य । ' स ' गर्भरूपो माणवकः ' तृतीयस्यां ' रात्रौ व्यतीतायां ' जायते ' आचार्येण उत्पाद्यते । जातश्च आचार्येणोपदिष्टया ' सावित्र्या ' सहितः सन् ' ब्राह्मणः ' भवति । सावित्रीरूपं ब्रह्म अर्धाते इति ब्राह्मणः, इति

(त्वाउँ) ताउँ हैतामेके । सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागा ऽअनुष्टुब्-दस्मिन्वाचं दध्म ऽइति न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादा न्वा ऽअय-मस्य वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

(ड) अथ हैके दक्षिणतः । (स्ति) तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुर्न तथा कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयाद्बुल्वं न्वा ऽअयमिममजीजनत बुल्वो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥१४॥

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः । वाग्वा अनुष्टुप् । तदस्मिन्वाच दध्म इति । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । आ न्वा अयमस्य वाचमदित, मूको भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । तस्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥ १३ ॥

अथ हैके दक्षिणतस्तिष्ठते वाऽऽसीनाय वाऽन्वाहुः । न तथा कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । बुल्वं न्वा अयमिममजीजनत । बुल्वो भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । तस्मात्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायानुब्रूयात् ॥ १४ ॥

न्युपवेशोपलक्षणमग्नित्वमस्य सपत्नमित्यर्थः । इत्थं त्रैवर्णिकानां साधारणं पक्षमुक्त्वा ब्राह्मणस्य विशेषमाह–सद्यो ह त्वेवेति । तुशब्दः प्रागुक्तकालविलम्बं व्यावर्तयति । ' सद्य ' उपनयनानन्तरमेव ' ब्राह्मणाय ' सावित्रीमनुब्रूयात् । एतदुपपादयति–आग्नेयो वा इति । प्रजापतिमुखान्महोत्पत्तेः अग्निदेवत्यो ब्राह्मणः । ततः किमित्यत आह–सद्यो वा अग्निरिति । मथनानन्तरं ' सद्य ' एवाग्निर्जायते, अतस्तत्साम्यात् तद्देवत्याय ब्राह्मणाय सावित्री सद्य एवानुब्रूयात् ॥ १२ ॥

का पुनरसौ सावित्रीत्याशङ्क्य–तत्र एकीयं मतमुपन्यस्यति–तां हैतामिति । ' अनुष्टुभम् ' अनुष्टुप्छन्दस्कां " तत्सवितुर्वृणीमहे " इत्यादिकाम् । वाग्वा अनुष्टुबित्यादि । यस्मात् छन्दस्त्वरूपा ' अनुष्टुप् ' तत्तस्मात् वाचमस्मिन् माणवके ' वाचं दध्म ' धारयाम इति । अनेनाभिप्रायेणानुष्टुभ ऋचः अनुवचनम् । तदेतन्निषिद्ध्य दूषयति–न तथा कुर्यादिति । ' तत्र ' तस्मिन् विषये ' यः ' नाम कश्चिदभिज्ञ आगत्य एनमाचार्यं ' ब्रूयात् ' । किमिति ? ' अयं ' माणवकः अस्याचार्यस्य 'वाचं' तुशब्दः अप्येत्यर्थे ' अयं खलु ' आदित ' स्वीकृतवान् । वाग्रूपाया अनुष्टुभः स्वीकारात् । तथा शापमुपदेष्टा ' मूको भविष्यतीति ' तथैव भवितुमयमीश्वरः समर्थः स्यात् । स्वपक्षं सिद्धान्तयति–तस्मादेतामिति । " तत्सवितुर्वरेण्यम् " इत्यादिकां गायत्रीछन्दस्कामेव सावित्रीमृचमनुब्रूयात् । तथा च वाचोऽप्युपहारानोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रानुवचनसमये शास्त्रान्तरविहितं दक्षिणतोऽवस्थानं शिष्यस्य निषेधति–अथ हैके इति । ' एके ' शाखिन

१–वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं ... (पार. गृ. सू. २ । २ । ७) इति । २–उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके–पच्छोऽर्धर्चशः सर्वां च तृतीयं सह वा त्रिष्टुभमनुब्रूयात् (पार. गृ. सू. २ । ३ । ८–१०) इति ।

(तां) ताम्वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः प्राण ऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिँस्तद्दधात्यथार्द्धर्चशो द्वौ वा ऽइमौ प्राणौ प्राणोदानावेव प्राणोदानावेवास्मिँस्तद्दधात्यथ कृत्स्नामेको वा ऽअयं प्राणः कृत्स्न ऽएव प्राणमेवास्मिँस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥

तदाहुः । (न) न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्य्यमुपनीय मिथुनं चरेद्गर्भो वा ऽएष भवति यो ब्रह्मचर्य्यमुपैति नेदिमं ब्राह्मणं विपिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥

ता वै पच्छोऽन्वाह । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिंस्तद्दधाति । अथार्द्धर्चशः । द्वौ वा इमौ प्राणौ । प्राणोदानावेव । प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दधाति । अथ कृत्स्नाम् । एको वा अयं प्राणः कृत्स्न एव । प्राणमेवास्मिंस्तत्कृत्स्नं दधाति ॥ १५ ॥

तदाहु[१]—न ब्राह्मण ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुन चरेत् । गर्भो वा एष भवति । यो ब्रह्मचर्यमुपैति । नेदिमं ब्राह्मण विपिक्ताद्रेतसो जनयानीति ॥ १६ ॥

आचार्यस्य दक्षिणभागे ' तिष्ठते वा आसीनाय वा ' वाचयतीति स्थानासनयोर्विकल्प । यो हैनमिति । तत्र दोषोक्ति । कुम्भ त्वा अयमिममिति । नु, वै, अथ, इति पदच्छेद । अयमाचार्य इम शिष्य अथ कुम्भ निश्चीन प्राङ्मुखम् 'अजीजनत ' अजनयत् । तथाचाय ' कुम्भ ' पराङ्मुखो ' भविष्यतीति ' । गतमन्यत् । स्वपक्ष सिद्धान्तयति—तस्मात्पुरस्तादेवेति । आचार्यस्य पूर्वभागे ' प्रतीचे ' प्रत्यङ्मुखाय उपविष्टाय आचार्य ' समीक्षमाणाय ' सावित्रीमनुब्रूयात् । तत्र नोक्तदोष इत्यर्थ ॥ १४ ॥

पच्छोऽर्द्धर्चशोऽनवानमिति क्रमेण तस्मिन्ननुवचने धर्मान् विधत्ते—ता वै पच्छ इति । ' पच्छ ' पादश पादे पादे अवसाय । त्रयो वै प्राणा इत्यादि स्पष्टम् । ' अर्द्धर्चश ' ऋच अर्द्धमर्द्धर्च तस्मिन्नर्द्धर्चे अवसायेत्यर्थ । द्वौ वा इमाविति । ऊर्ध्वाऽधोभेदेन वृत्तिद्वैविध्यात् प्राणयोर्द्वित्वम् । अथ कृत्स्नामिति । अर्द्धर्चे अवसान परित्यज्य ' कृत्स्नाम् ' अखण्डां गायत्रीमतनोऽनुब्रूयात् । एको वा अयमिति । अविच्छिन्नवृत्तिकोऽय ' प्राण ' (*त्रिप्राणदोष वशाप्यास्यदेवताक सन्*) *' कृत्स्न ' अविभक्तो 'एव' भवति* । तथा च कृत्स्नानुवचनेन ' कृत्स्नं प्राणमेवास्मिन् ' स्थापयति ॥ १५ ॥

अथ प्रागुक्तसंवत्सरादिपक्षेषु उपनयनानन्तर सावित्रीप्रदानात् पूर्वं आचार्यस्य नियम दर्शयति—तदाहुरिति । तत्रोक्तविषये आहुरभिज्ञा कथयन्ति । किमिति ? ' ब्राह्मण ' शिष्य ब्रह्मचर्यनियममुपनीय प्राप्य आचार्य ' न मिथुन चरेत् ' स्त्रिया सह वास न कुर्यात् । तत्र कारणमाह—गर्भो वा एष इति । ' एष ' उपनीत ' गर्भ ' भवति, ' इम ' गर्भीभूत ' ब्राह्मण ' ' विपिक्तात् ' विविध सिक्ताद्रेतसो ' नेत् ' नैव ' जनयानि ' उत्पादयानि इति ॥ १६ ॥

१—अत्र पारस्कर,—अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणत तिष्ठत आसीनाय वैक (पार. गृ. सू २ । ३ । ३–४) इति । अत्र अभेदं क्षणना दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते स्थिताय ऊर्ध्वभूताय वा आसीनाय पविष्टाय वेति कर्कादय सर्वे भाष्यकारा ।

२—पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् । (पार. गृ. सू २ । ३ । ५) इति ।

तदु वाऽआहुः । काममेव चरेद्द्वय्यो वा ऽइमाः प्रजा दैव्यश्चैव मानुष्यश्च ता वा ऽइमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायंते च्छंदाᳫंसि वै दैव्यः प्रजास्तानि मुखतो जनयते ततऽएतं जनयते तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥

(त) तदाहुः । (नं) न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयादोषधीनां वाऽएष परमो रसो यन्मधु नेदन्नाद्यस्यान्तं गच्छानीत्यथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयो ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नंस्त्रय्यै वाऽ एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यस्यै-दृक्छिष्टमिति यथा ह वा ऽऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत्तादृक्तद्ऽ एवं विद्वान्ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नाति तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११–३–६ ॥ (९. ४.) ॥

तदु वा आहुः—काममेव चरेत् । द्वय्यो वा इमाः प्रजाः दैव्यश्चैव मानुष्यश्च । ता वा इमा मानुष्यः प्रजाः प्रजननात्प्रजायन्ते । छन्दांसि वै दैव्यः प्रजाः । तानि मुखतो जनयते, तत एतं जनयते । तस्मादु काममेव चरेत् ॥ १७ ॥

तदाहुः—न ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नीयात् । ओषधीनां वा एष परमो रसो यन्मधु । नेदन्नाद्यस्यान्तं गच्छानीति । अथ ह स्माह श्वेतकेतुरारुणेयः । ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नन् । त्रय्यै वा एतद्विद्यायै शिष्टं यन्मधु । स तु रसो यस्येदृक् शिष्टमिति । यथा ह वा ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरेत् । तादृक् तत् । य एवं विद्वान् ब्रह्मचारी सन्मध्वश्नाति । तस्मादु काममेवाश्नीयात् ॥ १८ ॥

एव केषांचिन्मतमुक्त्वा अन्येषां मतमाह—तदु वा आहुरिति । ' तदु ' तत्रैव अपरे अन्यथा ' आहुः ' । ' काम ' यथेच्छमेव ' मिथुनं चरेत् ' । उक्तदोषाभावं व्यवस्थया प्रतिपादयति—द्वय्यो वा इमा इति । द्विविधाः खलु ' इमा प्रजा ' दैवमानुषभेदात् । तत्र ' मानुष्यः ' ' प्रजा ' मिथुनीभवनेन प्रजननादुत्पद्यते । गायत्र्यादीनि तु ' छन्दांसि दैव्यः प्रजा ' तानि अथ ' मुखत ' मुखात् ताल्वोष्ठपुटादिव्यापारविशेषादुत्पाद्यते । ' तत ' मुखत एव उत्पद्यमानात् गायत्र्यादिच्छन्दस्समूहात् ' एतं ' ब्रह्मचारिणं जनयन्ति । अत एव औरस्य एव स हि पिता सदस्य जनयति । तत्र जन्मशरीरमेव मातापितरौ जनयत इति । अतोऽस्य ब्रह्मचारिणः प्रजननादनुत्पत्तेः आचार्यस्य मिथुनमपि न विरुध्यत इत्युपसंहरति—तस्मादु काममेवेति । इच्छाविशेषानुगुण्येन मिथुनं चरेत् । न सर्वथा वर्जननियम इत्यर्थः ॥ १७ ॥

एवमाचार्यस्य नियममुक्त्वा ब्रह्मचारिणोऽप्याह—तदाहुर्न ब्रह्मचारी सन्निति । तत्र केचिदाहुः—ब्रह्मचर्यधर्मं गतः सन् ' मधु ' नैवाश्नीयात् न भक्षयेत् । कुत इत्यत आह—ओषधीनां वा इति । एषामोषधीनां सर्वासां

ते शतातिरात्रꣳ सत्रमुपेयुः । (स्ते) तेनासुराँस्तमोऽपहत्य सर्व्वं पाप्मान-मपहत्य स्वर्ग्गं लोकम्प्रजग्मुस्तेषामर्व्वाक्पञ्चाशेष्वेवाहःस्वहरभि रात्रि-सामानि परीयू रात्रिमभ्यहःसामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । (र) अमुहाम वै न प्रजानीमो हन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्यया-मेति ते प्रजापतिमेव पितरम्प्रतीत्योचुरहन्नो रात्रिसामानि रात्र्यामह्नो भवन्ति नः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नऽइति ॥ ७ ॥

ते शतातिरात्रं सत्रमुपेयुः । तेनासुरास्तमोऽपहत्य सर्वं पाप्मानमपहत्य स्वर्गं लोकं प्रजग्मुः । तेषामर्वाक् पंचाशेष्वेवाहः स्वहरभि रात्रिसामानि परीयुः । रात्रिमभ्यहःसामानि ॥ ६ ॥

ते होचुः । अमुहाम वै । न प्रजानीमः । हन्त प्रजापतिमेव पितरं प्रत्ययामेति । ते प्रजापतिमेव पितरं प्रतीत्योचुः-" अहन्नो रात्रिसामानि रात्र्यामह्नो भवंति नः । विपश्चिद्यज्ञान्मुग्धान्विद्वान्धीरोऽनुशाधि नः "-इति ॥ ७ ॥

सद्यौ सोमयागौ असवक्रतू । अधिकया षोडश्यतिरात्रयोर्विद्यमानत्वात् । तथा च ' असर्वक्रतुभ्या ' खलु यज्ञाभ्या हे देवा । यूय 'अगत' गमन कृतवन्त स्थ । अत सर्वक्रत्वात्मक शतातिरात्राख्य 'सत्र' 'उपेत' इम गच्छत कुरुतेत्यर्थ । ' तेन ' शतातिरात्रेण असुरप्रारम्भकं तमश्चापहत्य तत्कारणभूत 'सर्व पाप्मान' च अपहत्य ' स्वर्गं लोकं ' प्रकर्षेण ' ज्ञास्यथ ' एवमशेषेण आसुरतमसो निर्हरणोपाय प्रजापतिरुपदिदेश ॥ ५ ॥

देवा पुनर्यथोपदिष्ट तथा कृत्वा तत्फल प्राप्नुवन्ति इत्येयाह-ते शतातिरात्रमिति । ' प्रजग्मु ' प्रकर्षेण ज्ञातवन्त इत्यर्थ । तत्रानुष्ठानक्रम दर्शयितु दोषमुद्भावयति-तेषामर्वागिति । ' तेषा ' देवानाम् शतरात्र यानि अनुष्ठीयमानानि दिनानि पञ्चाशत्सङ्ख्याकानि अहानि तेषु एकैकेन यथावदनुष्ठीयमानेषु सत्सु तत प्रागेव 'रात्रि सामानि' रात्रौ प्रयोज्यानि पर्यावर्तीनि सामानि तानि ' अहरभिपरीयु ' । तथा यानि ' अह सामानि ' अहनि प्रयोज्यानि बहिष्पवमानादीनि तानि ' रात्रिमभिपरीयु ' । अतिरात्रसंस्थे हि सोमयाग परदिवस सूर्योदयादनन्तरमेवाश्विनशस्त्रस्य पारसमाप्ति । ततस्तिरोऽह्न्य सोमयाग, ततो याग, ततो यज्ञपुच्छम्, इति त्रिचतुर्मुहूर्तकर्तव्य प्रयोगजात भवति । तथा च एकैकस्मिन्नह यभावात् कालोत्कर्षे सति अह कर्तव्य रात्रिं प्राप्नोति । रात्रिकर्तव्यमहरिति विपर्ययो जात इत्यर्थ ॥ ६ ॥

एव कालविपर्यये सति देवैर्यदुक्त ' अहन ' इति मन्त्रवाक्येन तद्दर्शयति-ते होचुरिति । ' अमुहाम वै ' मोहनाक्रान्ता अभूम । मुह्यतर्लुङि पुषादित्वादङ् । यतो मोहाक्रान्ता अतो भूय कर्तव्य ' न प्रजा-नीम. ' ' हन्त ' पुनरेव ' पितर प्रजापतिं प्रत्ययाम ' प्रतिगच्छाम. इति. विचार्य त प्रतिगत्योचु-" अहन्न " इति मन्त्रवाक्येन । हे प्रजापते ' न अस्माकं ' रात्रिसामानि ' ' अहन् ' अह्नि ' भवन्ति ' । यानि ' अह ' सवनीनि सामानि तानि ' रात्र्या ' भवन्ति । एतस्य दोषस्य परिहार

तान्हैतदुपजगौ । महाहिमिव वै ह्रदाद्बलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादा-स्थानात्ततः सत्रं नु तायतऽ इति ॥ ८ ॥

(त्या) आश्विनं वै वः शस्यमानम् । (म्प्रा) प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त यमास्थानादनुदघ्वं धीराः सन्तोऽअधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनै-रप्रतिशाᳬसतेति ॥ ९ ॥

ते होचुः । कथन्नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति स होवाच यत्र होताऽऽश्विनᳬ शᳬसन्नाग्नेयस्य कृतोगायत्रस्य च्छन्दसः पारं गच्छा-

---

तान्हैतदुपजगौ–" महाहिमिव वै ह्रदाद्बलीयानन्ववेत्य । अनुत्त स्वादास्थानात्ततः सत्रं न तायते "–इति ॥ ८ ॥

आश्विनं वै वः शस्यमानं प्रातरनुवाकमास्थानादनुत्त । " यमास्थानादनुदध्वं धीराः संता अधीरवत् । प्रशास्त्रा तमुपेत शनैरप्रतिशंसत "–इति ॥ ९ ॥

ते होचुः–कथं नु भगवः शस्तं कथमप्रतिशस्तमिति । स होवाच । यत्र होताऽऽश्विनं शंसन्नाग्ने-

तत्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतादुच्चैर्होता शंसति शनैस्तरां जञ्जप्यमानऽ इवान्वाह तद्वाचा वाचमत्येति न च्छन्दसा च्छन्दः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके । यथायतनमेवोपांश्वन्तर्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रम्प्रपीड्य निदधाति तिरोऽह्न्यैश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य

यस्य क्रतोर्गायत्रस्य च्छंदसः पारं गच्छात् । तत्प्रतिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहृत्य मैत्रावरुणस्य हविर्धानयोः प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात् । उच्चैर्होता शंसति । शनैस्तरां जंजप्यमान इवान्वाह । तद्वाचा वाचं प्रत्येति । न च्छंदसा च्छंदः ॥ १० ॥

परिहिते प्रातरनुवाके यथायतनमेवोपांश्वंतर्यामौ हुत्वा द्रोणकलशे पवित्रं प्रपीड्य निदधाति । तिरोऽह्न्यैश्चरित्वा प्रत्यंचः प्रतिपरेत्य तिरोऽह्न्यानेव भक्षयाञ्चक्रुः । अथानुपूर्वं यजपुच्छ

हे ' भगव ' भगवन् । षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न प्रजापते ! 'कथ नु शंस्म' शस्यमानमाश्विन शस्त्रं केन प्रकारेण सम्यक् शस्तं भवति । कथ वा तत्प्रातरनुवाकेनाप्रतिहतं भवतीति । एवमर्थं प्रयोगज्ञानमुपदिशेत्यर्थः । अत्र प्रजापतिर्नोत्तरं ब्रह्मा परस्परसंधानप्रकारमनुवदति–स होवाचेत्यादिना । ' स ' स्वयं प्रजापतिरेवमुक्तवान् ' यत्र ' यस्मिन् समये ' होता ' ' आश्विन ' शस्त्रं ' शंसन् ', तदा यस्याग्निरस्य अग्निदेवताकस्य ' क्रतो ' ' गायत्रस्य छंदस पारम् अवसानं ' गच्छेत् ' ' तत् । आश्विनशस्त्रे आग्नेयस्य आश्विन इति त्रय क्रतव. । अनुवाकशब्द. क्रतुसंधानवचन । तत्र एकैकस्मिन् क्रतौ गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि उत्तरोत्तर चतुरक्षराधिकानि अनू च्यते । तत्र प्रथमस्य क्रतोर्यः प्रथमं छन्दो गायत्र्याख्यं तस्य पार यदा होता प्राप्नोति । तत्तदानीमेव ' प्रतिप्रस्थाता ' परस्माद्. सोमाभिषवाय वसतीवर्याख्या अपः ' परिहृत्य ' "व्युत्क्रामतेत्याह त्रि., शालाद्वार्यसमीपे पत्न्युत्तरवेदिमध्यदेशे यजमान दक्षिणे सोम कृत्वा, शालाद्वार्यसमीपे वसतीवरीः परिहरति " (का. श्रौ. सू. ८ । २६१–२६२) इति सूत्रोक्तक्रमेण परिहरणं कृत्वेत्यर्थः । अध्वर्योराश्विनशस्त्रप्रचारे व्यापृतत्वात् प्रतिप्रस्थातृग्रहणम् । वसतीवरीपरिहरणानन्तरमेव हविर्धानशकटयोर्मध्ये उपविष्टस्य ' मैत्रावरुणस्य ' ' प्रातरनुवाकमुपाकुरुतात् ' प्रतिप्रस्थाता कुर्यादित्यर्थः । " नुप्रस्तावत् " (का. सू. ७ । १ । ६५) इति तावत् । तत्र होतृमैत्रावरुणयोर्मध्ये ' होता उच्चै ' आश्विन शस्त्रं ' शंसति ', ' इतरः ' मैत्रावरुण जञ्जप्यमान इव जपन्निवेत्यर्थः । शनैस्तरामन्वाह प्रातरनुवाकम् । तथा सति मैत्रावरुण स्वकीयया वाचा जपता होतुर्वाचं ध्वनि 'न प्रत्येति' न प्रतिगच्छति । तथा ' छन्दसा ' स्वप्रयोगेन गायत्र्यादिना होत्रा प्रयुज्यमानं ' छन्द ' न प्रत्येति । होतुर्गायत्रस्य छन्दसः परिसमाप्तौ उष्णिक्छन्दस प्रारम्भे सत्येव मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादिभूतस्य गायत्रस्य छन्दस. प्रारम्भविधानादित्यभिप्राय. ॥ १० ॥

एवं प्रातरनुवाकस्य स्वकाले प्रवृत्युपायमभिधाय तत उपरितनं प्रयोगजातमपि प्रातरनुवाकसमनन्तरं कर्तव्यमित्याह–परिहिते प्रातरनुवाके इति । ' परिहिते ' परिसमाप्ते तत उपरितनं प्रयोगजातमपि प्रकृतिवदत्रानी-

तिरोऽह्न्यानेव भक्षयामाऽअथानुपूर्व्यं यज्ञपुच्छꣳ सꣳस्थाप्य य ऽ ऊर्ध्वाऽअन्तर्यामाद्ग्रहास्तान्गृहीत्वा विप्रुषाꣳ होमꣳ हुत्वा सन्ततिं च बहिष्पवमानेन स्तुत्वाऽहरेव प्रतिपद्यामा ऽइति ॥ ११ ॥

तदेतेऽभि श्लोकाः । (अ) चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्धीरा व्यजहुस्तमः । विद्वाꣳसो यं शतक्रतु देवाः सत्रमतन्वतेति ॥ १२ ॥

चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ द्वावध्वर्यू पवेतुं शकेव हनूनि कल्पयन्नहोरात्रौ व्यतिषजन्त धीराः । तु दानवा यज्ञियं तन्तुमेषां

संस्थाप्य ये ऊर्ध्वा अन्तर्यामाद्ग्रहाः । तान् गृहीत्वा विप्रुषां होमं हुत्वा सन्ततिं च बहिष्पवमानेन स्तुत्वा अहरेव प्रतिपद्यामा इति ॥ ११ ॥

तदेतेऽभि श्लोकाः—“ चतुर्भिः सैन्धवैर्युक्तैर्धारा यजहुस्तमः । विद्वांसो ये शतक्रतु देवाः सत्रमतन्वत ”-इति ॥ १२ ॥

चत्वारो ह्यत्र युक्ता भवन्ति । द्वौ होतारौ । द्वावध्वर्यू । “ पवेतुं शकेव हनूनि कल्पयन्न-

विजानीमो वितत मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याह्नः परिशिंषन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्यं देवतानाᳪं सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान्त्सदमुक्षन्ति हयान्काष्ठभृतो यथा । पूर्णान्परिस्रुतः कुम्भाञ्जनमेजयसादनऽइत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-२-७ ॥ (५. ५.) ॥

ह्वोरतो व्यतिषजत धीराः । न दानवा यज्ञिय ततमेषां विजानीमो वितत मोहयन्ति नः ॥ पूर्वस्याह्नः परिशिंषन्ति कर्म तदुत्तरेणाभिवितन्वतेऽह्ना । दुर्विज्ञानं काव्यं देवताना सोमाः सोमैर्व्यतिषक्ताः प्रवन्ते ॥ समानान सदमुक्षन्ति हयान् काष्ठभृतो यथा । पूर्णान्परिस्रुतः कुम्भान् जनमेजयसादने ॥ "-इत्यसुररक्षसान्यपेयुः ॥ १३ ॥

होता । एत प्रतिप्रस्थाता अध्वर्युरित्यभिप्रेत्य द्विवचनम् । पर्वेर्नु शक्वेति द्वितीय श्लोक । पर्वत्रस्य ह्यास्त्र 'प्रहरणशक्ति प्रातर्वर्तिनी धागमित्र 'हनूनि ' हनुवत अह पार्श्ववर्तीनि प्रातरनुवाकाश्विनादीनि 'कल्पयन् ' । विभक्तिव्यत्यय । कल्पयत । कर्तृद्वयेन सह प्रयुजाना पूर्वापरवर्तिनोरह्नोरतो 'धारा ' धाम तो दवा ' व्यतिषजत ' व्यतिषक्ता । उदीरितरीत्या परस्परमसम्बन्धं कुर्वन् । " षज सङ्गे " (धा पा. भ्वा. प. १०१९) इति धातु । न दानवा इति । देवाना वाक्य ' यज्ञिय ' यज्ञसम्बन्ध ' वितत ' विस्तृत एषा-मह्ना ' न तु ' परम्परागततानप्रकार प्रजापत्युपदेशात् वयमिदानीं विशेषेण ' जानीम ' यत ' न ' अस्मान् ' दानवा ' दनो पुत्रा असुरा इत पर ' न मोहयति ' । पूर्वस्याह्न इति तृतीय श्लोक । ' पूर्वस्याह्न ' सवनत्रयात्मकस्य अतिरात्रसस्थस्याश्विनशस्त्रादिकं ' कर्म ' यदा ' परिशिंषन्ति ' परिशिष्टमवशिष्ट कुर्वन्ति । तदा तत्कर्म ' उत्तरेण ' 'अह्ना' परदिवसे अनुष्ठेयेन सवनत्रयात्मकेन सोमयागेन ' अभिवितन्वत ' अभितो विस्तारयन्ति । ' काव्य ' प्रशस्त ' देवताना सम्बन्धि ' तत् ' अह्नोर्व्यतिषजन ' दुर्विज्ञान ' विज्ञातुमशक्यम् । किं पुनर्दुर्विज्ञानमिति तदाह—सोमाः सोमैरिति । पूर्वस्याह्न सम्बन्धिन ' सोमा ' उत्तरस्याह्न सम्बन्धिभि 'सोमै ' अत्र सोमशब्द कर्मसामान्योपलक्षणम् । 'व्यतिषक्ता ' व्यतिहारेण परस्परससक्ता सन्त 'प्रवन्ते' प्रवर्तन्ते, इति यत् तद्दुर्विज्ञानमित्यर्थ । समानान् सदमित्यादि । समानानेकविधान् ' काष्ठभृत ' आज्यन्त काष्ठा बिभर्तीति काष्ठभृत । छन्दस पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । आजिधावन कुशला हयानश्वान् ' यथा सद-मुक्षन्ति ' सदा सिंचति । कुत्र 'जनमेजयसदने' जनमेजयो नाम राजा तस्य सदने गृहे । किं पुनस्ते सेचनीय-मिति तदाह—पूर्णान् परिस्रुत इति । परिस्रवणशीलस्य मधुन ' पूर्णान् कुम्भान् ' अयमभिप्राय यथा कृतकार्या अश्वा स्वामिभि मधुकुम्भैरभिषिच्यमाना स्वाभीष्ट लभन्त । एव देवा अपि शतातिरात्र सत्र प्रजापत्युपदिष्टमार्गेण सम्यगनुष्ठाय स्वर्गलोकान्तराय आसुर तमो निरस्य अमृतसेवारूप स्वर्गफल प्रापुरिति । ब्राह्मणार्थमुपसंहरति—इत्यसुररक्षसानीति । अनेन सत्रयागेन असुराश्च रक्षांसि च ' अपेयु ' अपजग्मु ॥ १३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ (११-५-५) ॥

पञ्चैव महायज्ञाः । (स्त्रा) तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

(स्व) अहरहर्भूतेभ्यो बलिᳪं हरेत् । (च) तथैतं भूतयज्ञᳪं समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रात्तथैतं मनुष्ययज्ञᳪं समाप्नोत्यहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात्तथैतं पितृयज्ञᳪं समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्यादा काष्ठात्तथैतं देवयज्ञᳪं समाप्नोति ॥ २ ॥

पंचमहायज्ञब्राह्मणम् ।

पंचैव महायज्ञाः । तान्येव महसत्राणि । भूतयज्ञः, मनुष्ययज्ञः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः ब्रह्मयज्ञ इति ॥ १ ॥

अहरहर्भूतेभ्यो बलि हरेत् । तथैव भूतयज्ञ समाप्नोति । अहरहर्दद्यादोदपात्रात् । तथैव मनुष्य-यज्ञ समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात् । तथैव पितृयज्ञ समाप्नोति । अहरहः स्वाहा कुर्यादा काष्ठात् । तथैतं देवयज्ञ समाप्नोति ॥ २ ॥

अथ सत्रप्रसङ्गात् यावज्जीवमनुष्ठेयान् पञ्चमहायज्ञान् महासत्रत्वेन निरूपयितुं प्रस्तौति—पञ्चैव महायज्ञा इति । भूतयज्ञादयो वक्ष्यमाणाः ‘ पञ्चैव महायज्ञाः ’ महता सर्वैरनुष्ठेयत्वात् । न केवलं तेषां महायज्ञत्वमात्रम्, अपि तु महासत्रत्वमेवेति विशिनष्टि—तान्येवेति । महान्ति नित्यानि सत्राणि ‘ महासत्राणि ’ यावज्जीवमनुष्ठेयत्वादविगलितत्वाच्च । तान्येवेति निर्धारणं तथा अनुमतनिर्देशः । अथ तान् यज्ञाननुदिशति—भूतयज्ञ इति । भूतानां तृप्तिकरो यज्ञः ‘ भूतयज्ञः ’ । एवं मनुष्ययज्ञादावपि । ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनं ‘ ब्रह्मयज्ञः ’ तस्य च देवर्षिपितृगणतृप्तिकरत्वात् यज्ञत्वम् ॥ १ ॥

भूतयज्ञस्य स्वरूपमाह—अहरहर्भूतेभ्य इति । “इदं भूतेभ्यः” इति संकल्प्य प्रत्यहं यत् ‘भूतेभ्यो बलिहरणम्’ तथा तेनैव बलिहरणेन एतमुक्तं भूतयज्ञं ‘ समाप्तं पुरुषः ’ ‘ प्राप्नोति ’ । भूतान्युद्दिश्य बलिहरणमेव भूतयज्ञ इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अथ मनुष्ययज्ञस्य स्वरूपमाह—अहरहर्दद्यादिति । मनुष्यानुद्दिश्य ‘ आ उदपात्रात् ’ उदकपूर्णं पात्रं उदपात्रं तदवधि यदोदनादिकं ‘ दद्यात् ’ स मनुष्ययज्ञ इत्यर्थः । पितृयज्ञस्य स्वरूपमाह अहरहः स्वधा कुर्यादिति । पितॄनुद्दिश्य प्रत्यहं स्वधाकारेणान्नादिकमुदपात्रपर्यन्तं दद्यादिति यत्

(त्यु) अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेव जुहूर्मनऽ उपभृच्चक्षुर्ध्रुवा मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोकऽउदयनं यावन्तꣳ ह वाऽ इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयाꣳसञ्चाक्षय्यं यऽ एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः । तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य-वागेव जुहूः । मन उपभृत् । चक्षुर्ध्रुवा । मेधा स्रुवः । सत्यमवभृथः । स्वर्गो लोक उदयनम् । यावन्तं ह वा इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददत् लोकं जयति । त्रिस्तावन्तं जयति-भूयांसं चाक्षय्यम्, य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते । तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

पयऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदृचः स यऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पयऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्या) आज्याहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यद्यजूꣳषि स यऽ एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽ आज्याहुतिभिरेव तद्देवाँस्त-

---

पयआहुतयो ह वा एता देवानां यदृचः । स य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय आहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति ॥ ४ ॥

आज्याहुतयो ह वा एता देवानां यद्यजूंषि । स य एवं विद्वान्यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते,

र्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥५॥

सोमाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यत्सामानि स यऽ एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽ अभिवहन्ति ॥ ६ ॥

मेदऽआहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदथर्व्वाङ्गिरसः स यऽ एवं विद्वानथर्व्वाङ्गिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदऽआहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्प्पयति तुऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्व्वात्मना सर्व्वाभिः पुण्याभिः सम्पद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ७ ॥

आज्याहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ५ ॥

सोमाहुतयो ह वा एता देवाना यत्सामानि । स य एवं विद्वान् सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते; सोमाहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्या. पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ६ ॥

*मेदआहुतयो ह वा एता देवानां यदथर्वांगिरसः । स य एवं विद्वानथर्वांगिरसोऽहरहः स्वाध्याय-*मधीते, मेदआहुतिभिरेव तद्देवास्तर्पयंति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति, योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ७ ॥

इति यदस्ति 'एता देवानामाज्याहुतय '। तदध्ययनस्य फलमाह—स य एवं विद्वानिति । 'अहरहः स्वाध्याय' इति विशेषेण प्रहगाध्ययनात् ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायाव्यवच्छेद । योगक्षेमेणेत्यादि उक्तार्थम् ॥ ५ ॥

अथ सामानि सोमाहुतित्वेन स्तौति—सोमाहुतयो ह वा इति । अथैतत्सोमाहुतिरूपतामुपजीव्य तेषां ब्रह्मयज्ञके अध्ययनं प्रशंसति—स य एवं विद्वानिति । गतमेतत् ॥ ६ ॥

अथ तुरीयं वेदं मेदआहुतित्वेन निरूपयति—मेदआहुतयो ह वा इति । मेदो हविष्यं मांसं तत्साध्या आहुतयो मेदआहुतय । अथर्वणा ऋषिणा अंगिरसा च दृष्टा शाखा 'अथर्वांगिरसः' । स य एवं विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

मध्वाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳस्यः स यऽ एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशꣳसीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेव तद्देवाँस्तर्पयति तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्स्वधाऽअभिवहन्ति ॥ ८ ॥

तस्य वाऽएतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । चत्वारो वषट्कारा यद्वातो वाति

मध्वाहुतयो ह वा एता देवानां यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंस्यः । स य एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं गाथा नाराशंसीरिति अहरहः स्वाध्यायमधीते । मध्वाहुतिभिरेव तद्देवांस्तर्पयति । त एनं तृप्तास्तर्पयंति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिः । घृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन् स्वधा अभिवहंति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य चत्वारो वषट्काराः । यद्वातो वाति । यद्विद्योतते । यत् स्तनयति ।

इदं चतुर्णां वेदानां ब्रह्मयज्ञार्थं अध्ययनं प्रशस्य तदङ्गभूतानामन्यासां विद्यानां अध्ययनं वक्तुं तासां मध्वाहुतित्वेन निरूपयति—मध्वाहुतयो ह वा इति । 'मधु' माक्षिकम् तन्मय्य आहुतयः 'मध्वाहुतयः' । अनुशासनानीति । अनुशिष्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते एभिरित्यनुशासनानि व्याकरणनिरुक्तादीनि षडङ्गानि । न्यायमीमांसादयः 'विद्या.' । उक्तिप्रत्युक्तिरूपं प्रकरणं 'वाकोवाक्यम्' । 'इतिहास' पुरावृत्तप्रतिपादकं भारतादि । 'पुराणं' ब्रह्मादि । इतिहास पुराणं चेति द्वंद्वैकवद्भावः । नराः मनुष्याः तत्प्रशंसापरा श्लोकाः 'नाराशंस्यः' 'गाथा.' । इत्येवं चतुर्दश विद्यास्थानानि ब्रह्मयज्ञकाले अध्येतव्यत्वेन उपदिष्टानि ॥

अन्ये त्वेवं व्याचक्षते—मन्त्रब्राह्मणभेदेन वेदभागो द्विविधः । तत्र ऋगादिशब्दैर्मन्त्रभागस्याध्ययनं प्रतिपादितम् । अधुना ब्राह्मणभागस्याध्ययनं प्रतिपाद्यते । तत्र "स वै सत्यमेव वदेत्" (श. प. १४।१।१। १) इत्यादीनि विधिवाक्यानि 'अनुशासनानि' । उपासनाविधिवाक्यानि 'विद्या' । "स ह गौतमस्य पुत्र ऋतो जन धावयेत्"–(श. प. ११।४।१।७) इति उक्तिप्रत्युक्तिरूपं ब्राह्मणं 'वाकोवाक्यम्' । "आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास "–(श.प. ११।१।६।१) इत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणं इतिहासः । "उर्वशी हाप्सराः पुरूरवसमैड चकमे'–(श.प.११।५।१।१) इत्यादीनि पुरातनपुरुषवृत्तप्रतिपादकानि 'पुराणं' । "महाहिनिव वै हृदयं " (श. प. ११ । ५ । ५ । ८) इत्यादयो मन्त्राः 'गाथा.' । "समानाद्धृदमुष्मिन् हृदयम् "–(श. प. ११ । ५ । ५ । १२) इत्यादिका मनुष्यप्रशंसापरा 'नाराशंस्यः.' । एवं च "अधीते" इति अध्ययनक्रियानुगुणं भवति । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् योज्यम् ॥ ८ ॥

वषट्कारादीनि यानि अनध्यायनिमित्तानि तेषु सत्स्वपि ब्रह्मयज्ञस्याविच्छिन्नत्वाय तेषां तदङ्गत्वमाह—तस्य वा

१–अत्र ब्रह्मयज्ञप्रसङ्गे आश्वलायनगृह्यसूत्रादिद्रष्टव्याः ४१–४६ अङ्का अनुसंधेयाः ।

यद्विद्योतते यत्स्तनयति यदवस्फूर्जति तस्मादेवंविद्वाते वाति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीयीतैव व्वषट्काराणामछंबट्कारायाति ह वै पुनर्मृत्युम्मुच्यते गच्छति ब्रह्मणः सात्मताꣳ स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीतैव तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

इति तृतीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११–३–८ ॥ (९. ६.) ॥

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११–३ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ११२ ॥

यद् अवस्फूर्जति । तस्मादेवंविद्वाते वाति, विद्योतमाने, स्तनयति, अवस्फूर्जति अधीयीतैव । वषट्काराणामछंबट्काराय । अति ह वै पुनर्मृत्युं मुच्यते । गच्छति ब्रह्मणः सात्मताम् । स चेदपि प्रबलमिव न शक्नुयात् । अप्येकं देवपदमधीयीतैव । तथा भूतेभ्यो न हीयते ॥ ९ ॥

एतस्येति । यद्वातादस्य वषट्कारात्मतामुच्यते—चत्वारो वषट्कारा इति । तानेव चतुर अनुक्रमते— यद्वातो वातीति । 'वातो' वायुः प्रवहतः 'वाति' गच्छति इति यत् स प्रथमः 'वषट्कारः' । विद्योतनं विद्युत्, स्तनयित्नुर्मेघगर्जनं, अवस्फूर्जनं ध्वनिः, एते 'चत्वारो वषट्काराः' । यस्मादेवं तस्मादेवंविद्वान् 'एव' वषट्काररूपतां जानन् वातादिषु सत्सु अनध्यायत्वाध्यायः 'अधीयीतैव' । किमर्थम् ? एषां वषट्काराणां छंबट्कारो वैयर्थ्यं तत्परिहाराय, न तु महगाध्ययनवत् अस्य नैमित्तिकानध्यायो विद्यत इति भावः । एवं वषट्कारेषु सत्सु यदध्ययनं तस्य फलमाह—अति ह वा इति । एवमधीयानः 'पुनर्मृत्यु मतिमुच्यते' । 'ब्रह्मणः सात्मताः' समानरूपतां सायुज्यं 'गच्छति' । अशक्तौ पक्षान्तरमाह—स चेदिति । 'सः' चाधीयानः पुरुषो यदि 'प्रबलमिव' अतिश्रमयेतु 'न शक्नुयात्' तथापि देवतावाचि 'एकं' वैदिकपदं 'अधीयीतैव' । न तूष्णीमासीत । तथा सति 'भूतेभ्यः' निवृत्तेभ्यस्तेभ्यो वषट्कारेभ्यः 'न हीयते' हीनः प्रत्युतो न भवति ॥ ९ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ (११–३–८) ॥

तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ११–३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पञ्चमेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशꣳसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीनोऽहरहरर्थान्त्साधयते सुखꣳ स्वपिति परमचिकित्सक आत्मनो भवतीन्द्रियसंयमश्चैकारामता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपक्तिः प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्म्मान्ब्राह्मणमभि निष्पादयति ब्राह्मण्यम्प्रतिरूपचर्य्यां यशो लोकपक्तिं लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्द्धर्म्मैर्ब्राह्मणं भुनक्त्यर्च्चया च दानेन चाज्येयतया चा..पतया च ॥ १ ॥

ब्रह्मयज्ञलक्षणस्वाध्यायप्रशंसाख्यं ब्राह्मणम् ।

अथातः स्वाध्यायप्रशंसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतः । युक्तमना भवति । अपराधीनोऽहरहरर्थान् साधयते । सुखं स्वपिति । परमचिकित्सक आत्मनो भवति । इंद्रियसंयमश्च । एकारामता च । प्रज्ञावृद्धिः । यशोलोकपक्तिः । प्रज्ञा वर्द्धमाना चतुरो धर्मान् ब्राह्मणमभि निष्पादयति । ब्राह्मण्यं प्रतिरूपचर्या यशोलोकपक्तिम् । लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ब्राह्मणं भुनक्ति-अर्चया च दानेन चाज्येयतया चावध्यतया च ॥ १ ॥

अथास्मिन् ब्रह्मयज्ञस्वाध्याये पुरुषाणामादरातिशयं जनयितुं प्रशंसां कर्तुं प्रतिजानीते-अथातः स्वाध्यायेति । 'अतः' परं वक्ष्यमाणैः फलैः 'स्वाध्यायस्य प्रशंसा' प्रशंसनमेव क्रियते । तद्धेतुभूतानि फलान्यनुक्रामति-प्रिये इत्यादिना । 'स्वाध्यायः' स्वाध्यायाध्ययनं 'प्रवचनं' अन्यस्याध्यापनम् । ते उभे अपि ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायमधीयानस्य 'प्रिये' अनुकूलवेदनीये 'भवतः' । युक्तमविक्षिप्तं एकाग्रं मनो यस्य स 'युक्तमनाः' पराधीनो न भवतीति 'अपराधीनः' अनन्यप्रेर्यः सन् 'अहरहः' प्रत्यहम् योग्यानर्थान् 'साधयते' संपादयति । तथा 'सुखं' यथा भवति तथा अव्याकुलितचित्तः 'स्वपिति' निद्राति । दुःस्वप्नस्वरोनिमित्ता चिंता अस्य न भवतीत्यर्थः । 'आत्मनः' स्वस्य 'परमचिकित्सको भवति' । अन्ये हि भिषज औषधादिना शरीरस्यैव तात्कालिकमेव उदरशिरोरोगादिरोगं निवर्तयंति । विद्वांस्तु देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः अनेन स्वाध्यायेन पुनर्भवदुःखप्रतिरूपां पीडां सर्वदैव निवर्तयतीति परमचिकित्सकत्वं तस्येत्यर्थः । तथा इन्द्रियसंयमश्चास्य भवति । इंद्रियाणां चक्षुःश्रोत्रादीनां संयमः अनर्थहेतुभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तिः । एक एव सन् आसमंतात् रमतीत्येकारामः तस्य भावः । तथा सूक्ष्मविमर्शनमालक्षणतत्त्वार्थविषया बुद्धिः 'प्रज्ञा' तस्या अभिवृद्धिरस्य भवति । 'यशः' कीर्तिः तद्युक्तो 'लोकः' तस्य 'पक्तिः' परिपाको भवति । अस्य प्रज्ञा वर्द्धमाना सती अध्ययनं, अध्यापनं, यज्ञो, याजनमिति 'चतुरो धर्मान्'

ये ह वै के च श्रमाः । (ऽ) इमे द्यावापृथिवीऽअन्तरेण स्वाध्यायो हैव तेषां परमताकाष्ठा यऽ एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ २ ॥

(व्यो) यद्यद्ध वाऽअयं छन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति यऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ये ह वै के च श्रमाः, इमे द्यावापृथिवी अंतरेण । स्वाध्यायो हैव तेषा परमताकाष्ठा । य एव विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य ॥ २ ॥

यद्यद्ध वा अय छंदसः स्वाध्यायमधीते । तेन तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्ट भवति । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ३ ॥

ब्राह्मणजातिमभिलक्ष्य ' निष्पादयति ' जनयति । तथा ' ब्राह्मण्य ' ब्राह्मणभाव ' प्रतिरूपचर्यां ' तदनुरूपमाचरण च सपादयति । प्रागुक्ता यशोलोकपक्तिमनूद्य तद्धेतुकमन्यफलमाह–यशोलोकपक्तिमिति । स च पच्यमानो यशसा युक्तो लोक ' चतुर्भि ' वक्ष्यमाणै ' धर्मैर्ब्राह्मण भुनक्ति ' पालयति । ' भुजोऽनवने "–(पा. सू. १।३।६६) इति पर्युदस्तत्वात् भुजेरात्मनेपदाभाव । के पुनस्ते चत्वारो धर्मा ? इति तानाह–अर्चया चेति । " अर्च पूजाया '–(धा. पा. भ्वा. प. २०४) इति धातो रूपम् । अर्चा अर्चन पूजनम् । इष्टस्य धनादे समर्पण दानम् । ज्यानिर्हानि तदविषयत्व अज्येयता । " ज्या वयोहानौ "–(धा. पा क्र्या. प २७) इत्यस्मात् " अचो यत् "–(पा सू ३ । १ । ९७) इति कर्मणि यत् । वध हननमर्हतीति वध्य तादृशो न भवती यवध्य तस्य भावस्तत्त्वम । एतैश्चतुर्भिर्धर्मै सर्वो लोको वेदाध्यायिनमाराधयतीत्यर्थ ॥ १ ॥

अथ उ कृष्टतपोरूपत्वमध्ययनस्याह–ये ह वै के च श्रमा इति । ' द्यावापृथिवी अतरेण ' अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ' ये ' केचन ' श्रमा ' श्रमसाध्यास्तपोविशेषा ' तेषा ' तपोविशेषाणा ' स्वाध्याय ' एव ' परमताकाष्ठा ' परमता परमत्वमुत्कर्ष तस्यावधिभूमि । एतावति फलानि विदुष एवाध्येतुरित्याह–य एव विद्वानिति । तस्मादिति । प्रकृताध्ययनविधेर्निगमनम् ॥ २ ॥

अथ वेदाध्ययनशीलस्य कायिकव्यापारनिर्वर्त्येयागहोमादिफलमपि अयत्नत सिध्यतीत्याह–यद्यद्ध वा इति । ' यद्यत् ' यस्य यस्य यज्ञक्रतो प्रतिपादकच्छन्दसो वेदस्य सबधिन ' स्वाध्याय ' स्वशाखासम्बन्धि, स्वाध्यायानुवाकादिक ' अधीते ' अस्य ' अध्येतु त प्रतिपादयेन तेन तनैव ' क्रतुना ' यज्ञकर्मणा ' इष्ट भवति ' याग कृतो भवति । य एव विद्वानित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

(क्यो) यदि ह वाऽअप्यभ्यक्तः । (क्तोऽलं) अलंकृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीतऽआ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते यऽएवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

(क्यो) मधु ह वाऽ ऋचः । (चो) घृतᳬं ह सामान्यमृतं यजूᳬंषि यद्ध वाऽअयम्वाकोवाक्यमधीते क्षीरौदनमाᳬंसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽएवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥

(घृं) घृतेन ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्त्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥

यदि ह वा अप्यभ्यक्तः अलङ्कृतः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्यायमधीते । आ हैव स नखाग्रेभ्यस्तप्यते । य एवं विद्वान् स्वाध्यायमधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥ ४ ॥

मधु ह वा ऋचः । घृतं ह सामानि । अमृतं यजूंषि । यद्ध वा अयं वाकोवाक्यमधीते । क्षीरौदनमांसौदनौ हैव तौ ॥ ५ ॥

मधुना ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ६ ॥

घृतेन ह वा एष देवांस्तर्पयति । य एवं विद्वान् सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः का[illegible]ः सर्वैर्भोगैः ॥ ७ ॥

अथ एतदध्ययनं कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोरूपत्वेन स्तौति–यदि ह वा इति । ' अभ्यक्त ' तैलादिना कृताभ्यङ्ग । ' अलङ्कृत ' स्रक्चन्दनादिभिर्भूषित । ' सुहित ' यथेष्टभोजनेन तृप्त । ' सुखे ' सुखकरे ' शयने ' शय्यायां ' शयान ' । एवमभ्यङ्गादीन् तपसः प्रतिकूलान् चरन्नपि य ' स्वाध्यायमधीते ' ' स आ नखाग्रेभ्य ' नखाग्रपर्यन्तं यावच्छरीरपीडनेन तपस्तप्तवान् भवति । य एवं विद्वानित्यादि गतम् ॥ ४ ॥

अथ एतेषामृगादीनां मध्वादिरूपतया तृप्तिहेतुतां वक्तुं सारूप्यमाह–मधु ह वा ऋच इति । या ' ऋच ' तन्मधु । यानि ' सामानि ' तत् घृतमाज्यम् । यानि ' यजूंषि ' तदमृतम् । ' यत् ' खलु ' अयं ' अध्येता प्रागुक्तं वाकोवाक्यादिकमधीते ' क्षीरौदनमांसौदनावेव तौ ' ॥ ५ ॥

अथ मध्वादिरूपतामुक्त्वा तदुपजीवनेन तेषामध्ययनं क्रमेण स्तौति–मधुना ह वा इति । निगदसिद्धोऽर्थः । ऋचामध्ययनं स्तौति–य एवं विद्वानिति । सर्वैः कामैरिति । काम्यमाने ' सर्वै ' शब्दादिविषयैः तत्तिर्वर्त्यैर्भोगैश्चेत्यर्थः ॥ ६ ॥

साम्नामध्ययनं स्तौति–घृतेन ह वा इति ॥ ७ ॥

(र) अमृतेन ह वाऽ एष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्यजूꣳष्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥८॥

क्षीरौदनमाꣳसौदनाभ्याꣳ ह वाऽएष देवाँस्तर्प्पयति । यऽ एवं विद्वान्वाकोवाक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽएनं तृप्तास्तर्प्पयन्ति सर्व्वैः कामैः सर्व्वैर्भोगैः ॥ ९ ॥

(ग्र्यु) यन्ति वाऽ आपः । (ऽ) एत्यादित्यऽ एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽ एता देवता नेयुर्न्न कुर्य्युरेवꣳ हैव तदहर्ब्राह्मणो भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्यृचं वा यजुर्वा साम वा गाथां वा कुम्व्यां वाऽभिव्याहरेद्व्रतस्याव्यवच्छेदाय॥१०

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११–४–१ ॥ (९. ७.) ॥

अमृतेन ह वा एष देवास्तर्पयति । य एव विद्वान् यजूंष्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एनं तृप्तास्तर्पयति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगैः ॥ ८ ॥

क्षीरौदनमासौदनाभ्या ह वा एष देवान्तर्पयति । य एव विद्वान् वाकोवाक्यमितिहासपुराण-मित्यहरहः स्वाध्यायमधीते । त एन तृप्तास्तर्पयति सर्वैः कामैः सर्वैर्भोगै ॥ ९ ॥

यंति वा आपः । एत्यादित्यः । एति चद्रमाः । यन्ति नक्षत्राणि । यथा ह वा एता देवता नेयुर्न कुर्युः । एव हैव तदहब्राह्मणो भवति । यदहः स्वाध्याय नाधीते । तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य.। तस्मादपि ऋच वा यजुर्वा साम वा गाथा वा कुम्व्या वाऽभिव्याहरेत्–व्रतस्याव्यवच्छेदाय ॥१०॥

यजुषामध्ययन स्तौति–अमृतेन ह वा इति ॥ ८ ॥

वाकोवाक्यादीनामध्ययन स्तौति–क्षीरौदनमासौदनाभ्यामिति । क्षीरमिश्रितमोदन ' क्षीरौदनम् ' । मांसमिश्र शाल्योदन ' मासौदनम् ' । गतमन्यत् । ' वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति ' । इतिशब्द प्रकारवाची, कार्यादीनां सग्रहार्थ ॥ ९ ॥

सूर्यादिगतिवत् अखिलजगद्व्यवहारनिर्वर्तकत्वेन ब्रह्मयज्ञस्वाध्याय स्तौति–यन्ति वा इति । नद्यादिरूपेण स्थिता ' आप ' खलु ' यति ' गच्छति । ' एति आदित्य ' गच्छति । ' चद्रमा अप्येति ' गच्छति । ' नक्षत्राण्यपि यति ' गच्छति । तत्रापा तिर्यग्गमन स्नानपानादिकृत्स्नलोकव्यवहारार्थम् । सूर्यगमन अहनि प्रकाशप्रदानार्थम् । तथा चद्रनक्षत्राणा गमन रात्रौ प्रकाशप्रदानार्थम् । ' यथा ' खलु ' एता ' अबाधा ' देवता नेयु ' न पुनर्गच्छेयु । तदानीं ' न कुर्यु ' एव स्वस्वव्यवहारम् । ततस्तेषा निष्प्रयोजकत्वम् । एवमेतस्मिन्नहनि ब्राह्मणो निरर्थको भवति, यस्मिन्नहनि ' स्वाध्याय नाधीते ' । तस्मादित्यादि पूर्ववत् । यत

१–(याज्ञ स्मृ आ. अ प्र श्लो. ४७–४८) इत्यत्रत्यावपि श्लोकावत्र द्रष्टव्यौ ।

प्रजापतिर्वाऽ इदमग्रऽआसीत् । (ड्रे) एकऽ एव सोऽकामयत स्याम्प्रजायेयेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका ऽअसृज्यन्त पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः ॥ १ ॥

सऽ इमाँस्त्रींल्लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्य्यः ॥ २ ॥

सऽ इमानि त्रीणि ज्योतींष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा ऽअजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्य्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

सर्वप्रायश्चित्तविधायकं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीदेक एव । सोऽकामयत । स्यां प्रजायेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्माच्छ्रान्तात्तेपानात्त्रयो लोका, असृज्यन्त-पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौ ॥ १ ॥

स इमांस्त्रीन् लोकानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतींष्यजायंत-अग्निर्योऽयं पवते सूर्यः ॥ २ ॥

स इमानि त्रीणि ज्योतींष्यभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायत । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । सूर्यात्सामवेदः ॥ ३ ॥

एव भतोऽनध्यायादिनिमित्तेऽपि अध्यायादिप्रयुक्तसामर्थ्यविरहे च सत्यपि सर्वथा ब्रह्मयज्ञस्य वर्जनमयुक्तमित्युपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरमाह—तस्मादप्यृचमिति । यस्मादेव नित्यो ब्रह्मयज्ञस्वाध्याय तस्मादनध्याय दिवसे अशक्तौ च आदावारभ्य एकामृच वा ' अभिव्याहरेत् ' अधीयीत । एकं वा ' यजु ' । एकं वा ' साम ' गाथारूपं मन्त्रम् । कुम्भाशब्देन एकार्थस्य प्रतिपादकं विध्यर्थवादात्मकं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते । तद्धि अधीयते । सर्वथा लोपो न कार्य इत्यर्थ । किमर्थं । ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायरक्षणस्य ' व्रतस्याव्यवच्छेदाय ' व्यवच्छेदाभावाय ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ७) ॥

अथ मन्त्रप्रसङ्गात् यज्ञस्याभ्रेषाभिव्याहृतिभि सर्वप्रायश्चित्तं होमं विधास्यन् तासामुत्पत्तिं आख्यायिकया प्रतिपादयति—प्रजापतिर्वा इदमित्यादिना । ' इदं ' दृश्यमानं सर्वं जगत् ' अग्रे ' सृष्ट्यादौ ' प्रजापतिरेवासीत् ' कारणात्मना स्थित इत्यर्थ । अत ' स ' प्रजापतिरेक एव तदानीमासीत् । न हि अनुद्भूतभौतिकात्मकं जगदिस्वधारणाभिप्रायात । मदनुष्टिमाह—सोऽकामयतेत्यादिना । ' स्याम् ' जगद्रूपेण भवेयम् । तदर्थं ' प्रजायेय ' प्रकर्षेण स्वरूपाविरोधेन देवतिर्यङ्मनुष्यादिप्रजारूपेण उत्पद्येयेत्यर्थं । तत्साधनमाह—सोऽश्राम्यदिति । सृष्ट्यपर्यालोचन ' तप ' स्रष्टव्यगतहेतुक शरीरकृत. श्रम ' । तेपानादिति । ततश्च सका-

सऽ इमाँस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्यृग्वेदाद्भुवऽ इति यजुर्वेदात्स्वरिति सामवेदात्तदृग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवꣳ सामवेदेनोद्गीथं यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमथोच्चक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । (न्यु) यदि नऽ ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत्केनैनं भिषज्येमेति ॥ ५ ॥

स इमांस्त्रीन्वेदानभितताप । तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त । भूरित्यृग्वेदात् । भुव इति यजुर्वेदात् । स्वरिति सामवेदात् । तदृग्वेदेनैव हौत्रमकुर्वत । यजुर्वेदेनाध्वर्यवम् । सामवेदेनोद्गीथम् । यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रम्, तेन ब्रह्मत्वम् । अथोच्चक्राम ॥ ४ ॥

ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । यदि नः ऋक्तो वा यजुष्टो वा सामतो वा यज्ञो ह्वलेत, केनैनं भिषज्येमेति ॥ ५ ॥

स होवाच । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ यदि यजुष्टो भुवऽइति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुहवथान्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहवथ यद्युऽअविज्ञातमसत्सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ तदृग्वेदेनैवर्ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदꣳ सामवेदेन सामवेदꣳ स यथा पर्वणा पर्व सन्दध्यादेवꣳ हैव स सन्दधाति य ऽएताभिर्भिषज्यत्यथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति यथा शीर्णेन शीर्णꣳ सन्धित्सेद्यथा वा शीर्णे गरमभिनिदध्यादेवं तत्तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

स होवाच । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथ । यदि यजुष्टो भुव इति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽग्नीध्रीये जुहवथ । अन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञे । यदि सामतः स्वरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽऽहवनीये जुहवथ । यद्यु अविज्ञातमसत् । सर्वाण्यनुद्रुत्याहवनीये जुहवथ । तदृग्वेदेनैवर्ग्वेदं भिषज्यति । यजुर्वेदेन यजुर्वेदम् । सामवेदेन सामवेदम् । स यथा पर्वणा पर्व संदध्यात् । एवं हैव स संदधाति । य एताभिर्भिषज्यति । अथ यो हातोऽन्येन भिषज्यति । यथा शीर्णेन शीर्णं संधित्सेत् । यथा वा शीर्णे गरमभिनिदध्यात् । एवं तत् । तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत । नानेवंविदम् ॥ ६ ॥

(न्तु) तदाहुः । (अर्धु) यदृचा हौत्रं क्रियते यजुषाऽऽध्वर्यवꣳ साम्नोद्गीथोऽथ केन ब्रह्मत्वमित्यनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-२ ॥ (५. ८.) ॥

प्रजापतिर्ह वाऽ एष यदꣳशुः । सोऽस्यैषऽ आत्मैवात्मा ह्ययं प्रजा-

तदाहुः । यदृचा हौत्रं क्रियते । यजुषाऽऽध्वर्यवम् । साम्नोद्गीथः । अथ केन ब्रह्मत्वमिति । अनया त्रय्या विद्ययेति ह ब्रूयात् ॥ ७ ॥

प्रजापतिर्ह वा एष, यदंशुः । सोऽस्यैष आत्मैव । आत्मा ह्ययं प्रजापतिः । वागेवादाभ्यः ।

' आहवनीये जुहवथ ' जुहुत । पूर्ववद्वेदि अङ्गाराम । तत्तद्वेदोक्तकर्मप्रायश्चित्तवेनोक्त तत्तद्व्याहृतिहोम कर्मेण प्रशास्ति-तदृग्वेदेनैवेति । भूरिति व्याहृति ऋग्वेदादुत्पन्ना, अतस्तन्मन्त्रहोमात् ' ऋग्वेदेनैव ऋग्वेद ' चिकित्सितवान् भवति । एव यजुर्वेदेनेत्यादावपि । स यथा पर्वणेत्यादि । ' यथा ' खलु लोके भग्न हस्तपादादि ' पर्व ' यत्सन्निहितेनान्येन ' पर्वणा ' पुरुषाय ' सदध्यात् ' सश्लेषयेत् । एव धनेन तत्तद्व्याहृतिज्ञानेन तत्तद्वेदोक्तप्रभ्रष्टमग पुन सहित भवतीत्यर्थ । एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति-अथ यो हेति । ' य ' खलु ' अत. ' अस्मात् उक्तव्याहृतिहोमरूपात् भेषजात् ' अन्येन ' कर्मणा ' भिषज्यति ' । तत्र दृष्टान्तमाह-यथा शीर्णेनेति । ' यथा ' ' शीर्णेन ' भग्नेन अन्यत् ' शीर्ण ' भग्न वस्तु ' सधित्सेत् ' सधातुमिच्छेत् । ' यथा वा शीर्णे ' व्रणेऽवयवे ' गर ' विष ' अभिनिदध्यात् ' प्रक्षिपेत् । एवमेव तत्तद्व्याहृतिहोमरूप प्रायश्चित्तमित्यर्थ । उक्तप्रायश्चित्तपरिज्ञानवानेव ब्रह्मा कार्य इति विधत्ते-तस्मादेवंविदमेवेति । ' एवविद ' उक्तब्राह्मणार्थपरिज्ञानवतम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

अथ ब्रह्मत्वस्य वेदत्रयप्रतिपाद्यत्व प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाह-तदाहुरिति । यद्यस्मात् ' ऋचा ' ऋग्वेदेनैव ' हौत्र ' होतृकर्म ' क्रियते ' । यजुर्वेदेनाध्वर्यवं कर्म क्रियते । सामवेदेनोद्गीथ उद्गान उद्गातृकर्म क्रियते । तस्मात् ब्रह्मत्वमपि केनचिद्वेदेन क्रियत इति वक्तव्यम् । स वेद क ? इति प्रश्न । उत्तर तु-अनया त्रय्येति । यैस्त्रिभिर्वेदै. पूर्वोक्त कर्म क्रियते तैरेव ब्रह्मत्वम् इति ब्रूयादित्यर्थ । अत एव यजुर्वेदसूत्रवत् सर्वसूत्रेषु परस्परनैरपेक्ष्येण तत्तद्वेदोक्त ब्रह्मत्व सूत्रितमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये अष्टम ब्राह्मणम् ॥ (११ । ५ । ८) ॥

अथ अश्वदाभ्याख्यौ सोमग्रहौ विधित्सु तयो आत्मवागादिरूपतया समुचितानुष्ठान प्रतिपादयति-प्रजापतिर्ह वा इत्यादिना । अश्वाख्यो ग्रह इति यदस्ति ' एष ' ' प्रजापतिर्ह वै ' प्रजापतिरेव । ' स ' खलु प्रजा

१-ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयाद्व्याहृतीभिः । भूर्भुवः स्वरिति वा सर्वप्रायश्चित्ते । त्रिवेदव्याहृतिं । का श्रौ. सू. २५ । १६०-१६२ ।

पतिन्त्वाँगेवादाभ्यः स यदधँशुं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णात्यात्मानमेवास्यै-तत्सँस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ मनो ह वाऽअँशुः । (व्यां) वागदाभ्यः प्राणऽ एवाँशु-रुदानोऽदाभ्यश्चक्षुरेवाँशुः श्रोत्रमदाभ्यस्तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णन्ति सर्व-त्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥

(याऽसु) अथ देवाश्च ह वाऽअसुराश्च । (श्चो) उभये प्राजापत्याऽ अस्पर्द्धन्त तऽ एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्पर्द्धन्तास्माकमयँ स्याद-स्माकमयँ स्यादिति ॥ ३ ॥

स यदंशुं गृहीत्वाऽदाभ्यं गृह्णाति । आत्मानमेवास्यैतत्संस्कृत्य तस्मिन्नेतां वाचं प्रतिष्ठा-पयति ॥ १ ॥

अथ मनो ह वा अंशुः, वागदाभ्यः । प्राण एवांशुः, उदानोऽदाभ्यः । चक्षुरेवांशुः, श्रोत्र-मदाभ्यः । तद्यदेतौ ग्रहौ गृह्णंति, सर्वत्वायैव कृत्स्नतायै ॥ २ ॥

अथ देवाश्च ह वा असुराश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धंत । त एतस्मिन्नेव यज्ञे प्रजापतावस्प-र्द्धंत । अस्माकमयं स्यादस्माकमयं स्यादिति ॥ ३ ॥

प्राणात्मक अंशु 'अस्य' यजुस्य 'एष आत्मैव' मध्यमशरीरमेव । तत्समर्थयते—आत्मा ह्यय-मिति । 'हि' यस्मात् एव प्रजापतिरात्मा तस्मात् तदात्मक अंशुरपि आत्मैवेत्यर्थः । एव अंशुग्रहस्यात्म-रूपतामुक्त्वा अदाभ्यस्य वाग्रूपतामाह—वागेवादाभ्य इति । योऽयम् अदाभ्याख्यो ग्रहो वक्ष्यमाणः एष वागिन्द्रियात्मकः । अनयोर्ग्रहण विधत्ते—स यदंशुं गृहीत्वेति । अथाख्य ग्रह प्रथम 'गृहीत्वा' पश्चात् 'अदाभ्य' ग्रह 'गृह्णाति' इति यदस्ति 'एतत्' एतेन प्रथम 'आत्मान' शरीरमेव 'संस्कृत्य' 'तस्मिन्' शरीरे 'एतां वाच' वागिन्द्रिय प्रतिष्ठापयति ॥ १ ॥

एतौ ग्रहौ सह ग्रहीतव्यौ न पृथक् इत्यनेनाभिप्रायेण मनोवागादिरूपतया च स्तौति—अथ मनो ह वा इति । मन प्राणचक्षुरात्मकः अंशुग्रह । वागुदानश्रोत्रात्मकः अदाभ्य. । 'तदेतौ ग्रहौ' सोमयागे 'गृह्ण-न्तीति' यदस्ति तद्यज्ञस्य 'सर्वत्वाय' मनोवागादिसर्वावयवसंपूर्णत्वायैव 'कृत्स्नतायै' समग्रतायै सह गृह्येते ॥ २ ॥

अथ इत्थंप्रशस्तासुरेभ्यः सकाशात् आवर्जनसाधनत्व अदाभ्यग्रहस्याख्यायिकया प्रतिपादयति—अथ देवा-श्चेति । 'अस्पर्द्धन्त' "स्पर्ध संघर्षे"–(धा. पा. भ्वा. प. ३) इति धातुः । एतस्मिन् यज्ञरूपे प्रजापतौ च 'उभये अस्पर्द्धंत' । अस्माकमेवाय यज्ञो भोग्यः स्यात् ; अस्माकमयं यज्ञो भोग्यः स्यादिति । "नित्य-वीप्सयो" (पा. सू. ८ । १ । ४) इति द्विर्वचनम् ॥ ३ ॥

ततो देवाः । (ऽ) अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तुऽ एतं ग्रहं ददृशुरेतमदाभ्यं तमगृह्णत ते सवनानि प्रावृहन्त ते सर्वं यज्ञꣳ समवृञ्जतान्तरायन्नसुरान्यज्ञात् ॥ ४ ॥

(ते) ते होचुः । (र)अदभाम वाऽएनानिति तस्मादुदाभ्यो न वै नोऽदभन्निति तस्मादुदाभ्यो वाग्वाऽअदाभ्यः सेयमदब्धा वाक्तस्माद्वेवादाभ्यऽएवꣳ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञꣳ सम्वृङ्क्तऽ एवं द्विषन्तं भ्रातृव्यꣳ सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति बहिर्द्धा करोति यऽ उऽ एवमेतद्वेद ॥ ५ ॥

ततो देवा अर्चंतः श्राम्यतश्चेरुः । त एत ग्रह ददृशुः-एतमदाभ्यम् । तमगृह्णत । ते सवनानि प्रावृहंत । ते सर्वं यज्ञ समवृंजत । अंतरायन्नसुरान् यज्ञात् ॥ ४ ॥

ते होचुः-अदभाम वा एनानिति, तस्माद्दाभ्यः । न वै नोऽदभन्निति, तस्माद्दाभ्यः । वाग्वा अदाभ्यः । सेयमदब्धा वाक् । तस्माद्वेवादाभ्यः । एवं ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य सर्वं यज्ञ संवृक्ते । एवं द्विषंत भ्रातृव्यं सर्वस्माद्यज्ञान्निर्भजति । बहिर्द्धा करोति । य उ एवमेतद्वेद ॥५॥

एव विवदमाना देवा किं कृतवत तदाह-ततो देवा इति । ततस्तस्मात् अनतर 'देवा अर्चंत श्राम्यत' कृत्स्नयागप्राप्त्यर्थं मनसा अभिलषन्त तत एव श्राम्यतश्चेरु । 'ते' तथाविधा देवा 'एत' वक्ष्यमाण अदाभ्य 'ग्रह' ददृशु' । दृष्ट्वा च 'तमगृह्णत' गृहीतवत । ततस्ते देवा तेन ग्रहेण प्रात सवनादीनि त्रीणि 'सवनानि' यज्ञसबधीनि 'प्रावृहत' प्रागृह्णत असुरेभ्य सकाशात् स्वीकृतवत । "वृहू उद्यमने" (धा. पा. तु. आ. ११) इति । ततस्ते 'सर्व यज्ञ' असुरेभ्य 'समवृजत' सम्यक् विजितवत । तथा च यज्ञसकाशात् 'असुरान् अतरायन्' अतारतान् व्यवहितान् परित्यक्तभागान् अकुर्वन् ॥ ४ ॥

अदाभ्यनामनिर्वचन करोति-ते होचुरिति । 'ते' देवा खलु 'ऊचु' उक्तवत । 'एनान्' असुरान् यतो वय 'अदभाम' अहिंसिष्मेति । तस्मात् दभ्यते अनेनति व्युत्पत्त्या अदाभ्यनामकरणेन ग्रह सपन्न । ण्यत्प्रत्ययोपत्ति । छांदसत्वात् अडागमसहितायाः प्रकृते कृत । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति-न वै न इति । 'न' अस्मान् खलु ते असुरा 'न अदभन्' नाहिंसिषुरिति यास्मादवदन् तस्मात् न दभ्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यो ग्रह । स्वय न दभ्यत इति अदाभ्य इति कर्मसाधन क्रम इत्याह-वाग्वा अदाभ्य इति । योऽयमदाभ्यो ग्रह तस्य वागात्मकत्व प्रागुक्तम् । 'वागदब्धा' अहिंसिता । अतस्तदात्मको ग्रहोऽपि अहिंसित इति कृत्वा अदाभ्य इत्युच्यत इत्यर्थ । एतदेव निर्वचन साधु इति निगमयति-तस्माद्वेवेति । उशब्दस्तुशब्दार्थ । पुरा वृत्तसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति-एव ह वा इति । यथा देवा असुरेभ्य सकाशात् कृत्स्न यज्ञमवृजत, यज्ञभागाच्च असुरानतरायन् । एवमेव अय यजमानोऽपि विद्वेषणशीलस्य 'भ्रातृव्यस्य' सबन्धिन 'सर्व यज्ञ सवृक्ते' वर्जयति । एवमेव सपत्निन 'भ्रातृव्य सर्वस्मात् यज्ञात् निर्भजति' भागरहित करोति । अत एव तस्मात् यज्ञात् 'बहिर्द्धा' बाह्य 'करोति' 'य' यजमान 'एतत्' उक्तमर्थजात एवमुक्तप्रकारेण 'वेद' जानाति ॥ ५ ॥

स येनैव पात्रेणाᳪंशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽपऽ आनीय तस्मिन्नेतानᳪंशून्गृह्णाति ॥ ६ ॥

(त्यु) उपयामगृहीतोऽसि । (स्य) अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामीति गायत्रम्प्रातःसवनं तत्प्रातःसवनम्प्रवृहतीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसङ्गृह्णामीति त्रैष्टुभम्माध्यन्दिनᳪं सवनं तन्माध्यन्दिनᳪं सवनम्प्रवृहति विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसङ्गृह्णामीति जागतं तृतीयसवनं तत्तृतीयसवनं प्रवृहत्यनुष्टुप्तेऽभिगरऽ इति यद्वाऽ ऊर्ध्वᳪं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभं तदेवैतत्प्रवृहति तन्नाभिषुणोति वज्रो वै ग्रावा वागुदाभ्यो नेद्वज्रेण वाचᳪं हिनसानीति ॥ ७ ॥

स येनैव पात्रेणांशुं गृह्णाति । तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्योऽप आनीय, तस्मिन्नेतानंशून् गृह्णाति ॥ ६ ॥

" उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छंदसं गृह्णामि "–इति गायत्रं प्रातःसवनम् । तत्प्रातःसवनं प्रवृहति । " इंद्राय त्वा त्रिष्टुप्छंदसं गृह्णामि "–इति त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनम् । तन्माध्यंदिनं सवनं प्रवृहति । " विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि "–इति जागतं तृतीयसवनम् । तत्तृतीयसवनं प्रवृहति । " अनुष्टुप् तेऽभिगरः "–(वा. सं. ८ । ५७) इति । यद्वा ऊर्ध्वं सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम् । तदेवैतत्प्रवृहति । तन्नाभिषुणोति । वज्रो वै ग्रावा । वागदाभ्यः । नेद्वज्रेण वाचं हिनसानीति ॥ ७ ॥

अथ तस्य ग्रहस्य पात्रविशेषे ग्रहणं विधत्ते–स येनैवेति । ' येनैव ' ऊर्ध्वपात्रेण अधाभ्य ग्रहं ' गृह्णाति ' ' तस्मिन्नेव पात्रे निग्राभ्याभ्यः ' निग्राभ्या इति वसतीवरीणां सोमपेषणार्थानामपां संज्ञा । ताभ्यो गृहीत्वा ' अप आनीय ' अप आसिच्य ' तस्मिन् ' वसतीवरीभिः परिपूरिते पात्रे ' अंशून् ' सोमखण्डान् सहान् ' गृह्णाति ' ॥ ६ ॥

तत्र प्रथमस्यांशोर्मन्त्रमाह–उपयामगृहीत इति । हे सोम ! त्वं ' उपयामगृहीत ' उपयम्यते धार्यते अनेनेति उपयाम पात्र तेन गृहीतोऽसि । ' अग्नये त्वा ' त्वां ' अग्नय ' प्रातःसवनदेवतायै गृह्णामीत्यर्थः । गायत्रच्छन्दसमित्यस्यार्थमाह–गायत्रं प्रातःसवनमिति । गायत्रीच्छन्दस्कं हि प्रातःसवनमिति । तदेन गायत्रच्छन्दसमिति विशेषणेन प्रातःसवनात्मकं यज्ञस्य भाग ' प्रवृहति ' असुरेभ्य सकाशात् उद्यच्छति स्वीकरोतीत्यर्थः । " वृहू उद्यमने " (धा. पा. तु आ. ९९) इति धातु । द्वितीयस्यांशोर्ग्रहणमन्त्रमाह–इंद्राय त्वेति । उपयामगृहीतोऽसीत्यनुषज्यते । अनेन मन्त्रेण द्वितीयमंशुं गृह्णीयादित्यर्थः । सूत्र हि–" उपयामगृहीतोऽसीत्यंशुं गृह्णाति । आसिच्य निग्राभ्या पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्रीन् अंशून् अवधायाग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रति-

(त्यर्ठ॑ं) अर्ठ॑ंशुनेवाधूनोति । ब्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमीत्येता वै दैवीरापस्तद्या एव दैवीरापो याश्चेमा मानुष्यस्ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रसं दधाति ॥ ८ ॥
शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोमीति । शुक्रं ह्येतच्छुक्र आधूनोत्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिष्विति तदह्नश्चैवैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मिष्वाधूनोति ॥ ९ ॥

अंशुनेवाधूनोति । "ब्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, भंदनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, मदिंतमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि, मधुंतमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि"–(वा. सं. ८ । ४८) इति । एता वै दैवीरापः । तद्या एव दैवीरापः । याश्चेमा मानुष्यः । ताभिरेवास्मिन्नेतदुभयीभी रस दधाति ॥ ८ ॥

"शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोमि"–इति । शुक्रं ह्येतच्छुक्र आधूनोति । "अह्नो रूपे

मन्त्रम् । उपयाम सर्वत्राविशेषात्" (का. श्रौ. सू. १२ । ६–८) इति । त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनमित्यादि पूर्ववद्योज्यम् । तृतीयस्याशोर्ग्रहणमत्र भावष्टे–विश्वेभ्यस्त्वेति । जागच्छन्दसमिति जागतच्छन्दस्कम् । तृतीयसवनात्मकं वादित्यर्थं । 'अनुष्टुभेऽभिगर' इति मन्त्रपाठस्य प्रयोजनमाह–यद्वा ऊर्ध्वमिति । विश्वः सवनेभ्य 'ऊर्ध्वं' षोडशीयस्यादित्य यदस्ति तमतं 'आनुष्टुभ' अनुष्टुप्छन्दस्कम् । तदेवानेन मन्त्रेण 'प्रवृहति' असुरेभ्य उपादत्ते । मन्त्रार्थस्तु हे सोम ! 'ते' तव अनुष्टुबाख्यं छन्दः 'अभिगर' अभिगरस्य स्थानकमित्यर्थं । प्रकान्तरवत् ग्रहणमपि निवेदनि–तन्नाभिपुणोतीति । तत्र कारणमह–वज्रो वा इति । ग्राव्ण कठिनत्वात् प्रहरणसाधनं वाचं वज्रत्वं । अदाभ्यस्य वायुरूपत्वम् । 'हिनस्ति' हिंसा करोति । गतमन्यत् ॥ ७ ॥

अनिषवस्थाने आधवनं विधत्ते–अंशुनेवाधूनोतीति । मन्त्रोत्तरे निर्दिशात् अंशुनैव 'आधूनोति' कम्पयति । "ब्रेशीनां त्वा" इत्यादयस्तस्य मन्त्राः सूत्रम् । "अनुष्टुभ इत्युक्त्वाऽऽप्लुतो यथाभिर्ब्रेशीनां त्वा"(का. श्रौ. सू. १२ । ११०) इति । ब्रेशादयः शब्दाः दशसोपस्थानपरां मन्त्राः । ब्रेशयन्ति निष्पते गामिरिति ब्रेश्य तासां ब्रेशीनां पमन् पतन मार्गे हे सोम ! 'त्वाम्' 'आधूनोमि' कम्पयामि । "सुपां सुलुक्" (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति सप्तम्या लुक् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । कुत्सित कूनति शब्दायन्त इति कुकूननाः । मदते मन्दा भवतीति भन्दनाः । अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । अतिशयेन माधुर्योपेता मधुन्तमाः । एता वै दैवीरित्यादि । एताः ब्रेशाद्याः 'दैवी' देवसम्बन्धिन्यः 'आपः' । तदथा सति दैवीभिरद्भिः पार्थिवीभिरुभाभिश्च 'एनम्' अस्मिन् ग्रहे 'रस' 'दधाति' स्थापयति ॥ ८ ॥

अस्मिन्नाधवनमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–शुक्रं त्वेति । हे सोम ! 'शुक्र' दीप्तं त्वा 'शुक्रे' वसती-

ककुभꣳ रूपम्वृषभस्य रोचते बृहदिति । (स्ये) एतद्वै ककुभꣳ रूप-म्वृषभस्य रोचते बृहद्यऽएष तपति शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाऽ इति तच्छुक्रमेवैतच्छुक्रस्य पुरोगाङ्करोति सोमꣳ सोमस्य पुरोगां यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामीत्येतद्ध वाऽ अस्यादा-भ्यन्नाम जागृवि यद्वाक्तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथोपनिष्क्रम्य जुहोति । तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति तत्सो-ममेवैतत्सोमाय जुहोति तथो व्याचमग्नौ न प्रवृणक्त्यथ हिरण्यमभि-व्यनित्यसावेव बन्धुस्तस्य तावतीरेव दक्षिणा यावतीरꣳशोः ॥ ११ ॥

सूर्यस्य रश्मिषु "–(वा. सं. ८।४८) इति । तदह्नश्चैनमेतद्रूपे सूर्यस्य च रश्मि-ष्वाप्नोति ॥ ९ ॥

"ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहत्"–इति । एतद्वै ककुभं रूपं वृषभस्य रोचते बृहत् । य एष तपति । " शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः "–इति । तच्छुक्र-मेवैतच्छुक्रस्य पुरोगा करोति । सोमं सोमस्य पुरोगाम् । " यत्ते सोमादाभ्यन्नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि "–इति । एतद्ध वा अस्यादाभ्यन्नाम जागृवि–यद्वाक् । तद्वाचमेवैतद्वाचे गृह्णाति ॥ १० ॥

अथोपनिष्क्रम्य जुहोति–" तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा "–(वा० सं० ८।४९)

वर्तमाने रश्मिषु उदके 'आप्नोमि' करवाणि । शुक्रशब्दाभिधेयमाचष्टे–शुक्रं ह्येतदिति । चरमभागमनूद्य व्याचष्टे–अह्नो रूप इति । 'अह्नो' दिवसस्य सम्बन्धिनि 'रूपे' वसन्तादिर्थान्ये सूर्यरश्मिषु 'रश्मिषु' किरणेषु त्वां आप्नोमीत्यर्थः । सूर्यरश्मयश्च पूर्वमेव औषधसारेऽन्तःस्थाः इति वसन्तादीनां ग्रहणात् एवमुच्यते । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

(त्वां गृह्णामीति । किं तत् रूप, प्रकृत्य तत्रमाह)–ककुभं रूपमिति । व्याचष्टे–एतद्वै ककु-भमिति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एतत्' एव बृहदधिकं 'ककुभ' प्रशस्य रूपम् । तत् 'वृषभस्य' वर्षणशीलस्य सूर्यस्य रोचते । अतोऽत्र 'शुक्र' देदीप्यमान सोम 'शुक्रस्य' दीप्यमानस्य सूर्यस्य 'पुरोगा' पुरतो गन्ता । तथा सोमान्तरस्य 'सोम' अमृतमयो भूत्वा 'सोमस्य' दिवि चन्द्रमसो वर्त-मानस्य पुरोगामी भवति । उक्तार्थमत्र मन्त्रमाह–तच्छुक्रमेवैतदिति । यत्ते सोमादाभ्यमिति यदिति अ-न्यत्तत्समर्थं । हे सोम ! 'ते' तव 'यत्' अदाभ्य 'अहिंसित' नाम जागृवि 'जागरणशील' 'तस्मै' मह्ये, इत्येतद् आह–एतद्ध वा, अस्यादाभ्यं नामेति । 'अस्य' सोमस्य 'वाक्' इत्येतत् अदाभ्यं नामेत्यर्थः । [illegible] सर्वव्यवहारहेतुत्वेन बाधनार्हत्वात् अदाभ्यत्वम् । तथा च वागात्मकमेव अदाभ्य-ग्रहरूप सोम वाग्देवतायै गृहीतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अदाभ्य ग्रहस्य समन्त्रकं होमं विधत्ते–अथोपनिष्क्रम्येति । 'उपनिष्क्रम्य' हविर्धानान्निर्गत्य आह-

(रु) अथाꣳशून्पुनरप्यर्जति । (त्यु) उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियम्पाथोऽपीहि व्वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियम्पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम व्विश्वेषां देवानां प्रियम्पाथोऽपीहीति सवनानि वाऽ अदः प्रवृहति तान्येवैतत्पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामै-र्यज्ञं तन्वते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-३ ॥ (९. ९.) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ । ५ ॥

इति । तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति । तथो वाचमग्नौ न प्रवृणक्ति । अथ हिरण्यमभिव्यनिति । असावेव बंधुः । तस्य तावतीरेव दक्षिणाः । यावतीरंशोः ॥ ११ ॥

अथाशून्पुनरप्यर्जति । " उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि, वशी त्वं देव सोमेंद्रस्य प्रियं पाथोऽपीहि, अस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि "-(वा. सं. ८ । ५०) इति । सवनानि वा अदः प्रवृहति । तान्येवैतत्पुनराप्याययति । अयातयामानि करोति । तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते ॥ १२ ॥

वनीयदेशं गत्वा " तस्मै " ते इति मन्त्रेणाहवनीये जुहुयात् । हे 'सोम !' 'तस्मै' वागात्मकाय 'ते' तुभ्यं 'सोमाय' इदं रसात्मकं हविः 'स्वाहा' सुहुतमस्तु, इति मन्त्रस्यार्थः । एतदर्थपरतां व्याचष्टे-तत्सोममेवैतदिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रेण सोमरसमेव 'सोमाय' हुतवान् भवति । तथा च सति वागात्मकस्य सोमस्य देवतात्वेनावस्थितत्वात् अग्नौ प्रक्षिप्यमाणः सोमरसो न वागात्मक इति 'वाचमग्नौ न प्रवृणक्ति' न दहतीत्यर्थः । अथास्य ग्रहस्य होमकाले ध्रियमाणस्य प्राणवायोर्यदि बलान्निष्क्रमः स्यात्; तदा हिरण्यस्योपरि प्रश्वासः कार्य इत्याह-अथ हिरण्यमिति । 'अभिव्यनिति' उपर्युच्छ्वासं करोतीत्यर्थः । अस्य स्तावकं वाक्यशेषमतिदिशति-असावेव बंधुरिति । यश्चतुर्थकांडे (श. प. ४ । ६।१।६) अंशु-ग्रहप्रस्तावे हिरण्यस्य उपरि उच्छ्वसनस्य स्तावको वाक्यशेषः स अत्रापि द्रष्टव्यः । परिमाणविशेषविशिष्टं दक्षिणाद्रव्यं विधत्ते-तस्य तावतीरेवेति । यावतीयत्परिमाणविशिष्टा वत्सतर्यः अंशोर्ग्रहस्य देयत्वेनोक्ता । तस्मादद्दाभ्यग्रहस्यापि तत्परिमाणविशिष्टा वत्सतर्यो दक्षिणात्वेन देया । सूत्रं हि-" द्वादश वत्सतर्यो गर्भिण्यो दक्षिणा " (का. श्रौ. सू. १२ । १०९) इति ॥ ११ ॥

अथ एतेषां त्रयाणामंशूनां पुनस्त्रिभिर्मंत्रैः संसर्जनं विधत्ते-अथांशूनिति । 'अथ' एव होमानंतरं एतान् धृतानंशून् " उशिक्त्वं " इत्यादिभिः प्रतिमंत्रं राजासंदीगते सोमे पुनरपि 'अर्जति' संसृजेत् । सूत्रे हि-"अंशून्सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रतिमंत्रम् "-(का. श्रौ. सू. १२ । १११) इति । मंत्रागामयमर्थः-

---

१-तस्मै त इति जुहोति । का० श्रौ० सू० १२ । ११० । २-अश्वदक्षिणा । का० श्रौ० सू० । १२ । ११२ ।

हे 'देव' दानादिगुणयुक्त 'सोम !' 'उशिक्त्व' कामयमानस्त्वं 'प्रिय पाथः'। अन्ननामैतत् । प्रातःसवनरूप इति। 'अपीहि' अपिगच्छ। वशी त्वमिति द्वितीयो मन्त्रः। वशः कामो यस्यास्तीति वशी। 'इन्द्रस्य प्रिय पाथ' माध्यंदिनसवनार्थः सोम। 'अस्मत्सखा' सखिभूतः। 'विश्वेषां देवानां प्रियं पाथः' तृतीयसवनार्थः सोम। अन्यत्पूर्ववत् योऽयम। मन्त्रात्तान् सवनार्थकथनव्याजेन व्याचष्टे—सवनानि वा अद इति। 'अद' अदाभ्यस्य ग्रहणकाले अनुक्रमरूपेण त्रीण्येव 'सवनानि' खलु 'प्रवृहति' अन्दत्ते। 'तान्येव' एतत्पुनः प्रक्षेपेण इदानीं 'आप्याययति' वर्द्धयति। 'अयातयामानि' च 'करोति'। ततस्तैः सवनैः 'अयातयामैः' अगतसारैः रसवद्भिः 'यज्ञं तनुते' विस्तारयति यज्ञविदः ॥ १२ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥ (११–५–९) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोन्यश्वभारीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नोस्रो रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणि सिङ्गणार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजमनृणः शार्करं चारुतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पञ्चमात्सिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण
विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११।५ ॥

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

भृगुर्ह वै वारुणिः । (वरुणं) वरुणम्पितरम्विद्ययाऽतिमेने तद्ध वरुणो विदाञ्चकारातिवै मा विद्यया मन्यतऽ इति ॥ १ ॥

स होवाच । प्राङ्पुत्रक व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वा प्रत्यग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वोदग्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तद्दृष्ट्वैतयोः पूर्व्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशम्व्रजतात्तत्र यत्पश्येस्तन्मऽ आचक्षीथाऽ इति ॥ २ ॥

स ह ततऽ एव प्राङ्प्रवव्राज । (जै) पुरुषैः पुरुषान्पर्व्वाण्येषाम्पर्व्वशः सम्वृश्च्यपर्व्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति स होवाच भीष्मं

भृगुर्ह वै वारुणिर्वरुणं पितरं विद्ययाऽतिमेने । तद्ध वरुणो विदांचकार । अति वै मा विद्यया मन्यत इति ॥ १ ॥

स होवाच–प्राङ् पुत्रक व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वा दक्षिणा व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वा प्रत्यग् व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वोदग् व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तत् दृष्ट्वैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं व्रजतात् । तत्र यत्पश्येः, तन्म आचक्षीथा इति ॥ २ ॥

स ह तत एव प्राङ् प्रवव्राजेद्ध पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्च्य पर्वशो विभजमानान्,

---

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्तिसाधनतां विवक्षुः आख्यायिकां रचयति–भृगुर्ह वै वारुणिरिति । 'अतिमेने' अतिक्रान्तमात्मानं मन्यते स्मेत्यर्थः । तद्ध वरुण इत्यादि । 'तत्' अतिक्रमणं 'वरुणः' 'विदांचकार' ज्ञातवान् । 'विद्यया' खलु 'मा' अयं पुत्रः 'अतिमन्यते' अतिशयितमात्मानं मन्यत इति ॥ १ ॥

अथ तस्य पुत्रस्य अहंकारखण्डनाय प्रागादिदिक्षु गत्वा तत्रत्यं दृष्टं ममाचक्ष्वेति पुत्रं नियुङ्क्ते–स होवाचेति । पुत्रकेति "अनुकम्पायाम्"–(पा. सू. ५।३।७६) इति कन् । हे पुत्रक 'प्राङ्' प्राङ्मुखः सन् प्राचीं दिशं 'व्रजतात्' व्रज । "तुह्योस्तातङ्" (पा. सू. ७।१।३५) इति तातङादेशः । 'तत्र' प्राच्यां दिशि 'यत्पश्येः' यद्वस्तु द्रक्ष्यसि, तत् दृष्ट्वा 'दक्षिणा व्रजतात्' दक्षिणां दिशं गच्छेत्यर्थः । पूर्ववत् योजना । एतयोरित्यादि । उदीच्यां दिशि प्रस्थितः दृष्ट्वा अनन्तरमेव 'एतयोः पूर्वयोः' प्रत्यगुदग्देशयोः 'उत्तरमनु' प्राप्य दृष्ट्वा 'अवान्तरदेशं व्रजतात्' । तत्रावान्तरदेशे 'यत् पश्येः' । 'तत्' प्रागादिदिक्षु दृष्टं 'आचक्षीथाः' अवब्रूहि ॥ २ ॥

इत्थं वरुणेन नियुक्तः 'सः' भृगुः 'ततः' अनन्तरमेव प्रागादिदिक्षु पर्यटनं कृतवानित्याह–स ह

वत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाः पर्वाण्येषाम्पर्वशः सम्वृश्चम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थं वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्ती३रित्यस्तीति काऽति पिता ते वेदेति ॥ २ ॥

स ह ततऽ एव दक्षिणा प्रवव्राज । (जे) एदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कृतम्पर्वशो विभजमानानिदन्तवेदम्ममेति स होवाच भीष्मम्वत भोः पुरुषान्वाऽ एतत्पुरुषाः पर्वाण्येषाम्पर्वशः सङ्कृतम्पर्वशो व्यभक्षतेति ते होचुरित्थम्वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिंल्लोकेऽसचन्त

इदं तवेदं ममेति । स होवाच-भीष्मं वत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषाः पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्चं पर्वशो व्यभक्षतेति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती ३ रिति । अस्तीति । काऽति । पिता ते वेदेति ॥ ३ ॥

स ह तत एव दक्षिणा प्रवव्राजेदु पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषां पर्वशः संकर्तं पर्वशो विभजमानान्, इदं तवेदम्ममेति । स होवाच-भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा एतत् पुरुषाः पर्वाण्येषां

तत एवेत्यादिना । 'प्रवव्राजेत्' प्रव्राजेत । एधस्तोऽवधारणे । उशब्दश्चार्थे । तत पूर्वस्यां दिशि प्रजिवा इदमद्राक्षीदित्याह-पुरुषैः पुरुषानिति । 'एषां' पुरुषाणां सर्वाणि 'पर्वाणि' बहूनि अवयवसंधीन् 'पर्वशः संवृश्चम्' पर्वणि पर्वणि सवृश्च सच्छिद्य 'पर्वशः' एकैकं पर्व 'तवेदं ममेदं' इत्यन्ये. 'पुरुषैः' 'विभजमानान् पुरुषान्' प्राच्यां दिशि दृष्ट्वा 'स.' खलु भृगुः 'उवाच' उक्तवान् । वनेति खेदे । 'भीष्मं' भयंकरं खलु एतत् भो पुरुषाः ! एवं भयकारणं दृष्टं विपत्ते-'पुरुषाः' यूयं अन्यान् 'पुरुषान् पर्वशः' पर्वणि इदं तवेदं ममेति 'व्यभक्षत' विभक्तवन्त स्थ । किं कृत्वा 'एषां पुरुषाणां 'पर्वाणि' अवयवसंधीन् । 'पर्वशः' पर्वणि पर्वणि 'संवृश्च' संवृश्च्य । इति भृगुणोक्ते सर्वे 'ते' विभक्तारः पुरुषा जनास्तं प्रत्यूचु.-'इमे' विभज्यमाना. पुरुषाः 'इत्थमेव अस्मान्' 'अमुष्मिन्' परस्मिन् 'लोके' 'असचत' प्रावर्तन्तः "षच समवाये" (धा. पा. भ्वा. आ. १०३२) इति धातुः । अतस्तान् वैरनिर्यातनार्थं वयमिदानीं 'वयं' इहास्मिन् लोके 'प्रतिसचामहे' कृत-कथनस्य प्रत्यर्पणेन सधानत्वामित्यर्थः । एवमुक्ते सति 'स.' खलु भृगुस्तान् उक्तवान् । इहास्मिन् विषये का अस्ति प्रायश्चित्तिरिति । प्रश्नार्थे प्लुतिः । 'सा अस्तीति' तस्य प्रतिवचनम् । पुन. पृच्छति-काऽतीति । अस्मद्बुद्धिमतिक्रम्य वर्तमाना सा प्रायश्चित्ति. का किरूपेत्यर्थः । पितेति प्रतिवचनम् । हे भृगो ! 'ते' तव 'पिता वेद' तां प्रायश्चित्तिं जानाति । एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु द्रोष्यम् ॥ ३ ॥

पर्वशः संकर्तमिति । "कृती छेदने" (धा. पा. तु. प. १५४) इति धातु. । अस्मात् णमुल् । पर्वणि पर्वणि सम्यक् कर्तन कृत्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं पूर्वेण ॥ ४ ॥

तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽइति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ४ ॥

स ह ततऽ एव प्रत्यङ्प्रवव्राज । (जै) एद्द पुरुषैः पुरुषाँस्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनैरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मं बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीनाऽ अदन्तीति ते होचुरित्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति स होवाचास्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ५ ॥

स ह ततऽएवोदङ्प्रवव्राज । (जै) एद्द पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयतऽआक्रन्दयद्भिरद्यमानान्त्स होवाच भीष्मम्बत भोः पुरुषान्वाऽएतत्पुरुषाऽआक्रन्दयतऽआक्रन्दयन्तोऽदन्तीति ते होचुरित्थम्वाऽ इमेऽस्मानमुष्मिँल्लोकेऽसचन्त तान्वयमिदमिह प्रतिसचामहाऽ इति स होवाचाऽस्तीह प्रायश्चित्तीऽ३रित्यस्तीति काऽति पितैव ते व्वेदेति ॥ ६ ॥

पर्वशः संकर्तं पर्वशो व्यभक्षतेति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ४ ॥

स ह तत एव प्रत्यङ् प्रवव्राजैद्द पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनास्तूष्णीमासीनैरद्यमानान् । स होवाच-भीष्मं बत भोः पुरुषान्वा एतत्पुरुषास्तूष्णीमासीनाँस्तूष्णीमासीना अदंतीति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ५ ॥

स ह तत एवोदङ् प्रवव्राजैद्द पुरुषैः पुरुषानाक्रंदयत आक्रंदयद्भिरद्यमानान् । स होवाच-भीष्मं बत भोः पुरुषान् वा आक्रंदयत आक्रंदयंतोऽदंतीति । ते होचुः-इत्थं वा इमेऽस्मानमुष्मिन् लोकेऽसचंत । तान् वयमिदमिह प्रतिसचामहा इति । स होवाच-अस्तीह प्रायश्चित्ती३रिति । अस्तीति । काऽति । पितैव ते वेदेति ॥ ६ ॥

एवं दक्षिणस्यां दिशि गमनमुक्त्वा अनंतरं प्रतीच्यां दिशि आह-स ह तत एवेति । 'तत' दक्षिणदिग्गमनानन्तरमेव । 'स' खलु भृगुः प्रत्यङ्मुखः सन् प्रतीचीं दिशं 'प्रवव्राज' इत्यादि पूर्ववत् । तूष्णीमासीनानिति । 'तूष्णीं' वाग्व्यवहारपरित्यागेन उपविष्टान् पुरुषान् तथाविधपुरुषैरद्यमानानित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथ उदीच्यां दिशि प्रव्रजनं विवक्ते-स ह तत एवेति । 'उदङ्' उदङ्मुखः । आक्रंदयत इत्यादि । आक्रंदनं आक्रोशनं कुर्वतः पुरुषान् तादृशैः 'पुरुषैः' 'अद्यमानान्' भक्ष्यमाणानित्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

स ह ततऽएवैतयोः पूर्वयोः । (ऽ) उत्तरमन्ववान्तरदेशम्प्रवव्राजैतद्ध स्त्रियौ कल्याणीञ्चातिकल्याणीञ्च तेऽअन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ तᳬ हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेद स हेत्य सम्विवेश तᳬ ह पितोवाचाधीष्व स्वाध्यायङ्कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीषऽइति स होवाच किमध्येष्ये न किञ्चनास्तीति तद्ध वरुणो विदाञ्चकाराद्यगाऽइति ॥७॥

स होवाच । यान्वै तत्प्राच्यां दिश्यद्राक्षीः पुरुषैः पुरुषान्पर्वाण्येषाम्पर्वशः सम्वृश्चं पर्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति वनस्पतयो वै

स ह तत एवैतयोः पूर्वयोरुत्तरमन्ववान्तरदेशं प्रवव्राजैतद्ध स्त्रियौ कल्याणीं चातिकल्याणीं च । ते अन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिस्तस्थौ । तं हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेद । स हेत्य संविवेश । तं ह पितोवाच—अधीष्व स्वाध्यायम् । कस्मान्नु स्वाध्यायं नाधीष इति । स होवाच किमध्येष्ये, न किंचनास्तीति । तद्ध वरुणो विदांचकार—अद्यगा इति ॥ ७ ॥

स होवाच—यान् वै तत् प्राच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् पर्वाण्येषां पर्वशः संवृश्चं

अथ पूर्वयोरवान्तरदेशस्य गमनं दर्शयति—स ह तत एवेति । 'स' खलु भृगुः तद्गमनानन्तरमेव 'एतयोः' पूर्वोक्तयोर्दिशोः । उत्तरमवान्तरदेशं 'अनु' लक्ष्य 'प्रवव्राज' प्रगतवान् । तत्र खलु प्रविश्य 'कल्याणीं' शोभनां 'अतिकल्याणीं' चातिशोभनां द्वे स्त्रियावद्राक्षीत् । 'ते अन्तरेण' । "अन्तरान्तरेण युक्ते" (पा सू. २।३।४) इति द्वितीया । कश्चित् 'पुरुषः' 'पिङ्गाक्षः' पिङ्गले पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्येति "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" (पा सू ५।४।११३) इति षच् समासान्तः । 'दण्डपाणिः' दण्डहस्तः । 'तस्थौ' स्थितवान् । तं हैनं दृष्ट्वा भीर्विवेदेति । 'तं' पुरुषं 'दृष्ट्वा' 'भीर्विवेद' भीतिं लब्धवान् । "विद्लृ लाभे" (धा पा तु उ १४१) इत्यस्माल्लिट् । भीरिति "सुपां सुलुक्" (पा सू ७।१।३९) इति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः । एवं खलु दिक्षु उपक्रमेण दृष्ट्वा अत्र चावान्तरदेशे शोभनाशोभनयोः स्त्रियोर्मध्ये स्थितं भयंकरं पुरुषविशेषं च दृष्ट्वा भीतः स पितृसमीपं प्रत्यागतवान् इति तदाह—स हेत्यादि । 'स' खलु । एत्य पितृगृहं प्राप्य 'संविवेश' स्वस्थाने शयनं कृतवान् । एवं सति । पुत्रस्य भृगोः अन्यथाकारमवलोक्य तस्मै पिता वरुण उवाच—तं हेति । 'तं' खलु भृगुं पिता वरुणः 'उवाच' उक्तवान् । किमिति ? 'हे पुत्र' ! 'स्वाध्यायं' स्वशाखामधीष्व पठ । 'कस्मात्' 'स्वाध्यायं' 'नाधीषे' न पठसि । "इङ् अध्ययने" (धा पा अ आ ३६) इति धातुः । एवं पित्रा उक्ते पुत्रस्य प्रतिवचनं दर्शयति—स होवाचेति । 'स' खलु पुत्रः 'उवाच' उक्तवान् । 'किमध्येष्ये' कस्य वस्तुनोऽध्ययनं करिष्यामि । 'किंचन' किमपि अस्तीति अध्येतव्यं मम न स्तीति । तद्ध वरुण इति । तदा भृगुणा एवमुक्ते सति वरुणस्तस्याभिप्रायं 'विदांचकार' ज्ञातवान् । 'अद्यगाः' अद्य आहितगाः त्वमसि ॥ ७ ॥

अथ तेन भृगुणा प्राच्यादिक्षु यद्यद् दृष्टं तत्तस्मै तस्योद्दिशति—स होवाचेति । 'स' खलु

तेऽअभूवन्त्स यद्वनस्पतीनाꣳ समिधमादधाति तेन वनस्पतीनवरुन्धे तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषान्त्सर्वाण्येषाम्पर्वाणि संवृश्च्य पर्वशो विभजमानानिदं तवेदम्ममेति पशवो वै तेऽअभूवन्त्स यत्पयसा जुहोति तेन पशूनवरुन्धे तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यानेतत्प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषांस्तूष्णीमासीनांस्तूष्णीमासीनैरद्यमानानोषधयो वै ताऽअभूवन्त्स यत्तृणेनावज्योतयति तेनौषधीरवरुन्धे तेनौषधीनां लोकं जयति ॥ १० ॥

पर्वशो विभजमानान्, इदं तवेदं ममेति । वनस्पतयो वै ते अभूवन् । स यद्वनस्पतीनां समिधमादधाति । तेन वनस्पतीनवरुन्धे । तेन वनस्पतीनां लोकं जयति ॥ ८ ॥

अथ यानेतद्दक्षिणायां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् सर्वाण्येषां पर्वाणि संवृश्च्य पर्वशो विभजमानान्, इदं तवेदं ममेति । पशवो वै ते अभूवन् । स यत् पयसा जुहोति । तेन पशूनवरुन्धे । तेन पशूनां लोकं जयति ॥ ९ ॥

अथ यानेतत् प्रतीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषान् तूष्णीमासीनान् तूष्णीमासीनैरद्यमानान्, ओषधयो वै ता अभूवन् । स यत् तृणेनावज्योतयति । तेनौषधीरवरुन्धे । तेनौषधीनां लोकं जयति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः । पुरुषैः पुरुषानाक्रन्दयतऽ आक्रन्दयद्भिरद्यमानानापो वै ताऽ अभूवन्त्स यदपः प्रत्यानयति तेनापोऽवरुन्धे तेनापां लोकं जयति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ येऽ एते स्त्रियावद्राक्षीः । कल्याणीञ्चातिकल्याणीञ्च सा या कल्याणी सा श्रद्धा स यत्पूर्वामाहुतिं जुहोति तेन श्रद्धामवरुन्धे तेन श्रद्धां जयत्यथ याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा स यदुत्तरामाहुतिं जुहोति तेनाश्रद्धामवरुन्धे तेनाश्रद्धां जयति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यऽ एते । सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिङ्गाक्षो दण्डपाणिरस्थात्क्रोधो वै सोऽभूत्स यत्स्रुच्यपऽआनीय यन्निनयति तेन क्रोधमव-

---

अथ यानेतदुदीच्यां दिश्यद्राक्षीः, पुरुषैः पुरुषानाक्रंदयत आक्रंदयद्भिरद्यमानान् । आपो वै ता अभूवन् । स यदपः प्रत्यानयति । तेनापोऽवरुंधे । तेनापां लोकं जयति ॥ ११ ॥

अथ ये एते स्त्रियावद्राक्षीः कल्याणीं चातिकल्याणीं च । सा या कल्याणी सा श्रद्धा । स यत्पूर्वामाहुतिं जुहोति । तेन श्रद्धामवरुंधे । तेन श्रद्धां जयति । अथ याऽतिकल्याणी साऽश्रद्धा । स यदुत्तरामाहुतिं जुहोति । तेनाश्रद्धामवरुंधे । तेनाश्रद्धां जयति ॥ १२ ॥

अथ य एते सोऽन्तरेण पुरुषः कृष्णः पिंगाक्षो दंडपाणिरस्थात् । क्रोधो वै सोऽभूत् । स यत्

अथोत्तरदिशि दृष्टस्य स्वरूपमुपदिशति–अथ यानेतदिति । ' अथ यान् ' पुरुषान् ' उदीच्यां दिशि अद्राक्षीः ' । कथंभूतान् ' आक्रंदयत ' आक्रंदनमाक्रोशनं कुर्वाणान् ' आक्रंदयद्भिः ' आक्रोशनं कुर्वद्भिः अन्यैः ' पुरुषैः ' ' अद्यमानान् ' भक्ष्यमाणान् । आपो वै ता इत्यादि । तथाविधा आक्रंदयद्भिरद्यमानाः पुरुषाः ' आपः ' खलु ' ता अभूवन् ' । सर्वप्राणिभिरुपभुज्यमाना आप एव आक्रंदयपुरुषरूपेण दृष्टा इत्यर्थः । अथ तासामवरोधोपायमाह–स यदप इति । ' स ' यजमान अग्निहोत्रसाधने तप्ते पयसि ' अपः ' उदकं ' प्रत्यानयति ' उपशांत्यर्थमानीय यदासिंचति ' तेन ' ता ' अप अवरुंधे ' ॥ ११ ॥

अथ ये अनंतरदिशि स्त्रियौ दृष्टे तयोः स्वरूपमाह–अथ ये एत इति । तत्र ' या ' ' कल्याणी ' शोभना स्त्री दृष्टा ' सा श्रद्धा ' श्रुतिस्मृत्युदितकर्मस्वभिरतिरूपा देवता । तस्या अवरोधोपायमाह–स यत्पूर्वामिति । अग्निहोत्रकर्मणि या पूर्वाहुतिः, तया श्रद्धा प्राप्यत इत्यर्थः । ' अथ या अतिकल्याणी ' अशोभना स्त्री दृष्टा ' सा अश्रद्धा ' श्रद्धाभावरूपा देवता । तस्या अवरोधोपायमाह–स यदुत्तरामिति । अग्निहोत्रकर्मणि या उत्तरा आहुतिर्हूयते, तया निषिद्धकर्मविषयाश्रद्धा पुरुषः प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

अथैनयोर्मध्ये स्थितस्य पुरुषस्य स्वरूपमाह–अथ य एते इति । ' अस्थात् ' स्थितवान् । ' स कृष्णः ' ' पुरुषः ' ' क्रोधः अभूत् ' । क्रोधरूपा देवतेत्यर्थः । तस्य अवरोधोपायमाह–स यदिति । ' सः ' यज-

रुन्धे तेन क्रोधञ्जयति स य एवं विद्वानग्निहोत्रञ्जुहोति तेन सर्वं-
जयति सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-४ ॥ (६. १.)॥

जनको ह वै वैदेहः । (हो) ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुना-
ऽऽरुणेयेन सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना याज्ञवल्क्येन तान्होवाच कथ-
ङ्कथमग्निहोत्रञ्जुहुथेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयः । (यो) घर्म्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा
विष्यन्दमानावन्योऽन्यस्मिञ्जुहोमीति कथं तदित्यादित्यो वै घर्म्मस्तꣳ
सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै घर्म्मस्तम्प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति

स्रुच्यप आनीय प्रतिनयति । तेन क्रोधमवरुन्धे । तेन क्रोधं जयति । स य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति । तेन सर्वं जयति । सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

जनको ह वै वैदेहो ब्राह्मणैर्धावयद्भिः समाजगाम श्वेतकेतुनाऽऽरुणेयेन, सोमशुष्मेण सात्ययज्ञिना, याज्ञवल्क्येन, तान्होवाच कथं कथमग्निहोत्रं जुहुथेति ॥ १ ॥

स होवाच श्वेतकेतुरारुणेयः । घर्मावेव सम्राडहमजस्रौ यशसा विष्यन्दमानावन्योऽन्यस्मिन् जुहोमीति । कथं तदिति । आदित्यो वै घर्मः । तं सायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वै घर्मः । तं प्रातरादित्ये

मन अग्निहोत्रकरणे आहवनीयसमीपनन्तर स्रुचि ' अग्निहोत्रहवण्याम् ' अप ' आनीयोदकमानीय 'निनयति' निवनाति यदस्मि तन क्रोधमवरुन्धे' स्वाधीन करोति । कृत्वा च त क्रोध 'जयति' निराकरोति । एवमाख्यायिकया पितापुत्रसंवादेन अग्निहोत्रमन्तरेणा समिदाधानादीनां वनस्पत्यादिलोकजयप्राप्तिरुक्ता । एतद्विदुषोऽप्यस्त्वत्याह—स य एवं विद्वानिति । तेनाग्निहोत्रेण विद्यासहितेन । सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादश-
काण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ६ । १)॥

'तथा अग्निहोत्रहोमे पूर्वोक्तयोरादित्याग्न्योः स्वर्गप्राप्त्यादिविषया विद्या वक्तुमाख्यायिका प्रस्तूयते—जनको ह वै वैदेह इत्यादिना । ' धावयद्भिः ' इतस्ततः धावद्भिः ब्राह्मणैः 'समाजगाम' सङ्गतो बभूव । तान् ब्राह्मणानाह—श्वेतकेतुनेति । ' श्वेतकेतु 'नामारुणेः पुत्रः । ' सोमशुष्म ' नाम सत्ययज्ञस्य पुत्रः कश्चित् । याज्ञवल्क्यस्तृतीयः । एवमेतैस्त्रिभिः सङ्गतो जनकः अग्निहोत्रविषयं विचारं कृतवान् इत्याह—तान् होवाचेति । ' तान् ' श्वेतकेतुप्रमुखान् ब्राह्मणान् ' उवाच ' उक्तवान् । हे ब्राह्मणाः ! यूयं केन प्रकारेण अग्निहोत्राख्यं होमं कुरुथ । तत्सर्वं ब्रूत यूयं ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं श्वेतकेतुनोक्तं प्रतिवचनं दर्शयति—स होवाचेति । घर्मावेवेत्यादि । श्वेतकेतुवाक्यम् । हे ' सम्राट् '

य एवञ्जुहोतीत्यन्नवानेव श्रिया यशसा भवत्येतयोश्च देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयतीति ॥ २ ॥

(त्य) अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । (स्ते) तेज एव सम्राडहं तेजसि जुहोमीति कथन्तदित्यादित्यो वै तेजस्तꣳ सायमग्नौ जुहोम्यग्निर्वै तेजस्तं प्रातरादित्ये जुहोमीति किꣳ स भवति य एवञ्जुहोतीति तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवत्येतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यꣳ सलोकताञ्जयतीति ॥ ३ ॥

(त्य) अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । (ल्क्यो) यदहमग्निमुद्धराम्यग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छाम्यादित्यमग्नावस्तं यन्तꣳ सर्वे देवा अनुयन्ति ते मऽएतु-

---

जुहोमीति । किं स भवति । य एवं जुहोतीति । अन्नवानेव श्रिया यशसा भवति । एतयोश्च देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥ २ ॥

अथ होवाच सोमशुष्मः सात्ययज्ञिः । तेज एव सम्राट् । अहं तेजसि जुहोमीति । कथं तदिति । आदित्यो वै तेजः । तं सायमग्नौ जुहोमि । अग्निर्वै तेजः । तं प्रातरादित्ये जुहोमीति । किं स भवति । य एवं जुहोतीति । तेजस्वी यशस्व्यन्नादो भवति । एतयोश्चैव देवतयोः सायुज्यं सलोकतां जयतीति ॥ ३ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यदहमग्निहोत्रमुद्धरामि । अग्निहोत्रमेव तदुद्यच्छामि । आदित्यं वा

मग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोपावर्तन्तेऽथाहम्पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीन्दोहयित्वा पश्यन्पश्यतस्तर्प्पयामीति त्वन्नेदिष्ठं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमाᳪँसिष्ठा धेनुशतं ददामीति होवाच न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रान्तिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकम्प्रत्युत्थायिनमित्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयाञ्चकार ॥ ४ ॥

ते होचुः । (३) अति वै नोऽयᳪँ राजन्यबन्धुरवादीद्धन्तैनम्ब्रह्मोद्यमाह्वयामहाऽ इति स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्राह्मणा वै वयᳪँ स्मो राजन्य-

---

अस्तं यंतं सर्वे देवा अनुयन्ति । ते म एतमग्निमुद्धृतं दृष्ट्वोपावर्तंते । अथाहं पात्राणि निर्णिज्योपवाप्याग्निहोत्रीं दोहयित्वा पश्यन् पश्यतस्तर्पयामीति । त्वं नेदिष्ठं याज्ञवल्क्याग्निहोत्रस्यामीमांसिष्ठाः । धेनुशतं ददामीति होवाच । न त्वेवैनयोस्त्वमुत्क्रांतिं न गतिं न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युत्थायिनम्, इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्रधावयांचकार ॥ ४ ॥

ते होचुः–अति वै नोऽयं राजन्यबंधुरवादीत् । हंत ! एनं ब्रह्मोद्यमाह्वयामहा इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः–ब्राह्मणा वै वयं स्मः । राजन्यबंधुरसौ । यद्यमुं वयं जयेम, कमजैष्मेति ब्रूयाम ।

आहवनीयमग्निं गार्हपत्यादहमुद्धरामि । तत्तदानीं ‘ कृत्स्नं ’ अग्नेरागमसहितं ‘ अग्निहोत्रमेव ’ ‘ उपस्थामि ’ उद्गृह्णामि । एतदेवोपक्रमं प्रतिपादयति–आदित्यं वा अस्तं यंतमित्यादिना । ‘ अस्तं ’ गच्छन्तमादित्यं ‘ सर्वे देवा ’ ‘ अनुयन्ति ’ अनुगच्छन्ति । ‘ ते ’ सर्वे मदीयमेतमग्निमुद्धृतं ‘ दृष्ट्वा ’ नूनमस्याग्निहोत्रं होष्यत्यस्त्यभिप्रायेण पुनरावर्तंते । ‘ अथ ’ तेषु उपावृत्तेषु ‘ अहं पात्राणि ’ स्रुक्स्रुवादीनि ‘ निर्णिज्य ’ प्रक्षाल्य ‘ उपवाप्य ’ निधाय ‘ अग्निहोत्रीं ’ गां ‘ दोहयित्वा ’ ‘ पश्यन् ’ सन् तान् देवान् साक्षीभूतान् पश्यतस्तान् हविषा ‘ तर्पयामि ’ इत्येवं याज्ञवल्क्येन स्वाभिमते अग्निहोत्रस्वरूपे अभिहिते जनकेन यत् उक्तम् तद्दर्शयति–हे याज्ञवल्क्य ! त्वं ‘ नेदिष्ठं ’ अन्तिकतमं अतिशयेन सम्यक् ‘ अग्निहोत्रस्य ’ स्वरूपं ‘ अमीमांसिष्ठाः ’ विचारितवानसि । “ मान पूजायाम् ” (धा. पा. भ्वा. प. ९९७) इत्यस्मात् “ मान्बधदान्शान्भ्यः ” (पा. सू. ३।१।६) इति सन्, अभ्यासस्य च दीर्घत्वम् । “ मानेर्जिज्ञासायाम् ” (पा. सू. ३।१।६ वा.) इति परिगणनात् विचारार्थता । हे याज्ञवल्क्य ! विदुषे तुभ्यं धेनूनां शतं पारितोषिकं ‘ ददामि ’ ‘ इति ’ खलु तदानीं जनकः ‘ उवाच ’ । एवं त्रिषु ब्राह्मणेषु स्वाभिमतमग्निहोत्ररूपमुक्तवत्सु जनकः स्वात्मगतमुत्क्रान्तिगत्यादिकं याज्ञवल्क्योऽपि न जानातीत्यनुक्रामति–न त्वेवैनयोरिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैव ‘ अनयोः ’ अग्निहोत्राहुत्योर्याज्ञवल्क्य ! त्वं ‘ उत्क्रान्तिं ’ उत्क्रमणरूपं जानासि । ‘ न गतिं ’ गमनम् । ‘ प्रतिष्ठां ’ अनयोरास्पदं न जानासि । तृप्तिस्तर्पणम् । ‘ पुनरावृत्तिं ’ पुनरावर्तनम् । प्रतिप्रत्युत्थानशीलं प्रत्युत्थायी तादृशं लोकं न जानासीति सर्वत्र संबंधः । एवमुक्त्वा ‘ रथमास्थाय ’ आरुह्य जनकः ‘ प्रधावयाञ्चकार ’ स्वां पुरीं प्रति गमयामास ॥ ४ ॥

एवमुक्त्वा यानमारुह्य निर्गते राजनि क्रुद्धा ब्राह्मणाः किं कृतवन्त इत्याह–ते होचुरित्यादिना । निकृष्टो

बन्धुरसौ यद्यसुम्वयञ्जयेम कुमजैष्मेति ब्रूयामाथ यद्यसावस्माञ्जये-द्ब्राह्मणान्राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुर्म्मेदमादद्ध्वमिति तद्धास्य जज्ञुरथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयाञ्चकार तꣳ हान्वाजगाम स होवाचाग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदितू ३ मित्यग्निहोत्रꣳ सम्राडिति ॥ ५ ॥

ते वाऽ एतेऽ आहुती हुतेऽ उत्क्रामतः । (स्ते) तेऽ अन्तरिक्षमाविशतस्तेऽ अन्तरिक्षमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते वायुꣳ समिधम्मरीचीरेव शुक्रामाहुतिन्तेऽ अन्तरिक्षन्तर्प्पयतस्ते ततऽ उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

अथ यद्यसावस्मान् जयेत् । ब्राह्मणान् राजन्यबन्धुरजैषीदिति नो ब्रूयुः । मेदमादद्ध्वमिति । तद्धास्य जज्ञुः । अथ ह याज्ञवल्क्यो रथमास्थायानुप्रधावयाञ्चकार । तं हान्वाजगाम । स होवाच । अग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य वेदितू३मिति । अग्निहोत्रं सम्राडिति ॥ ५ ॥

ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः । ते अंतरिक्षमाविशतः । ते अंतरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते । वायुं समिधम् । मरीचीरेव शुक्रामाहुतिम् । ते अंतरिक्षं तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः ॥ ६ ॥

राजन्य ' राजन्यबन्धु ' । जातिवशात् तस्य निकृष्टत्वात् । ' अथ ' ' यद्यन्यबन्धु ' ' न ' अस्माकं मध्ये ' अन्ववादीत् ' अस्मत्तः अतिशयेनोक्तवान् । ' हन ' इति खेदे । ' पुन ' राजन्यबन्धुम् । ' ब्रह्मोद्य ' ब्रह्मविषये वाद कर्तुं ' आह्वयामहै ' । तत्र चार प्रश्नानिर्णयाभिप्राय । स होवाचेत्यादि । तेषां मध्ये ' स ' गोत्र ' याज्ञवल्क्य उवाच ' उक्तवान् । वयं ब्राह्मणा यदु जयाम । ' असौ ' जनकः क्षत्रिय ! ' यदि अमु ' जनकं ब्रह्मोद्येन ' वयं जयेम ' । तर्हि ' कं ' पुरुष ' अजैष्मेति ब्रूयाम ' । वर्णतो निकृष्टत्वादसौ अस्माभिर्जेतुमनर्ह इत्यर्थः । ' यदि ' चासौ जनक एवास्मान् ' जयेत् ' । तदा ' राजन्यबन्धु ' क्षत्रियः ' ब्राह्मणान् अजैषीत् ' ' इति न ' अस्माकं ' अयशः ' सर्वे जना ब्रूयुरित्यर्थः । अत ' इदं ' ब्रह्मोद्याह्वानं ' मा आद्ध्वं ' नाङ्गीकुरुतेत्यर्थः । कथं तर्हि राजन्यबन्धुनोक्तं अविज्ञाय वयं जानीम इति विचार्य तत्कारणं कथमपि दृष्टवन्त इत्याह—तद्धास्येति । अर्थात्कस्माद्विजानन्त्यावगमनकारणं ज्ञातवन्त इत्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति—अथ ह याज्ञवल्क्य इति । ' अथ ' एवंविचारानन्तरमेव ' याज्ञवल्क्य ' महर्षि स्वकीयं रथमास्थाय ' अनुप्रधावयाञ्चकार ' शीघ्रमनुजगाम । ' तं ' जनकं ' अन्वाजगाम ' अनुप्राप । ' स ' च गत्वा आगतं याज्ञवल्क्यं दृष्ट्वा च उक्तवान् । हे याज्ञवल्क्य ! किमग्निहोत्रं ' वेदितु ' ज्ञातुं आगतोऽस्मीति । प्रश्नार्थे वाक्यमिदं प्लुत । हे ' सम्राट् ' ' ' अग्निहोत्रं ' वेदितुं आगतोऽस्मीति याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनम् ॥ ५ ॥

अथ जनकः प्राक् अङ्गीकृतेन आत्मना उक्तयस्मात् उत्क्रामन्तीं तस्मै याज्ञवल्क्याय कथयति—ते वा एते इति । ' ते ' तथा उक्ते ' एते ' सायंप्रातःकालीने अग्निहोत्राहुती ' हुते ' अग्नौ प्रक्षिप्ते सत्यौ ' उत्क्रामतः ' ऊर्ध्वं गच्छतः । ' ते अंतरिक्ष ' लोकं ' आविशत ' प्रविशतः । अनन्तरं ' ते ' आहुती अन्तरिक्षलोकमेव आहवनीयाग्निं ' कुर्वाते ' । अन्तरिक्षलोकस्याहवनीयत्वे तत्र यो वायु तं ' वायु ' समित्त्वेन कुरुत । तथा मरीचय सूर्यरश्मय । ता एव ' शुक्रा ' निर्मला ' आहुति ' कुरुत । एवंभूता ' ते ' आहुती ' अन्तरिक्ष ' लोकं ' तर्पयत ' । तस्मादन्तरिक्षात् ' ते ' आहुती ' उत्क्रामत ' निष्क्रामत ऊर्ध्वं गच्छत ॥ ६ ॥

(स्ते) ते दिवमाविशतः । (स्ते) ते दिवमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते ऽआदित्यꣳ समिधञ्चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिन्ते दिवन्तर्प्पयतस्ते ततऽ आवर्तेते ॥ ७ ॥

तेऽ इमामाविशतः । (स्तेऽ) तेऽइमामेवाहवनीयङ्कुर्व्वातेऽअग्निꣳ समिधमोषधीरेव शुक्रामाहुतिन्तेऽ इमान्तर्प्पयतस्ते ततऽउत्क्रामतः ॥ ८ ॥

(स्ते) ते पुरुषमाविशतः । (स्त) तस्य मुखमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते जिह्वाꣳ समिधमन्नमेव शुक्रामाहुतिन्ते पुरुषन्तर्प्पयतः स यऽ एवं विद्वानश्नात्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति ते ततऽउत्क्रामतः ॥ ९ ॥
[अर्द्धप्रपाठकः ॥ कं० ९१ ॥]

ते दिवमाविशतः । ते दिवमेवाहवनीयं कुर्वाते । आदित्यं समिधम् । चन्द्रमसमेव शुक्रामाहुतिम् । ते दिवं तर्पयतः । ते तत आवर्तेते ॥ ७ ॥

ते इमामाविशतः । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते । अग्निं समिधम् । ओषधीरेव शुक्रामाहुतिम् । ते इमां तर्पयतः । ते तत उत्क्रामतः ॥ ८ ॥

ते पुरुषमाविशतः । तस्य मुखमेवाहवनीयं कुर्वाते । जिह्वां समिधम् । अन्नमेव शुक्रामाहुतिम् । ते पुरुषं तर्पयतः । स य एवं विद्वानश्नाति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । ते तत उत्क्रामतः ॥ ९ ॥

उत्क्रम्य च ' ते ' आहुती ' दिव ' द्युलोक स्वर्गाख्य ' आविशत ' । ते दिवमेवेत्यादि । पूर्वेण समानार्थम् । अत्रोत्क्रामत इति उत्क्रान्तिरुक्ता । अतरिक्षमाविशत इति गतिरुक्ता । अतरिक्षमेवाहवनीय कुर्वाते इत्यादिना प्रतिष्ठा उक्ता । अतरिक्ष तर्पयत इति तृप्ति । अथ पुनरावृत्ति कथयति । द्युलोकस्य प्रीणनानतर तनस्मात् द्युलोकात् ' ते ' आहुती ' आवर्तेते ' ॥ ७ ॥

आवर्तमाने च ते ' इमा ' पृथिवीं ' आविशत ' । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते इत्यादि व्याख्यातप्रायम । भूमिरेवाहवनीयोऽग्नि । तदधिष्ठाता अग्निरेव समित् । तत्रत्या ओषधय एव शुक्रा शुक्रा आहुति । ईदृशी ' ते ' आहुती ' इमा ' पृथिवीं ' तर्पयन ' ततस्तस्या पृथिव्या सकाशात् ' ते ' आहुती ' उत्क्रामत ' ॥ ८ ॥

उत्क्रम्य च ' ते ' पुरुष प्रविशत । ' तस्य ' मुखमेवाहवनीयोऽग्नि । जिह्वैव समित् । तेन भुज्यमानमन्नमेव शुक्रा शुक्रा आहुति । एतद्वेदनस्यावातरफलमाह—स य एवं विद्वानिति । एवमनेन प्रकारेण मुखादेराहवनीयादिरूपता जानन् ' अश्नाति ' । ' अस्य ' पुरुषस्य तत्सर्वमग्निहोत्रात्मकमेव ' हुत ' भवति । ते तत उत्क्रामन इत्यादि । ' तत ' पुरुषात् ' ते ' आहुती ' उत्क्रामत ' ॥ ९ ॥

(स्ते) ते स्त्रियमाविशतः । (स्तु) तस्याऽ उपस्थमेवाहवनीयङ्कुर्व्वाते धारकाथ्ँ समिधन्धारका ह वै नामैषैतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयाञ्चकार रेतऽ एव शुक्रामाहुतिन्ते स्त्रियन्तर्प्पयतः स यऽ एवं विद्वान्मिथुनमुपैत्यग्निहोत्रमेवास्य हुतम्भवति यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थाय्येतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य नातः परतरमस्तीति होवाच तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स होवाच कामप्रश्नऽ एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति ततो ब्रह्मा जनकऽ आस ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-५ ॥ (६. २.) ॥

ते स्त्रियमाविशतः । तस्या उपस्थमेवाहवनीयं कुर्वाते । धारकां समिधम् । धारका ह वै नामैषा । एतया ह वै प्रजापतिः प्रजा धारयाञ्चकार । रेत एव शुक्रामाहुतिम् । ते स्त्रियं तर्पयतः । स य एवं विद्वान् मिथुनमुपैति । अग्निहोत्रमेवास्य हुतं भवति । यस्ततः पुत्रो जायते । स लोकः प्रत्युत्थायी । एतदग्निहोत्रं याज्ञवल्क्य ! नातः परतरमस्ति, इति होवाच । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स होवाच—कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यासदिति । ततो ब्रह्मा जनक आस ॥ १० ॥

'ते स्त्रियमाविशत' । तत्राप्याहवनीयादीन् संपादयति—तस्या उपस्थमेवेति । स्त्रीसम्बन्धि यत्प्रजननं स आहवनीयोऽग्निः । 'धारकां समिधम्' इति । तस्य प्रजननस्य या धारका श्रोणिः ताम् 'समिधं कुर्वाते' । धारकाख्या निरुक्ति—धारका ह वा इति । एतया खलु श्रोण्या पुरा प्रजापतिः 'प्रजा धारयाञ्चकार' धारितवान् । अत अस्या धारकत्वनयेति व्युत्पत्त्या धारकेति नाम सम्पन्नम् । तस्मिन्नुपस्थरूप आहवनीयेऽग्नौ रेत एव 'शुक्रा' निर्मला 'आहुतिः' एव ते अग्निहोत्राहुत्या स्त्रियामादित्य ता 'स्त्रियं तर्पयतः' प्रीणयतः । एतद्वेदनस्य फलमाह—स य एवं विद्वानिति । उपस्थादेराहवनीयादिरूपतां 'विद्वान्' जानन् य 'मिथुनमुपैति' स्त्रियमुपगच्छति । 'अस्य' तदग्निहोत्रमेव 'हुतं भवति' । ततस्तस्याः स्त्रियाः सकाशात् 'यः पुत्रो जायते' 'स' प्रत्युत्थानशीलो लोकः । एतेन त लोकं प्रत्युत्थायिनमिति प्रागुक्तमभिहितं भवति । एवं जनकः स्वाभिमतमग्निहोत्राहुत्योरुत्क्रान्त्यादिकं प्रतिपाद्य उपसंहरति—एतदग्निहोत्रमिति । अस्मदुक्तप्रकारेणानुष्ठीयमानमेतदेवाग्निहोत्रं कर्म । हे याज्ञवल्क्य ! अतोऽस्मात् 'परतरम्' अधिकं 'नास्तीति होवाच' एवं जनकेनाग्निहोत्रस्वरूपविशेषे कथिते सति 'तस्मै' जनकाय 'याज्ञवल्क्यः' महान्तं तुष्टः सन् 'वरं ददौ' । जनकः स्वाभिमतं वरं प्रार्थयते—स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य ! 'त्वयि' मम 'कामप्रश्न' एव 'यथाकामं प्रश्न 'एवास्त्' भवति । प्रष्टृप्रष्टव्यविभागो मा भूदित्यर्थः । 'ततः' याज्ञवल्क्यवरप्रदानादनन्तरं 'स' जनकः 'ब्रह्मा' ब्रह्मिष्ठः सम्बभूव ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (११ । ६ । २) ॥

जनको ह वैदेहः । (हो) बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे स ह गवाᳯँ सहस्रमवरुन्धन्नुवाचैता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः सऽ उदजतामिति ॥ १ ॥

स होवाच । याज्ञवल्क्योऽर्वाचीरेताऽ इति ते होचुस्त्वᳯँ स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ऽ इति स होवाच नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय गोकामाऽएव वयᳯँ स्मऽ इति ॥ २ ॥

ते होचुः । को नऽ इमम्प्रक्ष्यतीति स होवाच विदग्धः शाकल्योऽहमिति तᳯँ ह प्रतिख्यायोवाच त्वाᳯँ स्विच्छाकल्य ब्राह्मणाऽउल्मुकावक्षयणमक्रता३ऽइति ॥ ३ ॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । स ह गवां सहस्रमवरुन्धन्नुवाच । एता वो ब्राह्मणा यो ब्रह्मिष्ठः स उदजतामिति ॥ १ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः—अर्वाचीरेता इति । ते होचुः । त्वं स्विन्नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी३ इति । स होवाच—नमोऽस्तु ब्रह्मिष्ठाय, गोकामा एव वयं स्म इति ॥ २ ॥

ते होचुः—को न इमं प्रक्ष्यतीति, स होवाच विदग्धः शाकल्यः—अहमिति । तं ह प्रतिख्यायोवाच । त्वा स्विच्छाकल्य ! ब्राह्मणा उल्मुकावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ ३ ॥

अथ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादियागदेवतानां तत्त्वत प्राणशब्दाभिधेयपरमात्मरूपता विजिगीषुकथामुखेन निरूपयितुं आख्यायिका प्रस्तौति—जनको ह वैदेह इति । विदेहदेशानां राजा 'वैदेह' । बहुदक्षिणेनेति । सहस्रसर्वस्वदक्षिणेनेत्यर्थः । 'यज्ञेन ईजे' इष्टवान् । यजेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । स ह गवामित्यादि । 'सः' खलु जनकः 'गवां सहस्रं' यज्ञसभायाम् 'अवरुन्धन्' स्थापयन्नुवाच । हे ब्राह्मणाः ! 'वः' युष्माकं मध्ये 'यो ब्रह्मिष्ठः' ब्रह्मनिष्ठो विद्यातिशयवान् । 'स एताः' सहस्रसंख्याका गाः 'उदजतां' उत्क्षिपतु स्वगृहं गमयत्वित्यर्थः । "अज गतिक्षेपणयोः" (धा. पा. भ्वा. प. २३०) इति धातुः ॥ १ ॥

एवं स राज्ञो वाक्यमाकर्ण्य याज्ञवल्क्यो मदीयं गृहं प्रति एता गावः प्रस्थापनीया इत्युक्तवानित्याह—स होवाचेति । 'अर्वाचीः' अस्मदभिमुखाः 'एताः' गाः उदजतामित्यनुषङ्गः । एतत् याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धानां अन्येषां ब्राह्मणानां वचनं दर्शयति—त्वं स्विदिति । हे याज्ञवल्क्य ! 'नः' अस्माकं मध्ये 'त्वं स्वित्' स्विदिति वितर्के । त्वं किं 'ब्रह्मिष्ठोऽसि' ब्रह्मवित्तमोऽसि इति "क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्" (पा. सू. ८ । २ । १०४) इति निन्दायां प्लुतिः । एवमभिक्षिप्ते सति याज्ञवल्क्येन यदुक्तं तद्दर्शयति—स होवाचेति । युष्माकं मध्ये 'ब्रह्मिष्ठाय' नमोऽस्तु । 'गोकामा एव वयं' केवलं 'स्मः' भवाम इति ॥ २ ॥

एवमुपहसिते सति अन्यैर्ब्राह्मणैर्यत् कृतं तदुपन्यस्यति—ते होचुरिति । 'ते' 'ह' खलु ब्राह्मणाः । 'ऊचुः' उक्तवन्तः । 'नः' अस्माकं मध्ये 'कः' 'इमं' याज्ञवल्क्यं 'प्रक्ष्यति' प्रष्टुं समर्थो भवतीति ।

स होवाच । कति देवा याज्ञवल्क्येति त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिꣳशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्द्धऽइत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येकऽइत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

स होवाच । महिमानऽएवैषामेते त्रयस्त्रिꣳशत्त्वेव देवा ऽइति कतमे

स होवाच–कति देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रयस्त्रिंशदिति ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, त्रय इति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, द्वाविति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, अध्यर्द्ध इति, ओमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्य ! इति, एक इति, ओमिति होवाच । कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ ४ ॥

स होवाच–महिमान एवैषामेते, त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशादित्याः, त एकत्रिंशत् । इंद्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ ५ ॥

एवं विचारावस्थायामेव 'विदग्ध' प्रगल्भ 'शाकल्य' नाम प्रसिद्धो महर्षिः 'उवाच' अहं प्रक्ष्यामीति । 'तं' शाकल्यं 'प्रतिख्याय' प्रत्यवक्ष्य याज्ञवल्क्य 'उवाच'। हे शाकल्य ! इमे 'ब्राह्मणा'। स्विदिति वितर्के । नूनं 'त्वा' दग्धुमवक्षयणम् । अर्द्ददग्धकाष्ठमुल्मुक तस्य वहिर्निरसन अवक्षयणं विनाश । तादृश अवक्षयणं तथाविधं त्वा 'अक्रत' अकुर्वत । "मन्त्रे घस०"–(पा सू. २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । अत्रापि पूर्ववन्निन्दापरा स्तुतिः ॥ ३ ॥

एतद्वाक्यमनादृत्यैव शाकल्यः प्रष्टुमुपचक्रमे इत्याह–स होवाचेति । हे याज्ञवल्क्य ! 'कति' सङ्ख्याका 'देवा' अग्निहोत्रादिषु कर्मसु हविर्भोक्तृत्वेन वर्तन्त इति प्रश्नः ।' त्रयस्त्रिंशदिति ' अस्योत्तरं याज्ञवल्क्येनोक्तम् । ओमिति निपातः स्वीकारार्थः । हे याज्ञवल्क्य ! त्वया यदुक्तं त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याका देवा इति एवमेवेतदिति शाकल्योऽङ्गीचकारेत्यर्थः । पुनरपि विशेषजिज्ञासया पृच्छति–कति देवा इति । प्रश्नस्य वक्ष्यमाणस्य सर्वस्य एकविधत्वात्तेनाय सर्वत्र स्वीकारः । अयमत्र निरूपितः । द्वितीयप्रश्नस्य 'त्रय' इत्युत्तरम् । तृतीयस्य 'द्वौ' इति । 'अध्यर्द्ध' इति चतुर्थस्य । 'एक' इति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरम् । एवं शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां पर्यवसितदेवतायाः एकत्वे प्रदर्शिते पुनः शाकल्यस्य उत्तरोत्तरं प्रश्नमुद्भावयति–कतमे ते इति । देवतेति विद्वि प्रथमाध्याये–"त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा" इति । अयमर्थः–अधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणि च । एतत्सङ्ख्यासहिता विश्वे देवाः । 'ते कतमे' किंरूपाः । त्रयस्त्रिंशदादिषु त्वयोक्तेषु पक्षनिर्दिष्टेषु कतमे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

'स' उ याज्ञवल्क्य 'उवाच' 'एषां' त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवानां 'महिमान एव' त्रयश्च त्री च '

ते त्रयस्त्रिꣳशदित्यष्टौ व्वसवऽएकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तऽ एक-
त्रिꣳशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिꣳशाविति ॥ ५ ॥

कतमे व्वसवऽ इति । (त्य) अग्निश्च पृथिवी च व्वायुश्चान्तरिक्षञ्चादि-
त्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति व्वसवऽएते हीदꣳ सर्व्वं व्वासयन्ते
ते यदिदꣳ सर्व्वं व्वासयन्ते तस्माद्वसवऽ इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्राऽइति । दशेमे पुरुषे प्राणाऽ आत्मैकादशस्ते यदाऽस्मान्म-
र्त्याच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्राऽइति ॥ ७ ॥

कतमऽआदित्याऽ इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्यैतऽ आदित्याऽएते
हीदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति ते यदिदꣳ सर्व्वमाददाना यन्ति तस्मादा-
दित्या ऽइति ॥ ८ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चांतरिक्षं च आदित्यश्च द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि च इति वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । यदिदं सर्वं वासयन्ते, तस्माद्वसव इति ॥ ६ ॥

कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणाः, आत्मैकादशः । ते यदाऽस्मान्मर्त्याच्छरीरादुत्कामंति । अथ रोदयंति । तद्यद्रोदयति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ७ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश मासाः संवत्सरस्य एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यंति, ते यदिद सर्वमाददाना यंति, तस्मादादित्या इति ॥ ८ ॥

शतेत्यादीनि केवलं माहात्म्यमाना मन्ये । 'त्रयस्त्रिंशदिति' यदुक्तं स एव परमार्थ इत्याह-त्रयस्त्रिंशात्त्वेवेति । के पुनस्ते त्रयस्त्रिंशदिति पृच्छति-कतमे त इति । 'अष्टौ वसव' इत्यादि नस्योत्तरम् । त्रयस्त्रिंशाविति । त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरकाविन्यर्थः । निगदसिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

प्रश्नपूर्वकं वसूनां स्वरूपमाह-कतमे वसव इति । अग्न्यादीनां वसुशब्दाभिधेयत्वं उपपादयति-एते हीद-मिति । 'हि' यस्मादेते अग्न्यादयः 'इदं सर्वं' जगत् 'वासयन्ते' निवासात्मकं कुर्वंति । तस्माद्वसुहेतुत्वात् 'वसव' इत्युच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ प्रश्नपूर्वकं रुद्राणां स्वरूपमाह-कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा इति । सप्त शीर्षण्याः प्राणाः, द्वाववाञ्चौ, दशमः प्राणो नाभिः, तेषां सर्वेषां शब्दानामाश्रयभूत आत्मशब्दाभिधेयं मन एव 'एकादशः' रुद्रः । तेषां रुद्रशब्दाभिधेयतामाह-ते यदाऽस्मान्मर्त्यादिति । 'ते' आत्मैकादशाः प्राणाः 'यदा' यस्मिन् काले 'अस्मान्मर्त्यात्' मरणधर्मकाच्छरीरात् 'उत्क्रामन्ति' निर्गच्छन्ति । अथानन्तरमेव बान्धवान् 'रोदयन्ति' एतदपेक्ष्य रुद्रनामनिर्वचनं करोति-तद्यद्रोदयंतीति ॥ ७ ॥

अथ प्रश्नपूर्वकं आदित्यानां स्वरूपमाह-कतम आदित्या इत्यादिना । संवत्सरमवधिनं चैत्रादयः 'द्वादश मासाः' त एवादित्याः । 'एते' खलु 'इदं सर्वं' चराचरात्मकं जगत् 'आददानाः' स्वीकुर्वन्तो भ्रमन 'यंति' गच्छन्ति । ते यदिदमिति । आदित्यनामनिरुक्तिः ॥ ८ ॥

कतमऽइन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञऽइति पशवऽइति ॥९॥

कतमे ते त्रयो देवाऽइति । (तौ) इमऽएव त्रयो लोकाऽएषु हीमे सर्वे देवाऽइति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्द्धऽइति योऽयम्पवतऽइति यदस्मिन्निदंᳬ सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धऽइति कतमऽएको देवऽइति प्राणऽइति ॥ १० ॥

स होवाच । (चा) अनतिप्रश्न्याम्मा देवतामत्यप्राक्षीः पुरेतिथ्यै मरिष्यसि न तेऽस्थीनि चन गृहान्प्राप्स्यन्तीति स ह तथैव ममार तस्य

कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रः, यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति, अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति, पशव इति ॥ ९ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति, इम एव त्रयो लोकाः, एषु हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति, अन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति, योऽयं पवत इति । यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्, तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एको देव इति, प्राण इति ॥ १० ॥

स होवाच । अनतिप्रश्न्यां मा देवतामत्यप्राक्षीः । पुरेतिथ्यै मरिष्यसि । न तेऽस्थीनि चन गृहान्

इन्द्रप्रजापती स्वरूपं प्रश्नपूर्वकमाह—कतम इंद्र इति । 'स्तनयित्नु' स्तननशीलो गर्जन् पर्जन्य एव 'इन्द्र' । तत्पूर्वमनादि 'यज्ञ एव प्रजापतिरिति' । एकरूपता स्तुदस्य स्तनयित्नुरूपतो प्रश्नपूर्वक स्वरूपम्—कतमः स्तनयित्नुरिति । 'अशनि' प्रसिद्ध । यज्ञसाधनत्वात् पशवो यज्ञवत् ॥ ९ ॥

'कतम ते त्रयो देवा इति' प्रागुक्त विवृणोति—कतमे ते त्रय इति । देवता मध्ये विलक्षणा 'ये त्रयो देवा' "या वृत्ता सानित्यप्रथमं तत्कमनु" (पा. सू. ९।३।९३) इति तत्कमनु प्रत्ययः । 'इमे' पृथिव्यादयो 'त्रयो लोका' 'एत एव त्रयो देवा' । 'हि' यस्मात् 'एते' अग्न्यादयो देवा त्रिषु लोकेषु प्रतिवसन्ति 'तस्मात्' अग्न्यादिदेवैरधिष्ठितत्वात् अभेदोपचारात् लोका एव देवा इत्यर्थः । द्वावित्यस्य प्रश्नपूर्वकमुत्तरमाह—कतमौ ताविति । देवमनुष्यादात्मक इत्यं जगत् भोक्तृभोग्यात्मक अन्नं भोग्यमन्नं भोक्ता प्राणः इत्येतौ द्वौ देवौ । अत एवमाम्नायते—"एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः" इति । कतमोऽध्यर्द्ध इत्यादि । 'योऽयम्' अध्यात्मनि निश्च च वायु 'पवते' असावेवाध्यर्द्धो देवः । ननु एकस्यैवास्य कथमध्यर्द्धं भवितुमर्हतीत्यत आह कथमध्यर्द्ध इति—यदस्मिन्निति । 'यद्' यस्मात् 'अस्मिन्' वायौ सूत्रात्मनि आधारभूते 'इदं सर्वं' जगत् 'अध्यार्ध्नोत्' अधिकर्धिमभवत् । तस्मात् अधिकर्द्धिहेतुत्वात् सम्बन्धात्मकं प्राणः अध्यर्द्धरूप इत्यर्थः । 'एक' इत्येतत् प्रश्नपूर्वक व्याचष्टे—कतम एको देव इति ॥ १० ॥

एवं यज्ञवल्क्यः शाकल्येन पृष्टः देवतास्वरूपं विवृत्य शाकल्यं निर्भर्त्सयति—स होवाचेति । तदक्षरार्थः

ह्यप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्युपजह्रुस्तस्मान्नोपवादी स्यादुत ह्येवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ११–४–६ ॥ (६. ३.) ॥
षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११ ॥ ६ ॥

प्राप्स्यन्तीति । स ह तथैव ममार । तस्य हास्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्थीन्यपजह्रुः । तस्मान्नोपवादी स्यात् । उत हि एवंवित्परो भवति ॥ ११ ॥

' उवाच ' किमिति ? हे शाकल्य ! ' अनतिप्रश्न्या ' प्रश्नपदमतिक्रान्ता प्राणरूपा देवता अनतिप्रश्न्या ता देवता ' मा अत्यप्राक्षीः ' अतिक्रम्य पृष्टवानसि । ' पुरेतिथ्यै ' पचम्यर्थे चतुर्थी । आगामिन्यास्तिथे पुरस्तादेव त्वं देशान्तरे ' मरिष्यसि ' । ' ते ' तव ' अस्थीन्यपि ' ' न गृहान् प्राप्स्यन्तीति ' । एवं याज्ञवल्क्य शशाप । सोऽपि शाकल्य ' तथैव ' याज्ञवल्क्यशापप्रकारेण ' ममार ' मृतो बभूव । तच्छिष्यैः गृहं प्रत्याह्रियमाणानि अस्थीन्यपि ' अन्यन्मन्यमाना ' सुवर्णादिद्रव्यत्वेन जानन्त ' परिमोषिण ' तस्करा ' अपजह्रु ' । यस्मादेवं ' तस्मात् ' विजिगीषुकथारूपेण तत्त्वनिष्ठमुपेत्य वादी न भवेत् । ' उत ' अपि तु ' एवंवित्परो भवति ' । उक्तप्रकारेण यः प्राणस्वरूपं जानाति तं विद्वांसमुपेत्य तात्पर्येण सेवायुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे षष्ठेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ६ । ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सत्वाश्वी-पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिद्धनार्यो,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवमतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान्गुडकृतमजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणजममृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रसात्सिद्धनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ (११ । ६) ॥

---

१ अत्र (श० प० १४ । ६ । ९) बृहदारण्यकाख्ये शाकल्यब्राह्मणमप्यनुसन्धेयम् ।

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

पशुबन्धेन यजते । पशवो वै पशुबन्धः स यत्पशुबन्धेन यजते पशुमान्सानीति तेन गृहेषु यजेत गृहेषु पशून्बध्ना इति तेन सुयवसे यजेत सुयवसे पशून्बध्ना इति जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयोऽग्नीञ्जीर्यतोऽनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥ शतम् ५९०० ॥

स यत्पशुबन्धेन यजते । (तेऽग्नी) अग्नीनेवैतत्पुनर्णवान्कुरुतेऽग्नीनाम्पुनर्णवतामनु यजमानो यजमानमनु गृहाश्च पशवश्चायुष्यो ह वा अस्यैष

पशुबन्धेन यजते । पशवो वै पशुबन्धः । स यत्पशुबन्धेन यजते । पशुमान्सानीति । तेन गृहेषु यजेत । गृहेषु पशून् बध्ना इति । तेन सुयवसे यजेत । सुयवसे पशून् बध्ना इति । जीर्यन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयः । अग्नीन् जीर्यतोऽनु यजमानः । यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च ॥ १ ॥

स यत् पशुबन्धेन यजते । अग्नीनेवैतत् पुनर्णवान् कुरुते । अग्नीनां पुनर्णवतामनु यजमानः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमेऽध्याये नित्यं प्रतिसंवत्सरं कर्तव्यः पशुयागो विधीयते—पशुबन्धेन इति । पशुर्बध्यते यज्ञार्थं यस्मिन् कर्मणि स पशुबन्धः । "उद्भिदा यजेत" इतिवत् यजिसमानाधिकरण्यात् यागनामधेयम् । अयमर्थः—पशुबन्धाख्येन यागेन वक्ष्यमाणं फलं भावयेदित्यर्थः । 'यजते' इति वर्तमानापदेशोऽपि पशुयागस्याप्राप्तत्वेन विधित्वात् पञ्चमलकाराश्रयणेन विधिः । तस्य तावत् पशुफलसाधनत्वमाह—पशवो वै पशुबन्ध इति । यः पशुबन्धाख्यो यागः सोऽव्यभिचारेण पशुसाधनत्वात् 'पशव' एव । तथा च 'पशुबन्धेन यजते' इति यदस्ति, तेनायं यजमानः 'पशुमान्सानि' बहुपशुको भवानीति । तेनैवाभिप्रायेण पशुयागं कुर्यादित्यर्थः । अयमनुष्ठानस्थानं तेन यष्टव्यमिति विधत्ते—तेन गृहेष्विति । 'तेन' पशुबन्धेन देवयजनान्तरमनन्वेष्य स्वकीयेषु 'गृहेषु' यष्टव्यम् । एवं यष्टुरभिप्रायमाह—गृहेषु पशूनिति । 'गृहेषु' मदीयेषु यागस्थानभूतेषु 'पशून् बध्ना' बध्नानि बद्धान् करवाणि अनेनाभिप्रायेण । देशं विधाय कालं विधत्ते—तेन सुयवस इति । शोभनानि यवसानि तृणानि यस्मिन् ऋतौ स कालः सुयवसम् । गतमन्यत् । इयं पशुबन्धस्य फलसाधनतामुक्त्वा दर्शपूर्णमासवदग्निहोत्रवत् प्रतिसंवत्सरं करणे प्रयोजनमाह—जीर्यन्ति ह वा इति । अग्निहोत्रं 'जुह्वतः' पशुयागमकुर्वतः 'यजमानस्याग्नयः' गार्हपत्यादयः 'जीर्यन्ति' जीर्णा भवन्ति खलु । जीर्यतोऽग्नीननुलक्ष्य 'यजमानः' जीर्यति । यजमानस्य जरानन्तरं तदीयाः 'गृहाः' गवाद्याः 'पशवश्च' जीर्यन्ति ॥ १ ॥

एवं दोषमुक्त्वा पशुबन्धस्य तत्परिहारहेतुतामाह—स यत्पशुबन्धेनेति । बलादृष्ट्यादिसाधनेन हविषा अग्नीन्

---

१ द्रष्टु । का॰ श्रौ॰ सू॰ ६ । १ । १नि ।

आत्मनिष्क्रयणो भवति मार्ठ्ँसीयन्ति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयस्ते यजमानमेव ध्यायन्ति यजमानर्ठ्ँ सङ्कल्पयन्ति पचन्ति वाऽ अन्येष्वग्निषु वृथा मार्ठ्ँसमथैतेषान्नातोऽन्या मार्ठ्ँसाशा विद्यते यस्यो चैते भवन्ति॥२॥

स यत्पशुबन्धेन यजते । (तऽ) आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते व्वीरेण व्वीरम्व्वीरो हि पशुर्व्वीरो यजमानऽ एतद्ध ह वै परममन्नाद्यं यन्मार्ठ्ँसर्ठ्ँ स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति तस्यै संवत्सरो नानीजानमतीयादायुर्वै सम्वत्सरऽ आयुरेवैतदमृतमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-७ ॥ (७. १.) ॥

यजमानमनु गृहाश्च पशवश्च । आयुष्यो ह वा अस्यैष आत्मनिष्क्रयणो भवति । मासीयंति ह वै जुह्वतो यजमानस्याग्नयः । ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति । पचन्ति वा अन्येष्वग्निषु वृथा मांसम् । अथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते । यस्य उ चैते भवंति ॥ २ ॥

स यत्पशुबधेन यजते । आत्मानमेवैतन्निष्क्रीणीते । वीरेण वीरम् । वीरो हि पशुः । वीरो यज

तर्पणि वा 'पुनर्णवान्' जीर्यदवस्था विहाय पुनरुद्भूतशक्तिकान् 'कुरुते'। 'अग्नीना' सवन्धिना य 'पुनर्णवता' पुनरुद्भूतशक्तिता तामनुलक्ष्य 'यजमानोऽपि' पुनर्णवो भवति । यजमानानन्तर तत्सभूता 'गृहा पशवश्च' पुनर्णवा भवति । तस्मा पशुकामनाभावेऽपि अग्नीना शक्त्युद्बोधनार्थं सवत्सरे सवत्सरे मुर्वेवसराले पशुयाग कर्तव्य । अथास्यायुर्हेतुतामाह—**आयुष्यो ह वा** इति । 'अस्य' यजमानस्य 'एष' पशुबन्ध 'आयुष्य' आयुषे हित आयुर्वृद्धयर्थो भवति । कुत इत्यत आह—**आत्मनिष्क्रयण** इति । यस्मादय यजमानस्यात्मन शरीरस्य अग्निभ्य सकाशात् निष्क्रयणार्थ तस्मादायुष्य । एतदेव विवृणोति—मासीयन्तीति । अग्निहोत्र 'जुह्वतो यजमानस्य' अग्नय 'मासीयन्ति' मांस खादितुमिच्छन्ति । तदनन्तर 'ते' अग्नय कदा असौ पशुना यजते इति 'यजमानमेव' सर्वदा 'ध्यायन्ति'। काले प्राप्ते पशुना यागाकरणे सति त यजमान 'सकल्पयति' भक्षयितुमध्यवस्यति । ननु—वृथामासनैव अग्नयस्तृप्यन्तु— अथ कस्मात् तोषणीया इत्याशङ्क्याह—**पचति वा** इति । 'अन्येषु' लौकिकाग्निषु 'वृथामास' अवैध हिंसया सपादित मास 'पचति'। तेन ते लौकिकाग्नयस्तृप्ता भवन्ति । अथशब्दस्तुशब्दार्थ । 'एतेषा' तु गार्हपत्यादीनां वैदिकानामग्नीनां 'नातोऽन्या' अतोऽस्मात् वैधात्मकहविष अन्या 'मांसाशा' मास- कामना 'न विद्यते' नास्ति । 'यस्यैते' अग्नय 'भवति'। अनस्तमेव यजमान हविष्ट्वेन स्वीकर्तु- मुद्युक्ता भवति ॥ २ ॥

तस्मादेव विद्वान् यजमान 'पशुबन्धेन यजते' इति यदस्ति 'एतत्' एतेन 'आत्मान' स्वशरीरमेव

१-नानिष्ट्वा नवसस्य सवत्सर प्रजाति । आग्रयणेष्टिपशुयागौ । का श्रौ, सू ६ । १-२ । इति ।

हविर्य्यज्ञविधो ह वाऽअन्यः पशुबन्धः । सत्त्रविधोऽन्यः स हैष हविर्य्यज्ञविधो यस्मिन्व्रतमुपनयति यस्मिन्नपः प्रणयति यस्मिन्पूर्णपात्रन्निनयति यस्मिन्विष्णुक्रमान्क्रमयत्यथ हैष सत्त्रविधो यस्मिन्नेतानि न क्रियन्ते ॥ १ ॥

मानः । एतद्ध ह वै परममन्नाद्यं यन्मांसम् । स परमस्यैवान्नाद्यस्यात्ता भवति । तं वै संवत्सरो नानीजानमनीयात् । आयुर्वै संवत्सरः । आयुरेवैतदमृतमात्मन् धत्ते ॥ २ ॥

पशुबन्धस्येष्टिसत्त्रविधत्वेन द्वैविध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

हविर्यज्ञविधो ह वा अन्यः पशुबंधः । सत्रविधोऽन्यः । स हैष हविर्यज्ञविधः, यस्मिन् व्रतमुपनयति । यस्मिन्नपः प्रणयति । यस्मिन्पूर्णपात्रं निनयति । यस्मिन् विष्णुक्रमान् क्रमयति । अथ हैष सत्रविधः, यस्मिन्नेतानि न क्रियते ॥ १ ॥

अग्निम्य सकाशात् ' निष्क्रीणीते ' । पशुलक्षणं हविः मूल्यत्वेन दत्वा पुनः स्वशरीरं स्वीकरोति । पशोर्वीर्यवत्त्वगुणयोगात् वीर्यवतो यजमानस्य तेन निष्क्रयः उपपद्यते इत्याह—वीरेण वीरमिति । ' निष्क्रीणीते ' इति सत्वरः । पशुयजमानयोरुभयोरपि वीर्यवत्त्वात् वीरशब्दाभिधेयता प्रसिद्धा इत्याह—वीरो हीति । मांसमन्नमिति उत्कृष्टत्वेन स्तुवन् तद्यागस्य फलमाह—एतद्ध ह वा इति । ' मांसं ' इति यदस्ति । एतदेव खलु ' परमं ' उत्कृष्टं ' अन्नाद्यम् ' । अतस्तेन इष्टवान् यजमानः ' परमस्य ' उत्कृष्टस्यैव ' अन्नाद्यस्य ' ' अत्ता ' भोक्ता ' भवति ' । ' तं ' तथाविधं यजमानं पशुना इष्टवन्तं ' संवत्सरो नानीयात् ' नातिक्रामेत् । संवत्सरमध्ये पशुयागः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं पशुयागस्य आयुःसाधनत्वात् संवत्सरोऽप्यायुरात्मक इत्याह—आयुर्वै संवत्सर इति । संवत्सरकालोऽप्यायुरात्मकः । तस्मिन् काले पशुयागं कुर्वन् ' अमृतं ' अविनश्वरं संवत्सरात्मकमायुरेव ' आत्मन् ' आत्मनि यजमानः ' धत्ते ' धारयति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (११–७–१ ॥)

अथ इष्टिविधत्वं सत्रविधत्वं चेति पशुबन्धस्य द्वैविध्यं दर्शयति—हविर्यज्ञविधो ह वा इति । ' अन्यः ' एकः ' पशुबन्धः ' ' हविर्यज्ञविधः ' हविर्यज्ञो दर्शपूर्णमासेष्टिः तत्प्रकारकः । ' अन्यः ' एकः ' पशुबन्धः ' ' सत्रविधः ' । सत्रं सोमः अभिषवयुक्तः सोमयागः तत्प्रकारक इत्यर्थः । तत्र हविर्यज्ञविधस्य स्वरूपमाह—स हैष हविर्यज्ञविध इति । ' यस्मिन् ' पशुबन्धकर्मणि ' व्रतमुपनयति ' उपगच्छति । प्रणीताख्यानामपां प्रणयनं करोति । अतो पूर्णपात्रनिनयनं विष्णुक्रमणं च यस्मिन् भवन्ति । स पशुबन्धो व्रतोपायनादीष्टिधर्माणां योगात् हविर्यज्ञविध इत्यर्थः । एतेषां व्रतोपायनादीनां विरह एव सत्रविधस्य लक्षणमित्याह—अथ हैष सत्रविध इति ॥ १ ॥

तदाहुः । (रि) इष्टिः पशुबन्धा३ महायज्ञा३ऽ इति महायज्ञऽ इति ह ब्रूयादिष्टिं वै तर्हि पशुबन्धमकर्य्येनमक्रुक्षयाऽ इत्येनं ब्रूयात् ॥ २ ॥

(त्तु) तस्य प्रयाजाऽ एव प्रातःसवनम् । (म) अनुयाजास्तृतीयसवनम्पुरोडाशऽ एव माध्यन्दिनꣳ सवनम् ॥ ३ ॥

(न्त) तद्धैके । वपायाꣳ हुतायान्दक्षिणा नयन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयाद्बहिर्द्धा न्वाऽअयम्प्राणेभ्यो दक्षिणाऽ अनैषीन्न प्राणानददक्षदन्धो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

तदाहुः-इष्टिः पशुबंधा३ महायज्ञा३ इति । महायज्ञ इति ह ब्रूयात् । इष्टिं वै तर्हि पशुबंधमकः । उ एनमकृक्षथा इत्येवं ब्रूयात् ॥ २ ॥

तस्य प्रयाजा एव प्रातःसवनम् । अनुयाजास्तृतीयसवनम् । पुरोडाश एव माध्यंदिनं सवनम् ॥ ३ ॥

तद्धैके वपाया हुतायां दक्षिणा नयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । बहिर्द्धा न्वा अयं प्राणेभ्यो दक्षिणा अनैषीत् । न प्राणानददक्षत् । अंधो वा स्रामो वा बधिरो वा पक्षहतो वा भविष्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

सवनविधानमेव निदानयितु मीमांसामाह-तदाहुरिति । तत्र पशुयागविषये आहुर्विचारयति । किमयं पशुयाग 'इष्टि' उत 'महायज्ञ'[1] इति । महांश्चासौ यज्ञश्चेति महायज्ञ सोमयाग । "विचार्यमाणानाम्" (पा. सू. ८ । २ । ९७) इति उभयत्र प्लुति । तत्र सिद्धान्तमाह-महायज्ञ इति हेति । पशुयागं 'महायज्ञ' इत्येव 'ब्रूयात्' । 'तर्हि' पशुबन्धस्य इष्टिरूपत्वे 'पशुबन्ध' पशुयाग पुरोडाशमात्राभ्यामिष्टिमेव 'अक' कृतवान् भवति । उशब्दस्तुशब्दार्थे । अपि तु-'एन' पशुबन्ध 'अकृक्षथा' कृष्टवानसीति एवमेव खलु एतमिष्टिविधं पशुबन्धं कुर्वाणं 'ब्रूयात्' । अतो महायज्ञ एव पशुबन्ध इति साधीयान् पक्ष ॥ २ ॥

ननु-तस्य महायज्ञत्वे कानि पुनस्तत्सवनीनि त्रीणि सवनानीति तान्याह-तस्य प्रयाजा एवेति । ये इमे एकादश 'प्रयाजा' पशुयागात् पुरस्तादनुष्ठीयन्ते । 'त एव' पशुयागमध्ये 'प्रात सवनम्' । तथा एकादशानुयाजा पशुयागस्योपरिष्टात् अनुष्ठीयमाना एव 'तृतीय सवनम्' प्रयाजादनन्तरं अनुयागात्पूर्वं विप्रविधानात् "यद्देवत्य पशुस्तद्देवत्य पुरोडाश कार्य" इति य पुरोडाशयागो मध्ये अनुष्ठीयते एतदेव 'माध्यदिन सवनम्' ॥ ३ ॥

एव त्रीणि सवनानि कल्पयित्वा तदुपजीवनेन दक्षिणाकाल विधित्सु शाखान्तरीयं दक्षिणाकालमनुवदति-तद्धैक इति । 'वपायां हुतायां' सत्यां मार्जनं कृत्वा पशुपुरोडाशात् प्रागेव 'एके' शाखिन प्रधानभूता 'दक्षिणा नयन्ति' ऋत्विग्भ्य प्रयच्छन्तीत्यर्थ । तदेतन्निराकरोति-तदु तथेति । यो हैनमित्यादि । 'एन' पूर्वोक्ते काले दक्षिणा नयन्तम् । तत्र कश्चिदभिज्ञ आगत्य 'ब्रूयात्' । किमिति ? 'अय' यजमान प्राणेभ्योऽपि 'बहिर्द्धा' बाह्यदेशे 'न्वै' खलु 'दक्षिणा अनैषीत्' । तया दक्षिणया तान् 'प्राणान्' 'नादद-

---

[1] अत्र हविष्यन्तस्य इत्यर्थेयम् ।

(दि) इत्थमेव कुर्यात् । (त्यु) पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेदैन्द्रो वाऽ अयम्मध्यतः प्राणऽइममेवैतदैन्द्रम्मध्यतः प्राणन्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यैन्द्रम्वै माध्यन्दिनꣳ सवनम्माध्यन्दिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायान्दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

(त्तु) तदाहुः । (रु) अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते केनमदिदीक्षऽ इत्यावभृथादनूद्दृत्यꣳहेयुरध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च होता च मैत्रावरुणश्च ब्रह्मा चाग्नीध्रश्चैते वाऽ एष षड्ढोता तमनुद्रुत्य षड्ढोतारं जुहोत्येकामाहुतिं कृत्वा पञ्च वाऽऽज्याद्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माऽङ्गैर्यज्ञम्पृथिवीꣳ शरीरैः ॥ वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽच्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधꣳ होत्रामैरयत्स्वाहेति सैव दीक्षा ॥ ६ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् । ऐन्द्रो वा अयं मध्यतः प्राणः । इममेव तदैन्द्रं मध्यतः प्राणं दक्षिणाभिर्दक्षयति । ऐन्द्रं वै माध्यंदिनं सवनम् । माध्यंदिने वै सवने दक्षिणा नीयन्ते । तस्मात्पुरोडाशेडायामेवोपहूतायां दक्षिणा नयेत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते । केनमदिदीक्ष इति । आवभृथादनूद्दृत्य हेयुः । अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । होता च मैत्रावरुणश्च । ब्रह्मा चाग्नीध्रश्च । एते वा एष षड्ढोता । तमनु-

---

क्षत् ' नावीरधन् । " दक्ष वृद्धौ " (धा पा भ्वा. प. ६०९) इत्यस्माद्धातोः चङि रूपम् । एवं दक्षिणायां प्राग्वालदेशस्थायां प्राग्दुग्धभावे सति स यजमानः ' अश्वो वा ' ' स्नात ' वृषो वा ' वशिरो वा ' ' पक्षहत ' एकाग्निवातेन दुष्कार्दुशनो वा ' भविष्यतीति ' । एवमुक्ते सति ' तथैव ' भवित्र अथ ' ईश्वर स्यात् ' ॥ ४ ॥

तर्हि कस्मिन् काले दक्षिणादानमित्याशङ्क्य स्वमतमाह—इत्थमेवेति । ' इत्थ ' अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण दक्षिणादानं कुर्यात् । स एव प्रकार उच्यते—पुरोडाशेडायामिति । व यागानन्तर क्षिप्रविभागायाँ निष्क्रो ध. पुरोडाश तस्य या इडा तस्यामेवोपहूतायां मार्जनान्ते पशुभागं कृत्वा ' दक्षिणा नयेत् ' । ' अयं मध्यत ' शरीरमध्ये वर्तमान ' प्राण ' ' ऐन्द्रो वै ' इन्द्रदेवताक । ' एतत् ' तर्हि ' इममैन्द्र ' मध्यतोऽवस्थित प्राणं मध्यतो नीयमानाभि ' दक्षिणाभि ' ' दक्षयति ' वर्द्धयति बलयति । अपि च पुरोडाशस्य माध्यंदिनसवनत्वमुक्तम् । तत्सवनं प्राकट्येन ' ऐन्द्र ' इन्द्रदेवतारत्म् । " इन्द्र मुरुत्वतो हर्यश्च माध्यंदिनं सवनं केवलं ते " इति मन्त्रवर्णात् मोक्ष्याग हि ' माध्यंदिने ' सवनम्भूता ' दक्षिणा ' ऋत्विग्भ्यः ' नीयन्ते ' । तस्मात् माध्यंदिनसवनत्वेन प्रस्तुतपुरोडाशेडायामुपहूतायां दक्षिणानयनं कार्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ षड्ढोतृहोमेन विनिमु तस्य दीक्षान्तता भवतीति प्रश्नपूर्वकमनुद्रावयति—तदाहुरिति । हे ' अध्वर्यो ! ' ' दीक्षितस्य ' दीक्षया सम्बद्धस्य यजमानस्य ' अनवभृथ ' अवभृथाभाव. ' नावकल्पते '

तदाहुः । (र) अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते क्वैनमवभृथ-मवनेष्यसीति स यद्धृदयशूलेन चरन्ति स हैवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥

(थो) मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । (ह्यो) विसोमेन वाऽ एके पशु-

हुत्य षड्ढोतारं जुहोति । एकामाहुतिं कृत्वा पंच वाऽऽज्यात्—"द्यौष्पृष्ठमन्तरिक्षमात्माऽङ्गैर्यज्ञं पृथिवीं शरीरैः । वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचाऽच्छिद्रया जुह्वा दिवि देवावृधं होत्रामेरयत्स्वाहा "—इति । सैव दीक्षा ॥ ६ ॥

तदाहुः—अध्वर्यो यद्दीक्षितस्य नानवभृथोऽवकल्पते । क्वैनमवभृथमवनेष्यसीति । स यद् हृदय-शूलेन चरन्ति । स ह एवैतस्यावभृथः ॥ ७ ॥

मधुको ह स्माह पैङ्ग्यः । विसोमेन वा एके पशुबन्धेन यजंते । ससोमेनैके । दिवि वै सोम

अवभृथस्य दीक्षामोचनरूपत्वात् । 'एन' पशुबन्धयाजिनं 'क' कुत्र 'अदर्दीक्ष' दीक्षया संस्कृतवानसि । (दा धा प्वा आ ६।१०) इति दाक्षेण्यंताल्लुङि रूपम् । इतिशब्दो हेतौ । यस्मादत्र पशुबन्धयाजिन अवर्युक्ता दीक्षा नास्ति, तस्मात् तन्मोचनरूपात् 'अवभृथात्' 'एन' 'अनूदहेयु'। सर्वे जना इति शेषः । षट् ऋत्विज । एतेन ऋत्विग्भि 'एष' वक्ष्यमाणो मन्त्रः 'षड्ढोता' षट् यज्ञ होतारो होमनिष्पादका यस्मिन्निति व्युत्पत्ते । 'षड्ढोतारमनुद्रुत्य' पठित्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन 'एकामाहुति' जुहुयात् । पञ्च वेति । एकैकेन स्रुवेण एकैकामाहुतिमिति 'पञ्च वा' आज्याहुतयो होतव्या । अत एवोक्तं सूत्रकृता "षड्ढोतारं पञ्चगृहीत मनसाऽनुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पञ्च वा"—(का. श्रौ सू. ६।११) इति । स षड्ढोतृमन्त्र पठति—द्यौष्पृष्ठमिति । हे 'वाचस्पते !' ब्रह्मन् । विराडात्मक 'द्यौ' द्युलोक तत्र 'पृष्ठ' पृष्ठभाग । अन्तरिक्षलोक 'आत्मा' हृदयस्थानीय । स त्वं 'अङ्गै' स्वकीयैरवयवै । 'यज्ञ' च प्राप्नोषि । तथा तत्र व्यष्टिभूतैर्मनुष्यादिशरीरै 'पृथिवीं' व्याप्नोषि । व्याप्य च 'अच्छिद्रया वाचा' स्तोत्रशस्त्राग्निलक्षणया । तथा च्छिद्ररहितया 'जुह्वा' स्रुचा साधनभूतया । 'दिवि' द्युलोके । 'देवावृधं' देवाना वर्द्धयित्रीम् । होत्रां' हूयमाना आहुतिम् । 'एरयत्' पुरुषव्यत्यय । 'अगमय' । 'स्वाहा' ॐ इद हवि सुहुतमस्तु । इति मन्त्रार्थ । एषैवाहुति पशुबन्धस्य दीक्षा । अत पशुबन्धयाजकस्य महायज्ञस्य दीक्षाभावादवभृथो न युक्त इति न चोद्यमित्यर्थ ॥ ६ ॥

क पुनरवभृथ इत्याक्षेप्य प्रश्नमुद्भावयति—तदाहुरिति । तत्र पशुबन्धे आहुश्चोदयन्ति । हे अध्वर्यो ! यस्मात् दीक्षासंस्कृतस्य यजमानस्य महायज्ञस्यावभृथ सत्त्वभृथाभावो नावकल्पते । तस्मादवभृथोऽवश्य सम्पादनीय । तमवभृथ 'क' कुत्र प्रदेशे 'एन' पशुबन्धयाजिन 'अवनेष्यसि' प्रापयिष्यसीति । एव ब्रह्मवादिना प्रश्नमुपन्यस्य श्रुति स्वयमुत्तर ब्रूते—स यद् हृदयशूलेनेति । हृदयलक्षणमवदान यस्मिन् काष्ठे प्रतृद्य पच्यते तत् 'हृदयशूल' तेन 'चरन्ति' तस्योद्वासनं कुर्वन्तीति यदस्ति । 'एतस्य' पशु-बन्धस्य 'स एवावभृथ' ॥ ७ ॥

निरूढपशुबन्धस्य पालाशयूपस्य पालाशवृक्षद्रव्य विहितं रूपोद्भावयति—मधुको ह स्मेति । पैङ्ग्य-

---

१—पालाशं बहुलपर्णम् । अभावे खदिरबिल्वरौहितकान् स देवाभावे इत्यादि । का. श्रौ. सू. ६।१।१० इति ॥

बन्धेन यजन्ते ससोमेनैके दिवि वै सोमऽआसीत्तङ्गायत्री वयो भूत्वाऽऽहरत्तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णस्य पर्णत्वमिति न्वाऽएतद् ब्राह्मणमुद्यते विसोमेन वाऽ एके पशुबन्धेन यजन्ते ससोमेनैके स हैष विसोमेन पशुबन्धेन यजते योऽन्यम्पालाशाद्यूपङ्कुरुतेऽथ हैष ससोमेन पशुबन्धेन यजते यः पालाशं यूपङ्कुरुते तस्मात्पालाशमेव यूपङ्कुर्वीत ॥ ८ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-८ ॥ (७. २.) ॥

स यऽएष बहुसारः । स हापशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपन्न

आसीत्। तं गायत्री वयो भूत्वाऽऽहरत्। तस्य यत्पर्णमच्छिद्यत, तत्पर्णस्य पर्णत्वम्। इति न्वा एतद् ब्राह्मणमुद्यते। विसोमेन वा एके पशुबंधेन यजंते। ससोमेनैके। स हैष विसोमेन पशुबंधेन यजते। योऽन्यं पालाशाद्यूपं कुरुते। अथ हैष ससोमेन पशुबंधेन यजते। यः पालाशं यूपं कुरुते। तस्मात् पालाशमेव यूपं कुर्वीत ॥ ८ ॥

स य एष बहुसारः स ह अपशव्यः। तस्मात्तादृशं पशुकामो यूपं न कुर्वीत। अथ य एष फल्गुप्रासहः। स ह पशव्यः। तस्मात् तादृशं पशुकामो यूपं कुर्वीत ॥ १ ॥

गोत्रे 'मधुक' नाम महर्षिः 'आह स्म'। 'एके' केचन यजमानाः 'विसोमेन' सोमरहितेन 'पशुबन्धेन यजन्ते'। इममेव सोमसद्भावं दर्शयितुं पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्वं प्रागुक्तं (श. प. १।७।१।१, ३।३।४।१०) स्मारयति—दिवि वै सोम इति। 'दिवि' द्युलोके खलु पुरा 'सोम आसीत्'। न पृथिव्यां, नान्तरिक्षे। 'तं' सोमं 'गायत्री' छन्दः 'वयो भूत्वा' पक्षिरूपमास्थाय 'आहरत्' आहृतवती। आहरणसमये 'तस्य' सोमस्य 'यत्पर्णमच्छिद्यत'। स एव पलाशवृक्षः अभवत्। तस्मादेव कारणात् तस्य 'पर्णवृक्षस्य' 'पर्णत्वं' पर्णभावः "पलाश" इति नाम सम्पन्नमिति। एवं खलु पुरा 'एतद् ब्राह्मणं' पलाशोत्पत्तिप्रतिपादकं वाक्यं 'उद्यते' पठ्यते। एवं पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्वमभिधाय प्रागुक्तमेव द्वैविध्यं अनुवादपूर्वकं विवृणोति—विसोमेन वा इति। 'यः' यजमानः पलाशवृक्षादन्यवृक्षान्तरोत्पन्नं 'यूपं कुरुते'। एष खलु सोमविकृतिभूतपलाशस्य विरहात् सोमविकृतिरहितेन 'पशुबन्धेन यजते'। अथ खलु 'एष' वक्ष्यमाणो यजमानः 'ससोमेन पशुबंधेन यजते' 'यः' तत्र पालाशवृक्षाद् 'यूपं कुरुते'। पालाशयूपस्य सोमरूपत्वेन तद्युक्तपशुबन्धस्य ससोमत्वं प्रतिपाद्य तत्प्रयोजनसिद्धये तमेव पक्षं निगमयति—तस्मात्पालाशमेवेति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । २ ॥

इदं यूपस्य पालाशत्वं प्रतिपाद्य तत्रापि बहुसारस्य पशुविरोधित्वमल्पसारस्य पशुसमृद्धिकारणत्वं च क्रमेण

कुर्वीताथ य एष फल्गुप्रासहः स ह पशव्यस्तस्मात्तादृशम्पशुकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ १ ॥

(ता) अथ यस्यैतद्वक्रस्य सतः । शूलऽइवाग्रम्भवति स ह कपोती नाम स यो ह तादृशं यूपङ्कुरुते पुरा हायुषोऽमुं लोकमेति तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपन्न कुर्वीत ॥ २ ॥

(ता) अथ यऽएषऽआनतः । (ऽ) उपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽशनायै रूपᳫँ स यो ह तादृशं यूपं कुरुतेऽशनायुका हास्य भार्या भवन्ति तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपन्न कुर्वीताथ यऽ एषऽ आनतऽउपरिष्टादुपनतो मध्ये सोऽन्नाद्यस्य रूपं तस्मात्तादृशमन्नाद्यकामो यूपङ्कुर्वीत ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-९ ॥ (७. ३.) ॥

अथ यस्यैतद् वक्रस्य सतः शूल इवाग्रं भवति । स ह कपोती नाम । स यो ह तादृशं यूपं कुरुते । पुरा ह आयुषोऽमुं लोकमेति । तस्मात्तादृशमायुष्कामो यूपं न कुर्वीत ॥ २ ॥

अथ य एष आनत उपरिष्टादुपनतो मध्ये । सोऽशनायै रूपम् । स यो ह तादृशं यूपं कुरुते ।

दर्शयति—स एष बहुसार इत्यादिना । 'स अपशव्य' पशूनामहित । अथ य एष फल्गुप्रासह इति । अथशब्द उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थ उक्त । प्रकर्षेण सहते अभिभवतीति 'प्रासह' बलम् । फल्गु इति तुच्छनाम । अल्पवाचक इत्यर्थ । 'न पशव्य' । तस्मात्तादृशमित्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥

इत्थमल्पसारस्य यूपार्हतामुक्त्वा तस्यैव संनिवेशविशेषमुपजीव्य दोषमाह—अथ यस्यैतद्वक्रस्येति । यश्च पलाशवृक्षो वक्र सन् तीक्ष्णाग्रश्च भवति । 'स ह' स खलु तादृश 'कपोती' कपोताख्या स्त्री पक्षिसंनिवेशसाम्यात् स पक्षी यथा दुर्निमित्त स यथा आयु क्षपयति । एवमेषोऽपीत्यर्थ । तथाविधस्य परिग्रहे सति शतायुर्लक्षणस्य नियतस्य 'आयुष' मध्ये 'अमु' 'लोकमेति' म्रियत इत्यर्थ । 'तस्मात्' तादृश आयुष्कामस्य नेष्ट इत्युक्त भवति ॥ २ ॥

अथ उक्तयूपके अवनत्युपनत्यो क्रमेण अन्नविरोधित्व अन्नसमृद्धिकरत्व च दर्शयति—अथ य एष आनत उपरिष्टादित्यादि । अत्यन्त नम्र 'आनत' । ईषन्नम्र 'उपनत' । 'भार्या' भरणीया पुत्रभृत्यादय । ते 'अशनायुका' सर्वदा क्षुत्पीडया अशनमेवेच्छन्तो भवन्ति । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । ३ ॥

---

१ एवं तत्र वर्जयेदित्य सर्वयज्ञेषु निन्दितम् । अन्त्रयण तथाऽग्नेई यूप वक्र तु नाहरेत्" इति । का. यूपलक्षणपरि. सू ॥ १५ ॥
२ पलाशवृक्षनिर्विपर्यस्तस्तथैव अनुशासते । न चैकेन यजमानस्य पशुपत्रविनाशाहन् ॥ १६ ॥ अनम्रो न च गुल्कालो मर्त्य तो भवेत् । अग्रमधंवे नत किंचित्ता वै यो ऽय स्यात् ॥ इति । का. यूपलक्षणपार. सू ॥ १६ ॥ १७ ॥
३—अग्रगुल्कामपूर्वं सकल्यास अन्याभ्यनतमग्रणम् । का. श्रौ. सू ६ । १ । ८ । इति ।

स युत्पशुना यक्ष्यमाणः । (ण२) एुकारत्निं यूपङ्कुरुत इुइमुमेव तेन लोकुञ्जयत्युथ युद्‌द्व्यरत्निमन्तुरिक्षलोकुमेव तेन जयत्युथ युत्र्यरत्निन्दिवमेव तेन जयत्युथ यच्चुतुररत्निन्दिशऽ एव तेन जयति सु वाऽएषु त्र्यरत्निर्वैव चुतुररत्निर्वा पशुबन्धयूपो भवत्युथ योऽत ऊर्ध्वः सौम्युस्यैवु सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तुदाहुः । (स्यु) युजेदुाज्यभागौ ना ३ऽ इति युजेदित्याहुश्चक्षुषी वाऽ एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ किमृते पुरुषश्चक्षुर्भ्याॅ स्यादिति यावद्वै भागिनॅ स्वेन भागधेयेन नु निर्भजन्त्युनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यतेऽथ युदैव तॅ स्वेन भागधेयेन निर्भजन्त्युथेव स निर्भक्तो मन्यते स यन्ने-

---

अशनायुका हास्य भार्या भवन्ति । तस्मात्तादृगमन्नाद्यकामो यूपं न कुर्वीत । अथ य एष आनत उपरिष्टाद्वनतो मध्ये । सोऽन्नाद्यस्य रूपम् । तस्मात्तादृगमन्नाद्यकामो यूपं कुर्वीत ॥ ३ ॥

स यत्पशुना यक्ष्यमाण एकारत्निं यूपं कुरुते । इममेव तेन लोकं जयति । अथ यत् द्व्यरत्निम्, अंतरिक्षलोकमेव तेन जयति । अथ यत् त्र्यरत्निं, दिवमेव तेन जयति । अथ यच्चतुररत्निं, दिश एव तेन जयति । स वा एष त्र्यरत्निर्वैव चतुररत्निर्वा पशुबंधयूपो भवति । अथ योऽत ऊर्ध्वः, सौम्यस्यैव सोऽध्वरस्य ॥ १ ॥

तदाहुः-यजेदाज्यभागौ ना३ इति । यजेदित्याहुः । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य । यदाज्यभागौ । किमृते पुरुषश्चक्षुर्भ्यां स्यादिति । यावद्वै भागिनं स्वेन भागधेयेन न निर्भजंति ।

इथ यूपार्थं वृक्ष तम्बन्ध चाभिधाय, अथ यूपप्रमाणमाह—स यत् पशुना यक्ष्यमाण इत्यादिना । 'तेन' एकारत्नियूपस्वीकारेण 'इम लोकं जयति' । पर न स्वर्गमित्यर्थं । एव 'द्व्यरत्निमन्तरिक्षलोकमेव' । एव त्र्यरत्निचतुररत्निभ्यां द्युलोकं दिशश्च जयति । तस्मात्तथाविधोभयनियम्य इच्छावान् त्र्यरत्निं चतुररत्निं वा कुर्वीत । ननु—इत परमपि अरत्निप्रमाणविशेषोऽस्ति स किं नोपादीयते इत्याकाङ्क्षायां तस्य सोमयागविषयतामाह—अथ योऽत ऊर्ध्वं इति ॥ १ ॥

इथ पुरस्ताद्विय प्रमाणमभिधाय तत्पाज्यभागयोरवश्यकर्तव्यतामाह—तदाहुर्यजेदाज्यभागौ ना। इतीति। आज्यभागौ हि यज्ञस्य चक्षुषी । यथा 'चक्षुर्भ्यामृते' इत्योरभावे 'पुरुष' 'किं स्यात् ?' न किञ्चिद्भवति । इत्यस्यैवेत्यर्थं । तस्मादवश्यमनुष्ठेयौ इत्यभिप्राय । अथ पशुविशसनविषयप्रैषमध्ये "अस्ना रक्ष

तद्धोताऽन्वाहाऽस्ना रक्षः सᳫँसृजतादिति तदेनᳫँ स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥

(त्ये) एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य । हृदयᳫँ शुक्समवैति हृदयाच्छूलन्तद्ये सह हृदयेन पशुᳫँ श्रपयन्ति पुनः पशुᳫँ शुगनुविष्यन्देत पार्श्वतऽ एवैनत्काष्ठे प्रवृह्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

(दु) उपस्तृणीतऽ आज्यम् । (न्तु) तत्पृथिव्यै रूपङ्करोति हिरण्य-

---

अनिर्भक्तो वै स तावन्मन्यते । अथ यदैव तं स्वेन भागधेयेन निर्भजन्ति । अथैव स निर्भक्तो मन्यते । स यत्रैतद्धोताऽन्वाह । "अस्ना रक्षः संसृजतात्"–इति । तदेनं स्वेन भागधेयेन निर्भजति ॥ २ ॥

एतद्वै पशोः संज्ञप्यमानस्य हृदयं शुक् समवैति । हृदयाच्छूलम् । तत् ये सह हृदयेन पशुं श्रपयंति । पुनः पशु शुगनुविष्यन्देत । पार्श्वत एवैनत्काष्ठे प्रवृह्य श्रपयेत् ॥ ३ ॥

उपस्तृणीत आज्यम्, तत्पृथिव्यै रूपं करोति । हिरण्यशकल्मवद्धाति, तदग्ने रूपं करोति ।

सम्सृजतात्" इति य इषभाग तेन रक्षोम्य स्वभागप्रदान कृत भवतीति लोकदृष्टान्तेन दर्शयति–यावद्वै भागिनमित्यादिना । 'यावद्वै भागिन' भागार्हं 'स्वेन भागधेन' तवाय भागो दत्त इति वा तस्य त्वदीय भाग प्रयच्छत इति वा अनिर्भजानपुरुषर 'न निर्भजन्ति' निर्गतभाग कुर्वन्ति । 'स' पुमान् 'अनिर्भक्तो वै' भागाभिव्यक्तिनो न भवति खलु । अनिर्भक्त अहमिति 'तावन्मन्यते' सपुर्णं मन्यते । 'अथ' उक्तवैपरीत्येन 'यदैव' खलु लोभादिना 'न' भागार्हं पुरुष 'स्वेन भागधेयेन निर्भजति' निर्गतभाग न कुर्वन्ति । 'अथैव' तदा खलु । 'स' तु भागनिर्भक्तोऽस्मि भागनिर्गतोऽस्मि इत्यात्मान 'मन्यते' । तस्माल्लोके एव दर्शनात् 'स होता' 'यत्र' यदा एतद्विदानीं 'अन्वाह' । कथ ? "अस्ना रक्ष संसृजतात्" इति । 'अस्ना' पशुरक्तेन 'रक्ष' राक्षस 'संसृजतादिति' ब्रूयात् । 'तदा एन स्वेन भागधेयेन निर्भजति' अनेन इत्यगदेयभागविषयप्रैषवत् एतत् प्रैषवाक्यमपि अवश्य वक्तव्यमिति उक्त भवति ॥ २१ ॥

अथ पश्ववदानप्रकारविषय कश्चिद्विशेषमाह एतद्वै पशोरित्यादिना । 'संज्ञप्यमानस्य' पशो 'शुक्' मरणजन्य शोक 'हृदय' मभ्याप्नोति, तस्य शुक्तद् स्थोपलम्भनस्थानत्वात् । तत 'हृदयात्' हृदयाच्छूल 'समवैति' । तस्मात् 'हृदयेन सह' इतरपश्ववयवाना पाके सति कृत्स्न पश्ववयव पुन पुन शुक् प्राप्नोति, तत्परिहारायाह–पार्श्वत एवैनदिति । 'एनत्' हृदयपुण्डरीक 'काष्ठे' शूलाकारे 'प्रवृह्य' प्रविद्ध कृत्वा कुम्भ्यां पार्श्वेन एव 'श्रपयेत्' ॥ ३ ॥

अथ वपावदानस्य पश्चात्तनप्रकार मनादयन् पृथिव्यादिलोकत्रयात्मना अग्न्यादित्यात्मना च प्रशंसति–

१–शूले हृदय प्रवृह्य शामित्रे श्रपयति । का. श्रौ. सू. ६ । १६२ । इति ।

२–वसया पात्र्यमुपस्तीर्य हिरण्यमवधाय वपामवदायेन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपायै मेदसोऽनुब्रूहीति । हिरण्यमवधाय द्विरभिघारण होमे । का. श्रौ. सू. ६ । १४१—१४२ । इति ।

शकलमुवदधाति तदग्ने रूपङ्करोति वपामुवदधाति तदन्तरिक्षस्य रूपङ्करोति हिरण्यशकलमुवदधाति तदादित्यस्य रूपङ्करोत्यथ यदु-परिष्टादभिघारयति तद्दिवो रूपङ्करोति सा वाऽ एषा पञ्चावत्ता वपा भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्वत्सरस्य तस्मात्पञ्चा-वत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१० ॥ (७. ४.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ (११ । ७) ॥

वपामवदधाति, तदन्तरिक्षस्य रूपं करोति । हिरण्यशकलमवदधाति तदादित्यस्य रूपं करोति । अथ यदुपरिष्टादभिघारयति, तद्दिवो रूपं करोति । सा वा एषा पञ्चावत्ता वपा भवति । पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्तः पशुः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य, तस्मात्पञ्चावत्ता वपा भवति ॥ ४ ॥

उपस्तृणीत आज्यमित्यादिना । धानाकरम्भादिपञ्चहविःसाध्यत्वात् ' यज्ञ पाङ्क्त ' । लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जा-रूपपञ्चधातुमयत्वात् ' पशु पाङ्क्त ' । सुगममन्यत् ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ७ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वर ॥ १ ॥

ब्रह्माण्ड गोसहस्र कनककल्पतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
समार्धीन्याश्वमार्गीन्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमी ।
रत्नौघं स्वर्णवाजिद्विपमहिरथौ सागरि मिद्वगार्यो,
व्यभागीद्विश्वचक्रं प्रथितविविधहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धन्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभवममुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावानुदङ्कनभजडो राजतं राजपुङ्ग ।
आज्यौघं प्राज्यजन्मा रजतगनमदृग् शार्करं चार्कतेजा,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिमहृत मुदा पात्रमास्मिन्नगार्य. ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ (११ । ७) ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च एकादशं ब्राह्मणम् ।

तद्यथा ह वै । (वा॒ऽ) इद॒ꣳ रथचक्रं वा कौलालचक्रम्वा प्रति॑ष्ठितङ्क्रन्देदे॒वꣳ हैवेमे लोका॑ऽ अध्रुवा॒ऽअप्रतिष्ठि॒ताऽ आसुः ॥ १ ॥

स ह प्र॒जाप॑तिरीक्षाञ्चक्रे । कथन्न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठि॑ताः स्यु॒रिति सऽ एभिश्चैव पर्वतैर्न॒दीभिश्चेमामदृꣳहद्वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्ष॑ञ्जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

(ꣳ) स मह॑ऽ इति व्याह॑रत् । (तप) पशवो वै महस्तस्माद्यस्यै॒ते बह॑वो भवन्ति भूयिष्ठमस्य कुले महीयन्ते बह॑वो ह वाऽअस्यै॒ते भवन्ति भूयिष्ठꣳ हास्य कुले महीयन्ते तस्माद्ययेनमायतनाद्वाधेरन्त्वा प्र वा याप्ययेयुरग्निहोत्रꣳ हुत्वा मह॑ऽ इत्युपतिष्ठेत प्रति प्र॒जया पशुभि॑स्तिष्ठति नायतनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ४ । ११ ॥ (८-१) ॥

अग्निहोत्रे महउपस्थानम् ।

तद्यथा ह वा इदं रथचक्रं वा कौलालचक्रं वा प्रतिष्ठितं क्रंदेत् । एवं हैवेमे लोका अध्रुवा अप्रतिष्ठिता आसुः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे । कथं न्विमे लोका ध्रुवाः प्रतिष्ठिताः स्युरिति । स एभिश्चैव पर्वतैर्नदीभिश्चेमामदृंहत् । वयोभिश्च मरीचिभिश्चान्तरिक्षम् । जीमूतैश्च नक्षत्रैश्च दिवम् ॥ २ ॥

स मह इति व्याहरत् । पशवो वै महः । तस्माद्यस्यैते बहवो भवन्ति । भूयिष्ठमस्य कुले महीयंते । बहवो ह वा अस्यैते भवंति । भूयिष्ठं हास्य कुले महीयंते । तस्माद्यद्येनमायतनाद्बाधेरन्

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अग्निहोत्रे कर्मणि मह इत्युपस्थानं तदादर्थाय कर्त्यनिमित्तं [illegible] आख्यायिकामाह—तद्यथा ह वा इदमित्यादिना । यथा लोके रथादिचक्रं आलम्बनकाष्ठादिरहित्येन भूमाववस्थितं सत् चलति । 'एवमिमे' त्रय 'लोका' 'अप्रतिष्ठिता आसु' ॥ १ ॥

तस्य परिहारोपाय प्रजापतिर्विचिन्त्य 'नदीभि' 'पर्वतैश्च' उर्वी, पक्षिभि रश्मिभिश्च 'अन्तरिक्षम्,' मेघैर्नक्षत्रैश्च 'दिव,' दृढीचकार ॥ २ ॥

'स' तथा दृढान् दृष्ट्वा 'मह' इत्युवाच । तत्र मह शब्दार्थमाह—पशवो वै मह इति । उत्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या प्रमाणयति—तस्माद्यस्यैते बहव इति । यत एभि पशुभि 'महीयन्त' । अत 'एते'

चत्वारो ह वाऽ अग्नयः । (ऽ) आहितऽ उद्धृतः प्रहृतो विहृतोऽयमेव लोकऽआहितोऽन्तरिक्षलोकऽ उद्धृतो द्यौष्प्रहृतो दिशो विहृतोऽग्निरेवाहितो वायुरुद्धृतऽ आदित्यः प्रहृतश्चन्द्रमा विहृतो गार्हपत्यऽ एवाहितऽ आहवनीयऽ उद्धृतोऽथ यमेतमाहवनीयात्प्राञ्चम्प्रणयन्ति स प्रहृतोऽथ यमेतमुदञ्चं पशुश्रपणायाहरन्ति यञ्चोपयड्भ्यः स विहृतस्तस्मात्प्रहार्य्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१२ ॥ (८.२.) ॥

वा, प्र वा यापयेयुः । अग्निहोत्रं हुत्वा मह इत्युपतिष्ठेत । प्रति प्रजया पशुभिस्तिष्ठति । नायतनाच्च्यवते ॥ ३ ॥

अग्नेश्चातुर्विध्याभिधायकं ब्राह्मणम् ।

चत्वारो ह वा अग्नयः । आहितः, उद्धृतः, प्रहृतः, विहृतः । अयमेव लोक आहितः । अन्तरिक्षलोक उद्धृतः । द्यौष्प्रहृतः । दिशो विहृतः । अग्निरेवाहितः । वायुरुद्धृतः । आदित्यः प्रहृतः । चंद्रमा विहृतः । गार्हपत्य एवाहितः । आहवनीय उद्धृतः । अथ यमेतमाहवनीयात्प्रांचं प्रणयन्ति स प्रहृतः । अथ यमेतमुदंचं पशुश्रपणायाहरंति यं चोपयड्भ्यः स विहृतः । तस्मात्प्रहार्येऽग्नौ पशुबन्धेन यजेत ॥ १ ॥

' महः ' । उक्तार्थज्ञानं प्रशंसति—बहवो ह वा इति । एते भवन्ति परत्र इत्यर्थः । इदानीं मह इत्युपस्थाने विधत्ते—तस्माद्यद्येनामिति । एनमग्निं ' आयतनात् ' स्वस्थानात् ' च्यावयेत् ' किंचिदुपद्रव कुर्युः । ' प्र वा यापयेयु ' आयतनादन्यत्र गमयेयुर्वा । तदा ' अग्निहोत्रं हुत्वा ' ' मह इत्युपतिष्ठेत ' । तथा सति सोऽग्निः प्रतिष्ठितो भवति । यजमानोऽपि प्रजादिभिः प्रतिष्ठितो भवति । न प्रच्युतो भवति । अथवा ' महः ' इत्युपस्थानविधानात् फलप्रदर्शनपरमिदं वाक्यम् । तस्मिन्पक्षे एवमुक्तविधिना उपस्थानकर्तारम् ' आयतनात् ' स्वगृहक्षेत्रादेः सकाशात् । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डेऽष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ ११।८।१ ॥

अथाहवनीयात्प्राक्प्रहृते उत्तरवेदिके अग्नौ पशुयागः कर्तव्य इति विधातुं अग्नेराहितादिभेदेन चातुर्विध्यं दर्शयति—चत्वारो ह वा अग्नय इत्यादिना । अन्वाधानेन हुतो नूतनमुपादाय स्थापितोऽग्निः ' आहितः ' । उद्धरणात्स एवाग्निः ' उद्धृतः ' । प्राक्प्रणयनात्स एवाग्निः ' प्रहृतः ' । इतस्ततो विहरणात् ' विहृतः ' । उक्तमाहितादिचतुष्टयं भूरादात्मना अग्न्यादात्मना च स्तौति—अयमेव लोक इत्यादिना । भूरादीनामग्न्यादीनां आहितादिरूपत्वकल्पनया पूर्वं पूर्वं प्रति उत्तरस्योत्तरस्य उपर्युपरि वर्तमानत्वं साम्यम् । इदानीं आहितादीनां अभिधेयमर्थं स्वयमेव विशिनष्टि—गार्हपत्य एवाहित इत्यादिना । पशुश्रपणार्थो यः अग्निः स

तदाहुः । किन्देवत्यऽ एष पशुः स्यादिति प्राजापत्यः स्यादित्याहुः प्रजापतिर्वाऽएतमग्रेऽभ्यपश्यत्तस्मात्प्राजापत्यऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥१॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । सौर्य्यऽ एवैष पशुः स्यादिति तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते बध्नन्त्येकान्यथा गोष्ठमेकऽ उप समायन्ति तस्मात्सौर्य्यऽएवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

(त्य) अथोऽअप्याहुः । (१) ऐन्द्राग्नऽ एवैष पशुः स्यादित्येते वै देवतेऽअन्वन्ये देवा यथार्त्तो यजते पारयतऽ एव यदि महसा यजते पारयतऽ एव तस्मादैन्द्राग्नऽ एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

पशुदेवताविकल्पाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः-किंदेवत्य एष पशुः स्यादिति । प्राजापत्यः स्यादित्याहुः । प्रजापतिर्वा एतमग्रेऽभ्यपश्यत् । तस्मात्प्राजापत्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ १ ॥

अथो अप्याहुः । सौर्य एवैष पशुः स्यादिति । तस्मादेतस्मिन्नस्तमिते पशवो बध्यन्ते । बध्नन्त्येकान्यथा गोष्ठम् एक उप समायन्ति । तस्मात्सौर्य एवैष पशुः स्यादिति ॥ २ ॥

अथो अप्याहुः । ऐन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति । एते वै देवते अन्वन्ये देवाः । यथार्तो यजते पारयत एव । यदि महसा यजते पारयत एव । तस्मादैन्द्राग्न एवैष पशुः स्यादिति ॥ ३ ॥

शामित्र, यत्र गुदकाण्डहोमार्थः स ' विज्ञ. ' । उप सर्पति अग्न्यागारानन्तरं यत्स्था गुदहोमा ' उपयजः ' । सर्व इव स्वर्ग । तदर्थमेव वर्णितं तत्प्रयोजनमाह—तस्मात् महार्थेऽग्नौ पशुबन्धेन यजेतेति । 'महार्थे' उत्तरवेदिके इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये एकादशकाण्डेऽष्टमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ ११ । ८ । २ ॥

अथास्य पशोः प्रजापतिः सूर्य इन्द्राग्नी चेति त्रयो देवा विकल्पिता इति दर्शयितुं क्रमेण तत्तत्पक्षं सोपपत्तिकमाह—तदाहुः किंदेवत्य एष पशुः स्यादित्यादिना । प्रजापतिना आदौ दृष्टवान् अस्य पशोः प्रजापतिर्देवतेति केचिदाहुः ॥ १ ॥

अपरे सूर्ये अस्तमिते पशूनां स्वस्वस्थाने बन्धनदर्शनात् सर्वेषां स्वस्वस्थाने प्रवेश हेतोः सूर्यस्यास्तमयनिमित्तत्वात् ' सौर्य एव ' इत्याहुः ॥ २ ॥

अन्ये तु इन्द्राग्न्योः सर्वदेवतासामान्यात् स्वोद्देशेन याग कृतवता क्रमेणाभिनायकत्वात् महसः प्रापकत्वाच्च पशोरिन्द्राग्नी एव देवते इत्याहुः ॥ ३ ॥

१—ऐन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वा यथेच्छेत् । का. श्रौ. सू. ६ । ८० ।

प्राणऽ एव पशुबन्धः । (स तु) तस्माद्यावज्जीवति नास्यान्यः पशूनामीष्टे बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति ॥ ४ ॥

स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच वायुम्ब्रूहीति स ह वायुमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच पुरुषम्ब्रूहीति स ह पुरुषमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाच पशून्ब्रूहीति स ह पशूनुवाच यजै युष्माभिरा वो लभाऽ इति नेति होचुश्चन्द्रमसम्ब्रूहीति स ह चन्द्रमसमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभाऽ इति नेति होवाचादित्यम्ब्रूहीति स हादित्यमुवाच यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति तथेति होवाच यऽ उ तऽ एते नार्चीकमन्त किमु मऽ एतेषु स्यादिति यद्यत्कामयेथाऽ इति तथेति तमालभत सोऽस्यायम्पशुरालब्धः संज्ञप्तोऽश्वयत्तमेताभिराशीभिराप्रीणात्तद्यदेनमेताभिराशीभिराप्रीणात्तस्मादाप्रियो नाम तस्माद्य पशुꣳ संज्ञप्तं ब्रूयाच्छेताम्मुहूर्तमिति स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकञ्जयति तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥

प्राण एव पशुबन्धः । तस्माद्यावज्जीवति । नास्यान्यः पशूनामीष्टे । बद्धा ह्यस्मिन्नेते भवन्ति॥४॥

स ह प्रजापतिरग्निमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । वायुं ब्रूहीति । स ह वायुमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पुरुषं ब्रूहीति । स ह पुरुषमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा इति । नेति होवाच । पशून् ब्रूहीति । स ह पशूनुवाच । यजै युष्माभिरा वो लभा इति । नेति होचुः । चन्द्रमसं ब्रूहीति । स ह चन्द्रमसमुवाच । यजै त्वया त्वाऽऽलभा

पशुबन्धस्य प्राणभक्तता तत्प्रसङ्गात् पशुना आर्तिहेतुना समर्थयते—प्राण एव पशुबन्ध इति । तस्मात् पशो प्राणाभिमानित्वात् स पशुबन्धयाजी यावन्तं कालं 'जीवति' 'अस्य' यजमानस्य 'पशूनाम्' 'नान्यः' तस्करादिः स्वामी भवति । किं तु 'अस्मिन्' सम्बद्धा एव 'एते' पशवः 'भवन्ति' । तस्मात् प्राणरूपता युक्ता ॥ ४ ॥

विहितस्य पशोः उक्तप्राणरूपतोपपादनाय तस्यैव अग्न्यादिषड्देवतामयत्वोपपादनाय च आख्यायिकामाह— **स ह प्रजापतिरग्निमुवाचे**त्यादिना । पुरा किल 'प्रजापतिरग्निमुवाच' । किमिति ? '**यजै त्वये**ति' । त्वां पशुं कृत्वा 'यजै' इति । तस्यैव व्याख्यानम्—त्वाऽऽलभै इति । पशुभूतस्य तव आलम्भं करिष्यामीति स प्रजापतिना पृष्टोऽपि अग्निः 'नेति होवाच' निराचकारेत्यर्थः । हेत्यनेन पुरावृत्तत्वं द्योत्यते । एवं निराकुर्वन्नग्निः अन्ते आदित्य एव पशुर्भविष्यतीति अनुमन्यमानः ? 'वायुं ब्रूहि' इत्युवाच । एवं वायुपुरुषपशुचन्द्रा प्रजापतिना पशुभावाय पृष्टाः स्वं स्वं प्रतिषिध्य उत्तरमुत्तरं पृच्छेत्यूचुः । अथ तेषु निरा-

तम्प्राची दिक् । (कमा) प्राणेत्यनुप्राणत्प्राणमेवास्मिँस्तददधात्तन्द-
क्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणद्व्यानमेवास्मिँस्तददधात्तम्प्रतीची दिगपानेत्य-
नुप्राणदपानमेवास्मिँस्तददधात्तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणदुदानमेवास्मिँ-
स्तददधात्तमूर्ध्वा दिक्समानेत्यनुप्राणत्समानमेवास्मिँस्तददधात्तस्माद्धु-
पुत्रञ्जातमकृत्तनाभिं पुत्र ब्राह्मणोऽभ्यादित्यनमनुप्राणितीति युद्य

इति । नेति होवाच । आदित्य ब्रूहीति । स हादित्यमुवाच । यत्त्वया त्वाऽऽरभा इति । तथेति होवाच । य उ त एते नार्चाक्रमन्त । किमु म एतेषु स्यादिति । यद्यत्कामयेथा इति । तथेति तमालभत । सोऽस्याय पशुरालब्धः सज्ञप्तः अश्वयत् । तमेताभिराप्रीभिराप्रीणात् । तद्यदेनमेताभिराप्रीभिराप्रीणात् । तस्मादाप्रियो नाम । तस्माद्धु पशुं सज्ञप्तं ब्रूयाच्छोभातुमुहूर्तैनमिति । स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति । तावन्तमेतेन जयति ॥ ५ ॥

त प्राची दिक् प्राणेत्यनुप्राणत्, प्राणमेवास्मिंस्तददधात् । त दक्षिणा दिग्व्यानेत्यनुप्राणत्, व्यानमेवास्मिंस्तददधात् । त प्रतीची दिगपानेत्यनुप्राणत् अपानमेवास्मिंस्तददधात् । तमुदीची दिगुदानेत्यनुप्राणत्, उदानमेवास्मिंस्तददधात् । तमूर्ध्वा दिक् समानेत्यनुप्राणत्, समानमेवास्मिं-

केनापि तस्य चरमतो आदित्य एव युक्त प्रतिभाति 'आदित्यमुवाच' 'त्वया यत्' इति । स तु तथ यु वाच । आदित्य पुनरब्रवीत् । 'एत' पुन पशवः नाक्रामन्त । कामयन्त 'म' एतेष्वप्यादित्य किं स्यात् । एतेषु स्वभूत वस्तु किं लभ्य भवदिति । स प्रजापतिरादित्यमुवाच—यद्यत्कामयेथा इति । तत्तदाप्स्यसीति शेषः । कामितस्वरूपमुत्तर वक्ष्यति—"स प्राणमेवास्मिन्नदधात्" इत्यादिना । एवमुक्त्वा बाच स्वाध्य तथाऽस्त्विति युक्त स प्रजापतिस्तमालभत । 'स आलब्ध' 'सज्ञप्त' पशु 'अश्वयत्' उच्छून अभवत् । त उच्छून पशु 'एताभि' प्रसिद्धाभि "समिद्धो अद्य" (वा स २९ । १) इत्यादिभि रीत्राभि आप्रीभि 'आप्रीणात्' । प्रकृताप्रीशब्दनिर्वाक्ति—तद्यदेनमेताभिरिति । यस्मादेन पशुं 'एताभि आप्रीणात्' । आप्रीन मन्त्र चक्र । तस्मात् 'आप्रीणातेन' तासां 'आप्रिय' इति 'नाम' सम्पन्नम् । तत्र प्राणन निल गयन निरत—'तस्माद्धु पशुं सज्ञप्तं ब्रूयात्'—शोभातुमुहूर्तैनमिति । तदाह 'शोभातुमुहूर्ते-मिति' । मुहूर्तो बाहुल्यात् । अन्यतरस्यां छन्दसि (पा सू २ । ३ । ९) इति । 'शोभाम्' तावत काल आप्रीणनेन आप्यायितं पुत्र प्राणं इव अथ पशु शयन कराविनयय । अथ यथा अश्वमेधेन इष्टवानापुरः मर पशुनष्टेन यस्मात्—स यावन्तमश्वमेधेनेष्ट्वा लोकं जयति तावन्तमेतेन जयति इति । एतेन आदित्या-त्मना भाविना पशुनार्थ । बस्तु पन्न चैतत् प्रत्यक्षम् । एतेनोकार्थज्ञानेनेत्यर्थ ॥ ५ ॥

'त' निष्प्राणत्वेन उच्छून आदित्यरूपं पशु 'प्राची' दिग्देवता ह गतप्राण पशो । त्व 'प्राण' प्राणवायु-विशिष्टो भव 'इति अनुप्राणत्' । तस्योपरि श्वास दत्तवानित्यर्थः । अस्मिन्पशौ 'प्राणमेव' तत्तदानु-

ताᳪ स्निन्देदपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात्स सर्वमायुरेत्या हैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥

स प्राणमेवाग्रेऽदत्त । तस्मादेष नानुपश्यातो नानुपश्याल्लितो ज्वलन्त्यात्तो ह्यस्य प्राणऽ आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणन्दत्ते यऽ एवं वेद ॥ ७ ॥

रूपमेव व्यायांऽऽदत्त । तस्मादेतस्य लेलयतऽ इवैवोपशृण्वन्ति न त्वेनं पश्यन्त्यात्तᳪ ह्यस्य रूपमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपन्दत्ते यऽएवं वेद ॥ ८ ॥

स्वदधात् । तस्माद् पुत्रं जातमकृत्तनाभिं पंच ब्राह्मणान् ब्रूयादित्येनमनुप्राणितेति । यद्युनात्र विन्देत् । अपि स्वयमेवानुपरिक्राममनुप्राण्यात् । स सर्वमायुरेति । आ हैव जरायै जीवति ॥ ६ ॥

स प्राणमेवाग्रेऽदत्त । तस्मादेष नानुपश्या नानुपश्याल्लितो ज्वलति । आत्तो ह्यस्य प्राणः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य प्राणं दत्ते । य एवं वेद ॥ ७ ॥

रूपमेव वार्षागदत्त । तस्मादेतस्य लेलयत इवैवोपशृण्वंति । न त्वेनं पश्यति । आत्तं ह्यस्य रूपम् । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य रूपं दत्ते । य एवं वेद ॥ ८ ॥

प्राणनेन 'अदधात्' स्थापितवनि । तथा 'दक्षिणा दिक्' 'व्यान' इत्युक्त्वा 'अनुप्राणन्' तेन 'व्यानमस्मिन्नदधात्'। एवं प्रतीच्युदीच्यूर्ध्वाऽऽस्वाम्नायोऽपि दिक्षु क्रमेण 'अपान उदान समान' च 'तस्मिन्' अस्तु । प्रमगान् सिद्धिपुरुषार्थं प्रयोगमाह—तस्माद् पुत्रं जातमकृत्तनाभिमिति । नाभिच्छेदनात्पूर्वं पंच ब्राह्मणान् "एष एनमनुप्राणित" 'इति ब्रूयात्' । इतिशब्देन पिरकृत प्रकार. प्रदर्श्यते । पंच ब्राह्मणान् पंच शिशु अवस्थाप्य प्रागादिक्रमेण प्राणेत्येवमुक्त्वा शिशोरुपरि श्वास प्रक्षिपेदित्यर्थं । ब्राह्मणानामलाभे कथमिति तत्राह—यद्यु तानिति । ब्राह्मणालाभे स्वपितैव सर्वत परिक्रम्योक्तप्रकारं कुर्यात् । एवं कृते सति शिशु 'सर्वं' शतसंवत्सरलक्षणम् 'आयुरेति' च 'आ हैव जरायै जीवति' जरापर्यंतं जीवतीत्यर्थं । अनेन प्राण एव पशुत्व इति अभिभावना प्रदर्शिता भवति ॥ ६ ॥

"सिंह स एतेषु स्यात्" इति आदिग्रंथेन उक्तं सति "यद्व रामयेया" इति प्रजापतिना यत् प्राक् दत्तम्, तस्य स्वीकार दर्शयति—स प्राणमेवाग्रेऽदत्तेत्यादिना । प्राण आत्तोऽस्मैरिति यस्य निर्धारित इति । तत्र लिंगमाह—तस्मादेष इति । तस्मादग्निप्राणवाने अग्निरनुपश्यातो मुखस्थेन वायुनाऽप्रेर्यमाण तथा काष्ठादिना उपस्कन्नमप्यसौ कदाचिदपि 'न ज्वलति' । अत अग्निगते प्राण आदित्येन स्वीकृत इति आ ह वै द्विषत इति । वेदितु फलकथनम् ॥ ७ ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त । तस्मादाहुर्देवचित्तन्त्वाऽवतु मा मनुष्यचित्तमित्यात्तᳪ ह्यस्य चित्तमा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चित्तन्दत्ते यऽएवं वेद ॥ ९ ॥

चक्षुरेव पशूनामादत्त । तस्मादेते चाकश्यमानाऽ इवैव न जानन्त्यथ यदैतानपिग्रसन्त्यथ जानन्त्यात्तᳪ ह्येषाञ्चक्षुरा ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते यऽ एवम्वेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त । तस्मादेनयोः सदृशयोः सतोर्नितराञ्चन्द्रमा भात्यात्ता ह्यस्य भाऽआ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य भान्दत्ते यऽ एवं वेद तपनादत्त तस्मादादित्य· ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ ११-४-१३ ॥ (८. ३.) ॥

चित्तमेव पुरुषस्यादत्त, तस्मादाहुः, देवचित्त त्वाऽवतु, मा मनुष्यचित्तमिति । आत्तं ह्यस्य चित्तम् । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चित्तं दत्ते, य एवं वेद ॥ ९ ॥

चक्षुरेव पशूनामादत्त, तस्मादेते चाकश्यमाना इवैव न जानन्ति । अथ यदैतानपिग्रसन्ति । अथ जानन्ति । आत्तं ह्येषां चक्षुः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य चक्षुर्दत्ते, य एवं वेद ॥ १० ॥

भामेव चन्द्रमस आदत्त तस्मादेनयोः सदृशयोः सतोर्नितरां चन्द्रमा भाति । आत्ता ह्यस्य भाः । आ ह वै द्विषतो भ्रातृव्यस्य भां दत्ते । य एवं वेद । तपनादत्त, तस्मादादित्यः ॥ ११ ॥

केशिगृहपतीनाꣳ ह । सम्राड्दुघाꣳ शार्दूलो जघान स ह स सत्त्रिण ऽ आमन्त्रयाञ्चक्रे केह प्रायश्चित्तिरिति ते होचुर्नेह प्रायश्चित्तिरस्ति खण्डिक ऽएवौद्भारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद स ऽउ त ऽएतादृक्चैव कामयते ऽतश्च पापीय ऽइति ॥ १ ॥

स होवाच । संग्रहीतर्युङ्ग्धि मे ऽस्यन्दस्यामि स यद्यह मे वक्ष्यति समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यति यज्ञविकृष्टमनुविकृष्य ऽइति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययावाजगाम । तꣳ ह प्रतिख्यायोवाच यज्ञेनान्यैवाजिनानि मृगेषु भवन्त्यथैषाम्पृष्ठीरपि शीर्ष्णं पचामहे कृष्णाजिनम्मे ग्रीवास्वावद्धमित्येतु मेऽमधृपोऽभ्युवस्यन्तु रेश्मिति ॥ ३ ॥

अथ पशुप्रायश्चित्तीयाः स्तुतिहोमाः ।

केशिगृहपतीनाम् ह सम्राड्दुघा शार्दूलो जघान । सह स सत्त्रिण आमन्त्रयाञ्चक्रे. केह प्राय-श्चित्तिरिति । ते होचुः-नेह प्रायश्चित्तिरस्ति । खण्डिक एवौद्भारिरस्य प्रायश्चित्तिं वेद । स उ त एतादृक् चैव कामयते । अतश्च पापीय इति ॥ १ ॥

स होवाच-संग्रहीतर्युङ्ग्धि मे । स्यन्दस्यामि । स यद्यह मे वक्ष्यति । समाप्स्यामि । यद्यु मा मारयिष्यति । यज्ञ विकृष्टमनुविकृष्य इति ॥ २ ॥

स ह युक्त्वा ययौ । आजगाम । तं ह प्रतिख्यायोवाच । यन्नु एतान्येवाजिनानि मृगेषु

अथ स्तुत्यानां होमानां पशुप्रायश्चित्ततया विधातुं आख्यायिकामाह—केशिगृहपतीनामु हेत्यादिना । पुरा किल केशिनो नाम राजानः सत्रयागमनुतिष्ठन्तः गृहपतय आसुः । तदा 'सम्राड्दुघा' प्रवर्ग्यदोहनार्था गौः 'शार्दूलः' दुष्टमृगः 'जघान' । तेन च 'सह स सत्त्रिणः' इत्येव 'आमन्त्रयाञ्चक्रे' । कथमिह धर्म-धुग्हननविषये 'का प्रायश्चित्तिरिति' तेन पृष्टाः 'नेह प्रायश्चित्तिरस्ति' इति उक्त्वा प्रायश्चित्तज्ञमकथयन् । औद्भारिपुत्रः 'खण्डिक एवास्य प्रायश्चित्तं' जानाति । 'स' 'उ' 'एतादृक्' एतादृशमेव 'कामयते' । कीदृशमिति तदाह—अतश्च पापीय इति । अत्यन्तं पापयुक्तं गौरवान्दोषयुक्तमित्यर्थः । तस्मात्तमेव पृच्छेति ॥ १ ॥

अथ गृहपतिः प्रधानभूतः केशिराजः रथवाहमुवाच-मम रथं 'युङ्ग्धि' योजय । 'स्यन्दस्यामि' गमिष्यामि । 'स' ह खण्डिकः 'यदि अह मे वक्ष्यति' प्रायश्चित्तं तर्हि 'समाप्स्यामि' सत्रम् । अथ प्रायश्चित्तकथनमकृत्वा निराकरिष्यति । तदा 'विकृष्टं' विकारं प्राप्तं 'यज्ञमनु' अहमपि 'विकृष्य' विकारं प्राप्स्ये ॥ २ ॥

'स ह' रथवाहेन सहोद्य खण्डिकसमीपं 'ययौ' । सोऽपि खण्डिकः 'तं' केशिनं 'आजगाम' । गत्वा च विवक्षुं केशिनं 'प्रतिख्याय' निराकृत्य स्वयमेव प्रथमं 'उवाच' । हे केशिन् ! त्वया यत् धर्मदुघाया

नेति होवाच । सम्राड्‌ढुवामै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत्स यद्वह मे वक्ष्यसि समाप्स्यामि यद्यु मा मारयिष्यसि यज्ञम्विकृष्टमनुविक्रक्ष्यऽ इति ४ स होवाच । (चा) आमंत्रणीयान्वामंत्रयाऽ इति तान्हामंत्र्योवाच यद्यस्मै वक्ष्याम्यमुष्यैवेदम्प्रजा भविष्यति न मम लोकी त्वहम्भविष्यामि यद्यु वाऽ अस्मै न वक्ष्यामि ममैवेदम्प्रजा भविष्यति नामुष्य लोकी त्वसौ भविष्यतीति ते होचुर्मा भगवो वोचोऽयम्वाव क्षत्रियस्य लोकऽ इति स होवाच वक्ष्याम्येवामूर्वै रात्रयो भूयस्यऽ इति ॥ ५ ॥

भवन्ति । अथैषा पृष्टीरपि शीर्षं पचामहे । कृष्णाजिन मे ग्रीवास्वाबद्धमिति । एव मेदमधृषोऽभ्यवस्यन्तू ३ मिति ॥ ३ ॥

नेति होवाच । सम्राड्‌ढुवा वै मे भगवः शार्दूलोऽवधीत् । स यद्यह मे वक्ष्यसि । समाप्स्यामि । यद्यु मा मारयिष्यसि । यज्ञ विकृष्टमनुविक्रक्ष्य इति ॥ ४ ॥

स होवाच—आमंत्रणीयान्वामन्त्रया इति । तान् हामन्त्र्योवाच । यद्यस्मै वक्ष्यामि, अमुष्यैवेदं प्रजा भविष्यति, न मम, लोकी त्वह भविष्यामि । यदु वा अस्मै न वक्ष्यामि ममैवेद प्रजा भविष्यति, नामुष्य, लोकी त्वसौ भविष्यतीति । ते होचुः—मा भगवो वोच' । अय वाव क्षत्रियस्य लोक इति । स होवाच—वक्ष्याम्येव, अमूर्वै रात्रयो भूयस्य इति ॥ ५ ॥

णो अजिन ग्रीवासु धृतम् । ' एतान्येव ' एतादृशान्येव ' अजिनानि मृगेषु भवन्ति ' उपलभ्यन्ते । ' अथैषां ' मध्ये ' पृष्टी ' अग्रशरीरा मृगीरपि ' शीर्षं ' विगतप्राण कृत्वा ' पचामहे ' । तदीय ' कृष्णाजिन मे ग्रीवासु ' कण्ठ ' आबद्ध ' ' इति ' ' अभ्यवस्यन्तु ' हन्तु ' मा ' मा ' इदमस्य धाष्टर्यं कृतवान् ॥ ३ ॥

एव तेन खण्डिकेनोक्त ' स ' ' राजा ' नेति होवाच ' अयमभिप्रायो न भवति । किंतु हे भगवन् ! सम्राड्‌दुघा ' ' शार्दूलोऽवधीत् ' । तस्मात् ' स ' त्व ' यद्यह ' यदेव ' मे ' ' वक्ष्यसि ' तस्य समाधानोपाय तर्हि यज्ञ ' समाप्स्यामि ' । अथ ' यदि उ ' ' मा ' मा ' मारयिष्यसि ' तदा यज्ञ न समाप्स्यामि । तथा सति तदा स यज्ञो विकृष्टो भविष्यति । त ' विकृष्ट यज्ञमनु ' अहमपि ' विक्रक्ष्ये ' इत्युवाच ॥ ४ ॥

' स होवाच ' एवमुक्त. खण्डिक कथनविषये सदिहान सन् ' आमन्त्रणीयान् ' आमीयान् ' त्वत् ' क्षिप्र ' आमन्त्रये ' आहूये इत्युवाच । तानामन्त्रणीयान् ' आमन्त्र्य ' इत्थमुवाच । हे विचारका ! शृणुत ! ' यदि अस्मै ' केशिने ' वक्ष्यामि ' प्रायश्चित्तविधिं तर्हि ' अमुष्य ' केशिन ' एव ' ' इदं ' सर्वं ' प्रजा ' भविष्यति, ' न मम ' भविष्यति प्रजा । विद्याप्राप्तये अस्मत्तोऽपगतत्वात् । पर ' अह ' ' लोकी ' विद्याप्रदानसुकृतेन परलोकवानेव भविष्यामि । यदि ' अस्मै न वक्ष्यामि ' । तर्हि ' ममैव ' ' प्रजा भविष्यति ' । ' नामुष्य ' तत्र, प्रजाफलभावकविद्याया अप्राप्तत्वात् । न पुन ' लोकी ' लोकवान् ' असौ ' राजा ' भविष्यति ' । कर्मवैगुण्यस्य अपरिहार्यमाणत्वात् । एव विरोधे उद्भाविते सति ' ते ' आप्ता ' ऊचु

तस्मा ऽ उ हैतदुवाच । स्पूर्णीहुत्वाऽन्याआजनेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति चन्द्रान्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा सूर्यान्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान्त्स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रᳫं स्पृणोमि स्वाहाऽद्भ्यस्ते लोहितᳫं स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्यै ते शरीरᳫं स्पृणोमि स्वाहेत्युयान्याआजनेति ब्रूतात्सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति ततो हैव सऽउन्ससाद् केशिनीरेवेमाऽअप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ ११–४–१२ ॥ (८.४.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ११–४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०२ ॥ अष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ११–८ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४३७ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे संग्रहापरनामधेयम् अष्टाध्यायीनामकमेकादशं काण्डं समाप्तम् ॥ ११ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच—स्पूर्णाहुत्वाऽन्यामाजनेति ब्रूतात् । सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति । " चंद्रास्ते मनः स्पृणोमि स्वाहा । सूर्यात्ते चक्षुः स्पृणोमि स्वाहा । वातात्ते प्राणान् स्पृणोमि स्वाहा । दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि स्वाहा । अद्भ्यस्ते लोहितं स्पृणोमि स्वाहा । पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणोमि स्वाहा " इति । अथान्यामाजनेति ब्रूतात् । सा ते सम्राड्दुघा स्यादिति । ततो हैव स उन्ममाद । केशिनीरेवेमा अप्येतर्हि प्रजा जायन्ते ॥ ६ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरिस्वामिविरचितभाष्यसमेतम् ।

तत्र

द्वादशं काण्डम् १२ ।

अथात्र शतपथब्राह्मणस्य परिशेषाख्यो भागः ।

अथ मध्यमसौत्रामण्युभयनामकं द्वादशं काण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

अयं वै यज्ञो योऽयम्पवते । तमेतऽ ईप्सन्ति ये संवत्सराय दीक्षन्ते तेषाङ्गृहपतिः प्रथमो दीक्षतेऽयम्वै लोको गृहपतिरस्मिन्वै लोकऽ इदᳬ सर्वम्प्रतिष्ठितङ्गृहपताऽउ वै सत्त्रिणः प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठायामेवैतत्प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

गवामयनब्राह्मणम् ।

अथ वै यज्ञो योऽयं पवते । तमेत ईप्सन्ति, संवत्सराय दीक्षन्ते । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते । अयं वै लोको गृहपतिः । अस्मिन् वै लोक इदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । गृहपता उ वै सत्त्रिणः प्रतिष्ठिताः । प्रतिष्ठायामेवैतत् प्रतिष्ठाय दीक्षन्ते ॥ १ ॥

हरिस्वामिभाष्यमाकाण्डान्तम् ।

अथ गवामयनम् । तत्रेह यजमानानां दीक्षाक्रम उच्यते । एष श्रुत्यन्तरेषु द्वादशाह एवाम्नातः । अत्रैव वक्तव्यम् । कथम् ? गवामयनं हि संवत्सरसत्रम् । तत्र सत्रात्मकस्य द्वादशाहस्य विकार इति द्वादशाह एवोच्यते । विहितो दीक्षाक्रमः तत एव लभ्यते । ननु–गवामयने क्रमो विहितः सन् द्वादशाहे प्राप्नोति । अपेक्षितश्च तेनापि यजमानानां दीक्षाक्रमः । कथम् ? बहुकर्तृकत्वात्–"सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन्" इति हि वचनात् द्वादशाहो बहुयजमानकः । तेन सर्वे दीक्षणीयाः पत्नीप्रतिमर्हाग्नृसंस्काराद्याश्रयाः । तेषां च यजमानानामेकः कल्पयन् यजमानान् करोति । स तेनासाधारणात् गृहपतिकर्मणो गृहपतिरिति व्यपदिश्यते । अन्ये तु–"य उ वा ऋत्विजस्ते यजमानाः" इति वचनात् ब्रह्मवादिनिश्चयं कुर्वन्तमन्विमितरे ब्रह्मा उद्गाता इत्यादिविशेषणैरुपास्यन्ते । तत स्वापेक्षितत्वाभावादर्शनात् द्वादशाह एव । "तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षते अथ ब्रह्माणं दीक्षयति" इत्यादि क्रमविधानं शाखान्तरोक्तमप्यत्र योऽस्यत्वात्तदेतदस्येदमिह पठ्यते । दर्शनविशेषार्थम् । 'अथ वै' यज्ञस्य कारणं आश्रयश्चेति 'यज्ञ' 'य अथ पवते' वायुः, स हि सर्वभूतानां साधारणः

१–अनयोर्द्वादशत्रयोदशकाण्डयोः "परिशेष" इति संज्ञान्तरम् । "तत्र यत्किञ्च कृत्स्नं संगृह्य इदमाह । बक सर्वशेषं च" (म. भा. शा. प. मो. ध. ४२ । १६) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥ –सायणभाष्योपक्रमः ।

(न्तुऽथ) अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा सोमो वै चन्द्रमाः सौम्याऽओषधयऽओषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेतौषधीस्तदनेन लोकेन नाना कुर्य्यादुच्छोषुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

(ता) अथोद्गातारन्दीक्षयति । पर्ज्जन्यो वाऽउद्गाता पर्ज्जन्याद्वै वृष्टिर्ज्जायते वृष्टिं तदोषधिभिः सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत वृष्टिन्तदोषधिभिर्न्नाना कुर्य्यादवर्षुको ह स्यात्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

अथ ब्रह्माणं दीक्षयति । चन्द्रमा वै ब्रह्मा । सोमो वै चन्द्रमाः । सौम्या ओषधयः । ओषधीस्तदनेन लोकेन सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । ओषधीस्तदनेन लोकेन नाना कुर्यात् । उच्छोषुका ह स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ २ ॥

अथोद्गातारं दीक्षयति । पर्जन्यो वा उद्गाता । पर्जन्याद्वै वृष्टिर्जायते । वृष्टिं तदोषधिभिः सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । वृष्टिं तदोषधिभिर्नाना कुर्यात् । अवर्षुको ह स्यात् । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ३ ॥

प्राण । प्राणनेन [illegible] । प्राण [illegible] सम्बन्धं प्रतितिष्ठति । 'त' वायु साधारणमेते आम्नु[illegible] । ये सवत्सराय दीक्षेत इति । सत्र [illegible] उपन्यास उत्तरवाक्यसम्बन्धार्थं । तेषां गृहपतिरिति । क्रमनियमवचनम् । 'गृहपति' गृहपतिग्रहणं यजमानोपलक्षणार्थम् । यज्ञपतिरित्यर्थः । [illegible] । अन्या न विशेषवचनात् [illegible] यजमानस्य गृहपतिर्गृह्यते । 'अयं वै लोको गृहपति'। [illegible] सामान्यादित्यत आह—अस्मिन् वै लोक इदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्यादि ॥ १ ॥

अथ ब्रह्माणमिति । 'ब्रह्माणं' [illegible] 'दीक्षयति' अध्वर्युः । प्रकृतौ तेन दीक्षितत्वात् । 'चन्द्रमा वै ब्रह्मा' । दैव 'सोमो वै चन्द्रमा' सोमरसमयः । 'सौम्या' सोमदेवत्या 'ओषधय' । सोम ओषधीनामधिदैवमित्यर्थ । गृहपतेरनन्तरं ब्रह्माणं दीक्षयति । 'ओषधीस्तदनेन सन्दधाति'। 'उच्छोषुका' शोषणधर्मका 'स्युः' ॥ २ ॥

अथोद्गातारमिति । प्रसन्नप्रायमतः परम् । 'अवर्षुक' अवर्षणधर्मकः ॥ ३ ॥

१—अध्वर्युर्दीक्षयति ब्रह्मादीन् । का श्रौ सू १२ । ४१ ।

(ब्रा) अथ होतारं दीक्षयति । (त्य) अग्निर्वै होताऽधिदेवतं वागध्यात्म-मन्नम्वृष्टिरग्निञ्च तद्वाचञ्चान्नेन सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेताग्निञ्च तद्वाचञ्चान्नेन नाना कुर्य्यादशनायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेतैतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

(त्य) अथाध्वर्य्युम्प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वाऽअध्वर्य्युर्वाग्घोता मनश्च तद्वाचञ्च सन्दधाति तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत मनश्च तद्वाचञ्च नाना कुर्य्यात्प्रमायुका ह स्युस्तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

(ब्रा) अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छ्ꣳसिनन्दीक्षयति । तꣳ हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रस्तोतारन्दीक्षयति तꣳ हि सोऽन्वथ होत्रे मैत्रावरुणन्दीक्षयति तꣳ हि सोऽन्वेतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥

(त्य) अथाध्वर्य्यवे प्रतिप्रस्थातारन्नेष्टा दीक्षयति । तꣳ हि सोऽन्वे-

---

अथ होतारं दीक्षयति । अग्निर्वै होताऽधिदेवतम् । वागध्यात्मम् । अन्नं वृष्टिः । अग्निं च तद्वाचं चान्नेन सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । अग्निं च तद्वाचं चान्नेन नाना कुर्यात् । अशनायुका ह स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । एतांश्चतुरोऽध्वर्युर्दीक्षयति ॥ ४ ॥

अथाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति । मनो वा अध्वर्युः । वाग् होता । मनश्च तद्वाचं च सन्दधाति । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत । स यद्धैतावन्तरेणान्यो दीक्षेत । मनश्च तद्वाचं च नाना कुर्यात् । प्रमायुका ह स्युः । तस्मादेतावन्तरेणान्यो न दीक्षेत ॥ ५ ॥

अथ ब्रह्मणे ब्राह्मणाच्छंसिनं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे प्रस्तोतारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रे मैत्रावरुणं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुरः प्रतिप्रस्थाता दीक्षयति ॥ ६ ॥

अथाध्वर्यवे प्रतिप्रस्थातारं नेष्टा दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतेषां वै नवानां कल्पसिमन्वितरे

तेषाम्वै नवानाङ्कॢप्तिमन्वितरे कल्पन्ते नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वे-तद्दधाति तथा सुर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोका-त्प्रयन्ति ॥ ७ ॥

(न्यु) अथ ब्रह्मणे पोतारन्दीक्षयति । तᳪँ हि सोऽन्वथोद्गात्रे प्रति-हर्तारन्दीक्षयति तᳪँ हि सोऽन्वथ होत्रेऽच्छावाकन्दीक्षयति तᳪँ हि सोऽन्वेतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तᳪँ हि सोऽन्वथ ब्रह्मण-ऽआग्नीध्रन्दीक्षयति तᳪँ हि सोऽन्वथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति तᳪँ हि सोऽन्वथ होत्रे ग्रावस्तुतन्दीक्षयति तᳪँ हि सोऽन्वेतांश्चतुरऽउन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥

कल्पन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतद्दधाति । तथा सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषो ऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति ॥ ७ ॥

अथ ब्रह्मणे पोतारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे प्रतिहर्तारं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रेऽच्छावाकं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुरो नेष्टा दीक्षयति ॥ ८ ॥

अथाध्वर्यवे नेष्टारमुन्नेता दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ ब्रह्मण आग्नीध्रं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथोद्गात्रे सुब्रह्मण्यं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । अथ होत्रे ग्रावस्तुतं दीक्षयति । तं हि सोऽनु । एतांश्चतुर उन्नेता दीक्षयति ॥ ९ ॥

दीक्ष्यन । किं तर्हि ब्राह्मणाच्छंस्यर्थमेव । परिशेषात् मन्नघमाने षष्ठ्यर्थे यथा चतुर्थी । एवमुद्गात्रे इत्याद योऽपि । क पुनर्ब्रह्मणो ब्राह्मणाच्छंसिन एव प्रत्याभिक सबध । न खलु कश्चिन्, अस्ति तु प्रकृतौ ज्योतिष्टोम तस्यादीक्षितत्वेऽपि । अत्र वाक्योपदेशात् भविष्यति । क पुन स, यावत्यो ब्रह्मणो दक्षिणा । तावतीनामर्द्धं ब्राह्मणाच्छंसिन इत्येष सबध । एतावती तृतीयादे । तुरीयमग्नीधश्चेति । एष ब्रह्मणस्तपुरुषाणा सबध । एवमुद्गात्रादीना प्रस्तोत्रादीना च । वाक्य शाखान्तरेषु स्पष्टमाम्नातम् । चोदित सबध—" ततस्त प्रति प्रस्थाता दीक्षयित्वा आहुतो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिन ब्राह्मणम् " इत्यादिना । ननु च—अर्द्धिन, तृतीयिण, तुरीयिण, इत्येते व्यपदेशा प्रकृतौ उपयुज्यते । ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां भागविशेषा कल्प्यन्ते । एते ब्राह्मणा उद्गातुरित्यादयो व्यपदेशा एते न किंचिदुपयुज्यते । ब्राह्मणादीना तुल्यभागवान् । एव तर्हि अन्येऽप्येवमुपात्ता व्यपदेशा उपयोक्ष्यन्ते । " त प्राची दिक् होतु दक्षिणा ब्रह्मण " इत्यादीननु क्रम्य " तदेव होत्रिका अन्वाभक्ता " इत्युच्यन्ते । तत्रैतेभ्यो व्यपदेशेभ्य होतृमुख्या प्राच्या दिशि तु आम

१-नेष्टारमुन्नेता । का श्रौ सू १२ । ४३ ॥

(त्यु) अथैनान्नन्तरम् । (थ्रँ) स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति न पूतः पावयेदिति ह्याहुः सैषाऽनुपूर्व्वदीक्षा स यत्र हैवंविद्वाᳬंसो दीक्षन्ते दीक्षमाणा हैव ते यज्ञङ्कल्पयन्ति यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां योगक्षेमः कल्पते सत्रिणां योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वाऽ उन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदेति प्राणो वाऽउन्नेता प्राणमेवैष्वेतदुभयतो दधाति तथा सर्व्वमायुर्य्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति सैषाऽनुपूर्व्वदीक्षा स यत्र हैवं विद्वाᳬंसो दीक्षन्तऽएव दीक्षेत ॥ ११ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १२।१।१ ॥ (१–१) ॥

अथैनेनान्तरं स्नातको वा ब्रह्मचारी वाऽन्यो वा दीक्षितो दीक्षयति । न पूतः पावयेत् इति ह्याहुः । सैषाऽनुपूर्वदीक्षा । स यत्र हैव विद्वांसो दीक्षन्ते । दीक्षमाणा हैव ते यज्ञं कल्पयन्ति । यज्ञस्य क्लृप्तिमनु सत्रिणां योगक्षेमः कल्पते । सत्रिणां योगक्षेमस्य क्लृप्तिमन्वपि तस्यार्द्धस्य योगक्षेमः कल्पते । यस्मिन्नर्द्धे यजन्ते ॥ १० ॥

तेषां वा उन्नेतोत्तमो दीक्षते । प्रथमोऽवभृथादुदायतामुदेति । प्राणो वा उन्नेता । प्राणमेवै

ष्वन्ते । दक्षिणस्या ब्रह्मणा स्थानान्यो ब्रह्मपुरुषा । स्थानि सैष्यति । तस्मादुपपन्नमेतत् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा सू २ । ३ । ६० वा) इति ॥ ६–९ ॥

' स्नातको वा ' तस्यैवोक्तस्य शिष्य । ' ब्रह्मचारी वा ' तस्यैव शिष्य । कुत एतत् । ' अन्यो वा दीक्षित ' इति पृथगुक्तत्वात् । यदि तु सामान्यत स्नातको ब्रह्मचारी वा गृह्येत । तत अन्यो वेति नोप पद्येत । न हि स्नातकब्रह्मचारिभ्यामन्यो दीक्षणयोग्योऽस्ति । न तावदनुपनीत श्रोत्रियो कर्तुम् ईश स्नातको वा निवृत्ताधिकारात् । कात्यायनोऽप्येव सूत्रयामास " अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयति ब्रह्माणीश्च इति " ब्रह्मो द्गातृहोतृन् इत्यर्थ । ' अध्वर्य्वादिन् प्रतिप्रस्थाता ' । अध्वर्युब्रह्मणा उन्निप्रस्तोतृमैत्रावरुणान् इत्यर्थ । " प्रतिप्रस्थाताऽर्द्धिन्श्च ' इति । प्रतिप्रस्थातृप्रभृतिप्रतिहर्त्रच्छावाकान् इत्यर्थ । " नेष्टारमुन्नेता " इति । नेष्टृप्रभृतिसुब्रह्मण्याग्रावस्तुत इत्यर्थ । " उन्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातकोऽन्यो वा ब्राह्मणो न पूत पावयेत् इति श्रुते " (का. श्रौ. सू १२ । ४३) इति ॥ १० ॥

प्राणो वा उन्नेता । उन्नेतृत्वस्यैतन्मत्वात् । अनुपूर्वदीक्षेति । ' तदेव दीक्षेत ' तत्रैव विद्वद्भि सह दीक्षेत, नाविद्वद्भिरित्यर्थ ॥ ११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१२ । १ । १) ॥

श्रद्धाया वै देवाः । (०) दीक्षान्निरमिमतादित्यै प्रायणीयꣳ सोमा-
त्क्रयं विष्णोरातिथ्यमादित्यात्प्रवर्ग्यꣳ स्वधायाऽउपसदोऽग्नीषोमाभ्या-
मुपवसथमस्माल्लोकात्प्रायणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥

(५) संवत्सराच्चतुर्विंꣳशमहः । (६) ब्रह्मणोऽभिप्लवं क्षत्रात्पृष्ठ्य-
मग्नेरभिजितमद्भ्यः स्वरसाम्नऽ आदित्याद्विषुवन्तमुक्ताः स्वरसामानऽ
इन्द्राद्विश्वजितमुक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ मित्रावरुणाभ्यां गोऽआयुषी विश्वेभ्यो
देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो द्वादशरात्रिकम्पृष्ठ्यꣳ षडहमेभ्यो लोकेभ्य-
श्छन्दोमान् ॥ २ ॥

(७) संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतꣳ स्वर्गाल्लोकादुद-
यनीयमतिरात्रन्तदेतत्संवत्सरस्य जन्म स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य जन्म
वेदा हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति संवत्सरो भवति संवत्सरो
भूत्वा देवानप्येति ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।२॥ (१-२) ॥

रेतदुभयतो दधाति । तथा सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति । सैषा ऽनुपूर्वदीक्षा । स यत्र हैव विद्वांसो दीक्षेरन् । तदेव दीक्षेरन् ॥ ११ ॥

श्रद्धाया वै देवा दीक्षां निरमिमत । अदित्यै प्रायणीयम् । सोमात् क्रयम् । विष्णोरातिथ्यम् । आदित्यात्प्रवर्ग्यम् । स्वधाया उपसदः । अग्नीषोमाभ्यामुपवसथम् । अस्माल्लोकात् प्रायणीयमतिरात्रम् ॥ १ ॥

संवत्सरात् चतुर्विंशमहः । ब्रह्मणोऽभिप्लवम् । क्षत्रात् पृष्ठ्यम् । अग्नेरभिजितम् । अद्भ्यः स्वरसाम्नः । आदित्याद्विषुवंतम् । उक्ताः स्वरसामानः । इंद्राद्विश्वजितम् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । मित्रावरुणाभ्यां गोआयुषी । विश्वेभ्यो देवेभ्यो दशरात्रम् । दिग्भ्यो द्वादशरात्रिकं पृष्ठ्यं षडहम् । एभ्यो लोकेभ्यश्छन्दोमान् ॥ २ ॥

संवत्सराद्दशममहः । प्रजापतेर्महाव्रतम् । स्वर्गाल्लोकादुदयनीयमतिरात्रम् । तदेतत्संवत्सरस्य जन्म । स यो हैवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेद । आ हास्माच्छ्रेयान् जायते । सात्मा भवति । संवत्सरो भवति । संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ ३ ॥

'श्रद्धाया वै'। श्रद्धादिभ्यो देवताभ्यः दीक्षाद्यभिमानिनो विग्रहवन्तो देवा देवैर्निर्मिताः । सम्भूय च इति प्रादुर्भाविता इत्येषा उपासना अत्र ब्राह्मणे उच्यते । प्रसन्नम् एव ॥ १-३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
प्रथमेऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । २ ॥

यद्दे दीक्षन्ते । (न्तेऽग्ना) अग्नाविष्णूऽएव देवते यजन्तेऽग्नाविष्णू देवते भवन्त्यग्नाविष्णोः सायुज्यᳪ सलोकतां जयन्ति ॥ १ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयेन यजन्ते । (न्तेऽदि) अदितिमेव देवतां यजन्तेऽदितिर्देवता भवन्त्यदितेः सायुज्यᳪ सलोकतां जयन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अथ यत्क्रयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते सोमो देवता भवन्ति सोमस्य सायुज्यᳪ सलोकताञ्जयन्ति ॥ ३ ॥

(न्त्यु) अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवतां यजन्ते विष्णुर्देवता भवन्ति विष्णोः सायुज्यᳪ सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रवर्ग्येण यजन्ते । (न्तऽआ) आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यᳪ सलोकतां जयन्ति॥५॥

(न्त्यु) अथ यदुपसदऽ उपयन्ति । (न्त्ये) एताऽ एव देवता यजन्ते याऽएताऽउपसत्स्वेता देवता भवन्त्येतासां देवतानाᳪ सायुज्यᳪ सलोकतां जयन्ति ॥ ६ ॥

देवविद्याब्राह्मणम् ।

यद्दे दीक्षन्ते । अग्नाविष्णू एव देवते यजन्ते । अग्नाविष्णू देवते भवन्ति । अग्नाविष्णोः सायुज्य सलोकता जयन्ति ॥ १ ॥

अथ यत् प्रायणीयेन यजन्ते । अदितिमेव देवता यजन्ते । अदितिर्देवता भवन्ति । अदितेः सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ २ ॥

अथ यत् क्रयेण चरन्ति । सोममेव देवतां यजन्ते । सोमो देवता भवन्ति । सोमस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ३ ॥

अथ यदातिथ्येन यजन्ते । विष्णुमेव देवता यजन्ते । विष्णुर्देवता भवन्ति । विष्णोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ४ ॥

अथ यत्प्रवर्ग्येण यजन्ते । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ५ ॥

अथ यदुपसद उपयन्ति । एता एव देवता यजन्ते । या एता उपसत्सु । एता देवता भवन्ति । एतासां देवताना सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ ६ ॥

यद्दे दीक्षन्ते ' । एतदारि कर्मसु देवविद्याब्राह्मणम् । प्रत्यक्षमेव । ' अग्नाविष्णू देवते भवन्ति ' अभेद-

(न्त्यु) अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । (न्तेऽग्नी) अग्नीषोमावेव देवते यजन्तेऽग्नीषोमौ देवते भवन्त्यग्नीषोमयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ७ ॥

(न्त्यु) अथ यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । (न्त्य) अहोरात्रे एव देवते यजन्तेऽहोरात्रे देवते भवन्त्यहोरात्रयोः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ८ ॥

(न्त्यु) अथ यच्चतुर्विꣳशमहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ९ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिप्लवꣳ षडहमुपयन्ति । (न्त्य) अर्द्धमासांश्च मासांश्च देवता यजन्तेऽर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्त्यर्द्धमासानाञ्च मासानाञ्च सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १० ॥

(न्त्यु) अथ यत्पृष्ठ्यꣳ षडहमुपयन्ति । (न्त्यृ) ऋतूनेव देवता यजन्तऽऋतवो देवता भवन्त्यृतूनाꣳ सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ ११ ॥

(न्त्यु) अथ यदभिजितमुपयन्ति । (न्त्य) अग्निमेव देवतां यजन्तेऽग्निर्देवता भवन्त्यग्नेः सायुज्यꣳ सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

अथ यदग्नीषोमीयेण पशुना यजन्ते । अग्नीषोमावेव देवते यजन्ते । अग्नीषोमौ देवते भवन्ति । अग्नीषोमयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ७ ॥

अथ यत् प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रे एव देवते यजन्ते । अहोरात्रे देवते भवन्ति । अहोरात्रयोः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्विंशमहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरो देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ९ ॥

अथ यदभिप्लवं षडहमुपयन्ति । अर्द्धमासांश्च मासांश्च देवता यजन्ते । अर्द्धमासाश्च मासाश्च देवता भवन्ति । अर्द्धमासानां च मासानां च सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १० ॥

अथ यत्पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति । ऋतूनेव देवता यजन्ते । ऋतवो देवता भवन्ति । ऋतूनां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ ११ ॥

अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव देवता यजन्ते । अग्निर्देवता भवन्ति । अग्नेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १२ ॥

दर्शिन । 'अग्नाविष्णवो सायुज्य सलोकतां जयन्ति' देवदर्शिन । नतापि प्रदृष्टविधा 'सायुज्य जयन्ति' । अन्तरा. 'सलोकताम्' इति विशेषः । एवमुत्तरत्रापि वाच्यम् ॥ १–२१ ॥

(न्त्यु) अथ यत्स्वरसाम्नऽउपयन्ति । (न्त्य) अपऽएव देवता यजन्त ऽआपो देवता भवन्त्यपाᳫँ सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्ति ॥ १३ ॥

(न्त्यु) अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति । (न्त्या) आदित्यमेव देवतां यजन्तऽआदित्यो देवता भवन्त्यादित्यस्य सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्त्युक्ताः स्वरसामानः ॥ १४ ॥

(न्तोऽथ) अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति । (न्ती) इन्द्रमेव देवतां यजन्त ऽइन्द्रो देवता भवन्तीन्द्रस्य सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्त्युक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥

(याव) अथ यद्गोऽआयुषीऽउपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्ते मित्रावरुणौ देवते भवन्ति मित्रावरुणयोः सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्ति ॥ १६ ॥

(न्त्यु) अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान्देवता यजन्ते विश्वे देवा देवता भवन्ति विश्वेषान्देवानाᳫँ सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्ति ॥ १७ ॥

(न्त्यु) अथ यद्दाशरात्रिकम्पृष्ठ्यᳫँ षडहमुपयन्ति । दिशऽ एव देवता यजन्ते दिशो देवता भवन्ति दिशाᳫँ सायुज्यᳫँ सलोकतां जयन्ति ॥ १८ ॥

अथ यत् स्वरसाम्न उपयन्ति । अप एव देवता यजन्ते । आपो देवता भवन्ति । अपां सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १३ ॥

अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति । आदित्यमेव देवता यजन्ते । आदित्यो देवता भवन्ति । आदित्यस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति । उक्ताः स्वरसामानः ॥ १४ ॥

अथ यद्विश्वजितमुपयन्ति । इन्द्रमेव देवता यजन्ते । इन्द्रो देवता भवन्ति । इन्द्रस्य सायुज्यं सलोकता जयन्ति । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ १५ ॥

अथ यत् गोआयुषी उपयन्ति । मित्रावरुणावेव देवते यजन्ते । मित्रावरुणौ देवते भवन्ति । मित्रावरुणयोः सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १६ ॥

अथ यद्दशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेव देवान् देवता यजन्ते । विश्वे देवा देवता भवन्ति । विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकता जयन्ति ॥ १७ ॥

अथ यद्दाशरात्रिकं पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति । दिश एव देवता यजन्ते । दिशो देवता भवन्ति । दिशां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १८ ॥

(न्त्यु) अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । (न्ती) इमानेव लोकान्देवता यजन्तऽइमे लोका देवता भवन्त्येषां लोकानाᳬ सायुज्यᳬ सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

(न्त्यु) अथ यद्दशममहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवतां यजन्ते संवत्सरो देवता भवन्ति संवत्सरस्य सायुज्यᳬ सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

(न्त्यु) अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवतां यजन्ते प्रजापतिर्देवता भवन्ति प्रजापतेः सायुज्यᳬ सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

(न्त्यु) अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति तान्यदि पृच्छेयुः कामद्य देवतां यजध्वे का देवता स्थ कस्यान्देवतायां वसथेत्यतऽएवैकतमामत्रयुर्यस्यै तु नेदिष्ठᳬ स्युरेते ह वै सतिसदऽएते हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति सत्रसदो हैवेतरे स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकᳬ सत्रे कीर्तयेदेताभ्यस्त्वा देवताभ्यऽआवृश्चामऽइत्येनम्ब्रूयुः स पापीयान्भवति श्रेयाᳬसऽआत्मना ॥ २२ ॥

अथ यच्छन्दोमानुपयन्ति । इमानेव लोकान् देवता यजन्ते । इमे लोका देवता भवन्ति । एषां लोकानां सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ १९ ॥

अथ यद्दशममहरुपयन्ति । संवत्सरमेव देवता यजन्ते । संवत्सरो देवता भवन्ति । संवत्सरस्य सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २० ॥

अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव देवता यजन्ते । प्रजापतिर्देवता भवन्ति । प्रजापतेः सायुज्यं सलोकतां जयन्ति ॥ २१ ॥

अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदाप्त्वा स्वर्गे लोके प्रतिनिष्ठन्ति । तान् यदि पृच्छेयुः । कामद्य देवता यजध्वे । का देवता स्थ । कस्यां देवतायां वसथेति । अत एवैकतमां ब्रूयुः यस्यै तु नेदिष्ठं स्युः । एते सतिसदः । एते हि सतीषु देवतासु सीदन्तो यन्ति । सत्रसदो हैवेतरे । स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्रे कीर्तयेत् । "एताभ्यस्त्वा देवताभ्य आवृश्चामः" इत्येनं ब्रूयुः । स पापीयान् भवति । श्रेयांस आत्मना ॥ २२ ॥

'यस्यै' यस्या देवताया । 'नेदिष्ठं' अन्तिकतमं भवेयु । तामव ब्रुयुरसाविष्णु अदो यजामहे इति । 'एते ह वै सतिसद' यन्ति न वै उपासना उच्यन्ते। इत्युपासनागुणव्यपदेशेन वचनम् । 'सतीषु देवतासु' सीदन्तीति

सुऽ एषु संवत्सरास्त्रिमहाव्रतः । (श्र) चतुर्विꣳशो महाव्रतं विषुवति महाव्रतम्महाव्रतुऽ एव महाव्रतन्तुꣳ ह स्मैतं पूर्व्वऽउपयन्ति त्रिमहाव्रतन्ते ते तेजस्विनऽ आसुः सत्यवादिनः सꣳशितव्रताऽअथ य ऽउ हैनमुप्येतर्हि तथोपेयुर्य्यथाऽऽमपात्रमुदकऽआसिक्ते विम्म्रियेतेवꣳ हैव ते विम्म्रियेयुरुपर्य्युपयन्ति तदेषाꣳ सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिरवरुद्धम्भवति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-३ ॥ (१. ३.) ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । (स्तु) तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः पादाभ्याꣳ हि प्रयन्ति तयोर्य्यच्छुक्लन्तदह्नो रूपं यत्कृष्णं तद्रात्रेर्न्नखान्येवौषधिवनस्पतीनाꣳ रूपमूरू चतुर्विꣳशमहरुरोऽभिप्लवः पृष्ठ्यम्पृष्ठ्यः॥१।

स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतः । चतुर्विंशो महाव्रतम् । विषुवति महाव्रतम् । महाव्रत एव महाव्रतम् । तं ह स्मैतं पूर्वे उपयंति त्रिमहाव्रतं ते । ते तेजस्विन आसुः । सत्यवादिनः । संशितव्रताः अथ य उ ह एनमप्येतर्हि तथोपेयुः । यथाऽऽमपात्रमुदक आसिक्ते विम्रियेत् । एवं हैव विम्रियेयुः । उपर्युपयंति । तदेषां सत्येन श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिरवरुद्धं भवति ॥ २३ ।

अध्यात्मविद्ब्राह्मणम् ।

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य पादावेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । पादाभ्यां हि प्रयन्ति । तयोर्यच्छुक्ल

मतिमद' । सत्रे सीदन्तीति सत्रसद. इतरे केवलं सत्रैककर्माभरके सीदन्ति । न देवतास्विति सत्रसद अनुपासरा ॥ २२ ॥

तमेन ' त्रिमहाव्रत ' सवत्सर ' पूर्वे ' प्राक्कलियुगादुपयन्ति स्म न सप्रति । किं कारणम् । यस्मात्ते ' तेजस्विन. ' बभूवु ॥

सत्यवादिन इति । तीक्ष्णीकृतव्रता. इति येषां आस्याऽस्मि, ते त्रिमहाव्रतयाजिन इत्येतत् गृह्यते अन्यथ विम्रियेत् वर्म विनश्येत् नेऽपि विम्रियेयु विनश्येयुरित्यर्थं । ' उपरि ' उपाश्यादिवसे ' उपयन्ति ' यत्तर्हि कलियुगे नत्र कथ ? विनाशदोषो न भविष्यतीत्यत आह—तदुपर्युपगम्यमानमेषां साम्प्रतिकाना श्रमादिभिरवरुद्ध भवति । न विनश्यति ॥ २३ ॥

इति श्रीमदाचार्यसायणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ३ ॥

' पुरुषो वै ' । कर्मणो अध्यात्मविदा ब्राह्मणमेतत् । प्रमन्नप्रायम् । पुरुष इति । ' अध्यात्म ' संवत्सर-

---

१-प्रायणीयश्च द्वयतिरात्रः ।

(घ्रो॒ऽय) अ॒यमे॒व द॒क्षि॒णो बा॒हुर॑भि॒जित् । (दि) इ॒मऽ ए॒व द॒क्षि॒णे त्र॒यः प्रा॒णाः स्व॒रसा॒मा॒नो मूर्द्धा वि॒षु॒वा॒नि॒मऽ ए॒वोत्त॒रे त्र॒यः प्रा॒णाः स्व॒रसा॒मा॒नः ॥ २ ॥

(नोऽयु) अ॒यमे॒वोत्त॒रो बा॒हुर्विश्व॒जित् । (दु) उ॒रू॒ पृष्ठ्या॑भि॒प्ल॒वौ या॒वव्रा॒ञ्चौ प्रा॒णौ ते॒ गो॒ऽआ॒यु॒षी॒ऽ अ॒ङ्गानि॒ द॒श॒रा॒त्रो मु॒खं म॒हाव्र॒त॒ꣳ ह॒स्ता॒वे॒वोद॒य॒नी॒योऽति॒रा॒त्रो ह॒स्ता॒भ्या॒ꣳ ह्यु॒द्य॒न्ति त॒योर्य॒च्छु॒क्लं त॒दह्नो॒ रू॒पं य॒त्कृ॒ष्णं त॒द्रा॒त्रेर्न॒खा॒न्ये॒व न॒क्ष॒त्रा॒णा॒ꣳ रू॒प॒ꣳ स॒ऽए॒ष सं॒व॒त्स॒रो॒ऽध्या॒त्मम्प्र॒ति॒ष्ठि॒तः स॒ यो॒ है॒व॒मे॒त॒ꣳ सं॒व॒त्स॒र॒म॒ध्या॒त्मम्प्र॒ति॒ष्ठि॒तं वेद॒ प्र॒ति॒ति॒ष्ठ॒ति प्र॒ज॒या प॒शु॒भि॑र॒स्मिँल्लो॒के॒ऽमृ॒त॒त्वे॒ना॒मु॒ष्मि॒न् ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।४ ॥ (१-४)

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ । १ ॥ कण्डिकासंख्या ४० ॥

तदह्नो रूपम् । यत्कृष्णं तद्रात्रेः । नखान्येवौषधिवनस्पतीनां रूपम् । ऊरू चतुर्विंशमहः । उरो ऽभिप्लवः । पृष्ठं पृष्ठ्यः ॥ १ ॥

अयमेव दक्षिणो बाहुरभिजित् । इम एव दक्षिणे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः । मूर्द्धा विषुवान् इम एवोत्तरे त्रयः प्राणाः स्वरसामानः ॥ २ ॥

अयमेवोत्तरो बाहुर्विश्वजित् । उरू पृष्ठ्याभिप्लवौ । यावव्रांचौ प्राणौ ते गोआयुषी । अङ्गानि दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । हस्तावेवोदयनीयोऽतिरात्रः । हस्ताभ्यां ह्युद्यन्ति । तयोर्यच्छुक्लं तदह्नो रूपम् । यत्कृष्णं तद्रात्रेः । नखान्येव नक्षत्राणां रूपम् । स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन् लोके, अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ३ ॥

प्रसवत्वादध्यात्मकं, नाधिदैवो गृह्यते । कुत एतत् "नखान्येवौषधिवनस्पतीनां रूपं नक्षत्राणां वेति" वचनात् । उरोऽभिप्लव इति । दक्षिण उरसो भाग । पृष्ठभागस्य उत्तर । "उरू पृष्ठ्याभिप्लवौ" इति वामस्य पृथग्वचनात् ॥ १-२ ॥

, इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । ४ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पितां कनकवेदिकाम् । दानायाप्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१२-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन हि प्रस्नान्ति तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्नायुस्तादृक्तत् ॥ १ ॥

(द्वा) गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशँशमहः । (स्य) यथोपपक्षदघ्नम्वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेयः पृष्ठ्यः ॥२॥

(पृष्ठो) गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । (यु) यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्क्रामन्त्यूरुदघ्नऽएव प्रथमः स्वरसामा जानुदघ्नो द्वितीयः कुल्फदघ्नस्तृतीयो द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान्कुल्फदघ्नऽएव प्रथमोऽर्वाक्सामा जानुदघ्नो द्वितीयऽऊरुदघ्नस्तृतीयः ॥ ३ ॥

सम्वत्सरे समुद्रप्रतरणोपासनम् ।

समुद्रं वा एते प्रतरन्ति । ये संवत्सराय दीक्षन्ते । तस्य तीर्थमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन हि प्रस्नाति । तद्यत्प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नायुः । तादृक्तत् ॥ १ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा चतुर्विंशमहः । यथोपपक्षदघ्नं वा कंठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नाति । प्रस्नेयोऽभिप्लवः । प्रस्नेयः पृष्ठ्यः ॥ २ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठाऽभिजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्क्रामन्ति । ऊरुदघ्न एव प्रथमः स्वरसामा । जानुदघ्नो द्वितीयः । कुल्फदघ्नस्तृतीयः । द्वीपः प्रतिष्ठा विषुवान् । कुल्फदघ्न एव प्रथमोऽर्वाक्सामा । जानुदघ्नो द्वितीयः । ऊरुदघ्नस्तृतीयः ॥ ३ ॥

" समुद्रं वा " एताभिः पञ्चभिः कण्डिकाभिः सवत्सरे समुद्रप्रतरणोपासनमुच्यते । तीर्थगाधोद्धृत्त-स्नानप्रकरणानि च प्रायणीयादीनां नामत्वेनानि प्रदर्श्यन्ते । स्नानत्वादुत्वात्र फलम् । सवत्सरोऽप्यत्र दीक्षा एव द्रष्टव्य । ' प्रस्नाति ' ' ष्णा शौचे ' ([illegible]) इत्यस्य प्रयुक्ते प्रकरणे वर्तते । प्रतरतीत्यर्थः । ' प्रस्नायुः ' प्रागंसु ॥ १ ॥

गाधमेव स्थानम् अल्पोदकम् । प्रतितिष्ठन्त्यस्मिन्निति ' प्रतिष्ठा ' । ' उपपक्षदघ्न ' पक्षयो समीपमुपपक्ष प्रमाणमस्य उपपक्षदघ्नम् । कण्ठप्रमाण ' कण्ठदघ्न ' । ' प्रस्नेय ' प्रस्नातव्यं प्रतरणार्ह इत्यर्थ ॥ २ ॥

सर्वान् कामान् अर्वाक् सुखम् । अर्वाक् न च गाधा इत्येव प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोप-समासः ॥ ३ ॥ ४ ॥

(यो) गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । (ह) यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति प्रस्नेयः पृष्ठ्यः प्रस्नेयोऽभिप्लवः प्रस्नेये गाऽआयुषी प्रस्नेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥

(ब्रो) गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रस्तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति तद्य-दुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति यथा तीर्थेन समुद्रम्प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायु-स्तादृक्तत् ॥ ५ ॥

(त्रु) तदाहुः । कति सम्वत्सरस्यातिरात्राः कत्यग्निष्टोमाः कत्युक्थ्याः कति षोडशिनः कति षडहा इति द्वावतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वे चत्वारिंशे शतेऽ उक्थ्यानामिति नु यऽ उक्थ्यान्त्स्वरसाम्नऽ उपयन्ति ॥ ६ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा विश्वजित् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्य प्रस्नान्ति । प्रस्नेयः पृष्ठ्यः । प्रस्नेयोऽभिप्लवः । प्रस्नेये गोआयुषी । प्रस्नेयो दशरात्रः ॥ ४ ॥

गाधमेव प्रतिष्ठा महाव्रतम् । यथोपपक्षदघ्नं वा कण्ठदघ्नं वा यतो विश्रम्योत्स्नान्ति । तीर्थमेवोदयनीयोऽतिरात्रः । तीर्थेन ह्युत्स्नान्ति । तद्यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । यथा तीर्थेन समुद्रं प्रस्नाय तीर्थेनोत्स्नायुः । तादृक्तत् ॥ ५ ॥

तदाहुः—कति संवत्सरस्यातिरात्राः । कत्यग्निष्टोमाः । कत्युक्थ्याः । कति षोडशिनः । कति षडहा इति । द्वावतिरात्रौ । षट्शतमग्निष्टोमाः । द्वे चत्वारिंशे शते उक्थ्यानाम् । इति नु य उक्थ्यान् स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ ६ ॥

(न्यु) अथ षेऽग्निष्टोमान्। (न्द्वा) द्वादशशतमग्निष्टोमा द्वे चतुस्त्रिंᳫंशे शते ऽउक्थ्यानां द्वादश षोडशिनः षष्टिः षडहाऽ इति नु सम्वत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥

(द्वा) द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । तेषामेतत्तेजऽइन्द्रियं यत्पृष्ठानि तद्यन्मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति मासशऽएव तत्सम्वत्सरस्य तेजऽ आप्नुवन्त्यथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽ आप्नुवन्तीत्युपरिष्टाद्विषुवतो विश्वजितᳫं सर्व्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्त्येवमु त्रयोदशस्य मासस्य तेजऽ आप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

(न्ये) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । श्वेतकेतुरारुणेयः संवत्सराय न्वाऽ अहं दीक्षिष्यऽ इति तᳫं ह पितोपेक्ष्योवाच वेत्थ न्वायुष्मन्त्सम्वत्सरस्य गाधप्रतिष्ठेऽइति वेदेति होवाचैतद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।१।९ ॥ (२-१) ॥

अथ षडग्निष्टोमान्। द्वादशशतमग्निष्टोमाः। द्वे चतुस्त्रिंशे शते उक्थ्यानाम्। द्वादश षोडशिनः। षष्टिः षडहाः। इति नु संवत्सरस्याप्तिः ॥ ७ ॥

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य। तेषामेतत्तेजः, इन्द्रियं यत्पृष्ठानि। तद्यन्मासि मासि पृष्ठान्युपयन्ति। मासश एव तत्संवत्सरस्य तेज आप्नुवन्ति। अथ कथं त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुवन्ति इति। उपरिष्टाद् विषुवतो विश्वजितं सर्वपृष्ठमग्निष्टोममुपयन्ति। एवमु त्रयोदशस्य मासस्य तेज आप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह श्वेतकेतुरारुणेयः। संवत्सराय न्वा अहं दीक्षिष्य इति। तं ह पितोपेक्ष्योवाच। वेत्थ न्वायुष्मन् संवत्सरस्य गाधप्रतिष्ठे इति। वेदेति होवाच। तद्ध तद्विद्वानुवाच ॥ ९ ॥

तदाहुः । कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्त्यन्यतोज्योतिः पृष्ठ्यऽ इतीमे वै लोकाऽ अभिप्लवाऽ उभयतोज्योतिषो वा ऽइमे लोकाऽ अग्निनेतऽ आदित्येनामुतऽऋतवः पृष्ठ्योऽन्यतोज्योतिषो वाऽ ऋतवऽ एषऽ एषां ज्योतिर्यऽ एष तपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वाऽ एते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तृंहतो परिप्लवेते स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्रे कीर्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्रऽ उद्भिः पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—कस्मादुभयतोज्योतिषोऽभिप्लवा भवन्ति । अन्यतोज्योतिः पृष्ठ्य इति । इमे वै लोका अभिप्लवाः । उभयतोज्योतिषो वा इमे लोकाः—अग्निनेतः, आदित्येनामुतः । ऋतवः पृष्ठ्यः । अन्यतोज्योतिषो वा ऋतवः । एष एषां ज्योतिः । य एष तपति ॥ १ ॥

देवचक्रे वा एते पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते यजमानस्य पाप्मानं तृंहती परिप्लवेते । स यो हैवं विदुषा

क्रमाच्च पूर्वपक्षे अभिप्लवपूर्वा मासा । उत्तरपक्षे तु—पृष्ठ्यपूर्वा सेत्स्यति । तदाह—द्वादश मासा । मास-सम्मिता त्रिंशत्सङ्ख्याका अस्य कर्मसंवत्सरस्य भागा कल्प्या इति शेष । तेषां द्वादशानां माससम्मितानां कर्म-भागानामन्त स्थाना ' तेज '। " तिज निशाने "। (धा. पा. चु. प. ११९) इति धातु । अतिशयेन तीक्ष्ण इन्द्रिय वर्द्धयन् स्वकार्यक्षमनमित्यर्थ । ' य पृष्ठानि ' पृष्ठस्तोत्रसाधनानि रथन्तरादीनि । तैरत्र पृष्ठ्या षडहमुपयन्ति । तेन ' मासश ' मासं मासे संवत्सरस्य तेजसि स्थानमगम् । तदाप्नुवन्तीत्येव प्रतिमास पृष्ठ्याहृतिरुच्यते । अथ कथमिति । त्रयोदशमासस्य यत् । एतद्ध स्मेति । ' गाधप्रतिष्ठा ' (संवत्सराग्नि-सेज स्वयेच्छेति द्रष्टव्यम् ।) सर्वेषामेतेषामत्र वचनात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । १) ॥

तदाहुः कस्मादिति । प्रतिमास पृष्ठ्याभिप्लवौ उपेतव्याविति उक्तम् । तावेव तु अत्र आधियज्ञिकेन आधि-दैविकेन च रूपेण निरूप्येते । ज्योति शब्देनाग्निष्टोम उच्यते । ' उभयत ' अद्यावन्ते च ज्योतिरग्निष्टोमो यस्य मध्य, चत्वार उक्थ्या । एकश्च षोडशी सोऽन्यतोज्योति । कुत एतत्, उत्तरत्रास्य ' उभयतोज्योति '। तादृशाश्चत्वार अभिप्लवा । ' अन्यत ' अन्यतर आदावेव ज्योतिरग्निष्टोमो यस्य अन्ये चत्वार उक्थ्या, ' एकश्च षोडश', स ' अन्यतोज्योति '। कुत एतत् । उत्तरस्य क्षीरकरणात् । नव अग्निमा मासि सम्पद्यन्ते । एकविंशतिरुक्थ्या । एक उक्थ्य षोडशिमानिति । सर्वमिद स्पष्टीकरिष्यते । इमे वै लोका अभि-प्लवा इति । ज्योतिर्गौरायुरित्येत एव तु ये अनुलोमा प्रतिलोमाश्च अभिप्लवा ते त्रिवसामान्यात्लोका इति अभिप्राय । ' ऋतव पृष्ठ्या ' षड्वसामान्यात् ॥ १ ॥

' देवचक्रे '। ' एते ' यौ पृष्ठ्याभिप्लवौ एते देवानां रथचक्रे । कुत एतत् रथचक्रे इति । " दशरात्र

तदाहुः । (स्तु) यत्समऽएव चक्रे भवतोऽथैते विषमाः स्तोमाः कथमस्यैते समाः स्तोमाऽउपेता भवन्तीति यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(स्पृ) पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वीतेति ह स्माह पैङ्ग्यः । (स्तु) तयोः स्तोत्राणि च शस्त्राणि च सञ्चारयेदिति स यत्सञ्चारयति तस्मादिमे प्राणा नाना सन्तऽएकोतयः समानमूतिमनु सञ्चरन्त्यथ यत्र सञ्चारयेत्प्रमायुको यजमानः स्यादेष ह वै प्रमायुको योऽन्धो वा बधिरो वा ॥ ४ ॥

दीक्षितानां पापकं सत्रे कीर्तयति । एते ह्यस्य देवचक्रे शिरसिऽवतः । तस्मादत्र उदिः । पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे ॥ २ ॥

तदाहुः—यत्समे एव चक्रे भवतः । अथैते विषमाः । स्तोमाः । कथमस्यैते समा स्तोमाः । उपेता भवन्तीति । यदेव षडन्यान्यहानि षडन्यानि । तेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

पृष्ठ्याभिप्लवौ तन्त्रे कुर्वीत । इति ह स्माह पैङ्ग्यः । तयोः स्तोत्राणि च शस्त्राणि च सञ्चारयेदिति । स यत्संचारयति । तस्मादिमे प्राणा नाना सन्त एकोतयः समानमूतिमनु सञ्चरन्ति । अथ यत्र संचारयेत् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । एष ह वै प्रमायुकः । योऽन्धो वा बधिरो वा ॥४॥

उद्धि" इति वचनात् । पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते इति । 'पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते' 'यजमानस्य पाप्मानम्' पाप्मा-हन्तव्यम् 'तृहली' इती पाठस्तत्रैव । कथ पुन पृष्ठ्यप्रतिष्ठिते नाम अभिप्लवे नारभ्ये ? पृष्ठ्ये सान तिष्ठते । स च बलवत्तर इत्येतत् एतेन प्रकारेणोपैते च । केनेति च पृष्ठ्यस्य गुरुत्व चति । "अग्निम. सर्वे स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैः गुरुम सामभि स्वर्गं लोकमभ्यृहन्" । तस्मात् पृष्ठ्य इति । ततश्च पृष्ठ्यो महा-वीर्यत्वात् आप्रतिष्ठित इत्येतदभिप्राय पृष्ठ्यप्रतिष्ठितत्व द्रष्टव्यम् । 'दशरात्र उद्धि' दर्शित्वात् ॥ २ ॥

तदाहुः यत्समे एव चक्रे भवतोऽथ विषमा एते स्तोमा इति । इडाभिप्लवयो स्तोमा । पृष्ठ्ये त्रिवृदादय षट्, प्रतिदिनमकैक । अभिप्लवे चत्वार एव त्रिवृदादय । यदेव षडन्यानीति । यद्यपि स्तोमैर्वृत्त भान एते चक्रे । तथापि अह सन्ध्यया समे इत्यर्थ । ततश्च स्तोमसराता अपि ते षट् भवन्तीत्यभिप्राय ॥३॥

'पृष्ठ्याभिप्लवौ' न केवल पृष्ठ्याभिप्लवौ सत्रेष्वेवचत्र इत्युपासीत इति नाई तन्त्रे एते इत्युपासीत नोनते इति । तन्त्रता च का । (यथा सुवर्णदवत पनानक कुरुत् । नत्र वलत्वमन् । ते त भूत वासेदेव । तत्रो-पृष्ठ्याभिप्लवासमाप्तोऽवयो न युज्यते । तत्र सम्यग्नामभूतान् षडहसोऽभिनाडयान् त्रिवृदादस्ते सवाराः । यदोत्तमसर्वे । पूर्वस्मिन् ता इत्यत रूदमनुसरन । स्तोमिन कुर्वात् ।) तदनुसारा पृष्ठ्यादयो नानित्याः सन्तः सन्त समानमभित स्वर्गादुदयसादीननुसञ्चरन्ति ॥ ४ ॥

नवाग्निष्टोमा मासि संपद्यन्ते । नव वै प्राणाः प्राणानेवैष्वेतद्दधाति तथा सर्वमायुर्यन्ति तथो ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्ये) एकविꣳशतिरुक्थ्याः । (०) द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य पञ्चर्तवस्त्रयो लोकास्तद्विꣳशतिरेषऽएवैकविꣳशो यऽ एष तपत्येतामभिसम्पदꣳ सऽ एतया सम्पदा मासि मासि स्वर्गं लोकꣳ रोहति मासशः स्वर्गं लोकꣳ समश्नुतऽ एकविꣳशश्च स्तोमम्बृहतीश्च छन्दः ॥ ६ ॥

(श्च) चतुस्त्रिꣳशदग्निष्टोमा मासि सम्पद्यन्ते । त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳशः सर्वासान्देवतानामाप्त्याऽ एकऽ उक्थ्यः षोडशिमानन्नं वाऽउक्थ्या वीर्यꣳ षोडशी ॥ ७ ॥

(इये) एतेन वै देवाः । (०) वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नुवन्सर्वान्कामानाश्नुवत तथोऽएवैषऽएतेन वीर्येणान्नेन सर्वान्कामानाप्नोति

नवाग्निष्टोमा मासि सपद्यन्ते । नव वै प्राणाः । प्राणानेवैष्वेतद्दधाति । तया सर्वमायुर्यन्ति । तथा उ ह न पुराऽऽयुषोऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति ॥ ५ ॥

एकविंशतिरुक्थ्याः । द्वादश वै मासाः सवत्सरस्य । पञ्चर्तवः । त्रयो लोकाः । तद्विंशतिः । एष एवैकविंशः । य एष तपति एतामभिसपदम् । स एतया सपदा मासि मासि स्वर्गं लोक रोहति । मासशः स्वर्गं लोक समश्नुते । एकविंशं च स्तोम बृहतीं च च्छन्दः ॥ ६ ॥

चतुस्त्रिंशदग्निष्टोमा मासि सपद्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः । सर्वासा देवतानामाप्त्यै । एक उक्थ्यः षोडशिमान् । अन्नं वा उक्थ्यः । वीर्यं षोडशी ॥ ७ ॥

एतेन वै देवा वीर्येणान्नेन सर्वान् कामानाप्नुवन् । सर्वान् कामानाश्नुवत । तथा उ एवैष एतेन

'नवाग्निष्टोमा' श्यग एव मासे भवन्ति चतुर्थाभिप्लवे पृष्ठ्ये षष्ठिनी नवम । 'प्राणानेवैषु' । एतद् एव कुर्वन् आयुर्दधाति ॥ ५ ॥

'एकविंशति' आभिप्लविका षोडश उक्थ्या । षाष्ठ्यः पञ्च । सहषोडशिमानिति चतुस्त्रिंशत् सा एकविंशतिरुक्थ्या । तेषां द्वादशभि स्तोत्रैर्विंशतिरग्निष्टोमो भवति । ॥ । त्रीणि च स्तोत्राणि अतिरिक्तानि तानि पृष्ठैर्भवन्ति । पूर्वै मह चतुस्त्रिंशदग्निष्टोमा मासशः सपद्यते । अपरा एक उक्थ्या षोडशिनोऽभ्यासे भवन्ति । उक्थ्यस्योपरि षोडश्यतिरिक्तो भवतीत्यर्थ । (अन वै उच्छ्रायस्य त्रिंशस्त्वो प्रस १) स्तोत्रशस्त्राणि भवति । (मदमदकरोतिविराट्विराट् इत्यागुमिति श्रुतेर्वीर्यषोडशपर्वाणकर्वीर्यंनद्वानिंद्रो अस्य देवत सोऽपि वीर्यतदीय स्तोत्रम् । सदन्वया षोडशिनोऽन्नस्यस्तदुतद्वीर्यवदित्यभिप्राय ?) 'एतेन वै' वीर्येणान्नेन चेति चशब्दो वक्तव्य ॥६-८॥

सर्व्वान्कामानश्नुते तस्मात्पृष्ठ्याभिप्लवाऽ उपैवेयात्सम्वत्सराय दीक्षितऽ एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

(षु) अथादित्याश्च ह वाऽ अङ्गिरसश्च । (श्रो) उभये प्राजापत्याऽ अस्पर्द्धन्त वयम्पूर्व्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयम्पूर्व्वाऽ इति ॥ ९ ॥

तऽ आदित्याः । (श्र) चतुर्भि स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्रवन्त यदभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अन्वञ्चऽ इवाङ्गिरसः । सर्व्वैः स्तोमैः सर्व्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशन्यदस्पृशँस्तस्मात्पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

(षट्योऽभि) अभिप्लवः षडहः । षडह्न्यहानि भवन्त्यभिप्लवः पञ्चाहः पञ्च ह्यहानि भवन्ति यद्वेव प्रथममहस्तदुत्तममभिप्लवश्चतुरहश्चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदशऽ एकविंशऽ इत्यभिप्लवस्त्र्यहस्त्र्यावृद्धि ज्योतिर्गौरायुरभिप्लवो द्व्यहो द्वे ह्येव सामनी भवतो बृहद्रथन्तरेऽ एवाभिप्लवऽ एकाहऽएकाहस्यो हि स्तोमैस्तायते चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यतियन्ति स सप्तमोऽग्निष्टोमऽ एवमु सप्ताग्निष्टोमाः संपद्यन्ते ॥ १२ ॥

वीर्येणानेन सर्वान् कामानाप्नोति । सर्वान् कामानश्नुते । तस्मात् पृष्ठ्याभिप्लवावुपैवेयात् संवत्सराय दीक्षित एतस्मै कामाय ॥ ८ ॥

अथादित्याश्च ह वा अंगिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धत । वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्व इति ॥ ९ ॥

त आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त । यदभ्यप्लवन्त । तस्मादभिप्लवाः ॥ १० ॥

अन्वंच इवांगिरसः सर्वैः स्तोमैः सर्वैः पृष्ठैर्गुरुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमस्पृशन् । यदस्पृशन् । तस्मात् पृष्ठ्यः ॥ ११ ॥

अभिप्लवः षडहः । षड्ह्यहानि भवन्ति । अभिप्लवः पञ्चाहः । पञ्च ह्यहानि भवन्ति । यद्वेव प्रथममहः । तदुत्तमम् । अभिप्लवश्चतुरहः । चत्वारो हि स्तोमा भवन्ति । त्रिवृत् पञ्चदशः सप्तदश

अथादित्याश्चेति । निर्वचनकण्डिकैषा प्रशस्ता । अनिन्दिता यस्य तस्मात्पृष्ठ्या इति शेष ॥ ९-११ ॥

यद्वेव प्रथममहस्तदुत्तममिति । एक एव सोऽग्निष्टोमः चोदित इत्यभिप्राय । 'चत्वारो हि स्तोमा भवन्तीति' इमामन्तर्भूतस्तोमानस्यामहर्मध्ये चत्वारि सामान्युत्तमानीत्यभिप्राय । त्र्याहेन्द्रि प्रयागान्ता

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः । कौसुरुबिन्दिरुद्दालक ऽ आरुणौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तुᳬं हाचार्य्यः पप्रच्छ कुमार कति ते पिता सम्वत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वा ऽइति होवाच दशाक्षरा विराड्वैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

एकविंश इति । अभिप्लवषडहः । ज्योतिर्गौरायुः । अभिप्लवो द्व्यहः । द्वे ह्येव सामनी भवतः । बृहद्रथन्तरे एव । अभिप्लव ष्डहः । एकाहस्य उ हि स्तोमैस्तायते । चतुर्णामुक्थ्यानां द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राण्यतियन्ति । स सप्तमो ऽग्निष्टोमः । एवमु सप्ताग्निष्टोमाः सम्पद्यन्ते ॥ १२ ॥

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः कौसुरुबिन्दिरुद्दालके आरुणौ ब्रह्मचर्यमुवास । तं हाचार्यः पप्रच्छ । कुमार ! कति ते पिता संवत्सरस्याहान्यमन्यतेति ॥ १३ ॥

दशेति होवाच । दश वा इति होवाच । दशाक्षरा विराट् । वैराजो यज्ञः ॥ १४ ॥

[illegible] । तथा पुनरहामाक्रमभिप्लव इत्यत आह—ज्योतिर्गौरायु ति । [illegible] अभिप्लव इति । द्वे ह्येव सामनी भवत इति । अन्तर्भूतमाम्नायया [illegible] सामयोरामानन्त्यभिप्राय । कथं पुनरभिप्लवे द्वे एव सामनी भवतः । पृष्ठ्यस्थाने नियमोऽत्र, वैकल्पानि भवन्ति । बृहद्रथन्तर एव भवतः । न स्तोत्रान्तरे । 'एकाहस्यो हि स्तोमैः' । (त्रिवृदादिभिस्तायत न [illegible] ।) [illegible] ज्यायः पञ्चस्तोत्राणि द्वादशस्तोत्रकात् अग्निष्टोमात्तु द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणि अतिरिच्यन्ते । स सप्तमोऽग्निष्टोम अभिप्लवे सम्पद्यते । एवं ये अभिप्लवस्योपनिबध्यन्ते । तथा सवत्सरे वक्ष्यते । [illegible] सवत्सरस्य । एवमु इति ॥ १२ ॥

प्रोतिर्ह कौशाम्बेयः इति । 'प्रोति' प्रकृत्यभूयाति 'कौशाम्बेय' कोशाम्बिनिवासी 'कौसुरुबिन्दि' कुसुरुबिन्दस्यापत्यम् । 'उद्दालके' अरुणपुत्रे । 'ब्रह्मचर्यं' चारतुमुषित । किंचित्कालम् । 'तं ह आचार्य पप्रच्छ' तस्यैवात्र वचनं प्रश्नार्थश्चात्र यम 'कुमार !' 'तव' 'पिता' महायाज्ञिक सवत्सरस्य [illegible] कस्य 'अहानि कति मन्यते स्म' उपास्ते स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

दशेति । 'दश वा' दशैवामन्यत मम पितेत्येवमुवाच कुमार । 'दश वै' । स वै एता नेहानि इत्ये [illegible] । कथं पुनरेष [illegible] त्रीणि शतानि सन्ति । [illegible] शतादतिरिच्यैरन्नित्यत आह—दशाक्षरा इति । ([illegible]) विराट् [illegible] । [illegible] दशाहान्यनु गच्छन्ति । प्रायणीयोदयनीयौ [illegible] चतुर्विंशमहान् । पृष्ठ्याभिप्लवौ अभिजिद्विश्वजितौ स्वरसामानि [illegible] । [illegible] । [illegible] परस्परानुप्रवेशात् च । 'समानमेतत् अहर्यत् प्रायणीयोदयनीयौ" इत्यादि । द्वैविध्यं यो यत्र [illegible] ते । तेनाम्नायमनुष्ठाय एतान्यन्तर्गतानि गम्यन्ते इति गम्यते । गोआयुषी तु अभिप्लव एवान्तर्गतौ इत्यभिप्राय । दशरात्रेऽपि [illegible] पृष्ठ्य षडह । सद्भूत एव । ये [illegible] ते परस्तात्त्वन्तर्गता । [illegible] तदग्निष्टोम । (कचित्ता [illegible] सामव सरस्य शोचय वै सद्ध तैव गम्यन्त इत्यभिप्राय ?) ॥ १४ ॥

कति त्वेवेति । नवेति होवाच नव वाऽ इति होवाच नव वै प्राणाः प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । (त्य) अष्टेति होवाचाष्टौ वा ऽइति होवाचाष्टाक्षरा गायत्री गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । सप्तेति होवाच सप्त वाऽइति होवाच सप्त च्छन्दाꣳसि चतुरुत्तराणि च्छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥ (अर्द्धप्रपाठकः ॥ ६६ ॥)

कति त्वेवेति । षडिति होवाच षड्वा ऽइति होवाच षडृतवः सम्वत्सरः सम्वत्सरो यज्ञः समानमेतदहरुभयत्प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । नवेति होवाच । नव वा इति होवाच । नव वै प्राणाः । प्राणैरु यज्ञस्तायते ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । अष्टेति होवाच । अष्टौ वा इति होवाच । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रो यज्ञः ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । सप्तेति होवाच । सप्त वा इति होवाच । सप्त च्छन्दांसि चतुरुत्तराणि । छन्दोभिरु यज्ञस्तायते ॥ १७ ॥

कति त्वेवेति । षडिति होवाच । षड्वा इति होवाच । षड् ऋतवः संवत्सरः । संवत्सरो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् प्रायणीयोदयनीयौ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । (अथेत्थं दशिमश्यदशानममिति मन्यमानः) आचार्यः पुनः पुनः पप्रच्छ कति त्वेवेति । पुनरपि कति नव विना सम्वत्सरस्य अवयवभूतानि अहानि त्वमस्मै स्मेति । 'नवेति होवाच'। 'नवाहानि सम्वत्सरस्य सम पिताऽमन्यतेत्युवाच' कुमारः । 'नव वै इति होवाच'। नव वै सम्वत्सरस्याहानि यथा असौ मन्यते तथैव तत् इति आचार्यः परममनुमेने । नव वै प्राणा इत्युपपत्तिमाचार्य एवाह । स च कति प्राणतत्त्व वाक्यान्यहानि समर्हन्तुमित्युपपत्तिः । अथ यानि पूर्वव्टिकायां दशाहानि गणितानि । तेषां यत् दशमं तदिदानीं वानगन्त्वति ? उच्यते—उदयनीयं प्रायणीये न भवति अतिरात्रत्वादतत्वाचेत्यभिप्रायः । यत नव वक्ष्यति । "समानमेतदहर्यत्प्रायणीयोदयनीयौ" इति । ननु अत्रैव कण्डिकायां अहर्य द्रष्टव्य, तत्रानुपयोगात् । कथमनुपयोग । प्रायणीयोदयनीययोः अनन्यत्वे सति नवाहानीत्युपपद्यते न घटिति । (समाना देक्ष्मिन्नर्निषद्वार्तु दशानां दशमे नानुकम्पिष्याम ।) प्रायणीयोदयनीयावित्यादि ॥ १५ ॥

कति त्वेवेति । "समानमेतदहर्यत्प्रायणीयोदयनीयौ" इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् तयोरैक्ये सति अष्टानि भवन्ति ॥ १६ ॥

कति त्वेवेति । "समानमेतदहः यत्प्रायणीयोदयनीयौ"—इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । तयोरैक्ये सति सप्ताहानि भवन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

कति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच पञ्च वाऽइति होवाच पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरो यज्ञः समानमेतदहर्य्यच्चतुर्विंशᳪँ समहाव्रते ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । चत्वारीति होवाच चत्वारि वाऽइति होवाच चतुष्पादाः पशवः पशवो यज्ञः समानमेतदहर्य्यत्पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच त्रीणि वाऽइति होवाच त्रीणि च्छन्दाᳪँसि त्रयो लोकास्त्रिसवनो यज्ञः समानमेतदहर्य्यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । द्वेऽइति होवाच द्वे वाऽ इति होवाच द्विपाद्वै पुरुषः पुरुषो यज्ञः समानमेतदहर्य्यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । (त्ये) एकमिति होवाचाहरेवेति तदेतदहरहरिति सर्व्वᳪँ संवत्सरᳪँ सैषा संवत्सरस्योपनिषत्स यो हैवमेताᳪँ संवत्सरस्योपनिषदं

कति त्वेवेति । पञ्चेति होवाच । पञ्च वा इति होवाच । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पंचर्तवः संवत्सरस्य । संवत्सरो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् चतुर्विंशमहाव्रते ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । चत्वारीति होवाच । चत्वारि वा इति होवाच । चतुष्पादाः पशवः । पशवो यज्ञः । समानमेतदहः—यत् पृष्ठ्याभिप्लवौ ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । त्रीणीति होवाच । त्रीणि वा इति होवाच । त्रीणि च्छंदांसि । त्रयो लोकाः । त्रिसवनो यज्ञः । समानमेतदहः—यदभिजिद्विश्वजितौ ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । द्वे इति होवाच । द्वे वा इति होवाच । द्विपाद्वै पुरुषः । पुरुषो यज्ञः । समानमेतदहः—यत्स्वरसामानः ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । एकमिति होवाच । अहरेवेति । तदेतदहरहरिति सर्वं संवत्सरम् । सैषा संवत्सर-

---

कति त्वेवेति । " समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ "—इत्येते स्वरसामान इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । तयोर्हि स मुक्तियोरेकत्वे सति पञ्च वा अहानि भवंति ॥ १९ ॥

कति त्वेवेति । अत्राप्येतत् द्रष्टव्यम् । समानमेतदहर्यदभिजित् । कुत ? पूर्वेषा समानानुवचनाना प्रदर्शनार्थत्वात् । एवं सति चतुष्टोपपत्ते ॥ २० ॥

कति त्वेवेति । ' समानमेतदहर्यदभिजिद्विश्वजितौ ' इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवं सति त्रित्वोपपत्ते ॥ २१ ॥

कति त्वेवेति । ' समानमेतदहर्यत् स्वरसामान ' इति चतुर्विंशाभिप्लवौ इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेतद्वित्वोपपत्ते ॥ २२ ॥

कति त्वेवेति । "समानमेतदहर्य प्रायणीयश्चतुर्विंश " इत्येतदत्र द्रष्टव्यम् । एवमेवैकत्वोपपत्ते । (सर्वेषु । तवैतदिष्टमेतेनेति ?) अहरिति प्रत्यासत्तिरनेकत्वमिति वाच्यम् । तदेतदहरहरिति सर्वे संवत्सरमाय वक्ष्यते प्रति-

वेद । हास्माच्छ्रेयाञ्जायते सात्मा भवति सम्वत्सरो भवति सम्वत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ २३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-६ ॥ (२. २.) ॥

स वाऽ एष सम्वत्सरो बृहतीमभिसम्पन्नः । (न्नो) द्वावास्यैतामहाऽँ षडहौ द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ गोऽआयुषी दशरात्रस्तत्षट्त्रिँशत्षट्त्रिँशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथोऽ एवैषऽ एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तमेवैतेनैवम्विदवरुन्धे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विँशमहः । (दे) दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वाऽभिप्लवात्पृष्ठ्यो निर्मितः पृष्ठ्यादभिजिदभिजितः स्वरसामानः स्वर-

---

स्योपनिषत् । स यो हैवमेतां संवत्सरस्योपनिषदं वेद । आ हास्मात् श्रेयान् जायते । सात्मा भवति । संवत्सरो भवति । संवत्सरो भूत्वा देवानप्येति ॥ २३ ॥

स वा एष संवत्सरो बृहतीमभिसंपन्नः । द्वावास्यैतामहां षडहौ । द्वौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । गोआयुषी । दशरात्रः । तत् षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽयतंत । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवन् । तथा उ एवैष एतद् बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोति । अथ यो बृहत्यां कामः । तमेवैतेनैवम्विदवरुंधे ॥ १ ॥

यद्वै चतुर्विंशमहः । दशरात्रस्य वै तत्सप्तमं वा नवमं वा । अभिप्लवात् पृष्ठ्यो निर्मितः । पृष्ठ्यादभिजित् । अभिजितः स्वरसामानः । स्वरसामभ्यो विषुवान् । विषुवतः स्वरसामानः ।

यदितीति प्रश्नमिहारैकमाह—एव चात्र प्रायणीयेऽतिरात्रे संवत्सर उपसद्यत । तथा च—" यदेवादः प्राय-णीयेऽतिरात्रमुपयन्ति " इत्येतद्दर्शयिष्यति । ' सैषा संवत्सरस्योपनिषत् ' । सक्षिप्ता सा एषा दशरात्रपृष्ठ्य-त्रिरात्रादिः संवत्सरस्योपनिषत् । उप समीपे प्रमाया सर्वं नियत सीदत्यनयेत्युपनिषत् । सक्षिप्त. संवत्सरस्य प्रतिरूपमित्यर्थ. । आजायते एवास्मात् श्रेयान् पुत्र । स्वस्य च सात्मा भवति । अहमात्मना स्थिरेण देवेनेरितात्मा: । संवत्सरः सन् देवानां सेन्द्रियाधिष्ठाता भूत्वा देवानाप्नोति ॥ २२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । २ ॥

' स वा एष. ' । एष एव संवत्सर. संवत्सरदिवसनभिमत. श्रुयुक्त कर्मराशि बृहतीच्छन्दोऽभिनिपन्नः यावन्ति बृहतीषु कश्चु अक्षराणि तावन्ति अहानि सावनानि उपाप्नोतीति शेष । बृहत्या अतो व्याप्तिरिति सर्वं । कथं बृहतीमभिसंपन्न इत्याह—' द्वौ आस्यैतामहां षडहौ ' यान्यहानि द्वावभिप्लवदशरात्रगोआयुषि

समभ्यो विषुवान्विषुवतः स्वरसामानः स्वरसामभ्यो विश्वजिद्विश्वजितः पृष्ठ्यः पृष्ठ्यादभिप्लवोऽभिप्लवाद्गोऽआयुषी गोऽआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

(ओऽथै) अथैतदुदगार्स्यत् । (यु) यन्महाव्रतं पञ्चविंशस्तोम् इत्येतस्य स्तोमो भवति नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मान्न द्वाभ्यान्न स्तोत्रियया स्तोमः ॥ ३ ॥

(मोऽभि) अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम्पुत्रा वाऽअभिप्लवः पिता पृष्ठ्यस्तस्मात्पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्वमुपयन्त्यभिप्लवमुत्तरन्तस्मादुत्तर-

---

स्वरसामभ्यो विश्वजित् । विश्वजित पृष्ठ्य. । पृष्ठ्यादभिप्लवः । अभिप्लवाद् गोआयुषी । गोआयुर्भ्यां दशरात्रः ॥ २ ॥

अथैतदुदगार्स्यत्, यन्महाव्रतम् । पञ्चविंश ह्येतस्य स्तोमो भवति । नाक्षराच्छन्दो व्येत्येकस्मात् । न द्वाभ्याम् । न स्तोत्रियया स्तोम. ॥ ३ ॥

अभिप्लव पूर्वं पुरस्तात् विषुवत उपयन्ति । पृष्ठ्यमुत्तरम् । पुत्रा वा अभिप्लवः । पिता पृष्ठ्यः । तस्मात् पूर्ववयसे पुत्राः पितरमुपजीवन्ति । पृष्ठ्यमुपरिष्टात् विषुवतः पूर्वमुपयन्ति । अभिप्लवमुत्तरम् ।

त्यु । नास्ता पञ्चविंशदस्य वृत्तान्याचक्षते । (आप्लुवन्ते क्रियन्त मनाग्णोऽस्य । शभङ्गाम हादस । ?) आकण्ठमपयान स्वर्गं लोकमुपयन्ति न प्रदेशान्तर आवनन इत्यर्थं । एतया द्वौ पन्हौ द्वादशाहानामर्थं । प्रायणीयोदयनीयौ अतिदिशति विषुवन्तं महाव्रतानान्यक पन्ह । स्वरसामानि नितान । चतुर्विंशो दशरात्रश्च स्वरसामानुमाना । (मनमात्मानिरवस्थति ?) नतश्च न द्वादशाहनामहा पञ्चाहाविषुवन्ता । अनया 'बृहत्या' 'वै देवा ' स्वर्गं लोक निमिन्त स्वगायमित्यर्थं । 'अयनेन ' प्रयन्त बृहतन्त । अनया बृहत्या आनुवन्त स्वगम् । अथ यो बृहत्यां द्वादशमासानाश्चतुर्विंशनिरुद्धमासा इत्यवमासिका । समस्तमेव न बृहतामप् ज्ञेन संवत्सरेण एवमुपास्महेऽभिवद ' स्वाहरोति । द्वि चतुर्विंशमपि अह अस्ति । ता ह न द्वादशाहनामहा षडहा इत्युच्यते । कथ वा बृ०तामभिसम्पन्न इति अत आह—यद्वै चतुर्विंशमहरिति । दशरात्रस्य पर्यन्तम् । तत्र प्रतिवद्धनाऽस्यन् । तन च बृहती एव प्रतिवद्धस्य । अभिप्लवपृष्ठ्यौ तिष्ठत (इत्यादिभिः आग्नेयमिक ?) अतःप्रानिरात्रस्यानयोः सन्तापवाहानि पृष्ठ्याभिप्लवप्रतिवद्धया तिष्ठन्त्यादिति महाव्रतमत नद्वैयमार्थ्येत् अतमनिति दशनम् । पञ्चविंशो ह्येतस्य महाव्रतस्य स्तोमो भवति । नान्य कस्यचित् । तनश्च स्तोमसामान्यऽपि सेन तत् व्यविदत्नभवनायभिप्राय । नाक्षराच्छन्दो व्येतीति । (तस्याप्यनन्तरविचन यदापि तस्य ये भवितु स्तामस्तथापि तयोरत्र निगदहानि वाच्यासाम्यादन्यानमया तत्काम्स्तोत्रियया द्वाभ्या स्तोमो विग्रात यथा छन्द एकस्मात् द्वाभ्यामयाद्यमति । नतश्चाभिप्लवनैव प्रकृतिभूतेन अतिरात्रान् तदभिप्लुरित भवन्ति दर्शयति ?) ॥ १–३ ॥

अभिप्लव पूर्वमिति । पूर्वं षडुपु मासषु अभिप्लव पृष्ठ्यान् पूर्वं विराजमनुपप्य इत्येतत् । अत्रापि पिता

वयसे पुत्रान्पित्रोपजीवत्युप ह वाऽ एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्त्युपो-त्तरवयसे पुत्राञ्जीवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ४ ॥

तदाहुः । (र्घु) यच्चतुर्विंशमहरुपेत्य प्रेयात्कथमनागूर्ती भवतीति यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(त्रु) तदाहुः । (र्घ) यद्द्वादशमासाः सम्वत्सरस्याथैतदहरत्येति यद्वैषुवतमवरेषामेता ३ त्परेषा ३ मित्यवरेषाञ्चैव परेषाञ्चेति ह ब्रूयादात्मा वै सम्वत्सरस्य विषुवानङ्गानि मासा यत्र वा ऽआत्मा तदङ्गानि यत्रोऽअङ्गानि तदात्मा न वाऽ आत्माऽङ्गान्यतिरिच्यते नात्मानमङ्गान्यतिरिच्यन्तऽएवमु हैतदवरेषाञ्चैव परेषाञ्च भवति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ ह वाऽ एष महासुपर्णऽएव यत्संवत्सरः । (स्तु) तस्य यान्पुरस्ताद्विषुवतः षण्मासानुपयन्ति सोऽन्यतरः पक्षोऽथ यान्षडुपरिष्टात्सोऽन्यतरऽआत्मा विषुवान्यत्र वाऽआत्मा तत्पक्षौ यत्र वा पक्षौ तदात्मा न वाऽ आत्मा पक्षावतिरिच्यते नात्मानम्पक्षावतिरिच्येतेऽएवमु हैतदवरेषाञ्चैव परेषाञ्च भवति ॥ ७ ॥

तस्मादुत्तरवयसे पुत्रान् पित्रोपजीवति । उप ह वा एनं पूर्ववयसे पुत्रा जीवन्ति । उपोत्तरवयसे पुत्रान् जीवति । य एवमेतद्वेद ॥ ४ ॥

तदाहुः—यच्चतुर्विंशमहरुपेत्य प्रेयात् । कथमनागूर्ती भवतीति । यदेवादः प्रायणीयमतिरात्रमुपयन्ति । तेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत् द्वादश मासाः संवत्सरस्य । अथतदहरत्येति । यत् वैषुवतम् । अवरेषामेता ३ त् परेषा ३ मिति । अवरेषा चैव परेषा चेति ह ब्रूयात् । आत्मा वै संवत्सरस्य विषुवान् । अंगानि मासाः । यत्र वा आत्मा तदंगानि । यत्रो अंगानि तदात्मा । न वा आत्मा अंगान्यतिरिच्यते । नात्मानमंगान्यतिरिच्यन्ते । एवमु हैतत् अवरेषा चैव परेषा च भवति ॥ ६ ॥

अथ ह वा एष महासुपर्ण एव । यत् संवत्सरः । तस्य यान् पुरस्तात् विषुवतः षण्मासानुपयन्ति । सः अन्यतरः पक्षः । अथ यान् षडुपरिष्टात् सः अन्यतरः । आत्मा विषुवान् । यत्र वा

पुरस्तर्न सयुक्तमुच्यते । तदाह—यदेवादः प्रायणीयमिति । प्रायणीय एवातिरात्र सर्वसंवत्सरमप्यादित "कति त्वेवैतेकमिति होवाच" इत्यत्राभिप्राय । तदाहुर्यत् पुरुषविधस्य विषुवान् शरीरलवणोदकबन्धांगभूतेषु द्वेषंदेषु मसेषु अनग्नानेव पृथगुच्यते । पूर्वोदितप्रहगाभ्यां च गृह्यते । इत्येतदुकण्डिकाद्वयेन निद-

तदाहुः । (स्थं) यत्पुरस्ताद्विषुवत ऽऊर्ध्वान्त्स्तोमान्षण्मासानुपयन्ति पश्चाद्विषुवत आवृत्तान्कथमस्यैत ऽऊर्ध्वाः स्तोमा ऽउपेता भवन्तीति यमेवामुमूर्ध्वस्तोमन्दशरात्रमुपयन्ति तेनेति ब्रूयाद्देवेभ्यो ह वै महाव्रतन्न तस्थे कथन्न ऊर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागादावृत्तैरिममिति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽऊचुः । (द) उप तु यज्ञक्रतुं जानीत यऽऊर्ध्वस्तोमो येनेदमाप्नवामेति त ऽएतमूर्ध्वस्तोमन्दशरात्रमपश्यन्त्सम्वत्सरविधन्तस्य यः पृष्ठ्यः षडहऽ ऋतवः स ऽइम लोकाश्छन्दोमाः सम्वत्सरो दशममहस्तेनैनदाप्नुवंस्तदभ्यो ऽतिष्ठत तिष्ठते ह वा ऽअस्मै महाव्रतं य ऽएवमेतद्वेद ॥ ९ ॥

(धा) अथ वा ऽअतोऽह्नामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवं पृष्ठ्येन परम्पृष्ठ्यमभिजिता विश्वजितꣳ स्वरसामभिः परान्त्स्वर-

---

आत्मा तत्पक्षौ । यत्र वा पक्षौ तत्रात्मा । न वा आत्मा पक्षावतिरिच्यते । नात्मानं पक्षावतिरिच्येते । एवमु हैं तत् । अन्यथा चैव पेशा च भवति ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत् पुरस्तात् विषुवत ऊर्ध्वान् स्तोमान् षण्मासानुपयन्ति । पश्चाद्विषुवत आवृत्तान् । कथमस्यैते ऊर्ध्वाः स्तोमा उपेता भवन्तीति । यमेवामुमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमुपयन्ति । तेनेति ब्रूयात् । देवेभ्यो ह वै महाव्रतं न तस्थे । कथमूर्ध्वैः स्तोमैर्विषुवन्तमुपागात । आवृत्तैरिममिति ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । उप त यज्ञक्रतुं जानीत । य ऊर्ध्वस्तोमः । येनेदमाप्नवामेति । त एतमूर्ध्वस्तोमं दशरात्रमपश्यन् सम्वत्सरविधम् तस्य यः पृष्ठ्यः षडहः । ऋतवः सः । इमे लोकाश्छन्दोमाः । सम्वत्सरो दशममहः । तेनैनदाप्नुवन् । तदभ्यो ऽतिष्ठत । तिष्ठते ह वा अस्मै महाव्रतम् । य एवमेतद्वेद ॥ ९ ॥

अथ वा अतोऽह्नामभ्यारोहः । प्रायणीयेनातिरात्रेणोदयनीयमतिरात्रमभ्यारोहन्ति । चतुर्विंशेन महाव्रतम् । अभिप्लवेन परमभिप्लवम् । पृष्ठ्येन परं पृष्ठ्यम् । अभिजिता विश्वजितम् । स्वर-

---

न्यते । तदाहुः—पूर्वेषु षट्सु मासेषु त्रिविधा ये स्तोमाः प्रातःकाले सु ऊर्ध्वा भवन्ति । (उत्तरेषु त्रयस्त्रिंशादस्तुरवा अर्वाञ्च एव ?) । दशरात्रे ऊर्ध्वा एव । नैरन्तर्येणेति । ऊर्ध्वा एवोपासनीया इत्येतदनुपपन्नमिति अन्वयं प्रदर्शयते । तन्महाव्रतमभ्यसेदेव । 'एभ्योऽतिष्ठत' तस्मादावृत्तादामानं प्रकाशितवत् । प्रकाशते तिष्ठतेरात्मनेपदम् ॥ ४—९ ॥

" १२ वां " अत ऊर्ध्वं अह्ना अभ्यारोहो पादस्येनादर्शिष्यत इति दोषः । प्रायणीयेनातिरात्रेण उदयनीय-

साम्नोऽथैतदुहरनभ्यारूढं यद्वैषुवतमभि ह वै श्रेयाꣳसꣳ रोहति
नैनम्पापीयानभ्यारोहति यऽ एवमेतद्वेद ॥ १० ॥

(दा) अथ वाऽअतोऽह्नान्निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विꣳ-
शायाह्ने निवहति चतुर्विꣳशमहरभिप्लवायाऽभिप्लवः पृष्ठ्याय पृष्ठ्यो-
ऽभिजितेऽभिजित्स्वरसामभ्यः स्वरसामानो विषुवते विषुवान्त्स्वर-
सामभ्यः स्वरसामानो विश्वजिते विश्वजित्पृष्ठ्याय पृष्ठ्योऽभिप्लवाया-
भिप्लवो गोऽआयुर्भ्यां गोऽआयुषी दशरात्राय दशरात्रो महाव्रताय
महाव्रतमुदयनीयायातिरात्रायोदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय
प्रतिष्ठायाऽअन्नाद्याय ॥ ११ ॥

तानि वाऽ एतानि । यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि तानि शतꣳ शतꣳ
रथाह्न्यान्यन्तरेण तानि ये विद्वाꣳसऽउपयन्ति यथाऽऽरण्यान्यां मुग्धाꣳ-
श्चरतोऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाꣳसि सचेरन्नेवꣳ हैवैना-
नशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षाꣳसि सचन्तेऽथ ये विद्वाꣳसो

सामभिः परान् स्वरसाम्नः । अथैतदहरनभ्यारूढम् । यत् वैषुवतम् । अभि ह वै श्रेयांसं रोहति ।
नैनं पापीयानभ्यारोहति । य एवमेतद्वेद ॥ १० ॥

अथ वा अतोऽह्नां निवाहः । प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशायाह्ने निवहति । चतुर्विंशमहरभिप्ल-
वाय । अभिप्लवः पृष्ठ्याय । पृष्ठ्योऽभिजिते । अभिजित् स्वरसामभ्यः । स्वरसामानो विषुवते ।
विषुवान् स्वरसामभ्यः । स्वरसामानो विश्वजिते । विश्वजित् पृष्ठ्याय । पृष्ठ्योऽभिप्लवाय अभि-
प्लवो गोआयुर्भ्याम् । गोआयुषी दशरात्राय । दशरात्रो महाव्रताय । महाव्रतमुदयनीयायाति-
रात्राय । उदयनीयोऽतिरात्रः स्वर्गाय लोकाय प्रतिष्ठायै अन्नाद्याय ॥ ११ ॥

तानि वा एतानि यज्ञारण्यानि यज्ञकृन्तत्राणि । तानि शतं शतं रथाह्न्यानि । अंतरेण तानि
ये विद्वांस उपयन्ति । यथाऽऽरण्यान्यां मुग्धाँश्चरतोऽशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि सचे-

---

यथा प्रवाहात्प्रवाहमभयादभयमेवꣳ हैव ते देवतायै देवतामुपसंयन्ति ते स्वस्ति स्वर्गं लोकꣳ समश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः । कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि कत्यर्वाञ्चीति स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति तानि पराञ्च्यथ यानि पुनः पुनस्तान्यर्वाञ्चि चार्वाञ्चीति ह त्वेवैनान्युपासीत षडहयोर्ह्यावृत्तिमन्वावर्त्तन्ते ॥ १३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२-१-७ ॥ (२. ३.) ॥

पुरुषो वै सम्वत्सरः । (स्तु) तस्य प्राणऽएव प्रायणीयोऽतिरात्रः प्राणेन हि प्रयन्ति वागेवारम्भणीयमहर्वाचा ह्यारभन्ते यद्यदारभन्ते ॥१॥

(न्तेऽय) अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रथममहस्तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यंदिनꣳ सवनमिदन्तृतीय-सवनङ्गायत्र्याऽआयतने तस्मादियमासाꣳ ह्रसिष्ठा ॥ २ ॥

रन् । एवं हैवैनानशनाया वा पिपासा वा पाप्मानो रक्षांसि सचंते । अथ ये विद्वांसो यथा प्रवाहात्प्रवाह अभयादभयम् । एवं हैव ते देवतायै देवतामुपसंयन्ति । ते स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुवते ॥ १२ ॥

तदाहुः-कति संवत्सरस्याहानि पराञ्चि । कत्यर्वाचीति । स यानि सकृत्सकृदुपयन्ति । तानि पराचि । अथ यानि पुनः पुनः । तान्यर्वाचि अर्वाचि इति ह त्वेवैनान्युपासीत । षडहयोर्हि आवृत्तिमन्वावर्तते ॥ १३ ॥

गवामयनीयसंवत्सरस्य पुरुषविधोपासनम् ।

पुरुषो वै संवत्सरः । तस्य प्राण एव प्रायणीयोऽतिरात्रः । प्राणेन हि प्रयन्ति । वागेवारंभणीय-महः । वाचा ह्यारभन्ते । यद्यदारभन्ते ॥ १ ॥

अयमेव दक्षिणो हस्तोऽभिप्लवः षडहः । तस्येदमेव प्रथममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यंदिनं सवनम् । इद तृतीयसवनम् । गायत्र्या आयतने । तस्मादियमासां ह्रसिष्ठा ॥ २ ॥

अविदुषां कृतत्राणि । तानि तु विभ्रेयजिज्ञासामुपास्का उपसयन्ति एतान् । तस्मात् आरण्यात् महति आरण्ये कांश्चिचरत । अशनाया बुभुक्षा पिपासा वा । पाप्मानश्च पातनीया । रक्षांसि सचेरन् । एव अशनाया वा पिपासा पाप्मानो रक्षांसि सचते । अथ ये विद्वाम उपसयन्तीत्यादि प्रसवन् ॥ १२ ॥

तदाह -'स यानि सकृत्सकृदुपयति ' । प्रायणीयचतुर्विंशाभिजिद्विश्वजिच्छन्दोमाऽविवाक्यमहाव्रतो-दयनीयानि पुन पुनरावृत्ताणि ' अर्वाञ्चि ' आवृत्तिधर्मकाणीति प्रायणीयादीन्यप्युपासीत । कथम् षडहयोर्हि । आवृत्तिमनु षडहावृत्त्यैव तान्यप्यावर्तंते । मन साम्यन तदभिनिर्माणत्वेन च तदन्तर्भावादि-यथाभिप्राय ॥ १३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये

तृतीय ब्राह्मणम् ॥ (१२ । २ । ३) ॥

' पुरुषो वै ' । पुरुष ' संवत्सर ' उपास्य इति शेष । गायत्र्येवेदंप्रयाभिका । ' आरम्भणीय ' आर-

(ष्टेड्) इडमेव द्वितीयमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनᳫं सवनमिदन्तृतीयसवनन्त्रिष्टुभऽआयतने तस्मादियमस्यै व्वर्षीयसी ॥ ३ ॥

(मीद्) इडमेव तृतीयमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनᳫं सवनमिदन्तृतीयसवनं जगत्याऽ आयतने तस्मादियमासाम्वर्षिष्ठा ॥ ४ ॥

(ष्टेड्) इडमेव चतुर्थमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनᳫं सवनमिदन्तृतीयसवनम्विराजऽ आयतनेऽन्नम्वै व्विराडतस्मादियमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥

(मेड्) इडमेव पञ्चममहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनᳫं सवनमिदन्तृतीयसवनम्पङ्क्तेरायतने पृथुरिव वै पङ्क्तिस्तस्मादियमासाम्प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥

(ऽ) इडमेव षष्ठमहः । (स्तु) तस्येदमेव प्रातःसवनमिदम्माध्यन्दिनᳫं सवनमिदन्तृतीयसवनमतिच्छन्दसऽआयतने तस्मादियमासा-

---

इदमेव द्वितीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । त्रिष्टुभ आयतने । तस्मादियमस्यै वर्षीयसी ॥ ३ ॥

इदमेव तृतीयमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । जगत्या आयतने । तस्मादियमासां वर्षिष्ठा ॥ ४ ॥

इदमेव चतुर्थमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । विराज आयतने । अन्नं वै विराट् । तस्मादियमासामन्नादितमा ॥ ५ ॥

इदमेव पंचममहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । पंक्तेरायतने । पृथुरिव वै पंक्तिः । तस्मादियमासां प्रथिष्ठः ॥ ६ ॥

इदमेव षष्ठमहः । तस्येदमेव प्रातःसवनम् । इदं माध्यन्दिनं सवनम् । इदं तृतीयसवनम् । अति

म्वर्षिष्ठो गायत्रमेतदहर्भवति तस्मादिदम्फलकथ्ठ्ँ हसिष्ठथ्ठ्ँ सऽइतो-ऽभिप्लवः षडहः सऽ इतः स इतः सऽ इतऽ आत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥

(ऽ) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैङ्ग्यः । प्लवन्तऽ इव वाऽ अभिप्लवास्तिष्ठतीव पृष्ठ्यऽ इति प्लवतऽइव ह्ययमङ्गैस्तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥

शिरऽएवास्य त्रिवृत् । (त्र) तस्मात्तत्त्रिविधं भवति त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥

(प्को) ग्रीवाः पञ्चदशः । (श्रु) चतुर्दश वाऽएतासाङ्करूकराणि वीर्य्यम्पञ्चदशन्तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारथ्ठ्ँ हरति तस्माद्ग्रीवाः पञ्चदशः ॥ १० ॥

(ऽ) उरः सप्तदशः । (शाऽप्ता) अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्यऽउरः सप्तदशन्तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥

च्छंदस आयतने । तस्मादयमासां वर्षिष्ठः । गायत्रमेतदहर्भवति । तस्मादिदं फलकं ह्रसिष्ठम् । स इतोऽभिप्लवः षडहः । स इतः । स इतः । स इत आत्मा पृष्ठ्यः ॥ ७ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह पैग्यः । प्लवन्त इव वा अभिप्लवाः । तिष्ठतीव पृष्ठ्य इति । प्लवत इव ह्ययमंगैः । तिष्ठतीवात्मनेति ॥ ८ ॥

शिर एवास्य त्रिवृत् । तस्मात्तत् त्रिविधं भवति । त्वगस्थि मस्तिष्कः ॥ ९ ॥

ग्रीवाः पंचदशः । चतुर्दश वा एतासां करूकराणि । वीर्यं पंचदशम् । तस्मादेताभिरण्वीभिः सतीभिर्गुरुं भारं हरति । तस्मात् ग्रीवाः पंचदशः ॥ १० ॥

उरः सप्तदशः । अष्टावन्ये जत्रवोऽष्टावन्ये । उरः सप्तदशम् । तस्मादुरः सप्तदशः ॥ ११ ॥

वृद्धतम । यस्मात् 'गायत्र्या' गायत्रीच्छन्दस्कमेतत् षष्ठमहर्भवति । तस्मादिदं फलकं त्रयाणां बाहुपर्वणां ह्रस्वतमम् । स इतरास्थ्योऽपि दृश्यते । (इत एवमत्र प्रथमस्यात्मभि ?) । स हि दक्षिणो हस्तोऽभिप्लव षडहः । स इतो दक्षिण ऊरू स इत सव्य ऊरू । स इत (इत्युपात्या याहस्थाप्यादिमन ?) आत्मा शरीर पृष्ठ्य ॥ १ ७ ॥

'एतद्ध स्म' । एतदभिप्लवस्य च पृष्ठ्यस्य च । विद्वान् मतत्त्ववाददर्शी पिंगपुत्र उक्तवान् । प्लवन्त इव वा अभिप्लवा तिष्ठतीव पृष्ठ्य । मद्भूत् प्रयोगादेव नानाप्रकारमिवैव साम्यसाधनानि सामानि च कल्पित । पुनर्नाम स्तोत्रेष्वपि कल्पितत्वात् पुनश्चोत्तरस्मिन्नपि प्राक् च प्रतिमास तत्प्रार्थ च वक्ष्यति । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । न इति चलति हस्त पुरुषोऽंगैरोऽभिप्लवादिभिस्तिष्ठति । शरीरस्यांगाङ्गेभ्यः ऽऽत्मन स्थिरत्वात् ॥ ८ ॥

'शिर एव' तस्यैव पृष्ठ्यस्य यानि अहानि त्रिवृदादीनि शिरआदित्वेन विभजति षड्भि कण्डिकाभि. । 'करूकराणि' अन्वर्थं नतानि पदानि । (एतनमेव द्वितीयादियस्तञ्जमादीना तवगाहित्योवाच ?) । 'गायत्र्या

(ऽ) उदरमेकविꣳशः । (शो) विꣳशतिर्वाऽ अन्तरुदरे कुन्तापान्युदरमेकविꣳशन्तस्मादुदरमेकविꣳशः ॥ १२ ॥

पार्श्वे त्रिणवः । (त्र) त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः पार्श्वे त्रिणवं तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३ ॥

(त्रीऽनू) अनूकं त्रयस्त्रिꣳशः । (शं) द्वात्रिꣳशद्वाऽ एतस्य करूकराण्यनूकं त्रयस्त्रिꣳशन्तस्मादनूकं त्रयस्त्रिꣳशः ॥ १४ ॥

(शोऽयु) अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् । (श्रु) यदिदमक्ष्णः शुक्लꣳ स प्रथमः स्वरसामा यत्कृष्णꣳ स द्वितीयो यन्मण्डलꣳ स तृतीयो नासिके विषुवान्यदिदमक्ष्णो मण्डलꣳ स प्रथमोऽर्वाक्सामा यत्कृष्णꣳ स द्वितीयो यच्छुक्लꣳ स तृतीयः ॥ १५ ॥

(योऽयु) अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । (द) उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ यावेतावाञ्चौ प्राणौ ते गोऽआयुषीऽअङ्गानि दशरात्रो मुखम्महाव्रतमुदानऽएवोदयनीयोऽतिरात्रऽ उदानेन ह्युद्यन्ति सऽएष सम्वत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ सम्वत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितम्वेद प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिँल्लोकेऽमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–८ ॥ (२. ४.) ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । २ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ६५ ॥

उदरमेकविंशः । विंशतिर्वा अंतरुदरे कुंतापानि । उदरमेकविंशम् । तस्मादुदरमेकविंशः ॥१२॥

पार्श्वे त्रिणवः । त्रयोदशान्याः पर्शवस्त्रयोदशान्याः । पार्श्वे त्रिणवे । तस्मात्पार्श्वे त्रिणवः ॥ १३॥

अनूकं त्रयस्त्रिंशः । द्वात्रिंशद्वा एतस्य करूकराणि । अनूकं त्रयस्त्रिंशम् । तस्मादनूकं त्रयस्त्रिंशः ॥ १४ ॥

अयमेव दक्षिणः कर्णोऽभिजित् । यदिदमक्ष्णः शुक्लम् । ' प्रथमः स्वरसामा । यत् कृष्णं, स द्वितीयः । यन्मंडलं, स तृतीयः । नासिके विषुवान् । यदिदमक्ष्णो मंडलम् । स प्रथमोऽर्वाक्सामा । यत् कृष्णं, स द्वितीयः । यत् शुक्लं, स तृतीयः ॥ १५ ॥

अयमेवोत्तरः कर्णो विश्वजित् । उक्तौ पृष्ठ्याभिप्लवौ । यावेतावाञ्चौ प्राणौ, ते गोआयुषी ।

मलम्बे ' प्रथमे स्थाने इदं प्रथमम्ङ्गुलिरिति । इदमेव नासिका यत् । द्वितीयमङ्गु । इयमनामिका मध्या. कनिष्ठिका न गृह्यते । इयमेव मध्यमा तृतीयमङ्गु । इयं मध्यमा अन्यासामङ्गुलीनां मध्यमा । इयमेव प्रदेशिनी

अंगानि दशरात्रः । मुखं महाव्रतम् । उदान एवोदयनीयोऽतिरात्रः । उदानेन ह्युदयति । स एष संवत्सरोऽध्यात्मं प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं संवत्सरमध्यात्मं प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिन् लोके, अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ १६ ॥

चतुर्थमह । इयं प्रदेशिनी आसामङ्गुलीनां अतिशयेनाच्छादितमा प्रायेण हस्तर्थेनाश्नमदन्ति । तदेव त्वगी- कृत्याच्छादितमत्रनुच्यते । इदमेवाङ्गुष्ठ आसामङ्गुलीनां पृथुतमं । इदमेव बृहे पृथुत्वमाह—तस्येदमेव पाणि फलक प्रातःसवन (इदमरनिमकनिष्ठिकस्थानि वीर्यशक्तिजत्रव । इत्यस्यथीनि कृत्वाप्यभियतद्दादीनि सामानि कल्पितानि नोत्तयन्तीति कृत्वा यानि ।)॥ ८–१६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
द्वितीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ४ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पिता कनकवेदिकाम् ।
दानार्थास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीय- शतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२–२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च नवमं ब्राह्मणम् ।

यद्वालाके । (क॰ २१) इदन्त्रिवृदेति सर्वमन्योऽन्यमभिसम्पद्यमानम् ।
कथꣳ स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यन्नातिरिच्यन्तऽ एते ॥ १ ॥
यदूर्ध्वाः स्तोमाऽअनुयन्ति । यज्ञमभ्यावर्त्य सामभिः कल्पमानाः ।
कथꣳ स्वित्त पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
प्रायणीयोऽतिरात्रः । (अ) चतुर्विꣳशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्यऽ
इत्येते । कथꣳ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
अभिजिता स्वरसामानः । (नोऽभि॰) अभिक्लृप्ताऽउभयतो विषु
वन्तमुपयन्ति । कथꣳ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो
भवन्ति ॥ ४ ॥

" यद्बालाके त्रिवृदेति सर्वमन्योन्यमभिसंपद्यमानम् ।
कथं स्विद्यज्ञः पुरुषः प्रजापतिरन्योऽन्यं नातिरिच्यन्त एते ॥ १ ॥
यदूर्ध्वाः स्तोमा अनुयन्ति यज्ञमभ्यावर्त सामभिः कल्पमानाः ।
कथ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ २ ॥
प्रायणीयोऽतिरात्रश्चतुर्विंशमहश्चत्वारोऽभिप्लवाः पृष्ठ्य इत्येते ।
कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ३ ॥
अभिजिता स्वरसामानोऽभिक्लृप्ता उभयतो विषुवन्तमुपयन्ति ।
कथं स्वित्त पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति ॥ ४ ॥

त्रिवृत्प्रायाः । सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिꣳशान्ताश्चतुरुत्तरेण । कथꣳ स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथम्प्राणैः सयुजो भवन्तीति ॥ ५ ॥

शिरस्त्रि _ त् । (त्प) पञ्चदशोऽस्य ग्रीवाऽउरऽ आहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् । एकविꣳशमुदरङ्कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शूस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥

अभिप्लवाऽ उभयतोऽस्य बाहू । पृष्ठ्यम्पृष्ठ्यऽ इति धीरा व्वदन्ति । अनूकमस्य चतुरुत्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥

कर्णावस्याभिजिद्विश्वजिच्च । (च्चा) अस्या बाहुः स्वरसामाभिक्लृप्तं । नस्यम्प्राणम्विषुवन्तमाहुर्गोऽआयुषी प्राणावेतावर्वाञ्चौ ॥ ८ ॥

अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुः । (र्मु) मुखम्महाव्व्रतꣳ सम्वत्सरे

त्रिवृत्प्रायः सप्तदशाभिक्लृप्तास्त्रयस्त्रिंशान्ताश्चतुरुत्तरेण ।
कथं स्वित्ते पुरुषमाविशन्ति कथं प्राणैः सयुजो भवन्ति "—इति ॥ ५ ॥
" शिरस्त्रिवृत पंचदशोऽस्य ग्रीवा उर आहुः सप्तदशाभिक्लृप्तम् ।
एकविंशमुदरं कल्पयन्ति पार्श्वे पर्शूस्त्रिणवेनाभिक्लृप्ते ॥ ६ ॥
अभिप्लवा उभयतोऽस्य बाहू पृष्ठ्यं पृष्ठ्य इति धीरा वदन्ति ।
अनूकमस्य चतुरुत्तरेण संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ॥ ७ ॥
कर्णावस्याभिजिद्विश्वजिच्चास्या बाहुः स्वरसामाऽभिक्लृप्ते ।
नस्यं प्राणं विषुवन्तमाहुर्गोआयुषी प्राणावेतावर्वाञ्चौ ॥ ८ ॥
अङ्गान्यस्य दशरात्रमाहुर्मुखं महाव्रतं संवत्सरे ब्राह्मणाः कल्पयन्ति ।

उभयत पुरस्तात् पश्चाच्च । विषुवन्त मध्ये स्थित उपगच्छन्ति । कथं स्वित्ते इति । न च अध्यात्म किंचित् दृश्यते इत्यभिप्राय ॥ ४ ॥

' त्रिवृ प्राया ' त्रिवृता प्रयन्ति प्रवर्तन्ते इति त्रिवृ प्राया । त्रिवृदादय इत्यर्थ । सप्तदशेन मध्ये स्थितेन अभिक्लृप्ता अभिगता ' सप्तदशाभिक्लृप्ता ' । सप्तदशमध्या इत्यर्थ । ' त्रयस्त्रिंशान्ता ' त्रयस्त्रिंशः अन्तो येषां ते त्रयस्त्रिंशान्ता पार्ष्टिका स्तोमा । चतुरुत्तरेण स्तोमेन सह य दशरात्रे वर्तन्ते । छन्दोमेषु हि चतुर्विंशचतुश्चत्वारिंशस्तोमा । तेषु ये चतुरुत्तरस्तोमा । तेषु द्विविध स्थिता इत्यर्थ । कथं स्वित्ते पुरुषमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

' शिरस्त्रिवृत् इति । ' 'त्रिवृत्प्राया ' इत्येतस्य उत्तरम । शिर पुरुषस्य त्रिवृत् स्तोम । तदपि त्रिवृद्रूपम् । अन्यानि स्पष्टानि च ॥ ६–९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । १ ॥

ब्राह्मणाः कल्पयन्ति । सर्व्वस्तोमꣳ सर्व्वसामानमेतꣳ सम्वत्सरमध्यात्मम्प्रविष्टम् । समन्धीरऽ आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽजातशोकः ॥ ९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवम ब्राह्मणम् ॥ १२–१–९ ॥ (३. १) ॥

पुरुषो वै सम्वत्सरः । पुरुषऽइत्येकꣳ सम्वत्सरऽइत्येकमत्र तत्समन्द्वे वै सम्वत्सरस्याहोरात्रे द्वाविमौ पुरुषे प्राणावत्र तत्समन्त्रयऽऋतवः सम्वत्सरस्य त्रयऽइमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समञ्चतुरक्षरो वै सम्वत्सरश्चतुरक्षरोऽयं यजमानोऽत्र तत्समम्पञ्चर्त्तवः सम्वत्सरस्य पञ्चेमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समꣳ षडृतवः सम्वत्सरस्य षडिमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समꣳ सप्तर्त्तवः सम्वत्सरस्य सप्तेमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समम् ॥ १ ॥

(न्द्वा) द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणाऽअत्र तत्समन्त्रयोदश वै मासाः सम्वत्सरस्य त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणा नाभिस्त्रयोदश्यत्र तत्समञ्चतुर्व्विꣳशतिर्व्वै सम्वत्सरस्यार्द्धमासाश्चतुर्व्विꣳशोऽयम्पुरुषो विꣳशत्यङ्गुलिश्चतुरङ्गोऽत्र तत्समꣳ षड्विꣳशतिर्व्वै सम्वत्सरस्यार्द्धमासाः षड्विꣳशोऽयम्पुरुषः प्रतिष्ठे षड्विꣳश्यावत्र तत्समम् ॥ २ ॥

सर्वस्तोम सर्वसामानमेतं संवत्सरमध्यात्म प्रविष्टम् ।
समं धीर आत्मना कल्पयित्वा ब्रध्नस्यास्ते विष्टपेऽजातशोकः ” ॥ ९ ॥

पुरुषो वै संवत्सरः । पुरुष इत्येकम । संवत्सर इत्येकम् । अत्र तत्समम् । द्वे वै संवत्सरस्याहोरात्रे । द्वाविमौ पुरुषे प्राणौ । अत्र तत्समम् । त्रय ऋतवः संवत्सरस्य । त्रय इमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । चतुरक्षरो वै संवत्सरः । चतुरक्षरोऽयं यजमानः । अत्र तत्समम् । पंचर्तवः संवत्सरस्य । पंचेमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् । षड् ऋतवः संवत्सरस्य । षडिमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत् समम् । सप्तर्तवः संवत्सरस्य । सप्तमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम् ॥ १ ॥

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य । द्वादशेमे पुरुषे प्राणाः । अत्र तत्समम । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । त्रयोदशेमे पुरुषे प्राणाः । नाभिस्त्रयोदशी । अत्र तत्समम । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । चतुर्विंशोऽयं पुरुषः । विंशत्यंगुलिः । चतुरंगः । अत्र तत्समम । षड्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः । षड्विंशोऽयं पुरुषः । प्रतिष्ठे षड्विंश्यौ । अत्र तत्समम ॥ २ ॥

(३) त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च । संवत्सरस्य रात्रयस्त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीन्यत्र तत्समं त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानोऽत्र तत्समम् ॥ ३ ॥

(४) सप्त च वै शतानि विंशतिश्च । संवत्सरस्याहोरात्राणि सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्चात्र तत्समम् ॥ ४ ॥

(५) दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि । संवत्सरस्य मुहूर्ता यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पञ्चदशकृत्वः क्षिप्राणि यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व एतर्हीणि यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पञ्चदशकृत्व इदानीनि यावन्तीदानीनि तावन्तः पञ्चदशकृत्वः प्राणा यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽक्तना यावन्तोऽक्तनास्तावन्तो निमेषा यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ता यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति ॥ ५ ॥

त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्य रात्रयः । त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्यास्थीनि । अत्र तत्समम् । त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि । त्रीणि च शतानि षष्टिश्च पुरुषस्य मज्जानः । अत्र तत्समम् ॥ ३ ॥

सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राणि । सप्त च शतानि विंशतिश्च पुरुषस्यास्थीनि च मज्जानश्च । अत्र तत्समम् ॥ ४ ॥

दश च वै सहस्राण्यष्टौ च शतानि संवत्सरस्य मुहूर्ताः । यावन्तो मुहूर्तास्तावन्ति पंचदशकृत्वः क्षिप्राणि । यावन्ति क्षिप्राणि तावन्ति पंचदशकृत्व एतर्हीणि । यावन्त्येतर्हीणि तावन्ति पंचदशकृत्व इदानीनि । यावन्तीदानीनि तावन्तः पंचदशकृत्वः प्राणाः । यावन्तः प्राणास्तावन्तोऽक्तनाः । यावन्तोऽक्तनास्तावन्तो निमेषाः । यावन्तो निमेषास्तावन्तो लोमगर्ताः । यावन्तो लोमगर्तास्तावन्ति स्वेदायनानि । यावन्ति स्वेदायनानि तावन्त एते स्तोका वर्षन्ति ॥ ५ ॥

मुहूर्तेन मन पुरुषस्य न किंचदस्ति । यद्वत्तानु लोमगर्ता सन्ति स्वेदायनान्यपि हि । [illegible] तस्य बहु मुहूर्ताः पञ्चदशगुणा क्षिप्राणि क्रियन्ते । तानि च पञ्चदशगुणानि भवन्ति । [illegible] पञ्चदश गुणानि एतर्हीणि भवन्ति । तानि च चतुर्विंशतिर्लक्षाणि भवन्ति । [illegible] पञ्चदशगुणानि इदानीनि भवन्ति । तानि च [illegible] प्राणा भवन्ति । एते च [illegible] । एते च प्राणा नौच्छ्वास-निश्वासा ज्ञेया । [illegible] संवत्सरस्य भवन्ति । [illegible] सर्वस्थानानि समन्ताना [illegible] द्विगुणानि [illegible] । [illegible] प्राणा [illegible] । यावन्तः प्राणाः

(न्स्ये) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौमं मेघं व्यर्यन्तं वेदाहमस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः । प्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्याम्पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः । शतꣳ शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानितीति ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–१० ॥ (३. २.) ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह वार्कलिः । सार्वभौमं मेघं वर्यन्तं वेदाहम् । अस्य वर्षस्य स्तोकानिति ॥ ६ ॥

तदेष श्लोकोऽभ्युक्तः–" प्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कनिकृत्वः प्राणिति चाप चानिति " इति ॥ ७ ॥

तदेष श्लोकः प्रत्युक्तः–" शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति । अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चाप चानिति " इति ॥ ८ ॥

देवा ह वै सहस्रसम्वत्सराय दिदीक्षिरे । तेषाम्पञ्च शतानि सम्वत्सराणां पर्य्यवेतान्यासुरथेदꣳ सर्वमेव शश्राम ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दाꣳसि ॥ १ ॥

ततो देवाः । (ऽ) एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यंस्तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्तां व्याश्नुवतायातयामा वाऽ अस्य वेदाऽ अयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्ययाऽऽर्त्विज्यं कृतं भवति य ऽएवमेतद्वेद ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम ।(मौ) ओश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति तासाम्वाऽ एतासाम्पञ्चानाम्व्याहृतीनाꣳ सप्तदशाक्षराण्योश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहऽइति पञ्चाक्षरम् ॥ ३ ॥

(न्द्वय) द्व्यक्षरो वषट्कारः । सऽ एष सप्तदशः प्रजापतिरधिदेवतं चाध्यात्मञ्च प्रतिष्ठितः स यो हैवमेतꣳ सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतञ्चा-

माध्यन्दिनसत्रम् ।

देवा ह वै सहस्रसंवत्सराय दिदीक्षिरे । तेषां पञ्च शतानि संवत्सराणां पर्यवेतान्यासुः । अथेदं सर्वमेव शश्राम । ये स्तोमा यानि पृष्ठानि यानि च्छन्दांसि ॥ १ ॥

ततो देवा एतद्यज्ञस्यायातयामापश्यन् । तेनायातयाम्ना या वेदे व्यष्टिरासीत्–तां व्याश्नुवत । अयातयामा वा अस्य वेदाः । अयातयाम्न्या हास्य त्रय्या विद्यया आर्त्विज्यं कृतं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ २ ॥

तदेतद्यज्ञस्यायातयाम । ओश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वौषडिति । तासां वा एतासां पंचानां व्याहृतीनां सप्तदशाक्षराणि । ओश्रावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामह इति पंचाक्षरम् ॥ ३ ॥

द्व्यक्षरो वषट्कारः । स एष सप्तदशः प्रजापतिः अधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितः । स यो हैवमेतं सप्तदशं प्रजापतिमधिदेवतं चाध्यात्मं च प्रतिष्ठितं वेद । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभि रस्मिन् लोके । अमृतत्वेनामुष्मिन् ॥ ४ ॥

न्ति । समन समवर्तिना समेनेति सम । (पुरुष मर्त्यास्थविरोवातिमहत्वात्सर्वेन्द्रियं । ?) एतत् स्यास्य प्राणाना सर्वस्य च मूर्तानां साम्योपदर्शन द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्धार्यहरस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे तृतीये प्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । २ ॥

देवा ह वै । प्रसक्तमेतत् । अनेन ब्राह्मणेन प्रायश्चित्तसत्रं विधीयते । तत्र च दर्शयति । सहस्रसंवत्सराय सत्त्रा- ... दीक्षाम चक्राणि मध्यमस्य सत्रस्य अर्धं तत्र अतिगतानि ... तत्र पञ्चशतानि ... सर्वमेव दु-

ध्यात्मुश्च प्रतिष्ठितम्भुवद् प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिरस्मिंल्लोकेऽमृतत्वे-नामुष्मिन् ॥ ४ ॥

(ष्मिस्ते) ते ह देवा ऽऊचुः । (रु) उप तं यज्ञक्रतुमानीत यः सहस्र-सम्वत्सरस्य प्रतिमा को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसम्वत्सरेण समा-प्नुयादिति ॥ ५ ॥

ते विश्वजितमेव सर्व्वपृष्ठम् । (म्पृ) पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳩंसि ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यमेव षडहम् । (न्द्वा) द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳩंसि ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव । सम्वत्सरस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳩंसि ॥ ८॥

सम्वत्सरमेव । तापश्चितस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳩंसि ॥ ९ ॥

तापश्चितमेव । सहस्रसम्वत्सरस्याञ्जःसवमपश्यंस्ते हि स्तोमा भवन्ति तानि पृष्ठानि तानि च्छन्दाᳩंसि ॥ १० ॥

स वै सम्वत्सरन्दीक्षाभिरेति । सम्वत्सरमुपसद्भिः सम्वत्सरᳩं सुत्याभिः ॥ ११ ॥

ते ह देवा ऊचुः । उप त यज्ञक्रतु मानीत । यः सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा । को हि तस्मै मनुष्यो यः सहस्रसंवत्सरेण समाप्नुयादिति ॥ ५ ॥

ते विश्वजितमेव सर्वपृष्ठं पृष्ठ्यस्य षडहस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ६ ॥

पृष्ठ्यमेव षडहं द्वादशाहस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ७ ॥

द्वादशाहमेव संवत्सरस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ८ ॥

संवत्सरमेव तापश्चितस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ ९ ॥

तापश्चितमेव सहस्रसंवत्सरस्याञ्जःसवमपश्यन् । ते हि स्तोमा भवन्ति । तानि पृष्ठानि । तानि छन्दांसि ॥ १० ॥

स वै संवत्सरं दीक्षाभिरेति । संवत्सरमुपसद्भिः । संवत्सरं सुत्याभिः ॥ ११ ॥

[illegible] ।

स यत्संवत्सरन्दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्याव-
रुन्द्धेऽथ यत्संवत्सरमुपसद्भिर्मध्यमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धेऽथ
यत्संवत्सरꣳ सुत्याभिरुत्तमार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे ॥१२॥
स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति । द्वादशोपसद्भिर्द्वादश सुत्याभिस्त-
त्षट्त्रिꣳशत्षट्त्रिꣳशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकेऽयतन्त
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवंस्तथोऽ एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते
बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोत्यथ यो बृहत्यां कामस्तꣳ सर्वं तेनैवावरुन्द्धे ॥१३॥
तद्वाऽ एतत् । (त्र) त्रयꣳ सह क्रियतेऽग्निरर्को महदुक्थꣳ स
यत्संवत्सरन्दीक्षाभिरेति संवत्सरमुपसद्भिस्तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवतो-
ऽथ यत्संवत्सरꣳ सुत्याभिरेति तेनोऽएवास्य महदुक्थमाप्तम्भवति स
वाऽ एष ऽएव सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चित ऽएष प्रजानाम्प्रजात्यै
यत्तापश्चितः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–११ ॥ (३. ३) ॥

इति प्रथमप्रपाठकः समाप्तः ॥१२।१॥ कण्डिकासंख्या ॥ १३२ ॥

स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति । पूर्वार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्द्धे । अथ यत्संवत्सरमुपसद्भिः मध्यमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्धे । अथ यत्संवत्सरं सुत्याभिः । उत्तरार्द्धमेव तेन सहस्रसंवत्सरस्यावरुन्धे ॥ १२ ॥

स वै द्वादश मासान्दीक्षाभिरेति द्वादशोपसद्भिः । द्वादश सुत्याभिः । तत्षट्त्रिंशत् । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोकेऽयतन्त । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नुवन् । तथो एवैष एतद्बृहत्यैव स्वर्गे लोके यतते । बृहत्या स्वर्गं लोकमाप्नोति । अथ यो बृहत्यां कामः । तमप्येतेनैवावरुन्धे ॥ १३ ॥

तद्वा एतत्त्रयं सह क्रियते । अग्निरर्को महदुक्थम् । स यत्संवत्सरं दीक्षाभिरेति, संवत्सरमुपसद्भिः । तेनास्याग्न्यर्कावाप्तौ भवतः । अथ यत्संवत्सरं सुत्याभिरेति तेनो एवास्य महदुक्थमाप्तं भवति । स वा एष एव सहस्रसंवत्सरस्य प्रतिमा यत्तापश्चितः । एष प्रजानां प्रजात्यै । यत्तापश्चितः ॥ १४ ॥

भरितैर्वा [illegible] पानतकत्वद्दतत् पूर्णमत [illegible] न [illegible] महत्म मतो यस्य स [illegible] मत । न हि स्तोमा इति [illegible] ॥ ९–१० ॥

'स वै' । द्वादश मासानिति बृहतीसम्पत्त्यवधानार्थं वचनम् । 'तद्वा एतत्त्रयम्' इति अन्यस्य महदुक्थोपलक्षितत्वकथनम् ॥ ११–१४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ [illegible] शतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे
तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ३ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् । तृतीयेऽध्याये च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

पुरुषᳪं᳭ ह नारायणम्प्रजापतिरुवाच । यजस्वयजस्वेति स होवाच यजस्वयजस्वेति वाव त्वम्मामात्थ त्रिरयाक्षि वसवः प्रातःसवनेनागू रुद्रा माध्यन्दिनेन सवनेनादित्यास्तृतीयसवनेनाथ मम यज्ञवास्त्वेव यज्ञवास्त्वेवाहमासऽ इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वैवाहं वै ते तद्वक्ष्यामि यथा तऽउक्थ्यानि मणिरिव सूत्रऽओतानि भविष्यन्ति सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्माऽउ हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमानऽउद्गातारमन्वारभामि श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ माध्यन्दिने पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वारभासे सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ तृतीयसवनऽआर्भवे पवमाने । (नऽ) उद्गातारमन्वारभासाऽऋभुरसि जगच्छन्दाऽअनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा सम्पारयेति ॥५॥

पुरुषं ह नारायण प्रजापतिरुवाच यजस्वयजस्वेति । स होवाच । यजस्वयजस्वेति वाव त्वं मामात्थ । त्रिरयाक्षि । वसवः प्रातःसवनेनागुः । रुद्रा माध्यंदिनेन सवनेन । आदित्यास्तृतीयसवनेन । अथ मम यज्ञवास्त्वेव । यज्ञवास्त्वेवाहमास इति ॥ १ ॥

स होवाच । यजस्वैव । अहं वै ते तद्वक्ष्यामि । यथा त उक्थ्यानि मणिरिव सूत्र ओतानि भविष्यन्ति । सूत्रमिव वा मणाविति ॥ २ ॥

तस्मा उ हैतदुवाच । प्रातःसवने बहिष्पवमान उद्गातारमन्वारभामि । "श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ३ ॥

अथ माध्यन्दिने पवमाने उद्गातारमन्वारभामि । "सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ४ ॥

अथ तृतीयसवन आर्भवे पवमाने उद्गातारमन्वारभामि । "ऋभुरसि जगच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय"–इति ॥ ५ ॥

'पुरुष' ह अनेनापि ब्राह्मणेन सवत्सरमयेपवमानत्रये उद्गातुरन्वारम्भविधिरुपदिश्यते । सन्त्यासु च मन्त्राः ।

१–पवमानेषूद्गातारमन्वारभेत् श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वाऽऽरभे स्वस्ति मा संपारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा इतिरयो. सवनयोः । का. श्रौ. सू. ११ । १ । ११ ।

(त्य) अथ सँस्थितेषु सँस्थितेषु सवनेषु जपेः । (मं) मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ६ ॥

(त्य) अयम्वै लोको भर्गः । (र्गोऽन्त) अन्तरिक्षलोको महो द्यौर्यशो येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥

(म) अग्निर्वै भर्गः । (र्गो) वायुर्महऽ आदित्यो यशो येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥

(मृ) ऋग्वेदो वै भर्गः । (र्गो) यजुर्वेदो महः सामवेदो यशो येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥

वाग्वै भर्गः । प्राणो महश्चक्षुर्यशो येऽन्ये प्राणास्तत्सर्वम् ॥ १० ॥

तद्विद्यात् । (त्स) सर्वाँल्लोकानात्मन्नधिषि सर्वेषु लोकेष्वात्मानमधाँ सर्वान्देवानात्मन्नधिषि सर्वेषु देवेष्वात्मानमधाँ सर्वान्वेदानात्मन्नधिषि सर्वेषु वेदेष्वात्मानमधाँ सर्वान्प्राणानात्मन्नधिषि सर्वेषु प्राणेष्वात्मानमधामित्यक्षिता वै लोकाऽ अक्षिता देवाऽ अक्षिता वेदाऽ अक्षिताः प्राणाऽअक्षितँ सर्वमक्षिताद्ध वाऽअक्षितमुपसङ्क्रामत्यप पुनर्मृत्युञ्जयति सर्वमायुरेति यऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।१ ॥ (३-४) ॥

अथ संस्थितेषु सस्थितेषु सवनेषु जपेः । " मयि भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वम् "-इति ॥ ६ ॥

अयं वै लोको भर्गः । अंतरिक्षलोको महः । द्यौर्यशः । येऽन्ये लोकास्तत्सर्वम् ॥ ७ ॥

अग्निर्वै भर्गः । वायुर्महः । आदित्यो यशः । येऽन्ये देवास्तत्सर्वम् ॥ ८ ॥

ऋग्वेदो वै भर्गः । यजुर्वेदो महः । सामवेदो यशः । येऽन्ये वेदास्तत्सर्वम् ॥ ९ ॥

वाग्वै भर्गः । प्राणो महः । चक्षुर्यशः । येऽन्ये प्राणास्तत्सर्वम् ॥ १० ॥

तद्विद्यात् सर्वान् लोकानात्मन्नधिषि । सर्वेषु लोकेषु आत्मानमधाम् । सर्वान् वेदान् आत्मन्नधिषि सर्वेषु वेदेष्वात्मानमधाम् । सर्वान् प्राणानात्मन्नधिषि । सर्वेषु प्राणेष्वात्मानमधामिति । अक्षिता

तत्र च प्रजापतिरुवाचेति । ' अधिषि ' अधाम् । ' इमान् आत्मनोऽभयो "-(वा. ग. उ. ३. १०)

१—सवनेषु जपन्ति अयं भर्गो मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति । सर्वेभ्य सर्वतिष्ठत्वाद्वा । न प्रकरणात् । का. श्रौ. १०. १६ । १ । ११-१४ ।

सावित्रꣳ ह स्मैतम्पूर्वं पशुमालभन्ते । (न्तेऽथै) अथैतर्हि प्राजापत्यं यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति व्वदन्तस्तस्मात्सन्न्युप्याग्नींस्तेन यजेरन्गृहपतेरेवाग्निषु यथेदञ्जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति तस्या नोऽप्यसदिति ते ततो यदानिकामन्दीक्षन्ते ॥ १ ॥

वै लोकाः । अक्षिता देवाः । अक्षिता वेदाः । अक्षिताः प्राणाः । अक्षितं सर्वम् । अक्षिताद्ध वा अक्षितमुपसङ्क्रामति । अप पुनर्मृत्युं जयति । सर्वमायुरेति । य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

सावित्रं ह स्मैतं पूर्वं पशुमालभन्ते । अथैतर्हि प्राजापत्यम् । यो ह्येव सविता स प्रजापतिरिति वदन्तः । तस्मात् सन्न्युप्याग्नीन् तेन यजेरन् । गृहपतेरेवाग्निषु । यथेदं जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति । तस्या नोऽप्यसदिति । ते ततो यदानिकामं दीक्षन्ते ॥ १ ॥

[illegible] । [illegible] । [illegible] । अक्षिता [illegible] ॥ १–११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ३ । ४ ॥

' सावित्रं ह ' अत्र ब्राह्मणे श्रीकामानां सत्रिणाम् एकस्यो गवामयनेऽभिगम्यते । यज्ञक्रतूनां च सवत्सरस्य पशवो ममता । एतस्मिन्नयनेषु गवामयने सावित्रं पूर्वं सत्रिण आलभन्ते स्म, इति पुरावृत्तम् । अथ अधुना वर्तमाने युगे प्राजापत्यमेवालभन्ते । सवत्सरसत्रेऽपि न केवलम्, इतरत्र सांप्रतिके क्रतावित्यभिप्रायः । तस्मात् सयुग्येति वक्ष्यमाणहेतुत्वम् । परामर्शेन पूर्वोक्तस्य हेतुत्वमनुप्राप्ते । यदि हि पूर्वं सावित्र आलब्ध अधुना च प्राजापत्य आलभ्यते । तत्र किमिति अग्नय सन्ति । उच्यते कर्मार्थत्र हेतु । वक्ष्यमाणं "यथेदं जाघन्या" इद प्रसिद्धम् । पत्नीः संयाजयन्ति पत्नीसंयाजान् कुर्वन्ति । तस्यामपि जाघन्यां न अस्माकं भाग स्यादित्येवम् । यस्मात् सत्रिणो गृहपतिव्यतिरिक्ता अकामयन्त तस्मात् सवत्सरसद नीचे स्थापयित्वा अग्नीन् सर्वेषां सत्रिणां 'सन्न्युप्याग्नीन्' गृहपतेरेवाग्निषु जात गृहपतेर्गार्हपत्य प्राप्त्यर्थं । गार्हपत्यमेवावेनैव सर्वेष्वग्निषु सयुक्ता भवन्तीत्यभिप्रायः । गृहपतेरेवारभ्यो सत्रिणोऽपि । तथापि हि गृहपतेरेवाग्निषु सयुक्ता एव भवन्ति । नानागार्हपत्यपक्षनिर्देशमात्रमेव [illegible] विच्छिन्नवाक्यशेषात् । तेनष्टकाभ्यर्णाया यत्सत्र् कस्मादेव न सवत्यते । गृहपतेरेवाग्निषु यजेरन्निति नेव संवत्सरे सत्रिणामवचनात् । सयुक्ता सावयगाश्च एतेऽग्नयो भवन्ति । कथं गृहपतेरेवेत्युच्यते । 'यथेदं जाघन्येति' स अभिप्रायः । यदि किल अग्नय सयुक्तेरन् । ता पृथग्गार्हपत्या भवेयु । तदा च गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नी संयाजयन्त्या नेतरे प्रतिपद्ये । आम्नत इत्येव कल्प स्यात् । तदा च सति [illegible] सर्वेषां [illegible] स्युरिति । ते सत्रिणस्ततः [illegible] यदानिकामम् । निशब्द सशब्दस्यार्थे यदा सगत । [illegible] ([illegible]) यदा दीक्षन्ते तत्र निकामस्तदेको-[illegible] यदानिकाममित्यव्ययीभावसमास ॥ १ ॥

तदु ह्वाऽ आहुः । (स्त्री) नानाधिष्ण्याऽ एव स्युर्य्यदि दीक्षितस्योपतपेत्पार्श्वतोऽग्निहोत्रञ्जुह्वद्वसेत्स यद्यगदो भवति सर्ठ॰सृज्यैनम्पुनरुपह्वयन्ते यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्त्यशवाग्निभिरितरे यजमानाऽ आसतऽ इति तदुहैवाहिताग्नेः कर्म्म समानधिष्ण्यास्त्वेव भवन्ति तस्य तदेव ब्राह्मणं यत्पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः । (ऽर्ध्र) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

(त्र) तदाहुः । (ऽर्ध्र) यत्सम्वत्सराय सम्वत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाम्पौर्णमासर्ठ॰ हविरनन्तरितम्भवतीत्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः । नानाधिष्ण्या एव स्युः । यदि दीक्षितस्योपतपेत् । पार्श्वतः अग्निहोत्रं जुह्वत् वसेत । स यद्यगदो भवति । संसृज्यैनं पुनरुपह्वयन्ते । यद्यु म्रियते । स्वैरेव तमग्निभिर्दहन्ति । अशवाग्निभिरितरे यजमाना आसत इति । तदुहैवाहिताग्नेः कर्म । समानधिष्ण्यास्ते भवन्ति । तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे ॥ २ ॥

तदाहुः—यत् संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति । व्रतेनेति ब्रूयात् ॥ ३ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां पौर्णमासं हविरनन्तरितं भवतीति । आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ४ ॥

तदु वा आहुः' । 'नानाधिष्ण्या एव स्युः' इति कल्पान्तरोपन्यासः । तेषां समान आहवनीयो भवति । नानागार्हपत्या इत्येष कल्पः स्यादित्यर्थः । यदि दीक्षितस्योपतपेदिति । (दीक्षितानां तत्र कदाचिद्व परिवृत्त मन्त्रिणां तुपतिबवर्ते ।) यदि दीक्षितस्य किंचिदा व्याधिना उपतपेत् । तत स तत्र एव प्रत्यामिकात् गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धृत्य पार्श्वे आहवनीये अग्निहोत्रं जुह्वत् वसेत् । यदि अगद आरोग्य भवति । तत संसृज्याग्निं गार्हपत्य स्वस्थानमानीयेत्यर्थः । एनमातुर पुनरुपह्वयते यागेन याजयते । यदि तु न म्रियते । तत सम्सृष्टैरग्निभिः तत्पुत्रादयो दहन्ति । इतरे तु सत्रिण अशवाग्निभिः जुह्वतः यजमाना सन्तु । आसत इति सकलपरिहारः । तदुहैवाहिताग्नेः कर्म । तदेतत् यथोक्त आहिताग्नेरेव । (सत्रस्य विना सत्रारम्भं उक्तम ।) न सत्रिण । अस्य हि गार्हपत्ये भिन्नेऽपि आहवनीयादिसत्त्वं सत्त्वमेवाम्ने । तत्र तुत्र इतरे अशवाग्निभिर्यजमाना आसीरन् । समानधिष्ण्या साधारणगार्हपत्या एव ते सर्वे सत्रिणो भवन्ति । यथोक्तेन सन्निवासेन तस्य तु समानधिष्ण्यत्वम् । तस्य तदेव ब्राह्मण यत्पुरश्चरणे । सत्रान्ते अग्निब्राह्मणे । तदपेक्षया सत्रान्त पुरश्चरणमुच्यते ॥ २ ॥

'तदाहुर्यत्' प्रश्नत्रयमत्र परम् । यत् यदा संवत्सराय संवत्सरकाय संवत्सरसीदन्ति यान्ति इति संवत्सरसदः,

(तु) तदाहुः । (स्थु) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीत्यौपासनेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

(तु) तदाहुः । (स्थु) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामामावास्यꣳ हविरनन्तरितम्भवतीति दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

(तु) तदाहुः । (स्थु) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषामाग्रयणेष्टिरनन्तरिता भवतीति सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

(तु) तदाहुः । (स्थु) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाञ्चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

(तु) तदाहुः । (स्थु) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाम्पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषामग्निहोत्रमनन्तरितं भवतीति । औपासनेनेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषामामावास्यं हविरनन्तरितं भवतीति । दध्ना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ६ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषामाग्रयणेष्टिरनन्तरिता भवतीति । सौम्येन चरुणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां चातुर्मास्यान्यनन्तरितानि भवन्तीति । पयस्ययेति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाहुः—यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां पशुबन्धोऽनन्तरितो भवतीति । पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् ॥ ९ ॥

(त) तदाहुः । (यत्) यत्संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते कथमेषाᳪ सोमोऽनन्तरितो भवतीति सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

(ते) ते वा एवमेते यज्ञक्रतवः । संवत्सरमपियन्ति स यो हैवमेतां यज्ञक्रतूनाᳪ संवत्सरेऽपीतिं वेदाप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्या । (यदेकं) एकम्पुरस्ताद्विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रयःपञ्चाशतम्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति त्रयःपञ्चाशतमुपरिष्टाद्विᳪशतिशतम्पुरस्ताद्विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति विᳪशतिशतमुपरिष्टादिति नु य उक्थ्यान्त्स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ १२ ॥

(अथ) अथ येऽग्निष्टोमान् ।(षट्)षट्पञ्चाशतम्पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति षट्पञ्चाशतमुपरिष्टात्सप्तदशᳪ शतम्पुरस्ताद्विषुवत उक्थ्यान्यहान्युपयन्ति सप्तदशमुपरिष्टादेकम्पुरस्ताद्विषुवतः षोडशिन उपयन्त्येकमुपरिष्टात्त्रिᳪशतम्पुरस्ताद्विषुवतः षडहानुपयन्ति त्रिᳪशतमुपरिष्टा-

---

तदाहुः—यत् संवत्सराय संवत्सरसदो दीक्षन्ते । कथमेषां सोमोऽनन्तरितो भवतीति । सवनैरिति ब्रूयात् ॥ १० ॥

ते वा एवमेते यज्ञक्रतवः संवत्सरमपियन्ति । स यो हैवमेतां यज्ञक्रतूनामपीतिं वेद । अप्यस्य स्वर्गे लोके भवति ॥ ११ ॥

संवत्सरस्य समता वेदितव्या । एकं पुरस्तात् विषुवतोऽतिरात्रमुपयन्ति । एकमुपरिष्टात् । त्रयःपञ्चाशतं पुरस्ताद्विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयन्ति । त्रयःपंचाशतमुपरिष्टात् । विंशतिशतं पुरस्ताद् विषुवत उक्थान्यहान्युपयन्ति । विंशतिशतमुपरिष्टात् । इति नु य उक्थ्यान् स्वरसाम्न उपयन्ति ॥ १२ ॥

अथ येऽग्निष्टोमान् षट्पंचाशतं पुरस्ताद् विषुवतोऽग्निष्टोमानुपयंति । षट्पंचाशतमुपरिष्टात् ।

अपीतिमिति । संवत्सरान्तर्भावो लयश्चेत्यत्र वेदितव्यम् ॥ ११ ॥

उपयन्ति इति विधिः समेन वा अभ्यारोहणस्याभ्यावर्तनेन कर्मानुष्ठानेन एतत् ईप्सितं कृतं भवति । य एवमेतदेव उपास्ते इति वचनात् ॥ १२ ॥ १३ ॥

दथा ह्यस्य समुना समैन ह वा ऽ अस्या ऋबुद्धेनाप्युनेनाननिरिक्तेनापनेन-
नु-भवान ऽ ॥ तुमनद्वद ॥ १३ ॥

इति द्वितायप्रपाठक द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १२।२।२ ॥ (३-६)
तृतीयाऽध्याय समाप्त ॥ १२।३ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

दीर्घसत्रᳪं ह वा एत उपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वत्येतद्वै जरामर्य्यᳪं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्व) यदेतस्य दीर्घसत्त्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तम्वा विवायात्स्वा चरेयुः किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति कुर्वीत हैव निष्कृतिमपीष्ट्या यजेत तद्वु तन्नाद्रियेतेमान्वा एष लोकाननु वितनुते योऽग्नीऽआधत्ते ॥ २ ॥

तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः । (स्योऽन्त) अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्य्यपचनोऽसौ लोकऽ आहवनीयः कामन्वाऽ एषु लोकेषु वयांसि युक्तञ्चायुक्तञ्च सञ्चरन्ति स यदि हास्याप्यन्तरेण प्राणोऽग्नीन्वियायान्नैव मे काचनार्त्तिरस्ति न रिष्टिरिति हैव विद्यात् ॥ ३ ॥

(च) त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेध्या । (०) दुर्वराहऽ एडकः श्वा तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्सञ्चरेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्वैके गार्हपत्याद्भस्मापहृत्याहवनीयान्निवपन्तो यन्तीदम्विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तन्वन्तो भस्म-

---

दीर्घसत्रं वा एत उपयन्ति । येऽग्निहोत्रं जुह्वति । एतद्वै जरामर्यं सत्रम् । यदग्निहोत्रम् । जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा ॥ १ ॥

तदाहुः—यदेतस्य दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी । युक्तं वा विवायात् । स्वा वा चरेयुः । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । कुर्वीत हैव निष्कृतिम् । अपीष्ट्या यजेत । तद्वु नाद्रियेत । इमान्वा एष लोकाननु वितनुते । योऽग्नी आधत्ते । २ ॥

तस्यायमेव लोको गार्हपत्यः । अन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनः । असौ लोक आहवनीयः । कामं वा एषु लोकेषु वयांसि युक्तं चायुक्तं च सञ्चरन्ति । स यदि हास्याप्यन्तरेण प्राणोऽग्नीन् वियायात् । नैव मे काचनार्तिरस्ति । न रिष्टिः । इति हैव विद्यात् ॥ ३ ॥

त्रयो ह त्वाव पशवोऽमेध्याः—दुर्वराहः, एडकः, श्वा । तेषां यद्यधिश्रितेऽग्निहोत्रेऽन्तरेण कश्चित्स

१—जरया मरणेन इत्यत्र । का० श्रौ० सू० २५-७३ ।

२—वैष्णवर्चेत्युपलक्षणम् ... । भस्मना वा । का० श्रौ० सू० २५ । ७४-७५ ।

नाऽस्य पदमपि वपाम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादामान्वाऽ अयं यजमानस्यावाप्सीत्क्षिप्रे प्रमासा नावप्स्यते ज्येष्ठगृह्यꣳ सात्म्यपनीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

(दि) इत्थमेव कुर्यात् । (दु) उदकमालूख्यादकमण्डलुं वाऽऽहृत्य गार्हपत्यात्प्रभृत्याऽऽहवनीयान्निनयेदिदं विष्णुर्विचक्रमऽइत्येतयर्चा यज्ञो वै विष्णुस्तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति यद्वै यज्ञस्य रिष्टं यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्तिरद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयत्येतदु तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (दे) यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानꣳ स्कन्देत्किं तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यदि नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥ शतम् ६१०० ॥

(दै) अथ यत्र स्कन्नꣳ स्यात् । (दो) तदभिमृशेदस्कन्नवधित प्रजनीति यदा वै स्कन्दत्यथ धीयते यदा धीयतेऽथ प्रजायते योनिर्वाऽ इयꣳ

यात्, किं तत्र कर्म, का प्रायश्चित्तिरिति । तद्वैके—गार्हपत्यादारभ्याहवनीयादानिवपन्तो यन्ति । "इदं विष्णुर्विचक्रमे" (वा० सं० ५ । १५) इत्यनयर्चा । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तन्मः । भस्मनाऽस्य पदमपि वपाम इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । आमान्वा अयं यजमानस्यावाप्सीत् । क्षिप्रे प्रमासा नावप्स्यते । ज्येष्ठगृह्यं सात्म्यपनीतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ४ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । उदकमालूखं वैवोदकमण्डलुं वाऽऽहृत्य । गार्हपत्यात्प्रभृत्याहवनीयादानिनयेत् । "इदं विष्णुर्विचक्रमे" (वा० सं० ५ । १५) इत्येतयर्चा । यज्ञो वै विष्णुः । तद्यज्ञेनैव यज्ञमनुसन्तनोति । यद्वै यज्ञस्य रिष्टम् । यदशान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः । अद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति । एतदु तत्र च कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानं स्कन्देत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य । अद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयात् । यदि नीची स्थाली स्यात् । यदि वा भिद्येत । स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्य अद्भिरुपनिनीय । यदन्याद्विन्देत्तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥

अथ यत्र स्कन्नं स्यात् । तदभिमृशेत् "अस्कन्नवधित प्राजनि"—इति । यदा वै स्कन्दति ।

एत पुरस्तदस्या योनौ रेतो दधात्यनुष्ठ्या हास्य एत सिक्तम्प्रजायत एष एतमेतदमुता व दिवा वर्षतीहौषधयो जनस्पतय प्रजायन्त पुरुषाद्धैन पशवोऽन्तत एषदर्ध सर्वं प्रजायत तद्विद्यात्भूयसा म प्रजातिरभूदह प्रजया पशुभिर्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति ॥ ७ ॥

(स्यु) अथ यत्रावभिन्नᳬ स्यात् । (च) तदुदस्थाली वैनाद कमण्डलुना निनयेद्यद्वै यज्ञस्य रिष्ट यदशान्तमापो वै तस्य सर्वस्य शान्ति रद्भिरेवैनत्तच्छान्त्या शमयति भूर्भुवः स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभि रेता वै व्याहृतय सर्वप्रायश्चित्तीस्तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्ति ङ्कुरुत तानि कपालानि सञ्चित्य यत्र भस्मोद्धतᳬ स्यात्तन्निवपदेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ८ ॥

तदाहु । (स्रु) यस्यामहाग्ना दाह्यमानोपविशत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति ता ह एक यजुषोत्थापयन्त्युदस्थाद्व्युदितिरितीयम्वाऽ अदितिरिमामेवास्माऽ एतदुत्थापयामऽ इति वदन्तऽआयुर्यज्ञपता-वधादित्यायुरेवास्मिन्नेतद्दध्मऽ इति वदन्तऽ इन्द्राय कृण्वती भागमिती न्द्रियमेवास्मिन्नेतद्दध्मऽ इति वदन्तो मित्राय वरुणाय चेति प्राणोदानौ

अथ यदि वा । यजमानो म्रियेत । अथ प्रजायेत । योनिर्वा इयम् । रेतः पयः । तदस्यां योनौ रेतो दधाति । अनुष्ठ्या । हास्य एतत् । सिक्तं प्रजायते । स एवमेतद्वेद । अमुना वै दिवा वर्षति । इहौषधयो वनस्पतयः प्रजायन्ते । पुरुषाद्धैनं पशवोऽन्ततः । पशुभ्यस्तेन इदं सर्वं प्रजायते । तद्विद्यात् । भूयसी मे प्रजातिरभूत् । बहुः प्रजया पशुभिर्भविष्यामि । श्रेयान् भविष्यामीति ॥ ७ ॥

अथ यत्रावभिन्नं स्यात् । तदुदस्थाली वैनां कमण्डलुना । निनयेत् । यद्वै यज्ञस्य रिष्टम् । यदशान्तम् । आपो वै तस्य सर्वस्य शान्तिः । अद्भिरेवैनत् शान्त्या शमयति । "भूर्भुवः स्वः" (वा० सं० ३।५) इत्येताभिर्व्याहृतिभिः । एता वै व्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तयः । तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते । तानि कपालानि सञ्चित्य । यत्र भस्मोद्धतं स्यात् । तन्निवपेत् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः—यस्यामहाग्ना दाह्यमानोपविशत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ता हैके यजुषोत्थापयन्ति । 'उदस्थाद्देव्यदितिः' इति । इयं वा अदितिः । इमामेवास्मा एतदुत्था

---

१ अथ य यजमानस्य प्र स्तन भवेद्य स्थ ... तनन्तरं नवाय कपालानि अस्माद्धे यकुर्यत् । का० श्रौ० सू० २५।२५।

२—अथ न च ... यजुषा यजमानं ... इन्द्राय भागमादित्याय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति । ... दाह्यमान ... । का० श्रौ० सू० २५ । १४ १५

ते मित्रावरुणौ प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दध्मऽ इति वदन्तस्तस्या-
माहुत्यास्त्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्मन्येतार्त्तिम्वाऽ एषा पाप्मानं
यजमानस्य प्रतिदृश्योपाविक्षदार्त्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानम्प्रतिमुञ्चामऽइति
वदन्तः ॥ ९ ॥

(स्तु) तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । (स्याऽथ) अथैद्यानेभ्यो
हेभ्यो गोरुपकामस्यात्यो वाऽ आहुतिम्भिः पर्न्नित्थमेव कुर्य्याद्दण्डेनैवे-
नाभिरपिष्यात्थापर्य्यादिति तद्यथैवादो यात्रयन्ताऽश्वो वाऽश्वतरो वा गर्दा-
भेन बलीवर्दौ वा युक्तस्तेन दण्डप्रजितेन तोत्त्रप्राजितेन यमध्वानꣳ
समीप्सति तꣳ समश्नुतऽ एवमेवैतया दण्डप्रजितया तोत्त्रप्राजितया यꣳ
स्वर्गं लोकꣳ समीप्सति तꣳ समश्नुते ॥ १० ॥

(त्रऽथ) अथ हैतावारुणिः । (द्यौः) द्यौर्वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्याग्नि-
होत्र्ययमेव वत्सो योऽयम्पवतऽ इयमेवाग्निहोत्रस्थाली न वाऽ एवंवि-
दोऽग्निहोत्री नश्यति क्व ह्यसौ नश्येन्नैवंविदोऽग्निहोत्री वत्सो
नश्यति क्व ह्येष नश्येन्नैवंविदोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते क्व हीयं
भिद्येत श्रियो वै पर्जन्यो वर्षति तद्विद्याच्छ्रेयमाणम्मे महिमानमुपारय-

---

प्याम इति वदन्तः । " आयुर्यज्ञपतावधात् "-इति । आयुरेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । " इन्द्राय कृष्णवर्णी भागम् "-इति । इन्द्रियमेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । " मित्राय वरुणाय च "-इति । प्राणोदानौ वै मित्रावरुणौ । प्राणोदानावेवास्मिंस्तद्दध्म इति वदन्तः । तस्यामाहुत्या ब्राह्मणाय दद्यात्, यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत । आर्तिं वा एषा पाप्मानं यजमानस्य प्रतिदृश्योपाविक्षत् । आर्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानं प्रतिमुञ्चाम इति वदन्तः ॥ ९ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । अथैतद्यानेभ्यो हेभ्यो गोपकामस्ति । आरवो वा आहुतिं विशन्ति । इत्थमेव कुर्यात् । दण्डेनैवाभिरपिष्योत्थापयेदिति । तद्यथादः यात्रयन्तोऽश्वो वाऽश्वतरो वा गर्दभेन । बलीवर्दो वा युक्तः । तेन दण्डप्राजितेन तोत्त्रप्राजितेन यमध्वानं समीप्सति तं समश्नुते । एवमेवैतया दण्डप्राजितया तोत्त्रप्राजितया यं स्वर्गं लोकं समीप्सति तं समश्नुते ॥ १० ॥

अथ हैतावारुणिः । द्यौर्वा एतस्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्री । अयमेव वत्सः । योऽयं पवते । इयमेवाग्निहोत्रस्थाली । न वा एवं विदुषोऽग्निहोत्री नश्यति । क्व ह्यसौ नश्येत् । नैव विदुषोऽग्निहोत्री । वत्सो नश्यति । क्व ह्येष नश्येत् । नैव विदुषोऽग्निहोत्रस्थाली भिद्यते । क्व हीयं भिद्येत । श्रियो

माणोपाविक्षच्छ्रेयान्भविष्यामीति तामात्मन्येव कुर्वीतात्मन्येव तच्छ्रियन्धत्तऽइति ह स्माहारुणिरेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ११ ॥

तदाहु । (स्वं) यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेदेतदेव तत्र कर्म्म ॥ १२ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।३ ॥ (४–१ ॥

तदाहुः । (स्वं) यस्याग्निहोत्री लोहितं दुहीत किन्तत्र कर्म्म का प्राय श्चित्तिरिति व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षणङ्कृत्वाऽन्वाहार्य्यपचनम्परिश्रयितवै ब्रूयात्तस्मिन्नेनच्छ्रपयित्वा तस्मिंस्तूष्णीञ्जुहुयादनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्राजापत्यमग्निहोत्रꣳ सर्व्वम्वाऽ अनिरुक्तन्तदनेन सर्व्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते तान्तस्यामाहुत्याम्ब्राह्मणाय दद्याद्यमनभ्यागामिष्यन्मन्येतार्त्तिम्वाऽ एषा पाप्मान यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे या लोहितन्दुहऽ आर्त्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मानम्प्रतिमुञ्चत्यथ यदन्यद्विंदत्तेन जुहुयादनार्त्तेनैव तदार्त्तं यज्ञस्य निष्करोत्येतदेव तत्र कर्म्म ॥ १ ॥

वै पर्जन्यो वर्षति । तद्विद्यात् । श्रेमाण मे महिमानमधारयमाणोपाविशत् । श्रेयान् भविष्यामीति । तामात्मन्येव कुर्वीत । आत्मन्येव तच्छ्रियं धत्ते । इति ह स्माहारुणि । एतदेव तत्र कर्म ॥ ११ ॥

तदाहु—र्यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेत् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १२ ॥

तदाहु—र्यस्याग्निहोत्री लोहित दुहीत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । व्युत्क्रामतेत्युक्त्वा मेक्षण कृत्वा । अन्वाहार्यपचन परिश्रयितवै ब्रूयात् । तस्मिन्नेतच्छ्रपयित्वा । तस्मिंस्तूष्णीं जुहुयात् । अनिरुक्तो वै प्रजापति । प्राजापत्यमग्निहोत्रम् । सर्वं वा अनिरुक्तम् । तदनेन सर्वेण प्रायश्चित्तिं कुरुते । ता तस्यामाहुत्या ब्राह्मणाय दद्यात् यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत । आर्तिं वा एषा पाप्मान यजमानस्य प्रतिदृश्य दुहे । या लोहित दुहे । आर्तिमेवास्मिंस्तत्पाप्मान प्रतिमुञ्चति । अथ यदन्यद्विंदेत । तेन जुहुयात् । अनार्तेनैव तदार्तं यज्ञस्य निष्करोति । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

---

१ वाश्येत चेत्तृणस्य मुष्टिं ग्रासयेत् । सूयवसाद्भगवती हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम । अद्धि तृणमघ्न्ये विश्वदानीं पिब शुद्धमुदकमाचरन्ती । का॰ श्रौ॰ सू॰ २५ । १९ ।

२–लोहितदोहे दक्षिणाग्नि परिश्रित्य व्युत्क्रमतेत्युक्त्वा मेक्षणेन तस्मिन् हुत्वा पूर्ववद्दानम् । का॰ श्रौ॰ सू॰ २५ । २१ ।

तदाहुः । (स्पृ) यस्याग्निहोत्रन्दोह्यमानममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमेतन्नेतस्या होमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्ते बीभत्सन्ता३ इ तु देवा३ इत्यमेव कुर्य्याद्गार्हपत्यादुष्णम्भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ २ ॥

तदाहुः । (स्पृ) यस्याग्निहोत्रन्दोहितममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति य एतेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रयिष्यन्भवति तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्पृ) यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति य एतेऽङ्गारा निरूढा येष्वधिश्रितं भवति तेष्वेनत्तूष्णीञ्जुहुयात्तद्धुतमहुतं यदहैनत्तेषु जुहोति तेन हुतं यदङ्गारांस्तेनैवानुगमयति तेनाहुतमद्भिरुपनिनयत्यद्भिरनदाप्नोत्यथ यदन्यद्विन्देत्तेन जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ४ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोह्यमानममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । प्रयतमेतत् । नतस्या होमोऽवकल्पते । न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्ते । बीभत्सन्ता३ इ तु देवा३ । इत्यमेव कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म निरुह्य । तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मन्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरनदाप्नोति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रं दोहितममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य एतेऽङ्गारा निरूढाः । येष्वधिश्रयिष्यन् भवति । तान्प्रत्युह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरनदाप्नोति । अथ यदन्यद्विन्देत् । तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य एतेऽङ्गारा निरूढाः । येष्वधिश्रितं भवति । तेष्वेनत्तूष्णीं जुहुयात् । तद्धुतमहुतम् । यदहैनत्तेषु

तदाहुः । (ख) यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते दुह्यमाना म्रियेत किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तदेनदभिपर्य्यास्य त्रिष्यन्दयेद्यथा मृत्वाग्निर्वतो सत्त्वस्य हविर्भाजस्य प्रायश्चित्तिरित्येतदेव तत्र कर्म्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (ख) यस्याग्निहोत्रं सर्व्वमेव स्कन्नं स्यात्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय परिशिष्टेन जुहुयाद्यदि वा अपि सर्व्वं स्कन्नं स्यात् स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्याद्भिरुपनिनीय पुनरन्यामवसिच्य होतव्यं जुहुयात् ॥ ६ ॥

(ग) तदेकं प्रतिपद्यते । यत्स्थाल्यामवशिष्टम्भवति तेन जुहुति तद्यथा तु कुर्य्यात्कुर्य्यादेवम्, यत्राग्निहोत्रं स्था ल्येनेतत्र यथाश्रुति स्यात् यथैव स्वर्गाल्लोकात्परावर्त्तेत स्वर्गमिव भविष्यतीति श्वोऽह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

(घ) इत्थमेव कुर्य्यात् । (ङ) तस्यापविशिष्टस्थाल्यामवशिष्टं

तदाहुः तत ... यस्याग्निहोत्रं ... तदा तत्र आहुः ... । अग्निहोत्रे ... । अथ यत्र ... तत्र ... । तत्र तत्र कर्म ४

तत्र —यस्याग्निहोत्रे अधिश्रिते यजमानस्य ... । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तत्र ... त्रिष्यन्दयेत् ... अथ ... हविषस्तस्य प्रायश्चित्तिरिति । एतदेव तत्र कर्म ॥

तदाहुः —यस्याग्निहोत्रं सर्वमेव स्कन्नं स्यात् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स्कन्नप्रायश्चित्तेन ... आज्यस्थालीस्थेन पात्रान्तरेण जुहुयात् ... यदि ... स्यात् । ... । स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य अद्भिरुपनिनीय ... स्यात् । तेन जुहुयात् ॥ ६ ॥

तत्र प्रतिपद्य यत् स्थाल्यां परिशिष्टं भवति तेन ... । तद् ... न कुर्यात् । ... एतेन । यत्राग्निहोत्रम् । यो हन तत्र ब्रूयात् । ... । ... भविष्यतीति । श्वो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ।

इत्थमेव कुर्यात् । तत्रैवापविशिष्टम् । यत् स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात् । तस्मात् ... । तदेव

स्यात्तदस्मा उन्नीयाहरेयुस्तद्धैक उपबल्हन्ते हुतोच्छिष्टम्वा एतद्या-
तयाम वा एतन्नैतस्य होतव्यमिति तदु तन्नाद्रियेत यदा वा एतद्या-
तयामाथैनद्द्विरानुवचनेन कुर्वन्ति तस्माद्यत्स्थाल्याम्परिशिष्टं स्यात्त-
दस्मा उन्नीयाहरेयुर्यद्यु तत्र न स्याद्यदन्यद्विन्देत्तदधिश्रित्यावज्यो-
त्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य तदङ्गं हैवास्यैष्यामीत्युक्तम्भवत्यथात्र यथोन्नीत-
मेवास्मा उन्नीयाहरेयुस्तेन कामञ्जुहुयात्तदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत किन्तत्र
कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्ते प्रयतमेतन्नैतस्या
होमोऽवकल्पते न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त इति तद्धैक उत्सिच्य
च्छर्दयन्ति तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्परासिचत्वा अय-
मग्निहोत्रं क्षिप्रेऽयं यजमानः परासेक्ष्यत इतीश्वरो ह तथैव स्यादित्थ-
मेव कुर्यादाहवनीये समिधमभ्याधायाहवनीयादेवोष्णम्भस्म निरुह्य
तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीन्निनयेदद्भिरुपनिनयत्यद्भिरेनदाप्नोत्यथ यद-
न्यद्विन्देत्तेन जुहुयात्तदेव तत्र कर्म ॥ ९ ॥

तदाहुः । यस्याग्निहोत्रमुन्नीतमुपरिष्टादवपद्येत किन्तत्र

उपबल्हन्ते । हुतोच्छिष्टं वा एतत् । यातयाम वा एतत् । नैतस्य होतव्यमिति । तदु तन्नाद्रियेत । यदा वा एतद्यातयाम । अथैनद्द्विरनुवचनेन कुर्वन्ति । तस्माद्यत्स्थाल्यां परिशिष्टं स्यात् । तदस्मा उन्नीयाहरेयुः । यद्यु तत्र न स्यात् । यदन्यत् विन्देत् । तदधिश्रित्यावज्योत्यापः प्रत्यानीयोद्वास्य । तदङ्गो हैवोऽस्यैष्यामीत्युक्तं भवति । अथात्र यथोन्नीतमेवास्मा उन्नीयाहरेयुः । तेन कामं जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ८ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येत । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । प्रयतमेतत् । नैतस्या होमोऽवकल्पते । न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त इति । तद्धैक उत्सिच्य च्छर्दयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । परासिचत्वा अयमग्निहोत्रम् । क्षिप्रेऽयं यजमानः परासेक्ष्यत इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् । इत्थमेव कुर्यात् । आहवनीये समिधमभ्याधाय आहवनीयादेवोष्णं भस्म निरुह्य तस्मिन्नेनदुष्णे भस्मंस्तूष्णीं निनयेत् । अद्भिरुपनिनयति । अद्भिरेनदाप्नोति । अथ यदन्यत् विन्देत्, तेन जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ ९ ॥

तदाहुः—यस्याग्निहोत्रमुन्नीतमुपरिष्टादवपद्येत् । किं, तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति ।

कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिशान्मा शुक्रमागन्नुप मान्देवाः प्राभूवन्नुपान्भविष्यामीति तेन काम-ञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२।२।४ ॥ (४—२) ॥

तदाहुः । (ख्यं) यत्पूर्व्वस्यामाहुत्यां हुतायामथाग्निरनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति यम्प्रतिवेशं शकलामन्विन्दन्तमभ्युस्याभिजुहुयाद्दारौ दारावग्निरिति श्वदन्दारौ दारौ ह्यग्निरग्निश्व अस्य हृदय व्येतु हिरण्यमभिजुहुयादग्नेर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यं य उ वै पुत्रः स पिता यः पिता स पुत्रस्तस्माद्धिरण्यमभिजुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ १ ॥

तदाहु । (यस्य) यस्याहवनीय उद्धृत पुरोऽग्निहोत्रादनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति गार्हपत्यादेवैनम्प्राञ्चमुद्धृत्यापसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात्स यद्यपि शतमेव कृत्व· पुन· पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेद्गार्हपत्यादेवैनम्प्राञ्चमुद्धृत्यापसमाधायाग्निहोत्रञ्जुहुयादेतदेव तत्र कर्म्म ॥ २ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः कं० ४८) ॥

तद्विद्यात् । उपरिशान्मा शुक्रमागन्नुप मा देवा प्राभूवन् उपयान् भविष्यामि इति । तेन काम जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १० ॥

तदाहुः—यत पूर्वस्यामाहुत्यां हुतायाम् । अथाग्निरनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । य प्रतिवेश शकलं विन्देत् । तमभ्यस्याभिजुहुयात् । " दारौ दारावग्नि. "—इति । अदन । दारौ दारौ ह्यग्निः । यत्र अस्य हृदयं व्येतु । व्येतु । हिरण्यमभिजुहुयात् । अग्नेर्वा एतद्रेत यद्धिरण्यम् । य उ वै पुत्र , स पिता । य पिता स पुत्र । तस्माद्धिरण्यमभिजुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहु. यस्याहवनीय उद्धृत. । पुरोऽग्निहोत्रादनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्य, उपसमाधाय, अग्निहोत्रं जुहुयात् । स यद्यपि शतमेव कृत्वः पुनः पुनरुद्धृतोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुद्धृत्योपसमाधायाग्निहोत्रं जुहुयात् । एतदेव तत्र कर्म ॥२॥

१—पूर्व हुता हुत वा चेद् हवनीयादनुगच्छेदनुगच्छेत् । … निश्च … । का० श्रौ० सू० २५ । ४१—४२ ।
—जिह्वन्तमहावनीयमनुगच्छेत् … … । का० श्रौ० सू० २५।३३ ।

तदाहुः । (स्वः) यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तꣳ हैकऽउल्मुकादेव निर्म्मन्थन्ति यतो वै पुरुषस्यान्तो नश्यति ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छतऽइति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यादुल्मुकꣳ ह वैवाद्याय चरेयुरुल्मुकस्य वाऽएवम्भूतमित्थमेव कुर्यादुल्मुकादङ्गारमादाय तमरण्योरभिविमर्शयादुप ह तङ्काममाप्नोति यऽउल्मुकमथ्यऽउपो तं योऽरण्योरेतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्वः) यस्यावाग्निमभ्युद्धरेयुः किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरितीश्वरौ वाऽ एतौ सम्पाद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजाञ्च पशूंश्च निर्द्दहतस्तदभिमन्त्रयेत समितꣳ सङ्कल्पेथाꣳ सम्प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ ॥ सं वाम्मनाꣳसि संव्रता समु चित्तान्याकरम् अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वन्नऽइषमूर्जं यजमानाय धेहीति शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिꣳसायै ॥ ४ ॥

यद्युऽ अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । (द) अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्व्वपेत्तस्याप्युत्सप्तदश सामिधनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ वि-

---

तदाहुः—यस्य गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तं हैके उल्मुकादेव निर्मन्थन्ति । यतो वै पुरुषस्यान्तो नश्यति । ततो वै स तस्य प्रायश्चित्तिमिच्छते इति वदन्तः । तदु तथा न कुर्यात् । उल्मुकं ह वैवाद्याय चरेयुः । उल्मुकस्य वाऽएवम्भूतम् । इत्थमेव कुर्यात् । उल्मुकादङ्गारमादाय । तमरण्योरभिविमर्शयात् । उप ह तं काममाप्नोति । य उल्मुकमथ्ये । उपो तं योऽरण्योः । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः—यस्यावाग्निमभ्युद्धरेयुः । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । ईश्वरौ वा एतौ संपाद्याशान्तौ यजमानस्य प्रजां च पशूंश्च निर्दहतः । तदभिमन्त्रयेत । "समितꣳ सङ्कल्पेथाꣳ संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभिसंवसानौ ॥ सं वां मनांसि संव्रता समु चित्तान्याकरम् । अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वन्न इषमूर्जं यजमानाय धेहि"—(वा. सं. १२।५७–५८) इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै ॥ ४ ॥

यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽग्निमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्याप्युत् । सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अग्निमते याज्यानुवाक्ये ।

१—गार्हपत्येऽनुगते भस्मराशौ समस्ते मन्थनम् । का. श्रौ. सू. २५ । ३४ ।

२—अभिविमर्शनेऽग्नयेऽग्निमते पुरोडाश । समितमिति सम्पादन शम्यम् । का. श्रौ. सू. २५ । ४३–४४

राजौ सयाज्ये अथैते याज्यानुवाक्ये अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड्जुह्वास्य इत्यथ याज्या त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यस इति शान्तिमतीभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायाऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेत्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति तं हैके तत एव प्राञ्चमुद्धरन्ति प्राणा वाऽ अग्नयः प्राणानेवास्माऽ एतदुद्धराम इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्राचो न्वाऽ अयं यजमानस्य प्राणान्प्रारौत्सीन्मरिष्यत्ययं यजमान इतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

(इ) अथ हैके प्रत्यञ्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात्स्वर्ग्यं वाऽ एतद्यदग्निहोत्रं यो हैनन्तत्र ब्रूयात्प्रति न्वाऽ अयꣳ स्वर्गाल्लोकादवारुक्षन्नास्येदꣳ स्वर्ग्यमिव भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

(इ) अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यम्मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्याद्यो हैनन्तत्र

"अग्निनाऽग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः"—इति । अथ याज्या । "त्वं ह्यग्नेऽअग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता । सखा सख्या समिध्यसे"—इति । शान्तिमतीभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

तदाहुः—यस्याहवनीयेऽननुगते गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तं हैके तत एव प्राचमुद्धरन्ति । प्राणा वा अग्नयः । प्राणानेवास्मा एतदुद्धराम इति वदतः । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । प्राचो न्वा अयं यजमानस्य प्राणान् प्रारात्सीत् । मरिष्यत्ययं यजमानः । इति ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ६ ॥

अथ हैके प्रत्यञ्चमाहरन्ति । प्राणोदानाविमाविति वदतः । तदु तथा न कुर्यात् । स्वर्ग्यं वा एतत्, यदग्निहोत्रम् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । प्रति न्वा अयं स्वर्गाल्लोकादवारुक्षत् । नास्येदं स्वर्ग्यमेव भविष्यति इति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ ७ ॥

अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । अग्नेर्वा अय-

१—भ हवनयजमानयो र तेन गवोदक्षणम् । अ दृश्य वा । समारोपणयाद्वा । निर्मन्थ्य वा । समारोपितसमर्तो पूर्वमुद्धरमष पूर्ववदाम । का. श्रौ सू २५ । १५–१९ ।

त्र्यादशेन्द्रोऽ अयमपि द्विषन्तम्भ्रातृव्यमजीजनत श्रियेऽस्य द्विष-
न्भ्रातृव्यो जनिष्यत प्रियतमं गत्स्यतीत्येवं ह तत्र स्यात् ॥ ८ ॥
(द) अथ हैकेऽनुगमय्यानुमन्थन्ति। तस्याशास्त्रयादपि यत्पुनरिशिष्ट-
मभूत्तदजीजनत्तु नास्य दायादश्चन परिशिष्यतऽ इतीश्वरो ह तथैव
स्यात् ॥ ९ ॥

(दि) इत्थमेव कुर्यात्। (द) अरण्योरग्नी समारोह्योदवसायाय
निर्मथ्य जुहुयात्तथा ह न कश्चन पापकृत्याकरोति नरायमानोऽ उऽ
अस्याभिता रात्रौ हुतम्भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ५ ॥ (४-३) ॥

अथ प्रातर्भस्मान्युद्धृत्य । गोमयेनालिप्याऽरण्योरग्नी समारोह्य
प्रत्यवस्यति मथित्वा। गार्हपत्यमुद्धृत्याहवनीयमाहृत्याऽन्वाहार्यपचन-
ममुं पथिकृतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशं निर्वपति तस्यात्त्राः एव सप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽ अथत याज्याऽ
नुवाक्ये वित्था हि वेधाऽ अध्वन पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रत

अयमपि द्विषन्तं भ्रातृव्यमजीजनत । श्रियेऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो जनिष्यत । प्रियतमं गत्स्यति । इति ।
इत्थं च नैव स्यात् ॥ ८ ॥

अथ एके अनुगमय्यानु मन्थन्ति । तस्माद्धा नयान् । आप यत्पुनरिशिष्टमभूत् । तज्जीजनत ।
नास्य दायादश्चन परिशिष्यत इति । इत्थं ह नैव स्यात् ॥ ९ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । अरण्योरग्नी समारोह्य उदवसाय निर्मथ्य जुहुयात् । तथा ह न
कश्चन परिचक्षां करोति । नरायमाणे च अस्याभितो रात्रौ हुतं भवति ॥ १० ॥

अथ प्रातर्भस्म उद्धृत्य गोमयेनालिप्य, अरण्योरेवाग्नी समारोह्य प्रत्यवस्यति । मथित्वा गार्ह-
पत्यम्, उद्धृत्याहवनीयम् आहृत्यान्वाहार्यपचनम् अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् ।
तस्यावृत् । तत्र सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथास्य
याज्यानुवाक्ये " वित्था हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा । अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो "-
इति । अथ याज्या " देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोढुम् । अग्निर्वि-

विस्थ याज्या देवानामपि पन्थामगन्म यच्छक्नवाम तदनुप्रवोढुम् । अग्निर्विद्वान्त्स यजात्सेदु होता सोऽ अध्वरान्त्सऽ ऋतून्कल्पयातीत्यग्निर्वै पथिकृत्पथामपिनेता सऽ एवैनं यज्ञपथमपिनयत्येतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः । (२) यस्याग्नयः संसृज्येरन्किन्तत्र कर्म का प्रायश्चित्तिरिति स यदि परस्तादहं न भीयात्तद्वियात्परस्तान्मा शुक्रमागन्नुपमान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्यु अस्य हृदयम्व्येव लिखेदग्नये विविचयेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽ अथैते याज्याऽनुवाक्ये वि ते विष्वग्वातजूतासोऽ अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति । तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तऽ इत्यथ याज्या त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदम्विविचिंरत्नधातमम् । गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतन्तुविष्वणसं सुयजङ्घृतश्रियमित्यथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्याद्व्याविवृत्सेत तत्कामऽ एतया यजेत वि हैवास्माद्वर्त्ततऽ एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

द्वान्त्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्त्स ऋतून्कल्पयाति''—इति । अग्निर्वै पथिकृत् । पथामपि नेता । स एवैनं यज्ञपथमपिनयति । एतदेव तत्र कर्म ॥ १ ॥

तदाहुः—यस्याग्नयः संसृज्यरन् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । स यदि परस्तादहं न भीयात् । तद्वियात् । परस्तान्मा शुक्रमागन्नुप मा देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति । यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नये विविचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्याऽनुवाक्ये— "वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति । तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः" इति । अथ याज्या "त्वामग्ने मानुषीरीडते विशो होत्राविदं विविचिं रत्नधातमम् । गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम्" इति । अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्याद्व्याविवृत्सेत । तत्काम एतया यजेत । वि हैवास्माद्वर्तते । एतदेव तत्र कर्म ॥ २ ॥

१—यस्य हृदयेन । अग्नये विविचये निर्वपेत् । का श्रौ सू. २५ । ८४—८७ ।

यद्दयमितोदहन्न भीयात् । (तु) तद्विद्यादभि द्विषन्तम्भ्रातृव्यम्भविष्यामि श्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽअस्य हृदयं व्येव लिखेदग्नये सम्वर्गायाष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संय्याज्येऽअथैते याज्याऽनुवाक्ये परस्याऽअधि सम्वतोऽवराँ२ऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ२ऽ अवेत्यथ याज्या मा नोऽअस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्यथा । सम्वर्गꣳ सꣳ रयिञ्जयेत्यथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्यात्सम्विवृक्षेत तत्कामऽ एतया यजेत सꣳ हैवास्माद्वृङ्क्तऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ३ ॥

तदाहुः । (स्यु) यस्य वैद्युतो दहेत्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरिति तद्विद्यादुपरिष्टान्मा शुक्रमागन्नुप मान्देवाः प्राभूवञ्छ्रेयान्भविष्यामीति यद्युऽ अस्य हृदयम्व्येव लिखेदग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संय्याज्येऽ अथैते याज्याऽनुवाक्येऽ अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनरित्यथ याज्या गर्भोऽ अस्योषधीनाङ्गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भोऽ अपामसीति

यद्दयमितोदहं न भीयात् । तद्विद्यात् । अभि द्विषतं भ्रातृव्य भविष्यामि, श्रेयान् भविष्यामीति यदि अस्य हृदयं व्येव लिखेत । अग्नये संवर्गायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । त एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये- " परस्या अधि संवतोऽवराँ२ऽ अभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ२ऽ अव "-(वा. सं. ११ । ७१) इति । अथ याज्या- ' मा नो अस्मिन्महाधने परावर्ग्भारभृद्यथा । संवर्गं संरयिं जय " इति । अथो ह यो द्विषतो भ्रातृव्यात् संविवृक्षेत । तत्काम एतया यजेत । सं हैवास्माद् वृंक्ते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ३ ॥

तदाहुः-यस्य वैद्युतो दहेत् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । तद्विद्यात् । उपरिष्टान्मा शुक्रमागन्नुप मां देवाः प्राभूवन् श्रेयान् भविष्यामि इति । यदि अस्य हृदयं व्येव लिखेत् । अग्नयेऽप्सुमतेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये-

शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिꣳसायाऽ एत-देव तत्र कर्म्म ॥ ४ ॥

तदाहुः । (यस्य) यस्याग्नयोऽसंस्पृष्टैरग्निभिः संसृज्येरन्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरित्यग्नये शुचयेऽष्टाकपालम्पुरोडाशन्निर्वपेत्तस्यावृत्ताऽ एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयाद्वार्त्रघ्नावाज्यभागौ विराजौ संयाज्येऽ अथैते याज्याऽनुवाक्येऽ अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचतऽआहुतऽइत्यथ याज्योदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्तऽईरते । तव ज्योतीꣳष्यर्च्चयऽ इति शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिꣳसायाऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ५ ॥

तदाहुः । (यस्य) यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियात्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरित्येतद्वै रश्मयो विश्वे देवास्तऽस्मादपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्माद्वाऽ अप प्रयन्ति तामनु व्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽ उभावाहतुरनुद्धृतमभ्यास्तमगादिति तत्रेत्थङ्कुर्य्याद्-

---

" अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनुरुध्यसे गर्भे सञ्जायसे पुनः "—इति । अथ याज्या—" गर्भो अस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनाम् । गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो अपामसि "—(वा० सं० १२ । ३६–३७) इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ४ ॥

तदाहुः—यस्याग्नय उपस्पर्शनैरग्निभिः संसृज्येरन् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तस्यावृत् । ता एव सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । अथैते याज्यानुवाक्ये—" अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः "—इति । अथ याज्या—" उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयः " इति । शान्तिमेवाभ्यामेतद्ददाति । यजमानस्य प्रजायै पशूनामहिंसायै । एतदेव तत्र कर्म ॥ ५ ॥

रितꣳ हिरण्यन्दर्भे प्रबध्य पश्चाद्धर्त्तवै ब्रूयात्तदेतस्य रूपङ्क्रियत यऽ एष तपत्यहर्वाऽ एष तदह्नो रूपङ्क्रियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदथेध्ममादीप्य प्राञ्चꣳ हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणऽ आर्षेयऽ उद्धरेद्ब्राह्मणो वाऽ आर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्यऽ आज्यमधिश्रित्योद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यङ्गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुद्द्रवत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणञ्जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनङ्क्रुद्धं यन्तमुक्षेन्हतोपमन्त्रयेतैवमेवैतद्विश्वान्देवानुपमन्त्रयते जानन्ति हैनमुप हैनमावर्त्तन्तऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ६ ॥

तदाहुः । (ख्सु) यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्युदियात्किन्तत्र कर्म्म का प्रायश्चित्तिरित्येते वै रश्मयो विश्वे देवास्तेऽस्मादूपिवाꣳसोऽपप्रयन्ति तदस्मै व्यृध्यते यस्माद्देवाऽ अपप्रयन्ति तामनुव्यृद्धिं यश्च वेद यश्च न ताऽ उभावाहतुरनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति तत्रेत्थङ्कुर्याद्रजतꣳ हिरण्यन्दर्भे प्रबध्य पुरस्ताद्धर्त्तवै ब्रूयात्तच्चन्द्रमसो रूपङ्क्रियते रात्रिर्वै चन्द्रमास्तद्रात्रे रूपङ्क्रियते पवित्रन्दर्भाः पवयत्येवैनन्तदथेध्ममादीप्यान्वञ्चꣳ हर्त्तवै ब्रूयाद्ब्राह्मणऽआर्षेयऽ उद्धरेद्ब्राह्मणो वाऽआर्षेयः सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनन्तद्देवताभिः समर्द्धयति

एषः । तदह्नो रूपं क्रियते । पवित्रं दर्भाः । पवयत्येवैनं तत् । अथेध्ममादीप्य प्राचं हर्तवै ब्रूयात् । ब्राह्मण आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्द्धयति । तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्य उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुद्द्रवति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति—"विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा"—इति । स यथा ब्राह्मणमावसथवासिनं क्रुद्धं यन्तमुक्षेत हतोपमन्त्रयेत । एवमेवैतद् विश्वान्देवाननुमन्त्रयते । जानन्ति हैनम् । उप हैनमावर्तन्ते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ६ ॥

तदाहुः—यस्याहवनीयमनुद्धृतम् आदित्योऽभ्युदियात् । किं तत्र कर्म । का प्रायश्चित्तिरिति । एते वै रश्मयो विश्वे देवाः । तेऽस्माद्विपिवासोऽपयंति । तदस्मै व्यृध्यते । यस्माद्देवा अपयंति । तामनुव्यृद्धिं यश्च वेद । यश्च न । ता उभावाहतुः । अनुद्धृतमस्याभ्युदगादिति । तत्रेत्थं कुर्यात् । रजतं हिरण्यं दर्भे प्रबध्य पुरस्ताद्धर्तवै ब्रूयात् । तच्चंद्रमसो रूपं क्रियते । रात्रिर्वै चंद्रमाः । तद्रात्रे रूपं क्रियते । पवित्रं दर्भाः । पवयत्येवैनं तत् । अथेध्ममादीप्य अन्वंचं हर्तवै ब्रूयात् । ब्राह्मण

तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य
यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा
समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
सोऽसावेव बन्धुर्न्न ह वै तत्र काचनार्त्तिर्न्न रिष्टिर्भवति यत्रैषा प्रायश्चित्तिः
क्रियतऽ एतदेव तत्र कर्म्म ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १२–२–६ ॥ (४. ४.) ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ३९ ॥

आर्षेय उद्धरेत् । ब्राह्मणो वा आर्षेयः सर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं तद्देवताभिः समर्द्धयति । तमुपसमाधाय प्रतिपरेत्य गार्हपत्य आज्यमधिश्रित्य उद्वास्योत्पूयावेक्ष्य यथागृहीतमाज्यं गृहीत्वा समिधमुपसंगृह्य प्राङुदाद्रवति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय दक्षिणं जान्वाच्य जुहोति–" विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा "–इति । सोऽसावेव बंधुः । न ह वै तत्र काचनार्तिः । न रिष्टिर्भवति । यत्रैषा प्रायश्चित्तिः क्रियते । एतदेव तत्र कर्म ॥ ७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ४ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
श्रीमत्रा विक्रमार्केण कल्पना कनकवेदिकाम् । दानशालायस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥
इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वादशकाण्डे चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥ (१२–४) ॥

१–अजकर्णे वा दक्षिणे । कर्णे जप तस्य । कुशस्तम्बे वा अनामक तस्मिन् अप्सु वा नाऽद्या वंशमश्नाति भून । अद्भुता भूदित मन्त्रोयातमितोऽस्ति । हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् , वरदान च । का श्रौ सू । २५ । ६०–६८ ।

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

तदाहुः । (यद्ये) यद्येष दीर्घसत्त्र्यग्निहोत्रं जुह्वत्सन्म्रियेत जुहुयुरस्मा३ इ ना३ इति तद्धैके होतव्यम्मन्यन्तऽआगन्तोरिति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनᳬ शवदह्याया इव जुहुयुर्य्यज्ञाय वाऽएषऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रᳬ सचते ॥ १ ॥

(तेऽथ) अथ हैकऽआहुः । (ए) एवमेवान्वाहिताऽअदूयमानाः शयीरन्निति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनᳬ शवदह्याया इवेन्धीरन्यज्ञाय वाऽएषऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रᳬ सचते ॥ २ ॥

(तेऽथ) अथ हैकेऽरण्योः । (ए) अग्नी समारोह्य निदधाति तमाहृते निर्म्मन्थन्ति तदु तथा न कुर्य्यादतस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनᳬ शवदह्याया इव निर्म्मन्थेयुर्य्यज्ञाय वाऽएषऽआहुतिभ्यस्तस्थानः स हैनममृष्यमाणस्तृप्रᳬ सचते ॥ ३ ॥

तदाहुः—यद्येष दीर्घसत्त्र्यग्निहोत्रं जुह्वत् सन् म्रियेत । जुहुयुरस्मा ३ इ । ना ३ इति । तद्धैके होतव्यं मन्यन्ते । आगन्तोरिति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इव जुहुयुः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ १ ॥

अथ हैक आहुः । एवमेवान्वाहिता अदूयमानाः शयीरन्निति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इवेन्धीरन् । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ २ ॥

अथ हैके । अरण्योरग्नी समारोह्य निदधाति तम् । आहृते निर्मन्थन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अतस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इव निर्मन्थेयुः । यज्ञाय वा एष आहुतिभ्यस्तस्थानः । स हैनममृष्यमाणस्तृप्रं सचते ॥ ३ ॥

तदाहुः—प्रोषितस्याग्निहोत्रिणः प्रेतस्य प्राप्तकमग्नि [illegible] अग्निहोत्रं होतव्यम्, तत्र [illegible] होतव्यमित्येतत् एतानि होदशानि कर्माणि [illegible] प्रसङ्गागतमिव । [illegible] " विचार्यमाणानाम् "—(पा. सू. ८ । २ । ९७) इति प्लुतिः । " एचोऽप्रगृह्यस्यादूरात्-

(तऽइ) इत्थमेव कुर्य्यात् । (नि) निवान्यवत्सामेवैव ब्रूयात्तस्यै पयसा जुहुयादार्त्तिर्वाऽ एतत्पयो यन्निवान्यवत्सायाऽआर्त्तमेतदग्निहोत्रं यन्नु तस्य तदार्त्त्यैव तदार्त्तिन्निष्कृत्य श्रेयान्भवति ॥ ४ ॥

तदप्युपमाऽस्ति । यद्द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेताᳬं स्यादेवान्यतरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वाऽ एतस्याग्निहोत्रस्यापचारः । प्राचीनावीती दोहयति यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दोहयत्यथैवम्पितृणाम् ॥ ६ ॥

(ना) नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यदङ्गारेष्वधिश्रयेद्देवत्रा कुर्य्याद्गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरुह्य तस्मिन्नेनदधिश्रयति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ७ ॥

नावज्योतयति नापः प्रत्यानयति । यद्यवज्योतयेद्यदपः प्रत्यानयेद्देवत्रा कुर्य्यान्न त्रिः प्रतिष्ठापᳬं हरति यत्त्रिः प्रतिष्ठापᳬं हरेद्देवत्रा कुर्य्यात्सकृदेव निकर्षन्हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ८॥

इत्थमेव कुर्यात् । निवान्यवत्सामेवैव ब्रूयात् । तस्यै पयसा जुहुयात् । आर्तं वा एतत्पयः । यन्निवान्यवत्सायाः । आर्तमेतदग्निहोत्रम् । यन्नु तस्य तत् । आर्त्यैव तदार्तिं निष्कृत्य श्रेयान् भवति ॥ ४ ॥

तदपि उपमाऽस्ति । यत् द्वौ रथौ मृदितौ समागच्छेताम् । स्यादेवान्यतरः स्यदयिति ॥ ५ ॥

तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्यापचारः । प्राचीनावीती दोहयति । यज्ञोपवीती वै देवेभ्यो दोहयति । अथैवं पितृणाम् ॥ ६ ॥

नाङ्गारेष्वधिश्रयति । यदङ्गारेष्वधिश्रयेत् । देवत्रा कुर्यात् । गार्हपत्यादुष्णं भस्म दक्षिणा निरुह्य । तस्मिन्नेनदधिश्रयति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ७ ॥

नावज्योतयति । नापः प्रत्यानयति । यद्यवज्योतयेत्, यदपः प्रत्यानयेत् । देवत्रा कुर्यात् । न त्रिः प्रतिष्ठापं हरति । यत् त्रिः प्रतिष्ठापं हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । सकृदेव निकर्षन् हरति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ८ ॥

इते पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ "–(पा. सू. ८ । २ । १०७) इति इकारः । नाऽऽङ्ग्यस्याङ्ग ' निवान्यमा नाम् "–(पा. सू. ८ । २ । ९७) इत्येव प्लुतिः । आ आगन्तो हातव्यमग्निहोत्रं मन्यन्ते । अनस्थाने । "प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च" (पा. सू. १ । ३ । २३) इति प्रकाशनं तिष्ठतामनपदम । आयाम नादर्श्यन प्रकाशित नात्प्रमिनि वेदितवान् । न तस्थाने अनस्थान । (स्व अभिराहवनीय.) गार्हपत्यस्य हदये

नोन्नेष्यामीत्याह । न चतुरुन्नयति यद्धोन्नेष्यामीति ब्रूयाद्यच्चतुरुन्नयेद्देवत्रा कुर्यात्सकृदेव तूष्णीन्न्यक्पर्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥९॥

नोपरिष्टात्समिधमभ्युन्य हरति । यद्धोपरिष्टात्समिधमभ्युन्य हरेद्देवत्रा कुर्यादधस्तादुपास्य हरति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १० ॥

नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । यद्धोत्तरेण गार्हपत्यमियाद्देवत्रा कुर्याद्दक्षिणेन गार्हपत्यमेति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ ११ ॥

(ख) अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति । दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोत्यथाहवनीये समिधमभ्याधाय सव्यं जान्वाच्य सकृदेव तूष्णीन्न्यक्पर्यस्यति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति नोदिङ्गयति नोपमृष्टेन प्राश्नाति नोद्दिशति पितृदेवत्यमेवैनत्तत्करोति ॥ १२ ॥

नोन्नेष्यामीत्याह । न चतुरुन्नयति । यद्युन्नेष्यामीति ब्रूयात् । यच्चतुरुन्नयेत् । देवत्रा कुर्यात् । सकृदेव तूष्णीं न्यक् पर्यस्यति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ९ ॥

नोपरिष्टात् समिधमभ्युन्य हरति । यद्योपरिष्टात् समिधमभ्युन्य हरेत् । देवत्रा कुर्यात् । अधस्तादुपास्य हरति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ १० ॥

नोत्तरेण गार्हपत्यमेति । यद्योत्तरेण गार्हपत्यमियात् । देवत्रा कुर्यात् । दक्षिणेन गार्हपत्यमेति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ ११ ॥

अथ यान्यमून्युदीचीनाग्राणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति । अथाहवनीये समिधमभ्याधाय । सव्यं जान्वाच्य । सकृदेव तूष्णीं न्यक् पर्यस्यति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति । नोदिङ्गयति । नोपमृष्टेन प्राश्नाति । नोद्दिशति । पितृदेवत्यमेवैनत् तत्करोति ॥ १२ ॥

तदाहुः । (र्ष्व) यद्येष दीर्घमध्वानमग्निहोत्र्यजुह्वत्प्रवसन्म्रियेत कथमेनमग्निभिः कुर्य्युरिति तᳬ हैकेऽध्वन आहरन्ति तमाहृतमग्निभिः समवापयन्ति तदु तथा न कुर्य्याद्यथाऽन्यस्यां योनौ रेतः सिक्तं तदन्यस्यां प्रजिजनयिषेत्तादृक्तदस्थीन्येवास्याहृत्य कृष्णाजिने न्युप्य पुरुषविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य्य तमग्निभिः समुपापयेत्तदेनᳬ स्वास्थाने प्रजनयन्तीति ॥ १३ ॥

तᳬ हैके ग्रामाग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादप वै विश्वात्क्रव्यादग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रᳬ सपशुᳬ समत्तोः ॥ १४ ॥

(ऋ) अथ हैके प्रदुत्त्रसेन दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादप वाऽअशान्तोऽग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रᳬ सपशुम्प्रदग्धोः ॥ १५ ॥

तदाहुः—यद्येष दीर्घमध्वानमग्निहोत्र्यजुह्वत् प्रवसन् म्रियेत । कथमेनमग्निभिः कुर्युरिति । तं हैके [illegible] हरन्ति । तमाहृतमग्निभिः समवापयन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । यथाऽन्यस्यां योनौ रेतः सिक्तम् । तदन्यस्यां प्रजनयेत् । तादृक्तत् । अस्थीन्येवास्याहृत्य । कृष्णाजिने न्युप्य । पुरुषविधिं विधाय । ऊर्णाभिः प्रच्छाद्य आज्येनाभिघार्य । तमग्निभिः समुपापयेत् । तदेनं स्वास्थाने प्रजनयन्ति ॥ १३ ॥

तं हैके—ग्रामाग्निना दहन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अप वै विश्वात् क्रव्यादग्निः । स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुं समत्तोः ॥ १४ ॥

अथ हैके—प्रदुत्त्रसेन दहन्ति । तदु तथा न कुर्यात् । अप वा अशान्तोऽग्निः । स हैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुं प्रदग्धोः ॥ १५ ॥

प्रना [illegible] निर [illegible] आ [illegible] । न अदिनाः [illegible] निम [illegible] । [illegible] । निरान्य मत्र [illegible] [illegible] निराना [illegible] । [illegible] यथाग्निभ्यो निरान्याग नयन्ति [illegible] । [illegible] समानस्य [illegible] [illegible] सम्प्रातिभानन च म [illegible] कुर्यात् [illegible] । [illegible] समाग [illegible] समादमा नानो [illegible] । प्राचानाराना [illegible] [illegible] निस्य [illegible] । य तु प्राना [illegible] योनयन्ति [illegible] ॥ १ १ ॥

तदाहुरेत् ' [illegible] विधीयते । तस्यैव निरसन [illegible] मथाप्यन्ति [illegible] ([illegible]) [illegible] । पुनर्मना [illegible]

(उ) अथ हैक उल्मुक्येन दहन्ति । तदु तथा न कुर्य्यादेष वै क्रव्यादग्निः स हैनमीश्वरः सपुत्रꣳ सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥

(ऊ) अथ हैकेऽन्तरेणाग्नीꣳश्चितिं चित्वा तमग्निभिः समुपोषन्त्येतद्वै यजमानस्यायतनं यदन्तरेणाग्नीनिति तदु तथा न कुर्य्याद्यो हैनं तत्र ब्रूयादमुष्य त्वाऽ अयꣳ ग्राममस्याशसनमजीजनत क्षिप्रेऽस्याशसनं जनिष्यते प्रियतमꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२-२-७ ॥ (५. १) ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । (त्या) मरिष्यन्तं चेद्यजमानं मन्येत यत्रैवास्माऽ आशसनं जोषितꣳ स्यात्तदरण्योरग्नी समारोह्य निर्मथ्य जुहुयात्स यद्यस्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥

अथ हैके—उल्मुक्येन दहन्ति । तद तथा न कुर्यात् । एष वै क्रव्यादोऽग्निः । स हैनमीश्वरः सपुत्र सपशुमभिमन्तोः ॥ १६ ॥

अथ हैके—अन्तरेणाग्नींश्चितिं चित्वा तमग्निभिः समुपोषन्ति । एतद्वै यजमानस्यायतनम् । यदन्तरेणाग्नीनिति । तदु तथा न कुर्यात् । यो हैनं तत्र ब्रूयात् । अमुष्य त्वा अयं ग्रामस्याशसनमजीजनत । क्षिप्रेऽस्याशसनं जनिष्यते । प्रियतमं रोत्स्यतीति । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ १७ ॥

अथ ह स्माह नाको मौद्गल्यः । मरिष्यन्तं चेद्यजमानं मन्येत । यत्रैवास्मा आशसनं जोषितं स्यात् । तदरण्योरग्नी समारोह्य निर्मथ्य जुहुयात् । स यद्यस्माल्लोकाद्यजमानः प्रेयात् ॥ १ ॥

(तु) अथैनमन्तरेणाग्नीश्चितिश्चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति तदु तथा न कुर्यादनवस्थानो वाऽएष तस्मै यदेनॅ शवदह्यायाऽइव जुहुयुः स्वगाय वाऽएषऽआहुतिभ्योऽनवस्थानः स हैनममुष्यमाणन्नाग्रॅ सचते ॥ २ ॥

(तऽइ) इत्थमेव कुर्य्यात् । (त्ति) निम्नऽ एव स्थालीरुपेवे त्रया तासु गोमयानि च शुम्बलानि चावधाय नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात्ते य ततः सन्तापादग्नयो जायेरंस्तैरेनं दहेयुस्तथा ह तैरेव दग्धो भवति नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तदेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । योऽअग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्याऽउत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्म्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्त्विति यथर्क्तथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथैनमन्तरेणाग्नीश्चितिं चित्वा । तमग्निभिः समुपोषेदिति । तदु तथा न कुर्यात् । अनवस्थानो वा एष तस्मै । यदेनं शवदह्याया इव जुहुयुः । स्वगाय वा एषः । आहुतिभ्योऽनवस्थानः स हैनममुष्यमाणन्नाग्रं सचते ॥ २ ॥

इत्थमेव कुर्यात् । निम्न एव स्थालीरुपेवे त्रयाः । तासु गोमयानि च शुंबलानि चावधाय । नाना त्रिष्वग्निषु प्रवृञ्ज्यात् । ते ये ततः सन्तापादग्नयो जायेरन् । तैरेनं दहेयुः । तथो ह तैरेव दग्धो भवति । नो प्रत्यक्षमिव ॥ ३ ॥

तदप्येतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्–" यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु"–(वा सं. १३ । ४५) इति । यथा ऋक् तथा ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तत्रायमो रुष्टिकयो । तमाच्छादनिमर्थिनं अग्निभिर्दग्धस्य द्वयेन तस्य उपन्यस्य निरुप्यते नाको नाम मुद्गलस्यापस्य स आह स्म । यदि मा न्यस्त प्रयामश्मशरण यजमान मन्येत पुत्राग्निरुपस्मर्शोऽयम् । अतोऽस्त्यो रश्मी समागोह्य यत्रैव देशे अस्मै यजमानाय आशासन दाहस्थान जीवित आचित स्यात् । दह स्थाने यत्र मृत तत्र स्थाले निर्मथ्य जुह्वत् अस्त् । साऽहम प्रेतान् । स यदाऽस्मात् लोकात् यजमान पुष्करेण लोकान्तर गच्छेत् ॥ १ ॥

अथ तदा एन अन्तरेणाग्नीन् चितिं काष्ठमयीं चित्वा । तमिति तत्रेत्यर्थं त्रिकाग्निभिरिध्मयय । तत्राग्निभि सदहेदिति ॥ २ ॥

इत्थमेव सतामैरग्निभिर्दग्धः । न चैवमन्यथा इत्येतत् अत्र कडिकाद्वये उच्यते । शुम्बलानि तृणानि भस्मतृणानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

(मु) अथैनम्विपुरीषङ्कृत्वा । (त्वाऽस्या) अस्याम्पुरीषम्प्रतिष्ठापयति पुरीषम्वाऽ इयन्तत्पुरीषऽ एवैतत्पुरीषन्दधाति या ह वाऽ अस्यैषा वृकला सपुरीषा तस्यै ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति नेत्सृगालः सम्भवदिति तदु तथा न कुर्य्यान्नाधुका हास्य प्रजा भवति तमन्तरतः प्रक्षाल्याज्येनान्वनक्ति मेध्यमेवैनन्तत्करोति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु । सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति ज्योतिर्व्वाऽ अमृतꣳ हिरण्यं ज्योतिरेवास्मिंस्तदमृतन्दधाति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथैनमन्तरेणाग्नीश्चितिञ्चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवम्प्रस्तीर्य्य तस्मिन्नेनमुत्तानन्निपाद्य जुहूं घृतेन पूर्णान्दक्षिणे पाणावादधाति सव्यऽ उपभृतमुरसि ध्रुवाम्मुखेऽग्निहोत्रहवणीन्नासिकयोः स्रुवौ कर्णयोः प्राशित्रहरणे शीर्षश्चमसम्प्रणीताप्रणयनम्पार्श्वयोः शूर्पेऽ उदरे पात्रीꣳ समवत्तधानीम्पृषदाज्यवतीꣳ शिश्नस्यान्ते शम्या-

---

अथैन विपुरीष कृत्वा अस्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति । पुरीषं वा इयम् । तत्पुरीष एवैतत्पुरीषं दधाति । या ह वा अस्यैषा वृकला सपुरीषा । तस्य ह विदग्धायै सृगालः सम्भवति । नेत् सृगालः सम्भवदिति । तदु तथा न कुर्यात् । नाधुका हास्य प्रजा भवति । तमन्तरतः प्रक्षाल्य, आज्येना न्वनक्ति । मेध्यमेवैनं तत्करोति ॥ ५ ॥

अथास्य सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान् प्रास्यति । ज्योतिर्वा अमृतं हिरण्यम् । ज्योतिरेवास्मिंस्तदमृतं दधाति ॥ ६ ॥

अथैनमन्तरेणाग्नीन् चितिं चित्वा । कृष्णाजिनमुत्तरलोम प्राचीनग्रीवं प्रस्तीर्य । तस्मिन्नेन मुत्तानं निपाद्य । जुहूं घृतेन पूर्णां दक्षिणे पाणावादधाति । सव्ये उपभृतम् । उरसि ध्रुवाम् । मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् । नासिकयोः स्रुवौ । कर्णयोः प्राशित्रहरणे । शीर्षे चमसम् प्रणीताप्रणयनम् ।

अथैन विपुरीषं कृत्वा अस्यां भूम्यां पुरीषं प्रतिष्ठापयति । [illegible] अस्य [illegible] । या वृकला [illegible] कला वृकला । सपुरीषा मलान्विका । तस्यै [illegible] । सृगालान् न [illegible] सम्भवति । [illegible] ([illegible]) सृगाल सम्भवति [illegible] सम्भवेत् [illegible] हरणमित्यभिप्रायः । नाधुका [illegible] ([illegible] ८४) अल्पायुः [illegible] प्रजा भवति । [illegible] विपुरीषं कुर्वीत । [illegible] कुर्यात् । तम् [illegible] प्रक्षाल्य, आज्येना न्वनक्ति ॥ ५ ॥ ६ ॥

शूर्पं [illegible] । उदरे [illegible] । समवत्त [illegible] समवत्त [illegible]

माण्डयोरन्ते वृषारवावन्तरुलूखलं च मुसलञ्चान्तरेणोरूऽ अन्यानि यज्ञपात्राणि दक्षिण पाणौ स्फ्यम् ॥ ७ ॥

(थॅं) सऽ एष यज्ञायुधी यजमानः । (नो) यथा विभ्यदामोपमतीयादेवमेव सोऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति तमभ्युत्यैति तमेनं सन्नाप्याऽअभया यथा पुत्राः पितरम्प्रोषुपमागतꣳ शिवमुपस्पृशन्त्येवꣳ शिवꣳ हैवैनमुपस्पृशन्ति प्र हैवैनङ्कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

तं यदि गार्हपत्यः पूर्व्वः प्राप्नुयात् । (न्तु) तद्विद्यात्प्रतिष्ठऽ एनमाग्निः पूर्व्वः प्रापत्प्रतिष्ठास्यति प्रत्येव तेऽस्मिँल्लोके स्थास्यन्ति यऽस्मात्प्रत्युञ्चऽ इति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यद्याहवनीयः । (स्तु) तद्विद्यान्मुख्यऽएनमाग्निः पूर्व्वः प्रापन्मुखतो लोकानजैषीन्मुखमेव तेऽस्मिँल्लोके भविष्यन्ति यऽस्मात्प्रत्युञ्चऽइति ॥ १० ॥

पार्श्वयोः शूर्पे । दक्षे पात्र्यौ समवत्तधानी पृषदाज्यवतीम् । शिभ्यान दाम्याम् । आण्ड्योरन्ते वृषारवौ । अन्तरुलूखलं च मुसलं च । अन्तरेणोरू अन्यानि यज्ञपात्राणि । दक्षिणे पाणौ स्फ्यम् ॥७॥

स एष यज्ञायुधी यजमानः यथा बिभ्यदामोपमतीयात् । एवमेव । सोऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति । तमभ्युत्येति । तमेनं सन्नाप्या अभयो यथा पुत्राः पितरं प्रोषुषमागतं शिवमुपस्पृशन्ति । एवं शिवं हैवैनमुपस्पृशन्ति । प्र हैवैनं कल्पयन्ति ॥ ८ ॥

तं यदि गार्हपत्यः पूर्वः प्राप्नुयात् । तद्विद्यात् । प्रतिष्ठ एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । प्रतिष्ठास्यति । प्रत्येव तेऽस्मिन् लोके स्थास्यन्ति । यऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ९ ॥

अथ यद्याहवनीयः । तद्विद्यात् । मुख्य एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । मुखतो लोकानजैषीत् । मुखमेव तेऽस्मिन् लोके भविष्यन्ति । यऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । (न्तु) तद्धियादन्नादु एनमग्निः पूर्वः प्रापदन्नमस्येत्यन्नमेव तेऽस्मिँल्लोकेऽत्स्यन्ति येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यदि सर्वे सहत । (न्तु) तद्धियात्कल्याणं लोकमजैषीदित्येतान्यस्मिन्विज्ञानानि ॥ १२ ॥

ताम्वाऽएताम् । यजमाना आहुतिमन्ततो जुहोति स योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति तत आहुतिमयोऽमृतः सम्भवति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्याच्छवोद्वहमु ह मन्यन्ते यस्तानि प्रतिगृह्णात्यप्सुऽ एवैनान्यभ्यवहरेयुरापो वाऽ अस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथैतामाहुतिञ्जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽन्यो ब्राह्मणः

अथ यद्यन्वाहार्यपचनः । तद्विद्यात् । अन्नाद् एनमग्निः पूर्वः प्रापत् । अन्नमत्स्यति । अन्नमेव तेऽस्मिन् लोकेऽत्स्यन्ति । येऽस्मात्प्रत्यञ्च इति ॥ ११ ॥

अथ यदि सर्वे सहत् । तद्विद्यात् । कल्याणं लोकमजैषीदिति । एतान्यस्मिन् विज्ञानानि ॥ १२ ॥
तां वा एतां यजमानात्माहुतिमन्ततो जुहोति । स योऽस्य स्वर्गो लोको जितो भवति । तत आहुतिमयोऽमृतः संभवति ॥ १३ ॥

अथ यान्यश्ममयानि च मृन्मयानि च भवन्ति । तानि ब्राह्मणाय दद्यात् । शवोद्वहमु ह तं मन्यन्ते । यस्तानि प्रतिगृह्णाति । अप एवैनान्यभ्यवहरेयुः । आपो वा अस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा । तदेनमप्स्वेव प्रतिष्ठापयति ॥ १४ ॥

अथैतामाहुतिं जुहोति । पुत्रो वा भ्राता वा यो वाऽन्यो ब्राह्मणः स्यात्–" अस्मात्त्व-

---

' अन्नाद ' पुरुषान्नमन्वाहार्यमसि पचतीति अन्वाहार्यपचन ॥ ११ ॥ १२ ॥

यजमानस्यात्मा शरीरम् । तदेवाहुतिः, तां जुहोति । सः अस्य स्वर्गो लोकः स्थानं जितो भवति कर्मभिः । ततस्तत्र आहुतिपरिणाममयः अमृतः स्थिरशरीरः संभवति ॥ १३ ॥

अश्ममयानि दृषदुपलादीनि । लोहानि तप्योरस्थादीनि । मृन्मयानि आज्यस्थाली उखा अग्निहोत्रस्थाली च । शवोद्वहम् । शवस्यास्य उद्वहनरतं तं मन्यन्ते । न च सम्यगतो मरणं संकटमापन्न इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथैतामाहुतिं जुहोति । एतामिति सन्निहितपरामर्शात् पूर्वैव यजमानशरीराहुतिरिति केचित् । तत्

स्यादस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयञ्जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्यनपेक्षमन्यापऽउपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकऽष्टम ब्राह्मणम् ॥ १२।२।८ ॥ (९-२)
पंचमाऽध्यायः समाप्तः ॥ १२।५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ३२ ॥
द्वितीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ कण्डिकासंख्या ॥९९॥

मधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा "-(वा. सं. ३९ । २२) इति । अनपेक्षमेत्य अप उपस्पृशन्ति ॥ १९ ॥

माहुतित्वम् , पुत्रादयोदित्वात्तैरेव न दहयुरिति दाहमात्रस्य चोदितत्वात् । अथ तस्यैव शरीरस्याहुतित्वमुच्यते । न तु आहुतिं पुत्रादयो विधीयन्ते , इति वाक्यं भिद्यते । तस्मात् प्रागेवैतत्समपूर्वाज्याहुतिर्विधीयते । तस्या मात्रत्राणक्यभिरवता द्रष्टव्या । अनपेक्षम् । अपश्य न भवति इति अनपेक्षम् अनवलोकम् । एत्य अप उपस्पृशन्ति । तदत्र सर्वं कात्यायनोऽसूत्रयत्— सदीपनवता प्रत्यग्न्यग्निप्रयत्नवता । सतापजानग्नीनादाय सदारा दक्षिणा गच्छन्ति । अनसा । वितानं मार्जयित्वा समे बहुलतृणऽन्तराग्नि चितिं चिनोति । उद्धृत्य क्षीरिणीं पुरुषाहूनी । शिशाग्रसारासमगन्धापृश्निपण्यपाद्याश्च । केशश्मश्रुनखलोमानि कृन्तनानि कृत्वा विपरीत चेच्छन् । केशादि निधाय सर्पिषाऽन्तरक्त्वा चितावेनमाधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम् । सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान प्रास्यति मुखं प्रथमम । दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णाम् । सव्ये च । उपभृतं सव्ये । उरसि ध्रुवाम् । मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् । नासिकयो स्रुवौ । कर्णयो प्राशित्रहरणे शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयनम् । कपालानि चेत् । पार्श्वयो स्फ्यम् । उदरे पात्रीं समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीम् , शिश्ने शम्याम् , अरणी वृषणयो । अन्तरोरू यज्ञपात्राण्यन्यानि । अश्वहरणं मृन्मयाश्ममयानाम् । अनन्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् । आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्राताऽन्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुन । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति । अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्ति ॥ (का श्रौ. सू. २५ । १६२ । १८३ । १८८ । १८९ ।) ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे पञ्चमेऽध्याये
द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ५ । २) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरि । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते । धर्माध्यक्षो हरस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पिता कनकवर्त्तिकाम् । दानायाऽस्य हृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसकलविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-
ब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-५ ॥

१-एक एव द्विर एकक , आगत वैकक्त अग्निहोत्रहमर्थं । २-एकमेष्टिके द्वितीय वर्षणप्रमाणिकं प्रतिप्रस्थातु । कथं तु शातुमान्यं तु ए हवमनं तु ध क्रियत । ३-समवत्तधानं इडापात्री ।

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । (स्तु) तस्यैतास्तन्वो याऽएता देवता याऽएताऽआहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

स यद्यज्ञस्यार्च्छेत् । (या) यान्तत्प्रति देवताम्मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुतऽआग्नीध्रे वि वाऽएतद्यज्ञस्य पर्व स्रꣳसते यद्ध्वलति सा वैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैनन्देवतया यज्ञम्भिषज्यति तया देवतया यज्ञम्प्रतिसन्दधाति ॥ २ ॥

अथ ज्योतिष्टोमप्रायश्चित्तब्राह्मणम् ।

सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिः । तस्यैतास्तन्वः । या एता देवताः । या एता आहुतीर्जुहोति ॥ १ ॥

स यद्यज्ञस्यार्च्छेत् । यां तत्प्रति देवतां मन्येत । तामनुसमीक्ष्य जुहुयात् । यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये । यदि प्रसुत आग्नीध्रे । वि वा एतत् यज्ञस्य पर्व स्रंसते—यद् ह्वलति । सा एव तर्हि तत्र देवता भवति । तयैवैनत् देवतया यज्ञं भिषज्यति । तया देवतया यज्ञं प्रतिसंदधाति ॥ २ ॥

'सोमो वै राजा' । सोमप्रायश्चित्तब्राह्मणमेतत् । प्रायश्चित्तस्वरूपमेव पुनः सोमयागे प्रक्रियते । सोमो वै राजेति । सोमः अन्तरौषधीनां राजा । स्वर्गस्य च मनोज्ञ न्यूनभूतः । तेनात्र यजमानस्य विकल्पा मन्त्रयो स्वस्ते । सोमनामको यज्ञः प्रजापतिरस्तीति मिथ्याब्रह्मासन् । सोमनामको यज्ञः प्रजापतिः । तस्य एतास्तन्वः शरीराणि । या एता देवता इन्द्रमरुत परमेष्ठ्यादय । प्रजापत्यामनस्य सोमस्येति विशेषः । इत्यभिहितम् ॥

याश्चैता आहुती । आहूयन्त इत्याहुतय । परमेष्ठ्याद्याः ता सोमरूपस्य यज्ञस्य तन्वः । जुहोतीति क्रियामयस्य यज्ञस्य हवनक्रियास्तन्वः । एवं द्रव्य देवता क्रिया च । पुनः यज्ञस्य द्रव्यदेवताक्रियाविशेषात्मिका एव प्रायश्चित्तीयास्तन्व इत्युक्तवान् ॥ १ ॥

'स यद्यज्ञस्य' । किं पुनानया एवैनामन्व ? नेत्याह—यः सोमयज्ञस्यागम् आर्च्छेत् विनश्येत् । तदा तत्प्रति तस्मिन्नङ्गे यां देवतां परमेष्ठ्यादिकां मन्येत । "परमेष्ठ्यभिगतेः" (वा स ८ । ५४) इत्यादयाम्नात् । अत्राऽवेव । तामनुसृत्य सम्यक् ज्ञात्वा तस्यै देवतायै आज्याहुतिं जुहुयात् । यदि दीक्षोपसत्सु यज्ञस्य विच्छिद्यते तदा आहवनीये जुहुयात् । यदि तु प्रसुयानां तत आग्नीध्रीये । प्रयवणीयादूर्ध्वं प्राक् सुत्याया च होतव्य ? आहवनीये, कुतः ? " दीक्षोपसत्स्वाहवनीये " इत्यनुवादत एव प्राप्तत्वात् । एतदेव स्पष्टीकरोति—" प्रसुत आग्नीध्रे " जुहोतीति । ततश्च सुत्यायामेव आग्नीध्रता प्राप्नोति । विस्रंसते

स यद्येनम्मनसाऽभिध्यातः । (तो) यज्ञो नोपनमेत्परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳪँ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३ ॥ कांडस्यार्द्धम् २३० ॥

(त्यु) अथ यद्येनम्वाचाऽभिव्याहृतः । (तो) यज्ञो नोपनमेत्प्रजापतये स्वाहेति जुहुयात्प्रजापतिर्हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳪँ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यस्य राजानमुच्छेत्त्वा । नाहरन्तऽ एयुरन्धसे स्वाहेति जुहुयादन्धो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳪँ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ यदि स्नातः । किञ्चिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्सविता हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳪँ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

(त्यु) अथ यदि दीक्षासु । किञ्चिदापद्येत विश्वकर्म्मणे स्वाहेति जुहुयाद्विश्वकर्म्मा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानᳪँ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

स यद्येनं मनसाऽभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् । " परमेष्ठिने स्वाहा "–इति जुहुयात् परमेष्ठी हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३ ॥

अथ यद्येन वाचाऽभिव्याहृतो यज्ञो नोपनमेत् । " प्रजापतये स्वाहा "–इति जुहुयात् । प्रजापतिर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ४ ॥

अथ यस्य राजानमच्छेत्त्वा नाहरन्त एयुः । " अन्धसे स्वाहा "–इति जुहुयात् । अन्धो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ५ ॥

अथ यदि स्नातः किंचिदापद्येत । " सवित्रे स्वाहा "–इति जुहुयात् । सविता हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ६ ॥

अथ यदि दीक्षासु किंचिदापद्येत । " विश्वकर्मणे स्वाहा "–इति जुहुयात् । विश्वकर्मा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ७ ॥

वै एतद्यज्ञस्य पर्व अग यत् ह्वलति । स्वभावाद्विगुण मवतीत्यर्थ । ततश्च ' या ' एव पर्वपर्वणि अभिध्यानादौ देवता परमेष्ठ्यादिर्भवति । तस्या देवताया एतदेव कुर्वन् यज्ञ भिषज्यति सदधाति । इति सक्षेपवचनम् ॥ २ ॥

' स यद्येनम् ' । विशेषवचनानि एतानि प्रसन्नानि । परमेष्ठी हि स यज्ञस्तदा भवति । अन्यथा वाऽऽहुत्या प्रतिबन्धक पाप्मानं अपहन्ति यज्ञश्च तस्मिन्नपहते एन यजमान उपनमति ॥ ३–१७ ॥

(त्यु) अथ यदि सोमक्रयण्याम् । (क्षि) किञ्चिदापद्येत पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्पूषा हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ यदि क्रयायोपोत्थितः । किञ्चिदापद्येतेन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयादिन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

(त्यु) अथ यदि पण्यमानः । किञ्चिदापद्येतासुराय स्वाहेति जुहुयादसुरो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यदि क्रीतः । किञ्चिदापद्येत मित्राय स्वाहेति जुहुयान्मित्रो हि स तर्हि भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथ यद्यूरावासन्नः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ यदि पर्युह्यमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवत्युप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

अथ यदि सोमक्रयण्यां किञ्चिदापद्येत । " पूष्णे स्वाहा "–इति जुहुयात् । पूषा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ८ ॥

अथ यदि क्रयायोपोत्थितः किञ्चिदापद्येत " इन्द्राय च मरुद्भ्यश्च स्वाहा "–इति । जुहुयात् । इन्द्रश्च हि स तर्हि मरुतश्च भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ९ ॥

अथ यदि पण्यमानः किञ्चिदापद्येत । " असुराय स्वाहा "–इति जुहुयात् । असुरो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १० ॥

अथ यदि क्रीतः किञ्चिदापद्येत । " मित्राय स्वाहा "–इति जुहुयात् । मित्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ११ ॥

अथ यद्यूरावासन्नः किञ्चिदापद्येत । " विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा " इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि शिपिविष्टो भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १२ ॥

अथ यदि पर्युह्यमाणः किञ्चिदापद्येत । " विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहा "–इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि नरन्धिषो भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ यद्यागतः । किञ्चिदापद्येत सोमाय स्वाहेति जुहुयात्सोमो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथ यद्यासन्द्यामासन्नः । किञ्चिदापद्यते वरुणाय स्वाहेति जुहुयाद्वरुणो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ यद्याग्नीध्रगतः । किञ्चिदापद्येताग्नये स्वाहेति जुहुयादग्निर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ यदि हविर्धानगतः । किञ्चिदापद्येतेन्द्राय स्वाहेति जुहुयादिन्द्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथ यद्युपावह्रियमाणः । किञ्चिदापद्येताथर्वणे स्वाहेति जुहुयादथर्वा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ यद्यꣳशुषु न्युप्तः । किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथ यद्याप्यायमानः । किञ्चिदापद्येत विष्णवऽ आप्रीतपाय

अथ यद्यागतः किञ्चिदापद्येत । " सोमाय स्वाहा "—इति जुहुयात् । सोमो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १४ ॥

अथ यद्यासन्द्यामासन्नः किञ्चिदापद्येत । " वरुणाय स्वाहा "—इति जुहुयात् । वरुणो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १५ ॥

अथ यद्याग्नीध्रगतः किञ्चिदापद्येत । " अग्नये स्वाहा "—इति जुहुयात् । अग्निर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १६ ॥

अथ यदि हविर्धानगतः किञ्चिदापद्येत । " इन्द्राय स्वाहा "—इति जुहुयात् । इन्द्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १७ ॥

अथ यद्युपावह्रियमाणः किञ्चिदापद्येत । " अथर्वणे स्वाहा " इति जुहुयात् । अथर्वा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १८ ॥

अथ यद्यंशुषु न्युप्तः किञ्चिदापद्येत । " विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा "—इति जुहुयात् । विश्वे हि स तर्हि देवा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ १९ ॥

अथ यद्याप्याय्यमानः किञ्चिदापद्येत । " विष्णव आप्रीतपाय स्वाहा "—इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्ह्याप्रीतपा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २० ॥

स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्ह्यप्रीतपा भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २० ॥

(त्यु) अथ यद्यभिपूयमाणः । किञ्चिदापद्येत यमाय स्वाहेति जुहुयाद्यमो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ यदि सम्भ्रियमाणः । किञ्चिदापद्येत विष्णवे स्वाहेति जुहुयाद्विष्णुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ यदि पूयमानः । किञ्चिदापद्येत वायवे स्वाहेति जुहुयाद्वायुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

(त्यु) अथ यदि पूतः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ यदि क्षीरश्रीः । किञ्चिदापद्येत शुक्राय स्वाहेति जुहुयाच्छुक्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यदि सक्तुश्रीः । किञ्चिदापद्येत मन्थिने स्वाहेति जुहुयान्मन्थी हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथ यदि चमसेषून्नीतः । किञ्चिदापद्येत विश्वेभ्यो देवेभ्यः

अथ यद्यभिपूयमाणः किञ्चिदापद्येत । "यमाय स्वाहा"—इति जुहुयात् । यमो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते, उपैनं यज्ञो नमति ॥ २१ ॥

अथ यदि संभ्रियमाणः किञ्चिदापद्येत । "विष्णवे स्वाहा"—इति जुहुयात् । विष्णुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २२ ॥

अथ यदि पूयमानः किञ्चिदापद्येत । "वायवे स्वाहा"—इति जुहुयात् । वायुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २३ ॥

अथ यदि पूतः किञ्चिदापद्येत । "शुक्राय स्वाहा"—इति जुहुयात् । शुक्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

अथ यदि क्षीरश्रीः किञ्चिदापद्येत । "शुक्राय स्वाहा"—इति जुहुयात् । शुक्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥

अथ यदि सक्तुश्रीः किञ्चिदापद्येत । "मंथिने स्वाहा"—इति जुहुयात् । मंथी हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

अथ यदि चमसेषून्नीतः किञ्चिदापद्येत । "विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा"—इति जुहुयात् । विश्वे हि स तर्हि देवा भवन्ति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

१७१

स्वाहेति जुहुयाद्विश्वे हि स तर्हि देवा भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २७ ॥

(त्यु) अथ यदि होमायोद्यतः । किञ्चिदापद्येतासवे स्वाहेति जुहुयादसुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽ उपैनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ यदि हूयमानः । किञ्चिदापद्येत रुद्राय स्वाहेति जुहुयाद्रुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथ यद्यभ्यावृत्तः । किञ्चिदापद्येत वाताय स्वाहेति जुहुयाद्वातो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

(त्यु) अथ यदि प्रतिख्यातः । किञ्चिदापद्येत नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयान्नृचक्षा हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

(त्यु) अथ यदि भक्ष्यमाणः । किञ्चिदापद्येत भक्षाय स्वाहेति जुहुयाद्भक्षो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३२

(त्यु) अथ यदि नाराशᳪंसेषु सन्नः । किञ्चिदापद्येत पितृभ्यो नाराशᳪंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्पितरो हि स तर्हि नाराशᳪंसा भवत्यप पाप्मानᳪं हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

अथ यदि होमायोद्यतः किंचिदापद्येत । " असवे स्वाहा "–इति जुहुयात् । असुर्हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २८ ॥

अथ यदि हूयमानः किंचिदापद्येत । " रुद्राय स्वाहा "–इति जुहुयात् । रुद्रो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ २९ ॥

अथ यद्यभ्यावृत्तः किंचिदापद्येत । " वाताय स्वाहा "–इति जुहुयात् । वातो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३० ॥

अथ यदि प्रतिख्यातः किंचिदापद्येत । " नृचक्षसे स्वाहा "–इति जुहुयात् । नृचक्षा हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३१ ॥

अथ यदि भक्ष्यमाणः किंचिदापद्येत । " भक्षाय स्वाहा "–इति जुहुयात् । भक्षो हि स तर्हि भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३२ ॥

अथ यदि नाराशंसेषु सन्नः किंचिदापद्येत । " पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहा "–इति जुहुयात् । पितरो हि स तर्हि नाराशंसा भवति । अप पाप्मानं हते । उपैनं यज्ञो नमति ॥ ३३ ॥

(त्यु) अथ यद्यवभृथायोद्यतः । किञ्चिदापद्येत सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात्सिन्धुर्हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ २४ ॥

(त्यु) अथ यद्यभ्यवह्रियमाणः । किञ्चिदापद्येत समुद्राय स्वाहेति जुहुयात्समुद्रो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ २५ ॥ (शतम् ६२००) ॥

(त्यु) अथ यदि प्लुतः । किञ्चिदापद्येत सलिलाय स्वाहेति जुहुयात्सलिलो हि स तर्हि भवत्यप पाप्मानꣳ हतऽउपैनं यज्ञो नमति ॥ २६ ॥

ता वाऽएताः । (श्रु) चतुस्त्रिꣳशतमाप्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिꣳशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिꣳशऽ एतद्दु सर्वैर्देवैर्यज्ञम्भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञम्प्रतिसन्दधाति ॥ २७ ॥

ता ब्रह्मैव जुहुयात् । (ब्रा) ब्राह्मणो ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतऽआस्ते ब्रह्मा यज्ञन्दक्षिणतो गोपायति यदि तु ब्रह्मा न विद्यादपि यऽएव कश्च विद्यात्स जुहुयाद्ब्राह्मणन्त्वामन्त्र्य ब्रह्मणाऽतिसृष्टस्तासाम्वाऽएतासाम्याहुतीनाम्बन्धुता वसिष्ठो ह विराजम्विदाञ्चकार ताꣳ हेन्द्रोऽभिदध्यौ ॥ २८ ॥

स होवाच । (ऽ)ऋपे विराजॅं ह वै वेत्थ ताम्मे ब्रूहीति स होवाच किम्मम ततः स्यादिति सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयाॅं रूपञ्च त्वा दर्शयेयेति स होवाच यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिम्ब्रूयाः किमु स स्याद्यन्त्वॅं रूपन्दर्शयेथाऽइति जीवस्वर्गऽएवा-स्माल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । (चे) इयम्वै विराडिति तस्मा-द्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते सऽएव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

(त्य) अथ हैतामिन्द्रऽ ऋपये । प्रायश्चित्तिमुवाचाग्निहोत्रादग्रऽ आ-महतऽ उक्थात्ता ह स्मैताः पुरा व्याहृतीर्विंसिष्ठाऽ एव विदुस्तस्माद्ध स्म पुरा वासिष्ठऽ एव ब्रह्मा भवति यतस्त्वेनाऽ अप्येतर्हि यऽ एव कश्चा-धीते ततोऽप्येतर्हि यऽ एव कश्च ब्रह्मा भवति स ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयाद्यऽ एवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२-३-१ ॥ (६. १.) ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ६ ॥ कण्डिकासंख्या ४१ ॥

यति । यदि तु ब्रह्मा न विद्यात् । अपि य एव कश्च विद्यात् । स जुहुयात् । ब्रह्माणं त्वामंत्र्य । ब्रह्मणाऽतिसृष्टः । तासां वा एतासां व्याहृतीनां बन्धुता । वसिष्ठो ह विराजं विदाचकार । तां हेन्द्रोऽभिदध्यौ ॥ ३८ ॥

स होवाच—ऋषे विराजं ह वै वेत्थ । तां मे ब्रूहीति । स होवाच—किं मम ततः स्यादिति । सर्वस्य च ते यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाम् । रूपं च त्वा दर्शयेय इति । स होवाच—यन्नु मे सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं ब्रूयाः । किमु स स्यात् । यं त्वं रूपं दर्शयेथा इति । जीवस्वर्ग एवास्मा-ल्लोकात्प्रेयादिति ॥ ३९ ॥

ततो हैतामृषिरिन्द्राय विराजमुवाच । इयं वै विराडिति । तस्माद्योऽस्यै भूयिष्ठं लभते । स एव श्रेष्ठो भवति ॥ ४० ॥

अथ हैतामिंद्र ऋषये प्रायश्चित्तिमुवाच । अग्निहोत्रादग्र आ महत उक्थात् । ता ह स्मैताः

दर्शयेयेति । तथा करोमि यथा मदीय रूप अवश्य त्वां दर्शयेय तथा सर्वस्य यज्ञस्य प्रायश्चित्तिं च ब्रूयात् । त्वयोक्त रूप दर्शयिष्यामीति । किन्त्वेव त्वदीयरूपेण दृष्टेनेत्यतदाह—किं स स्यात् । कीदृश स स्यात् । य मां त्वमप्यात्म रूप दर्शयेथा । तत्राह—जीवस्वर्ग इति । जीवत स्वर्गो जीवस्वर्ग तस्मिन् जीवस्वर्गो एव स प्रेयात् प्राप्नुयात् ।

पुरा व्याहृतीर्विद्वांस एव विदुः । तस्माद् उ ह पुरा वारिष्ठ एव ब्रह्मा भवति । एतांस्त्वेवाप्येतर्हि य एव कश्चाधीते । ततोऽप्येतर्हि य एव कश्च ब्रह्मा भवति । स उ ह वै ब्रह्मा भवितुमर्हति । स वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रितः प्रतिशृणुयात् । य एवमेता व्याहृतीर्वेद ॥ ४१ ॥

समाप्तानि प्रायश्चित्तानि ॥

तस्माल्लोकान् येन पथ स्वर्गं यजमानं गमयन्ति । तत्र महतो ग उद्भिद्यते । इदं वै पृथिवी दिव्येन दशाक्षरत्वात् छन्दः विराजोऽधिदैवतम् । इत्येतां विराजमुपाप्य । अग्निहोत्रमात्मनः दीक्षितस्य ह वा एव उपनयति इति या एता सौमिकस्य प्रायश्चित्त प्रकृतिप्रतिष्ठा सति । एवं चोदकप्राप्ता सम्वत्सरसत्रेष्वपि दिश तत्र च महद्भ्यसन्—उपाये दिवसे । तेन एतदुक्तं भवति । आ सम्वत्सरसत्रेभ्य इति ॥ ३८—४१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे
षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥
भूमौ विक्रमार्केण स्थाने कनकवदिकान् । दानमात्मस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥

इति श्रीसर्ववेदविन्निखिलनगरद्वारावतीसंस्थानीय श्रीहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीय-
शतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२—६ ॥

उत्तरक्रतुनिरूपकं प्रकरणं समाप्तम् ॥

१—महर्षि कात्यायन श्रौतसूत्रविनियुक्तमन्त्रैः । यजमान दीक्षितस्य प्रायश्चित्तं भवति । यज्ञं प्रपद्य यज्ञदेव च । प्रायश्चित्त दक्षिणमन्वारभ्य । शालका वा पुरुषान्त्य । पुरुषोऽपि दक्षिणास्थ एव कुर्वन् दहन्ति । श्रुतस्यपरकन्दा एवं । सोमेनेप्सुपक्षे येन यज्ञकरः कुर्वा यज्ञस्य देव इति बवति । अग्नेऽपि पुरस्तु । का. श्रौ. सू. २५ १३०—१४४ ।

अत्रादितः शतपथब्राह्मणस्याशीतिपथसंज्ञको
ऽशीत्यध्यायात्मक उत्तरक्रतुनिरूपणान्तो
विभागः सम्पूर्णः ॥

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

व्विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । (हूंस्त) तन्त्त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचर-त्सोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स व्विष्वङ्व्यार्च्छत्तस्येन्द्रियं व्वीर्य्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥ १ ॥

(त्तु) तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् । (त्सो) सोऽजः पशुरभवद्धूम्रोऽथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते गोधूमा यदश्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥

(त्रा) नासिकाभ्यामेवास्य व्वीर्य्यमस्रवत् । (त्सो) सोऽविः पशुरभ-वन्मेषोऽथ यच्छ्लेष्मणस्ताऽउपवाका यत्स्नीहा तद्बदरम् ॥ ३ ॥

(म्मु) मुखादेवास्य बलमस्रवत् । (त्स) स गौः पशुरभवदृषभोऽथ ये फेनास्ते यवा यत्स्नेहस्तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत । (त्त) तदेकशफमभवदश्वोऽश्व-तरो गर्दभः ॥ ५ ॥

अथ सौत्रामणी यागः ।

विश्वरूपं वै त्वाष्ट्रमिन्द्रोऽहन् । तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् । सोऽभिचरणीयमपेन्द्रं सोममाहरत् । तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । स विष्वङ्व्यार्च्छत् । तस्येन्द्रियं वीर्यमङ्गादङ्गादस्रवत् ॥ १ ॥

तस्याक्षिभ्यामेव तेजोऽस्रवत् सोऽजः पशुरभवद्धूम्रः । अथ यत्पक्ष्मभ्यस्ते गोधूमाः । यदश्रुभ्यस्तत्कुवलम् ॥ २ ॥

नासिकाभ्यामेवास्य वीर्यमस्रवत्, सोऽविः पशुरभवन्मेषः । अथ यत् श्लेष्मणस्ता उपवाकाः । यत् स्नीहा तद्बदरम् ॥ ३ ॥

मुखादेवास्य बलमस्रवत् स गौः पशुरभवदृषभः । अथ ये फेनास्ते यवाः । यत् स्नेहः तत्कर्कन्धु ॥ ४ ॥

श्रोत्रादेवास्य यशोऽस्रवत् तदेकशफमभवत् अश्वोऽश्वतरो गर्दभः ॥ ५ ॥

(स्तन) स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत् । (त्त) तत्पयोऽभवत्पशूना-ञ्ज्योतिरुरसऽ एवास्य हृदयात्त्विपिरस्रवत्स श्येनोऽपापितिहाऽभवद्वयसाᳪं राजा ॥ ६ ॥

नाभ्याऽ एवास्य शूपोऽस्रवत् । (त्त) तत्सीसमभवन्नायो न हिरण्यᳪं रेतसऽ एवास्य रूपमस्रवत्तत्सुवर्णᳪं हिरण्यमभवच्छिश्नादेवास्य रसो-ऽस्रवत्सा परिस्रुदभवत्स्फिग्भ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्सा सुराऽभवदन्नस्य रसः ॥ ७ ॥

स्तनाभ्यामेवास्य शुक्रमस्रवत्, तत्पयोऽभवत्, पशूना ज्योतिः । उरस एवास्य हृदयात्त्विपि-रस्रवत्; स श्येनोऽपापितिहाऽभवत्, वयसा राजा ॥ ६ ॥

नाभ्या एवास्य शूपोऽस्रवत्, तत्सीसमभवत्, नायः, न हिरण्यम् । रेतस एवास्य रूपमस्र

मण्या । सौत्रामणीर्वोद्रावनार्थं विश्वरूपेतिहामेन सौत्रामण्युपकरणानाम नाविगवां त्रयाणा च पशुयागानामुत्पत्ति सौत्रामणीशब्दनिर्वचन दक्षिणाधिकारविधिश्च । (पलतमनिमित्त कग्रहणमयोगा) प्रसन्न प्राय । विशेष तु दर्श-यिष्याम । अभिचरन्त्यनेनेति अभिचरणीयम् । करणे कन्य । स्नानीय चूर्णमिति यथा । अपेत इन्द्रोऽस्मादित्यपेन्द्रम् । सोम यागतस्त्वष्टा आहृतवान् । तस्य च स इन्द्रो यज्ञविनाश कृत्वा प्रासहा प्रसहनेन, प्रमद्य वा सोम पीतवान् । स च सोम विष्वङ् विषुशब्दो व्याप्तिवचन । सर्वाभि शरीरनाडीभि गत्वा । अपि आचक्रन् । (इतश्चैतश्च सफल सवद्विपससिद्विपूर्वतम ऐम्वनारेम्य अतनरोवसण्डवाया स्वर्गो द्रष्टव्य ?) सर्व स रस । नाभिर्निर्गतस्तस्य चेन्द्रस्य तन सोमेन सह इन्द्रियमिन्द्रियकारण, तत प्रभृति वीर्यं वीरयति विक्रमयते कार्येणानेनेति वीर्य-वत्तेज अगाद्गाद्व्ययवादभवदिति सामान्यसृष्टि । तस्याक्षिभ्यामेव तेज सोमेन सह व्यस्रवत् । तेन सुत भवितव्य वाव सा देवता महाभाग्या च । अज पशु धूम्रवर्णो भार वहति । प्रेरयति न च प्रेर्यते । यत् स्नेह सुत तत्र कर्कन्धुकल्पतर बदराकारम् । यश यशस कारणम् । भूतविशेषा एव दश । कोऽपि यो यशस्वी भवति । (तथाच लण ?) जातमात्रस्यैव छायामन्या स्वभूतविशेषानव दश सवर्तस्युपपद्यते । (तामूर्त्ता गेशवाग्य ?) । तदेकशफाना—अश्वादीनामपि तु प्रदेशस्थानामुपयोक्ष्यते ॥ १—५ ॥

तत्पयोऽभवदिति पयस सृष्टि पयोग्रहेषूपयोक्ष्यते । उरस उर स्थानात् । हृदयात् त्विषिर्दीप्ति । श्येन पक्षी । स्वान (?)न्तीति अपापितिहाऽस्य पर भवतीति वयस सृष्टि ॥ ६ ॥

शुक्र बलविशेष पारदोपमित । रस आप परिस्यन्दनस्य परिस्रुद्या । स्फिग्भ्या भाम क्रोध । सुरा-पक्षोऽन्न जयहेतु ॥ ७ ॥

—त्रिया हिरूचीं कतिपाय नियमा ।

(सो) मूत्रादेवास्यौजोऽस्रवत् । (त्स) स वृकोऽभवदारण्यानाम्पशूनाञ्जूतिरूवध्यादेवास्य मन्युरस्रवत्स व्याघ्रोऽभवदारण्यानाम्पशूनाᳫं राजा लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत्स सिᳫंहोऽभवदारण्यानाम्पशूनामीशः ॥ ८ ॥

(शो) लोमभ्यऽएवास्य चित्तमस्रवत् । (त्ते) ते श्यामाकाऽअभवंस्त्वचऽएवास्यापचितिरस्रवत्सोऽश्वत्थो वनस्पतिरभवन्माᳫंसेभ्यऽएवास्योर्गस्रवत्सऽउदुम्बरोऽभवदस्थिभ्यऽएवास्य स्वधाऽस्रवत्स न्यग्रोधोऽभवन्मज्जभ्यऽएवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्रवत्ते व्रीहयोऽभवन्नेवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

(न्त्र) अथ ह वै तर्हि । नमुचिनैवासुरेण सह चचार सऽऐक्षत नमुचिरपुनर्वाऽअयमभूद्धन्तास्येन्द्रियम्वीर्यᳫं सोमपीथमन्नाद्यᳫं हराणीति तस्यैतयैव सुरयेन्द्रियं वीर्यᳫं सोमपीथमन्नाद्यमहरत्स ह न्यर्णः शिश्ये

वत्, तद् सुवर्णं हिरण्यमभवत् । शिश्नादेवास्य रसोऽस्रवत्, सा परिस्रुदभवत् । स्फिगीभ्यामेवास्य भामोऽस्रवत्, सा सुराऽभवत्, अन्नस्य रसः ॥ ७ ॥

मूत्रादेवास्यौजोऽस्रवत्, स वृकोऽभवत्, आरण्यानां पशूनां जूतिः । ऊवध्यादेवास्य मन्युरस्रवत्, स व्याघ्रोऽभवत् आरण्यानां पशूनां राजा । लोहितादेवास्य सहोऽस्रवत् स सिंहोऽभवत्, आरण्यानां पशूनामीशः ॥ ८ ॥

लोमभ्य एवास्य चित्तमस्रवत्, ते श्यामाका अभवन् । त्वच एवास्यापचितिरस्रवत्, सोऽश्वत्थो वनस्पतिरभवत् । मांसेभ्य एवास्योर्गस्रवत्, स उदुम्बरोऽभवत् । अस्थिभ्य एवास्य स्वधाऽस्रवत्, स न्यग्रोधोऽभवत् । मज्जभ्य एवास्य भक्षः सोमपीथोऽस्रवत्, ते व्रीहयोऽभवन् । एवमस्येन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् ॥ ९ ॥

अथ ह वै तर्हि नमुचिनैवासुरेण सह चचार । स ऐक्षत नमुचिः, अपुनर्वा अयमभूत् । हन्त । अस्ये-

---

आरण्यानां पशूनां मध्यत इति शेषः । जूतिर्गतिमान् वेगवान् । ऊवध्यमजीर्णम् आहारः । मन्युः क्रोधः । सहः पराभवहेतुर्बलविशेषः । ईशः ईश्वरः ॥ ८ ॥

चित्तं चित्तम् । अपचितिः पूजा लोमजपविशेषः । ऊर्क् बलकरो रसः । स्वधा पित्र्यम् ॥ ९ ॥

अथ तर्हि तदा नमुचिनाऽसुरेण सह चचारेन्द्रः स नमुचिरैक्षत । अपुनर्भावी तु पुनः अयम् इन्द्रः अभूदतः अस्य इन्द्रियाणि सह हराणीति यदवशिष्टं तदपीत्यभिप्रायः । स इन्द्रः न्यर्णः । अगमर्दगतो ।

तन्देवाऽ उपसञ्जग्मिरे श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत्तमिमम्पाप्माऽविदद्धन्तेमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽश्विनावब्रुवन् । (न्यु) युवम्वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थो युवमिमम्भिषज्यतमिति तावब्रूतामस्तु नौ भागऽ इति तेऽब्रुवन्यऽ एषोऽजः स वां भागऽइति तथेति तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । (वंस्त्वं) त्वम्वै भैषज्यमसि त्वमिमम्भिषज्येति साऽब्रवीदस्तु मे भागऽ इति तेऽब्रुवन्यऽ एषोऽविः स ते भागऽ इति तथेति तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथाब्रुवन् । (न्न) एतावद्वाऽ अस्मिन्नेतर्हि यावदयमृषभोऽस्यैवायमस्त्विति तथेति तस्मादैन्द्रऽ ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च । (चे) इन्द्रियम्वीर्य्यन्नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुस्तम्पाप्मनोऽत्रायन्त सुत्रातम्वतैनम्पाप्मनोऽत्रास्महीति

न्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यं हराणीति । तस्यैतयव सुरयन्द्रियं वीर्यं सोमपीथमन्नाद्यमहरत् । स ह न्यर्णः शिश्ये । तं देवा उपसंजग्मिरे । श्रेष्ठो वै नोऽयमभूत । तामिम पाप्माऽविदत् । हन्त ! इमं भिषज्यामेति ॥ १० ॥

तेऽश्विनावब्रुवन् । युवं वै ब्रह्माणौ भिषजौ स्थः । युवमिमं भिषज्यतमिति । तावब्रूताम् । अस्तु नौ भाग इति । तेऽब्रुवन् । य एषोऽजः, स वां भाग इति । तथेति । तस्मादाश्विनो धूम्रो भवति ॥ ११ ॥

ते सरस्वतीमब्रुवन् । त्वं वै भैषज्यमसि । त्वमिम भिषज्येति । साऽब्रवीत् । अस्तु मे भाग इति.। तेऽब्रुवन् । य एषोऽविः, स ते भाग इति । तथेति । तस्मात्सारस्वतो मेषो भवति ॥ १२ ॥

अथाब्रुवन् । एतावद्वा अस्मिन् एतर्हि । यावत् अयमृषभः । अस्यैवायमस्त्विति । तथेति । तस्मादैन्द्र ऋषभो भवति ॥ १३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च इद्रियं वीर्यं नमुचेराहृत्य तदस्मिन्पुनरदधुः । तं पाप्मनोऽत्रायंत । सुत्रात वतैनं पाप्मनोऽत्रास्महीति । तद्वाव सौत्रामण्यभवत् । तत्सौत्रामण्यै सौत्रा-

नितरां नि शेषम् शयितवान् । त देवा उपसगता किं ' वदन्त । अयमिन्द्रोऽस्माक प्रशस्यतम आसीत् ' अधुना त्वय पाप्मान प्राप्त । हन्त इम भिषिज्यामेति ॥ १० ॥

तस्मादाश्विनो धूम्रो भवतीत्यादीनि उत्पत्तिवाक्यानि पशुयागगतानि ॥ ११–१३ ॥

तावश्विनौ च सरस्वता च यथा यथा श्रुत तत्सर्वं नमुचे सकाशादाहृत्य तदिन्द्रे पुनरदधु । तदा विद्द पुन

तद्वाऽ सौत्रामण्यभवत्तत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं त्रायते मृत्योरात्मानमप पाप्मानꣳ हते यऽ एवमेतत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वमेवं वेद त्रयस्त्रिꣳशद्दक्षिणा भवन्ति त्रयस्त्रिꣳशद्धि तन्देवताऽ अभिपद्यन्त्तस्मादाहुर्भेषजन्दक्षिणाऽइति ॥ १४ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।३।२ ॥ (७-१)

अप वाऽ एतस्मात् । (क) तेजऽइन्द्रियम्वीर्य्यङ्क्रामति यꣳ सोमोऽतिपवतऽऊर्ध्वम्वाऽवाङ्वा ॥ १ ॥

तदाहुः । (ख) अन्नम्वाऽ एतद्ब्राह्मणस्य यत्सोमो न वै सोमेन ब्राह्मणः सोमवामी स यो वाऽअलम्भूत्यै सम्भूतिन्न प्राप्नोति यो वाऽलम्पशुभ्यः सन्पशून्न विन्दते स सोमवामी पशवो हि सोमऽइति ॥ २ ॥

मणीत्वम् । त्रायते मृत्योरात्मानम् । अप पाप्मानं हते । य एवमेतत्सौत्रामण्यै सौत्रामणीत्वं वेद । त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा भवंति । त्रयस्त्रिंशद्धि तं देवता अभिपद्यन्त् । तस्मादाहुः । भेषजं दक्षिणा इति ॥ १४ ॥

अप वा एतस्मात्तेज इंद्रियं वीर्यं क्रामति । यं सोमोऽतिपवते—ऊर्ध्वं वा अवाङ् वा ॥ १ ॥

तदाहुः—अन्नं वा एतद् ब्राह्मणस्य यत्सोमः । न वै सोमेन ब्राह्मणः सोमवामी भवति । यो वा अलं भूत्यै सम्भूतिं न प्राप्नोति । यो वाऽलं पशुभ्यः सन्पशून्न विंदते । स सोमवामी । पशवो हि सोम इति ॥ २ ॥

स्थापित । तद वदन्ति स्म । ... (अत्र ... तावतो ... मेति । यस्मादेव विष्णुमुखा सौत्रामणीनिर्भ्रातृव्यता । ... । ... स्ववचनात् १)॥ १३–१४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । १ ॥

अप वा एतस्मात् । सोमोऽतिपवते । ऊर्ध्वमधस्ताद्वा अतिपवनेन । तत तेज इन्द्रियं अपक्रामति । प्रकृतान्येव सन्निधानात् । तानि च यजमानस्यैव सोमवामिन क्रियते । तदर्थत्वात् कर्म । न ऋत्विजां अतदर्थत्वात् । ततश्च यजमान एवातिपूत । सौत्रामणी कुर्वन् । ऋत्विजः अन्ये सोमातिपवन । स एतं आश्विन धूम्रमाल-भेतेति सत्र । एवं तावत् सोमातिपवन निमित्त प्रकृतस्य स्थापितम् ॥ १ ॥

अधुना निमित्तान्तरं प्रकल्पयति । तदाहुरन्नमेवैतद्ब्राह्मणस्य यत्सोम । नित्यवादित्यभिप्राय । ब्राह्मण-

---

१-त्रयस्त्रिंशद्वै दक्षिणा दशस्वापिष्ठे च ब्रह्मवेत्तृन् का. श्रौ. सू. १९ । ८८ ।

सऽएतमाश्विनन्धूम्रमालभेत । सारस्वतम्मेषमैन्द्रमृषभमश्विनौ वै देवानाम्भिषजौ ताभ्यामेवैनम्भिषज्यति सरस्वती भेषजन्तयैवास्मै भेषजङ्करोतीन्द्रऽइन्द्रियम्वीर्यन्तेनैवास्मिन्निन्द्रियम्वीर्यन्दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्वा अश्विनौ तेजः । (जो) यदाश्विनो भवति चक्षुरेवास्मिंस्तत्तेजो दधात्यथो श्रोत्रꣳ समानꣳ हि चक्षुश्च श्रोत्रञ्च ॥ ४ ॥

प्राणः सरस्वती वीर्य्यम् । यत्सारस्वतो भवति प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्य्यन्दधात्यथोऽअपानꣳ समानꣳ हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः) ॥

वागिन्द्रो बलम् । यदैन्द्रो भवति वाचमेवास्मिंस्तद्बलन्दधात्यथो मनः समानꣳ हि वाक्च मनश्च ॥ ६ ॥

(श्वा) आश्विनीरजाः । सारस्वतीरवीरैन्द्रीर्गाव ऽ इत्याहुर्य्यदेते पशवऽ आलभ्यन्तऽ एताभिरेव देवताभिरेतान्पशूनवरुन्धे ॥ ७ ॥

---

(१) स एतमाश्विनं धूम्रमालभेत । (२) सारस्वत मेषम् । (३) ऐन्द्रमृषभम् । अश्विनौ वै देवाना भिषजौ । ताभ्यामेवैनं भिषज्यति । सरस्वती भेषजम् । तयैवास्मिन् भेषज करोति । इंद्र इंद्रियं वीर्यम् । तेनैवास्मिन्निन्द्रिय वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

चक्षुर्वा अश्विनौ तेजः । यदाश्विनो भवति । चक्षुरेवास्मिंस्तत्तेजो दधाति, अथो श्रोत्रम् । समानं हि चक्षुश्च श्रोत्रं च ॥ ४ ॥

प्राणः सरस्वती वीर्यम् । यत्सारस्वतो भवति । प्राणमेवास्मिंस्तद्वीर्यं दधाति, अथो अपानम् । समानं हि प्राणश्चापानश्च ॥ ५ ॥

वागिंद्रो बलम् । यदैंद्रो भवति । वाचमेवास्मिंस्तद्बलं दधाति, अथो मनः । समानं हि वाक् च मनश्च ॥ ६ ॥

आश्विनीरजाः सारस्वतीरवीरैंद्रीर्गाव इत्याहुः । यदेते पशव आलभ्यंते । एताभिरेव देवताभिरेतान्पशूनवरुन्धे ॥ ७ ॥

ग्रहण क्षत्रियवैश्ययोरसोमवोपप्रदर्शनार्थम् । तत्तचितमेव । अनुचितेनापि सोमपानेन सोमवामी भवति, इतरथो सोमवमनेऽप्रायश्चित्तार्थतेत्यभिप्राय । तस्माह सोमवामा (भिप्रा०) । यो वा अलं भूत्यै सन् भूतिं न प्राप्नोति । यो वाऽलं पशुभ्य सन् पशून्न विदते । स सोमवामीति गौण सोमवमन निमित्तमुपन्यस्तम । तौ अधुना द्वावप्येतौ मुख्य गौणौ सोमवामिनौ स इत्यनेन शब्देन परामृशति । द्विनिमित्तिका सौत्रामणी । तत्र द्विप्रकारेणापि निमित्ते स

१–आश्विनाऽजो धूम्र । सारस्वतो मेष, ऐन्द्र ऋषभ । का. श्रौ सू. १९ । ५८–५९ ।

वडवायै शिशुर्भवति । एष ऽ एवैकशफमवरुन्धऽ आरण्यानाम्पशूनां लोमानि भवन्त्यारण्यानाम्पशूनामवरुद्ध्यै वृकलोमानि भवन्त्योजऽ एव जूतिमारण्यानाम्पशूनामवरुन्धे व्याघ्रलोमानि भवन्ति मन्युमेव राज्यमारण्यानाम्पशूनामवरुन्धे सिंहलोमानि भवन्ति सहऽ एवैषा-मारण्यानाम्पशूनामवरुन्ध ॥ ८ ॥

व्रीहयश्च श्यामाकाश्च भवन्ति । गोधूमाश्च कुवलानि चोपवाकाश्च बदराणि च यवाश्च कर्कन्धूनि च शष्पाणि च तोक्मानि चोभयमेव ग्राम्यञ्चान्न-मारण्यञ्चावरुन्धेऽथोऽउभयेनैवान्नेन यथा रूपमिन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्धत्ते॥९॥

सीसेन शष्पाणि क्रीणाति । (न्यू) ऊर्णाभिस्तोक्मानि सूत्रैर्व्रीहीनु-भयोर्वाऽ एतद्रूपमयसश्च हिरण्यस्य च यत्सीसमुभयꣳ सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

(द्वयाऽऊ) ऊर्णासूत्रेण क्रीणाति । तद्वाऽ एतत्स्त्रीणाङ्कर्म्म यदूर्णा-

---

(४) वडवायै शिशुर्भवति । एष एवैकशफमवरुन्धे । आरण्यानां पशूनां लोमानि भवन्ति । आरण्यानां पशूनामवरुद्ध्यै । (५) वृकलोमानि भवन्ति । ओज एव जूतिमारण्यानां पशूनामवरुन्धे । (६) व्याघ्रलोमानि भवन्ति । मन्युमेव राज्यमारण्यानां पशूनामवरुन्धे । (७) सिंहलोमानि भवन्ति । सह एवैषामारण्यानां पशूनामवरुन्धे ॥ ८ ॥

(८) व्रीहयश्च (९) श्यामाकाश्च भवन्ति । (१०) गोधूमाश्च (११) कुवलानि च । (१२) उपवाकाश्च (१३) बदराणि च । (१४) यवाश्च (१५) कर्कन्धूनि च । (१६) शष्पाणि च (१७) तोक्मानि च । उभयमेव ग्राम्यं चान्नमारण्यं चावरुन्धे । अथो उभये-नैवान्नेन यथा रूपमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ९ ॥

(१८) सीसेन शष्पाणि क्रीणाति । (१९) ऊर्णाभिस्तोक्मानि । (२०) सूत्रैर्व्रीहीन् । उभयोर्वा एतद्रूपम् । अयसश्च हिरण्यस्य च । यत्सीसम् । उभयं सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबन्धश्च । उभयस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

(२१) ऊर्णासूत्रेण क्रीणाति । तद्वा एतत् स्त्रीणां कर्म, यदूर्णासूत्रम् । कर्म वा इन्द्रियं वीर्यम् । तदेतद् मन्त्र सीषु । तस्येतेन्द्रियं वीर्यमुत्तम सीषु तदेवावरुन्धे ॥ ११ ॥

सूत्रं कुर्म्भं वाऽ इन्द्रियम्वीर्य्यं तदेतदुत्सन्नꣳ स्त्रीषु तद्यदेवेन्द्रियम्वीर्य्य-मुत्सन्नꣳ स्त्रीषु तदेवावरुन्धे ॥ ११ ॥

तद्धैतदन्येऽध्वर्य्यवः । सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणन्ति तत्तदिति न वाऽएष स्त्री न पुमान्यत्क्लीबो नेष्टिर्न पशुबन्धः सौत्रामणीति वदन्त-स्तदु तथा न कुर्य्यादुभयम्वेतत्सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्च व्यृद्धमु वाऽएत-न्मनुष्येषु यत्क्लीबो यज्ञमुखऽ एव ते यज्ञस्य व्यृद्धिन्दधति ये तथा कुर्व्वन्ति सोमविक्रयिणऽएव क्रीणीयात्सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुखऽएव तत्सोमरूपङ्करोति यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १२ ॥

शतातृण्णा कुम्भी भवति । बहुधेव हि स व्यस्रवदथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञमेवावरुन्द्धे सूतम्भवति सदेवावरुन्धे चष्पम्भवत्यन्नाद्यस्यैवाव-रुद्ध्यै पवित्रम्भवति पुनन्ति ह्येनम्बालो भवति पाप्मनो व्यावृत्त्यै सुवर्णꣳ हिरण्यं भवति रूपस्यैवावरुद्ध्यै शतमानं भवति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽ आयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

तद्धैतत् अन्येऽध्वर्यवः–सीसेन क्लीबाच्छष्पाणि क्रीणंति । तत्तदिति । न वा एष स्त्री, न पुमान् । यत् क्लीबः । नेष्टिर्न पशुबंधः सौत्रामणीति वदंतः । तदु तथा न कुर्यात् । उभयं वै सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबंधश्च । व्यृद्धमु वा एतन्मनुष्येषु । यत् क्लीबः । यज्ञमुख एव ते यज्ञस्य व्यृद्धिं दधति । ये तथा कुर्वन्ति । सोमविक्रयिण एव क्रीणीयात् । सोमो वै सौत्रामणी यज्ञमुख एव तत्सोमरूपं करोति । यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १२ ॥

(२२) शतातृण्णा कुंभी भवति । बहुधेव स व्यस्रवत् । अथो शतोन्मानो वै यज्ञो यज्ञ-मेवावरुंधे । (२३) सतं भवति । सदेवावरुंधे । (२४) चष्पं भवति । अन्नाद्यस्यैवावरुद्ध्यै (२५) पवित्रं भवति । पुनंति ह्येनम् । (२६) वालो भवति । पाप्मनो व्यावृत्त्यै । (२७) सुवर्णं (२८) हिरण्यं भवति । रूपस्यैवावरुद्ध्यै । (२९) शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेंद्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

अन्येऽध्वर्यवश्चरकाः । सीसेन क्लीबात् शष्पाणि क्रीणन्ति । न केवलं तर्हि नक्तम् अनेन निमित्तान्तरे एवमर्थेन वा । (एषष्टीत्यादिवत् १) ॥ १२ ॥

'शतातृण्णा' शतसंख्याकानि छिद्राणि यस्याः सा शतातृण्णा । बहुधा हि सुतः सोमः । अथो अपि च 'शतोन्मानः', शतं उन्मानानि दक्षिणा अस्येति शतोन्मानः 'यज्ञः' ऊर्ध्वं मीयते । यजनार्थे

१–अतःपरमस्मिन्ने चर्मणि सुरासोमविक्रयिण सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मनामूर्णाभिश्च्वानाः सूत्रे सुरासोमविक्रयिने कस्मात्ते सुरासोमा इत्यामन्त्र्यामन्त्र्य तावत् । क्लीबादके का. १९ अ, ११ । ८ १९ ।

(त्तऽआ) आश्वत्थम्पात्रं भवति । (त्यु) अपचितिमेवावरुन्द्धऽ औदुम्बरं भवत्यूर्जमेवावरुन्द्धे नैयग्रोधम्भवति स्वधामेवावरुन्द्धे स्थाल्यो भवन्ति पृथिव्याऽ एवान्नाद्यमवरुन्द्धे ॥ १४ ॥

पालाशान्युपशयानि भवन्ति । ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयत्यपाष्ठिहस्य पत्रे भवतस्त्विषिमेव राज्यम्वयसामवरुन्धे पट्त्रिंशद्देवतानि भवन्ति पट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ १५ ॥

तदाहुः । (र) अन्यदेवत्याः पशवो भवन्त्यन्यदेवत्याः पुरोडाशा

(३०) आश्वत्थं पात्रं भवति । अपचितिमेवावरुंधे । (३१) औदुंबरं भवति । ऊर्जमेवावरुंधे । (३२) नैयग्रोधं भवति । स्वधामेवावरुंधे । (३३) स्थाल्यो भवंति । पृथिव्या एवान्नाद्यमवरुंधे ॥ १४ ॥

(३४) पालाशान्युपशयानि भवंति । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मणैव स्वर्गं लोकं जयति । अपाष्ठिहस्य (३५,३६) पत्रे भवतः । त्विषिमेव राज्यं वयसामवरुंधे । पट्त्रिंशद्देवतानि भवंति । पट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती । बार्हताः पशवः । बृहत्यैवास्मै पशूनवरुंधे ॥ १५ ॥

तदाहुः—अन्यदेवत्याः पशवो भवंति । अन्यदेवत्याः पुरोडाशाः । विलोममेतत्क्रियते । कथमेत-

भवति सुराया पयसोऽपि वा । स मन सतशब्द उभयलिंग इति प्रदर्शितम् । वै भ म । सन इति अपि वर्तिग । कवध वेति । सुरारचनार्थमेव मच्छव्य । इति च लोके प्रसिद्धम् । मानमान शतकृष्णलम् ॥ १० ॥

आश्वत्थ पात्र भवतीत्यादि । अश्वत्थादीना विनियोगवचनम । स्थाल्यो मालस्य सुराग्रहणाथा ॥ १४ ॥

पालाशा उपशयानि भवति । सुराग्रहणाना होमाथानि पात्राणि । अप्य पात्र गना होनादित्यागमात् । अपाष्ठिहा । आशिषि हन उपत्यय । अपाष्ठिहेयत्र क्रिप । अपाष्ठिहस्य पत्र यजमानशोभनार्थे भवत । षट्त्रिंशत् । सर्वाण्येतानि द्रव्याणि धूम्रादारभ्य भवति ॥ १५ ॥

अन्यदेवत्या पशव अन्यदेवत्या पुरोडाशा । इत्येतद्विलोम क्रियते । कथमेतत् सलोम भवतीति पशुपुरो-

१—आश्विनमाश्वयेन । का श्रौ सू. १९ । ८२ । अत ऊर्ध्व विशय । १ नअवऽत्त

२—सारस्वतमैन्द्रवत्स । का श्रौ सू १९ । ४४ । ३—एद नैयग्रोधेन । का श्रौ सू १९ । ४५ ।

४—आश्विना धूम्राऽज १ सारस्वता मेष २ एद ऋषभ ३ अनु ४ शर्वंड्वा ५ वृकल नामी ५ व्याघ्रलामानि ६ ... ७ मौहर ८ इयामाका ९ गोधूमा १० कुवलानि ११ उपवाका १२ बदराणि १३ यवा १४ कर्कन्धूनि १५ शष्पाणि १६ तोक्मानि १७ सक्तवः १८ ऊर्णा १९ सूत्राणि २० ... २१ शतकृष्णा कुंभी २२ शतम् २३ ... २४ पवित्रम् २५ वस्त्र २६ सुवर्णं २७ हिरण्यम् २८ शतमानम् २९ आश्वत्थ पात्रम् ३० औदुंबर पात्रम् ३१ नैयग्रोध पात्रम् ३२ पार्थिव्य स्थाल्यः ३३ पालाशानि उपशयानि ३४ श्येनपत्र ३५–३६ इति षट्त्रिंशत् द्रव्याणि ।

व्विलोमैतत्क्रियते कथमेतत्सलोम भवतीत्यैन्द्रः पशूनामुत्तमो भवत्यैन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमऽइन्द्रियम्वै व्वीर्य्यमिन्द्रऽ इन्द्रियेणैवास्माऽ इन्द्रियं व्वीर्य्यꣳ सन्दधातीन्द्रियेणेन्द्रियम्वीर्य्यमवरुन्धे ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै व्वारुणो भवति व्वरुणो वाऽएतङ्गृह्णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति व्वरुणेनैवेनम्वरुण्यान्मुञ्चत्यन्त्यो भवत्यन्ततऽएवैनम्वरुणपाशात्प्रमुञ्चति ॥ १७॥

(त्ये) एकादशकपालऽऐन्द्रो भवति । (त्ये) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुबिन्द्रियमु वै व्वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरम्वाऽ अन्नाद्यमन्वायत्तꣳ सम्वत्सरादेवास्माऽअन्नाद्यमवरुन्धे ॥ १९ ॥

दशकपालो व्वारुणो भवति । दशाक्षरा वै व्विराडन्नं व्विराड्वरुणोऽन्नपतिर्व्वरुणेनैवास्माऽअन्नमवरुन्धे मध्यतऽएतैः पुरोडाशैः प्रचरति मध्यम्वाऽएतेषां योनिः स्वादेवैनान्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

त्सलोम भवतीति । ऐंद्रः पशूनामुत्तमो भवति । ऐंद्रः पुरोडाशाना प्रथमः । इंद्रियं वै वीर्यम् इंद्रः । इंद्रियेणैवास्मा इंद्रियं वीर्यं संदधाति । इंद्रियेणेंद्रियं वीर्यमवरुंधे ॥ १६ ॥

सावित्रः पुरोडाशो भवति । सवितृप्रसूततायै । वारुणो भवति । वरुणो वा एतं गृह्णाति । यः पाप्मना गृहीतो भवति । वरुणेनैवैनं वरुण्यान्मुंचति । अंत्यो भवति । अंतत एवैनं वरुण पाशात्प्रमुंचाति ॥ १७ ॥

एकादशकपाल ऐंद्रो भवति । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । इंद्रियमु वै वीर्यं त्रिष्टुप् । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १८ ॥

द्वादशकपालः सावित्रो भवति । द्वादश वै मासाः सवत्सरस्य । संवत्सरं वा अन्नाद्यमन्वायत्तम् । संवत्सरादेवास्मा अन्नाद्यमवरुधे ॥ १९ ॥

दशकपालो वारुणो भवति । दशाक्षरा वै विराट् । अन्नं विराट् । वरुणोऽन्नपतिः । वरुणेनै-

---

डाशानामुपन्यासो देवतान्तरसंबन्धार्थः । इतरथा तु ऐन्द्र पुरोडाश सावित्रो वारुण इत्युक्ते कर्मान्तराणि वा प्रतीयेरन्नेतानि । अनियमेन वा पशुपुरोडाशेषु देवताविचार । न च प्रथमो देवताविधि । प्रथमे पशुपुरोडाशे द्वितीयतृतीय युज्यन । इह पुरोडाशाना क्रमाभावात् कर्मगश्च क्रमो विनियोजको भवति । पुन पुरोडाशानां विशेषकस्तस्मादुपन्यासम् । गुणादसम्बन्धार्थोऽयमुपन्यास इति । तत्रैन्द्र प्रथम । सावित्रो द्वितीय । वारुणस्तृतीय इति देवता विधाय एकादशकपाल इति नियमम् । मध्यत एतैरित्यनुवाद एव ॥ १९ २० ॥

१ पशुपुरोडाशमिर्वपत्यैन्द्रं सावित्रं वारुणं दशकपालम् । का श्रौ सू. १९-८४ ।

ऽवुडवाऽनुशिशुर्दक्षिणा भवति । (त्यु) उभयम्वाऽएषा जनयत्यश्वञ्चा-श्वतरञ्चोभयथ्यँ सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चोभयस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २१ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । २ । ३ ॥ (७–२)

इन्द्रस्येन्द्रियमन्नस्य रसम् । (र्थ्यँ) सोमस्य भक्षथ्यँ सुरयाऽऽसुरो नमुचिरहरत्सोऽश्विनौ च सरस्वतीञ्चोपाधावच्छेपानोऽस्मि नमुचये न त्वा दिवा न नक्तथ्यँ हनानि न दण्डेन न धन्वना न पृथेन न मुष्टिना न शुष्केण नार्द्रेणाथ मऽ इदमहार्षीदिदम्मऽआजिहीर्षथेति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । (ब्रु) अस्तु नोऽत्राप्यथाहरामेति सह नऽएतदथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च । (चा) अपाम्फेनं वज्रमसिञ्चन्न शुष्को

वास्मा अन्नमवरुन्धे । मध्यत एतैः पुरोडाशैः प्रचरति । मध्यं वा एतेषां योनिः । स्वादेवैनान् योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वडवाऽनुशिशुर्दक्षिणा भवति । उभयं वा एषा जनयति । अश्वं चाश्वतरं च । उभयं सौत्रामणी । इष्टिश्च पशुबन्धश्च । उभयस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २१ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियम् अन्नस्य रसम्, सोमस्य भक्षं सुरयाऽऽसुरो नमुचिरहरत् । सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् । शेपानोऽस्मि नमुचये । न त्वा दिवा न नक्तं हनानि । न दंडेन । न धन्वना । न पृथेन । न मुष्टिना । न शुष्केण । नार्द्रेण । अथ म इदमहार्षीत् । इदं म आजिहीर्षथेति ॥ १ ॥

तेऽब्रुवन् । अस्तु नोऽत्रापि । अथाहरामेति । सह न एतत् अथाहरतेत्यब्रवीदिति ॥ २ ॥

तावश्विनौ च सरस्वती च अपां फेनं वज्रमसिञ्चन् । न शुष्को नार्द्र इति । तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायां रात्रौ, अनुदित आदित्ये, न दिवा न नक्तमिति शिर उदवासयत् ॥ ३ ॥

वडवाऽनुशिशुरिति । यदि गुणविधिः । यदि विशिष्टविधिः । [illegible] षो त्रयस्त्रिंशद्दक्षिणा भवन्तीत्यनेन (श. प. १२ । ७ । १ । १४) सह विकल्पे प्राप्ते सति षट्त्रिंशन्नानि भवन्तीति निश्चयवत् वडवा सख्यानाम् समुच्चयो गम्यते ॥ २१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशे काण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । २ ॥

इन्द्रस्येन्द्रियमिति । " स यो भ्रातृव्यवान् स्यात् स सौत्रामण्या यजेत " इति । अयमपरो विनियोगः.

नार्द्रऽइति तेनेन्द्रो नमुचेरासुरस्य व्युष्टायाᳬं रात्रावनुदितऽ आदित्ये न दिवा न नक्तमिति शिरऽउदवासयत् ॥ ३ ॥

(ज) तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (म) अपाम्फेनेन नमुचेः शिरऽ इन्द्रोदवर्त्तयः । विश्वा यदजय स्पृधऽ इति पाप्मा वै नमुचिः पाप्मानम्वाव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यᳬं हत्वेन्द्रियम्वीर्य्यमस्यावृङ्क्त स यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात्स सौत्रामण्या यजेत पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यᳬं हत्वेन्द्रियम्वीर्य्यमस्य वृङ्क्ते तस्य शीर्षञ्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्माद्बीभत्सन्त तऽ एतदन्धसो विपानमपश्यन्त्सोमो राजाऽमृतᳬं सुतऽ इति तेनैनᳬं स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत ॥ ४ ॥

स्वाद्वीन्त्वा स्वादुनेति सुराᳬं सन्दधाति । स्वदयत्येवैनां तीव्राम्तीव्रेणेतीन्द्रियमेवास्मिन्दधात्यमृताममृतेनेत्यायुरेवास्मिन्दधाति मधुमतीम्मधुमतेति रसमेवास्यान्दधाति सृजामि सᳬं सोमेनेति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ५ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । " अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः "–(वा स. १९ । ७१) इति । पाप्मा वै नमुचिः । पाप्मानं वाव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं हत्वा, इन्द्रियं वीर्यमस्यावृङ्क्त । स यो भ्रातृव्यवान् स्यात् । स सौत्रामण्या यजेत । पाप्मानमेव तद्द्विषन्तं भ्रातृव्यं हत्वा, इन्द्रियं वीर्यमस्य वृङ्क्ते । तस्य शीर्षञ्छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् । तस्माद्बीभत्सत । त एतदन्धसो विपानमपश्यन् । "सोमो राजाऽमृत सुतः" वा स. १९ ७२ । ७९) इति । तेनैनं स्वदयित्वाऽऽत्मन्नदधत ॥ ४ ॥

"स्वाद्वीं त्वा स्वादुना"–इति सुरां सन्दधाति । स्वदयत्येवैनाम् । " तीव्रां तीव्रेण "–इति । इन्द्रियमेवास्मिन् दधाति । "अमृताममृतेन"–इति । आयुरेवास्मिन् दधाति । "मधुमतीं

एतेन इतिहासेन दर्शयति । तस्य नमुचेः शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमः स्थितः । तस्मात् सोमात् देवा अबीभत्सन्त उद्विग्ना । ते देवा एतत् शुक्रम् अन्धसः विपानं दृष्टवन्तः । दोषाद् विविच्य पीयते पानयोग्यं क्रियते अनेनेति विपानम् । कतमः । सोमो राजाऽमृतः सुत इति । तयोरेव वा सोमलोहितयोः धारवाय विपानं अपश्यन् । तेन एतं सोमं स्वदयित्वा अदनयोग्यं कृत्वा । आत्मनि अदधत स्थापितवन्तः । तद्वै देवा

१–ओदनौ पूर्णमासेऽ यस्य स्वाद्वीं त्वाऽमृता इति त्रिरात्रं निदधाति । का. श्रौ. सू. १५–३१ ।

सोमोऽस्यश्विभ्याम्पच्यस्व । सुरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्वेत्येता वाऽएतन्देवताऽअग्रे यज्ञꣳ समभरंस्ताभिरेवैनꣳ सम्भरत्यथोऽएताऽएवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयत्याप्नोति सुत्यायै तिस्रो रात्रीर्व्वसति तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो व्वसति सोमरूपमेवैनाङ्करोति ॥ ६ ॥

द्वे व्वेदी भवतः । (तो) द्वौ वाव लोकावित्याहुर्द्देवलोकश्चैव पितृलोकश्चेत्युत्तराऽन्या भवति दक्षिणाऽन्योत्तरो वै देवलोको दक्षिणः पितृलोकऽउत्तरयैव देवलोकमवरुन्धे दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥

(ग्पु) पयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयोऽन्नꣳ सुरा पयसैव सोमपीथमवरुन्धे सुरयाऽन्नाद्यं क्षत्रम्वै पयो व्विट् सुरा सुराम्पूत्वा पयः पुनाति व्विशऽएव तत्क्षत्रञ्जनयति व्विशो हि क्षत्रञ्जायते ॥ ८ ॥

मधुमता"–इति । रसमेवास्यां दधाति । " सृजामि सं सोमेन "–(वा. सं. १९ । १) इति । सोमरूपमेवैनां करोति ॥ ५ ॥

"सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व, सरस्वत्यै पच्यस्व, इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व"–(वा. सं. १९।१) इति । एता वा एतं देवता अग्रे यज्ञं समभरन् । ताभिरेवैनं संभरति । अथो एता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति । आप्नोति सुत्यायै । तिस्रो रात्रीर्वसति । तिस्रो हि रात्रीः सोमः क्रीतो वसति । सोमरूपमेवैनां करोति ॥ ६ ॥

द्वे वेदी[1] भवतः । द्वौ वाव लोकावित्याहुः । देवलोकश्चैव पितृलोकश्चेति । उत्तराऽन्या भवति । दक्षिणाऽन्या । उत्तरो वै देवलोकः । दक्षिणः पितृलोकः । उत्तरयैव देवलोकमवरुन्धे । दक्षिणया पितृलोकम् ॥ ७ ॥

पयश्च सुरा च भवतः । सोमो वै पयः । अन्नं सुरा । पयसैव सोमपीथमवरुन्धे । सुरयाऽन्ना-

---

कदाचि " सोमो राजा "–(वा. स. १९ । ७२–७९) इत्यनुवाकेन पयोग्रहांश्चोपतिष्ठमाना स्वदयन्तीत्युपसंहारो द्रष्टव्यः । स सवग्रहणोत्तरकालमेव वक्तव्यः । स तत्रेतिहासप्रसङ्गात् अङ्गन । " स्वाद्वीं त्वा स्वादुना " इत्यनेन मन्त्रेण " अंशुना ते अंशुः "–(वा. स. २० । २७) इत्यनेन च लिङ्गकरणाभ्यां पुरा इत्यमिति शेष. । सुरार्थानि ओदनचूर्णमासराणि सन्दधाति स्थापयति ॥ १–५ ॥

आप्नोति । तानि च द्रवद्रव्याणि । किमर्थं ? सुत्यायै अभिषवाय सौमिकाय । सोमो हि सपात्ये इमनिमत्तः ॥ १–१२ ॥

१–वेदी मिमीते वत्सरचातुर । इत्यनुवीक्षणोत्तरेण २ सोमाद । का. श्रौ. सू. १९ । १८–१९ ।

वायोः पूतः पवित्रेण । प्रत्यङ्क्सोमोऽ अतिद्रुतऽ इति सोमातिपूतस्य पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियम्वीर्य्यमतिक्रान्तं भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण । प्राङ्क्सोमोऽ अतिद्रुत ऽइति सोमवामिनः पुनाति यथारूपमेवैनम्पुनातीन्द्रस्य युज्यः सखेति यदेवास्य तेनेन्द्रियम्वीर्य्यमतिक्रान्तम्भवति तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

पुनाति ते परिस्रुतमिति । समृद्धिकामस्य पुनाति समृद्ध्यै सोमꣳ सूर्य्यस्य दुहितेति श्रद्धा वै सूर्य्यस्य दुहिता श्रद्धयैव सोमो भवति श्रद्धयैवैनꣳ सोमङ्करोति वारेण शश्वता तनेति वालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥

ब्रह्म क्षत्रम्पवतऽ इति पयः पुनाति । ब्रह्मणऽएव तत्क्षत्त्रञ्जनयति ब्रह्मणो हि क्षत्त्रञ्जायते तेजऽइन्द्रियमिति तेजऽएवास्मिन्निन्द्रियम्वीर्य्यन्दधाति सुरया सोमऽइति सुरया हि सोमः सुतऽ आसुतऽ इत्यासुताद्धि सूयते मदायेति मदाय वाव सोमो मदाय सुराभावेव सोममदश्च सुरा-

---

यम् । क्षत्त्रं वै पयः । विट् सुरा । सुरा पूत्वा पयः पुनाति । विश एव तत् क्षत्त्रं जनयति । विशो हि क्षत्त्रं जायते ॥ ८ ॥

"वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः"—इति सोमातिपूतस्य पुनाति । यथारूपमेवैनं पुनाति । "इन्द्रस्य युज्यः सखा"—(वा. सं. १९ । ३) इति । यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भवति । तदस्मिन् पुनर्दधाति ॥ ९ ॥

"वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः"—इति सोमवामिनः पुनाति । यथारूपमेवैनं पुनाति । "इन्द्रस्य युज्यः सखा"—(वा० सं० १९ । ३) इति । यदेवास्य तेनेन्द्रियं वीर्यमतिक्रान्तं भवति । तदस्मिन्पुनर्दधाति ॥ १० ॥

"पुनाति ते परिस्रुतम्"—इति समृद्धिकामस्य पुनाति । समृद्ध्यै । "सोमं सूर्यस्य दुहिता"—इति । श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता । श्रद्धयैव सोमो भवति । श्रद्धयैवैनं सोमं करोति । "वारेण शश्वता तना"—(वा० सं० १९ । ४) इति । वालेन ह्येषा पूयते ॥ ११ ॥

"ब्रह्म क्षत्त्रं पवते"—इति पयः पुनाति । ब्रह्मण एव तत्क्षत्त्रं जनयति । ब्रह्मणो हि क्षत्त्रं जायते । "तेज इन्द्रियम्"—इति । तेज एवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । "सुरया सोमः"—

१—वायो पूत इति सोमातिपूतस्य । का. श्रौ. सू. १९ । २५ । २—प्राङिति तद्वामिनः । का. श्रौ सू. १९ । २६ ।
३—सुरां पुनाति गोऽश्ववालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति (का. श्रौ. सू. १९ । २७) समृद्धिकामस्येति कर्कभाष्येऽपि ॥
४—वसतरस्या पयो वैणवेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति । का श्रौ. सू. १९ । २७ ।

मदश्चावरुन्धे शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धीति शुक्रेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह रसेनान्नं यजमानाय धेहीति रसमेवान्नं यजमाने दधाति पूर्वे पयोग्रहा गृह्यन्ते परे सुराग्रहा विशन्तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानङ्करोति ॥१२॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवञ्चिदिति । पयोग्रहान्गृह्णाति सोमांशवो वै यवाः सोमः पयः सोममेवैनथ्ँ सोमङ्करोत्येकया गृह्णात्येकधैव यजमाने श्रियन्दधाति श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥

(यो) नाना हि वान्देवहितथ्ँ सदस्कृतमिति । सुराग्रहान्गृह्णाति नाना हि सोमश्च सुरा च देवहितमिति देवहिते ह्येते नाना सदस्कृतमिति द्वे हि वेदी भवतो मा सथ्ँसृक्षाथाम्परमे व्योमन्निति पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति सुरा त्वमसि शुष्मिणीति सुरामेव सुराङ्करोति सोमऽ एषऽ इति सोममेव सोमङ्करोति मा मा हिथ्ँसीः स्वां योनिमाविशन्तीति यथायोन्येवैनौ व्यावर्तयत्यात्मनोऽहिथ्ँसायाऽ एकया गृह्णात्येकधैव यजमाने यशो दधाति यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

इति । सुरया हि सोमः । "सुत आसुतः"—इति । आसुताद्धि सूयते । "मदाय"—इति । मदाय वाव सोमः । मदाय सुरा । उभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे । "शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि"—इति । शुक्रेण देव देवताः प्रीणीहीत्येवैतदाह । "रसेनान्नं यजमानाय धेहि"—(वा० सं० १९ । ५) इति । रसमेवान्नं यजमाने दधाति । पूर्वे पयोग्रहा गृह्यन्ते । परे सुराग्रहाः । विशं तत्क्षत्रस्यानुवर्त्मानं करोति ॥ १२ ॥

"कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चित्"—(वा० सं० १९ । ६) इति पयोग्रहान् गृह्णाति । सोमांशवो वै यवाः । सोमः पयः । सोममेवैनं सोमं करोति । एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने श्रियं दधाति । श्रीर्हि पयः ॥ १३ ॥

"नाना हि वां देवहितं सदस्कृतम्"—इति सुराग्रहान् गृह्णाति । नाना हि सोमश्च सुरा च । देवहितमिति । देवहिते ह्येते । नाना सदस्कृतमिति । द्वे हि वेदी भवतः । "मा सं-

---

कुविदङ्ग यवमन्तो यव चिदिति पयोग्रहान् गृह्णाति, पयोग्रहाणामुपनिवाक्यम् । मान्त्रवर्णिक्य एव सुरासोमादयो देवता ॥ १३ ॥

नाना हि वां देवहितं सदस्कृतमिति सुराग्रहान् गृह्णाति, सुराग्रहाणामुपनिवाक्यम् । मान्त्रवर्णिक्य एव सुरासोमादयो देवता ॥ १४ ॥

१-पयोग्रहान् एव ते इ वेदयोः । दक्षिणस्यामुत्तरे । का. श्रौ. सू. १९ । २१ । ४० ।

२-स्वर्णम्भिः सौत्रामणी हि नाम्नि । स्वल्पम् । पयोग्रहान्वा पूर्वम् । का. श्रौ. सू. १९ । ४७ । ४८ ।

क्षत्रं वै पयोग्रहाः । (०) विट् सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाद्विशं क्षत्राद्व्यवच्छिन्द्यात्क्षत्रं विशः पापवस्यसं कुर्याद्यज्ञस्य व्यृद्धिं व्यतिषक्तान्गृह्णाति विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति क्षत्रं विशा पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहा यद्व्यतिषक्तान्गृह्णीयाच्छरीरं प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात्प्राणाञ्छरीरात्प्रमायुको यजमानः स्याद्व्यतिषक्तान्गृह्णाति शरीरमेव प्राणैः सन्दधाति प्राणाञ्छरीरेणाथोऽआयुरेवास्मिन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेत्यथो यऽएवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । (ऽ) अन्नं सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १७ ॥

सुक्षाया परमे व्योमन् "—इति । पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति । "सुरा त्वमसि शुष्मिणी"—इति । सुरामेव सुरां करोति । "सोम एषः"—इति । सोममेव सोमं करोति । "मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्ती"—(वा सं १९। ७) इति । यथायोन्येवैना व्यावर्तयति । आत्मनोऽहिंसायै । एकया गृह्णाति । एकधैव यजमाने यशो दधाति । यशो हि सुरा ॥ १४ ॥

क्षत्रं वै पयोग्रहाः । विट् सुराग्रहाः । यद्व्यतिषक्तान् गृह्णीयात् । विशं क्षत्राद् व्यवच्छिन्द्यात् । क्षत्रं विशः पापवस्यसं कुर्यात् । यज्ञस्य व्यृद्धिम् । व्यतिषक्तान् गृह्णाति । विशमेव क्षत्रेण सन्दधाति । क्षत्रं विशा । पापवस्यसस्य व्यावृत्त्यै । यज्ञस्य समृद्ध्यै ॥ १५ ॥

प्राणा वै पयोग्रहाः । शरीरं सुराग्रहाः । यद्व्यतिषक्तान् गृह्णीयात् । शरीरं प्राणेभ्यो व्यवच्छिन्द्यात् । प्राणान् शरीरात् । प्रमायुको यजमानः स्यात् । व्यतिषक्तान् गृह्णाति । शरीरमेव प्राणैः सन्दधाति । प्राणान् शरीरेण । अथो आयुरेवास्मिन् दधाति । तस्मात् सौत्रामण्येजानः सर्वमायुरेति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ १६ ॥

सोमो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । सोमपीथं चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १७ ॥

व्यतिषक्ता अन्योऽन्यमतिक्रान्ताः । तत्राश्च गृह्णाति । पयोग्रहं गृहीत्वा सुराग्रहं गृह्णाति । सुराग्रहं गृहीत्वा पयोग्रहान् गृह्णाति । पुनरप्येवमेव । इत्येव व्यत्यय ॥ १५ ॥

गोधूमोपवाकबदरचूर्णैः अन्यैश्च कुवलबदरकर्कन्धुचूर्णैः । अथ तिसृभी वचाभिस्तिस्रो इष्टी । देवता रुद्रः । पञ्च

१—गोधूमकुवलचूर्णैः वचयाः [illegible] । (अश्विने ग्रहे) [illegible] च [illegible] । (सरस्वते ग्रहे) बदरकर्कन्धुचूर्णैः [illegible] । (ऐन्द्रे ग्रहे) का श्रौ सू १९ । [illegible]

२ [illegible]

पशवो वै पयोग्रहाः । (ऽ) अन्नꣳ सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते पशूꣳश्चैवान्नाद्यञ्चावरुन्धे ॥ १८ ॥

ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । (ऽ) आरण्याः सुराग्रहा यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते ग्राम्यांश्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्धे ग्राम्येण चान्नेनारण्येन च पयोग्रहाञ्छ्रीणाति तस्माद्ग्राम्याणाम्पशूना-ङ्ग्राम्यञ्चैवान्नाद्यमारण्यञ्चावरुद्धम् ॥ १९ ॥

(न्तु) तदाहु· । (रे एतस्यै वाऽ एतदघलायै देवतायै रूपं यदेते घोराऽ आरण्याः पशवो यदेतेषाम्पशूनां लोमभिः पयोग्रहाञ्छ्रीणीयाद्रुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यादपशुर्यजमानः स्याद्यन्न श्रीणीयादनवरुद्धाऽ अस्य पशवः स्यू रुद्रो हि पशूनामीष्टऽ इति सुराग्रहानेवैतेषाम्पशूनां लोमभिः श्रीणाति सुरायामेव तद्रौद्रन्दधाति तस्मात्सुराम्पीत्वा रौद्रमनाऽ अथोऽ आरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिन्दधाति ग्राम्याणाम्पशूनामहिꣳसायाऽ अवरुद्धाऽ अस्य पशवो भवन्ति न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥

पशवो वै पयोग्रहाः । अन्नं सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । पशूंश्चैवान्नाद्यं चावरुन्धे ॥ १८ ॥

ग्राम्या वै पशवः पयोग्रहाः । आरण्याः सुराग्रहाः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । ग्राम्यांश्चैव पशूनारण्यांश्चावरुन्धे । ग्राम्येण चान्नेनारण्येन च पयोग्रहान् श्रीणाति । तस्मात् ग्राम्याणां पशूनां ग्राम्यं चैवान्नाद्यमारण्यं चावरुद्धम् ॥ १९ ॥

तदाहुः-एतस्यै वा एतदघलायै देवतायै रूपम् । यदेते घोरा आरण्याः पशवः । यदेतेषां पशूनां लोमभिः पयोग्रहान् श्रीणीयात् । रुद्रस्यास्ये पशूनपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यत्र

हर्नार आरण्या पशव [illegible] । रुद्रस्य आस्ये [illegible] । [illegible] आस्ये मुख । पशून् [illegible] । [illegible] । अपिदध्यात् [illegible] । ([illegible])। [illegible] स्यात् । [illegible] लोमभि किंचिदपि श्रीणीयात् । तत अनवरुद्धा [illegible] । [illegible] अस्य यजमानस्य अनवरुद्धा पशव स्युः । (कचिदपि [illegible] मन्त्रीनस्पाश य)। [illegible] । कथं पुनः रुद्रे [illegible] पशवोऽवरुद्धा भवन्तीत्यर्थ । सुराग्रहानेव एतेषामारण्यानां लोमभि श्रीणाति [illegible] ।

१-[illegible] । [illegible] । [illegible] १२ । ४ । ६० ।

य्रा व्व्याघ्रम्विषूचिका । (को) उभौ व्वृकञ्च रुक्षति । श्येनम्पतत्रिणᳫँ सिᳫँहᳫँ सेमम्पात्वᳫँहसः ॥ युदापिपेष मातरम्पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्नेऽ अनृणो भवाम्युहतौ पितरौ मयेति ॥ २१ ॥

(त्य) अध्वर्य्युश्च प्रतिप्रस्थाता च । जघनेन व्वेदिं प्राञ्चमावृत्तं य्यजमानᳫँ श्येनपत्त्राभ्यामूर्ध्वञ्चावाञ्चञ्च पावयतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्धऽऊर्ध्वश्च ह्ययमवाङ्च प्राणऽ आत्मानमनुसञ्चरति सम्पृच स्थ सम्मा भद्रेण पृङ्क्तेति पयोग्रहान्त्सम्मृशति श्रियैवैनं य्यशसा समर्द्धयति व्विपृच स्थ व्वि मा पाप्मना पृङ्क्तेति सुराग्रहान्पाप्मनैवैनं व्व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२–३–४ ॥ (७. ३.) ॥

सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२ । ७ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५७ ॥

श्रीणीयात् । अनवरुद्धा अस्य पशवः स्युः । रुद्रो हि पशूनामीष्टे इति । सुराग्रहानेवैतेषां पशूनां लोमभिः श्रीणाति । सुरायामेव तत् रौद्रं दधाति । तस्मात् सुरां पीत्वा रौद्रमनाः । अथो आरण्येष्वेव पशुषु रुद्रस्य हेतिं दधाति । ग्राम्याणां पशूनामहिंसायै । अवरुद्धा अस्य पशवो भवंति । न रुद्रस्यास्ये पशूनपिदधाति ॥ २० ॥

" यो व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणं सिंहं सेमं पात्वंहसः ॥ यदापिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया " (वा. सं १९ । १० । ११) इति ॥ २१ ॥

अध्वर्युश्च प्रतिप्रस्थाता च जघनेन वेदिं प्राचमावृत्तं यजमानं श्येनपत्राभ्यामूर्ध्वं चावाचं च पावयतः । प्राणोदानयोस्तत् रूपम् । प्राणोदानावेवावरुंधे । ऊर्ध्वश्च ह्ययमवाङ्च प्राण आत्मानमनु संचरति । " संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृंक्त "–इति पयोग्रहान् संमृशति । श्रियैवैनं

सुरायामेवैतत् रौद्रं रूपं दधाति । तस्मात् यज्ञानुकारेण लोकेऽपि सुरां [illegible] रौद्रचित्त [illegible] पुरुषो भवतीति । अथ अथो आरण्येष्वेव पशुषु [illegible] रुद्रस्य [illegible] हेतिमायुधम्, सिंहस्य वृक व्याघ्रादिषु [illegible] । किमर्थं ? ग्राम्याणां गवादीनां पशूनामहिंसार्थं । [illegible] सामान्येन [illegible] । न ग्राम्यान्हिंसा हिंसाभिप्राय । [illegible] सुराग्रहान् [illegible] । आस्येषु रुद्रस्य हि निदधाति ।

---

[1] दक्षिणत पावयतः [illegible] श्येनपत्राभ्यां [illegible] । [illegible] प्रेक्षयति यदापिपेषेति । पयोग्रहमर्शनं संपृच स्थेति । विपृच स्थेति सुराणाम् का. श्रौ. सू. १९ । ५०–५६ ।

यशसा समर्द्धयति । " विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृंक्त "–(वा. सं. १९ । ११) इति सुराग्रहान् । पाप्मनैवैनं व्यावर्तयति ॥ २२ ॥

ग्राम्या वै पशव पयोग्रहा आरण्या सुराग्रहा इति । सुराग्रहाणामारण्यपशुववचनात् । एव हि पशुपतिमा-भजतोऽस्य यजमानस्यावरुद्धा अस्य पशवो भवति पशवो गृहपतिव्यवहाराच्च । न रुद्रस्य मुखे पशून्दधानि ' या व्याघ्रमिति द्वाभ्यामृग्भ्या यजमान यावत पाप्मनो व्यावर्तयति वियोजयति ॥ १६–२१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमेऽध्याय तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १२ । ७ । ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थ दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमनोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकाम् ।
दानायाभ्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशत-पथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ १२–७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्

तृतीयप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

इन्द्रस्य वै यत्र । (त्रे) इन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामंस्तानि देवाऽएतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुर्यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्तऽ इन्द्रियाण्येवास्मिंस्तद्वीर्याणि पुनः सन्दधत्युत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुह्वति शुक्रेणैवैनन्तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति । सुरावन्तम्बर्हिषदꣳ सुवीरमिति सुरावान्वाऽ एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्द्धयति यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषा यज्ञो नम ऽऋत्विग्भिरेव यज्ञꣳ समर्द्धयति यज्ञेन यजमानन्दधानाः सोममिति सोमपीथमेवास्मिन्दधाति दिवि देवतास्विति दिव्येवैनन्देवतासु दधाति मदेमेन्द्रमिति मदाय वाव सोमो मदाय सुरोभावेव सोममदञ्च सुरामदञ्चावरुन्धे यजमानाः स्वर्का ऽइत्यर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयति हुत्वा भक्षयन्ति समृद्धमेवास्य तदर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

इन्द्रस्य वै यत्रेन्द्रियाणि वीर्याणि व्युदक्रामन् । तानि देवा एतेनैव यज्ञेन पुनः समदधुः । यत्पयोग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्यन्ते । इन्द्रियाण्येवास्मिन् तद्वीर्याणि सन्दधति । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति । शुक्रेणैवैनं तत्सोमपीथेन समर्द्धयति ॥ १ ॥

स जुहोति " सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरम् "–इति । सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी । बर्हिषैवैनं यज्ञेन समर्द्धयति । " यज्ञं हिन्वन्ति महिषा नमोभिः "–इति । ऋत्विजो वै महिषाः । यज्ञो नमः । ऋत्विग्भिरेव यज्ञं समर्द्धयति । यज्ञेन यजमानम् । "दधानाः सोमम्"–इति । सोमपीथमेवास्मिन् दधति । "दिवि देवतासु"–इति । दिव्येवैनं देवतासु दधाति । "मदेमेन्द्रम्"–

इन्द्रस्य वै यत्र । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् दक्षिणे सुराग्रहान् हुत्वा भक्षयन्ति । परिक्रीतो वा भक्षयेत् ।

१–सुरावन्तमिति जुहोति । (का श्रौ सू १९ । ६४) श्रीनपि पयोग्रहान् सहैवाध्वर्यु ॥

२–पालाशैः सौरान् न मृन्मयमाहुतिमानश इति श्रुतर्यस्त इति । (का श्रौ सू १९।६५) पालाशैस्तु खले प्रतिप्रस्थाताऽग्न ।

३–अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ब्रह्माश्विनेत्याश्विन भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तम् । का श्रौ सू १९ । ६६ । होतृब्रह्ममैत्रावरुणा सार स्वतमाश्विनवत् । शेषं होपमासिंचत्युत्तरे पूर्वस्य । ऐन्द्र यजमान । का. श्रौ सू १९ । ६७–६९ ।

४–यदत्रेति सौरान् भक्षयन्ति यथाभक्षित मार्गिणाविणो दक्षिणत । दक्षिणतो विहारस्य । प्राणभक्षमेके । का श्रौ सू. १९ । ७० । ७१ ।

५–परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः । का. श्रौ. सू १९ । ७१ ।

स भक्षयति । यमश्विना नमुचेरासुरादधीत्यश्विनौ ह्येतन्नमुचेरध्याहरताꣳ सरस्वत्यसुनोदिन्द्रियायेति सरस्वती ह्येतमसुनोदिन्द्रियाय मन्थꣳ शुक्रम्मधुमन्तमिन्दुमिति शुक्रो ह्यऽ एष मधुमानिन्दुर्यत्सोमः सोमꣳ राजानमिह भक्षयामीति सोमऽएवास्य राजा भक्षितो भवति दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति पाप्मनैवैनं तद्व्यावर्तयन्ति ॥ ३ ॥

इति । मदाय वाव सोमः । मदाय सुरा । उभावेव सोममदं च सुरामदं चावरुन्धे । " यजमानाः स्वर्काः "-(वा० सं० १९ । ३२) इति । अर्को वै देवानामन्नम् । अन्नं यज्ञः । यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्द्धयति । हुत्वा भक्षयन्ति । समृद्धमेवास्य तद् वर्द्धयन्ति ॥ २ ॥

स भक्षयति " यमश्विना नमुचेरासुरादधि "-इति । अश्विनौ ह्येतन्नमुचेरध्याहरताम् । " सरस्वत्यसुनोदिंद्रियाय "-इति । सरस्वती ह्येतमसुनोत् इंद्रियाय । " इमन्तं शुक्रं मधुमंतमिंदुम् "-इति । शुक्रो वा एष मधुमानिन्दुः यत्सोमः । " सोमं राजानमिह भक्षयामि "-(वा० सं० १९ । ३४) इति । सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति । दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । पाप्मनैवैनं तद् व्यावर्तयंति ॥ ३ ॥

अगारेषु वा जुहोति । प्रक्षालनेनोर्ध्वनिचाभिः पितरः शुन्धध्वमिति जपति । परिसृच्छेष शतातृण्णाऽभिक्षारयति पुनन्तु मेति नवर्चं वाचयन् क्षारयाते यजमानथ दक्षिणेऽग्नावाहुतिं च जुहोति । उत्तरेऽग्नौ पयआहुतिं च । भक्षयंति । हिरण्येन च मार्जयते । इत्यतदत्र ब्राह्मणे प्रसङ्गागतमेव । उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोतीति बहुवचन होत्रादिसहकारिपरेक्षम् । शुक्रेणैवैनं तमोमार्गान्नेति । न पुनः पयआमरनामोभिरर्थिनः । एवं यजमानं समर्द्धयति । सुरायाः एष पन्थः । या सौत्रामणी नाम । तत्र महद्वारेण सुरा । ताभिः सुराहविर्भिः । यद्धविर्भिरेव एनं यजमानं समर्द्धयति । ऋत्विजो वै महिमा महान् । यज्ञ यज्ञसाधनमनश्वनीयो । ऋत्विग्भिरेव यज्ञं समर्द्धयति यज्ञ हविर्भिर्विधिभिर्वर्द्धयति । महिमा ऋत्विज इति वचः । ते चाभियज्ञेन यजमानं समर्द्धयन्ति । तदर्थं चात् । दधाना । सोम पयआमरुमिति सोमरथ्येमेतमतहिन्मस्मिन् यजमाने दधाति । एवमेन सोमपीथं पयोरूप

१-अगारेषु वा बर्हिष्यासि दक्षिणतो जुहोत्यग्निनुत्तरे मध्यमे मार्जनमिन्द्र दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. १९ । ७३ ।

२-अग्निनुद इति प्रक्षालनेनोपतिष्ठन्ति । का. श्रौ. सू. १९ । ७४ ।

३-पितरः शुन्धध्वमिति जपति । का. श्रौ. सू. १९ । ७५ ।

४-कुम्भे सत्तरशतं शतातृण्णाविसृजन्त्यवसृजन्ति हिरण्यान्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति । सोमवतां वर्हिषदामग्निष्वात्तानां च । (नवर्चमित्येव) । पूर्ववन्मन्त्रान्तरम् (पूर्ववदिति चात्वाले यजमानस्य समवदायेत्यर्थः । कुम्भ्याः सकाशात् सुरामुपनिषेव्यत्यर्थः) । का. श्रौ. सू. १९ । ७६-७८ ।

५-च सवानां इति यजमानो जुहोति (दक्षिणेऽग्नौ) । का. श्रौ. सू. १९ । ७९ ।

६-उत्तरे च यशोभवात् पयसा । (उत्तरेऽग्नौ) । अनन्तरमु पयः जुहोति द्वे पयसी इति । का. श्रौ. सू. १९ । ८० । ८१

७-शेषं भक्षयन्ति यजमानो भक्षयन्ते इति । का. श्रौ. सू. १९ । ८२ ।

८-चात्वाले मार्जयन्ते सर्वे तत्र हिरण्यमन्तर्धाय । का. श्रौ. सू. १९ । ८३ ।

स जुहोति । यस्ते रसः सम्भृतऽ ओषधीष्वित्यपाञ्च वाऽ एषऽ ओषधीनाञ्च रसो यत्सुराऽपाञ्चैवैनमेतदोषधीनाञ्च रसेन समर्द्धयति सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्येति यऽ एव सोमे शुष्मो यः सुरायान्तमेवावरुन्द्धे तेन जिन्व यजमानम्मदेनेति तेन प्रीणीहि यजमानम्मदेनेत्येवैतदाह सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निमिति देवताभिरेव यज्ञᳪं समर्द्धयति देवताभिर्यज्ञेन यजमानᳪं हुत्वा भक्षयन्ति व्यृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति । यदत्र रिप्तᳪं रसिनः सुतस्येति सुतासुतयोरेव रसमव-

स जुहोति "यस्ते रसः सम्भृत ओषधीषु"-इति। अपां च वा एष ओषधीनां च रसः। यत्सुरा। अपां चैवैनमेतदोषधीनां च रसेन समर्द्धयति। "सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य"-इति। य एव सोमे शुष्मः। यः सुरायाम्। तमेवावरुन्धे। "तेन जिन्व यजमानं मदेन"-इति। तेन प्रीणीहि यजमानं मदेन इत्येवैतदाह। "सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम्"-(वा० सं० १९। ३३) इति। देवताभिरेव यज्ञं समर्द्धयति। देवताभिर्यज्ञेन यजमानम्। हुत्वा भक्षयंति। व्यृद्धमेवास्य तत्समर्द्धयति ॥ ४ ॥

स भक्षयति "यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य"-इति। सुतासुतयोरेव रसमवरुंधे।

देवतासु अश्विसरस्वतीन्द्राख्यासु दधाति। तदनुकरणेन एनं यजमानं देवतामध्ये दधाति। मदाय वाव सोमः पयोलक्षणः। मदाय सुरा। उभावेव मदाववरुन्धे इति। द्वयोर्होममन्त्रेऽपि मदशब्देन सुरामदोऽवरुद्ध इत्यर्थः। अर्को वै देवानामन्नम्। यद्देवानामन्नं हविः तत् स्वर्कं इति अर्कोऽभिप्रेतः तच्च हविर्लक्षणमन्नं यज्ञसाधनम्। यज्ञसाधनत्वात् यज्ञः। तेन यज्ञेनान्नाद्येन समर्द्धयति। हुत्वा भक्षयति पयोग्रहान् यजमानसप्तमाः। समृद्धमेव यः स्वभावादस्य यजमानस्य वर्द्धयति। एवं च सति अयं मन्त्रार्थो द्रष्टव्यः। अश्विसरस्वत्यादिगुणं यज्ञं सौत्रामण्यात्मकं तन्वन्ति महिषा उ। स हि ससत्रयज्ञः सोमपयोलक्षणो दिवि देवतासु, देवताश्च अश्विसरस्वतीन्द्राः संस्कार्यास्त्रयः वयं यजमाना इति। दक्षिणेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोतीति तत्तेन यानेव पयोलक्षणः सोमसुरा लक्षणेन पाप्मना व्यावर्तयति। नानादेशं वर्तयति। न संसृजति। एवं तदनुकारेण यजमानमपि पाप्मनैव व्यावर्तयति ॥ १-३ ॥

स जुहोति यस्ते रस इति। ते तव सोमस्य सोमाभिकाया सुरायाः सुतस्य स्वदात्मना सुतस्य। शुष्मः बलवान्। रस सभृत ओषधीषु। तेन रसेन त्वं उदकाकारेण तर्पय सरस्वत्यादीन्। तद्द्वारेण यजमानमपि प्रीणीहि। सोमाधारमित्येव मन्त्रार्थमादरीकृत्य यजमानमेव ओषधीनां च रसेन समर्द्धयतीत्याचाह। देवताभिरेवाश्व्यादिभिर्यज्ञं समर्द्धयति। देवताभिर्यज्ञेन च यजमानम्। तदर्थत्वात् यज्ञस्य। हुत्वा सुरां भक्षयन्ति यजमानसप्तमा ऋत्विज एव इति यत् तत्तेन व्यृद्धेनैव लोकदृष्ट्या अस्य यजमानस्य समर्द्धयति। सोमं राजानमिह भक्षयामीत्यनयोरासनयेत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

स भक्षयति। आश्विनं तावदध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता आग्नीध्रः, सारस्वतं होता ब्रह्मा मैत्रावरुणः, ऐन्द्रं यज-

रुन्द्धे यदिन्द्रोऽ अपिबच्छचीभिरितीन्द्रो ह्येतदपिबच्छचीभिरहन्तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिवऽ इव वा ऽएष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते सोमꣳ राजानमिह भक्षयामीति सोमऽ एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तद्धैतदन्येऽध्वर्य्यवः । (वो) राजन्यम्वा वैश्यम्वा परिक्रीणन्ति सऽ एतद्भक्षयिष्यतीति तदु तथा न कुर्य्याद्यो ह वा ऽएतद्भक्षयति तस्य हैवं पितॄन्पितामहानेष सोमपीथोऽन्वेति दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनङ्गारान्निर्वर्त्य वहिष्परिधि तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

(तिप) पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमऽइति पितॄनेव पितृलोके स्वधायान्दधाति पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नम ऽइति पितामहानेव पितामहलोके स्वधायान्दधाति प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमऽइति प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायान्दधाति ॥ ७ ॥

" यदिंद्रो अपिबच्छचीभिः "–इति । इंद्रो ह्येतदपिबत् शचीभिः । " अहं तदस्य मनसा शिवेन "–इति । अशिव इव वा एष भक्षः । यत्सुरा ब्राह्मणस्य । शिवमेवैनमेतत् कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते । " सोमं राजानमिह भक्षयामि "–(वा. सं. १९ । ३५) इति । सोम एवास्य राजा भक्षितो भवति ॥ ५ ॥

तद्धैतत् अन्येऽध्वर्यवः राजन्यं वा वैश्यं वा परिक्रीणंति । स एतत् भक्षयिष्यतीति । तदु तथा न कुर्यात् । यो ह वा एतद् भक्षयति । तस्य हैव पितॄन् पितामहान् एष सोमपीयोऽन्वेति । दक्षिणस्यैवाग्नेस्त्रीनंगारान्निर्वर्त्य वहिष्परिधि । तदेताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥ ६ ॥

" पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–(वा० सं० १९ । ३६) इति । पितॄनेव पितृलोके स्वधायां दधाति । " पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–इति । पितामहानेव पितामहलोके स्वधायां दधाति ।" प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः "–इति । प्रपितामहानेव प्रपितामहलोके स्वधायां दधाति ॥ ७ ॥

मान इति वचनात् तत्र यो नाम भक्षयति सः अनेन मन्त्रेणेति प्रत्येकं मन्त्रो वर्तत इत्येकवचनम् । सुनः सोमः, असुनः सुरा, तयो रसमत्रल्पे इति सुरायाः साक्षात्सोमस्याप्युपासनम् ' यदत्र रिप्तं रसिनः सुतस्य " इति वचनात् । इन्द्रो हि एतत् सुरास्थिम सोमस्थितं सोमन्त्रापि पीतवान् । शचीभिः कर्मभिर्हेतुभूतैः । पुनरिन्द्रकर्तृकं कर्म करिष्यामीत्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

तद्धैतदिति । एतत् मन्त्रमुपस्थाने कर्तव्ये । यो ह वै एतत् द्रुतोच्छिष्टं भक्षयति । तस्यैव पितृ एव

(त्य) अपऽआनीय निनयति । (त्य) अक्षन्पितरऽ इत्यन्नाद्यमेवैषु दधात्यमीमदन्त पितरऽ इति मदयत्येवैनानतीतृपन्त पितरऽ इति तर्पयत्येवैनान्पितरः शुन्धध्वमित्यनुपूर्वमेवैनान्त्सर्वान्पावयति पवित्रम्वै सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाऽएभिरेवैनं लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रम्वै पावमान्यः पवित्रेणैवैनम्पुनन्ति॥१०॥

तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽ उदानो व्यान स्तैरेवैनम्पुनन्ति ॥ ११ ॥

अप आनीय निनयति । " अक्षन्पितरः "–इति । अन्नाद्यमेवैषु दधाति । " अमीमदन्त पितरः "–इति । मदयत्येवैनान् । " अतीतृपन्त पितरः "-इति । तर्पयत्येवैनान् । "पितरः शुंधध्वम्"–(वा० सं० १९ । ३६)–इति अनुपूर्वमेवैनान् सर्वान्पावयति । पवित्रं वै सौत्रामणी ॥ ८ ॥

त्रिभिः पवित्रैः पावयन्ति । त्रयो वा इमे लोकाः । एभिरेवैन लोकैः पुनन्ति ॥ ९ ॥

पावमानीभिः पावयन्ति । पवित्रं वै पावमान्यः । पवित्रेणैवैनं पुनन्ति ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिसृभिः पावयन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तैरेवैनं पुनन्ति ॥११॥

सोमरीथ सोमपान मन्त्रवर्णिक अस्त्येवैनि । न च राजन्यवैश्ययो सोमपीथोऽस्नी यभिप्राय । दक्षिणस्यैवाग्नेरेकदेशभूतानगारान्निर्वर्त्य वहि कृत्वा । पितृवद्दक्षिणोत्तरान् तन् तेषु एताभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् । " पितृभ्य. स्वधायिभ्य स्वधानम "इत्याश्विनशेषमुत्तरार्द्धे जुहोति । एतेन च पितॄनेव यजमानस्य पितृलोके दधाति-स्थापयति । पितामहेभ्य इति सारस्वत मध्यमे । प्रपितामहेभ्य इत्यैन्द्र दक्षिणे ॥ ६–७ ॥

अप आनीय ग्रहपात्रेषु । ततस्तत् होमदेशे च यथाक्रम निनयति । अन्नाद्यमेवैषु दधातीत्येतदन्नस्यादनविषयत्वादशक्त निन्यमनेनैवान्नाद्यमुपात्तमित्यभिप्राय । पितरः शुंधध्वमिति जपति क्रियातरस्यानुपदेशात् । अनुपूर्वमेव एनान् पित्रादीन् पावयति तर्पयति इति ॥ ८ ॥

त्रिभि पवित्रै । गोऽश्ववालपवित्रेण, अनाविलोमपवित्रेण, हिरण्येन, इत्येतैस्त्रिभि पवित्रै । परिस्रुच्छेष शतातृण्णायां दक्षिणेऽग्नौ कार्यमाण पुनस्तदनुकारेण यजमान पावयति अध्वर्य्वादय सहचारिण पावमानीभि । " पुनन्तु मा पितर "–(वा. स. १९ । ३७–४४) इत्याभि सहकारिण पावयन्ति । अध्वर्युर्वाचयेन पावमानम् । (कतनवक्षामनेक्षमाण १) ॥ ९ ॥ १० ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भि पावयन्तीत्यनुवाद एवाभिप्राय । नवभि प्राणैः पूत पूतत्वेन प्रतिष्ठापयन्ति । ते

रेवोत्तरास्थपतिः पाटवश्चाक्रोऽपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवात्मा वै यज्ञस्य यजमानोऽङ्गान्यृत्विजो यत्र वा ऽआत्मा पूतः पूतानि तत्राङ्गान्युभय ऽएव पुनत ऽउभये पाप्मानमपघ्नते तस्मादपि प्रदानम्प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकम्वा ऽ एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्त्याज्याहुतिञ्जुहोति यज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । ये समानाः सुमनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पतामिति पितॄनेव यमे परिदधात्यथो पितृलोकमेव जयति सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्त्ययम्वै लोक ऽउत्तरोऽग्निरस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्त्याज्याहुतिञ्जुहोति यज्ञो वाऽआज्यं यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

मपघ्नन्तीति । तदु ह स्माह रेवोत्तरास्थपतिः पाटवश्चाक्रोऽपि । प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेव । आत्मा वै यज्ञस्य यजमानः । अंगानि ऋत्विजः । यत्र वा आत्मा पूतः । पूतानि तत्रांगानि । उभय एव पुनते । उभये पाप्मानमपघ्नते । तस्मादपि प्रदानं प्रदाय याजयितव्यमेवेति ॥ १७ ॥

पितृलोकं वा एतेऽन्ववयन्ति । ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति । आज्याहुतिं जुहोति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । " ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् "–(वा० सं० १९ । ४५) इति । पितॄनेव यमे परिदधाति । अथो पितृलोकमेव जयति । सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वा उत्तरमग्निमुपसमायन्ति । अयं वै लोक उत्तरोऽग्निः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति । आज्याहुतिं जुहोति । यज्ञो वा आज्यम् । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

विमुचयन्तीत्यर्थः । यस्माच्चास्य यजमानस्य सर्वं पाप्मानमपघ्नन्ति सौत्रामण्या याजयन्तः । तस्मादनया याजयितव्यम् । पावयतामाधेयस्यावश्यभावित्वादित्यभिप्रायः । तस्मादुत्तरत्र विचारे आह स्म उक्तवान् । रेवोत्तरा स्थपति, स्थपति बृहस्पतिसवयाजयितु पटोऽपत्यं चाक्र । प्रदानमपि प्रदाय याजयितव्यमेवेत्युत्तरपक्षो विद्विषय पूर्वस्तु केवलयाज्ञिकविषय ॥ १७ ॥

' पितृलोकं ' ये दक्षिणेऽग्नौ चरन्ति ते पितृलोकमनुयन्ति दक्षिणावसामान्यात् । यज्ञो वै यज्ञसाधनं वै आज्यम् तत् हुत्वा । प्रत्यायन्त यज्ञादेवाज्याहुतिमदत्त । यज्ञादेव यज्ञे प्रतितिष्ठन्ति ॥ १८ ॥

स जुहोति । पितॄनेवानयाऽऽहुत्या तर्पयित्वा । यमे यमाय परिददाति परित्राणायार्पयति । अथो पितॄंस्तर्पयित्वा पितृलोकमेव जयति । यजमानो जुहोति लिङ्गात् ॥ १९ ॥

स जुहोति । ये समानाः सुमनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषाᳬ श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतᳬ समा इति स्वानामेव श्रियमवरुन्द्धेऽथो ज्योग्जीवातुमेवैषु दधाति पयः समन्वारब्धेषु जुहोति प्राणो वा अन्नम्पयः प्राण एवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

स जुहोति । द्वे सृती अशृणवम्पितृणामहन्देवानामुत मर्त्यानामिति द्वे वाव सृती इत्याहुर्देवानाञ्चैव पितृणाञ्चेति ताभ्यामिदम्विश्वमेजत्समेतीति ताभ्याᳬ हीदᳬ सर्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरम्मातरञ्चेत्यसौ वै पितेयम्माताऽऽभ्यामेव पितॄन्देवलोकमपिनयत्येकाकी हुतोच्छिष्टम्भक्षयत्येकधैव श्रियमात्मन्धत्ते श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । (तां) इदᳬ हविः प्रजननम्मे ऽअस्त्विति प्रजननᳬ हि यदि पयो यदि सोमो दशवीरमिति प्राणा वै दश वीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते सर्वगणमित्यङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्ते

स जुहोति । " ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतᳬ समाः "-(वा० सं० १९ । ४६) इति । स्वानामेव श्रियमवरुन्द्धे । अथो ज्योग् जीवातुमेवैषु दधाति । पयः समन्वारब्धेषु जुहोति । प्राणो वा अन्नं पयः । प्राण एव अन्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥

स जुहोति । " द्वे सृती अशृणवं पितृणामहम् "-इति । द्वे वाव सृती इत्याहुः । देवानां चैव पितृणां चेति । " ताभ्यामिदं विश्वमेजत् समेति "-इति । ताभ्यां हीदं सर्वमेजत्समेति । " यदन्तरा पितरं मातरं च "-(वा० सं० १९ । ४७) इति । असौ वै पिता । इयं माता । आभ्यामेव पितॄन् देवलोकमपिनयति । एकाकी हुतोच्छिष्टं भक्षयति । एकधैव श्रियमात्मन् धत्ते । श्रीर्हि पयः ॥ २१ ॥

स भक्षयति । " इदं हविः प्रजननं मे अस्तु "-इति । प्रजननं हि । यदि पयो यदि सोमः । " दशवीरम् "-इति । प्राणा वै दश वीराः । प्राणानेवात्मन्धत्ते । " सर्वगणम् "-

तद्धैतत्पप्रच्छ । सुप्रा सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतं यत्र दीक्षयैव दीक्षते न सोमाँऽशव इव न्युप्यन्तेऽथ कथँ सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥३॥

स होवाच । शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यद्व्रतमात्मा दीक्षैतत्खलु वै व्रतस्य रूपं यत्सत्यमेतद्दीक्षायै यच्छ्रद्धा मनो यजमानस्य रूपं वाग्यज्ञस्येति ॥४॥

स यद्वाचा व्रतमुपैति । (त्या) आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति सत्यँ श्रद्धायान्दधाति यजमानं यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मादेतस्य यज्ञस्य व्रतमेव दीक्षा वृषो वै व्रत योषा दीक्षा वृषा सत्यं योषा श्रद्धा वृषा मनो योषा वाग्वृषा पत्न्यै यजमानस्तस्माद्यत्रैव पतिस्तत्र जायाऽथो यज्ञमुख ऽएव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥ ६ ॥

तद्धैतत् पप्रच्छ सुप्रा सार्ञ्जयः प्रतीदर्शमैभावतम् । यत्र दीक्षयैव दीक्षते । न सोमांशव इव न्युप्यन्ते । अथ कथं सौत्रामणी सोमयज्ञो भवतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यद् व्रतम् । आत्मा दीक्षा । एतत् खलु व व्रतस्य रूपम् । यत् सत्यम । एतद्दीक्षायै । यत् श्रद्धा । मनो यजमानस्य रूपम् । वाग् यज्ञस्येति ॥ ४ ॥

स यत् वाचा व्रतमुपैति । आत्मन्येवैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति । सत्य श्रद्धाया दधाति । यजमान यज्ञे ॥ ५ ॥

तस्मात् एतस्य यज्ञस्य व्रतमेव दीक्षा । वृषा उ वै व्रतम् । योषा दीक्षा । वृषा सत्यम् । योषा श्रद्धा । वृषा मन । योषा वाग् । वृषा पत्न्यै यजमानः । तस्मात् यत्रैव पतिस्तत्र जाया । अथो यज्ञमुख एव तन्मिथुनानि करोति प्रजात्यै ॥ ६ ॥

(स्याऽए) एते खलु वा ऽएतस्य यज्ञस्य । सोमाᳫँशव ऽइत्याहुर्यच्छष्पाणि तोक्मानि लाजा ऽइति ॥ ७ ॥

प्रातःसवनस्यैतद्रूपम् । यच्छष्पाण्ययमेव लोकः प्रातःसवनᳫँ स ऽआश्विन ऽआश्विनेन पयसा प्रथमाᳫँ रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यन्दिनस्यैतत्सवनस्य रूपम् । यत्तोक्मान्यन्तरिक्षमेव माध्यन्दिनᳫँ सवनं तत्सारस्वतᳫँ सारस्वतेन पयसा द्वितीयाᳫँ रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यन्दिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्यैतद्रूपम् । यल्लाजा द्यौरेव तृतीयसवनᳫँ सैन्द्र्यैन्द्रेण पयसा तृतीयाᳫँ रात्रिम्परिषिञ्चति स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

एते खलु वा एतस्य यज्ञस्य सोमांशव इत्याहुः । यच्छष्पाणि तोक्मानि लाजा इति ॥ ७ ॥

प्रातःसवनस्यैतद्रूपं यच्छष्पाणि । अयं वै लोकः प्रातःसवनम् । स आश्विनः । आश्विनेन पयसा प्रथमां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण प्रातःसवनेन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

माध्यंदिनस्यैतत्सवनस्य रूपं यत्तोक्मानि । अंतरिक्षं वै माध्यंदिनं सवनम् । तत्सारस्वतम् । सारस्वतेन पयसा द्वितीयां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण माध्यंदिनेन सवनेन समर्द्धयति ॥ ९ ॥

तृतीयसवनस्यैतद्रूपं यत् लाजाः । द्यौर्वै तृतीयसवनम् । सैन्द्री । ऐन्द्रेण पयसा तृतीयां रात्रिं परिषिंचति । स्वेनैवैनमेतल्लोकेन स्वया देवतया स्वेन रूपेण तृतीयसवनेन समर्द्धयति ॥ १० ॥

(१४) एकस्यै दुग्धेन प्रथमाᳫं रात्रिम्परिषिञ्चति द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयां तिसृणां दुग्धेन तृतीयां यथारूपमेवैनं यथादेवतᳫं सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥

परीतो षिञ्चता सुतमिति । परिषिञ्चति सुत्यायै सोमो य ऽउत्तमᳫं हविरित्युत्तमम्वा ऽएतद्धविर्यत्सोम ऽउत्तममेवैनᳫं हविष्करोति दधन्वा यो नर्यो ऽअप्स्वन्तरित्यद्भिश्च ह्येषो ऽन्तरेण च सूयते सुषाव सोममद्रिभिरित्यद्रिभिर्वै सोमः सूयते ऽद्रिभिरेवैनᳫं सुनोति सोमसुत्यायै ॥ १२ ॥

तदाहुः । (१५) उभयोर्वा ऽएतद्रूपᳫं सुतस्य चासुतस्य च यत्सौत्रामण्यपामेव ऽओषधीनाᳫं रसो यत्पयस्तत्सुतस्य रूपमन्नस्यैव रसो यत्परिस्रुत्तदासुतस्य रूपमुभाभ्यामेवैनᳫं सवाभ्याᳫं सुनोत्युभाभ्याᳫं सवाभ्यामवरुन्द्धे ॥ १३ ॥

एकस्यै दुग्धेन प्रथमां रात्रिं परिषिंचति । द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयाम् । तिसृणां दुग्धेन तृतीयाम् । यथारूपमेवैनं यथादेवतं सवनैः समर्द्धयति ॥ ११ ॥

"परीतो षिंचता सुतम्"—इति परिषिंचति सुत्याय । "सोमो य उत्तमं हविः"—इति । उत्तमं वा एतद्धविः । यत्सोमः । उत्तममेवैनं हविष्करोति । "दधन्वा यो नर्यो अप्स्वंतरा"—इति । अद्भिश्च ह्येषोऽन्तरेण च सूयते । "सुषाव सोममद्रिभिः"—(वा० सं० १९ । २) इति । अद्रिभिर्वै सोमः सूयते । अद्रिभिरेवैनं सुनोति । सोमसुत्यार्थं ॥ १२ ॥

तदाहुः । उभयोर्वा एतद् रूपम् । सुतस्य चासुतस्य च । यत् सौत्रामणी । अपामेव ओषधीनां रसः । यत्पयः । तत्सुतस्य रूपम् । अन्नस्यैव रसः । यत्परिस्रुत् । तदासुतस्य रूपम् । उभाभ्यामेवैनं सवाभ्यां सुनोति । उभाभ्यां सवाभ्यामवरुन्धे ॥ १३ ॥

एवमेवाय लोके प्रातःसवनम् । स आश्विन इति । आश्विनेन पयसा सम्भृतं अपलाशान्यादेव सौम आश्विनत्वम् । तत्र यागादेव सुत्यमुपचर्यते । सूत्रकारेण तु एकस्याः पयसा अपाकृतेन आश्विनेन परिषिचनं युक्तम् । तद्वचनात् तत् विज्ञेयम् । एव सारस्वतेन्द्रेण्यपि ज्ञातव्यम् । रात्रिपर्याया च प्रातःसवनस्य एव वचनात् । अन्यान्यपि परिषेककाले आश्विनानीति गम्यते । "परीतो षिंचता सुतम्" इत्यनेन मन्त्रेण परिषिंचति । किमर्थं ? सुत्यायै । एतेन हि परिषिच्यमाने सोमे स तु सुत्यार्थं भवति । (इव समाहानसोमाभिषवार्थम्?) । अद्भिः सह ससागिभिः । एषोऽन्तरेण च । अन्तर्वर्तिना रसेन भूयान् कार्यत इत्यत आह—सोमसुत्यायै । अस्यैव सुत्यायागार्थत्वम् ॥ ८—१२ ॥

तदाहुरिति । उभयोः सुतस्यासुतस्य च सवस्याविकृतस्यासुतस्य सत्वात् परिस्रुद्रसस्य रूप सौत्रामणी । कथम् ? अपामोषधीनां चैव रसः । असहित अतीन्द्रिय इव । यत्पयस्तत्सुतस्य अभिषवस्य सवस्य रूपम् ।

सर्व्वाऽ आश्विना भवन्ति । भैषज्याय सर्व्वे सारस्वताऽअन्नाद्यस्यै-
वावरुद्ध्यै सर्व्वा ऽऐन्द्रा ऽइन्द्रियस्यैव व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १६ ॥

यद्वेव सर्व्वाऽ आश्विना भवन्ति । सर्व्वे सारस्वताः सर्व्वा ऽऐन्द्रा ऽएता
वा ऽएतन्देवता ऽअग्रे यज्ञᳫं समभरंस्ताभिर्व्वेनᳫं सम्भरत्यथो
ऽएताऽ एवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्रजानाᳫं
सन्तत्या ऽअव्यवच्छेदाय सर्व्वाऽ आश्विन्यो भवन्ति सर्व्वाः सारस्वत्यः
सर्व्वाऽ ऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

सर्वे आश्विना भवन्ति । भैषज्याय । सर्वे सारस्वताः । अन्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । सर्वे ऐन्द्राः । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै ॥ १६ ॥

यद्वेव सर्वे आश्विना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः । सर्वे ऐन्द्राः । एता वा एतं देवता अग्रे यज्ञं समभरन् । ताभिरेवैनं सम्भरति । अथो एता एवैतद्देवता भागधेयेन समर्द्धयति ॥ १७ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । प्रजानां सन्तत्या अव्यवच्छेदाय । सर्वा आश्विन्यो भवन्ति । सर्वाः सारस्वत्यः । सर्वा ऐन्द्र्यः । समानी बन्धुता ॥ १८ ॥

(ताऽनु) अनुष्टुभऽआप्रियो भवन्ति व्वाग्वा ऽअनुष्टुब्वाचा वै सोमः सूयते व्वाचैवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्व्वाऽआश्विन्यो भवन्ति सर्व्वाः सारस्वत्यः सर्व्वा ऽऐन्द्र्यः समानी बन्धुता ॥ १९ ॥

जागताऽअनुप्रैषा भवन्ति । (न्ती) इयम्वै जगत्यनया वै सोमः सूयतेऽनयैवैनꣳ सुनोति सोमसुत्यायै सर्व्वेऽआश्विना भवन्ति सर्व्वे सारस्वताः सर्व्वे ऽऐन्द्राः समानी बन्धुता ॥ २० ॥

स वाऽएष प्रत्यक्षात्सोमयज्ञऽएव यत्सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेदिष्टिरेव स्यात्पशुबन्धो वा सर्व्वेऽऋत्विजो भक्षयन्ति सर्व्वे वाऽ ऋत्विजः सोमम्भक्षयन्ति सोमरूपतायै ॥ २१ ॥

अनुष्टुभ आप्रियो भवन्ति । वाग्वा अनुष्टुप् । वाचा वै सोमः सूयते । वाचैवैनं सुनोति । सोमसुत्याय । सर्वा आश्विन्यो भवन्ति । सर्वाः सारस्वत्यः । सर्वा ऐन्द्र्यः । समानी बन्धुता ॥१९॥

जागता अनुप्रैषा भवन्ति । इयं वै जगती । अनया वै सोमः सूयते । अनयैवैनं सुनोति । सोमसुत्याय । सर्वे आश्विना भवन्ति । सर्वे सारस्वताः । सर्वे ऐन्द्राः । समानी बन्धुता ॥ २० ॥

स वा एष प्रत्यक्षात् सोमयज्ञ एव । यत् सौत्रामणी । तं यद्येकाकी यजमानो भक्षयेत् । इष्टिरेव स्यात्पशुबन्धो वा । सर्वे ऋत्विजो भक्षयन्ति । सर्वे वा ऋत्विजः सोमं भक्षयन्ति । सोमरूपताय ॥ २१ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासा भक्षैरेव मासानवरुन्द्धे पुनः-पुनरभिनिवर्त्तमृत्विजो भक्षयन्ति तस्मादृतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभि-निवर्त्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं यजमानो भक्षयति । यो ह वाऽएष त्रयोदशो मासऽएषऽ एव प्रत्यक्षात्संवत्सरऽ एतमेवाप्त्वाऽवरुन्द्धे स वाऽ एष संवत्सरऽएव यत्सौत्रामणी तेन सर्वं जयति सर्वमवरुन्द्धे ॥ ३१ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वाऽइमे लोकाऽइमानेव तैर्ल्लोकानवरुन्द्धऽइममेव लोकमाश्विनेनान्तरिक्षꣳ सारस्वतेन दिवमैन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमिमाँल्लोकाञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३२ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो वाऽऋतवऽऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे ग्रीष्म-मेवैन्द्रेण वर्षाः सावित्रेण हेमन्तं वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतमृतू-ञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३३ ॥

द्वादश भक्षा भवन्ति । द्वादश वै मासाः । भक्षैरेव मासानवरुन्धे । पुनःपुनरभिनिवर्तमृत्विजो भक्षयन्ति । तस्माद् ऋतवश्च मासाश्चान्योऽन्यमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

त्रयोदशं यजमानो भक्षयति । यो ह वा एष त्रयोदशो मासः । एष एव प्रत्यक्षात्संवत्सरः । एतमेवाप्त्वाऽवरुन्धे । स वा एष संवत्सर एव । यत्सौत्रामणी । तेन सर्वं जयति । सर्वमवरुन्धे ॥ ३१ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रयो वा इमे लोकाः । इमानेव तैर्लोकानवरुन्धे । इममेव लोकमाश्विनेन । अन्तरिक्षं सारस्वतेन । दिवमैन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमिमान् लोकान् जयति चाव च रुन्धे ॥ ३२ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रयो वा ऋतवः । ऋतूनेवैतैरवरुन्धे । ग्रीष्ममेवैन्द्रेण । वर्षाः सावित्रेण । हेमन्तं वारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतमृतून् जयति चाव च रुन्धे ॥ ३३ ॥

' द्वादश भक्षा ' अभिनिवर्त्याभिनिवर्त्याभिनिवर्त्य त्रयोऽप्याश्विन भक्षयित्वा । पुनश्चैवाभिनिवर्तन्ते आत्मयन्ते । एवं सारस्वतम् । एवं सुराग्रहान् । तस्मादेते ऋतवश्च मासाश्च अन्योऽन्यमृतवो मासा मासाश्च ऋतून्-मभिनिवर्तंते ते त्रय फाल्गुनमभिनिवर्तन्ते ॥ ३० ॥

' त्रयोदशम् ' ' यो ह वा एष त्रयोदशो मास ' । अधिमास । को नाम । य क्षयात् संवत्सरं समाप्यते, नेतरेष्विलमभिप्राय । एतमेव प्राप्यानपायिन वाऽस्य करोति । ततश्च संवत्सर एवैष (वरेण्यो । या सौत्रामणी । तेन सौत्रामणीरूपेण संवत्सरेण सर्वं जगत्कार्यं संवत्सरात्मकम् । यजति वात् वरुणवे च भयं करोति !) ॥ ३१ ॥

' त्रयः पशव ' । प्रसन्नार्थमिदः ॥ ३२–३३ ॥

षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वाऽ ऋतवऽ ऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाभ्यां वर्षाशरदौ सारस्वताभ्याᳬं हेमन्तशिशिरावैन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतमृतूञ्जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३४ ॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याऽ ऋतूनाᳬं संतत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्यास्तस्मादृतवः सर्वे पराञ्चः सर्वे प्रत्यञ्चः सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वाऽउत्तमास्तस्मादृतवः सर्वे प्रथमाः सर्वे मध्यमाः सर्वऽउत्तमाः सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतोऽहोरात्रयोस्तद्रूपमहोरात्रेऽएवावरुन्द्धे तस्मादृतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥

षड् ग्रहा भवन्ति । षड्वा ऋतवः । ऋतूनेवैतैरवरुन्द्धे । वसन्तग्रीष्मावेवाश्विनाभ्याम् । वर्षाशरदौ सारस्वताभ्याम् । हेमन्तशिशिरावैन्द्राभ्याम् । यथारूपमेव यथादेवतमृतून् जयति चाव च रुन्द्धे ॥ ३४ ॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति समानदेवत्याः । ऋतूनां संतत्यै अव्यवच्छेदाय । सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति । सर्वा याज्याः । तस्मात् ऋतवः सर्वे पराञ्चः । सर्वे प्रत्यञ्चः । सर्वाः प्रथमा भवन्ति । सर्वा मध्यमाः । सर्वा उत्तमाः । तस्मात् ऋतवः सर्वे प्रथमाः । सर्वे मध्यमाः । सर्वे उत्तमाः । सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः । अहोरात्रयोस्तद्रूपम् । अहोरात्रे एवावरुन्द्धे । तस्मात् ऋतवश्च मासाश्चाहोरात्रयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३५ ॥

वेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखा-
त्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामंस्तानि पशून्प्राविशंस्तस्मात्पशवो
यशो यशो ह भवति यऽ एवं विद्वान्त्सौत्रामण्याऽभिषिच्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्माऽएतमश्विनौ च सरस्वती च। यज्ञᳪं समभरन्त्सौत्रामणी-
म्भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानाᳪं श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वाना-
म्भवति यऽ एनयाऽभिषिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैनमेतद-
भिषिञ्चति लोमतश्छन्दाᳪंसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैनमेतदभि-
षिञ्चति ॥ ३ ॥

मपिबत्। स विष्वङ् व्यार्च्छत्। तस्य मुखात् प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामन्। तानि पशून् प्राविशन्। तस्मात्पशवो यशः। यशो ह भवति। य एवं विद्वान् सौत्रामण्याऽभिषिच्यते ॥ १ ॥

ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन् सौत्रामणीं भैषज्याय। तयैनमभ्यषिञ्चन्। ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत्। श्रेष्ठः स्वानां भवति। य एनयाऽभिषिच्यते ॥ २ ॥

कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति। यज्ञो वै कृष्णाजिनम्। यज्ञ एवैनमेतदभिषिञ्चति। लोमतः। छन्दांसि वै लोमानि। छन्दस्स्वेवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ ३ ॥

(त्या) आसन्द्यामभिषिञ्चति (त्या) आसन्दीसद्वै साम्राज्यꣳ साम्राज्येनैवैनꣳ साम्राज्यङ्गमयति ॥ ४ ॥

(त्यौ) औदुम्बरी भवति । (त्यू) ऊर्ग्वा ऽउदुम्बर ऽऊर्ज्यैवाप्यभिषिच्यते जानुसम्मिता भवति जानुसम्मितो वा ऽअयं लोकोऽस्मा ऽउ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते क्षत्त्रमु वा ऽएष भवति यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते तस्माज्जानुसम्मिता परिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रम्वा ऽआसन्दी । (न्त्र) अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रं मुञ्जविवयना भवति यज्ञिया हि मुञ्जा द्वा ऽउत्तरस्यामवेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्यामयम्वै लोक ऽउत्तरा वेदिर्दक्षिणा पितृलोकस्तदेनमुभयोर्लोकयोरध्यभिषिञ्चति ॥ ६ ॥

(त्ये) एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह । गोरीवीतिः शाक्त्यः क्षत्त्रमिवाह किल व्वयममुष्मिल्लोके भवितास्म ऽइति शश्वद्धास्मा ऽऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्विक्नानाꣳ राजा ॥ ७ ॥

आसन्द्यामभिषिंचति । आसंदीसद्वै साम्राज्यम् । साम्राज्येनैवैनं साम्राज्य गमयति ॥ ४ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्ज्यैवाप्यभिषिच्यते । जानुसंमिता भवति । जानुसंमितो वा अयं लोकः । अस्मा उ वै लोकाय क्षत्रियोऽभिषिच्यते । क्षत्रमु वा एष भवति । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । तस्मात् जानुसंमिता । परिमिता तिरश्ची ॥ ५ ॥

राष्ट्रं वा आसंदी । अपरिमितसमृद्धमु वै राष्ट्रम् । मुंजविवयना भवति । यज्ञिया हि मुजाः । द्वा उत्तरस्या वेद्या पादौ भवतः । द्वौ दक्षिणस्याम् । अयं वै लोक उत्तरवेदिः । दक्षिणा पितृलोकः । तदेनमुभयोर्लोकयोरध्यभिषिंचति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह गोरीवीतिः शाक्त्यः । क्षत्त्रमिवाह किल वयममुष्मिन् लोके भवितास्म इति । शश्वद्धास्मा ऋषभो याज्ञतुरः प्रोवाच श्विक्नानां राजा ॥ ७ ॥

सौत्रामण्या अभिषिच्यते । सौत्रामण्या यजत इत्याह क्षत्रमु वा एष भवति । क्षत्रियो वै । (क्षत्रियपदादिति भिनान्वेषा भवति ?) । ततश्चैश्वर्यं तस्मिन्नेव लोके इत्यभिप्राय ॥ ५ ॥

' राष्ट्रं वा आसंदी । राष्ट्रं जनपद । तत् आसंदी रूपास्या । तत किं ' अपरिमितं बहुना अपरिमितेन गृहक्षेत्रसुहिरण्यादिना समृद्धं राष्ट्रं भवति । ततो यद्यपि राष्ट्रमिका दीतिरपरिमितैव स्यादिति । विविवद्धने । मुजानि विवयनानि यस्यामेव मुजविवयना ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म । उभयोर्लोकयोरेनमभिषिंचति । क्षत्रं वैष भवति य सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । एतद्वि-

स ऽआसन्दीमास्तृणाति । क्षत्त्रस्य योनिरसि क्षत्त्रस्य नाभिरसीति क्षत्त्रस्य वा ऽएषा योनिः क्षत्त्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

(३) अथैनाङ्कृष्णाजिनेनास्तृणाति । मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसी-रिति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिꣳसायै ॥ ९ ॥

(या ऽअ) अथाधिरोहति । वारुण्यर्चा वरुणो वै देवानाꣳ राजा स्वयैवैनमेतद्देवतया ऽभिषिञ्चति निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुरिति ॥ १० ॥

(त्य) अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति । मृत्योः पाहि विद्यो-त्पाहीति व्युष्टिर्वै विराट्तस्या ऽ एते घोरे तन्वौ विद्युच्च हादुनिश्च ततः सुवर्ण ऽएव रुक्मो विद्युतो रूपꣳ रजतो हादुनेस्ताभ्यामेवास्मै देवताभ्याꣳ शर्म्म यच्छति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देव-ताभ्यां न शङ्का भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

पशूनाम्वसया ऽभिषिञ्चति । श्रीर्वै पशूनाम्वसा श्रियैवैनमेतत्पशूनाꣳ

स आसंदीमास्तृणाति । "क्षत्त्रस्य योनिरसि क्षत्त्रस्य नाभिरसि"—इति । क्षत्त्रस्य वा एषा योनिः । क्षत्त्रस्य नाभिः ॥ ८ ॥

अथैनां कृष्णाजिनेनास्तृणाति । "मा त्वा हिंसीन्मा मा हिंसीः"—(वा. सं. २० । १) इति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञस्य चैवात्मनश्चाहिंसायै ॥ ९ ॥

अथाधिरोहति वारुण्यर्चा । वरुणो वै देवानां राजा । स्वयैवैनमेतद्देवतयाऽभिषिंचति । "निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः"—(वा. सं. २० । २) इति ॥ १० ॥

अथ सुवर्णरजतौ रुक्मौ व्युपास्यति । "मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि"—(वा. सं. २० । २) इति । व्युष्टिर्वै विराट् । तस्या एते घोरे तन्वौ । विद्युच्च—हादुनिश्च । ततः सुवर्ण एव रुक्मो विद्युतो रूपम् । रजतो हादुनेः । ताभ्यामेवास्मै देवताभ्यां शर्म यच्छति । तस्मात् सौत्रामण्येजानस्यैताभ्यां देवताभ्यां न शंका भवति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ ११ ॥

पशूनां वसयाऽभिषिंचति । श्रीर्वै पशूनां वसा । श्रियैवैनमेतत् पशूनां रसेनाभिषिंचति । अथो परमं वा एतदन्नाद्यम् । यद्वसा । परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिंचति ॥ १२ ॥

हादुनेः—योभिर्मितस्मात्त्वं योयोनिः । क्षत्त्रस्यादयं सान्यः । सौत्रामणीयाजी राजा अदूरजन्मन् । क्षत्रं किल वसनुन्निन् लोके धर्मीभिर्वितान्म [illegible] । केम्यः स्वं. [illegible] । कुतः । पुनः एवमेत एव बुक्तात् । मनः [illegible] । [illegible] ॥ ७–१२ ॥

रसेनाभिषिञ्चत्यथो परमम्वाऽ एतदन्नाद्यं यद्रसा परमेणैवैनमेतदन्नाद्येनाभिषिञ्चति ॥ १२ ॥

शफग्रहा भवन्ति। शफैर्व्वै पशवः प्रतितिष्ठन्ति प्रतिष्ठामेवैनङ्गमयति त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा भवन्ति त्रयस्त्रिंशद्वै सर्व्वा देवताः सर्व्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति जगतीभिर्ज्जुहोति जागता वै पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे षोडशभिर्ऋग्भिर्ज्जुहोति षोडशकला वै पशवोऽनुकलमेवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ १३ ॥

सीसेन तन्त्रम्मनसा मनीषिण ऽइति। द्वौ द्वौ समासं हुत्वा सुते सध्ंस्रवान्त्समवनयत्यहोरात्राण्येवैतदर्द्धमासान्मासानृतून्त्सम्वत्सरे प्रतिष्ठापयति तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासाऽ ऋतवः सम्वत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

(०) वैतसः सुतो भवति। (त्य) अप्सुयोनिर्व्वै वेतसऽ आपो वै सर्व्वा देवताः सर्व्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति ॥ १५ ॥

शफग्रहा भवति। शफैर्वै पशवः प्रतितिष्ठंति। प्रतिष्ठामेवैनं गमयति। त्रयस्त्रिंशद् ग्रहा भवंति। त्रयस्त्रिंशद्वै सर्वा देवताः। सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति। जगतीभिर्जुहोति। जागता वै पशवः। जगत्यैवास्मै पशूनवरुंधे। षोडशभिर्ऋग्भिर्जुहोति। षोडशकला वै पशवः। अनुकलमेवास्मिन् श्रियं दधाति ॥ १३ ॥

"सीसेन तत्रं मनसा मनीषिणः"—(वा सं १९। ८०) इति द्वौ द्वौ समासं हुत्वा। सुते संस्रवान् समवनयति। अहोरात्राण्येवैतदर्धमासान् मासान् ऋतून् सवत्सरे प्रतिष्ठापयति। तानीमान्यहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः सवत्सरे प्रतिष्ठिताः ॥ १४ ॥

वैतसः सतो भवति। अप्सुयोनिर्वै वेतसः। आपो वै सर्वा देवताः। सर्वाभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति ॥ १५ ॥

शफैर्वसाग्रहा गृह्यते। प्रत्यचं द्वौ द्वौ हुत्वा। ते शेषा वैतसे सते पात्रे समवनीय। तैस्तैः सर्वैः स सहितो यजमानोऽभिषिष्यन् स्यैतत् अत परमुच्यते—त्रयस्त्रिंशद्ग्रहा इति। य अभिषेकोत्तरकाल सस्तोत्रशस्त्रो वसाग्रहो गृह्यते स त्रयस्त्रिंश ॥ १३ ॥

समस्य समस्य समासम्। अहोरात्राण्यवैतदर्धमासान्। अहोरात्राभ्यामहोरात्र चतुर्विंशत्यर्द्धमासान्। तेषामेव द्वादशभिर्युगलैर्मासान्। षड्भिर्मासयुगलैः षड्ऋतूनित्यभिप्राय ॥ १४ ॥ १५ ॥

सर्व्वसुरभ्युन्मर्द्दनम्भवति । परमो वा ऽएष गन्धो यत्सर्व्वसुरभ्युन्मर्द्दनङ्गन्धेनैवैनमेतदभिषिञ्चति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत ऽआ मुखादन्ववस्रावयति मुखेन ह्यन्नमद्यते सर्व्वतः परिक्रामꣳ सर्व्वाभ्य ऽएवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यन्दधाति तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्व्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धम्भवत्यथो य ऽएवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

(दा) आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिषिञ्चति । (त्य) अथ सारस्वतेनाथैन्द्रेणैताभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिञ्चति तꣳ हैक ऽएताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरेता वै व्याहृतय ऽइदꣳ सर्व्वं तदेनमनेन सर्व्वेणाभिषिञ्चाम ऽइति न तथा कुर्य्यादेताभिरेवैनन्देवताभिरभिषिञ्चेदेता ऽउ ह्येव देवता ऽइदꣳ सर्व्वम् ॥ १८ ॥

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति । परमो वा एष गंधः । यत्सर्वसुरभ्युन्मर्दनम् । गंधेनैवैनमेतदभिषिंचति ॥ १६ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिंचति । पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः । शीर्षतो ह्यन्नमद्यते । आ मुखादन्ववस्रावयति । मुखेन ह्यन्नमद्यते । सर्वतः परिक्रामम् । सर्वाभ्य एवास्मिन्नेतद्दिग्भ्योऽन्नाद्यं दधाति । तस्मात्सौत्रामण्येजानस्य सर्वासु दिक्ष्वन्नाद्यमवरुद्धं भवति । अथो य एवमेतद्वेद ॥ १७ ॥

आश्विनेन प्रथमेन यजुषाऽभिषिंचति । अथ सारस्वतेन । अथैन्द्रेण एताभिरेवैनमेतद्देवताभिरभिषिंचति । तं हैके-एताभिश्च देवताभिरभिषिंचन्ति । भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिः । एता वै व्याहृतय इदं सर्वम् । तदेनमनेन सर्वेणाभिषिंचाम इति । न तथा कुर्यात् । एताभिरेवैनं देवताभिरभिषिंचेत् । एता उ ह्येव देवता इदं सर्वम् ॥ १८ ॥

(म्यु) पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽभिषिञ्चति । क्षत्त्रम्वै स्विष्टकृत्क्षत्त्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यन्तरा व्वनस्पतिञ्च स्विष्टकृतञ्चाभिषिञ्चति सोमो वै व्वनस्पतिरग्निः स्विष्टकृदग्नीषोमाभ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिञ्चति तस्माद्ये चैतद्विदुर्ये च न त ऽआहुः क्षत्त्रियो वाव क्षत्त्रियस्याभिषेक्तेति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथैनञ्जानुमात्त्रे धारयन्ति । (न्त्यु) अथ नाभिमात्त्रेऽथ मुखमात्त्र ऽएष्वेवास्माऽएतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयत्यभिषेको वा ऽएष यद्वाजपेयमभिषेकः सौत्रामणी तद्यथैवादो व्वाजपेये यूपꣳ रोहति तदेवैतद्रूपङ्क्रियते ॥ २० ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कं. ५६ ॥)

तदाहुः । प्रेव वा ऽएषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यत ऽइति कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

प्रति क्षत्त्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्र ऽइति क्षत्त्र ऽएव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति क्षत्त्राद्राष्ट्रादभ्रꣳशाय प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति गोऽश्व ऽएव प्रतितिष्ठति गोऽश्वादभ्रꣳशाय प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्नि-

---

पुरस्तात् स्विष्टकृतोऽभिषिंचति । क्षत्त्रं वै स्विष्टकृत् । क्षत्त्रेणैवैनमेतदभिषिंचति । अंतरा वनस्पतिं च स्विष्टकृतं चाभिषिंचति । सोमो वै वनस्पतिः । अग्निः स्विष्टकृत् । अग्नीषोमाभ्यामेवैनमेतत्परिगृह्याभिषिंचति । तस्मात् ये चैतद्विदुः । ये च न । त आहुः । क्षत्त्रियो वाव क्षत्त्रियस्याभिषेक्तेति ॥ १९ ॥

अथैनं जानुमात्त्रे धारयंति । अथ नाभिमात्त्रे । अथ मुखमात्त्रे । एष्वेवास्मा एतल्लोकेष्वायतनानि कल्पयति । अभिषेको वा एषः । यत् वाजपेयम् । अभिषेकः सौत्रामणी । तद्यथैवादो वाजपेये यूपं रोहति । तदेवैतत् रूपं क्रियते ॥ २० ॥

तदाहुः-प्रेव वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यत इति । कृष्णाजिने प्रत्यवरोहति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवांततः प्रतितिष्ठति ॥ २१ ॥

"प्रति क्षत्त्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे"-इति । क्षत्त्र एव राष्ट्रे प्रतितिष्ठति । क्षत्त्रात् राष्ट्रादभ्रंशाय । "प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु"-इति । गोऽश्व एव प्रतितिष्ठति । गोऽश्वादभ्रं-

---

'पुरस्तात्स्विष्टकृत.' । 'क्षत्त्रं वै स्विष्टकृत्' । आयतनात्पूर्वतरत्वेनैतत् इति हि, वीर्येण स्विष्टकृतो भागः कल्पित इति क्षत्त्रमित्युच्यते । अभिषेकः राजा अभिषिक्तो भवति । पुत्रो हि राजैव वृद्धः कुमारं नाभिषिंचतीत्यर्थः ॥ १९-२१ ॥

त्यङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठत्यङ्गेभ्यऽआत्मनोऽप्रभ्रꣳशाय प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टऽइति प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति प्राणेभ्यः पुष्टाऽप्रभ्रꣳशाय प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञऽइति तदनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥ २२ ॥

(ब्रह्म) अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिञ्चत्यथो साम्राज्यं वै साम साम्राज्येनैवैनꣳ साम्राज्यं गमयति सर्वेषां वा ऽएष वेदानाꣳ रसो यत्साम सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानाꣳ रसेनाभिषिञ्चति ॥ २३ ॥

बृहत्याङ्गायति । बृहत्यां वा ऽअसावादित्यः श्रियाम्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठितस्तपति बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियाम्प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

शाय । "प्रत्यंगेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्"-इति । अङ्गेष्वेवात्मन्प्रतितिष्ठति । अंगेभ्य आत्मनोऽप्रभ्रंशाय । " प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे "-इति । प्राणेष्वेव पुष्टे प्रतितिष्ठति । प्राणेभ्यः पुष्टादप्रभ्रंशाय । " प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे "-(वा. सं. २०।१०) इति । तदनयोर्द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठति । ययोरिदं सर्वमधि ॥ २२ ॥

अथ साम गायति । क्षत्रं वै साम । क्षत्रेणैवैनमेतदभिषिंचति । अथो साम्राज्यं वै साम । साम्राज्येनैवैनं साम्राज्यं गमयति । सर्वेषां वा एष वेदानां रसः । यत्साम । सर्वेषामेवैनमेतद्वेदानां रसेनाभिषिंचति ॥ २३ ॥

बृहत्यां गायति । बृहत्यां वा असावादित्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितस्तपति । बृहत्यामेवैनमेतच्छ्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति ॥ २४ ॥

(त्यै) ऐन्द्र्याम्बृहत्याङ्गायति । (त्यै) ऐन्द्रो वाऽ एष यज्ञो यत्सौत्रामणीन्द्रायतनऽ एषऽ एतर्हि यो यजते स्वऽ एवैनमेतदायतनेऽभिषिञ्चति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यस्मात्सꣳशानानि नाम । (मै) एतैर्वै सामभिर्देवाऽ इन्द्रमिन्द्रियाय वीर्याय समश्यंस्तथोऽ एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरिन्द्रियाय वीर्याय सꣳश्यन्ति सꣳश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस ऽइति सामानि भवन्त्येष्वेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयन्ति चतुर्निधनम्भवति चतस्रो वै दिशः सर्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति सर्वे निधनमुपावयन्ति सम्विदाना ऽएवास्मिञ्छ्रियन्दधाति ॥ २६ ॥

तदाहुः । (र्धु) यदेतत्साम गीयतेऽथ क्वैतस्य साम्न ऽउक्थङ्क्व प्रतिष्ठा व्यृद्धꣳ हि तद्यत्स्तुतमननुशस्तमिति ॥ २७ ॥

त्रया देवाऽ एकादशेति । (त्यै) एतद्वा ऽएतस्य साम्नऽउक्थमेषा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

ऐंद्र्यां बृहत्यां, गायति । ऐंद्रो वा एष यज्ञः । यत्सौत्रामणी । इंद्रायतन एष एतर्हि । यो यजते । स्व एवैनमेतदायतनेऽभिषिंचति ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् संशानानि नाम । एतैर्वै सामभिर्देवा इंद्रमिंद्रियाय वीर्याय समश्यन् । तथो एवैतमृत्विजो यजमानमेतैरेव सामभिरिंद्रियाय वीर्याय संश्यंति । संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति सामानि भवंति । एष्वेवैनमेतल्लोकेषु श्रावयंति । चतुर्निधनं भवति । चतस्रो वै दिशः । सर्वास्वेवैनमेतद्दिक्षु प्रतिष्ठापयंति । सर्वे निधनमुपावयंति । संविदाना एवास्मिन् श्रियं दधाति ॥२६॥

तदाहुः—यदेतत् साम गीयते । अथ क्वैतस्य साम्न उक्थम् । क्व प्रतिष्ठा । व्यृद्धं हि तत् । यत् स्तुतम् अननुशस्तम् इति ॥ २७ ॥

त्रया देवा एकादशेति । एतद्वा एतस्य साम्न उक्थम् । एषा प्रतिष्ठा ॥ २८ ॥

'ऐन्द्र्यां बृहत्याम' । "बृहदिन्द्राय गायत" (वा. स. २० । ३० ।) इत्येतत्साम् ॥ २५ ॥

अथ यस्मात् एतैः सामभिः इन्द्र संशितवन्त इति संशानानि । संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवसे इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रया देवा । "अश्विना तेजसा" (वा. स. २० । ८०–९०) इत्यनुवाकं शंसति । वचनातपत्तु । "त्रया देवा एकादश" इत्येषा निविद्विर्वचनान्तादेनमारभते । तां प्रकृत्याह—एतद्वा एतस्य साम्नः उक्थं शस्त्रम् । एषा च प्रतिष्ठेति ॥ २८ ॥

(ब्राऽथो) अथो त्रया देवाऽएकादशेति । त्रयस्त्रिꣳशं ग्रहं जुहोति त्रया हि देवाऽएकादश त्रयस्त्रिꣳशाः सुराधसऽइति त्रयस्त्रिꣳशद्धि देवा बृहस्पतिपुरोहिताऽइति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मपुरोहिताऽइत्येवैतदाह देवस्य सवितुः सवऽइति देवेन सवित्रा प्रसूताऽइत्येवैतदाह देवा देवैरवन्तु मेति देवा ह्येतं देवैरभिषिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

प्रथमा द्वितीयैरिति । प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिषिञ्चन्ति द्वितीयास्तृतीयैरिति द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिषिञ्चन्ति तृतीयाः सत्येनेति तृतीया ह्येतꣳ सत्येनाभिषिञ्चन्ति सत्यं यज्ञेनेति सत्यꣳ ह्येतं यज्ञेनाभिषिञ्चति यज्ञो यजुर्भिरिति यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिषिञ्चति यजूꣳषि सामभिरिति यजूꣳषि ह्येतꣳ सामभिरभिषिञ्चन्ति सामान्यृग्भिरिति सामानि ह्येतमृग्भिरभिषिञ्चन्त्यृचः पुरोऽनुवाक्याभिरित्यृचो ह्येतम्पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिञ्चन्ति पुरोऽनुवाक्या याज्याभिरिति पुरोऽनुवाक्या ह्येतं याज्याभिरभिषिञ्चन्ति याज्या वषट्कारैरिति याज्या ह्येतं वषट्कारैरभिषिञ्चन्ति वषट्काराऽआहुतिभिरिति वषट्कारा ह्येतमाहुतिभिरभिषिञ्चन्त्याहुतयो मे कामान्त्समर्द्धयन्तु भूः स्वाहेति तदेनमेताभि-

---

अथो "त्रया देवा एकादश"—इति त्रयस्त्रिंशं ग्रहं जुहोति । त्रया हि देवा एकादश । "त्रयस्त्रिंशाः सुराधसः"—इति । त्रयस्त्रिंशद्धि देवाः । "बृहस्पतिपुरोहिताः"—इति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मपुरोहिताः इत्येवैतदाह । "देवस्य सवितुः सवे"—इति । देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येवैतदाह । "देवा देवैरवंतु मा"—(वा० सं० २० । ११) इति । देवा ह्येनं देवैरभिषिंचन्ति ॥ २९ ॥

"प्रथमा द्वितीयैः"—इति । प्रथमा ह्येतं द्वितीयैरभिषिंचन्ति । "द्वितीयास्तृतीयैः"—इति । द्वितीया ह्येतं तृतीयैरभिषिंचन्ति । "तृतीयाः सत्येन"—इति । तृतीया ह्येतं सत्येनाभिषिंचन्ति । "सत्यं यज्ञेन"—इति । सत्यं ह्येतं यज्ञेनाभिषिंचति । "यज्ञो यजुर्भिः"—इति । यज्ञो ह्येतं यजुर्भिरभिषिंचति । "यजूंषि सामभिः"—इति । यजूंषि ह्येनं सामभिरभिषिंचन्ति । "सामानि ऋग्भिः"—इति । सामानि ह्येनमृग्भिरभिषिञ्चन्ति । "ऋचः पुरोऽनुवाक्याभिः"—इति । ऋचो ह्येतं पुरोऽनुवाक्याभिरभिषिंचन्ति । "पुरोऽनु-

र्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्याथास्मा ऽ आहुतिभिः सर्व्वान्कामान्त्स-मर्द्धयन्त्यथाश्विभूपहवमिष्ट्वा भक्षयत्यृतवो वा ऽ ऋत्विज ऽऋतुष्वेवै-तदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति लोमानि । प्रयतिर्म्मम त्वङ्म ऽ आनतिरागतिः । मा᳕सं म ऽउपनतिर्व्वस्वस्थि मज्जा मऽआनतिरिति प्रेव वा ऽएष लोकांश्च देवताश्च विशति यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते तदेतद्वान्तरामात्मान-मुपह्वयते तथा कृत्स्न ऽएव सर्व्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२-४-२ ॥ (८.३.) ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥१२।८॥ कण्डिकासंख्या ॥ ८९ ॥

सानुवाक्या याज्याभिः "–इति । पुरोऽनुवाक्या ह्येवं याज्याभिरभिषिंचन्ति । " याज्या वषट्-कारैः "–इति । याज्या ह्येवं वषट्कारैरभिषिंचन्ति । " वषट्कारा आहुतिभिः "–इति । वषट्कारा ह्येवमाहुतिभिरभिषिंचन्ति । " आहुतयो मे कामान् समर्द्धयन्तु भूः स्वाहा "– (वा० सं० २० । १२) इति । तदेनमेताभिर्देवताभिः परोऽवरमभिषिच्य, अथास्मा आहुतिभिः सर्वान् कामान् समर्द्धयन्ति । अथाश्विभूपह्वमिष्ट्वा भक्षयति । ऋतवो वा ऋत्विजः । ऋतुष्वे-वैतदुपहवमिच्छते ॥ ३० ॥

स भक्षयति । " लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्म आनतिरागतिः । मांसं म उपनति र्वस्वस्थि मज्जा म आनतिः "– । (वा० सं० २० । १३) इति प्रेव वा एष लोकांश्च देवताश्च विशति । यः सौत्रामण्याऽभिषिच्यते । तदेतद्वातरामात्मानमुपह्वयते । तथा कृत्स्न एव सर्वतनूः साङ्गः सम्भवति ॥ ३१ ॥

ऋत्विक्षु विषयभूतेषु उपहवमिष्ट्वा ' ब्रह्मन्नुपह्वयस्व ' " होतरुपह्वयस्व " इत्येवमिष्ट्वा प्रार्थयित्वा भक्ष-यति यजमान ॥ ३० ॥

'स भक्षयति' । यः सौत्रामण्या अभिषिच्यते । स लोकान् देवताश्च प्रविशति विशति । (तामवदानवेदा ?) इत्यमे उपह्वयत इति सम्प्रदानविशेषेण सौत्रामण्या यागेनाद पुरुषस्याग सम्कृतस्यून सम्भवति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे अष्टमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ८ । ३ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥

यदाब्दानां कलेर्जग्मुः सप्तत्रिंशच्छतानि वै । चत्वारिंशत्समाश्चान्यास्तदा भाष्यमिदं कृतम् ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशत-पथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-८ ॥

अथ नवमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

एतस्माद्वै यज्ञात्पुरुषो जायते । स यद्ध वाऽअस्मिंल्लोके पुरुषोऽन्नमत्ति तदेनममुष्मिंल्लोके प्रत्यत्ति स वाऽ एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते ऽन्नाद्या वै ब्राह्मणेन परिस्रुत्स ऽएतस्मादन्नाद्याज्जायते तꣳ हामुष्मिंल्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ ऽएव यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि त्वक्तोक्मानि माꣳसं लाजाऽअस्थि कारोतरो मज्जा मासरꣳ रसः परिस्रुन्नग्नहुर्लोहितꣳ रेतः पयो मूत्रꣳ सुरोवध्यं वुल्कसम् ॥ २ ॥

अथ सौत्रामणीयज्ञात्पुरुषोत्पत्तिः ।

एतस्मात् वै यज्ञात् पुरुषो जायते । स यत् ह वा अस्मिन् लोके पुरुषोऽन्नमत्ति । तदेनममुष्मिन् लोके प्रत्यत्ति । स वा एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते । अन्नाद्या वै ब्राह्मणेन परिस्रुत् । स एतस्मादन्नाद्यात् जायते । तं हामुष्मिन्लोकेऽन्नं न प्रत्यत्ति । तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव । यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि । त्वक् तोक्मानि । मांसं लाजाः । अस्थि कारोतरः । मज्जा मासरम् । रसः परिस्रुत् । नग्नहुर्लोहितम् । रेतः पयः । मूत्रं सुरा । ऊवध्यं वल्कसम ॥ २ ॥

‘एतस्माद्वै’ । प्रकृतात्सौत्रामणीयज्ञात् पुरुषो यजमानो जायते उत्पद्यते । स वा एष परिस्रुतो यज्ञस्तायते । स वा एष ब्राह्मणस्यैव क्रतुसंज्ञो यत्सौत्रामणीति तदुक्तम् "एतयैवेष्ट्वा पशुमानो दशपुरुष सोमपीथव्युद्ध आस स हि एतेन यजेत" (श. प. १२।७।२।१) इत्यनेन वक्ष्यमाणेन इतिहासेन अभ्युदयस्य पश्चोऽयं भविष्यति । सोमयाजिना ब्राह्मणानामपि वर्णानां भविष्यति । ब्राह्मणस्य नियमेन । काम्य तु योगानुबन्धात् । निर्विशेषस्य प्रयोगोऽपि दर्शनात् ॥ १ ॥

तस्य लोमान्येव शष्पाणि । आमकलासु यवकलान्यासः । कारोतर सच्छिद्र पात्रम् । पारस्रुत सुरायाः

---

(३) हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । (शो) यकृत्सावित्रः क्लोमा वारुणो मतस्नेऽएवास्याश्वत्थञ्च पात्रमौदुम्बरञ्च पित्तन्नैयग्रोधमान्त्राणि स्थाल्यो गुदाऽउपशयानि श्येनपत्रे प्लीहाऽऽसन्दी नाभिः कुम्भो वनिष्टुः प्लाशिः शतातृण्णा तद्यत्सा बहुधा वितृण्णा भवति तस्मात्प्लाशिर्बहुधा विकृतो मुखᳪ सतं जिह्वा पवित्रञ्चष्पम्पायुर्वस्तिर्वालः ॥ ३ ॥

(लोऽङ्गा) अङ्गान्येवास्याश्विनः पशुः । (रा) आत्मा सारस्वतो रूपमैन्द्र ऽऋषभस्तस्मादाहुर्गौः पुरुषस्य रूपमित्यायुर्हिरण्यन्तच्छतमानम्भवति तस्माच्छतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥

(श्रु) चक्षुषीऽएवास्याश्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च कुवलसक्तवश्च नासिकेऽएवास्य सारस्वतौ ग्रहावथ यानि नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च श्रोत्रेऽएवास्यैन्द्रौ ग्रहावथ यानि कर्णयोर्लोमानि यानि च भ्रुवोस्तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥५॥

हृदयमेवास्यैन्द्रः पुरोडाशः । यकृत् सावित्रः । क्लोमा वारुणः । मतस्ने एवास्याश्वत्थं च पात्रमौदुम्बरं च । पित्तं नैयग्रोधम् । आन्त्राणि स्थाल्यः । गुदा उपशयानि । श्येनपत्रे प्लीहा । आसन्दी नाभिः । कुंभो वनिष्टुः । प्लाशिः शतातृण्णा । तद्यत् सा बहुधा वितृण्णा भवति । तस्मात् प्लाशिर्बहुधा विकृता उ । मुखं सतम् । जिह्वा पवित्रम् । चष्पं पायुः । बस्तिर्वालः ॥ ३ ॥

अंगान्येवास्याश्विनः पशुः । आत्मा सारस्वतः । रूपमैन्द्र ऋषभः । तस्मादाहुर्गौः पुरुषस्य रूपमिति । आयुर्हिरण्यम् । तत् शतमानं भवति । तस्मात् शतायुः पुरुषः ॥ ४ ॥

चक्षुषी एवास्याश्विनौ ग्रहौ । पक्ष्माणि गोधूमसक्तवश्च कुवलसक्तवश्च । नासिके एवास्य सारस्वतौ ग्रहौ । अथ यानि नासिकयोर्लोमानि तान्युपवाकसक्तवश्च बदरसक्तवश्च । श्रोत्रे एवास्यैन्द्रौ ग्रहौ । अथ यानि कर्णयोर्लोमानि । यानि च भ्रुवोः । तानि यवसक्तवश्च कर्कन्धुसक्तवश्च ॥ ५ ॥

पात्रमेकम् । ब्रीहिश्यामाककोद्रवयोः पृथगाचामो निषिच्य चूर्णैः सम्युज्य निर्मितानि नग्नाहुम् । यस्तु श्लेष्मणो रसः । स परिस्रुत् । ऊवध्यं भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमन्नम् । हृदय सुषिरावसर्मावम् । यकृत् कालेयम् । क्लोम रोहितात्मा । मतस्ने वृक्कौ । [illegible] । शतातृण्णा च । तस्यां छिद्रक सुष्पावनम् ॥ ३–४ ॥

पक्ष्माणि अक्षिलोमानि ॥ ३–१० ॥

(अथ) अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात्तानि वृकलोमान्यथ यान्युरसि लोमानि यानि च निकक्षयोस्तानि व्याघ्रलोमानि केशाश्च श्मश्रूणि च सिंहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वाऽअयम्पुरुषस्यात्माऽऽत्मानमेवास्य तैः स्पृणोति यदवाङ्नाभेस्तदाश्विनेन यदूर्ध्वन्नाभेरवाचीनꣳ शीर्ष्णस्तत्सारस्वतेन शिर ऽऐन्द्रेण यथारूपमेव यथादेवतमात्मानम्मृत्योः स्पृत्वाऽमृतङ्कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितम्वाऽइदम्पुरुषस्य वयो वयऽ एवास्य तैः स्पृणोति पूर्व्ववयसमेवैन्द्रेण मध्यमवयसꣳ सावित्रेणोत्तमवयसम्वारुणेन यथारूपमेव यथादेवतम्वयो मृत्योः स्पृत्वाऽमृतङ्कुरुते ॥ ८

षड्ग्रहा भवन्ति । षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणाः प्राणानेवास्य तैः स्पृणोति चक्षुषी ऽएवाश्विनाभ्यान्नासिके सारस्वताभ्याꣳ श्रोत्रेऽ ऐन्द्राभ्यां यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान्मृत्योः स्पृत्वाऽमृतान्कुरुते ॥ ९ ॥

सन्तता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवन्ति । समानदेवत्याः प्राणानाꣳ सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय सर्व्वाः पुरोऽनुवाक्या भवन्ति सर्व्वा याज्यास्तस्मात्प्राणाः सर्व्वे प्राञ्चः सर्व्वे प्रत्यञ्चः सर्व्वाः प्रथमा भवन्ति

अथ यान्युपस्थे लोमानि । यानि चाधस्तात् । तानि वृकलोमानि । अथ यान्युरसि लोमानि । यानि च निकक्षयोः । तानि व्याघ्रलोमानि । केशाश्च श्मश्रूणि च सिंहलोमानि ॥ ६ ॥

त्रयः पशवो भवन्ति । त्रेधाविहितो वा अयं पुरुषस्यात्मा । आत्मानमेवास्य तैः स्पृणोति । यदवाङ् नाभेः । तदाश्विनेन । यदूर्ध्वं नाभेः । अवाचीनं शीर्ष्णः । तत्सारस्वतेन । शिर ऐन्द्रेण । यथारूपमेव यथादेवतमात्मानं मृत्योः स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ७ ॥

त्रयः पुरोडाशा भवन्ति । त्रेधाविहितं वा इदं पुरुषस्य वयः । वय एवास्य तैः स्पृणोति । पूर्ववयसमैन्द्रेण । मध्यमवयसं सावित्रेण । उत्तमवयसं वारुणेन । यथारूपमेव यथादेवतं वयो मृत्योः स्पृत्वा, अमृतं कुरुते ॥ ८ ॥

षड् ग्रहा भवंति । षड् वा इमे शीर्षन्प्राणाः । प्राणानेवास्य तैः स्पृणोति । चक्षुषी एवाश्विनाभ्याम् । नासिके सारस्वताभ्याम् । श्रोत्रे ऐन्द्राभ्याम । यथारूपमेव यथादेवतं प्राणान् मृत्योः स्पृत्वा, अमृतान् कुरुते ॥ ९ ॥

संतता याज्यापुरोऽनुवाक्या भवंति । समानदेवत्याः । प्राणानां संतत्या अव्यवच्छेदाय । सर्वाः पुरोऽनुवाक्या भवंति । सर्वा याज्याः । तस्मात् प्राणाः सर्वे परांचः सर्वे प्रत्यंचः । सर्वाः

सर्व्वा मध्यमाः सर्व्वाऽउत्तमास्तस्मात्प्राणाः सर्व्वे प्रथमाः सर्व्वे मध्यमाः सर्व्वे ऽउत्तमाः सर्व्वेषाङ्ग्रहाणान्द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः प्राणोदानयोस्तद्रूपम्प्राणोदानावेवावरुन्द्धे तस्मात्सर्व्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

स वाऽएषऽ आत्मैव यत्सौत्रामणी । मनऽ एव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमानस्तस्यात्मैव वेदिः प्रजोत्तरवेदिः पशवो बर्हिरङ्गान्यृत्विजोऽस्थीनीध्मऽआज्यम्मज्जा मुखमग्निरन्नमाहुतिर्व्वयः सꣳस्था तस्मात्सौत्रामण्येजानो वयऽ उपगच्छति ॥ ११ ॥

तयौ ह वा ऽइमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । (रे) एतावेवाश्विनावथ यत्कृष्णं तत्सारस्वतं यच्छुक्लन्तदैन्द्रन्तद्यदाश्विने पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्साꣳर्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १२ ॥

मनऽएवेन्द्रः । (न्द्रो) वाक्सरस्वती श्रोत्रेऽअश्विनौ यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्वाचा वदति तत्कर्णाभ्याꣳशृणोति

थमा भवंति । सर्वा मध्यमाः । सर्वा उत्तमाः । तस्मात् प्राणाः सर्वे प्रथमाः । सर्वे मध्यमाः । सर्वे उत्तमाः । सर्वेषां ग्रहाणां द्वे याज्यापुरोऽनुवाक्ये भवतः । प्राणोदानयोस्तद्रूपम् । प्राणोदानावेवावरुंधे । तस्मात् सर्वे प्राणाः प्राणोदानयोरेव प्रतिष्ठिताः ॥ १० ॥

स वा एष आत्मैव । यत्सौत्रामणी । मन एव प्रत्यक्षात् । वाक् यजमानः । तस्यात्मैव वेदिः । प्रजोत्तरवेदिः । पशवो बर्हिः । अंगानि ऋत्विजः । अस्थीनीध्मः । आज्यं मज्जा । मुखमग्निः । अन्नमाहुतिः । वयः संस्था । तस्मात् सौत्रामण्येजानो वय उपगच्छति ॥ ११ ॥

तयौ ह वा इमौ पुरुषाविवाक्ष्योः । एतावेवाश्विनौ । अथ यत् कृष्णम् । तत्सारस्वतम् । यच्छुक्लम् । तदैन्द्रम् । तद्यदाश्विने पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १२ ॥

मन एवेन्द्रः । वाक् सरस्वती । श्रोत्रे अश्विनौ । यद् वै मनसा ध्यायति । तद्वाचा वदति ।

स वा एष आत्मैव यत्सौत्रामणी । निदर्शनतरोपन्यास । मन एव प्रत्यक्षाद्वाग्यजमान स हि यज्ञे वागाश्मापि मनोभिगत् इत्याभिप्राय । वाक्पत्निर्नेति शेषान् गम्यत इति न पठितम् । सा हि स्त्री । वाक् पारिणीति । तस्यात्मैव शरीर वेदि । वय स्थाविर सम्था ॥ ११ ॥

तयौ ह वा इमाविति । पशुदेवता । समभाग सहग्रन्थैव आत्मनि स्थापितानि त्राणि करोति ॥ १२-१४ ॥

तद्यत्सारस्वते पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धं-ङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १३ ॥

प्राणऽ एवेन्द्रः । (न्द्रो) जिह्वा सरस्वती नासिकेऽअश्विनौ यद्वै प्राणेनान्नमात्मन्प्रणयते तत्प्राणस्य प्राणत्वं जिह्वया वाऽअन्नस्य रसम्विजानाति नासिके ऽउ वै प्राणस्य पन्थास्तद्यदैन्द्रे पशौ सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । (न्द्रो) यकृत्सविता क्लोमा वरुणस्तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

प्राणऽ एव सविता । व्यानो वरुणः शिश्नमिन्द्रो यद्वै प्राणेनान्नमत्ति तद्व्यानेन व्यनिति शिश्नेन वाऽ अन्नस्य रसꣳ रेतः सिञ्चति तद्यत्सावित्रे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । (णो) रेतऽ इन्द्रः सवितैव रेतसः प्रजनयिता तद्यद्वारुणे पुरोडाशे सत्यथैता देवताः सह यजत्येतान्येवैतत्सार्द्धङ्कृत्वाऽऽत्मन्धत्ते स य ऽएवमेतद्वेदैताऽएव देवताऽअनुसम्भवत्येता देवताऽ-

---

यद्वाचा वदति । तत् कर्णाभ्यां शृणोति । तद् यद् सारस्वते पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १३ ॥

प्राण एवेन्द्रः । जिह्वा सरस्वती । नासिके अश्विनौ । यद्वै प्राणेनान्नमात्मन् प्रणयते । तत् प्राणस्य प्राणत्वम् । जिह्वया वा अन्नस्य रसं विजानाति । नासिके उ वै प्राणस्य पंथाः । तद्यदैन्द्रे पशौ सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १४ ॥

हृदयमेवेन्द्रः । यकृत् सविता । क्लोमा वरुणः । तद्यदैन्द्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत्सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १५ ॥

प्राण एव सविता । व्यानो वरुणः । शिश्नमिन्द्रः । यत् वै प्राणेनान्नमत्ति । तत् व्यानेन व्यनिति । शिश्नेन वा अन्नस्य रसं रेतः सिंचति । तद्यत् सावित्रे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते ॥ १६ ॥

योनिरेव वरुणः । रेत इन्द्रः । सवितैव रेतसः प्रजनयिता । तद्यत् वारुणे पुरोडाशे सति, अथैता देवताः सह यजति । एतान्येवैतत् सार्द्धं कृत्वाऽऽत्मन् धत्ते । स य एवमेतत् वेद । एता

हृदयमेवेन्द्र इति । पुरोडाशदेवतानाम् ॥ १५–१७ ॥

अनुष्प्रजायते ऽआ प्रजया पशुभिः प्यायते प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठत्यभि स्वर्गं लोकञ्जयति यऽएवं विद्वान्त्सौत्रामण्या यजते यो वैतदेवं वेद॥१७॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ४ । ३ ॥ (९–१)

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । (स्य) अवभृथम्वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति सोमऽ एष यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

यद्देवा देवहेडनमिति । देवकृताद्वैवैनमेनसो मुञ्चति यदि दिवा यदि नक्तमिति यद्देवाहोरात्राभ्यामेनः करोति तस्माद्वैवैनम्मुञ्चति यदि जाग्रद्यदि स्वप्नऽ इति मनुष्या वै जागरितम्पितरः सुप्तम्मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनम्पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चति ॥ २ ॥

एव देवता अनुस्रवति । एता देवता अनुप्रजायते । आ प्रजया पशुभिः प्यायते । प्रत्यस्मिन् लोके तिष्ठति । अभि स्वर्ग लोक जयति । य एवं विद्वान् सौत्रामण्या यजते । यो वै- तदेवं वेद ॥ १७ ॥

अथ सौत्रामण्यामवभृथः ।

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । अवभृथं वै सोमेनेष्ट्वा यन्ति । सोम एषः । यत्सौत्रामणी ॥ १ ॥

" यद्देवा देवहेडनम् "–(वा. स. २० । १४) इति । देवकृताद्वैवैनमेनसो मुंचति । " यदि दिवा यदि नक्तम् "–(वा. स. २० । १५) इति । यद्देवाहोरात्राभ्यामेनः करोति । तस्माद्वैवैनं मुंचति । " यदि जाग्रत् यदि स्वप्ने "–(वा. सं. २० । १६) इति । मनुष्या वै जागरितम् । पितरः सुप्तम् । मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुंचति ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥ ९ ॥ १ ॥

अवभृथमिष्ट्वा यन्ति । त्रिवृन्निष्ट्वा अवभृथयाग कर्तुं यन्तीत्यवभृथविधि ॥ १ ॥

यद्देवा देवहेडनमिति । त्यनेमंत्र मार्जनम् प्राप्नवति इति शाखान्तरात् ॥ २ ॥

१–हिरण्यक्षम यावदिहामाह सा परिसृत् क्षालितान्यादायावभृथं गत्वा मन्त्रम् । (मृदावन अव व्यत्र यत्रादस्वयवभृथमिति वचनम् ।) क सल्लाभिमन्त्रणम् कृत्वा दर्शास्वित्यवभृथवाक्यात् । (हृदमन्तरूपगृहीतस्य एय ग्रावाभिमन्त्रणात कृत्वा उदकाचिन्तनुदके प्रवेशन इत्यत उपकम्य आ आत्मवहे ।) का. श्रौ. सू. ११ । ११९ । १२० ।

२–माऽहरुभ गावयति यद्देवा इति । (माऽहरुभ सुराकुम्भ । यद्देवा इति सर्द्धकण्डिक मनुष्यदमको मन्त्रणा नो मुचेदवदेः मन्त्र । गावयति भाययति ।) पूर्ववन्मज्जनम् । (पूर्ववदिति । मासरभम्भयानत्थेति तदे मज्जनम् ।) का. श्रौ. सू. ११ । १२१ । १२२ ।

यद्ग्रामे यदरण्यऽ इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते तस्मादेवैनं मुञ्चति यत्सभायामिति सभ्यादेवैनमेनसो मुञ्चति यदिन्द्रियऽ इति दैवादेवैनमेनसो मुञ्चति यच्छूद्रे यदर्य्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्म्मणि तस्यावयजनमसीति सर्व्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुञ्चति ३

यदापोऽअघ्न्याः । (ऽ) इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति वरुण्यादेवैनमेनसो मुञ्चत्यवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणऽ इति यो ह वाऽ अयमपामावर्त्तः स हावभृथः स हैष वरुणस्य पुत्रो वा भ्राता वा तमेवैतत्स्तौत्यव देवैर्देवकृतमेनोऽयक्षीति देवकृतमेवैनोऽवयजतेऽव मर्त्यैर्मर्त्यकृतमिति मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते पुरुराव्णो देव रिषस्पाहीति सर्व्वाभ्यो माऽऽर्त्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरिति । (त्वा) आपो वै समुद्रो रसो वाऽआपस्तदेनमेतेन रसेन सꣳसृजति सन्त्वा विशन्त्वोषधीरुताप ऽइति तदेनमेतेनोभयेन रसेन सꣳसृजति यश्चौषधिषु यश्चाप्सु द्वौ विक्रमाऽ उदङ्ङुत्क्रामत्येतावती वै मनुष्ये ज्योतिर्य्यावान्विक्रमस्तद्यावत्येवास्मिञ्ज्योतिस्तयैव पाप्मानमपजहाति ॥ ५ ॥

" यत् ग्रामे यदरण्ये "–इति । ग्रामे वा ह्यरण्ये वैनः क्रियते । तस्मादेवैनं मुंचति । " यत् सभायाम् "–इति । सभ्यादेवैनमेनसो मुंचति । "यदिन्द्रिये"–इति । दैवादेवैनमेनसो मुंचति । " यत् शूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि "–(वा. सं. २० । १७) इति । सर्वस्मादेवैनमेतस्मादेनसो मुंचति ॥ ३ ॥

" यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुंच "–इति । वरुण्यादेवैनमेनसो मुंचति । " अवभृथनिचुंपुण निचेरुरसि निचुंपुणः "–इति । यो ह वा अयमपामावर्तः । स हावभृथः । स हैष वरुणस्य पुत्रो वा भ्राता वा । तमेवैतत् स्तौति । " अव देवैर्देवकृतमेनोऽयक्षि "–इति । देवकृतमेवैनोऽवयजते । " अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम् "–इति । मर्त्यकृतमेवैनोऽवयजते । " पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि "–(वा. सं. २० । १८) इति । सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह ॥ ४ ॥

" समुद्रे ते हृदयमप्स्वंतः "–इति । आपो वै समुद्रः । रसो वा आपः । तदेनमेतेन रसेन संसृजति । " सं त्वा विशंत्वोषधीरुतापः "–(वा. सं. २० । १९) इति तदेनमेतेन

प्रथम ब्राह्मणम् ॥ ३–५ ॥

सुमित्रिया नऽ आपऽओषधयः सन्त्वित । (त्य) अञ्जलिनाऽपऽ उपाचति वज्रो वाऽआपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मऽइति ग्रामस्य दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ६ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः । स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतम्पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसऽ इति वासोऽपप्लावयति यथेषीकां मुञ्जाद्विवृहेदेवमेनꣳ सर्व्वस्मात्पाप्मनो विवृहति स्नाति तमऽएवापहते ॥ ७ ॥

उद्वयन्तमसस्परीति । पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्तऽउत्तरमित्ययम्वै लोकोऽद्भ्यऽ उत्तरोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्य्यो ज्योतिरुत्तमꣳ स्वर्गऽ एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीयमुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

उभयेन रसेन संसृजति । यश्च ओषधिषु, यश्चाप्सु । द्वौ विक्रमा उदङुत्क्रामति । एतावती वै मनुष्ये जूतिः । यावान् विक्रमः । तत् यावत्येवास्मिन् जूतिः । तयैव पाप्मानं विजहाति ॥ ५ ॥

" सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु "–इति अञ्जलिना अप उपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । " दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "–(वा. सं. २० । १९) इति यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्, ता दिशं परासिंचेत् । तेनैव त पराभावयति ॥ ६ ॥

" द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः "–(वा. स. २० । २०) इति वासोऽपप्लावयति । यथेषीका मुंजात् विवृहेत् । एवमेनं सर्वस्मात् पाप्मनो विवृहति । स्नाति । तम एवापहते ॥ ७ ॥

" उद्वयं तमसस्परि "–इति । पाप्मा वै तमः । पाप्मानमेव तमोऽपहते । " स्वः पश्यन्त

उपोचति उपाच्छति ॥ ६ ॥

विवृहति विमुचति । स्नाति । तृष्णीमेव ॥ ७ ॥

उद्वयन्तमसस्परीति । प्रतितिष्ठति उत्तिष्ठति ॥ ८–१० ॥

१–सुमित्रिया न इत्यप उपाञ्जलिनाऽऽनीय दुर्मित्रिया इति द्वेष्य परिषिचति द्वौ विक्रमा उदङ् गत्वा । का श्रौ सू. १५।१२३।
२–अवभृथवत्स्नात्वा वासाऽप्लावनं द्रुपदादिव ने । (अवाहन मन्त्रेण अमुष्मग) का श्रौ सू १५ । १२४ ।
३–सोमवदुत्क्रमणमागमनं च । (सामवदिति उद्वयमिति जलाभिक्रमण आमन्त्रीयमन्त्रजपवदागमनम्) का.श्रौ.सू. १५।१२५।

(तेऽपो) अपोऽ अद्यान्वचारिषमिति । (त्य) अपामेव रसमवरुन्द्धे रसेन समसृक्ष्महीत्यपामेव रसमात्मन्धत्ते पयस्वानग्नऽआगमन्तम्मा सꣳसृज वर्चसा प्रजया च धनेन चेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

(स्तऽ) एधोऽस्येधिषीमहीति समिधमादत्ते (त्तऽ) एधो ह वाऽ अग्नेः समित्समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याहवनीये समिधमभ्यादधात्यग्निमेवैतया समिन्धे स ऽएनꣳ समिद्धस्तेजसा समिन्द्धे ॥ १० ॥

(न्द्धऽआ) आदित्यञ्चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति । (त्या) आदित्यमीजान ऽइयम्वाऽ अदितिरस्यामेव यज्ञन्ततुतेऽस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति धेनुर्दक्षिणेयम्वै धेनुरिमामेव सर्व्वान्कामान्दुहे वत्सम्पूर्व्वस्यान्ददाति मातरमुत्तरस्यां यदा वै वत्सो मातरन्धयत्यथ सा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवैमाꣳ सर्व्वान्कामान्दुहे ॥ ११ ॥

उत्तरम्"–इति । अयं वै लोकोऽद्भ्य उत्तरः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । "देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् "-(वा. सं. २० । २१) इति । स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम् । स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति । अनपेक्षमेत्य आहवनीयमुपतिष्ठते ॥ ८ ॥

" अपो अद्यान्वचारिषम् "–इति । अपामेव रसमवरुन्धे । " रसेन समसृक्ष्महि "–इति । अपामेव रसमात्मन् धत्ते । " पयस्वानग्न आगमं तं मा संसृज वर्चसा प्रजया च धनेन च "-(वा. सं. २० । २२) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ९ ॥

" एधोऽस्येधिषीमहि "–इति समिधमादत्ते । एधो ह वा अग्नेः समित् । " समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि "–(वा. सं. २० । २३) इति । आहवनीये समिधमभ्यादधाति । अग्निमेवैतया समिन्धे । स एनं समिद्धस्तेजसा समिन्धे ॥ १० ॥

आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजानः । इयं वा अदितिः । अस्यामेव यज्ञं

प्रत्ता प्रसूता ॥ ११ ॥ १२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १२ । ९ । २ ॥

१–आहवनं समुपस्थितेऽस्तोऽभ्येति । का. श्रौ. सू. १९ । १२१ ।

२–एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति । (शतपथब्राह्मणमिदानीं सौत्रामणिक च ग्रन्थेन कालं-कलादिभि । ६६ ।) जुहोति च समानयनेन । (...) का. श्रौ. सू. १९ । १२७–१२८ ।

३–आदित्यचरुः । अन्ते च । अभिषेचना वा पूर्वं । का. श्रौ. सू. १९ । ५–७

तदाहुः । प्रेव वाऽ एषाऽस्माल्लोकाच्च्यवते योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीत्यवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतेऽयम्वै लोको मित्रोऽसौ वरुणो यदेवेदमन्तरेण तत्पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजत ऽएष्वेवैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणोऽन्नमेव पयस्या तद्यन्मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते प्राणऽएवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति १२

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १२–४–४ ॥ (९.२.) ॥

दुष्टरीतुर्ह पौꣳसायनः । (नो) दशपुरुषꣳ राज्यादपरुद्ध आस रेवोत्तरसमु ह पाटवञ्चाक्रꣳ स्थपतिꣳ सृञ्जया ऽअपरुरुधुः ॥ १ ॥

तनुते । अस्यामिष्ट्वा प्रतितिष्ठति । धेनुर्दक्षिणा । इयं वै धेनुः । इमामेव सर्वान् कामान् दुहे वत्सं पूर्वस्या दधाति । मातरमुत्तरस्याम् । यदा वै वत्सो मातरं धयति । अथ गा प्रत्ता दुहे प्रत्तामेवैमा सर्वान् कामान् दुहे ॥ ११ ॥

तदाहुः । प्रेव वा एषोऽस्मात् लोकात् च्यवते । योऽपोऽवभृथमभ्यवैतीति । अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । अयं वै लोको मित्रः । असौ वरुणः । यदेवेदमन्तरेण । तत्पयस्या तत् यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । एष्वेवैतल्लोकेषु प्रतितिष्ठति । प्राणो वै मित्रः । अपानो वरुणः । अन्नमेव पयस्या । तद्यत् मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते । प्राण एवान्नाद्येऽन्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १२ ॥

दुष्टरीतुर्ह पौंसायनो दशपुरुष राज्यादपरुद्ध आस । रेवोत्तरसम उ ह पाटवं चाक्रं स्थपतिं सृंजया अपरुरुधुः ॥ १ ॥

दुष्टरीतुह पौंसायन । दशनानि अत्र सौत्रामण्यगगतानि इतिहासमनो [illegible] ने । त्रिंशोदक्षिणोत्तरेण च ऐन्द्रवायोर्नमयो पशू । दुष्टरीतुर्नाम [illegible]नोऽपत्य पौंसायन । दशपुरुषम् । पूर्वपुरुषादेव । यस्मिन्नेव काल राज्यादपरुद्ध । अपनीतस्वामित्व नाम बभूव । अथ तस्मिन्नेव काल । रेवोत्तरस नाम ब्राह्मणम् पटोरपत्य चाक्र सृंजया राजान स्वराष्ट्रात् अपरुरु अपरुद्धवन्त ॥ १ ॥

१–धेनुर्दक्षिणा । का श्रौ सू १९ । ८ ।
२–वत्स पूर्वे । का श्रौ सू १९ । ९ ।
३–मातोत्तरे । का श्रौ सू १९ १० ।
४–[illegible] । का श्रौ सू १९ । १४ ।
५–मध्ये यूप दक्षिणात्तरावैन्द्रवायवमया । । का श्रौ सू १९ । १९ ।
६–ऐन्द्र पशु । वडवश्चोत्पर्यासमक । (वडवा दत्त) का. श्रौ सू. १९ । १९ १७ ।
७–तदन्त पश्चारैन्द्राय वयोधसे । (तच्छन्देन पयस्याया परामर्श) का. श्रौ. सू. १९ । १८ ।

स होवाच । दुष्टरीतुं पौंसायनं सौत्रामण्या त्वा याजयानि यदिदं सृञ्जयेषु राष्ट्रं तत्त्वयि धास्यामीति तथेति तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥

(तत्) तद्ध ह बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव । कौरव्यो राजा यो ह वा अयन्दुष्टरीतुः पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत्तमयञ्चाक्रः स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति यदिदं सृञ्जयेषु राष्ट्रन्तद्धास्मिन्धास्यतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । तन्वाऽअहन्तं वेदिष्यामि यदि स तस्मिन्राष्ट्रन्धास्यति बहिर्धा वैनं राष्ट्राद्धास्यतीति सऽआजगाम यस्याम्वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

स होवाच । स्थपते चाक्र नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुर्नान्यत्राहवनीयाद्यद्याहवनीये सुराꣳ होष्यसि पापवस्यसङ्करिष्यसि जामि यज्ञस्य यद्यन्यत्राहवनीयाद्बहिर्द्धैनꣳ राष्ट्राद्धास्यसि नैनꣳ राष्ट्रे धास्यसि नास्मिन्राष्ट्रन्धास्यसीति ॥ ५ ॥

स होवाच दुष्टरीतुं पौंसायनम् । सौत्रामण्या त्वा याजयानि । यदिदं सृंजयेषु राष्ट्रम् । तद् त्वयि धास्यामीति । तथेति । तयैनमयाजयत् ॥ २ ॥

तद्ध ह बल्हिकः प्रातिपीयः शुश्राव कौरव्यो राजा । यो ह वा अयं दुष्टरीतुः पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्धोऽभूत् । तमयं चाक्रः स्थपतिः सौत्रामण्या याजयिष्यति । यदिदं सृञ्जयेषु राष्ट्रम् । तद्धास्मिन् धास्यतीति ॥ ३ ॥

स होवाच । तन्वा अहं तं वेदिष्यामि । यदि स तस्मिन् राष्ट्रं धास्यति । बहिर्धा वैनं राष्ट्राद् धास्यतीति । स आजगाम । यस्यां वेलायां ग्रहा गृह्यन्ते ॥ ४ ॥

स होवाच । स्थपते चाक्र नाहवनीये सुरा होतव्येत्याहुः । नान्यत्राहवनीयात् । यद्याहवनीये सुरां होष्यसि । पापवस्यसं करिष्यसि । जामि यज्ञस्य । यद्यन्यत्राहवनीयात् । बहिर्धैनं राष्ट्रात् धास्यसि । नैनं राष्ट्रे धास्यसि । नास्मिन् राष्ट्रं धास्यसीति ॥ ५ ॥

स होवाच । स स्थोत्तराः । दुष्टरीतुं पौंसायनम् । इत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

तद्ध ह बल्हिकः । तत्तथा कृतम् । बल्हिको नाम राजा कुरुवराजः । शुश्राव श्रुत्वा ऊचे । एत्य आस्थाय ग्रहग्रहणवेलायाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

ततो यज्ञगृहमागत्य स्थपतिः सुराहोमस्याग्निनिर्णयं उक्तवान् । आहवनीये सुराहोमे दोषदर्शनम् ।

स होवाच । नाहवनीये सुराᳫँ होष्यामि नान्यत्राहवनीयान्न पापवस्यसङ्करिष्यामि न जामि यज्ञस्य नैन बहिर्द्धा राष्ट्राद्धास्यामि राष्ट्र एनन्धास्यामि राष्ट्रमस्मिन्धास्यामीति ॥ ६ ॥

स होवाच । कथᳫँ हि करिष्यसी३ इति स हैतदुवाचासुरेषु वा एषोऽग्रे यज्ञ आसीत्सौत्रामणी स देवानुपप्रैत्सोऽप आगच्छत्तमाप प्रत्यनन्दस्तस्मादु श्रेयाᳫँसमागतम्प्रत्येव नन्दन्ति तᳫँ होचुरेह्येव भगव इति ॥ ७ ॥

स होवाच । बिभेमि वै प्रणयत मेति कस्माद्भगवो बिभेषीत्यसुरेभ्य इति तथेति तमाप प्राणयस्तस्माद्यो बधत्रो भवति स बिभ्यत प्रणयति यदाप प्राणयस्तस्मादाप प्रणीतास्तत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्व प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानाम्प्रणीतात्वम्वेद ॥ ८ ॥

तदिष्टा प्रयाजा आसु । (२) अपर्य्यग्निकृतमथासुरा अन्वाजग्मुस्ते देवा पर्य्यग्निनैवासुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्यज्ञादन्तरायस्तथो एवैष एतत्पर्य्यग्निनैव द्विषन्त भ्रातृव्य यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

स होवाच । नाहवनीये सुरां होष्यामि । नान्यत्राहवनीयात् । न पापवस्यसं करिष्यामि । न जामि यज्ञस्य । नैनं बहिर्द्धा राष्ट्रात् धास्यामि । राष्ट्र एनं धास्यामि । राष्ट्रमस्मिन् धास्यामीति ॥ ६ ॥

स होवाच । कथं हि करिष्यसी३ इति । स हैतदुवाच । असुरेषु वा एषोऽग्रे यज्ञ आसीत् सौत्रामणी । स देवानुपप्रैत् । सोऽप आगच्छत् । तमाप प्रत्यनन्दन् । तस्मात् उ श्रेयांसमागतं प्रत्येव नन्दन्ति । तं होचुः । एह्येव भगव इति ॥ ७ ॥

स होवाच । बिभेमि वै । प्रणयत मेति । कस्मात् भगवो बिभेषीति । असुरेभ्य इति । तथेति । तमाप प्राणयन् । तस्मात् यो बधत्रो भवति । स बिभ्यत प्रणयति । यदाप प्राणयन् । तस्मादाप प्रणीताः । तत् प्रणीतानां प्रणीतात्वम् । प्रति ह तिष्ठति । य एवमेतत् प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेद ॥ ८ ॥

तदिष्टाः प्रयाजा आसुः । अपर्यग्निकृतम् । अथासुरा अन्वाजग्मुः । ते देवाः पर्यग्निनैवासुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् यज्ञादन्तरायन् । तथो एवैष एतत् पर्यग्निना द्विषन्तं भ्रातृव्यं यज्ञादन्तरेति ॥ ९ ॥

स्थपतिरपि उभयदोषपरिहारं प्रतिज्ञाय कथं करिष्यसीत्यनुयुक्तः सन्नसुरेषु सौत्रामणीयज्ञ आसीत्स देवान् उपागच्छत् देवाः पर्यग्निकृता अपाप्रति नाम्नाय ॥ ६-९ ॥

देवयोनिर्वाऽएष यदाहवनीयः । (स्तु) तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितो-ऽग्नी तद्यदाहवनीये यज्ञन्तन्वते देवयोनावेवैतद्देवेभ्यो यज्ञन्तन्वतऽउप हैन-म्पुनर्यज्ञो नमति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छिद्यते यऽएवमेतद्वेद यस्य वैवं विदुषऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ १० ॥

(तद्य) उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहाञ्जुहोति । (स्यु) उत्तरेऽग्नौ पशूञ्छ्र-पयन्ति पशूनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यांस्तनोऽमृत-योनेः प्रजनयत्यप ह वै पशूनाम्पुनर्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यवच्छि-द्यते य ऽएवमेतद्वेद यस्य वैवम्विदुषऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभि-स्त्रिपंयुक्ताभिः पितॄनेव तन्मर्त्यान्त्सतोऽमृतयोनौ दधाति मर्त्यान्त्सतो-ऽमृतयोनेः प्रजनयत्यप ह वै पितॄणाम्पुनर्मृत्युञ्जयति नास्माद्यज्ञो व्यव-च्छिद्यते यऽएवमेतद्वेद यस्य वैवम्विदुष ऽएतत्कर्म्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नीऽआहवनीयाद्विह्रियेते । तेनाहवनीयावथ यदाहवनीय-

देवयोनिर्वा एषः । यदाहवनीयः । तस्यैतावमृतपक्षौ । यावेतावभितोऽग्नी । तद् यदाहवनीये यज्ञं तन्वते । देवयोनावेवैतद्देवेभ्यो यज्ञं तन्वते । उप हैनं पुनर्यज्ञो नमति । नास्माद् यज्ञो व्यव-च्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य वैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ १० ॥

उत्तरेऽग्नौ पयोग्रहान् जुहोति । उत्तरेऽग्नौ पशून् श्रपयति । पशूनेव तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनौ दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः प्रजनयति । अप ह वै पशूनां पुनर्मृत्युं जयति । नास्माद् यज्ञो व्यवच्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य वैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ ११ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिपंयुक्ताभिः । पितॄनेव तन्मर्त्यान् सतोऽमृतयोनौ दधाति । मर्त्यान् सतोऽमृतयोनेः प्रजनयति । अप ह वै पितॄणां पुन-र्मृत्युं जयति । नास्माद् यज्ञो व्यवच्छिद्यते । य एवमेतद्वेद । यस्य वैवं विदुष एतत् कर्म क्रियते ॥ १२ ॥

तद्यदेतावग्नी आहवनीयात् विह्रियेते । तेनाहवनीयौ । अथ यदाहवनीयं पुनराभ्युद्धरन्ति । तेना-

ऽपुनर्न्नाशिनुवाते नेत्रानाहवनीयो तेनोभौ होमाऽ उपाप्नोति यश्चाहवनीये यश्चानाहवनीये यच्च हुतं यच्चाहुतम्पुनर्हाऽयमित्त्वोवाच न तदस्ति यत्सृञ्जयाना[१] राष्ट्रं दुष्टरीतोऽस्तदथ तथाऽयञ्चाक्रस्थपतिर्यज्ञेऽकरिति १३

(त्सु) उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत्तेन देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति तऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहाञ्जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः पितॄनेव तत्पितृलोके प्रीणाति तऽएनम्प्रीताः प्रीणन्त्यथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा ऽएषऽ आत्मैव यत्सौत्रामणी । तस्मात्सा निरुक्ता निरुक्तो ह्यात्मा लोको वयोधास्तस्मात्सोऽनिरुक्तोऽनिरुक्तो हि लोकऽआत्मा

नाहवनीयो । तेनोभौ होमा उपाप्नोति । यश्चाहवनीये । यश्चानाहवनीये । यच्च हुतम् । यच्चाहुतम् । पुनर्हायमित्योवाच । न तदस्ति यत् सृञ्जयानां राष्ट्रम् । दुष्टरीतोऽस्तत् । अथ तथाऽयं चाक्रस्थपतिर्यज्ञेऽकरिति ॥ १३ ॥

उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरिति चरन्ति । यदु चान्यत् । तेन देवानेव तद्देवलोके प्रीणाति । त एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो देवलोकमेव जयति ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः । पितॄनेव तत्पितृलोके प्रीणाति । त एनं प्रीताः प्रीणन्ति । अथो पितृलोकमेव जयति ॥ १५ ॥

स वा एष आत्मैव । यत्सौत्रामणी । तस्मात् सा निरुक्ता । निरुक्तो ह्यात्मा । लोको वयोधाः । तस्मात् सोऽनिरुक्तः । अनिरुक्तो हि लोकः । आत्मा वै यज्ञस्य यत्सौत्रामणी । बाहू

यदस्माभिः समीहितम् । सृञ्जयानां राष्ट्रमिति शेषः । कथं प्रमत्ता अस्ति । अत आह यत् सृञ्जयानां राष्ट्रमिति । दुष्टरीतोऽस्तत् कथं दुष्टरीतोर्जातम् । इत्यत आह—अथ तथा अयं चाक्रः स्थपतिर्यज्ञं कृतवान् । (आहवनीयप्रथमयोर्ग्नौ सौत्रामणीना तद्वितीयाभिप्रायः ?) ॥ १३ ॥ १४ ॥

दक्षिणेऽग्नौ पावयन्ति सुरानुकारेण यजमानपवित्राणि । तिस्रस्त्रिः संयुक्तास्तिस्रः ऋचः ताभिः पावयन्ति ॥ १५ ॥

'स वै' । आत्मा यजमान एव । या सौत्रामणी त्रिपशु. । तस्मात्साऽनिरुक्ता उत्तरधर्मिका । निरुक्तो हि

१-सौत्रामणीति कर्मनामधेयम् । तत्र निरुक्तेन । नैन्द्रवायोरुपपत्तेः प्रयोजनम् । निरुक्तं देवताये प्रयोक्तव्यमिति कर्क । या तु उभय वै सौत्रामणी इत्र पशुबन्धश्चेति लिङ्गशले । सा इत्येवमगत्वेऽपि सम्भवत्येव । इष्टा पयोमहतुरग्रहणवर्त्नेष्टियरूपा यानामनात कर्क. । यत्तु-सौत्रामण्य निरुक्तशब्दो भिन्नदन्त्रा कल्पभेदादि यास्यान्तम्य तत् प्रकरणान्तरोपदेशार्थमिति कर्क. । का श्रौ. सू. १९।१।१ इत्यत्र भाष्ये ।

वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहूऽऐन्द्रश्च वयोधाश्च तद्यदेतावभितः पशू भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू यथो वै पशुरेवं यूपस्तद्यदेनऽँ सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतस्तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू १६

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १२-४-५ ॥ (९. ३.) ॥

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १२-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११२ ॥

नवमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १२-९ ॥

कंडिकासंख्या ॥ ४९ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ॥ ४५९ ॥

ऐन्द्रश्च वयोधाश्च। तद्यदेतावभितः पशू भवतः। तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू। यथा उ वै पशुः। एवं यूपः। तद्यदेव सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवतः। तस्मादिमावात्मानमभितो बाहू ॥१६॥

स आत्मा यजमान । (प्राणिकर्म इति वयो ॥ आयोधसो पशु । तस्मा[illegible]कवाजोऽनयास ?) । अतिरक्तः एवं पुनर्मक । अभितो हि स्थितौ । स्थित । (नागनाम ?) । आत्मा शरीरं वै यज्ञस्य सौत्रामणी । (विगस्व ?)। बाहू ऐन्द्र पशुवयोधाः (स्वं नि नदिनले ?)। एव एव ऐन्द्रवायोधसयोर्विषयदेवौ पशुसौत्रामणी सुहित कालनो देवानश्च भवत । तस्मादिमौ शरीरम[illegible]नो बाहू । यथा च पशुस्तथैव [illegible]तौ भवत ॥ १६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ (१२ । ९ । ३) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूमर्या विक्रमार्केण कल्पा कनकवेदिकान् ।
दानाराध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वादशकाण्डे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२-९ ॥

इति शतपथब्राह्मणस्य परिशेषाख्ये भागे सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम द्वादशं काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे परिशेषाख्ये भागे
सौत्रामण्यपरनामकं मध्यमं नाम द्वादशं
काण्डं समाप्तम् ॥ १२ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथब्राह्मणम् ।

हरिस्वामिभाष्यसमेतम् ।

तत्र

त्रयोदशं काण्डम् १३ ।

अथ परिशेषाख्ये भागे अश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

ब्र॒ह्मौ॒द॒नम्प॑चति । रेत॑ऽ ए॒व त॒द्ध॑त्ते यदा॒ज्यमु॒च्छिष्य॑ते॒ तेन॑ रश॒नाम॒भ्यज्या॒द॑त्ते॒ तेजो॒ वा॒ऽ आ॒ज्यम्प्रा॑जाप॒त्यो॒ऽश्वः॒ प्र॒जाप॑तिमे॒व तेज॑सा॒ सम॑र्द्धयत्यपू॒तो वा॒ऽ ए॒षो॒ऽमे॒ध्यो य॒दश्वः॑ ॥ १ ॥

ब्रह्मौदनं पचति । रेत एव तद्धत्ते । यदाज्यमुच्छिष्यते । तेन रशनामभ्यज्यादत्ते । तेजो वा आज्यम् । प्राजापत्योऽश्वः । प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति । अपूतो वा एषोऽमेध्यो यदश्वः ॥ १ ॥

हरिस्वामिभाष्यम् ।

इदानीमश्वमेधस्य यत् अप्रमत्त तत् दर्शयिष्यामः । तत्राश्वमेधोत्पत्तिः फलं च "प्रजापतिरकामयत सर्वान्कामानाप्नुयाम्" (श. प. १३।४।१।१) इत्यत्र कंडिकायाम् । अवशिष्टेषु पंचस्वध्यायेषु ४–८ तस्य धर्मविधयः । आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषयाः । तत्र च त्रिभिरध्यायैः सह मन्त्रव्याख्यानेन विशेषधर्मा अनुक्रान्ताः । पुनरध्यायद्वयेन त एव धर्मान्तरसहिता अनुक्रान्ताः । अनर्थनुपोज्यत्वादिदस्य । ब्रह्मभ्यो ब्राह्मणेभ्य ऋत्विग्भ्यो देय ओदनो ब्रह्मौदनः । तमध्वर्युः पचति । तस्य कालादीन् विशेषान् वक्ष्यति । "सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विजः उपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वा अन्वन्य ऋत्विजस्तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति" इत्यादि (श. प. १३।४।१।४–९) । रेत एव तद्धत्त इति । ऋत्विजः किल अन्ये च यजमानस्यात्मान यज्ञं ऋगादिना सम्कुर्वंति । एतेन ब्रह्मौदनेन ऋगादिप्रयोगसामर्थ्यात्मक कुर्वंति । तेनो देवतेत्याह–यदाज्यमुच्छिष्यते । यदाज्य ब्रह्मौदने ऋत्विग्भिर्भुज्यमाने परिशिष्यते । तेनोत्तरेशुः पौष्ण्या इष्टेरनतरं अश्वाभिधानिका रशना तेनाज्यशेषेणाभ्यज्य देवस्य त्वेत्यादत्ते । तेन च प्राजापत्योऽश्वः । तेन रशनाद्वारेण प्रजापतिमेव तेजसा समर्द्धयति । एतस्मादेवाप्योर्ष्ठेरभव पनादाज्यमिश्रः स ओदनः ऋत्विग्भ्यो देय इति गम्यते । अपूतश्चामेध्यश्चाश्वो भवति । प्राग्दर्भरशनासंस्कारादिति शेषः ॥ १ ॥

१–अतिरक्ताज्येनैव स्तरम् । आदत्तं काले याज्यम् । (कपालैः पञ्चभ्यतो । पौर्णमास्यास्तर स्तनाऽऽस्यम ।४।, प्रजापत्यं भाज्यमेतावत्तम् ।) का. श्रौ. सू. २० । ७ । ८ ।

(श्वो) दर्ब्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्ब्भाः पुनात्येवैनम्पूतमेवैनम्मेध्यमालभते ॥ २ ॥

(तेऽश्व) अश्वस्य वाऽ आलब्धस्य रेतऽउदक्रामत् । (तु) त्त्सुवर्णꣳ हिरण्यमभवद्यत्सुवर्णꣳ हिरण्यं ददात्यश्वमेव रेतसा समर्द्धयति ॥ ३ ॥ (शतम् ६४००) ॥

प्रजापतिर्य्यज्ञमसृजत । तस्य महिमाऽपाक्रामत्स महर्त्विजः प्राविशत्तम्महर्त्विग्भिरन्वैच्छत्तम्महर्त्विग्भिरन्वविन्दद्यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनम्प्राश्नन्ति महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्धे ब्रह्मौदने सुवर्णꣳ हिरण्यन्ददाति रेतो वाऽओदनो रेतो वा हिरण्यꣳ रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति शतमानम्भवति शतायुर्व्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं व्वीर्य्यमात्मन्धत्ते चतुष्टयीरपो वसतीवरीर्म्मध्यमायाह्ने गृह्णाति ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति दिक्षु वाऽ अन्नमन्नमापोऽन्नेनैवास्माऽअन्नमवरुन्द्धे ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १२–१–१ ॥ (१. १.) ॥

दर्भमयी रशना भवति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । पूतमेवेन मेध्यमालभते ॥ २ ॥

अश्वस्य वा आलब्धस्य रेत उदक्रामत् । तत्सुवर्णं हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्णं हिरण्यं ददाति । अश्वमेव रेतसा समर्द्धयति ॥ ३ ॥

प्रजापतिर्यज्ञमसृजत । तस्य महिमाऽपाक्रमत् । स महर्त्विजः प्राविशत् । तं महर्त्विग्भिरन्वैच्छत् । तं महर्त्विग्भिरन्वविंदत् । यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नंति । महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्धे । ब्रह्मौदने सुवर्णं हिरण्यं ददाति । रेतो वा ओदनः । रेतो हिरण्यम् । रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति । शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रिय वीर्यमात्मन् धत्ते ।

तस्य मध्यतायै[1] दर्भमयी रशना भवतीति सबध ॥ २ ॥

यत्सुवर्णं हिरण्य ब्रह्मौदनेन लभ्यमानमेकैकस्मै महर्त्विजे ददातीति वचनांतरेभ्य ॥ ३ ॥

महिमा महत्त्वस्य कारण वाक् ऋगादिलक्षणा । तथा चोक्तम् "कदाऽस्य तेन प्राणा" इति । ब्रह्मौदने अग्निनि सुवर्णं हिरण्य ददाति । " न रूपशतमान' भवत्येकैकस्मै चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि " इति वचनात् । शतायुर्वर्षशतायु । शतेन्द्रिय अवस्थाभेदात् प्रतिवर्षमिन्द्रीयते इत्यभिप्राय । चतुष्टयीश्चतुरवयवा. ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ (१३ । १ । १) ॥

1–वसतीवरीर्गृहीत्वा प्रतिदिश समासिच्य परिहरति । का श्रौ. सू. २० । ११२ ।

व्यृद्धम्मु वाऽ एतद्यज्ञस्य । यद्यजुष्केण क्रियतऽइमामगृभ्णन्रशना मृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते यजुष्कृत्यै यज्ञस्य समृद्ध्यै द्वादशारत्नि-र्भवति द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः । (द्वा)द्वादशारत्नी रशना कार्य्या३ त्रयोदशारत्नी३ रीत्यृषभो वाऽ एषऽऋतूनां यत्सम्वत्सरस्तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपमृषभऽएष यज्ञानां यदश्वमेधो यथा वाऽ ऋषभस्य विष्टपमेवमेतस्य विष्टपन्त्रयोदशमर-त्निᳬ रशनायामुपादध्यात्तद्यथाऽ ऋषभस्य विष्टपᳬ सᳬस्क्रियते तादृक्तत् ॥ २ ॥

(द) अभिधाऽ असीति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्व्वा दिशोऽभिजयति भुवनमसीति भुवनन्तञ्जयति यन्ताऽसि धर्त्तेति यन्तारमेवैनं धर्त्तारं-ङ्करोति स त्वमग्निं वैश्वानरमित्यग्निमेवैनं वैश्वानरङ्गमयति सप्रथसं गच्छेति प्रजयैवैनम्पशुभिः प्रथयति स्वाहाकृतऽइति वषट्कारऽ एवास्यैष स्वगा त्वा देवेभ्यऽ इति देवेभ्यऽ एवैनᳬ स्वगा करोति प्रजा-पतयऽ इति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

चतुष्पीरपो वसतीवरीर्मध्यमापाढे गृह्णाति । ता दिग्भ्यः समाहृता भवन्ति । दिक्षु वा अन्नम् । अन्नमापः । अन्नेनैवास्मा अन्नमवरुंधे ॥ ४ ॥

व्यृद्धम्वा एतद्यज्ञस्य । यदयजुष्केण क्रियते । " इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य "–(वा० सं० २२ । २) इत्यश्वाभिधानीमादत्ते । यजुष्कृत्यै, यज्ञस्य समृद्ध्यै । द्वादशारत्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति ॥ १ ॥

तदाहुः–द्वादशारत्नी रशना कार्या३त्रयोदशारत्नी३रिति । ऋषभो वा एष ऋतूनां यत्संवत्सरः । तस्य त्रयोदशो मासो विष्टपम् । ऋषभ एष यज्ञानां यदश्वमेधः । यथा वा ऋषभस्य विष्टपम् । एव-मेतस्य विष्टपम्, त्रयोदशमरत्निं रशनायामुपादध्यात् । तद्यथा ऋषभस्य विष्टपं संस्क्रियते । तादृक् तत् ॥ २ ॥

" अभिधा असि "–इति । तस्मादश्वमेधयाजी सर्वा दिशोऽभिजयति । " भुवनमसि "–इति । भुवनं तज्जयति । "यन्ताऽसि धर्त्ता"–इति । यन्तारमेवैनं धर्तारं करोति । "स त्वमग्निं

व्यृद्धम्वा इति अत्र ब्राह्मणे रशनादानादिमन्त्रव्याख्यानम् । रशनोपरिमाणम् । वचनानुज्ञापनम् । अनुज्ञानं प्रोक्षणम् । पुन दाप्लावनम् । एतदुच्यते ॥ १ ८ ॥

(ती) ईश्वरो वाऽ एषः । (ऽ) आर्त्तिमार्त्तोर्य्यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति ब्रह्मन्नश्वम्भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासमिति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मणऽएवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति नार्त्तिमार्च्छति तम्बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति ब्रह्मा प्रसौति स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयत्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति प्रजापतिर्व्वै देवानाम्वीर्य्यवत्तमो व्वीर्य्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनाम्वीर्य्यवत्तमः ॥ ५ ॥

(ऽ) इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति । (ती) इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमाऽ ओजऽ एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥

(मो) व्वायवे त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीति । व्वायुर्व्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

वैश्वानरम् "–इति । अग्निमेवैनं वैश्वानरं गमयति । " सप्रथसं गच्छ "–इति । प्रजयैवैनं पशुभिः प्रथयति । " स्वाहाकृतः "–(वा. सं. २२ । ३) इति । वषट्कार एवास्यैषः । " स्वगा त्वा देवेभ्यः "–इति । देवेभ्य एवैनं स्वगा करोति । " प्रजापतये "–(वा. सं. २२ । ४) इति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष आर्तिमार्तोः । यो ब्रह्मणे देवेभ्योऽप्रतिप्रोच्याश्वं बध्नाति । " ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम् "–इति ब्रह्माणमामंत्रयते । ब्रह्मण एवैनं प्रतिप्रोच्य बध्नाति । नार्तिमार्च्छति । " तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि "–(वा. सं. २२ । ४) इति ब्रह्मा प्रसौति । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । अथ प्रोक्षति । असावेव बन्धुः ॥ ४ ॥

स प्रोक्षति । " प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमः । वीर्यमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः ॥ ५ ॥

" इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमौ । ओज एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः ॥ ६ ॥

" वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । वायुर्वै देवानामाशिष्ठः । जवमेवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः ॥ ७ ॥

१–देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह । का. श्रौ. सू. २० । ३६ । २–तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा दधाति बध्नात्यश्वम् । का. श्रौ. सू. २० । ३७ । ३–प्रजापतये त्वेति प्रोक्षणं प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २० । ३८ ।

(प्रो) विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति ॥ ८॥

तदाहुः । (स्व) यत्प्राजापत्योऽश्वोऽथ कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति सर्वा वै देवताऽ अश्वमेधेऽन्वायत्ता यदाह सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टम्प्रोक्षामीति सर्वाऽएवास्मिन्देवताऽ अन्वायातयति तस्मा-दश्वमेधे सर्वा देवताऽ अन्वायत्ताः पाप्मा वाऽ एतम्भ्रातृव्यऽ ईप्सति योऽश्वमेधेन यजते वज्रोऽश्वः परो मर्त्तः परः श्वेति श्वानं चतुरक्षं हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति वज्रेणैवैनमवक्रामति नैनम्पाप्मा भ्रातृव्यऽआप्नोति ॥ ९॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।२ ॥ (१-२)॥

" विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि "–इति । विश्वे वै देवा देवानां यशस्वितमाः । यश एवास्मिन् दधाति । तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः । " सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि "–(वा. सं. २२ । ५) इति ॥ ८ ॥

तदाहुः–यत्प्राजापत्योऽश्वः । अथ कथाऽप्यन्याभ्यो देवताभ्यः प्रोक्षतीति । सर्वा वै देवता अश्वमेधेऽन्वायत्ताः । यदाह । " सर्वेभ्यस्त्वादेवेभ्योजुष्टंप्रोक्षामि " इति । सर्वा एवास्मिन् देवता अन्वायातयति । तस्मादश्वमेधे सर्वा देवता अन्वायत्ताः । पाप्मा वा एतं भ्रातृव्य ईप्सति योऽश्वमेधेन यजते । वज्रोऽश्वः । " परो मर्तः परः श्वा "–(वा. सं. २२।५) इति श्वानं चतुरक्षं हत्वा, अधस्पदमश्वस्योपप्लावयति । वज्रेणैवैनमवक्रामति । नैनं पाप्मा भ्रातृव्य आप्नोति ॥ ९ ॥

यस्यात्मिममीते द्वे पौण्ड्रे अभिप्लवदिनोगे स चतुरक्षः श्वा । अधस्पदम् अश्वेति पादानामस्मात् अधस्पदम् । न च पादानामयत्नात् अक्षेत आ निधितुम् । अधस्पदमित्येनात पादानामेव लक्ष्यते ॥ ९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीय शतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे
प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । २ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यन्नि-
क्तमनालब्धमुत्सृजन्ति यत्स्तोकीया जुहोति सर्वहुतमेवैनञ्जुहोत्य-
स्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति सहस्रञ्जुहोति सहस्र-
सम्मितो वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्रु) यन्मिता जुहुयात्परिमितमवरुन्धीतेत्यमिता जुहोत्य-
परिमितस्यैवावरुद्ध्याऽ उवाच ह प्रजापति स्तोकीयासु वाऽअहमश्व-
मेधꣳ सꣳस्थापयामि तेन सꣳस्थितेनैवातऽ ऊर्ध्वञ्चरामीति ॥ २ ॥

(त्य) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्नयऽ एवैनञ्जुहोति सोमाय स्वाहेति सोमा-

---

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति । यन्निक्तमनालब्धमुत्सृजन्ति । यत् स्तोकीया जुहोति । सर्वहुतमेवैनं जुहोति, अस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यद्धुतस्य स्कंदति । सहस्रं जुहोति । सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ १ ॥

तदाहुः-यन्मिता जुहुयात् । परिमितमवरुन्धीत । इत्यमिता जुहोति । अपरिमितस्यैवावरुद्ध्यै । उवाच ह प्रजापतिः । स्तोकीयासु वा अहमश्वमेधं संस्थापयामि । तेन संस्थितेनैवात ऊर्ध्वं चरामीति ॥ २ ॥

“ अग्नये स्वाहा ”-इति । अग्नय एवैनं जुहोति । “ सोमाय स्वाहा ”-इति । सोमा-

---

हविष अहुतस्य स्कन्देदप्यथ चेत्तत्र चावश्य प्रतिक्रियते । एवमेतत् । अश्वस्य पशो स्कन्दति । निक्त प्रक्षालितम् । अनालब्ध पोषणाय । उत्सृजन्ति । त्वचम् । तत्र क प्रतीकार इत्यपेक्षिते आह-यत् स्तोकीया । स्तोकमाना प्रस्रवणबिन्दूना निष्क्रयणतया सम्बन्धिनीराहुतीर्जुहोति । सर्वहुतमेव एनमश्वं जुहोति अस्कन्दाय हविष अविप्रणाशाय । (किमेनास्वाहुतिषु जुहुता म नो विन्दते । न वै श्रोतून स्वपितु हविष स्कन्दनेति[१]) । अस्कन्न हि तदस्य हुतस्य स्कन्दति । एताभिश्च निष्क्रयणीभिराहुतिभिस्तद्हुतमेव भवतीत्यभिप्राय । सहस्रं जुहोति । अग्नये स्वाहेत्येता: दशाहुती शतकृत्व आवृत्त्या जुहोति । तथा जुहोति यथा आवृत्त्या सहस्र भवतीत्यर्थ । सहस्रसम्मितो वै स्वर्गो लोक इति । गायत्रीरात्रे गोसहस्र प्रकृत्याह-‘ यावदस्य सहस्रस्योत्तरा गौर्गतिप्रतिष्ठा भवति । तावत् अस्माल्लोकात् असौ लोक इत्येव सहस्रसमित स्वर्गलोक ” इति ॥ १ ॥

अमिता जुहोतीति कल्पान्तरम् । स्तोकीयासु वा अहमिति । सर्वेभ्य अश्व आलभ्यत इति तेषां निष्क्रयणीभिराहुतिभि संस्थापित एवाश्वमेधो भवतीत्यभिप्राय । अथ सर्वाभ्यो वै देवताभ्य अश्व आलभ्यते । एतावतश्च नेव देवा यावन्तोऽग्न्यादय तेभ्यो हुत संस्थापित एव भवतीति ॥ २ ॥

अग्नय एवैनमिति । नाग्नये एनमेवाश्व जुहोति न केवलमान्यमिति । एव सोमायैवैनमश्व जुहोतीत्या-

---

१-अग्निसमोपमान यानय स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् । का० श्रौ० सू० २० । १२ ।

२-सदश वाऽऽवर्तम् । आऽप्रसवनविगमणाद्वा । (इति तु शाखान्तरादिति इत्थमिक ।) का० श्रौ० सू० २० । ४१ । ४७ ।

यैवैनं जुहोत्यपाम्मोदाय स्वाहेत्यद्भ्य एवैनं जुहोति सवित्रे स्वाहेति सवित्र एवैनं जुहोति वायवे स्वाहेति वायव एवैनं जुहोति विष्णवे स्वाहेति विष्णव एवैनं जुहोतीन्द्राय स्वाहेतीन्द्रायैवैनं जुहोति बृहस्पतये स्वाहेति बृहस्पतय एवैनं जुहोति मित्राय स्वाहेति मित्रायैवैनं जुहोति वरुणाय स्वाहेति वरुणायैवैनं जुहोत्येतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोति पराचीर्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥

(त्या॰ई) ईश्वरो वा एषः । (प) पराङ्प्रदघोर्यः पराचीराहुतीर्जुहोति पुनरावर्त्ततेऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येताꣳ ह वाव स यज्ञस्य सꣳस्थितिमुवाचास्कन्दायास्कन्नꣳ हि तद्यदहुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यम्प्रोक्षितमनालभ्योत्सृजन्ति यद्रूपाणि जुहोति सर्वहुतमेवैनं जुहोत्यस्क-

---

यैवैनं जुहोति । "अपां मोदाय स्वाहा"—इति । अद्भ्य एवैनं जुहोति । "सवित्रे स्वाहा"—इति । सवित्र एवैनं जुहोति । "वायवे स्वाहा"—इति । वायव एवैनं जुहोति । "विष्णवे स्वाहा"—इति । विष्णव एवैनं जुहोति । "इंद्राय स्वाहा"—इति । इंद्रायैवैनं जुहोति । "बृहस्पतये स्वाहा"—इति । बृहस्पतय एवैनं जुहोति । "मित्राय स्वाहा"—इति । मित्रायैवैनं जुहोति । "वरुणाय स्वाहा"—(वा. सं. २२ । ६) इति । वरुणायैवैनं जुहोति । एतावन्तो वै सर्वे देवाः । तेभ्य एवैनं जुहोति । पराचीर्जुहोति । पराङिव वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ३ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ्प्रदघोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । पुनरावर्तते । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । एतां ह वाव स यज्ञस्य संस्थितिमुवाचास्कंदाय । अस्कन्नं हि तत् । यदहुतस्य स्कन्दति ॥ ४ ॥

यथा वै हविषोऽहुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कन्दति । यं प्रोक्षितमनालभ्योत्सृजन्ति । यद्रूपाणि जुहोति । सर्वहुतमेवैनं जुहोत्यस्कन्दाय । अस्कन्नं हि तत् । यदहुतस्य स्कन्दति । "हिंकार-

न्दायास्कन्नथ्ँ हि तद्यद्धुतस्य स्कन्दति हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहेत्येतानि वा अश्वस्य रूपाणि तान्येवावरुन्द्धे ॥ ५ ॥

तदाहुः । (र) अनाहुतिर्वै रूपाणि नैता होतव्याऽइत्यथो खल्वाहुरत्र वाऽअश्वमेधः सन्तिष्ठते यद्रूपाणि जुहोति होतव्याऽएवेति बहिर्द्धा वाऽएतमायतनात्करोति भ्रातृव्यमस्मै जनयति यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

सावित्र्याऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोत्यायतनऽएवाहुतीर्जुहोति नास्मै भ्रातृव्यञ्जनयति यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति यज्ञस्य सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहुः । (र्यु) यद्यज्ञमुखेयज्ञमुखे जुहुयात्पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्त्स्यात्सकृदेव होतव्या न पशुभिर्व्यृध्यते न पापीयान्भवत्यष्टाचत्वा-

...ती जागताः पशवो जगत्यै-

...तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः ॥८॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।३ ॥ (१-३) ॥

राय स्वाहा हिङ्कृताय स्वाहा"–(वा० सं० २२।७) इति । एतानि वा अश्वस्य रूपाणि । तान्येवावरुन्द्धे ॥ ५ ॥

तदाहु–अनाहुतिर्वै रूपाणि । नैता होतव्या इति । अथो खल्वाहुः । अत्र वा अश्वमेधः सन्तिष्ठते । यद्रूपाणि जुहोति । होतव्या एवेति । बहिर्द्धा वा एतमायतनात्करोति । भ्रातृव्यमस्मै जनयति । यस्यानायतनेऽन्यत्राग्नेराहुतीर्जुहोति ॥ ६ ॥

सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोति । आयतन एवाहुतीर्जुहोति । नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहोति । यज्ञस्य सन्तत्यै अव्यवच्छेदाय ॥ ७ ॥

तदाहु–यद्यज्ञमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् । पशुभिर्व्यृध्येत । पापीयान् स्यात् । सकृदेव होतव्याः । न पशुभिर्व्यृध्यते । न पापीयान् भवति । अष्टाचत्वारिंशतं जुहोति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स दिशोऽनुप्राविशत्तं देवाः प्रैषमैच्छंस्तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत तमिष्टिभिरन्वैच्छंस्तमिष्टिभिरन्वविन्दन्यदिष्टिभिर्यजतेऽश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥१॥ सावित्र्यो भवन्ति (न्ती) इयं वै सविता यो वा अस्या निलयते योऽन्यत्रैत्यस्यां वाव तमनुविन्दन्ति न वा इमां कश्चन तिर्यङ्नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति यत्सावित्र्यो भवन्त्यश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥ २ ॥

जगती । जागताः पशवः । जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे । एकमतिरिक्तं जुहोति । तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः ॥ ८ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत् । स दिशोऽनुप्राविशत् । तं देवाः प्रैषमैच्छन् । तमिष्टिभिरनुप्रायुञ्जत । तमिष्टिभिरन्वैच्छन् । तमिष्टिभिरन्वविन्दन् । यदिष्टिभिर्यजते । अश्वमेव तन्मेध्यं यजमानोऽन्विच्छति ॥ १ ॥

सावित्र्यो भवन्ति । इयं वै सविता । यो वा अस्या निलयते । योऽन्यत्रैति । अस्यां वाव तमनुविन्दन्ति । न वा इमां कश्चन तिर्यङ् नोर्ध्वोऽत्येतुमर्हति । यत्सावित्र्यो भवन्ति । अश्वस्यैवानुवित्त्यै ॥ २ ॥

तदाहुः । प्र वाऽ एतदश्वो मीयते यत्पराङेति न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति यत्सायं धृतीर्जुहोति क्षेमो वै धृतिः क्षेमो रात्रिः क्षेमेणैवैनं दाधार तस्मात्सायम्मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्त्यथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजतऽइच्छत्येवैनन्तत्तस्माद्दिवा नष्टैषऽ एति यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति प्रातरिष्टिभिर्यजते योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।४ ॥ (१-४)

अथ वाऽ एतस्मात् । (चच्छी) श्री राष्ट्रङ्क्रामति योऽश्वमेधेन यजते यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति वीणाऽस्मै वाद्यते ब्राह्मणौ वीणागाथिनौ सम्वत्सरं गायतः श्रियै वाऽ एतद्रूपं यद्वीणा श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १ ॥

तदाहुः-प्र वा एतदश्वो मीयते । यत्पराङेति । न ह्येनं प्रत्यावर्तयन्तीति । यत्सायं धृतीर्जुहोति । क्षेमो वै धृतिः । क्षेमो रात्रिः । क्षेमेणैवैनं दाधार । तस्मात्सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या भवन्ति । अथ यत्प्रातरिष्टिभिर्यजते । इच्छत्येवैनं तत् । तस्माद्दिवा नष्टैष एति । यद्वेव सायं धृतीर्जुहोति । प्रातरिष्टिभिर्यजते । योगक्षेममेव तद्यजमानः कल्पयते । तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । क्लृप्तः प्रजाना योगक्षेमो भवति ॥ ३ ॥

अथ वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । यदा वै पुरुषः श्रियं गच्छति । वीणाऽस्मै

तदाहु । हृतयो विधीयन । प्रमीयन हिंस्यते । "मीञ हिंसायाम्" (धा.पा. क्र्या आ. ४) हिंसने न हि तमश्वं हिंसेभ्योऽपि प्रत्यावर्तयन्तीति य माय हतो । प्रत्यवधारणार्थं । "इह रतिरिह रमतम्" इत्येता आहुतीर्जुहोतीति तत्क्षणेनैव रात्रिलक्षणेन एनमश्वं दाधार धारितवान् । तस्मात् सायं मनुष्याश्च पशवश्च क्षेम्या क्षेमसबद्धा भवन्ति । कथं पुनः क्षेमेण एनं धारयतीत्यत आह– क्षेमो वै धृतिर्धारणम् । गृहेषु यदिह धृतिरस्तु इत्येव प्रार्थ्यते । क्षेमो रात्रि । तत्र हि गृहे स्थितानां सर्वेषां भयं न भवति । ततश्च तस्या धृतीराहुतीर्जुहोति । उक्त प्रक्रमोऽर्थ । इच्छत्येवेति । अन्विच्छति । गवेषत इत्यर्थ । तस्मात्तदनुसारेण दिवा नष्टैव एति गच्छति । नष्टमन्विच्छन्ति गवेषयन्ति इति नष्टैष । योगक्षेम योगसहितं क्षेमम् । इष्टिभि सावित्रीभि योगम् । धृतिभि क्षेमम् । यजमान प्रजानां कल्पयते ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ १ ॥ ४ ॥

अथ वा एतस्मात् । एतेभ्यो योऽश्वमेधेन यजते । तस्मात् श्रीश्च समृद्धि राष्ट्रं च जनपद अपक्रामति ।

(स्तु) तदाहुः । (र्थ्र) यदुभौ ब्राह्मणौ गायेतामपास्मात्क्षत्त्रङ्क्रामे-द्ब्रह्मणो वाऽएतद्रूपं यद्ब्राह्मणो न वै ब्रह्मणि क्षत्त्रꣳ रमतऽइति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यौ । (न्यात्) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसङ्क्रामेत्क्षत्त्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्राजन्यो न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमतऽ इति ब्राह्मणोऽन्यो गायति राजन्योऽन्यो ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्त्रꣳ राजन्यस्तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (र्थ्र) यदुभौ दिवा गायेतामपब्रꣳशुकाऽस्माच्छ्रीः स्याद्ब्रह्मणो वाऽ एतद्रूपं यदहर्यदा वै राजा कामयतेऽथ ब्राह्मणं जिनाति पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ नक्तम् । (म) अपास्माद्ब्रह्मवर्चसङ्क्रामेत्क्षत्त्रस्य वाऽएतद्रूपं यद्रात्रिर्न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसꣳ रमत ऽइति दिवा ब्राह्मणो गायति

वाप्ते । ब्राह्मणौ वीणागायिनौ मवत्सरं गायतः । श्रियै वा एतद्रूपम् । यद्वीणा । श्रियमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १ ॥

तदाहुः—यदुभौ ब्राह्मणौ गायेताम् । अपास्मात्क्षत्त्रं क्रामेत् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यद् ब्राह्मणः । न वै ब्रह्मणि क्षत्त्रं रमत इति ॥ २ ॥

यदुभौ राजन्यौ । अपास्माद् ब्रह्मवर्चसं क्रामेत् । क्षत्त्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्राजन्यः । न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसं रमत इति । ब्राह्मणोऽन्यो गायति । राजन्योऽन्यः । ब्रह्म वै ब्राह्मणः । क्षत्त्रं राजन्यः । तदस्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवति ॥ ३ ॥

तदाहुः—यदुभौ दिवा गायेताम् । अपभ्रंशुकाऽस्माच्छ्रीः स्यात् । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यदहः । यदा वै राजा कामयते । अथ ब्राह्मणं जिनाति । पापीयांस्तु भवति ॥ ४ ॥

यदुभौ नक्तम् । अपास्माद्ब्रह्मवर्चसं क्रामेत् । क्षत्त्रस्य वा एतद्रूपम् । यद्रात्रिः । न वै क्षत्त्रे ब्रह्मवर्चसं

नुक्तꣳ राजन्यस्तथा हास्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता भवतीति ॥ ५ ॥

(त्य) अयजतेत्यददादिति । ब्राह्मणो गायतीष्टापूर्तम्वै ब्राह्मणस्येष्टापूर्त्तेनैवैनꣳ समर्द्धयतीत्ययुध्यतेत्यमुꣳ सङ्ग्राममजयदिति राजन्यो युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यं वीर्येणैवैनꣳ समर्द्धयति तिस्रोऽन्यो गाथा गायति तिस्रोऽन्यः षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतवः संवत्सरऽऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति ताभ्याꣳ शतं ददाति शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽ आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।५ ॥ (१–६)

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रेति । (ती) इयम्वै माताऽसौ पिताऽऽभ्यामेवैनम्परिददात्यश्वोऽसि हयोऽसीति शास्त्येवैनन्तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायं-

रमत इति । द्विवा ब्राह्मणो गायति । नत्रु राजन्यः । एवो हास्य ब्रह्मणा च क्षत्त्रेण चोभयतः श्रीः परिगृहीता । भवति इति– ॥ ५ ॥

अयजतेत्यददादिति ब्राह्मणो गायति । इष्टापूर्तं वै ब्राह्मणस्य । इष्टापूर्तेनैवैनं समर्द्धयति । इत्ययुध्यतेत्यमु संग्राममजयदिति राजन्यः । युद्धं वै राजन्यस्य वीर्यम् । वीर्येणैवैनं समर्द्धयति । तिस्रोऽन्यो गाथा गायति । तिस्रोऽन्यः । षट् संपद्यन्ते । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । ताभ्यां शतं ददाति । शतायुर्वै पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

" विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा "–इति । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं परिददाति । " अश्वोऽसि हयोऽसि "–इति । शास्त्येवैनं तत् । तस्माच्छिष्टाः प्रजा जायन्ते ।

इति । एवं प्रभूत सारं अचिनमग्निष्टोमादिक पात्रेषु अददात् दत्तवानिति ब्राह्मणो गायति । एवं बहुभिः शूरैः सह निर्यायम्, तयोनरमभिक्रम्य अयुध्यत इति । एवं चतुरङ्गेण बलेन चक्रादिना व्यूहेन अनीकोर-कक्ष्यादिभवन् । अमु चतुरन्तवृन्दयुद्धादिक ममगमन् । अथवा कुरुग्राम बालमग्राम प्राच्यसग्राम उदीच्यमदीत्यादिक अनयज्जितवान् । अथ राजेति राजन्यो गायति । नान्य प्रयेर शतं ददाति । पाठ्यमानयोस्तयो प्राधान्यात् । ऋत्विजां तु अनुदक्षिणोत्पत्तिभागा दीयते । इति न प्रत्येकं सकला दीयते ॥ ४–६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे

प्रथमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ५ ॥

विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्र्यामिष्टौ " दक्षिणायामुपोपायां त्र्युध यजमानश्वाश्वस्य दक्षिणे कर्णे

१ 'इत्ययजत्' इत्यादि न र इत कमात्र द्वयं [illegible] न त ब्रह्मगात्र त्रय राजनन चतुष्टयम् निर्देष्टव्या ।

२–वीणागाथिन्यां पृथक् शतं ददाति । क. श्रौ. सू. २०।६४ ॥

न्तेऽत्योऽसि मयोऽसीत्यत्त्येवैनन्नयति तस्मादश्वः पशूनत्येति तस्मादश्वः पशूनाᳬं श्रैष्ठ्यङ्गच्छत्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसीति यथा यजुरेवैतद्वृषाऽसि नृमणाऽअसीति मिथुनत्वाय ययुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसीत्येतद्वाऽअश्वस्य प्रियन्नामधेयं प्रियेणैवैनन्नाम्नाऽभिवदति तस्मादप्यामित्रौ सङ्गत्य नाम्ना चेदभिवदतोऽन्योऽन्यᳬं समेव जानाते ॥ १ ॥

(तेऽआ) आदित्यानाम्पत्वाऽन्विहीति । (त्या) आदित्यानेवैनङ्गमयति देवाऽ आशापालाऽ एतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधाय प्रोक्षितᳬं रक्षतेति शतं वै तल्प्या राजपुत्राऽआशापालास्तेभ्यऽ एवैनम्परिददातीह

" अत्योऽसि मयोऽसि "–इति । अत्येवैनं नयति । तस्मादश्वः पशूनत्येति । तस्मादश्वः पशूनां श्रैष्ठ्यं गच्छति । " अर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि "–इति । यथा यजुरेवतत् । " वृषाऽसि नृमणा असि "–इति, मिथुनत्वाय । " ययुर्नामाऽसि शिशुर्नामाऽसि "–इति । एतद्वा अश्वस्य प्रियं नामधेयम् । प्रियेणैवैनं नाम्नाऽभिवदति । तस्मादप्यामित्रौ संगत्य नाम्ना चेदभिवदतः । अन्योऽन्यं समेव जानाते ॥ १ ॥

" आदित्यानां पत्वाऽन्विहि "–इति । आदित्यानेवैनं गमयति । " देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत "–इति । शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशा-

---

आशानो विभूर्नाम प्रभू रितिति" वक्ष्यति (श. ९. १३।४।२।१५) । अत्र तु मन्त्रो व्याख्यायते । ' इयं वै माता ' । एन्य आश्चर्यवादृष्टिलक्षणेन प्रतिग्रहाव । ' ...नौ रितिति ' इत्यादुदाहरणमेव । तदुदक तैल पनिधाभ्यासो रितेयुच्यते । आभ्यामेवैनं परिददातीति । विभूर्नाम प्रभु. रित सन् । आदित्यान् पुत्राना-मनुगच्छेति कृत्वा द्यावापृथिवीभ्यामेवैनमश्व परिदातु निवन्धनि–शास्त्येवैनं तद्वेति । महादनम्व गतौ विनिराम्नि शिक्षयन्न दत्तनुकारेण गिरा. स्वरमतुराला. प्रजा जायते । ... न तमश्च नरनीति ब्रुवन् । अतिशब्दादत्ययादयमत्यशब्दो दर्शयति । अतिक्रमणात् यथ भवतीत्यत्य । अथवा ' अत सातत्यगमने " इत्यस्मात्कर्तरि यप्रत्ययः । वर्षति सिञ्चति इति वृषा अन्यथा वर्षदानेऽत्र दर्शितं । अन्यान्पशूनत्येति अत. अयमेवाश्व इत्युच्यते । अनित्येन अतनोनीति । यथा यजुरेवैनन् ब्राह्मणमिव कुर्वन् अश्वं दादिरमगः । अर्वागिव । सर्पतीति सप्ति. । साधु वाजनीति वाजी । वृषाऽसीति दर्शयति–मिथुनत्वायेति. । वृषत्वन् मिथुनेन विना न भवतीति । नृमणा अपि नृभिर्विषयभूतैर्विना न भवतीति । सोऽपि मिथुनस्य विना साक्षी-त्वनिराय. । एतद्वा अश्वस्य । प्रिय नामधेयमिति । प्रियत्वार्थं यातीति ययु । अत्यर्थं प्रशस्तार्थं चेति प्रिय । शिशु शंसनीयो भवतीत्येतदपि प्रशस्ताभिधानात् प्रियम् । आमित्रौ अमित्राणः पुत्रौ ॥ १ ॥

तल्प्याः । तल्पमाधिकारस्था । शत शय्या गता. तल्पेन सह रात्रौ ये साधु रक्षति राजपुत्र. । तेभ्य

रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति सम्वत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वाऽअश्वस्य बन्धनन्ताभिरेवैनम्बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनन्न जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रम्वाऽ अश्वमेधः । (घो) राष्ट्रऽ एते व्व्यायच्छन्ति येऽश्वꣳ रक्षन्ति तेषां यऽ उदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रम्भवन्त्यथ ये नोदृचङ्गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्व्यवच्छिद्यन्ते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत परा व्वाऽएष सिच्यते योऽबलोऽश्वमेधेन यजते यद्यमित्राऽ अश्वम्विन्देरन्यज्ञोऽस्य व्विच्छिद्येत पापीयान्त्स्याच्छतङ्कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य सन्तत्याऽअव्यवच्छेदाय न पापीयान्भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३-१-६ ॥ (१. ६.) ॥

पालाः । तेभ्य एवैनं परिददाति । " इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा "—(वा. सं. २२ । १९ ।) इति । संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनमागच्छति । षोडश नवतीः । एता वा अश्वस्य बन्धनम् । ताभिरेवैनं बध्नाति । तस्मादश्वः प्रमुक्तो बन्धनं न जहाति ॥ २ ॥

राष्ट्रं वा अश्वमेधः । राष्ट्र एते व्यायच्छन्ति । येऽश्वं रक्षन्ति । तेषां य उदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं भवन्ति । अथ ये नोदृचं गच्छन्ति । राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते । तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत । परा वा एष सिच्यते । योऽबलोऽश्वमेधेन यजते । यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् । यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत ।

एवैनं परिददातीति । इत्थम् देवता द तेषु गौणं दर्शयति । अथैते देवा अन्यत्र तु देवा आशापाला लक्ष्यन्ते । " इह रन्तिरिह रमताम् " इति क्रमप्राप्तमन्त्रानुक्रमणार्थं पुनर्वचनम् । षोडश नवतीरिति । ता एताः संवत्सरे सम्पद्यन्ते । एनामिति । इह रतिरित्येव प्रार्थना । ' बध्नाति ' बध्नात्यस्मिन्निति बन्धनं स्थानं तस्मात्प्रमुक्तः स्वयमेवागच्छति । (सर्वे च सत्यमन्यम् ?) ॥ २ ॥

राष्ट्रं जनपदम् । अश्वमेधब्राह्मणम् । कथं ? यस्मात् राष्ट्रे एते विविधं आयच्छन्ते व्याप्रियन्ते । तथा ये राजपुत्रादयो राजराष्ट्रं उदृचं समाप्तिं गच्छन्ति । अश्वमात्राद् इति । ते राष्ट्रेणैवाश्वमेधेन हेतुना राष्ट्रं राष्ट्रान् स्व रक्षन्ति राजपुत्रादयो भवन्ति । तथैव मेधया देशा आताश्च प्रादुर्भवन्त्यर्थं । तस्मात् राष्ट्री राष्ट्रपतिः । अश्वमेधेन यजेतेति विधिः । परा वहि । परासिच्यते क्षीयतेऽराजकः । अबलो मन्दबलः सामन्तेभ्यः । अश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमेऽध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ६ ॥

प्रजापतिरकामयत । (ता) अश्वमेधेन यजेयेति सोऽश्राम्यत्स तपो-
ऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवता अपाक्रामन्त्सा
दीक्षाऽभवत्स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत्तान्यजुहोत्तैर्वै स दीक्षामवा-
रुन्ध यद्वैश्वदेवानि जुहोति दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धेऽन्वहञ्जुहोत्य-
न्वहमेव दीक्षामवरुन्धे सप्त जुहोति सप्त वै ता देवताऽअपाक्रामंस्ताभि-
रेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

(न्येऽप) अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति
सप्ताहम्प्रचरन्ति सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै
प्राणान्दीक्षामवरुन्धे त्रेधा विभज्य देवता जुहोति त्र्यावृतो वै देवा-
स्त्र्यावृत इमे लोका ऋध्यामेव वीर्यमेषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

पापीयान् स्यात् । अत वक्षचिनो रक्षन्ति । यज्ञस्य सन्तत्या अव्यवच्छेदाय । न पापीयान्
भवति । अयात्यमानीय मोक्षेषु । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ३ ॥

प्रजापतिरकामयत । अश्वमेधेन यजेयेति । सोऽश्राम्यत् । स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य सप्तधाऽऽत्मनो देवता अपाक्रामन् । सा दीक्षाऽभवत् । स एतानि वैश्वदेवान्यपश्यत् ।
तान्यजुहोत् । तैर्वै स दीक्षामवारुन्ध । यद् वैश्वदेवानि जुहोति । दीक्षामेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ।
अन्वहं जुहोति । अन्वहमेव दीक्षामवरुन्धे । सप्त जुहोति । सप्त वै ता देवता अपाक्रामन् । ताभि-
रेवास्मै दीक्षामवरुन्धे ॥ १ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये दीक्षामतिरेचयन्ति । सप्ताहं प्रचरन्ति । सप्त वै शीर्षण्याः
प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्मै प्राणान् दीक्षामवरुन्धे । त्रेधा विभज्य देवता जुहोति ।
त्र्यावृतो वै देवाः । त्र्यावृत इमे लोकाः । ऋध्यामेव वीर्यं एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

(त्र्ये) एकविँशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएकविँशस्तदेवं क्षत्रँ सा श्रीस्तदाधिपत्यन्तद्ब्रध्नस्य विष्टपन्तत्स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिँशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिँशदक्षरा विराड्विराडु कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोति त्रीणि वैश्वदेवानि सप्त सम्पद्यन्ते सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः प्राणा दीक्षा प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोति प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।७ ॥ (१-७ ॥)

एकविंशतिः सम्पद्यन्ते । द्वादश मासाः । पञ्चर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । तदेवं क्षत्रं । सा श्रीः । तदाधिपत्यम् । तद् ब्रध्नस्य विष्टपम् । तत् स्वाराज्यमश्नुते ॥ ३ ॥

त्रिंशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रिंशदक्षरा विराट् । विराडु कृत्स्नमन्नम् । कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै । चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोति । त्रीणि वैश्वदेवानि । सप्त संपद्यन्ते । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणा दीक्षा । प्राणैरेवास्मै प्राणान्दीक्षामवरुन्धे । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । प्रत्युत्तब्ध्यै सयुक्त्वाय ॥ ४ ॥

दीक्षामस्मै प्राणाभिरा दीक्षामवरुन्धे । त्रेधा त्रीणि रूपाणि विभज्य देवता जुहोति । "काय स्वाहा कस्मै स्वाहा" इत्येवमादिना । व्याप्तो वस्वादित्यामरैस्त्रयस्त्रिगुणा देवा । अग्नि सोम इन्द्र इत्येवमादात्मिका व्याप्तो वा । एव लोका अपि त्रिगुणा । समस्ता प्रत्येक चादिमध्यान्तविभागेन व्याप्त । ततश्च त्रिगुणाभिर्देवताभिरिष्टाभि त्रिगुणश्च दीक्षितु समृद्धेषु एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

तानि च सप्त । सप्त त्रिकाणि । एकविंशति सम्पद्यन्ते । अथ तैः निमित्तैरिवमपि द्रव्यद आह—द्वादश मासा इत्यादि । उत्तरत्र तच्छब्दश्च अतो यच्छब्द अध्याहार्य । यदेव द्वादश मासा इत्यादि तदेव देवेषु भव क्षत्र । मासादींस्तान् देवानभिप्रेत्याह—सा श्रीरिति । तत्सौभाग्यनामाभिप्रेत्याह—तदेव ब्रध्नस्यादित्यस्य सन्निधि प्रकाश्यम् । तत् आश्रित्य अधिपतिभाव । तत् स्वाराज्यमैश्वर्यम् अश्नुते ॥ ३ ॥

तैरेकविंशत्या वैश्वदेवैस्त्रिंशतमौद्ग्रभणानि जुहोति । सप्तभिर्दिवसैः कृते एकविंशति सम्पद्यते इति सम्पदधिकारात् । चत्वारि औद्ग्रभणानि जुहोतीति च एकस्मिन्नहनि चतुर्होमवचनाच्च । चत्वारि औद्ग्रभणानि प्रत्यह जुहोति । प्रागन्त्येन सप्तमे तु पञ्चाग्निहोत्रानि जुहोति । कुत एवम् । त्रिंशत्सम्पद्वचनात्तेषां च साग्निचित्ये अवश्य होम्यत्वात् । अन्यस्य तु अनग्नेरप्येतेनापि न प्राप्ते । शीर्षण्या शिरसि भवा । यनि सन्ति शिरसः शीर्षादेश । प्राणा दीक्षेति । या मम प्राणदेवता अपाक्रामन् । सा दीक्षाऽभवदित्येव प्राणदीक्षया प्राणै-रव तन्निमित्तियज्ञियैः प्राणान् दीक्षामरान् अधिदैवकान् अवरुन्धे । पूर्णाहुतिं "विश्वो देवस्य" इत्येता-

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्राङ्मुदक्रामत्स साम तं वैश्वदेवा-
न्युदयच्छन्यद्वैश्वदेवानि जुहोत्यश्वमेवैतैरुद्यच्छति ॥ १ ॥
काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेति प्राजापत्यम्मुख्य-
ङ्करोति प्रजापतिमुखाभिरेवैनन्देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥
स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा । मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तम्विज्ञा-
तायेति यदेव पूर्वासाम्ब्राह्मणन्तदत्र ॥ ३ ॥
(त्रा) अदित्यै स्वाहा । (हाऽदि) अदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृ-
डीकायै स्वाहेतीयम्वाऽअदितिरनयैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥
सरस्वत्यै स्वाहा । सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहेति
वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । स सृष्टः प्राङ्म उदक्रामत् साम । तं वैश्वदेवान्युदयच्छन् । यद्वैश्व-
देवानि जुहोति । अश्वमेवैवोद्यत्यै ॥ १ ॥

" काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहा "–इति प्राजापत्यं मुख्यं करोति ।
प्रजापतिमुखाभिरेवैनं देवताभिरुद्यच्छति ॥ २ ॥

" स्वाहाऽऽधिमाधीताय स्वाहा मनः प्रजापतये स्वाहा चित्तं विज्ञाताय "–इति ।
यदेव पूर्वासां ब्राह्मणम् । तदत्र ॥ ३ ॥

" अदित्यै स्वाहाऽदित्यै मह्यै स्वाहाऽदित्यै सुमृडीकायै स्वाहा "–इति । इयं वा
अदितिः । अनयैवैनमुद्यच्छति ॥ ४ ॥

" सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्यै पावकायै स्वाहा सरस्वत्यै बृहत्यै स्वाहा "–इति ।
वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनमुद्यच्छति ॥ ५ ॥

मुख्या जुहोति । किमर्थं ? प्रयुत पूर्वासामौप्रयगानाम् । अन्यासां मर्त्यं । कथ नाम । प्रतिरूप स्यात् ।
प्रतिरूपाणि च मधुनि समानयोगीनि कथ स्युरिति । प्रतिरूपाणि हि वर्तुलानि । ... मन्त्रयोगीनि
भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमेऽध्याये
सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ७ ॥

प्रजापतिः अश्वमेधं यज्ञुरात्मकं निरसृजत स्रष्टवान् । स एव सृष्टः सन् यजुषामग्रणीर्यद्वाद्लवत्त्वा-
दस्त्वनर इति कृत्वा ऋच ऋगात्मना ‘ साम ’ साम्यजुश्च ‘ प्राचीनान् ’ । “ क्षी वरणे ”
(धा पा क्र्या. प. ३०) प्रागमेत् अवध्य सङ्कोचितवान् । न यजुरात्मकमश्वमेधमतिमुच्यमाकामति
वैश्वदेवानि होमकर्माणि दत्तमनस्थानीयानि भूत्वा उत् ऊर्ध्वं अयच्छन् । उद्यतवन्ति उक्षिप्तवन्ति ॥ १ ॥

प्राजापत्यं वैश्वदेव त्रितयेद मुख्य मुखमिव प्रथम करोति । यदेव पूर्वासां व्याहृतीनां वा प्राजापत्यानां

पूष्णे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरन्धिषाय स्वाहेति पशवो वै पूषा पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहेति त्वष्टा वै पशूनाम्मिथुनानाᳫं रूपकृद्रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

विष्णवे स्वाहा । विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति विश्वो देवस्य नेतुरिति पूर्णाहुतिमुत्तमाञ्जुहोतीयम्वै पूर्णाहुतिरस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥८॥

इति प्रथमप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।८ ॥ (१-८) ॥

आ ब्रह्मन् । (न्त्रा) ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामिति ब्राह्मणऽ एव ब्रह्मवर्चसन्दधाति तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

" पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहा "–इति । पशवो वै पूषा । पशुभिरेवैनमुद्यच्छति ॥ ६ ॥

"त्वष्ट्रे स्वाहा त्वष्ट्रे तुरीपाय स्वाहा त्वष्ट्रे पुरुरूपाय स्वाहा"–इति । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृत् । रूपैरेवैनमुद्यच्छति ॥ ७ ॥

" विष्णवे स्वाहा विष्णवे निभूयपाय स्वाहा विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा "–(वा. सं. २२ । २०) इति । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञेनैवैनमुद्यच्छति । " विश्वो देवस्य नेतुः "–(वा. सं. २२ । २१) इति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । इयं वै पूर्णाहुतिः । अस्यामेवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

" आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम् "–इति । ब्राह्मण एव ब्रह्मवर्चसं दधाति । तस्मात्पुरा ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जज्ञे ॥ १ ॥

ब्राह्मण–" प्रजापतिमुराभिरेवैन देवताभिरुद्यच्छति " इति । तदन ब्राह्मणमिति नुवर आह । " आधिमाधीताय मनश्चित्तम् " इत्येता द्वितीयाहे पूर्वोत्तरेष्टौ हूयमाना चतुर्थी द्रष्टव्या ॥ २–६ ॥

' त्वष्टा वै ' । आत्मिक वाऽध्यात्मक । पशूना मिथुनानाम् । आध्यात्मिक तावत् रूपकृत् । रूपाणि नानाविधानि करोति इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमेऽध्याये-

ऽष्टम ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ८ ॥

आ ब्रह्मन् । ओं समिदाधानात् कृत्वा आब्रह्मन्निति अध्वर्युर्जपति । आशीरूपत्वात् क्रियांतरे चाविनियोगात्

१–कृष्णाजिनादिसमिदाधानान्तकृत्वाऽऽब्रह्मन्निति जपति । (आ समिदाधानात्–वेलाया अग्नेर्दक्षिणतः समिदाधानान्तम् ।) उत्सर्गकाले एके । का. श्रौ. सू. २० । १२ । ५१ ॥ यथादिष्टत उत्सर्गे का. श्रौ. सू. १७ । ११८ (इयुत्सर्गोपस्थानकाल ।) पशुपशुभ्यर्जन निरोऽध्वर्युः । का. श्रौ. सू. २० । ४९ । इत्यपरोत्सर्गकाले वा ।

(३ऽ३आ) आ राष्ट्रे राजन्यः । शूरऽइषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् इति राजन्यऽ एव शौर्य्यम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्यः शूरऽ इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

दोग्ध्री धेनुरिति । धेन्वामेव पयो दधाति तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥ ३ ॥

वोढाऽनड्वानिति । (त्य) अनडुह्येव बलन्दधाति तस्मात्पुराऽनड्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

(३ऽ३आ) आशुः सप्तिरिति । (त्य) अश्वऽ एव जवन्दधाति तस्मात्पुराऽश्वः सर्त्ता जज्ञे ॥ ५ ॥

पुरन्धिर्य्योषेति । योषित्येव रूपन्दधाति तस्माद्रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥

जिष्णू रथेष्ठाऽइति । राजन्यऽ एव जैत्रम्महिमानन्दधाति तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥

सभेयो युवेति । (त्ये) एष वै सभेयो युवा यः प्रथमवयसी तस्मात्प्रथमवयसी स्त्रीणाम्प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥

" आ राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायताम् "–इति । राजन्य एव शौर्यं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जज्ञे ॥ २ ॥

" दोग्ध्री धेनुः "–इति । धेन्वामेव पयो दधाति । तस्मात्पुरा धेनुर्दोग्ध्री जज्ञे ॥ ३ ॥

" वोढाऽनड्वान् "–इति । अनडुह्येव बलं दधाति । तस्मात्पुराऽनड्वान्वोढा जज्ञे ॥ ४ ॥

" आशुः सप्तिः "–इति । अश्व एव जवं दधाति । तस्मात्पुराऽश्वः सर्ता जज्ञे ॥ ५ ॥

" पुरंधिर्योषा "–इति । योषित्येव रूपं दधाति । तस्माद् रूपिणी युवतिः प्रिया भावुका ॥ ६ ॥

" जिष्णू रथेष्ठाः "–इति । राजन्य एव जैत्रं महिमानं दधाति । तस्मात्पुरा राजन्यो जिष्णुर्जज्ञे ॥ ७ ॥

" सभेयो युवा "–इति । एष वै सभेयो युवा । यः प्रथमवयसी । तस्मात् प्रथमवयसी स्त्रीणां प्रियो भावुकः ॥ ८ ॥

एवमाशासानोऽध्वर्युः ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसं दधाति, तस्मात् पुरा यदा राजानः अश्वमेधैरीजिरे । तदा ब्रह्मवर्चसी जज्ञे । य एव एव तस्मात् एवमन्यानि ईदृशानि वचनानि व्याख्येयानि । नरपतीनि शूरः पराक्रमी ।

(ऽ) आऽस्य युजमानस्य व्वीरो जायतामिति युजमानस्यैव प्प्रजायाम्वीर्य्यन्दधाति तुस्मात्पुरेजानस्य व्वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ ६४ ॥

निकामेनिकामे नः पर्ज्जन्यो व्वर्षत्विति । निकामेनिकामे वै तुत्र पर्ज्जन्यो व्वर्षति युत्रैतेन युज्ञेन युजन्ते फुलवत्यो नऽओषधयः पच्यन्तामिति फुलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते युत्रैतेन युज्ञेन युजन्ते योगक्षेमो नः कल्पतामिति योगक्षेमो वै तुत्र कल्पते युत्रैतेन युज्ञेन युजन्ते तुस्माद्युत्रैतेन युज्ञेन युजन्ते क्लृप्तः प्प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।९॥(१-९) ॥

प्रथमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । १ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५५ ॥

" आऽस्य यजमानस्य वीरो जायताम् "-इति । यजमानस्यैव प्रजायां वीर्यं दधाति । तस्मात्पुरेजानस्य वीरो जज्ञे ॥ ९ ॥

" निकामेनिकामे नः पर्जन्यो वर्षतु "-इति । निकामेनिकामे वै तत्र पर्जन्यो वर्षति । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । " फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् "-इति । फलवत्यो वै तत्रौषधयः पच्यन्ते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । "योगक्षेमो नः कल्पताम्"-(वा. सं. २२ । २२) इति । योगक्षेमो वै तत्र कल्पते । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । तस्माद्यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते । क्लृप्तः प्रजानां योगक्षेमो भवति ॥ १० ॥

" शूरविक्रांतो " (धा, पा. चु. प. ३१९) 'इषव्य ' इषुषु साधु । 'अतिव्याधी ' अतिक्रम्य अन्येषां लक्ष्य विध्यतीति अतिव्याधी । दोग्ध्री साधुदुग्धा । वोढा साधु वहति । जिष्णु साधु जयति । सभेय सभाया साधु । 'प्रथमवयसी ' प्रथम वय तदस्य विद्यते स प्रथमवयसी । तस्मात् पुरा ईजानस्य अश्वमेधेन इष्टवत वीरो जायते स्म । सस्यानुपरोधादिनिमित्त काम ॥ १-१० ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे प्रथमेऽध्याये नवम ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । ९ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरि । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्थी श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूमर्त्रा विक्रमार्केण कदाचा कनकवेदिकाम् । दामायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरि ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे प्रथमोऽध्याय. समाप्त ॥ (१३-१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
प्रथमप्रपाठके च दशमं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत् । (त्स) स आत्मन्नश्वमेधमधत्त ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्नेष वै यज्ञो यदश्वमेधोऽपि नोऽत्रास्तु भाग इति तेभ्य एतानन्नहोमानकल्पयद्यदन्नहोमाञ्जुहोति देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

(त्या) आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियन्धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवानाम्वाऽएतद्रूपं यत्सक्तवो देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥

धानाभिर्जुहोति । (त्य) अहोरात्राणाम्वाऽएतद्रूपं यद्धानाऽअहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणाम्वाऽ एतद्रूपं यल्लाजा नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति नामग्राहञ्जुहोति नामग्राहमेवै-

---

अथान्नहोमब्राह्मणम् ।

प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन्नश्वमेधमधत्त । ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन् । एष वै यज्ञः यदश्वमेधः । अपि नोऽत्रास्तु भाग इति । तेभ्य एतान् अन्नहोमान् अकल्पयत् । यदन्नहोमान् जुहोति । देवानेव तत्प्रीणाति ॥ १ ॥

आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यम् । तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति । आज्येन जुहोति एतद्वै देवानां प्रियं धाम, यदाज्यम् । प्रियेणैवैनान् धाम्ना समर्द्धयति ॥ २ ॥

सक्तुभिर्जुहोति । देवानां वा एतद्रूपम्, यत्सक्तवः । देवानेव तत्प्रीणाति ॥ ३ ॥

धानाभिर्जुहोति । अहोरात्राणां वा एतद्रूपम्, यद्धानाः । अहोरात्राण्येव तत्प्रीणाति ॥ ४ ॥

लाजैर्जुहोति । नक्षत्राणां वा एतद्रूपम्, यल्लाजाः । नक्षत्राण्येव तत्प्रीणाति । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा"–(वा० सं० २३ । २३) इति नामग्राहं जुहोति । नाम ग्राह-

---

प्रजापतिरिति । अन्नहोमब्राह्मणम् । देवानां सक्तवो रूपं भवन्त्वात् । नक्षत्राणां लाजा रूपं समर्थ-त्वात् । प्राणादीनां नामगृहीत्वा नामग्राहम् । एकैक उच्चारणान्ते देवो यान्याहुतिषु ता एवोपरा

१–[illegible] जुहोति प्रथम संहिते प्रतिमन्त्रः सर्वेषामन्तेष्वेव स्वाहा इति स्वाहाकारम् । सर्वत्रेति । का श्रौ सू. २० । ११२–११६ ॥

नांस्तत्प्रीणात्येकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳬ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहेत्यनुपूर्व्वञ्जुहोत्यनुपूर्व्वमेवैनांस्तत्प्रीणात्येकोत्तरा जुहोत्येकवृद्धे स्वर्गो लोकऽएकधैवैनᳬ स्वर्गं लोकङ्गमयति पराचीर्ज्जुहोति पराङिव वै स्वर्गो लोकः स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

(त्याऽई) ईश्वरो वाऽएषः (०) पराङ्प्रदघोर्य्यः पराचीराहुतीर्ज्जुहोति नैकशतमत्येति यदेकशतमतीयादायुषा यजमानं व्यर्द्धयेदेकशतञ्जुहोति शतायुर्व्वै पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहेत्युत्तमेऽआहुती जुहोति रात्रिर्व्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रेऽएव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः । (र्स्य) यदुभे दिवा वा नक्तम्वा जुहुयादहोरात्रे मोहयेद्व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदितऽआदित्ये जुहोति स्वर्गाय स्वाहेत्युदितेऽहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके दशमं ब्राह्मणम् ॥ १२ । १ । १० ॥ (२-१)

मेवैनांस्तत्प्रीणाति । " एकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा "– (वा. सं. २२ । २४) इत्यनुपूर्वं जुहोति । अनुपूर्वमेवैनांस्तत्प्रीणाति । एकोत्तरा जुहोति । एकवृद्धे स्वर्गो लोकः । एकधैवैनं स्वर्गं लोकं गमयति । पराचीर्जुहोति । पराङ् इव वै स्वर्गो लोकः । स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै ॥ ५ ॥

ईश्वरो वा एष पराङ् प्रदघोः । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमत्येति । यदेकशतमतीयात् । आयुषा यजमानं व्यर्द्धयेत् । एकशतं जुहोति । शतायुर्वै पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति । " व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा "–(वा. सं. २२ । २४) इत्युत्तमे आहुती जुहोति । रात्रिर्वै व्युष्टिः । अहः स्वर्गः । अहोरात्रे एव तत्प्रीणाति ॥ ६ ॥

तदाहुः–यदुभे दिवा वा नक्तं वा जुहुयात् । अहोरात्रे मोहयेत् । व्युष्ट्यै स्वाहेत्यनुदित आदित्ये जुहोति । स्वर्गाय स्वाहेत्युदिते । अहोरात्रयोरव्यतिमोहाय ॥ ७ ॥

आहुतीर्जुहोतीति विधिः । पूर्वपूर्वमनूत्तरमुत्तरं इत्येतस्मिन्नर्थे अनुपूर्वमित्यव्ययीभावः । एषोऽपि विधिर्भावः । तत्र "त्रिभ्यः स्वाहा, चतुर्भ्यः स्वाहा, पञ्चभ्यः स्वाहा" इत्यादि नात्र जुहुयात् । यावच्छताय स्वाहैकशताय स्वाहेति । पराचीः कृत्वा । सर्वां रात्रिं जुहोति । द्विशताय चतुःशताय स्वाहेत्यादिका इति हेम. कल्पः ॥ १–५ ॥

ईश्वरो वा पराङ् प्रदघो । यः पराचीराहुतीर्जुहोति । नैकशतमतिक्रामतीति स्थितिकल्पः ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । १) ॥

१–" त्रिभ्यः स्वाहा " इत्यारभ्य–" नवनवतिभ्यः स्वाहा " इत्यन्तः स्वाध्याय उपमहत्स्वाध्याय कश्चिच्च ज्ञास्त्रध्याय इत्युच्यते । स च जपपारायणहवनादिकर्मस्वनुमन्धेय ॥

राजा वाऽ एष यज्ञानां यदश्वमेधः । (धो) यजमानो वाऽअश्वमेधो यजमानो यज्ञो यदश्वे पशून्नियुनक्ति यज्ञऽएव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

(तेऽश्वं) अश्वन्तूपरङ्गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूपऽ आलभते सेनामुख-मेवास्यैतेन सꣳश्यति तस्माद्राज्ञः सेनामुखम्भीष्मम्भावुकम् ॥ २ ॥

(कङ्क्रु) कृष्णग्रीवमाग्नेयꣳ रराटे पुरस्तात् । (त्पू) पूर्व्वाग्निमेव तं कुरुते तस्माद्राज्ञः पूर्व्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वतीम्मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते तस्मात्स्त्रियः पुꣳसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥

राजा वा एष यज्ञानां यदश्वमेधः । यजमानो वा अश्वमेधः । यजमानो यज्ञः । यदश्वे पशून्नियु-नक्ति । यज्ञ एव तद्यज्ञमारभते ॥ १ ॥

अश्वं तूपरं गोमृगमिति । तान्मध्यमे यूप आलभते । सेनामुखमेवास्यैतेन संश्यति । तस्माद्राज्ञः सेनामुखं भीष्मं भावुकम् ॥ २ ॥

कृष्णग्रीवमाग्नेयं रराटे पुरस्तात् । पूर्वाग्निमेव तं कुरुते । तस्माद्राज्ञः पूर्वाग्निर्भावुकः ॥ ३ ॥

सारस्वतीं मेषीमधस्ताद्धन्वोः । स्त्रीरेव तदनुगाः कुरुते । तस्मात् स्त्रियः पुंसोऽनुवर्त्मानो भावुकाः ॥ ४ ॥

(५) आश्विनावघोरामौ बाह्वोः । (बा॑) बाह्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्राजा बाहुबली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमापौष्णउँ श्यामन्नाभ्याम् । (म्प्र) प्प्रतिष्ठामेव ताङ्कुरुतऽइयम्वै पूषाऽस्यामेव प्प्रतितिष्ठति ॥ ६ ॥

सौर्य्यामौ श्वेतञ्च कृष्णञ्च पार्श्वयोः । कवचेऽएव ते कुरुते तस्माद्राजा सन्नद्धो व्वीर्य्यङ्करोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । (रू) ऊर्व्वोरेव बलन्धत्ते तस्माद्राजोरुबली भावुकः ॥ ८ ॥

(को) व्वायव्यश्ँ श्वेतम्पुच्छे । (च्छऽउ) उत्सेधमेव तङ्कुरुते तस्मादुत्सेधम्प्रजा भयेऽभिसश्ँश्रयन्तीन्द्राय स्वपस्याय व्वेहतं यज्ञस्य सेन्द्रतायै व्वैष्णवो व्वामनो यज्ञो वै व्विष्णुर्य्यज्ञऽ एवान्ततः प्प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

आश्विनावघोरामौ बाह्वोः । बाह्वोरेव बलं धत्ते । तस्माद् राजा बाहुबली भावुकः ॥ ५ ॥

सौमापौष्णं श्यामं नाभ्याम् । प्रतिष्ठामेव तां कुरुते । इयं वै पूषा । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥६॥

सौर्यामौ श्वेतं च कृष्णं च पार्श्वयोः । कवचे एव ते कुरुते । तस्माद्राजा सन्नद्धो वीर्यं करोति ॥ ७ ॥

त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ सक्थ्योः । ऊर्वोरेव बलं धत्ते । तस्माद्राजोरुबली भावुकः ॥ ८ ॥

वायव्यं श्वेतं पुच्छे । उत्सेधमेव तं कुरुते । तस्मादुत्सेधं प्रजा भयेऽभिसंश्रयन्ति । इन्द्राय स्वपस्याय वेहतम् । यज्ञस्य सेन्द्रतायै । वैष्णवो वामनः । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

तवैन अनुगा अनुगामिनी पुत्र कुरुते । तस्मात् स्त्रिय. पुरुषस्यानुवर्तमाना साधु भवति । अनुवर्मवैन कृतानुकारता । अनुकारकारिणीनि आनुकूल्य लक्ष्यते ॥ ४ ॥

' बाहुबली ' बाहुबलमस्यास्तीति बाहुबली ॥ ५–८ ॥

उत्सेधमुच्छ्रायं पर्वतादिं स्थल प्रासाद वा तत्कुरुते । वायुर्हि स्कन्धस्य उच्छ्रित इत्यभिप्राय । तस्मादुत्सेध स्थल प्रासाद वा पर्वतं सप्रोद भये सति प्रजा अभिसश्रयन्ति । स हि राजसवनो राजवत्पालयतीति मन्यमाने । वेहत गर्भघातिनम् ॥ ९ ॥

ते वाऽ एते । पञ्चदश पर्य्यङ्ग्याः पशवो भवन्ति पञ्चदशो वै वज्रो वीर्य्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

पञ्चदश पञ्चदशोऽ एवेतरेषु । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्य्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । (१) अपाहैवैतैः पाप्मानꣳ हताऽइत्यकृत्स्नञ्च त्वै प्रजापतिꣳ सꣳस्करोति न चेदꣳ सर्व्वमवरुन्द्धे ॥ १२ ॥

सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडशकलम्वाऽइदꣳ सर्व्वन्तदिदꣳ सर्व्वमवरुन्द्धे ॥ १३ ॥

ते वा एते पंचदश पर्यंग्याः पशवो भवन्ति । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ १० ॥

पंचदश पंचदश उ एवेतरेषु । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ११ ॥

तदाहुः । अपाहैवैतैः पाप्मानं हता इति । अकृत्स्नं च त्वै प्रजापतिं संस्करोति । न चेदं सर्वमवरुन्धे ॥ १२ ॥

सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभेत । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । षोडश षोडशेतरेषु । षोडशकलं वा इदं सर्वम् । तदिदं सर्वमवरुन्धे ॥ १३ ॥

ते वा एते पर्यंग्या । राज्ञः पर्यंगानि सेनाद्यङ्गानि युद्धेषु सर्वेषु पञ्चदशानु एव नियुज्यन्त इत्यर्थः । अश्वो यज्ञिये नियुज्यते इत्यर्थः । (कृष्णग्रीवादयोऽश्व इत्युक्ता पर्यंग्या एव हि ते च विंशदश्वमुख्य- गोमृगैर्भवन्ति १) । यदि पुनरश्वस्य पर्यंगानि रराटादीनि तत्र भवा पर्यंग्या इति स्यात् । तत्र कृष्णग्रीवादयो द्वादशैव पर्यंग्या स्युः । पञ्चदशैव पशव इतरेषु नियुज्यन्ते नियुक्ता भवन्ति । तेन विभिद्यमानवाक्यत्र दुरितापहतैरपहतैरेव केवलमेतैः पञ्चदशानि पाप्मानं हता इतिकारण उपरकल्पिकाश इति वाक्यनमास्यर्थो द्रष्टव्यः । अकृत्स्नं तु प्रजापतिं संस्करोति । न चेदं सर्वमवरुन्ध इति दूषणम् । कथं तर्हि कुर्यात् ? इत्यत आह ॥ १०–१२ ॥

सप्तदशैवेत्यादि । पञ्चदश पर्यंग्या । द्वौ चाग्नेयावैकादशिनौ । एते सप्तदश मध्यमे । इतरेषु पञ्चदश पञ्चदश रोहितादयः । एकैकस्यैकादशिन । एवं षोडश षोडश भवन्ति । इत्येवं कात्यायनो मेने । एतदेवांगी- कृत्यान्येऽप्याहुः । षट्शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य न्यूनानि पशुभिस्त्रिभिरिति । एवं वर्तमाने द्वादश पशवोऽतिरिच्येरन् । अथादयो हेतोर्निर्वोति । पञ्चदशका गण्यन्ते । तत्राद्य

१–कारण इत्यर्थः । तत्र पञ्चदशाधिका पञ्चदशका । तत्रान्ये कर्कोपाध्याया ११–४–११ । इत्यर्थः । अन्येषु केचिच्च नियु पशवस्तत्र । इत्यशेऽत्कर्षे ।

तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः । समिद्धोऽअञ्जन्कृदरम्मतीनामिति बार्हदुक्थीभिराप्रीणीयाद्बृहदुक्थो ह वै व्वामदेव्योऽश्वा वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श ताऽएतास्ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीमऽ इति व्वदन्तो न तथा कुर्य्याज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात्प्रजापतिर्व्वै जमदग्निः सोऽश्वमेधः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥१४॥

(त) तद्धैके । (क ऽए) एतेषाम्पर्य्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्व्वन्ति व्विन्दामऽएतेषामित्येतरेषान्न कुर्म्मऽइति न तथा कुर्य्यात्क्षत्रम्वाऽअश्वो व्विडितरे पशवः प्रातिप्रातिनीᳫँ ह ते प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय व्विशङ्कुर्व्वन्त्यथोऽआयुषा यजमानं व्व्यर्द्धयन्ति ये तथा कुर्व्वन्ति तस्मात्प्राजापत्यऽएवाश्वो देवदेवत्या ऽइतरे क्षत्रायैव तद्विशङ्कृतानुकरामनुवर्त्मानङ्करोत्यथोऽआयुषैव यजमानᳫँ समर्द्धयति ॥ १५ ॥

तान्कथमाप्रीणीयादित्याहुः-“ समिद्धो अंजन्कृदरं मतीनाम् ”-(वा. सं. २९ । १) इति बार्हदुक्थीभिराप्रीणीयात् । बृहदुक्थो ह वै वामदेव्योऽश्वो वा सामुद्रिरश्वस्याप्रीर्ददर्श । ता एताः । ताभिरेवैनमेतदाप्रीणीमः, इति वदन्तः । न तथा कुर्यात् । जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् । प्रजापतिर्वै जमदग्निः । सोऽश्वमेधः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयति । तस्माज्जामदग्नीभिरेवाप्रीणीयात् ॥ १४ ॥

तद्धैके । एतेषां पर्यङ्ग्याणां नाना याज्यापुरोऽनुवाक्याः कुर्वंति । विन्दाम एतेषामिति (?)। आ (?) इतरेषां न कुर्म इति । न तथा कुर्यात् । क्षत्रं वा अश्वः । विडितरे पशवः । प्रतिप्रतिनीं ह ते प्रत्युद्यामिनीं क्षत्राय विशं कुर्वंति । अथो आयुषा यजमानं व्यर्द्धयन्ति । ये तथा कुर्वंति । तस्मात्प्राजापत्य एवाश्वः । देवदेवत्या इतरे । क्षत्रायैव तद्विशं कृतानुकरामनुवर्त्मानं करोति । अथो आयुषैव यजमानं समर्द्धयति ॥ १५ ॥

त्रिका । ततश्च एते चत्वारस्त्रिकाः । तेषां यूपो नोक्तः स्यात् । मध्यमे च यूपे साक्षात् सप्तदशैवालम्येरन् । तत्र सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभेतेति गौणो मध्यमस्याधिकरणभावो द्वादशसु स्यात् । तस्मादेवमवगन्तव्यम् । अथ अश्वादयो द्वादश रोहितादयो द्वौ चाग्नेयौ इत्येवं सप्तदश मध्यमे यूपे । षोडश षोडशेति तु यथोक्तमेवेति ॥ १३ ॥

जामदग्नीभि । जामदग्न्य “ समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे ” इत्येता (वा. स. २९ । २५–३६) ॥ १४ ॥

तद्धैके । एतेषामश्वाङ्गीनां एवं नाना पृथक् पृथक् याज्यापुरोऽनुवाक्या कुर्वंति । विन्देवत्यानामिति द्रष्टव्यम् । ये तु समानदेवा अश्वपुरस्तात्, तेषां तन्त्रेणैव प्रदानम् । याज्यापुरोऽनुवाक्याभेदद्वारेण च प्रदानभेद एवायमुपन्यस्तो द्रष्टव्यः । एष एव प्रदानभेदो वपानामप्युपन्यस्तः । पुरोडाशानामपि यागनामभेदोऽनि वाच्यमविशेषात् । विंदाम लभामहे “ विद्लृ लाभे ”–(धा. पा तु. प. १९१)–एषामेतेषामश्वाङ्गीना प्राजापत्या-

---

¹–अत्र मूलेऽन्यथा नालमिति प्रतीयते । पर त्वादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वयमेव पाठ उपलभ्यते । अत स एवात्र स्थापितः । इति भवम् ।

हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्य्यङ्ग्याणामायसाऽ इतरेषाञ्ज्योतिर्व्वै हिरण्यꣳ राष्ट्रमश्वमेधो ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधात्यथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेत्यथोऽ अनूकाशमेव तत्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १६ ॥

(द्वयाऽत्र) अथो क्षत्रम्वाऽ अश्वः । क्षत्रस्यैतद्रूपं यद्धिरण्यं क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

हिरण्मयोऽश्वस्य शासो भवति । लोहमयाः पर्यङ्ग्याणाम् । आयसा इतरेषाम् । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । राष्ट्रमश्वमेधः । ज्योतिरेव तद्राष्ट्रे दधाति । अथो हिरण्यज्योतिषैव यजमानः स्वर्गं लोकमेति । अथो अनूकाशमेव तं कुरुते । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १६ ॥

अथो क्षत्रं वा अश्वः । क्षत्रस्यैतद् रूपम् । यद्धिरण्यम् । क्षत्रमेव तत्क्षत्रेण समर्द्धयति ॥ १७ ॥

दिका याज्यानुवाक्याः । ता किमिति न पृथक्कुर्म । इतरेषां तु रोहितादीनां न विद्मः । ज्यवयो गायत्र्यादयो देवता । तदेवत्याश्च दुर्लभा लक्षणोपेता याज्यानुवाक्या इत्यभिप्रायः । क्षत्रं वै अश्वः, महत्त्वात् बहूपकरणत्वात् एकत्वाद्वा । विडितरे पशवः, अल्पत्वात् अल्पोपकरणत्वाच्च । 'प्रतिप्रतिनी' प्रतिप्रति वर्तन इति प्रतिप्रति प्रतिस्पर्द्धा, सा अस्यां विद्यत इति प्रतिप्रतिनी विट् । "व्रीह्यादिभ्यश्च"–(पा. सू. ५–२–११६) इति इनिर्मत्वर्थे द्रष्टव्यः । प्रयुद्धामिनी प्रयुद्धमनशीला । क्षत्रम्यैति प्राने क्षत्रायेति षष्ठ्यर्थे छन्दसि चतुर्थी (पा. सू. २।३।६२ वा.) यदेव न कुर्यात् । कथं तर्हि कुर्यादित्यत आह–तस्मात्प्राजापत्य एवाश्वः । कर्तव्य इति शेषः । देवदेवत्या इतरे । कर्तव्या इति शेषः । एतदुक्तं भवति–प्राजापत्यस्याश्वदेः पृथक् याज्यानुवाक्ये कर्तव्ये । इतरेषां सर्वेषां साधारण्यौ देवदेवत्ये द्वे एव कार्ये । तत्र च भिन्नदेवत्या अपि ते सहैव प्रदेया इति । अश्वग्रहणं चादेशाणां प्राजापत्यानां दर्शनार्थम् । ततश्च सर्वे प्राजापत्या अश्वेनैव सह प्रदेयाः । तथा च वक्ष्यति–"सकृदेव प्राजापत्यानि प्रचरेयु सकृदेवदेवत्यानि"–(श. प. १३ । ५ । ३ । ६ ।) इति । तत्र च वशाग्रहणं मुख्यत्वादितरेषामपि प्रदर्शनार्थम् । एवं दर्शितम् । न तु विशेषमेनद्वचनं वक्ष्यति ॥ १५ ॥

हिरण्मयः । हिरण्यपरिष्कृतः शासम् । लोहमयाः लोहं ताम्रम् । ताम्रपरिष्कृता इत्यर्थः शासाः । कुत एतत् । तदेव विशसनसामर्थ्यात् । यदि तु ताम्रहिरण्यगर्भगारा एव स्युः । ततो विशसनमेव तैर्न शक्यते कर्तुम् । पर्यङ्ग्याश्चात्राश्वव्यतिरिक्ता द्रष्टव्याः, अश्वस्य पृथग्वचनात् । आयसाः अयस एव अयोविकारात्मकाः । न तत्परिष्कृताः । इतरेषां रोहितादीनाम् ज्योतिर्हिरण्यं ज्योतिरिव । दीप्तिः शोभा राष्ट्रे स्वानुकारेण ज्योतिः । तेन युक्तो यजमानः स्वर्गं लोकं गच्छति । अपि च अनूकाशमालोकमनाम्नं कुरुते स्वर्गस्य प्राप्त्यै । पदार्थ पर्याप्तम्स्मे पुरे ॥ १६ ॥

अथो क्षत्रं वै अश्वः, अभ्यर्हितत्वात् । हिरण्यमपि अभ्यर्हितत्वादेव क्षत्रस्य रूपम् ॥ १७ ॥

(त्यु) अथ यल्लोहमयाः पर्य्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्य ऽएवम्वाऽएतेऽश्वस्य यत्पर्य्यङ्ग्याऽ एवमु वाऽएतद्धिरण्यस्य यल्लोहꣳ स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ यदायसाऽ इतरेषाम् । (म्वि) विड्वाऽइतरे पशवो विशऽ एतद्रूपं यदयो विशमेव तद्विशा समर्द्धयति वैतसऽइटसूनऽउत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्त्यानुष्टुभो वाऽअश्वऽआनुष्टुभैषा दिक्स्वायामेवैनन्तद्दिशि दधात्यथ यद्वैतसऽइटसूनेऽप्सुयोनिर्व्वाऽअश्वोऽप्सुजा वेतसः स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

इति प्रथमप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।११ ॥ (२—२) ॥

देवा वाऽअश्वमेधे पवमानम् । (थ्यूँ) स्वर्ग्गं लोकन्न प्राजानंस्तमश्वः

अथ यल्लोहमयाः पर्य्यङ्ग्याणाम् । यथा वै राज्ञोऽराजानो राजकृतः सूतग्रामण्यः । एव वा एतेऽश्वस्य यत्पर्यङ्ग्याः । एवमु वा एतद्धिरण्यस्य यल्लोहम् । स्वेनैवैनांस्तद्रूपेण समर्द्धयति ॥ १८ ॥

अथो यदायसा इतरेषाम् । विड्वा इतरे पशवः । विश एतद् रूपं यदयः । विशमेव तद्विशा समर्द्धयति । वैतस इटसूने । उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति । आनुष्टुभो वा अश्वः । आनुष्टुभैषा दिक् । स्वायामेवैनं तद्दिशि दधाति । अथ यद्वैतस इटसूने । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । अप्सुजा वेतसः । स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ॥ १९ ॥

देवा वा अश्वमेधे पवमानं स्वर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वमेधेऽश्वेन पव-

---

अथ यत् । यथा वै राज्ञः । अराजानः राजकृतः मन्त्रिपुरोहितप्रभृतयः अराजानः । सूतग्रामण्यश्चोपकरणभूता यं तुरगादयः पर्यङ्ग्याः । एवमेवैतद्धिरण्यस्योपकरणभूतं यल्लोहम् । तत्र हि तत् पतितायते तत्र च रक्ष्यते ॥ १८ ॥

विड्वै इतरे पशवः, वड्वारः । विश एतद्रूपं यदयः । तद्वा सवकमकरणत्वाच्च । वैतसे वेतसविकारे । 'इटसूने' इट कट । इटधामौ सूनं च सम्बन्धम् । तस्मिन्नेव शाखामय इत्र । उत्तरतः उत्तरपार्श्वे आहवनीयस्य अश्वस्य यान्यवदानानि तान्यवद्यति । 'आनुष्टुभः' अनुष्टुभा सम्मितास्तस्य हि चत्वारः खुरा भवन्ति । अनुष्टुबपि चतुष्पदा । 'आनुष्टुभा' अनुष्टुभा सम्मिता एषा उत्तरा दिक् । एषा हि प्राच्या आरभ्य चतुर्थी भवति । अनुष्टुबपि चतुष्पदा । आनुष्टुभीति प्राप्ते छान्दसः । य एव 'अप्सुयोनि' आपो योनिरस्य स अप्सुयोनिः । अप्योनिरिति प्राप्ते प्रथमायाः सप्तमी । तस्याः छान्दसः अप्सु जायते इत्यत्र लुकि प्राप्ते "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" (पा सू ६ । ३ । १४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ १९ ॥

इति श्रीमदाचार्य हरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयाऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । २) ॥

'देवा वा अश्वमेधे' अश्वमेधे मध्यमेऽहनीति शेषः । कुत एतत् अधिकारात् । तथा च उत्तराश्वमेधे

ष्यजमानाय्युदश्वमेधेऽश्वेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभन्ते स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेदाश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । (द्य) यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत्तादृक्तदथ यदु- द्गातारमवरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेदेवमेवैतद्य- जमानमश्वः स्वर्गं लोकमञ्जसा नयति हिङ्करोति सामैव तद्धिङ्करोत्यु- द्गीथ एव स वडवा उपरुन्धन्ति स ᳪ शिञ्जते यथोपगातार उपगा- यन्ति तादृक्तद्धिरण्यन्दक्षिणा सुवर्णᳪ शतमानन्तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२।१।१२ ॥ (२-३ ॥)

मानाय सर्पन्ति । स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै। पुच्छमन्वारभन्ते । स्वर्गस्यैव लोकस्य समष्ट्यै । न वै मनुष्यः स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद । अश्वो वै स्वर्गं लोकमञ्जसा वेद ॥ १ ॥

यदुद्गातोद्गायेत् । यथाऽक्षेत्रज्ञोऽन्येन पथा नयेत् । तादृक्तत् । अथ यदुद्गातारमवरुध्याश्वमुद्गीथाय वृणीते । यथा क्षेत्रज्ञोऽञ्जसा नयेत् । एवमेवैतत् यजमानमश्वः स्वर्गं लोकमञ्जसा नयति । हिं करोति । सामैव तत् । हिं करोति । उद्गीथ एव सः वडवा उपरुन्धन्ति सं शिञ्जते । यथोपगातार उपगायन्ति । तादृक्तत् । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

"एकविंश मध्यममहर्भवति" इत्येवमेव प्रकृत्य वक्ष्यति यत् "अथ निष्कोदानयन्ति" इति (श. प १३। ५।१। ९-१६) पवमान प्रात सवनिक बहिष्पवमानम् । कुत एतत् । स हि नोर्ह वा एषोऽस्य ज्योति सस्तुत इह च स्वर्गं लोकमित्याह स एष जोवनयध्ये वर्तते । उत्तरो तु पवमानो सङ्गेऽध्ये वर्तेते । इदर्थं कथमश्वेन सर्पेत् । य स्वर्गं लोक स्वर्गलोकसम्नुत प्रज्ञातवत । बहिष्पवमान च स्वर्गं लोकमश्व प्रज्ञातवान् । यदश्वमेधे मध्यमेऽहनि अश्वेनोद्गातृप्यानभिन सह बहिष्पवमानायाश्वाय यजमानो प्रसाऽऽवसपासर्पति, तत्स्वर्गस्य प्रज्ञात्यै पुच्छमन्वारभने स्वर्गस्यैव । अश्वो वै स्वर्गं लोकं अञ्जसा ऋजुना मार्गेण वेद । स हि प्रजापतिरित्यभिप्राय ॥१॥

यपदि उद्गाता स्तोत्रनिहर्तृभ्यां सह उद्गायेत स्तोत्र कुर्वत् । ततो यथा अक्षेत्रज्ञ अन्येन पथा गन्तव्ये नयेत् । तद्धेऽन्येन गच्छति स्वदर्शनप्रातापा तादृक्तत् । अथ यत् उद्गातार समदाय- मेतस्मादस्मीय अश्वमुद्गीथाय स्तोत्राय वृणते । तथा क्षेत्रज्ञ देशज्ञ अञ्जसा नयेत् । एव यजमानमश्वः स्वर्गं पवमानमञ्जसा नयति । 'हिं करोति' हेषितशब्द करोति । सोऽश्व बहिष्पवमानदेश गत्वा यद हिं करोति । तत्साम हिं करोति । साम एव तत् हिंकार करोतीत्यर्थ । उद्गीथ एव स इति । न

१-वडैभ्यामश्वाय संस्नयनमयमन्य । का. श्रौ सू. २० । ११८ ।

प्रजापतिरकामयत । (तो) उभौ लोकावभिजयेयन्देवलोकम्मनुष्यलोकञ्चेति स ऽएतान्पशूनपश्यद्ग्राम्यांश्चारण्यांश्च तानालभत तैरिमौ लोकाववारुन्ध ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्द्धारण्यैरमुमयम्वै लोको मनुष्यलोकोऽथासौ देवलोको यद्ग्राम्यान्पशूनालभतऽ इममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्धे यदारण्यानमुन्तैः ॥ १ ॥

स यद्ग्राम्यैः सᳫँस्थापयेत् । (त्स) समध्वानः क्रामेयुः समन्तिकद्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातां नऽर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणऽआव्याधिन्यस्तस्कराऽअरण्येष्वाजायेरन्यदारण्यैर्व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरद्ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्यातामृक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणऽआव्याधिन्यस्तस्कराऽअरण्येष्वाजायेरन् ॥ २ ॥

प्रजापतिरकामयत । उभौ लोकावभिजयेयम् । देवलोकं मनुष्यलोकं चेति । स एतान्पशूनपश्यत् । ग्राम्यांश्चारण्यांश्च । तानालभत । तैरिमौ लोकाववारुन्ध । ग्राम्यैरेव पशुभिरिमं लोकमवारुन्ध, आरण्यैरमुम् । अयं वै लोको मनुष्यलोकः । अथासौ देवलोकः । यद्ग्राम्यान्पशूनालभते । इममेव तैर्लोकं यजमानोऽवरुन्धे । यदारण्यान् । अमुं तैः ॥ १ ॥

स यद् ग्राम्यैः संस्थापयेत् । समध्वानः क्रामेयुः । समन्तिकं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् । यदारण्यैः व्यध्वानः क्रामेयुर्विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । ऋक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन् ॥ २ ॥

हिंकारमात्रं तत् । किं तर्हि सकलमेव तत्स्तोत्रं द्रष्टव्यमित्यर्थः । वडवा उप अस्याश्वस्य समीपे रुन्धन्ति । यजमानपुरुषा अश्वाश्च तेन मर्शिअते । अन्यतः स्तनति । तथा कार्यम्, यथा ता' संहिंक्यते । अथ कस्मात् उद्गीथभक्तेरेवाय विकारो न भवति । नैतदेवम् । उपक्रमे हि पवमानस्तोत्रमेव देवा न प्राजानंस्तमश्व प्राजानादित्याह—ततश्च स्तोत्रविकार एवाय लक्षणया गम्यते । तेन च स्वभक्तिमात्रविकारः । अन्ये त्वाहुः अश्वस्य पुच्छमन्वारभ्य बहिष्पवमानाय सर्पन्ति । वडवा दर्शयति । अभिरस शिंजाना इत्येतावदनुविधीयते तत्रोद्गीथोपगीतवचनं भक्तिमात्रमिति तेषामुद्गातारं' स्तुवीत एवेति ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे

द्वितीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ३ ॥

प्रजापतिरिति । आरण्यान्पशून्पर्यग्निकृतानेवोत्सृजति ग्राम्यैः संस्थापयतीत्येतावदत्र विधीयते । पश्चालम्भस्तु सत्रयागादेः प्राप्तोऽनूद्यते । स यदि ग्राम्यैः पशुभिः अश्वादिभिर्यज्ञं ब्राह्मणतर्पणान्तं संस्थापयेत् । आरण्यान्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य ततः पूर्वदेशपश्चाद्देश उत्तरापथदक्षिणापथ इत्येवमादयः परस्परं सक्रामेयुः । उपरेषु-

---

१–वडवा दर्शयत्यभिरसति तत्स्थाश्वम् । का श्रौ सू २० । ११५ । २–यजमाना इत्यादि । का श्रौ सू २० । १२१ ।

(रंस्तु) तुदाहुः । (३) अपशुर्व्वाऽएष युदारण्यो नैतुस्य होतुव्यं युज्जुहुयात्क्षिप्रं युजमानमुरण्यम्मृतुर्ठ्ठं हरेयुररण्यभागा ह्यारण्याः पशवो यन्न जुहुयाद्यज्ञवेशसर्ठ्ठं स्यादिति पर्य्यग्निकृतानेवोत्सृजन्ति तन्नैव हुतन्नाहुतन्न युजमानमुरण्यम्मृतर्ठ्ठं हरन्ति न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः सुर्ठ्ठंस्थापयति । वि पितापुत्रावुवस्यतः समुध्वानः क्रामन्ति सुमंतिकुक्ष्युग्रामयोर्ग्रामान्तौ भवतो नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषि-णऽआव्याधिन्यस्तुस्कराऽ अुरण्येष्वाजायन्ते ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१२ ॥ (२–४) ॥

तदाहुः—अपशुर्वा एष यदारण्यः । नैतस्य होतव्यम् । यद् जुहुयात् । क्षिप्रं यजमानमरण्यं मृतं हरेयुः । अरण्यभागा ह्यारण्याः पशवः । यन्न जुहुयात् । यज्ञवेशसं स्यात् इति । पर्यग्निकृता-नेवोत्सृजंति । तन्नैव हुतम् । नाहुतम् । न यजमानमरण्यं मृतं हरंति । न यज्ञवेशसं भवति ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः संस्थापयति । वि पितापुत्राववस्यतः । समध्वानः क्रामंति । समंतिकं ग्रामयोर्ग्रामांतौ भवतः । नर्क्षीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिणः आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायंते ॥ ४ ॥

रित्यर्थः । अथवानिरन्तर्देशस्थलत्ता लक्ष्यन्ते । क्षमे सति मनुष्याः सर्वान् देशान् सञ्चरेयुरित्यभिप्रायः । क्षेम एव सति पिता पुत्रश्च विभिन्ने च वसति । समन्तिकं समीपे ग्रामयोः ग्रामान्तौ सीमान्तौ स्याताम् । अन्यासु हि सीमासु ग्रामस्य समीप एव ग्रामान्तो भवति । नर्क्षा एव नर्क्षीका । पुरुषाश्च ते व्याघ्राश्च पुरुषव्याघ्राः । म्लेच्छा हि व्याघ्ररूपाः पुरुषा वदन्ति न पुरुषव्याघ्राः । परिमोषिणः धीवरा । 'आव्याधिन्यः' आविध्यन्त्या-युधैरित्याव्याधिन्यश्चोरसेना । तस्करास्तस्मात् कुर्वन्तीत्यतोऽन्ये चोराः । न आजायेरन् क्षेमत्वादाश्वमेधस्य । यत् यदि आरण्यैः संस्थापयेत् । तत अध्वानः पूर्वदेशादयो विच्छिन्नेषु विरुद्धं क्रामेयुः । स्वदेश एव मनुष्याः सञ्चरेयुः, न देशान्तरेषु अन्तरालानामभिन्नत्वात् अक्षेमत्वाच्च । विदूरं ग्रामयोर्ग्रामान्तौ स्याताम् । अक्षेमे हि सति प्रविरला ग्रामा भवन्ति । तेषां च सीमान्ता दूरे भवन्ति ॥ १ ॥ २ ॥

कथं पुनरारण्यैरारब्धैर्न संस्थाप्यते यज्ञ इत्यत आह तदाहुरिति । तत्रारण्यसंस्थापने अह अपशुर्वा । यान्वा पशून्नोद्दिश्य स्थापयत एष स आरण्यः । नैतस्य पशोरस्य वह्निनाग्निना होमः । यदि जुहुयाद्दोषः स्यात् । यदि न जुहुयात्, यज्ञविनाशः स्यात् । तथा हि देवतार्थे सङ्कल्प्य । सर्वं तर्ह्येव तेनैव तदुत्सृजन्तीति । साक्षाद्यज्ञ-पक्षे यज्ञ हुतम् । पर्यग्निकरणेन तु मन्त्रितमिति भवन्तीति । नाहुतम् । यथा मन्त्रितानां च त्यागेन यज्ञ-विनाशः । वचनाच्च पर्यग्निकरणम् । नैव दोषेऽनुपपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

ग्राम्यैः संस्थापयति । पितापुत्रौ वै पृथक्त्ववस्यतः । क्षेमे हि सति विपृथक्वसतः । अक्षेमे तु सहैवावस्थानं त्र वसतः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ४ ॥

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत्स पङ्क्तिर्भूत्वा सम्वत्सरं प्राविशत्तेऽर्द्धमासा अभवंस्तं पञ्चदशिभिरनु प्रायुङ्क्त तमाप्नोत्तमाप्त्वा पञ्चदशिभिरवारुन्द्धार्द्धमासानाम्वाऽ एषा प्रतिमा यत्पञ्चदशिनो यत्पञ्चदशिनऽआलभतेऽर्द्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः । (२) अनवरुद्धो वाऽएतस्य सम्वत्सरो भवति योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः सम्वत्सरन्तनुतऽइत्येष वै साक्षात्सम्वत्सरो यच्चातुर्मास्यानि यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते साक्षादेव तत्सम्वत्सरमवरुन्द्धे वि

प्रजापतिरश्वमेधमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टः पराङैत् । स पंक्तिर्भूत्वा संवत्सरं प्राविशत् । तेऽर्द्धमासा अभवन् । तं पंचदशिभिरनु प्रायुंक्त । तमाप्नोत् । तमाप्त्वा पंचदशिभिरवारुन्ध । अर्द्धमासानां वा एषा प्रतिमा । यत्पंचदशिनः । यत्पंचदशिन आलभते । अर्द्धमासानेव तैर्यजमानोऽवरुन्धे ॥ १ ॥

तदाहुः—अनवरुद्धो वा एतस्य संवत्सरो भवति । योऽन्यत्र चातुर्मास्येभ्यः संवत्सरं तनुत इति । एष वै साक्षात्संवत्सरः । यच्चातुर्मास्यानि । यच्चातुर्मास्यान्पशूनालभते । साक्षादेव तत् संवत्सरमवरुन्धे ।

प्रजापतिरिति—पञ्चदशिनश्चातुर्मास्या एकादशिना इत्येव त्रिधा ग्राम्यान्पशून्व्यवस्थाप्य त्रीणि दर्शनानि । तेष्वत्रोच्यते तत्र पंचदशसु तावत् अर्द्धमासातिमाह—प्रजापतिः अश्वमेधं अश्वमेधयज्ञमादौ दृष्टवान् । सोऽस्मात् प्रजापतेः पराङ्मुखो गतः । देवनामहाभाग्येन स पंक्तिः पंचविभागो भूत्वा संवत्सरं प्रविष्टः । ये पंच विभागास्ते अर्धमासाभिमानिनः अभवन् । एतस्मादेव अर्द्धमासान्तर्भावात् ते विभागाः प्रत्येकं त्रिभेदा बभूवुरिति गम्यते । तं पंचदशिभिरनुप्रायुंक्त । तमश्वमेधं अर्द्धमासगतं प्राप्तं पंचदशिभिरहोरात्रादिभिरन्वेष्टुं प्रयुक्तवान् । पंचदशसंख्या प्रमाणं येषां ते पंचदशिनः । पंचदशशब्दात् "शन्शतोर्डिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः" इति वार्तिकात् डिनिप्रत्ययः । कासुचित् कण्डिकासु (वा. सं. २४ । १९) पंचदश पशवः पठ्यन्ते । कासुचिदधिकाः । कासुचिदूनाः । तत्र यासु पंचदश पठ्यन्ते । तासु ये पशवः ते पंचदशिन इत्युच्यन्ते । तमाप्नोत् । तमश्वं अर्द्धमासाख्यं च प्रविष्टं स प्रजापतिः पंचदशिभिः पशुभिः आप्तवान् । यद्देवनामहाभाग्येनाश्वार्द्धमासेषु अश्ववीर्यं प्रवेशयति । प्रजापतिः पंचदश पशुयागैः प्रत्याहरत् । वशीकृतश्चेत्यर्थः । अर्द्धमासानां वै एषा प्रतिमा ये पंचदशिनः । ते हि पंचदशत्वस्वर्द्धमासेष्वपि पंचदशरात्रिका इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

तदाहुः—तत्र पंचदशभिः संवत्सरांशो य आद्यः आप्नोति संवत्सरस्य । एतस्यानवरुद्धः । अनवरुद्धः । अवश्यपुनरपायी भवति । यश्चातुर्मास्येभ्यो वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयात्मकेभ्यः अन्यत्र संवत्सरं तनुते । ततश्च पंचदशभिरनवरुद्धो भवति । संवत्सरो नात्र रुध्यतेत्यर्थः । कथं हि संवत्सरो रुध्यत इत्यत

१– २५ । २–१२६ । ३–२२ । शेषा प्राप्ताः । १५२ । ४–४२१० इति ।

व्याऽएष प्रजया पशुभिर्ऋध्यतेऽप स्वर्गं लोकᳪ राध्नोति योऽन्यत्रैका-दशिनेभ्यः सम्वत्सरन्तनुतऽइत्येष वै सम्प्रति स्वर्गो लोको यदेकाद-शिनी प्रजा वै पशवऽएकादशिनी यदेकादशिनान्पशूनालभते न स्वर्गं लोकमपराध्नोति न प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत्साऽश्वम्मेध्यं प्राविशत्तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त तामाप्नोत्तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्द्ध यद्दशिनऽआलभते विराजमेव तैर्यजमानोऽवरुन्द्धे शतमालभते शता-युर्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियं वीर्य्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते । अप स्वर्गं लोकं राध्नोति । योऽन्यत्रैकादशिनेभ्यः संवत्सरं तनुत इति । एष वै संप्रति स्वर्गो लोकः । यदेकादशिनी । प्रजा वै पशवः एकादशिनी । यदे-कादशिनान्पशूनालभते । न स्वर्गं लोकमपराध्नोति । न प्रजया पशुभिर्व्यृध्यते ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजमसृजत । साऽस्मात्सृष्टा पराच्यैत् । साऽश्वं मेध्यं प्राविशत् । तां दशिभिरनु प्रायुङ्क्त । तामाप्नोत् । तामाप्त्वा दशिभिरवारुन्ध । यद्दशिन आलभते । विराजमेव तैर्यजमानो-ऽवरुन्धे । शतमालभते । शतायुर्वै पुरुषः । शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ ३ ॥

आह—एष वै साक्षात्संवत्सर । यानि चातुर्मास्यानि । चातुर्मास्यदेवताकान्पशून् "कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रव सौम्या उपध्वस्ता सावित्रा." (वा. स. २४ । १४) इत्यादीन् एकादशिनान्पशूनालभन्ते । साक्षादेव संवत्सरमवरुन्धे इति चातुर्मास्यदेवतानामनु दर्शनम् । वि वै एष प्रजया पशुभिश्च ऋध्यते । य एकादशिनेभ्यः अन्यत्र पञ्चदशिभिश्चातुर्मास्यैश्च केवलं संवत्सरं तनुते इत्याहुरिति वर्तते । कथं ? पुनरेष दोषो न भवतीत्यत आह—एष वै सम्प्रति स्वर्गो लोकः । या एकादशिनी, स्वर्गस्य कारणमेकादशिनीत्यर्थः । यदेकादशिनान्पशून् "आग्नेयः कृष्णग्रीवः" (वा. स. २९ । ५८ । ५९) इत्यादीनालभते । तेन च न स्वर्गं लोकमपरा-प्नोति । इत्येकादशिनां विधिनैव द्वे एकादशिन्यौ द्रष्टव्ये । "समदशैव पशूनश्वमेधे यूप आलभेत" "षोडश षोडशेतरेषु" इति वचनात् । (श. प. १३ । २ । २ । १३) ॥ २ ॥

प्रजापतिर्विराजं विराडभिमानिनीं दशावयवां देवतां असृजत । देवतामहाभाग्येन तमेव प्राजापत्यमश्वमेधं प्रविष्टां तां तत्रैव स्थितां दशिभिः पशुभिरन्वेषु प्रयुक्तवान् । दशसंख्या प्रमाणं येषां ते दशिनः पशवः । "प्रजापतये च वायवे च गोमृगः" इत्येकादश. (वा. स. २४ । ३०) (तेनान्यत्सवनस्थानात् । (!) एकमालभते । दशिनां तत्र दश यद्यपि इत्योत्थम्, तथापि शतसंख्या (!) दशनार्थं शतमित्याह ॥ ३ ॥

(त्र्य) एकादश दशतऽआलभते । (त्र्य) एकादशाक्षरा वै त्रिष्टु-
बिन्द्रियम्वै वीर्य्यन्त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽएकादश
दशतऽआलभते दश वै पशोः प्राणाऽआत्मैकादशः प्राणैरेव पशून्त्सम-
र्द्धयति वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्व्वत्वाय बहु-
रूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नाना-
रूपाः पशवः ॥ ४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१४ ॥ (२।५) ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषञ्चरन्तमिति । (त्र्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रध्नोऽ-
रुषोऽमुमेवास्माऽ आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥
तदाहुः । पराङ्वाऽएतस्माद्यज्ञऽएति यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदे-

---

एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् । इंद्रियम्वै वीर्यं त्रिष्टुप । इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै । एकादश दशत आलभते । दश वै पशोः प्राणाः । आत्मैकादशः । प्राणैरेव पशून्त्समर्द्धयति । वैश्वदेवा भवन्ति । वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ४ ॥

" युंजंति ब्रध्नमरुषं चरंतम् "-(वा० सं० २३ । ५) इति । असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः । अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

तदाहुः-पराङ्वा एतस्माद्यज्ञ एति । यस्य पशुरुपाकृतोऽन्यत्र वेदेरेति । इति । " एतं स्तोतरनेन

एकादश दशत इति । " प्रजापतये च वायवे च " इत्यत आरभ्य एकादशैता कण्डिका । (वा. सं. २४ । ३०–४०) यासु दश दश पशव ॥ ४ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ५ ॥

युंजंतीति । " अमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति " इति वाक्यशेषात् मन्त्रवर्णात् शाखान्तरवचनाच्च अश्वं रथेन युनक्तीति गम्यते । ' युञ्जन्त्यस्य " इत्यनेनान्यान् त्रीन् युनक्ति । तेन च रथेनासौ गच्छति । अवगाढेषु अश्वेषु " यद्वात " इति वाचयति ॥ १–२ ॥

रेक्णीत्येतुᳬ स्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नऽइति व्वायुर्वै स्तोता तमेवास्माऽएतत्पुरस्ताद्दधाति तथा नात्येति ॥ २ ॥

(त्यु) अप वाऽएतस्मात् । (त्रे) तेजऽइन्द्रियम्पशवः श्रीः क्रामन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

व्वसवस्त्वाऽञ्जन्तु । गायत्रेण च्छन्दसेति महिष्युभ्यनक्ति तेजो वाऽआज्यन्तेजो गायत्री तेजसीऽएवास्मिन्त्समीची दधाति ॥ ४ ॥

रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसेति व्वावाता तेजो वाऽआज्यमिन्द्रियन्त्रिष्टुप्तेजश्चैवास्मिन्निन्द्रियञ्च समीची दधाति ॥ ५ ॥

(त्या) आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु । जागतेन च्छन्दसेति परिवृक्ता तेजो वाऽआज्यं पशवो जगती तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीची दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यञ्ज्यन्ति । श्रियै वाऽएतद्रूपं यत्पत्न्यः श्रियमेवास्मिंस्तद्दधाति नास्मात्तेजऽइन्द्रियं पशवः श्रीरुपक्रामन्ति ॥ ७ ॥

पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः "–(वा० सं० २३ । ७) इति । वायुर्वै स्तोता । तमेवास्मा एतत्पुरस्ताद्दधाति । तथा नात्येति ॥ २ ॥

अप वा एतस्मात्तेज इंद्रियं पशवः श्रीः क्रामंति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ३ ॥

" वसवस्त्वाऽञ्जन्तु गायत्रेण च्छन्दसा "–इति महिष्यभ्यनक्ति । तेजो वा आज्यम् । तेजो गायत्री । तेजसी एवास्मिन् समीची दधाति ॥ ४ ॥

" रुद्रास्त्वाऽञ्जन्तु त्रैष्टुभेन च्छन्दसा "–इति वावाताः । तेजो वा आज्यम् । इंद्रियं त्रिष्टुप् । तेजश्चैवास्मिन्निंद्रियं च समीची दधाति ॥ ५ ॥

" आदित्यास्त्वाऽञ्जन्तु जागतेन च्छन्दसा "–(वा० सं० २३ । ८) इति परिवृक्ता । तेजो वा आज्यम् । पशवो जगती । तेजश्चैवास्मिन्पशूंश्च समीचो दधाति ॥ ६ ॥

पत्न्योऽभ्यंज्यंति । श्रियै वा एतद्रूपम् । यत्पत्न्यः । श्रियमेवास्मिंस्तद्दधाति । नास्मात्तेज इन्द्रियं पशवः श्रीरपक्रामन्ति ॥ ७ ॥

" वसवस्त्वेति " तिसृभिरेताभिरश्वस्याभ्यञ्जनमुच्यते । महिषी प्रथमोढा । वावाता प्रिया । परिवृक्ता परित्यक्ता दुर्भगा ॥ ४ –७ ॥

१–आयस्य त्रिषुन्मय महिषी वावाता परिवृक्ताऽऽञ्जनाभ्यंञ्जन्ति पूर्वेऽन्यमध्यापरकायान्यपदेशा वसवस्त्वेति मन्त्रैर्मंत्रम् । का. श्रौ. सू. २० । ११० ॥

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । (दे) एवमेतत्पशोः स्कन्दति यस्य निक्तस्य लोमानि शीयन्ते यत्काचानावयन्ति लोमान्येवास्य सम्भरन्ति हिरण्मया भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणमेकशतमेकशतङ्काचानावयन्ति शतायुर्वै पुरुषऽआत्मैकशतऽआयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति भूर्भुवः स्वरिति प्राजापत्याभिरावयन्ति प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयन्ति लाजी३ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्यऽइत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति प्रजामेवान्नादीं कुरुतऽ एतदन्नमत्त देवाऽएतदन्नमद्धि प्रजापतऽइति प्रजामेवान्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

(त्यु) अप वाऽ एतस्मात् । (चे) तेजो ब्रह्मवर्चसङ्क्रामति योऽश्वमेधेन यजते होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यम्वदतऽआग्नेयो वै होता बार्हस्पत्यो ब्रह्मा ब्रह्म बृहस्पतिस्तेजश्चैवास्मिन्ब्रह्मवर्चसञ्च समीची धत्तो

यथा वै हविषो हुतस्य स्कन्देत् । एवमेतत्पशोः स्कंदति । यस्य निक्तस्य लोमानि शीर्यंते । यत् काचानावयंति । लोमान्येवास्य संभरंति । हिरण्मया भवन्ति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । एकशतमेकशतं का[^]नावयन्ति । शतायुर्वै पुरुषः । आत्मैकशतः । आयुष्येवात्मन्प्रतितिष्ठति । " भूर्भुवः स्वः "–इति प्राजापत्याभिरावयन्ति । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्द्धयन्ति । "लाजी ३ ञ्छाची ३ न्यव्ये गव्ये"–इत्यतिरिक्तमन्नमश्वायोपावहरति । प्रजामेवान्नादीं कुरुते । " एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते "–(वा. सं. २३ । ८) इति । प्रजामेवान्नाद्येन समर्द्धयति ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात्तेजो ब्रह्मवर्चसं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते । होता च ब्रह्मा च ब्रह्मोद्यं

निक्त इति वक्तव्ये प्रथमास्थाने षष्ठी छान्दसी । शीर्यंते सदृशाननें पतति । काचो मणयः । तस्योक्तं ब्राह्मणम्–" ज्योतिर्वै हिरण्य राष्ट्रमश्वमेध " इत्यादि (१३ । २ । २ । १६ । एकशतमेकशतम् । एकैका पत्नी आनयति आबध्नाति । केसरपुच्छेषु भूर्भुव स्वरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्यथासङ्ख्यम् । प्रथमया महिषी, द्वितीयया वावाता, तृतीयया परिवृक्ता, अतिरिक्तमन्न आज्यसक्तुलाजाधानालाजात्मक रात्रिहुतशेष अश्वायोपावहरति अश्वार्थं तत्समीपमवनयति । यथा स तद्भक्षयति तथा ढौकयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अप वा एतस्मात् । ब्रह्मणि वेदे वदन ब्रह्मोद्य प्रश्नप्रतिवचनात्मकम् । आग्नेय अग्नेरधिदैवात्मकस्याधिष्ठेयो

१–अश्वस्यमान न्स्वर्णान्सौवर्णानेकशतमेकशत केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुव. स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति । अनुवर्षस्य कुर्मी-मेकेकाम् । का. श्रौ. सू. २० । १३१ । १३२ ।

२–अन्नाद रात्रिहुतशेष मश्वच्छति लाजी ३ ञ्छाची ३ न् इति । अश्वस्वहरणमश्वादित । का. श्रौ. सू. १२०।१३३।१३१ ([illegible] ।)

यूपमभितो वदतो यजमानो वै यूपो यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

कः स्विदेकाकी चरतीति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १० ॥

कऽउ स्विज्जायते पुनरिति । चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥

किꣳ स्विद्धिमस्य भेषजमिति । (त्य) अग्निर्वै हिमस्य भेषजन्तेजऽएवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥ शतम् ६९०० ॥

किम्वाऽऽवपनम्महदिति । (त्य) अयम्वै लोकऽआवपनम्महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥

वदतः । आग्नेयो वै होता । बार्हस्पत्यो ब्रह्मा । ब्रह्म बृहस्पतिः । तेनाग्नेः शरीरेण ब्रह्मवर्चसं च समीची धत्तः । यूपमभितो वदतः । यजमानो वै यूपः । यजमानमेवैतत्तेजसा च ब्रह्मवर्चसेन चोभयतः परिधत्तः ॥ ९ ॥

"कः स्विदेकाकी चरति"–इति । असौ वा आदित्य एकाकी चरति । एष ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १० ॥

"क उ स्विज्जायते पुनः"–इति । चंद्रमा वै जायते पुनः । आयुरेवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ ११ ॥
"किं स्विद्धिमस्य भेषजम्"–इति अग्निर्वै हिमस्य भेषजम् । तेज एवास्मिंस्तद्धत्तः ॥ १२ ॥
"किं वाऽऽवपनं महत्"–(वा सं. २३ । ९) इति । अयं वै लोक आवपनं महत् । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति ॥ १३ ॥

का स्विदासीत्पूर्व्वचित्तिरिति । द्यौर्व्वै वृष्टिः पूर्व्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे ॥ १४ ॥

किᳬस्विदासीद्बृहद्वयऽइति । (त्य) अश्वो वै बृहद्वय ऽआयुरेवावरुन्धे ॥ १५ ॥

का स्विदासीत्पिलिप्पिलेति । श्रीर्व्वै पिलिप्पिला श्रियमेवावरुन्धे ॥१६॥

का स्विदासीत्पिशङ्गिलेति । (त्य) अहोरात्रे वै पिशङ्गिलेऽ अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।१।१५ ॥ (२-६) ॥
इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३-१ ॥
कण्डिकासंख्या ॥ १०८ ॥

"का स्विदासीत् पूर्वचित्तिः"–इति । द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिः । दिवमेव वृष्टिमवरुन्धे ॥ १४ ॥

"किं स्विदासीद् बृहद्वयः"–इति । अश्वो वै बृहद्वयः । आयुरेवावरुन्धे ॥ १५ ॥

"का स्विदासीत्पिलिप्पिला"–इति । श्रीर्वै पिलिप्पिला । श्रियमेवावरुन्धे ॥ १६ ॥

"का स्विदासीत्पिशंगिला"–(वा सं २३ । ११) इति । अहोरात्रे वै पिशंगिले । अहोरात्रयोरेव प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिरिति । "होता ब्रह्माणं पृच्छति" इति शाखान्तरात् । द्यौर्वै वृष्टेर्हेतु । ततश्च राष्ट्रोपकाराय दिव वृष्टिमवारुन्धे यजमान । एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् ॥ १४ ॥

अश्वो वै बृहद्वय । महान् पशुरिति बृहद्वया शब्दसामान्यात् महद्वय शतार्धक आयु यजमान अवरुन्धे ॥ १५ ॥

श्रीर्वै पिलिप्पिला । रूपानुकरणशब्दोऽयम् बहुरूपविलासोद्योतनवती श्री । मन्त्रे तु (वा. म. २३।१२) अवि पिलिप्पिला उक्ता । सा तु श्रीरेवेति ब्राह्मण विवृतम् । इयमिय वै अवि पृथिवी । सा च श्री । "श्रीर्वा इयम्" इति वचनात् ॥ १६ ॥

अहोरात्रे वै पिशंगिले इति । मन्त्रे (वा. म. २३ । १२) रात्रिग्रहणेनैव अहरपि सगृहीतमिति दर्शयति । ततश्च एताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम् । अहोरात्रयोर्यजमान प्रतितिष्ठति । उभयोरपि राष्ट्र करोतीत्यर्थ ॥१७॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयेऽध्याये षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ २ ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च सप्तमं ब्राह्मणम् ।

नियुक्तेषु पशुषु । प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्तेऽश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमाने-ऽऽध्वरिकं यजुरुक्त्वाऽऽश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

वायुष्ट्वा पचतैरवत्विति । वायुरेवैनं पचत्यसितग्रीवश्छागैरित्यग्निर्वा-ऽअसितग्रीवोऽग्निरेवैनं छागैः पचति ॥ २ ॥

न्यग्रोधश्चमसैरिति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजन्त तऽएतांश्चमसान्न्यौ-ब्जंस्ते न्यञ्चोऽरोहंस्तस्मान्न्यञ्चो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते । अश्वं प्रोक्षिष्यन्नन्वारब्धे यजमाने आध्वरिकं यजुरुक्त्वाश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

" वायुष्ट्वा पचतैरवतु "–इति । वायुरेवैनं पचति । " असितग्रीवश्छागैः "–इति । अग्निर्वा असितग्रीवः । अग्निरेवैनं छागैः पचति ॥ २ ॥

" न्यग्रोधश्चमसैः "–इति । यत्र वै देवा यज्ञेनायजंत । त एतांश्चमसान्न्यौब्जन् । ते न्यंचोऽरोहन् । तस्मान्न्यंचो न्यग्रोधा रोहन्ति ॥ ३ ॥

नियुक्तेषु पशुषु । अन्वारब्धे यजमाने । आध्वरिकं प्रोक्षणयजुः " अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः " इत्येतत् (वा. सं. ६ । ९) अनुद्रुत्योच्चार्य । " वायुष्ट्वा " इत्येतदारभ्यते । यजूंषि चैव वचनाद्वनस्पतेऽध्येता मयूरशिराः (वा. सं. २३ । १३–१६) एकवाक्यमिति दर्शयति–वायुष्ट्वेति । वायुरेवैनमश्वं पचति अग्निरोदितस्यति इति शुक्लार्थवर्णैश्चाश्वस्तत्रित्ये समर्थं दर्शयति । अग्निर्वै कृष्णग्रीवः, धूमनिश्रयात् । स च एव छागैः सह पचति ॥ १ ॥ २ ॥

' न्यग्रोधश्चमसैः ' । न्यग्रोधः स्वर्गरिधमनैः सोमपानभूतैश्चमसैरिति यजार्थं अस्मिद एवेति न व्याख्यातः । यत्कारणं हि नैयग्रोधाश्चमसाः इत्यपत्तौ तेषु च यमु अथ आत्मने नार्णिति । तानुत्सादयन् न्यग्रोधाश्चमसा-इरोति । चमसभवं न्यग्रोधस्याह । कथ नाम देवचमसत्वात् न्यग्रोधश्चमसाश्चमसा मन्यते । न्यौब्जन् । " उब्ज आर्जवे "–(धा. पा. तु. प. २१) अधोमुखाः कृतवन्तः ॥ ३ ॥

१–अध्वरे चाश्वमेधमन्त्रस्य चानुद्रवेत् । का श्रौ सू २० । १ । ३१ ।

शल्मलिर्व्वृद्ध्येति । शल्मलौ व्वृद्धिन्दधाति तस्माच्छल्मलिर्व्वनस्पतीनां व्वर्षिष्ठं व्वर्द्धते ॥ ४ ॥

(तऽए) एष स्य राथ्यो व्वृषेति । (स्य) अश्वेनैव रथᳫं सम्पादयति तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥ ५ ॥

पड्भिश्चतुर्भिरेदगान्निति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठत्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः समसायुते ॥ ६ ॥

ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवत्विति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णश्चन्द्रमसऽएवैनम्परिददाति नमोऽग्नयऽइत्यग्नयऽएव नमस्करोति ॥ ७ ॥

सᳫंशितो रश्मिना रथऽइति । रश्मिनैव रथᳫं सम्पादयति तस्माद्रथः पर्य्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥

सᳫंशितो रश्मिना हयऽइति । रश्मिनैवाश्वᳫं सम्पादयति तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठᳫं रोचते ॥ ९ ॥

"शल्मलिर्वृध्या"–इति । शल्मलौ वृद्धिं दधाति । तस्माच्छल्मलिर्वनस्पतीनां वर्षिष्ठं वर्द्धते ॥४॥

"एष स्य राथ्यो वृषा"–इति । अश्वेनैव रथं संपादयति । तस्मादश्वो नान्यद्रथाद्वहति ॥५॥

" पड्भिश्चतुर्भिरेदगन् " इति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । अथ युक्तः सर्वैः पद्भिः समसायुते ॥ ६ ॥

" ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवतु "–इति । चन्द्रमा वै ब्रह्माऽकृष्णः । चन्द्रमस एवैनं परिददाति । " नमोऽग्नये "–(वा. सं २३ । १३) इति । अग्नय एव नमस्करोति ॥ ७ ॥

" संशितो रश्मिना रथः "–इति । रश्मिनैव रथं संपादयति । तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति ॥ ८ ॥

" संशितो रश्मिना हयः "–इति । रश्मिनैवाश्वं संपादयति । तस्मादश्वो रश्मिना प्रतिहतो भूयिष्ठं रोचते ॥ ९ ॥

शल्मलि । इन्धनशिम्बमानभूत । हया त्वा यतु मस्करोति । शाल्मलिरिव व्यापतो वर्द्धस्वेति मन्त्रार्थः । नार उद्धृत न मन्त्रिमुपादान शल्मलौ वृद्धिं दधातीति गम्यते । नानार्थकार्यवचनम् ॥ ४ ॥

एष स्य राथ्य । रथ साधु रथाय हित राथ्य इयुते अश्वरथस्य सम्पत्तिर्गम्यते ॥ ५ ॥

आयुते आगच्छति ॥ ६ ॥ ७ ॥

पर्युत पार्श्वेष्टिन रज्जुभि पाशन प्रतिहत । प्रति .... ॥ ८ ॥ ९ ॥

1–" पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायु शाल्मलिर्द्वयो "—(२ । ४ । ४६) इत्यमरः । शल्मलिरित्यपि । वर्षिष्ठमत्युच्चतमत्वे जं गति शाल्मलिरेति सत्रेकायम् । (सायण) इति मन्त्रार्थभाष्यमुच्यते ॥

सᳬशितोऽअप्स्वप्सुजाऽइति । (त्य) अप्सुयोनिर्वाऽअश्वः स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति ब्रह्मा सोमपुरोगवऽ इति सोमपुरोगवमेवैनᳬ स्वर्गं लोकङ्गमयति ॥ १० ॥

स्वयम्वाजिंस्तन्वं कल्पयस्वेति । स्वयᳬ रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं तदाह स्वयं यजस्वेति स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति स्वयं जुषस्वेति स्वयं लोकᳬ रोचयस्व यावन्तमिच्छसीत्येवैनन्तदाह महिमा तेऽन्येन न सन्नशऽइत्यश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

न वाऽ उऽ एतन्म्रियसे न रिष्यसीति । प्रश्वासयत्येवैनन्तद्देवाँ २॥ऽ इदेषि पथिभिः सुगेभिरिति देवयानानेवैनम्पथो दर्शयति यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुरिति सुकृद्भिरेवैनᳬ सलोकङ्करोति तत्र त्वा देवः सविता दधात्विति सवित्रैवैनᳬ स्वर्गे लोके दधाति प्रजापतये त्वा जुष्टम्प्रोक्षामीत्युपाᳬश्वयोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

"संशितो अप्स्वप्सुजाः" इति । अप्सुयोनिर्वा अश्वः । स्वयैवैनं योन्या समर्द्धयति । "ब्रह्मा सोमपुरोगवः"-इति । सोमपुरोगवमेवैन स्वर्गं लोकं गमयति ॥ १० ॥

"स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पयस्व"-इति । स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसीत्येवैनं तदाह-"स्वय यजस्व"-इति । स्वाराज्यमेवास्मिन्दधाति । "स्वयं जुषस्व"-इति । स्वयं लोकं रोचयस्व । यावन्तमिच्छसीत्येवैन तदाह-"महिमा तेऽन्येन न सन्नशे"-(वा. सं. २३ । १५) इति । अश्वमेव महिम्ना समर्द्धयति ॥ ११ ॥

"न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि"-इति । प्रश्वासयत्येवैन तत् । "देवाँ २ इदेषि पथिभिः सुगेभिः"-इति । देवयानानेवैनं पथो दर्शयति । "यत्रासते सुकृतो यत्र ते ययुः"-इति । सुकृद्भिरेवैनं सलोकं करोति । "तत्र त्वा देवः सविता दधातु"-(वा. स. २३।१६) इति । सवित्रैवैनं स्वर्गे लोके दधाति । "प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि"-इत्युपांशु । अथोपगृह्णाति ॥ १२ ॥

(त्य) अग्निः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त स ऽ एतं लोकमजयद्य स्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबैताऽअपऽइति यावानग्नेर्विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्ताव दैश्वर्य्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १३ ॥

व्वायुः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त स ऽ एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबैताऽअपऽइति यावान्वायोर्व्वि जयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँल्लोकस्तावदैश्वर्य्य म्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह ॥ १४ ॥

सूर्य्यः पशुरासीत् । (त्ते) तेनायजन्त सऽएतं लोकमजयद्यस्मि न्त्सूर्य्यः स ते लोको भविष्यति तञ्जेष्यसि पिबैताऽअपऽइति यावा न्त्सूर्य्यस्य विजयो यावाँल्लोको यावदैश्वर्य्यं तावाँस्ते विजयस्तावाँ ल्लोकस्तावदैश्वर्य्यम्भविष्यतीत्येवैनन्तदाह तर्प्पयित्वाऽश्वम्पुनः सर्ठ स्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति तस्यातः ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१ ॥ (२–७) ॥

"अग्निः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्नग्निः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबैता अपः "–इति । यावानग्नेर्विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यं तावास्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १३ ॥

" वायुः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबैता अपः "–इति । यावान् वायोर्विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यम् । तावास्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह ॥ १४ ॥

"सूर्यः पशुरासीत् । तेनायजंत । स एतं लोकमजयत । यस्मिन् सूर्यः । स ते लोको भविष्यति । तं जेष्यसि । पिबैता अपः "–(वा० सं० २३।१७)–इति । यावान् सूर्यस्य

देवा वाऽउदञ्चः । स्वर्गं लोकन्न प्राजानंस्तमश्वः प्राजानाद्यदश्वेनोदञ्चो यन्ति स्वर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै वासो ऽधिवासꣳ हिरण्यमित्युश्वायोपस्तृणन्ति यथा नान्यस्मै पशवे तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्त्यन्येभ्य एवैनन्तत्पशुभिर्व्यावृकुर्वन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वाऽएतत्पशुम् । यदेनꣳ संज्ञपयन्ति प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति संज्ञप्यमानऽआहुतीर्जुहोति प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टम्भवति ॥ २ ॥

विजयः । यावान् लोकः । यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयः । तावान् लोकः । तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह । तर्पयित्वाऽश्वम् । पुनः संस्कृत्य प्रोक्षणीरितरान्पशून्प्रोक्षति । तस्यानः ॥ १९ ॥

देवा वा उदञ्चः स्वर्गं लोकं न प्राजानन् । तमश्वः प्राजानात् । यदश्वेनोदञ्चो यन्ति । स्वर्गस्य *लोकस्य प्रज्ञात्यै । वासोऽधिवासं हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति । यथा नान्यस्मै पशवे* । तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति । अन्येभ्य एवैनं तत्पशुभ्यो व्यावृकुर्वन्ति ॥ १ ॥

घ्नन्ति वा एतत्पशुं यदेनं संज्ञपयन्ति । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा"-(वा. सं. २३ । १८) इति संज्ञप्यमान आहुतीर्जुहोति । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति ॥ २ ॥

(न्यु) अम्बेऽअम्बिकेऽम्बालिके । न मा नयति कश्चनेति पत्नीरु-दानयत्यह्वतैवैनाऽएतदथो मेध्याऽएवैनाः करोति ॥ ३ ॥

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहऽइति । पत्न्यः परियन्त्यपह्नुवतऽएवास्माऽएतदतो न्वेवाऽस्मै ह्नुवतेऽथो धुवतऽएवैनन्त्रिः परियन्ति त्रयो वाऽइमे लोकाऽएभिरेवैनं तल्लोकैर्धुवते त्रिः पुनः परियन्ति षट् सम्पद्यन्ते षड्वा ऋतवऽऋतुभिरेवैनन्धुवते ॥ ४ ॥

" अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन "–(वा सं २३।१८) इति पत्नी-रुदानयति । अह्नतैवैना एतत् । अथो मेध्या एवैनाः करोति ॥ ३ ॥

" गणानां त्वा गणपतिं हवामहे "–(वा सं २३ । १९) इति पत्न्यः परियन्ति । अपह्नुवत एवास्मा एतत् । अतो न्वेवाऽस्मै ह्नुवते । अथो धुवत एवैनम् त्रिः परियन्ति ।

तस्याभिप्राय –नइष्यमाने इति " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " (पा. सू. ३ । ३ । १३१) इत्येव वर्तमानोपदेशोऽयमिति । कुत ? " भागानेवास्मिन्नेतद्दधाति " इति वाक्यशेषात् । उत्खातानां हि प्राणानां पुनर्विधानं युक्तं, नानुत्खातानामिति ॥ २ ॥

अंबेऽअंबिके इति । "उदानयति" इति वचनात् उदानकरण एष मन्त्र प्रतिभाति । सूत्रकारस्त्वाह–"वाचयति पत्नीर्नयनमलेऽम्ब इति "–(का. श्रौ. सू. २० । १९०) तस्याभिप्राय । इति वाचयन् पत्नी-रुदानयतीत्यत्र श्रुत्यर्थ इति । कुत ? लिप्सन्तावदेष पत्नीकर्तृक प्राप्नोति । कथ ? एवैका हि पत्नी इतर स्त्रिस्त्र आमन्त्र्य शोशा परिदेवयमाना दृश्यते । हे अंबे ! हे अंबिके ! हे अम्बालिके ! (यूयमपुष्मानिर्देशोऽवस्त !) समीपम् । स च पक्षपाती कुत्सितोऽश्व । कामपि युष्माक ससस्ति । सुभद्रिका सुष्ठु भद्रिका काम्पीलवासिनी-मिव सुरूपाम् । न तु मा तत्र कश्चिन्नयतीति समर्थ्यर्थ । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा "–(पा सू ३ । ३ । १३१) इत्यासन्नेऽवचने द्रष्टव्य । एष ससस्ति । " सस्ति स्वप्ने "–(धा पा. अ प. ६९) इति धातु श्रुति स्वप्नवचन सर्वान् लक्षयति । एव तावत् पत्नीकर्तृकत्वमस्य मन्त्रस्य सिद्धम् । अनेनापि तु वाचयतीति वाक्यशेषात्प्रतीयते । एव ह्याह–अह्नत । 'ह्वेञ् स्पर्धाया शब्दे च' –(धा पा. भ्वा. उ. १०२२) एवैना एतदिति मेध्यत्वमुच्चारयतश्च उपपन्न वाचनम् । अथो मेध्या मेधार्हा एव एना करोति मन्त्रेण वाचनेनेत्य-भिप्राय । एतदपि वाचने लिङ्गम् ॥ ३ ॥

[1] गणानां त्वा गणपतिमिमिति । अनेन मन्त्रेण सकृदेव अर्थात्सर्वा पत्न्य अश्व परिक्रमति । अपह्नुवते विरमत्येवास्मै । एतत्प्रदक्षिणकर्मणैन सङ्गच्छनमुत्तरनीत्यर्थ । अविज्ञाऽविस्मृतमपि निह्नुवति क्षमयति च ऋत्वि-ग्यजमाना । एतत्स्तवने प्रदक्षिणकरणेन । अथो धुवते । " धूञ् विधूनने "–(धा. पा. तु उ.

---

[1] अत्र पत्न्य इति बहुवचनात् सर्वा पत्नीरिति, अत्रैव सूत्रे देवयाज्ञिक । अत्रैव सूत्रे कर्कदेवयाज्ञिकौ । " पात्रेजनहस्ता वाचयति नयनमस्त आतानति " क. श्रौ. सू. ६ । ७ । १ । इति प्रकृतैवैकमन्त्रयोर्वाचने समुच्चय इति ।

(तेऽप) अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते नवकृत्वः परियन्ति नव वै प्राणाः प्राणानेवात्मन्दधते नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्त्याहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधमिति प्रजा वै पशवो गर्भः प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते ता उभौ चतुरः पदः सम्प्रसारयावेति मिथुनस्यावरुद्ध्यै स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुँ संज्ञपयन्ति तस्मादेवमाह वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।२ ॥ (२-८)

त्रयो वा इमे लोकाः । एभिरेवैनं तल्लोकैर्धुवते । त्रिः पुनः परियन्ति । षट् संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनं धुवते ॥ ४ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते । नवकृत्वः परियन्ति । नव वै प्राणाः । प्राणानेवात्मन्दधते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति । " आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम् "-(वा. सं. २३ । १९) इति । प्रजा वै पशवो गर्भः । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते । " ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव "-इति । मिथुनस्यावरुद्ध्यै । " स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथाम् "-इति । एष वै स्वर्गो लोकः । यत्र पशुं संज्ञपयन्ति । तस्मादेवमाह-" वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु "-(वा. सं. २३ । २०) इति । मिथुनस्यैवावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

अथ वा ऽ एतस्मात् । (श्री) श्री राष्ट्रङ्क्रामति सोऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

(तऽऋ) ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ॥ २ ॥

गिरौ भारꣳ हरन्निवेति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः श्रियमेवास्मै राष्ट्रꣳ सन्नह्यत्यथो श्रियमेवास्मिन्राष्ट्रमधि निदधाति ॥ ३ ॥

(त्य) अथास्यै मध्यमेधनामिति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यꣳ श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यन्दधाति ॥ ४ ॥

शीते वाते पुनन्निवेति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतं क्षेममेवास्मै करोति ॥ ५ ॥

अथ वा एतस्माच्छ्री राष्ट्रं क्रामति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

" ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रमश्वमेधः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रमूर्ध्वमुच्छ्रयति ॥ २ ॥

" गिरौ भारं हरन्निव "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य भारः । श्रियमेवास्मै राष्ट्रं सन्नह्यति । अथो श्रियमेवास्मिन् राष्ट्रमधि निदधाति ॥ ३ ॥

" अथास्यै मध्यमेधनाम् "–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्य मध्यम् । श्रियमेव राष्ट्रे मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति ॥ ४ ॥

" शीते वाते पुनन्निव "–(वा. सं. २३ । २६) इति । क्षेमो वै राष्ट्रस्य शीतम् । क्षेममेवास्मै करोति ॥ ५ ॥

अथ वा एतस्मात् । " तस्रो जायास्तदेभ यजमानोऽश्वमेधपुच्छमध्वा अखर् देहीति " (श० ब्रा० १३ । ५ । २ । २ ।) " अथाध्वर्यु कुमारीमभिमेथति " (श० ब्रा० १३ । ५ । २ । ४) इत्यादि वक्ष्यते । तत्र यासु अभिमेथिकासु किञ्चिद्दर्शन गृह्यन्ति । तासु तदत्र ब्राह्मणमुच्यते । अथवानर्ति वै एतस्मात् श्री राष्ट्रमिन्द्रा ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा । यः अश्वमेधेन यजते । तत्प्रतिसमाधौ मर्यादा अभिमेथिका कर्त्तव्या । तासु एतानि वचनानि सन्ति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेत्यादि । नेश्वर शिरोऽस्य मा वेति प्रसिद्धमाचीनेत इति ब्राह्मणस्य तत्स्त्यार्थं ऊर्ध्वामेनां योनिका शाल्मिका वा । उच्छ्रयति यथा प्रसिद्ध एव अभिमेथिकार्थं । अनन्तरस्तु श्रीर्वै राष्ट्र मश्वमेधश्च कारणनिर्णय । ततश्च श्रियमेव राष्ट्रमस्मै यजमानाय दत्त्वा ऊर्ध्वमुच्छ्रयतोऽवक्र ॥ २ ॥

एवं गिरौ भारं हरन्नित्यादिश्रुति आनन्तर्यं दृष्ट्वा व्याख्येयम् ॥ ३–६ ॥

युकाऽसकौ शकुन्तिकेति । विड्वै शकुन्तिकाऽऽहलगिति व्वञ्चतीति विशो वै राष्ट्राय व्वञ्चन्त्याहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारकेति विड्वै गभो राष्ट्रम्पसो राष्ट्रमेव व्विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री व्विशङ्घातुकः ॥ ६ ॥

(को) माता च ते पिता च तऽ इति । (तौ) इयम्वै माताऽसौ पिताऽऽभ्यामेवैनᳫँ स्वर्गं लोकङ्गमयत्यग्रम्वृक्षस्य रोहतऽइति श्रीर्व्वै राष्ट्रस्याग्रᳫँ श्रियमेवैनᳫँ राष्ट्रस्याग्रङ्गमयति प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतᳫँसयदिति व्विड्वै गभो राष्ट्रं मुष्टी राष्ट्रमेव व्विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री व्विशङ्घातुकः ॥ ७ ॥

(को) यद्धरिणो यवमत्तीति । व्विड्वै यवो राष्ट्रᳫँ हरिणो व्विशमेव राष्ट्रायाद्याङ्करोति तस्माद्राष्ट्री व्विशमत्ति न पुष्टम्पशु मन्यतऽइति तस्माद्राजा पशून्न पुष्यति शूद्रा यदर्य्यजारा न पोषाय धनायतीति तस्माद्वैशीपुत्रन्नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥

(त्व) अप वाऽ एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूताम्वाचं व्वदन्ति

"यकाऽसकौ शकुन्तिका"–इति । विड्वै शकुन्तिका । "आहलगिति वञ्चति"–इति । विशो वै राष्ट्राय वञ्चन्ति । "आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका"–(वा. सं. २३ । २२) इति । विड्वै गभः । राष्ट्रं पसः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ६ ॥

"माता च ते पिता च ते"–इति । इयं वै माता । असौ पिता । आभ्यामेवैनं स्वर्गं लोकं गमयति । "अग्रं वृक्षस्य रोहतः"–इति । श्रीर्वै राष्ट्रस्याग्रम् । श्रियमेवैनं राष्ट्रस्याग्रं गमयति । "प्रतिलामीति ते पिता गभे मुष्टिमतंसयत्" (वा. सं. २३ । २४) इति । विड्वै गभः । राष्ट्रं मुष्टिः । राष्ट्रमेव विश्याहन्ति । तस्मात् राष्ट्री विशं घातुकः ॥ ७ ॥

"यद्धरिणो यवमत्ति"–इति । विड् वै यवः । राष्ट्रं हरिणः । विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति । तस्माद्राष्ट्री विशमत्ति । "न पुष्टं पशु मन्यते"–इति । तस्मात् राजा पशून्न पुष्यति । "शूद्रा यदर्यजारा न पोषाय धनायति"–(वा. सं. २३ । ३०) इति । तस्माद्वैशीपुत्रं नाभिषिञ्चति ॥ ८ ॥

अप वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे पूतां वाचं वदन्ति । "दधिक्राव्णो अकारि-

दधिक्राव्णोऽअकारिषमिति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनते नैभ्यः प्राणाऽअपक्रामन्ति ॥ १ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।३ ॥ (२–९ ॥)

यदसिपथान्कल्पयन्ति । सेतुमेव तं सङ्क्रमणं यजमानः कुरुते स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यो राष्ट्रमश्वमेधो विशञ्चैवास्मिन्राष्ट्रञ्च समीची दधाति हिरण्मय्यो भवन्ति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

(त्र)य्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्यो दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्ति तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३–२–४ ॥ (२–१०) ॥

षत्"–(वा स २३ । ३२) इति सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुः । वाचमेव पुनते । नैभ्यः प्राणा अपक्रामन्ति ॥ १ ॥

यदसिपथान् कल्पयन्ति । सेतुमेव तं संक्रमण यजमानः कुरुते । स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ १ ॥

सूचीभिः कल्पयन्ति । विशो वै सूच्यः । राष्ट्रमश्वमेधः । विश चैवास्मिन् राष्ट्रं च समीची दधाति । हिरण्मय्यो भवन्ति । तस्योक्त ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

त्रय्यः सूच्यो भवन्ति । लोहमय्यो रजता हरिण्य. । दिशो व लोहमय्यः । अवान्तरदिशो रजताः । ऊर्ध्वा हरिण्यः । ताभिरेवैन कल्पयन्ति । तिरश्चीभिश्चोर्ध्वाभिश्च । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपा दिशो नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपा दिशः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
द्वितीयेऽध्याये नवम ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । ९ ॥

यदसिपथान् । अश्वे गामस्य मार्गा असिपथा, तान् सूचाभि गौत्रादिभि कल्पयन्ति । इत्येतदत्र ब्राह्मणमुच्यते ॥ १ ॥

विशो वै सूच्य । बहुत्वात् सूक्ष्मत्वाच्च । ताम्नायसमय्य । रजतमय्य । हिरण्यलोहमय्य । दिशो वै लोहमय्य । इत्याद्यागामिका ॥ २ ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
द्वितीयेऽध्याये दशम ब्राह्मणम् ॥ १३ । २ । १० ॥

प्रजापतिरकामयत । महान्भूयान्त्स्यामिति सऽएतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत्तावजुहोत्ततो वै स महान्भूयानभवत्स यः कामयेत महान्भूयान्त्स्यामिति सऽएतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयान्महान्हैव भूयान्भवति ॥ १ ॥

वपामभिजुहोति । यजमानो वाऽअश्वमेधो राजा महिमा राज्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वाऽअन्ये देवाऽउपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्प्रीणाति स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति राजा वपाम्परियजति ये चैवास्मिँल्लोके देवा येऽउ चामुष्मिंस्तानेवैतत्प्रीणाति तऽएनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।५ ॥ (२-११)

इति द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८७ ॥

प्रजापतिरकामयत । महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहावपश्यत् तावजुहोत् । ततो वै स महान् भूयानभवत् । स यः कामयेत-महान् भूयान् स्यामिति । स एतावश्वमेधे महिमानौ ग्रहौ जुहुयात् । महान् हैव भूयान् भवति ॥ १ ॥

वपामभिजुहोति । यजमानो वा अश्वमेधः । राजा महिमा । राज्येनैवैनमुभयतः परिगृह्णाति । पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवाः । उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये । तानेवैतत्प्रीणाति । "स्वाहा देवेभ्यः, देवेभ्यः स्वाहा"—(वा० सं० २३ । २ । ४) इति राजा वपां परियजति । ये चैवास्मिन् लोके देवाः । ये उ चामुष्मिन् । तानेवैतत्प्रीणाति । त एनमुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहन्ति ॥ २ ॥

देवेभ्य स्वाहा " इत्यत्र जुहोति । राज्ञा च महिमानया पाययजंति इति पारगृह्य, यजंति इति यत्, तेन च अस्मिन् लोके काले वा ये देवा वामुष्मिन् तानवैतत्प्राणानाति दर्शनान्तरम् ॥ २ ॥

इति श्रीमदाचार्यहारस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयऽध्याये एकादश ब्राह्मणम् ॥ (१३ । २ । ११) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥

भूभर्त्रा विक्रमार्केण क्लृप्ता कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३–२ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

द्वितीयप्रपाठके च षष्ठं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । (त) तत्परापतत्ततोऽश्वः सुमभवद्यदश्वयत्तदश्वस्याश्वत्वन्तद्देवाऽअश्वमेधेनैव प्रुत्यदधुरेष ह वै प्रजापतिᳫ सर्व्वङ्करोति योऽश्वमेधेन यजते सर्व्वऽएव भवति सर्व्वस्य वाऽएषा प्रायश्चित्तिः सर्व्वस्य भेषजᳫ सर्व्वम्वाऽएतेन पाप्मानन्देवाऽ अतरन्नपि वाऽएतेन ब्रह्महत्यामतरंस्तरति सर्व्वम्पाप्मानन्तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

(तऽउ) उत्तरम्वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । (त) तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति दक्षिणतोऽन्येषाम्पशूनाम् ॥ २ ॥

अथाश्वस्य प्राजापत्याक्षिप्रभवत्वं, ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तिश्च ।

प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । ततोऽश्वः समभवत् । यदश्वयत् । तदश्वस्याश्वत्वम् । तद्देवा अश्वमेधेनैव प्रत्यदधुः । एष ह वै प्रजापतिं सर्वं करोति । योऽश्वमेधेन यजते । सर्व एव भवति । सर्वस्य वा एषा प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य भेषजम् । सर्वं वा एतेन पाप्मानं देवा अतरन् । अपि वा एतेन ब्रह्महत्यामतरन् । तरति सर्वं पाप्मानम् । तरति ब्रह्महत्याम् । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

उत्तरं वै तत्प्रजापतेरक्ष्यश्वयत् । तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनाम् ॥२॥

प्रजापतेरक्षीति । "सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवत्" (श. प. १० । ६ । ५ । ७ ।) इति सकलप्राजापत्यकायामता अश्वस्य दर्शिता । "उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः" (श. प. १० । ६ । ४ । १) इति तस्यैव सर्वात्मता दर्शिता । तस्यैव सर्वप्राणिरूपता कथ्यते । इह तु प्राजापत्याक्षिप्रभवत्वं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तत्वं चोच्यते । कथं नाम ? अनेनैव दर्शनेन प्रायश्चित्तिं प्रयुञ्जीत । अश्वयत् । स्वनत्वता वृद्धिं पतितं गतम् । तत अश्वो देवानामन्यतमः अश्वः समभूत् । यत् अश्वशब्दनिर्वचनम् । दर्शनार्थं तत् । तत् अपि देवा अश्वमेधेन क्रतुना तस्मिन्प्रजापतौ प्रत्यप्रत्यादधुः । एष एव प्रजापतिं सर्वमविकलं अविदग्धं करोति । योऽश्वमेधेन क्रतुना यजते । स च तदनुकारेणाविकल एव भवति । सर्वस्य च सर्वप्रकारस्य पापस्यैवाभिकादेः पापस्य एषा अश्वमेधाख्या प्रायश्चित्तिः । सर्वस्य भेषजम् । सर्वस्य जन्मान्तरकृतस्यापि एव अश्वमेधः भेषजम् । "तरति ब्रह्महत्याम्" इति प्रायश्चित्तान्तरे इह विकल्पनिदर्शनम् । तरत् सर्वं पाप्मानमित्येव तरति ॥ १ ॥

उत्तरं वै । "तस्मादुत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" इति पुनर्वचनं दर्शनमवधारयन् ॥ २ ॥

सर्व्वानेव पशूनालभते वैश्वदेवा भवन्ति वैश्वदेवो वाऽअश्वोऽश्वस्यैव सर्वत्त्वाय बहुरूपा भवन्ति तस्माद्बहुरूपाः पशवो नानारूपा भवन्ति तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३-२-७ ॥ (३-२) ॥

यत्त्रिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति यच्चतस्रो गायत्र्यस्तस्मादश्वः सर्व्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते परमम्वाऽ एतच्छन्दो यदनुष्टुप्परमोऽश्वः पशूनाम्परमश्चतुष्टोम स्तोमानाम्परमेणैवैनम्परमतां गमयति ॥ १ ॥

गव्यानुत्तमेऽहन्यालभते । एते वै सर्वे पशवः । यद्गव्याः । सर्वानेव पशूनालभते । वैश्वदेवा भवन्ति । वैश्वदेवो वा अश्वः । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । बहुरूपा भवन्ति । तस्माद्बहुरूपाः पशवः । नानारूपा भवन्ति । तस्मान्नानारूपाः पशवः ॥ ३ ॥

यत्तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठंस्तिष्ठति । यच्चतस्रो गायत्र्यः । तस्मादश्वः सर्वैः पद्भिः प्रतिदधत्पलायते । परमं वा एतच्छन्दः । यदनुष्टुप् । परमोऽश्वः पशूनाम् । परमश्चतुष्टोमः स्तोमानाम् । परमेणैवैनं परमतां गमयति ॥ १ ॥

गाव इति प्राप्त स्वाध्यायस्तादित्रियते । पुनस्तानालभत इति वक्ष्यति । " चतुर्विंशतिं त्वेवैतान् गव्यानालभत द्वादशभ्यो देवताभ्यः "-(श० प० १३ । ५ । ३ । ११) इति । एकादशिन्यौ द्वे द्वौ च प्राजापत्यौ गावौ चेत्यभिप्रायः । वैश्वदेवास्ते गव्या भवन्ति । ता एव द्वादश देवता वैश्वदेवा इत्यनुवाद एव । वैश्वदेवो वै अश्वः । (सादोदेश । तस्मिन् या देवता भता भक्ता इत्यभिप्रायः । ?) बहुरूपाः । य एकैक पशुर्बहुरूपः । नैकवर्ण इत्यर्थः । नानारूपा यादृश एको न तादृशः अन्य इत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदश काण्डे
तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । २ ॥

यत्तिस्रोऽनुष्टुभः । चतुष्टोमः स्तोमो भवतीत्यत्र दर्शनात्प्रतुच्यते । तस्मिन् हि चतुष्टोमे चतसृषु गायत्रीषु बहिष्पवमानो भवति । यात्र तिस्रोऽनुष्टुभो भवन्ति । तदेवमुच्यते । तस्मात् तिस्र अनुष्टुभस्तद्बहिष्पवमानो भवति । तस्मात्तदनुकारेण अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति । यस्मात्तु स्वाभाविक्यश्चतस्रो गायत्र्यः । तस्मादश्वश्चतुर्भिः पादैः पलायन धावति । परमं वा एतच्छन्दः इति दर्शनान्तरम् । वाग्वै अनुष्टुप् वाक् सर्वाणि छन्दांसि । इत्येवमनुष्टुप् परमं छन्दः । परमोऽश्वः पशूनां महोपकारकत्वात् प्राजापत्यकायावयवत्वाच्च । परमश्चतुष्टोमः कृतस्तवत्वात्, अश्वमेधप्रतिसमाधानत्वाच्च । परमेणैवैनं एतेन स्तवेन एनं यजमानं परमतां श्रेष्ठतां गमयत्युद्गाता ॥ १ ॥

शुक्रर्य्यः पृष्ठम्भवन्ति । (त्र्य) अन्युदन्यच्छन्दोऽन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते यच्छुक्रर्य्यः पृष्ठम्भवन्त्यश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

(ये) एकविꣳशम्मध्यमम्हर्भवति । (त्य) असौ वाऽ आदित्यऽ-एकविꣳशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायान्देवतायाम्प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्यम्मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम्प्राजापत्योऽश्वः स्वयैवैनन्देवतया समर्द्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वाऽ अश्वो यतऽ ईश्वरो वाऽ अश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः पराम्परावतङ्गन्तोर्यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवत्यश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शार्क्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अन्यदन्यच्छन्दः । अन्येऽन्ये हि स्तोमाः क्रियन्ते । यच्छार्क्वर्यः पृष्ठं भवन्ति । अश्वस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वाया देवताया प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्यं मैत्रावरुणसाम भवति । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम् । प्राजापत्योऽश्वः । स्वयैवैनं देवतया समर्धयति ॥ ४ ॥

पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । रश्मिना वा अश्वो यतः । ईश्वरो वा अश्वोऽयतोऽधृतोऽप्रतिष्ठितः परां परावतं गन्तोः । यत्पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम भवति । अश्वस्यैव धृत्यै ॥ ५ ॥

शार्क्वर्यः पुनर्वचनं प्रयोगेऽननुष्ठानदर्शनम् । नार्थान्तरमाहात्म्यदिति ॥ २ ॥

एकविंश एकविंशस्तोमकं मध्यममहर्भवति । सर्वाणि स्तोत्राणि एकविंशानि सम्पादयितव्यं । असौ वा आदित्य एकविंशः स्तोमसम्पादनात् (नतु ... ३) । तस्य विभक्त एव । स वाजी मेध । "... अश्वमेधो यस्य ..." —(... । ... । ८) इति दर्शनात् । स्वेनैवैनं स्तोमेन एनमश्वं स्वायां देवतायां सूर्ये प्रतिष्ठापयति ॥ ३ ॥

वामदेव्य वामदेवेन दृष्टं साम " कया नश्चित्र आभुवत् "—इत्यस्यां मैत्रावरुणसाम भवति माध्यन्दिने सवने प्रथमे उक्थ्यविधेः मैत्रावरुणः शस्त्री । तेन स्तोत्र ... । तत् मैत्रावरुणस्तोत्रस्य स्तोत्र वामदेव्यसम्पादनं भवतीत्यनुवाद एव । दर्शनमात्रं स्वार्थाङ्गभिन्नत्व एव आह वाक् । प्रजापतिर्वै वामदेव्यम् । अनिरुक्तत्वं हि तदुच्यते । वदन्तो वा ॥ ४ ॥

पार्थुरश्म ब्रह्मसाम । ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्र ... । नाहि तत्पृष्ठं ... त्रिवृत्स्वेव ... । नाहि तत्स्वर्द स्तोत्र ... । ... स्तोत्र पार्थुरश्मसाम भवतीत्यर्थः । रश्मिना वै अश्वः

सुङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । (त्यु) उत्सन्नयज्ञऽ इव वाऽ एष यदश्वमेधः किम्वा ह्येतस्य क्रियते किम्वा न यत्सुङ्कृत्यच्छावाकसाम भवत्यश्वस्यैव सर्व्वत्वाय सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रऽ उत्तममहर्भवति सर्व्वम्वै सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

(द्वयाऽए) एकविंशोऽग्निर्भवति । (त्ये) एकविंश स्तोमऽ एकविंशतिर्य्यूपा यथा वाऽ ऋषभा वा वृषाणो वा सᳪंस्फुरेरन्नेवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते यदेकविᳪंशास्तान्यत्समर्प्पयेदार्त्तिमार्च्छेद्यजमानो हन्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥

सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेधः । किं वा ह्येतस्य क्रियते किं वा न । यत्संकृत्यच्छावाकसाम भवति । अश्वस्यैव सर्वत्वाय । सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । यथा वा ऋषभा वा वृषाणो वा संस्फुरेरन् । एवमेते स्तोमाः समृच्छन्ते । यदेकविंशाः । तान्यत्समर्पयेत् । आर्तिमार्च्छेद्यजमानः । हन्येतास्य यज्ञः ॥ ७ ॥

यत बद्ध । सम्यक् प्रवतत इति शेष । कथमित्यत आह । ईश्वर ईशिता समर्थ दूर गन्तुम् । अयत अवद्धो रश्मिनत्यथ । तत किं क्रियत आह—यत् पृथग्रश्मिसबद्ध साम भवति तत् अश्वस्य धृत्यै धारणाय ॥ ५ ॥

सङ्कृत्यच्छावाकसाम । उक्त कलापग्रामादौ लिङ्गस्थान मत्रस्थिताद् ग्रन्थत अर्थतश्च विच्छिन्न यज्ञ उत्सन्नयज्ञ एष य अश्वमध । कथमुत्सन्न इत्यत आह—किं वा हीति । यस्य धर्मापूर्वेयो युगयोस्तौ प्रयुज्येते स्म तेषां किंचित् कलौ क्रियत किंचिन्न क्रियते । ततश्च य सङ्कृत्यच्छावाकसाम भवति तत् ॥ ६ ॥

एकविंश । एकविंशति पुरुषा परिमाणमस्याग्निरित्येतस्मिन्नर्थे एकविंशतिशब्दात् डप्रत्ययोऽत्र द्रष्टव्य । तलश्चैकविंशोनिचितोऽग्निरश्वमेधे स्यादित्यर्थ । ननु च अनेन वाक्येन अग्नि परिमाणमश्वमेधे नियम्यत । नाग्नि-रित्यय साग्निरश्वमेध स्यात् । नैतदव, वचनान्तरेण चाग्निर्नियत । तौ एतौ अर्काश्वमेधौ । तौ पुनरेतैव देवता भवति । मृत्युरेवाग्नि । एकविंशतिपरिमाणमस्य स्तोमस्येत्यस्मिन्नर्थे एकविंशतिशब्दाद्डप्रत्ययात् ' स्तोमे डविधि पञ्चदशाद्यर्थ ' इति स्तोमस्तोत्रियसख्या सर्वाऽपि एकविंशस्तोमकानि त्र्यहान्यहानि भवन्तीत्यर्थ । ऋषभा उत्पादनसमर्था अनुमृगा । वृषाण उत्सृष्टा सक्कार । गोवृषा । ते यथा परस्परविरुद्ध सस्फुरन्ति । एवमेते त्रय एकमुख्या एव स्तोमा । इतरे त्वेकविंशतिमात्या स्तोमा । एव त्रय एकविंशस्तत्र सदा इत्यर्थ ।

(ञो) द्वादशऽ एवाग्निः स्यात् । (डे) एकादश यूपा यद्द्वादशोऽग्निर्भवति द्वादश मासाः सम्वत्सरः सम्वत्सरमेव यज्ञमाप्नोति यदेकादश यूपा विराड्वाऽ एषा सम्मीयते यदेकादशिनी तस्यै वाऽ एकादश स्तनऽ एवास्यै स दुहऽ एवैनान्तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः । (खु) यद्द्वादशोऽग्निः स्यादेकादश यूपा यथा स्थूरिणा यायात्तादृक्तदित्येकविंशऽ एवाग्निर्भवत्येकविंश स्तोमऽ एकविंशतिर्यूपास्तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात्तादृक्तत् ॥ ९ ॥

(च्छु) शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । (ञो) यो वाऽ अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद शिरो ह राज्ञाम्भवत्येकविंशोऽग्निर्भवत्येकविंश स्तोमऽएकविंशतिर्यूपाऽ एतानि वाऽ अश्वमेधे त्रीणि

द्वादश एवाग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । यद्द्वादशोऽग्निर्भवति । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति । यदेकादश यूपाः । विराड्वा एषा सम्मीयते । यदेकादशिनी । तस्यै य एकादशः । स्तन एवास्यै सः । दुह एवैनां तेन ॥ ८ ॥

तदाहुः—यद्द्वादशोऽग्निः स्यात् । एकादश यूपाः । यथा स्थूरिणा यायात् । तादृक्तत् । इत्येकविंश एवाग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । तद्यथा प्रष्टिभिर्यायात् । तादृक्तत् ॥ ९ ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदेकविंशः । यो वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि वेद । शिरो ह राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एतानि वा अश्वमेधे त्रीणि शीर्षाणि ।

शीर्षाणि तानि यऽ एवम्वेद शिरो ह राज्ञाम्भवति यो वाऽ अश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद ककुद्ध राज्ञां भवत्येकविꣳशोऽग्निर्भवत्येकविꣳश स्तोमऽएकविꣳशतिर्यूपाऽएता वाऽ अश्वमेधे तिस्रः ककुदस्ता यऽ एवम्वेद ककुद्ध राज्ञां भवति ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।८ ॥ (३-२) ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्वऽआलभ्यते । यत्प्राजापत्यङ्कुर्याद्या देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्द्धयेच्छादन्दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्यश्वस्यावदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायन्देवताभ्यऽआहुतीर्ज्जुहोति याऽ एव देवताऽअपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयत्यरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठितास्ताऽएवैतत्प्रीणाति देवासुराः संयत्ताऽआसन् ॥ १ ॥

तानि य एवं वेद । शिरो ह राज्ञां भवति । यो वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदो वेद । ककुद्ध राज्ञां भवति । एकविंशोऽग्निर्भवति । एकविंशः स्तोमः । एकविंशतिर्यूपाः । एता वा अश्वमेधे तिस्रः ककुदः । ता य एवं वेद । ककुद्ध राज्ञां भवति ॥ १० ॥

सर्वाभ्यो वै देवताभ्योऽश्व आलभ्यते । यत् प्राजापत्यं कुर्यात् । या देवता अपिभागास्ता भागधेयेन व्यर्द्धयेत्–" शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैः "–(वा. सं. २५ । १) इत्यश्वस्यावदानानि कृत्वा प्रत्याख्याय देवताभ्य आहुतीर्जुहोति । या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्द्धयति । अरण्येऽनूच्यान् हुत्वा । द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । द्यावापृथिव्योर्वै सर्वा देवताः प्रतिष्ठिताः । ता एवैतत्प्रीणाति । देवासुराः संयत्ता आसन् ॥ १ ॥

(सुंस्ते) तेऽब्रुवन् । (न्न) अग्नयः स्विष्टकृतोऽश्वस्य व्वयमुद्धारमुद्ध-रामहै तेनासुरानभिभविष्यामऽइति ते लोहितमुदहरन्त भ्रातृव्याभिभूत्यै यत्स्विष्टकृद्भ्यो लोहितञ्जुहोति भ्रातृव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति यऽ एवम्वेद ॥ २ ॥

तेऽब्रुवन्नग्नयः स्विष्टकृतः—अश्वस्य वयमुद्धारमुद्धरामहै, तेनासुरानभिभविष्यामः, इति । ते लोहितमुदहरन्त, भ्रातृव्याभिभूत्यै । यत् स्विष्टकृद्भ्यो लोहितं जुहोति, भ्रातृव्याभिभूत्यै । भव-त्यात्मना । पराऽस्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भागेन मन्त्रवर्णावगतेन व्यद्रवन् कल्प्या विरोगतम् । ततश्च प्राजापत्येनावाध कृत्वा तत्कोपपरिहाराय शाद नाम देव ददर्शेदिति अश्वस्य प्रोपार्माणि वक्ष्यतेव । स्वाहाकाराश्च प्रदानाय । अवका नाम देवता दत-मूले अश्वस्य प्राणानि स्वाहेति । एतस्मात्यपि मासवर्णिकानि अवदानानि । आज्यमवदानी कृत्वा मन्त्रवचनेन ध्यानेन वा आज्यस्य अवदानस्य परिकल्प्य । ' प्रयाजयाज ' अवदानमवदान प्रति आहनाया-स्नाय देवता शादादिकाम् । ताभ्यो देवताभ्य आहुतीर्जुहोति एतान्सर्वान् सर्वा नित्याश्चागता वा । तथा च कुर्वन् या देवता अश्वतनूक्रमाण मन्त्रवर्णोक्त्य । ता भागधेयेन समर्धयति । तत्र तावत् जुहोति । यावत् "पृथिवीं त्वचा प्रोणामि स्वाहा" (वा.स.२९।९) इति । "जुवकाय स्वाहा"(वा.स.२९।९) इत्यश्वमूर्धे होष्यते । तत अरण्येऽनूक्यान् यज्ञे परिनयान् " अग्निः हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेण " इत्यादीन् "विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा " (वा. स. २९ । ८–१३) इत्येवमन्तान् होमान् हुत्वा । द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । (वा. स. २९ । १३) । अत्र च शाद अवका शैवालानि । तेषां गोधिका इत्यादिदेवतारूपाणि निर्भेद्य अवगमयेत् । सर्वाणि दतर्पणानि । अमतिहृ जिह्वाग्रेण इत्येवमादीनि चाश्वांगानि । काश्चिदत्र प्रनिद्वा एव देवता आदित्यादय । काश्चित् अप्रतिष्ठा शादादय । काश्चित्तु अश्वांगाभिमा एव देवता । " कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राभ्यां कर्णौ " (वा. स. २५ । २) इत्यादय । काश्चित्तु चतुर्थ्या निर्दिश्यते । तत्र सम्बन्धे अतथिह ददामीति शेष । कचित् षष्ठ्या अश्वांगानि निर्दिश्यन्ते । देवता द्वितीया । तत्र विभक्ति-द्वैधात्या । जिह्वया दन्ताद प्रोणामीति । कचित् देवताश्च तृतीया अवकदेनेति । अथागे द्वितीया । इत्थिति । मन्त्रापि व्याचष्ट । अवकद नाहुतेति । कचिदश्वांगमेव चतुर्थीनिर्दिष्टमस्ति न पृथग्देवता । " शुकाय स्वाहा " (वा. स. २५ । १) " लोमभ्य स्वाहा " (वा. स. २९ । १०) इत्यादौ । तत्र तदेव शुकादिहिरण्यगर्भदेवता चतुर्थ्या निर्दिष्टा । प्रह्लादश तु तदेव हवि । तादर्थ्ये चतुर्थी । शुकाय शुक्र जुहोमीत्यर्थं । कचित् तदितेन देवतानयोग । पारदेवत्यानि पार्थाणि पश्मानि । मतीत्यत्र शेषः । कचित् षष्ठ्या देवता । प्रथमया वाहन् । " अग्ने पक्षति " (वा. स. २५ । ४) अस्त्वित्यत्र शेषः । कचित्तु " यमाय स्वाहा " (वा. स. २९ । १३) इत्यादौ आज्याहुति. शुद्धैव हूयते । अश्वांगस्यामावात् इति द्रष्टव्यम् । देवासुरा संयत्ता इत्यादि निगूढ लोहितहोमं व्याख्यात् ॥ १ ॥

उद्धार अन्याधारणमंशिक स्मा उद्धारमुद्धरामहै । ते लोहितमुदहरन् भ्रातृव्याभिभवार । तदुनाऽग्नि यत् " अग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्य स्वाहा " इति लोहितं जुहोति तत् भ्रातृव्याभिभवायैव ॥ २ ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वै गोमृगा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

(तेऽश्व) अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । पशवो वाऽएकशफा रुद्रः स्विष्टकृत्पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

(तेऽय) अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिञ्जुहोति । (त्या) आयास्या वै प्रजा रुद्रः स्विष्टकृत्प्रजाऽएव रुद्रादन्तर्दधाति तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेधऽआहुतिर्हूयते न तत्र रुद्रः प्रजाऽअभिमन्यते ॥ ५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके नवमं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।९ ॥ (३–४) ॥

गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति । पशवो वै गोमृगाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ३ ॥

अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति । पशवो वा एकशफाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः पशूनभिमन्यते ॥ ४ ॥

अयस्मयेन चरुणा तृतीयामाहुतिं जुहोति । आयास्या वै प्रजाः । रुद्रः स्विष्टकृत् । प्रजा एव रुद्रादन्तर्दधाति । तस्माद्यत्रैषाऽश्वमेध आहुतिर्हूयते । न तत्र रुद्रः प्रजा अभिमन्यते ॥ ५ ॥

गोमृगस्य कण्ठेन पात्रेण प्रथमां लोहिताहुतिं जुहोति । पशूनेव रुद्रादन्तर्दधाति । किंचित्पशुमवधानेनोपयोगि रुद्रस्य चित्तं प्रमादयतीत्यर्थः । यस्मादेवं पशून् रुद्रादन्तर्दधे । तस्माद्यत्र राष्ट्रे काले च एषा लोहिताहुतिरश्वमेधाङ्गभूता हूयते । तत्र राष्ट्रे काले च रुद्रः पशूनाभिमन्यते । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसे वर्तते ॥ ३ ॥ ४ ॥

'अयस्मयेन' । आयास्या प्रजा । अयास्यो मध्यमः प्राणः, तन्मय्यः, तदात्मिका प्रजा, शब्दसाम्याच्च अयः अपि आयास्य एव इति कृत्वा एतेन साधनेन अयस्मयचरू रुद्रस्योपयुक्ते । रुद्रः प्रजापतावेता । तेनोपचारेण भवति । एताश्च शाखान्तरवचनात् स्विष्टकृद्वते होतव्याः । स्विष्टकृद्वदानसामान्याद्वा प्राधान्यात् रुद्रस्य सिद्धे आगन्तुत्वात् स्विष्टकृत ऊर्ध्वं भविष्यति ॥ ५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ३ । ४) ॥

सर्वेषु वै लोकेषु । मृत्यवोऽन्वायत्तास्तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयाल्लोके लोकऽ एनं मृत्युर्विन्देद्यन्मृत्युभ्यऽआहुतीर्जुहोति लोके लोकऽएव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः । (स्यु) यदमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहेति जुहृत्सञ्चक्षीत बहुम्मृत्युममित्रङ्कुर्वीत मृत्युव ऽआत्मानमपिदध्यादिति मृत्यवे स्वाहेत्येकस्माऽ एवैकामाहुतिं जुहोत्येको ह वाऽ अमुष्मिंल्लोके मृत्युरशनायैव तमेवामुष्मिंल्लोकेऽपजयति ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै स्वाहेति द्वितीयामाहुतिञ्जुहोति । (स्यु) अमृत्युर्ह वा ऽअन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युरेष ह वै साक्षान्मृत्युर्यद्ब्रह्महत्या साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥ (अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाः ॥ ५९ ॥)

सर्वेषु वै लोकेषु मृत्यवोऽन्वायत्ताः । तेभ्यो यदाहुतीर्न जुहुयात् । लोके लोके एनं मृत्युर्विन्देत् । यन्मृत्युभ्य आहुतीर्जुहोति । लोके लोके एव मृत्युमपजयति ॥ १ ॥

तदाहुः-यत् " अमुष्मै स्वाहाऽमुष्मै स्वाहा " इति जुह्वत्सञ्चक्षीत । बहु मृत्युममित्रं कुर्वीत । मृत्यव आत्मानमपिदध्यात् इति । " मृत्यवे स्वाहा "-(वा. मं. ३९।१३) इत्येकस्मा एवैकामाहुतिं जुहोति । एको ह वा अमुष्मिंल्लोके मृत्युः-अशनायैव । तमेवामुष्मिन् लोकेऽपजयति ॥ २ ॥

" ब्रह्महत्यायै स्वाहा " (वा. मं. ३९।१३) इति द्वितीयामाहुतिं जुहोति । अमृत्युर्ह वा अन्यो ब्रह्महत्यायै मृत्युः । एष ह वै साक्षान्मृत्युः, यद्ब्रह्महत्या । साक्षादेव मृत्युमपजयति ॥ ३ ॥

सर्वेषु वै इति । अश्वमेधेऽनुष्ठान् इष्वा । एतदन्ता गता " मृत्यवे स्वाहा " इत्याहुतिः " ब्रह्महत्यायै स्वाहा " (वा. मं. ३९।१३) इति च । तयोर्विधानार्थं ब्राह्मणम् । सर्वेषु पितृलोकादिषु । मृत्यव विनाशकाः अन्वायत्ता अनुबद्धा इति सर्वे लोका मृत्युभिः सम्बद्धा इति दर्शयति । यन्मृत्युभ्यो बहुभ्यो बह्वीराहुतीर्जुहोति । तासामन्तरायनिवारणार्थं उदन्ताम । तद्विषये चैव वदन्त्सर्वे ॥ १ ॥

तदाहुरिति । अमुष्मै पितृलोकाय मृत्यवे स्वाहा यदि जुहृन् सञ्चक्षीत मृत्यु परिगणयेत् । तं बहु मृत्युममित्रं शत्रुं कुर्वीत । तस्मै मृत्यवे अमित्रभूताय आत्मानमपि च दध्यात् सर्वाहितमर्पयेत् । तत्परिहाराय " मृत्यवे स्वाहा " इत्येकस्मा एवैकामाहुतिं जुहोति । एको ह वै अमुष्मिन् लोके मृत्युरिति । [illegible] कर्म देहिनं तर्पयति । तस्मिन् क्षणे चिरसाह्यरूपेण प्रभवन्ते प्राणिनः । स एतमामु सर्वमृत्यु । तस्मिन्नपि हते सर्वे तदीया प्रतिहता भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

ब्रह्महत्यायै । ब्रह्महत्यैव मृत्युरन्य । ब्रह्मघातिप्राप्यो नरके [illegible] दुःखं करोति । न तथान्यो [illegible] इत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

(त्य) अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति । (त्य) अश्वो वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनम्प्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः । (र) अश्वस्तोमीयम्पूर्वꣳ होतव्यां ३ द्विपदा ३ ऽइति पशवो वा ऽअश्वस्तोमीयम्पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात्पुरुष ऽउपरिष्टात्पशूनधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा पशूनेव मात्रया समर्द्धयति यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात्पशून्मात्रया व्यर्द्धयेत्षोडश जुहोति षोडशकला वै पशवः सा पशूनाम्मात्रा

अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदः । द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठः । तदेनं प्रतिष्ठया समर्द्धयति ॥ ३ ॥

तदाहुः—अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां ३ द्विपदाः ३ इति । पशवो वा अश्वस्तोमीयम् । पुरुषो द्विपदः । यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति ॥ ४ ॥

षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति । षोडशकला वै पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्द्धयति । यत्कनीयसीर्वा भूयसीर्वा जुहुयात् । पशून् मात्रया व्यर्द्धयेत् । षोडश जुहोति ।

पशूनेव मात्रया समर्द्धयति नान्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहोति यदन्यामुत्तमामाहुतिञ्जुहुयात्प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत द्विपदाऽउत्तमा जुहोति प्रतिष्ठा वै द्विपदाः प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथऽ उत्तमामाहुतिञ्जुहोति वरुणो वै जुम्बकः साक्षादेव वरुणमवयजते शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिङ्गाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोत्येतद्वै वरुणस्य रूपꣳ रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते तदाहुर्यज्ञस्य वाऽ एतद्रूपं यदिष्टयो यदिष्टिभिर्यजेतोपनामुकऽएनं यज्ञः स्यात्पापीयांस्तु स्याद्यातयामानि वाऽ एतदीजानस्य च्छन्दाꣳसि भवन्ति तानि किमेतावदाशु प्रयुञ्जीत सर्वा वै सꣳस्थिते यज्ञे वागाप्यते साऽत्राऽऽप्ता यातयाम्नी भवति क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता वाग्वै यज्ञस्तस्मान्न प्रयुञ्जीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । (स्म) प्रजापतिर्वाऽओदनः

षोडशकला वै पशवः । सा पशूनां मात्रा । पशूनेव मात्रया समर्द्धयति । नान्यामुत्तमामाहुतिं जुहोति । यदन्यामुत्तमामाहुतिं जुहुयात् । प्र प्रतिष्ठायै च्यवेत । द्विपदा उत्तमा जुहोति । प्रतिष्ठा वै द्विपदाः । प्रत्येव तिष्ठति । "जुंबकाय स्वाहा"–(वा० सं० २९ । ९) इत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति । वरुणो वै जुंबकः । साक्षादेव वरुणमवयजते । शुक्लस्य खलतेर्विक्लिधस्य पिंगाक्षस्य मूर्द्धनि जुहोति । एतद्वै वरुणस्य रूपम् । रूपेणैव वरुणमवयजते ॥ ५ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपति । द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजते । तदाहुः–यज्ञस्य वा एतद्रूपम्, यदिष्टयः । यदिष्टिभिर्यजेत । उपनामुक एनं यज्ञः स्यात् । पापीयांस्तु स्यात् । यातयामानि वा एतदीजानस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तानि किमेतावदाशु प्रयुंजीत । सर्वा वै संस्थिते यज्ञे वागाप्यते । साऽत्राऽऽप्ता यातयाम्नी भवति । क्रूरीकृतेव हि भवत्यरुष्कृता । वाग्वै यज्ञः । तस्मान्न प्रयुंजीतेति ॥ ६ ॥

द्वादशैव ब्रह्मौदनानुत्थाय निर्वपेत् । प्रजापतिर्वा ओदनः । प्रजापतिः संवत्सरः । प्रजापतिर्यज्ञः । संवत्सरमेव यज्ञमाप्नोति । उपनामुक एनं यज्ञो भवति । न पापीयान् भवति ॥ ७ ॥

द्वादश ब्रह्मौदनान् । प्रसंगे द्वे ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्र॒जाप॑तिः सम्वत्स॒रः प्र॒जाप॑तिर्य॒ज्ञः सम्वत्स॒रमे॒व य॒ज्ञमा॒प्नोत्युप॒नामुक-
ऽएनं य॒ज्ञो भ॑वति न पा॒पीया॑न्भवति ॥ ७ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके एकादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।११ ॥ (३-६ ॥)

ए॒ष वै प्र॒भूर्नाम॑ य॒ज्ञः । (ज्ञो) यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॒ यज॑न्ते॒ सर्व॑मे॒व प्र॒भूत-
म्भवति ॥ १ ॥

(त्ये) ए॒ष वै वि॒भूर्नाम॑ य॒ज्ञः । (ज्ञो) यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॒ यज॑न्ते॒ सर्व॑-
मे॒व वि॒भूतम्भवति ॥ २ ॥

(त्ये) ए॒ष वै व्य॑ष्टि॒र्नाम॑ य॒ज्ञः । (ज्ञो) यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॒ यज॑न्ते॒ सर्व॑-
मे॒व व्य॑ष्टम्भवति ॥ ३ ॥

(त्ये) ए॒ष वै वि॒धृति॒र्नाम॑ य॒ज्ञः । (ज्ञो) यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॒ यज॑न्ते॒ सर्व॑-
मे॒व वि॒धृतम्भवति ॥ ४ ॥

(त्ये) ए॒ष वै व्या॒वृत्ति॒र्नाम॑ य॒ज्ञः । (ज्ञो) यत्रै॒तेन॑ य॒ज्ञेन॒ यज॑न्ते॒ सर्व॑-
मे॒व व्या॒वृत्तम्भवति ॥ ५ ॥

अथाश्वमेधस्य यौगिकसंज्ञाद्वादशकाभिधायकं ब्राह्मणम् ।

एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव प्रभूत भवति ॥ १ ॥
एष वै विभूर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विभूत भवति ॥ २ ॥
एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यष्टं भवति ॥ ३ ॥
एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव विधृत भवति ॥ ४ ॥
एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजते । सर्वमेव व्यावृत्त भवति ॥ ५ ॥

इति श्रीमदाचार्यमहीधरस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
तृतीयेऽध्याये षष्ठ ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । १ ॥

एष वै प्रभूर्नामेति । अत्र ब्राह्मणे अश्वमेधस्य द्वादश नामानि यौगिकानि इति दर्शनार्थं तानि प्रदर्श्यन्ते यत्र देशे काले च एतेनाश्वमेधेन यजते । तत्र सर्वमेव प्रभूत बहु भवति । यदिष्ट प्राणिनामन्नपानाच्छादनाग पुरुषादानि येष ॥ १ ॥

विभूत सर्वकामस्य ॥ २ ॥

व्यष्ट प्राप्त यजमानेन ॥ ३ ॥

विधृत स्वकर्मसु विभागेन स्थापितम् ॥ ४ ॥

व्यावृत्त अकार्येभ्य ॥ ५ ॥

(त्ये) एष वाऽऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥

(त्ये) एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव पुयस्वद्भवति ॥ ७ ॥

(त्ये) एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽआ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥

(तऽए) एष वाऽ अतिव्याधी नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽ आ राजुन्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥

(तऽए) एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्तऽआ दीर्घारण्युञ्जायते ॥ १० ॥

(तऽए) एष वै क्लृप्तिर्न्नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव क्लृप्तम्भवति ॥ ११ ॥

(त्ये) एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । (ज्ञो) युत्रैतेन यज्ञेन युजन्ते सुर्व्वमेव प्रतिष्ठितम्भवति ॥ १२ ॥

इति द्वितीय प्रपाठके द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१२ ॥ (३–७) ॥

एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेवोर्जस्वद्भवति ॥ ६ ॥
एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव पयस्वद्भवति ॥ ७ ॥
एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायते ॥ ८ ॥
एष वा अतिव्याधी नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ राजन्योऽतिव्याधी जायते ॥ ९ ॥
एष वै दीर्घो नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । आ दीर्घारण्यं जायते ॥ १० ॥
एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव क्लृप्तं भवति ॥ ११ ॥
एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः । यत्रैतेन यज्ञेन यजंते । सर्वमेव प्रतिष्ठितं भवति ॥ १२ ॥

ऊर्जस्वत् रसवत् । यत्सभाव्यरसमौषध्यादि ॥ ६ ॥
पयस्वत् । प्यायत्ववत् सभाव्यवर्द्धनम् ॥ ७ ॥
आजायते ॥ ८ ॥ ९ ॥
दीर्घारण्यम् उत्तरकालमिति शेष । कुत एतत्, प्रभूत भवतीत्यादिविधानात् ॥ १० ॥
क्लृप्त सज्जनमोग्यम् ॥ ११ ॥
भोगेभ्य. प्रतिष्ठित स्वायतने ॥ १२ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये सप्तम ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । ७ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो वडवाꣳ स्कन्देद्वायव्यम्पयोऽनुनिर्वपेद्वायुर्वै रेतसाम्विकर्त्ता प्राणो वै वायुः प्राणो हि रेतसाम्विकर्त्ता रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥ १ ॥

(त्यु) अथ यदि स्रामो विन्देत् । (त्पो) पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत्पूषा वै पशूनामीष्टे स यस्यैव पशवो यः पशूनामीष्टे तमेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ २ ॥

(त्यु) अथ यद्यक्षतामयो विन्देत् । (द्वे) वैश्वानरन्द्वादशकपालम्भूमिकपालम्पुरोडाशमनुनिर्वपेदियम्वै वैश्वानर इमामेवैतत्प्रीणात्यगदो हैव भवति ॥ ३ ॥

अथाश्वमेधीयप्रायश्चित्तानि ।

अथातः प्रायश्चित्तीनाम् । यद्यश्वो वडवां स्कन्देत् । वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेत् । वायुर्वै रेतसां विकर्ता । प्राणो वै वायुः । प्राणो हि रेतसां विकर्ता । रेतसैवास्मिंस्तद्रेतो दधाति ॥ १ ॥

अथ यदि स्रामो विंदेत् । पौष्णं चरुमनुनिर्वपेत् । पूषा वै पशूनामीष्टे । स यस्यैव पशवः । यः पशूनामीष्टे । तमेवैतत्प्रीणाति । अगदो हैव भवति ॥ २ ॥

अथ यद्यक्षतामयो विंदेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । इयं वै वैश्वानरः । इमामेवैतत्प्रीणाति । अगदो हैव भवति ॥ ३ ॥

अथातः प्रायश्चित्तीनामिति । वडवां स्कन्देत् । "स्कन्दिर् गतिशोषणयोः"–(धा. पा भ्वा प. १००४)। वडवां गच्छेत् । तस्यां रेतः सिंचेदित्यर्थः । रेतसा वायव्येन पयसा अस्मिन्नश्वे तद्रेतो दधाति । यद्वायव्यं पयो निर्वपति ॥ १ ॥

स्राम प्रतिश्रय । यत् यदि प्राप्नुयात् । 'अगद' । गदो रोग । अरोग अश्वो भवति ॥ २ ॥

अक्षतस्य आमयो रोगो ज्वरादि अक्षतामय । स यदश्वं प्राप्नुयात् । भूमिरेव द्वादशविभागा कोशा वा द्वादश कपालकार्यं यस्य स भूमिकपाल ॥ ३ ॥

१–अश्वस्याश्वाभिः सांनिपाते । का श्रौ सू २० । ७२ ।
२–स्रामे श्रामम् । का श्रौ सू २० । ७३ । स्रामो वडवायाः स्कन्देन स्कन्दन इति देवयाज्ञिकः ॥
३–पौष्णः स्रामे । का. श्रौ. सू. २० । ७४ ।
४–भूमिकपालो वैश्वानरोऽक्षतामये । कौम्भकपालः कपालार्थो भेदात् । का श्रौ सू २० । ७७ । ७८ ।

(त्यु) अथ यद्यक्ष्यामयी विन्देत् । (त्सौ) सौर्य्यं चरुमनुनिर्व्वपेत्सूर्य्यो वै प्रजानां चक्षुर्य्यदा ह्येवैष ऽ उदेत्यथैतथं सर्व्वं चरति चक्षुरेवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति स यच्चरुर्भवति चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्व्वपेद्वरुणो वा ऽ एतं गृह्णाति योऽप्सु म्रियते सा यैवैनं देवता गृह्णाति तामेवैतत्प्रीणाति साऽस्मै प्रीताऽन्यमालम्भायानुमन्यते तयाऽनुमतमालभते स यद्यवमयो भवति वरुण्या हि यवाः ॥ ५ ॥

(वाऽअ) अथ यदि नश्येत् । (त्रि) त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्व्वपेद्द्यावापृथिव्यमेककपालम्पुरोडाशम्वायव्यम्पयः सौर्य्यं चरुं यद्वै किञ्च नश्यत्यन्तरेव तद्द्यावापृथिवी नश्यति तद्वायुरुपवात्यादित्योऽभितपति नैताभ्यो देवताभ्यऽऋते किञ्चन नश्यति सैषा पृथगेव नष्टवेदनी स यद्यस्याप्य-

---

अथ यद्यक्ष्यामयी विन्देत् । सौर्यं चरुमनुनिर्वपेत् । सूर्यो वै प्रजानां चक्षु' । यदा ह्येवैष उदेति । अथैतं सर्वं चरति । चक्षुरेवास्मिंस्तच्चक्षुर्दधाति । स यच्चरुर्भवति । चक्षुषा ह्ययमात्मा चरति ॥ ४ ॥

अथ यद्युदके म्रियेत । वारुणं यवमयं चरुमनुनिर्वपेत् । वरुणो वा एतं गृह्णाति । योऽप्सु म्रियते । सा यैवैनं देवता गृह्णाति । तामेवैतत्प्रीणाति । साऽस्मै प्रीताऽन्यमालंभायानुमन्यते । तयाऽनुमतमालभते । स यद्यवमयो भवति । वरुण्या हि यवाः ॥ ५ ॥

अथ प्रायश्चित्तीया त्रिहविषेष्टिः ।

अथ यदि नश्येत् । त्रिहविषमिष्टिमनुनिर्वपेत् । द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम् । वायव्यं पयः । सौर्यं चरुम् । यद्वै किंचन नश्यति । अंतरेव तद् द्यावापृथिवी नश्यति । तद्वायुरुपवाति । आदित्योऽभितपति । नैताभ्यो देवताभ्य ऋते किंचन नश्यति । सैषा पृथगेव नष्टवेदनी । स यद्य-

---

अक्ष्णोरामयो रोग अक्ष्यामय । स यद्यश्वमाप्नुयात् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सा एषा त्रिहविरिष्टि पृथगेव अश्वमेधात्पृथगपि बहिरपि भवति । एवशब्द अपिरान्दस्यार्थ । कुत एतत् । "स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येत्" इत "एतयैव यजेत" इत्युत्तरत्र अपिरा इत्यश्रवणात् । नष्ट मिद्यते अनयेति

१–वारुणोऽप्सु मृते । का श्रौ सू. २० । ७६ । २–आद्यो तत्रेण द्यावापृथिव्य पयो वायव्य सौर्य । अन्यस्यापि । का श्रौ सू. २० । ७३ । ८० । ३–सौर्योऽक्ष्यामये । का श्रौ. सू २० । ७५ ।

न्यन्नश्येदेतयैव यजेतानु हैवैनद्विन्दत्यथ यद्यमित्राऽअश्वं विन्देरन्यदि वा म्रियेत यदि वाऽप्स्वन्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१३ ॥ (३-८) ॥

इति तृतीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । ३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५१ ॥

स्याप्यन्यन्नश्येत् । एतयैव यजेत । अनु हैवैनद्विन्दति । अथ यद्यमित्रा अश्वं विन्देरन् । यदि वा म्रियेत । यदि वाऽप्सु अन्यमानीय प्रोक्षेयुः । सैव तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

नष्टवेदनी । स यदि अस्याहिताग्नेः अन्यत् अपि अश्वादिरूप्यादि किञ्चित्पुरुषार्थं नश्येत् । तत्र पुनरेव त्रिहविषा यजेत । अनुविन्दत्येव तन्नष्टं लभत एव । इति पुरुषार्थो विधिः पृथक् वचनादर्थवत्त्वात् । यदि तु आश्वमेधिके एव अन्यस्मिन्नपि नष्टे विधिरिति मा । तेनैषा अश्वमेधापृथक् स्यात् ॥ ६ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयेऽध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ३ । ८ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरिः । श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः । धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कृत्वा कनकवेदिकाम् । दानाराध्यस्य कृतवान् सुवर्णविहृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिनां कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१३-३) ॥

१-स्थादर्शनयोरन्यान्य स्नानादि करोक्षयपुष्पम् । का. श्रौ. सू. २० । ८२ ।

अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च चतुर्दशं ब्राह्मणम् ।

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाᳪं सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत्सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः । कस्मिन्नृतावभ्यारम्भ इति ग्रीष्मेऽभ्यारभेतेत्यु हैक आहुर्ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेध इति ॥ २ ॥

अथाश्वमेधस्य फलाधिकारिकालादिकम् ।

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामानाप्नुयाम् । सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुवीयेति । स एतमश्वमेधं त्रिरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा सर्वान्कामानाप्नोत् । सर्वा व्यष्टीर्व्याश्नुत । सर्वान् ह वै कामानाप्नोति । सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदाहुः—कस्मिन् ऋतौ अभ्यारंभ इति । ग्रीष्मेऽभ्यारभेत—इत्यु हैक आहुः । ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्यर्तुः । क्षत्रिययज्ञ उ वा एषः । यदश्वमेध इति ॥ २ ॥

प्रजापतिरकामयत । सर्वान्कामान् जगद्गतानाप्नुयाम्, सर्वा व्यष्टी व्याप्त्या अवस्था विभागेनाश्नुवीयेति । सर्वान् ह वै कामानाप्नोति इति फलत एवाश्वमेधस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

ग्रीष्मो वै क्षत्रियस्य उचितऋतुः स हि तत्राग्नी आधत्ते । ग्रीष्मवत् वरं भतापयति । अर्थवादोऽयम् । क्षत्रियस्य चैष यज्ञो य अश्वमेध । एतस्मादेव वचनात् राष्ट्री अश्वमेधेन यजेत । "प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा" (श. प १३ । ६ । ४ । २४) इत्यादिवचनसामर्थ्याच्च क्षत्रियस्य हि राज्यमुचितम् । राजा च राष्ट्री भवति । ननु च—अन्ये अपि महीं पालयन्तो दृश्यन्ते । सत्यम् । न च ते वृत्तच्युता शास्त्रेणाविक्रियन्ते । तथापि प्रायोऽन्तरवृत्तिर्विहिता । सत्यम् । तावदेव तु सा । यावत् तया दीनमात्मानमुद्धरति । नित्यानि च कर्माणि करोति । काम्यस्तु अश्वमेधो महाप्रपञ्चश्च । न तम् आपत्कल्पचोदना क्षमते । न चान्य अश्वमेधचोदनाया विशेष अस्ति । येन एषा प्रायश्चित्तचोदनैव अश्वविषये स्यात् । तस्मात् क्षत्रियस्यैवाश्वमेध इत्युपसंहृतम् । अत एव कारणात् प्रायश्चित्तभूतोऽप्येष क्षत्रियस्यैव, नान्यस्य । अवभृथस्नानप्रायश्चित्त तु सर्ववर्णानां अविशेषात् ॥ २ ॥

१—राजसूयोऽश्वमेधः सर्वकामस्य का. श्रौ. सू २० । १ । १ (सर्वकामस्यापि, सर्वकामावाप्तिवत् परमात्मानस्य प्राप्तिमन्तरेण न भवति, यावच्छरीरकाल्पनिको हि कामा इति तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षो ग्रहणस्यापि नवनान्तर कक ।)

२—राजशब्दो अभिषेकवति क्षत्रिय वर्तते इत्युक्त प्रदर्शनार्थे । तथा च "क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेधः तस्माद्राजाश्वमेधेन यजेत" इति । ततो यदा राजयज्ञ न स सार्ववर्णिको इत्यत्र कक ।

तद्वै वसन्तऽएवाभ्यारभेत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुर्यऽउ वै कश्च यजते ब्राह्मणीभूयेवैव यजते तस्माद्वसन्तऽ एवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति । तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वर्त्विजऽउपसमायन्त्यध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता चैतान्वाऽअन्वन्यऽऋत्विजः ॥ ४ ॥

(स्ते) तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यम्ब्रह्मौदनन्निर्वपति । तस्योक्तम्ब्राह्मणञ्चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतान्द्वादशविधन्द्वादश मासाः सम्वत्सरः सर्वंᳫं सम्वत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसंत एवाभ्यारभेत । वसंतो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । य उ वै कश्च यजते । ब्राह्मणीभूयेवैव यजते । तस्माद्वसंत एवाभ्यारभेत ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवति। तस्यै पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायंति । अध्वर्युश्च होता च ब्रह्मा चोद्गाता च । एतान्वा अन्वन्य ऋत्विजः ॥ ४ ॥

तेभ्योऽध्वर्युश्चातुष्प्राश्यं ब्रह्मौदनं निर्वपति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । चतुरः पात्राश्चतुरोऽञ्जलीश्चतुरः प्रसृतान् द्वादशविधम् । द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ५ ॥

तद्वै वसन्ते । वसन्तस्यासन्न फाल्गुनीशुक्ल एवात्र वसन्त उक्तः । "सा याऽसौ फाल्गुनी"—इत्युत्तरवचनानुरोधात् । तथा च सति तत एव वचनात् ऋतुर्मासः पक्षस्तिथिरिति एतत्सर्वं विशेषतः सिद्धमित्यस्य दर्शनार्थमनुवादः । एवं चित्रेरन्वारम्भणाय ब्रह्मौदनपाकादिरवेत्यभिप्रायः । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स हि तत्राधानोपनयनादि करोति । स सर्वलोकं दमयति ब्राह्मण इव शान्तः । य उ वै कश्च यजते । यश्च वै कश्च यजते । स दीक्षया ब्राह्मणीभूय एव यजते । तथा च "दीक्षितेब्राह्मण इत्याह" इत्यत्रोक्तम् ॥ ३ ॥

सा याऽसौ फाल्गुनी । तस्यैतस्याः पुरस्तात् षडहे वा सप्ताहे । षडहे नवम्याम् । सप्ताहे अष्टम्याम् । एतान् अध्वर्य्वादीन् अनु अन्ये ऋत्विजस्तत्रतत्र प्रतिप्रस्थात्रादय उपसमायन्ति । तदनुगुणवचनम् । ते समभ्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तेभ्य अध्वर्य्वेभ्य अध्वर्य्वादिभ्यश्चतुर्भ्यः अध्वर्युः चतुर्भिः प्राश्य चातुष्प्राश्य । स एव चातुष्प्राश्यः । स्वार्थिकस्तद्धितः । चातुर्वर्ण्यादिवत् । ब्रह्मणेभ्य ओदनो ब्रह्मौदनः । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । "तेन एव तद्यथे" (श. प १।३।१।१।१।) इति चतुरः पात्रान् तेनिरानिर्वपति ॥ ५ ॥

१—अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लपक्षे दीक्षा एव । का० श्रौ० सू० २०।१।१। दीक्षाप्रारम्भेषु देवा अनु आह्वा वै ऋत्विजस्तं (श० प० ११।४।१।१२।) इति श्रुतः ॥
२—अष्टम्यां नवम्यां चतुर्भ्यो ब्रह्मौदनं निर्वपतीत्यध्वर्युः ब्रह्मौदन च । का० श्रौ० सू० २०।१।

तमेते चत्वारऽऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तम्ब्राह्मणं तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति सर्व्वं वै सहस्रꣳ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै चत्वारि च सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि तस्यो ऽएवोक्तम् ॥ ६ ॥

(सु) अथास्माऽ अध्वर्य्युर्न्निष्कम्प्रतिमुञ्चन्वाचयति । तेजोऽसि शुक्रममृतमिति तेजो वै शुक्रममृतꣳ हिरण्यन्तेजऽएवास्मिञ्छुक्रममृतं दधात्यायुष्पाऽआयुर्म्मे पाहीत्यायुरेवास्मिन्दधात्यथैनमाह व्वाचं यच्छेति व्वाग्वै यज्ञो यज्ञस्यैवाभ्यारम्भाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जायाऽ उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी व्वावाता परिवृक्ता पाला-

---

तमेव चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै । चत्वारि सुवर्णानि शतमानानि हिरण्यानि । तस्य उ एवोक्तम् ॥ ६ ॥

अथास्मै अध्वर्युर्निष्कं प्रतिमुञ्चन् वाचयति । "तेजोऽसि शुक्रममृतम्" इति । तेजो वै शुक्रम् । अमृतं हिरण्यम् । तेज एवास्मिन्छुक्रममृतं दधाति । "आयुष्पा आयुर्मे पाहि" (वा. सं. २२ । १) इति । आयुरेवास्मिन्दधाति । अथैनमाह वाचं यच्छेति । वाग्वै यज्ञः । यज्ञस्यैवाभ्यारंभाय ॥ ७ ॥

चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्ति । महिषी वावाता परिवृक्ता पालागली । सर्वा निष्किण्यो-

---

तमेव चत्वार ऋत्विज अध्वर्य्वादय प्राश्नन्ति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । "यन्महर्त्विजो ब्रह्मौदनं प्राश्नन्ति महिमानमेव तद्यज्ञस्य यजमानोऽवरुन्धे" (श. प. १३।१।१।४) इति । तेभ्य चत्वारि सहस्राणि गवां ददाति। तस्यो एवोक्त-"रेतो वा ओदनो रेतो हिरण्यम्" (श. प. १३।१।१।४) इति ॥ ६ ॥

अथास्मा अध्वर्यु । अस्मै यजमानाय अध्वर्युः निष्कं सौवर्णमलङ्कारं प्रतिमुञ्चन् गले आबध्नन् वाचयति । अस्मिन् यजमाने दधाति । अथैनं यजमानं आह वाचं यच्छेति ॥ ७ ॥

चतस्रो जाया भार्या उप समीपे क्लृप्ता, स्थिता भवन्ति । पालागली दूतदुहिता ॥ ८ ॥

१–अर्त्विजमध्वर्य्वन्य प्रयच्छति । का. श्रौ. सू. २०।५।

२–तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानञ्च तावत् । का. श्रौ. सू. २०।६ । तावत् चतुःसङ्ख्यान् हिरण्यस्य शतमानस्येत्यर्थः, ब्रह्मौदने सुवर्णं हिरण्यं ददाति शतमानं भवतीति च श्रुतेः । श. प. १३।१।१।४ । सुवर्णरक्तिकाशतानि शतमान इति कर्कः ॥

३–निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति का. श्रौ. सू. २०।७ । चतुःसौवर्णिक आभरणविशेषो निष्कः इति कर्कः ॥

४–वाचं यच्छेति चाह आविसर्जनाद्वाग्यमनम् । का. श्रौ. सू. २०।१०।११ ॥

५–पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी १ वावाता २ परिवृक्ता ३ पालागली । का. श्रौ. सू. २०।१२ । (महिषी प्रथमपरिणीता पत्नी १, वावाता वल्लभा २, परिवृक्ता अवल्लभा ३ पालागली दूतपुत्री ।

गळी सर्वा निष्किण्योऽलङ्कृता मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ताभिः सहाग्न्यगारम्प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्याꣳ हुतायाम् । (अ) जघनेन गार्हपत्यमुदङ्वावातया सह सम्विशति तदेवापीतराः सम्विशन्ति सोऽन्तरोरूऽअसम्वर्त्तमानः शेतेऽनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचꣳ समश्नवाऽइति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्याꣳ हुतायाम् । (म) अध्वर्युः पूर्णाहुतिञ्जुहोति सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै तस्याम्वरेण वाचम्विसृजते वरन्ददामि ब्रह्मणऽइति सर्वं वै वरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥ ॥ शतम् ६६०० ॥

(द्वयाऽञ) अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददात्यध्वर्यवे दददमृतमायुरात्मन्धत्तेऽमृतꣳ ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

ऽलंकृताः । मिथुनस्यैव सर्वत्वाय । ताभिः सहाग्न्यगारं प्रपद्यते पूर्वया द्वारा यजमानः । दक्षिणया पत्न्यः ॥ ८ ॥

सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्यमुदङ् वावातया सह संविशति । तदेवापीतराः संविशंति । सोऽतरोरू असंवर्तमानः शेते । अनेन तपसा स्वस्ति संवत्सरस्योदृचं समश्नवा इति ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्यां हुतायामध्वर्युः पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । तस्यां वरेण वाचं विसृजते । वरं ददामि ब्रह्मण इति । सर्वं वै वरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १० ॥

अथ योऽस्य निष्कः प्रतिमुक्तो भवति । तमध्वर्यवे ददाति । अध्वर्यवे ददद‌मृतमायुरात्मन्धत्ते । अमृतं ह्यायुर्हिरण्यम् ॥ ११ ॥

सायमाहुत्यां हुतायां जघनेन गार्हपत्य पश्चाद्गार्हपत्यस्य समीपे । उदङ् उदग्दिशि । तदेव तत्रैव इतरा अपि जाया संविशति । ता अन्तरोरू शेते । असंवर्तमान मैथुनमकुर्वन् । अनेन तपसा सन्निहितप्रियाऽसुरमनेन स्वस्ति क्षेमेण अश्वमेधसंवत्सरस्य उदृचं समाप्तिं सम्यक् अश्नवै । " अशू व्याप्तौ "— (धा. पा. स्वा. आ. १८) प्राप्नुयाम् । इति प्रार्थयमान शेते ॥ ९ ॥

प्रातराहुत्यां हुतायाम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१—अग्न्याधेयवत्संविश्य हुतेऽग्निहोत्रेऽपरेण गार्हपत्यमुदक्शिरसः संविशन्ति । अन्तरोरू असंवर्तमानाः । इत्यादि अ। का. श्रौ. सू. २० । १७—१९ ।

२—प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं ब्रह्मणे । क. टी. सू. २० । १६ । २० । ब्रह्मणे वरदानम् । का. श्रौ. सू. २० । २१ । अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् । का. श्रौ. सू. २० । २२ ।

(४) अथाग्नेयीमिष्टिन्निर्व्वपति । पथश्च कामाय यज्ञमुखस्य चाछम्बट्कारायाथोऽअग्निमुखाऽउ वै सर्व्वा देवताः सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे मुखतः सर्व्वान्देवान्प्रीत्वा सर्व्वान्कामानाप्नवानीति ॥ १२ ॥

तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । पञ्चदशो वै वज्रो वीर्य्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्य्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते वार्त्रघ्नावाज्यभागौ पाप्मा वै वृत्रः पाप्मनोऽपहत्याऽअग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुद्भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेतेत्युपाॅंशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये मूर्द्धन्वत्यन्या भवति सद्वत्यन्यैष वै मूर्द्धा यऽएष तपत्येतस्यैवावरुद्ध्याऽअथ यत्सद्वती सदेवावरुन्द्धे विराजौ संयाज्ये सर्व्वदेवत्यम्वाऽएतच्छन्दो यद्विराट् सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे सर्व्वान्देवान्प्रीत्वा सर्व्वान्कामानाप्नवानीति हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णॅं शतमानन्तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथाग्नेयीष्टिः ।

अथाग्नेयीमिष्टिं निर्वपति । पथश्च कामाय । यज्ञमुखस्य चाछंबट्काराय । अथो अग्निमुखा उ वै सर्वा देवताः । सर्व कामा अश्वमेधे । मुखतः सर्वान्देवान्प्रीत्वा । सर्वान्कामानाप्नवानीति॥१२॥

तस्यै पचदश सामिधेन्यो भवति । पंचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । पाप्मा वै वृत्रः । पाप्मनोऽपहत्यै । " अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत "–(वा. सं. १३ । १४) " भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता "–(वा. सं १३ । १५) इति उपांशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये । मूर्द्धन्वत्यन्या भवति । सद्वत्यन्या । एष वै मूर्द्धा । य एष तपति । एतस्यैवावरुद्ध्यै । अथ यत्सद्वती । सदेवावरुन्धे । विराजौ संयाज्ये । सर्वदेवत्यं वा

अथाग्नेयीमिष्टिमिति । पुरोडाशहविषम् । पथ यज्ञपथस्य कामाय प्राप्तये । न यज्ञपथादयानीति । इत्येवाग्नेय क्रियत इत्यर्थ । यज्ञमुखस्य चारम्भस्य । अछंबट्काराय अनन्तरा कथं हि यज्ञमुख यज्ञशून्य स्यादित्यर्थ ॥ १२ ॥

तस्यै पचदश । मूर्द्धन्वत्यन्या । एते हविषो याज्याऽनुवाक्ये उपांशु भवत । मूर्द्धन्वती एव । न सद्वती । अन्या एका च प्रथमा भवति । सा सद्वती अन्या " भुवो यज्ञस्य "–इत्येषा । भुव भवसि इत्यनेन पादमत्ता भवन-

१–पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते । का श्रौ सू २० । २२ ।

२ कर्क स चोपांशुर्भवतीति अत्रैव सूत्रे व्याख्यत् । का श्रौ सू २० । २३ भाष्ये । शतमान दक्षिणा सौवर्णम् । का श्रौ सू २० । २३ । (शतमाने सौवर्णमान न राजत, इति अत्रैव कर्क । सौवर्णं शतमान सुवर्णरक्तिकाशतानि, इति कर्क)। हिरण्यपारमाणऽन्यत्रापि । का श्रौ सू २० । २४ । (अन्यत्रापि दाक्षायणादावपि सौवर्णमेव न राजतम्)।

३–पादसत्ताभवनमुपासाम् । एकादशाक्षरात्मकपादचतुष्केण चतुर्थ्या द्वादशाक्षरायाश्चतुष्पदाया भुवो यज्ञस्येति त्रिष्टुभ प्रथमे पादे ' भवसि ' ' भविता ' वा इत्यस्य स्थाने ' भुव ' इति एकाक्षरसंकोचात्मकपदविन्यासेन, एकादशाक्षरात्मकपादन्यासस्थितिसंपादनमिति भाव ॥

(मु) अथ पौष्णीमिष्टिन्निर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिरश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनङ्करोत्यथोऽइयम्वै पूषेमामेवास्माऽ एतद्गोप्त्रीङ्करोति तस्य हि नार्तिरस्ति न ह्वला यमियमध्वन्गोपायतीमामेवास्माऽएतद्गोप्त्रीङ्करोति ॥ १४ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वृधन्वन्तावाज्यभागौ यजमानस्यैव वृद्ध्यै पूषँस्तव व्रते वयम्पथस्पथः परिपतिम्वचस्येत्युपाँशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये व्रतवत्यन्या भवति पथन्वत्यन्या वीर्य्यम्वै व्रतम्वीर्य्यस्याप्त्यै वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पथन्वत्यश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनङ्करोत्यनुष्टुभौ संयाज्ये वाग्वाऽअनुष्टुब्वाग्वै प्रजापतिः प्रजापतिरश्वमेधोऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै वासःशतन्दक्षिणा रूपम्वाऽएतत्पुरुषस्य यद्वासस्तस्माद्यमेव कञ्च सुवाससमाहुः को न्वयमिति रूपसमृद्धो हि भवति रूपेणैवैनँ

एतच्छन्दः । पङ्क्तिराट् । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वान् देवान्प्रीत्वा । सर्वान्कामानाप्नवानीति । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

अथ पौष्णीष्टिः ।

अथ पौष्णीं निर्वपति । पूषा वै पथीनामधिपतिः । अश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोति । अथो इयं वै पूषा । इमामेवास्मा एतद् गोप्त्रीं करोति । तस्य हि नार्तिरस्ति । न ह्वला । यमियमध्वन् गोपायति । इमामेवास्मा एतद् गोप्त्रीं करोति ॥ १४ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सप्तदशो वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । वृधन्वन्तावाज्यभागौ । यजमानस्यैव वृद्ध्यै । "पूषंस्तव व्रते वयम्" । "पथस्पथः

सुवासम् । सविता वा "अग्निमग्निमेन"–(वा. स. १७ । ७६) सा या सद्वती एषा । मूर्धन्वती तु भवत्येव सा "मूर्धानं दिवो" इत्यनेन मूर्धन्वत्येव अन्या भवति । न सद्वती । इत्येतमवगतम् । नत्वेव सर्वं धार्येत । इयं मूर्धन्वती भवति । संदेहेति ॥ १३ ॥

अथ पौष्णीन् । पौष्णं चरुमित्यर्थः । पूषा वै पथीनां पशा प. अधिपति. ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ १ ॥

१–पौष्णं चरुं निर्वपति [illegible] । दृश्यता का. श्रौ. सू. २० । २५ । ([illegible]) [illegible] "पूषन् तव व्रते वयं [illegible] पथस्पथः परिपतिं वचस्या [illegible]" [illegible] । [illegible] वा. सं. १४–६१ । [illegible] वा. सं. १४–४१ ॥

सुमर्द्धयति शतम्भवति शतायुर्व्वै पुरुषः शतेन्द्रियऽआयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१४ ॥ (४।१) ॥

एतस्यान्तायमानायाम् । (मु) अश्वन्निक्त्वोदानयन्ति यस्मिन्त्सर्व्वाणि रूपाणि भवन्ति यो वा जवसमृद्धः सहस्रार्हम्पूर्व्यं यो दक्षिणायां धुर्य्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥

(स्त) तद्यत्सर्व्वरूपो भवति । सर्व्वं वै रूपꣳ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यज्जवसमृद्धो व्वीर्य्यं वै जवो व्वीर्य्य-

परिपतिं वचस्या "–(वा सं १५ । ४१ । ४२) इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । व्रतवत्यन्या भवति । पथन्वत्यन्या । वीर्यं वै व्रतम् । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्धयै । अथ यत्पथन्वती । अश्वायैवैतत्स्वस्त्ययनं करोति । अनुष्टुभौ संयाज्ये । वाग्वा अनुष्टुप् । वाग्वै प्रजापतिः । प्रजापतिरश्वमेधः । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । वासःशतं दक्षिणा । रूपं वा एतत्पुरुषस्य–यद्वासः । तस्माद्यमेव कं च सुवाससमाहुः । को न्वयमिति । रूपसमृद्धो हि भवति । रूपेणैवैन समर्द्धयति । शतं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रिय. । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्ते ॥ १५ ॥

एतस्या तायमानायामश्वं निक्त्वोदानयन्ति । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्ति । यो वा जवसमृद्धः । सहस्रार्हं पूर्व्यम् । यो दक्षिणाया धुर्यप्रतिधुरः ॥ १ ॥

तद्यत्सर्वरूपो भवति । सर्वं वै रूपम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । अथ यत् जवसमृद्धः । वीर्यं वै जवः । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्ध्यै । अथ यत्सहस्रार्हः । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । अथ यत् पूर्व्यः । एष वा अपरिमितं वीर्यमभिवर्धते । यत् पूर्व्यः । अपरिमितस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै । अथ यद्दक्षिणाया धुर्यप्रतिधुरः । एष वा एषः । य एष तपति । न वा एतं कश्चन प्रतिप्रतिः । एतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥

एतस्या तायमानायामिति । एतस्यां सौम्यामिष्टौ तायमानाया निक्त्वा अश्व स्नापयित्वा आनयति यजमानपुरुषा । यस्मिन्नश्वे सेर्वाणि शुक्लरक्तपीतकृष्णानि रूपाणि भवति । यो वा जवसमृद्ध । सर्वसमुच्चये वाशब्द । इति स्वभावेन वेगेन जवनत्वेन समृद्ध स्यादित्यवधारण विकल्पेन । सहस्रार्ह सहस्र गवां मूल्य य अर्हति स सहस्रार्ह । पूर्व्य प्रथम वयसि वर्तमानायां प्रथमाया जातम् । दक्षिणाया धुरि अप्रतिधुर । प्रति धारयिता प्रतिधुर । नास्ति प्रतिधुरो यस्येति अप्रतिधुर । अन्येभ्यो दक्षिणधुर्येभ्य उत्कृष्ट इत्यर्थ ॥ १ ॥

य एष तपति । य एष अश्वो मध्य आदित्य अधिदैवमित्यर्थ । न वा एतमादित्य कश्चिदपि प्रतिप्रति (सामान्य ?) समोऽस्मात्यर्थ ॥ २ ॥ २ ॥

१–सर्वरूप वा । का श्री सू २० । १७ । २ शतम् । का श्री सू २० । १८ । ३ साहस्रम् । का श्री सू २० । १० । ४–दक्षिणाधुर्यसमम् । का श्री सू २० । २२ ॥

स्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्सहस्राहः सर्व्वम्वै सहस्रꣳ सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्याऽअथ यत्पूर्व्वऽ एष वाऽ अपरिमितम्वीर्य्यमभिवर्द्धते यत्पूर्व्वोऽपरिमितस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽअथ यद्दक्षिणायान्धुर्य्यप्रातिधुर ऽएष वाऽएष यऽएष तपति न वाऽ एतं कश्चन प्रातिप्रातिरेतस्यैवावरुद्ध्यै ॥ २ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । (यो) द्विरूपऽएवैषोऽश्वः स्यात्कृष्णसारङ्गः प्रजापतेर्व्वा एषोऽक्ष्णः समभवद्द्विरूपम्वाऽ इदमक्षुः शुक्लञ्चैव कृष्णञ्च तदेनꣳ स्वेन रूपेण समर्द्धयतीति ॥ ३ ॥

(त्यु) अथ होवाच सात्ययज्ञिः । (त्रि) त्रिरूपऽएवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्व्वार्द्धः शुक्लोऽपरार्द्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्तद्यत्कृष्णः पूर्व्वार्द्धो भवति यदेवेदङ्कृष्णमक्ष्णस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्द्धो यदेवेदꣳ शुक्लमक्ष्णस्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्सा कनीनका सऽ एव रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिस्तमालभेत जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

तदु होवाच भाल्लवेयः । द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात्, कृष्णसारङ्गः । प्रजापतेर्वा एषोऽक्ष्णः समभवत् । द्विरूपं वा इदं चक्षुः—शुक्लं चैव कृष्णं च । तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति ॥ ३ ॥

अथ होवाच सात्ययज्ञिः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात् । तस्य कृष्णः पूर्वार्धः । शुक्लोऽपरार्द्धः । कृत्तिकाञ्जि पुरस्तात् । तद्यत् कृष्णः पूर्वार्द्धो भवति । यदेवेदं कृष्णमक्ष्णः । तदस्य तत् । अथ यत् शुक्लोऽपरार्द्धः । यदेवेदं शुक्लमक्ष्णः । तदस्य तत् । अथ यत् कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात् । सा कनीनका । स एव रूपसमृद्धः । अतो यतमोऽस्योपकल्पेत । बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिः । तमालभेत । जवेन त्वेव समृद्धः स्यात् ॥ ४ ॥

(त्त) तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितारऽ उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतꣳ राजन्या निषङ्गिणः शतꣳ सूतग्रामण्याम्पुत्राऽ इषुपर्षिणः शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणाम्पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशतन्निरष्टन्निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति ॥ ५ ॥

(न्त्ध) अथ सावित्रीमिष्टिन्निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालम्पुरोडाशꣳ सविता वै प्रसविता सविता मऽ इमं यज्ञम्प्रसुवादिति ॥ ६ ॥ तस्यै पञ्चदश सामिधेन्यो भवन्ति । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ यऽइमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरत्नऽइत्युपाꣳशु हविषो याज्याऽनु-

तस्यैते पुरस्तात् रक्षितार उपक्लृप्ता भवंति । राजपुत्राः कवचिनः शतम् । राजन्या निषंगिणः शतम् । सूतग्रामण्यां पुत्रा इषुपर्षिणः शतम् । क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां पुत्रा दंडिनः शतम् । अश्वशतं निरष्टं निरमणम् । यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षंति ॥ ५ ॥

अथ सावित्रीष्टिः ।

अथ सावित्रीमिष्टिं निर्वपति । सवित्रे प्रसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशम् । सविता वै प्रसविता । सविता म इमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ ६ ॥

तस्यै पंचदश सामिधेन्यो भवंति । वार्त्रघ्नावाज्यभागौ । " य इमा विश्वा जातानि "

राजपुत्रा अभिषिक्तपुत्राः । कवचं सन्नाहं तद्वन्तः कवचिनः । राजन्याः क्षत्रियाः । निषंगिणः खड्गिनः । इषुपर्षिणः " पृषु वृषु मृषु सेचने " (धा. पा. भ्वा. प. ७०६) इषून् सम्यक् पर्षति अस्यन्तीति इषुपर्षिणः । सूताः आयव्ययाध्यक्षाः तेषां समूहः क्षात्त्रम् । संग्रहीतारः स्वभृताः । क्षात्त्रं च संग्रहीतारश्च तेषां पुत्रा दण्डिनः । अश्वशतं यस्मिन्नेनमश्वं अपिसृज्य रक्षन्ति । वर्धितं तत् । निरष्टम् । अश्वस्य दशवर्षाणि अग्रे दन्तोद्गमनानि भवन्ति । तेषामेकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाण्यनुवर्तन्ते । तानि ऊर्ध्वं व्यञ्जनानि निर्गतानि यस्मात् शतात् इति निरष्टम् । अतीतचतुर्वर्षमित्यर्थः । पुनः कीदृशं ? निरमणम् निर्गतं रमणं क्रीडनं वृषतया यस्मात् इति निरमणं गलितयौवनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

" य इमा विश्वा जातानि " " आ देवो यातु सविता सुरत्न " इत्याद्याः निगदव्याख्याताः याज्यानु-

१–द्वादशकपालनिर्वपणे निवृत्ताग्निदक्षिणानां मध्यमस्य राज्ञः सवित्रे प्रसवित्रे सावित्र आशिषि सवित्रे सत्यप्रसवायेति । का. श्रौ. सू. २०।४।१। आश्वलायनश्रौतसूत्रे तु सावित्र्यस्तिस्र इष्टयोऽहरहः रात्रयः सविता सत्यप्रसवः प्रसवितृ आसवितेति । उ. प. ६।४।६ । इति ऐतिह्यक्रम प्रतिपादितं ॥

२–रक्षा अश्वपाला दक्षिणस्यां दिशि यथाकामं गच्छन्तमश्वं रक्षन्ति । कवचिनिषंगि प्रमुखादिर्भिर्ययामस्यन् । का. श्रौ. सू. २०।२।१० । अनुचरास्तु " राजपुत्रैः प्रथमायां " । " राजन्यैर्द्वितीयस्याम् " । " सूतग्रामण्यां तृतीयस्याम् " । " क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां चतुर्थ्याम् " । का. श्रौ. सू. २०।१।२९-३१ तावत्संख्याकाः शतं शतमित्यर्थः ॥

३–ऋग्वेद–अ ४ अ ४ व २६ ऋ. ८ " य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवाति सविता । १ । ऋग्वे. ५।८२।९। आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः । हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेशयञ्च प्रसुवञ्च भूम ।२।

याज्ये विराजौ संयाज्ये हिरण्यं दक्षिणा सुवर्णं शतमानं तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(न्नु) तस्मै प्रयाजेषु ताय्मानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयं सम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

(म्रु) अथ द्वितीयान्निर्वपति । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशं सविता वा आसविता सविता मऽइमं यज्ञमासुवादिति ॥ ९ ॥

काण्डस्यार्द्धम् ॥ २१६ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ सद्वेवावरुन्द्धे विश्वानि देव सवितः सधा नो देवः सविता सहावेत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्येऽनुष्टुभौ संयाज्ये रजतं हिरण्यं दक्षिणा नानारूप-

---

“ आदेवो यातु सविता सुरत्नः ” इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । विराजौ संयाज्ये । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

तस्मै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ द्वितीयां निर्वपति । सवित्र आसवित्रे द्वादशकपालं पुरोडाशम् । सविता वा आसविता । सविता म इमं यज्ञमासुवादिति ॥ ९ ॥

तस्यै सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति । सद्वन्तावाज्यभागौ । सद्देवावरुन्द्धे । “ विश्वानि देव सवितः ” “ सधा नो देवः सविता सहाव ” इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । अनु-

तायाऽ अथोऽ उत्क्रमायानपक्रमाय शतमानं भवति शतायुर्व्वै पुरुषः शतेन्द्रिय ऽआयुरेवेन्द्रियम्वीर्य्यमात्मन्दत्ते ॥ १० ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो व्वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयᳬं सम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

(म) अथ तृतीयान्निर्व्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालम्पुरोडाशमेष ह वै सत्यः प्प्रसवो यः सवितुः सत्येन मे प्प्रसवेनेमं यज्ञᳬं सुवादिति ॥ १२ ॥

तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवन्ति । रयिमन्तावाज्यभागौ व्वीर्य्यं व्वै रयिर्व्वीर्य्यस्याप्त्यै व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्याऽ आ विश्वदेवᳬं सत्पतिम्प्रामिये सवितुर्दैव्यस्य तदित्युपाᳬंशु हविषो याज्याऽनुवाक्ये नित्ये संयाज्ये नेद्यज्ञपथादयानीति क्लृप्तऽ एव यज्ञेऽन्ततः प्प्रतितिष्ठति त्रिष्टुभौ भव-

ष्टुभौ संयाज्ये । रजतं हिरण्यं दक्षिणा । नानारूपतायै । अथो उत्क्रमायानपक्रमाय । शतमानं भवति । शतायुर्वै पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुरेवेन्द्रियं वीर्यमात्मन् धत्ते ॥ १० ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अथ तृतीयां निर्वपति । सवित्रे सत्यप्रसवाय द्वादशकपालं पुरोडाशम् । एष ह वै सत्यः प्रसवः । यः सवितुः । सत्येन मे प्रसवेनेमं यज्ञं प्रसुवादिति ॥ १२ ॥

तस्यै सप्तदशैव सामिधेन्यो भवंति । रयिमंतावाज्यभागौ । वीर्यं वै रयिः । वीर्यस्याप्त्यै । वीर्यस्यावरुद्ध्यै । " आ विश्वदेवं सत्पतिम् " । " न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद् " इत्युपांशु हविषो याज्यानुवाक्ये । नित्ये संयाज्ये । नेद्यज्ञपथाद्यानीति । क्लृप्त एव यज्ञेऽन्ततः प्रतिति-

भवति । अथो उत्क्रमाय । सुवर्णं प्रथमामिष्टिमुत्क्रम्य उत्तमाया वर्तते इत्युक्तः सः किमर्थं ? अनपक्रमाय । एवं रजतान्तरितम् ॥ १०—१९ ॥

१. ऋग्वे । ४ । ४ । २६ । २ । आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे ॥ सत्यसवं सवितारम् ॥ १ ॥ न प्रमिये सवितुर्दैव्यस्य तद्यथा विश्वं भुवनं धारयिष्यति ॥ यत्पृथिव्या वरिमन्नास्वङ्गुरिर्वर्ष्मन्दिवः सुवति सत्यमस्य तत् ॥ २ ॥ अ. ३ अ. ८ व. ५ ऋ । ४ । शांखायनानां वर्ष्मन् इत्यत्र चर्म्मन् इति पाठः ।

२—राजत शतमानं, देवयाज्ञिकभाष्ये । द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रूप्यमाषकः ॥ तै. सौत्रामणिवर्णनम् । धरणानि दशैव स्यात् शतमानं तु राजतमिति ॥

तऽ इन्द्रियम्वै व्वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव व्वीर्य्यस्यावरुद्ध्यै हिरण्यन्दक्षिणा सुवर्ण्णꣳ शतमानं तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

(न्तु) तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु । ब्राह्मणो व्वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयꣳ सम्भृता गाथा गायतीत्ययजतेत्यददादिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

(मे) एतस्याꣳ सꣳस्थितायाम् । (सु) उपोत्थायाध्वर्य्युश्च यजमानश्चाश्वस्य दक्षिणे कर्ण्णऽआजपतो व्विभूर्म्मात्रा प्रभूः पित्रेति तस्योक्तम्ब्राह्मणमथैनमुदञ्चम्प्राञ्चम्प्रसृजतऽ एषा ह्योभयेषान्देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तो न वै स्वऽआयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥ १५ ॥

सऽआह देवाऽआशापालाः । (ऽ) एतन्देवेभ्योऽश्वम्मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षतेत्युक्ता मानुषाऽआशापालाऽअथैते देवाऽआप्याः साध्याऽ

वति । त्रिष्टुभी भवतः । इंद्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप् इन्द्रियस्यैव वीर्यस्यावरुद्ध्यै । हिरण्यं दक्षिणा । सुवर्णं शतमानम् । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

तस्यै प्रयाजेषु तायमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति, इत्ययजत, इत्यददादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

एतस्यां संस्थितायाम्, उपोत्थायाध्वर्युश्च यजमानश्च अश्वस्य दक्षिणे कर्णे आजपतः । " विभूर्मात्रा प्रभूः पित्रा "-(वा.सं.२२।१९) इति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथैनमुदंचं प्रांचं प्रसृजतः । एषा ह उभयेषां देवमनुष्याणां दिक् । यदुदीची प्राची । स्वायामेवैनं तद्दिशि धत्तः । न वै स्व आयतने प्रतिष्ठितो रिष्यत्यरिष्ट्यै ॥ १५ ॥

स आह-" देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षत "-(वा. सं.

मानुषा दिक्पाला. राजपुत्रा. कवचिन इत्यादय. । अथ एते वक्ष्यमाणा. देवा दिक्पाला । आप्याः साध्या इत्यादय ॥ १६ ॥

१-तस्योक्तं ब्राह्मणम् श. प. १३ । १ । १ । ३ । ४ ॥ १३ । १ । ५ । ६ । आ. श्रौ. सू उ. ष ६ । ४ । ६ । " य इमा विश्वा जातानि " " आ देवो यातु सविता सुरत्न " इति । १ । ५ । ४ । १२ । ३ । यथा नो देव सवितः सहस्रेति ३, इत्येव श्लोकं बीणा कात्यायनोऽनुशास्याः ॥ २ ॥ ऋचे० । ५ । ४ । १२ । ७ । इमा गिरः सवितार सुजिह्व पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् । चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । २ । इति यथा नो देव इत्यस्या द्वितीया ऋक् ॥

२-अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । का. श्रौ. सू. २० । ४८ । विभूर्मात्रा (वा. सं. २२ । १९) तस्योक्तं ब्राह्मणम् (श. प. १३ । १ । ६ । १ । २ ।) पश्चादुन्मर्दनं विलोडयतने । का. श्रौ. सू २० । ४९ । प्रागुदीचि उत्सर्पति दिक् । ३-देवा आशापाला इति एतेभ्योऽभ्यादिशति । का. श्रौ. सू २० । ५० ।

अन्वाध्या मरुतस्तुमेतुऽ उभये देवमनुष्याः सम्विदानाऽ अप्रत्यावर्त्तयन्तः सम्वत्सरꣳ रक्षन्ति तद्यन्न प्रत्यावर्त्तयन्त्येष वाऽएष यऽएष तपति कऽ उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्त्तयितुं यद्ध्येनम्प्रत्यावर्त्तयेयुः पुरागेवेदꣳ सर्वꣳ स्यात्तस्मादप्रत्यावर्त्तꣳ रक्षन्ति ॥ १६ ॥

सऽआहाशापालाः । (०) ये वाऽ एतस्योदृचङ्गमिष्यन्ति राष्ट्रन्ते भविष्यन्ति राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीयाऽअथ यऽ एतस्योदृचन्न गमिष्यन्त्यराष्ट्रन्ते भविष्यन्त्यराजानो भविष्यन्ति राजन्या विशोऽनभिषेचनीयास्तस्मान्मा प्रमदत स्नात्याश्चैवैनमुदकान्निरुन्धीध्वम्वडवाभ्यश्च ते यद्यद्ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत तत्तत्पृच्छेत ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति ते ये न विद्युर्जिनीयात तान्त्सर्वं वाऽअश्वमेधः सर्वस्यैष नु वेद यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद सोऽब्राह्मणो ज्येयऽ-

---

२२।१९) इति उक्ता मानुषा आशापालाः । अथो ते देवा आप्याः साध्या अन्वाध्या मरुतः । समेत उभये देवमनुष्याः संविदाना अप्रत्यावर्तयन्त' संवत्सरं रक्षन्ति । तद्यन्न प्रत्यावर्तयन्ति । एष वा एषः । य एष तपति । क उ ह्येतमर्हति प्रत्यावर्तयितुम् । यद्ध्येनं प्रत्यावर्तयेयु' । परागेवेदं सर्वं स्यात् । तस्मादप्रत्यावर्तं रक्षन्ति ॥ १६ ॥

स आह—आशापाला ये वा एतस्योदृच गमिष्यन्ति । राष्ट्रं ते भविष्यति । राजानो भविष्यन्त्यभिषेचनीयाः । अथ य एतस्योदृच न गमिष्यति । अराष्ट्रं ते भविष्यति । अराजानो भविष्यन्ति । राजन्या विशोऽनभिषेचनीयाः । तस्मान्मा प्रमदत । स्नात्याश्चैवैनमुदकान्निरुन्धीध्वम् । वडवाभ्यश्च । ते यद्यत् ब्राह्मणजातमुपनिगच्छेत । तत्तत्पृच्छेत । ब्राह्मणाः कियद्यूयमश्वमेधस्य वित्थेति । ते

सोऽध्वर्युराह । हे आशापाला ! युष्माकं मध्ये एतस्य कर्मण उदृच समाप्तिं ये गमिष्यन्ति ते राष्ट्रवतो भविष्यन्ति राजानश्च । अराजान अनीश्वरा । राजन्या सतो विश कुटुम्बिन अनभिषेकार्हा भविष्यन्ति । यस्मादेव तस्मात् प्रमादं मा कुरुध्वम् । स्नात्याश्चैवैनम् । स्नात्यात् स्नानार्हात्प्रस्नेयादुदकात् एनमश्वं निरुन्धीध्वम् । वडवाभ्यश्चैनं निरुन्धीध्वम् । ब्राह्मणजात ब्राह्मणसमूहं तत्तत्र ये ब्राह्मणा अश्वमेधस्य न किंचिदपि

१–प्रस्नेयाच्चोदकात् । का श्रौ सू १० । ५२ । पूर्वसूत्रात् पारणमित्यनुवर्तते उदकस्येत्यार्थिकम् । यत् स्नानार्हं तोयं तत्रोऽपि प्रकृष्ट मज्जनयोग्यं यत्तोयं तत्प्रस्नेयमुच्यते इति देवयाज्ञिकः ।

२–वडवाभ्यो वारणम् । का श्रौ सू १० । ५१ । अश्वस्येत्यार्थिकम् ।

एष स पानङ्करवाथ खादन्निवपाथाथ यत्किञ्च जनपदे ऽकृतान्नꣳ सुर्वं वस्तत्सुतन्तेपाꣳ रथकारकुलऽएव वो व्वसतिस्तद्धृश्वस्यायतनमिति॥१७

इति द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १३।२।१५ ॥ (४-२ ॥)

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १३-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ११७ ॥

ये न विदुः । निर्वासात तान् । सर्वं वा अश्वमेध । सर्वस्यैव न वेद । यो ब्राह्मणः सन्नश्वमेधस्य न वेद । सोऽब्राह्मणः । ज्येय एव सः । पान कुरवाय । खाद निवपाथ । अथ यत्किंच जनपदे । अकृतान्नम् । सर्वं वस्तत्सुतम् । तेषां रथकारकुल एव वो वसतिः । तद्ध्यश्वस्यायतनमिति ॥ १७ ॥

आश्वमेधं हौत्रं औद्गात्रं वा तदेकदेशं वा किंचित्र विदुः न जानीयुः । किं कारणं 'यस्मादश्वमेध सर्वं सर्वाण्येव ऐष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानि कर्माणि तदन्तर्गतानि तस्मात्सर्वज्ञानानि चेत्यर्थः । तथा ततः सावित्री तत्र विद्यते । तामपि यो न वेद । स ब्राह्मणो न । ब्राह्मणः सन्नपि अब्राह्मणः व्रात्यः पतितसावित्रीकः सः । यथा पुत्रः कार्यहीनः पुत्रोऽपि अपुत्र उच्यते । एवं स ब्राह्मणः अब्राह्मण उच्यते । ततश्च ज्येय एव सः । "ज्या वयोहानौ"-(धा पा क्र्या प २८) हानिमात्रे वर्तते । वित्तमानादिना वैश्यवत् हापनीयः । सर्वप्रकारेणुरजान्य इत्यर्थः । पानमुदकं करवाय कुर्वीत । यूप अधाय खादम् । खादन इति खादः पचनादि । त नीचैरश्वाय वदाय । लिङर्थे लेट् । निवपाथ निक्षिपेतेत्यर्थः । यत्किंच, यत्किंचित् जनपदे अकृतान्नं असंस्कृतमन्नं सक्तुतण्डुलादि । तत्सर्वं युष्माकं सुतं सस्तुतं तदपि भवद्भिरुपयोज्यमित्यर्थः । तेषां यजमानानां मध्ये रथकारो यः । तस्य गृहे युष्माकं वसतिः । तद्ध्यश्वस्यायतनमिति । तद्धि (अश्वस्य स्थानमतरादश्व वसतो दिनिशुन तो रथकारमदिति निगमो भवति ?) ॥ १७ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे चतुर्थेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थेऽध्याये च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

प्रमुच्याश्वन्दक्षिणेन वेदिम् । (४५) हिरण्मयङ्कशिपूपस्तृणाति तस्मिन्होतोपविशति दक्षिणेन होतारꣳ हिरण्मये कूर्चे यजमानो [illegible] पुरस्तात्प्रत्यङ्ङध्वर्युः [illegible] ॥ १ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्युः सम्प्रेष्यति । होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति सम्प्रेषितो होताऽध्वर्युमामन्त्रयते पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन्नध्वर्यवित्ति हवै होतरित्यध्वर्युः ॥ २ ॥

पारिप्लवाख्यानब्राह्मणम् ।

प्रमुच्याश्वं दक्षिणेन वेदिं हिरण्मयं कशिपूपस्तृणाति । तस्मिन् होतोपविशति । दक्षिणेन होतारं हिरण्मये कूर्चे यजमानः । दक्षिणतो ब्रह्मा चोद्गाता च हिरण्मयोः कशिपुनोःपुरस्तात् । प्रत्यङ्ङध्वर्युर्हिरण्मये वा कूर्चे हिरण्मये वा फलके ॥ १ ॥

समुपविष्टेष्वध्वर्युः संप्रेष्यति–" होतर्भूतान्याचक्ष्व, भूतेष्विमं यजमानमध्यूह "–इति । संप्रेषितो होताऽध्वर्युमामंत्रयते । पारिप्लवमाख्यानमाख्यास्यन् " अध्वर्यो "–इति । " हवै होतः "–इत्यध्वर्युः ॥ २ ॥

प्रमुच्याश्वमिति । पारिप्लवाख्यानब्राह्मणमेतत् । दक्षिणेन वेदिम् । कशिपु आसनविशेष । (पादगिन्मुख्याना भवति ?) । कूर्चं कूर्चाकृतिपीठमात्रम् ॥ १ ॥

आख्यास्यन् । तत्कथ ? अध्वर्यो इति । हवै । " ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च " (धा.पा.भ्वा उ. १०३३) तस्य लोडुत्तमपुरुषैकवचने सम्प्रसारणे कृते एतद्रूपं भवति । अहमेव त्वा प्रतिह्वये । सज्जोऽहं प्रतिगराय त्व वदेत्यर्थ । एतदध्वर्युराह प्रतिगरार्थम् ॥ २ ॥

१–पारिप्लव आख्यानमाख्यातम् । २–दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयमुपविशति । का श्रौ सू. २०।५७ ॥ समत्यमावात् भूत कालीना वेदिर्नेति कर्क ॥ ३–अध्वर्युयजमाने कूर्चयो फलकयोर्वा का श्रौ सू. २०।५८।५९ । अध्वर्युब्रह्मोद्गातार-श्चेषु । का श्रौ सू २०।६० ।

४–होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विम यजमानमध्यूहेति पारिप्लव प्रेष्यति । का श्रौ सू २०।६१।६२ । अध्वर्युरिति शेष । पारिप्लवाख्यानमेवेदम् ॥

५–हवै होतरिति प्रतिगृणाति वदते मध्यमे वाणागायिनो राजर्षिभिर्यजमानः सगायतेति । का. श्रौ सू. २० । ६३ । वदते पारिप्लवाने गजर्षिभि सगायत यथा सगायनमार्हणीयाया का. श्रौ. सू. २०।६४ । पारिप्लवे, प्रथमाहे, अध्वर्युरित्थ शेष । का श्रौ. सू २०।३।३३ ॥ " कशिपुर्मसूरकः "–इति निगमे कात्यायन । " कूर्च सपादकूर्चाकृतिपीठम् " " कूर्चे धिकारम् " इति निगमे कात्यायन " फलक पादरहित पीठम् " इति निगमे कात्यायन ।

(म्सुं) मनुर्व्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशस्तऽइमऽ आसतऽइत्यश्रोत्रिया गृहमेधिनऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिश- त्यृचो वेदः सोऽयमित्यृचाᳫं सूक्तम्व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेद्वीणागणगिनऽ- उपसमेता भवन्ति तानध्वर्य्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिनऽ इत्याह पुराणै- रिमं यजमानᳫं राजभिः साधुकृद्भिः सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गा- यन्ति तद्यदेनमेवᳫं सङ्गायन्ति पुराणैरेवैनन्तद्राजभिः साधुकृद्भिः सलोकङ्कुर्व्वन्ति ॥ ३ ॥

सम्प्रेष्याध्वर्य्युः प्रक्रमाञ्जुहोति । (त्य) अन्वाहार्य्यपचने वाऽश्वस्य वा पदं परिलिख्य यतरथाऽस्य तत्रावृद्भवति पूर्व्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्याऽएवेष्टेः । पुरस्तादनुद्रुत्य सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहो-

---

मनुर्वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य मनुष्या विशः । त इम आसत इति । अश्रोत्रिया गृहमेधिन उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । ऋचो वेदः सोऽयमिति । ऋचां सूक्तं व्याचक्षाण इवानुद्र- वेत् । वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । वीणागणगिन इत्याह । पुराणै- रिमं यजमानं राजभिः साधुकृद्भिः संगायतेति । तं ते तथा संगायन्ति । तदयदेनमेवं संगायन्ति । पुराणैरेवैनं तद्राजभिः साधुकृद्भिः सलोकं कुर्वति ॥ ३ ॥

संप्रेष्याध्वर्युः प्रक्रमान् जुहोति । अन्वाहार्यपचने वा, अश्वस्य वा पदं परिलिख्य । यत- रथाऽस्य तत्रावृद् भवति । पूर्वा त्वेव स्थितिः ॥ ४ ॥

सावित्र्या एवेष्टेः पुरस्तादनुद्रुत्य । सकृदेव रूपाण्याहवनीये जुहोति । अथ सायंधृतिषु हृय-

स्त्वथ सायन्धृतिषु हूयमानासु राजन्यो व्वीणागाथी दक्षिणतऽउत्तरमन्द्रामुदाघ्नंस्तिस्रः स्वयथ्ं सम्भृता गाथा गायतीत्ययुद्ध्यतेत्यमुथ्ं सङ्ग्राममजयदिति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(म) अथ श्वोभूते द्वितीयेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतासु सावित्रीष्टिषु सथ्ंस्थितास्वँपैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्य्युर्यमो व्वैवस्वतो राजेत्याह तस्य पितरो व्विशस्तऽ इमऽ आसतऽ इति स्थविराऽ उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति यजूथ्ंषि व्वेदः सोऽयमिति यजुषामनुवाकम्व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्य्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ ६ ॥

(स्व) अथ तृतीयेऽहन् । (न्न) एवमेवैतास्विष्टिषु सथ्ंस्थितास्वँपैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्य्युर्व्वरुणऽआदित्यो राजेत्याह तस्य गन्धर्व्वा व्विशस्तऽइमऽआसतऽ इति युवानः शोभनाऽ उपसमेता भवन्ति तानुपदिशत्यथर्व्वाणो व्वेदः सोऽयमित्यथर्व्वणामेकं

मानासु राजन्यो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमन्द्रामुदाघ्नन् तिस्रः स्वयं संभृता गाथा गायति इत्ययुध्यत, इत्यमुं संग्राममजयादिति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ श्वोभूते द्वितीयेऽहन्नेवमेव । एतासु सावित्रीष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । यमो वैवस्वतो राजेत्याह । तस्य पितरो विशः । तत इम आसत इति । स्थविराः उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । यजूंषि वेदः सोऽयमिति । यजुषामनुवाकं व्याचक्षाण इवानुद्रवेत् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ ६ ॥

अथ तृतीयेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । वरुण आदित्यो राजेत्याह । तस्य गंधर्वा विशः । त इम आसत इति । युवानः शोभना उपस-

---

रूपाणि हिंकारादीनि आश्वमयानि परिकल्प्य आहवनीये जुहोति । न पदे अन्वाहार्यपचने वा ॥ ५ ॥

एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति वीणागणगिनः । न प्रक्रमान् जुहोति । इत्यनुवाद एव ॥ ६ ॥

अथर्वणा प्रोक्ता मन्त्रा ब्राह्मणानुवाकाश्च अथर्वाण ॥ ७ ॥

---

१ आहवनीयेऽग्नावित्ते वलयो धृतीरिह रतिरिति । (वा स २२-१९ ।) राजन्यो धृतिषु युद्धजययुक्ताः । का. श्रौ. सू २० । ६५ । ४७ । गाथा गायत्यर्थः ।

२—तस्योक्त ब्राह्मणम् । श प १३ । १ । ३ । ५-८ । । (१३।१।३।८।१-३ ।) (१३।१।५।१-६ ।)

३-कात्यायनस्तु " दक्षिणाग्नौ जुहोति हिंकाराय स्वाहेति प्रक्रमान् " का श्रौ सू. २० । ३।२ इति दक्षिणाग्नौ प्रक्रमहोममाह । न पदे नाहवनीये वेति । प्रक्रमहोमार्थेकोनपञ्चाशत् (वा स अ २२ । ७ । ८ ।)

(त्यु) अथ षष्ठेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेवैवावृद-ध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युः कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह तस्य रक्षाꣳसि विशस्तानीमान्यासतऽइति सेलगाः पापकृतऽउपसमेता भवन्ति तानुपदिशति देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति देवजनविद्याया ऽएकम्पर्व व्याचक्षाणऽइवानुद्रवेदेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ सप्तमेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेवैवावृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युरसितो धान्वो राजेत्याह तस्या-सुरा विशस्तऽइमऽआसतऽइति कुसीदिनऽउपसमेता भवन्ति तानु-पदिशति माया वेदः सोऽयमिति काञ्चिन्मायां कुर्य्यादेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ ११ ॥

(त्यु) अथाष्टमेऽहन् । (न्ने) एवमेवैतास्विष्टिषु सꣳस्थितास्वेवैवा-वृदध्वर्य्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्म्मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह तस्यो-

अथ षष्ठेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । कुबेरो वैश्रवणो राजेत्याह । तस्य रक्षांसि विशः । तानीमान्यासत इति । सेलगाः पापकृत उप-समेता भवति । तानुपदिशति । देवजनविद्या वेदः सोऽयमिति । देवजनविद्याया एकं पर्व व्याच-क्षाण इवानुद्रवेत् । एवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १० ॥

अथ सप्तमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । असितो धान्वो राजेत्याह । तस्यासुरा विशः । त इम आसत इति । कुसीदिन उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । माया वेदः सोऽयमिति । काञ्चिन्मायां कुर्यात् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ ११ ॥

अथाष्टमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एषैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । मत्स्यः साम्मदो राजेत्याह । तस्योदकेचरा विशः । त इम आसत इति । मत्स्याश्च मत्स्यहन-

विश्रवस अपत्यं वैश्रवणः । विश्रवस अणि शिवादिभ्योऽण् (पा सू ४ । १ । ११२) विश्रवण-रवणावादेशौ भवतः । सेलगा मल गच्छन्तीति सेलगाः । सेलो बलाग्रामराज्महरो बलासुखेन आधामोद्वावासी क्रियते गोपालादिभिः । देवजनविद्या भूतविद्या ॥ १०–१३ ॥

१–"अष्टमेऽहनि पुराणविद्या वेदः सोऽयमिति पुराणमाचक्षीत" इति । व्यत्यासः । आ श्रौ सू ३ । ४ । ५ ।

दकेचरा विशस्त इम आसत इति मत्स्याश्च मत्स्यहनश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशतीतिहासो वेदः सोऽयमिति कञ्चिदितिहासमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथ नवमेऽहन् । (ब्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु संस्थितास्वेवैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युस्तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह तस्य वयांसि विशस्तानीमान्यासत इति वयांसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भवन्ति तानुपदिशति पुराणं वेदः सोऽयमिति किञ्चित्पुराणमाचक्षीतैवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ दशमेऽहन् । (ब्रे) एवमेवैतास्विष्टिषु संस्थितास्वेवैवावृदध्वर्यविति हवै होतरित्येवाध्वर्युर्धर्म इन्द्रो राजेत्याह तस्य देवा विशस्त इम आसत इति श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति तानुपदिशति सामानि वेदः सोऽयमिति साम्नां दशतं ब्रूयादेवमेवाध्वर्युः सम्प्रेष्यति न प्रक्रमाञ्जुहोतीति ॥ १४ ॥

श्चोपसमेता भवंति । तानुपदिशति । इतिहासो वेदः सोऽयमिति । कंचिदितिहासमाचक्षीत । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १२ ॥

अथ नवमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एवैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । तार्क्ष्यो वैपश्यतो राजेत्याह । तस्य वयांसि विशः । तानीमान्यासत इति । वयांसि च वायोविद्यिकाश्चोपसमेता भवति । तानुपदिशति । पुराणं वेदः सोऽयमिति । किंचित् पुराणमाचक्षीत । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोति ॥ १३ ॥

अथ दशमेऽहन्नेवमेव । एतास्विष्टिषु संस्थितासु । एवैवावृदध्वर्यविति । हवै होतरित्येवाध्वर्युः । धर्म इंद्रो राजेत्याह । तस्य देवा विशः । त इम आसत इति । श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका उपसमेता भवन्ति । तानुपदिशति । सामानि वेदः सोऽयमिति । साम्ना दशतं ब्रूयात् । एवमेवाध्वर्युः संप्रेष्यति । न प्रक्रमान् जुहोतीति ॥ १४ ॥

मनुष्या धर्म धर्मवान् । इन्द्र राजा राजा तस्य देवा विश सवका । त इम आसत इति । श्रोत्रिया अप्रतिग्राहका । तानुपदिशति अभिवदति । होता । सामानि वेद । तस्येन्द्रस्येति वचने । सोऽयं वेद अत एवमुक्त इति शेष ॥ १४ ॥

१-नवमेऽहनि इतिहासो वेद सन्त्यवि 'दिशकश्चैक्षेदि' मानव । आ श्रौ. २० ४ ४ ४-७ ।

(त्ये)एतत्पारिप्लवम्॥(४२)सर्वाणि राज्यान्याचष्टे सर्वा विशः सर्वान्वेदा-
न्त्सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि सर्वेषाꣳ ह वै स एतेषाꣳ राज्यानाꣳ
[illegible]
सर्वेषामृद्धिं तद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे यो [illegible]देवम्वेदैतद्वै समानमाख्यानम्पुनःपुनः सम्वत्सरम्परिप्लवते तद्यत्पुनःपुनः परिप्लवते तस्मात्पारिप्लवꣳ षट्त्रिꣳशतन्दशाहानाचष्टे षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ १९ ॥

इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३-३-१ ॥ (४-३) ॥

एतत्पारिप्लवम् । सर्वाणि राज्यान्याचष्टे । सर्वा विशः । सर्वान् वेदान् । सर्वान् देवान् । सर्वाणि भूतानि । सर्वेषां ह वै स एतेषां राज्यानां सायुज्यं सलोकतामश्नुते । सर्वासां विशामैश्वर्यमाधिपत्यं गच्छति । सर्वान् वेदानवरुन्धे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा । सर्वेषु भूतेष्वन्ततः प्रतितिष्ठति । यस्यैवंविद् एतद्धोता पारिप्लवमाख्यानमाचष्टे । यो वैतदेवं वेद । एतदेव समानमाख्यानं पुनःपुनः संवत्सरं परिप्लवते । तद्यत् पुनःपुनः परिप्लवते । तस्मात्पारिप्लवम् । षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बार्हताः पशवः । बृहत्यैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ १९ ॥

संवत्सरे पर्य्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टयः पुरोहित-
स्याग्निषु यजेतेत्यु हैक ऽआहुः किमु दीक्षितो यजेत द्वादश दीक्षा
द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्यास्तास्त्रिणवमभिसम्पद्यते वज्रो वै त्रिणवः क्षत्र-
मश्वः क्षत्रꣳ राजन्यो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृतन्तद्वज्रेणैव
क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयायाꣳ सꣳस्थितायाम् ।(२ꣳ) सायम्वाचि विसृष्टायां वीणा-
गणगिनऽउपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यति वीणागणगिनऽ
इत्याह देवैरिमं यजमानꣳ सङ्गायतेति तन्ते तथा सङ्गायन्ति ॥ २ ॥

(न्त्यु) अहरहर्व्वाचि विसृष्टायाम् । (म) अग्नीषोमीयाणामन्ततः
सꣳस्थायाम्परिहृतासु वसतीवरीषु तद्यदेनन्देवैः सङ्गायन्ति देवैरेवैन-
न्तत्सलोकङ्कुर्व्वन्ति ॥ ३ ॥

संवत्सरे पर्यवेते दीक्षा । प्राजापत्यमालभ्य, उत्सीदन्तीष्टयः । पुरोहितस्याग्निषु यजेनेत्यु हैक आहुः । किमु दीक्षितो यजेत । द्वादश दीक्षाः । द्वादशोपसदः । तिस्रः सुत्याः । तास्त्रिणव-मभिसंपद्यते । वज्रो वै त्रिणवः । क्षत्रमश्वः । क्षत्रं राजन्यः । वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतम् । तद्वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १ ॥

दीक्षणीयाया संस्थितायाम् । सायं वाचि विसृष्टायाम् । वीणागणगिन उपसमेता भवंति । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । वीणागणगिन इत्याह–" देवैरिमं यजमानं संगायत "–इति । तं ते तथा संगायंति ॥ २ ॥

अहरहर्वाचि विसृष्टायाम् । अग्नीषोमीयाणामंततः संस्थायाम । परिहृतासु वसतीवरीषु । तद्यदेनं देवैः संगायंति । देवैरेवैनं तत्सलोकं कुर्वंति ॥ ३ ॥

प्रजापतिना सुत्यासु । (स्वे) एवमेवाहरहः परिहृतास्वेव वसती- सद्म्रा-

(न्त्ये) एकविंशतिर्यूपाः । सर्वेऽएकविंशत्यरत्नयो रज्जुदालो- ऽग्निष्ठो भवति पैतुदारवावभितः षड्बैल्वास्त्रयऽइत्यात्त्रयऽइत्यात्षट् खादिरास्त्रयऽएवेत्यात्त्रयऽइत्यात्षट्पालाशास्त्रयऽएवेत्यात्त्रयऽइत्यात् ५॥

(स) तद्यदेतऽएवं यूपा भवन्ति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरी-

---

प्रजापतिना सुत्यास्वेवमेव । अहरहः परिहृतास्वेव वसतीवरीषु । उदवसानीयायामेतत् समस्थितायाम् । तद्यदेनं प्रजापतिना संगमयन्ति । प्रजापतिनैवैनं तदन्ततः सलोकं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

एकविंशतिर्यूपाः । सर्वे एकविंशत्यरत्नयः । रज्जुदालोऽग्निष्ठो भवति । पैतुदारवावभितः । षड् बैल्वाः । त्रय इत्यात् त्रय इत्यात् । षट् खादिराः । त्रय एवेत्यात् । त्रय इत्यात् । षट् पालाशाः । त्रय एवेत्यात् । त्रय इत्यात् ॥ ५ ॥

तद्यदेत एवं यूपा भवन्ति । प्रजापतेः प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्वयितुमध्रियत । तस्य यः

शेष । सा च अग्न्या—उखा सम्भृत्य इष्टका कृत्वा उत्तरस्यामिमावाप्यागमामावास्यनेष्वा आरभ्यन्ता प्रतिदिनं च आग्नावैष्णवम् औदग्रभणानि आध्वरिकाणि चत्वारि त्रीणि आश्वमेधिकानि, कृष्णाजिनदीक्षा च

-त्रय वैशाखशुक्लचतुर्दश्याममावास्य वैशाख्यां च प्रथमा सुत्येति । काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि का. श्रौ सू. २०। ८४। अत्र ब्राह्मणम्—"अन्वहं जुहोति" "सम जुहोति" "काय स्वाहा कस्मै स्वाहा कतमस्मै स्वाहेत्यादि" श प १३।१।७।८।१ ४।१-८।१ कृष्णाजिनदीक्षा । का श्रौ सू २०। ८५ । अत औदुम्बरणे मासान् दीक्षा तत्रोपवे- शनादा । अध्वरदीक्षणीयाश्चाग्नि त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि । का श्रौ स २०। ८६ । समाह प्रवरसति श्व श प १३।१।७।२ । मासाद् दक्षिणाया तत्र प्रत्यह एतमौद्ग्रभणहोम । कृष्णाजिनाभिमन्त्रणं का श्रौ. सू. २०। ८६। दाक्षणीयेष्ट्यादिक प्रत्यह षट्सु पि दक्षिणायन्तु इत्यथ । "आकूतमग्निमनक्त्वात्"—(का श्रौ. सू २०। ८७) आकूतमग्नि आकूतमाग्न इत्यादिश्च । न पयोव्रतात्यर्थ । समस्या दाक्षणीयाया विशेष । "आग्निके च सप्तम्या निर्वपति । " का. श्रौ. सू. २०। ८८। आग्निके हविषि " वैश्वानरो द्वादशकपाल पुरो वरुणादिभ्यश्च । इति का श्रौ सू. १६ । ११८-१२१ । चकारात् आध्वरिक ग्रामविश्यवाश्च सामम्यामपरो विशेष । अभ्यञ्जनप्रभृति करोति का श्रौ सू २०। ८९। सप्तम्यामभ्य ञ्जनविधानात्पूर्वासु षट्सु नवनीतेनाभ्यञ्जनं नेति निष्कर्ष । सप्तम्यामेव विशेष । षडाग्निकानि चतुस्थाने । दशम दिक्षो दवस्यति । का श्रौ सू २०। ९० । ९१ । चतुर्णां माध्वारकाणामौद्ग्रभणानां स्थाने षडाग्निकान्यौद्ग्रभणानि आकूतिम- ग्निमित्यादीनि त्रीणि चाश्वमेधिकानि एव नव, दशम विश्वो देवस्येत्यर्थ । दीक्षा द्वादशोपसत्का का श्रौ. सू , २०। ९४। सुत्याश्च तिस्र तथा च श्रुति "द्वादश दीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्र सुत्या इति" । श. प १३।४।४।१।

१—एकादशिनीवदेकविंशतिर्यूपा । का श्रौ स २०।९७ सव । एकविंशत्यरत्नय । तथाह कात्यायन—"एकविंशतिरत्न मध्ये । का श्रौ सू ६ । ३१ पूर्वसूत्रात् अरत्निरदशसूत्रेने एकादशिनं वेदित्यनिदेशेन तथाच्चमाग्निवत्तराणि पूर्वार्द्धे वा सर्वं विभज्य पशुमग्निनावाऽग्नौ यूपाहुत्यन्यच्छ्यादानादि यथास्थानमुच्छ्यणीत्यनमाविदिरयते । का श्रौ सू. ८। २१२। २११। रज्जुदालो मध्ये । का श्रौ स २०। ९८। रज्जुदाल श्लेष्मातकः । अभित पैतुदारवौ । २०। ४। १६ । पीतुदारुर्देवदारु । षड्बैल्वखादिरपालाशा का श्रौ सू २०। १००। त्रयत्रयोऽभित । का श्रौ. सू २०। १०१।

रथँ शुषिरमभियत तस्य यः श्लेष्माऽऽसीत्तं सार्द्धँ समवद्रुत्य मध्यतो नस्तऽउदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवद्गल्गुदालस्तस्मात्स श्लेष्मणः श्लेष्मणो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्यन्तोऽग्निष्ठो भवति मध्यम्बाऽएतद्यूपानां यदग्निष्ठो मध्यमेतत्प्राणानां यन्नासिके स्वऽएवैनन्तदायतने दधाति ॥ ६ ॥

(त्य) अथ यदापोमयन्तेजऽऽआसीत् । (त्यो) यो गन्धः स सार्द्धँ समवद्रुत्य चक्षुष्टऽउदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवत्पीतुदारुस्तस्मात्स सुरभिर्गन्धाद्धि समभवत्तस्मादुज्ज्वलनस्तेजसो हि समभवत्तेनैवैनन्तद्रूपेण समर्द्धयति तद्यत्ताबभितोऽग्निष्ठम्भवतस्तस्मादिमेऽअभितो नासिकाऽअक्षुषी स्वऽएवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥

(त्य) अथ यत्कुन्तापमासीत् । (त्यो) यो मज्जा स सार्द्धँ समवद्रुत्य श्रोत्रतऽउदभिनत्सऽएष वनस्पतिरभवद्बिल्वस्तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमिव फलमाद्यम्भवति तस्माद्धारिद्रऽइव भवति हारिद्र-

---

श्लेष्माऽऽसीत् । स सार्द्धं समवद्रुत्य मध्यतो नस्त उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् गल्गुदालः । तस्मात्स श्लेष्मणः । श्लेष्मणो हि समभवत् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । तद्यत्तोऽग्निष्ठो भवति । मध्यं वा एतद्यूपानां यदग्निष्ठः । मध्यमेतत्प्राणानां, यन्नासिके । स्वे एवैनं तदायतने दधाति ॥ ६ ॥

अथ यदापोमयं तेज आसीत् । यो गंधः । स सार्द्धं समवद्रुत्य चक्षुष्ट उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् पीतुदारुः । तस्मात्स सुरभिः । गंधाद्धि समभवत् । तस्मादुज्ज्वलनः । तेजसो हि समभवत् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । तद्यत्ताबभितोऽग्निष्ठं भवतः । तस्मादिमे अभितो नासिकां चक्षुषी । स्व एवैनौ तदायतने दधाति ॥ ७ ॥

अथ यत् कुंतापमासीत् । यो मज्जा । स सार्द्धं समवद्रुत्य श्रोत्रत उदभिनत् । स एव वनस्पतिरभवत् बिल्वः । तस्मात्तस्यान्तरतः सर्वमिव फलमाद्यं भवति । तस्माद्धारिद्र इव भवति ।

ऽइव हि मज्जा तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे पैतुदारवौ भवतो बाह्ये बैल्वाऽअन्तरे हि चक्षुषी बाह्ये श्रोत्रे स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥

(त्यु) अस्थिभ्यऽएवास्य खदिरः समभवत् । (त्तु) तस्मात्स दारुणो बहुसारो दारुणमिव ह्यस्थि तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे बैल्वा भवन्ति बाह्ये खादिराऽअन्तरे हि मज्जानो बाह्यान्यस्थीनि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥

माꣳसेभ्यऽएवास्य पलाशः समभवत् । (त्तु) तस्मात्स बहुरसो लोहितरसो लोहितमिव हि माꣳसं तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयत्यन्तरे खादिरा भवन्ति बाह्ये पालाशाऽअन्तराणि ह्यस्थीनि बाह्यानि माꣳसानि स्वऽएवैनांस्तदायतने दधाति ॥ १० ॥

(त्यु) अथ यदेकविꣳशतिर्भवन्ति । (न्त्ये) एकविꣳशत्यरत्नयऽएकविꣳशो वाऽएष यऽएष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽइमे लोकाऽअसावादित्यऽएकविꣳशः सोऽश्वमेधऽएष प्रजापतिरेवमेतम्प्रजापतिं यजद्कृत्स्नꣳ सꣳस्कृत्य तस्मिन्नेकविꣳशतिमग्नीषोमीयान्पशूनालभते तेषाꣳ समानङ्कर्मेत्येतत्पूर्वैश्चः कर्म ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।२ ॥ (४-२) ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-४ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ५८ ॥

हारिद्र इव हि मज्जा । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अन्तरे पैतुदारवौ भवतः । बाह्ये बैल्वाः । अन्तरे हि चक्षुषी । बाह्ये श्रोत्रे । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ ८ ॥

अस्थिभ्य एवास्य खदिरः समभवत् । तस्मात् स दारुणो बहुसारः । दारुणमिव ह्यस्थि । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अन्तरे बैल्वा भवन्ति । बाह्ये खादिराः । अन्तरे हि मज्जानः । बाह्यान्यस्थीनि । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ ९ ॥

मांसेभ्य एवास्य पलाशः समभवत् । तस्मात् स बहुरसो लोहितरसः । लोहितमिव हि मांसम् । तेनैवैनं तद्रूपेण समर्द्धयति । अन्तरे खादिरा भवन्ति । बाह्ये पालाशाः । अन्तराणि ह्यस्थीनि । बाह्यानि मांसानि । स्व एवैनास्तदायतने दधाति ॥ १० ॥

अथ यदेकविंशतिर्भवन्ति । एकविंशत्यरत्नयः । एकविंशो वा एषः । य एष तपति । द्वादश

काह—ध्रुवा दीक्षा वा एष पशु । अहानवाद्धि द्वादशाह दीक्षा उपसदश्च प्राक्षा । सुत्याश्च तिस्र उपसावव

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

तृतीयप्रपाठके च तृतीयं ब्राह्मणम् ।

अथ प्रातर्गोतमस्य । चतुरुत्तर स्तोमो भवति तस्य चतसृषु बहिष्पवमानमष्टास्वथाज्यानि द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः षोडशसु पृष्ठानि विꣳशत्यामार्भवः पवमानश्चतुर्विꣳशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हैके । (केऽपि) अग्निष्टोमसाम चतुःसाम कुर्वन्ति नाग्निष्टोमो नोक्थ्यऽ इति वदन्तस्तद्यदि तथा कुर्युः सार्द्धꣳ स्तोत्रियꣳ शस्त्वा सार्द्धमनुरूपꣳ शꣳसेद्रथन्तरम्पृष्ठꣳ राथन्तरꣳ शस्त्रमग्निष्टोमो यज्ञस्तेनेमं लोकमृध्नोति ॥ २ ॥

(त्ये) एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वेऽआग्नेयास्तेषाꣳ समानङ्कर्म्मेत्यु हैकऽ आहुर्द्वे त्वेवैतेऽएकादशिन्यावालभेत यऽएवैकादशिनेषु कामस्तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गोतमस्य चतुरुत्तरः। स्तोमो भवति । तस्य चतसृषु बहिष्पवमानम् । अष्टास्वथाज्यानि । द्वादशसु माध्यन्दिनः पवमानः । षोडशसु पृष्ठानि । विंशत्यामार्भवः पवमानः । चतुर्विंशत्यामग्निष्टोमसाम ॥ १ ॥

तस्य हैकेऽग्निष्टोमसाम चतुस्साम कुर्वंति । नाग्निष्टोमः । नोक्थ्य इति वदंतः । तत् यदि तथा कुर्युः । सार्धं स्तोत्रियं शस्त्वा सार्द्धमनुरूपं शंसेत् रथंतरं पृष्ठम् । राथंतरं शस्त्रम् । अग्निष्टोमो यज्ञः । तेनेमं लोकमृध्नोति ॥ २ ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः । सर्वे आग्नेयाः । तेषां समानं कर्म । इति उहैक आहुः । द्वे त्वेव एते एकादशिन्यौ आलभेत । य एवैकादशिनेषु कामः । तस्य कामस्याप्त्यै ॥ ३ ॥

अथ प्रातर्गोतमस्य स एष स पूर्वोक्तस्य. । त एव उक्थ्यानुरूपैः सार्द्धं सह एकीभूय एव शंसेत् । तथाहि-त्रीण्यपि चाध्वर्यवौद्गात्रहौत्राणि अविरुद्धानि भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

रथंतर पृष्ठमाश्रयनम् । तत्र प्रथमेऽहनि भवति न बृहत् इति नियमवचनम् । राथंतरं च शस्त्रं रथंतरपृष्ठसम्बद्धं यादृश निष्केवल्यशस्त्रं तादृशमत्र भवति । अग्निष्टोम. अग्निष्टोमसंस्थोऽयं यज्ञो भवति । न उक्थ्यादिसंस्थः ॥ २ ॥

एकविंशति सवनीया. आग्नेयाः समानकर्माणः अत्र प्रथमे अहनि भवन्तीत्येक आहुः । न तु तथा

१-मन्त्रविभागः । का. श्रौ. सू. २० । १०२ ।

सᳪंस्थितेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीष्वध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोति तेषामुक्तम्ब्राह्मणम्प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहेति द्वादशभिरनुवाकैर्द्वादश मासाः सम्वत्सरः सर्वᳪं सम्वत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

संस्थितेऽग्निष्टोमे । परिहृतासु वसतीवरीषु । अध्वर्युरन्नहोमान् जुहोति । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । "प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा"—(वा० सं० २२ । २३) इति द्वादशभिरनुवाकैः द्वादश मासाः संवत्सरः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमश्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ४ ॥

(द्वचाऽए) एकविꣳशम्मध्यममहर्भवति । (त्य) असौ वाऽआदित्यऽएकविꣳशः सोऽश्वमेधः स्वेनैवैनꣳ स्तोमेन स्वायां देवतायाम्प्रतिष्ठापयति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ५ ॥

यद्वेवैकविꣳशम् । (मे) एकविꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्याऽअङ्गुलयो दश पाद्याऽआत्मैकविꣳशस्तदनेनैकविꣳशेनात्मनैतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायाम्प्रतितिष्ठति तस्मादेकविꣳशम् ॥ ६ ॥

यद्वेवैकविꣳशम् । (मे) एकविꣳशो वै स्तोमानाम्प्रतिष्ठा बहु खलु वाऽएतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म्म क्रियते तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचम्बहु कर्म्म क्रियते तदेतस्मिन्नेकविꣳशे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठितं क्रियाताऽइति तस्माद्वेवैतदेकविꣳशमहः ॥ ७ ॥

(स्तु) तस्य प्रातःसवनम् । (म) अग्निं तम्मन्ये यो वसुरिति होता पाङ्क्तमाज्यꣳ शस्त्वैकाहिकमुपसꣳशꣳसति बार्हतञ्च प्रउगम्माधुच्छन्दसञ्च त्रिचशऽउभे सꣳशꣳसति यश्च बार्हते प्रउगे कामो यश्च माधुच्छन्दसे तयोरुभयोः कामयोराप्त्यै क्लृप्तम्प्रातःसवनम् ॥ ८ ॥

एकविंशं मध्यममहर्भवति । असौ वा आदित्य एकविंशः । सोऽश्वमेधः । स्वेनैवैनं स्तोमेन स्वायां देवतायां प्रतिष्ठापयति । तस्मादेकविंशम् ॥ ५ ॥

यद्वेवैकविंशम् । एकविंशो वै पुरुषः । दश हस्त्या अङ्गुलयः । दश पाद्याः । आत्मैकविंशः । तदनेनैकविंशेनात्मनैतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति । तस्मादेकविंशम् ॥ ६ ॥

यद्वेवैकविंशम् । एकविंशो वै स्तोमानां प्रतिष्ठा । बहु खलु वा एतत् एतस्मिन्नहन्युच्चावचमिव कर्म क्रियते । तद्यदेतदेतस्मिन्नहन्युच्चावचं बहु कर्म क्रियते । तदेतस्मिन्नेकविंशे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितं क्रियाता इति । तस्मात् उ एवैतदेकविंशमहः ॥ ७ ॥

तस्य प्रातःसवनम् । " अग्निं तं मन्ये यो वसुः "—(वा. स. १५ । ४१ ।) इति होता पाङ्क्तमाज्यं शस्त्वा ऐकाहिकमुपसंशंसति । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च । त्रिचशः

एकविंशमिति । [illegible] दशानां [illegible] । [illegible] । स्वायां देवतायां आदित्ये प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

यद्वेवैकविंशम् । ननु अनेन एकविंशेन [illegible] एकविंश [illegible] ॥ ६ ॥

सामान्यात् प्रकृतौ च । स्तोमानाम् अन्यदा । यत् उच्चावचं नानारूपम् ॥ ७ ॥

तस्य प्रातःसवनम् । तस्य मध्यमाह्नः हौत्रं प्रातःसवनं विशेषेण कथयिष्यति इति शेषः । " अग्निं त

(म) अथातो माध्यन्दिनꣳ सवनम् । (स) अतिच्छन्दाः प्रतिपन्मरुत्वतीयस्य त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमित्यतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामश्वमेधस्यैवाप्त्यै सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः सम्पद्यते तेनो तं काममाप्नोति यस्त्रिच इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचर एष एव नित्य एकाहातान इत्था हि सोम इन्मद इत्यविसि सुन्वतो वृक्तबर्हिष इति षट्कीश्च प्रगाथाश्च शस्त्वैकाहिके निविदं दधातीति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥

उभे सशमति । यश्च गार्हेन प्रउगे कामः । य उ च माधुच्छन्दसे । तयोरुभयोः कामयोगाप्त्यै । तत्समं प्रात सवनम् ॥ ८ ॥

अथातो माध्यंदिनं सवनम् । अतिच्छंदाः प्रतिपन्मरुत्वतीयस्य । " त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरम् "–इति । अतिष्ठा वा एषा छंदसा यदतिच्छंदाः । अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानाम् । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै । सैषैव त्रिः शस्ता त्रिचः संपद्यते । तेन उ तं काममाप्नोति । यस्त्रिचे । " इदं

वसो सुतम् " इत्येतत्सूक्तम् । पञ्च पङ्क्तीना सन्त । नित्य आन्ह्रस्याश्वमाश्वमेधिके शस्त्र एकाहिक ज्योतिष्टोमेऽश्वमाध्यन्दिने उभ उभदिन्वा स एकाहात्प्रवणं आपणधिनेन शंसति एते तावत् आज्ये प्रथमे शस्त्रे विशेष । अथ विंशे शस्ते विशस्माद–बार्हत च । " आ नो यज्ञं दिविस्पृशम् " बृहतीना सतृ । प्रउग शस्त्र माधुच्छन्दस माधुच्छन्दस सार्धं ज्योतिष्टोमिकम् । प्रउग " वायुरग्रेगा " इत्येतत्, त्रिचर्च तृच तृच शंसति । माधुच्छन्दस हि वायव्याद्य सप्त तृचा सन्ति गर्हता । तेषामेक गार्ह एक च माधुच्छन्दस समानेन शंसति । एव सर्वान् । यश्च गार्हते प्रउगे कामो नाल्पो पठित । यश्च माधुच्छन्दसे च । तयोरुभयोराप्त्यै । तद्दृश प्रातःसवन एतत्रानेवात्र विशेष नान्योऽस्तीत्यर्थ ॥ ८ ॥

अथातो माध्यदिन सवन, विशेषाणि शेष । मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य " त्रिकद्रुकेषु महिष " इत्येषा अतिच्छन्दा प्रतिपत्प्रथमा च भवति । ' इदं वसो सुतमन्ध " इत्यनुचरस्तृच स्नातन एव । एष एव नित्य.

१–सायणस्य दर्शनम् । अग्नि न मन्ये १ मा अतिरा २ अग्नि ई वा जिन ३ अ त ध्म ईमहि ४ आ त अग्न ऋधा इति ५ मीये अग्ना ६ तस्य अग्ने ७ नमो अग्न आ रर ८ वम सुधर ९ एव आग्निर्नु १० इति । आम्नायानीय दर्श येषेव । २–गायत्रनीय समर्पम । म नो देवायम । १ ऋवा । यम्व २ म अग्नि ३ म न नमोभि ४ ईदिग्न ५ वन ना मद्न ६ नूना गात ७ इति । आरण्यनीय च सहते चरम । आ श्रौ सू ७ प ६ । ४ । १० । श्रौत इमानन्य इत्यत्र तसैक द्विश्रुत्यादिति । ३–आ ना यज्ञ दिविस्पृशमानि इ आ । वा । इ न इत्य अत्र धृतपावता मत्व सुर वयम इमा उ वा दिविष्य । एतन्नुगम्य गिरो देवता पाउम्य देवत । तृच । न त्रय इति बार्हत माध्यंदिने । आ श्रौ सू ७ प ६ । १ । २ ॥ ४–तृच प्रउगम् । दे आ. श्रौ सू ७ प ० । १ । १ ॥

५–" त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिर तुविशुष्म (१) तृम्पत्सोम पिबद्विष्णुना सुत यथा वशत् (२) स ई ममाद महि कर्म कर्तवे महामुरु (३) सैनं सश्चद्देवो देव (४) सत्यमिन्दुं सत्य इन्द्रः " (५) । १ " ऋग्वेद " अ २ अ ६ व २०म १ । सू ७७ ।

६–अतिच्छन्दस्सु अतिच्छन्दसु चतुर्भाग्यश्च । ६ (न हिंसंगो अतिच्छन्दस्का । ७–प्रतिपत् मरुत्वता प्रथमा ऋक् । प्रति-पत्तो मध्ये रस येन तृचेन सोऽत्र प्रतिपत् । ८–" इदं वसो सुतमन्ध " ऋ ए म ८ सू २ अ ११ प्रतिपदमनुचरत्यनुचर अनन्तरं पठ्यते इत्यर्थ ।

(म) अथातो निष्केवल्यम् । (मम) महानाम्न्यः पृष्ठम्भवन्ति सानुरूपाः सप्रगाथाः शर्ठसति सर्व्वे वै कामा महानाम्नीषु सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे सर्व्वेषाङ्कामानामाप्त्याऽइन्द्रो मदाय वावृधे प्रेदम्ब्रह्म वृत्रतूर्य्येष्वाविथेति पङ्क्तीश्च पदपदाश्च शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति कॢप्तम्माध्यन्दिनर्ठं सवनम् ॥ १० ॥

वसो सुनमंधः''-इत्यनुचरः । एष एव नित्य एकाहातानः । "इत्था हि सोम इन्मदे अविताऽसि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः"-इति पंक्तीश्च पदपदाश्च शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । इति मरुत्वतीयम् ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यम् । महानाम्न्यः पृष्ठं भवति । सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसति । सर्वे वै

एकाहातान । एकाहे आतान "इह नेदीय" इत्यादि । एकाहातानादूर्ध्वम् "इत्थां हि सोम इन्मदे" इति पङ्क्ती शंसति । तत "अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिष" इति षट्पदा । तत "ऐकाहिक सूक्त" शंसति । तत्र च प्रागुत्तमाया ऋचो निविद दधाति । इति मरुत्वतीयम्-इत्युपसंहार ॥ ९ ॥

अथातो निष्केवल्यमिति । निष्केवल्य माध्यन्दिनशस्त्रं तत् विशेषविष्यत इति शेष । महानाम्न्य शक्वर्य । सिमानामाद्यस्य । नामि शाक्वर लक्ष्यन्त । शाक्वर मध्यमे अहनि पृष्ठ भवति । पुनरिन्द्रयो-पन्यास । एत अग नस्य ता महानाम्न्य स्तोत्रिया । सहानुरूपेण तृचेन "स्वादो" "इत्था" "विषुवत्" इति सह च प्रगाथेन होता शंसति । सर्वे कामा महानाम्नीषु । आप्ता सर्वकामप्राप्त्या इत्यर्थ । "इन्द्रो मदाय" इति पङ्क्ती । "प्रेद" ब्रह्म" इति षट्पदा शस्त्वा ऐकाहिके "इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम्" इत्येतस्मिन् सूक्ते निविद दधाति ॥ १० ॥

---

१ 'इह नेदीय' ऋ सं म ८ सू ५३ ऋ ५ । आतान पुनरपि विस्तार । २-" इत्थां हि सोम इन्मद" ऋ सं म १ सू ८० ऋ १ पङ्क्तिच्छन्दस्कमृक् । पङ्क्ति-च्छन्दस्का ॥ ३-' अवितासि सुन्वतो" ऋ सं म ९ सू ७ अ ४१ ॥ ४-षट्पदा महापङ्क्तिच्छन्दस्का । तथा च का सर्वा अ ५ क ८ "अष्टकौ समक षट्को दशको नवकश्च षड्ढकौ महापङ्क्ति 'ईर्णा । तदिति भाष्य ' आद्य तृ त । अन्या समक ऽथ षडका' । दश द ऽ नवकः सा महापङ्क्तिरुच्यते । अष्टाक्षरा वा यस्या षट् वा महापङ्क्तिरेव हि"। इति । पादा इति शेष । अष्टाक्षरा इत्यनु-क्षरेति यावत् । ५-ऐकाहिक सूक्त अग्निष्टोम इत्यनुवर्तत इति "इत्थं हि सोममदेष्वेव सूक्त एकाहे मूलप्रकृतिरूप अग्निष्टोम समुपदिष्टमित ऐकाहिकमित्युच्यते । ऋ सं म १० सू ७३ ऋ १ । ६-मूलप्रकृतिरूपे अग्निष्टोमे षण्णामृचां शसन कृत्वा तत ऊर्ध्वं ' इह मघवन्' इत्यादीनि निवित्पदानि सूक्तमध्ये धार्यन्ते तस्मादेतत् एकाहिक निविद्धानमित्युच्यते । अत्र तु तानि निवित्पदानि सूक्तस्य उत्तमाया मध्ये ' इत्यस्या ऋच प्राक् निवित्पदानि धार्यन्त इति विशेष । ९ । ७-'महानाम्न्य विदामघवन्' इत्याद्या नव ऋच । ऐतरेयारण्यके ४।१।१।१ । शक्वर्ये शाक्वरपृष्ठव्यैन्य न तु शक्वरीच्छन्दस्का । ८-शाक्वर शक्वरत्र माध्य पृष्ठस्तोत्र अस्य महानाम्न्य स्तोत्रिया । ९ अनुरूप एक साम तृचं गीयते तत् तृच स्तोत्रियम् । स प्रथमस्तृचस्तोत्रीय शस्त्रस्य स्तोत्रीय । तत् तृचमनुरूपात् स्तोत्रीय पठ्यते या द्वितीयस्तृच स अनुरूप इत्युच्यते एष च द्वितीयो तृचो शस्त्रस्य दौ ... । ... ऋ सं म १० सू १२ ऋ ३ 'इत्था हि मम' ऋ सं म १ सू ८० ऋ १ विषुवत् । १०-प्रगाथ अनुरूपमनुरूपयतान्त द्वयर्च प्रगाथ । ११-"इन्द्रो मदाय" ऋ सं म १ स १ अ ६ । १२-"प्रेदं ब्रह्म" ऋ सं म १ स ८ अ. ४१ ॥ १३-'इन्द्रस्य नु वीर्याणि" ऋ. । सं म १ सू ३२ ऋ. ५। इतोऽर्द्ध सूक्त पञ्चदशर्चम् ॥

(म) अथातस्तृतीयसवनम् । (मु) अतिच्छन्दाऽएव प्रतिपद्वैश्वदे-
वस्याभि त्यन्देवꣳ सवितारमोण्योरिति तस्याऽएतदेव ब्राह्मणं यत्पूर्व-
स्याऽअभि त्वा देव सवितरित्यनुचरोऽभिवानभिभूत्यै रूपमुदुष्य देवः
सविता दमूनाऽइति सावित्रꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति मही
द्यावापृथिवीऽइह ज्येष्ठेऽइति चतुर्ऋचन्द्यावापृथिवीयꣳ शस्त्वैका-
हिके निविदन्दधात्यृभुर्विभ्वा वाजऽइन्द्रो नोऽअच्छेत्यार्भवꣳ
शस्त्वैकाहिके निविदन्दधाति को नु वां मित्रावरुणावृतायन्निति
वैश्वदेवꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधातीति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

(म) अथातऽआग्निमारुतम् । (मू) मूर्द्धानन्दिवोऽ अरतिम्पृथि-
व्याऽइति वैश्वानरीयꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधात्या रुद्रासऽइन्द्र-
वन्तः सजोषसऽइति मारुतꣳ शस्त्वैकाहिके निविदन्दधात्यग्निमूपु-

कामा महाभार्गीयु । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वेषा कामानामाप्त्यै । " इन्द्रो मदाय वावृधे भेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ "-इति पंक्तीश्च परपदाश्च शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । क्लृप्तं माध्यंदिनं सवनम् ॥ १० ॥

अथातस्तृतीयसवनम् । अतिच्छन्दा एव प्रतिपत् वैश्वदेवस्य । " अभि त्यं देवꣳ सवितारमोण्योः "-(वा. सं. ४ । २५) इति । तस्या एतदेव ब्राह्मणम् , यत्पूर्वस्याः । " अभि त्वा देव सवितः "-इत्यनुचरः । अभिवानभिभूत्यै रूपम् । " उदुष्य देवः सविता दमूनाः "-इति सावित्रं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । "मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे"-इति चतुर्ऋचं द्यावापृथिवीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " ऋभुर्विभ्वा वाज इंद्रो नो अच्छ "-इत्यार्भवं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " को नु वां मित्रावरुणावृतायन् "-इति वैश्वदेवं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । इति वैश्वदेवम् ॥ ११ ॥

अथात आग्निमारुतम् । " मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्याः "-(वा. सं. ७ । २४) इति वैश्वानरीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " आ रुद्रास इंद्रवंतः सजोषसः "-

---

योऽअतिथिमुपर्बुधमिति नवर्चं जातवेदसीयथं शस्त्वैकाहिके निविदं दधाति तद्यदैकाहिकानि निविद्धानानि भवन्ति प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः प्रतिष्ठाया ऽअप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥

तस्यैते पशवो भवन्ति । (न्यु) अश्वस्तूपरो गोमृगऽइति पञ्चदश पर्य्यङ्ग्यास्तेषामुक्तम्ब्राह्मणमथैतऽआरण्या व्वसन्ताय कपिञ्जलानाल- भते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीनिति तेषामुक्तम् ॥१३॥

(मु) अथैतानेकविथंशतये । चातुर्म्मास्यदेवताभ्यऽ एकविथंशति- मेकविथंशतिम्पशूनालभतऽएतावन्तो वै सर्व्वे देवा यावत्यश्चातुर्मास्य- देवताः सर्व्वे कामाऽअश्वमेध सर्व्वान्देवान्प्रीत्वा सर्व्वान्कामानाप्न- वानीति न तथा कुर्य्यात् ॥ १४ ॥

इति मारुत शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । " इममूषु वो अतिथिमुषर्बुधम् "-इति । नवर्चं जातवेदसीयं शस्त्वा ऐकाहिके निविदं दधाति । तद्यत् ऐकाहिकानि निविद्धानानि भवंति । प्रतिष्ठा वै ज्योतिष्टोमः । प्रतिष्ठाया अप्रच्युत्यै ॥ १२ ॥

तस्यैते पशवो भवंति । " अश्वः तूपरः गोमृगः "-(वा सं. २४ । १) इति पंचदश पर्यंग्याः । तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथैत आरण्याः । " वसन्ताय कपिंजलानालभते, ग्रीष्माय कलविंकान, वर्षाभ्यस्तित्तिरीन"-(वा सं. २४ । २०) इति । तेषाम् उ एवोक्तम् ॥१३॥

अथैतानेकविंशतये चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतिमेकविंशतिं पशूनालभते । एतावन्तो वै सर्वे देवाः । यावत्यश्चातुर्मास्यदेवताः । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वान् देवान् प्रीत्वा सर्वान् कामानाप्नवानीति । न तथा कुर्यात् ॥ १४ ॥

शंसनीयान्येव । साग्निमारुतैर्द्रुह्यादीनि त्रीणि आश्वमेधिकानि ऐकाहिकेनैव निविद्धानार्थे समु- च्चिनोति ॥ ११ ॥ १२ ॥

तस्यैते पशव । तस्य मध्यमस्याह्न एते अश्वादय पशवो भवन्ति । इति कंटिकाद्वयेन ऐक. पशुत्रय. उपन्यस्य प्रतिषिद्ध ॥ १३ ॥ १४ ॥

१- तेषामुक्तं ब्राह्मणम् " । (श प १३ । २ । १ । २ ।)
२-तथाम्नव क्रतु । ब्राह्मणमिति न्य (श प १३ । २ । ८ । ४ ।)
३ साग्निमारुत्य (यानि नि । नीथ शस्त्र नि । ( ))
४-" इन्द्रस्य " इ पाकयन सनपु च एक [illegible] । ([illegible] १ । ६ । ४ । १०)
५-अ रण्यक पशुरूप । पर्य ग्निकरणात सम्भवति । [illegible] । कि । सर्वे । तथा [illegible] पर्यग्निकृतानिति । का श्रौ सू २० । १४७ ।

(ख) सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूपऽआलभेत । प्रजापतिः सप्तदशः सर्वं सप्तदशः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै षोडश षोडशेतरेषु षोडश कलं वाऽइदं सर्वं सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभते त्रयोदश मासाः संवत्सरः सर्वं संवत्सरः सर्वमश्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १५ ॥

(ब्राऽनु) अथ पुरा बहिष्पवमानात् । (ङ) अश्वन्निक्त्वोपानयन्ति तेन पवमानाय सर्पन्ति स्वर्गं लोकं ब्राह्मणं स्तुते बहिष्पवमानेऽश्वमास्तावमाक्रमयन्ति न वा अत्र नाजिघ्रति यः दृष्टो सुपृक्तो न मन्त्रऽइति ह विद्यात्तमुपाकृत्याध्वर्युः होतारमभिहृयति तमेकादशभिर्होताऽभिष्टौति ॥ १६ ॥

यदुक्रन्दः प्रथमं जायमानऽइति । त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमया ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते पञ्चदशो वै वज्रो वीर्यं वज्रो वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्तवऽ उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥ १७ ॥

[illegible]

न्पुरस्ताद्दधाति नेदनायतने प्रणवन्दधामेत्यथो नेदेकवचनेन बहुवचनमभ्यवायामेति न तथा कुर्यात्साङ्गमेव सूक्तमावपेदुप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वोप प्रागात्परमं यत्सधस्थमिति ॥ १८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १२।३।३ ॥ (९-१) ॥

" यदक्रंदः प्रथमं जायमानः "-(वा. सं २९ । १२ । २२) इति त्रिः प्रथमया, त्रिरुत्तमया, ताः पंचदश संपद्यन्ते । पचदशो वै वज्रः । वीर्यं वज्रः । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते । तद्वै यजमानायैव वज्रः प्रदीयते । योऽस्य स्तृत्यः । सं स्तर्तवे । " उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा, उप प्रागात्परमं यत्सधस्थम् "-(वा. सं. २९ । २३ । २४) इति ॥ १७ ॥

एते उद्धृत्य । "मा नो मित्रो वरुणो अर्यमाऽऽयुः"-(वा. सं. २९ । २४-४०) इत्येतत्सूक्तमध्रिगावावपति । " चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबंधोः "-(वा. सं. २९ । ४१) इति उ हैके । एना वंक्रीणा पुरस्ताद्दधति । नेदनायतने प्रणवं दधामेति । अथो नेत् एकवचनेन बहुवचनं

तद्वै यजमानायैव । तद्वै इत्यत्र स वै इति लिंगव्यत्यय । पचदशो वज्र यजमानायैव प्रदीयते । स्तिम ? य अस्य यजमानस्य स्तृत्य । "स्तृ हिंसायाम्"-(धा पा. स्वा. प ६) हिंसनीय. शत्रु सन् वर्तते । तुमर्थे तवेङ प्रत्यय । त स्तर्तुं स्तरीतु स्तुमित्यर्थ । " उप प्रागात् " इत्येते उद्धृत्य अश्वसूक्तात् । " यदक्रद " इत्येतत् एकादशभिरथ होता अभिष्टौति इति गतः ॥ १७ ॥

एते उद्धृत्य । " मा नो मित्र " इत्येतैंसूक्त होता वाचयति " अध्रिगो शमीध्व " इत्येतस्मात् प्राक् । अत्र सूक्ते उच्यमाने " चतुस्त्रिंशद्वाजिन " इत्येतामृच स्वस्थानादपनीय वंक्रीणां पुरस्तात् आवपति ।

१-सव नुक्रमण्या च दय यत -मा नाऽऽश्वस्तोमस्य दीर्घतमास्त्रिष्टुभ ऽवि-स्थायूवभस्तानुरीति । (वा० स० २९।२४-४१) आध्रिग शमीध्वमिति इत्युवचनम ।

२-चतुस्त्रिंशद्वाजिन । (वा० स० २५ । ४१) मा नो मित्रो वरुण इत्येतत्सूक्तान्तर्गतैवर्क् ।

एतदुक्त्वा । यदश्वस्य परिशिष्टम्भवति तदाह वासोऽधिवासꣳ हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्ति तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयन्ति संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदायन्ति चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्चमी चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥

(२) निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्त्यधिवासेनाधिवासेन संप्रोर्णुवन्ति स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथामित्येष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति निरायत्याश्वस्य शिश्नम्महिष्युपस्थे निधत्ते वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधात्विति मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

तयोः शयानयोः । (३) अश्वं यजमानोऽभिमेथत्युत्सक्थ्या अव गुदन्धेहीति तन्न कश्चन प्रत्यभिमेथति नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥ ३ ॥

एतदुक्त्वा यदश्वस्य परिशिष्टं भवति तदाह । वासोऽधिवासं हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणाति । तस्मिन्नेनमधि संज्ञपयति । संज्ञप्तेषु पशुषु पत्न्यः पान्नेजनैरुदायन्ति । चतस्रश्च जायाः । कुमारी पञ्चमी । चत्वारि च शतान्यनुचरीणाम् ॥ १ ॥

निष्ठितेषु पान्नेजनेषु । महिषीमश्वायोपनिपादयन्ति । अधिवासेन संप्रोर्णुवन्ति । "स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथाम्"-(वा० स० २३ । २०) इति । एष वै स्वर्गो लोकः । यत्र पशुं संज्ञपयति । निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्ते । "वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु"-(वा० स० २३ । २०) इति । मिथुनस्यैव सर्वत्वाय ॥ २ ॥

तयोः शयानयोः अश्वं यजमानोऽभिमेथति । "उत्सक्थ्या अव गुदं धेहि"-(वा. स. २३ । २१) इति । तं न कश्चन प्रत्यभिमेथति । नेद्यजमानं प्रतिप्रतिः कश्चिदसदिति ॥ ३ ॥

एतदुक्त्वा । [illegible] उप प्रागात्" इत्यन [illegible] ॥ १ ॥

निरायत्य महिष्यश्वस्य [illegible] शिश्नं [illegible] ॥ २ ॥ ३ ॥

१-[illegible] "पशुषु [illegible]" [illegible] इति पाठः [illegible] । [illegible] ॥ इति ॥

२ [illegible] २० । १ । १ [illegible] ।

३-" [illegible] " । " [illegible] " । " [illegible] " । "उत्सक्थ्या इत्यस्य यजमानोऽभिमेथयन " । का० श्रौ० सू० २० । १५२-१५५ । अत्र [illegible] ब्राह्मणम् । श० प० १३ । २ । ८ । ४ । ५ ।

(त्यु) अथाध्वर्युः कुमारीमभिमेथति । कुमारि हयेहये कुमारि यकाऽसकौ शकुन्तिकेति तङ्कुमारी प्रत्यभिमेथत्यध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो यकोऽसकौ शकुन्तकऽइति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हयेहये महिषि माता च ते पिता च तेऽग्रम्वृक्षस्य रोहतऽइति तस्यै शतꣳ राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवन्ति ता ब्रह्माणम्प्रत्यभिमेथन्ति ब्रह्मन्हयेहये ब्रह्मन्माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतऽइति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथोद्गाता वावातामभिमेथति । वावाते हयेहये वावातऽऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापयेति तस्यै शतꣳ राजन्याऽअनुचर्यो भवन्ति ताऽउद्गातारम्प्रत्यभिमेथन्त्युद्गातर्हयेहयऽउद्गातरूर्ध्वमेनमुच्छ्रयतादिति ॥ ६ ॥

अथाध्वर्युः कुमारीमभिमेथति । कुमारि हयेहय कुमारि । " यकाऽसका शकुंतिका "–(वा. सं. २३ । २२) इति । तं कुमारी प्रत्यभिमेथति । अध्वर्यो हयेहयेऽध्वर्यो । " यकोऽसकौ शकुंतकः "–(वा. सं. २३ । २३) इति ॥ ४ ॥

अथ ब्रह्मा महिषीमभिमेथति । महिषि हयेहये महिषि । " माता च ते पिता च तेऽग्रं वृक्षस्य रोहतः "–(वा. सं २३ । २४) इति । तस्यै शतं राजपुत्र्योऽनुचर्यो भवति । ता ब्रह्माणं प्रत्यभिमेथंति । ब्रह्मन् हयेहये ब्रह्मन् । " माता च ते पिता च तेऽग्रे वृक्षस्य क्रीडतः "–(वा. सं. २३ । २५) इति ॥ ५ ॥

अथोद्गाता वावातामभिमेथति । वावाते हयेहये । वावाते । " ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय "–(वा सं. २३ । २६) इति । तस्यै शतं राजन्या अनुचर्या भवंति । ता उद्गातारं प्रत्यभिमेथंति । उद्गातर्हयेहय उद्गातः । " ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयतात् "–(वा. सं २३ । २७) इति ॥ ६ ॥

हयेहये इति । हयेशब्दस्य अनुप्रयासप्रयोगेऽपि कुत्सायां द्विर्वचनम् । मथति आक्रोशति । मेथतिः क्रोशकर्मा ॥ ४–६ ॥

(स्यु) अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हयेहये परिवृक्ते यदस्याऽअँहुभेद्याऽइति तस्यै शतँ सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्य्यो भवन्ति ता होतारम्प्रत्यभिमेथन्ति होतर्हयेहये होतर्य्यद्देवासो ललामगुमिति ॥ ७ ॥

(स्यु) अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हयेहये पालागलि यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यतऽइति तस्यै शतं क्षात्त्रसङ्ग्रहीतॄणान्दुहितरोऽनुचर्य्यो भवन्ति ताः क्षत्तारम्प्रत्यभिमेथन्ति क्षत्तर्हयेहये क्षत्तर्य्यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टम्बहु मन्यतऽइति ॥ ८ ॥

सर्व्वाभिर्व्वाऽएषा व्वाचः । (चां) यदभिमेथिकाः सर्व्वे कामाऽअश्वमेधे सर्व्वया व्वाचा सर्व्वान्कामानाप्नवामेत्युत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतम्प्रतिपरायन्त्यथैतरे सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्दधिक्राव्णोऽ अकारिषमिति ॥ ९ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ ५३ ॥

(स्यु) अप वाऽएतेभ्यऽआयुर्देवताः क्रामन्ति । ये यज्ञेऽपूताम्व्वाचम्व्वदन्ति व्वाचमेवैतत्पुनते देवयज्यायै देवतानामनपक्रमाय सा च गोमृगे

अथ होता परिवृक्तामभिमेथति । परिवृक्ते हयेहये परिवृक्ते । " यदस्या अंहुभेद्याः "-(वा. सं. २३ । २८) इति । तस्यै शतं सूतग्रामण्यां दुहितरोऽनुचर्या भवंति । ता होतारं प्रत्यभिमेथंति । होतर्हयेहये होतः । "यद्देवासो ललामगुम"-(वा. सं. २३।२९) इति ॥७॥

अथ क्षत्ता पालागलीमभिमेथति । पालागलि हयेहये पालागलि ! " यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं पशु मन्यते "-(वा. सं. । २३ । ३०) इति । तस्यै शतं क्षात्त्रसंग्रहीतॄणां दुहितरोऽनुचर्या भवंति । ताः क्षत्तारं प्रत्यभिमेथंति । क्षत्तर्हयेहये क्षत्तः ! " यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यत "-(वा. सं. २३ । ३१) इति ॥ ८ ॥

सर्वाभिर्वा एषा वाचः । यदभिमेथिकाः । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वया वाचा सर्वान्कामानाप्नवामेति । उत्थापयति महिषीम् । ततस्ता यथेतं प्रतिपरायंति । अथेतरे सुरभिमतीमृचमंततोऽन्वाहुः-" दधिक्राव्णो अकारिषम् "-(वा. सं. २३ । ३२) इति ॥ ९ ॥

अप वा एतेभ्य आयुर्देवताः क्रामंति । ये यज्ञेऽपूतां वाचं वदंति । वाचमेवैतत्पुनते । देवय-

---

१ तस्यै शतं सूतग्रामण्यां । का. श्रौ. सू. २० । १० ।

२-३ क्षत्तुर्दुहितरो ... अनुचर्या । का. श्रौ. सू. २० । ११ ।

३-" महिषीमुत्थाप्य पुनरा दधिक्राव्ण इत्याहुः " (का. श्रौ. सू. २० । १५) (महिष्युत्थापन पत्न्यनुचरीकर्तृक पुनरागमन ... । वा. सं. अ. २३-३२ । अत्र ब्राह्मणम् (श. ब्रा. १३ । २ । ९ । ९ ।)

वपा भवति या चात्र तूपरे तेऽश्वे प्रत्यवधायाहरन्ति याश्वस्य वपा-ऽस्तीति वदन्तो न तथा कुर्यादश्वस्यैव प्रत्यक्षम्मेदस आहरेत्प्रज्ञा-ताऽङ्गतराः ॥ १० ॥

शृतासु वपासु । स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यम्वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथाधिष्ण्यमुपविशन्ति ॥ ११ ॥

स होताऽध्वर्युम्पृच्छति । कः स्विदेकाकी चरतीति तम्प्रत्याह सूर्य्यऽ एकाकी चरतीति ॥ १२ ॥

(त्यु) अथाध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किᳬ स्वित्सूर्य्यसमञ्ज्योतिरिति तम्प्रत्याह ब्रह्म सूर्य्यसमञ्ज्योतिरिति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । पृच्छामि त्वा चितये देवसखेति तम्प्रत्याहापि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मीति ॥ १४ ॥

(त्यु) अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । केष्वन्तः पुरुषऽआविवेशेति तम्प्रत्याह पञ्चस्वन्तः पुरुषऽआविवेशेति ॥ १५ ॥

(त्ये) एतस्यामुक्तायामुत्थाय । सदसोऽधि प्राञ्चो यजमानमभ्याय-न्त्यग्रेण हविर्द्धानेऽआसीनमेत्य यथायतनम्पर्य्युपविशन्ति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्य्युम्पृच्छति । का स्विदासीत्पूर्व्वचित्तिरिति तम्प्रत्याह द्यौरासीत्पूर्व्वचित्तिरिति ॥ १७ ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्युर्होतारम्पृच्छति । कऽ ईमरे पिशङ्गिलेति तम्प्रत्याहाजाऽरे पिशङ्गिलेति ॥ १८ ॥

(त्यु) अथ ब्रह्मोद्गातारम्पृच्छति । कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणीति तम्प्रत्याह षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणीति ॥ १९ ॥

(त्यु) अथोद्गाता ब्रह्माणम्पृच्छति । कोऽअस्य वेद भुवनस्य नाभिमिति तम्प्रत्याह वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिमिति ॥ २० ॥

(त्यु) अथाध्वर्य्युं यजमानः पृच्छति । पृच्छामि त्वा परमन्तम्पृथिव्या ऽइति तम्प्रत्याहेयम्वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याऽइति ॥ २१ ॥

एतस्यामुक्तायां उत्थाय सदसो अधि प्रांचो यजमानमभ्यायंति । अग्रेण हविर्द्धाने आसीनमेत्य, यथायतन पर्युपविशंति ॥ १६ ॥

स होताऽध्वर्युं पृच्छति–" का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः "–(वा. सं. २३ । ५३) इति । तं प्रत्याह–" द्यौरासीत्पूर्वचित्तिः "–(वा. सं २३ । ५४) इति ॥ १७ ॥

अथाध्वर्युर्होतारं पृच्छति–" का ईमरे पिशंगिला "–(वा सं. २३ । ५५) इति । तं प्रत्याह–" अजारे पिशंगिला "–(वा. सं २३ । ५६) इति ॥ १८ ॥

अथ ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति–" कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि "–(वा सं. २३ । ५७) इति । तं प्रत्याह–" षडस्य विष्ठाः शतमक्षराणि "–(वा. सं. २३ । ५८) इति ॥ १९ ॥

अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति–" को अस्य वेद भुवनस्य नाभिम् "–(वा. सं. २३।५९) इति । तं प्रत्याह–" वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिम् "–(वा. सं. २३ । ६०) इति ॥२०॥

अथाध्वर्युं यजमानः पृच्छति–" पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः" (वा. सं. २३।६१) इति । तं प्रत्याह–"इयं वेदिः परो अंतः पृथिव्याः"–(वा. सं २३।६२) इति ॥ २१ ॥

एतस्या वाचि उक्तायां सदस उत्थाय प्राञ्च अग्रेण हविर्द्धाने आसीनं यजमानं अभिश्रयन्ति । एत्य च

१–पुन पूर्वाचरणेनाहरादि च स्विद सादिति । का. श्रौ सू २० । १७१ । (पूर्वौ होत्रध्वर्यू)

२ कतरो च कत्यस्याति । का. श्रौ सू २० । १७२ । (उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ ।)

३–"यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति " " इय वेदिरित्यध्वर्यु " (प्रत्याहेत्यर्थः ।) का. श्रौ. सू २० । १७३ । १७४ ।

सर्व्वान्वा॒ऽ एषा व्वाचः । (चो) यद्ब्रह्मोद्यᳪ᳭ सर्व्वे कामाऽ अश्वमेधे
सर्व्वया व्वाचा सर्व्वान्कामानाप्नवामेति ॥ २२ ॥

(त्यु) उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यम्म-
हिमानङ्ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रऽइत्य-
थास्य पुरोऽनुवाक्या सुभूः स्वयम्भूः प्रथमऽइति होता यक्षत्प्रजा-
पतिमिति प्रैषः प्रजापते न त्वदेतान्यन्यऽइति होता यजति व्वषट्-
कृते जुहोति यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति
सर्व्वहुतᳪ᳭ हि जुहोति ॥ २३ ॥

इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।४॥ (५–२) ॥

सर्वान्वा एषा वाचः । यत् ब्रह्मोद्यम् । सर्वे कामा अश्वमेधे । सर्वया वाचा । सर्वान् कामाना-प्नवामेति ॥ २२ ॥

अथ पूर्वो महिमग्रहः ।

उदिते ब्रह्मोद्ये । प्रपद्याध्वर्युः । हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक्–" हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे "–(वा. सं. २३ । १) इति । अथास्य पुरोऽनुवाक्या–" सुभूः स्वयंभूः प्रथमः "–(वा. सं. २३ । ६३) इति । " होता यक्षत्प्रजापतिम् "–(वा. सं. २३ । ६४) इति प्रैषः । " प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः "–(वा. सं. २३ । ६५) इति होता यजति । वषट्कृते जुहोति–" यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा संबभूव "–(वा. सं. २३ । २) इति । नानुवषट्करोति । सर्वहुतं हि जुहोति ॥ २३ ॥

यथायतन यत् यस्मादायतन स तत्रैव विशति । न चात्र देवो पूर्वकल्पितानि आयतनानि सन्ति यथार्थमत वचनात् कल्पनीयानि ॥ १६–२३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे प्रथमेऽध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ । १ । २ ॥

अथातो व्वपानाᳫँ होमः । (मो) न्नानैव चरेयुरा व्वैश्वदेवस्य व्वपायै व्वैश्वदेवस्य व्वपायाᳫँ हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह सत्य-कामो जाबालो व्विश्वे वै सर्व्वे देवास्तदेतान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ १ ॥

(त्यै) ऐन्द्राग्नस्य व्वपायाᳫँ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माहतुः सौमापो मानुतन्तव्याविन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवास्तदेवैनान्यथा-देवतम्प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य व्वपायाᳫँ हुतायाम् । (न्त) तदन्वितरा जुहुयुरिति ह स्माह शैलालिः प्रजापतिर्व्वै कः प्रजापतिमु वाऽअनु सर्व्वे देवास्तदेवैनान्यथा-देवतम्प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथ वपाप्रचरणम् ।

अथातो वपानां होमः । नानैव चरेयुः आ वैश्वदेवस्य वपायै। वैश्वदेवस्य वपायां हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माह सत्यकामो जाबालः । विश्वे वै सर्वे देवाः । तदेतान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ १ ॥

ऐन्द्राग्नस्य वपाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माहतुः सौमापो मानुतंतव्यौ। इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ २ ॥

कायस्य वपाया हुतायाम् । तदनु इतरा जुहुयुः, इति ह स्माह शैलालिः । प्रजापतिर्वै कः । प्रजापतिं उ वा अनु सर्वे देवाः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ ३ ॥

अथातो वेपानामिति—आ वैश्वदेवस्य वपाया इत्यत्र "बहुरूपा वैश्वदेवा" इत्येष (श. प. १३ । २ । ९ । ४ ॥ १३ । ३ । २ । ७) वैश्वदेवोऽपि "नशिल्पा वैश्वदेव्य"—(वा स. २४ । ९) इति । कुत ? पुल्लिङ्गनिर्देशात् कायैन्द्राग्नसाहचर्यात्, अतो हि चातुर्मास्यदेवतापशुसाहचर्यात्, एषोऽपि चातुर्मास्यदेवता-पशुरेवेति गम्यते ॥ १ ॥

सौमापौ । सोमापस्य अपत्ये सौमापौ। मनुतन्तोरपत्ये मानुतन्तव्यौ। इन्द्राग्न्योर्विश्वेषा देवानां कस्य च सर्व-देवतात्मकत्वात् तेभ्यो हुता वपा यथादेवतमेव हुता भवतीत्यभिप्राय । पूर्वेभ्यः "एकविंशतिधा कृत्वा

१—वपाभिश्चरति । का श्रौ सू १० । १७७ । प्रथम एकादशिभ्यो पशुना वपाभि । तत अश्वतूपरगोमृगानां वपाभिस्त्र्य । तत क्रमेण पृथक् पृथक् "कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे" इत्यादीना "श्वेता सौर्या" इत्यन्ताना वपाभि । तत्रापि समानदेवत्यानां तिसृणां तिसृणा वपानां प्रचारस्तन्त्रेण । अथ प्रकार "नानैव चरेयुरिति" अग्निमपञ्चमकण्डिकानुसारी वाक्य । अयमेको वपाप्रचारपक्ष ॥ ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानर्के । (का श्रौ सू २० । १८९ ।) ऐन्द्राग्नो वारुणप्रधानिक । वैश्वदेवो वैश्व-देवपर्वसम्बन्धी । कायश्च वारुणप्रधानिक । अयमभिप्राय —आदित आरभ्य वारुणप्रधानिकैन्द्राग्नपर्यन्त क्रमेण पृथक् पृथक् वपा-प्रचार कृत्वा ऐन्द्राग्नस्य वपायां हुतायां अवशिष्टाः सर्वा वपा अनुहोतव्या । अथ द्वितीयो वपाप्रचारपक्षः । एव वैश्वदेवकाययो ॥ इमौ तृतीयचतुर्थौ वपाप्रचारपक्षौ ॥ एकविंशतिप्रदानानकेऽन्वक् चातुर्मास्यदेवता पिण्डीयैकपुनरुक्तावर्जम् । का श्रौ. सू. २० । ८१ । अथ पञ्चमो वपाप्रचारपक्ष ।

(त्वे) एकविꣳशतिश्चातुर्मास्यदेवताऽअनुद्रुत्य । (त्वै) एकविꣳशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति ह स्माह भाल्लवेयऽएतावन्तो वै सर्व्वे देवा यावत्यश्चातुर्म्मास्यदेवतास्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीति ॥ ४ ॥

नानैव चरेयुः । (रि) इतीन्द्रोतः शौनकः किमु तु त्वरेरंस्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणातीत्येतदह तेषाम्वचोऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ ५ ॥

(रु) अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्रचरेयुः सकृदेवदेवत्याभिस्तदेवैनान्यथादेवतम्प्रीणात्यञ्जसा यज्ञस्य सꣳस्थामुपैति न ह्वलतीति ॥ ६ ॥

एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्य, एकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुः इति ह स्माह भाल्लवेयः । एतावंतो वै सर्वे देवाः । यावत्यश्चातुर्मास्यदेवताः । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति ॥ ४ ॥

नानैव चरेयुः इतींद्रोतः शौनकः । किमुत त्वरेरन् । तदेवैनान् यथादेवतं प्रीणातीति । एतदह तेषां वचः । अन्या त्वेवातः स्थितिः ॥ ५ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । सकृदेव प्राजापत्याभिः प्रचरेयुः । सकृदेवदेवत्याभिः । तदेवैनान्यथादेवतं प्रीणाति । अंजसा यज्ञस्य संस्थामुपैति । न ह्वलतीति ॥ ६ ॥

प्रचरेयुः" इति (४ क.) प्रचरणवचनाद् याग एव प्रतीयते । इह तु "तदन्वितरा जुहुयु "—इति (२ क.) होमत्वमिति भेदः ॥ २ ॥ ३ ॥

एकविंशति चातुर्मास्यदेवताः । त्रित्वत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जिताः । कुत एतत् ? पितॄणामदेवत्वात् । त्र्यंबकस्याप्रधानदेवतात्वात् । पुनरुक्तानामनन्यदेवतात्वात् । "अनुद्रुत्य" अनुपूर्वमनुदिश्य । एकविंशतिधा कृत्वा एकविंशतिं च वपाराशीः कृत्वा । एकैक राशिं एकैका चातुर्मास्यदेवता संकीर्त्य जुहुयात् । तद्यथा—सर्वमेव वपानामेकविंशतिभागम् अग्निदेवत्याग्नेययाज्यया अग्ने जुहुयात् । अपर एकविंशतितमं भागं सोमोद्देशेनेत्येवं सर्वेषां राशीनां ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

नाना पृथक्पृथक् यथाप्राप्तमेव चरेयुः । किं कारणम् ? येन त्वरमाणाः सकल्पनमयथा कुर्युः । प्रकृतिवैलक्षण्यं चेति । एवमेव हि अनुप्रचरितया कृत्या यथादैवत द्रव्यदेवतोच्चारणेन देवताः प्रीणातीति । इतरथा उपचारेणेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

अथ होवाच याज्ञवल्क्यः । यावत्यः प्राजापत्याः ताभिः । सकृदेव सह प्रचरेयुः । सकृदेव सहाग्न्यादि-

---

१—देवता त्वेव तु । (का. श्रौ. सू. २० । १८३) त्रिभ्यो देवेभ्य इत्येव सर्वासां देवतानां तत्रोच्चारणं कृत्वा सर्वेषामां सहदेव प्रचार. सहैव कर्त्तव्य । अथ वा सर्वेषामां सह प्रचरणम् । अत्र वा. पक्षे पक्षान्तरेभ्यो विशिष्ट. स्वशुद्धिमनमेव तु दुना चेन्ततः ; अस्मिन्नपि पक्षे एकादशिन्याः पशूनां इत्यादौ वा दिभिः सह एकतन्त्रेण प्रचारो न भवति । तत्कारणमाह कात्याय.—न कल्पभेदात् । (का. श्रौ. सू. २० । १८४) कल्पभेदश्च अश्वादिदेवतासम्बन्धस्थानरूपः । अत्र एकादशिन्योर्विश्वा प्रथम पृथक् पृथक् प्रचारः । तेषामपि मध्ये द्वयं द्वयोरेकदेवत्ययोस्तत्रैव प्रचारः । ततोऽश्वस्य प्रचारोऽनुगन्तव्यः, ततः कृष्णग्रीवादीनां सर्वेषां तन्त्रेण ।

हुतासु व्वपासु । प्रपुद्याध्वर्व्यू रजतेन पात्रेण प्राजापत्यम्महिमानमुत्तरङ्ग्रहङ्गृह्णाति तस्य पुरोरुग्यः प्राणतो निमिषतो महित्वेति व्विपर्य्यस्ते याज्यानुवाक्येऽअयातयामतायाऽएषऽएव प्रैषो व्वषट्कृते जुहोति यस्ते रात्रौ सम्वत्सरे महिमा सम्बभूवेति नानुवषट्करोति तस्योक्तम्ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

(त्रा) नान्येषाम्पशूनान्तेदन्याऽअवद्यन्ति । (न्त्य) अवद्यन्त्यश्वस्य दक्षि-

---

हुतासु वपासु मपद्याध्वर्युः रजतेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानमुत्तरं ग्रहं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक्—"यः प्राणतो निमिषतो महित्वा"—(वा. सं. २३ । ३) इति । विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये । अयातयामतायै । एष एव प्रैषः । वषट्कृते जुहोति—"यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संबभूव"—(वा. सं. २३ । ४) इति । नानुवषट्करोति । तस्योक्तं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

नान्येषां पशूनां तेदन्या अवद्यंति । अवद्यंत्यश्वस्य । दक्षिणतोऽन्येषां पशूनामवद्यंति । उत्तरतोऽश्वस्य । प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यंति । वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥

देवताभि, तदेव तेनैव एनान् देवान्, यथादेवत प्रीणाति देवग्रहणेन हि ते सर्वेऽप्यग्न्यादय, शक्यन्ते ग्रहीतुमित्यर्थ । अजसा ऋजुमार्गेण सवनकालमनतिक्रमेण यज्ञस्य समाप्ति प्राप्नोति । न ह्वलति न चलति, कर्म कालात् । इति तुरीयम्, ह्दयाद्यगाना प्रचारमपि एवमेव दर्शयति । तथाच प्रागुक्तम्—"प्राजापत्य एवाश्वो देवतयाऽन्या इतरे" इति ॥ ६ ॥

अथोत्तरो महिमग्रहः ।

हुतासु वपासु । रजतेन पात्रेण प्राजापत्य महिमानमुत्तर ग्रह गृह्णाति । एतावत् अनुविधीयते अन्यत् लिङ्गादिभिरपि प्राप्तमनूद्यते । विपर्यस्ते याज्याऽनुवाक्ये । इत्येतदपि विधीयते ॥ ७ ॥

तेदन्या तेदनी लोहित तस्यास्तेदन्या एकदेशमवद्यन्ति । अश्वस्येति विधि इतरं अनुवादः ॥ ८ ॥

१—स्वपाने द्वितीयेन पूर्ववयस्त याज्याविधि जुहोति । (का श्रौ. सू २० । १८५) द्वितीयेन राजतेन महिम्ना ग्रहेण । पूर्ववदिति सर्वहुतेन अन्ने वा महणमित्याद्यतिदिश्यते । यस्ते रात्राविति राजतेन "य प्राणत " इति पुरोरुक् । विपर्यस्ते याज्याऽनुवाक्ये प्रथमस्य महिम्नो या याज्या "प्रजापते न त्वदेता न्यन्य " इति । सा द्वितीयस्य महिम्न पुरोऽनुवाक्या । या प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्या "स्वयम्भू स्वयम्भू प्रथमम्" इति । सा द्वितीयस्य याज्येत्यर्थ । प्रैषस्तु प्रथममहिम्न सम्बन्धी "होता यक्षत्प्रजापतिमिति" तस्योक्त ब्राह्मणम् (श प १३ । १।१-३) आश्वलायनस्तु उभयार्महिम्नोर्याज्यानुवाक्ये अप च समाम्नाह । महिम्ना पुरस्तादुपरिष्टाच्च वपाना चरति स्वयम्भू स्वयम्भू प्रथममन्तर्महत्यर्णवे ॥ दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जात प्रजापति ॥ होता यक्षत्प्रजापति महिम्नो जुषता पिबतु सोम होतर्यजेति प्रैषस्तवेमे लोका प्रदिशो दिशश्चेति याज्या । आश्व श्रौ सू उ. ष ६ । ४ । ९ ।

२—"सर्पणमभृत्या पश्चादासाद्य हुत्वा लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशकपोश्वस्मने चरौ" (का. श्रौ सू २० । १८८) इति । अवद्यतीति शेष । गोमृगो गवय । अयस्मये चरौ आयसे पात्रे । "गोमृगकण्ठेन प्रथमामाहुतिं जुहोति" "अश्वशफेन द्वितीयामाहुतिं जुहोति" "अयस्मयेन चरुणा तृतीय माहुतिं जुहोति" (श प. । १३ । ३ । ४ । ३ । ४ । ५) इति श्रुत्या एभि पात्रैर्होमविधानात् । एतेषु तेदन्या अवदानग्रहणम् ।

३—"वेतसशाखासु प्राजापत्यानाम्" । "अजस्य वा" । (का. श्रौ. सू. २० । १८६ । १९०) वाशब्दोऽन्वारम्भे । वेतसशाखा वेतसकूर्चः ॥

पुतोऽन्येषाम्पशूनामवघ्नन्त्युत्तरतोऽश्वस्य प्लक्षशाखास्वन्येषाम्पशूनामवघ्नन्ति वेतसशाखास्वश्वस्य ॥ ८ ॥

तदु होवाच सात्ययज्ञिः। (रि) इतरथैव कुर्य्युः पथऽएव नापोदित्यमिति पूर्व्वा त्वेव स्थितिरुक्थ्यो यज्ञस्तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रऽउत्तममहर्भवति सर्व्वम्वै सर्व्वस्तोमोऽतिरात्रः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। (म्प) पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानऽएकविꣳशानि पृष्ठानि त्रिणवस्तृतीयः पवमानस्त्रयस्त्रिꣳशमग्निष्टोमसामैकविꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिर्य्यद्द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तच्छस्त्रमतिरात्रो यज्ञस्तेनामुं लोकमृध्नोति ॥ १० ॥

(त्ये) एकविꣳशतिः सवनीयाः पशवः। सर्व्वऽआग्नेयास्तेषाꣳ

तदु होवाच सात्ययज्ञिः। इतरथैव कुर्युः। पथ एव नापोदित्यमिति। पूर्वा त्वेव स्थितिः। उक्थ्यो यज्ञः। तेनान्तरिक्षलोकमृध्नोति। सर्वस्तोमोऽतिरात्र उत्तममहर्भवति। सर्वं वै सर्वस्तोमोऽतिरात्रः। सर्वमश्वमेधः। सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ९ ॥

तस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानम्। पंचदशान्याज्यानि। सप्तदशो माध्यंदिनः पवमानः। एकविंशानि पृष्ठानि। त्रिणवस्तृतीयः पवमानः। त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसाम। एकविंशान्युक्थानि। एकविंशः षोडशी। पंचदशी रात्रिः। त्रिवृत्सन्धिः। यद् द्वितीयस्याह्नः पृष्ठ्यस्य षडहस्य तच्छस्त्रम्। अतिरात्रो यज्ञः। तेनामुं लोकमृध्नोति ॥ १० ॥

एकविंशतिः सवनीयाः पशवः। सर्वे आग्नेयाः। तेषां समानं कर्म। इति उ हैव आहुः। चतुर्विं-

---

कन्यातरोऽस्यान। तदु होवाच सात्ययज्ञिः। इतरथा यथा अन्यथा पत्नी तथा कुर्युः। पथनरकर्म मर्गदिव प्रतिवादात्। 'नापोदित्यमिति' अप नद् इन्दन् इति। उक्थ्य अवकर्मितम्यन्। एग। "एतिमुशा सदजुय क्वन्"–(पा. सू. ३।१।१०९) "हुमक्त तिनि इति तुर्"–(पा सू ६।१।७१) इति इन्दम्। एव च न इन्यन्। पूर्वा त्वेव स्थितिः। पूर्वा तु स्थितिरेव सात्ययज्ञिमतम्। ततश्च आदेयमेव सोऽहितमेति। उत्तरतश्च वेतसशाखास्विति कुर्युः। उक्थ्यो यज्ञः। इतरेतरविंश म यमसहर स्वम्यन्। तदु-त्तमम् भवतीत्यर्थः। तेन मध्यमेन अह्ना अन्तरिक्षलोकमृध्नोति ॥ ९ ॥ १० ॥

चतुर्विंशतिं त्वेवैतान् गव्यानालभेत। एतान् "आग्नेय कृष्णग्रीव" इत्यादीन् शतिरर्नि प श्रौ च

---

१ प्रलक्ष्य। का श्रौ.सू २०।११६।

समानं कर्म्मेत्यु हैकऽआहुश्चतुर्व्विंशतिन्त्वेवैतान्गव्यानालभेत द्वाद-शभ्यो देवताभ्यो द्वादश मासाः संवत्सरः सर्व्वं संवत्सरः सर्व्वमश्वमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।५ ॥ (५-३ ।)

एतेन हेन्द्रोतो दैवापः शौनकः । (को) जनमेजयम्पारिक्षितं याज-याञ्चकार तेनेष्ट्वा सर्व्वाम्पापकृत्याᳬं सर्व्वाम्ब्रह्महत्यामुपजघान सर्व्वाᳬं ह वै पापकृत्याᳬं सर्व्वाम्ब्रह्महत्यामुपहन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् । (मा) आसन्दीवति धान्यादᳬं रुक्मिणᳬं हरितस्रजम् । आनभादश्वᳬं सारङ्गन्देवेभ्यो जनमेजयऽइति ॥ २ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्व्वेऽअहनी । ज्योतिरतिरात्रस्तेन भीमसेनमेते

शति त्वेवैतान् गव्यानालभेत द्वादशभ्यो देवताभ्यः। द्वादश मासाः संवत्सरः। सर्वं संवत्सरः। सर्वमश्वमेधः। सर्वस्याप्त्यै। सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ११ ॥

एतेन ह इन्द्रोतो दैवापः शौनको जनमेजयं पारिक्षितं याजयाञ्चकार। तेनेष्ट्वा सर्वां पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपजघान । सर्वां ह वै पापकृत्यां सर्वां ब्रह्महत्यामपहंति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ १ ॥

तदेतद् गाथयाऽभिगीतम्—" आसंदीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् । आबध्ना-दश्वं सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः "—इति ॥ २ ॥

एत एव पूर्वे अहनी। ज्योतिरतिरात्रः। तेन भीमसेनम् । एते एव पूर्वे अहनी। गौरतिरात्रः।

ऽएव पूर्व्वेऽअहनी गोरतिरात्रस्तेनोग्रसेनमेते ऽएव पूर्व्वेऽअहनी ऽआयुरतिरात्रस्तेन श्रुतसेनमित्येते पारिक्षितीयास्तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्पारिक्षिता यजमानाऽअश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म्म पापकम्पुण्याः पुण्येन कर्मणेति ॥ ३ ॥

(त्ये)एतेऽएव पूर्व्वेऽअहनी । (नीऽअ) अभिजिदतिरात्रस्तेन ह पुरऽआह्लारऽईजे कौसल्यो राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतमह्लारस्य पुरः पुत्रोऽश्वम्मेध्यमवन्धयत् । हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णाऽअमँहतेति ॥ ४ ॥

(त्ये) एतेऽएव पूर्व्वेऽअहनी । विश्वजिदतिरात्रस्तेन ह पुरुकुत्सो दौर्ग्गहेणेजऽऐक्ष्वाको राजा तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तमस्माकमत्र पितरस्तऽआसन्त्सप्तऽऋषयो दौर्ग्गहेण बध्यमानऽइति ॥ ५ ॥

तेनोग्रसेनम् । एते एव पूर्वे अहनी । आयुरतिरात्रः । तेन श्रुतसेनम् । इत्येते पारिक्षितीयाः । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्-" पारिक्षिता यजमाना अश्वमेधैः परोऽवरम् । अजहुः कर्म पापकं पुण्याः पुण्येन कर्मणा "-इति ॥ ३ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । अभिजिदतिरात्रः । तेन ह पर आह्लार ईजे कौसल्यो राजा । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्-" अह्लारस्य परः पुत्रोऽश्वं मेध्यमबंधयत् । हैरण्यनाभः कौसल्यो दिशः पूर्णा अमंहत "-इति ॥ ४ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । विश्वजिदतिरात्रः । तेन ह पुरुकुत्सो दौर्गहेणेज ऐक्ष्वाको राजा । तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम्-" अस्माकमत्र पितरस्त आसन् सप्त ऋषयो दौर्गहे बध्यमाने "-इति ॥ ५ ॥

परिक्षितस्येमे भ्रातरः पारिक्षितीयाः । अश्वमेधैरितिशेषः इत्यपरे । परोऽवरम् । परे परे तत अवरेऽवरे इत्येतस्मिन्नर्थे अव्ययीभावसमास इत्यर्थः । सन्तः यजमानाः पुण्याः भवन्तः कर्म पापकम् अजहुः त्यक्तवन्तः ॥ ३ ॥

परो नामतः अह्लारपुत्रः कौसल्यो राजा । हिरण्यनाभस्यापत्यं अबध्नात् । दिशः पूर्णाः ... वान् । दिशो वित्तस्य पूर्णाः अमंहत महतिर्दानकर्मा ऋत्विग्भ्यो दत्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

तेन क्रतुना । पुरुकुत्सः इक्ष्वाकोरपत्यं ऐक्ष्वाकः दौर्गहो नामतः दौर्गहोऽश्वेन लक्षितेन क्रतुना ईजे । अश्वमेधेन ईजे इत्यर्थः । तस्मादेतदृषिणा मन्त्रदृशा अभिलक्ष्यानूक्तम् । ये अस्माकं पितरः पूर्वजाः सप्त ऋषयः अत्र स्थाने आसन् । दौर्गहे अश्वे बध्यमाने पुरुकुत्सेन ते आसन्न । अनदस्यु अस्या इन्द्र न वृत्रतुरमर्दिर ते सप्तर्षय आसन्त आभिमुख्येन पालितवन्तः । क त्रसदस्यु नाम राजानम् । कीदृशं अस्या पृथिव्या अर्धदेवम् । दुर्गदेवतामन्तानां देव ईश्वर इत्यस्य पत्नन् हन्तारं इन्द्र न इन्द्रमिव वृत्रतुरं अयाजयन् ॥ ५ ॥

१-अत्र रूप । ... न दृश्य । ... अर्थो ... दृश्यते ... विचार्यमिदम् ।

(त्ये) एतेऽ एव पूर्वेऽ अहनी । महाव्रतमतिरात्रस्तेन ह मरुत्तऽ आविक्षितऽ ईजऽआयोगवो राजा तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुस्तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदऽ इति मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो भवन्ति योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥

(तऽए) एतेऽएव पूर्वेऽअहनी । (नीऽ अ) अतोर्यामोऽतिरात्रस्तेन हैतेन क्रैव्यऽईजे पाञ्चालो राजा क्रिवयऽइति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते तदेतद्गाथयाऽभिगीतमश्वम्मेध्यमालभत क्रिवीणामतिपूरुषः । पाञ्चालः परिवक्रायाᳪ सहस्रशतदक्षिणमिति ॥ ७ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया । सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविᳪशतिः । दिक्तो दिक्तः पञ्चालानाम्ब्राह्मणा या विभेजिरऽ इति ॥ ८ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । महाव्रतमतिरात्रः । तेन ह मरुत्त आविक्षित ईज आयोगवो राजा । तस्य ह ततो मरुतः परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदो बभूवुः । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्– " मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे । आविक्षितस्याग्निः क्षत्ता विश्वे देवाः सभासदः "–इति । मरुतो ह वै तस्य परिवेष्टारोऽग्निः क्षत्ता विश्वे देवा सभासदो भवन्ति । योऽश्वमेधेन यजते ॥ ६ ॥

एते एव पूर्वे अहनी । अतोर्यामोऽतिरात्रः । तेन हैतेन क्रैव्य ईजे पाञ्चालो राजा । क्रिवय इति ह वै पुरा पञ्चालानाचक्षते । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् " अश्वं मेध्यमालभते क्रिवीणामतिपूरुषः । पांचालः परिवक्रायां सहस्रशतदक्षिणम् "–इति ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयया–" सहस्रमासन्नयुता शता च पञ्चविंशतिः । दिक्तो दिक्तः पंचालानां ब्राह्मणा या विभेजिरे "–इति ॥ ८ ॥

मरुत्त मरुत्तो नाम राजा अविक्षितस्यापत्य आविक्षित । आयोगवो भोजयितार । अग्नि क्षत्ता । सन्निधाता कोशाध्यक्ष । अवसन् उषिता गृहे ॥ ६ ॥

परिवक्रायां नगर्याम् ॥ ७ ॥

सहस्रमयुतानि गवां कोटीरित्यर्थ । शतानि पञ्चविंशतिर्गृहाणां एकैकस्या दिश आदत्ता ब्राह्मणा ऋत्विज । यानि अयुतानि शतानि शतानि विभक्तवन्त स्वे स्वे पुरुषे सह ॥ ८ ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः पञ्चदशऽउक्थ्यः सप्तदशन्तृतीयमहः सोक्थकमेकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिरित्येषोऽनुष्टुप्सम्पन्नस्तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवनऽईजे मात्स्यो राजा यत्रैतद्द्वैतवनꣳ सरस्तदेतद्गाथयाऽभिगीतञ्चतुर्दश द्वैतवनो राजा सङ्ग्रामजिद्धयान् । इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्तस्माद्द्वैतवनꣳ सरऽइति ॥ ९ ॥

चतुर्विꣳशाः पवमानाः । (त्रि) त्रिवृदभ्यावर्त्तश्चतुश्चत्वारिꣳशाः पवमानाऽएकविꣳशमभ्यावर्त्तमष्टाचत्वारिꣳशाः पवमानास्त्रयस्त्रिꣳशमभ्यावर्त्तमाऽग्निष्टोमसामाद्द्वात्रिꣳशान्युक्थान्येकविꣳशः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सान्धिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोमः । पंचदश उक्थ्यः । सप्तदश तृतीयमहः सोक्थकम् । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत्संधिः । इत्येषोऽनुष्टुप् संपन्नः । तेन हैतेन ध्वसा द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा । यत्रैतत् द्वैतवनं सरः । तत् एतद्गाथयाऽभिगीतम्— चतुर्दश द्वैतवनो राजा संग्रामजिद्धयान् । इंद्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात् तस्मात् द्वैतवनं सरः ''—इति ॥ ९ ॥

चतुर्विंशाः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तम् । चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः । एकविंशमभ्यावर्तम् । अष्टाचत्वारिंशाः पवमानाः । त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तम् । आ अग्निष्टोमसामात् । द्वात्रिंशान्युक्थानि । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत् संधिरिति ॥ १० ॥

त्रिवृदग्निष्टोम । अत्र त्रिष्वपि दिवसेषु स्तोमान्तराणि उच्यन्ते । तत्र प्रथमाहरग्निष्टोमम् । सप्तदश तृतीयमह सोक्थक उपायनमित्यर्थः । षोडशिस्तोत्र चैकविंशम् । सन्धिस्तोत्र त्रिवृत् । एष अश्वमेध स्तोत्रियाणा अनुष्टुभि पर्यवसाना भवति । कथं ? अत्र हि सर्वा एव स्तोत्रिया अपि गण्यमाना सप्त शतानि अष्टानवत्यधिकानि (७९८) भवन्ति । तासां तासां द्वात्रिंशता (३२) भागे अपहृते पञ्चविंशति अनुष्टुभो लभ्यन्ते । अन्त्या तु तत्र द्वाभ्याम् ऊना अनुष्टुप् भवति । तथापि " नाक्षरा च्छन्दो० एकस्मान्न द्वाभ्यां "—(श १ ७ १-२ ३१)इत्यभिप्राय । तेन हैतेन । अनुष्टुप्संपन्नेनाश्वमेधेन च ध्वसा प्रागप्यन्न द्वैतवनो राजा ईजे इष्टवान् । यत्र स्थाने प्रतिष्ठितमेव एतत् सर्वदा द्वैतवनाख्य सर । तत् तदेव हयान् द्वैतवन द्वैतवनीय राजा सङ्ग्रामजितः इन्द्र अबध्नात् । प्राजापत्यानेव चावधान् । स्तोत्रैरस्तुवतेति कृत्वा इत्यादि आह । तस्मात् द्वैतवनं सर सर्वत्र प्रख्यातो विभक्तिव्यत्ययश्च द्रष्टव्य । यस्मिन् द्वैतवन सर तत्प्रत्यक्षादित्यर्थ ॥ ९ ॥

चतुर्विंशा पवमाना । पवमानस्तोत्राणि चत्वारि पञ्चानि प्रधानं । तत्र प्रथमे तावदहनि त्रयोऽपि पवमानाश्चतुर्विंशाः । ननु अभ्यावर्तेऽस्मिन् अभ्यावर्तं धुर्ये स्तुवते तत् त्रिवृत् पवमानस्य निरुक्तानि आवृत्तिस्तोत्राणि त्रिवृति भवन्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽहनि चतुश्चत्वारिंशा पवमाना एकविंशमभ्यावर्तम् । तृतीये त्वहनि अष्टाचत्वारिंशा पवमाना त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्तम् इत्यादि ॥ १० ॥

(११) एतद्विष्णोः क्रान्तम् । (१२) तेन हैतेन भरतो दौःष्यन्तिरीजे तेनेष्ट्वेमां व्यष्टिं व्यानशे यदियम्भरतानान्तदेतद्गाथयाऽभिगीतमष्टास-प्ततिम्भरतो दौःष्यन्तिर्यमुनामनु । गङ्गायाम्वृत्रघ्नेऽबध्नात्पञ्चपञ्चा-शतं हयानिति ॥ ११ ॥

(१३) अथ द्वितीयया । त्रयस्त्रिंशं शतं राजाऽश्वान्बद्ध्वाय मेध्यान् । सौद्युम्निरत्यष्ठादन्यानमायान्मायवत्तरऽ इति ॥ १२ ॥

(१४) अथ तृतीयया । शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतन्दधे । परः सहस्रानिन्द्रायाश्वान्मेध्यान्यऽआहरद्विजित्य पृथिवीं सर्वामिति ॥ १३ ॥

एतत् विष्णोः क्रान्तम् । तेन हैतेन भरतो दौःष्यन्तिरीजे । तेनेष्ट्वा इमां व्यष्टिं व्यानशे । येयं भरतानाम् । तदेतत् गाथयाऽभिगीतम्-" अष्टासप्ततिं भरतो दौःष्यन्तिर्यमुनामनु । गङ्गायां वृत्रघ्नेऽबध्नात् पञ्चपञ्चाशतं हयान् "-इति ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया-" त्रयस्त्रिंशं शतं राजाऽश्वान् बद्ध्वाय मेध्यान् । सौद्युम्निरत्यष्ठा-दन्यानमायान्मायवत्तरः "-इति ॥ १२ ॥

अथ तृतीयया " शकुन्तला नाडपित्यप्सरा भरतं दधे । परः सहस्रानिन्द्रायाश्वान् मेध्यान् य आहरत् विजित्य पृथिवीं सर्वाम् "-इति ॥ १३ ॥

एतद्विष्णोः क्रान्तम् । एतत् स्थानविशेषः । क्रान्तं विक्रमणम् । विप्रकृष्टतरत्वसामान्यात् । यथा हि विष्णोः क्रममाणस्य महत्तराणि पदानि भवन्ति । एवं महत्तरा स्तोमाः । इमां व्यष्टिमानशे । भरत कालादारभ्य कलियुगं यावत् तदा राज्यानुवृत्तिरस्येषा भरतानामिह आनुषङ्गिकी व्यष्टिः । या तु द्वात्रिंशतं वै स्वरथा तपयालोके इत्यादि व्यष्टिः । सा विदुष क्रतुफलरूपा इति द्रष्टव्यम् । अष्टासप्ततिं हयान् अश्वान् यमुनामनु यमुनातीरे अबध्नात् । भरतो दौःष्यन्तपुत्रः । वृत्रघ्न इत्याख्ये गङ्गायाः तु तीरे । पञ्चपञ्चाशतम् । स अबध्नात् । स मित्र मित्रवत्सलागमस्य भयोनयाम्नाराम्यां अश्वमेधं यजमानं " स्तवनो यावत्प्रतिष्ठामिति "-तदिन्मुच्यत ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयया । यमुनातीर सहस्र ऊर्ध्वं अपि । य त्रयस्त्रिंशं शतं भवति । तान् त्रयस्त्रिंशं शतं अश्वान् बद्ध्वाय । य इत्यनधर । राजा सुद्युम्नस्यापत्यम् । मायवत्तरः प्रज्ञावत्तरः । अत्यष्ठात् अतीत्य स्थितः । अन्यानमायात् अप्रज्ञान् राज्ञः ॥ १२ ॥

अथ तृतीयया । शकुन्तला नामाप्सरा नाडपित्नी । सा पर्वतशाल कण्वाश्रमे भरतं पुत्रं इत्येवं त दधे धारितवती यश्चक्रवर्ती सन् सकलां पृथिवीं विजित्य मेध्यानश्वान् अश्वमेधार्थं सहस्रादधिकान् आहृतवान् यागार्थं नीतवानित्यर्थः । तत्र च त्रयस्त्रिंशं शतं गायत्र्यनुरोधाद्य गेयास्वाश्वयजति विरोधपरिहारः ॥ १३ ॥

---

१ शाङ्खायनब्राह्मणे तु ' बध्नाऽयम् ' इति पाठः । ए० ब्रा० ३९ । ९ । ४ । इत्यत्र ॥ मूलकाण्ठे तु ' क्त्व यप् " (पा० सू० ७ । १ । ४७) इति यगागमः । ' संभाव्यमस्ये दत्त्वाय ' इत्यत्र ।

(त्यु) अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवम्मर्त्यऽइव बाहुभ्यान्नोदापुः पञ्च मानवाऽइति ॥ १४ ॥

(त्ये) एकविꣳशस्तोमेन । (ऽ) ऋषभो याज्ञतुरऽईजे श्विक्नानाꣳ राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतं याज्ञतुरे यजमाने ब्राह्मणाऽऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणाऽ इति ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिꣳशस्तोमेन । शोणः सात्रासाहऽ ईजे पाञ्चालो राजा तदेतद्गाथयाऽभिगीतꣳ सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रयस्त्रिꣳशाः षट्सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १६ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया । षट्षट् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव । उदीरते त्रयस्त्रिꣳशाः षट्सहस्राणि वर्मिणामिति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थ्या–"महदद्य भरतस्य न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्य इव बाहुभ्या नोदापुः पंच मानवाः"–इति ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन ऋषभो याज्ञतुर ईजे श्विक्नाना राजा । तदेतत् गाथयाऽभिगीतम्–" याज्ञतुरे यजमाने ब्राह्मणा ऋषभे जनाः । अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभजन्ते स्म दक्षिणाः"–इति १५

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाह ईजे पाञ्चालो राजा । तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्–"सात्रासाहे यजमानेऽश्वमेधेन तौर्वशाः । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणाम्"–इति॥ १६ ॥

अथ द्वितीयया–"षट्षट् षड्ढा सहस्राणि यज्ञे कोकपितुस्तव । उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट्सहस्राणि वर्मिणाम्"–इति ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थ्यां । महत्कर्माद्य भरतस्य [illegible] पञ्च मानवाः [illegible] । कीदृशा न पूर्वे तस्मात् भरतात् न वा परे अर्वाञ्च [illegible] बाहुभ्यां मर्त्य ॥ १४ ॥

एकविंशस्तोमेन । तत्र [illegible] दिवसेषु [illegible] स्तोमो [illegible] स्तोमेनैकविंशस्तोमेन ऋषभ इष्टवान् । याज्ञतुरे ऋषभे यजमाने ब्राह्मणा [illegible] अश्वमेधे धनं लब्ध्वा विभक्तवन्तो दक्षिणा ॥ १५ ॥

त्रयस्त्रिंशस्तोमेन । [illegible] दिवसेषु त्रयस्त्रिंशः स्तोम [illegible] त्रयस्त्रिंशः स्तोम [illegible] शोणो नाम [illegible] । [illegible] अश्वमेधेन यजमाने [illegible] ईरते उद्गच्छन्ति । के । तौर्वशा [illegible] । [illegible] त्रयस्त्रिंशः स्तोमा उद्गच्छन्ति । स हि शोण त्रयस्त्रिंशानेव स्तोमान् [illegible] दिवसेषु प्रयुक्ते नान्यानिति । उद्गच्छतीत्याह–षट्सहस्राणि [illegible] । [illegible] कवचिनां अश्वमेधानां उदीरते इति वर्तते । [illegible] एव [illegible] । [illegible] कवचिन [illegible] अन्य एव ॥ १६ ॥

अथ द्वितीया । [illegible] । के ते अश्वा उदीरते इति प्रथमायां गाथायामुक्त । तदत्रानु-

(त्यु) अथ तृतीयया । सात्रासाहे यजमाने पाञ्चाले राज्ञि सुब्रजि । अमाद्यदिन्द्रः सोमेनातृप्यन्त्राह्मणा धनैरिति ॥ १८ ॥

गौविनतेन शतानीकः । सात्राजितऽ ईजे काश्यस्याश्वमादाय ततो हैतद्दर्व्वाङ्काशयोऽग्नीऽन्नादधत आत्तसोमपीथाः स्मऽइति वदन्तः ॥ १९ ॥

(स्तु) तस्य विधा । चतुर्विंश्शाः पवमानास्त्रिवृदभ्यावर्त्तश्चतुश्चत्वारिंश्शाः पवमानाऽ एकविंश्शान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येकविंश्शानि पृष्ठानि षट्त्रिंश्शाः पवमानास्त्रयस्त्रिंश्शमभ्यावर्त्तमाग्निष्टोमसामादेकविंश्शान्युक्थान्येकविंश्शः षोडशी पञ्चदशी रात्रिस्त्रिवृत्सन्धिः ॥ २० ॥

अथ तृतीयया-"सात्रासाहे यजमाने पांचाले राज्ञि सुब्रजि । अमाद्यदिंद्रः सोमेना तृप्यन् ब्राह्मणा धनैः"-इति ॥ १८ ॥

गोविनतेन शतानीकः सात्राजित ईजे काश्यस्याश्वमादाय । ततो हैतद्वाँक् काशयोऽग्नी न्नादधत । आत्तसोमपीथाः स्मः । इति वदंतः ॥ १९ ॥

तस्य विधा । चतुर्विंशाः पवमानाः । त्रिवृदभ्यावर्तम् । चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः । एक-विंशान्याज्यानि । त्रिणवान्युक्थानि । एकविंशानि पृष्ठानि । षट्त्रिंशाः पवमानाः । त्रयस्त्रिंश-मभ्यावर्तम् । आ अग्निष्टोमसामात् । एकविंशान्युक्थानि । एकविंशः षोडशी । पंचदशी रात्रिः । त्रिवृत्संधिः ॥ २० ॥

धनैः, तथा तत्र परिमाणं नोक्तम् । अत्र षट्त्रिंशत्सहस्राणि दक्षिणा अनुचरभूतानि उद्धृत्याह–त्रयस्त्रिंशा अश्वा उक्ते षट्सहस्राणि वर्मिणा दशाम्नासु न उक्तानि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गोविनतेन । गोविनतो नाम कश्चिदग्निष्टोमविशेषः अश्वमेधः । तेन शतानीको नाम सत्राजितोऽपत्यम् ईजे । काशेरपत्यं काश्य काश्यस्य स्वभूतं यज्ञाश्वमश्वार्थं कश्चिदश्वमागाय युद्धे विजित्य तदश्वमस्य तदश्वमपि यागाय काशिनाम्ना राजानः अग्नीनादधत । किम् ? आत् आदध्न सोमपीथो येषां ते आत्तसोमपीथाः आत्तसोमा स्म भवाम । विस्मयात् अन्तिमे ये अश्वमेध एव परन्तु सोमपीथाय तस्मिन्नहनि सर्व एव सोमपीथो ऽहन इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥

तस्य विधा । तस्य गोविनतस्य विधा विधानं स्तोमप्रकारो वक्ष्यते इति शेष । चतुर्विंशाः पवमाना । इत्यादि प्रथमेऽहनि । चतुश्चत्वारिंशाः इत्यादि द्वितीयेऽहनि । तृचान्युक्त्वा एकविंशानि पृष्ठानि इति क्रमभेदो ज्ञातव्य । न तावदर्थमनुलोमम् । षट्त्रिंशा पवमाना इति तृतीयेऽहनि । तथा इदम् (?) ॥ २० ॥

(स्तु) तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् । (ऋ) शतानीकः समन्तासु मेध्यꣳ सात्राजितो हयम् । आदत्त यज्ञङ्काशीनाम्भरतः सत्वतामिवेति ॥ २१ ॥

(त्यु) अथ द्वितीयया । श्वेतꣳ समन्तासु वशञ्चरन्तꣳ शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् । आदाय सह्वा दशमास्यमश्वꣳ शतानीको गोविनतेन हेजऽ इति ॥ २२ ॥

(त्यु) अथ चतुर्थ्या । महदद्य भरतानान्न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्यऽ इव पक्षाभ्यान्नोदापुः सप्त मानवाऽइति ॥ २३ ॥

(त्य) अथातो दक्षिणानाम् । (मु) मध्यम्प्रतिराष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

तदेतद्गाथयाऽभिगीतम्–" शतानीकः समंतासु मेध्यं सात्राजितो हयम् । आदत्त यज्ञं काशीनां भरतः सत्वतामिव "–इति ॥ २१ ॥

अथ द्वितीयया–" श्वेत समंतासु वशं चरन्तं शतानीको धृतराष्ट्रस्य मेध्यम् । आदाय सह्वा दशमास्यमश्वं शतानीको गोविनतेन हेजे " इति । २२ ॥

अथ चतुर्थ्या–" महदद्य भरतानां न पूर्वे नापरे जनाः । दिवं मर्त्यं इव पक्षाभ्यां नोदापुः सप्त मानवाः "–इति ॥ २३ ॥

अयातो दक्षिणानाम् । मध्य प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यद् भूमेश्च पुरुषेभ्यश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात् । प्राची दिक् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः, प्रतीची अध्वर्योः, उदीची उद्गातुः, तदेव । होतृका अन्वाभक्ताः ॥ २४ ॥

(ऽ) उदयनीयायाᳬ संस्थितायाम् । (मु) एकविᳬशतिम्वशाऽ अनूबन्ध्याऽ आलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्याऽएतासान्देवताना-माप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्याऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तद्‌ ब्रह्मण्ये-वान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

(त्यु) अथ यदेकविᳬशतिर्भवन्ति । (न्त्ये) एकविᳬशो वाऽएष यऽ एष तपति द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रयऽ इमे लोकाऽअसावादित्यऽ एकविᳬशऽ एतामभिसम्पदम् ॥ २६ ॥

(मु) उदवसानीयायाᳬ संस्थितायाम् । (श्रु) चतस्रश्च जायाः कुमारीम्पञ्चमीञ्चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितन्दक्षिणा-न्ददाति ॥ २७ ॥

(त्य) अथोत्तरᳬ सम्वत्सरमृतुपशुभिर्यजते । षड्भिराग्नेयैर्वसन्ते षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारुतैर्वा वर्षासु षड्भिर्मैत्रा-

---

उदयनीयायां संस्थितायाम्, एकविंशतिं वशा अनूबन्ध्या आलभते । मैत्रावरुणीः, वैश्वदेवीः, बार्हस्पत्याः । एतासां देवतानामाप्त्यै । तद्यत् बार्हस्पत्या अंत्या भवंति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तद् ब्रह्मण्येवांततः प्रतितिष्ठति ॥ २५ ॥

अथ यदेकविंशतिर्भवंति । एकविंशो वा एषः । य एष तपति । द्वादश मासाः । पंचर्तवः । त्रय इमे लोकाः । असावादित्य एकविंशः । एतामभिसंपदम् ॥ २६ ॥

उदवसानीयायां संस्थितायाम्, चतस्रश्च जायाः, कुमारीं पंचमीम्, चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथासमुदितम् । दक्षिणां ददाति ॥ २७ ॥

अथोत्तरं संवत्सरमृतुपशुभिर्यजते । षड्भिराग्नेयैर्वसंते । षड्भिरैन्द्रैर्ग्रीष्मे । षड्भिः पार्जन्यैर्वा मारु-

वरुणैः शरदि षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे षडृतवः सम्वत्सरऽऋतुष्वेव सम्वत्सरे प्रतितिष्ठति षट्त्रिँशदेते पशवो भवन्ति षट्त्रिँशदक्षरा बृहती बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितस्तद्यत्तो बृहत्यैव च्छन्दसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥

इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।३।६ ॥ (५–४) ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ । ५ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ८० ॥

इति तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ १३–३ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ १०६ ॥

वैश्वं वर्षासु । षड्भिर्मैत्रावरुणैः शरदि । षड्भिरैन्द्रावैष्णवैर्हेमन्ते । षड्भिरैन्द्राबार्हस्पत्यैः शिशिरे । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । षट्त्रिंशदेते पशवो भवंति । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती । बृहत्यामधि स्वर्गो लोकः प्रतिष्ठितः । तद्यत्तो बृहत्यैव च्छंदसा स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति ॥ २८ ॥

यथाश्रुतिमिति अन्वर्थमितिवत्समास । यत्रापि भागशो मानुषमिति गतम् । यान्याली तु क्षतु मात्रा, वचनान्तरेण अन्यथैव दीयते ॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन. कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे पञ्चमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ५ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्नपि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तितः पौष्करीयकः ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूमर्यां विक्रमार्केण कल्पितां कनकवेदिकाम् ।
दानाध्यक्षः कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदविद्यानिधानकल्पाचार्यसम्बन्धिना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३–५ ।

अथ षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
चतुर्थप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । (सा) अतितिष्ठेयꣳ सर्व्वाणि भूतान्यहमेवेदꣳ सर्व्वꣳ स्यामिति स एतम्पुरुषमेधम्पञ्चरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत्तमाहरत्तेनायजत तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सर्व्वाणि भूतानीदꣳ सर्व्वमभवदतितिष्ठति सर्व्वाणि भूतानीदꣳ सर्व्वम्भवति यऽएवं विद्वान्पुरुषमेधेन यजते यो वैतदेवम्वेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविꣳशतिर्दीक्षाः । (०) द्वादशोपसदः पञ्च सुत्याः सऽएष चत्वारिꣳशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कश्चत्वारिꣳशदक्षरा विराट्तद्विराजमभिसम्पद्यते ततो विराडजायत विराजोऽअधि पूरुष ऽइत्येषा वै सा विराडेतस्याऽएवैतद्विराजो यज्ञम्पुरुषञ्जनयति ॥ २ ॥

अथ पुरुषमेधः ।

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अतितिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि । अहमेवेदं सर्वं स्यामिति । स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वा, अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एवं विद्वान् पुरुषमेधेन यजते । यो वा एतदेवं वेद ॥ १ ॥

तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षाः । द्वादशोपसदः । पंच सुत्याः । स एष चत्वारिंशद्रात्रः सदीक्षोपसत्कः । चत्वारिंशदक्षरा विराट् । तद्विराजमभिसंपद्यते । " ततो विराडजायत विराजो अधि पूरुषः "-(वा. स ३१ । ५) इति । एषा वै सा विराट् । एतस्या एवैतद्विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति ॥ २ ॥

पुरुषो ह नारायणोऽकामयत । अत्राध्याये पुरुषमेध उच्यते । परत्र सर्वमेध । अधुना उपन्यस्तस्याष्टचत्वारिंशतां रात्रीणां समूह सह दीक्षोपसद्भिरिति चत्वारिंशद्रात्रो भवति । ततस्तत्पूर्वोपन्यस्तपंचरात्रत्वेन विनिहत्य सत्यनिष्ठाय । चत्वारिंशदक्षरा विराट् यत । तत् विराजमभिसंपद्यत इति । तत् तेन चत्वारिंशद्रात्र विराजमुपपद्यते । मगध्ने च राजा मन्त्रब्राह्मण इति सहस्रपुराणादिमहाभाग्य मर्गान्तरे शयनाभ्यायां कामितवान् । मत णि भूतानि । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यप्राप्तिप्राकाम्यादिभिः गुणैः वर्तीय तिष्ठेयम् । इत्नकर्तव्य सत्त्वभूतस्य स्यामित्यर्थः । अहमेव च एतद् सर्वं चेतनाचेतन स्यां भवेयम्, मम चित्तानुविधायि इदं सर्वं स्यादिति । स एतं प्रकारं प्रमाणं पुरुषमेधाख्यं यज्ञक्रतुं एतच्छास्त्रानुसारेणैव, नारायण व प्रादुर्याम् य अपश्यत्,

ता वाऽ एताः । (श्रु) चतस्रो दशतो भवन्ति तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवन्त्येषां चैव लोकानामाप्त्यै दिशां चेममेव लोकम्प्रथमया दशताऽऽप्नुवन्नन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्या तथैवैतद्यजमानऽ इममेव लोकम्प्रथमया दशताऽऽप्नोत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया दिशश्चतुर्थ्यैतावद्वाऽ इदᳫं सर्वं यावदिमे च लोका दिशश्च सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

(छ्वाऽए) एकादशाग्नीषोमीयाः पशवऽउपवसथे । तेषाᳫं समानं कर्मैकादश यूपाऽएकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

ता वा एताः । चतस्रो दशतो भवन्ति । तद्यदेताश्चतस्रो दशतो भवति । एषां चैव लोकानामाप्त्यै । दिशां च । इममेव लोकं प्रथमया दशताऽऽप्नुवन् । अंतरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । दिशश्चतुर्थ्या । तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशताऽऽप्नोति । अन्तरिक्षं द्वितीयया । दिवं तृतीयया । दिशश्चतुर्थ्या । एतावद्वा इदं सर्वम् । यावदिमे च लोका दिशश्च । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

एकादशाग्नीषोमीयाः पशव उपवसथे । तेषां समानं कर्म । एकादश यूपाः । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

(तऽऐ)ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवन्ति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पुरस्तात्पाप्मानमपहते ॥५॥

यद्वेवैकादशिना भवन्ति । (न्त्ये) एकादशिनी वा ऽइदᳫं सर्व्वं प्रजापतिर्ह्येकादशिनी सर्व्वᳫं हि प्रजापतिः सर्व्वं पुरुषमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

स वाऽएष पुरुषमेधः । पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्त्तवः संवत्सरो यत्किञ्च पञ्चविधमधिदेवतमध्यात्मन्तदेनेन सर्व्वमाप्नोति ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति ।(त्य) अथोक्थ्योऽथातिरात्रोऽथोक्थ्योऽथाग्निष्टोमः स वाऽ एषऽ उभयतोज्योतिरुभयतऽउक्थ्यः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनाः सुत्यासु पशवो भवंति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण । यजमानः ~ पाप्मानमपहते ॥ ५ ॥

यद्वेवैकादशिना भवंति । एकादशिनी वा इदं सर्वम् । प्रजापतिर्ह्येकादशिनी । सर्वं हि प्रजापतिः । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ ६ ॥

स वा एष पुरुषमेधः पंचरात्रो यज्ञक्रतुर्भवति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पंचर्तवः संवत्सरः । यत्किंच पंचविधमधिदेवतमध्यात्मम् । तदेनेन सर्वमाप्नोति ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अथोक्थ्यः । अथातिरात्रः । अथोक्थ्यः । अथाग्निष्टोमः । स वा एष उभयतोज्योतिः । उभयतउक्थ्यः ॥ ८ ॥

लोके प्रथमतो दृष्टानाऽनुवर्त्तिनि । न पूर्वं अपि पुरुषा । एतदेव यज्ञविराजा इमा दैवीं विराजमाप्नुवन्ति तस्यापि यजमानस्य युक्त नन्द उन्माह इत्यभिप्राय । "तथैवैतद्यजमान" इत्युपसंहारवचनम् । एतावद्वा इद सर्वं पुरुषमेध इति साधारि दिकन्यकसामान्यात् त्रिलोकात्मक एवेत्यभिप्राय ॥ ३—५ ॥

प्रथममत्रवाचनाय सर्वं भवतीति नस्यैवायमुपसंहार । न तु फलांतर इति दर्शयति—सर्वं पुरुषमेध इति । सोऽपि दशक्रतुचतुष्टयसमाप्त्या द्विरात्मक एवेत्यभिप्राय ॥ ६ ॥

स वा एष पुरुषमेध । अत्र मानत्वकृत्वोपासना उच्यते ॥ ७ ॥

तस्याग्निष्टोम । अत्र कतिराहस्य अह्ना सन्धा आध्यात्माधिदैवोपासना उच्यते । उभयतोज्योतिरिति । अग्निमत यदग्निष्टोमो ज्योतिरित्यभिप्राय । उभयतउक्थ्य इति । मध्यापेक्षया उभयत उक्थ्यौ इत्यादाय ॥८॥

---

* 'यजमान पाप्मानम्' इत्यनया पदयोर्मध्ये "पुरस्तात्" इति पदं जर्मनदेशीयमुद्रितपुस्तकेऽधिकं वर्तते अस्मदुपलब्धासु विशालेषु पुस्तकेषु तु नास्ति । अनलाञ्छितम् ।

१—उभयतोऽभिव्याप्तातिरात्र उक्थ्यपश । (का श्रौ सू २१ । ३ ।) (एतानि संस्थान्यहानि । १ अग्निष्टोम २ उक्थ्य ३ अतिरात्र ४ उक्थ्य ५ अग्निष्टोम इति यावत् ।) यूपैकादशिनी भवति । 'तत्र-नाग्नीषोमीय' । (का श्रौ सू २१।४।५।) (पञ्चाह सुत्यासु भवतीत्यर्थ ।)

(कथ्यो) युवमध्यः पञ्चरात्रो भवति । (तौ) इमे वै लोकाः पुरुषमेधऽउभयतोज्योतिषो वाऽ इमे लोकाऽ अग्निनेतऽआदित्येनामुतस्तस्मादुभयतोज्योतिरन्नमुक्थ्यऽआत्माऽतिरात्रस्तद्येतेऽउक्थ्याऽअतिरात्रमभितो भवतस्तस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृढोऽथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रोऽह्नाᳬं स मध्ये तस्माद्यवमध्यो युते ह वै द्विषन्तम्भ्रातृव्यमयमेवास्ति नास्य द्विषन्भ्रातृव्यऽइत्याहुर्यऽएवम्वेद ॥ ९ ॥

तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । (र) अयमस्य लोको वसन्तऽऋतुर्यदूर्ध्वमस्माल्लोकादर्वाचीनमन्तरिक्षात्तद्द्वितीयमहस्तद्स्य ग्रीष्मऽ ऋतुरन्तरिक्षमेवास्य मध्यममहरन्तरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाचीनन्दिवस्तच्चतुर्थमहस्तद्स्य हेमन्तऽऋतुर्द्यौरेवास्य पञ्चममहर्द्यौरस्य शिशिरऽऋतुरित्यधिदैवतम् ॥ १० ॥

(म) अथाध्यात्मम् । (म्र) प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः प्रतिष्ठोऽअस्य वसन्तऽऋतुर्यदूर्ध्वम्प्रतिष्ठायाऽअर्वाचीनम्मध्यात्तद्द्वितीयमहस्तद्स्य ग्रीष्मऽऋतुर्मध्यमेवास्य मध्यममहर्मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू यदूर्ध्वं

यवमध्यः पंचरात्रो भवति । इमे वै लोकाः पुरुषमेधः । उभयतोज्योतिषो वा इमे लोकाः । अग्निनेतः । आदित्येनामुतः । तस्मादुभयतोज्योतिः । अन्नमुक्थ्यः । आत्माऽतिरात्रः । तद्येता उक्थ्यावतिरात्रमभितो भवतः । तस्मादयमात्माऽन्नेन परिवृढः । अथ यदेष वर्षिष्ठोऽतिरात्रः । अह्नां स मध्ये । तस्माद्यवमध्यः । युते ह वै द्विषंतं भ्रातृव्यम् । अयमेवास्ति । नास्य द्विषन् भ्रातृव्य इत्याहुः । य एवं वेद ॥ ९ ॥

तस्यायमेव लोकः प्रथममहः । अयमस्य लोको वसंत ऋतुः । यदूर्ध्वमस्माल्लोकादर्वाचीनमंतरिक्षात् । तत् द्वितीयमहः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । अंतरिक्षमेवास्य मध्यममहः । अंतरिक्षमस्य वर्षाशरदावृतू । यदूर्ध्वमंतरिक्षादर्वाचीनं दिवः । तच्चतुर्थमहः । तदस्य हेमंत ऋतुः । द्यौरेवास्य पंचममहः । द्यौरस्य शिशिर ऋतुः । इत्यधिदैवतम् ॥ १० ॥

अथाध्यात्मम् । प्रतिष्ठैवास्य प्रथममहः । प्रतिष्ठो अस्य वसंत ऋतुः । यदूर्ध्वं प्रतिष्ठाया अर्वाचीनं मध्यात् । तत् द्वितीयमहः । तदस्य ग्रीष्म ऋतुः । मध्यमेवास्य मध्यममहः । मध्यमस्य वर्षाशरदावृतू । यदूर्ध्वं मध्यादर्वाचीनं शीर्ष्णः । तच्चतुर्थमहः । तदस्य हेमन्त ऋतुः । शिशिर

'यवमध्य.' । यवस्येव मध्यमोऽह्नेर्नाति, इमे वै लोका. पुरुषमेध इति विज्ञिनत्र इत्यधिदैवतवन्न् । अन्नमुक्थ्य', आत्माऽतिरात्र इत्यात्मप्रवचनम् । अन्नमुक्थः परिवृढश्चभूतवान् । आत्मा अतिरात्रः मध्यवान्

मुध्यादवाचीनथ्ँ शीर्ष्णस्तुच्चतुर्थमुहस्तुद्वस्य हेमन्तऽऋतुः शिरऽएवास्य पञ्चममुहः शिरोऽस्य शिशिरऽऋतुरेवुमिमे च लोकाः सम्वत्सुरश्चात्मा च पुरुषमेधमभिसुम्पद्यन्ते सुर्व्वम्वाऽइमे लोकाः सुर्वथ्ँ सम्वत्सरः सुर्व्वमात्मा सुर्व्वम्पुरुषमेधः सुर्व्वस्याप्त्यै सुर्व्वस्यावरुद्धचै ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।१ ॥ (६।१) ॥

अथ युस्मात्पुरुषमेधो नाम । (मे) इमे वै लोकाः पूरयुमेव पुरुषो योऽयम्पवते सोऽस्याम्पुरि शेते तुस्मात्पुरुषस्तुस्य युदेषु लोकेष्वुन्नन्तुदस्यान्नम्मेधस्तद्यदस्यैतदुन्नम्मेधस्तस्मात्पुरुषमेधोऽयो युदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते तुस्माद्वेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥

(स्ता) तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । (तेऽन्त) अन्तुरिक्षम्वै मध्यममुहरन्तुरिक्षमु वै सुर्व्वेषाम्भूतानामायतनमुथोऽअन्नम्वाऽएते पशवऽउदरम्मध्यममुहरुदरे तदन्नन्दधाति ॥ २ ॥

एवास्य पञ्चममहः । शिरोऽस्य शिशिर ऋतुः । एवमिमे च लोकाः संवत्सरश्च आत्मा च पुरुषमेधमभिसंपद्यते । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं संवत्सरः । सर्वमात्मा । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धचै ॥ ११ ॥

अथ यस्मात् पुरुषमेधो नाम । इमे वै लोकाः पूः । अयमेव पुरुषः । योऽयं पवते । सोऽस्या पुरि शेते । तस्मात् पुरुषः । तस्य यदेषु लोकेष्वन्नम् । तदस्यान्नं मेधः । तद्यदस्यैतदन्नं मेधः । तस्मात् पुरुषमेधः । अथो यदस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते । तस्माद्वेव पुरुषमेधः ॥ १ ॥

तान्वै मध्यमेऽहन्नालभते । अंतरिक्षं वै मध्यममहः । अंतरिक्षमु वै सर्वेषां भूतानामायतनम् । अथो अन्नं वा एते पशवः । उदरं मध्यममहः । उदरे तदन्नं दधाति ॥ २ ॥

महश्चात्र अते अथोऽन्येन । अथ यदेव वायव इति यतम यदान्तर्निर्वचनम् । युनेह वै दयुपासनात्सलवचन ८ । युते आमना भिथ्रनति स्वीय करोति भ्रातृव्य इ अनमतोपासकोऽस्ति । त्रिवर्गसपत्न । अस्य द्विष्ट् भ्रातृव्यो नास्ति त्रिवर्गहन्तिवान् । इत्यवमन्ये आहु ॥ ९–११ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ६ । १ ॥

अथ यस्मात् । अधिदैविकं आधिभौतिकं च निर्वचनं पुरुषमेधशब्दस्य क्रियते ॥ १ ॥ २ ॥

तान्वै दशदशालभते। दशाक्षरा विराड्विराड्ड कृत्स्नमन्नं कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

(इयाऽएु) एकादश दशत ऽआलभते । (तऽएु) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

(तेऽष्टा)अष्टाचत्वारिंशतम्मध्यमे यूपऽआलभते। (तेऽष्टा) अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागताः पशवो जगत्यैवास्मै पशूनवरुन्द्धे ॥५॥

(न्द्वऽए) एकादशैकादशेतरेषु । (ष्वे) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यं त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥६॥

तान्वै दशदशालभते । दशाक्षरा विराट् । विराड् कृत्स्नमन्नम् । कृत्स्नस्यैवान्नाद्यस्यावरुद्ध्यै ॥ ३ ॥

एकादश दशत आलभते । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानो मध्यतः पाप्मानमपहते ॥ ४ ॥

अष्टाचत्वारिंशतं मध्यमे यूप आलभते । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागताः पशवः । जगत्यैवास्मै पशूनवरुंधे ॥ ५ ॥

एकादशैकादशेतरेषु । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽभितः पाप्मानमपहते ॥ ६ ॥

म्वाऽ इदꣳ सर्व्वꣳ सर्व्वम्पुरुषमेधः सर्व्वस्याप्त्यै सर्व्वस्यावरुद्धयाऽ-इत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येवाथो यथैव तथैनमेतदाह तत्पर्य्यग्निकृताः पशवो बभूवुरसंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥

(८) अथ हैनम्वागभ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिपो यदि सꣳस्थापयिष्यसि पुरुषऽएव पुरुषमत्स्यतीति तान्पर्य्यग्निकृतानेवोदसृजत्तद्देवत्याऽ आहुतीरजुहोत्ताभिस्ता देवताऽअप्रीणात्ताऽएनम्प्रीताऽअप्रीणन्त्सर्व्वैः कामैः ॥ १३ ॥

इदं सर्वम् । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्धयै । इत्थमसीत्थमसीत्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव । अथो यथैव तथैनमेतदाह । तत्पर्यग्निकृताः पशवो बभूवुः असंज्ञप्ताः ॥ १२ ॥

अथ हैनं वागभ्युवाद । पुरुष मा सन्तिष्ठिप । यदि संस्थापयिष्यसि । पुरुष एव पुरुषमत्स्यतीति । तान् पर्यग्निकृतानेवोदसृजत् । तद्देवत्या आहुतीरजुहोत् । ताभिस्ता देवता अप्रीणात् । ता एनं प्रीता अप्रीणन् सर्वैः कामैः ॥ १३ ॥

[illegible] नारायणेन सूक्तेन [illegible]ऽभिष्टौत् [illegible] । [illegible] नारायण एतेन सूक्तेन साक्षात् [illegible] । तत्र च पुरुषसूक्ता [illegible] । पुरुष एवेदं सर्व " " [illegible] "
[illegible] " इत्यादिवचन । ततश्च अनेन सूक्तेन नारायणाभिष्टवेन [illegible] तदभि[illegible] वा पुरुषा [illegible] अभिष्टुयत [illegible] पुरुषेण नारायणेनाभिष्टुत [illegible] । अन्ये तु [illegible] नारायणा[illegible] सूक्तम [illegible] नारायणम । [illegible] पुरुष [illegible] सूक्तेन पुरुषेण नारायणेनाभिष्टौति । [illegible] प्रकृतिभूमिमभिन एव पुरुषाणाम [illegible] वाक्यम् । इत्थमसीत्य[illegible] [illegible] महय [illegible] भवति । [illegible] महर्षिणा [illegible] [illegible] । [illegible] नारायण एतत् । [illegible] । कदाचित् [illegible] गौणः [illegible] [illegible] प्रयुज्यते [illegible] । [illegible] सूक्तस्य [illegible] । अधुना व्युत्पादनद्वारा [illegible] अनुगतमाह यथैव । [illegible] नारायणः "[illegible] (?) नारायणमतमाह । [illegible]) इति । ततश्चेत्थमसीति [illegible] नारायण सूक्त [illegible] । [illegible] । तत्र कथमत्र [illegible] पुरुषस्य [illegible] । इत्थमसि नारायण इति । [illegible] पर्यग्निकृतम् पुरुषपशु ॥ १२ ॥

[illegible] पुरुष । एतान् पुरुषपशून् मा [illegible] उदङ्कमित्यनादि [illegible] मा कुर्या [illegible] । [illegible] संस्थापयिष्यसि । तत [illegible] लोकेऽपि पुरुष पुरुष

(१) आज्येन जुहोति । तेजो वाऽआज्यन्तेजसैवास्मिंस्तत्तेजो दधाति ॥ १४ ॥

(२) एकादशिनैः सुᳬस्थापयति । (२) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥

(३) उदयनीयायाᳬ सुᳬस्थितायाम् । (मै) एकादश वशाऽअनूबन्ध्याऽआलभते मैत्रावरुणीर्वैश्वदेवीर्बार्हस्पत्याऽएतासान्देवतानामाप्त्यै तद्यद्बार्हस्पत्याऽअन्त्या भवन्ति ब्रह्म वै बृहस्पतिस्तदु ब्रह्मण्येवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

(त्र) अथ यदेकादश भवन्ति । (न्त्र) एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्वज्रस्त्रिष्टुब्वीर्यन्त्रिष्टुब्वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते त्रैधातव्युदवसानीयाऽसावेव बन्धुः ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । तेजो वा आज्यम् । तेनसैवास्मिन् तत्तेजो दधाति ॥ १४ ॥

ऐकादशिनैः संस्थापयति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवै तद्वीर्येण यजमानः पाप्मानमपहते ॥ १५ ॥

उदयनीयाया संस्थितायाम्, एकादश वशा अनूबंध्या आलभते–मैत्रावरुणीः, वैश्वदेवीः, बार्हस्पत्याः । एतासां देवतानामाप्त्यै । तत् यत् बार्हस्पत्या अंत्या भवंति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । तत् उ ब्रह्मण्येवाततः प्रतितिष्ठति ॥ १६ ॥

अथ यदेकादश भवंति । एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् । वज्रस्त्रिष्टुप् । वीर्यं त्रिष्टुप् । वज्रेणैवैतद्वीर्येण यजमानोऽन्ततः पाप्मानमपहते । त्रैधातव्युदवमानीया । असावेव बंधुः ॥ १७ ॥

मक्षयिष्यति । तथायुक्तमित्यभिप्राय । तान्पर्यग्निकृतानेवोदसृजदित्यादि एवमुपसंहर्तव्यम् । तानेतान् पर्यग्निकृतानेवोत्सृजति । तेदेवत्या आहुतीर्जुहोति इत्यादि याश्च तद्देवत्या आहुतय ता आज्येन जुहोति विष्ट कद्दनम्रायनरे जुहोतीत्येव तु वचनान्तरात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

ऐकादशिनैः पशुभिः यथाप्रकृति पाशुक कर्म समापयतीत्यनुवाद । तत्र पर्यग्निकरणात् अय विध्याभावात् ॥ १५ ॥

उदयनीयायां संस्थितायां प्रतिदैवतं तिस्रस्तिस्र इति पूर्वयो मनो विभाग । उत्तमासां तु पञ्च ॥ १६ ॥

एकादशसम्पादनार्थं ॥ १७–१९ ॥

१–कर्षितन देवमुत्सृजति मदम्कर्दन् । का श्रौ. सू २० । १२ ।

२–तिस्रश्चाज्याहुतीः पुनर्देवतास्य जुहोति । का श्रौ. सू २० । १२ । अ ज्येनेति शत । "आज्येन जुहोति" इति अत्रैव चतुर्दशी कण्डिका पुरे ।

३–अतिरात्र ऐन्द्राग्नेनोदयनीयया पश्वालम्भनम् । का. श्रौ. सू २० । १६ ।

(१) अथातो दक्षिणानाम् । (मु) मध्यम्प्रति राष्ट्रस्य यदन्यद्भूमेश्च ब्राह्मणस्य च वित्तात्सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्द्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्य्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥

(२) अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसन्दद्यात्सर्वं वै ब्राह्मणः सर्वं सर्ववेदसं सर्वम्पुरुषमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

(द्व्याऽऽ) अथात्मन्नग्नी समारोह्य । (द्वयो) उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात्तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवति यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यत् भूमेश्च, ब्राह्मणस्य च वित्तात्, सपुरुषम् । प्राची दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यध्वर्योः । उदीच्युद्गातुः । तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १८ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत । सर्ववेदसं दद्यात् । सर्वं वै ब्राह्मणः । सर्वं सर्ववेदसम् । सर्वं पुरुषमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १९ ॥

अथात्मन्नग्नी समारोह्य, उत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थाय, अनपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयात् । तदेव मनुष्येभ्यस्तिरोभवति । यद्यु ग्रामे विवत्सेत् । अरण्योरग्नी समारोह्य उत्तरनारायणेनैवादित्यमुप-स्थाय । गृहेषु प्रत्यवस्येत् । अथ तान् यज्ञक्रतूनाहरेत् । यानभ्याप्नुयात् । स वा एष न सर्वस्मा

अथात्मन्नग्नी समारोह्य आत्मनि शरीरे, अग्नी समारोप्य, "अय ते योनि"–(वा स ३ । १४) इति मन्त्रेण ऊष्माणं घ्रात्वा, कोष्ठे वा आवेश्य । उत्तरनारायणेन नारायणार्षं "अद्भ्यः सम्भृत" (वा स ३१।१७–२२)

१–सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा । (का श्रौ सू २१ । १४ ।) मध्यस्य दक्षिणादानविधि । अश्वमेधे भूमिपुरुषब्राह्मणस्व वर्जम् (का श्रौ सू २० । १०९) इत्युक्तम् । अत्र तु भूमिब्राह्मणस्ववर्जं पुरुषा अपि दीयन्ते । तथा अश्वमेधे अष्टौ निसृष्टत्वात् ... इत्युक्तम् । अत्र तु अस्य पञ्चसङ्ख्यानात् प्रत्यहं प्राच्य दिग् ... पञ्चमं पञ्चमस्य ददातीति विशेषः ।

२–सर्वस्वं ब्राह्मणस्य । (का श्रौ सू २१ । १५ ।) ब्राह्मणस्याय दक्षिणादानविधिः । अतो हेतोः कात्यायन–अधिकारसूत्रे द्वितीये स्वयं माम "ब्राह्मणराजन्ययोः" इति । (का श्रौ सू २१ । २ ।)

३–वैशानव्यन्त समारोह्यात्मन्यग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् । (का श्रौ सू २१ । १७ ।) न प्रत्ययात् पुनर्गृहं प्रत्यागच्छेत् । किंतु अरण्यमेव । ततश्चाश्रमान्तरं संन्यासमिति कर्कः । अत्र तु कर्कमध्ये स्मृतिविरोधप्राजापत्येष्टिनिर्णयः । यच्च स्मृतिपूच्यते "प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्" (म स्मृ ६ । ३८ ।) इति ॥ सा च पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्राजापत्येष्टिः । ता निरूप्य पारिव्रज्यं ब्राह्मणस्य । एवं च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" इति श्रुतिः तया श्रुत्या विकल्प्यते । अथ स्मार्तैः हि प्राजापत्या स्यात् । तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्बाधिता स्यात् । न चैतदिष्यते । पुरुषमेधे कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् । सति हि अत्र प्राजापत्या पशवः । तदुपलक्षिता प्राजापत्येष्टिरुच्यते ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । (त्य) अग्निर्वा॑ऽअग्निष्टुदग्निष्टोमोऽग्निमुखाऽउ वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्याग्नेया ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुचः सर्व्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

(तौ) इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । (त्री) इन्द्रो वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्व्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥

सूर्य्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्य्यो वै सर्वे देवाः सर्वेषां देवानामाप्त्यै तस्य सौर्य्या ग्रहा भवन्ति सौर्य्यः पुरोरुचः सर्वꣳ सौर्य्यमसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्वे देवाः सर्वेषान्देवानामाप्त्यै तस्य वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः सर्व्वमैश्वदेवमसदिति ॥ ६ ॥

तस्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । अग्निर्वा अग्निष्टुदग्निष्टोमः । अग्निमुखा उ वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्याग्नेया ग्रहा भवंति । आग्नेय्यः पुरोरुचः । सर्वमाग्नेयमसदिति ॥ ३ ॥

इंद्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । इंद्रो वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्यैन्द्रा ग्रहा भवंति । ऐन्द्र्यः पुरोरुचः । सर्वमैन्द्रमसदिति ॥ ४ ॥

सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति । सूर्यो वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्य सौर्य्या ग्रहा भवंति । सौर्य्यः पुरोरुचः । सर्वं सौर्य्यमसदिति ॥ ५ ॥

वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति । विश्वे वै सर्वे देवाः । सर्वेषां देवानामाप्त्यै । तस्य वैश्वदेवा ग्रहा भवंति । वैश्वदेव्यः पुरोरुचः । सर्वं वैश्वदेवमसदिति ॥ ६ ॥

अग्निष्टुन्नामा एकाहः अग्निष्टोमसंस्थः । ग्रहा " उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा तुष्टे गृह्णाम्येष ते योनिरग्नये त्वा " इत्येव यजुषा । आग्नेय्य पुरोरुच " अग्नावग्नो दमनरिग्न "—(वा. स. २२ । १–१७) इत्यादय । एवमुत्तरेष्वपि वाच्या ॥ ३–६ ॥

(त्या) आश्वमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभतेऽश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकं मध्यमं षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान्पुरुषानालभते पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

(प्त्याऽथ) अप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै तस्मिन्सर्वान्मेध्यानालभते यच्च प्राणि यच्चाप्राणं वपा वपावतां जुहोति त्वच उत्कृत्तमवपाकानां सम्बश्मोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोत्यन्नस्यान्नस्याप्त्यै सर्वं जुहोति सर्वस्मै जुहोति सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै प्रातःसवने हुतासु वपास्वेवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥ ९ ॥

आश्वमेधिकं पंचममहर्भवति । तस्मिन्नश्वं मेध्यमालभते । अश्वमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ७ ॥

पौरुषमेधिकं मध्यमं षष्ठमहर्भवति । तस्मिन्मेध्यान् पुरुषानालभते । पुरुषमेधस्यैवाप्त्यै ॥ ८ ॥

अप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामाप्त्यै । तस्मिन् सर्वान्मेध्यानालभते । यच्च प्राणि । यच्चाप्राणम् । वपा वपावतां जुहोति । त्वच उत्कृत्तमवपाकानाम् । संबश्मोषधिवनस्पतीनां प्रकिरंति-शुष्काणां चार्द्राणां च । अन्नमन्नं जुहोति । अन्नस्यान्नस्याप्त्यै । सर्वं जुहोति । सर्वस्मै जुहोति । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै । प्रातःसवने हुतासु वपासु । एवमेव तृतीयसवने हुतेषु हविःषु ॥ ९ ॥

तस्मिन् अश्वं मेध्यमालभत इत्यनुवादः सर्वेषामेव मेधार्हाणां प्राप्तत्वात् । एवमेव तस्मिन्मेध्यानालभत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

'अप्तोर्याम.' । अप्तोर्यामो नाम क्रतुः यस्मिन् त्रिरोर्दोम्य. उक्थं भवितव्यः सप्तमो भवति । सर्वेषां यज्ञक्रतूनामिति । सर्वाणि अग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रवाजपेयानि सोमसंस्थानि चाप्तोर्यामेऽन्तर्भवन्तीत्यभिप्रायः । तस्मिन् सर्वान् मेध्यान् यज्ञार्हान् पदार्थान् स्थावरजङ्गमान् सर्वान् आलभते होमार्थमुपकल्पयति न त्वालभत इति । चोदनासामान्यात् पशुप्रकरणो याग । ते चोक्ते नादेशनामग्रथान् तमालभने इत्यादिवत् । ननु सत्यम् जुहोतीत्यस्मिन् देवतामवद । तत्यजन्ति स तु होम न यागः, तेन तदुक्ता होमा एव एते न यागा । अत एव तथैवेत्यनमान सर्वमेधे सर्वान्मेध्यान्जुहोति"(श.प १३।७।१।१)इति सर्वमेधे चात्र होम एवोत्पत्तिवाक्येऽपि श्रुत । न तु सर्वमेधेऽपि एवैव याग । तत्र वपावन्त स । उभयोरपि सवनयोर्होमा एव होतव्या, न हविषामन्यत्प्रदानानि । तत्र जुहोतिशब्देनैव न यजतिशब्देन याज्यानुवाक्यादिनेति । यच्च प्राणि नोच्छ्वासनिश्वसत् ।

१-आश्वमेधिकं मध्यमं मनुष्यान् । का. श्रौ. सू. २१ । २७ ।
२-सर्वमेधिके वनस्पतेः । का. श्रौ. सू. २१ । १८ ।

त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवो वज्रेण खलु वै क्षत्रꣳ स्पृत न्तद्वज्रेणैव क्षत्रꣳ स्पृणोति ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिꣳशन्नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिꣳशः प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

त्रिणवमष्टममहर्भवति । वज्रो वै त्रिणवः । वज्रेण खलु वै क्षत्रं स्पृतम् । तत् वज्रेणैव क्षत्रं स्पृणोति ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति । प्रतिष्ठा वै त्रयस्त्रिंशः । प्रतिष्ठित्यै ॥ ११ ॥

सन्नध ओषधिवनस्पतीनां प्रकिरति । व्रीहियवानां शुष्काणां चार्द्राणां च प्रकिरति । अन्नमन्नं यवादि जुहोति पृथक् जुहोति न सह तानि सकृदन्येव जुहोति न त्वगार्दृत्यर्थं । सर्वं सर्वतानीय जुहोति सर्वासां स्थावर-जङ्गमजातीनां एकैकां व्यक्तिं सूक्ष्माणां च धान्यानां अवदानमात्रं जुहोति । न तु सर्वा व्यक्तीः अशक्यत्वात् । अन्येन जात्यात्मना सर्वा एव व्यक्तीर्जुहोति । सर्वस्मै सर्वात्मने प्रधानपुरुषहिरण्यगर्भाय जुहोति 'तदेवाग्नि-स्तदादित्य' इत्यनेनाध्यायेन (वा. स. ३२) कृत 'सर्वमेध' इति समाख्यानात् तदेव सर्वमेधेऽध्याय इति । कर्मलिङ्गाच्च सर्वस्मै होतव्य सर्वात्मना वैशोऽध्याय अभिदधाति न चान्यत्र क्वचिदपि विनियुक्त । एतदध्याय सार्व-मेधिक एव पुरोऽस्य पठ्यते " स्यानराम " इत्यादय (वा स ३३) वैश्वानरस्य च अत्रैव एष अध्यायो विनियुक्त । एतेन च प्रातःसवने होतव्यम् हुतासु वपासु एवमेव तृतीयसवने हुतेषु पशुष्वेषु हविःषु जुहोति ननु " यज्ञाग्नेन " (वा स ३४) इत्यध्यायेन कर्मलिङ्गाभ्यां तत्र हि बहिर्देवता अनुक्रम्यते " य इमा विश्वा " (वा. स १७।१७) " विश्वकर्मा " (वा स. १७।२६।१७।३२) " यो न पिता " (वा. स १७।२७) ' अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ' (वा स. ११।८३) इति सर्वामैव अन्ते विश्वकर्मा पठित । न च एष अन्यत्र श्रुत्या विनियुक्त । तस्मादेव होतव्यमिति मन्ये । कात्यायनेन न तत्सूचित कस्मादिति हेतो इति शिव ॥ ९ ॥

त्रिणवं सप्तविंशस्तोमकम् ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ॥ ११ ॥

विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित्स-
र्वपृष्ठोऽतिरात्रः सर्वथ्ँ सर्वमेधः सर्वस्याप्त्यै सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥१२॥

(द्व्याऽअ) अथातो दक्षिणानाम् । (म्मु) मध्यम्प्रति राष्ट्रस्य यद-
न्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषम्प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः प्रती-
च्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होतृकाऽअन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

(स्ते) तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवनऽईजे । तेनेष्ट्वाऽत्यतिष्ठत्सर्वाणि
भूतानीदथ्ँ सर्वमभवदतितिष्ठति सर्वाणि भूतानीदथ्ँ सर्वम्भवति
यऽएवम्विद्वान्त्सर्वमेधेन यजते यो वैतदेवम्वेद ॥ १४ ॥

तथ्ँ ह कश्यपो याजयाञ्चकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ न मा मर्त्यः

विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवति । सर्वं वै विश्वजित सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः । सर्वं सर्वमेधः । सर्वस्याप्त्यै । सर्वस्यावरुद्ध्यै ॥ १२ ॥

अथातो दक्षिणानाम् । मध्यं प्रति राष्ट्रस्य । यदन्यद् ब्राह्मणस्य वित्तात् । सभूमि । सपुरुषम् । प्राची दिग् होतुः दक्षिणा ब्रह्मणः । प्रतीच्यध्वर्योः । उदीच्युद्गातुः । तदेव होतृका अन्वाभक्ताः ॥ १३ ॥

तेन हैतेन विश्वकर्मा भौवन ईजे । तेनेष्ट्वा अत्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वमभवत् । अतितिष्ठति सर्वाणि भूतानि । इदं सर्वं भवति । य एवं विद्वान् सर्वमेधेन यजते । यो वा एतदेवं वेद ॥ १४ ॥

तं ह कश्यपो याजयाचकार । तदपि भूमिः श्लोकं जगौ—" न मा मर्त्यः कश्चन दातु-

---

विश्वजिन्नाम एकाहः । सर्वाणि पृष्ठसाधनानि रथन्तरादीनि यस्य सन्ति स सर्वपृष्ठः । तेषां तु पवमाने रथंतरं कुर्वन्ति आर्भवे बृहत् मध्ये इतराणि ॥ १२ ॥

सपुरुषमिति । दासाः पुरुषाः । तेषां दानसम्भवात् ॥ १३ ॥

तेन हैतेन । विश्वकर्मा नाम्ना राजा । भुवनस्यापत्यम् । हिरण्यगर्भो वा विश्वकर्मा । भुवनेषु भूतेषु सर्वोर्वर्शो स प्रागवस्थायाम् एतेन सर्वमेधेन ईजे ॥ १४ ॥

तं ह कश्यपं ऋषिं याजितवान् । अस्मै च विश्वकर्मा भूमिं दातुं इयेष । तत्र च काले भूमिरपि इम

१—अतिरात्रो विश्वजित् । (का श्रौ सू २१ । १०) स विश्वजित् सर्वपृष्ठोऽतिरात्रः ।

२—पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि । का श्रौ सू २१ । ११ । पुरुषमेधदक्षिणामुक्तम् । सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा । "सर्वस्वं ब्राह्मणस्येति च ।" (का श्रौ सू २१ । १४ । १५) अत्र सर्वमेध तु ब्राह्मणस्वमत्र न देयं, भूमिपुरुषदानं तु भवत्येव यदन्यद्ब्राह्मणस्य वित्तात्सभूमि सपुरुषमिति (श. ब्रा १३ । ७ । १ । १३) श्रुतेरिति सूत्रार्थः ।

कुश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मन्द ऽआसिथ । उपमङ्क्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते सङ्गरः कश्यपायेति ॥ १५ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३-४-३ ॥ (७-१) ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-७ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १५ ॥

मर्हति विश्वकर्मन् भौवन मद आसिथ । उपमंक्ष्यति स्या सलिलस्य मध्ये मृषैष ते संगरः कश्यपाय "-इति ॥ १५ ॥

श्रोत गतिवती । न मा मर्त्यो मनुष्य कश्चिदपि सरला दातुमर्हति । हे विश्वकर्मन् ! भौवन ! त्व तु मद मदमति-जन आसिथ बभूविथ जात इत्यथ । अस्तेर्भूरादेश स्तु न कृत लिट अनार्द्धधातुक वाश्रवणात् । इडाग-मस्तु आर्धधातुकत्वात् छन्दस्युभयथाति । कथ म मद इत्यत आह–उपमङ्क्ष्यति स्या । उपशब्दो निशब्दस्याथ । "स्या सा त्वया दित्सिताऽह सलिलस्य मध्ये निमग्ना भवितुमिच्छामि, तनथ ते एष सगर प्रतिज्ञा मृषा अशक्य इत्यर्थ । यथ अशक्य प्रतिजानीते स कथ न मद इत्यभिप्राय ॥ १५ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे

सप्तमऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ ७ ॥ १ ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्या पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपर्थी श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पां कनकवेदिकाम् ।
दानाध्यक्षः कृतवान् श्रुत्यथविवृति हार ॥ ३ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-ब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥ १३-७ ॥

अथाष्टमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

चतुर्थप्रपाठके च चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

अथास्मै श्मशानङ्कुर्वन्ति । गृहान्वा प्रज्ञानम्वा यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्माऽएतदन्नङ्करोति तस्माच्छवान्नᳫँ शवान्नᳫँ ह वै तच्छ्मशान-मित्याचक्षते परोक्षᳫँ श्मशा ऽउ हैव नाम पितॄणामत्तारस्ते हामुष्मिंल्लोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदम्भयन्ति तेभ्यऽएतदन्नङ्करोति तस्मा-च्छ्मशान्नᳫँ श्मशान्नᳫँ ह वै तच्छ्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥ १ ॥

अथ पितृमेधः ।

अथास्मै श्मशानं कुर्वंति । गृहान्वा प्रज्ञानं वा । यो वै कश्च म्रियते । स शवः । तस्मा एत-दन्नं करोति । तस्मात् शवान्नम् । शवान्नं ह वै तत् श्मशानमित्याचक्षते । परो श्मशा उ हैव नाम पितॄणां अत्तारः ते ह अमुष्मिन् लोकेऽकृतश्मशानस्य साधुकृत्यामुपदंभयन्ति । तेभ्य एतदन्नं करोति । तस्मात् श्मशान्नम् । श्मशान्नं ह वै तत् श्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् ॥१॥

अथास्मै श्मशानमिति । अथशब्द अधिकारार्थः । नानन्तर्यार्थः । कुत. ? सर्वमेधेन सह श्मशान-करणस्यानन्तर्यानुपपत्ते । कथ ? सर्वमेधानन्तर्ये हि गृह्यमाणे अस्मै इति सर्वमेधयाजी परामृष्टव्यः । न च सर्वमेधयाजी सर्वमेधानन्तरं म्रियते । अथापि कथञ्चित् म्रियेत । तथापि " यो वै कश्च म्रियते स शवस्तस्मा एतदन्नं करोति " इति अविशेषवचनात् अनग्निचितोऽपि श्मशानदर्शनार्थत् । क्षत्रियस्य च सर्वमेधयाजिन एवैतत् श्मशानकरण. किं तर्हि अविशेषेण । ततश्च सर्वमेधिना सहानन्तर्यं नोपपद्यते । परिशेषात्, अधिकारार्थोऽथशब्द. । वाक्योपन्यासार्थो वा । अस्मै इति मृत प्रतिनिर्दिश्यते । न सर्वमेधयाजी । यो वैश्यादेरेकस्याऽन्तरणात् (?) । श्मशान प्रसिद्धमेव । अस्थिसंरक्षणाय वाऽस्तु । तत् कुर्वंति । य तस्य प्रेतस्य सकल्पनाया (?) । किमात्मक तत् कुर्यात् इत्यत आह--गृहान्वा । प्रेतस्य गृहान्वै तत्कुर्वंति, यथैवेह तनास्थीनि रक्ष्यन्ते एवममुत्र तत्पूर्वेण प्रेतो रक्ष्यते गृहैरित्यभिप्रायः । प्रज्ञान वा । अमुष्य देवदत्तादेरस्थीनि शुभानि इत्येतत् प्रज्ञायते येन तत् प्रज्ञान च कीर्तिवर्द्धन करणीयमित्यभिप्राय । यो वै कश्च म्रियते इति प्रयोजनान्तरवचन च । तस्मै एतदन्न करोति । अस्मिन् कृते एतद्धे-तुक तस्यान्न भवतीत्यभिप्राय । तस्माच्च शवान्नम् । तत् शवान्न च श्मशानमित्याचक्षते परोऽक्षम् । वर्ण-लोपागमविकारादिनेत्यर्थं । श्मशा नाम पितॄणा दष्ट्राशिरस्वरूपा अत्तारस्ते च अकृतश्मशानस्य अमुष्मिन् लोके पुण्यकृत्या उपहिंसन्ति ॥ १ ॥

१--अत्र " श्मशानम् " इत्यस्य स्थाने " कन्याण " इति कन्नगौराक्षर्मादौ पाठपठति याज्ञिक गणा । तत्रेयमाशा यतस्ते एव श्मशानशब्दो नो वाच्य इति हेतुनैव " कन्याण " इति पठन्ति । पर चात्र पाठान्तरे परिवर्तने नालम् अतो मूले स्थापित " श्मशानम् " इत्येव वैदिक. पाठ साधीयान् । इति मन्तव्यम् ॥

(न्त) तद्वै न क्षिप्रं कुर्य्यात् । (ने) नेन्नवमघङ्करवाणीति चिरऽएव कुर्य्यादघमेव तत्तिरः करोति यत्र समा नानु चन स्मरेयुरश्रुतिमेव तदघङ्गमयति यद्यनुस्मरेयुः ॥ २ ॥

(उ) अयुङ्गेषु सम्वत्सरेषु कुर्य्यात् । (द) अयुङ्गँ हि पितृणामेकनक्षत्रऽएकनक्षत्रँ हि पितृणाममावास्यायाममावास्या वाऽएकनक्षत्रमेको हि यद्देताँ रात्रिँ सर्व्वाणि भूतानि सम्वसन्ति तेनो तङ्कामममाप्नोति यः सर्व्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तद् वै न क्षिप्रं कुर्यात् । नेन्नवमघं करवाणीति । चिर एव कुर्यात् । अघमेव तत्तिरः करोति । यत्र समा नानु चन स्मरेयुः । अश्रुतिमेव तदघं गमयति । यद्यनु स्मरेयुः ॥ २ ॥

अयुंगेषु संवत्सरेषु कुर्यात् । अयुगं हि पितृणाम् । एकनक्षत्रे । एकनक्षत्रं हि पितृणाम् । अमावास्यायाम् । अमावास्या वा एकनक्षत्रम् । एको हि । यत् उ एतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि संवसंति । तेन उ तं काममाप्नोति । यः सर्वेषु नक्षत्रेषु ॥ ३ ॥

तद्वै न क्षिप्रम् । क्षिप्र अचिरमृते न कुर्यात् । नेन्नव प्रत्यग्रम् अत्र पाप करवाणि, प्रत्यग्रे हि अघे स्पर्शमाने महत् दुःख भवतीत्यभिप्राय । चिर करोति । कालनान्तर्रतेते । तथाऽन्स्मर्यमाणानामपि महत् दुःख भवतीति । यत्र काले समा सवत्सरान् नानुस्मरेयुः । अश्रुतिमेव तदघ गमयति । न श्रुति श्रुयमाण । ततेन चिरकरणेन अत्र पापरण गमयति । चिरात् श्मशान कुर्वन् मरण जनवादो न श्रूयतेऽन्यथे. । यद्यनुस्मरेयुरिति—यदि चिरादपि कुर्वन स्मरेयुरेव समा । तत ॥ २ ॥

अयुगेषु । अयुग्मेषु सवत्सरेषु । अयुग हि । सर्वमेवोकरण [illegible], पितृणाम् । ते अपि हि पितृपितामहप्रपितामहा अयुग्मा एवेति । एकनक्षत्रे । एक च नक्षत्र च एकनक्षत्र, पुष्य हस्तश्चित्रेस्यादि । यत्तु द्विवचनबहुवचनान्तशब्दादिवाक्यप्रसिद्ध, पुनर्वसू विशाखे कृत्तिका भरण्योऽनूराधा इत्यादि तदनेकनक्षत्रम् । कथ पुनरमावास्यै एकनक्षत्र, इत्यत आह—एको हीति । मासे एका अमावास्या भवति । न यथा प्रतिपदो द्वितीये इत्याद्या । अथवा एका हि सा, उभयोरपि चन्द्रार्कयोरायतन प्रत्यायतनत्वसामान्यादेव नक्षत्रमित्युच्यते । ननु च प्रधानातरनिमित्ता अपि कामा निमित्तेऽत्र यथमारचेरन् इत्यत आह—यद्वेतामिति । कथ पुनरेतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि सवसति, तत्र इत् अग्नीषोमात्मक सर्वमेवेद भूतम् । सूर्योऽग्नेय, चन्द्रमा सौम्यभूत सूर्याचन्द्रमसो सवासे सर्वाणि भूतानि सवसन्त्युपगन्तम् ॥ ३ ॥

१–चिरमेव संवत्सरस्मृतौ । का श्री सू २१ । ३२ ।

२–अयुग्मेषु वा । (का श्री. सू २१ । ३३ ।) [illegible] । अत्यर्थमयुग्मेषु [illegible]

३–एकनक्षत्रे । का. श्री. सू २१ । ३४ ।

४–अमावास्यायां वा । का. श्री सू. २१ । ३५ ।

शरदि कुर्य्यात् । (स्व) स्वधा वै शरत्स्वधो वै पितॄणामन्नं तदेनमन्ने स्वधायान्दधाति माघे वा मा नोऽघम्भूदिति निदाघे वा नि नोऽघं धीयाता ऽइति ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽदिक्ष्वस्पर्द्धन्त ते देवाऽअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यान्दिग्भ्योऽनुदन्त तेऽदिक्काः पराभवंस्तस्माद्या दैव्यः प्रजाश्चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ या ऽआसुर्य्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमण्डलानि तेऽनुदन्त ह्येनान्दिग्भ्यऽउभे दिशावन्तरेण विदधाति प्राचीञ्च दक्षिणाञ्चैतस्याᳬ ह दिशि पितृलोकस्य द्वारं द्वारैवैनम्पितृलोकम्प्रपादयति स्रक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठतीतरेणात्मनाऽवान्तरदिक्षु तदेनᳬ सर्व्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत् । स्वधा उ वै पितॄणामन्नम् । तदेनमन्ने स्वधायां दधाति । माघे वा । मा नोऽघं भूदिति । निदाघे वा । नि नोऽघं धीयाता इति ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या दिक्ष्वस्पर्द्धंत । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् दिग्भ्योऽनुदंत । तेऽदिक्काः पराभवन् । तस्मात् या दैव्यः प्रजाः । चतुःस्रक्तीनि ताः श्मशानानि कुर्वते । अथ या आसुर्यः । प्राच्यास्त्वद्ये त्वत्परिमंडलानि । तेऽनुदंत ह्येनान् दिग्भ्यः । उभे दिशावंतरेण विदधाति । प्राचीं च दक्षिणां च । एतस्यां हि दिशि पितृलोकस्य द्वारम् । द्वारैवैनं पितृलोकं प्रपादयति । स्रक्तिभिर्दिक्षु प्रतितिष्ठति । इतरेणात्मनाऽवांतरदिक्षु । तदेनं सर्वासु दिक्षु प्रतिष्ठापयति ॥ ५ ॥

शरदि कुर्यात् । स्वधा वै शरत् । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधा ऋतु शरत् । तस्यां हि प्रान्या आरण्या ओषधय पच्यन्ते । स्वधा च पितॄणामन्नम् । ततश्च स्वधाकर्मसामान्यात् शरदि कुर्वंति । मन्त्रे, अत्र स्वधा मान्यान (१) । माघे वा मा नोऽघ भूदिति माघशब्दो वैशब्देन साहश्यमर्थोऽयमिवासमेतत् (२) । एव अस्माकम् अघ वीर्येऽनीजीवे दिनीवे तत् स्थाप्येन मा उद्भवेत् इत्येतत्प्रार्थयमाना ॥ ४ ॥

चतुःस्रक्ति । चतुरस्र श्मशानं कुर्यादिति वर्तते । दिग्भ्योऽनुदन दिगाधिपत्यादेव । असुरा अदिक्का दिगाधिपत्यरहिता पराभूता । तस्माच्च अद्यापि तदनुकारेण या दैव्य प्रजा देवा मतिर्येषाम् त्रैविद्याम्भगा ता चतुःस्रक्तीनि कुर्वते । अथशब्द विशेषणार्थ । आसुर्यः । असुरमतय वेदबाह्याः विप्रतिपन्नाः पाखण्डागमहेतुवादकुशलाः । प्राच्याश्च जनपदाः ये चान्ये तदीयास्य. ते परिमण्डलानि स्वरूप्याणि कुर्वते । यस्मात् देवा एतानसुरान्दिग्भ्योऽनुदन्त दिक्षु भागरहितानेव चतु

१—विदाघशरन्मासयु । का. श्रौ. सू. २१ । ३६ ।
२—निरूढर्क्षपुराणय निर्मन्त्र । का. श्रौ. सू. २१ । ३६ ।

(त्य) अथातो भूमिजोषणस्य। (स्यो) उदीचीनप्रवणे करोत्युदीची वै मनुष्याणान्दिक्तदेनं मनुष्यलोकऽआभजत्येतद्ध वै पितरो मनुष्यलोकऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्य्यादित्याहुः। (ई) दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकस्तदेनम्पितृलोकऽआभजतीति न तथा कुर्य्यादाशीर्वद्ध नाम तच्छ्मशानकरणं क्षिप्रे हैषामपरोऽनुप्रैति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्धे कुर्य्यादित्यु हैकऽआहुः। (स्त) तत्प्रत्युच्छ्रितमघम्भवतीति नोऽएव तथा कुर्य्याद्यद्वाऽउदीचीनप्रवणे करोति तदेव प्रत्युच्छ्रितमघम्भवति ॥ ८ ॥

अथातो भूमिजोषणस्य। उदीचीनप्रवणे करोति। उदीची वै मनुष्याणां दिक्। तदेनं मनुष्यलोके आभजति। एतद् ह वै पितरो मनुष्यलोके आभक्ता भवन्ति। यदेषां प्रजा भवति। प्रजा ह आस्य श्रेयसी भवति ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणे कुर्यादित्याहुः। दक्षिणाप्रवणो वै पितृलोकः। तदेनं पितृलोके आभजतीति। न तथा कुर्यात्। आशीर्वद् ह नाम तद् श्मशानकरणम्। क्षिप्रे ह एषामपरोऽनुप्रैति ॥ ७ ॥

दक्षिणाप्रवणस्य प्रत्यर्धे कुर्यादिति उ ह एके आहुः। तद् प्रत्युच्छ्रितमघं भवतीति। नो एव तथा कुर्यात्। यद्वा उदीचीनप्रवणे करोति। तदेव प्रत्युच्छ्रितमघं भवति ॥ ८ ॥

यस्यैव समस्य सतः । (तो) दक्षिणतः पुरस्तादापऽएत्य सꣳस्थायाऽप्रपद्येरऽएतान्दिशमभिनिष्पद्याक्षय्याऽअपोऽपिपद्येरंस्तत्कुर्यादन्नं वाऽआपोऽन्नाद्यमेवास्माऽएतत्पुरस्तात्प्रत्यग्दधात्यमृतमु वाऽआपऽएषो ह जीवानां दिगन्तरेण सप्तर्षीणाञ्चोदयनमादित्यस्य चास्तमयनममृतमेव तज्जीवेषु दधाति तद्धैतत्प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितं यद्वाव जीवेभ्यो हितन्तत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कम्वति कुर्य्यात् । (त्कं) कम्मेऽसदित्यथो शम्वति शम्मेऽसदिति नाधिपथङ्कुर्य्यान्नाकाशे नेदाविरघङ्करवाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सतो दक्षिणतः पुरस्तादाप एत्य । संस्थाय । अप्रपद्य । एता दिशमभिनिष्पद्य । अक्षय्या आपोऽपिपद्येरन् । तत् कुर्यात् । अन्नं वा आपः । अन्नाद्यमेवास्मै एतत् पुरस्तात् प्रत्यग्दधाति । अमृतम् उ वा आपः । एषा उ ह जीवानां दिगन्तरेण । सप्तर्षीणां चोदयनम् । आदित्यस्य चास्तमयनम् । अमृतमेव तज्जीवेषु दधाति । तद्धैतत् प्रतिमीवन्नाम श्मशानकरणं जीवेभ्यो हितम् । यद्वाव जीवेभ्यो हितम् तत्पितृभ्यः ॥ ९ ॥

कंवति कुर्यात् । कं मेऽसदिति । अथो शंवति । शंमेऽसदिति । नाधिपथं कुर्यात् । नाकाशे । नेदाविरघं करवाणीति ॥ १० ॥

यस्यैव समस्य सत । यस्य देशस्य दक्षिणपार्श्वादपि पुरस्तादागत्य तत्रैव संस्थाय । अप्रपद्य । भूमिम् अप्रविशत्य । शनैः पश्चिमोत्तरां दिशं प्रतिपन्नया दिशा निष्पद्य निर्गम्य । अक्षय्या अनाशिन्यः । या न क्षीयन्ते आपः ता अपः अपिपद्येरन् प्राप्नुयुः सम्बध्येयुः । तत्कुर्यात् । एवं कृतेन अन्नाद्यमेवास्मै प्रेताय तामिः एतत् पुरस्तात् प्रत्यक् प्रति संमोक्षमभिमुखं दधाति । एषो उ ह । एषा च जीवानां जीवतां दिग्हिता दिक् पश्चिमा । (ईश्वर तस्या हि प्रायणमयात् कायात् चिरायुषः समृद्धाश्च मनुष्या कृतार्थ्यो भवन्ति ?) । तद्धैतत् प्रतिमीवन्नाम । प्रतिगत समीपभागमवयवं तथा, आगामि प्रतिमानं यस्य कार्यंतथा तत् प्रतिमीवत् । ईदृशं च जीवेभ्यो हि हितं जीवहितं च पितृभ्यो हितम् । जीवोऽपि जीवितात् पितॄणाम् ॥ ९ ॥

कवति । कप्रवति । शवति सुखवति वा । यत्र निष्पत्ति सुखं भवति समीचीनं मनुष्याणाम् तद् यस्मान्वेति(१) नाधिपथम् । पथि विभक्त्यर्थे अधिशब्दः परिशेषेण च सम्बन्धः । अव्ययीभावश्च समासो भवति । आकाशे वृक्षगुल्मादिभिः रहिते । नेत् आविः सर्वलोकप्रकाशं नाम अस्तु चिह्नं करवाणीति ॥ १० ॥

१-मम वा । शवति कवति वा । का श्रौ सू ३१ । ५३ ।

२-अदर्शनादप्रयाणात् । अनापथ । का. श्रौ सू २१ । ५० ।

गुहा सदवतापि स्यात् । (त्त) तद्यद्गुहा भवत्यग्रमेव तद्गुहा करोत्यथ यदवताप्यसौ वाऽआदित्यः पाप्मनोऽपहन्ता सऽएवास्मात्पाप्मानमपहन्त्यथोऽआदित्यज्योतिषमेवैनङ्करोति ॥ ११ ॥

न तस्मिन्कुर्य्यात् । (द्य) यस्येत्थादनूकाशः स्याद्याचमानँ ह नाम तत्क्षिप्रे हैपाम्परोऽनुप्रैति ॥ १२ ॥

चित्रं पश्चात्स्यात् । (त्प्र) प्रजा वै चित्रं चित्रँ हास्य प्रजा भवति यदि चित्रन्न स्यादापः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युरापो ह्येव चित्रञ्चित्रँ हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥

(त्यू) ऊपरं करोति । रेतो वाऽऊपाः प्रजननन्तदेनम्प्रजननऽआभजत्येतद्ध वै पितरः प्रजननऽआभक्ता भवन्ति यदेषाम्प्रजा भवति प्रजा हास्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥

गुहा सदवतापि स्यात् । तद्यत् गुहा भवति । अग्रमेव तत् गुहा करोति । अथ यदवतापि असौ वा आदित्यः पाप्मनोऽपहंता । स एवास्मात्पाप्मानमपहंति । अथो आदित्यज्योतिषमेवैनं करोति ॥ ११ ॥

न तस्मिन् कुर्यात् । यस्येत्थादनूकाशः स्यात् । याचमानं ह नाम तत् । क्षिप्रे ह एषां पापोऽनुप्रैति ॥ १२ ॥

चित्रं पश्चात् स्यात् । प्रजा वै चित्रम् । चित्रं ह अस्य प्रजा भवति । यदि चित्रं न स्यात् आपः पश्चाद्वोत्तरतो वा स्युः । आपो ह्येव चित्रम् । चित्रं हैवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥

ऊपरे करोति । रेतो वा ऊपाः प्रजननम् । तदेनं प्रजनन आभजति । एतत् ह वै पितरः प्रजनन आभक्ता भवंति । यदेषां प्रजा भवति । प्रजा ह अस्य श्रेयसी भवति ॥ १४ ॥

समूले । समूलᳪ᳭ हि पितृणाम्वीरिणमिश्रऽएतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽघमेव तद्बहु करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिविदध्यात् । (३) न शरन्नाश्मगन्धान्नाध्याण्डान्न पृश्निपर्ण्यान्नाश्वत्थम्यान्तिकङ्कुर्यान्न विभीतकस्य न तिल्वकस्य न स्फूर्जकस्य न हरिद्रोर्न न्यग्रोधस्य ये चान्ये पापनामानो मङ्गलेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

(याथा) अथातऽआवृदेव । (वा) अग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानङ्करोति यद्वै यजमानोऽग्निञ्चिनुतेऽमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानᳪ᳭ संᳪ᳭स्कुरुतऽएतदु ह यज्ञियङ्कर्मासᳪ᳭स्थितमा श्मशानकरणात्तद्यदग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानङ्करोत्यग्निचित्यामेव तत्सᳪ᳭स्थापयति ॥ १७ ॥

समूले । समूलं हि पितृणाम् । वीरिणमिश्रे । एतत् ह अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम् । अथो अघमेव तत् बहु करोति ॥ १५ ॥

न भूमिपाशमभिविदध्यात् । न शरत् । नाश्मगन्धान् । नाध्याण्डान् । न पृश्निपर्णीन् । नाश्वत्थम्यान्तिकं कुर्यात् । न विभीतकस्य । न तिल्वकस्य । न स्फूर्जकस्य । न हरिद्रोः । न न्यग्रोधस्य । ये चान्ये पापनामानः । मंगलेप्सया नाम्नामेव परिहाराय ॥ १६ ॥

अथात आवृदेव । अग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । यत् वै यजमानोऽग्निं चिनुते । अमुष्मै तल्लोकाय यज्ञेनात्मानं संस्कुरुते । एतत् उ ह यज्ञियं कर्म असंस्थितम् आ श्मशानकरणात् । तत् यदग्निविधयाऽग्निचितः श्मशानं करोति । अग्निचित्यामेव तत् संस्थापयति ॥ १७ ॥

'समूले' सन्ति यत्रौषधीनां मूलानि तत् समूलम् । (हि योग्यमित्याह ?) । पित्र्यं पितृदेवत्यम् । अनतिरिक्तं अन्यस्यासाधारणं, पितृणामित्यर्थः । तत्र साधु । भूमिं वीरिणवत् तृणानि यत्र [illegible] वीरिण्यर्थं (?) ॥ १५ ॥

न भूमिपाशम् । पूर्ववत् भूमौ विशेष । तमति न विदध्यात् । तद्देशे देशे न कुर्यात् । आध्याण्डान् महाफलो गुच्छः । पापनामानः । एते श्लेष्मान्तकः कोविदारादय । मङ्गलानां प्राप्तीच्छया । नामान्यपि अमङ्गलानि पापहन्तुं तत्सामनिर न कुर्यात् ॥ १६ ॥

अथात आवृदेव । अग्निविधयेति । अग्न्याधानवत् प्रकारः तथा अग्निचितः श्मशानं करोति वक्ष्यमाण

---

१ समूलानि करोति । का॰ श्रौ॰ सू॰ २१ । ५७ ।

२—[illegible] । (का॰ श्रौ॰ सू॰ २१ । ५२ ।) [illegible] बहुतृणस्तत्राश्मगन्धा चितिं चिनोति । [illegible] पयः [illegible] । [illegible] । का॰ श्रौ॰ सू॰ २५ । १६५ १६७ ।

३—[illegible] तिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकानामन्यत्र । का॰ श्रौ॰ सू॰ २१ । ५१ ।

तद्धै नु महत्कुर्य्यात् । (त्रे) नेन्महदघङ्करवाणीति यावानपक्षपुच्छोऽग्निस्तावत्कुर्य्यादित्यु हैकऽआहुः समानो ह्यस्यैषऽआत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥

पुरुषमात्रं त्वेव कुर्य्यात् । (त्त) तथाऽपरस्माऽअवकाशन्न करोति पश्चाद्वरीयः प्रजा वै पश्चात्प्रजामेव तद्वरीयसीङ्कुरुतऽउत्तरतो वर्षीयः प्रजा वाऽउत्तरा प्रजामेव तद्वर्षीयसीङ्कुरुते तद्विधायापसलवि सप्ताभिः स्पन्द्याभिः पर्य्यातनोत्यपसलवि पित्र्यᳬहि कर्म ॥ १९ ॥

तद्धै न महत् कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति । यावानपक्षपुच्छोऽग्निः । तावत् कुर्यादिति उ ह एक आहुः । समानो ह्यस्यैष आत्मा यथैवाग्नेस्तथेति ॥ १८ ॥

पुरुषमात्रं त्वेव कुर्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशं न करोति । पश्चाद्वरीयः । प्रजा वै पश्चात् । प्रजामेव तद्वरीयसीं कुरुते । उत्तरतो वर्षीयः । प्रजा वा उत्तरा । प्रजामेव तद्वर्षीयसीं कुरुते । तद्विधाय, अपसलवि सप्ताभिः स्पन्द्याभिः पर्यातनोत्यपसलवि पित्र्यं हि कर्म ॥ १९ ॥

अग्नेरग्निविधान कथनमारभ्य श्मशानसर्वोपयन्तव्येष्वाधेयानादीना अग्निविधाना अग्निचिद्विषयवचन नान्यस्य अग्निविधानप्रकरणार्थं हि एक एवार्थौ विधायत इति तथा अग्निचित इति वा । अग्निविधयेति वा अर्थद्वय विधीयते । मासविध्यादीना वा । तत्र बहूनामग्निकर्मणामसम्भव इति । अग्निचित इति च प्रकृत-स्यैव प्रकारस्याग्निचिद्विषय व उपसंहरिष्यति । अथ य यज्ञसम्बद्ध कर्म । कर्मसमूह भवास्समान इति कुर्वन् प्रेतार्थमेवेदमिति दर्शयति । ननु च श्मशानस्थनरक्षनानीति कर्माणामेवेदमिति विशेषेत । नैतदेव न हि उत्पत्ति-वाक्ये श्मशानशब्दो येन वा दोषा समांगता तस्येति । किंतु " तस्मै एतदर करोति " (क. १) इत्यवगम्यते प्रयोजनम् । प्रयोगाङ्गेषु च समात्तेषु कर्मसु यदमारभ्यवचन यथा " अग्निचित्यामर तत् सम्पादयति " इति सम्पा-दनवचन तत् सर्वणामास्थान् भाक्तमिति गम्यते ॥ १७ ॥

तद्धै न महत् । अर्थप्राप्तस्य मध्यस्य प्रतिषेधानुवाद । उत्तरविध्युपपत्त्यर्थं ॥ १८ ॥

पश्चाद्वरीय । उत्तरत पृथुतर करोति । उत्तरतो वर्षीय । दूरतर दीर्घतर कुर्यात् । तद्विधाय, पुरुषमात्र स्थान दिङ्नियमेन कल्पयित्वा । अपसलवि सप्तभिः सप्त स्पन्द्याभि रज्जुभि पर्यातनोति परिवेष्टयति यथ अपसलवि अप्रदक्षिण पर्यातनोति तस्मात् पित्र्यमिदं कर्म ॥ १९ ॥

---

१ नदिकरके पुरुषमात्र निर्माते । कमान ... (का धर्म ... २१ । ५९ । ६० ।) ... पर्यातनोति ... प्रदक्षिणं यथा ... इति देवयाज्ञिकभाष्यम् ।

(म्मा) अथोद्धन्तवाऽआह । स यावत्येव निवप्स्यन्त्स्यात्तावदुद्ध-न्यात्पुरुषमात्त्रं त्वेवोद्धन्यात्तथाऽपरस्माऽअवकाशन्न करोत्यथोऽओषधि-लोको वै पितरऽओषधीनाॅं ह मूलान्युपसर्पन्त्यथो नेदस्याऽअन्तर्हि-तोऽसदिति ॥ २० ॥

इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।४ ॥ (८–१)

अन्तर्द्धायो हैके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्याऽअस्मिँ-ल्लोकेऽस्पर्द्धन्त ते देवाऽअसुरान्त्सपत्नान्भ्रातृव्यानस्माल्लोकादनुदन्त तस्माद्या दैव्य प्रजाऽअनन्तर्हितानि ताः श्मशानानि कुर्वतेऽथ याऽ आसुर्य्यः प्राच्यास्त्वद्ये त्वदन्तर्हितानि ते चम्वान्त्वद्यास्मिंस्त्वत् ॥ १ ॥

अथाद्धत्वा आह । स यावत्येव निवप्स्यन् स्यात् । तावदुद्धन्यात् । पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशन्न करोति । अथो ओषधिलोको वै पितरः । ओषधीनां ह मूलान्युपसर्पन्ति । अथो नेदस्या अन्तर्हितोऽसादिति ॥ २० ॥

अन्तर्द्धाय उ ह एके निवपन्ति । देवाश्चासुराश्च उभये प्राजापत्या अस्मिन् लोकेऽस्पर्द्धन्त । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् अस्माल्लोकादनुदन्त । तस्मात् या दैव्यः प्रजा । अनन्त

अथोद्धन्ति । तदूर्ध्वं हन्ति ... श्मशानस्थानं आह ब्रूयात् । स यावति एतन्नो महति वा अल्पे वा ... मात्रं वा अस्थीनि निवप्स्यन् स्यात् तावदुद्धन्यात् । ... पुरुषमात्रं त्वेवोद्धन्यात् । यावत्येव हि निवपति तावन्त्येव च ... । तथाऽपरस्मै अपरस्मै प्रेताय अवकाशं न करोति । यदि कुर्यात् । ... इत्यभिप्राय । अथो ओषधिलोको वै पितर इति । ... । ओषधिस्थाना ... । कथं ओषधीनां ... पितर । कथं तर्हि धूमाग्निक्रमेण ... प्राप्य ... पृथिवीं प्राप्य ... ओषधीनां मूलान्युपसर्पन्ति । तस्योऽपि मूलस्यान्ता प्ररोहन्ति अपि नु शाखमेव पुष्यति । ... प्ररोहतीत्यभिप्राय (?) । ततश्च ओषधिमूल शरीरात्पूर्वावस्थितान् पितॄन् तस्मात् स्थानात् ... इत्यभिप्राय (?) । ... तथा ... (श० ब्रा० ७ । १।१।१) इति । अथो ... । अस्या पृथिव्या ओषधानि ... असदिति । अतो वै ... एव विकल्पार्थे ऽपशब्द । (अतोऽन्य ... किंचिदुच्चादमन्त्रस्य विधानात्) । अस्य वचनस्यान्यपरत्वात् ॥ २० ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे अष्टमऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । १ ॥

अन्तर्द्धायो हैके । पृथिव्या किंचिदन्तरमकृत्वा ... तस्मिन्नन्तरे निवपन्ति ... पृथिव्या वा ... ॥ १ ॥

(ऋ) अथैनत्परिश्रिद्भिः परिश्रयति । या एवामूः परिश्रितस्ताऽएता यजुषा ताः परिश्रयति तूष्णीमिमा देवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोत्यपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ २ ॥

(कोऽर्थे) अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यदेवादो व्युदूहनन्तदेतदपेतो यन्तु पणयोऽसुरा देवपीयवऽइति पणीनेवैतदसुरान्देवपीयून्सुररक्षसान्यस्माल्लोकादपहन्त्यस्य लोकः सुतावतऽइति सुतवान्हि यऽईजानो द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तमिति तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकङ्करोति ॥३॥

यमो ददात्ववसानमस्माऽइति । यमो ह वाऽअस्यामवसानस्येष्टे तमेवास्माऽअस्यामवसानं याचति तान्दक्षिणोदस्यत्युदगितरान्देवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ४ ॥

(त्यु) अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । (त्तयु) उत्तरतऽइत्यु हैकऽआहुः स यथा कामयेत तथा कुर्य्याद्युङ्क्तेति सम्प्रेष्याभिमन्त्रयते सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छत्विति सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां

हिंतानि ताः श्मशानानि कुर्वते । अत आसुर्यः । प्राच्यास्त्वद्ये त्वदंतर्हितानि । ते यस्मा त्वद् यस्मिंस्त्वत् ॥ १ ॥

अथैनत् परिश्रिद्भिः परिश्रयति । या एवामूः परिश्रितः । ता एताः । यजुषा ताः परिश्रयति । तूष्णीमिमाः । देवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति । अपरिमिताभिः । अपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥२॥

अथैनत्पलाशशाखया व्युदूहति । यदेवादो व्युदूहनं-तदेतत्-" अपेतो यंतु पणयोऽसुरा देवपीयवः " इति । पणीनेवैतदसुरान्देवपीयूनसुररक्षसान्यस्माल्लोकादपहंति-" अस्य लोकः सुतावतः "-(वा. सं. ३५ । १) इति । सुतवान् हि य ईजानः । " द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तम् "-इति । तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति ॥ ३ ॥

"यमो ददात्ववसानमस्मै"-(वा. सं ३५।१) इति । यमो ह वा अस्यामवसानस्येष्टे । तमेवास्मा अस्यामवसानं याचति । ता दक्षिणोदस्यति । उदगितरान् । देवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥४

अथ दक्षिणतः सीरं युनक्ति । उत्तरत इति उ ह एक आहुः । स यथा कामयेत तथा कुर्यात् । युंक्तेति संप्रेष्य अभिमंत्रयते-" सविता ते शरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छतु " इति । *सवितैवास्यैतच्छरीरेभ्यः पृथिव्यां लोकमिच्छति-" तस्मै युज्यंतामुस्रियाः "-(वा सं. ३५।२)* इति । एतस्मा उ हि कर्मण उस्रिया युज्यंते ॥ ५ ॥

लोकमिच्छति तस्मै युज्यन्तामुस्रियाऽइत्येतस्माऽउ हि कर्म्मणऽ उस्रिया युज्यन्ते ॥ ५ ॥

षड्गवम्भवति । षड्ऋतवः सम्वत्सरऽऋतुष्वेवैनमेतत्सम्वत्सरे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति तदपसलवि पर्य्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीम्प्रथमाॅं सीताङ्कृषति व्वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्द्धेन दक्षिणाऽ ग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्द्धेन प्राचीॅं सूर्य्यस्य व्वर्चसेत्यग्रेणोदीचीम् ॥ ६ ॥ शतम् ६८०० ॥

(श्रु)चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तद्यच्चतस्रृषु दिक्ष्वन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तद्वै यजुषाऽद्धा वै तद्यद्यजुरद्धो तद्यदिमा दिशः ॥ ७ ॥

(शोऽथा) अथात्मानमभिकृषति । तद्यदेव सम्वत्सरेऽन्नन्तस्मिन्नेवैनमेतत्प्रतिष्ठापयति तूष्णीमपरिमिताभिरपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥

(क्रोऽथै) अथैनद्विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म्म यस्मै कर्म्मणऽएनद्युङ्क्ते विमुच्यन्तामुस्रियाऽइत्येतस्माऽउ हि कर्म्मणऽ उस्रिया युज्यन्ते तद्दक्षिणोदस्यत्युदगितरद्दैवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोति ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चम ब्राह्मणम् ॥ १३।४।५ ॥ (८-२)

षड्गवं भवति । षड् ऋतवः संवत्सरः । ऋतुष्वेवैनमेतत् संवत्सरे प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । तदपसलवि पर्याहृत्य उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमां सीतां कृषति–" वायुः पुनातु "–इति । " सविता पुनातु "–इति जघनार्द्धेन दक्षिणाम् । ' अग्नेर्भ्राजसा "–इति दक्षिणार्द्धेन प्राचीम् । " सूर्यस्य वर्चसा "–(वा स ३५ । ३ ।) इत्यग्रेणोदीचीम् ॥ ६ ॥

चतस्रः सीता यजुषा कृषति । तत् यत् चतसृषु दिक्ष्वन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति । तत् वै यजुषा । अद्धा वै तत् । यत् यजुः । अद्धा उ तत् । यत् इमा दिशः ॥ ७ ॥

अथात्मानं विकृषति । तद्यदेव संवत्सरेऽन्नम् । तस्मिन्नेवैनमेतत् प्रतिष्ठापयति । तूष्णीमपरिमिताभिः । अपरिमितो ह्यसौ लोकः ॥ ८ ॥

अथैनत् विमुञ्चति । कृत्वा तत्कर्म । यस्मै कर्मणे एनत् युङ्क्ते–" विमुच्यन्तामुस्रिया " (वा स ३५।३) इति । एतस्मा उ हि कर्मण उस्रिया युज्यन्ते । तद्दक्षिणोदस्यति । उदगितरत् । दैवं चैव तत्पित्र्यं च व्याकरोति ॥ ९ ॥

"षग व्यवहार (वा पा व्या उ ४४०) व्यवहारप्रयाग । दव्यपीय राजन पीयु ' पीयति साकर्मा " इत्याना (निदार्ति ।) दिव्याकरोत् ॥ २–९ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनसन्नतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदश काण्डे अष्टमऽध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । २ ॥

अथ सर्व्वौषधँवपति । यदेवादः सर्व्वौषधन्तदेतद्बह्वीभिस्तद्वपत्येकयेदन्दैवञ्चैव तत्पित्र्यञ्च व्याकरोत्यश्वत्थे वो निषदनम्पर्णे वो वसतिष्कृतेति ज्योग्जीवातुमेवैभ्यऽएतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ १ ॥

(त्यु) अथैनन्निवपति । (ती) इयम्वै पृथिवी प्रतिष्ठाऽस्यामेवैनमेतत्प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति पुराऽऽदित्यस्योदयात्तिरऽइव वै पितरस्तिरऽइव रात्रिस्तिरऽएव तत्करोति यथा कुर्व्वतोऽभ्युदियात्तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

अथ सर्वौषधं वपति। यदेवादः सर्वौषधम् । तदेतत् । बह्वीभिस्तद्वपति । एकयेदम् । दैवं चैव तत् पित्र्यं च व्याकरोति–" अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता "–(वा. सं ३५।४) इति । ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह एषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ १ ॥

अथ ह एनं निवपति । इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा । अस्यामेवैनमेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । पुराऽऽदित्यस्योदयात् । तिर इव वै पितरः । तिर इव रात्रिः । तिर एव तत् करोति । यथा कुर्वतोऽभ्युदियात् । तदेनमुभयोरहोरात्रयोः प्रतिष्ठापयति ॥ २ ॥

सविता ते शरीराणि । मातुरुपस्थऽआवपन्त्विति सवितैवास्यैतच्छरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थऽआवपति तस्मै पृथिवि शम्भवेति यथैवास्माऽइयथँ शथँ स्यादेवमेतदाह प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसाविति नाम गृह्णात्ययम्वै लोकऽउपोदकस्तदेनम्प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥

(त्यृ)अथ कश्चिदाह । (हे) एतान्दिशमनवानन्त्सृत्वा कुम्भम्प्रक्षीयानपेक्षमाणऽएहीति तत्र जपति परं मृत्योऽअनुपरेहि पन्थां यस्तेऽ अन्यऽइतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजाथँ रीरिषो मोत वीरानिति ज्योग्जीवातुमेवैभ्यऽ एतदाशास्ते तथो हैषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ ४ ॥

" सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु "–इति । सवितैवास्यैतच्छरीराण्यस्यै पृथिव्यै मातुरुपस्थ आवपति । " तस्मै पृथिवि शं भव "–(वा. सं ३५ । ५।) इति । यथैवास्मा इयं शं स्यात् । एवमेतदाह–" प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधामि, असौ "–(वा. सं. ३५ । ६) इति नाम गृह्णाति । अयं वै लोक उपोदकः । तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति ॥ ३ ॥

अथ कंचिदाह–एता दिशमनवानन् सृत्वा, कुंभं प्रक्षीय, अनपेक्षमाण एहीति । तत्र जपति–" परं मृत्यो अनुपरेहि पंथां यस्ते अन्य इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषो मोत वीरान् "–(वा सं.३५।७) इति । ज्योग्जीवातुमेवैभ्य एतदाशास्ते । तथा उ ह एषामेकैकोऽपरो जरसाऽनुप्रैति ॥ ४ ॥

सविता ते' । सविता ते शरीराणि आवपतु । " अथैन यथाङ्ग कल्पयन्ति " इति (क.४) वचनात् । यथा एतस्मै प्रेताय इयं पृथिवी शं सुखं सुखहेतुः स्यात् । एवमेतदाह–तस्मै पृथिवि शं भवेति ॥ ३ ॥

अथ कश्चिदाह–कश्चित् प्रकृतं पुरुषमाह प्रब्रूयात् । एतां दक्षिणां दिशम् अनवानन् अनुच्छ्वसन् सृत्वा गत्वा अरैथकुम्भं प्रक्षीय । "क्षि हिंसायाम्" (धा पा स्वा प ३१) प्रपूर्वं अत्र प्रक्षेपे वर्तते । प्रक्षिप्यानपेक्षमाण एहीति । स वै तथाप्रेषितं करोति । तत्र च प्रत्यागते जपति " परं मृत्यो " इति ॥ ४ ॥

१–तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्षीणाति दक्षिणाऽनवानन् सृत्वा । (का श्रौ सू २१ । ७२ ।) ॥

२ प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति (का श्रौ सू २१ । ७३ ।) ॥

(त्यु) अथैनं यथाङ्गं कल्पयति । शन्ते वातः शᳪ हि ते घृणिः शन्ते भवन्त्विष्टकाः । शन्ते भवन्त्वग्नयः पार्थिवासो मा त्वाऽभिशूशुचन् ॥ कल्पन्तान्ते दिशस्तुभ्यमापः शिवतमास्तुभ्यम्भवन्तु सिन्धवः । अन्तरिक्षᳪ शिवन्तुभ्यं कल्पन्तां ते दिशः सर्वाऽइत्येतदेवास्मै सर्वङ्कल्पयत्येतदस्मै शिवङ्करोति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ त्रयोदश पादमात्र्यऽ इष्टकाऽअलक्षणाः कृता भवन्ति । याऽएवामूरमाविष्टकास्ताऽएता यजुषा ताऽउपदधाति तूष्णीमिमा द्वेषश्चैव तत्पितॄंश्च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवन्ति । त्रयोदश मासाः सम्वत्सरऽऋतुष्वेवैनमेतत्सम्वत्सरे प्रतिष्ठायाम्प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः प्रतिष्ठामेवास्मै करोत्यलक्षणा भवन्ति तिरऽइव वै पितरस्तिरऽइव तद्यदलक्षणन्तिर एव तत्तिरः करोति ॥ ८ ॥

अथैन यथाङ्गं कल्पयति–" शं वातः शं हि ते घृणिः शं ते भवंत्विष्टकाः । शं ते भवंत्वग्नयः पाथिवासो मा त्वाऽभिशुशुचन् " " कल्पयन्तां ते दिशः तुभ्यमापः शिवतमाः तुभ्यं भवंतु सिंधवः । अंतरिक्षं शिवं तुभ्यं कल्पंतां ते दिशः सर्वाः "– इति । एतदेवास्मै सर्वं कल्पयति । एतदस्मै शिवं करोति ॥ ५ ॥

अथ त्रयोदश पादमात्र्य इष्टका अलक्षणाः कृता भवन्ति । या एवामूरमाविष्टकाः । ता एताः । यजुषा ता उपदधाति । तूष्णीमिमाः । द्वेष चैव तत्पितॄंश्च व्याकरोति ॥ ६ ॥

त्रयोदश भवंति । त्रयोदश मावाः संवत्सरः । ऋतुष्वेवैनमेतत्संवत्सरे प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठापयति ॥ ७ ॥

पादमात्र्यो भवन्ति । प्रतिष्ठा वै पादः । प्रतिष्ठामेवास्मै करोति । अलक्षणा भवंति । तिर इव वै पितरः । तिर इव तत् । यदलक्षणम् । तिर एव तत् तिरः करोति ॥ ८ ॥

अथैन यथाङ्ग कल्पयति । एनमस्थ्यात्मकं प्रेतं यथाङ्गं येषु अङ्गेषु यथा यत् बभूव तेषु तथैव इत्यस्मिन्नर्थे अव्ययीभाव समास । 'एतदेवास्मै' एतत् अस्मै प्रेताय सर्वं कल्पयति शिवं च करोति ॥ ५ ॥

तासामेकाम्मध्ये प्राचीमुपदधाति । स ऽआत्मा तिस्रः पुरस्तान्मूर्द्धसᳪं हितास्तच्छिरस्तिस्रो दक्षिणतः स दक्षिणः पक्षस्तिस्र ऽउत्तरतः स ऽउत्तरः पक्षस्तिस्रः पश्चात्तत्पुच्छᳪं सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा यथैवाग्नेस्तथा ॥ ९ ॥

(थाऽथ) अथ प्रदरात्पुरीषमाहर्त्तवाऽ आह । (हे) एतद्धास्याः पित्र्यमनतिरिक्तमथोऽअन्नमेव तदन्नं करोत्यस्मिन्नु हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति परिकर्षन्त्यु हैके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतस्ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति स यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेका मध्ये प्राचीमुपदधाति, स आत्मा । तिस्रः पुरस्तात् मूर्द्धसंहिताः, तच्छिरः । तिस्रो दक्षिणतः, स दक्षिणः पक्षः । तिस्र उत्तरतः, स उत्तरः पक्षः । तिस्रः पश्चात्, तत्पुच्छम् । सोऽस्यैष पक्षपुच्छवानात्मा । यथैवाग्नेः तथा ॥ ९ ॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्त्तवा आह । एतत् ह अस्याः पित्र्यमनतिरिक्तम् । अथो अन्नमेव तत् अन्नं करोति । अस्मिन्नु हैके—अवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा । ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति । परिकर्षन्ति उ ह एके दक्षिणतः पश्चादुत्तरतः । ततोऽभ्याहारं कुर्वन्ति । स यथा कामयेत । तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

तासामेकां मध्ये क्षेप्तव्य । प्राचीं प्राङ्मुखीम् । ननु च अलक्षणा एता तासां कुत प्राङ्मुखता स्यादेव तर्हि प्राचां वनायावान्तरदिनत्वनिमुपदधानीयर्थं । तिस्र पुरस्तात् तस्या मध्यमाया मूर्द्धा शिरसा प्रेतस्य सम्मिता सहिता ताश्च पूर्वापरा पराचो उपदधाति । तिस्रो दक्षिणोत्तरा पराची । एव तिस्र उत्तरत । तिस्र पश्चात् पूर्वापरा ॥ ९॥

अथ प्रदरात् पुरीषमाहर्त्तवा आहेति । प्रदरेण स्वयमेव दारो भूप्रदेश प्रदर । तस्मात् पुरीषमाहर्त्तव्यमिति स्वयं प्रेष्यते च । तदैनत् प्रेष्य कुर्यात् । तेन च पुरीषेण श्मशानं कुर्यादिति गम्यते । एतद्ध अस्याः पृथिव्याः पित्र्यं पितृदेवत्यं अनतिरिक्तं असाधारणं स्थानं य प्रदर । अन्नमेव अन्नविद्ध तद् आत्मन तदन्नमेव करोतीत्यर्थं । अस्मिन् पूर्वदक्षिणमवान्तरदेशाभिमुखमिति कर्षूं गर्तं खात्वा तत 'अभ्याहार' अभ्याहृत्याभ्याहृत्याभ्याहार तेनाभ्याहृतेन पुरीषेण, एके श्मशानं कुर्वन्ति । उपहरणकालेऽथाभ्याहार श्मशानं कुर्वन्ति ॥ १० ॥

१–इष्टका मध्ये निदधाति तूष्णीम् । (का श्रौ सू २१ । ७४)।

२–प्रतिदिशमन्तासु पराचीस्तिस्रस्तिस्रोऽलक्षणा पन्दमात्रा । (का श्रौ सू. २१।७५) पराची इति नाभ्यात्ममित्यर्थः ॥

३ प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतोऽनुगत्य । का श्रौ सू । २१ । ७६ ।

(त्त) तद्धै नु महत्कुर्य्यात् । (त्रे) नेन्महदघङ्करवाणीति यावानुद्बाहुः पुरुषस्तावत्क्षत्रियस्य कुर्य्यान्मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्नꣳ स्त्रिया ऽऊरुदघ्नम्वैश्यस्याष्ठीवद्घ्नꣳ शूद्रस्यैवम्वीर्य्या ह्येत ऽइति ॥ ११ ॥

(त्यु) अधोजानु त्वेव कुर्य्यात् । (त्त) तथा ऽपरस्मा ऽअवकाशन्न करोति तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयन्ति प्रजा ह सा प्रजामेव तदुत्तरतो धारयन्ति तान्न न्यस्येद्धृत्वा वैनामुद्दत्वा वा गृहेपूच्छ्रयेत्प्रजामेव तद्गृहेपूच्छ्रयति ॥ १२ ॥

तद्वै न महत् कुर्यात् । नेन्महदघं करवाणीति । यावानुद्बाहुः पुरुषः । तावत् क्षत्रियस्य कुर्यात् । मुखदघ्नं ब्राह्मणस्य । उपस्थदघ्नं स्त्रियाः । ऊरुदघ्नं वैश्यस्य । अष्ठीवद्घ्नं शूद्रस्य । एवंवीर्या ह्येत इति ॥ ११ ॥

अधोजानु त्वेव कुर्यात् । तथाऽपरस्मा अवकाशं न करोति । तस्य क्रियमाणस्य तेजनीमुत्तरतो धारयंति । प्रजा ह सा । प्रजामेव तदुत्तरतो धारयंति । तां न न्यस्येत् । धृत्वा वैनाम् उद्‌द्त्वा वा गृहेपूच्छ्रयेत् । प्रजामेव तत् गृहेपूच्छ्रयति ॥ १२ ॥

कृत्वा युवान्वपति । (त्व) अघं मे यवयानित्यवकाभिः प्रच्छादयति कुम्मेऽसदिति दर्भैः प्रच्छादयत्यरूक्षताये ॥ १३ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।६॥ (८-३) ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्ताद्ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मपुरोगवमेवैनथ्ँ स्वर्गं लोकङ्गमयति शमीमयमुत्तरतः शं मेऽसदिति वारणम्पश्चादघं मे वारयाताऽइति वृत्रशङ्कुन्दक्षिणतोऽघस्यैवानत्ययाय ॥१॥

कृत्वा यवान्वपति । अघं मे यवयानिति । अवकाभिः प्रच्छादयति । क मेऽसदिति । दर्भैः प्रच्छादयति अरूक्षतायै ॥ १३ ॥

अथैनच्छङ्कुभिः परिणिहन्ति । पालाशं पुरस्तात् । ब्रह्म वै पलाशः । ब्रह्मपुरोगवमेवैन स्वर्गं लोक गमयति । शमीमयमुत्तरतः । श मेऽसदिति । वारणं पश्चात् । अघ मे वारयाता इति । वृत्रशङ्कु दक्षिणतः । अघस्यैवानत्ययाय ॥ १ ॥

यवान्वपति अघ मे । (कर्षनामयप्माये यूयरिनि ?) । सूत्रकारस्तु–परिकर्षणपक्षे परिकृष्टे एव यवान् वपेदिति मेने । अवकाभि कुशैश्च प्रच्छादयति प्रकृत श्मशानम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे अष्टमेऽध्याये तृतीय ब्राह्मणम् ॥ १३ । ८ । ३ ॥

अथैनत्' । एनत् श्मशानम् । शङ्कुभि परिणिहन्ति । इति पारयूर्वो वेष्टने वर्तते । शङ्कुभि निखातै समतात् वेष्टयति । कथ पुनस्तत् शङ्कुभि परिणिहन्तीत्यत आह । पालाश शङ्कु पुरस्तान्निहन्ति । 'ब्रह्मपुरोगवम्' ब्रह्म पुरोगवमस्येति ब्रह्मपुरोगव । पुरोगव पुरोगामि । गमेर्वप्रत्ययोऽन्त्यलोपश्च द्रष्टव्य । श मे असदिति । श सुख मे मम असत् स्यात् इति प्रार्थयमान । अघ मे वारयाता इति प्रार्थयमान । वृत्रशङ्कु "वृत्रो वै सोम आसीत्स्यैतच्छरीर यद्गिरयो यदश्मान" इति वचनात् वृत्र अश्मा अश्ममय शङ्कु वृत्रशङ्कु । अघस्य श्मशानामकस्य अनत्ययाय स्थिरोह्यश्मा तत् प्रतिबध्नातीत्यभिप्राय ॥ १ ॥

१–पारकष्ट यवान्वपेत् । का श्रौ सू २१ । ८६ । यदि पारकष्टा पुरीयम हलं ततश्च तत्र यवाना वाप श्रुतिक्रमेणेति कर्क अर्थात्प्रदरात्पुरीषाहरणपक्षे नेदयाश्य ।

२–अवकाभि कुशैश्च प्रच्छाद्य । का श्रौ सू २१ । ८५ ।

३–विहृत्य सक्तिषु शङ्कूनाहति । का श्रौ सू २१ । ६१ ।

४–पालाश पुरस्ताच्छामीलवारणदहशङ्कूनन्यासु । का श्रौ सू २१ । ६२ ।

(ग्राथ) अथ दक्षिणतः परिवक्रे खनन्ति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति ते हैनममुष्मिँल्लोकेऽक्षिते कुल्येऽउपधावतः सप्तोत्तरतस्ता-ऽउदकेन पूरयन्ति न ह वै सप्त स्रवन्तीरघमत्येतुमर्हत्यघस्यैवान-त्ययाय ॥ २ ॥

(ग्राश्म) अश्मनस्त्रींस्त्रीन्प्रकिरन्ति । ताऽअभ्युत्तरन्त्यश्मन्वती रीयते सुꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमो ऽशिवा येऽअसञ्छि-वान्वयमुत्तरेमाभिवाजानिति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ३ ॥

(र) अपामार्गैरपमृजते । (तेऽप) अघमेव तदपमृजतेऽपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः । अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यꣳ सुवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतः परिवक्रे खनति । ते क्षीरेण चोदकेन च पूरयन्ति । ते ह एनममुष्मिन् लोके-ऽक्षिते कुल्ये उपधावतः । सप्तोत्तरतः । ता उदकेन पूरयन्ति । न ह वै सप्त स्रवंतीरघमत्येतु-मर्हति । अघस्यैवानत्ययाय ॥ २ ॥

अश्मनस्त्रींस्त्रीन् प्रकिरति । ता अभ्युत्तरन्ति-" अश्मन्वती रीयते सरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः । अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभिवाजान् "-(वा सं ३५ । १०) इति । यथैव यजुः । तथा बंधुः ॥ ३ ॥

अपामार्गैरपमृजते । अघमेव तदपमृजते । " अपाघमप किल्विषमप कृत्यामपो रपः । अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यं सुव "-(वा स ३५ । ११) इति । यथैव यजुः । तथा बंधुः ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणतो । श्मशानस्य परिवक्रे ईषद्वक्रे कर्षू खनति । ते ह एनं प्रेत अमुष्मिन्परलोके अन्वागच्छतः । सप्त कर्षूरुत्तरत श्मशानस्य खनति ॥ २ ॥

अश्मनस्त्रींस्त्रीन् । अश्मनः पाषाणान् त्रीन् त्रीन् एकैकस्यां कर्ष्वां प्रक्षिपति । ता कर्षूः अभि तासामु-परिष्टात् उत्तरन्ति उल्लङ्घन्ति ग्राम प्रति ॥ ३ ॥

अपामार्गैः । हस्तगृहीतैः । स्वशरीर अपमृजते । "मृजू शुद्धौ" (धा पा. अ प. ५६) विकरण-व्यत्यय पदव्यत्ययश्चात्र द्रष्टव्य । आत्मानं शोधयन्ति । प्रकृत्या पुरुषा ॥ ४–७ ॥

१–दक्षिणेन कृष्टिषु कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्या पूरयति सप्तोत्तरतः मार्गोदकस्य । का. श्रौ सू २१ । ८७ ।
२–अश्मनस्त्रीनावपत्यसर्न । का श्रौ सू २१ । ८८ । कर्षूरिति च यजमानमन्त्रा इति च ।
३–अश्मन्वति गच्छत्सु मन्त्रेति । का श्रौ सू २१ । ८९ । कर्षूः यजमानमन्त्रयाः मार्गं प्रति च इति तात्रेयम् ।
४–अपामार्गैरपामार्गैरपमृजते (का श्रौ सू २१।९०) ॥

(र्थ्यु) यत्रोदकम्भवति तत्स्नान्ति । सुमित्रिया न ऽआपऽओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाऽपऽउपाचति व्वज्रो वा ऽआपो व्वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्म्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च व्वयन्द्विष्मऽइति यामस्यै दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ ५ ॥

स यदि स्थावराऽआपो भवन्ति । स्थापयन्त्येषाम्पाप्मानमथ यदि व्वहन्ति व्वहन्त्येवैषाम्पाप्मानꣳ स्नात्वाऽहतानि व्वासाꣳसि परिधायानडुहः पुच्छमन्वारभ्यायन्त्याग्नेयो वाऽअनड्वानग्निमुखाऽएव तत्पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायन्त्यथोऽअग्निर्व्वै पथोऽतिवोढा सऽएनानतिवहति ॥६॥

(स्यु) उद्वयन्तमसस्परीति । (स्ये) एतामृचञ्जपन्तो यन्ति तत्तमसः पितृलोकादादित्यञ्ज्योतिरभ्यायन्ति तेभ्यऽआगतेभ्यऽआञ्जनाभ्यञ्जने प्रयच्छन्त्येष ह मानुषोऽलङ्कारस्तेनैव तम्मृत्युमन्तर्द्धते ॥ ७ ॥

यत्रोदकं भवति । तत् स्नांति । " सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु "-इत्यंजलिनाऽपउपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । " दुर्मित्रियास्तस्मै संतु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "-(वा. सं. ३५।१२) इति । यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात् । तां दिशं परासिंचेत् । तेनैव तं पराभावयति ॥ ५ ॥

स यदि स्थावरा आपो भवंति । स्थापयंत्येषां पाप्मानम् । अथ यदि वहंति । वहंत्येवैषां पाप्मानम् । स्नात्वाऽहतानि वासांसि परिधाय । अनडुहः पुच्छमन्वारभ्यायंति । आग्नेयो वा अनड्वान् । अग्निमुखा एव तत् पितृलोकाज्जीवलोकमभ्यायंति । अथो अग्निर्वै पथोऽतिवोढा । स एनानतिवहति ॥ ६ ॥

उद्वयं तमसस्परीत्येतामृचं जपंतो यंति । तत्तमसः पितृलोकादादित्यं ज्योतिरभ्यायंति । तेभ्य आगतेभ्य आंजनाभ्यंजने प्रयच्छंति । एष ह मानुषोऽलंकारः । तेनैव तं मृत्युमंतर्दधते ॥ ७ ॥

१-सुमित्रिया न इति स्नात्वाऽहतेव ससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाद्यामिनि (का. श्रौ. सू २१।११)

२-उद्वयमित्यागच्छंनि । (ग्राम मनीत्यभ्याहार ।) का. श्रौ. सू. २१ । ३१ । आंजनाभ्यंजने दत्वा । का. श्रौ. सू. २१।३२। अंजनमक्ष्णोरभ्यंजन च पादयोरिति कर्कः ।

(तेऽथ) अथ गृहेष्वग्निꣳ समाधाय । वारणान्परिधीन्परिधाय वार-

जनम् ॥ ८ ॥

(सु) अथ जुहोति । (त्या) आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्र-तीको घृतयोनिरेधि । घृतम्पीत्वा मधु चारु गव्यम्पितेव पुत्रमभिरक्षता-दिमान्त्स्वाहेति यथैवेनानभिरक्षेद्यथाऽभिगोपायेदेवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान्दक्षिणा । पुराणा यवाः पुराण्यासन्दी सोपवर्हणै-पाऽन्वादिष्टा दक्षिणा कामं यथाश्रद्धम्भूयसीर्दद्यादिति न्वग्निचितः ॥१०॥

अथ गृहेष्वग्निं समाधाय, वारणान्परिधीन्परिधाय, वारणेन स्रुवेणाग्नय आयुष्मत आहुतिं जुहोति। अग्निर्वा आयुष्मान् आयुष ईष्टे। तमेवैभ्य आयुर्याचति। "अग्न आयूंषि पवसे"–(वा. सं. ३५ । १६) इति पुरोऽनुवाक्याभाजनम् ॥ ८ ॥

अथ जुहोति–" आयुष्मानग्ने हविषा वृधानो घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमान्त्स्वाहा "–(वा. सं. ३५ । १७) इति । यथैवैनानभिरक्षेत् । यथाऽभिगोपायेत् । एवमेतदाह ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान् दक्षिणा । पुराणा यवाः । पुराण्यासंदी सोपवर्हणा । एषाऽन्वादिष्टा दक्षिणा । कामं यथाश्रद्धं भूयसीर्दद्यात् । इति नु अग्निचितः ॥ १० ॥

अथ गृहेष्वग्निः । अग्निनाम्नैव प्रेतस्यौपासन. । स हि एवमर्थमेव धारणीयः । अदारेणं च प्रेतस्यैवोपासनः सकलो निरसनीयः इति श्रुयतरात् ॥ ८ ॥ ९ ॥

तस्य पुराणोऽनड्वान् दक्षिणा । तस्य कर्मणः पुराणो वृद्धः अनड्वान् दक्षिणा । सोपवर्हणा । उप-बर्हणं येन उपबृह्यते तदपि पुराणमेव जीर्णं यस्या आसन्द्या. सा दक्षिणा इति च । एव तावदग्निचितः श्मशान-करणमुक्तम् ॥ १० ॥

---

*–भूयसीर्दद्यात् का. श्रौ. सू. २१ । ५८ ।

२–औपासनं पौत्नीयं वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणाज्यं जुहोति उद्देश्यम आयु... ...

२१ । ५१ ।

३–अत्र कर्तव्यं अग्नेः परिधानादि कर्म क्रियते न प्रेतसंस्कारी । तेन हि अग्नी विहितकर्मोद्यतसाधनमात्रमाहितं इति ।

४–अग्नारोपे उपसनं निरस्यति सकलदर्भेति । (का. श्रौ. सू २१ । ५५ ।) कर्कः–औपासनस्य परिसमापयेदित्युक्तं अ ... ननग्नौ न प्रेत पचन । तस्मिन्नेवे निरस्यतीति ।

५–अनड्वान् संस्कारान्तः दक्षिणाऽनड्वानन्वारम्भ यवं पुराणम् । (का. श्रौ. सू. २१ । ५७) ॥

(तोऽथा) अथानग्निचितः । (तऽए) एतदेव भूमिजोपणमेतत्समानं कर्म्म यदन्यदग्निकर्म्मणः कुर्य्यादाहिताग्नेः शर्कराऽइत्यु हैकऽआहुर्य्याऽएवामूरग्न्याधेयशर्करास्ताऽएताऽइति न तथा कुर्य्यादित्येकऽईश्वरो हैताऽअनग्निचितꣳ सन्ततोरिति स यथा कामयेत तथा कुर्य्यात् ॥ ११ ॥

(न्म) मर्य्यादायाऽ एव लोष्टमाहृत्य । (त्या) अन्तरेण निदधातीमञ्जीवेभ्यः परिधिन्दधामि मैपान्नु गादपरोऽअर्थमेतम् । शतञ्जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युन्दधतां पर्वतेनेति जीवेभ्यश्चैवैतापितृभ्यश्च मर्य्यादाङ्करोत्यसम्भेदाय तस्मादु हैतज्जीवाश्च पितरश्च न सन्दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

इति चतुर्थप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ १३।४।७॥ (८–४) ॥

इति चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ १३–४ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १०० ॥

इत्यष्टमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ १३ । ८ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ ९४ ॥

अस्मिन्काण्डे कण्डिकासंख्या ४२१ ॥ ब्राह्मणानि च ॥ ४३ ॥

इत्यश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

अथानग्निचितः । एतदेव भूमिजोषणम् । एतत् समानं कर्म । यदन्यदग्निकर्मणः कुर्यात् । आहिताग्नेः शर्करा इत्यु हैक आहुः । या एवामूरग्न्याधेयशर्कराः । ता एता इति । न तथा कुर्यादित्येके । ईश्वरो हैता अनग्निचितं संतप्तोरिति । स यथा कामयेत । तथा कुर्यात् ॥ ११ ॥

मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्य अंतरेण निदधाति–" इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम् । शतं जीवंतु शरदः पुरूचीरंतर्मृत्युं दधतां पर्वतेन "–(वा. स- ३५ । १५) इति । जीवेभ्यश्चैता पितृभ्यश्च मर्यादा करोति । असंभेदाय । तस्माद्ध ह एतत् जीवाश्च पितरश्च न संदृश्यंते ॥ १२ ॥

अथानग्निचित । वक्ष्यति शेष अग्निकरण परिश्रित्परिधान सर्वौषधवपन इष्टकोपधान च, एतस्मादन्यत् यत् तत् समान, (ससर्वेना आहिताग्नेस्तु।)। अनग्निचिन श्मशाने शर्करा इष्टकास्थाने उपधेया इत्येक ॥११॥१२॥

१–ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधाति–इम जीवेभ्य इति । अनेन मन्त्रेण । (का. श्रौ. सू २१ । ११)
२–शर्करा अनग्निचित । का. श्रौ. सू २१ । ७७ ।

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिन कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डे
अष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ (१३ । ८ । ४) ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन्हरि ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तित पौष्करीयक. ॥ १ ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपते ।
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्यच्छातपथीं श्रुतिम् ॥ २ ॥
भूभर्त्रा विक्रमार्केण कल्पना कनकवेदिकाम् ।
दत्तायाव्यस्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरि. ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विद्यानिधानकर्णाटकाचार्यसरस्वतीना श्रीहरिस्वामिना कृतौ माध्यन्दिनीयशतपथ-
ब्राह्मणभाष्ये त्रयोदशे काण्डेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३-८ ॥

इति परिशेषाख्ये भागेऽश्वमेधसंज्ञकं त्रयोदशं काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे परिशेषाख्ये भागे
हरिस्वामिभाष्यसमेते अश्वमेधनामकं त्रयोदशं
काण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

ॐ

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शतपथंब्राह्मणम् ।

सायणभाष्यसमेतम् ।

तत्र

चतुर्दशे काण्डे १४-

आद्यं प्रवर्ग्यकाण्डम् ।

अथोत्तराख्ये भागे बृहदारण्यकाख्यं चतुर्दशं काण्डम् ।

तत्रावान्तरभूतं प्रथमम् अध्यायत्रयात्मकं द्विप्रपाठकं प्रवर्ग्यनामकं काण्डम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः प्रारभ्यते ।

तत्र प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च प्रथमं ब्राह्मणम् ।

देवा ह वै सत्रं निषेदुः । (र) अग्निरि(न्द्रः) सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवाऽअन्यत्रैवाश्विभ्याम् ॥ १ ॥

(न्ते) तेषाङ्कुरुक्षेत्रन्देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रन्देवानान्देवयजनमिति तस्माद्यत्र क्व च कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यतऽइदं देवयजनमिति तद्धि देवानान्देवयजनम् ॥ २ ॥

(न्तु) तुऽ आसत । श्रियङ्गच्छेम युशः स्यामान्नादाः स्यामेति तयोऽ-
एवेमे सत्रमासते ये सत्रमासते श्रियङ्गच्छेम यशः स्यामान्नादाः स्यामेति ॥३॥

ते होचुः । (स्वौ) यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्य्यज्ञ-
स्योदृचम्पूर्व्वोऽवगच्छात्स नः श्रेष्ठोऽसत्तदु नः सर्व्वेषाथ्ँ सहेति
तथेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानाथ्ँ श्रेष्ठोऽभवत्तस्मादाहुर्व्विष्णु-
र्द्देवानाथ्ँ श्रेष्ठऽ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुर्य्यज्ञः सः । (स) स यः स युज्ञोऽसौ सऽ आदित्यस्तद्धेदं
यशो विष्णुर्न्न शशाक संयन्तुं तदिदमप्येतर्हि नैव सर्व्वऽइव यशः
शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

(६) स तिसृधन्वमादायापचक्राम । स धनुरार्त्न्या शिरऽउपस्तभ्य
तस्थौ तन्देवाऽअनभिधृष्णुवन्तः समन्तम्परिण्यविशन्त ॥ ७ ॥

ता ह वम्र्यऽ ऊचुः । (रि) इमा वै वम्र्यो यदुपदीका योऽस्य ज्याम-
प्यद्यात्किमस्मै प्रयच्छेतेत्यन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेमाऽपि धन्वन्नपोऽधि-
गच्छेत्तथाऽस्मै सर्व्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति तथेति ॥ ८ ॥

कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति । तदेव मन्यते इदं देवयजनमिति । तद्धि देवानां देवयजनम् ॥ २ ॥

त आसत । श्रियं गच्छेम । यशः स्याम । अन्नादाः स्यामेति ॥ ३ ॥

ते होचुः । यो नः श्रमेण तपसा श्रद्धया यज्ञेनाहुतिभिर्यज्ञस्योदृचं पूर्वोऽवगच्छात् । स नः श्रेष्ठोऽसत् । तदु नः सर्वेषां सहेति । तथेति ॥ ४ ॥

तद्विष्णुः प्रथमः प्राप । स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । तस्मादाहुः—विष्णुर्देवानां श्रेष्ठ इति ॥ ५ ॥

स यः स विष्णुः । यज्ञः सः । स यः स यज्ञः । असौ सऽ आदित्यः । तद्धेदं यशो विष्णुर्न शशाक संयंतुम् तदिदमप्येतर्हि नैव सर्व इव यशः शक्नोति संयन्तुम् ॥ ६ ॥

स तिसृधन्वमादायापचक्राम । स धनुरार्त्न्या शिर उपस्तभ्य तस्थौ । तं देवा अनभिधृष्णुवंतः समंतं परिण्यविशंत ॥ ७ ॥

ता ह वम्र्य ऊचुः । इमा वै वम्र्यो यदुपदीकाः । योऽस्य ज्यामप्यद्यात् । किमस्मै प्रयच्छेमेति । अन्नाद्यमस्मै प्रयच्छेम । अपि धन्वन्नपोऽधिगच्छेत् । तथाऽस्मै सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छेमेति । तथेति ॥ ८ ॥

तस्योपपरासृत्य । ज्यामपि जक्षुस्तस्याञ्छिन्नायान्धनुरार्त्न्यौ विष्फुरन्त्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

(स्त) तद्घृङ्ङिति पपात । तत्पतित्वाऽसावादित्योऽभवदथेतरः प्राङेव प्रावृज्यत तद्यद्घृङ्ङित्यपतत्तस्माद्घर्मोऽथ यत्प्रावृज्यत तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

(स्ते) ते देवाऽअब्रुवन् । (न्म) महान्वत नो वीरोऽपादीति तस्मान्महावीरस्तस्य यो रसो व्यक्षरत्तम्पाणिभिः सम्ममृजुस्तस्मात्सम्राट् ॥ ११ ॥

(स्तं) तन्देवाऽ अभ्यसृज्यन्त । यथा वित्तिं वेत्स्यमानाऽ एवन्तमिन्द्रः प्रथमः प्राप तमन्वङ्गमनु न्यपद्यत तम्पर्यगृह्णात्तम्परिगृह्येदं यशोऽभवद्यदिदमिन्द्रो यशो यशो ह भवति यऽएवम्वेद ॥ १२ ॥

सऽउऽएव मखः स विष्णुः । (स्त) ततऽइन्द्रो मखवानभवन्मखवान्ह वै तम्मघवानित्याचक्षते परोऽक्षम्परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तस्योपपरासृत्य ज्यामपि जक्षुः । तस्या छिन्नायां धनुरार्त्न्यौ विष्फुरंत्यौ विष्णोः शिरः प्रचिच्छिदतुः ॥ ९ ॥

तद्घृङ्ङिति पपात । तत्पतित्वाऽसावादित्योऽभवत् । अथेतरः प्राङेव प्रावृज्यत । तद्यद्घृङ्ङित्यपतत् । तस्माद्घर्मः । अथ यत्प्रावृज्यत । तस्मात्प्रवर्ग्यः ॥ १० ॥

ते देवा अब्रुवन् । महान्वत नो वीरोऽपादीति । तस्मान्महावीरः । तस्य यो रसो व्यक्षरत् । तं पाणिभिः संममृजुः । तस्मात्सम्राट् ॥ ११ ॥

तं देवा अभ्यसृज्यंत । यथा वित्तिं वेत्स्यमानाः । एवम् तमिन्द्रः प्रथमं प्राप । तमन्वंगमनु न्यपद्यत । तं पर्यगृह्णात् । तं परिगृह्य इदं यशोऽभवत् । यदिदमिन्द्रो यशः । यशो ह भवति । य एवमेतद्वेद ॥ १२ ॥

स उ एव मखः । स विष्णुः । तत इन्द्रो मखवानभवत् । मखवान् ह वै । तं मघवानित्याचक्षते परोऽक्षम् परोऽक्षकामा हि देवाः ॥ १३ ॥

तमिन्द्रं मखवानिति वर्णद्वितीयस्य स्थाने वर्णचतुर्थमपि प्रक्षिप्य 'परोऽक्ष' पारोक्ष्येण 'आचक्षते' लोका कथयन्ति । 'हि' यस्मात् 'देवा परोऽक्षकामा' परोऽक्ष कामयमाना भवन्ति । तस्मात्परोऽक्षमाचक्षते । लोकेऽपि वयोविद्यादिना महीयान् प्रत्यक्ष स्वनामग्रहणे कुप्यति । तस्मात्तद्विहाय औपचारिकं नामान्तरं एवं पारिभाषिकं शिष्यादयो व्यवहरन्ति । तस्माद्देवानामपि मुख्यनामग्रहणे प्रीत्यभावस्य सम्भाव्यमानत्वात्

(ख्र) ताभ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यम्प्रायच्छन् । (ग्ना) आपो वै सर्व्वमन्नं ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादन्ति यदिदं किञ्चादन्ति ॥ १४ ॥

(रु) अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजन्त । वसवः प्रातःसवनᳬं रुद्रा माध्यन्दिनᳬं सवनमादित्यास्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

(म) अग्निः प्रातःसवनम् । (सि) इन्द्रो माध्यन्दिनᳬं सवनं विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

(क्रा) गायत्री प्रातःसवनम् । (न्ति) त्रिष्टुम्माध्यन्दिनᳬं सवनं जगती तृतीयसवनं तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा ऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुः ॥ १७ ॥

ताभ्यो वम्रीभ्योऽन्नाद्यं प्रायच्छन् । आपो वै सर्वमन्नम् । ताभिर्हीदमभिक्नूयमिवादंति । यदिदं किंचादंति ॥ १४ ॥

अथेमं विष्णुं यज्ञं त्रेधा व्यभजंत । वसवः प्रातःसवनम् । रुद्रा माध्यंदिनं सवनम् । आदित्यास्तृतीयसवनम् ॥ १५ ॥

अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यंदिनं सवनम् । विश्वे देवास्तृतीयसवनम् ॥ १६ ॥

गायत्री प्रातःसवनम् । त्रिष्टुप् माध्यंदिनं सवनम् । जगती तृतीयसवनम् । तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन देवा अर्चंतः श्राम्यतश्चेरुः ॥ १७ ॥

दध्यङ् ह वाऽआथर्व्वणः । (ऽ) एतꣳ शुक्रमेतं यज्ञम्विदाञ्चकार यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स हेन्द्रेणोक्तऽआस । (सं) एतच्चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्ततऽएव ते शिर-श्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् ह वाऽआथर्व्वणऽएतꣳ शुक्र-

दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदाञ्चकार । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवति ॥ १८ ॥

स हेन्द्रेणोक्त आस । एतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयाः । तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति ॥ १९ ॥

तदु हाश्विनोरनुश्रुतमास । दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं वेद । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते । यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २० ॥

मेतं यज्ञम्वेद यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २० ॥

तौ हैत्योचतुः । (क) उप त्वाऽयावेति किमनुवक्ष्यमाणावित्येतच्छुक्रमेतं यज्ञं यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । (चे) इन्द्रेण वाऽउक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्माऽअनुब्रूयास्तत-

---

तौ हैत्योचतुः । उप त्वाऽयावेति । किमनुवक्ष्यमाणाविति । एतं शुक्रमेतं यज्ञम् । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते । यथैव कृत्स्नो यज्ञो भवतीति ॥ २१ ॥

स होवाच । इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि । एत चेदन्यस्मा अनुब्रूयाः । तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्वै बिभेमि । यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यात् न वामुपनेष्य इति ॥ २२ ॥

श्रुत ' प्रतिश्रुत ' आस ' अश्विनौ हि पुरा बाल्यावस्थायां दधीच चिकित्सां कृत्वा युवाभ्यां किं दातव्य इति पृष्टौ एवमन्वब्रूताम । हे महर्षे ! त्वयि नानाविधा विद्या सन्ति । तासां मध्ये या सारत सा आवाभ्या उपदेष्टव्येति । तावु मयि सारत द्वे मधुविद्ये स्त । ते युवाभ्या उपदेक्ष्यामि । इदानीं युवयोरतिबाल्यम । बाल्यात्तदवसरो भवति । अत कालान्तरे समागतव्यमिति । एव विद्यादान अश्विभ्या दधीचोपदेशात् प्राक्कालमेव प्रतिश्रु आस प्रतिश्रुतमेवेत्यर्थ । एव स्थिते यज्ञानुष्ठानेन फलप्राप्तिरहितेन श्राम्यतो देवा अश्विनौ आहूय एवमब्रुवन् । युवा हि अस्माक भिषजौ । अस्मदीयो यज्ञ छिन्नशिरस्क सन् फलजननाशक्त अभवत् । तस्य शिरसा सधान भवद्भ्यां कार्यमिति । तदेतदुक्त तित्तिरिणा-" ते देवा अश्विनावब्रुवन् । भिषजौ वै स्थ । इद यज्ञस्य शिर प्रतिधत्तमिति " (तै आ ५।१।६) इति । एवमुक्तौ अश्विनौ कथमेतस्य सधान इत्यालोचयन्तौ दधीचा पूर्वमुक्त अस्मरतामित्याह-दध्यङ् ह वा आथर्वण एत शुक्रमेतं यज्ञ वेद यथायथैतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिधीयते यथैष कृत्स्नो भवतीति । ' ह ' इति स्मरणे । स खलु अथर्वण पुत्र ' दध्यङ् ' नामा ऋषि , ' एत शुक्र ' प्रवर्ग्य ' एत यज्ञ ' सवनत्रयात्मक ' वेद ' जानाति । यथायथेत्यादि पूर्ववत् । इत्यनेन प्रकारेण ऋषिं अश्विनौ सस्मरतु ॥ २० ॥

एव स्मृतवतोस्तयो दधीचश्च उक्तिप्रत्युक्ती दर्शयति-तौ हैत्योचतुरिति । ' तौ ' खलु अश्विनौ पुरा विद्यादानं प्रतिश्रुतवन्त दध्यच ' एत्य ' प्राप्य ऊचतुरुक्तवन्तौ । किमिति ? उप त्वाऽयावेति । उपगतवन्तौ ' त्वा ' इति । तत स ऋषिरब्रवीत्-किमनुवक्ष्यमाणाविति । किमुद्दिश्य युवा अनुवचनेन मया शिक्षणीयौ । मया युवाभ्यां किमुपदेष्टव्यमित्यर्थ । अथाश्विनौ अब्रूताम् । ' एत शुक्रम् एत यज्ञ ' अनुवक्ष्यमाणाविति । यत् भवता विज्ञात प्रवर्ग्याख्य यज्ञशिर यश्च तत्सबन्धी यज्ञ एतत् उभय त्वत्त अध्येष्यमाणौ आवा आगतावित्यर्थ । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् ॥ २१ ॥

एवं अश्विभ्यां प्रवर्ग्यविद्याया उपदेशे प्रार्थिते सति दधीचा एवमुक्तम् इत्याह-स होवाच न वामुपनेष्य

ऽएव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न छिन्द्यान्न वामुपनेष्यऽइति ॥ २२ ॥

तौ होचतुः । (रा) आवान्त्वा तस्मात्त्रास्यावहेऽइति कथम्मा त्रास्येथेऽइति यदा नाऽउपनेष्यसेऽथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिधास्यावोऽथाश्वस्य शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावस्तेन नावनुवक्ष्यसि स यदा नावनुवक्ष्यस्यथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यत्यथ ते स्वꣳ शिरऽआहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावऽइति तथेति ॥ २३ ॥

तौ होचतुः । आवां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति । कथं मा त्रास्येथे इति । यदा ना उपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्त्वा अन्यत्रापनिधास्यावः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति ॥ २३ ॥

इतीति । 'स.' खलु दध्यङ् अश्विभ्यां विद्योपदेशम् उद्दिश्य प्रार्थ्यमानः 'उवाच' उक्तवान् । उक्तिप्रकारमाह—इंद्रेणेति । अहं पुरा 'इंद्रेण' खलु एवं 'उक्तोऽस्मि' भवामि । 'एतं' प्रवर्ग्याख्यं यज्ञस्य शिरः 'चेत्' यदि 'अन्यस्मै' मद्व्यतिरिक्ताय 'अनुब्रूयाः' उपदिशेः । 'तत एव' अनंतरमेव आगत्य 'ते' तव 'शिरः छिंद्याम्' वज्रेण छिनद्मि इति । यस्मान् मां प्रति एवं इंद्र उक्तवान् । तस्मादेव निमित्तात् 'बिभेमि' भीतोऽस्मि । 'यद्वै' यदि खलु 'स.' इंद्रः 'मे' मदीयं 'शिरः न छिंद्यात्' । तर्हि ततो न बिभेमि । अभीतश्च 'वां' युवां 'उपनेष्ये' । विद्योपदेशाय मत्समीपं प्रापयामीति ॥ २२ ॥

एवं प्रथम ऋषिणा उक्ते अश्विनोः स्वस्य च परस्पर संजात संवादमाह—तौ होचतुः० तथेतीति । इंद्रनिमित्ते आत्मनि भये ऋषिणा उक्ते तावश्विनौ 'ऊचतुः' खलु । 'आवां' 'त्वा' त्वां दध्यंच 'तस्मात्' इंद्रात् 'त्रास्यावहे' रक्षिष्यावः 'इति' । ततः स ऋषिः अब्रवीत् । 'मा' मां युवां 'कथं' 'त्रास्येथे' केनोपायेन तस्मादिन्द्रात् रक्षिष्यथः 'इति' । अथाश्विनोर्वचनं 'यदा' यस्मिन् काले 'नौ' आवां 'उपनेष्यसे' विद्योपदेशाय त्वत्समीपं प्रापयिष्यसि । अथानन्तरमेव 'ते' तव मानुषं 'शिरश्छित्त्वा' अन्यत्रान्यस्मिन्देशे 'उपनिधास्यावः' । अथानंतरं अस्मत्पुरतो वर्तमानस्य 'अश्वस्य शिर आहृत्य' छित्त्वा आनीय । 'तत्' आश्वं 'शिरः' 'ते' तव शिरस्थाने 'प्रतिधास्यावः' । त्वदीये गले निधाय संधास्यावः । तेन च अश्वसंबन्धिना शिरसा 'नौ' आवां 'अनुवक्ष्यसि' आवयोः प्रवर्ग्यविद्यां उपदेक्ष्यसीत्यर्थः । तथाविधस्त्वं 'यदा' यस्मिन् काले 'नौ अनुवक्ष्यसि' । अथानन्तरमेव इंद्र आगत्य अनुवचनसाधनं आश्वं 'शिरः' छेत्स्यति । अथानन्तरं आवां 'ते' तव 'स्वं' स्वकीयं पूर्वं छित्त्वा अन्यत्र स्थापितं मानुषं 'शिरः' 'आहृत्य' 'ते' तव 'तत्' 'प्रतिधास्यावः इति' । एवं अश्विभ्यां उपाये कथिते तयोः तादृशं सामर्थ्यं अस्त्येवेति संभाव्य स ऋषिः तथेत्यङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्येऽथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतु-
रथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुस्तेन हाभ्यामनूवाच स यदा-
भ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेदाथास्य स्वᳬ शिर आहृत्य
तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

(स्तु) तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । (न्द) दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो
वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेत्ययतं तदुवाचेति हैवैतदुक्तम् ॥ २५ ॥

तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रापनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । तेन हाभ्यामनूवाच । स यदाभ्यामनूवाच । अथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः ॥ २४ ॥

तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तम् । " दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाच "-इति । अयतं तदुवाच । इति हैवैतदुक्तम् ॥ २५ ॥

ममाङ्गत्य च तौ अश्विनौ विद्यामुपदिदिक्षू स्वधर्मेण प्रापितवानित्याह-तौ होपनिन्य इति । अथ पूर्वं अश्विभ्यां यथा प्रतिज्ञातं तथैव कृतम् इत्याह-तौ यदोपनिन्ये० निदधतुरिति । तावश्विनौ 'यदा' यस्मिन् काले 'दध्यङ' आथर्वणः स्वधर्मेण प्रापितवान् । तदनन्तरं तावश्विनौ 'अस्य' दधीचो मानुषं 'शिरश्छित्त्वा' अन्यत्र स्थापितवन्तौ स्थापयित्वा कस्यचिदश्वस्य शिरश्छित्त्वा 'आहृत्य' 'अस्य' ऋषेः शिरस्त्वेन तत् संयोजितवन्तौ । ऋषिश्च आश्वेन 'तेन' शिरसा आभ्यामश्विभ्यां प्रवर्ग्यादिरहस्यविद्याम् 'अनूवाच' उपदिदेश । स च ऋषिः 'यत्' येन शिरसा आभ्यामश्विभ्याम् 'अनूवाच' अथानन्तरम् 'अस्य' ऋषेः तच्छिरः 'इन्द्रः' 'चिच्छेद' । अथानन्तरम् आश्वे शिरसि छिन्ने सति अश्विनौ 'अस्य' दधीचः 'स्वं' स्वकीयं पूर्वमन्यत्र स्थापितं मानुषं 'शिर आहृत्य' आनीय 'अस्य' ऋषेः तदेव 'प्रतिदधतुः' प्रतिहितं पूर्ववत् अविकलम् अङ्गं च यथा भवति तथा संयुक्तं चक्रतुः ॥ २४ ॥

उक्तेऽर्थे च किञ्चिन्मन्त्रं संवादयति-तस्मादेतदृषिणाऽभ्यनूक्तं०प्र यदीमुवाचेति । यस्मात् एवं पुरा वृत्तान्तो जातः । तस्मादेव कारणात् 'ऋषिणा' कक्षीवन्नाम्ना अतीन्द्रियदर्शिनाऽपि एतदुक्तमर्थजातमभिलक्ष्य 'अनूक्तं' अनुवचनम् अध्ययनं कृतम् । यद्वा अलौकिकस्यार्थस्य प्रदर्शनात्, ऋषिरिति वेद एवोच्यते । कथमनूक्तं तदाह-दध्यङ् हेति । अयमुत्तरः अर्द्धर्चः । अस्य पूर्वार्द्धस्तु-"तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्" इति पञ्चमे मधुब्राह्मणे (श. प. १४ । ५ । ५ । १६ ।) उदाहरिष्यते । अयमर्थः-हे नरौ नेतारावश्विनौ ! 'वां' युवयोः, तत् 'उग्रं' क्रूरं 'दंसः' कर्म 'सनये' धनानां लाभार्थम् 'आविष्कृणोमि' प्रकटीकरोमि । 'न' इत्युपमार्थे । 'तन्यतुर्न' यथा तन्यतुः स्तनयित्नुर्मेघो न विहितां वृष्टिमाविष्करोति । सर्वत्र लोके विदुषो विस्तारयति । किं तदुग्रमित्युच्यते । 'आथर्वणः' अथर्वणः पुत्रः 'दध्यङ्' नाम ऋषिः खलु पुरा 'वां' युवाभ्यां 'यत्' प्रवर्ग्यादि 'मधु' लोके प्रसिद्धम् 'अश्वस्य शीर्ष्णा' शिरसा प्रतिहितेन 'प्रोवाच' प्रोक्तवान् 'इति' । यत् कर्म तदिति । अयमस्य मन्त्रस्य तात्पर्य-

(न्त) तन्न सुर्व्वस्माऽअनुब्रूयात्। (दे) एनुस्यꣳ हि तदथो नेन्मऽ इन्द्रः शिरश्छिनदादिति योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै ब्रूयादथ योऽनूचानोऽथ योऽस्य प्रियः स्यान्न त्वेव सुर्व्वस्माऽइव ॥ २६ ॥

सम्वत्सरवासिनेऽनुब्रूयात्। (दे) एष वै सम्वत्सरः स एष तपत्येषुऽउ प्रवुर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्सम्वत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

तन्न सर्वस्मा अनुब्रूयात्। एनस्यं हि तत्। अथो नेन्म इंद्रः शिरश्छिनददिति। योऽन्वेव ज्ञातः। तस्मै ब्रूयात्। अथ योऽनूचानः। अथ योऽस्य प्रियः स्यात्। न त्वेव सर्वस्मा इव ॥ २६ ॥

संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात्। एष वै संवत्सरः। स एष तपति। एष उ प्रवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनुब्रूयात् ॥ २७ ॥

मह–अथर्व तदुवाचेति। इत्थं पुरा मा अध्वर्य्वो (?) वेद इति प्रतिषिद्धमपि तन्मधु, 'अथर्व' अश्विनमिन भवान 'उ' एव दध्यङ् ताभ्यामश्विभ्यां 'उवाच' उक्तवानिति यत् एतत्तदेव यद्वा अश्विना मंत्रेण प्रतिपादितम्। महीय मानुष शिरस्तु अश्विभ्यामन्यत्र निहितम्। येन शिरसा ताभ्यां विद्या उपदिश्यते। तामिंद्रस्तच्छिनत्तु। पुन प्रतिहितेन मदीयेन मानुषशिरसा विद्याया अनुपदिष्टवान् तस्य छेदनदोषोऽपि न समवर्तत इति। एवं शिरश्छेदः अश्विभ्यां विद्यामुपदिदेशेति तात्पर्यप्रतिपादनस्य ब्राह्मणस्याभिप्राय ॥ २५ ॥

इद प्रवर्ग्योदय मधु सामान्येन सर्वेषां नोपदेष्टव्यम् इत्याह–तन्न सर्वस्मा अनुब्रूयादिति। 'तत्' पूर्वोक्त इंद्रेण गोपितं प्रवर्ग्याख्य मधु 'सर्वस्मै' ये विशिष्यमानाद्भिन्ना आचारवन्तश्च। ये च तद्विलक्षणाः तस्मै सर्वस्मै जनाय अविशेषेण 'नानुब्रूयात्' नोपदिशेत् नाध्यापयेद्वा। कुत इत्येतत्, आह–एनस्यं हि तदथो नेन्म इंद्रः शिरश्छिनददिति। यत् अविशेषेण सर्वेभ्य उपदेशनमध्यापनं तत् 'एनस्य' एनसे हित पापकारि भवति खलु अतो न ब्रूयात्। 'अथो' अपि च 'मे' मदीय विशेषोपदेशाभावेन 'शिरः' 'इंद्रः छिनदत्' छिंद्यात्। यथा पुरा अश्विभ्यामुपदिष्टवतो दध्यङ्ङ शिर चिच्छेद। नेदिति शाखये (निरु. १। ११।१) यदि अहम् अविशेषेण सर्वस्मै उपदेक्ष्यामि। तर्हि इंद्र आगत्य मदीय शिरः छिन्द्यात् इति शंकमानोऽपि यस्मै कस्मैचिदपि अविज्ञानतुल्यायाय नोपदेष्टव्यमित्यर्थः। यद्वा नेदिति प्रतिषेधे (निरु. १। ४।७)। इदित्यवधारणे। नैव मदीय शिरः इंद्रः छिन्द्यादिति। अनेनाभिप्रायेण। "छिदिर् द्वैधीकरणे" (धा. पा. रु. उ. २) इत्यस्मात् लेटि अडागमः। 'इतश्च लोपः" (पा. सू. ३।४।९७) इतीकारलोपः। इत्यादिक्रियान्तत्। तर्हि, कस्मै विद्या उपदेष्टव्या इत्यत आह–योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै० इत्येति। 'यः' गन्धेव शिष्यः 'ज्ञातः' विशिष्टमाताद्यन्वयेनावगतः 'तस्मै' प्रवर्ग्याख्यमधुविद्या 'ब्रूयात्' उपदिशेत्। अथवा 'यः अनूचानः' सांगवेदाध्यायी तस्मै ब्रूयात्। अथवा 'यः अस्य प्रियः' इष्टतमो बंधुः स्यात्। तस्मै ब्रूयात्। एवमेतेभ्य एव विद्यामुपदिशेत्। 'न तु' अविशेषेणैव 'सर्वस्मै' शिष्यजनाय उपदेष्टव्यैव भवेत्। मामान्येन सर्वेभ्य उपदेश एनस्वी भवति। तथा न भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ ये पूर्वोक्ता उपदेशार्हाः शिष्याः तेषामपि शक्तिति विशेषोपदेशो न कार्यः इत्याह–संवत्सरवासिने

(ति) तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरति । त्रयो वाऽऋतवः संवत्सरस्य संवत्सरऽ एष यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतञ्चरति ॥ २८ ॥

तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति । त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरति ॥ २८ ॥

अनुब्रूयादिति । संवत्सरपर्यन्तं [illegible] शिष्यस्य [illegible] परीक्ष्य तस्मै संवत्सर [illegible] ' अनुब्रूयात् ' [illegible] । अथ एतदुपपादयति—एष वै संवत्सरो य एष तपतीति । ' य एष ' सूर्यो दिवि वर्तमानस्तपति सर्वं जगत् [illegible] । ' एष ' एव संवत्सरात्मकः कालः [illegible] । ' प्रवर्ग्यः ' प्रवर्ग्योऽपि यद्विशिष्टमस्य कर्मणि ' एष ' [illegible] आदित्य एव । "[illegible]" (श० प० १४।१।१।१०) इति पूर्वं आम्नातत्वात् । [illegible] सूर्या- [illegible] । ' तत् ' तस्मात् । ' एतत् ' एतेन संवत्सर [illegible] प्रवर्ग्यानुवचनेन एतमेवादित्यं ' प्रीणाति ' तर्पयति । " प्रीञ् तर्पणे " (धा० पा० क्र्या० उ० २) इति धातुः । उपसंहरति—तस्मात्संवत्सरवासिनेऽनु- ब्रूयादिति । [illegible] प्रवर्ग्यस्य यजुर्विरस [illegible] दर्शिता [illegible] । [illegible] कस्मैचिद् अन्यस्मै [illegible] । [illegible] ॥ २७ ॥

अथ [illegible] तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । [illegible] ' तिस्रो रात्री ' [illegible] ' व्रतं चरति ' [illegible] । अथैतदुपपादयति— त्रयो वा ऋतवः० चरतीति । ' त्रयः ' [illegible] ' ऋतवः ' । ग्रीष्मो वर्षा हेमन्त इति [illegible] । [illegible] । वसन्तो ग्रीष्मे [illegible] शिशिरो हेमन्ते । [illegible] ग्रीष्मादिष्वन्तर्भावः [illegible] । संवत्सर एषः । इत्यादि पूर्ववत् । [illegible] । तस्मात् ' एतत् ' एतेन त्रिरात्रव्रताचरणेन [illegible] ' एतं ' संवत्सरं प्रवर्ग्यात्मकं आदित्यमेव ' प्रीणाति ' तर्पय- तीति । तदेतन्निगमयति—तस्मात्तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरतीति । [illegible] कठिनम् [illegible] वा । तथापि संवत्सरस्य ऋतुत्रयात्मकत्वात् [illegible] तिसृणां रात्रीणां [illegible] त्रिरात्रव्रताचरणेन संवत्सरपर्यन्तं व्रतं चरितं भवति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

[illegible]

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवाऽइत्यमाꣳसाश्यनुब्रूते तपस्व्यनुब्रवाऽइति ॥ २९ ॥

(त्यु) अमृण्मयपायी । (स्य) अस्ति वाऽअस्याꣳ सꣳसृष्टमिव यदस्यामनृतम्वदति तस्मादमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

(स्यु) अशूद्रोच्छिष्टी । (एवे) एष वै घर्मो यऽ एष तपति सैषा श्रीः सत्यं ज्योतिरनृतꣳ स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिस्तानि न प्रेक्षेत नेच्छ्रियञ्च पाप्मानञ्च नेज्ज्योतिश्च तमश्च नेत्सत्यानृते सꣳसृजानीति ॥ ३१ ॥

तप्तमाचामति । तपस्व्यनुब्रवा इति । अमांसाश्यनुब्रूते । तपस्व्यनुब्रवा इति ॥ २९ ॥

अमृण्मयपायी । अस्ति वा अस्यां संसृष्टमिव । यदस्यामनृतं वदति । तस्मादमृण्मयपायी ॥ ३० ॥

अशूद्रोच्छिष्टी । एष वै घर्मः । य एष तपति । सैषा श्रीः । सत्यं ज्योतिः । अनृतं स्त्री शूद्रः श्वा कृष्णः शकुनिः । तानि न प्रेक्षेत । नेच्छ्रियं च पाप्मानं च । नेज्ज्योतिश्च तमश्च । नेत्सत्यानृते संसृजानीति ॥ ३१ ॥

किं पुनस्तद् व्रतमिति तदाह—तप्तमाचामतीति । 'तप्तम्' उष्णजलम् 'आचामति' यदन् आचमनादिकमुदककार्यं तत्सर्वं उष्णजलेनैव कुर्यादित्यर्थः । किमर्थमिदं तप्ताचमनम् ? 'तपस्वी' सतापयुक्तः सन्नहम् 'अनुब्रवै' प्रवर्ग्यब्राह्मणमनुब्रवाणि इत्येवमर्थम् । सूर्यात्मको हि अत्र प्रवर्ग्यः । तस्य शीतोदकस्पर्शने सति क्षोभ्य विहन्येतेति । तद् अध्येतुरपि शीतोदकासंस्पर्शाय उष्णजलाचमनविधानम् । तथा 'अमांसाशी' । मांसमश्नातीति मांसाशी तद्विलक्षणः, मांसभक्षणमकुर्वन्, एतद् ब्राह्मणम् 'अनुब्रूते' अधीयीत । अस्यापि प्रयोजनं पूर्ववदेवाह—तपस्वीति । मांसभक्षणस्य तपोविरोधित्वं प्रसिद्धम् । अतः तद्वर्जनात् 'तपस्वी' तपसा नियमेन अभोज्यपरित्यागलक्षणेन युक्तः सन् 'अनुब्रवै' अनुब्रवाणीति ॥ २९ ॥

तथा 'अमृण्मयपायी' भवति । मृण्मयेन मृत्तिकारूपेण पात्रेण पानशीलो न भवेत् । मृण्मयपात्रेण उदकादिकं न पिबेदित्यर्थः । तदेतद् उपपादयति—अस्ति वा अस्यां संसृष्टमिव यदस्यामनृतं वदतीति । 'अस्याम्' पृथिव्यां संसृष्टमिव दोषसंयुक्तमिव अवयवजातमस्ति वै अस्ति खलु । कुतः ? 'यत्' यस्मात् अस्यामासीनः सर्वो जनः प्रायेण अनृतमसत्यं वदति । 'तस्मात्' हेतुभूतपापसंसर्गोऽस्यां विद्यते इति गम्यते । तस्मात् पार्थिवेन शरावादिना पानं न कार्यमिति निगमयति—तस्मादमृण्मयपायीति ॥ ३० ॥

तथा 'अशूद्रोच्छिष्टी' । उच्छिष्टः भुक्तशेषः । शूद्राय दत्त्वा पश्चादवशिष्टं यत् शूद्रोच्छिष्टं तद्रहितो भवेत् । तद्भुक्तावशेषितं न भुञ्जीतेत्यर्थः । 'य एषः' सूर्यः 'तपति' स 'एषः' खलु 'घर्मः' प्रवर्ग्यः । अतस्तत्प्रतिपादकं तस्य धर्मविधानेन ब्राह्मणेन शुद्धेन भवितव्यमित्यर्थः । अपि च—'सैषा श्रीः' । स पूर्वोक्त एव प्रवर्ग्यः सम्पदधिष्ठितत्वात् 'श्रीः' भवेत् । विधेयापेक्षया सैषेति स्त्रीलिङ्गता । तथा अवितथफलदत्वात् 'सत्यम्' यथार्थभाषणरूपम्, सूर्यात्मकत्वात् 'ज्योतिः' तेजोरूपम् । 'कृष्णः शकुनिः' कृष्णवर्णः

(त्यु) अथैष वाव यशः । (ओ) यऽएष तपति तद्यत्तदादित्यो यशो यज्ञो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यज्ञो यशो यजमानो हैव तद्यशस्तद्यत्तद्यजमानो यशऽऋत्विजो ह तद्यशस्तद्यत्तदृत्विजो यशो दक्षिणा हैव तद्यशस्तस्माद्यामस्मै दक्षिणामानयेयुर्न ताꣳ* सद्योऽन्यस्माऽअतिदिशेन्नेन्मेदं यशऽआगमत्तद्योऽन्यस्माऽअतिदिशानीति श्वो वैव भूते द्व्यहे वा तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदैव तद्भवति तत्तद्ददाति हिरण्यं गाम्वासोऽश्वम्वा ॥ ३२ ॥

अथैष वाव यशः । य एष तपति । तद्यत् तदादित्यो यशः । यज्ञो हैव तद्यशः । तद्यत् तद्यज्ञो यशः । यजमानो हैव तद्यशः । तद्यत तद्यजमानो यशः । ऋत्विजो हैव तद्यशः । तद्यत् तदृत्विजो यशः । दक्षिणा हैव तद्यशः । तस्माद्यामस्मै दक्षिणामानयेयुः । न ता सद्योऽन्यस्मा अतिदिशेत् । नेदन्मेदं यश आगमत् । तत्सद्योऽन्यस्मा अतिदिशानीति । श्वो वैव भूते द्व्यहे वा । तदात्मन्येवैतद्यशः कृत्वा यदेव तद्भवति । तत्तद्ददाति । हिरण्य गा वासोऽश्व वा ॥ ३२ ॥

पक्षी काक इत्यर्थः । स्त्रीशूद्रादय एते 'अनृत' अनृतात्मकाः । स्त्रीणां वेदाध्ययनाद्यभावात् कामचारसम्भवाच्चानृतत्वम् । शूद्रस्य संस्कारविहीनत्वात् सृष्ट्यादौ प्रजापतेः पादादुत्पन्नत्वात् च अनृतत्वम् । श्वकृष्णशकुन्योः जन्मान्तरकृतमहापापपरिणामरूपत्वात् अनृतत्वम् । एतदनृतप्रतिपादनमुपलक्षणं पापतमसोरिति । स्त्रीशूद्राणां तमोरूपत्वं पापरूपत्वं च एवमेवावगन्तव्यम् । पूर्वं प्रवर्ग्यस्य श्रीः, सत्यम्, ज्योतिः, इति गुणत्रयप्रतिपादनात् तत्प्रतिपक्षेऽपि तत्प्रतियोगिनः त्रयो गुणा वक्तव्याः । अतस्तत्रैकप्रतिपादनम् इतरयोरपि उपलक्षणमिति । अस्त्वेवं प्रवर्ग्यस्य च स्त्रीशूद्रादीनां च परस्परविरोधिस्वभावता । किं तेन इत्यत आह—तानि न प्रेक्षेतेति । 'तानि' स्त्रीशूद्रादीनि पापानृततमोरूपाणि प्रवर्ग्यमधीयानः 'न प्रेक्षेत' नावलोकयेत् । अप्रेक्षितुः कोऽभिप्रायः ? इत्युच्यते—यदि अहं प्रवर्ग्यमधीयानः एतादीनि प्रेक्षेय तर्हि श्रियं यशश्च ऐश्वर्यरूपं प्रवर्ग्यं च पाप्मानं च स्त्र्यादिरूपात्मकं पापं दारिद्र्यं च, 'समृजानि' संसृष्टं कुर्याम् । नेदिति परिभये । अहो महदेतत् कष्टम् । तस्मात् विरुद्धस्वभावयोः अनयोः संसर्गाभावाय न प्रेक्षेत इत्यभिप्रायः । अथवा श्रियं च पाप्मानं च दारिद्र्यं पापफलं च नेत् संसृजानि संसृष्टं करवाणीत्यनेनाभिप्रायेण । 'नेत् ज्योतिश्च तमश्च' 'नेत्सत्यानृते' इत्यनयोरपि पर्याययोरेवमेव योजनीयम् ॥ ३१ ॥

अथैतत् प्रवर्ग्याङ्गं कर्म यशोरूपेण स्तौति—अथैष वाव यशः० अतिदिशानीति । 'अथ' प्रवर्ग्यस्य श्रीरूपत्वसत्यरूपत्वज्योतीरूपत्वप्रतिपादनानन्तरं यत् एवम् अत श्रीसत्याद्यात्मकत्वात् कारणात् 'एष वाव' एष एव प्रवर्ग्यो यशोरूपः, 'य एष' दृश्यमानः 'आदित्य' भूत्वा दिवि 'तपति' प्रकाशते । एष एव 'यशः' इत्यर्थः । एवं यशोरूपस्य आदित्यात्मकस्य प्रवर्ग्यस्य सम्बन्धात् यज्ञादीनां दक्षिणापर्यन्तानां तदवयवानां यशस्त्वमित्याह—तद्यत्तदादित्यो यश इति । तत्र 'यत्' यदा 'तत्' स 'आदित्य'

---

* "ताꣳ सद्य" इति क्वचित् पाठः ।

(युऽस्थे) सुथेतद्वै । (द्वाऽअ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या नातपति प्रच्छादयेत नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति नातपति निष्ठीवेन्नेदेतमभिनिष्ठीवानीति नातपति प्रस्रावयेत नेदेतमभिप्रस्रावयाऽइति यावद्वाऽएषऽआतपति तावानेष नेदेत-

---

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या । नातपति प्रच्छादयेत । नेदेतस्मात्तिरोऽसानीति । नातपति निष्ठीवेत् । नेदेतमभि निष्ठीवानीति । नातपति प्रस्रावयेत । नेदेतमभिप्रस्रावये इति । यावद्वा एष आतपति । तावानेषः ।

[illegible] 'यश' यशस्वी यशोरूपेण भवन्नित्यर्थः । तन्द्वा 'ग्रहो हैव' [illegible] सवनत्रयात्मक सोमपान एव यशरूप एव भवन् । तस्था च यत्' यदा 'तत्' स 'यज्ञ' 'यश' यशस्वी [illegible] । 'तत्' तदा 'यजमान' एव [illegible] यश यशस्वी भवति यशोरूपत्वमवाप्नोत् । तस्था च 'यत्' यदा 'तत्' स 'यजमान' 'यश' तदा तस्य याजका 'ऋत्विज' एव यशस्विनो भवति । [illegible] च 'यत्' यदा 'तत्' त ऋत्विज यश' यशोरूपा सन्ति । 'तत्' तदा दक्षिणा [illegible] यशोरूपत्वमवाप्नुवन् [illegible] यशस्विना भवति । [illegible] सोमस्य प्रशंसा [illegible] एव प्रकृतमित्यर्थः । अथ प्रसङ्गात् दक्षिणाविषयं किञ्चित् [illegible]–तस्माद्यामस्मै० श्व वेति । तस्मात् उक्तप्रकारेण दक्षिणा यशोरूपा । 'तस्मात्' कारणात् 'अस्मै' ऋत्विजे या दक्षिणां [illegible] यजमाना 'आनयेयु' [illegible] । ता' दक्षिणा [illegible] 'शाव [illegible] 'अन्यस्मै' पुरुषाय' न अतिदिशन् न प्रदद्यात् । 'नेत्' [illegible] दक्षिणारूप यश मद [illegible] अन्यस्मै' गतिदिशानि' [illegible] । यत् यदा' दक्षिणा [illegible] मा मा' [illegible] इति अनेना [illegible] न कस्मैचित् अन्यस्मै प्रतिग्रहीता [illegible] दक्षिणा [illegible] । [illegible] ति [illegible] "([illegible] ६।१।६८) इति [illegible] ' [illegible] " ([illegible] ८।४।६४) इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] न दान [illegible] न [illegible] । '[illegible]' [illegible] [illegible] 'वा' '[illegible] वा' । [illegible] । '[illegible]' ([illegible] ९।४।९७) इति [illegible] । [illegible] " ([illegible] ९।४।८९) इति [illegible] । [illegible] दक्षिणारूप 'यश' ' [illegible] ' [illegible] 'सत्' विद्यमान [illegible] 'ददाति' अन्यस्मै [illegible] इत्यादानसम्भवम् ॥ १० ॥

नेदेनं नैद्धिनसानीत्यवज्योत्य एवावश्नीयात्तदेतस्य रूपं क्रियते य एष तपति तद्ध होवाचासुरिरेकं ह वै देवा व्रतं चरन्ति यत्सत्यं तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।१ ॥ (१–१) ॥

नेदेनमेनं हिनसानीति । अवज्योत्य एवावश्नीयात् । तदेतस्य रूपं क्रियते । य एष तपति । तद्धोवाचासुरिः । एकं ह वै देवा व्रतं चरंति यत्सत्यम् । तस्मादु सत्यमेव वदेत् ॥ ३३ ॥

तस्मान्न लौकिक 'प्रविशेत्' ... सूर्यो नष्टाज्जनस्य ... अनुग्रहणात् । अन्यत्र पुरा अद्भुतो ... 'प्रवर्ग्य' प्रवर्ग्यादयो ... । किं पुनस्तत् ... तदाह—आतपति० वदेदिति । 'आतपति' आतपतः सूर्यस्य ... न प्रच्छादयेत्' न वस्त्रादिना छादयेत् 'एतस्मात्' ... प्रवर्ग्योपासकात् सूर्यात् नैव 'बिभेमि' ... भवति इति । ... प्रवर्ग्यव्रती ... आच्छादनं न कुर्यात् । तथा, तस्मिन् आतपकाले ... 'न निष्ठीवेत्' ... न बहिर्निःक्षिपेत् । "ष्ठिवु निरसने"—(धा. पा. भ्वा. प. ५६१) इति धातुः । 'एतं' प्रवर्ग्यात्मकं सूर्यं नैव 'अभिनिष्ठीवति' अभिलक्ष्य निष्ठीवनं करवाणि इत्यनेनाभिप्रायेण । तथा सूर्ये 'आतपति' सति 'न प्रस्रवेत' मूत्रविसर्जनं न कुर्यात् । 'एतं' प्रवर्ग्यात्मकं सूर्यमभिलक्ष्य 'नेत् प्रस्रवाणि' प्रस्रावं न करवाणि इत्यनेनाभिप्रायेण । सूर्योदयमारभ्य यावदस्तमयं आतपप्रदेशे यजमानेन एतानि आच्छादनादीनि प्रवर्ग्यानुष्ठानदिवसेषु न कार्याणीत्यर्थः । आतपप्रदेशे नियमाः एते प्रवर्ग्यस्य को दोषः स्यादित्यत आह—यावद्वा इति । यावच्च 'एषः' सूर्यः 'आतपति' आसमन्तात्तपं करोति । 'तावान्' तावत्प्रदेशव्यापी 'एषः' प्रवर्ग्यः । यद्वा 'यावत्' यावति देशे सूर्यः 'आतपति' । 'तावान्' तावद्देशव्यापी 'एषः' अनुष्ठीयमानः प्रवर्ग्यः । एवं च तदा आतपप्रदेशे प्राक् निषिद्धानि आच्छादनादीनि यदि कुर्यात् 'एतं' प्रवर्ग्यं, 'हिनस्ति' हिंसितं करवाणि नैव तत् कुर्यादित्यनेनाभिप्रायेण । आच्छादनादिकं न कुर्यात् । अपि च 'रात्रौ' 'अवज्योत्य' ज्योतिरग्निं प्रज्वाल्य 'अश्नीयात्' भुञ्जीत । 'तत्' अवज्योत्याशनं 'एतस्य' प्रवर्ग्यस्य सूर्यात्मन 'रूपं क्रियते' "अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति" (तै. ब्रा. २।१।२।१०) इति श्रुतेः । आदित्यस्य रात्रौ अग्न्यात्मना अवस्थानात् । 'य एषः' आदित्यस्तपति प्रकाशते द्युलोके एतस्यैव स्वरूपं, एवं अनाच्छादनादीनि कानिचित् व्रतानि उक्तानि । अनुक्तान्यपि दुष्करमेकमेव व्रतं कर्तव्यमिति मन्यते—तद्ध होवाचेत्यादिना । 'तत् उ' तत्र खलु 'आसुरिः' एतन्नामा ऋषिः 'उवाच ह' उक्तवान् खलु 'देवाः' पुरा सर्वकाले 'एकं ह वै' एकमेव खलु 'व्रतं चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । किं तत् ? 'यत् सत्यं' सत्यवदनं यथार्थभाषणम् । यस्मादेवं 'तस्मात्' यजमानः 'सत्यमेव वदेत्' । अनाच्छादनादिकं तु, यथासम्भवं कर्तव्यमिति तस्याभिप्रायः ॥ ३३ ॥

इति श्रीनारायणात्मजविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये
चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्गते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । १ ॥

स वै सम्भारान्त्सम्भरति । स यद्वाऽएनानित्था चेत्था च सम्भरति तत्सम्भाराणाᳪं सम्भारत्वᳪं स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तन्तत-स्ततः । सम्भरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने सम्भरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञऽएवैनमेतत्सम्भरति लोमतश्छन्दाᳪंसि वै लोमानि च्छन्दःस्वेवैनमेतत्सम्भरत्युत्तरतऽउदीची हि मनुष्याणान्दिक्प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

महावीरादिप्रवर्ग्यपात्रसंभरणब्राह्मणम् ।

स वै सभारान् संभरति । स यद्वा एतानित्था चेत्था च संभरति । तत्संभाराणा संभारत्वम् । स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तम् । ततः संभरति ॥ १ ॥

कृष्णाजिने संभरति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञ एवैनमेतत्संभरति । लोमतः । छंदांसि वै लोमानि । छंदःस्वेवैनमेतत्संभरति । उत्तरतः । उदीची हि मनुष्याणा दिक् । प्राचीनग्रीवे । तद्धि देवत्रा ॥ २ ॥

इध आव्यादिरया प्रवर्ग्यस्य विधिमित्यस्य धनाशस्त्वम्, तद्रहितस्य च अग्निष्टोमादेः फलजननासामर्थ्यमपि उक्त्वा । तत्रावश्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादककाण्डाध्यायेन तदनुष्ठातुश्च व्रतानि दर्शितानि प्रथमब्राह्मणे । अथ द्वितीयेन तत्कर्मनिर्वर्तकानां धद्यारमयाणां पात्राणां निष्पत्तिः प्रतिपाद्यते । तत्र महावीरादीनि मृण्मयानि पात्राणि निर्मातुं मृद्वल्मीकवपाद्य संभारा अग्रे विधास्यन्ते । प्रथमं तावत् तेषां संभारसंज्ञा निर्वक्ति—स यद्वा एतानित्था चेत्था च संभरति तत्संभाराणां संभारत्वमिति । इत परं वक्ष्यमाणासु सर्वासु क्रियासु आध्वर्यवसमाख्यावशेन अध्वर्युरेव सामान्यतः कर्तृतया संबध्यते । वचनात् तद्व्यतिरिक्तानामिति सर्वत्रानुसंधेयम् । सोऽध्वर्युः दीक्षादिवसेषु 'यद्वै' यस्मात् खलु 'एतान्' वक्ष्यमाणान् मृदादिसंभारान् 'इत्था चेत्था च' इत्थं चेत्थं च, इत्यादाब्दद्वय वक्ष्यमाणसंभाराहरणप्रकारस्य हस्तेन अभिनयप्रदर्शनार्थम् । नानादिगवस्थितान् बहुप्रकारेण 'संभरति' एकत्र आनीय समूहीकरोति । तत्तस्मात् इतस्ततः संभ्रियमाणत्वात् तेषां 'संभाराणां संभारत्वं' संभारसंज्ञा निष्पन्ना । अनेन च प्रवर्ग्यं चिकीर्षुरध्वर्युः आदौ वक्ष्यमाणान् मृदादिपञ्चसंभारान् संभरेदिति विधिरुन्नेतव्यः । कुतो देशात् संभारा आहर्तव्या इति तदाह—स वै यत्रयत्र यज्ञस्य न्यक्तं ततः संभरतीति । 'स' खल्वध्वर्युः 'यत्रयत्र' यस्मिन् यस्मिन् देशे 'यज्ञस्य' शिरः 'न्यक्तं' सम्यक् 'ततस्ततः' तस्मात्तस्मात् देशात् 'संभरति' । यज्ञशिरःसारान् मृदादिरूपान् संभारान् एकत्र समुद्धरति । अनेन इत्था चेत्था चेति प्रागुक्तं बहुप्रकारत्वमपि उपपादितं भवति ॥ १ ॥

कस्मिन् वा अजिने तत्संभरणमिति तदाह—कृष्णाजिने संभरतीति । कृष्णः कृष्णमृगः तस्याजिने चर्मणि वक्ष्यमाणान् संभारान् 'संभरति' । अर्थवत् प्रशंसति—यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ एवैनमेतत्संभरतीति ।

(आऽभ्र्या) अभ्र्या । वज्रो वाऽअभ्रिर्व्वीर्य्यं वै वज्रो वीर्य्येणैवैन-
मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥

अभ्र्या । वज्रो वा अभ्रिः । वीर्यं वै वज्रः । वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥

(त्यौ) औदुम्बरी भवति । (न्य , ऊर्ग्वाऽउदुम्बरऽऊर्जैवैनमेतद्र-
सेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ४ ॥

(त्य) अथो वैकङ्कती । प्रजापतिर्वै प्रथमामाहुतिमजुहोत्स हुत्वा यत्र
न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत्तस्मादाहुतिर्वैतो विकङ्कतो यज्ञ-
तेनैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

(३) अथ मृत्पिण्डम्परिगृह्णाति । (त्य) अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतो देवी द्यावापृथिवी ऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स ऽइमे द्यावापृथिवी ऽअगच्छद्यन्मृदियन्तद्यदापोऽसौ तन्मृदश्चापाश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति तस्मादाह देवी द्यावापृथिवी ऽइति मखस्य वामद्य शिरो राध्यासमिति यज्ञो वै मखो यज्ञस्य वामद्य शिरो राध्यासमित्येवैतदाह देवयजने हि पृथिव्यै सम्भरति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे ऽइति यज्ञो वै देवयजने पृथिव्या ऽइति मखो यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्ण-ऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथ मृत्पिण्डं परिगृह्णाति । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च । हस्तेनैवोत्तरतः । "देवी द्यावापृथिवी इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स इमे द्यावापृथिवी अगच्छत् । यन्मृत् । इयं तत् । यदापः । असौ तत् । मृदश्चापा च महावीराः कृता भवंति । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तस्मादाह—" देवी द्यावापृथिवी "—इति । " मखस्य वामद्य शिरो राध्यासम् "—इति । यज्ञो वै मखः । यज्ञस्य वामद्य शिरो राध्यासम् । इत्येवैतदाह " देवयजने पृथिव्याः "—इति । देवयजने हि पृथिव्यै संभरति । " मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "—(वा. सं. ३७ । ३) इति । यज्ञो वै मखः । यज्ञाय त्वा यज्ञस्य त्वा शीर्ष्ण इत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

(ह्रा) अथ वल्मीकवपाम् । (न्द्रे) देव्यो वम्र्यऽइत्येता वाऽएतदकुर्वत यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति भूतस्य प्रथमजाऽइतीयम्वै पृथिवी भूतस्य प्रथमजा तद्-

---

नयैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखस्य तेऽद्य शिरो राद्ध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १० ॥

(३) अथ वराहविहतम् । (मि) इयत्यग्रऽआसीदितीयती ह वाऽइयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री तामेमूषऽइति वराहऽउज्जघान सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखस्य तेऽद्य शिरो राद्ध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ ११ ॥

यं पृथिवी भूतस्य प्रथमजा । तदनयैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । " मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा सं.३७।४) इति । असावेव बंधुः ॥ १० ॥

अथ वराहविहतम् । " इयत्यग्र आसीत् "-इति । इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री । ताम् एमूष इति वराह उज्जघान । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । " मखस्य तेऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा सं. ३७।५) इति । असावेव बंधुः ॥ ११ ॥

(इ) अथादारान् । (ति) इन्द्रस्यौज स्थेति यत्र वाऽएनमिन्द्रऽ ओजसा पर्य्यगृह्णात्तदस्य परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत्स पूयन्निवाशेत सोऽब्रवीदार्द्रियेव वत मऽएष रसोऽस्रापीडिति तस्मादादाराऽअथ यत्पूयन्निवाशेत तस्मात्पूतीकास्तस्मादग्नावाहुतिर्विवाभ्याहिता ज्वलन्ति तस्मादु सुरभयो यज्ञस्य हि रसात्संभूताऽअथ यदेनन्तदिन्द्रऽओजसा पर्य्यगृह्णात्तस्मादाहेन्द्रस्यौज स्थेति मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासन्देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १२ ॥

अथादारान्–" इन्द्रस्यौजः स्थ "–इति । यत्र वा एनमिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात् । तदस्य परिगृहीतस्य रसो व्यक्षरत् । स पूयन्निवाशेत । सोऽब्रवीत् । आर्द्रियेव वत म एष रसोऽस्रापीडिति । तस्मादादाराः । अथ यत्पूयन्निवाशेत । तस्मात्पूतीकाः । तस्मादग्नावाहुतिर्विवाभ्याहिता ज्वलन्ति । तस्मादु सुरभयः । यज्ञस्य हि रसात्संभूताः । अथ यदेनं तदिन्द्र ओजसा पर्यगृह्णात् । तस्मादाह । " इन्द्रस्यौजः स्थ "–इति । "मखस्य वोऽद्य शिरो राध्यासं देवयजने पृथिव्याः, मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–(वा० स० ३७।६) इति । असावेव बंधुः ॥ १२ ॥

मन्त्र व्याख्यान–प्रादेशमात्रीति । अयमर्थः–' अग्रे ' सृष्ट्यादौ या उदकमध्ये मग्ना पृथिवी निमग्ना आसीत्, ' तां ' प्रजापतिः ' वराह ' भूत्वा दंष्ट्रया उद्धृतवान् । इयत्परिमाणा । अत तस्यां अवस्थायां ' इयं ' दृश्यमाना सर्वा पृथिवी तत्परिमाणा इयती ह वै इयती खलु प्रादेशमात्रमेवासीत् । तां तथाविधां पृथिवीं वराहरूपः प्रजापतिः ' उज्जघान ' उद्धृतवान् उन्मग्नां मनुजनां कृतवान् । किं कृत्वा ? ' एमूष इतीति । ' एमूष ' शब्दो वराहवाचकः ' पृथिवी ' । सूष ' अमुष्याः स्वामी भवति इति अर्थः । स च, वराहरूपः प्रजापतिः अस्याः ' प्रजायाः ' पतिः भर्ता । अत एव महीवराहरूपेण मिथुनेन ' ' एतत् ' एतर्हि एव ' प्रजार्थं ' मिथुनेन धाम्ना ' इत्यनेन तेजसा समर्द्धयति ' । तत्र वराहमिति मन्त्रार्थविषयं कृतवान् भवति । हे ' पृथिवि ! ' त्वं ' अग्रे ' वराहेण उद्धृतासि इयती ' एतत्परिमाणा, प्रादेशमात्रमेवासीः । अत एव विशिष्टमन्त्र प्रतिपादकत्वात् अथ मन्त्रागो वराहविहतमन्त्रेण भवत इत्यर्थः । मन्त्रशेषं पूर्ववत् व्याख्येयं तात्पर्यमाह–मखस्य तेऽद्य० इति । हे पृथिवि ' ते तव सम्बन्धिना वराहविहतेनेति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

अथ पूतीकस्तम्बाहरणं विधत्ते–अथादारानिन्द्रस्यौजः स्थेतीति । अथ वराहविहताहरणानन्तर ' आदारान् ' आदारसंज्ञकान् पूतीकस्तम्बान् सोमस्तनिमिति येन चोदितान् तानाहरेत् इन्द्रस्यौज स्थ" इति मन्त्रेण सम्भृत्य कृष्णाजिने निदधाति । हे पूतीकाः ! ' इन्द्रस्य ' ' ओज ' तेजः ' स्थ ' भवथेति । कथं इतेषु

१इन्द्रस्यौज स्थेति पूतीका । का० श्रौ० सू० २६।१।५ ॥

(६) अथाजाक्षीरम् । (र्) यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्ततोऽजा समभवत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः ॥ १२ ॥

अथाजाक्षीरम् । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत् । ततोऽजा समभवत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे"–(वा सं, ३७।६) इति । असावेव बन्धुः ॥ १२ ॥

इदमत्र योजोत्पत्ता इत्याख्य तत् उत्पादयितुमाह–यत्र वा एनं तदिन्द्र ओजसा० संभृता इति । 'तत्' तदानीं ' यत्र ' यस्मिन् देशे गतु ' एन ' पलायमान विष्णवात्मकं यज्ञ ' इन्द्रः ओजसा ' बलेन 'पर्यगृह्णात्' परिगृहीतवान् । ' तत् ' तत्र परिगृहीतस्य स्वीकृतस्य ' अस्य ' यज्ञस्य ' रसः ' सारः ' व्यक्षरत् ' विविध- क्षरणेन भूमिं प्रापोत् । ' स ' च रस तत्र ' द्रुतिक ' रसातर प्राप्त पर्युषित ओदनादिकमिव विरसो भवन् इव ' अशेत ' अतिष्ठत् । एव स्थिते ' न ' इद अतर्ज्ञात् ' । ' अन ' इति स्वेदे । ' मे ' मदीयः

(स्ता) तान्वा एतान्पञ्च सम्भारान्त्सम्भरति । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पञ्चर्तवः सम्वत्सरस्य सम्वत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तान्त्सम्भृतानभिमृशति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्यसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

(र) अथोत्तरतः परिश्रितम्भवति । तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्येष वै ब्रह्मणस्पतिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्र देव्येतु सूनृतेति देवी ह्येषा सूनृताच्छा वीरन्नर्यं पङ्क्तिराधसमित्युपस्तौत्येवैनमेतन्महयत्येव देवा यज्ञं नयन्तु न इति सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥ १५ ॥

तान्वा एतान्पंच सभारान्त्सभरति । पाङ्क्तो यज्ञः । पाङ्क्तः पशुः । पञ्चर्तवः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तान्सभृतानभिमृशति—“मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे”—(वा सं ३७ । ६) इति । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

अथोत्तरतः परिश्रित भवति । तदभिप्रयतो जपति—“प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः”—इति । एष वै ब्रह्मणस्पतिः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—“प्रैतु ब्रह्मण-

---

अथ एतान् मृदादिसंभारान् विहितान् महत्त्वं स्तौति—तान्वा एतान्पञ्च संभारान्० प्रीणातीति । ‘तान्’ पूर्वोक्तान् खलु एतान्मृद्वल्मीकवपादीन्पञ्च ‘सभारान् संभरति’ न तु चतुरः षड् वा । कुतः ? ‘यज्ञः पाङ्क्तो वै’ पङ्क्तिशब्देन छन्दोवाचिना पादगता पञ्चसंख्या लक्ष्यते । पञ्चसंख्यासंबद्धः खलु, देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति पाञ्चविध्यदर्शनात् । यद्वा धाना करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या चेति पञ्च हविर्योगान् यज्ञस्य पाङ्क्तत्वम् । इष्टिपशुदर्वीहोमैकाहाहीनभेदेन वा । तथा गवाद्याः पशवश्च पाङ्क्ताः पञ्चसंख्यासंबद्धाः, पादचतुष्टयमध्यदेशभेदेन । तस्मात् संभारगता पञ्चसंख्या यज्ञार्हपशुप्राप्तिहेतुः इत्यर्थः । अपि च संवत्सरस्य द्वादशमासात्मकस्य वसन्ताद्याः ‘पञ्चर्तवः’ हेमन्तशिशिरयोः समासेन । स च ‘संवत्सरः’ ‘एषः’ दृश्यमानः सूर्यः । ‘य एषः’ दिवि ‘तपति’ सर्वं जगत्प्रकाशयति । ‘एषः’ एव प्रवर्ग्यः । प्रवर्ग्यात्मकस्य छिन्नस्य यज्ञशिरसः सूर्यात्मना परिणामस्य प्राक् दर्शितत्वात् । एवं पारम्पर्येण तस्मात् एतमेव प्रवर्ग्यं पञ्चसंख्यया एतत् ‘एतर्हि’ ‘प्रीणाति’ । अथ एकस्मिन् कृष्णाजिने संभृतानां संभाराणां समन्त्रकमभिमर्शनं विधत्ते—तान्त्सम्भृतानभिमृशति० बंधुरिति । ‘तान् संभृतान्’ कृष्णाजिने समाहृत्य स्थापितान् मृदादिसंभारान् ‘अभिमृशति’ अभितः सर्वतः स्पृशति मखाय त्वेति मन्त्रेण । गतमन्यत् ॥ १४ ॥

अथ महावीरादिनिर्माणाय देवयजनस्योत्तरतः परिश्रितं भवतीत्याह—**अथोत्तरतः परिश्रितं भवतीति ।** अथेत्यानन्तर्ये । एवं संभाराहरणानन्तरं ‘उत्तरतः’ देवयजनस्योत्तरस्यां दिशि ‘परिश्रितं’ कटादिभिः सर्वतो

१—सम्भारानभिमर्शयति मखायेति । का. श्रौ. सू. २६ । १२ ॥

पुरिश्रितम्भवति । (त्ये) एतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममिह रक्षाᳫँसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्माऽएताम्पुरम्पर्य्यश्रयंस्तथैवास्माऽअयमेताम्पुरम्परिश्रयति ॥ १६ ॥

स्पतिः "-इति । " प्र देव्येतु सूनृता "-इति । देवी ह्येषा सूनृता । " अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसम् "-इति । उपस्तौत्येवैनमेतत् महयत्येव । " देवा यज्ञं नयन्तु नः "-(वा. सं. ३७ । ७) इति । सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोति ॥ १५ ॥

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तस्मा एतां पुरं पर्यश्रयन् । तथैवास्मा अयमेतां पुरं परिश्रयति ॥ १६ ॥

वेष्टितं स्थानं कुर्यात् । अथ तं देशं प्रति सम्भाराणां समन्त्रकमानयनं विधत्ते-तदभिप्रयन्तो जपन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति । ' तत् ' परिश्रितं स्थानं सम्भारैः सह ' अभिप्रयन्तः ' अभिगच्छन्तः प्रवर्ग्यकर्तारः " प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः " इति । इमं मन्त्रं ' जपन्ति ' । तदेतत् स्पष्टीकृतं सूत्रकारेण-" कृष्णाजिनं पारागृह्योत्तरतः परिवृत्य गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति " (का. श्रौ. सू. २६।१३) । अथ एतस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यमाह-एष वै ब्रह्मणस्पति० तत्प्रीणातीति । ' एष वै ' दृश्यमान एव सर्वः मन्त्रप्रतिपाद्यो ब्रह्मणस्पतिः ' ब्रह्मणो वेदस्य पतिः इति तदुक्तं व्युत्पत्त्या । सूर्यस्य च त्रयीमयत्वात् तत्पतित्वं प्रसिद्धम् । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् । एवं समवेतार्थत्वात् अयं मन्त्रः प्रवर्ग्यप्रयोगे इति निगमयति-तस्मादाह प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरितीति । अथ द्वितीयभागमनूद्य प्रसिद्ध्या व्याचष्टे-प्र देव्येतु सूनृतेति । ' एषा ' प्रसिद्धा ' सूनृता ' प्रियसत्यात्मिका वाक् ' देवी हि ' यस्तु अस्मिन्मन्त्रभागे ' देवी सूनृता इति प्रतिपाद्यते । सा च सूनृता ' देवी ' ' प्रैतु ' प्रगच्छतु इति मन्त्रार्थः । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे अच्छा वीरन्नर्य्यं० तन्महयत्येवेति । अस्य भागस्यायमर्थः । ' वीरं ' शूरं, ' नर्यं ' नरेभ्यो हितं ' पङ्क्तिराधसं ' पङ्क्तिशो निविष्टमनयुक्तं यज्ञम् । इत्येवं गुणिनिष्ठगुणकीर्तनात् अनेन भागेन ' एनं ' प्रवर्ग्यं ' उपस्तौत्येव ' उपश्लोकयत्येव । ' एतत् ' एतेन च उपस्तवनेन ' तं महयति ' पूजयत्येव । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे-देवा यज्ञं नयन्तु न इति । सर्वानेवास्मा एतद्देवानभिगोप्तॄन्करोतीति । अस्य मन्त्रभागस्यायमर्थः । अविशेषात्, सर्वे ' देवाः ' पूर्वोक्तगुणविशिष्टं यज्ञाख्यं प्रवर्ग्यं ' नः ' अस्मान् ' नयन्तु ' प्रापयन्तु । इत्यनेन मन्त्रभागेन अस्मै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा. सू. २ । ३ । ६२ । वा.) इति । अस्य प्रवर्ग्यस्य ' सर्वानेव ' एतान् ' देवान् ' ' अभिगोप्तॄन् ' अभितो रक्षकान् ' करोति ' ॥ १५ ॥

(त्यु) अथ खरे सादयति । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरथ प्रयौति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुः प्रादेशमात्रम्प्रादेशमात्रमिव हि शिरो मध्ये सङ्गृहीतं मध्ये सङ्गृहीतमिव हि शिरोऽथास्योपरिष्टात्त्र्यङ्गुलं मुखमुन्नयति नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति तन्निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिरोऽसीति मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरऽएवमितरौ तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳪं रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

अथ खरे सादयति–" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–इति । असावेव बन्धुः । अथ प्रयौति–"मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–इति । असावेव बन्धुः । अथ मृत्पिण्डमुपादाय महावीरं करोति–" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "–(वा. सं. ३७ । ७) इति । असावेव बन्धुः । प्रादेशमात्रम् । प्रादेशमात्रमिव हि शिरः । मध्ये संगृहीतम् । मध्ये संगृहीतमिव हि शिरः । अथोपरिष्टात्त्र्यंगुलं मुखमुन्नयति । नासिकामेवास्मिन्नेतद्दधाति । तं निष्ठितमभिमृशति– " मखस्य शिरोऽसि "–(वा. सं. ३७ । ८) इति । मखस्य ह्येतत्सौम्यस्य शिरः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १७ ॥

भूमिं ' पर्यश्रयन् ' पर्यवेष्टयन् रक्षःप्रभृतीनां निरोधनाय । यथैव देवा अकुर्वन् ' तथैव ' ' अथ ' अद्यतनोऽपि यजमानः अध्वर्युर्वा 'असौ' प्रवर्ग्याय रक्षःप्रभृतिभ्यो रक्षणार्थं 'एता पुरं परिश्रयति' परिवेष्टयति॥१६॥

मन्त्रेण स्वीकृत संभारजात " प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः " इति मन्त्रेण प्रापित तस्मिन्परिश्रिते प्रदेशे निदध्यादित्याह–अथ खरे सादयति० बंधुरिति । इत्थं परिश्रितदेशं प्राप्य अथानन्तरं तन्मध्यगते ' खरे ' धिष्ण्ये, तत् संभारजातं ' सादयति ' निदधाति " मखाय त्वेति " अनेनैव मन्त्रेण । तदेतत् स्पष्टीकृतं सूत्रकारेण– " परिवृते निदधाति संभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखाय त्वेति " (का. श्रौ. सू. २६ । १४) गतमन्यत् । अथ तेषां कृष्णाजिनस्थानां संभाराणां संसर्जनं विधत्ते–अथ प्रयौति मखाय त्वा० बंधुरिति । ' अथ ' निधानानन्तरं ' प्रयौति ' मिश्रीकरोति मृद्वल्मीकवपावराहविहतपूतीकाजालोमलक्षणान् आहृतान् संभारान् यथा परस्परसमेलनेन श्लक्ष्णं भवति तथा " मखाय त्वा " इत्यनेन मन्त्रेण सह्यतीत्यर्थः । गतमन्यत् । अथ तया संसृष्टया मृदा महावीरनिर्माणं विधत्ते–अथ मृत्पिण्डमादाय० बंधुरिति । ' अथ ' संसर्जनानन्तरं संसृष्टं ' मृत्पिण्डं ' ' उपादाय ' हस्ताभ्यां स्वीकृत्य " मखाय त्वेति " मन्त्रेण ' महावीरं ' घर्महविर्मतापसाधनं पात्रं ' करोति ' । गतमन्यत् । अथास्य पात्रस्य लक्षणं दर्शयति–प्रादेशमात्रं प्रादेशमात्रमिव० तद्दधातीति । स महावीरं ' प्रादेशमात्रं ' ऊर्ध्वप्रमाणेन प्रादेशपरिमितं कुर्यात् । ' हि ' यस्मात्

१–संभारे सत्सृजति मखायेति । का. श्रौ. सू. २६ । १५ ।
२–मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति । का. श्रौ. सू. २६ । १६ ।

प्रजापतिर्व्वाऽएष यज्ञो भवति । (१४) उभयम्वाऽएतत्प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्यद्यजुषा करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपन्तदस्य तेन सꣳस्करोत्यथ यत्तूष्णीं यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितꣳ*रूपन्तदस्यैतेन सꣳस्करोति स ह वाऽएतꣳ सर्व्वं·

प्रजापतिर्वा एष यज्ञो भवति । उभयं वा एतत्प्रजापतिः । निरुक्तश्चानिरुक्तश्च । परिमितश्चापरिमितश्च । तद्यद्यजुषा करोति । यदेवास्य निरुक्तं परिमितं रूपम् । तदस्य तेन संस्करोति । अथ यत्तूष्णीम् । यदेवास्यानिरुक्तमपरिमितं रूपम् । तदस्यैतेन संस्करोति । स ह वा एतं सर्वं कृत्स्नं

' शिरो ' मूर्धा लोके ' प्रादेशमात्रमिव ' प्रादेशपरिमितमेव दृश्यते । तस्मात् प्रादेशमात्रं महावीरं कुर्यात् । तथा तं ' मध्ये ' ' संगृहीतं ' सन्नतं कुर्यात् । लोके हि शिरः ' मध्ये संगृहीतमिव हि ' सन्नतमिव खलु दृश्यते । ' अथ ' अनन्तरमेव कृत्वा अस्य महावीरस्य ' उपरिष्टात् ' उपरिभागे ' त्र्यङ्गुलं ' अङ्गुलत्रयपरिमितं मुखमास्य ' उन्नयति ' । ऊर्ध्वं प्रापयति । 'एतत्' एतेन मुखोन्नयनेन 'अस्मिन्' महावीरे यच्छिरसि 'नासिकामेव दधाति' स्थापितवान् भवति । सूत्रकारेण च एतन्महावीरलक्षणं स्पष्टीकृतम्—' प्रादेशमात्रमूर्ध्वसानुमवनतं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्र्यङ्गुलम् " (का. श्रौ. सू. २६।१।७) इति । एवं उक्तलक्षणमन्तं महावीरं कृत्वा, अथ तस्य समन्त्रकं अभिमर्शनं विधत्ते—तं निष्ठितमभिमृशति० शिरः इति । ' तं ' महावीरं 'निष्ठितं' निःशेषेण स्थितं सर्वलक्षणयुक्तत्वेन निष्पन्नं "मखस्य शिरोऽसि" इति मन्त्रेण 'अभिमृशति' । सोऽयमस्य मखस्य' सोमयागस्य 'एतत्' एव महावीरः 'शिरो हि' शिरः खलु मूर्धा खलु । "महान् वत नो वीरोऽग्राहि" इति निर्वचनस्य दर्शितत्वात् (श. प. १४ । १ । १ । ११) । अतः तदभिमर्शने "मखस्य शिरोऽसि" इति मन्त्रः सार्थ इत्यर्थः । एवं प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य निर्माणमुक्तम् । अथ अप्रवर्ग्यौ द्वौ उपयमनौ महावीरौ अपि एतदतिदिशति—एवमितरौ इति । मृत्पिण्डोपादानादिना निष्ठिताभिमर्शनान्तेन येन प्रकारेण प्रथमो महावीरः कृतः । एवमनेनैव प्रकारेण द्वितीयतृतीयावपि महावीरौ कार्यौ । अथ एतयैव मृदा प्रवर्ग्योपयुक्तं अन्यदपि पात्रजातं कर्तव्यमित्याह—तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले इति । पिन्वति सिञ्चति अनयोरिति पिन्वने । गोपयसः अजापयसश्च दोहनपात्रे । " पिवि सेचने "—(धा. पा. भ्वा प. ५९९) इत्यस्मात् "करणाधिकरणयोश्च (पा. सू. ३।३।११७) इति ल्युट् । एते ' पिन्वने ' ' तूष्णीं ' मन्त्रवर्जं महावीरावशिष्टया एतयैव मृदा कर्तव्ये । तथा ' रौहिणकपाले ' रौहिणौ पुरोडाशौ अग्रे विधास्येते । तयोः श्रपणार्थं द्वे कपाले ' तूष्णीं ' मन्त्रवर्जं कर्तव्ये । एतयोः पिन्वनयोः कपालयोश्च लक्षणं सूत्रकारेण उक्तम्—"कुकुटपादौ पिन्वने रौहिणकपाले परिमण्डले "—(का. श्रौ. सू. २६ । २१) इति ॥ १० ॥

यत् एतत् समन्त्रकं महावीरनिर्माणं अमन्त्रकं पिन्वनादिनिर्माणं च उक्तम् । तदेतत् उभयं स्तौति—प्रजापतिर्वाऽएष यज्ञो०तदेवं करोतीति । 'एषः ' निरूप्यमाणः ' यज्ञः प्राजापत्यः ' प्रजापतिदेवताको वा

---

* ' रूपन्तदस्य तेन ' इति मुद्रिते पाठः ।

१—निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति । महान्तमेके । का. श्रौ. सू. २६ । १८ । ११ ।

२—एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. । २६ । १० ।

इ꣡ꣳ कृत्स्नम्प्रजापतिꣳ सꣳस्करोति य꣡ऽएवम्विद्वानेतदेवङ्करोत्यथोपशयायै पिण्डम्परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ १८ ॥

(भ्योऽथ) अथ गवेधुकाभिर्हिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तत एता ओषधयो जज्ञिरे तेनैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्क-

---

प्रजापतिं संस्करोति । य एवं विद्वानेतदेवं करोति । अथोपशयायै मृत्पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः ॥ १८ ॥

अथ गवेधुकाभिर्हिन्वति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे ।

'भवति' ओश्रावये त्यादिमन्त्राक्षरसमुदायात्मना प्रजापतेः यज्ञे प्रविष्टत्वात् । तथा च आश्रावयेत्यादीनि प्रकृत्य तन्निरुक्ते "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः" (तै. स. १। ६। ११) इति । स च प्रजापतिः एतच्च वक्ष्यमाणं 'उभयं वै' उभयात्मकः । तदेव उभयविधत्वं दर्शयति—निरुक्तश्चानिरुक्तश्चेति । तस्य जगदात्मनो परिणतो यो भागः स 'निरुक्तः' आकाशवाय्वादिभूतभौतिकप्रपञ्चात्मना विशेषेण उक्तः प्रकटीकृतो भवति । यस्तु कार्यात्मकः कारणरूपो भागः स 'अनिरुक्तः' । अस्मदादिभिः दुरधिगमत्वात् निर्वचनानर्हः । तथा एतावत्र भागौ परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वाभ्यां 'परिमितश्चापरिमितश्च' भवतः । एवं प्रजापतिः उभयात्मकः । किं तत इत्याह—तद्यदिति । तत्तथा सति यत्कर्म 'यजुषा' मन्त्रेण 'करोति' । 'यदेवास्य' प्रजापतेर्निरुक्तं परिमितं रूपं प्राक् दर्शितं आकाशवाय्वादिभूतात्मकं जातं अस्य 'प्रजापतेः तद्रूपं 'तेन' समन्त्रकेण कर्मणा 'संस्करोति' संस्कृतं सातिशयं करोति । अथानि उत्तरवाक्यार्थे । यत्कर्म तूष्णीममन्त्रकं यज्ञे क्रियते । 'अथ' प्रजापतेः 'यदेवानिरुक्तं अपरिमितं रूपं' कारणात्मकम् । 'अस्य' प्रजापतेः तद्रूपं 'तेन' अमन्त्रकेण कर्मणा संस्करोति' । किं अविशेषेण सर्वो यजमानः इत्थं प्रजापतिं संस्करोति नेत्याह—स हेति । 'यः' यजमानः 'एवं' उक्तं ब्राह्मणार्थं विद्वान्' सन् 'एतत्' यज्ञकर्म 'एवं' समन्त्रकममन्त्रकं च करोति' । 'स ह वै' । स खलु 'एनं' प्रजापतिं कृत्स्नं सम्पूर्णावयवं सर्वं सर्वात्मना निरवशेषं 'संस्करोति ।' अथ शिष्टस्य मृत्पिण्डस्य उपयोगमाह पदार्थप्रसङ्गात्—अथोपशयायै० प्रायश्चित्तिभ्य इति । उप समीपे शय्यते प्रयोजनाभावेन स्थाप्यते अनया इत्युपशया । महावीरादिभ्य अतिरिक्ता मृत् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू. २ । ३ । ६२ वा) । 'अथ' रौहिणकपालनिर्माणानन्तरं 'उपशयायै' अवशिष्टाया मृदः पिण्डं 'परिशिनष्टि' परिशेषयति सुगुप्तं धारयतीत्यर्थः । किमर्थं 'प्रायश्चित्तिभ्यः' प्रायश्चित्तार्थं यदि प्रवर्ग्यप्रचरणसमये महावीरादीनां मृण्मयानां अन्यतमं भिद्येत । तदा तस्य पुनर्निर्माणाय मृत् अपेक्ष्यते । तदर्थं मन्त्रसंस्कृतं मृत्पिण्डं अवशिष्टं धारयेत् इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—" गवेधुकाभिः धूपयति" (का श्रौ सू २६ । २३) इति । तदेतत्

१—"ता वा एताः पञ्च व्याहृतयो भवति आश्रावयास्तु श्रौषड् यज ये यजामहे वौषडिति, पाङ्क्तो यज्ञः, पाङ्क्ताः पशवः, पञ्चर्तवः संवत्सरस्य एतावान् वै सर्वो यज्ञः यावानेष सप्तदशः प्रजापतिः" । इति पङ्क्तिपदमनूद्य तदग्रिम कण्डिकायाम्—' तासां सप्तदशाक्षराणि, सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः एवैकः यज्ञस्य मात्रा एषा सम्पत्" । (श प ५ । २ । १६-१७) इति ॥

२—गवेधुकाभिर्धूपयति । (का. श्रौ सू २६ । २३ ।)

ङ्करोति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णी-म्पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

(५) अथैनान्धूपयति । (त्थ) अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपया-मीति वृषा वाऽअश्वो वीर्यम्वै वृषा वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं-ङ्करोति देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीꣳ रौहिणकपाले ॥ २० ॥

तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । "मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा. सं. ३७ । ८) इति । असावेव बंधुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ १९ ॥

अथैनान् धूपयति-" अश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामि "-इति । वृषा वा अश्वः । वीर्यं वै वृषा । वीर्येणैवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । ' देवयजने पृथिव्या मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा स ३७ । ९) इति । असावेव बन्धुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २० ॥

विधाय स्तौति-अथ गवेधुकाभिः० बंधुरेवमितराविति । अथ ' निमार्जनानंतरं प्रथमकृतं महावीरं ' गवेधु-काभि ' गवेधुका आरण्यगोधूमाख्या ओषधयः ताभिर्हिन्वति धूपयति । पुरा खलु ... ' यज्ञस्य रस ' सुतोऽभवन् । ततस्तस्माद्रसात् ' एता ' गवेधुकाख्या ' ओषधयः जज्ञिरे ' जाता । ' एतत् ' एनं गवेधुकाभि हिन्वनेन ' तेनैव ' प्रागुक्तेन रसेन एन ' यज्ञ ' समर्द्धयति ' । गतमन्यत् । अथ पूर्ववत् पिन्वनयो रौहिणकपालयोश्च मन्त्रवर्जं गवेधुकाभि धूपनाकरणं विधत्ते-तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले इति । सिद्धमेतत् ॥ १९ ॥

अथ एतेषां अश्वशकृता धूपनं विधत्ते-अथैनान् धूपयत्यश्वस्य त्वा वृष्णः शक्ना धूपयामीति । ' अथ ' हिन्वनानन्तरं ' एनान् ' महावीरादीन् ' धूपयति ' अग्नौ अश्वशकृत् प्रक्षिप्य तद्धूमेन धूपयति । तत्र प्रथमकृतं महावीरं " अश्वस्य त्वेति " मन्त्रेण प्रथमं धूपयेत् । अस्य मन्त्रभागस्य ... माह-वृषा वा अश्वो वीर्यं० कृत्स्नं करोतीति । ' वृषा वै ' सेचनसमर्थः खलु ' अश्वः ' । अत ' वृष्ण ' अश्वस्येति विशेष्यते, स च ' वृषा ' ' वीर्यं वै ' वीर्यात्मकः । निर्वीर्यस्य सेचनसामर्थ्याभा-वात् । तथा च ' एतत् ' एतेन वृषणसमर्थाश्वशकृद्धूमेन ' वीर्येणैव ' ' एन ' प्रवर्ग्यं ' समर्द्धयति ' । गत-मन्यत् । अवशिष्टं मन्त्रभागमनूद्य तात्पर्यमाह-देवयजने पृथिव्या० बन्धुः इति । व्याख्यातमेतत् । द्वितीयतृतीययोरपि महावीरयो उक्तं धूपनं अतिदिशति-एवमितराविति । सिद्धमेतत् । तथा च सूत्रितम्-" अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् " (का श्रौ सू २६ । २४) इति । अथ पिन्वनादीनां पूर्ववत् अमन्त्रकं धूपनं विधत्ते-तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले इति । सिद्धमेतत् ॥ २० ॥

(८) अथैनाञ्छ्रपयति । शृतᳬ हि देवानामिष्टकाभिः श्रपयन्त्येता वाऽएतदकुर्व्वत यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति तदु येनैव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेदथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳬ रौहिणकपाले तान्दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् ॥ २१ ॥

अथैनान् श्रपयति । शृतं हि देवानाम् इष्टकाभिः श्रपयति । एता वा एतदकुर्वत । यथायथैतद्यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । ताभिरेवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति । तदु येनैव सुशृताः स्युः । तेन श्रपयेत् । अथ पचनमवधाय महावीरमवदधाति—" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "—(वा. सं. ३७ । ९) इति । असावेव बन्धुः । एवमितरौ । तूष्णीं पिन्वने तूष्णीं रौहिणकपाले । तान्दिवैवोपवपेत् । दिवोद्वपेत् । अहर्हि देवानाम् ॥ २१ ॥

अथ एतेषां महावीरादीनां श्रपणं विधत्ते—अथैनाञ्छ्रपयति शृतᳬ हि देवानाम् इति । ' अथ धूपनानन्तरं ' एनान् ' महावीरादीन् ' श्रपयति ' दक्षिणाग्निसमीपे चतुरस्रं अवटं खात्वा तत्र निधाय आपाकं पक्वान् करोति । ' हि ' यस्मात् । ' शृतं ' पक्वं खलु ' देवानां ' योग्यम् । "यो विदग्धः स नैर्ऋतः । योऽशृतः स रौद्रः । यः शृतः स देवत्रा तस्मादविदहता शृतङ्कृत्यः स देवत्वाय " (तै. स. २।६।३) इति श्रुतेः । अथ एतेषां पचनद्रव्याणि विधाय स्तौति—इष्टकाभिः श्रपयन्त्येता वा एतदकुर्व्वत यथायथैत० कृत्स्नं करोतीति । अत्र इष्टकानां पचनसाधनत्वानुपपत्तेः, तद्वाचिना इष्टकाशब्देन तत्पचनसाधकानि इक्षुपर्णकरीषादीनि द्रव्याणि लक्ष्यन्ते । ' इष्टकाभिः ' इष्टकापचनसाधनैर्द्रव्यैः ' एनान् ' महावीरादीन् ' श्रपयन्ति ' पचन्ति । ' एता वै ' एताः खलु इष्टकाः ' एतदकुर्वत ' एवंविधं यज्ञं कृतवत्यः । ' यथायथा ' येनयेन प्रकारेण ' यज्ञस्य एतच्छिरः अच्छिद्यत ' छिन्नमभवत् । इष्टकापचनद्रव्याग्निना हि तस्य यज्ञात्मकस्य विष्णोः ज्याभक्षणेन शिरश्छिन्नम् इति तदभिप्रायमिदम् । यद्वा धर्माग्न्यर्कक्षुत्पादिन्याख्या इष्टकाः ताभिः सह एनान् महावीरादीन् श्रपयन्तीति योजना द्रष्टव्या । गतमन्यत् । अन्येनापि येन द्रव्येण सम्यक् पाको भवति तेनापि श्रपणं कार्यमित्याह—तदु येनैव सुशृताः स्युस्तेन श्रपयेत् इति । ' तत् उ ' तत्रापि ' येनैव ' पचनद्रव्येण ' सुशृताः ' सुपक्वाः खण्डकृष्णादिदोषरहिता लोहितवर्णाः स्युः महावीरादयो भवेयुः । ' तेन ' द्रव्येण ' श्रपयेत् ' एनान् पचेत् । अथ पचनप्रकारमाह—अथ पचनमवधाय० रौहिणकपाले इति । ' अथ ' धूपनानन्तरं पच्यते अनेनेति ' पचनं ' पाकसाधनं द्रव्यं करीषेक्षुपर्णादिकं तत् ' अवधाय ' अवटे प्रक्षिप्य महावीरं प्रथमं कृतं ' अवदधाति ' प्रक्षिपति "मखाय त्वा" इति मन्त्रेण । अवशिष्टं सर्वं पूर्ववत् योज्यम् । अथ एतेषां आवापोद्वपनयोः कालविशेषमाह—तान्दिवैवोपवपेद्दिवोद्वपेदहर्हि देवानाम् इति । ' तान् ' पक्तव्यान् महावीरा-

---

१—उखावदमे । का. श्रौ. सू. २६ । २४ । अवटावदिति " सहाभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीहिरेकैकेनेति का. श्रौ. सू. १६ । १०८ ।

२—प्रदहन च मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् । का. श्रौ. सू. २६ । २४ ।

(१५) सऽउद्वपति । (त्य) ऋजवे त्वेत्यसौ वै लोकऽऋजुः सत्यꣳ ह्यृजुः सत्यमेष यऽएष तपत्येषऽउ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वेति ॥ २२ ॥

साधवे त्वेति । (त्य) अयम्वै साधुर्योऽयम्पवतऽएष हीमाँल्लोका-न्त्सद्योऽनुपवतऽएषऽउ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वेति ॥ २३ ॥

स उद्वपति–"ऋजवे त्वा"–इति । असौ वै लोक ऋजुः । सत्यं हि ऋजुः । सत्यमेषः । य एष तपति । एष उ प्रथमः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" ऋजवे त्वा "–इति ॥२२॥

" साधवे त्वा " इति । अयं वै साधुः । योऽयं पवते । एष हीमाँल्लोकान्त्सद्योऽनुपवते । एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" साधवे त्वा "–इति ॥ २३ ॥

सुक्षित्यै त्वेति । (त्य) अयम्वै लोकः सुक्षितिरस्मिन्हि लोके सर्व्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽ अग्निर्व्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके सर्व्वाणि भूतानि क्षियत्येषऽउ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वेति तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳫं रौहिणकपाले ॥ २४ ॥

(ऽ) अथैनानाच्छृणत्ति । (त्य) अजायै पयसा मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णऽइत्यसावेव बन्धुरेवमितरौ तूष्णीम्पिन्वने तूष्णीᳫं रौहिणकपाले २५

(ऽ) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ २६ ॥

इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।२ ॥ (१-२)

" सुक्षित्यै त्वा "-(वा सं. ३७।१०) इति । अयं वै लोकः सुक्षितिः । अस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अथो अग्निर्वै सुक्षितिः । अग्निर्ह्येवास्मिँल्लोके सर्वाणि भूतानि क्षियति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-" सुक्षित्यै त्वा "-इति । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २४ ॥

अथैनानाच्छृणत्ति । अजायै पयसा-" मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे "-(वा. सं ३७। १०) इति । असावेव बंधुः । एवामितरौ । तूष्णीं पिन्वने । तूष्णीं रौहिणकपाले ॥ २५ ॥

अथ एतद्वा आयुः एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या, या सृष्टौ ॥ २६ ॥

अथ तृतीयस्य महावीरस्योद्वपनमाह-सुक्षित्यै त्वेतीति । अत्रापि उद्वपतीति पूर्ववत् अनुषज्यते । " सुक्षित्यै त्वेति " मन्त्रेण अध्वर्युः तृतीयं महावीरं उद्वपेत् इत्यर्थः । अथ अस्य मन्त्रस्य अनेन तृतीयेन महावीरेण सङ्गतिमाह-अयं वै लोकः सुक्षितिः० सुक्षित्यै त्वेतीति । ' अयं ' खलु सर्वेषामाधारभूतो भूलोकः ' सुक्षितिः ' । तस्य सुक्षितित्वं उपपादयति-अस्मिन् हीति । अस्मिन् ' खलु ' लोके ' ' सर्वाणि ' भूतजातानि पशुपक्षिमृगादीनि ' क्षियन्ति ' निवसन्ति । अतो भूलोकः सुक्षियन्ति अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सुक्षितिः । ' अथो ' इति पक्षान्तरे अग्निः खलु सुक्षितिः । कुतः ? अग्निरेव खलु अस्मिन् भूलोके वर्तमानानि सर्वाणि भूतानि क्षियति जाठरादिरूपेणाश्रित्य वर्तते । ' एष उ ' एतदात्मकः एव ' तृतीयः प्रवर्ग्यः ' । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् । एवमेव पिन्वनयोः कपालयोः अमन्त्रकं उद्वापं कार्यं इत्याह-तूष्णीं पिन्वने तूष्णीᳫं रौहिणकपाले इति ॥ २४ ॥

अथ तेषां आवापात् उद्धृतानामजाक्षीरेण आसेचनं विधत्ते अथैनानाच्छृणत्ति० कपाले इति । ' अथ ' उद्वपनानन्तरं ' एनान् ' महावीरादीन् सन्ततान् पात्रविशेषान् अजायै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा सू २।३।६२वा) अजायाः 'पयसा' क्षीरेण "मखायत्वा" इति मन्त्रेण 'आ तृणत्ति' आसिक्तान् करोति । अन्यत् पूर्ववत् योज्यम् २५

प्रवर्ग्यप्रदिष्टप्रतिपादकप्रथमब्राह्मणे " न तपति प्रच्छादयेत " (क. १३) इत्यादिना या व्रतचर्या उपदिष्टा

१-अजापयसाऽवसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् । तूष्णीं पिन्वनादीना करणाभिमर्शनप्रक्षणधूपनप्रन्हनोद्धरण व-चनानि का श्रौ सू २६ । २७ ॥

स यदैतदातिथ्येन प्रचरति । (त्सु) अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन्पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यम्प्राचः कुशान्त्सꣳस्तीर्य्य द्वन्द्वम्पात्राण्युपसादयत्युपयमनीं महावीरम्परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ यद्धु चान्यद्भवति तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड्वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथ यद्द्वन्द्वन्द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै द्वौ सꣳरभेतेऽथ तौ वीर्यङ्कुरुतो द्वन्द्वम्वै मिथुनम्प्रजननम्मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १ ॥

घर्मसन्दीपनं ब्राह्मणम् ।

स यदैतदातिथ्येन प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण चरिष्यन् पुरोपसदोऽग्रेण गार्हपत्यं प्राचः कुशान्स्तीर्य्य द्वंद्वं पात्राण्युपसादयति । उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणकपाले रौहिणहवन्यौ स्रुचौ । यद्वु चान्यद्भवति । तद्दश । दशाक्षरा वै विराट् । विराड् वै यज्ञः । तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसंपादयति । अथ यद्द्वंद्वम् । द्वंद्वं वै वीर्यम् । यदा वै द्वौ संरभेते । अथ तौ वीर्यं कुरुतः । द्वंद्वं वै मिथुनं प्रजननम् । मिथुनेनैवैनमेतत्प्रजननेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ १ ॥

सा न केवलं तद्ब्राह्मणार्थस्यैव शेषभूता । किन्तु अपायद्वयप्रतिपाद्यस्य प्रवर्ग्यस्य तदनुवचनस्य च शेषभूतेति वक्तुं तद्ब्राह्मणावसाने पुनः पुनः अभिहितवत–अथैनद्दे० मघ्राविति । 'सतौ' सृष्टिप्रतिपादके प्रवर्ग्यस्योत्पत्तिप्रतिपादके प्रथमब्राह्मणे 'या' सतचरा प्रतिपादिता । सैव तत्ब्राह्मणाख्यायिका न अर्थवादार्थानुवादिनश्च द्रष्टव्या । अन्यत् प्रथमब्राह्मणवत् बोध्यम् ॥ २६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । १ । २ ॥

अथ द्वितीयेन ब्राह्मणेन प्रवर्ग्यपात्राणां महावीरादीनां संभरणमुक्तम् । अथ तृतीयादिभिः संनिहितैस्तैरधिकारः प्रवर्ग्यः प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् घर्मसंदीपनं तृतीयेन ब्राह्मणेन प्रतिपाद्यते । अस्य च प्रवर्ग्यस्य अनारभ्याधीतत्वेन स्थानविशेषाकाङ्क्षायां वाक्यात् अनुप्रवेशमाह स यदैतदातिथ्येन० पुरोपसद इति । 'स' अध्वर्युः 'यदा' यस्मिन्काले 'एतत्' एतेन 'आतिथ्येन' अतिथिभूतस्य सोमराजस्य प्रीत्यर्थं क्रियमाणेन नवकपालेन पुरोडाशेन 'चरति' यजति । तदा 'उपसदः पुरा' उपसदाख्यस्य पुरस्तात् एतेन उत्तरावधिनिर्देशेन आतिथ्येष्ट्यनंतरं तानूनप्त्रस्पर्शनादिकर्माणि कृत्वा 'प्रवर्ग्येण' वक्ष्यमाणेन प्रवर्ग्यप्रयोगेण 'चरिष्यन्' आचरिष्यन् अनुष्ठास्यन् सन् इत्युक्तं भवति । उपसदां पुरस्तात् प्रवर्ग्य कर्तव्य इति विधि अर्थसिद्धो भवति । तत्र तावत् असंस्कृतानां पात्राणां यागानर्हत्वात् तत्संस्काराय पात्रासादनमाह–अग्रेण गार्हपत्यं० तद्दशेति ।

१–सदस्पत्य इत्यस्य नवत्यक्षरस्य वा ते समवाय । क श्रौ सू ९ । १८ ।
२–पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशान्स्तीर्त्वा पात्राण्यासादयति द्वन्द्वम् । का. श्रौ. सू. २६ । १ । ३ ।

(त्र) अथाध्वर्युः । प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहीति ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणतऽआस्तेऽभिगोप्ता तमेवैतदाहाम-

अथाध्वर्युः प्रोक्षणीरादायोपोत्तिष्ठन्नाह । ब्रह्मन्प्रचरिष्यामः, होतरभिष्टुहीति । ब्रह्मा वै यज्ञस्य

' गार्हपत्यमग्रेण ' गार्हपत्यस्यादूरेण पुरस्तात् ' प्राच ' प्रागग्रान् ' कुशान् ' सस्तीर्य तेषु पात्राणि ' द्वद्व ' द्विशो द्विश उपसादयति । उपयमनम् अधस्ताद्धारणं तत्तस्य महावीरस्य अध. धारणार्था औदुम्बरी दार्वीमसी स्रुक् उपयमनी नाम । प्रथमकृत्न महावीर एक द्वद्वमासादयेत् । अथ ' पराशासौ ' अग्रवर्णाग्नौ महावीरौ द्वितीय द्वद्वम् । ' पिन्वने रौहिणकपाले ' । रौहिणौ पुरोडाशौ हूयेते आभ्यामिति ' रौहिणहवन्यौ ' औदुम्बर्यौ अविल ' स्रुचौ ' च । एतानि त्रीणि द्वद्वानि आसादनीयानि । ' यदु च ' यच्चान्यत् उक्तव्यतिरिक्त पात्रजात अपेक्षित भवति । तदन्यदपि सर्वमासादनीयमित्यर्थ । तच्चावशिष्ट पात्रजात सूत्रकारेण प्रदर्शितम्-" स्थूणा-मयूख, धृष्टी, शतमाने, मुञ्जप्रलवान् त्रिकर्कन्धशकलान् विंशतिं प्रादेशमात्रान् स्रुव सुवेद धवित्राणि परिधींश्च, रज्जुसन्दान आसन्दीं कृष्णाजिन अभ्रिं सिकता खरार्थ्या ऐधेवश्च "-(का श्रौ सू. २६ । ३७) इति । अथ ब्राह्मणोपात्तानां उपयमन्यादीनां दशसंख्या विधाय स्तौति-तद्दश दशाक्षरा वै० संपादयतीति । उपयमन्यादीनि यानि आसादनीयानि प्रत्यक्षाम्नातानि पात्राणि तानि ' दश ' भवन्ति । विराट्छन्दश्च ' दशाक्षरा ' त्रिंशदक्षराया विराज त्रिपात्त्वेन प्रतिपाद दशाक्षरत्वात् । सैव ' विराट् यज्ञ ' अग्निष्टोम । तस्य द्वादशस्तोत्रस्य स्तोत्रियापरिगणनाया नवनिशत स्तोत्रिया भपद्यन्ते । तत्र दशसंख्यया विभागे सति विराट्सपत्ते यज्ञस्य विराडात्मकत्वम् । तत्तथा सति ' एतत् ' एतेन पात्रदशकासादनेन ' इम ' यज्ञ प्रवर्ग्यानुष्ठानकाल एव विराज ' अभिसंपादयति ' प्रापयति । अथ तेषां द्वद्वश आसादनं प्रशसति-अथ यद्द्वद्वं० करोतीति । ' अथ ' अपि च ' यत् द्वद्व ' पात्राणां द्वद्वश आसादन तेन प्रवर्ग्यं वीर्यवत् करोति । कुत एतत् ? ' द्वद्व वै ' सर्वभावानां मध्ये य द्वद्वलक्षणो धर्म तदेव ' वीर्य ' वीर्यात्मकम् । अथैतदुपपादयते-' यदा ' खलु ' द्वौ ' पुरुषौ ' सरभेते ' सरब्धौ सयुक्तौ भवत । ' अथ ' अनतर ' तौ ' सरब्धौ पुरुषौ ' वीर्य ' सामर्थ्य ' कुरुत ' न तु असहाय कश्चित् वीर्यं कर्तुं शक्नोति । तस्मात् द्वद्व वीर्यात्मकम् । तेन च पात्रमपि तेन प्रवर्ग्योऽपि वीर्यवान् भवतीत्युपपन्नम् । अपि च ' द्वद्व वै ' द्वद्वमेव खलु ' मिथुन ' स्त्रीपुसात्मक ' प्रजनन ' ' प्रजननेन ' स्त्रीपुसात्मरूपेणैव प्रजासाधनेन ' एन ' प्रवर्ग्यं ' समर्द्धयति ' ' कृत्स्न ' सपूर्णावयव च यज्ञ कृतवान् भवति ॥ १ ॥

अथ यदुक्तं कात्यायनेन-" प्रोक्षणी सस्कृत्योद्यम्योत्थायाह ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोत सामानि

१-उपयमनं स्महावारम् । का श्रौ सू २६ । ३७ । २-परीशासौ । का श्रौ सू २६ । ३७ । ३-पिन्वने । का श्रौ. सू २६ । ७ । ४-रौहिणकपाल । का श्रौ सू २६ । ३७ । ५-रौहिणहवन्यौ च स्रुचावतुल्कौर्ते । का श्रौ सू २६ । ३७ । ६-स्थूणा च, मयूखश्च, इत्येकवद्भावा द्वद्व । गोबधनार्था स्थूणा, स्तम्भ । भाषायां खडुवा खुटा इति । मयूख अजाबन्धनार्थ स्तम्भ । भाषायामेष उक्त एव । ७-धृष्टी उपवशौ । ८-शतमाने राजत सौवर्णे च इति द्वे । ९-धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मिता त्रयो व्यजना । परिधयश्च । १०-रज्जू च सदान चेति द्वयेकवद्भाव द्वद्व । रज्जु गोबंधनार्था अजाबधनार्था चेति द्वे । सदान दोहनकाले गो पादबन्धनार्था रज्जु । ११-अर्थवश्च स्वय एक एव आसाद्यते । प्रकृतौ तस्य दशगणे पाठात् । ५ विशच्छेदनानि । पवित्र । अग्निहोत्रहवणी । आज्यस्थाली । वहुलमाज्य शूर्पम् । पात्री पिष्टम् । उपसर्जनीपात्र उपशाया । इतरो मह वीरो हान्यदनम् । मौञ्ज कूर्च, औदुम्बरी समित् । इत्यर्थवत्पात्रासादनम् । १२-तत्र दशैकादशाद्वादशाक्षराणां वेधजनेद्भजायन्ता इति सज्ञा । इति सर्वानुक्रम । ५ । १ । दशकाक्षरा विराट् । इति च । ५ । ४ । पादा इति शेष ।

मत्तऽआस्स्व यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्यामऽइति होतरभिष्टुहीति यज्ञो वै होता तमेवैतदाह यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादिति । (त्य) असौ वाऽआदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायतऽएषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह ब्रह्मजज्ञानम्प्रथमम्पुरस्तादित्यथ प्रोक्षत्यसावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

दक्षिणत आस्तेऽभिगोप्ता । तमेवैतदाह । अप्रमत्त आस्स्व । यज्ञस्य शिरः प्रतिधास्याम इति । होतरभिष्टुहीति । यज्ञो वै होता । तमेवैतदाह । यज्ञस्य शिरः प्रतिधेहीति । प्रतिपद्यते होता ॥ २ ॥

" ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात "–(वा स १३ । ३) इति । असौ वा आदित्यो ब्रह्माहरहः पुरस्ताज्जायते । एष उ प्रवर्ग्यः । तद्देतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" ब्रह्म जज्ञान प्रथमं पुरस्तात् "–इति । अथ प्रोक्षति । असावेव बन्धुः ॥ ३ ॥

गायेति " (का श्रौ सू २६ । २८) इति । तत् विधत्ते–अथाध्वर्युः प्रोक्षणी० रभिष्टुहीति । प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्य उत्पवनादिसंस्कृता प्रोक्षणाख्या आप । ता सम्यग् ' आदाय ' हस्ते धारयित्वा ' उपोत्तिष्ठन्नध्वर्यु ' ' ब्रह्मन्प्रचरिष्याम ' इति प्रैषमाह ब्रूयात् । तस्य प्रैषस्यायमर्थ । हे ब्रह्मन् ! वय प्रवर्ग्येण ' प्रचरिष्याम ' अस्मभ्यमनुज्ञां देहि । त्वं च सावधानो भव । ' हे होत ! ' त्वं घर्मं ' अभिष्टुहि ' अभि उद्दिश्य स्तोत्रं कुरु । " ब्रह्म जज्ञानम् " इत्यादि० [illegible] । हे प्रस्तोत ! त्वं घर्मलिङ्गकानि सामानि गायेति । तत्र ब्रह्मन्प्रचरिष्याम होतरभिष्टुहि इत्यनयो तात्पर्यलभ्यं अर्थमाह–ब्रह्म वै यज्ञ० धास्यामः इति । ' ब्रह्मा ' यद्ध ऋत्विजां मध्ये यज्ञस्याभिगोप्ता सन्तो दक्षिणा सन् ' दक्षिणत ' दक्षिणभागे ' आस्ते ' । अत एव अनन्तमेव ब्रह्माणमुद्दिश्य एतद्वक्ष्यमाण ' आह ' प्रैषमत्र ब्रूयात् ' हे ब्रह्मन् ! ' त्वं ' अप्रमत्त ' प्रमादोऽनवधानता तद्रहित सन् प्रयोग सम्यग् अनुसन्दधान ' आस्स्व ' उपविश । वय ' यज्ञस्य ' छिन्न ' शिर ' ' प्रतिधास्याम ' सन्धास्याम इति ' ब्रह्मन्प्रचरिष्याम ' इति प्रैषस्यार्थ । होतरभिष्टुहीति पुनरुपादान व्याख्यानार्थम् । य अयं होता असौ साक्षात् यज्ञ । वषट्कर्तृत्वेन अत्यन्त अन्तरङ्गत्वात् । ' तमेव ' यज्ञात्मक होतारं एतद्वक्ष्यमाण ' आह ' होतरभिष्टुहीति अनेन मन्त्रेण । एतदित्युक्त किमित्याह–हे होत ! त्वं ' यज्ञस्य ' छिन्न ' शिर ' ' प्रतिधेहि ' सन्धत्स्व इति । एवं अध्वर्युणा प्रार्थितस्य होतु अभिष्टव प्रतिपद विधत्ते–प्रतिपद्यते होता । ब्रह्म जज्ञान प्रथमं पुरस्तादिति । अध्वर्युप्रैषानन्तर होता ब्रह्म जज्ञानमित्यनिरुक्तवाक्य ऋग्रूप वस्तु प्रतिपद्यते । अथ अस्य होतु अभिष्टव यज्ञशिरःसन्धाने सामर्थ्यं अस्तीति दर्शयितु अस्या प्रतिपद तात्पर्यगम्य अर्थं आह–असौ वा० दितीति । ' असौ ' दृश्यमान यत् ' आदित्य ' ' ब्रह्म ' अस्यां ऋचि ब्रह्मशब्देन प्रतिपाद्यत । स आदित्य ' अहरह ' प्रतिदिन प्रात ' पुरस्तात् ' पूर्वस्यां दिशि ' जायते ' उदेति । ' एष ' उपलक्षणादित्य ' प्रवर्ग्य ' " तदसावादित्योऽभवत् " (श प १४ । १ । १ । १०) इति प्राक् आम्नातत्वात् । मन्त्रार्थ च ' एतमेव ' सूर्यात्मक प्रवर्ग्यं ' एतत् ' " ब्रह्म जज्ञान प्रथम पुरस्तात् "

स प्रोक्षति । यमाय त्वेत्येष वै यमो यऽएष तपत्येषु हीदर्ठ० सर्व्वं यमु-यत्येतेनेदर्ठ० सर्व्वं यतमेषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वेति ॥ ४ ॥

मखाय त्वेति । (त्ये) एष वै मखो यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवै-तत्प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वेति ॥ ५ ॥

स प्रोक्षति । " यमाय त्वा "-(वा. सं. ३७ । ११) इति । एष वै यमः । य एष तपति । एष हीदं सर्वं यमयति । एतेनेदं सर्वं यतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-" यमाय त्वा "-इति ॥ ४ ॥

" मखाय त्वा " इति । एष वै मखः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-" मखाय त्वा "-इति ॥ ५ ॥

इत्यनेन ' प्रीणाति ' तर्पयति । यस्मादित्थं समवेतार्थप्रकाशिका एषा । तस्मात् " ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् " इत्येतामृचमाह-अनया प्रवर्ग्यमभिष्टौतु प्रवर्त्तेन इत्यर्थः । अथ श्यामादिनाना पात्राणां प्रोक्षणं विधत्ते-अथ प्रोक्षत्यमावेव वधुरिति । एव ब्रह्मणे निजाय ' अथ ' तस्यानुज्ञानन्तरं प्राणामादिनानि उपयमनीमहावीरादीनि धर्मपात्राणि ' प्रोक्षति ' प्रोक्षणेन संस्कुर्यात् । ' समावेव ' सह प्रोक्षणसंस्कार वधुर्बन्धक प्रोक्षितानां यागार्हत्वसंपादनेन ठिलस्य यज्ञशिरस संधानं तु इत्यर्थः ॥ १ ॥ ३ ॥

अथ एतत् प्रोक्षणं अनूद्य मन्त्रं विधत्ते-स प्रोक्षति यमाय त्वेतीति । अयमर्थः । " यमाय त्वा १ मखाय त्वा २ सूर्यस्य त्वा तपसे ३ " इति वाक्यत्रयात्मकेन मन्त्रेण ' स ' अध्वर्युः प्रत्येकं महावीरान् ' प्रोक्षति ' यद्वा त्रिभिर्वाक्यैः त्रीन् महावीरान् यथाक्रमं प्रोक्षति ' । तथा च सूत्रितं कात्यायनेन " ब्रह्मणाऽनुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति । प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् " (का. श्रौ. सू. २६ । ३९ । ४०) इति । तत्र प्रथममन्त्रस्य प्रवर्ग्येण सगतिं दर्शयति-एष वै० प्रीणातीति । ' य एष ' सूर्य ' तपति ' । ' एष ' खलु ' यम '। कुत अस्य यमशब्दाभिधेयता ? इति चेत् । ' हि ' यस्मात् ' इदं सर्वं ' भूतजातं ' एष ' ' यमयति ' स्वव्यापारेषु नियमयति । यस्माच्च एतेन ' सूर्येण ' इदं सर्वं ' जगत् ' यतं ' सृष्ट्या आदावपि परस्परसंकर्याभावेन व्यवस्थितं इदं कृतम् । तस्मात् असौ मन्त्रे यमशब्देन उच्यते । 'एष उ' एष एव ' प्रवर्ग्य ' । गतमन्यत् । यस्मादेव असौ मन्त्र समवेतार्थः । तत् अनेन मन्त्रेण प्रोक्षेत् इति निगमयति-तस्मादाह यमाय त्वेतीति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमहावीरस्य प्रोक्षणमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-मखाय त्वेति० मखाय त्वेतीति । 'एष वै' एष खलु सूर्यः ' मख ' मखशब्दाभिधेयस्य यज्ञात्मकस्य शिरस एव सूर्यत्वात् । अन्यद्गतम् ॥ ५ ॥

१-अत्र कर्क: प्रत्यानुज्ञ तवश्चा उक् अनन्तर सर्वेदित्य्यार्थमित्याहि ।

२-अत्र कर्क: प्रतिमन्त्रमत्र वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् । वाक्यभेदात् , भिन्न नि हि वाक्यानि । यमाय त्वा १ मखाय त्वा २ सूर्यस्य त्वा तपसे ३ इति । न च समुच्चयः न्याय्य । न च विकल्प एकार्थत्वात् । तस्मात् प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् । इति । तत्र वा अत्र प्रमाण इति सिद्धान्त ॥

सूर्य्यस्य त्वा तपसऽइति । (त्ये) एष वै सूर्य्यो यऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्य्यस्य त्वा तपसऽइति ॥ ६ ॥

पूर्व्वया द्वारा स्थूणान्निर्हृत्य । दक्षिणतो निमिन्वन्ति यथैनाऽहोताऽभिष्टुवन्परापश्येद्यज्ञो वै होता सऽएवास्यामेतद्यज्ञम्प्रतिदधाति तथैषा घर्म्मम्पिन्वते ॥ ७ ॥ अर्द्धः प्रपाठकः ॥ कण्डिकाः ॥ ६६ ॥

(तेऽग्रे) अग्रेणाहवनीयम् । (धूँ) सम्राडासन्दीम्पर्य्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयत्युत्तराधूँ राजासन्द्यै ॥ ८ ॥

" सूर्यस्य त्वा तपसे "–(वा. सं ३७।११) इति । एष वै सूर्यः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–सूर्यस्य त्वा तपसे इति ॥ ६ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणा निर्हृत्य दक्षिणतो निमिन्वंति । यथैना होताऽभिष्टुवन्परापश्येत् । यज्ञो वै होता । स एवास्यामेतद्यज्ञं प्रतिदधाति । तथैषा घर्मं पिन्वते ॥ ७ ॥

अग्रेणाहवनीयम् । सम्राडासंदीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयति । उत्तरा राजासद्यै ॥ ८ ॥

अथ तृतीयमहावीरप्रोक्षणमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–सूर्यस्य त्वा० तपस इतीति । सिद्धप्रायमेतत् ॥ ६ ॥

अथ घर्मदुहो धेनोर्बन्धनाय स्थूणानिखननं विधत्ते–पूर्व्वया द्वारा० परापश्येदिति । प्राग्वंशस्य पूर्वद्वारेण ' स्थूणां ' घर्मदुहो गो बन्धनार्थं स्तम्भं ' निर्हृत्य ' निर्गमय्य ' दक्षिणतः ' प्राचीनवंशस्य दक्षिणदिग्भागे ' निमिन्वंति ' अवटं खात्वा तस्मिन्निक्षिपन्ति । ' एना ' स्थूणां ' अभिष्टुवन् ' अभिष्टवं पठन् ' होता ' ' यथा ' येन प्रकारेण ' परापश्येत् ' समीक्षेत । तथा स्थूणा निखातव्येत्यर्थः । अथ एतत् होतुः दर्शनमुपपादयति–यज्ञो वै होता० घर्मं पिन्वत इति । वषट्कर्तृत्वेन यागे अतरंगत्वात् ' होता यज्ञो वै ' यज्ञ एव । ' स ' तथाविधः निखाता स्थूणा पश्यन्नेव ' अस्यां ' स्थूणायां ' एतत् ' एतेन ईक्षणेन ' यज्ञं प्रतिदधाति ' सन्दधाति । तथा सति ' एषा ' घर्मदुघा धेनुः ' घर्मं पिन्वते ' घर्मं हविष्ट्वेन पयः सिंचति स्रवति । " पिवि सेचने "–(धा पा भ्वा आ ५८९) इति धातुः ॥ ७ ॥

अथ आसादिताया सम्राडासद्या देशविशेषे स्थापनं विधत्ते–अग्रेणाहवनीयं० राजासंद्यै इति । सम्राट् प्रवर्ग्यः महावीर इति पर्यायः । तस्यासन्दी आसनभूता मञ्चिका ' सम्राडासन्दी ' तां ' आहवनीयमग्रेण ' आहवनीयस्य अदूरेण प्राग्भागेन ' पर्याहृत्य ' परित आनीय आहवनीयस्य ' दक्षिणतः ' ' प्राची '

१–परैत्यर्थं च तूष्णीम् । का श्रौ सू २६ । ४१ । समन्त्रे इत्युत्तरत्र आगत्य इति वाक्यशेष तत्र तूष्णीं प्रेक्षणस्यार्थः ।
२–पूर्वया द्वारा स्थूणामनुनिर्हृत्य दक्षिणतो निखनति पशु सदान । का श्रौ सू २६ । ४२ ।
३–पूर्वेणाहवनीयं सम्राडासन्दी पर्याहृत्य दक्षिणेन प्राचीमासादयति राजासन्द्या उत्तरा । का श्रौ. सू २६ । ४४ ।

(त्र्याऽश्रौ) औदुम्बरी भवति । (त्र्यु) ऊर्ग्वै रसऽउदुम्बरऽऊर्ज्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ९ ॥

(त्र्यर्धं) अर्थंसदघ्ना भवति । (त्र्यु) अर्थंसयोर्व्वाऽइदर्थं शिरः प्रतिष्ठितं तदर्थंसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

वाल्वजीभी रज्जुभिर्य्युता भवति । यत्रस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्तऽएताऽओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ११ ॥

औदुंबरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुंबरः । ऊर्जैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ९ ॥

अंसदघ्ना भवति । अंसयोर्वा इदं शिरः प्रतिष्ठितम् । तदंसयोरेवैतच्छिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

बाल्वजीभी रज्जुभिर्युता भवति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ११ ॥

प्रागायताम् । राजासन्दी इति सोमो यस्यामास्ते सा राजासन्दी । तस्याः सकाशात् 'उत्तरा' उन्नततरां वर्षीयसीम् । यद्वा उत्तरभागावस्थितां 'आसादयति' स्थापयति ॥ ८ ॥

अथ एतस्याः वृक्षविशेषं विधाय स्तौति—औदुंबरी भवति०कृत्स्नं करोति इति । सा च सम्राडासन्दी 'औदुंबरी' उदुंबरविकारा उदुंबरवृक्षजे फलके निर्मिता 'भवति' । उदुंबरवृक्षस्य ऊर्ग्रसरूपत्वं अत्रा औदुंबरत्वविधायके वाक्ये (श०प०१४ । १ । २ । ४) पूर्वमेव दर्शितम् । अत तद्देव सर्वं व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

अथ एतस्याः सम्राडासन्द्याः उच्छ्रायपरिमाणमाह—अंसदघ्ना भवतीति । सा सम्राडासन्दी 'अंसदघ्ना' ऊर्ध्वपरिमाणेन अंसमात्री 'भवति' । अथ एतत् अंसदघ्नत्वं स्तौति—अंसयोर्वा० प्रतिष्ठापयतीति । 'इदं' अस्मदादीनां 'शिरः' 'अंसयोर्वै' अंसयोरुपरि खलु 'प्रतिष्ठितं' सबद्धम् । तस्मात् 'एतत्' एतेन राजासन्द्या अंसदघ्नत्वकरणेन यज्ञस्य अंसयोरेव एतत् महावीरशिरः प्रतिष्ठापयति ॥ १० ॥

अथ एतस्याः आबंधनं विदधाति—बाल्वजीभिः० भवतीति । बल्वजाः तृणविशेषाः । तन्निर्मितानि

१—पूर्वेण हविर्धानादम् का० श्रौ० सू० २६।२।२९ । इति सूत्रे सूत्रकारेण " उत्तरा० राजासन्द्यैः " इत्यत्रां श्रुतिमनुसृत्य उत्तरत इति निर्दिष्टत्वात् उत्तरभागावस्थितां आसादयतीति व्याख्यातिकं मध्य मप्युक्तम् "तस्याः सकाशात् 'उन्नताम्' उन्नततरां वर्षीयसीं" इति तु अलंकारिकं वाक्यम् " अथ यदुत्तरां आसादयति यज्ञो वै सोमः शिर प्रवर्ग्य उत्तर वै शिरः तस्मादुत्तरत आसादयति अथो राजा वै सोमः सम्राट् प्रवर्ग्य उत्तरो वै राज्यात्साम्राज्यं तस्मादुत्तरां आसादयति उत्तरो वै प्रजापते तस्मादुत्तरत आसादयति " इति अस्मिन् ब्राह्मणे द्वादश्यां कण्डिकायां वाक्यश्रवणात् ।

२—परिश्रित्यमौदुंबरम् । का० श्रौ० सू० २६ । ४ ।

३—" बल्वज विततमासन्द्यौदुंबर्यं स्कंधमात्र्या " इति । का० श्रौ० सू० २६ । ३५ ।

४ ' बल्वज विततम् " इत्युक्त सूत्रम् । अत्रिमत्र सूत्रे कर्कः " परिश्रित्यमौदुंबरम् " का० श्रौ० सू० २६ । ३३ । इत्युक्ते पुनरुक्तम् । अग्निमन्त्रब्राह्मणलक्षणार्थम् । तथा शाखान्तरे दृष्टा हि औदुंबरी ज्योतिष्टोमे अरत्निमात्री (आप० श्रौ० स० १० । २९ । ७) इति । तथा सूत्रकारोऽपि ज्योतिष्टोम सूत्रयामास—" औदुंबरमासन्दीं नाभिदघ्नाम् अरत्निमात्रीं मुञ्जमयी वायर०" । का० श्रौ० सू० ७।५।२४ । अन्यत्रापि परिश्रित्य तु " मुञ्जविवृत्तमन्धन् । का० श्रौ० सू० २६ । २४ । इत्याह कात्यायनः ।

(त्र) अथ यदुत्तरतऽआसादयति । यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्यऽउत्तरम्वै शिरस्तस्मादुत्तरतऽआसादयत्यथो राजा वै सोमः सम्राट् प्रवर्ग्यऽउत्तरम्वै राज्यात्साम्राज्यन्तस्मादुत्तरतऽआसादयत्युत्तरो वै प्रजापतिस्तस्मादुत्तरतऽआसादयति ॥ १२ ॥

स यत्रैताᳫं होताऽन्वाह । (द्वा) अञ्जन्ति यम्प्रथयन्तो न विप्राऽइति

अथ यदुत्तरत आसादयति । यज्ञो वै सोमः । शिरः प्रवर्ग्यः । उत्तरं वै शिरः । तस्मादुत्तरत आसादयति । अथो राजा वै सोमः । संम्राट् प्रवर्ग्यः । उत्तरं वै राज्यात्साम्राज्यम् । तस्मादुत्तरत आसादयति । उत्तरो वै प्रजापतिः । तस्मादुत्तरत आसादयति ॥ १२ ॥

स यत्रैतां होताऽन्वाह । " अंजंति यं प्रथयंतो न विप्राः "–इति । तदेतं प्रवरणीयं महा-

---

रश्मिनि पात्रे 'स्नुता' अनेन सतता सस्नुता भवति । अथ एतत् स्तौति–यज्ञस्य० करोतीति । छिन्नात् यज्ञशिरसो यः 'रसः' क्षरणेन भूमिं प्राप्नोत् । 'ततः' सकाशात् बल्वजाख्याः 'ओषधयः' 'जज्ञिरे' जाता बभूवुः । सिद्धमन्यत् ॥ ११ ॥

" उत्तरा राजासन्द्यै " इति (श. प. १४ । १ । ३ । ९) यद्धर्वेणुक्त सम्राडासन्दी । तत् अनूद्य स्तौति–अथ यदुत्तरत आसादयतीति । 'अथ' अपि च 'उत्तरतः' सोमस्य उपरिभागे उत्तरस्यां दिशि वा 'आसादयति' महावीरानेव आसनार्थां आसन्दीं स्थापयति इति यत् तत्किमर्थं ? इति चेत्; उच्यते–योऽयं राजासन्द्यां निविष्टः सोमः । असौ 'यज्ञो वै' यज्ञः खलु, तत्साधनत्वात् । प्रवर्ग्यश्च तस्य यज्ञस्य 'शिरः' । यस्माच्छिरः इतरस्मादवयवजातात् 'उत्तरं वै' उपरिभागे स्थितम् । यस्मादेव 'तस्मादुत्तरत आसादयति' । अथ प्रकारान्तरेण उत्तरत. आसादनं स्तौति–अथो राजा वै० आसादयतीति । 'अथो' अपि च 'राजा वै' राजा खलु 'सोमः' राजासन्द्यां अवस्थितः । " सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा "–(श. प. ५ । ४ । २ । ३) इति श्रुतेः । 'प्रवर्ग्यः सम्राट्' " स पाति. सम्राट्कुल्याप्यात्मित्राट् "–(श. प. १४ । १ । १ । ११) इति प्राक् निर्वचनस्य दर्शितत्वात् । किं तत इत्यत आह–उत्तरं वा इति । लोके हि राजशब्देन प्रत्यन्तदेशशासनः सार्वभौमो नृप उच्यते । सम्राट्शब्देन तु राजसूययाजी यो राजसूयेन ईजे स. अभिधीयते । अतः 'राज्यात्' राजत्वात् 'साम्राज्यं' सम्राट्त्वं 'उत्तरं वै' उत्तरं उत्कर्षेण स्थितं श्रेष्ठं खलु । तस्मात् सम्राजः प्रवर्ग्यस्य तां आसनभूतां आसन्दीं 'आसादयति' । यद्वा राजा सोमः तद्गत्वात् प्रजार्थं. प्रजापतिर्नाम , प्रजा च निर्दिष्टानभिहितो राज्ञ उत्तरतः । निर्दिष्टानभिहितो राजा तु 'उत्तरो वै' उपरिभागे खलु । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य घृतेन सम्यग् अञ्जनं विधत्ते–स यत्रैतां० प्रथमा नाञ्जन्तीति । " अञ्जन्ति " इत्येतां

१–एतदर्थं तैत्तिरीयके कण्डिका द्रष्टव्या ।

२–यदा शब्दो वाजपेये " क्षेत्र स्तु " इति मन्त्रव्यत्ययेन द्वाविंशतिवर्षवादो बोध्यः । यदा इति तृतीयकल्पोक्तम् " राजसदा अन्यः " इति तत्तद्विशेषार्थं, इत्यवगन्तव्यमिति ॥

३–" अन्वो वा परिधानीयेऽनयर्चं कल्पयति " । का श्रौ सू २६ । ४९ । इति । परिधानीयोऽत्र सूक्तमूलके-ऽन्ते अत्र प्रतिप्रस्थाता करोति अपरं । स यत्रैतां होताऽन्वाहेति वचनार्थपरत्वात् । परिधानीयोऽत्र अन्तर्वा ऋग् वै द्रुत यत्र होताऽन्वाहेति कल्पकाराः इति सूत्रार्थः ।

तदेतम्प्रचरणीयम्महावीरमाज्येन समनक्ति देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति सविता वै देवानाम्प्रसविता सर्वम्वाऽइदम्मधु यदिदं किञ्च तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथोत्तरतः सिकताऽउपकीर्णा भवन्ति । तद्रजतꣳ हिरण्यमधस्तादुपास्यति पृथिव्याः सꣳस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽ इममधस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो यद्धिरण्यन्नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽअथो पृथिव्यु ह वाऽएतस्माद्बिभयाञ्चकार यद्वैमाऽयन्तप्तः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति रजतं भवति रजतेव हीयम्पृथिवी ॥ १४ ॥

वीरमाज्येन समनक्ति–" देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु "–(वा. सं. ३७ । ११) इति । सविता वै देवानां प्रसविता । सर्वं वा इदं मधु । यदिदं किंच । तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति । तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति । तस्मादाह– "देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु" इति ॥ १३ ॥

अथोत्तरतः सिकता उपकीर्णा भवंति । तद्रजतं हिरण्यमधस्तादुपास्यति–" पृथिव्याः संस्पृशस्पाहि "–(वा. सं. ३७।११) इति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममधस्ताद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । अग्नेर्वा एतद्रेतः–यद्धिरण्यम् । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । अथो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्बिभयाञ्चकार । यद्वै माऽयं तप्तः शुशुचानो न हिंस्यादिति । तदेवास्या एतदंतर्दधाति । रजतं भवति । रजतेव हीयं पृथिवी ॥ १४ ॥

अत्र 'स ' अग्निहोता ' यत्र ' यस्मिन् काले ' आह ' ब्रूयात् । तत्र तस्मिन् काले ' एनं ' प्रथम कृत प्रचरणीय ' प्रचरणसाधन ' महावीर आज्येन ' घृतपूरितेन ' समनक्ति ' सम्यक् अक्त करोति । " देवस्त्वा सविता " इति मन्त्रेण । अथ अस्मिन्मन्त्रे मधुसवितृशब्दयो तात्पर्यगम्यमर्थं दर्शयन् अनेनैव मन्त्रेण समजन कार्यमिति निगमयति–सविता वा इति । मन्त्रे समजनकर्तृत्वेन य ' सविता ' उक्तः । स खलु ' देवाना ' मध्ये ' प्रसविता ' यजमानाना कर्मसु प्रेरयिता । तथा ' यदिदं किंच ' यत् किमपि लोके दृश्यमान मधु अस्ति । ' इदं ' मन्त्रे समजनकरत्वेन उच्यमानमाज्यलक्षण 'मधु' 'सर्वं तत्' लोके विद्यमान सर्वं मध्वात्मकम् । तत्तस्मात् "देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु " इति ' अनेन ' मन्त्रवर्णेन ' एन ' महावीर ' सर्वेण ' निरवशेषेण अनेन कृत्स्नजगद्वर्तिना मधुना ' समनक्ति ' समक्तवान् भवति । यस्मिन्मन्त्रे सविता प्रतिपाद्यते । तत्तस्मात् ' अस्मै ' महावीराय स ' सविता ' ' प्रसविता ' प्रेरक सन् ' प्रसौति ' अनुष्ठाने प्रेरयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १३ ॥

अथ प्रवृञ्जनार्थे खरे रजतहिरण्यरुक्मस्य प्रक्षेप विधत्ते–अथोत्तरतः०संस्पृशस्पाहीतीति । ' अथ ' समजनानन्तर गार्हपत्यस्योत्तरत उत्तरस्यां दिशि ' सिकता. उपकीर्णा ' उपक्षिप्ताः ' भवति ' । सिकताभि.

स यत्रैताᳪ होताऽन्वाह । सᳫसीदस्व महाँ२ ३ असीति तदुभयतऽ आदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्ततऽएताऽओषधयो जज्ञिरे तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ १५ ॥

स यत्रैता होताऽन्वाह—" संसीदस्व महाँ ३ असि "-(वा. सं. ३८ । १७) इति । तदुभयत आदीप्ता मौञ्जाः प्रलवा भवन्ति । तानुपास्य तेषु प्रवृणक्ति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । तत एता ओषधयो जज्ञिरे । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ १५ ॥

चतुरस्रं खरं कुर्यात् इत्यर्थः । ततस्तत्र त्रिकोणोपरितनभागे देशे 'रजतं हिरण्यं' हिरण्यशब्दस्य रूप्यसुवर्णयोः साधारणत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं रजतमिति विशेषणम् । ' रजतं हिरण्यं ' रजतशतमाननिर्मितं रुक्मं स्थाप्यमानस्य महावीरस्य ' अधस्तात् ' अधोभागे ' उपास्यति ' उपक्षिपति । " पृथिव्या " इति मन्त्रेण । तथा च कात्यायनः ' अवनीयमाने देवस्त्वेत्यनेन महावीरमादाय संसृज्य रजतशतमानं परस्तादुपगूहति पृथिव्याः संस्पृश इति " (का.श्रौ.सू २६।४६।४७) । अथ एतस्य अधस्तात् हिरण्योपासनस्य प्रयोजनमाह—एतद्वै०मपहत्या इति । ' एतद्वै ' एतस्मिन्काले खलु ' देवाः ' पुरा ' अबिभयुः ' भीतवन्तः । किं कारणमिति तदुच्यते—' यद्वै ' यदि खलु ' नः ' अस्माकं 'इमं' महावीरं अधस्तादधोभागे ' रक्षांसि ' यज्ञविहन्तॄणि ' नाष्ट्राः ' नाशकारिण्यः तस्करा ' न हन्युः ' हननं माऽकार्षुः तर्हि यज्ञं समृध्येत । ते च राक्षसादयः अवश्यम् इमं हनिष्यन्ति इत्यनेन कारणेन भीतवन्त इत्यर्थः । भीताश्च ते रजतशतमानं तद्रक्षणाय महावीरस्य अधस्तात् निहितवन्त इत्यर्थः । तदेतत् उपपादयति—अग्नेरिति । ' हिरण्यमिति ' यदग्नेः खलु ' एतत् रेतो ' वीर्यम् । " आपो वरुणस्य पत्न्य आसन् ता अग्निरभ्यध्यायत्ताः समभवत् तस्य रेतः परापतत्तद्धिरण्यमभवत् " इति श्रुतेः । तस्मात् रजतलक्षणं हिरण्यं अग्नेर्वीर्यत्वात् ' नाष्ट्राणां रक्षसां ' अपहननाय विनाशाय समर्थम् । तस्मादधस्तात् तस्योपासनं कार्यमित्यर्थः । प्रयोजनान्तरमाह—अथो पृथिव्यु ह वा०न्तर्दधातीति । ' अथो ' अपि च एतस्माच्चतुस्रवर्त्यान् ' पृथिवी ' खलु ' बिभयाञ्चकार ' भीता बभूव । ' यद्वै ' यदि खलु ' मा ' मां ' अयं ' प्रवर्ग्यः ' तप्तः ' सन् ' शुशुचानः ' दीप्यमानः ' न हिंस्यात् ' । तदा मया धारयितुं सह्यते । अथ तु संतप्ता मा हिंस्यात् इति भीता बभूवेत्यर्थः । तस्मादेव कारणात् ' अस्याः ' पृथिव्याः हिंसाऽभावार्थं एतद्धिरण्यं ' अन्तर्दधाति ' अन्तर्हितं करोति । अत एव मन्त्रे "पृथिव्याः सम्पृचस्पाहि" इति पृथिवीसंस्पर्शाभावाय रक्षणं प्रार्थ्यते । तदेतत् तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नातम्—" पृथिवी तपसस्त्रायस्वेति हिरण्यमुपास्यति अस्या अनतिदाहाय " । अथास्य रजतत्वमनूद्य स्तौति—रजतं भवति०पृथिवीति । तच्च हिरण्यं 'रजतं' रजतात्मकं 'भवति' (तै. आ. ५।४।५) इति । ' इयं पृथिवी ' 'रजतेव हि' रजतवच्छुक्लभास्वरा हि । तस्मात्तदन्तर्द्धाने रजतमेव योग्यमित्यर्थः ॥१४॥

यदुक्तं सूत्रकारेण—" संसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवानादीप्यादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति " (का. श्रौ. सू. २६ । ५०) इति । तद्विधत्ते—स यत्रैतां० प्रवृणक्तीति । 'यत्र' यस्मिन् काले ' होता ' " सं॰

१—मार्हंसन्वाहहनोवा बर्गेष बर्पी निश्चात्रि दक्षिणतोऽनुष्टेभ्युच्छेदयात् । का. श्री. सू. २६ । ४१ ।

(त्यु) अथ यदुभयतऽआदीप्ता भवन्ति । सर्व्वाभ्यऽएवैतद्दिग्भ्यो रक्षाᳪंसि नाष्ट्राऽअपहन्ति तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोर्णुते तप्तो वाऽएष शुशुचानो भवति नेन्मेऽयन्तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णादिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति । (वत्य) अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीत्येष वै घर्म्मो यऽएष तपति सर्व्वम्वाऽएतदेष तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहार्चिरसि शोचिरसि तपोऽसीति ॥ १७ ॥

अथ यदुभयत आदीप्ता भवन्ति। सर्वाभ्य एवैतद्दिग्भ्यो रक्षांसि नाष्ट्रा अपहंति । तस्मिन्प्रवृज्यमाने पत्नी शिरः प्रोर्णुते। तप्तो वा एष शुशुचानो भवति। नेन्मेऽयं तप्तः शुशुचानश्चक्षुः प्रमुष्णादिति ॥ १६ ॥

स प्रवृणक्ति–" अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि "–(वा. सं. ३७ । ११) इति । एष वै

सीदस्व " इत्येतामृच अनुब्रूयात् । तत्तदा ' उभयत ' आद्यन्तयो ' आदीप्ता ' प्रज्वालिता ' मौञ्जा ' मुञ्जविकारा ' प्रलवा ' प्रकर्षेण लूना तृणविशेषा ' भवन्ति ' । ' तान् ' खरे ' उपास्य ' प्रक्षिप्य ' तेषु ' महावीरमासाद्य ' प्रवृणक्ति ' प्रवृजन करोति । मुञ्जतृणाना मुष्टिद्वयमानीय अग्रमूलयो आदीप्य चतुर्दिक्षु यथा ज्वाला भवति तथा ज्वलत्स्य खरस्थे रजतशतमाने निधाय तत्र महावीर स्थापयेदित्यर्थ । अथ एतदादीपने मुञ्जप्रलवानाम् उपादान समर्थयते–यज्ञस्य शीर्ष० करोतीति । ' एता ' मुञ्जाख्या ' ओषधय ' । सिद्धमन्यत् ॥ १५ ॥

अथ उभयत आदीपन स्तौति–अथ यदुभयत० अपहन्तीति । ' अथ ' अपि च ' यत् ' यस्मात् एते मुञ्जप्रलवा ' उभयत आदीप्ता ' अग्रमूलयो अग्निमवद्धा ' भवन्ति ' । तेन ' सर्वाभ्य ' प्राच्यादिभ्य ' दिग्भ्य ' सकाशादेव ' रक्षांसि ' नाष्ट्राश्च ' अपहन्ति ' चतुर्दिगवस्थितया ज्वालया विनाशयति । आदीपनप्रभृतिप्रवृजनसमये पत्नीमुखस्य वेष्टन विधत्ते–तस्मिन्प्रवृ० प्रोर्णुते इति । ' तस्मिन् ' महावीरे सतप्ते ' प्रवृज्यमाने ' पयआसेचनेन विक्रियमाणे ' पत्नी ' स्वकीय ' शिर ' मुख ' प्रोर्णुते ' वस्त्रान्तेना आच्छादयेत् । " ऊर्णुञ् आच्छादने " (धा पा अ उ. २९) इति धातु । किमर्थमेतत् ? इत्यत आह–तप्तो वा० प्रमुष्णादितीति । ' एष ' महावीर ' तप्तो वै ' तप्त खलु ' शुशुचान ' अत्यर्थं दीप्यमान ' भवति ' । ' अय तप्त शुशुचान ' ' मे ' मदीय ' चक्षु ' ' नेत् प्रमुष्णात् ' नैव प्रमृष्यात् । इत्यनेनाभिप्रायेण स्वकीयमुख वेष्टयेदित्यर्थ ॥ १६ ॥

अथ मुञ्जप्रलवेषु विहित प्रवृजनार्थं महावीरासादन अनूद्य तत्रै मत्र विधत्ते–स प्रवृणक्ति० तपोऽसीतीति ।

१–पत्न्यदर्शनम् । अननूक्तिभिश्च । का श्रौ सू. २६ । ३० । ३१ । न अनूक्तिरनुवचन वेदाध्ययन येषां तैरननूक्तिभि अवैदिकैरदर्शयं । पत्नी शिर प्रोर्णुते । का. श्रौ सू. २६ । ४९ ।

२–तप्तु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति । का. श्रौ सू. २६ । ५१ ।

(त्यु) अथास्यामाशिषऽआशास्ते । (स्तऽइ) इयम्वै यज्ञोऽस्यामेवै-तदाशिषऽआशास्ते ताऽअस्माऽइयꣳ सर्व्वाः समर्द्धयति ॥ १८ ॥

(त्यु) अनाधृष्टा पुरस्तादिति । (त्यु) अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षो-भिर्न्नाष्ट्राभिरग्नेराधिपत्यऽइत्यग्निमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽआयुर्म्मे दाऽइत्यायुरेवात्मन्धत्ते तथो ह सर्व्वमा-युरेति ॥ १९ ॥

घर्मः । य एष तपति । सर्वं वा एतदेषः । तदेतमेवैनत्प्रीणाति । तस्मादाह—"अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि ॥ १७ ॥

अथास्यामाशिष आशास्ते । इयं वै यज्ञः । अस्यामेवैतदाशिष आशास्ते । ता अस्मा इयं सर्वाः समर्द्धयति " इति ॥ १८ ॥

" अनाधृष्टा पुरस्तात् "—इति । अनाधृष्टा ह्येषा पुरस्ताद्रक्षोभिर्नाष्ट्राभिः । " अग्नेराधिपत्ये "—इति । अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति—नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । " आयुर्मे दाः "— इति । आयुरेवात्मन्धत्ते । तथो ह सर्वमायुरेति ॥ १९ ॥

' स. ' अध्वर्युः ' प्रवृणक्ति ' प्रवृजनाय महावीरं आभ्युद्धर्गन् उभयत आदीप्तेषु मुञ्जप्रलवेषु खरे निहितेषु " अर्चिरसि शोचिरसि तपोऽसि " इति मन्त्रेण स्थापयति । अथ तं प्रशंसति—एष वै घर्मो० तपोऽसीतीति । ' य एष ' दिवि ' तपति ' सूर्य । ' एष ' खलु ' घर्म ' प्रवर्ग्य । ' एष ' च सूर्य ' सर्वमेतद् ' दृश्यमानसर्वजगदात्मकः । तस्मात् घर्मरूपेण जगदात्मकः ' एत ' सूर्यमेव एतदेतेन अर्चिरसीत्यादिनानारूपत्व-प्रतिपादनेन ' प्रीणाति ' तर्पयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १७ ॥

" अनाधृष्टा पुरस्तात् " इत्यादीनि पृथिवीदेवत्यानि यजमानप्रार्थनार्थानि आशिषः प्रतिपादकानि यजूंषि तानि व्याख्यातुकामः पृथिवीस्तवनि यदाशीःप्रतिपादन तन्वं यज्ञमेव इत्याह—अथास्यामाशिष० समर्द्ध-यतीति । ' अथ ' शब्द आनन्तर्यार्थे । अर्चिरसीति महावीरस्थापनानन्तरं ' अस्यां ' महावीराश्रयायां पृथिव्यां ' आशिष आशास्ते ' यजमानः फलानि आशास्ते । ' इयं ' पृथिव्येव खलु ' यज्ञः ' । तस्मात् यज्ञात्मिकायां ' अस्यां ' पृथिव्यामेव ' एतत् ' एतेन " अनाधृष्टा पुरस्तात् " इत्यादिभिः मन्त्रैः आ-शिषः यजमानः ' आशास्ते ' । सा ' इयं ' आशीर्भिर्युक्ता पृथिवी ' अस्मै ' यजमानाय ' ताः सर्वा ' आशिषः ' समर्द्धयति ' समृद्धाः करोति ॥ १८ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन—" अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमन्तरा धारयतम् " । " प्रतिदिशमेके "- (का. श्रौ. सू. २६ । १२–१३) इति । अस्यार्थः—महावीरस्य उपरिष्टात् मन्तरे प्रादेशं धारयन् यजमानं अना-

---

१—स्तन न उच्चरदद इति कं. ग

पुत्रवती दक्षिणतऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्तीन्द्रस्याधिपत्यऽइतीन्द्रमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाᳬरक्षसामपहत्यै प्रजाम्मे दाऽइति प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते तथो ह पुत्री पशुमान्भवति ॥ २० ॥

सुषदा पश्चादिति । नात्र तिरोहितमिवास्ति देवस्य सवितुराधिपत्यऽ

- " पुत्रवती दक्षिणतः "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " इंद्रस्याधिपत्ये "–इति । इंद्रमेवास्या अधिपतिं करोति–नाष्ट्राणा रक्षसामपहत्यै । " प्रजां मे दाः "–इति । प्रजामेव पशूनात्मन्धत्ते । तथो ह पुत्री पशुमान् भवति ॥ २० ॥

" सुषदा पश्चात् "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " देवस्य सवितुराधिपत्ये "

धृष्टेत्यादीनि यजूषि अध्वर्युर्वाचयति । एके शाखिनस्तु मन्त्रलिंगानुसारेण प्रतिदिश प्रादेश धारयेत वाचयीत इत्याहु । इति सर्व क्रमेण ' प्रतिपिपादयिषु तत्र प्राचीदिक्सबद्धं मत्र त्रेधाकृत्य प्रथमभाग प्रदर्श्य व्याचष्टे–अनाधृष्टा० नाष्ट्राभिरिति । यजमान वाचयति । ' एषा ' पृथिवी ' पुरस्तात् ' महावीरस्य प्राच्या दिशि ' रक्षोभि ' राक्षसै ' नाष्ट्राभि ' नाशकारिणीभि तत्सेनाभिश्च 'अनाधृष्टा' अनभिभूता ' हि ' । यस्मादेव तस्मात् " अनाधृष्टा पुरस्तात् " इति मन्त्रभाग सगत इत्यर्थ । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–अग्नेराधिपत्य इति । " अग्नेराधिपत्ये " इत्यनेन मन्त्रभागेन ' अस्या ' पृथिव्या ' अग्निमेव अधिपतिं करोति ' । किमर्थं ' नाष्ट्राणां रक्षसां ' च अपहननार्थम् । " अग्निर्हि रक्षसामपहन्ता " (श. प. १ । १ । ६–९ ।) इति श्रुत । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–आयुर्म्मे दाः० मायुरेतीति । " आयुर्मे दा " इत्यनेन मन्त्रभागेन ' आत्मन् ' आत्मनि स्वस्मिन् आयुर्जीवनमेव ' धत्ते ' धारयति । ' तथो ह ' तथा च खलु स यजमान ' सर्वं ' सपूर्णं ' आयु ' ' एति ' प्राप्नोति ॥ १९ ॥

अथ दक्षिणदिक्सबद्धस्य मत्रस्य प्रथमभागम् अनूद्य स्पष्टोऽर्थ इत्याह–पुत्रवती द० वास्तीति । " पुत्रवती दक्षिणत " इति महावीरदक्षिणभागे यजमानवाचनमत्रस्य योऽय प्रथमभाग ' अत्र ' अस्मिन् ' तिरोहित ' अस्पष्ट व्याख्यानसापेक्ष नैवास्ति । ' दक्षिणत ' महावीरदक्षिणदिग्भागे एषा पृथिवी ' पुत्रवती ' पुत्रैर्युक्ता इत्यस्य अर्थस्य स्पष्टत्वात् । अथ द्वितीयतृतीयभागावनूद्य व्याचष्टे–इन्द्रस्याधिपत्य इति० पशुमान्भवतीति । " इन्द्रस्याधिपत्ये " इति द्वितीयभागेन ' अस्या ' पृथिव्या ' इन्द्र ' स्वामिन ' करोति ' । " प्रजां मे दा " इति तृतीयभागेन ' प्रजा ' पुत्रादिरूपामेव ' पशूंश्च ' गवादिलक्षणान् स्वस्मिन् धारयति । तथा च स यजमान ' पुत्री ' पुत्रवान् ' पशुमांश्च भवति ' ॥ २० ॥

अथ महावीरपश्चिमभागे यजमानवाचनमत्र पूर्ववत्त्रेधाकृत्य अनूद्य व्याचष्टे–सुषदा० स्तीति । पश्चात्

१–" प्रतिदिशमके " । मन्त्रलिंगात् अनाधृष्टा पुरस्तात् पुत्रवती दक्षिणत इत्येवमादि । यद्येव तदा वचने सति लिंगात् विभागो न अवगम्यते । अथ तु वचन इद तदा विकल्प इति कर्क ॥

इति देवमेवास्यै सवितारमधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै चक्षुर्मे दाऽइति चक्षुरेवात्मन्धत्ते तथो ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

(त्वा) आश्रुतिरुत्तरतऽइति । (त्वा) आश्रावयन्नुत्तरतऽइत्येवैतदाह धातुराधिपत्यऽइति धातारमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्यै रायस्पोषम्मे दाऽइति रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते तथो ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

विधृतिरुपरिष्टादिति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह बृहस्पतेराधिपत्यऽइति बृहस्पतिमेवास्याऽअधिपतिङ्करोति नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽओजो मे दाऽइत्योजऽएवात्मन्धत्ते तथौजस्वी बलवान्भवति ॥ २३ ॥

इति । देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । "चक्षुर्मे दाः"–इति । चक्षुरेवात्मन्धत्ते । तथा उ ह चक्षुष्मान्भवति ॥ २१ ॥

"आश्रुतिरुत्तरतः"–इति । आश्रावयन्नुत्तरत इत्येवैतदाह । "धातुराधिपत्ये"–इति । धातारमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । "रायस्पोषं मे दाः"–इति । रयिमेव पुष्टिमात्मन्धत्ते । तथा उ ह रयिमान्पुष्टिमान्भवति ॥ २२ ॥

"विधृतिरुपरिष्टात्"–इति । विधारयन्नुपरिष्टादित्येवैतदाह–"बृहस्पतेराधिपत्ये" इति । बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति । नाष्ट्राणां रक्षसामपहत्यै । "ओजो मे दाः"–इति । ओज एवात्मन्धत्ते । तथौजस्वी बलवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रतीच्यां दिशि पृथिवीं 'सुषदा' सुखेनासीनेति अस्यार्थस्य सुगमत्वात् न व्याख्यानमपेक्षते इत्युक्तमात्रेति । अवशिष्टयोर्भागयोस्तु पूर्ववद्योजना । इन्द्रस्य स्थाने "देव सवितार" इत्यस्य प्रक्षेपः । "अस्यै" इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा सू २ । ३ । ६२ वा.) । "प्रजां मे दा" इत्यस्य स्थाने 'चक्षु' इत्यस्य प्रक्षेपः । अन्यत् सर्वं पूर्ववदेव ॥ २१ ॥

अथ महावीरस्य उत्तरदिग्भागे यजमानवादनमन्त्रस्य प्रथमभागमनूद्य तात्पर्यमाह–आश्रुतिरुत्तर॰ तदाहेति । "आश्रुतिरुत्तरत" इति यत् मन्त्रवाक्यं 'एतत्' 'उत्तरत' देशे उत्तरदिग्भागे स्थित्वा अध्वर्युं प्रत्यर्यं 'आश्रावयन्' आश्रावणं कुर्वन् भवतीति अमुमेवार्थमिह प्रतिपादयति । अथ द्वितीयतृतीयभागौ पूर्ववत् अनूद्य व्याचष्टे–धातुराधि॰ भवतीति । "धातुराधिपत्ये" इति ब्रुवन् 'धातारं' सर्वस्य धारयितारं प्रजापतिमेव 'अस्या' पृथिव्याः स्वामिनं 'करोति' । "रायस्पोषं मे दा." इति ब्रुवन् एतद्वाक्यमुच्चारयन् 'रयिं' धनमेव 'पुष्टिं' सन्ततां विभूतिं च स्वस्मिन् 'धत्ते' । तथा च असौ 'रयिमान्' धनवान् 'पुष्टिमान्' धनसाध्या या गवादिसन्ततिः अभिवृद्धिः तद्वांश्च 'भवति' ॥ २२ ॥

अथ ऊर्ध्वदिशि यजमानमन्त्रस्य त्रिभागस्य अनूद्य व्याचष्टे–विधृतिरुप॰ भवतीति । हे पृथिवि ! त्वं 'उपरिष्टात्' ऊर्ध्वदिशि 'विधृतिः' परमेश्वरेण विधार्यमाणा असि इति प्रथमभागार्थः । तथा च

(स्यु) अथ दक्षिणतऽउत्तानेन पाणिना निह्नुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहीति सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाह यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २४ ॥

(स्यु) अथेमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वाऽसीत्यश्वा ह वाऽइयम्भूत्वा मनुमुवाह सोऽस्याः पतिः प्रजापतिस्तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २५ ॥

अथ दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निह्नुते–" विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि "–इति । सर्वाभ्यो माऽऽर्तिभ्यो गोपाय इत्येवैतदाह । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् स पितॄनगच्छत् त्रया वै पितरः । तैरेवैनमेतत्समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ २४ ॥

अथेमामभिमृश्य जपति–" मनोरश्वाऽसि "–(वा. सं. ३७ । १२) इति । अश्वा ह वा इयं

एत मन्त्रवाक्य ' उपरिष्टात् ' ऊर्ध्वदिशि इमा पृथिवी ' विधारयन् ' भवति इममर्थमाह । ' ओज ' बलम् ' ओजस्वी ' इत्यस्य व्याख्यान ' बलवान् ' इति । शिष्ट पूर्ववत् योज्यम् ॥ २३ ॥

अथ यदुक्त कात्यायनेन–"विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तान पाणि निदधाति" (का. श्रौ सू २६।६।४) इति । तत् विधत्ते–अथ दक्षिणत०स्पाहीतीति । एव पत्नमु दिक्षु प्रादेशकरणानन्तर ' दक्षिणत ' महावीरस्य दक्षिणदेशे ' उत्तानेन पाणिना ' दक्षिणहस्तेन " विश्वाभ्य " इति मन्त्रेण ' निह्नुत ' इत्युक्त महावीररक्षण प्रार्थन आचरति । अस्य भागस्य तात्पर्यमस्यमथमाह–सर्वाभ्यो मा० तदाहेति । हे पृथिवि ! ' सर्वाभ्य आर्तिभ्य ' हिंसाभ्य ' मा ' मा 'गोपाय' रक्ष इति अनुमवार्थं ' विश्वाभ्यो मा" इत्येत मन्त्रवाक्य ' आह ' प्रतिपादयति । न तु पूर्ववत् नाष्ट्राशब्देन नाशकारण्यो राक्षस्य सेना उच्यत इत्यर्थ । दक्षिणस्या दिश पितॄणा सनिहितत्वात् दक्षिणत हस्तनिधानेन पितृभिरपि ' एन ' समृद्ध कृतवान्, भवतीत्याह–यज्ञस्य० करोतीति । छिन्नशिरस्कस्य ' यज्ञस्य ' रस पुरा ' पितॄन् अगच्छत् ' पितृदेवत्ता प्राप्नोत् । ते पितर ' त्रया वै ' पितृपितामहप्रपितामहभेदेन त्रिविधा खलु । तत् त्रैविध्य सवनत्रयात्मकयज्ञरससत्त्वात् जात-मित्यवगतव्यम् । अत ' एतत् ' एतेन " विश्वाभ्य " इति मन्त्रेण दक्षिणत क्रियमाणेन उत्तानपाणिनिधानेन दक्षिणदिक्सम्बद्ध ' तैरेव ' पितृभि ' एन ' प्रवर्ग्यं ' समर्द्धयति ' समृद्ध करोति । तथा च यज्ञ ' कृत्स्न ' सम्पूर्णमिमम् कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

अथ अन्यत् कर्म विधत्ते–अथेमामभि० रश्वाऽसीति । ' अथ ' निह्नवानन्तर महावीरस्योत्तरत ' इमां ' भूमि प्रादेशेनाभिमृश्योपस्पृश्य " मनोरश्वाऽसि " इति मन्त्र ' जपति ' । हे पृथिवि ! त्व ' मनो ' प्रजा-

---

१–अन्तरधेनि प्रादेशमुन्नरत । का श्रौ. सू. २१ । ५५ ।

(त्य) अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्वेत्यवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवतामेष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादवरꣳ स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २६ ॥

(म्म) मरुद्भिः परिश्रीयस्वेति । विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्त्रं परिबृꣳहति तदिदं क्षत्त्रमुभयतो विशा परिबृढं तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ तूष्णीमुदञ्चौ तूष्णीं प्राञ्चौ ॥ २७ ॥

भूत्वा मनुमुवाह । सोऽस्याः पतिः प्रजापतिः । तेनैवैनमेतन्मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ २५ ॥

अथ वैकङ्कतौ शकलौ परिश्रयति प्राञ्चौ "स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व"-इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । एष वै स्वाहाकारः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादवरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् ॥ २६ ॥

"मरुद्भिः परिश्रीयस्व"-इति । विशो वै मरुतः । विशैवैतत्क्षत्त्रं परिबृंहति । तदिदं क्षत्त्रमुभयतो विशा परिबृढम् । तूष्णीमुदञ्चौ । तूष्णीं प्राञ्चौ । तूष्णीमुदञ्चौ । तूष्णीं प्राञ्चौ ॥ २७ ॥

यते 'अश्वा' भवसि इति मन्त्रार्थः । एतमर्थं आख्यायिकया उपपादयन् मन्त्रस्य समृद्धिहेतुत्वं आह-अश्वा ह वा० करोतीति । पुरा खलु 'इयं' पृथिवी 'अश्वा' वडवा 'भूत्वा' 'मनुं' प्रजापतिं 'उवाह' उढवती । 'स प्रजापतिः' 'अस्याः' पृथिव्याः पतिर्भर्ता सम्बद्धः 'एतत्' एतेन "मनोरश्वाऽसि" इति पृथिव्यभिमर्शनेन 'तेनैव' 'मिथुनेन' स्त्रीपुंसात्मकेन 'प्रियेण धाम्ना' धारकेण तेजसा 'एनं' प्रवर्ग्यं 'समर्द्धयति' । कृत्स्नमकरोत् ॥ २५ ॥

अथ वेदिरभितो वैकङ्कतशकलाभ्यां महावीरस्य परिश्रयणं विधित्सुः तासु द्वाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रथमं परिश्रयणं करोतीत्याह-अथ वैकङ्कतौ० करोतीति । 'अथ' अभिमर्शनानन्तरं 'वैकङ्कतौ' विकङ्कतवृक्षनिर्मितौ द्वौ 'शकलौ प्राञ्चौ' प्रागग्रौ महावीरस्य दक्षिणत उत्तरतश्च 'परिश्रयति' निदधाति । "स्वाहा मरुद्भिः" इति अस्य मन्त्रः । अथ तस्मिन् स्वाहाकारस्य अर्थं दर्शयन् तत्स्तुत्यर्थं अतिदिश्य दर्शयति-अवरं० देवतामिति । 'अवरं' अधस्तान्निर्देशेन 'स्वाहाकारं' स्वाहेत्युच्चारणं 'करोति' । 'परां' परस्ताद्वर्तमानां अस्मिन् मन्त्रे 'देवतां' मरुत इति शेषः । तस्मात् अवरं० देवतामिति स्वाहाकारं करोतीति योजना । कथं स्वाहाकारस्य परदेवतात्वम् ? इति तदाह-एष वा इति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एष' खलु 'स्वाहाकारः' स्वाहाकारविशिष्टः स्वाहाकारात्मको वा । अन्यद्गतम् । 'तस्मादवरम्' इत्यादिदृष्टान्तस्य निगमनम् । यद्वा 'अवरं' अवस्तात् अधोभागे 'स्वाहाकारं' 'करोति' । तदनन्तरं 'देवतां' 'परां' परस्तात् निर्दिशति । यथा "अग्नये स्वाहा" इत्यादौ प्रथमं देवतापदं पश्चात् स्वाहाकारः । तद्वैपरीत्येन अत्र प्रथमं स्वाहाकारः पश्चात् देवतापदं इति योजना ॥ २६ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-मरुद्भिः परि० परिबृढमिति । मरुद्भिरिति पठ्यमानाः ये मरुतः ते

त्रयोदश सम्पादयति । त्रयोदश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरऽएष सऽएष तपत्येषुऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मात्त्रयोदश सम्पादयति ॥ २८ ॥

(त्यु) अथ सुवर्णꣳ हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति । दिवः सꣳस्पृशस्पाहीत्येतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममुपरिष्टाद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वाऽएतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्याऽअथो द्यौर्है वाऽएतस्माद्बिभयाञ्चकार यद्वै माऽयन्तप्तः शुशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्याऽएतदन्तर्दधाति हारितम्भवति हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

त्रयोदश संपादयति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मात्त्रयोदश संपादयति ॥ २८ ॥

अथ सुवर्णं हिरण्यमुपरिष्टान्निदधाति–" दिवः संस्पृशस्पाहि "–(वा सं. ३७ । ११) इति । एतद्ध देवा अबिभयुः । यद्वै न इम मुपरिष्टाद्रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । अग्नेर्वा एतद्रेतः,

' विश ' देवाना मध्ये वैश्या " मरुतो वै देवाना विश " (तै. स २।२।५) इति श्रुत्यन्तरात् । महावीरश्च सम्राट्शब्दाभिधेयत्वात् क्षत्रियजातिस्थानीय । अत ' एतत् ' एतेन "मरुद्भि परिश्रीयस्व" इत्यनेन ' विशैव क्षत्र परिवृंहति ' वर्द्धयति । " बृहि वृद्धौ (धा. पा भ्वा.प. ७३७) इति धातु । तस्मात् ' इद ' लौकिक ' क्षत्र ' क्षत्रियजाति ' विशा ' वैश्यजात्या ' परिवृढ ' प्रवर्द्धितम् । तथा अवशिष्टै शकलै परिश्रयण विधत्ते–तूष्णीमुदञ्चौ० तूष्णीं प्राञ्चाविति । पूर्वं मन्त्रेण द्वौ वैकङ्कतशकलौ महावीरस्य दक्षिणोत्तरभागयो प्रागग्रौ निहितौ । अथ तस्य पश्चात् पुरस्ताच द्वौ शकलौ ' उदञ्चौ ' उदगग्रौ ' तूष्णीं ' निधातव्यौ । तत ' तूष्णीमेव ' द्वौ ' प्राञ्चौ ' पूर्ववत् निधेयौ । एव व्यत्यासेन ' त्रयोदश ' शकलान् ' सपादयति ' । प्रागग्रा षट् उदगग्रा षट् । अवशिष्ट दक्षिणत. प्राग्ग्र निदध्यात् । तथा चोक्त कात्यायनेन–" धृष्टिभ्या भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलै परिश्रयति त्रयोदशभि प्रागुदग्भि स्वाहा मरुद्भिरिति । अधिक दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेणेति " (का. श्रौ सू. २६ । ९१ । १७) ॥ २७ ॥

तदेतत् त्रयोदशसपादन प्रशस्य निगमयति–त्रयोदश० संपादयतीति । ' त्रयोदश वै ' त्रयोदशसख्याका खलु ' मासा ' सवत्सरस्य भवति । द्वादश चैत्राद्या मलिम्लुचाख्य एक । सवत्सरश्च एष सूर्यात्मक, तद्रूप वत्सरनिष्पत्तिमत्त्वात् । सिद्धमन्यत् । ' तस्मात्त्रयोदश ' इति निगमनम् ॥ २८ ॥

अथ महावीरस्य उपरि सुवर्णशतमानस्य रुक्मस्य स्थापन विधत्ते अथ सुवर्णं० स्पाहीति । ' अथ ' विकङ्कतशकलै परिश्रयणानन्तर ' सुवर्णं ' सुवर्णमय हिरण्य हिरण्यशब्दस्य रजतेऽपि प्रसिद्धत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं

१ "सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिव सस्पृश इति " (का श्रौ सू २६।५७) ।

(र) अथ पवित्रैराधूनोति । मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥

(ल) अथापसलविभिर्धून्वन्ति । यत्रास्य शीर्षश्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तैरेवैनमेतत्समीरयन्ति ॥ ३१ ॥

यद्धिरण्मयम् । नाशाग्रा रसमाजरद्दस्य । अतो यदिदं वा एतस्मादभिप्राचचार । यद् माऽयं ततः शुशुचानो न हिंस्यादिति । तद्वास्या एतदन्तर्दधाति । हरित भवति । हरिणीव हि द्यौः ॥ २९ ॥

अथ पवित्रैराधूनोति । "मधु मधु"–(वा स ३७।१३) इति त्रिः । प्राणो वै मधु । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३० ॥

अथापसलवित् निर्धून्वन्ति । यत्रास्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्–स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तैरेवैनमेतत्समीरयन्ति ॥ ३१ ॥

(त्य) अप वाऽएतेभ्यः प्राणाः क्रामन्ति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते पुनः प्रसल्वि त्रिर्दून्वन्ति षट्सम्पद्यन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति श्रपयन्ति रौहिणौ स यदाऽर्चिर्जायतेऽथ हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥

स यत्रैताꣳ होताऽन्वाह । (ह्वा) अभन्वतीमश्विना वाचमस्मेऽइति तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्मऽइति स यदि रुचितः स्याच्छ्रेया·

अथ वा एतेभ्यः प्राणाः क्रामति । ये यज्ञे धुवनं तन्वते । पुनः प्रसलवित् निर्धून्वति । षट् सम्पद्यन्ते । षड्वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति । श्रपयंति रौहिणौ । स यदाऽर्चिर्जायते । अथ हिरण्यमादत्ते ॥ ३२ ॥

स यत्रैता होताऽन्वाह–" अभन्वतीमश्विना वाचमस्मे "–(वा सं. ३४ । २९) इति । तदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह–"रुचितो घर्मः" इति । स यदि रुचितः स्यात् । श्रेयान् यजमानो भवि·

' धून्वति ' उपवाजयति । अथ अप्रादक्षिण्येन परिक्रमण स्तौति–यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्येत्यादिना । अप्रदक्षिणकरणं हि पैतृको धर्म । अतः एतत् ' एतेन अप्रदक्षिणपरिक्रमणेन ' तैरेव ' पितॄनि ' एनं ' महावीरं ' समर्धयति ' सगमयति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

पुनश्चि प्रदक्षिण परिक्रामद्भिः धूनन कर्यमिति विधिसुराह–अप वा एतेभ्य इत्यादि । ' ये ' खलु ' यज्ञे ' अध्वर्युप्रभृतय ' धुवन ' व्यजन उक्त वीजन ' तन्वत ' कुर्वंति । ' एतेभ्य ' सकाशात्, ' प्राणा ' ' अपक्रामनि वै ' बीजन आधूनन क्रियमाणे शरीरान्तर्वर्तमाना प्राणा अपि श्रमातिशयेन निर्गच्छन्तीत्यर्थ । अतस्तत्परिहाराय ' पुन ' तत् ' प्रसलवित् ' प्रसव्यक्रमेण प्रदक्षिण ' त्रि ' परिक्रामत ' धून्वति ' चालयति । कथ अनेन उक्तदोषपरिहार ? इति तत्राह–षट् संपद्यंत इति । एव अपसव्यप्रदक्षिणकृताभ्या पर्यायाभ्यां ' षट ' परिक्रमा ' सपद्यते ' निष्पद्यन्ते । ' शीर्षन् ' शीर्षणि शिरसि ' षट् वा इमे प्राणा ' ' इमे ' इति इदंशब्द अभिनयप्रदर्शनार्थं । द्वे चक्षुषी, द्वे नासिके, द्वे श्रोत्रे, इति । एव षट् प्राणा इन्द्रियाधिष्ठानानि शिरसि समवेतानि । तानेवास्मिन प्रथम धारयित्वा, ' अस्मिन् ' प्रवर्ग्ये अपि ' एतद्दधाति ' । अथ रौहिणपुरोडाशयो श्रपण विधत्ते–श्रपयंति रौहिणाविति । लौकिकपिष्टमानीय रौहिणाख्यौ पुरोडाशौ तूष्णीं ' श्रपयति ' पचति अध्वर्युपुरुषा । तदुक्त सूत्रकारेण " रौहिणावधिश्रयति तूष्णीं श्यामपिष्टानाम् " (का. श्रौ सू २६ । ६३) इति । अथ उपरि निहितस्य सुवर्णशतमानस्य आदान विधत्ते–स यदाऽर्चिमादत्त इति । ' यदा ' यस्मिन्काले अर्चिर्ज्वाला महावीरस्य परित ' जायते ' । अथानंतर ' स ' अध्वर्यु उपरि निहित ' हिरण्य ' ' आदत्त स्वीकरोति ॥ ३२ ॥

अथ धवित्रै आधूननेन संतापितस्य घर्मस्य वदनार्थं कालविशेषे कश्चित् प्रैषमन्त्र ब्रूयात् इति विधित्सु–

१–अर्चिषि जात सुवर्णशतमान निधायाऽथेन सदाव । पर्यपिबर्ति सुवेण प्रोक्षणवत् । का श्रौ सू २६ । ६९ । निर्वाय अपनाय इति कर्क ॥

२–' अभन्वतामित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठन् " । इति का श्रौ. सू २६ । ६७ ।

न्यजमानो भविष्यतीति विद्यादथ यद्यरुचितः पापीयान्भविष्यतीति विद्यादथ यदि नेव रुचितो नारुचितो नैव श्रेयान्न पापीयान्भविष्यतीति विद्याद्यथा त्वेव रुचितः स्यात्तथा यतितव्यम् ॥ ३३ ॥

(मु) अथैतद्वै । (द्वा॰ऽस्रा) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति य ऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टी ॥ ३४ ॥

इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।३॥ (१-२) ॥

ष्यतीति विद्यात् । अथ यद्यरुचितः । पापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । अथ यदि नैव रुचितो नारुचितः । नैव श्रेयान्न पापीयान् भविष्यतीति विद्यात् । यथा त्वेव रुचितः स्यात् । तथा यतितव्यम् ॥ ३३ ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या-या सृष्टी ॥ ३४ ॥

आह—स यदि॰ घर्मे इति । " अपश्यत्वामश्विना " इत्येतामृचं ' स होता ' यस्मिन् काले अनुब्रूयात् । तस्मिन् काले ' उपोत्तिष्ठन् ' आसनादुद्गच्छन्, " रुचितो घर्म " इति प्रैषं प्रश्नोपनिमुक्त ' आह ' ब्रूयात् । ' रुचितः ' सदीप्त महावीर इति तस्यार्थः । अथ एतस्य ... [illegible] यजमानस्य गुणदोषान् उक्त्वा सर्वथा रुचितकरणमेव श्रेय इत्याह—स यदि रुचितः स्यात् तथा यतितव्यमिति । ' स ' घर्म ' यदि रुचित ' सम्यक् तप्त ' स्यात् ' । तर्हि ' यजमान ' ' स्यात् ' प्रशस्यतम अतिशयेन सुकृती ' भविष्यतीति ' विद्याज्जानीयात् । ' अथ ' तु ' यदि ' ' अरुचित ' अतप्त । तर्हि ' पापीयान् ' अतिशयेन पापकृत् ' भविष्यति इति ' जानीयात् । ' अथ यदि ' यदि तु रुचितोऽपि नैव भवति अरुचितोऽपि नैव भवति । अपि तु रुचितारुचितमध्यस्थो भवेत् । तर्हि यजमानोऽपि श्रेयानपि नैव भवति । पापीयानपि नैव भवति । अपि तु मध्यावस्थ भविष्यतीति ' जानीयात् । यस्मादेवं तस्मात् ' यथा त्वेव ' येनैव सद्यः प्रकारेण घर्मे ' रुचित ' सम्यक् तप्त ' स्यात् ' ' तथा ' यतितव्यम् । सर्वप्रयत्नेन अवश्य घर्मस्य सम्यक् सदीपन कार्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ प्रथमब्राह्मणावसाने दर्शिता या व्रतचर्या तस्याः सर्वप्रवर्ग्यशेषत्वं दर्शयितुं अस्य तृतीयब्राह्मणस्य तद्दर्शस्य वा अध्ययनानुष्ठानयोर्वा अतिदिशति-अथैतद्वै॰ इत्यादिना । सिद्धमेतत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । ३ ॥

स यदैतदध्वर्युः। (रु) उपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्मऽइति तदुपोत्थायावकाशैरुपतिष्ठन्ते प्राणा वाऽअवकाशाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति षडुपतिष्ठन्ते षड्वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥

गर्भो देवानामिति। (त्ये) एष वै गर्भो देवानां यऽएष तपत्येष हीदꣳ सर्वं गृह्णात्येतेनेदꣳ सर्वं गृभीतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह गर्भो देवानामिति ॥ २ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्यावकाशोपस्थानं ब्राह्मणम्।

स यदैतदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह—"रुचितो घर्मः" इति। तदुपोत्थाय अवकाशैरुपतिष्ठन्ते। प्राणा वा अवकाशाः। प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति। षडुपतिष्ठन्ते। षड् वा इमे शीर्षन्प्राणाः। तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १ ॥

"गर्भो देवानाम्"—इति। एष वै गर्भो देवानाम्। य एष तपति। एष हीदं सर्वं गृह्णाति। एतेनेदं सर्वं गृभीतम्। एष उ प्रवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मादाह—गर्भो देवानाम् इति ॥ २ ॥

इह तृतीये ब्राह्मणे घर्मसंदीपनमुक्तम्। अथ चतुर्थे प्रवर्ग्यकर्तृणाम् अवकाशाख्यैर्मन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते—स यदै०दधातीति। उपस्थानस्य कालं विधातुं रुचितो घर्म इत्यन्तं वचनमनुवदति। 'सः' अध्वर्युर्यदा 'उपोत्तिष्ठन्' "रुचितो घर्मः" इत्याह। तत् तदानीं सर्वे प्रवर्ग्ययुक्ता ऋत्विजः 'उपोत्थाय' स्वकीयात् आसनात् उत्थाय तत्र तत्र स्थित्वा अवकाशाख्यैर्मन्त्रैः "गर्भो देवानाम्" इत्यादिभिः घर्मं 'उपतिष्ठन्ते'। एते अवकाशाख्या मन्त्राः प्राणात्मकाः। तदुपस्थानेन 'अस्मिन्' घर्मे 'प्राणानेव दधाति' धारयति। अथोपस्थातृणां संख्याम् उपनीय स्तौति—षडुपति०दधातीति। होता अध्वर्युः ब्रह्मा प्रतिप्रस्थाता अग्नीत् इति पञ्च ऋत्विजो यजमानश्च षट्पुरुषा एतैरवकाशैः 'उपतिष्ठन्ते'। गतमन्यत् ॥ १ ॥

अथ तानवकाशान् व्याख्यातुं प्रतीकमनूद्य व्याचष्टे—गर्भो देवानामितीति। गर्भो देवानामिति आद्यमन्त्रस्योपादानम्। 'य एषः' सूर्यस्तपति 'एष' खलु 'देवानाम्' मध्ये 'गर्भः'। कुत इत्यत आह—एष हीदमिति। 'हि' यस्मात्। 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'एष सूर्य गृह्णाति' "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" (पा. सू. ३।१।८४ वा) इति भत्वम्। जगति विद्यमानं सर्वं रसं रश्मिभिरादत्ते सर्वमनुगृह्णाति वा। यत एव अत 'एतेन' सूर्येण 'इदं सर्वं जगत्' 'गृभीतं' गृहीतम् अनुगृहीतम्, तस्मादेष गर्भः। अन्यद्गतम्। तस्मादाहेति निगमनम् ॥ २ ॥

१–"यदैतदध्वर्युरुपोत्तिष्ठन्नाह रुचितो घर्म इति"। का० श्रौ०, सू० २६।६।८। अत्र वेदेति [illegible] तदुत्तर पावकमन्, इह रुचित घर्म प्रवर्ग्य कृत्वा अवकाशैरुपस्थानम्, तथा च सूत्रकारः [illegible] प्राह। "रुचितं वाचयन्।" का० श्रौ० सू० २६।६।९। रुचितो घर्मो यदा। अवकाशाख्याः मन्त्रास्तु गर्भो देवानामित्याद्या वा० सं० ३७–१४ [illegible] (वा० सं० ३७–२०) मा मा हिंसीरित्यन्ताः।

पिता मतीनामिति । पिता ह्येष मतीनाम्पतिः प्रजानामिति पतिर्ह्येष प्रजानाम् ॥ ३ ॥

(२५) सन्देवो देवेन सवित्रा गतेति । सꣳ हि देवो देवेन सवित्रा गत सꣳ सूर्य्येण रोचतऽइति सꣳ हि सूर्य्येण रोचते ॥ ४ ॥

समग्निरग्निना गतेति । सꣳ ह्यग्निरग्निना गत सन्दैवेन सवित्रेति सꣳ हि दैवेन सवित्रा गत सꣳ सूर्य्येणारोचिष्टेति सꣳ हि सूर्य्येणारोचिष्ट ॥५॥

"पिता मतीनाम्"–इति । पिता ह्येष मतीनाम् । " पतिः प्रजानाम् "–इति । पतिर्ह्येष प्रजानाम् ॥ ३ ॥

" सं देवो देवेन सवित्रा गत "–इति । सं हि देवो देवेन सवित्रा गत । " सं सूर्येण रोचते "–(वा. सं. ३७।१४) इति । सं हि सूर्येण रोचते ॥ ४ ॥

" समग्निरग्निना गत "–इति । सं ह्यग्निरग्निना गत । " सं दैवेन सवित्रा "–इति । सं हि दैवेन सवित्रा गत ।–" सं सूर्येणारोचिष्ट "–इति । सं हि सूर्येणारोचिष्ट ॥ ५ ॥

अथ वाक्यान्तरमुपादाय प्रतिपदं व्याचष्टे–पिता मतीनामितीति । 'हि' यस्मात् 'एष' सूर्यः 'मतीनां' बुद्धीनां 'पिता' उत्पादयिता । सूर्योदये सति हि मनुष्याः सर्वथा प्राणिनः प्रबोधेन सर्वाणि ज्ञानान्युत्पद्यन्ते । अतः सूर्यस्य पितृत्वम् । "एष उ एवार्यम्णमन्दलमनैत्ऌत्" इति प्रकृतो वाक्यशेषः अत प्रभृति सर्वत्र अनुवर्तनीयः । अथ अन्यद्वाक्यमुपादाय व्याचष्टे–पतिः प्रजानामिति । 'एष' सूर्यः 'प्रजानां' प्रजायमानानां प्राणिनां वृष्ट्यादिप्रदानेन पालयिता हि । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमुपादाय व्याचष्टे–सं देवो गतेति । 'हि' यस्मात् देवनशीलो घर्मः देवनशीलेन वर्तमानः देवेन देवनशीलेन 'सवित्रा' सर्वस्य प्रेरकेण दिवि वर्तमानेन सूर्येण 'सं' 'गत' समगच्छत । सङ्गतिर्गमेः "समो गम्यृच्छिभ्याम्" (पा. सू. १।३।२९) इत्यात्मनेपदम् । उडस्य शपो लुक् । "अनुदात्तोपदेश०" (पा. सू. ६।४।३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः । तस्मात् "सं देवो देवेन" इति मन्त्रवाक्यं सङ्गतमित्यर्थः । अथ अन्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे–सं सूर्येण रोचत इति । अयं महावीरो घर्मः 'सूर्येण' सूर्यसहितेन 'संरोचते' सम्यग्दीप्यते । 'हि' यस्मात् "सं सूर्येण" इति वाक्यं सङ्गतार्थमित्यर्थः ॥ ४ ॥

स्वाहा सुमग्निस्तुपसा गतेति । सुᳬ᳖ह्ययमग्निस्तुपसा गताऽवरᳬ᳖ स्वाहा-कारङ्करोति पुरान्देवुतामसावेव बुन्धुः सन्दैव्येन सवित्रेति सᳬ᳖ हि दैव्येन सवित्रा गत सᳬ᳖ सूर्य्येणारूरुचतेति सᳬ᳖ हि सूर्य्येणारू-रुचत ॥ ६ ॥

त वाऽएते त्रयोऽवकाशा भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यान-स्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ७ ॥

धर्त्ता दिवो विभाति तुपसस्पृथिव्यामिति । धर्त्ता ह्येष दिवो विभाति तुपसस्पृथिव्यान्धर्त्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाऽइति धर्त्ता

" स्वाहा समग्निस्तपसा गत "–इति । सं ह्ययमग्निस्तपसा गत । अवर स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः । " सं दैव्येन सवित्रा "–इति । स हि दैव्येन सवित्रा गत । " स सूर्येणारुरुचत "–(वा स. ३७। १९) इति । सं हि सूर्येणारूरुचत ॥ ६ ॥

ते वा एते त्रयोऽवकाशा भवति । त्रयो वै प्राणाः–प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ७ ॥

" धर्ता दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् "–इति । धर्ता ह्येष दिवो विभाति तपसस्पृथिव्याम् । " धर्ता देवो देवानाममर्त्यस्तपोजाः "–इति । धर्ता ह्येष देवो देवाना-

---

घर्मरोचनस्य निष्पन्नत्वात् तादृशो घर्मं सूर्येण 'समरोचिष्ट हि' सगत्य दीप्त अभूत् । तस्मात् " सं सूर्येणारोचिष्ट " इति रोचनस्य भूतकालसत्ताप्रतिपादन युक्तम् । " रुच दीप्तौ " (धा. पा भ्वा आ ७४६) इति धातु ॥ ६ ॥

अथ तृतीयमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–स्वाहा समग्नि० रूरुचतेति । 'हि' यस्मात् अय मग्निरग्निवर्ग प्रवर्ग्य 'तपसा' तापेन 'सगत' समगच्छत । तस्मात् " समग्निस्तपसा गत " इत्ययमश सगत । अवरमन्तान् आदौ वर्तमान 'स्वाहाकार' स्वाहेति शब्दस्य करण उच्चारण 'करोति' । 'परां' सूर्यरूपां 'देवता' । स्वाहाकारपदप्रतिपाद्य सम्बन्धु 'असावेव' खलु देवता वधु छिन्नस्य यज्ञशिरस बधनहेतु । तथा 'दैव्येन' देवतासबधिना 'सवित्रा' प्रेरकेण सूर्येण दिवि प्रकाशमानेन सार्धम् अय तनौ घर्म ज्वाला-द्वारेण 'समरूरुचत' सम्यगदीप्यत । तस्मात् " सं सूर्येणारूरुचत " इति मन्त्रभाग समवेतार्थ ॥ ६ ॥

एव " गर्भो देवाना " १ " समग्निरग्निना गत " २ " स्वाहा समग्नि " ३ इति 'त्रय अवकाशा' उक्ता । अथैतान् सहृत्य स्तौति–ते वा एते० दधातीति । 'ते' खलु 'एते' अवकाशाख्या " गर्भो देवाना " इत्याद्या त्रयो मन्त्रा भवन्ति । अन्यत् त्रित्वविशिष्टोप (श प. १४ । १ । ३ । ३० ।) व्याख्याने व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–धर्ता दिवो० तदाहेति । 'एष' खलु सूर्य 'दिवः'

ह्येषु देवो देवानाममर्त्यस्तपोजा व्वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमिति यज्ञो वै व्वाग्यज्ञमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

(ह्रा) अपश्यङ्गोपामुनिपद्यमानमिति । (त्ये) एष वै गोपा यऽएष तपत्येषु हीदᳬं सर्व्वङ्गोपायत्यथो न निपद्यते तस्मादाहापश्यङ्गोपामुनिपद्यमानमिति ॥ ९ ॥

(त्या) आ च पुरा च पथिभिश्चरन्तमिति । (त्या)आ च ह्येष पुरा च देवैः पथिभिश्चरति स सध्रीचीः स व्विषूचीर्व्वसानऽइति सध्रीचीश्च ह्येष व्विषूचीश्च दिशो व्वस्तेऽथो रश्मीनाव्वरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तरिति पुनः पुनर्ह्येषुऽएषु लोकेषु व्वरीवर्त्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

ममर्त्यस्तपोजाः । " वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् "–(वा स. ३७ । १६) इति । यज्ञो वै वाग् । यज्ञमस्मभ्य प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम इत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

" अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् "–इति । एष वै गोपा । य एष तपति । एष हीदं सर्वं गोपायति । अथो न निपद्यते । तस्मादाह–" अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् "–इति ॥ ९ ॥

" आ च परा च पथिभिश्चरंतम् "–इति । आ च ह्येष परा च देवैः पथिभिश्चराति । " स सध्रिचीः स विषूचीर्वसानः "–इति । सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्ते । अथो

द्युलोकस्य ' धर्ता ' । तथा तपसस्तापकस्य रश्मिजालस्य च धर्ता सन् ' पृथिव्यां ' भूम्या ' विभाति ' विशेषेण दीप्यते । अत तदात्मके प्रवर्ग्ये " धर्ता दिव " इति मन्त्र समवेतार्थ इत्यर्थ । तथा ' एष ' सूर्यो देवनशील ' देवाना ' स्वव्यतिरिक्तानामिन्द्रादीनां ' धर्ता ' धारयिता सूर्यगत्यधीनत्वादग्निहोत्रादीनस्य इति सूर्यस्य हविर्भुजा धारकत्व द्रष्टव्यम् । तथा ' अमर्त्य ' मरणरहित ' तपोजा ' तपस तप्यमानात् मनणो जात । ' हि ' यस्मादेव तस्मात् तदात्मक प्रवर्ग्यं " धर्ता दिव " इति मन्त्रभागेन स्तोतव्यमित्यर्थ । तथा " वाचमस्मे नियच्छ " इति समनन्तरो मन्त्रभाग । तत्र वाकशब्देन यज्ञ एव उच्यत । स्तुतशास्त्ररूपया वाचा निर्वर्त्यत्वात् । एव च निष्पन्न वाक्यार्थमाह–' वाच ' यज्ञ ' अस्मे ' अस्मभ्यं हे घर्म ! ' नियच्छ ' प्रयच्छ देहि ' येन ' यज्ञेन ' देवान् ' ' प्रीणाम ' तर्पयामेति अमुमेवार्थमेत मन्त्रवाक्यमाह प्रतिपादयति ॥ ८ ॥

अथान्यमवकाशमन्त्र वाक्यश अनूद्य व्याचष्टे–अपश्यं गोपा॰ चरतीति । ' एष ' सूर्य ' देवानां ' मध्ये ' गोपा ' गोपायिता । ' हि ' यस्मात् ' एष ' ' सर्वमिद ' जगत् ' गोपायति ' प्रकर्षेण प्रकाशनादिना रक्षति । ' अथो ' अपि च ' न निपद्यते ' न निपतति । किंतु स्वै सर्वदा दिवि वर्तते । ' तस्मात् ' ' अनिपद्यमान ' ' गोपा ' सूर्यं ' अपश्य ' अद्राक्षम् इति ऋषि कृतसाक्षात्कार आह । अथवा तदात्मक प्रवर्ग्यं स्तोतु–अपश्यं गोपामिति अध्वर्युराह ॥ ९ ॥

अपि च ' एष हि ' सूर्य ' देवै ' देवमार्गभिः ' पथिभि ' मार्गै मध्याह्नात् पूर्वं ' आचरति ' अभिमुखेन गच्छति च । तत परस्तात् ' पराचरति ' पराङ्मुख सचरति । तस्मात् " आ च परा च " इति

व्विश्वासाम्भुवाम्पते । व्विश्वस्य मनसस्पते व्विश्वस्य व्वचसस्पते सुर्व्वस्य व्वचसस्पतऽ इत्येतस्य सुर्व्वस्य पतऽइत्येतद्देवश्रुत्त्वन्देव घर्म्म देवो देवान्पाहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

(स्त्यु) अत्र प्प्रावीरनु वान्देववीतयऽइति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहात्र प्प्रावीरनु वान्देववीतयऽ इति ॥ १२ ॥

रश्मीन् । " आवरीवर्ति भुवनेष्वंतः "–(वा. सं. ३७ । १७) इति । पुनः पुनर्ह्येष एषु लोकेषु वरीवर्त्यमानश्चरति ॥ १० ॥

" विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते । विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते "–इति । एतस्य सर्वस्य पत इत्येतत् । " देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाहि "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ११ ॥

" अत्र प्रावीरनु वां देववीतये "–इति । अश्विनावेवैतदाह–अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"अत्र प्रावीरनु वां देववीतये"–इति॥१२॥

मन्त्रवाक्यस्य संगतमित्यर्थः । अपि च ' सध्रीची ' सहाञ्चती ' विषूची ' विष्वगञ्चन्तीः सर्वाः ' दिशः ' प्राच्याद्याः ' एषः ' सूर्यः स्वतेजसा ' वस्ते ' आच्छादयति । ' अथो ' अपि च ' रश्मीन् ' स्वकिरणान् ' वस्ते ' सर्वत्र प्रसारयति । तस्मात् ' स सध्रीचीः " इति मन्त्रः सूर्ये संगतः । तदात्मकत्वात् प्रवर्ग्येऽपि संगत इत्यर्थः । अपि च ' एषः ' खलु सूर्यः ' एषु लोकेषु ' पृथिव्यादिषु सर्वेषु लोकेषु ' वरीवर्त्यमानः ' अत्यर्थं वर्तमानः पुनः पुनश्चरति । तस्मादाह–" आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः " इति ॥ १० ॥

अथान्यमवकाशमन्त्रभागं सकृत्यानूद्य, तात्पर्यमाह–विश्वासां भुवां० इत्येतदिति । " विश्वासां भुवां " इत्यादिपदपर्यन्तैः प्रतिपाद्यस्य ' एतस्य सर्वस्य ' कृत्स्नस्य जगतः ' पते ' स्वामिन् ! ' इति ' इममर्थम् एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ अन्यं मन्त्रभागमनूद्य स्पष्टार्थत्वात् व्याख्यानं नापेक्षत इत्याह–देवश्रुत्त्वं० मिवास्तीति । अत्रास्मिन् " देवश्रुत्त्वं " इति मन्त्रभागे ' तिरोहितमिव ' अन्तर्हितमिव व्याख्यानमपेक्षं किमपि नास्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे–अत्र प्रावीरनु वां देववीतय इति । " अत्र प्रावी " इत्यस्मिन्मन्त्रभागे ' वाम् ' इति ' युष्मदादेशो द्विवचनेन ' अश्विनौ ' अश्विनावेव एतन्मन्त्रवाक्यम् ' आह ' आचष्टे । अश्विनोः प्रतिपादने का अत्र प्रसक्तिः, इति तां दर्शयति–अश्विनाविति । ' अश्विनौ ' खलु पुरा ' यज्ञस्य ' एतत्प्रवर्ग्यात्मकं ' शिरः प्रत्यधत्ताम् ' प्रतिहितवन्तौ छिन्नस्य पुनः संधानं कृतवन्तौ । तस्मात् ' एतत् ' एतेन मन्त्रभागेन तावश्विनौ ' प्रीणाति ' तर्पयति । ' तस्मात् ' इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति। दध्यङ् ह वाऽ आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच तदेनयोः प्रियन्धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति तस्मादाह मधु माध्वीभ्याम्मधु माधूचीभ्यामिति ॥ १३ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा। ऊर्ध्वोऽ अध्वरन्दिवि देवेषु धेहीति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधीति। (त्ये) एष वै पिता यऽएष तपत्येषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पिता नोऽसि पिता नो बोधीति नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीरित्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

(त्स्लेऽथ) अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य। महावीरमीक्षमाणाम्वाचयति

" मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् "-(वा सं ३७। १८) इति। दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच। तदेनयोः प्रियं धाम। तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति। तस्मादाह-" मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् "-इति ॥ १३ ॥

" हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा। ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि "-(वा. सं ३७। १९) इति। नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ १४ ॥

" पिता नोऽसि पिता नो बोधि "-इति। एष वै पिता। य एष तपति। एष उ प्रवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मादाह। "पिता नोऽसि पिता नो बोधि' -इति। "नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः "-इति। आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ १५ ॥

अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य। महावीरमीक्षमाणा वाचयति-" त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम "-(वा. सं. ३७।२०) इति। वृषा वै प्रवर्ग्यः। योषा पत्नी। मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १६ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे-मधु मा०चीभ्यामिति इति। 'आथर्वण' अथर्वण पुत्र 'दध्यङ्' नाम ऋषि पुरा, आभ्यामश्विभ्यां 'मधु नाम ब्राह्मण' मधुविद्याप्रतिपादक ब्राह्मण 'उवाच' उपदिदेश। तत्र 'एनयो' 'प्रिय' प्रेमास्पद 'धाम' धारक स्थान 'एतेन' "मधु माध्वीभ्याम्" इत्यनेन 'एनयो' अश्विनो 'तदेव' प्रिय धाम 'उपगच्छति' प्राप्नोति। 'तस्मात्' इत्यादि निगमनम् ॥ १३ ॥

अथ मन्त्रान्तरमनूद्य स्पष्टार्थत्वात् न व्याख्यानसापेक्षमित्याह-हृदे त्वा मनसे० मिवास्तीति। हृदयाद्यर्थं त्वां स्तुम। अत एव त्व 'दिवि' द्युलोके 'देवेषु' मध्ये उत्कृष्ट सन् 'अध्वर' अस्मदीय यज्ञ 'धेहि' स्थापयेति अस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् 'तिरोहित' किमपि नास्तीत्यर्थ ॥ १४ ॥

अथान्यद्वाक्यमनूद्य व्याचष्टे-पिता नोऽसि०बोधीतीति। 'य एष' सूर्य 'तपति' 'एष वै पिता' सर्वेषां पालयिता। अन्यदुक्तम्। अथास्य मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे-नमस्ते० शास्ते इति। 'एतत्' एतेन मन्त्रवाक्येन हिंसाभावलक्षणां 'आशिषमेव आशास्ते' प्रार्थयते ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं कात्यायनेन-" अपोर्णोति पत्नीशिर। त्वष्टृमन्तस्त्वेतां वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् "

१-"अथ पत्न्यै शिरोऽपावृत्य" (श. प. १४। १। ४। १६) इति श्रुतिवाक्यम्, 'पत्नीशिर' इत्यत्र सम्बोधन तथ्य। 'वाचयति' इति कर्तव्यं ॥

त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेमेति त्वष्टा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥ १६ ॥

(तेऽथै) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएत- मनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ १७ ॥

इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४।१।४ ॥ (१–४) ॥

इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १४–१ ॥ काण्डिकासंख्या ॥ ११० ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रत- चर्या–या सृष्टौ ॥ १७ ॥

(का श्रौ. सू. २६।६।७०) इति । तदेतद्विधत्ते–अथ पत्न्यै शिरो०सपेमेतीति । अथावकाशोपस्थाना- नन्तरं पत्न्या शिरःप्रावरणं ' अपावृत्य ' विसृज्य ' महावीरमीक्षमाणा ' पश्यन्ती " त्वष्टृमन्त " इति मन्त्रं ' वाचयति ' । अथैतत् स्तौति–त्वष्टा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते इति । 'त्वष्टा' वर्षणसमर्थः पुमान् प्रवर्ग्यः । ' पत्नी योषा ' स्त्री । तथा च ' एतत् ' एतेन मिथुनेन ' प्रजननं ' प्रजोत्पत्ति- साधनं 'क्रियते ' । प्रजोत्पत्तिसाधनेन ' एनं ' प्रवर्ग्यं समर्द्धयति । ततो यज्ञमपि कृत्स्नं सम्पूर्णं करोति ॥ १६॥

ब्राह्मणान्तरावसानवत् अत्रापि पूर्वोक्तां व्रतचर्यामतिदिशति–अथैतद्वै०सृष्टाविति । एतत्प्रथमब्राह्मणावसाने व्याख्यातम् । ' या ' सृष्टिप्रतिपादके तस्मिन् ब्राह्मणे ' व्रतचर्या ' आम्नाता सैव एतत् ब्राह्मणं अधीयानस्य अनुतिष्ठतश्च व्रतचर्या ॥ १७ ॥

इति श्रीनारायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये

चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमेऽध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ १४ । (१) १ । ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भं,
सप्ताम्भोधिप्रसीरंस्त्रिदशतरुलताधेनुभीवर्णभूमी ।
रत्नोर्वी स्वमवाजिद्विपसहितरथौ सात्विगि निष्कणार्यौ,
व्यग्रागीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमवमतुलं स्वर्णजं वर्गमुख्यं,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृतमजडो राजतं राजरूप्यं ।
आज्यौघं प्राज्यजन्मा लवणमतृणं शार्करं चार्कतेजा,
रत्नादयो रत्नरूपं गिरिमकृत मुदा पात्रमासिङ्गणार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशकाण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ (१४ (१)–१) ॥

अथ द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

प्रथमप्रपाठके च पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणौ जुहोति । (त्य) अहः केतुना जुषताᳪं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा प्रातः रात्रिः केतुना जुषताᳪं सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्युभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

(न्त) तद्यद्रौहिणौ जुहोति । (त्य) अग्निश्च ह वाऽआदित्यश्च रौहिणावेताभ्याᳪं हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकᳪं रोहन्ति ॥ २ ॥

अथ गवाजपयोऽवसेचनं ब्राह्मणम् ।

अथातो रौहिणौ जुहोति । " अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–इति । उभावेतेन यजुषा प्रातः । " रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–(वा. सं. ३७।२१) इति । उभावेतेन यजुषा सायम् ॥ १ ॥

तद्यद्रौहिणौ जुहोति । अग्निश्च ह वा आदित्यश्च रौहिणौ । एताभ्यां हि देवताभ्यां यजमानाः स्वर्गं लोकं रोहन्ति ॥ २ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

धर्मस्य सृष्टिसमारौ तथा धर्मसमिन्धनम् । अवकाशोपरियनिश्च प्रथमेऽध्याये ईरिता. ॥ २ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमब्राह्मणेन आज्यपूर्णे महावीरे गवाजयोः पयसो आसेचनं विहितं तत्र तयोर्दोहनात्पूर्वं तदासेचनोत्तरकालं च होतव्ययो रौहिणपुरोडाशयो होम विधत्ते–अथातो रौहिणौ जुहोतीति । 'अथ' पत्नीवाचनानंतरं यत. एतौ रौहिणहोमौ प्रवर्ग्यस्य आज्यभागवत् चक्षुष्ट्वेन वक्ष्यमाणप्रकारेण सस्तुतौ । 'अतः' अस्मात्कारणात् प्रवृञ्जनात् पूर्वं 'रौहिणौ' पुरोडाशौ 'जुहोति' । तत्र प्रातःकालीने प्रवर्ग्ये " अहः केतुना " इत्येतेन 'यजुषा' 'उभौ' पुरोडाशौ जुहोति । सायंकालीने तु प्रवर्ग्ये " रात्रिः केतुना " इत्येतेन 'यजुषा' 'उभौ' रौहिणौ जुहोति ॥ १ ॥

अथ एतौ पुरोडाशौ अग्न्यादित्यात्मना स्तौति–तद्यद्रौहिणौ जुहोतीति । तत्र 'यत्' यस्मात् 'रौहिणौ' पुरोडाशौ 'जुहोति' । तस्मात् 'एताभ्यां' साधनाभ्यां यजमान. 'स्वर्गं लोकं आरोहति' इति वाक्य

१–अहः केतुनेति हविष्कर रौहिणं जुहोति । का. श्रौ. सू. २६ । ७१ ।
२–रात्रिरिति सायम् । का. श्रौ. सू. २६ । ७१ ।

(त्यु) अथोऽअहोरात्रे वै रौहिणौ । (णावा) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमहोरात्राभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्याम्परिगृहीतः ॥३॥

(तोऽथो) अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणौ । (णावा) आदित्यः प्रवर्ग्योऽमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्याम्परिगृह्णाति तस्मादेषऽआभ्यां लोकाभ्याम्परिगृहीतः ॥ ४ ॥

(तोऽथो) अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षंस्तच्चक्षुर्दधाति ॥ ५ ॥

अथो अहोरात्रे वै रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ ३ ॥

अथो इमौ वै लोकौ रौहिणौ । आदित्यः प्रवर्ग्यः । अमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति । तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः ॥ ४ ॥

अथो चक्षुषी वै रौहिणौ । शिरः प्रवर्ग्यः । शीर्षंस्तच्चक्षुर्दधाति ॥ ५ ॥

शेषोऽध्याहर्तव्य । अथैतदुपपादयते—यौ एतौ ' रौहिणौ ' तौ क्रमेण ' अग्निश्चादित्यश्च ' खलु देवतारूपावभूताम् । ' एताभ्यां हि ' सायंप्रातःकालयोरग्निहोत्रदेवताभ्यां अग्निहोत्रानुष्ठायिनो ' यजमाना ' तत्स्वरूपभूत स्वर्गं लोकं रोहन्ति ' आरोहन्ति । तस्मात् रोहणसाधनत्वात् अग्न्यादित्यावेव रौहिणौ । अत तदात्मकरौहिणहोमात् यजमानोऽपि स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

अथ अहोरात्रात्मना रौहिणौ स्तौति—अथो अहोरात्रे वै रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च ' अहोरात्रे वै ' अहोरात्रात्मकौ खलु रौहिणपुरोडाशौ । तयोर्मध्ये वर्तमान उद्यन् अस्तं गच्छन् ' आदित्य प्रवर्ग्य ' । तत्तत ' अमु ' आदित्यात्मकं प्रवर्ग्यम् अहोरात्राभ्यामेव ' परिगृह्णाति ' । यस्मादेव ' तस्मात् ' ' एष ' दिवि वर्तमान आदित्य ' अहोरात्राभ्यां परिगृहीत ' पुरः पृष्ठतश्च परिवृत ॥ ३ ॥

अथ द्यावापृथिव्यात्मना रौहिणौ स्तौति—अथोऽइमौ वै लोकौ रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च ' इमौ ' द्यावापृथिव्यात्मकौ ' लोकौ ' खलु ' रौहिणौ ' रौहिणपुरोडाशौ । प्रवर्ग्यस्तु तयोर्मध्ये वर्तमान ' आदित्य ' । ' तत् ' तत ' अमुमादित्य ' आदित्यात्मकं प्रवर्ग्यम् आभ्यामेव ' लोकाभ्यां परिगृह्णाति ' परित उभयत गृह्णाति । यस्मात् एवं प्रकारं पुरोडाशाभ्यां परिगृहीतः, तस्मादेव कारणात् ' एष. ' आदित्य आभ्यामेव लोकाभ्यां ' परिगृहीत ' अधस्तात् उपरिष्टाच्च सङ्गतो वर्तते ॥ ४ ॥

अथ एतौ चक्षुष्ट्वेन स्तौति—अथो चक्षुषी वै रौहिणाविति । ' अथो ' अपि च एतौ रौहिणपुरोडाशौ यजमानस्य चक्षुःस्थानीयौ । तस्य ' शिर प्रवर्ग्य ' । तत्तथा च ' शीर्षन् ' शिरसि ' चक्षुर्दधाति ' धारितवान् स्थापितवान् भवति ॥ ५ ॥

(त्यु) अथ रज्जुमादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽदित्यै रास्नाऽसीत्यसावेव बन्धुः ॥ ६ ॥

(उ) अथ गामाह्वयति । जघनेन गार्हपत्यं यन्निडऽएह्यदितऽएहि सरस्वत्येहीतीडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौरथोच्चैराह्वयति नाम्नाऽसावेह्यसावेह्यसावेहीति* त्रिः ॥ ७ ॥

अथ रज्जुमादत्ते–" देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽदित्यै रास्नाऽसि । "–(वा. सं ३८ । १) इति । असावेव बंधुः ॥ ६ ॥

अथ गामाह्वयति जघनेन गार्हपत्यं यन्–"इड एहि, अदित एहि, सरस्वत्येहि"–इति । इडा हि गौः । अदितिर्हि गौः । सरस्वती हि गौः । अथोच्चैराह्वयति नाम्ना–" असावेहि, असावेहि * "–(वा० सं० ३८ । २) इति त्रिः ॥ ७ ॥

अथ दोहनार्थं समन्त्रकं रज्ज्वादानं विधत्ते–अथ रज्जुमादत्ते० बन्धुरिति । ' अथ ' रौहिणहोमानन्तरं " देवस्य त्वेति " मन्त्रेण गोर्बन्धनार्थं रज्जुमादत्ते । सवितृप्रभृत्यादिबहुदेवताप्रकाशकत्वात् ' असावेव ' मन्त्रः ' बन्धुः ' । छिन्नस्य यज्ञशिरसः बन्धकः ॥ ६ ॥

अथ देवीभिः संज्ञाभिः घर्मदुहो गोराह्वानं विधत्ते–अथ गामाह्वयति० सरस्वत्येहीतीति । ' अथ ' रज्ज्वादानानन्तरं ' जघनेन गार्हपत्यं यन् ' गार्हपत्यस्यादूरेण पश्चिमदेशेन गच्छन् अध्वर्युः " इड एहि " इत्यादिभिः त्रिभिर्वाक्यैरध्वर्युः गामाह्वयति । इडाऽदितिसरस्वतीशब्दा गोर्वैदिका संज्ञा । तथा च तैत्तिरीयके गर्गत्रिरात्रे सहस्रतमीं गां प्रस्तुत्य एवमाम्नायते–" इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्न्ये नामानि" (तै.सं. ७।१।६।) " इति । इमां प्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयन् इडादिशब्दा गोर्नामानीति व्याचष्टे–इडा हि० हि गौरिति । अथ लौकिकेन नाम्ना तस्या आह्वानं विधत्ते–अथोच्चैराह्वयति० त्रिरिति । 'अथ' देवनामभिराह्वानानन्तरं ' असावेहि ' इति लौकिकेन नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति । " असौ " इति अदस्शब्दः सर्वदुघान्तनामसामान्यनिर्देशार्थः । त्रिराह्वानस्याभिनयार्थमसावेहीति त्रिर्वचनम् । अयमर्थः–यत् गोः नाम व्यावहारिकं गङ्गादिकं नाम तं मनुष्यन्तमुक्त्वा तेन एहीति पदं संयोज्य " गङ्गे एहि " इत्येवंप्रकारेण त्रिराह्वानं कार्यमिति । एवं दिव्यैर्नामभिर्घर्मदुहो गोराह्वानं तित्तिरिणा स्पष्टमाम्नातम्–" इड एह्यदित एहि सरस्व-

---

* असावेहि इत्यस्य त्रिवारमुच्चारणं मन्त्रपाठानुसारेण ' नाम्ना च त्रिरुच्चैः " इति कात्यायनसूत्रीयप्रयोगप्रदर्शनार्थं भाष्यकारैर्भाष्ये प्रदर्शितम् । मूले ब्राह्मणे तु द्विवारमेव पाठः आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वपि द्विवारमेव पठ्यते ।

१–देवस्य त्वेति रज्जुरशनामादाय । का श्रौ. सू २६ । ७१ । रज्जुप्रदानं घर्मधुग्बन्धनार्थं या पाशवती रज्जुः तया एव पश्चात्पादबन्धनार्थं सदानं तदादत्ते इति कर्कः ।

२–इड एहीति गामाह्वयति । अपरेण गार्हपत्यं गच्छन् का श्रौ सू २६ । ७१ ।

३–शतपथेऽपि गर्गत्रिरात्रे " तत्रैतत्त्रिरात्रे सहस्रं ददाति " इत्युपक्रम्य ' अथ दक्षिणे कर्ण आजपति इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतेऽदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतादिति वैतानि ह वा अस्यै देवत्रा नामानि स यानि ते देवत्रा नामानि तैर्मा देवेभ्यः सुकृतं ब्रूतादित्येवैतदाह " श. प ४।५। ८। १० । इति । " इडे रन्ते० " । वा सं. ८ । ४३ ।

४–नाम्ना च त्रिरुच्चैः । अपरेण गार्हपत्यं गच्छन् । का श्रौ सू २६ । ७२ ।

(स्ता) तामागतामभिदधाति । (त्यु) अदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्याऽ उष्णीषऽ इतीन्द्राणी ह वाऽइन्द्रस्य प्रिया पत्नी तस्याऽ उष्णीषो विश्वरूपतमः सोऽसीति तदाह तमेवैनमेतत्करोति ॥ ८ ॥

(त्यु) अथ वत्समुपार्जति । पूषाऽसीत्ययम्वै पूषा योऽयम्पवतऽएष हीदᳪ सर्वम्पुष्यत्येषऽ उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह पूषाऽसीति ॥ ९ ॥

तामागतामभिदधाति–" अदित्यै रास्नाऽसीन्द्राण्या उष्णीषः "–इति । इन्द्राणी ह वा इन्द्रस्य प्रिया पत्नी । तस्या उष्णीषो विश्वरूपतमः । सोऽसीति तदाह । तमेवैनमेतत्करोति ॥८॥

अथ वत्समुपार्जति– 'पूषाऽसि"–इति । अयं वै पूषा । योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" पूषाऽसि "–इति ॥ ९ ॥

(त्य) अथोन्नयति । घर्माय दीष्वेत्येष वाऽअत्र घर्मो रसो भवति यमेषा पिन्वते तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

(द्वा) अथ पिन्वने पिन्वयति । (त्यु) अश्विभ्यांपिन्वस्वेत्यश्विना-वेवैतदाहाश्विनौ वाऽ एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहाश्विभ्यांपिन्वस्वेति ॥ ११ ॥

सरस्वत्यै पिन्वस्वेति । वाग्वै सरस्वती वाचा वाऽएतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सरस्वत्यै पिन्वस्वेति ॥ १२ ॥

अथोन्नयति–" घर्माय दीष्व "–(वा. सं. ३८।३) इति । एष वा अत्र घर्मो रसो भवति। यमेषा पिन्वते। तस्मै दयस्वेत्येवैतदाह ॥ १० ॥

अथ पिन्वने पिन्वयति–" अश्विभ्यां पिन्वस्व "–इति। अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"अश्विभ्यां पिन्वस्व"–इति॥ ११॥

" सरस्वत्यै पिन्वस्व "–इति। वाग्वै सरस्वती। वाचा वा एतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" सरस्वत्यै पिन्वस्व " इति ॥ १२ ॥

अथ वत्सस्य पुनर्बन्धनं विधत्ते–अथोन्नयति घर्माय दीष्वेतीति । वत्सस्य पुनर्बन्धनप्रस्तुतावा गति ' अथ ' अनन्तरं " घर्माय दीष्व " इति मन्त्रेण तं वत्सं ' उन्नयति ' उत्कृष्य ऊर्ध्वप्रदेशात् अन्यत्र नयति पुरतो बध्नातीत्यर्थः । अथ एतत् व्याचष्टे–एष वा अत्र घर्मो रसो भवति०तदाहेति । 'य' यस्मात् 'एषा' गौः ' पिन्वते ' सिञ्चति दुग्धे 'एष एव रसोऽत्र' अस्मिन्मन्त्रे ' घर्म ' घर्मशब्दाभिधेयः ' भवति ' ' तस्मै ' रसाय, तादर्थ्ये चतुर्थी, रसात्मकं घर्मोपयुक्तं पयः ' दयस्व ' देहीति इममेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । ' दय दानगतिरक्षणहिंसाऽऽदानेषु " (धा. पा. भ्वा आ. ४८२) इति धातुः । एवं " घर्माय दीष्व ' इति मन्त्रावयवयोः पदयोः समवेतार्थत्वं भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ दोहनं विधत्ते अथ पिन्वने पिन्वयत्यश्विभ्यां पिन्वस्वेतीति। ' अथ ' वत्सोन्नयनानन्तरं 'पिन्वने' दोहनपात्रे ' पिन्वयति ' सेचयति गां दोग्धि " अश्विभ्याम् " इति मन्त्रेण । अस्य मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यमाह–अश्विनावेवै० पिन्वस्वेति । ' यज्ञस्य ' एतत् ' छिन्नं ' शिरः ' ' अश्विनौ ' खलु देवौ पुरा ' प्रत्यधत्तां ' सन्धानं कृतवन्तौ ' एतत्' एतेन मन्त्रवाक्येन 'तावेव प्रीणाति' तर्पयति । यस्मादेवं तस्मात्कारणात् " अश्विभ्यां " इति वाक्यं ब्रूयात् ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे–सरस्वत्यै पिन्वस्वेतीति । अत्र ' सरस्वती ' इति सरस्वतीशब्देन वागेव

१–उदन्य घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति । का. श्रौ सू २६ । ७५ । उदनं घर्मदुहो गो वत्सस्य पुरत उन्नयति बन्धनार्थं । २–अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि । का. श्रौ सू २६ । ७६ । घर्मदुह गामिनी शेष ।

(त्री) इन्द्राय पिन्वस्वेति । (त्री) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येव यज्ञस्य देवता तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राय पिन्वस्वेति ॥ १३ ॥

(त्यु) अथ विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदितीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा येव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवदिति त्रिष्कृत्वऽआह त्रिवृद्धि यज्ञोऽवरᳪ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

"इन्द्राय पिन्वस्व"—इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तयैवैतदश्विनौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" इन्द्राय पिन्वस्व "—इति ॥ १३ ॥

अथ विप्रुषोऽभिमन्त्रयते—" स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत् "—(वा. सं ३८ । ४) इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तामेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह—" स्वाहेन्द्रवत् स्वाहेन्द्रवत् "—इति । त्रिष्कृत्व आह । त्रिवृद्धि यज्ञः । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

उच्यते । 'अश्विनौ' हि 'वाचा' मन्त्ररूपया खलु पुरा 'यज्ञस्य' 'एतच्छिर' 'प्रत्यधत्ताम्'। अत यज्ञशिर सन्धानसाधनभूता तामेव वाच 'एतत्' एतेन " सरस्वत्यै पिन्वस्व " इति मन्त्रभागेन 'प्रीणाति' तर्पयति । " तस्मात् " इत्यादि पूर्ववन्निगमनम् ॥ १२ ॥

अथ तृतीयमागमनूद्य व्याचष्टे—इन्द्राय पिन्वस्वेतीति । 'इन्द्र' एव खलु 'यज्ञस्य' सोमयागस्य प्रधानभूता 'देवता'। कार्त्स्न्येन माध्यंदिनसवनभाक्त्वात् । तद्धि यज्ञस्य शरीरम् । गृहस्य पृष्ठवंशस्थानीये पृष्ठस्तोत्रे उपगतत्वात् । तस्मात् 'सा' तादृशी 'या एव' यज्ञस्य 'देवता' 'तयैव' देवतया साधनभूतया 'अश्विनौ' एतत् 'यज्ञस्य शिर प्रत्यधत्ताम्'। अतस्तामेव देवतां एतदेतेन मन्त्रभागेन 'प्रीणाति' तर्पयति । यस्मादेव 'तस्मात्' देवताप्रतिपादक " इन्द्राय पिन्वस्व " इति मन्त्रवाक्य ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अथ दोहनसमये सर्वत प्रसृतानां विप्रुषामभिमन्त्रण विधत्ते—अथ विप्रुषो॰ वदितीति । " स्वाहेन्द्रवत् " इति मन्त्र त्रिर्ब्रुवन् 'विप्रुष' दोहनसमयोत्पन्नान् बिंदून् 'अभिमन्त्रयते' । तत्रेन्द्रशब्दस्य तात्पर्यमाह—इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता॰ तामेवैतत्प्रीणातीति । व्याख्यातमेतत् । उक्तमर्थं हेतूकृत्य निगमयति—तस्मादाह॰ न्द्रवदितीति । अथैतत्पाठगत त्रिर्वचनमनूद्य स्तौति—त्रिष्कृत्व आह त्रिवृद्धि यज्ञ इति । त्रिष्कृत्वस्त्रिवार 'स्वाहेन्द्रवदिति' मन्त्र ब्रूयात् । 'हि' यस्मात् यज्ञस्त्रिवृत् त्रिगुणित गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निरूपेण प्रात सवनादिभेदेन वा । अथ मन्त्रादौ वर्तमान स्वाहाकार प्रशसति—अवर१ स्वाहाकारं॰ बधुरिति । सिद्धमेतत् ॥ १४ ॥

१-स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते । का. श्रौ सू २६ । ७७ ।

(१) अथास्यै स्तनमभिपद्यते । यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूरिति यस्ते स्तनो निहितो गुहायामित्येवैतदाह यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रऽइति यो धनानान्दाता वसुवित्पणाय्यऽइत्येवैतदाह येन विश्वा पुष्यसि वार्य्याणीति येन सर्वान्देवान्त्सर्वाणि भूतानि बिभर्षीत्येवैतदाह सरस्वति तमिह धातवेऽकारिति वाग्वै सरस्वती सैषा घर्मदुघा यज्ञो वै वागयज्ञमस्मभ्यम्प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाहाथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैत्युर्व्वन्तरिक्षमन्वेमीत्यसावेव बन्धुः ॥ १९ ॥

अथास्यै स्तनमभिपद्यते–" यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः "–इति । यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम् इत्येवैतदाह । " यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः "–इति । यो धनानां दाता वसुवित्पणाय्यः । इत्येवैतदाह । "येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि"–इति । येन सर्वान्देवान्सर्वाणि भूतानि बिभर्षि । इत्येवैतदाह । " सरस्वति तमिह धातवेऽकः "–इति । वाग्वै सरस्वती । सैषा घर्मदुघा । यज्ञो वै वाक् । यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ । येन देवान्प्रीणाम । इत्येवैतदाह । अथ गार्हपत्यस्यार्द्धमैति । " उर्वन्तरिक्षमन्वेमि "–(वा सं. ३८ । ५) इति । असावेव बंधुः ॥ १९ ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण–"यस्ते स्तन इति स्तनमालभते " (का. श्रौ सू २६ । ७८) इति, तद्विधत्ते–अथास्यै स्तन० मयोभूरितीति । ' अथ ' त्रिपुडभिमन्त्रणानन्तरं ' अस्यै ' अस्या धेनोः ' स्तनं अभिपद्येत ' आलभेत । " यस्ते स्तन " इति मन्त्रेणाभिमृशेदित्यर्थः । अथ अस्य उपात्तस्य मन्त्रप्रथमभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे–यस्ते स्तनो० तदाहेति । हे घर्मधुक् धेनो ' ते ' तव ' स्तन ' ' गुहायां ' अस्माभिरदृश्ये दिव्ये स्थाने ' निहित ' निक्षिप्तो बभूवेति । योऽयमर्थः, इममेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–यो रत्नधा० तदाहेति ' यः ' स्तन ' रत्नधा ' रत्नानां रमणीयानां धनानां धाता दाता । ' वसुवित् ' वसूनां कनकरजतादीनां वेदिता लम्भयिता । ' यः सुदत्रः ' शोभनदाता । अत एव ' पणाय्यः ' स्तुत्य एवं गुणविशिष्टो हि पुरुषो लोके स्तूयते इति एवंरूपमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे–येन विश्वा० तदाहेति । ' येन ' खलु स्तनेन ' सर्वान्देवान् ' हविर्भागार्हान् ' सर्वाणि च भूतानि ' पशुपक्षिमृगमनुष्यादीनि ' बिभर्षि ' पोषयसि इति इममेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे–सरस्वति तमिह० तदाहेति । अत्र प्रतिपाद्यमाना ' सरस्वती ' ' वाग्वै ' वागात्मिकैव न तु नदीरूपा । सैव सरस्वती ' एषा घर्मदुघा ' घर्मस्य घर्मार्थस्य पयसः दोग्ध्री धेनुः । " सरस्वत्येहि " इत्याह्वानमन्त्रे तस्यास्तादात्म्यप्रतिपादनात् साऽत्र वाक् ' यज्ञो वै ' यज्ञ एव । स्तुतशस्त्रादिरूपया तयैव तस्य निष्पाद्यत्वात् । अतः ' यज्ञं अस्मभ्यं प्रयच्छ ' । ' येन ' खलु यज्ञेन वयं ' देवान् ' हविर्भुजः ' प्रीणाम '

१–अत्र कर्के –काण्वपाठे स्तनानालभते इति । तया च सर्वेऽप्यालभ युगपत्, शक्यत्वात् । इति । एवं प्रतिप्रस्थाताऽजां मयूखे पूर्णम् । का श्रौ सू २६ । ७९ । दोग्धि मे शेष । कर्मपरेयाग्नेयम् । प्रस्तरनिमेक मयूखे बध्न वर्केराद्यर्ग पश्चात्पदयोः बद्धा वर्केणामयन मन्त्रेन द्वाऽस्तं त्रिपुडभिमन्त्रण सर्वस्तनानालभो युगपत् । इति ।

(ग) अथ शफावादत्ते। गायत्रमसि छन्दोऽसि त्रैष्टुभमसि छन्दोऽसीति गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च च्छन्दसाऽऽदत्ते द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीतीमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽमुन्तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्याम्परिगृह्णात्यथ मौञ्जेन वेदेनोपमार्ष्टयमावेव बन्धुः॥ १६॥

अथ शफावादत्ते-" गायत्रं छंदोऽसि त्रैष्टुभं छंदोऽसि "-इति। गायत्रेण चैवैनावेतत्त्रैष्टुभेन च च्छंदसाऽऽदत्ते-"द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि" इति। इमे वै द्यावापृथिवी परीशासौ। आदित्यः प्रवर्ग्यः। अमुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति। अथ मौञ्जेन वेदेनोपमार्ष्टि। असावेव बंधुः॥ १६॥

नयेयाम इति अमुमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यं सरस्वतिशब्देन प्रतिपादयति। यद्यपि इह " हे सरस्वति! तथाविधम् उत्कर्षेण त्वदीयं स्तनं इहास्मिँल्लोके 'धातवे' पातुं पातुं 'अक' 'कुरु'" इति मन्त्रार्थः प्रतीयते। तथापि सरस्वतिशब्दसूचितं अर्थं ब्राह्मणे व्याख्यायते इति द्रष्टव्यम्। एवं दुग्ध्वा उत्थाय होता " उपद्रव पयसा " इत्युच्यमाने गार्हपत्यसमीपं गच्छेत् इत्याह-अथ गार्हपत्यस्या० बंधुरिति। 'अथ' दोहनानन्तरं 'गार्हपत्य' " उर्वन्तरिक्ष " इति मन्त्रेण गच्छेत्। 'असावेव' खलु अग्निः वसुबंधकः। तथा च कात्यायनेनोक्तम्-" उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छेदुर्वन्तरिक्षमिति " (का. श्रौ. सू. २६। ८२) इति॥ १५॥

अथैतस्य महावीरस्य ग्रहणसाधनयोः शफयोरादानं विवक्ते-अथ शफा० छन्दसाऽऽदत्ते इति। 'एतत्' एव च 'गायत्रेण' छंदसा चतुर्विंशत्यक्षरेण। 'त्रैष्टुभेन' 'छंदसा' चतुश्चत्वारिंशदक्षरेण। आभ्यां छन्दोभ्यामेव 'आदत्ते' आदानं कृतवान् भवति। अथ यदुक्तं कात्यायनेन-" ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति " (का. श्रौ. सू. २६।८९) इति, तद्विवक्ते-द्यावापृथिवी०परिगृह्णातीति। यो

१-उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उत्तिष्ठति। का. श्रौ. सू. २६। ८१। गोसमीपात् इति शेषः।

२-विमित प्रति गच्छतीति कर्कः।

३-परीशासावादत्ते गायत्रं छंदोऽसीति प्रतिमन्त्रम्। का. श्रौ. सू. २६। ८३॥

४-गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टिधृत्यतिधृतयः, कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयः। चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि इति च सर्वानुक्रमे ५। १। ३। सूत्रार्थस्तु गायत्र्यादीनि छन्दांसि एकविंशतिच्छन्दांसि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्विंशत्यक्षरं गायत्रीसंज्ञं छंदः तदारभ्य चतुरुत्तराणि पूर्वपूर्वच्छन्दोऽपेक्षया क्रमादुत्तरं छंदः चतुश्चतुर्भिरक्षरैरधिकं भवतीत्यर्थः॥

१	२४	अक्षरा	गायत्री	८	५२	अक्षरा	अतिजगती	१५	८०	अक्षरा	कृतिः
२	२८	,,	उष्णिक्	९	५६	,,	शक्वरी	१६	८४	,,	प्रकृतिः
३	३२	,,	अनुष्टुप्	१०	६०	,,	अतिशक्वरी	१७	८८	,,	आकृतिः
४	३६	,,	बृहती	११	६४	,,	अष्टिः	१८	९२	,,	विकृतिः
५	४०	,,	पंक्तिः	१२	६८	,,	अत्यष्टिः	१९	९६	,,	संकृतिः
६	४४	,,	त्रिष्टुप्	१३	७२	,,	धृतिः	२०	१००	,,	अभिकृतिः
७	४८	,,	जगती	१४	७६	,,	अतिधृतिः	२१	१०४	,,	उत्कृतिः

(उ) अथोपयमन्योपगृह्णाति । (त्य) अन्तरिक्षेणोपयच्छामीत्यन्तरिक्ष-
म्वाऽउपयमन्यन्तरिक्षेण हीदꣳ सर्व्वमुपयतमथोऽउदरम्वाऽउपयमन्यु-
दरेण हीदꣳ सर्व्वमन्नाद्यमुपयतन्तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ १७ ॥

(त्य) अथाजाक्षीरमानयति । ततो वाऽएष शुशुचानो भवति तमेवैत-
च्छमयति तस्मिञ्छान्ते गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

अथोपयमन्योपगृह्णाति–" अंतरिक्षेणोपयच्छामि "–इति । अंतरिक्षं वा उपयमनी । अंतरिक्षेण हीदं सर्वमुपयतम् । अथो उदरं वा उपयमनी । उदरेण हीदं सर्वमन्नाद्यमुपयतम् । तस्मादाह–" अंतरिक्षेणोपयच्छामि " इति ॥ १७ ॥

अथाजाक्षीरमानयति । ततो वा एष शुशुचानो भवति । तमेवैतच्छमयति । तस्मिन् शान्ते गोक्षीरमानयति ॥ १८ ॥

'परिशासौ' परितः शासकौ शफौ 'इमे वै' इमे खलु 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ । शफौ द्यावापृथिव्यात्मकावित्यर्थः । 'प्रवर्ग्यः आदित्य '। ततेन शफाभ्यां महावीरस्य परिग्रहणेन 'अमु' आदित्यमेव 'आभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति '। तस्मात् अनेन मन्त्रेण शफाभ्यां महावीरं परिगृह्णीयात् इति निश्चेतव्यः । अथ वेदेनोपमार्जनं विधत्ते–अथ मौंजेन० बंधुरिति । 'अथ' परिग्रहणानन्तरं 'मौंजेन' मुञ्जतृणनिर्मितेन 'वेदेन' महावीरस्य अधोभागे 'उपमार्ष्टि' उपमार्जनेन तस्माद्रुपपनयति । 'असावेव' खलु वेदः 'बन्धुः' छिन्नस्य यज्ञशिरसो बन्धकः । तथा च तैत्तिरीयकम् " ऊर्ग्मुञ्जाः । यन्मौञ्जो वेदो भवति । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्धयति " इति ॥ १६ ॥

अथोपयमन्या स्रुचा महावीराधोभागस्य परिग्रहणं विधत्ते–अथोपयमन्योप० यच्छामीतीति । अथोपमार्जनानन्तरं 'उपयमन्या' उपयमनसाधनभूतया औदुम्बर्या स्रुचा उपगृह्णाति अधस्ताद्धारयति । " अन्तरिक्षेण " इति मन्त्रेण । अथैतदुपपादयति–अंतरिक्षं० पयच्छामीतीति । 'अन्तरिक्ष' द्यावापृथिव्योर्मध्यवर्ती लोकः । तद्रूपा खलु एषा 'उपयमनी '। 'इदं सर्वं ' जगत् अंतरिक्षेणाकाशेनैव 'उपयतं ' सर्वतो धृतम् । 'हि' यस्मादेव उपयमनसाधनमन्तरिक्षं तस्मात् अन्तरिक्षोपयमन्यो परस्परात्मकता । 'अथो' अपि च 'उदरं वै उदरात्मिका खलु 'उपयमनी '। 'हि' यस्मात् 'उदरेण इदं ' भुक्तं 'सर्वमन्नाद्यं ' अन्नरसादिकम् 'उपयतं ' धृतम् । तस्मादेव कारणात् " अन्तरिक्षेणोपयच्छामि " इत्यनेन मन्त्रेण उपयमन्या महावीरं अधस्ताद्धारयेदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ, एवमियते महावीरे अजापयस आनेचनं विधत्ते–अथाजाक्षीर० भवतीति । अथोपयमनानन्तरं

१–उदञ्च मुञ्जवेदेनोपमृज्य । (का. श्रौ. सू. २६ । ८६ । उदञ्च महावीरं परिशासाभ्यामुद्धृत्येत्यर्थः ॥

२–अत्र मुञ्जतृणम्, अत्र तु शतपथे १४ । १ । २ । १६ कण्डिकायां प्रवर्ग्यप्रकरणे स्पष्ट एव । " तदुभयतऽआर्द्रोमा मौञ्जमलवा भवति " इत्यादि ॥

३–उपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति । (का. श्रौ. सू. २६।८६) ॥

४–अजापयआसिञ्च्य । का. श्रौ. सू. २६ । ८७ ।

(तां) इन्द्राश्विनेति । (तां) इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता सा यैव यज्ञस्य देवता तामेवैतत्प्रीणात्यश्विनेत्यश्विनावेवैतदाहाश्विनौ वाऽएतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहेन्द्राश्विनेति ॥ १९ ॥

मधुनः सारघस्येति । (त्ये) एतद्वै मधु सारघं घर्म्मम्पातेति रसम्पातेत्येवैतदाह वसवऽइत्येते वै वसवऽएते हीदᳪं सर्व्वं वासयन्ते यजत वाडिति तद्यथा वषट्कृतᳪं हुतमेवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

"इन्द्राश्विना"–इति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता । सा यैव यज्ञस्य देवता । तामेवैतत्प्रीणाति । अश्विनेति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"इन्द्राश्विना"–इति ॥ १९ ॥

"मधुनः सारघस्य"–इति । एतद्वै मधु सारघम् । "घर्मं पात"–इति । रसं पातेत्येवैतदाह । "वसवः"–इति । एते वै वसवः । एते हीदं सर्वं वासयन्ते । "यजत वाट्"–(वा. सं. ३८ । ६) इति । तद्यथा वषट्कृतं हुतम् । एवमस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

'यजाक्षीर' अजाया क्षीरं तूष्णीं दोहनकाले दुग्धं तत् तस्मिन् तप्ते महावीरे तूष्णीमानयति प्रतिप्रस्थाता आसिञ्चति । एतत् किमर्थम् ? इति चेत् एष महावीरः अग्निना तप्तः 'शुशुचान' अत्यर्थं दीप्यमानः दुरासदः 'भवति' । अतस्तमेव दीप्यमानम् 'एतत्' एतेनाजापयसा 'शमयति' शान्तमुपशान्तं करोति । एवमप्रसाधनत्वादपि अजापयसः प्रयोजनदर्शनं प्रथमं आनयनं कार्यमित्युक्तं भवति । अथ गोपयसः समनन्तरमासेचनं विधत्ते–तस्मिन् शान्ते० नयतीति । 'तस्मिन्' महावीरे तप्ते 'शान्ते' अजापयसा उपशान्ते, प्रशमिते औष्ण्ये सति "इन्द्राश्विना" इति मन्त्रेण गोक्षीरमानयति अवनयति आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथास्मिन्मन्त्रे 'इन्द्राश्विनेति' सम्बुद्ध्यन्तं पदद्वयम् । तत्र इन्द्रशब्देन पूर्वपदेन प्रतिपाद्यां देवतां स्तौति–इन्द्रो वै० त्प्रीणातीति । व्याख्यानमेतत्पूर्वम् । अथोत्तरपदमनूद्य व्याचष्टे–अश्विनेत्य० त्प्रीणातीति । 'एतत्' अश्विनेत्येतेनोत्तरपदेन । गतमन्यत् । यस्मादेव 'तस्मात्' देवताद्वयप्रतिपादकं पदं प्रथमतो वक्तव्यमिति निगमयति–तस्मादाहेन्द्राश्विनेति इति ॥ १९ ॥

अथ समनन्तरभावि पदद्वयमुपादाय व्याचष्टे–मधुनः सार० सारघमिति । 'एतद्वै' एतदेव खलु महावीरस्थं पयः 'सारघं' सरघा मधुमक्षिका तत्सम्बन्धि 'मधु' । अतो मधुनः सारघस्येति विशेष्यत इत्यर्थः । अथान्यत् पदद्वयमुपादाय व्याचष्टे–घर्मं पात० तदाहेति । घर्मशब्दाभिधेयस्य हविषः पयसः "मधुनः सारघस्य" इत्यनेन उक्तत्वात् अथ त्रिनिहितो घर्मशब्दः "घृ क्षरणदीप्त्योः" (धा. पा.

१–"अश्विन्या विक्षर्ति विमुने दधि ।" (का. श्रौ. सू. २६ । ७६ ।) इत्युक्तस्य "एष वै वैदस्याऽऽज्यं मधुघृतानाम्" इति । (का. श्रौ. सू. २६ । ७९ ।) मध्यजितश्चैतन्मूत्रं पञ्चदशकण्डिकाया भाष्यटिप्पण्याम् ॥

२–दोहे गो पयोऽनयतीन्द्राश्विनेति । का. श्रौ. सू. २६ । ८७ ॥

स्वाहा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइति । सूर्य्यस्य ह वाऽएको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्व्वाः प्रजा बिभर्त्ति तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा सूर्य्यस्य रश्मये वृष्टिवनयऽइत्यवरं स्वाहाकारङ्करोति पराञ्देवतामसावेव बन्धुः ॥ २१ ॥

(इ) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ २२ ॥

इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ १४-१-५ ॥ (२-१) ॥

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-१ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १३२ ॥

" स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये "-(वा सं. ३८ । ६) [illegible] एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम । येनेमाः सर्वाः प्रजाः बिभर्ति । तमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह-" स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये "-इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ २१ ॥

अथ एतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या-या सृष्टौ ॥ २२ ॥

शु प. १४) इत्यवयवप्रसिद्धा रसपर । अत "घर्मपात" इत्यस्य "रस पान" इत्येवात्र व्याख्यानम् । अथ 'वसव' इति पदमुपादाय व्याचष्टे-वसवऽइत्येते० वासयन्त इति । 'हि' यस्मात् 'इद सर्व' जगत् इन्द्रश्च अश्विनौ च 'एते' देवा 'वासयते' प्रवर्षणप्रकाशादिना स्वे स्वे कर्मणि निवेशयति । तस्मादेते खलु 'वसव' । अतो वसव इति तेषां समाख्यानम् । यद्वा वसवो नाम गणशो वर्तमाना अन्ये देवा तत्सहत्वेनापि [illegible] । यजत वाडिति । वाट्शब्दस्याप्रसिद्धत्वात् विवक्षितमर्थमाह-यजत वाडि० द्भवतीति । ऋत्विजो यूय देवान् 'यजत' । तत्र साक्षात् वषट्कारेण दत्त हवि यथा 'हुत' भवति । एव वाडिति परोक्षवषट्कारेणापि दत्त हवि हुतमेव भवतीत्यर्थ । ततो वाट्शब्देन परोक्षेण वषट्कारो निर्दिश्यते इत्यर्थ । तथा च तैत्तिरीयके अस्य मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे ' यदि वषट्कुर्याद्यातयामाऽस्य " इत्यादिना प्रत्यक्षवषट्कार पूर्वपक्षीकृत्य " वाडित्याह परोक्षमेव वषट्करोति " (तै. आ. ५ । ६) इति सिद्धान्तितम् ॥ २० ॥

अथान्य मन्त्रभागमुपादाय व्याचष्टे-स्वाहा सूर्यस्य० बंधुरिति । 'सूर्यस्य' खलु रश्मीनां मध्ये एको रश्मि 'वृष्टिवनि' वृष्टेर्वर्षस्य वनिता सम्भक्ता दाता । नामशब्द प्रसिद्ध्यर्थ । तामेव प्रसिद्धिमाह-येनेति । 'येन' खलु रश्मिना वृष्टिप्रदानसमर्थेन 'इमा सर्वा प्रजा बिभर्ति' पोषयति । 'तमेव' रश्मि 'एतत्' एतेन "स्वाहा सूर्यस्य" इति मन्त्रशेषेण 'प्रीणाति' तर्पयति । "तस्मात्" इत्यादि निगमनम् । सिद्धमन्यत् ॥ २१ ॥

पूर्वाध्यायप्रथमब्राह्मणावसानोक्तं अनवरां अर्वाचीनेषु ब्राह्मणेष्विव एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयोग्यत्वेनाति-

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयेऽध्याये च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स यत्रैताᳫँ होताऽन्वाह । प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृतेति तदध्वर्युः प्राङुदायन्वातनामानि जुहोत्येतद्वै देवाऽअबिभयुर्यद्वै नऽइममन्तरा रक्षाᳫँसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तमेतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुस्तᳫँ हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुस्तथोऽएवैनमेषऽएतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति तᳫँ हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १ ॥

अथ घर्मप्रचरणम् ।

स यत्रैतां होताऽन्वाह–"प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता"–(वा. सं. ३७।७) इति । तदध्वर्युः प्राङुदायन् वातनामानि जुहोति । एतद्वै देवा अबिभयुः । यद्वै न इममन्तरा रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति । तमेवैतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेणाजुहवुः । तं हुतमेव सन्तमग्नावजुहवुः । तथा उ एवैनमेष एतत्पुरैवाहवनीयात्स्वाहाकारेण जुहोति । तं हुतमेव सन्तमग्नौ जुहोति ॥ १ ॥

दिशति–अथैनद्वा० सृष्टाविति । 'या' सृष्टिप्रपाठके उक्ता 'मनचर्या' "नातपति प्रच्छादयेन" (श. प. १४ । १ । १ । ३३) इत्यादिका । सैव एतद्ब्राह्मण अर्धीयानस्य तदर्थानुष्ठायिनश्च कर्तव्येत्यर्थः ॥३३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । २ । १ ॥

एवं तते साग्ने महावीरे परोऽक्षनयनेन प्रवृजनमुक्तम् । अथ द्वितीयप्रपाठके तेन हविषा प्रचार उच्यते । तत्रादौ वातनामसञ्ज्ञकानां मन्त्राणां जपं विधत्ते–स यत्रैता० जुहोतीति । 'यत्र' यस्मिन् काले 'स' होता "प्रैतु ब्रह्मणस्पति" इत्येतामृचमनुब्रूयात् । 'तत्' तत्र तस्मिन् समये अध्वर्युः शफाभ्यां महावीरं धृत्वा 'प्राङुदायन्' आहवनीयं प्रति प्राङ्मुखो गच्छन् "समुद्राय त्वा" इत्यादीनि 'वातनामानि' यजूंषि 'जुहोति'। स्वाहाकारे मनसा घर्मं जुह्वन् वातनामानि जपतीत्यर्थः । तथा च सूत्रकारेणोक्तम्–"प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् (का. श्रौ सू २६ । ८८) इति। तदेतद् आख्यायिकया उपपादयति–एतद्वै० जुहोतीति । "एतद्वा०" इत्यादि "न हन्यु" इत्यन्तं पूर्वं व्याख्यातम् । एवं नाष्ट्रासुरेभ्यो भीता देवा तं घर्ममाहवनीयप्राप्तेः पुरस्तादेव गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यदेशे गच्छन्त एव "समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा" इत्यादिना 'स्वाहाकारेण' 'अजुहवुः' हुतवन्तः देवतामुद्दिश्य मनसा त्यक्तवन्त इत्यर्थः । एवं सकृद्धुतमेव 'सन्तं' आहवनीयेऽग्नौ पश्चाद्वषट्कारेणाजुहवुः । यत एवं 'पुरा' देवा अकुर्वन् । तथैव मद्य 'एष' अध्वर्युः 'एनं' घर्मं 'एतत्' एतर्हि आहवनीयप्राप्तेः पूर्वमेव स्वाहाकारेण 'जुहोति' मनसा देवतार्थं हुतमिति भावयति । स्पष्टमन्यत् ॥ १ ॥

समुद्राय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वै समुद्रो योऽयम्पवतऽ एतस्माद्वै समुद्रात्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह समुद्राय त्वा व्वाताय स्वाहा ॥ २ ॥

सरिराय त्वा व्वाताय स्वाहेति । (त्य) अयम्वै सरिरो योऽयम्पवतऽ एतस्माद्वै सरिरात्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतानि सहेरते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सरिराय त्वा व्वाताय स्वाहा ॥ ३ ॥

" समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा "–(वा स ३८ । ७) इति । अय वै समुद्रः । योऽयं पवते । एतस्माद्वै समुद्रात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह– " समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा " ॥ २ ॥

" सरिराय त्वा वाताय स्वाहा "–इति । अयं वै सरिरः । योऽयं पवते । एतस्माद्वै सरिरात् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" सरिराय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ३ ॥

ननु कथमेतेषां वातनामत्वं समुद्रादिशब्दानां रूढ्या अर्थान्तराभिधायकत्वात् ? इत्याशङ्क्य सर्वेषां वातपरत्वं विवृणु तावत् प्रथममन्त्रमनूद्य तस्य वातपरत्वं दर्शयति–समुद्राय त्वा० स्वाहेतीति । ' य अयं ' वायुः ' पवते ' सततं गच्छति ' अयं वै ' अयमेव खलु ' समुद्रः ' । कस्मादसौ समुद्र इति चेत् ? उच्यते । एतस्मात्खलु समुद्रात्समुद्रशब्दाभिधेयात् वायोः सकाशात् ' सर्वे देवाः ' ' सर्वाणि ' इमानि च भूतजातानि ' समुद्रवन्ति ' सम्यगुद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते । [illegible] सर्वदेवानाम् । " वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ति " । (श प १४ । ६ । ७ । ६) इति श्रुतेः । भूतान्यपि तस्मिन्नन्ते [illegible] अवस्थानात् । अत समुद्रवन्त्यस्मादिति व्युत्पत्त्या समुद्रवत्सर्वाश्रयत्वात् वा समुद्रशब्देन वायुरेवोच्यते । अतस्तस्मै एव वायवे ' एनं ' घर्मं " समुद्राय त्वा " इति मन्त्रेण ' जुहोति ' । " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीयस्य मन्त्रस्य वातनाम समुपपादयन् तस्य तत्परत्वमाह–सरिराय० स्वाहेतीति । अपरस्योपादानोपसंहारार्थं द्विर्मन्त्रपाठः । ' य अयं ' वायुः ' पवते ' । अयमेव खलु ' सरिरः ' सरिरशब्दिते मन्त्रे सरिरशब्दवाच्यः । श्रुतिस्तु " सहेरते " सरिर इति वायोः सरिरत्वं निर्वक्ति । एतस्मात्खलु ' सरिरात् ' सरिरशब्दाभिधेयाद्वायोः सकाशात्सर्वे ' देवाः ' अग्न्यादयः ' सर्वाणि ' च भूतजातानि ' सहेरते ' सहिताः [illegible] । अत अयं सहेरणात्सरिरः । अन्यद्गतम् ॥ ३ ॥

१–[illegible] " सहेरते " इति [illegible] । [illegible] सर्वाणि भूतानि [illegible] ॥

(ब्रा॰) अनाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति। (त्य) अयम्वाऽअनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहानाधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा व्वाताय स्वाहेति ॥ ४ ॥

(त्य) अवस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति। (त्य) अयम्वाऽअवस्युरशिमिदो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहावस्यवे त्वा व्वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा व्वाताय स्वाहेति॥५॥

(त्री) इन्द्राय त्वा व्वसुमते रुद्रवते स्वाहेति। (त्य) अयम्वाऽ इन्द्रो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेति व्वसुमते

"अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा"–इति। अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यः। योऽयं पवते। तस्मा एवैनं जुहोति। तस्मादाह–"अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहाऽप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा" इति ॥ ४ ॥

"अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा"–(वा.सं.३८।७) इति। अयं वा अवस्युरशिमिदः। योऽयं पवते। तस्मा एवैनं जुहोति। तस्मादाह–"अवस्यवे वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा" इति ॥ ५ ॥

"इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा"–इति। अयं वा इन्द्रः। योऽयं पवते। तस्मा॰

अथान्ययोर्द्वयोर्वातनामत्वं निर्ब्रुवन् पूर्ववत् वाक्यतात्पर्यमाह–अनाधृष्याय॰स्वाहेतीति। पूर्ववत् उपक्रमोपसंहारयोर्द्विर्मन्त्रपाठः। 'य अयं' वायुः 'पवते'। अयमेव खलु 'अनाधृष्यः' आधर्षितुमशक्यः धर्षयितुमशक्य इत्यर्थः। 'अप्रतिधृष्यः' प्रतिधर्षणं प्रतिकूलाचरणं तद्विषयोऽपि न भवति। न हि कश्चित् वायुं आधर्षितुं प्रतिधर्षितुं वा शक्नोति। गतमन्यत् ॥ ४ ॥

अथ अन्यस्य नामद्वयस्य वायुपरत्वं निर्ब्रुवन् अनूद्य तात्पर्यमाह–अवस्यवे त्वा॰ स्वाहेतीति। 'यः अयं' वायुः 'पवते'। अयं खलु 'अवस्युः' अवनेच्छुः। यद्वा अवति तर्पयति अनेनेति अवनं तदिच्छुः। प्राणात्मनाऽवस्थितस्य वायोः तदिच्छोः अन्न तमाम्नास्यते। "अथाम॰ज्ञायमागायत्" (श॰प॰१४।४।१।१८) इत्यादिना। तथा अयमेव वायुः 'अशिमिदः' अशनं न प्राप्तः सर्वदा सञ्चरणशील इत्यर्थः। यद्वा शिमीति कर्मनाम। शिमि कर्म ददातीति शिमिदः नास्ति अस्मादन्यः शिमिद इत्यशिमिदः। तस्मादेतौ शब्दौ उक्तव्युत्पत्त्या वायोर्नामनी। गतमन्यत् ॥ ५ ॥

अथान्यद्यजुरुल्लिख्य तस्य वातपरत्वं दर्शयन् पूर्ववद्वाक्यार्थमाह–इन्द्राय त्वा वसु॰ इन्द्राय त्वेतीति।

१–तेन कर्म क्षेशात्मक बाध्यम्। शिमीति कर्मनाम क्लेशात्मकं येन न भवेदात इति बहुभाष्यात् क्लेशात्मकं कर्म शिमि तद् ददातीति स शिमिदः तस्मै क्लेशानिवर्तकाय वाताय इति महधरभाष्यम् ॥

रुद्रवतऽइति तदिन्द्रमेवानु व्वसूंश्च रुद्रांश्चाभजत्यथो प्रातःसवनस्य चैवै-तन्माध्यन्दिनस्य च सवनस्य रूपङ्क्रियते ॥ ६ ॥

(तऽइ) इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽइन्द्रो योऽय-म्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यादित्यवतऽइति तदिन्द्र-मेवान्वादित्यानाभजत्यथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपङ्क्रियते ॥ ७ ॥

एवैनं जुहोति । तस्मादाह—" इन्द्राय त्वा "—इति । " वसुमते रुद्रवते "—इति । तदिन्द्रमेवानु वसूंश्च रुद्रांश्चाभजति । अथो प्रातःसवनस्य चैवैतन्माध्यंदिनस्य च सवनस्य रूपं क्रियते ॥ ६ ॥

" इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा "—इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह—" इन्द्राय त्वा "—इति । " आदित्यवते "—इति । तदिन्द्रमेवान्वादित्या-नाभजति । अथो तृतीयसवनस्यैवैतद्रूपं क्रियते ॥ ७ ॥

अयमेव वायुः ' इन्द्रः ' परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्दाभिधेयः । यः अयमन्तरिक्षे ' पवते ' ज्योतिश्चक्रप्रवहण-रूपेण वर्तते ' तस्मै ' एव वायवे ' एनं ' धर्मं ' जुहोति ' स्वाहाकारेण हुतवान् भवति । तस्मात् " इन्द्राय त्वा " इत्यमुं मन्त्रभागं ब्रूयात् । अथ रुद्रविशेषणयोः तात्पर्यं प्रयोजनं चाह—वसुमते रुद्रवते० क्रियते—इति । यत् एतत् ' वसुमते, रुद्रवते ' इति विशेषणद्वयं, तत्तेन इन्द्रमेव वस्वाख्यान्देवान् रुद्राख्यान् देवांश्च ' अन्वाभजति ' प्रापयति । यथेन्द्रशब्दाभिधेयस्य मघवतः वस्वाख्याः सेवकाः । एवं इन्द्रशब्दाभिधेयस्य अस्य वायोरपि ताननुचरान् करोतीत्यर्थः । यद्वा इन्द्रमनु इन्द्रस्य धर्मभागे पश्चात् वस्वादीनपि धर्मं ' आभजति ' भागयुक्तान् करोति । ' अथो ' अपि च यदेतत् देवगणद्वयकीर्तनं तत् ' प्रातःसवनस्य माध्यंदिनसवनस्य च ' ' रूपं ' स्वरूपं अस्मिन् प्रवर्ग्ये ' क्रियते ' । " वसवः प्रातःसवनं[१] रुद्रा माध्यंदिनं[२] सवनम् "—(श. प. १४ । १ । १ । १५) इति द्वयोः सवनयोः तद्भागत्वस्य प्रागाम्नातत्वात् । अतः वसुमत्त्वं रुद्रवत्त्वं च सवनद्वयलिङ्गम् । तस्मादेव सौत्येऽहनि आवाहननिगदे " इन्द्र वसुमतमावह, इन्द्र रुद्रवतमावह "—इति वसुरुद्रविशिष्टेन्द्रस्यावाहनं च श्रूयते । एवं चात्रापि " वसुमते रुद्रवते " इति विशेषणद्वयेन भाविसवनद्वयस्य रूपं कृतं भवति इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ मन्त्रान्तरस्य वायुपरत्वं दर्शयन् तत्रत्यविशेषणेन तृतीयसवनस्यापि प्रवर्ग्ये रूपं क्रियते इत्याह—इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवते० दित्यवत इतीति । " अयं वा इन्द्रः " इत्यादि " इन्द्राय त्वा " इत्यन्तं पूर्ववत् । आदित्य-वत इति यत् इन्द्रविशेषणं तत्तेन ' इन्द्रमनु ' इन्द्रस्य पश्चात् देवानादित्यान् ' आभजति ' धर्मे भागयुक्तान् करोति । ' अथो ' अपि च ' तृतीयसवनस्यैव एतत् ' रूपं ' स्वरूपं ' क्रियते ' " आदित्यास्तृतीय-सवनम् "—(श. प. १४ । १ । १ । १५) इति श्रुतिः । तृतीयसवनस्य आदित्यसत्त्वं लिङ्गम् । अतः ' आदित्यवते ' इति विशेषणेन तृतीयसवनस्यैव लिङ्गं प्रवर्ग्ये कृतं भवति ॥ ७ ॥

१—अन्यत्रापि अपराऽपि श्रुतिः । त्रया वै देवाः वसवो रुद्रा आदित्याः तेषां विभक्तानि सवनानि वसूनामेव प्रातःसवनं रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमादित्यानां तृतीयसवनं तद्वा अभिषवमेव वसवाम्यां सवनमभिष्टः रुद्राणां माध्यंदिनं सवनमादित्यानां तृतीयसवनम् "—इति । श. प. ४ । ३ । ५ । १ ॥

(तऽइ) इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने स्वाहेति । (त्य) अयम्वाऽइन्द्रो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाहेन्द्राय त्वेत्यभिमातिघ्नऽइति सपत्नो वाऽअभिमातिरिन्द्राय त्वा सपत्नघ्नऽइत्येवैतदाह सोऽस्योद्धारो यथा श्रेष्ठस्योद्धारऽएवमस्यैषऽऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

सवित्रे त्वऽऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहेति । (त्य) अयम्वै सविता योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह सवित्रे त्वेत्यृभुमते विभुमते वाजवतऽइति तदस्मिन्विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥

" इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने स्वाहा "-इति । अयं वा इन्द्रः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह-" इन्द्राय त्वा "-इति । " अभिमातिघ्ने "-इति । सपत्नो वा अभिमातिः । इन्द्राय त्वा सपत्नघ्न इत्येवैतदाह । सोऽस्योद्धारः । यथा श्रेष्ठस्योद्धारः । एवमस्यैषः । ऋते देवेभ्यः ॥ ८ ॥

" सवित्रे त्वा-ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा "-इति । अयं वै सविता । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह-" सवित्रे त्वा "-इति । " ऋभुमते विभुमते वाजवते "-इति । तदस्मिन् विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ ९ ॥

अथ उत्तरस्मिन् मन्त्रे अभिमातिघ्न इति विशेषणस्य तात्पर्यं व्याचक्षाणो मन्त्रस्य वातनामत्वं उपपादयति-इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने० तदाहेति । इन्द्राय त्वेत्यादि इन्द्राय त्वेत्यन्त पूर्ववत् । " अभिमातिघ्ने " इति व्याख्यानाय अनुवादनम् । तत्र पदार्थमाह-सपत्नो वाऽअभिमातिरिति । ' स वा ' सपत्न शत्रु । अस्मात्र अभिमातिशब्दार्थ । तथा च य अर्थ मन्त्रेण त दर्शयति-इन्द्राय त्वेति । " इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्ने " इति वदेत् वाक्यमेतत् । " इन्द्राय त्वा सपत्नघ्ने " इत्यमुमेवार्थमाह प्रतिपादयति । अन्यान् देवान् परा[illegible] सत्कृत्यादिभिर्वंशशब्दैः वायुरेव प्रतिपाद्यते । तस्यैव घर्मभाक्त्वे च कारणमाह-सोऽस्योद्धारो० देवेभ्य इति । ' सोऽस्य ' घर्मस्य वायोरुद्धार । उद्धृत्य स्थापित उत्कृष्टो भाग, ' यथा ' शौर्यादिगुणै ' श्रेष्ठस्य ' राजपुरुषादे उद्धार उत्कृष्टो धनभाग शस्यते, एव ' अस्य ' वायो ' देवेभ्य ऋते ' अन्यान् देवान् वर्जयित्वा, ' एष ' घर्म ' उद्धार ' उद्धृत्य भागत्वेन स्थित । देवान्तरान् अस्य यो विशेष । इति तदोक्तम् " अभिमातिघ्ने " इति । यत अयम् अभिमातिहा अत अयम् उत्कृष्ट घर्मत इत्यर्थः लोके शत्रुं हन्तारं उत्कृष्ट वस्त्रमाल्यादिक लभते तद्वदित्यर्थ ॥ ८ ॥

अथान्यमन्त्रस्य वातनामत्व दर्शयति-सवित्रे त्वऽऋभुमते० सवित्रे त्वेति इति । य अय वायु ' पवते ' अयमेव खलु प्रेरयितृत्वात्सविता । अन्यत्पूर्ववत् । ऋभुमत इत्यादिविशेषणत्रयेण लभ्यमर्थमाह-ऋभुमते विभुमते० भजतीति । ऋभुर्विभुर्वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा, तपसा देवत्व प्राप्ता, तृतीयसवनभाजो देवा । तैर्योगस्य सवितु प्रतिपादक यत एतत् विशेषणत्रयम् । ' तत् ' तेन ' अस्मिन् ' घर्मे ' विश्वान् ' सर्वान् ' देवान् ' ऋभुप्रभृतीन् " अन्वाभजति " सवितु पश्चात् भागयुक्तान् करोति ॥ ९ ॥

बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेति । (त्य) अयम्वै बृहस्पतिर्योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह बृहस्पतये त्वेति विश्वदेव्यावतऽइति तदस्मिन्विश्वान्त्सर्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेति । (त्य) अयम्वै यमो योऽयम्पवते तस्माऽएवैनञ्जुहोति तस्मादाह यमाय त्वेत्यङ्गिरस्वते पितृमतऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥

द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्वत्सरऽ-

---

" बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा "–(वा. स ३८ । ८) इति । अयं वै बृहस्पतिः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" बृहस्पतये त्वा "–इति । " विश्वदेव्यावते "–इति । तदस्मिन् विश्वान्देवानन्वाभजति ॥ १० ॥

" यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा "–इति । अयं वै यमः । योऽयं पवते । तस्मा एवैनं जुहोति । तस्मादाह–" यमाय त्वा "–इति । " अंगिरस्वते पितृमते " इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतदन्वाभजति ॥ ११ ॥

द्वादशैतानि नामानि भवन्ति । द्वादश वै मासाः सम्वत्सरस्य । संवत्सर एषः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥

अथ मन्त्रान्तरस्य देवतान्तरत्वात् वातनामत्व न सम्भवति इत्याशङ्क्य तत् उपपादयति–बृहस्पतये त्वा० नन्वाभजतीति । 'य अयं' वायु 'पवते' । अयमेव बृहस्पतिः बृहतां महतां सर्वेषां भूतजातानां पतिरधिपति । गतमन्यत् । अथ विशेषणलभ्यमर्थमाह–विश्वदेव्यावते० भजतीति । ' वसुमन्, विभुमन् ' इत्यादिपूर्वोक्तविशेषणवाक्यशेषवत् व्याख्येयम् । इयाम्नु विशेष विश्वे नाम " इति विश्वे देवा गणशो वर्तमाना देवा तद्योगात् बृहस्पतिर्विशेषेण मान्यता इति ॥ १० ॥

अथ अन्तिमस्य यजुष वातनामत्व उपपादयति–यमाय त्वा० यमाय त्वेतीति । नियमनात् अयमेव वायुर्यम । गतमन्यत् । विशेषणयोस्तात्पर्यमाह–अंगिरस्वते पि० नन्वाभजतीति । यमस्य अंगिरोभिः पितृभिश्च योग अनेन विशेषणद्वयेन प्रतिपादित । छिन्नशिरस्कस्य 'यज्ञस्य' रस पुरा 'पितॄन्' प्राप्तोत् । ते च 'पितर' 'त्रया' त्रिविधा अग्निष्वात्तबर्हिषदग्निष्वात्तभेदेन पितृपितामहादिभेदेन वा । 'एतत्' एतत विशेषणद्वयेन 'तानेव' पितॄन् अस्मिन् धर्मे 'अन्वाभजति' । यमस्यानन्तर भागयुक्तान् करोति । एवं द्वादशसु मन्त्रेषु अर्थान्तरे प्रसिद्धा अपि इन्द्रा योगरूपया वायुपरत्वेन आदरेण व्याख्याता । अत एतानि वातनामानि पठन्ति जपन् तत्तच्छब्दाभिधेय वायौ तत तत स्वाहाकारेण धर्म जुहोमीति गार्हपत्यादाहवनीयान्तराले गच्छन् अध्वर्युर्धिनुयात् इति तात्पर्यार्थ ॥ ११ ॥

अथ एतानि सहत्य अनूद्य स्तौति–द्वादशैतानि नामानि भवन्ति० प्रीणातीति । ' द्वादश एतानि '

एष उऽएष तपत्येषुऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्माद्द्वादश भवन्ति ॥ १२ ॥

(न्यु) अथोपयमन्या महावीरऽआनयति । स्वाहा घर्मायेत्येष वै घर्मो यऽएष तपत्येषुऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह स्वाहा घर्मायेत्यवरथ्ँ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १३ ॥

(ग्र) आनीते जपति । स्वाहा घर्मः पित्रऽइति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यवरथ्ँ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १४ ॥

अथोपयमन्या महावीर आनयति–" स्वाहा घर्माय " इति । एष वै घर्मः । य एष तपति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" स्वाहा घर्माय "–इति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १३ ॥

आनीते जपति–" स्वाहा घर्मः पित्रे "–(वा सं ३८।९) इति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १४ ॥

" समुद्राय त्वा " इत्यादीनि वातनामानि ' भवन्ति ' । ' संवत्सरस्य ' अवयवभूता मासाद्यैर्गाया द्वादश सङ्ख्याका खलु । अतो द्वादशाभिधानमथार्थोऽपि संवत्सरं प्रपद्यत । स च ' संवत्सर एष ' सूर्यात्मक । मिद्धमन्यत् । " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् ॥ १२ ॥

यदुक्त सूत्रकारेण ' स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे " (का श्रौ. सू. २६ । ८९) इति । तद्विधत्ते–अथोपयमन्या महावीरे० घर्मायेति । ' अथ ' वातनामजपानन्तर ' उपयमन्या ' स्रुचा ' महावीरे ' प्रत्यानयति पुनरासिञ्चति । पयआत्मकमम्भय महावीरात् विष्यन्दनेन निर्गतं यत् हविर्घृन आसीत् तदिदानीं " स्वाहा घर्माय " इति मन्त्रेण महावीरे पुनरासिञ्चेदित्यर्थः । अथैतत् स्तौति–एष वै घर्मो० वेव बंधुरिति । घर्मशब्दस्य दीप्यमानसूर्यवाचकत्वात् प्रवर्ग्यस्य च तदात्मकत्वात्, " घर्माय " इत्यनेन प्रवर्ग्यमेव तर्पयति । " तस्मादाह " इति निगमनम् । " अवरं स्वाहाकारम् " इत्यादि मन्त्रादिगतस्वाहाकारप्रशंसा । एतत् सर्वं व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

इत्थं प्रत्यानयनानन्तरं आम्नातस्य मन्त्रस्य विनियोगमाह–आनीते जपति स्वाहा घर्मः पित्र इति । उपयमन्या महावीरे प्रत्यानीते सति " स्वाहा घर्म पित्रे " इति मन्त्र ' जपति '[1] । अस्य मन्त्रस्य पितृमत्त्वं पुरस्तात् स्वाहाकारं च प्रशंसति–यज्ञस्य शीर्ष०वेव बंधुरिति । व्याख्यातमेतत् ॥ १४ ॥

1–" स्वाहा घर्म्म पित्रे " इति जपित्वा । का श्रौ सू २६ । ९० ।

(३) अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कम्पयति । दिवि धाऽइमं यज्ञमिमं यज्ञन्दिवि धाऽइत्यसौ वाऽआदित्यो घर्मो यज्ञो दिवि वाऽएष हितो दिवि प्रतिष्ठितस्तमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह दिवि धाऽइमं यज्ञमिमं यज्ञन्दिवि धाऽ इत्यनुवषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥

स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेति । तत्स्विष्टकृद्भाजनमग्निर्हि स्विष्टकृच्छं यजुर्भ्यऽ इति यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितस्तान्येवैतत्प्रीणात्यवरार्ध्यं स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुः ॥ १८ ॥

अथ हुत्वोर्ध्वमुत्कंपयति–" दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः "–इति । असौ वा आदित्यो घर्मो यज्ञः दिवि वा एष हितः दिवि प्रतिष्ठितः । तमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह– " दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः "–इति । अनुवषट्कृते जुहोति ॥ १७ ॥

" स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय "–इति । तत्स्विष्टकृद्भाजनम् । अग्निर्हि स्विष्टकृत् । " शं यजुर्भ्यः "–(वा. सं ३८ । ११) इति । यजुर्भिर्ह्येषोऽस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितः । तान्येवैतत्प्रीणाति । अवरं स्वाहाकारं करोति । परां देवताम् । असावेव बंधुः ॥ १८ ॥

अथोत्कंपनं विधत्ते–अथ हुत्वोर्ध्व० दिवि धा इतीति । ' अथ हुत्वा ' होमानन्तरं " दिवि धा इमम् "– इति ' मंत्रेण ऊर्ध्वं ' ऊर्ध्वाभिमुखं अग्निं त्रि ' उत्कम्पयति ' उज्ज्वालयति । तथा च कात्यायनः –" दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति " (का श्रौ. सू. २६ । ९२) । अथ मन्त्रं व्याचष्टे–असौ वा आदित्यो घर्मो० दिवि धा इतीति । असावादित्यः खलु घर्मात्मको यज्ञः । ' दिवि ' अन्तरिक्षे खलु ' एष ' आदित्यः ' हितः ' निहितः तस्मिन्नेव द्युलोके प्रतिष्ठितश्च । अत ' इमं ' प्रवर्ग्यमिमं ' यज्ञ, दिवि, धा ' धेहि स्थापय इति । एवं तमेवादित्यमेतेन ' प्रीणाति ' । " तस्मात् " इत्यादि निगमनम् । अथानुवषट्कारे होमं विधत्ते– अनुवषट्कृते जुहोति स्वाहाऽग्नये यज्ञियायेतीति । ' अनुवषट्कृते ' " घर्मस्याग्ने वीहि ३ वौ ३ षट् " इति होत्रा अनुवषट्कारे कृते " स्वाहाऽग्नये " इति मंत्रेण जुहोति ॥ अयमनुवषट्कारे यो होमः स स्विष्टकृत्स्थानीयः, इति वदन् अत्र तात्पर्यमाचष्टे–तत्स्विष्टकृद्भाजनं० वेव बन्धुरिति । ' तत् ' अनुवषट्कारेण हवनं ' स्विष्टकृद्भाजनं ' स्विष्टकृद्यागस्थानीयम् । ' अग्निः ' खलु ' स्विष्टकृत् ' स्विष्टकृद्याग-देवता स चाग्निः अस्मिन्मंत्रे दृश्यते इति याज्यमन्त्रो भगवत । " शं यजुर्भ्यः " व्याख्यानार्थमुपादानम् । ' शं ' सुखं यजुर्मंत्रस्य भवति तदर्थं । ' एष ' प्रवर्ग्यं यजुर्मंत्रे ' हि ' ' अस्मिन् लोके प्रतिष्ठितः ' यजमानेषु तस्यास्पदो वर्तते । अत तत्प्रतिपादितान् ' तानि ' यजूंषि एव अनेन मन्त्रभागेन ' प्रीणाति ' । इत्यन्यत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१–दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति । का श्रौ सू २६ । ९२ । इति सत्यव्रतसामश्रमिमहाशय इति कर्केदेवयाज्ञिकमहीधर-देवा अप्याहुः ।

२–स्वाहाऽग्नय इत्यनुवषट्कृते । का. श्रौ. सू २६ । ९३ । इति द्रष्टव्यम् ।

(रु) अथ ब्रह्माऽनुमन्त्रयते । ब्रह्मा वाऽऋत्विजाम्भिषक्तमस्तद्यऽएव-र्त्विजाम्भिषक्तमस्तेनैवैनमेतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ १९ ॥

(त्य) अश्विना घर्म्मम्पातमिति । (त्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

हार्द्दानमहर्दिवाभिरूतिभिरिति । (त्यु) अनिरुक्तमनिरुक्तो वै प्रजा-पतिः प्रजापतिर्य्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ २१ ॥

तन्त्रायिणऽइति । (त्ये) एष वै तन्त्रायी यऽएष तपत्येष हीमाँल्लोकाँ-स्तन्त्रमिवानुसञ्चरत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह तन्त्रा-यिणऽइति ॥ २२ ॥

अथ ब्रह्माऽनुमंत्रयते । ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः । तत्र एवर्त्विजां भिषक्तमः । तेनैवैनमेतं यज्ञं भिषज्यति ॥ १९ ॥

"अश्विना घर्मं पातम्"–इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । तावेवैतत्प्रीणाति ॥ २० ॥

"हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः"–इति । अनिरुक्तम् अनिरुक्तो वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २१ ॥

"तंत्रायिणे"–इति । एष वै तंत्रायी । य एष तपति । एष हीमाल्लोकांस्तंत्रमिवानुसंचरति । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेनमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–"तंत्रायिणे"–इति ॥ २२ ॥

नमो द्यावापृथिवीभ्यामिति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुते ययोरिदꣳ सर्वमधि ॥ २३ ॥

(द्व) अथ यजमानः । (नो) यज्ञो वै यजमानो यज्ञेनैवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ २४ ॥

(त्य) अपातामश्विना घर्ममिति । (स्य) अश्विनावेवैतदाहाश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तान्ताभ्यामेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

" नमो द्यावापृथिवीभ्याम् "-(वा. सं. ३८ । १२) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्नुते । ययोरिदं सर्वमधि ॥ २३ ॥

अथ यजमानः । यज्ञो वै यजमानः । यज्ञेनैवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ २४ ॥

" अपातामश्विना घर्मम् "-इति । अश्विनावेवैतदाह । अश्विनौ ह्येतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । ताभ्यामेवैतत्प्रीणाति ॥ २५ ॥

'नभसी' इत्यत्र अनेनेति ब्रुवता लक्ष्यते तत्तुर्या तुरी अभिधीयते । सा यदा वक्त्रीभवति प्रतितुत दक्षिणोत्तरयोः [illegible] पुनरावर्तते । प्रतपन्ते सर्वान् लोकान् गच्छतीति तथाऽसौ सूर्यः । इत्येतदर्थं स्वयमेव व्याचष्टे—एष हीति । 'एष' खलु 'इमान्' पृथिव्यादीन् 'लोकान्' 'तंतनिव' तत्तुल्यमवनुत्य तुरीव 'अनुसंचरति' क्रमेण पर्यावर्तते । गतमन्यत् ॥ २२ ॥

अथ चतुर्थेनाऽनन्तरमाचष्टे—नमो द्यावापृथिवी० सर्वमधीति । "नमो द्यावापृथिवीभ्याम्" इति यदस्य मन्त्रेण 'आभ्यां' 'द्यावापृथिवीभ्यां' नमस्करोति । सुप्रतिष्ठितत्वार्थं ययोर्द्यावापृथिव्योः 'अधि' उपरि 'सर्वमिदं' भूतजातं वर्तते ॥ २३ ॥

अथ यजमानकर्तृकमनुमन्त्रणं विधत्ते—अथ यजमान इति । 'अनुमन्त्रयते' इत्यनुषङ्गः । 'अथ' अनुवषट्कारहोमानन्तरं 'यजमान' "अपातामश्विना" इति मन्त्रेण अनुमन्त्रयते । तदुक्तं कात्यायनेन—"अश्विना घर्ममिति महावीरमनुमन्त्रयते अपातामिति यजमानः" (का. श्रौ. सू. २६ । २४ । ९९) इति । अथैतदनुमन्त्रणं स्तौति—यज्ञो वै यज० भिषज्यतीति । 'यज्ञ' एव खलु 'यजमानः' तत्कर्तृत्वात् । तस्मात् यजमानेनानुमन्त्रणे 'यज्ञेनैव' यजमानरूपेण 'यज्ञं भिषज्यति' चिकित्सति ॥ २४ ॥

अथ मन्त्रस्य प्रतिपदमनन्तरं व्याचष्टे—अपातामश्विना० प्रीणातीति । "अपातामश्विना घर्मम्" इति मन्त्रेण अश्विनावेव 'आह' प्रतिपादयति । गतमन्यत् ॥ २५ ॥

१–[illegible] । "[illegible]" इति हेमः । [illegible] । "[illegible]" इत्यमरः ॥

२–[illegible] ।

(त्यु) अनु द्यावापृथिवीऽअमᳪँसातामिति । तदिमे द्यावापृथिवीऽ-आह ययोरिदᳪँ सर्व्वमधीहैव रातयः सन्त्वितीहैव नो धनानि सन्त्वि-त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

(द्य) अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । (तऽइ) इषे पिन्वस्वेति वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे पिन्वस्वेत्यूर्ज्जे पिन्वस्वेति यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह ब्रह्मणे पिन्वस्वेति तद्ब्रह्मणऽआह क्षत्राय पिन्वस्वेति तत्क्षत्त्रा-याह द्यावापृथिवीभ्याम्पिन्वस्वेति तदाभ्यान्द्यावापृथिवीभ्यामाह ययोरि-दᳪँ सर्व्वमधि ॥ २७ ॥

"अनु द्यावापृथिवी अमंसाताम्"–इति । तदिमे द्यावापृथिवी आह । ययोरिदं सर्वमधि । "इहैव रातयः सन्तु" वा सं. ३८ । १३) इति । इहैव नो धनानि सन्तु इत्येवै-तदाह ॥ २६ ॥

अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते । "इषे पिन्वस्व"–इति । वृष्ट्यै तदाह । यदाह । "इषे पिन्वस्व"–इति । "ऊर्जे पिन्वस्व"- इति । यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते । तस्मै तदाह । "ब्रह्मणे पिन्वस्व"- इति । तत् ब्रह्मण आह । "क्षत्राय पिन्वस्व"–इति । तत् क्षत्रायाह । "द्यावा-पृथिवीभ्यां पिन्वस्व"–(वा. सं ३८ । १४) इति । तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामाह । ययो-रिदं सर्वमधि ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–अनु द्यावापृथिवी० सर्वमधीति । 'अनु द्यावापृथिवी' इत्येतद्वाक्य 'इत् इमे' दृश्यमाने 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्यौ 'आह' प्रतिपादयति । न वक्तव्यम् । अथ तृतीय-भागमनूद्य तात्पर्यमाह–इहैव रातयः सं० तदाहेति । 'रा दाने" (धा पा अ प ४९) इति धातु । रायन्ते दीयन्ते इति रातयो धनानि । तथा च 'इहैव" इत्येतद्वाक्यम् इहैवास्मिन्नेव लोके 'नः' अस्माकं 'धनानि सन्तु' भवन्तु इति इममेवार्थम् 'आह' प्रतिपादयति ॥ २६ ॥

एवं वषट्कारानुवषट्कारयो महावीरस्थं हवि हुत्वा पश्चात् तत्र अवशिष्टं पयः प्रतिदिशं सिञ्चन् वर्तेत । तस्मिन् समये यजमानस्य पिन्वमानानुमन्त्रणं विधत्ते–अथ पिन्वमानमनुमन्त्रयते इति । 'अथ' होमानन्तरं पिन्वमानं "पिवि सेचने" (धा पा भ्वा आ १८९) आहवनीये सिञ्चमानं घर्मं "इषे पिन्वस्व" इति मन्त्रेण अनुमन्त्रयते । अथ तस्य प्रथमभागमनूद्य व्याचष्टे–इषे पिन्वस्वेति । "इषे पिन्वस्व" इति अनुमन्त्रणमन्त्रप्रतीकग्रहणम् । तत्र इषे पिन्वस्वेति यदाह । इषे वै सर्वप्राणिभिः इति इट् । तथा च 'वृष्ट्यै' वर्षणार्थं 'पिन्वस्व' सिञ्चस्व इत्येतदर्थमेतत् वाक्यमाह । अथ द्वितीयभागमनूद्य व्याचष्टे–ऊर्जे पिन्वस्व०

१–१४ पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते । का श्री सू २६ । ६१ । हुत वर्मेरः ।

स यदूर्द्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते यत्प्राङ्स्तद्देवेभ्यो यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यो यत्प्रत्यङ्स्तत्पशुभ्यो यदुदङ्स्तत्प्रजायाऽअनपराद्धन्वेव यजमानस्योद्‌र्ध्वो ह्येषु पिन्वित्वाऽथ यान्दिशम्पिन्वते ताम्पिन्वते यदा शाम्यन्ति विप्रुषः ॥ २८ ॥

स यदूर्ध्वः पिन्वते । तद्यजमानाय पिन्वते । यत्प्राङ् तद्देवेभ्यः । यद्दक्षिणा तत्पितृभ्यः । यत्प्रत्यङ् तत्पशुभ्यः । यदुदङ् तत्प्रजायै । अनपराद्धं न्वेव यजमानस्योर्ध्वो ह्येषः । पिन्वित्वाऽथ यां दिशं पिन्वते । तां पिन्वते । यदा शाम्यंति विप्रुषः ॥ २८ ॥

तस्माहेति । मेघे 'वृष्टान्' भूम्या मिलितात् उदकात् यः 'ऊर्क् रस' अन्नरसः 'जायते' उत्पद्यते । तत् अस्मिन्मन्त्रे ऊर्क्शब्देनोच्यते । अतः 'तस्मै' तथाविधाय 'ऊर्जे' रसाय 'पिन्वस्व' इति तद्वाक्यमाह । तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे—ब्रह्मणे पिन्वस्वेति । "ब्रह्मणे पिन्वस्व" इति यद्वाक्यं तत् 'ब्रह्मणे' ब्राह्मणजातये तदूर्ग्रसं पिन्वस्व इति अमुमर्थमाह । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे—क्षत्राय पिन्वस्वेति तत् क्षत्रायाहेति । "क्षत्राय पिन्वस्व" इति यत् तत् 'क्षत्राय' क्षत्रियजातये 'पिन्वस्व' इत्याह । अथ पञ्चमभागमनूद्य व्याचष्टे—द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति० सर्वमधीति । "द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व" इति यद्वाक्यं तत् 'आभ्यां' दृश्यमानाभ्यां 'द्यावापृथिवीभ्यां' द्यावापृथिव्यो अयं लोकद्वयप्रीणनार्थं पिन्वस्वेति अमुमर्थमाह ॥ २७ ॥

अथ प्रागादिदिक्षु मध्ये च पिन्वनं अर्थवादेन प्रशंसति—स यदूर्ध्वः पिन्वते इति । यद्यदि 'सः' घर्मः 'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वाभिमुखः मध्ये 'पिन्वते' । तत्तदा 'यजमानाय' यजमानस्य श्रेयोऽर्थमेव 'पिन्वते' । यद्यदि 'प्राङ्' प्राङ्मुखः प्राग्दिग्भागस्थितः पिन्वते, तत्तदा 'देवेभ्यः' हविर्भोक्तृभ्यः एष घर्मः पिन्वते इति विद्यात् । यद्यदि 'दक्षिणा' दक्षिणतः दक्षिणदिग्भागे पिन्वते, तत्तदा 'पितृभ्यः' पितृप्रीत्यर्थं पिन्वते इति विद्यात् । यद्यदि 'प्रत्यङ्' प्रत्यङ्मुखः पश्चिमदिग्भागे पिन्वते तत्तदा 'पशुभ्यः' गवादिपशुतृप्त्यर्थं पिन्वते इति विद्यात् । यद्यदि 'उदङ्' उदङ्मुखः उत्तरदिग्भागे घर्मः पिन्वते, तत्तदा 'प्रजायै' पुत्रपौत्रादिरूपायै तद्वर्द्धनार्थम् पिन्वते इति विद्यात् । एवं अनेन क्रमेण पिन्वते सति यजमानस्य "अनपराद्धं न्वेव" अपराधरहितमेव तु कर्म कृतं भवति । पुनः यतः 'एषः' यजमानः 'ऊर्ध्वः' ऊर्ध्वदेशावस्थितः स्वर्गाभिमुखः । तस्मात् यजमानार्थम् ऊर्ध्वं पिन्वते इत्येव युक्तम् । अन्यथाकरणे अपराधः स्यादिति भावः । यस्मादेव तस्मादेव कारणात्, एतत् ऊर्ध्वाभिमुखं प्रथमं 'पिन्वित्वा' पिन्वनं कृत्वा अथानन्तरमेव 'यां दिशं पिन्वते' । प्रागादिषु यस्यां दिशि पिन्वनं करोति 'तां पिन्वते' तस्यां दिशि घर्मं निर्वपेत् । यजमानस्यार्थं प्रथमम् ऊर्ध्वं पिन्वनं कृत्वा पश्चात् प्रागादिदिक्षु देवादितृप्त्यर्थं पिन्वनं कुर्यात् । इति विधिरर्थोक्तो भवति । एवं कुर्वतो दक्षिणतोऽवस्थितस्याध्वर्योः प्रयाजक्रमं विधत्ते—यदा शाम्यन्ति विप्रुषः इति । 'यदा' यस्मिन् काले 'विप्रुषः' महावीरस्था बिन्दवः कथिताः 'शाम्यन्ति' शान्ता उपरता भवन्ति ॥ २८ ॥

(धुऽस्थ) अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति । धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेत्येष वै धर्म्मो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्व्वं धारयत्येतेनेदꣳ सर्व्वन्धृतमेषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेति ॥ २९ ॥

(त्यु) अथ खरे सादयति । (त्य) अमेन्यस्मे नृम्णानि धारयेत्यक्रुध्यन्नो धनानि धारयेत्येवैतदाह ब्रह्म धारय क्षत्त्रन्धारय विशन्धारयेत्येतत्सर्व्वन्धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति–" धर्मोऽसि सुधर्मा "–इति । एष वै धर्मः । य एष तपति । एष हीदं सर्वं धारयति । एतेनेदं सर्वं धृतम् । एष उ प्रवर्ग्यः । तदेतमेवैतत्प्रीणाति । तस्मादाह–" धर्मोऽसि सुधर्मा "–इति ॥ २९ ॥

अथ खरे सादयति–" अमेन्यस्मे नृम्णानि धारय "–इति । अक्रुध्यन्नो धनानि धारय । इत्येवैतदाह । " ब्रह्म धारय क्षत्त्रं धारय विशन्धारय "–(वा. सं. ३८ । १४) इति । एतत्सर्वं धारयेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अथ प्राङिवोदङुत्क्रामति धर्म्मोऽसि सुधर्म्मेतीति 'अथ प्राङिवोदङ्' प्राङ्मुख इव भूत्वा उदङ्मुखः ' उत्क्रामति ' आहवनीयदक्षिणदेशात् वेदिमतिक्रम्य वेदेरुत्तरतो गच्छेत् " धर्मोऽसि " इति मन्त्रेण । अथ अस्योपात्तस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यगम्यमर्थं दर्शयन् प्रवर्ग्ये स्तुतिमाह–एष वै धर्म्मो० सुधर्म्मेतीति । ' यः एषः ' सूर्यस्तपति ' एष ' खलु धर्म. धर्मशब्दाभिधेय. । कुत इति चेत् ? उच्यते–' हि ' यस्मात् ' इद सर्वं ' जगत् ' एष धारयति ' प्रवर्षणप्रकाशादिना पोषयति । ' इद सर्वं ' च जगत् ' एतेनैव ' सूर्येण ' धृत ' पोषित दृश्यते । तस्मात् एष एव धारकत्वात् धर्म्मः । गतमन्यत् ॥ २९ ॥

एवमुत्तरत अतिक्रम्य आहवनीयस्योत्तरस्यां दिशि सिकतया कृते स्थले महावीरस्य सादन विधत्ते–अथ खरे सादयति० तदाहेति । ' अथ ' अनन्तर ' खरे ' आहवनीयस्योत्तरेण सिकताभिः कृते स्थले ' सादयति ' महावीर निदधाति " अमेन्यस्मे " इति मन्त्रेण । " अक्रुध्यन् " इत्यादस्य व्याख्यानम्–" अमेनि " शब्दस्य कोऽर्थः तमाह–' अमेनि ' अक्रुध्यन् " मीञ् हिंसायाम् " (धा. पा. क्र्या. उ. ४) मीनाति हिनस्तीति मेनिः. न मेनिरमेनिः. " सुपां सुलुक् " (पा. सू. ७ । १ । ३९) इति सुलोपः । ' अमेनि ' अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् । ' अस्मे ' इति चतुर्थीबहुवचनस्य शे आदेशो छान्दसः । ' नः ' अस्मभ्य ' नृम्णानि ' धनानि ' धारय ' दातु हस्ते गृहाण इति इममेवार्थम् एतन्मन्त्रवाक्य ' आह ' । अथावशिष्ट मन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे–ब्रह्म धारय० तदाहेति । ' ब्रह्म ' ब्राह्मणजातिः । ' क्षत्त्र ' क्षत्रियजातिः ' विट् ' वैश्यजाति । ' एतत् ' वर्णत्रयोपलक्षित ' सर्वं ' जगत् हे धर्म्म ! धारय इति एतमेवार्थमेतन्मन्त्रवाक्यमाह ॥ ३० ॥

१–धर्म्मोऽसीत्युक्त्वान्युत्तरतुरदेह । का श्री. सू. २६ । ६७ ।
२–अमेन्यस्मे इति खरे करोति । का श्री. सू. २६ । ६८ । महावीरं करोति अग्नेरुत्तरतःखरे ।

(ह्यऽथ) ऽअथ शाकलैर्ज्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥

स्वाहा पूष्णे शरसऽ इति । (त्य) अयम्वै पूषा योऽयम्पवतऽएष हीदꣳ सर्व्वम्पुष्यत्येषऽउ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसऽइत्यवरꣳ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवतामसावेव बन्धुर्हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३२ ॥

स्वाहा ग्रावभ्यऽइति । प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ शाकलैर्जुहोति । प्राणा वै शाकलाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३१ ॥

" स्वाहा पूष्णे शरसे "–इति । अयं वै पूषा । योऽयं पवते । एष हीदं सर्वं पुष्यति । एष उ प्राणः । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तस्मादाह–" स्वाहा पूष्णे शरसे "–इति । अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवताम् । असावेव बंधुः । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३२ ॥

" स्वाहा ग्रावभ्यः "–इति । प्राणा वै ग्रावाणः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३३ ॥

अथ कात्यायनेन यदुक्त " विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् । हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधावुपश्रयति " (का श्रौ सू. २६।६९।१००) इति च । तदाह–अथ शाकलैर्जुहो॰ तीति । 'अथ' खरे सादनानन्तरं 'शाकलैः' शाकलहोमसाधनैर्मंत्रैः 'स्वाहा पूष्णे शरसे' इत्यादिभि सप्तभि शाकलैर्जुहोति । तदेतत्स्तौति–प्राणा वै शाकलाः॰ तद्दधातीति । 'शाकला' शकलहोमार्था मन्त्रा. 'प्राणा वै' प्राणप्रतिपादकत्वात् तदात्मका खलु । तस्मात् हुतेऽस्मिन् घर्मे 'एतत्' एतेन शाकलहोमेन 'प्राणान्' शीर्षण्यान् सप्त प्राणान् चक्षुःश्रोत्रप्रमुखानेव 'दधाति' स्थापयति ॥ ३१ ॥

तदेतत्प्रतिमन्त्रं दर्शयितुकाम तावत् प्रथममन्त्र दर्शयति–स्वाहा पूष्णे शरसे॰ तद्दधातीति । 'योऽय' वायु पवते' 'अयं' खलु वृष्ट्यादिना जगत्पोषकत्वात् 'पूषा' 'एष उ' एष एव 'प्राण'। "यो वायुः स प्राण " इति श्रुत । अत 'एतत्' एतेन पूषदेवत्येन मन्त्रेण 'अस्मिन्' घर्मे 'प्राणमेव' 'दधाति' स्थापयति । एतदर्थं हेतूकृत्य मन्त्रपाठं निगमयति तस्य पुरस्तात् स्वाहाकारं च पूर्ववत्स्तौति तस्मादाह स्वाहा पूष्णे शरसे॰ असावेव बंधुरिति । गतमेतत् । अथ पूर्वोक्तं लेपनिर्मार्जनं विधत्ते–हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयतीति । "स्वाहा पूष्णे" इति मन्त्रेण घर्मरसे अभ्यक्त शकल हुत्वा अग्नौ प्रक्षिप्य हस्तगत लेप 'परिधौ उपश्रयति' निर्मार्ष्टि ॥ ३२ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रस्य प्राणरूपत्वं दर्शयन् तत्रापि लेपनिर्मार्जन विधत्ते–स्वाहा ग्रावभ्य॰ उपश्रयतीति । "स्वाहा ग्रावभ्य " इति द्वितीय शकलहोममन्त्र । शब्दस्वभाववत्त्वात् 'प्राणा' एव खलु 'ग्रावाण' अस्मिन्मन्त्रे ग्रावशब्दाभिधेया । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३३ ॥

स्वाहा प्रातिरवेभ्यऽइति । प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदᳪ सर्वं प्रतिरतं प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३४ ॥

स्वाहा पितृभ्यऽऊर्ध्वबर्हिभ्यो घर्मपावभ्यऽइति । (त्य) अहुत्वैवोदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्धे बर्हिषऽउपगूहति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत्स पितॄनगच्छत्त्रया वै पितरस्तानेवैतत्प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते सकृदु ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३६ ॥

" स्वाहा प्रतिरवेभ्यः "–इति । प्राणा वै प्रतिरवाः । प्राणान् हीदं सर्वं प्रति रतम् । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३४ ॥

" स्वाहा पितृभ्य ऊर्ध्वबर्हिभ्यो घर्मपावभ्यः "–इति । अहुत्वैव उदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणार्द्धे बर्हिष उपगूहति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स पितॄनगच्छत् । त्रया वै पितरः । तानेवैतत्प्रीणाति । अथ यन्न प्रेक्षते । सकृत् उ ह्येव पराञ्चः पितरः ॥ ३५ ॥

" स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् "–इति । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी । प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३६ ॥

अथ तृतीयस्य शकलहोममन्त्रस्य प्रागपरत्व होमानन्तर लेपनिर्माणं च दर्शयति–स्वाहा प्रातिरवेभ्य इति० उपश्रयतीति । " स्वाहा प्रतिरवेभ्य " इति तृतीय शकलहोममन्त्र । तत्र देवतात्वेन निर्दिष्टा ' प्रतिरवाः ' ' प्राणा वै ' प्रतिरवशब्देन प्राणा एवोच्यन्ते इत्यर्थ । ' हि ' यस्मात् ' इद सर्वं ' जगत् 'प्राणान् प्रति रत ' प्राणेषु रममाण सत् दृश्यते । तस्मात् प्रतिरवशब्देन प्राणा अभिधेया । अन्यत्पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

अथ यदुक्त कात्यायनेन–" चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति " (का श्रौ. सू. १६ । १०१) इति । अयमर्थ –चतुर्थशकल घर्म अग्न्यजर अप्रावृतुत सन वधामास्तीर्णे बर्हिषि दक्षिणभागे स्वय उदीचीं दिशमभिक्षमाण ' उपगूहति ' संवृणोति । यथा शकलो न दृश्यते तथा बर्हिष अवस्थान् निदध्यादित्यर्थ । तदेतत् विधिमुत्राह–स्वाहा पितृभ्य० प्रीणातीति । " स्वाहा पितृभ्य " इत्यनेन मन्त्रेण चतुर्थशकल अग्नौ ' अहुत्वा ' अप्रक्षिप्यैव स्वयमुदङ्मुख ' ईक्षमाण ' शकलमारयन् ' बर्हिष ' वेद्यामास्तीर्णस्य दर्भपुञ्जे ' दक्षिणार्द्धे उपगूहति ' अदृश्य करोति । गतमन्यत् । अथ शकलस्य प्रेक्षणमनूद्य स्तौति–अथ यन्न प्रेक्षते० पितर इति । ' अथ ' च ' न प्रेक्षते ' शकलस्य प्रेक्षण न कुर्यादिति ' यत् ' यदुक्त तदेतत्– ' पराञ्च ' स्वत पराङ्मुखत्वेन अभिमुख पितर " सकृदु हि " सकृदेवा मतु । एकवारकरणमेव तेषां प्रिय तच्छकलस्य पुन पुन प्रेक्षणे क्रियमाणे तत् व्याहन्येतेति । तस्मादादानसमये शकल प्रेक्षित्वा पश्चात् उद्गूहनसमये पुनर्न प्रेक्षेतेत्यर्थ ॥ ३५ ॥

अथ पञ्चमशकलहोममन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–स्वाहा द्यावापृथिवी० दधातीति । " स्वाहा द्यावापृथिवीभ्या "

स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यऽइति । प्राणा वै विश्वे देवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयति ॥ ३७ ॥

स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतयऽइति । (स्तु) अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति तꣳ स उत्तरतः शालायाऽउदञ्चं निरस्यत्येषा ह्येतस्य देवस्य दिक्स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणात्यथ यन्न प्रेक्षते नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥

" स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः "–(वा. सं. ३८।१५) इति । प्राणा वै विश्वे देवाः । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । हुत्वा मध्यमे परिधा उपश्रयति ॥ ३७ ॥

" स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये "–इति । अहुत्वैव दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । तं स उत्तरतः शालाया उदंचं निरस्यति । एषा ह्येतस्य देवस्य दिक् । स्वायामेवैनमेतद्दिशि प्रीणाति । अथ यन्न प्रेक्षते । नेन्मा रुद्रो हिनसदिति ॥ ३८ ॥

इत्यस्मिन्मन्त्रे द्यावापृथिवीशब्देन शरीरस्थौ प्राणोदानवायू उच्येते । हृदि वर्तमानः प्राणवायुरेव पृथिवी । कण्ठे वर्तमान उदानवायुरेव द्यौः । उभयोरवरोर्ध्वसाम्यात् द्यावापृथिव्यात्मकत्वम् । तथैव च अनयोः अवरोनरत्वभावेन अवस्थानमुक्तमभिज्ञैः ।" हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः" इति । तथा च अनेन मन्त्रेण ' अस्मिन् ' घर्मे ' प्राणोदानावेव ' वायू ' दधाति ' स्थापयति । अथ पूर्ववल्लेपस्य निर्मार्जनं विधत्ते–हुत्वा मध्यमे परिधाऽउपश्रयतीति ॥ ३६ ॥

अथ षष्ठमन्त्रस्य शकलहोमार्थस्य प्राणपरत्वं दर्शयन् पूर्ववल्लेपनिमार्जनं विधत्ते–स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्य इति॰उपश्रयतीति । अत्र ' विश्वे देवाः ' ' प्राणा वै ' देवनशीलत्वात् विषयाभिद्योतीनि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि विश्वेदेवशब्दवाच्यानि । तथा च " प्राणानेव " इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

अथ सप्तमस्य शकलस्य होमं निषिध्य निरसनं विधित्सुराह–स्वाहा रुद्राय रुद्र॰निरस्यतीति । " स्वाहा रुद्राय " इति मन्त्रं पठन् सर्वेषु लेपेषु अतः सप्तमं शकलं अग्नौ ' अहुत्वैव ' दक्षिणां दिशमीक्षमाणः स्वयं शकलमपश्यन् अध्वर्युः ' प्रतिप्रस्थात्रे ' 'प्रयच्छति' । स च प्रतिप्रस्थाता ' तं ' शकलं शालायाः ' उत्तरतः ' प्राग्वंशगृहस्योत्तरभागे ' उदञ्चं ' उदगग्रं ' निरस्यति ' क्षिपेत् । पुनः रुद्रीयायामेव दिशि निरसनं, कस्माच्च शकलस्य न प्रेक्षणम् ? इति तदुभयमुपपादयति–एषा ह्येतस्य देव॰ हिनसदितीति । ' एषा ' यद् उदीची ' एतस्य ' रुद्रस्य ' देवस्य दिक् ' । उत्तरपूर्वोदीच्या दिशो रुद्रेण पाल्यमानत्वात् उदगपि दिक् तत्सवर्णिनी इत्यभिप्रायः । 'अथ' रुद्रार्थं निरस्यमानं शकलमध्वर्युः ' न प्रेक्षते ' इति ' यत् ' तत् 'मा' मामध्वर्युं ' रुद्रः ' रोदनकारी उग्रो देवः ' नेत् ' नैव ' हिनसत् ' हिंस्यात् इत्यनेनाभिप्रायेण ॥ ३८ ॥

१–अथैनं सर्वलेपस्य दक्षिणेक्षमाण प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति । का. श्रौ. सू. २६ । १०२ ।

२–तं स उत्तरतः शालायाः उदञ्चं निरस्यति । का. श्रौ. सू. २६ । १०३ ।

सप्तैताऽआहुतयो भवन्ति । सप्त वाऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥

(त्यु) अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिरिति ज्योतिर्वाऽ इतरस्मिन्पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी संगच्छेते ऽअवरथ्ँ स्वाहाकारङ्करोति परान्देवता मसावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

(रु) अथ रौहिणौ जुहोति । (त्यु) अहः केतुना जुषताथ्ँ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धू रात्रिः केतुना जुषताथ्ँ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहेत्यसावेव बन्धुः ॥ ४१ ॥

सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ३९ ॥

अथ महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति–" स्वाहा सं ज्योतिषा ज्योतिः "–(वा. सं. ३८। १६) इति । ज्योतिर्वा इतरस्मिन्पयो भवति । ज्योतिरितरस्याम् । ते ह्येतदुभे संगच्छेते । अवरं स्वाहाकारं करोति । परा देवताम् । असावेव बन्धुः ॥ ४० ॥

अथ रौहिणौ जुहोति–" अहः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–इति । असावेव बंधुः । " रात्रिः केतुना जुषतां सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा "–(वा. सं. ३८।१६) इति । असावेव बंधुः ॥ ४१ ॥

अथैतान् संहृत्य स्तौति–सप्तैताऽ आहुतयो० दधातीति । ' एता ' " स्वाहा पूष्णे शरसे " इत्यादि-मन्त्रसाध्या शरलद्रव्यका ' आहुतय ' सप्तसङ्ख्या खलु भवन्ति । 'इमे शीर्षन्' शीर्षणि चक्षुरादिषु सकलरागेषु सप्तसु अवच्छेदेषु वर्तमाना प्राणा । गतमन्यत् ॥ ३९ ॥

अथ महावीरे वर्तमानस्य शिष्टस्य हविष उपयमन्यामासेचनं विधत्ते–अथ महावीरादुपयमन्यां० ज्योतिरितीति । " स्वाहा सञ्ज्योतिषा " इत्यनेन मन्त्रेण महावीरसकाशादवशिष्टं घर्मरसं ' उपयमन्यां ' स्रुचि ' प्रत्यानयति आसिञ्चति । अथैतन् मन्त्राभिप्रायकथनेन स्तौति ज्योतिर्वाऽ इतर० बन्धुरिति । ' इतरस्मिन् ' अन्यतरस्मिन् महावीरे ज्योतिरग्निजोऽस्य खलु ' पयो भवति ' । ' इतरस्याम् ' उपयमन्याम् आज्यलक्षणं ज्योतिर्भवति । ' एतत् ' एतेनाभिवचनेन ' ते ' एव ' ज्योतिषी ' ' संगच्छेते ' परस्परं संयुज्येते । तथा च ' ज्योतिषा ' उक्तलक्षणेन महावीरस्थेन ज्योतिरुपयमनीस्थं संगच्छते इति मन्त्रो व्याख्यातो भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥ ४० ॥

अथ सायम्प्रातःकालयोः प्रवर्ग्योपसत्काले होतव्यत्वेन विहितौ रौहिणपुरोडाशौ, तौ अस्मिन् काले होतव्यौ

---

१ स्वाहा सञ्ज्योतिषेत्युपयमन्यां महावीरसेचनम् । का. श्रौ. सू. २६ । १०४ ।

(३) अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टम्प्रयच्छति । सऽउपहवमिष्ट्वा भक्षयति मधु हुतमिन्द्रतमेऽअग्नाविति मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवै-तदाहाश्याम ते देव घर्म्म नमस्तेऽअस्तु मा मा हिꣳसीरित्याशिषमे-वैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

(स्तेऽथ) अथ दक्षिणतः सिकताऽउपकीर्ण्णा भवन्ति । तन्मार्जयन्ते सऽ एव मार्जालीये बन्धुः सोऽत्रानुप्रहरति शाकलानुथोपसदा चरन्त्ये-तद् यज्ञस्य शिरः सꣳस्कृतं यथायथैनत्तदश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥

अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं प्रयच्छति । स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति–" मधु हुतमिन्द्रतमे अग्नौ "–इति । मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नौ, इत्येवैतदाह । " अश्याम ते देव घर्म नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः "–(वा. सं. ३८ । १६) इति, आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ दक्षिणतः सिकता उपकीर्णा भवंति, तन्मार्जयन्ते । य एव मार्जालीये बंधुः । सोऽत्र ।

इत्यभिप्रेत्य आह–अथ रौहिणा जुहोति० बंधुरिति । ' अथ ' प्रत्यानयनानंतरं सायंप्रातःकालीनयोः प्रवर्ग्ययोः उत्तरौ रौहिणपुरोडाशौ तयोरेकं घर्मदुहो दोहनात्प्राक्काले हुतं । अपरस्त्वस्मिन् काले होतव्य इति तयोः सायंप्रातःकालभेदेन यौ मंत्रौ विहितौ । तावत्रानूद्य पुनः स्तुवन्–य अथ " अहः केतुना " इति मंत्र ' असावेव ' खलु ' बधु ' छिन्नस्य यज्ञशिरसो बंधकः । एवमुत्तरमंत्रस्यापि तात्पर्यं प्रति-पादनीयम् ॥ ४१ ॥

अथोपयमन्यामानीतस्यावशिष्टस्य घर्मस्य यजमानेन सह भक्षणं विधत्ते–अथ यजमानाय घर्मोच्छिष्टं० अग्नाविति । अथोत्तररौहिणहोमानंतरं ' यजमानाय ' यजमानार्थं ' घर्मोच्छिष्टं ' होमातिरिक्तं घर्मं ' प्रयच्छति ' अध्वर्युः प्रदद्यात् । ' स ' यजमानः ' उपहवमिष्ट्वा ' " अध्वर्य उपह्वयस्व " इत्यादिना उपहवयाचनं कृत्वा " मधु हुतम् " इति मंत्रेण तं ' भक्षयति ' । अथास्य मंत्रस्य विवक्षितमर्थमाह–मधु हुत० तदाहेति । " इन्द्रतमे अग्नौ " इति कोऽर्थः । ' इन्द्रतमे ' इन्द्रियवत्तमे ' अग्नौ ' तदीये जाठरे तेजसि ' मधु ' मधुरं ' हुतं ' शिष्टं हविर्हुतमस्तु इत्येवार्थं एतन्मंत्रवाक्यमाह । अवशिष्टं मंत्रमनूद्य तस्य आशीःपरत्वमाह–अश्याम ते० तदाशास्ते इति । ' हे घर्म ! ' ' ते ' तुभ्यं ' नमः अस्तु ' ' मा ' मां मा ' हिंसीः ' इति अहिंसाप्रतिपादनपरेण एतद्वाक्येन आशिषं अभीप्सितमस्मै आशास्ते ॥ ४२ ॥

अथ प्रागवरोपस्य दक्षिणदिग्भागे प्रवर्ग्यकर्तॄणां मार्जनं विधत्ते–अथ दक्षिणतः सिकता० बंधुः सोऽत्रेति ।

१–रौहिणं जुहोति । का. श्रौ. सू. २६ । १०५ । मन्त्रक्रमेणान्तरं रात्रिरिति शाखम् । का. श्रौ. सू. २६ । ७१ । हवि यत्पापुरुष तस्यात्र मन्त्रपाठक्रमतो होमकाल । अत " अहः केतुना " इति द्वितीयं रौहिणं प्रातर्जुहोति । " रात्रिः केतुना " इति सायं जुहोति सूत्रार्थः ।

२–" अवशिष्टघर्मस्य तुष्णीं जुहोति, उच्छिष्टमध्वर्युरिन्द्राय प्रदाय भक्षयन्ति इत्युक्त्वा वाजिनवादिति च प्रमुखदान भक्षणमिति कर्क ।

३–" मार्जालीये पात्रप्रक्षालनम् " का. श्रौ. सू. ६ । १६ ।

(न्त) तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । (दे) एतस्यर्थं हि तद्यो नेन्मऽ इन्द्रः शिरश्छिनददिति द्वितीये वैव तृतीये वाऽपशीर्ष्णा ह्येवाग्ने यज्ञेन

अनुप्रहरति शाकलान् । अथोपसदा चरति । एतद् उ यज्ञस्य शिरः संस्कुर्वन् । यथायथैनमश्विनौ प्रत्यधत्ताम् ॥ ४३ ॥

तं न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एतस्यं हि तत् । अथो नेन्म इन्द्रः शिरश्छिनददिति । द्वितीये

' अथ ' यजमानस्य घर्मभक्षणानन्तरं ' दक्षिणतः ' दक्षिणभागे ' सिकता ' वालुकाः ' उत्करिणः ' निष्पादकारेण क्षिप्ताः ' भवन्ति ' ' तत् ' तत्र सिकताभिर्निर्मिते स्थिते सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारः ' मार्जयन्ते ' । सोऽन्ते अहनि ' मार्जालीये ' एतस्मै महिलाना सोमयागार्थे प्रक्षालनस्थाने ' य एव भवतु ' वचनमनर्थं, ' स अत्र ' अस्मिन् सिकतोत्करीणे स्थाने द्रष्टव्यः । यथा सोमपात्राणि ग्रहचमसादीनि पात्राणि मार्जालीये प्रक्षाल्यन्ते, एवं उपयमन्यादि घर्मपात्राणि अत्र प्रक्षालनीयानीत्यभिप्रायः । अथावशिष्टान्दैवकृतानूत्स्नानं संहरन् विधत्ते–अनुप्रहरति शाकलानिति । पूर्वं " स्वाहा त्वा " इत्यादिभिर्हुताः शकलाः तत्सदृशैः अन्ये ' शाकलाः ' परिभाषणादृश्यः । तानसौ प्रक्षिपेदित्यर्थः । इत्थं सोमयागे प्रवर्ग्याख्यं कर्म निर्वर्त्य तदनन्तरं तस्य दाह्ये कर्म कर्तव्यं ऐन्द्र–अथोपसदा चरतीति । ' अथ ' प्रवर्ग्यानुष्ठानानन्तरमेव ' उपसदा ' उपसदाख्येन कर्मणा ' चरन्ति ' अध्वर्युप्रभृतयश्चरेयुः । एवं प्रवर्ग्ये अनुष्ठिते सति छिन्नं यज्ञस्य शिरः पुनः संहितं भवतीति अनुवर्षं उपसंहरति–एतद् उ यज्ञस्य० प्रत्यधत्तामिति । तदेतद्यज्ञस्य ' शिरः ' ' यथायथा ' येन येन प्रकारेण पुराऽश्विनौ ' प्रत्यधत्तां ' प्रतिहितवन्तौ संयोजितवन्तौ । तेनैव प्रकारेणानुष्ठितं कर्म ' यज्ञस्य शिरः संस्कृतं ' संस्कारेण संयोजितं भवति ॥ ४३ ॥

इत्थं प्रवर्ग्याख्यं कर्म सामग्र्युक्तम् । तत्र " पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति " इति वचनात् सर्वेषु सोमयागेषु उपसदारम्भात् पूर्वं अनुष्ठेयमिति चोदितम् । अथ तस्य क्व कारणं कश्चित् विशेषविशेषे निषेधति–तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति । " यत्तु सम्यक् ज्योतिष्टोमस्य प्रथमकर्तव्यो योऽग्निष्टोमनामको यज्ञः तस्मिन् ' तं '

१–" प्रवर्ग्येणैव च प्रचरति " । का. श्रौ. सू. २६ । १–६ ।

२–उपसदां प्रवर्ग्योपसदम् । का. श्रौ. सू. २६ । १९ ।

३–शतपथे अपि एवमेव श्रुतिः " स यदि [illegible] प्रचरति । अथ प्रवर्ग्येण [illegible] " (श. प. १४ । १ । ३ । १) इति । " स प्रवर्ग्यस्य वैतस्य " इति च । (श. प. १४ । १ । ३ । १०)

४–" अनुप्रहरति " तस्य च सूत्रकारस्य कल्पः यत्–" एवं प्रथमं [illegible] " । " [illegible] " इति च । १० । ९ । २१ । २० ॥ " एष वाव प्रथमो यज्ञानां यज्ञो [illegible] " (ऐ. ब्रा. १६ । ७२) इति [illegible] प्रथमः [illegible] इति । २५ । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । ४ । [illegible] । [illegible] । ७ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

५–' प्रथमकर्तव्यः ' इति । [illegible] ।

देवाऽअर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वाऽथो तप्तो वाऽ एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

तं प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । (ड) एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजाश्च पशूँश्च प्रदहेदथोऽआहुः प्रमायुको यजमानः स्यात्तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥

वैव तृतीये वा । अपशीर्ष्णा ह्येनाग्रे यज्ञेन देवा अर्चंतः श्राम्यंतश्चेरुः । तस्मात् द्वितीये वैव तृतीये वा । अथो तप्तो वा एष शुशुचानो भवति ॥ ४४ ॥

तं प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । एषोऽस्य तप्तः शुशुचानः प्रजा च पशूँश्च प्रदहेत् । अथो आहुः । प्रमायुको यजमानः स्यात् । तस्मात् द्वितीये वैव तृतीये वा ॥ ४५ ॥

प्रवर्ग्यं 'न प्रवृञ्ज्यात्' प्रवृजनं न कुर्यात् । अग्निष्टोमसंस्थे तु प्रथमयज्ञे अयं प्रतिषेधो न भवति । " अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति " इति वाक्यान्तरेण प्रवृजनस्य कर्तव्यत्वात् इति मीमांसकानां मतम् । प्रथमयज्ञे प्रवृजने को दोष इत्यत आह–एतस्य हि तदं०छिनदिति । तत्प्रवर्ग्यानुष्ठानं 'एतस्य हि' पापार्हं पापावहं खलु आथर्वणेन दधीचा अत्यन्तं गुप्तत्वात् इतः पूर्वं केनचिदपि यज्ञेन असंस्कृतस्य यजमानस्य प्रथममनुष्ठीयमाने यज्ञे प्रवर्ग्यानुष्ठानं तस्य करणं पापहेतुर्भवतीत्यर्थः । 'अथो' अपि च 'मे' मम अध्वर्योः 'मेत्' नैव 'शिरः छिनदत्' छिन्द्यात् इति भयेनापि 'प्रथमयज्ञे न प्रवृञ्ज्यात्' । आथर्वणं दध्यञ्चं प्रति पुरा एव खलु इन्द्रेणोक्तं यदि इमां प्रवर्ग्यविद्यां अन्यस्मै उपदिशसि अथवा तत्प्रतिपाद्यं प्रवर्ग्याख्यं कर्म अन्यस्य यजमानस्य करोषि । तर्हि अहमागत्य तव शिरः छिन्द्यामिति । एवं सुगुप्तकर्म यदि अध्वर्युः अन्यदीये प्रथमयज्ञे प्रकटयति । तदा हि इन्द्र आगत्य तच्छिरः छिन्द्यात् । तस्मात् एतद्भयेनापि प्रथमयज्ञे न कुर्यादित्यर्थः । नन्वेवं सर्वथैव प्रवर्ग्यं न कार्यं । नेत्याह–द्वितीये वैव तृतीये वा इति । द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवृञ्ज्यात् । प्रथमं सोमयागमनुष्ठाय पुनः क्रियमाणे सवनान्तरे द्वितीये सोमयागे तृतीये वा प्रवृजनं कार्यमित्यर्थः । अथैतदुपपादयति– 'अग्रे' पुरा खलु 'देवाः' 'अपशीर्ष्णा' अपगतशिरस्केन खलु 'यज्ञेन' 'अर्चन्तः' पूजयन्तः 'श्राम्यन्तः' श्रान्ताश्च सन्तः प्रथमं चेरुश्चरितवन्तः । पश्चात्प्रवर्ग्यलक्षणशिरसा युक्तेनायजन् । तत्साम्यात् अस्मिन् कालेऽपि प्रथमयज्ञमप्रवर्ग्यं कृत्वा द्वितीय एव वा तृतीय एव वा यज्ञे प्रवर्ग्यं कुर्यात् । अथ विपक्षे बाधमुक्त्वा एतदेवोपसंहरति–तस्माद्द्वितीये वैव तृतीये वा इति । 'एष' घर्मस्तप्तः अग्निनात्यन्तं सतप्तः 'शुशुचानः' शोचनशीलो भवति ॥ ४४ ॥

यद्यपि 'तं' तथाविधं घर्मं 'प्रथमयज्ञे' प्रवृञ्ज्यात् 'एष तप्तः' शोचनशीलो घर्मः तर्हि अस्य यजमा-

---

१ इति श्यामाकृष्णा मतमिति । तथा चाह शाबरभाष्यकारः (अ १ पा २ अ ११ सू १२।३।१) ' तस्मात्प्रयोगेऽस्मिन् प्रथमयज्ञेऽप्ययं न प्रवृञ्ज्यादिति । यत्तु " अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति " इति तत्कर्तव्यतया तदर्थं यत् [illegible] प्रतिषेधस्य बाधकमिति [illegible] ... एतत्प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यस्य विकल्पः । स च व्यवस्थितः । वचनान्तरवशात् । तथाहि श्रूयते–कामं तु योऽनूचान स्यात् तस्य प्रवृञ्ज्यादिति । तस्याग्निष्टोमे प्रथमयज्ञे अनूचानस्य नित्यः प्रयोगः । अन्यथा नियमप्रयोगः । अतिरात्रे प्रथमयाज्ञे तु–

तन्न सर्वस्माऽइव प्रवृञ्ज्यात् । (त्सु) सर्वम्वै प्रवर्ग्यो नेत्सर्वस्माऽइव सर्वङ्करवाणीति योऽन्वेव ज्ञातस्तस्मै प्रवृञ्ज्याद्यो वाऽस्य प्रियः स्याद्यो वाऽनूचानोऽनूक्तेनैनम्प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

(त्स) सहस्रे प्रवृञ्ज्यात् । (त्सु) सर्वम्वै सहस्रꣳ सर्वमेषु सर्व-

---

तं न सर्वस्मा इव प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै प्रवर्ग्यः । नेत्सर्वस्मा इव सर्वं करवाणीति । योऽन्वेव ज्ञातः । तस्मै प्रवृञ्ज्यात् । यो वाऽस्य प्रियः स्यात् । यो वाऽनूचानः अनूक्तेन प्राप्नुयात् ॥ ४६ ॥

सहस्रे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै सहस्रम् । सर्वमेषः । सर्वेणेमं प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं न सर्ववेदसम् ।

नस्य पुत्रादिरूपां प्रजां च 'गवाश्वादिरूपान्पशूंश्च' प्रदहेत्' प्रकर्षेण दहेत् । 'अग्नौ' अपि च अभिज्ञा ब्रह्मवादिन 'आहुः' कथयन्ति । यजमानः 'स' प्रमायुकः' मरणशीलः 'स्यात्' इति । यस्मात् प्रथमयज्ञे प्रवृञ्जनस्य एव दोषजातमस्ति । तस्मात् द्वितीये एव वा तृतीये एव वा सोमयागे प्रवर्ग्यं कुर्यात् ॥ ४९ ॥

वेदसे प्प्रव्वृञ्ज्यात्सर्व्वंम्वै सर्व्ववेदसꣳ सर्व्वमेधु व्विश्वजिति सर्व्वपृष्ठे प्प्रव्वृञ्ज्यात्सर्व्वंम्वै व्विश्वजित्सर्व्वपृष्ठः सर्व्वमेधु व्वाजपेये राजसूये प्प्रव्वृञ्ज्यात्सर्व्वꣳ हि तत्सत्रे प्प्रव्वृञ्ज्यात्सर्व्वंम्वै सत्रꣳ सर्व्वमेधऽ एतान्यस्य प्प्रव्वर्ज्जनान्यतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

सर्वमेधः । विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै विश्वजित्सर्वपृष्ठः । सर्वमेधः । वाजपेये राजसूये प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं हि तत् । सत्रे प्रवृञ्ज्यात् । सर्वं वै सत्रम् । सर्वमेधः । एतान्यस्य प्रवर्जनानि । अतो नान्यत्र ॥ ४७ ॥

कर्म 'सर्वं वै' सर्वात्मकं बहुदक्षिणाकत्वात्, 'सर्वं' सर्वजगदात्मकं । अत उभयो साम्येन सत्वधर्मोपपन्नत्वात् सहस्रे प्रवृजनं युक्तमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि वाक्यविशेषेषु योजना । वेद इति धननाम । सर्वं यजमानधनं यस्मिन् क्रतौ दक्षिणात्वेन विधीयते तस्मिन् सर्ववेदसे क्रतावपि प्रवृजनं कार्यम् । सर्ववेदसं सर्वस्वदक्षिणं कर्म 'सर्वं वै' सर्वात्मकं खलु । अपरिमितधनयुक्तत्वात् । तथा 'सर्वपृष्ठे' रथन्तर-बृहत्-वैरूप-वैराज-शाक्वर-रैवतानि पृष्ठसामानि यस्मिन् सहन्यन्ते तादृशे 'विश्वजिति' एतत्संज्ञके एकाहे प्रवृजनं कुर्यात् । सर्वपृष्ठो विश्वजित् पृष्ठसामबाहुल्यात् 'सर्वं' सर्वात्मकं खलु । तथा वाजपेयराजसूययोः क्रत्वो प्रवृजनं कुर्यात् । 'क्रतुद्वय' 'सर्वं' सर्वात्मकं खलु । आग्नेयाद्यग्निष्टोमादिसवनीयपशुभिः सर्वात्मकप्रजापतिदेवत्यैः पशुभिश्च यागात् वाजपेयस्य सर्वत्वम् । राजसूयस्य च इष्टिपशुदर्वीहोमसोमसमुदायरूपत्वात् सर्वेषां कर्मभेदानामन्तर्भावात् सर्वत्वम् । तथा 'सत्रे' बहुयजमानकर्तृके सत्रयागे प्रवृजनं कुर्यात् । 'सत्र' सत्रयाग बहुकर्तृकत्वात् 'सर्वं' सर्वात्मकं खलु । 'एतानि' सहस्रादीनि स्थानानि 'अस्य' प्रवर्ग्यस्य नित्यप्रवृजनस्थानानि । 'अत' एभ्य 'अन्यत्र' न नित्यं प्रवृजनमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

१–एक सर्ववेदस क्रतुर्ब्राह्मणकर्तृक पुरुषमेध । "पुरुषमेधस्त्रयोविंशत्यहिर्दीक्षोऽतिष्ठाकामस्य" । "ब्राह्मणराजन्ययो" । "सर्वस्वं ब्राह्मणस्य" । का श्रौ सू २१ । १ । १ । २ । १५ इति ब्राह्मणकर्तृके पुरुषमेधे सर्वस्वं दक्षिणात्वेन देयमिति विधि । तथा अपर सर्ववेदस क्रतु सर्वमेध । "सर्वमेध सर्वकामस्य" । "पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि" इति च । का. श्रौ. सू. २१ । २ । १–१३ ॥

२–बृहत् रथन्तर वैरूप वैराज शाक्वर रैवत इति षट्सामानि पृष्ठशब्देनोच्यमानानि । ताण्ड्यब्राह्म १७ । ६ । ७ । तै ब्रा. । १ । २ । २ । ३ । छन्दोगानां निदानसूत्र च–"बृहद्रथन्तरवैराजशाक्वरवैरूपरैवतानि वैषुविकानि पृष्ठानीति ।

३–"अतिरात्रपशुपाकरण वशा पृश्नि मरुद्भ्य उपैतव्य" । का. श्रौ. सू १४ । २ । ११ । "हस्मावेऽपृश्नि" का श्रौ सू १४ । २ । १२ । "प्राजापत्याश्च सप्तदश श्यामतूपरान् वाजान्" । का श्रौ सू. १४ । २ । ११ । अतिरिक्ताश्च कात्यायनेनोक्ता । ते च "आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीय पशु" । "ऐन्द्राग्नश्चोक्थ्ये द्वितीय" । "ऐन्द्रो वृष्णि षोडशिनि तृतीय" । "सारस्वती चतुर्थोऽतिरात्रे मेषी वा" । का श्रौ सू ९ । ८ । २ । २ । ४ । ५ ।

४–"इष्टिसावसाशो भिन्नतन्त्रा कल्पभेदात्" । का. श्रौ सू १५ । १ । २ । "चातुर्मास्यप्रयोग फाल्गुन्याम्" का. श्रौ. सू । १५ । १ । १५ । एतत्सूत्रालेखस्तु चातुर्मास्यान्तर्भूतदर्वीहोमप्रदर्शको ज्ञेय ।

५–"यजमाना सर्वे सत्रेषु" का. श्रौ. सू १२ । १ । ७ ॥

तदाहुः । (र्थ , यद्उपशिराऽअप्रवर्ग्योऽथ केनास्याग्निहोत्रꣳ शीर्पण्वद्भवतीत्याहवनीयेनेति ब्रूयात्कथं दर्शपूर्णमासावित्याज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथञ्चातुर्म्मास्यानीति पयस्ययेति ब्रूयात्कथम्पशुबन्धऽइति पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात्कथꣳ सौम्योऽध्वरऽइति हविर्द्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

तदाहुः–यद्उपशिरा अप्रवर्ग्यः । अथ केनास्याग्निहोत्रं शीर्पण्वद्भवतीति ?, आहवनीयेनेति ब्रूयात् । कथं दर्शपूर्णमासाविति ?, आज्येन च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं चातुर्मास्यानीति ?, पयस्ययेति ब्रूयात् । कथं पशुबंध इति ?, पशुना च पुरोडाशेन चेति ब्रूयात् । कथं सौम्योऽध्वर इति ?, हविर्द्धानेनेति ब्रूयात् ॥ ४८ ॥

(ङ) अथोऽआहुः । (र्य्ये) यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिरऽएतद्देवाः प्रत्यदधुर्य्यदातिथ्यन्न ह वाऽअस्यापशीर्ष्णा केनचन यज्ञेनेष्टम्भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥

तदाहुः । (र्य्ये) यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञेऽथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति शिरो वाऽ एतद्यज्ञस्य यत्प्रणीताः शिरः प्रवर्ग्यो नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥ ५० ॥

अथो आहुः । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शिर एतद्देवाः प्रत्यदधुः, यदातिथ्यम् । न ह वा अस्यापशीर्ष्णा केनचन यज्ञेनेष्टं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ ४९ ॥

तदाहुः-यत्प्रणीताः प्रणयन्ति यज्ञे । अथ कस्मादत्र न प्रणयन्तीति । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रणीताः । शिरः प्रवर्ग्यः । नेच्छिरसा शिरोऽभ्यारोहयाणीति ॥ ५० ॥

अथ प्रकारान्तरेण सशिरस्कत्वमाह-अथो आहुर्यज्ञस्य० यदातिथ्यमिति । अथोशब्दः पक्षान्तरद्योतकः । 'आहुः' अभिज्ञा ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । किमिति चेत्, उच्यते-'शीर्षच्छिन्नस्य' छिन्नशिरस्कस्य 'यज्ञस्य' एतदेव 'शिरः' पुरा 'देवाः' 'प्रत्यदधुः' सदधुः । 'यत्' आतिथ्याख्यं हविः क्रियते, एतदेव यज्ञस्य शिरः । तत् देवैः पुरा प्रतिनिहितमित्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयकम्-"शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नव-कपालः पुरोडाशो भवति तस्मान्नवधा शिरो विष्यूतम् (तै० सं० ६।२।१)" इति । अथ एतद्वेदनं प्रशंसति-न ह वाऽ अस्या० मेवंवेदेति । 'यः' यजमानः 'एवम्' उक्तप्रकारेण 'एतत्' अग्निहोत्रादीनां सशिरस्त्वं 'वेद' जानाति । 'अस्य' यजमानस्य 'अपशीर्ष्णा' अपगतशिरस्केन 'केनचन' केनापि 'यज्ञेन' 'इष्टं' यजनं 'न ह वै' खलु 'भवति' अग्निहोत्रादिकम् एव यज्ञं सशिरस्कमेव कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सोमयागाङ्गभूतेषु दीक्षणीयादिषु कर्मसु प्रणीता आप प्रणीयन्ते । तथा च तदङ्गभूते प्रवर्ग्येऽपि तासामपां प्रणयनेन भवितव्यमित्याशङ्क्याह-तदाहुर्यत्प्रणीता० रोहयाणीनीति । तत्र प्रवर्ग्ये 'आहुः' कथयन्ति ब्रह्मवादिनः । 'यज्ञे' दर्शपूर्णमासादौ दीक्षणीयादौ च यस्मात् 'प्रणीता' अपः 'प्रणयन्ति' तदर्शपूर्ण-मासम् । तस्मात्प्रवर्ग्योऽपि यज्ञऽपि प्रणीताप्रणयनं कार्यम् । 'अथ' च कस्मादेव कारणात् 'अत्र' प्रवर्ग्ये कर्मणि अध्वर्युत्वा 'न प्रणयन्तीति' प्रश्नः । तस्योत्तरमेतत् "शिरो वै" इत्यादिकम् । प्रणीता आप इति यत् 'एतद्यज्ञस्य' 'शिरो वै' प्रवर्ग्यश्च यज्ञस्य शिरः । न खलु शिरसः उपरि अन्यच्छिरो भवति । एव च

१-"शिरो वै यज्ञस्य [illegible] । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] भवति । [illegible] ' । श० प० ३ । २ । ३ । १० । इति [illegible] ।

२ 'यद्[illegible] । [illegible] इति ' । ([illegible]) इति [illegible] ।

३-"शिरो ह वाऽ एतद्यज्ञस्य [illegible] । [illegible] । शिर एवैतद्यज्ञस्य [illegible] । [illegible] ' । (श० ४ । ११ । २ । ६ । १) इति [illegible] ।

तदाहुः । (स्थं) यत्प्रयाजानुयाजाऽ अन्यत्र भवन्त्यथ कस्मादत्र न भवन्तीति प्राणा वै प्रयाजानुयाजाः प्राणाऽअवकाशाः प्राणाः शाकला नेत्प्राणैः प्राणानभ्यारोहयाणीति ॥ ९१ ॥

तदाहुः । (स्थं) यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोतीति चक्षुषी वाऽ एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोहयाणीति ॥ ९२ ॥

तुदाहुः । (य॒र्द्धु) वु॒द्वानस्पत्यैर्दे॒वेभ्यो॒ जु॒ह्वत्यथ कस्मादेतन्मृण्मयेनैवु जुहोतीति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो॒ व्यक्षरत्सुऽइमे द्यावापृथिवीऽ अगच्छद्यन्मृदियन्तद्यदापोऽसौ तुन्मृदश्चापश्च महावीराः कृता भवन्ति तेनैवैनमेतद्रसेन सुमर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ९३ ॥

स युद्वानस्पत्यः स्यात् । (स्य) प्रुदहयेत युद्धिरण्मयः स्यात्प्रलीयेत यल्लोहमय॰ स्यात्प्रसिच्येत युदयस्मयः स्यात्प्रदहेत्परीशासावथैषुऽएवै॒तस्माऽअतिष्ठत तुस्मादेतन्मृण्मयेनैवु जुहोति ॥ ९४ ॥

तदाहुः—यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुह्वति । अथ कस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोतीति । यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य रसो व्यक्षरत् । स इमे द्यावापृथिवी अगच्छत् । यन्मृत् । इयं तत् । यदापः । असौ तत् । मृदश्चापा च महावीराः कृता भवंति । तेनैवैनमेतद्रसेन समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ९३ ॥

स यद्वानस्पत्यः स्यात्, प्रदह्येत । यद्धिरण्मयः स्यात्, प्रलीयेत । यल्लोहमयः स्यात्, प्रसिच्येत । यदयस्मयः स्यात्, प्रदहेत् परीशासौ । अथैष एवैतस्मा अतिष्ठत । तस्मादेतन्मृण्मयेनैव जुहोति ॥ ९४ ॥

पुनश्चक्षुरुत्तरमंरक्षिनम् । अतो नैव 'चक्षुषा' चक्षुरतर 'अभ्यारोहयामि' अभ्यारूढ करवाणि इत्यनेनाभिप्रायेण आज्यभागयागावधि प्रवर्ग्ये न क्रियेत इत्यर्थ ॥ ९२ ॥

अथ मृण्मयपात्रस्य होमानर्हतामाशङ्क्य घर्महोम तदेव योग्यमित्युपपादयति—तदाहुर्यद्वानस्पत्यै॰ कृत्स्नं करोतीति । 'तत्' तत्र प्रवर्ग्यविषय 'आहु' पुनरन्यच्चोदयति । यद्यस्मात् 'देवेभ्य' देवानामर्थं 'वानस्पत्य' वनस्पतिविकार दारुमयं पात्रे 'जुह्वति' । 'अथ कस्मात्' कारणात् अत्र 'एतत्' घर्मलक्षण हवि 'मृण्मयेन' मृद्विकारेणैव महावीरादिना पात्रेण 'जुहोति' । न च एतत् युक्तम् । "न हि मृन्मयमाहुतिमानशे" (तै स २।१।४) इति श्रुत्यन्तरे मृण्मयस्य आहुत्यनर्हताया ऽभिहितत्वादिति शङ्का । तस्योत्तर—'यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य' इत्यादिकम् । एतच्च प्रथमाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणे मृदाहरणमन्त्रार्थ व्याख्यातम् ॥९३॥

अथ विपक्षे बाधमुक्त्वा मृण्मयेनैव होतव्यमित्युपसंहरति—स यद्वानस्पत्य॰ जुहोतीति । 'स' होमसाधनभूतो महावीर यद्यदि 'वानस्पत्य' वनस्पतिविकारो दारुमय 'स्यात्' तदा तस्य तपने सति 'प्रदह्येत' प्रदग्धो भवत् । यद्यदि 'हिरण्मय' सुवर्णनिर्मितो महावीर 'स्यात्' तदा तापात् 'प्रलीयेत' घृतवत् विलीनो भवत् । यद्यदि 'लोहमय' कांस्यादिनिर्मित 'स्यात्' तदा 'प्रसिच्येत' प्रकर्षेण सिक्तो द्रुतो भवत् । यद्यदि च 'अयस्मय' अयसा निर्मित 'स्यात्' तदा 'परीशासौ' महावीरपरिग्रहार्थौ सदंशौ प्रदहेत् 'प्रदग्धौ कुर्यात् । अथ 'यस्मात् कारणात् 'एष' मृण्मय एव महावीर 'एतस्मै' घर्माय 'अतिष्ठत' नाशादिक्षमश्चिरं स्थित अभूत् । 'तस्मात्' कारणात् 'एतत्' घर्माख्य हवि 'मृण्मयेन' मृद्विकारेण पात्रेण महावीराख्येनैव 'जुहोति' ॥ ९४ ॥

(त्यु) अथैतद्वै । (द्वा ऽ आ) आयुरतज्ज्याति प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ ५८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १४।२।१ ॥ (२-२) ॥

इति द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥ १४-२ ॥

कण्डिकासंख्या ॥ ७७ ॥

अथ एतद्वा आयु पतज्ज्याति प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूत भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या या सृष्टा ॥ ५८ ॥

अथ तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।
द्वितीयप्रपाठके च द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

स वै तृतीयेऽहन् । (न्य) षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयत्युत्सन्नमिव हीदꣳ शिरस्तद्यदेतमभितो भवति तत्सर्वꣳ समादायाग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १ ॥

अथ घर्मोद्वासनम् ।

स वै तृतीयेऽहन् षष्ठे वा द्वादशे वा प्रवर्ग्योपसदौ समस्य प्रवर्ग्यमुत्सादयति । उत्सन्नमिव हीदं शिर । तद्यदेतमभितो भवति । तत्सर्वं समादाय । अग्रेण शालामन्तर्वेद्युपसमायन्ति ॥ १ ॥

यस्य निश्वसित यदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

[illegible] प्रवर्ग्यस्य प्रवृञ्जनमुक्तम् । अथ तृतीये तदुद्वासनमुच्यते । अत्र तावत् कस्मिन् काले [illegible] तदाह स वै तृतीयेऽहन्०हीदं शिर इति । [illegible] त्रिरात्र सायप्रातःकाल्यो प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । [illegible] तथा [illegible] तत्र षट्सु अहःसु कालद्वये प्रवर्ग्यानुष्ठानम् । अहीनाना [illegible] द्वादशरात्र [illegible] काल्यो प्रवर्ग्य कर्तव्य । तथा चायमर्थ –' स वै ' स [illegible] तृतीयेऽहनि षष्ठेऽहनि वा द्वादशेऽहनि वा [illegible] प्रवर्ग्योपसदौ [illegible] तदानीमेव [illegible] प्रवर्ग्योपसदौ समस्य [illegible] अनुष्ठाय प्रवर्ग्यमुत्सादयति ' उत्सन्न इवानित करोति । [illegible] 'इद' यज्ञशिर प्रवर्ग्याख्य ' उत्सन्नमिव [illegible] । तस्मात् अस्य [illegible] तदर्थमुत्सादन कार्यमित्यर्थ । तत्र प्रकार उद्वास[illegible] तद्यदेतमभितो भवति० द्युपसमायन्तीति । ' एत ' प्रावर्ग्य [illegible] भवति ' तत्सर्वं समादाय ' [illegible] शालामग्रेण [illegible] ' उपसमायन्ति ' सर्वे प्रवर्ग्य [illegible] ॥ [illegible] ॥

१ [illegible] तथा । [illegible] ॥ १ ॥ अथ [illegible] । इति भाष्यम् ॥

[illegible] । क [illegible] सू ८ । १८ ।

[illegible] । क श्रौ सू १० । १३ । ३ ।

[illegible] । क श्रौ सू ८ । ५४ । ' [illegible] (तै स ६ । २ । ५) [illegible] ।

[illegible] । का श्रौ सू ८ । ७२ । " [illegible] प्रवर्ग्यो[illegible] । [illegible] । का श्रौ सू २६ । ११५ । ११६ । इति ॥

(न्त्य) अथाग्नीध्रः। (ऽ) आहवनीये त्रीन्छालाकानुपकल्पयते तेषामेकमुञ्ज्वलस्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्सेमांल्लोकानाविशत्तथैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ २ ॥

(त्य) अथ यन्मुखदघ्ने। (म्रुऽत्र) उपरीव वै तद्यन्मुखदघ्नमुपरीव तद्यदसौ लोकस्तद्याऽमुं लोकᳪं शुगाविशत्तथैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ३ ॥

या ते घर्म दिव्या शुगिति। येव दिव्या शुग्या गायत्र्याᳪं हविर्द्धानऽ

अथाग्नीध्रः आहवनीये त्रीञ्छाल्माकानुपकल्पयते। तेषामेकमुज्ज्वलस्य मुखदघ्ने धारयमाणो जुहोति। यज्ञस्य शीर्षच्छिन्नस्य शुगुदक्रामत्। सेमाल्लोकानाविशत्। तथैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति। कृत्स्नं करोति ॥ २ ॥

अथ यन्मुखदघ्ने। उपरीव वै तत्। यन्मुखदघ्नम्। उपरीव तत्। यदसौ लोकः। तयाऽमुं लोकं शुगाविशत्। तथैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति। कृत्स्नं करोति ॥ ३ ॥

"या ते घर्म दिव्या शुक्"–इति। येव दिव्या शुक्। "या गायत्र्यां हविर्द्धाने"–

इति यैषु गायत्र्याꣳ हविर्धाने सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

(सत्य) अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य । नाभिदघ्नं धारयमाणो जुहोति मध्यमिव वै तद्यन्नाभिदघ्नम्मध्यमिवान्तरिक्षलोकस्तद्याऽन्तरिक्षलोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नङ्करोति ॥ ५ ॥

या ते घर्मान्तरिक्षे शुगिति । यैषान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रऽइति यैषु त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

इति । यैव गायत्र्या हविर्धाने । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयमुज्ज्वलस्य नाभिदघ्ने धारयमाणो जुहोति । मध्यमिव वै तत् । यन्नाभिदघ्नम् । मध्यमिवान्तरिक्षलोकः । तयाऽन्तरिक्षलोकं शुगाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ५ ॥

" या ते घर्मान्तरिक्षे शुक् "–इति । यैवान्तरिक्षे शुक् । " या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे "–इति । यैव त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ६ ॥

(स्त्यु) अथ तृतीयमभ्याधाय । तस्मिन्नासीनो जुहोत्यधऽइव वै तद्यदासीनोऽधऽइव तद्यदयं लोकस्तद्येमं लोकꣳ शुगाविशत्तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ ७ ॥

या ते घर्म्म पृथिव्याꣳ शुगिति । यैव पृथिव्याꣳ शुग्या जगत्याꣳ सदस्येति यैव जगत्याꣳ सदस्या सा तऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यै ते स्वाहेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

(स्त्यु) अथोपनिष्क्रामति । क्षत्त्रस्य त्वा परस्पायेत्येतद्वै दैवं क्षत्त्रं यऽएष तपत्यस्य त्वा मानुषस्य क्षत्त्रस्य परस्पायत्वायेत्येवैतदाह ब्रह्मणस्तन्वम्पाहीति ब्रह्मणऽआत्मानङ्गोपायेत्येवैतदाह विशस्त्वा

अथ तृतीयमभ्याधाय तस्मिन्नासीनो जुहोति । अध इव वै तत् । यदासीनः । अध इव तत् । यदयं लोकः । तयेमं लोकं शुगाविशत् । तयैवैनमेतच्छुचा समर्द्धयति । कृत्स्नं करोति ॥ ७ ॥

" या ते घर्म पृथिव्यां शुक् "–इति । यैव पृथिव्यां शुक् । " या जगत्यां सदस्या "–इति । यैव जगत्यां सदस्या । " सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा "–(वा. सं. ३८ । १८) इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥ ८ ॥

अथोपनिष्क्रामति । " क्षत्रस्य त्वा परस्पाय "–इति । एतद्वै दैवं क्षत्रम् । य एष तपति । अस्य त्वा मानुषस्य क्षत्रस्य परस्पायत्वाय इत्येवैतदाह । " ब्रह्मणस्तन्वं पाहि "–

धर्म्मणा व्वयमिति यज्ञो वै विड्यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्याऽइत्येवैतदाहानुकामाम सुविताय नव्यसऽइति यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्याऽअह्वलायाऽइत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

(ह्रा) अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा गायेति त्वेव ब्रूयाद्गायन्ति हि साम तद्यत्साम गायति नेदिमान्बहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा रक्षाᳬसि हिनसन्निति साम हि नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहन्ता ॥ १० ॥

इति । ब्रह्मण आत्मानं गोपाय इत्येवैतदाह । " विशस्त्वा धर्मणा वयम् "-इति । यज्ञो वै विट् । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्यै इत्येवैतदाह । " अनुकामाम सुविताय नव्यसे "(वा. सं. ३८-१९)-इति । यज्ञस्य त्वाऽरिष्ट्या अह्वलायै इत्येवैतदाह ॥ ९ ॥

अथाह साम गायेति । साम ब्रूहीति वा । गायेति त्वेव ब्रूयात् । गायंति हि साम । तद्यत्साम गायति । नेदिमान्बहिर्द्धा यज्ञाच्छरीरान्नाष्ट्रा रक्षांसि हिनसन्निति । साम हि नाष्ट्राणां रक्षसामपहंता ॥ १० ॥

घर्म्ममेकीकृत्य निधाय आहवनीयं आहुतित्रयं हुत्वा, अथानन्तरं "क्षत्रस्य त्वा" इति मन्त्रेण 'उपनिष्क्रामति' प्राङ्मुखो गच्छति । उपान्तस्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यं व्याचष्टे-एतद्वै देव० तदाहेति । 'य एष' सूर्यस्तपति 'एतद्वै' एतत् खलु 'देव' देवनवति देवानां मध्ये वर्तमानं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः । स एव सूर्यो यम । तथा च तस्य क्षत्रियजात्यभिमानित्वात् 'अस्य मानुषस्य' मनुष्यसम्बन्धिनः 'क्षत्रस्य' क्षत्रियजातेः, 'परस्पायवाय' अभिरक्षणाय [illegible] त्वा 'अनुकामाम' इति अमुमेवार्थं एतन्मन्त्रवाक्यमाह । अथ द्वितीयं भागमनूद्य व्याचष्टे-ब्रह्मणस्त्वं० तदाहेति । 'ब्रह्मण' ब्राह्मणजातेः 'आत्मानं' शरीरं 'गोपाय' रक्ष इति अमुमेवार्थं "ब्रह्मणस्त्व पाहि" इति एतद्वाक्यमाह । अथ तृतीयभागमनूद्य व्याचष्टे-विशस्त्वा धर्म्मणा० तदाहेति । 'विट्' वैश्यजातिः 'यज्ञो वै' यज्ञाभिमानी [illegible] तत्सम्बन्धित्वात् यज्ञस्य [illegible] । तथा च " विशस्त्वा धर्मणा " इत्यस्यायमर्थः इत्याह-यज्ञस्य [illegible] होति । यज्ञाभिमानी [illegible] 'आरब्धे' [illegible] वयमनुकामामेति । [illegible] । अथ चतुर्थभागमनूद्य व्याचष्टे-अनुकामाम सुविताय० तदाहेति । 'सुविताय' शोभनप्राप्तये 'यज्ञस्यारिष्ट्यै' अभिमतं 'नव्यसे' नवीनतमे यज्ञाय 'अनुगच्छेम' " कम हल चलने "-(धा. पा. भ्वा. प. ८०७ । ८०८) इति धातुः । [illegible] अनुकामामेति इत्यनेन एतदाह ॥ ९ ॥

एवमनेन मन्त्रेण सर्वं प्रशासनमास्थायाहवनीयमुपनिष्क्रम्य प्रस्तोतारं प्रेष्यतीति विधत्ते-अथाह साम गायेतीति । 'अथ' उपनिष्क्रमणानन्तरं 'साम' रक्षोहननक्षमं साम हे प्रस्तोतः । 'गायति' एतत् प्रैषमन्त्रमाह इति वदेत् । अथ पक्षान्तरमुक्त्वा तस्य दूषणेन पक्षं निगमयति-साम ब्रूहीति० हि सामेति । " साम ब्रूहि " इत्येव

१-" साम गायति [illegible] " इति [illegible] । का. श्री. सू. १०।९।७० । साम मैत्रावरुणवर्जम् । का. श्री. सू. २६।१९। [illegible] इति शेषः । [illegible] । " [illegible] " । का. श्री. सू. १० । ९ । ७१ । [illegible] अत्र [illegible] इति वदेत् ।

(न्ताऽऽग्ने) आग्नेय्युाङ्गायति । (त्य) अग्निर्हि रुक्षसामपहन्ताऽतिच्छन्दसि गायत्येषा वै सुर्वाणि च्छुन्दाᳫँसि यदुतिच्छन्दास्तुस्माद्तिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥

स गायति । (त्य) अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहावऽइति तन्नाष्ट्राऽएवैतद्रक्षाᳫँस्यतोऽपहन्ति ॥ १२ ॥

आग्नेय्या गायति । अग्निर्हि रक्षसामपहंता । अतिच्छन्दसि गायति । एषा वै सर्वाणि च्छन्दांसि । यदतिच्छन्दाः । तस्मादतिच्छन्दसि गायति ॥ ११ ॥

स गायति-" अग्निष्टपति प्रतिदहत्यहावोऽहावः "-इति । तन्नाष्ट्रा एवैतद्रक्षांस्यतोऽपहंति ॥ १२ ॥

वा प्रैष ब्रूयात् । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । साम गायेत्येव ब्रूयात् । न ब्रूहीति । कुतः ' हि ' यस्मात् ' साम गायन्ति ' गानेनोच्चरन्ति । न तु केवलं ऋगादिवत् पठन्ति । तस्मात् साम्नो गीत्यात्मकत्वात् ' साम गाय ' इत्येव प्रेषेदित्यर्थः । अथ सामगानस्य प्रयोजनमाह-तद्यत्साम गायति० रक्षसामपहंत्तेति । तत् ' तत्र गमन काले ' यत्साम गायति ' । तत् किमर्थमिति चेत् उच्यते-' शरीरात् ' शरीरभूतात् यज्ञात् ' बहिर्धा ' बाह्यदेशे नाष्ट्रा नाशकारिणः राक्षस्य प्रजा अन्यानि च 'रक्षांसि 'न हिनस्सन्' न हिंस्युः इत्येवमर्थम् । ननु-अन्येष्वपि मन्त्रेषु सत्सु किमिति साम्नो गानमिति चेत् उच्यते ' साम ' खलु तेजोरूपत्वात् ' नाष्ट्राणा रक्षसामपहन्ता ' विनाशकम् । तस्य च तेजोरूपत्वं तैत्तिरीयके स्पष्टमाम्नायते-"सर्वं तेजः सामरूप्यं ह शश्वत्" (तै का प्र २ अनु अन्त्य) इति । अयमर्थः-सूर्यस्य यत्तेजोमण्डलं तत्सर्वं साम्ना मकमेवेति ॥ १० ॥

अथ विहितस्य साम्न आधारभूतामृचं विशिनष्टि तद्गुणाद्वारेणादि स्तौति ऋक्षोनिर्हरणसमर्थ्यमाह-आग्नेय्या गायति०मपहंतेति । आग्नेय्यामग्निदेवताया ' अग्निः होतार मन्ये '' इत्यस्यामृचि तत्साम गायति । ' अग्नि ' खलु ' रक्षसा ' राक्षसानां 'अपहन्ता' विनाशकः । अथ तस्या अति छन्दस्त्वं स्तौति-अतिच्छन्दसि० गायतीति । ' अतिच्छन्दसि ' छन्दःप्रगमागमनीय वर्तमान छन्दो यस्याः सा अतिच्छन्दाः तस्यामित्यस्यामृचि एतत्साम गायति । ' एषा वै ' एषा खलु अतिच्छन्दस्का ऋक् सर्वाणि छन्दांसि सर्वच्छन्दोरूपा यत् यावद्गायत्र्यादीनामन्यथा तत्रान्तर्भावात् । 'यत्' या अतिच्छन्दस्का । अथ छन्दस्कायामृचि गानं तु अस्मात् अतिच्छन्दोऽन्तराणामन्तर्भावात् सर्वेषां छन्दसां परिग्रहो न भिद्यत । यस्मादेवं ' तस्मात् ' ' अति च्छन्दसि ' ' अग्निः होतार '' इत्यस्यामत्र अतिच्छन्दस्कायामृचि तत्साम गायेत् ॥ ११ ॥

तऽउदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालमग्रेणाग्नीध्रमेषा हि यज्ञस्य
द्वाः स यस्यान्ततो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ॥ १३ ॥

तम्वै परिप्यन्दऽउत्सादयेत् । (त) ततो वाऽएष शुशुचानो भवति
तं यदस्यामुत्सादयेदिमामस्य शुगृच्छेद्यदप्सूत्सादयेदपोऽस्य शुगृच्छे-
दथ यत्परिप्यन्दऽउत्सादयति तथो ह नैवापो हिनस्ति नेमां यद्वाप्सु न
ग्रस्याति तेनापो न हिनस्त्यथ यत्समन्तमापः परियन्ति शान्तिर्वाऽ
आपस्तेनोऽइमान्न हिनस्ति तस्मात्परिप्यन्दऽउत्सादयेत् ॥ १४ ॥

न उदञ्चो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वालम् । अग्रेणाग्नीध्रम् । एषा हि यज्ञस्य द्वाः । स यस्यां
ततो दिश्यापो भवन्ति । तद्यन्ति ॥ १३ ॥

तं वै परिप्यन्द उत्सादयेत् । ततो वा एष शुशुचानो भवति । तं यदस्यामुत्सादयेत् । इमा-

(दु) उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेत्। (य) यज्ञो वा उत्तरवेदिः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥
(त्यु) उत्तरनाभ्या संस्पृष्टम्प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति। वाग्वा उत्तरनाभिः शिरः प्रवर्ग्यः शीर्षस्तद्वाचन्दधाति ॥ १६ ॥

मस्य शुगृच्छेत्। यदप्सूत्सादयेत्। अपोऽस्य शुगृच्छेत्। अथ यत्परिष्यद उत्सादयति। तथा उ ह नैवापो हिनस्ति, नेमाम्। यद्वाप्सु न प्रास्यति। तेनापो न हिनस्ति। अथ यत्समन्तमापः परियन्ति। शान्तिर्वा आपः। तेन उ न इमान् हिनस्ति। तस्मात्परिष्यद उत्सादयेत् ॥ १४ ॥
उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेत्। यज्ञो वा उत्तरवेदिः। शिरः प्रवर्ग्यः। यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति ॥ १५ ॥
उत्तरनाभ्या संस्पृष्टं प्रथमं प्रवर्ग्यमुत्सादयति। वाग्वा उत्तरनाभिः। शिरः प्रवर्ग्यः। शीर्षस्तद्वाच दधाति ॥ १६ ॥

द्वीप। तस्मिन् 'तं' प्रवर्ग्यं उत्सादयेत् उत्सादनं उद्वासनं कुर्यात्। अथ परिष्यद-व्यतिरिक्तभूभाग एव कस्मादसौ नोद्वास्यते कस्माच्च उदकेषु च नोद्वासनम्' इति चेत् अत्र उच्यते अग्निना सतप्त 'एष' घर्म 'शुशुचान' शोचनशीलः दाहशीलः दग्धुं समर्थो भवति। 'तं' तथाविधं प्रवर्ग्यं यद्यदि 'अस्यां' पृथिव्यां उत्सादयेत्' तर्हि 'इमां' पृथिवीं अस्य' घर्मस्य 'शुक्' शोकः दाहः ऋच्छेत्प्राप्नुयात्। तथा यद्यदि अप्सु' उदकेषु उत्सादयेत्' तदा 'अस्य शुक्' शोकः 'अपः' उदकानि 'ऋच्छेत्' गच्छेत्। यद्वा अस्मात्समन्तादहतोऽपि ऋच्छतिरत्र हिंसार्थः। आर्ति प्राप्नुयात्। 'अथ' एवं सति यद्यस्मात् 'परिष्यदः' परिष्यदनयुक्तं द्वीपं 'उत्सादयति' तं प्रवर्ग्यं उद्वासयति। 'तथा उ ह' तस्मादेव अपोऽपि 'नैव हिनस्ति' 'इमां' पृथिवीमपि 'नैव हिनस्ति'। एतदेव विवियन्- यदह' यस्मादेव अप्सूदकेषु प्रवर्ग्यं 'न प्रास्यति' न प्रक्षिपति। 'तेन' कारणेन 'अपः' उदकानि 'न हिनस्ति' अपां प्रवर्ग्यसम्बन्धाभावात्। 'अथ' यद्यपि पृथिव्यां प्रास्यति तथापि 'समन्तम्' अभितः 'आपः' 'परियन्ति' परितस्सर्गं वर्तन्ते यत् 'तेन' तेनैव कारणेन 'इमां' पृथिवीं 'न हिनस्ति' न बाधते। कुतः? 'शान्तिर्वा आपः' यतः तासां शमनहेतुत्वेन आपः प्रसिद्धाः। तस्मात् पृथिव्यां घर्मसंसर्गकृततापः अभितो वर्तमानैरुदकैः परिह्रियत इत्यर्थः। यस्मादेवं तस्मात्कारणात् 'परिष्यन्दे' परिष्यद एव 'उत्सादयेत्' ॥ १४ ॥
इत्थं नदीद्वीपे उत्सादनमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—उत्तरवेद्यां त्वेवोत्सादयेदिति। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। उत्तरवेद्यामेवोत्सादयेत्। न तु परिष्यदे इत्यर्थः। अथैतदुपपादयति—यज्ञो वा उत्तरवेदि० दधातीति। या इयमुत्तरवेदिः महावेदेः पूर्वभागे वर्तते। एषा यज्ञः खलु सर्वयज्ञाधारत्वात् यज्ञात्मकत्वात्। 'प्रवर्ग्य' अस्य यज्ञस्य 'शिरः' तथा च उत्तरवेद्यां उद्वासनेन 'यज्ञ एव' एतत्प्रवर्ग्याख्यं 'शिरः' 'प्रतिदधाति' सन्दधाति ॥ १५ ॥
अथ प्रथमस्य महावीरस्य उद्वासनप्रकारमाह—उत्तरनाभ्या संस्पृष्ट० मुत्सादयतीति। महावीरादिभि

---

१ उत्सादनदेशं गच्छन्त्युत्तरवेदिम्। का० श्रौ० सू० २६। १२२।
२–नाभिसंस्पृष्टं प्रथमनाय निदधाति चतुःसक्तिरीति। का० श्रौ० सू० २६। १२५।

चतुःस्रक्तिरिति । (त्ये) एष वै चतुःस्रक्तिर्य्यऽएष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयस्तस्मादाह चतुःस्रक्तिरिति ॥ १७ ॥

नाभिर्ऋतस्य सप्रथाऽइति । सत्यम्वाऽऋतᳫं सत्यस्य नाभिः सप्रथाऽइत्येवैतदाह स नो विश्वायुः सप्रथाऽइति स नः सर्व्वायुः सप्रथाऽइत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

" चतुःस्रक्तिः "–इति । एष वै चतुःस्रक्तिः । य एष तपति । दिशो ह्येतस्य स्रक्तयः । तस्मादाह–" चतुःस्रक्तिः "–इति ॥ १७ ॥

" नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः "–इति । सत्यं वा ऋतम् । सत्यस्य नाभिः सप्रथाः इत्येवैतदाह । " स नो विश्वायुः सप्रथाः "–इति । स नः सर्वायुः सप्रथाः इत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

प्रसङ्गेन स्पष्टं उत्तरवेदि प्राप्य तदङ्गानन्तर्यं द युक्तम् । तत्र ' प्रथम ' प्रवर्ग्यमन्त्रनमासन महावीर ' उत्तरनाभ्या ' स्तरन्त्या मध्ये प्रादेशमात्रेण कृता चतुरस्रभूमि उत्तरनाभिरित्युच्यते । तया ' सम्पृच ' मयह ' उ मादयति ' उत्तामयति निदधातीत्यर्थ । तदेतत् स्तौति–वाग्वा उत्तर ० दधातीति । या ' वाङ् उत्तरनाभि ' सा वाग्वै पुरुषावयवस्य नाभिस्थानस्य शब्दोत्पत्तिस्थानत्वात् तत्सामान्येन उत्तरनाभेरपि तदुपपत्तिस्थानत्वेन वागात्मकत्वम् । प्रवर्ग्यश्च यज्ञशिर । तत् तया च उत्तरवेद्या प्रवर्ग्यसम्पर्शने सति ' शीर्षन् ' यज्ञस्य शिरसि शिरस्यत्र ' वाच दधाति ' वागिन्द्रिय तद्व्यवहार्यं शब्द वा, तया च धारितवान् भवति ॥ १६ ॥

अथैतन्महावीरोत्सादनमन्त्र पदशः कृत्वा व्याचष्टे–चतुःस्रक्तिरित्येष इति । " चतुःस्रक्तिर्नाभि " इत्यनेन मन्त्रेण प्रथमस्य महावीरस्य उत्सादन कुर्यात् । तत्र चतुःस्रक्तिरिति कोऽर्थ इत्याशङ्क्य व्याचष्टे–एष वा इति । ' य एष ' सूर्यस्तपति ' एष ' खलु ' चतुःस्रक्ति ' । चतस्र स्रक्तय अस्राणि यस्य स तथोक्त । का पुनरस्य स्रक्तय इति तदुच्यते–' एतस्य ' सूर्यस्य प्राच्याद्याश्चतस्रो महादिशः खलु स्रक्तय एव । सूर्ये सम्बन्धार्थेन तद्रूपस्य महावीरे सम्बन्धो योग्य । यस्मादेव ' तस्मात् ' " चतुःस्रक्ति " इति मन्त्रभाग ' आह ' अभिहितवान् । यथा मन्त्र एव चतुःस्रक्तिरिति अनेन पदेन इममर्थं ' आह ' प्रतिपादयति ॥ १७ ॥

" नाभिर्ऋतस्य " इति द्वितीयभागे ऋतशब्दस्य वाच्यपदार्थमाह–सत्यं वा इति । सत्यमृतं वा सूर्यस्य … अत्र ' ऋत ' शब्दवाच्यम् । अथ वाक्यार्थमाह–' सत्यस्य ' ' नाभि ' बन्धक ' सप्रथा ' सर्वत पृथु ' इति ' इम वा एत मन्त्रवाक्यमाह । अथ ' स नो विश्वायु " इति तृतीयभागे विश्वायुरिति शब्दस्य … ब्रुवन् वाक्यार्थमाह–एषः सर्वायुरिति । अयमर्थ–' स ' सूर्यात्मको धर्म ' सर्वायु ' ' न ' अस्मदर्थं सम्भवतु … । ' सप्रथा ' सर्वत प्रख्यात भवतु इत्येवार्थं एत मन्त्रवाक्यमाहेति ॥ १८ ॥

(ह्रा) अप द्वेपोऽअप ह्वरऽइति । नात्र तिरोहितमिवास्त्यन्यव्रतस्य सश्चिमेत्यन्यद्वाऽएतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणान्तस्मादाहान्यव्रतस्य सश्चिमेत्येवमितरौ प्राञ्चौ तत्त्रिवृत्त्रिवृद्धीदᳪ शिरः ॥ १९ ॥

पुरस्तादुपशयाम्मृदम् । (म्माᳪ) माᳪसमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः परीशासौ बाहूऽएवास्मिन्नेतद्दधात्यभितः परे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥

" अप द्वेषो अप ह्वरः "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " अन्यव्रतस्य सश्चिम "–(वा. सं. ३८ । २०) इति । अन्यद्वा एतस्य व्रतम् । अन्यन्मनुष्याणाम् । तस्मादाह–" अन्यव्रतस्य सश्चिम "–इति । एवमितरौ प्राञ्चौ । तत्त्रिवृत् । त्रिवृद्धीदं शिरः ॥ १९ ॥

पुरस्तादुपशयां मृदम् । मांसमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तदभितः परीशासौ । बाहू एवास्मिन्नेतद्दधाति । अभितः परे रौहिणहवन्यौ स्रुचौ । हस्तावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २० ॥

चतुर्थभाग अनूद्य स्पष्टार्थतामाह–' द्वेषः ' द्वेष्टॄन् ' ह्वरः ' कुटिलान् ' अपजहि ' इत्यध्याहार्यं स्पष्टत्वात् । अत्रास्मिन्मन्त्रभागे तिरोहितमन्तर्हितमिव किमपि व्याख्यानापेक्षं नास्तीत्यर्थः । " अन्यव्रतस्य " इति मन्त्रभागस्य कोऽर्थः इति चेत्, उच्यते–' एतस्य ' सूर्यात्मकस्य घर्मस्य ' व्रतं ' कर्म अतोऽन्यत् । अन्यत् व्रतं यस्य असावन्यव्रतः इति पदार्थः । कर्मणि षष्ठी । अन्यव्रतं सूर्यात्मकं घर्मं वयं ' सश्चिम ' सम्भजेमहि इत्ययमर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेवं ' तस्मात् ' " अन्यव्रतस्य " इति मन्त्रभागमाह । एवमुत्तरयोरपि महावीरयोरुत्सादनं कार्यं इति विधाय तद्धस्य स्तौति–एवमितरौ० इ० शिर इति । एवमनेनैव प्रकारेण ' इतरौ ' द्वितीयतृतीयावपि महावीरौ ' प्राञ्चौ ' प्राङ्मुखौ ' उद्वासयति ' । तन्महावीरत्रितयं मिलित्वा ' त्रिवृत् ' त्रिगुणितं भवति । ' हि ' यस्मात् ' इदं ' मनुष्यादिसम्बन्धि ' शिरः ' ' त्रिवृत् ' त्रिगुणितं लोमास्थित्वचां समुदायात्मकम् । तथा च तैत्तिरीयके श्रूयते–" त्रेधाविहितं हि शिरः । लोम त्वगस्थि " इति । तस्मादनेन महावीरत्रितयेनोद्वासितेन त्रिवृच्छिर एव यज्ञस्य सम्पादितं भवति ॥ १९ ॥

या पूर्वं महावीरादिनिर्माणकाले अवशिष्टा मृत् निहिता तस्या अपि अत्र विनियोगं विधाय स्तौति–पुरस्तादुपशयां मृदं मांसमेवास्मिन्नेतद्दधातीति । प्रयोजनाभावेन उपशेते इत्युपशया । महावीरादिनिर्माणावशिष्टामेतामुपशयां ' मृदं ' महावीराणां पुरस्तात्पूर्वभागे उत्सादयतीति वर्तते स्थापयतीत्यर्थः । ' एतत् ' एतेन अस्मिन्महावीरलक्षणे यज्ञशिरसि ' मांसमेव ' ' दधाति ' स्थापितवान् भवति । सा मृत् शिरोऽवर्तमानमांसस्थानीयेत्यर्थः । अथान्यैरपि प्रवर्ग्यसाधनैः शिरोऽवस्थितं [illegible] तत्स्थानापन्नत्वेन सम्पादयन् [illegible] विधाय तन्निष्पाद्यमवयवमपि दर्शयति–तदभितः परीशासौ० दधातीति । तन्महावीरत्रयादभितः तस्याभितः पार्श्वयोः ' परीशासौ ' [illegible] ' निदधाति ' अस्मिन्प्रकर्षे ' बाहू ' [illegible] ' दधाति ' धारितवान् भवति । अथ रौहिणपुरोडाशहोमार्थयोः स्रुचोरुद्वासनं ताभ्यां सम्पादितं अवयवं च दर्शयति–

१–प्राञ्चावितरौ । २–उपशया च मृत् । ३–परीशासावभित । ४–रौहिणहवन्यौ च दक्षिणे । (का. श्रौ. सू. २६ । १२६–१२९) ।

(त्यु) उत्तरतोऽभ्रिम् । (न्त) तद्धि तस्याऽआयतनं दक्षिणतः सम्राडासन्दीन्तद्धि तस्याऽआयतनमुत्तरतः कृष्णाजिनन्तद्धि तस्यायतनँ सर्वतो धवित्राणि प्राणा वै धवित्राणि प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राणऽउदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥२१॥

(त्यु) अथैतद्रज्जुसन्दानम् । (मु) उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयत्युदरमेवास्मिन्नेतद्दधाति तदभितः पिन्वनेऽआण्डावेवास्मिन्ने-

---

उत्तरतोऽभ्रिम् । तद्धि तस्या आयतनम् । दक्षिणतः संम्राडासंदीम् । तद्धि तस्या आयतनम् । उत्तरतः कृष्णाजिनम् । तद्धि तस्या यतनम् । सर्वतो धवित्राणि । प्राणा वै धवित्राणि । प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति । त्रीणि भवन्ति । त्रयो वै प्राणाः । प्राण उदानो व्यानः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ २१ ॥

अथैतद्रज्जुसंदानम् उपयमन्यामाधाय पश्चात्प्राचीमासादयति । उदरमेवास्मिन्नेतद्दधाति । तदभितः पिन्वने । आण्डावेवास्मिन्नेतद्दधाति । आण्डाभ्या हि वृषा पिन्वते । पश्चात्स्थूणामयूखम् ।

अभितः परे रौहिणहवृ० तद्दधातीति । ' अभित ' पार्श्वद्वये ' रौहिणहवण्यौ ' रौहिणपुरोडाशहोमार्थौ ' स्रुचौ ' ' पर ' शरयो पाश्चात्ये ' निदधाति ' । अस्मिन् प्रवर्ग्ये हस्तावेव दधाति ' । अङ्गुलिभिर्युक्त अरत्निर्हस्त । तत ऊर्ध्वभागो बाहुरिति तयोर्विवेक ॥ २० ॥

अथाभ्र्युद्वासन विधत्ते—उत्तरतोऽभ्रि० आयतनमिति । ' उत्तरत ' महावीरस्योत्तरभागे ' अभ्रि ' मृत्खननार्थमानीता काष्ठमयी ' निदधाति ' । ' तद्धि ' तत् खलु ' तस्या ' अभ्रे ' आयतन ' स्थानम् । खाताया मृद उत्तरस्या दिशि अवस्थानात् तत्सामानभूताया अपि अभ्रे तदायतनत्वम् । अथ सम्राडासन्द्या उद्वासन विधत्ते दक्षिणतः संम्राडा० आयतनमिति । 'दक्षिणत ' महावीरस्य दक्षिणभागे ' सम्राडासन्दीं ' निदधाति । ' तद्धि ' तत्खलु ' तस्या ' सम्राडासन्द्या 'आयतन' स्थानम् । आहवनीयस्य दक्षिणत दक्षिणभागे हि पूर्वं स्थापिता । अत दक्षिणा दिक् तस्या स्थानमित्यर्थ । अथ कृष्णाजिनस्योद्वासन विधत्ते—उत्तरत कृष्णाजिन० स्यायतनमिति ' उत्तरत ' उत्तरभागे, ' कृष्णाजिन ' सम्राडासन्द्या उपरि पूर्वमास्तीर्णं कृष्णमृगस्याजिन निदधाति । ' तद्धि ' तत्खलु ' तस्य ' कृष्णाजिनस्य ' आयतन ' स्थानम् । हविरवहननादिषु उत्तरत कृष्णाजिनस्य स्तीर्यमाणत्वात् उत्तरदिक्तस्य तदायतनत्वम् । अथ धवित्राणामुद्वासन विधत्ते—सर्वतो धवित्राणि० तद्दधातीति । ' धवित्राणि ' घर्मसमिन्धनार्थानि व्यजनानि कृष्णाजिननिर्मितानि ' सर्वत ' सर्वमहावीरादिपात्रसमुदायस्य उपरि निदध्यात् । तानि ' धवित्राणि ' ' प्राणा वै ' वायुजनकत्वात् प्राणवाय्वात्मकानि । तथा च अभिमन्त्रणे सर्वत्र प्राणानेव धारितवान् भवति ॥ २१ ॥

अथ उपयमन्या सार्द्धं गवादिबन्धनार्थाया रज्जोरुद्वासन विधत्ते—अथैतद्रज्जुसंदानं० तद्दधातीति ।

१–अभ्रिमुत्तरत । २–आसन्दी दक्षिणत । ३–कृष्णाजिनमुत्तरत । ४ सर्वतो धवित्राणि । ५ त्रीणि ॥ ६ श्री सू २६ । ११० ॥ ५–रज्जुसंदान वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् । का श्री सू २६ । ११० ।

तद्दधात्याण्डाभ्याँ हि वृषा पिन्वते पश्चात्स्थूणामयूखमूरूऽएवास्मिन्नेतद्दधाति पश्चाद्रौहिणकपाले जानुनीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति ते यदेककपाले भवतऽएककपालेऽइव हीमे जानुनी पश्चाद्धृष्टी पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति पादाभ्याँ हि धृष्टम्प्रहरत्युत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ तद्धि तयोरायतनन्दक्षिणतो मार्जालीयन्तद्धि तस्यायतनम् ॥ २२ ॥

ऊरू एवास्मिन्नेतद्दधाति । पश्चाद्रौहिणकपाले । जानुनी एवास्मिन्नेतद्दधाति । ते यदेककपाले भवतः । एककपाले इव हीमे जानुनी । पश्चाद्धृष्टी । पादावेवास्मिन्नेतद्दधाति । पादाभ्यां हि धृष्टं प्रहरति । उत्तरतः खरौ प्रचरणीयौ । तद्धि तयोरायतनम् । दक्षिणतो मार्जालीयम् । तद्धि तस्यायतनम् ॥ २२ ॥

अथानन्तरं रज्जुश्च सन्दानानि च रज्जुसंदानं एतत्सर्वं घर्मोपयुक्तं गृहीत्वा 'उपयमन्यां' स्रुचि 'आनाय' प्रक्षिप्य 'पश्चात्' महावीरस्य पश्चाद्भागे 'प्राचीं' प्रागग्रां तां 'आसादयति' निदधाति । 'एतत्' एतेन आर्द्रैर्युक्तमुदरमेव अस्मिन्प्रवर्ग्ये धारितवान् भवति । अथ दोहनार्थयोः पात्रयोरुद्वासनं विधत्ते—तदभितः पिन्वने० वृषा पिन्वते इति । 'तदभितः' तस्योदरस्य पार्श्वयोः 'पिन्वने' दोहनसाधने मृन्मयपात्रे 'निदधाति' स्थापयति । ताभ्यां पात्राभ्यां 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये पुंसि 'आण्डौ' मुष्कावेव धारितवान् भवति । कुत ? 'हि' यस्मात् 'वृषा' सेचनसमर्थो पुमान् 'आण्डाभ्यां' 'पिन्वते' रेतः सिंचति । तस्मात्पिन्वनसाधनत्व-साम्यात्पिन्वने पात्रे आण्डस्थानीये इत्यर्थः । अथ गवादिबन्धनार्थानां स्थूणादीनामुद्वासनं विधाय तन्निर्वर्त्यावयव-संपादनमाह—पश्चात्स्थूणामयूख० तद्दधातीति । पिन्वनयोः पश्चात्पश्चिमभागे गोबन्धनार्थां स्थूणां वत्सादि-बन्धनार्थां मयूखशब्दाभिधेयां शङ्कुं च, तत् 'स्थूणामयूखं' तन्निदधाति । तथा च 'ऊरू एव' 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये धारितवान् भवति । अथ रौहिणकपालयोरुद्वासनं विधाय अवयवोक्तिमाह पश्चाद्रौहिणकपाले० दधातीति । स्थूणामयूखाभ्यां 'पश्चात्' पश्चिमभागे रौहिणपुरोडाशाधिश्रयणार्थे 'कपाले' 'निदधाति' । एतेनास्मिन्प्रवर्ग्ये 'जानुनी एव' स्थापितवान् भवति । रौहिणकपालयोर्जान्वोश्च साम्यं कुत इत्यत आह-ते यदेककपाले० जानुनी इति । 'ते' रौहिणकपाले यस्मात् 'एककपाले' एकैककपालात्मके भवतः । तस्मादेव खलु 'इमे जानुनी' 'एककपाले इव' दृश्येते । अथ धृष्ट्योरुद्वासनं विधत्ते—पश्चाद्धृष्टी पादावे० भरतीति । 'पश्चात्' रौहिणकपालयोः पश्चिमभागे अङ्गारविहरणार्थे 'धृष्टी' निदधाति । 'एतत्' एतेन 'अस्मिन्' प्रवर्ग्ये जान्वोरधस्तनौ 'पादावेव' स्थापितवान् भवति । धृष्ट्योः पादयोश्च कथं साम्यं इति तदुच्यते—'धृष्टं' प्रगल्भं 'पादाभ्यां' खलु 'प्रहरति' । अतः धृष्ट्योः पादयोश्च कार्यतः साम्यात् धृष्टी पादौ ते

१-पश्चादिन्वने चाभितो दक्षम् । दक्षदक्षिणदडन् । का. श्रौ. सू. २६।१।२१।
२-स्थूणामयूखम् । का. श्रौ. सू. २६।१।२२।
३-पश्चात् रौहिणकपाले । का. श्रौ. सू. २६।१।२३।
४-धृष्टी च । मध्येऽन्यत् । का. श्रौ. सू. २६।१।२४।२५।

(मु) अथास्मिन्पयऽआनयति। घर्म्मैतत्ते पुरीषमित्यन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति तेन वर्द्धस्व चा च प्यायस्वेति नात्र तिरोहितमिवास्ति वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहीत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २३ ॥

स वै न सर्व्वमिवानयेत् । (त्रे) नेद्यजमानात्पुराग्रमसदित्यर्द्धम्वा भूयो वा परिशिनष्टि तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति तद्यजमानऽउपैतदन्नमात्मन्दधाति तथो ह यजमानान्न पुराग्रमन्नम्भवति ॥२४॥

अथास्मिन्पय आनयति " घर्मैतत्ते पुरीषम् "–इति । अन्नं वै पुरीषम् । अन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति । " तेन वर्धस्व चा च प्यायस्व "–इति । नात्र तिरोहितमिवास्ति । " वर्द्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि "–(वा. सं. ३८।२१) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते॥२३॥

स वै न सर्वमिवानयेत् । नेद्यजमानात्पुराग्रमसदिति । अर्द्धं वा भूयो वा परिशिनष्टि ।

इत्यर्थः । अथ पात्रद्वयस्यापि उद्वासन विधत्ते–उत्तरतः खरौ प्र० पतनमिति । 'उत्तरत ' महावीरस्योत्तरदेशे प्रवर्ग्यार्थौ ' प्रवर्ग्यप्रचरणोपयुक्तौ 'खरौ ' निदधाति । यौ पूर्वं गार्हपत्याहवनीययोरुत्तरतो निकामनि निर्मितौ तावपि उद्धृत्य आनीय महावीरोत्तरभागे निदध्यादित्यर्थः । 'तत् ' खलु 'तयो ' खरयो 'आयतनं ' स्थानं प्रवर्ग्यप्रचरणसमये गार्हपत्याहवनीययो उत्तरत तयोर्निर्मितत्वात् । योऽयं उच्छिष्टखरोऽस्ति तं 'मार्जालीय ' तद्दक्षिणत मार्जालीयस्य दक्षिणभागे निदध्यात् । स खलु तस्योच्छिष्टखरस्यायतनम् । मार्जालीयस्य दक्षिणभागे । तस्य पुराऽवस्थितत्वात् । इत्थं घर्मोपयुक्तानां पात्राणामुद्वासनं तैश्च पुरस्ताद्वर्तितानि च प्रतिपादितम् । २२ ॥

अथ प्रवर्ग्यार्थे महावीरे पयसं आसेचनं विधत्ते–अथास्मिन् पय आनयति० तद्दधातीति । 'अथ ' एव सर्वेपात्रोद्वासनानन्तरं अग्निप्रचरणीये प्रथमं महावीरे " घर्मैतत्ते " इति मन्त्रेण 'पय ' क्षीरं 'आनयति ' आसिञ्चति । अथास्य मन्त्रभागं पुरीषशब्दस्यार्थं ब्रुवन् स्तौति–अन्नं वै पुरीष० तद्दधातीति । 'अन्नं ' अदनीयं वस्तु हि शरीरस्य पूरकत्वात् पुरीषमित्युच्यते । अत एतेन मन्त्रभागेन अस्मिन्महावीरे अन्नमेव निदधाति । अथ द्वितीयभागमनूद्य स्पष्टार्थमाह–तेन वर्द्धस्व० मिवास्तीति । गतमेतत् । अथ तृतीयभागमनूद्य प्रतिपाद्यमनेन क्रियत इत्याह–वर्द्धिषीमहि० तदाशास्ते इति । 'वर्द्धिषीमहि ' एव वृद्धा भूयास्मेति एतादृशीमाशिषमत्र 'एतत् ' एतेन मन्त्रभागेन 'आशास्ते ' ॥ २३ ॥

अथास्य पयसः परिमाणमाह–स वै न सर्व० परिशिनष्टीति । 'स वै ' स खलु अध्वर्युः ।

(त्यु) अथैनमद्भिः परिषिञ्चति शान्तिर्वाऽआपः शमयत्येवैनमेतत्सर्वतः परिषिञ्चति सर्वत एवैनमेतच्छमयति त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥

(त्रोऽथा) अथाह वार्षाहरꣳ साम गायेति। (त्ये) एष वै वृषा

तस्मिन्नपराह्णे यजमानाय व्रतमभ्युत्सिच्य प्रयच्छति। तद्यजमान एवैतदन्नाद्यं दधाति। तथा उ ह यजमानान्न परागन्नं भवति ॥ २४ ॥

अथैनमद्भिः परिषिञ्चति। शान्तिर्वा आपः। शमयत्येवैनमेतत्। सर्वतः परिषिञ्चति। सर्वत एवैनमेतच्छमयति। त्रिष्कृत्वः परिषिञ्चति। त्रिवृद्धि यज्ञः ॥ २५ ॥

अथाह वार्षाहरं साम गायेति। एष वै वृषा हरिः। य एष तपति। एष उ मवर्ग्यः। तदेतमेवैतत्प्रीणाति। तस्मादाह—वार्षाहरं साम गायेति ॥ २६ ॥

हरिर्ह्येषऽएष तपत्येषऽउ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह वार्षाहरꣳ साम गायेति ॥ २६ ॥

(त्यु) अथ चात्वाले मार्जयन्ते । सुमित्रिया नऽआपऽओषधयः सन्त्वित्यञ्जलिनाऽपऽउपाचति वज्रो वा आपो वज्रेणैवैतन्मित्रधेयङ्कुरुते दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्मऽइति यामस्य दिशन्द्वेष्यः स्यात्तान्दिशम्परासिञ्चेत्तेनैव तम्पराभावयति ॥ २७ ॥

(त्यु)अथ प्राङ्विवोदङ्ङुत्क्रामति । (त्यु)उद्वयन्तमसस्परीति पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते स्वः पश्यन्तऽउत्तरमित्ययमेव लोकोऽस्यऽउत्तरो-

---

अथ चात्वाले मार्जयंते-" सुमित्रिया न आप ओषधयः संतु "-इति अंजलिनाऽप उपाचति । वज्रो वा आपः । वज्रेणैवैतन्मित्रधेयं कुरुते । " दुर्मित्रियास्तस्मै सतु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः "-(वा स ३८ । २३) इति । यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात् । ता दिशं परासिचेत् । तेनैव त पराभावयाति ॥ २७ ॥

अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामति-" उद्वयं तमसस्परि "-इति । पाप्मा वै तमः । पाप्मानमेव

गायेतीति । वार्षाहराख्य ' साम ' ह प्रस्तोत ' गाय ' इति अध्वर्युर्ब्रूयात् । तत्र " अचिक्रदद्वृषा हरि " इत्यस्या गीयते तदनेन स्तौति-एष वै वृषा० गायतीति । ' एष वै ' एष खलु सूर्यः मंत्रे वृषा हरिरित्युच्यते । वर्षणात्, रसहरणाच्च ' एष ' एव सूर्यः प्रवर्ग्यः । तमन्यत् । यस्मादेव " अचिक्रदद्वृषा हरि " इति मन्त्र समवनार्थ । ' तस्मात् ' " वार्षाहरं साम गाय " इति अध्वर्युर्ब्रूयात् ॥ २६ ॥

अथ चात्वाले प्रवर्ग्यकर्तृणा मार्जनं विधत्ते-अथ चात्वाले मार्जयन्ते०सन्त्विति । । अथानंतर चात्वाल नामक अवटे अप उपस्पृशति अद्भिर्मार्जयन्त इत्यर्थः ।[1] " सुमित्रिया न " इति तत्र मन्त्र । (तदेतदनेनोति- ' यावत् ' यावन्त काल ' एतेन ' प्रवर्ग्येण प्रचरति तावत्पर्यंत अस्मात् स्थानात् आपश्च ओषधयश्च अपक्रम्य निर्गम्येव तिष्ठति । ' तद् ' तेनापामुपस्पर्शनेन अपक्रान्ताभिस्ताभि 'मित्रधेय' मैत्री 'कुरुते' कृतवान् भवति ।)[2] अथ मार्जनशेषस्योदकस्य सेचनं विधत्ते-दुर्मित्रिया०तं पराभावयतीति । ' अस्य ' यजमानस्य ' द्वेष्य ' शत्रु 'या दिश' प्राप्त 'स्यात्' । ता दिश परासिचत् ' तस्या दिशि मार्जनशिष्टमुदकं " दुर्मित्रिया " इत्यनेन मन्त्रेण पराचीन निनयेत । ' तेन ' परासेचनेन तमेव शत्रु ' पराभावयति ' पराभूत कृतवान् भवति ॥ २७ ॥

अथ मार्जनदेशान्निर्गमनं विधत्ते-अथ प्राङिवोदङ्ङुत्क्रामतीति । 'प्राङिव' प्राङ्मुख इव 'उदङ्' उदङ्

1-चात्वाले मार्जयन्त सुमित्रिया न इति । का श्रौ सू २६ । १४२ ।

2-तदेतदनेनोति- इत्यत आरभ्य कण्वश्रुतिमनुसृत्य भाष्यं कृतम् । काण्वपाठश्च-' यावद्वाऽ एतेन प्रचरन्त्यापश्च ह वा अस्मादोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु ताभिर्मित्रधेयं कुरुते " इति ।

ऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति देवन्देवत्रा सूर्य्यमगन्म ज्योतिरुत्तममिति स्वर्गो वै लोकः सूर्य्यो ज्योतिरुत्तमᳬँ स्वर्गऽएव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठत्यनपेक्षमेत्याहवनीये समिधमभ्यादधाति समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याशिषमेवैतद्राशास्ते ॥ २८ ॥

(स्तुऽय) अथ प्रसुते दधिघर्म्मेण प्रचरन्ति। यज्ञो वै सोमः शिरः प्रवर्ग्यो यज्ञऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति माध्यन्दिने सवनऽएतद्वाऽइन्द्रस्य

तमोऽपहते। " स्वः पश्यन्त उत्तरम् "-इति। अयं वै लोकोऽस्य उत्तरः। अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति। "देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् "-(वा. सं. ३८।२४) इति। स्वर्गो वै लोकः सूर्यो ज्योतिरुत्तमम्। स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति। अनपेक्षमेत्य आहवनीये समिधमभ्यादधाति-" समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि "-(वा. सं. ३८।२५) इति। आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २८ ॥

अथ प्रवर्ग्यशेषो दधिघर्मः।

अथ प्रसुते दधिघर्मेण प्रचरंति। यज्ञो वै सोमः। शिरः प्रवर्ग्यः। यज्ञ एवैतच्छिरः प्रतिदधाति।

मुख. उत्तरपूर्वदिगभिमुख "उद्वयमिति" मन्त्रेण 'उत्क्रामन्ति' उत्क्रम्य गच्छति। सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रेणोत्क्रामेयुरित्यर्थ। अथास्य मन्त्रभागस्य तात्पर्यम्-पाप्मा वै तमः पाप्मानमेव तमोऽपहते इति। मालिन्यहेतुत्वात् पाप्मैवात्र तम शब्देनोच्यते। 'वय तमस उपरि उत्क्रान्ता' स्मेति तद्वाक्यस्यार्थ। अत. 'पाप्मान' पापरूपमेव 'तम अपहते' विनाशयति। अथ द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे-स्वः पश्यंतऽउत्तर०प्रतितिष्ठतीति। 'अयं वै' अयं खलु भूलोक 'अस्य' मामुद्दीप्य सकाशात् 'उत्तरः' उपरिदेशस्थ.। तस्मादुत्तरशब्देनायमेव लोक प्रतिपाद्यत इति यो 'अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति। अथोत्तरार्द्धमनूद्य व्याचष्टे-देवन्देवत्रा०प्रतितिष्ठतीति। अस्मिन् चैव प्राप्य येन निर्दिष्ट यत्सूर्यात्मकमुत्तम 'ज्योतिः' असावेव स्वर्गो लोक। तथा च भागोऽसनाते प्राणत्वभूते स्वर्गलोक एव 'प्रतितिष्ठति' प्रतिष्ठितो भवति। अनेनैव मन्त्रेण चात्वालदेशादुत्क्र तानां समिदाधान विधत्ते-अनपेक्षमेत्याहव० समिधमिति। 'अनपेक्षं' अपेक्षा पृष्ठभागस्यावेक्षणमकृत्वा एत्य हवनीयदेश प्राप्य तस्मिन्नाहवनीये एकां 'समिधं' "समिदसि" इत्यनेन मन्त्रेणाभ्यादधाति। एतया समिधा अग्निमेव समिन्धे सन्दीपयति। स च समिद्धोऽग्नि एत यजमान तेजसा दीप्त्या समिद्ध प्रकाशयति, यजमानस्तेजस्वी भवतीत्यर्थ. ॥ २८ ॥

इथ प्रवर्ग्यस्योद्वासने उक्ते, अथ सौम्ये अहनि कर्त व्य दधिघर्माख्य याग विधत्ते-अथ प्रसुते दधिघर्मेण

१-२-३-" सर्वे प्रवर्ग्यकर्तारोऽनेन मन्त्रेणोत्क्रामेयुरित्यर्थ " इति, वय तमस उपरि उत्क्रान्ता अभूमेति, अनेन मन्त्रेण चात्वालदेशादुत्क्रान्तानाम् " इमानिस पञ्चय श्रुतिसूत्रपरिपाटीन " उत्क्रामन्ति अभ्यादधाति" इत्यकवचनेन निर्णयार्थ। तथा च कात्यायनसूत्र-" उद्वयमित्युत्क्रामयुत्तरपूर्वार्द्धम्। अनपेक्षमेत्येक समिधमाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति। पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम् " इति। का श्रौ. सू. २६। ७।४१। एवं उद्वयमिति मन्त्रान्ते वय उत्क्रान्ता इति बहुवचनेन निर्णयो। तथापि मन्त्रलिङ्गात्तु ऋत्विग्यजमानेन च यजमानस्यैकस्यैव समिदाधानम् इति विनिर्णय न सर्वेषाम्। इति ॥

निष्केवल्यꣳ सवनं यन्माध्यन्दिनꣳ सवनꣳ स्वऽएवैनमेतद्भागे प्रीणाति स्तुते माध्यन्दिने पवमाने प्राणो वै माध्यन्दिनः पवमानः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधात्यग्निहोत्रहवण्या मुखम्वाऽएतद्यज्ञानां यदग्निहोत्रꣳ शीर्षतस्तन्मुखन्दधाति ॥ २९ ॥

माध्यंदिने सवने । एतद्वा इन्द्रस्य निष्केवल्यं सवनम् । यन्माध्यंदिनं सवनम् । स्व एवैनमेतद्भागे प्रीणाति । स्तुते माध्यंदिने पवमाने । प्राणो वै माध्यंदिनः पवमानः । प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति । अग्निहोत्रहवण्या । मुखं वा यज्ञानाम् । यदग्निहोत्रम् । शीर्षतस्तन्मुखं दधाति ॥ २९ ॥

स॒ऽआ॒नी॒यमा॑नऽआह । होत॒र्वद॑स्व॒ यत्ते॑ वा॒च्यमि॒ति व॑दते॒ ह्यत्र॒ होता॒ऽथोपो॒त्तिष्ठ॑न्नाह श्रा॒तꣳ ह॒विरि॒ति श्रा॒तꣳ हि भव॒त्यति॒क्रम्या॒श्राव्या॑ह दधिघ॒र्मस्य॑ य॒जेति॒ वष॑ट्कृते जुहो॒त्यनु॑वषट्कृत॒ऽआह॑रति भ॒क्षं तं यज॑मानाय॒ प्रय॑च्छति ॥ ३० ॥

स॒ऽउ॒प॒हव॑मि॒ष्ट्वा भ॑क्षयति । म॒यि त्यदि॑न्द्रि॒यम्बृ॒हदि॒त्येत॒द्वाऽइन्द्रि॒य-

---

स आनीयमान आह–" होतर्वदस्व यत्ते वाच्यम् "–इति । वदते ह्यत्र होता । अथोपोत्तिष्ठन्नाह–" श्रातं हविः "–इति । श्रातं हि भवति । अतिक्रम्याश्राव्याह । दधिघर्मस्य यजेति । वषट्कृते जुहोति । अनुवषट्कृते आहरति भक्षम् । तं यजमानाय प्रयच्छति ॥ ३० ॥

स उपहवमिष्ट्वा भक्षयति–" मयि त्यदिन्द्रियं बृहत् "–इति । एतद्वा इन्द्रियं बृहत् । य एष

इथ दधिघर्मग्रहणस्य काल साधन चोक्तम् । अथ तस्य याज्यादिकं विधित्सुराह–स आनीयमान० यजमानाय प्रयच्छतीति । सोऽध्वर्युः आनीयमाने दधिघर्मे स्रुचा आनीयमाने "होतर्वदस्व यत्ते वाच्यम्" इति ब्रूयात् । अस्यायमर्थः–हे होतः ! वदस्व इति । 'ते' तव दधिघर्मग्रहणसमये 'यत्' 'वाच्य' वक्तव्यमस्तीति । प्रैषान्तरवत् ब्रूहीति चोदना प्राप्नोति किं कारणं वदस्वेति चोदना ? इत्याशङ्क्याह–अत्रास्मिन् समये 'होता वदते हि' केवलं वृत्तमेव कथयति हि । न तु अनुवक्ति यजति वा । तथाहि–" होतर्वदस्व " इत्युक्ते होता " उत्तिष्ठन्नध्वर्यो " इत्यादि ब्रूते । तस्यायमर्थः–हे अध्वर्युप्रभृतयः ! 'उत्तिष्ठत' उत्थिता भवत । ततश्च अवदानानि अभिजिनत दधिघर्मस्य स्रुचा अवद्यत । यदि असौ श्रातः पक्वः तर्हि जुहुत । यदि अश्रातः अपक्वः । तर्हि स्रुचेन तूष्णीमुपविशतेति । तथा चाभिवदनमात्रस्य होत्रा क्रियमाणत्वात् 'होतर्वदस्व' इत्येव प्रैषं ब्रूयात् । अथानन्तरम् अध्वर्युः 'उपोत्तिष्ठन्' आसनादूर्ध्वं तिष्ठन् "श्रातं हविः" इति होतारं प्रत्याह । हे होतः ! श्रातं पक्वं हविरस्ति हि तस्यार्थः । 'हि' यस्मात्, दधिघर्माख्यं हविः 'श्रातं' परिपक्वं 'भवति' । 'तस्मात्' श्रातं हविरस्ति होत्रे निवेदयेदित्यर्थः । एवमुक्त्वा दक्षिणा 'अतिक्रम्य' आश्राव्याश्रावणं कृत्वा प्रत्याश्राविते सति "दधिघर्मस्य यज" इति इमं प्रैषमाह ब्रूयात् । ततो याज्यान्ते 'वषट्कृते' सति अग्निहोत्रहवण्या तद्धविः 'जुहोति' । एवं वषट्कारानुवषट्कारयोः स्रुचि किञ्चिद्धुत्वा शिष्टं 'भक्षं' भक्षणार्थमाहरति । यजमानसमीपं गमयति । आहृत्य च 'तं' भक्षं 'यजमानाय प्रयच्छति' ददाति ॥ ३० ॥

'स' यजमानः अध्वर्योरुपहवमिष्ट्वा " अध्वर्य उपह्वयस्व " इत्येवमुपहवं याच्ञां कृत्वा " मयि त्यदि-

---

१–होतर्वदस्व यत्ते वाच्यमित्याह वदाते श्रातꣳ हविरित्युत्तिष्ठन्नाह । दधिघर्मस्य यजेति । का० श्रौ० सू० १० । २० ।

२–अथ भक्षमिध दाक्षिणाय प्रयच्छति । प्रस्न चैकवल्भ्म् । का० श्रौ० सू० २६ । १३८ । १३९ ।

३–हुतशेषं घर्मेऽतिज उपजमाना समुपहव भक्षयन्ति यथोक्तम् । का० श्रौ० सू० १० । २१ । मयि त्यदिति भक्षणम् । विधि सर्वाणि महावीये । का० श्रौ० सू० २६ । १५२ । १५३ । प्राणभक्षं वडदीक्षिता । का० श्रौ० सू० १० । २३ । अदीक्षिताना प्रत्यक्षभक्षः प्राणभक्षो वेति विकल्पः । दीक्षितानां तु प्रत्यक्षभक्ष एव न प्राणभक्ष इत्यर्थः ।

न्वृहद्यऽएष तपति मयि दक्षो मयि क्रतुरिति क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते घर्मस्त्रिशुग्विराजतीति घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सहेति विराजा ह्येष ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सहेति ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह पयसो रेतऽआभृतमिति पयसो ह्येतद्रेतऽआभृतन्तस्य दोहमशीमहयुत्तरामुत्तराᳬं समामित्याशिषमेवैतदाशास्तेऽथ चात्वाले मार्जयन्तेऽसावेव बन्धुः ॥ ३१ ॥

तपति । "मयि दक्षो मयि क्रतुः"–इति । क्रतूदक्षावेवात्मन्धत्ते । "घर्मस्त्रिशुग्विराजति"–इति । घर्मो ह्येष त्रिशुग्विराजति । "विराजा ज्योतिषा सह"–इति । विराजा ह्येष ज्योतिषा सह । "ब्रह्मणा तेजसा सह"–(वा. सं. ३८ । २७) इति । ब्रह्मणा ह्येष तेजसा सह । "पयसो रेत आभृतम्"–इति । पयसो ह्येतद्रेत आभृतम् । "तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तरां समाम्"–(वा. सं. ३८ । २८) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते । अथ चात्वाले मार्जयन्ते । असावेव बन्धुः ॥ ३१ ॥

न्द्रिय" इति मन्त्रेण भक्षयति । अथैतमन्त्रवाक्य तदुपादाय व्याचष्टे–स्तद्वाऽइन्द्रियं० वहुलाहत्ले इति । 'य एष' सूर्यस्तपति एतत्खलु 'बृहत्' पारवृद्ध 'इन्द्रिय' वीर्यं महत्त्वम् । अत इन्द्रियमिन्द्रिय 'मयि' भवतु इति प्रथमवाक्यस्यार्थः । "प्राणो वै यज्ञोऽपानः क्रतु" इति (तै स २।५।२) तैत्तिरीयश्रुतेः 'क्रतूदक्षौ' प्राणापानौ । अत "मयि दक्षो मयि क्रतु" इति मन्त्रेणागत तावात्मनि स्वस्मिन् यजमान 'धत्ते' धारयति । 'एष' खलु घर्म 'त्रिशुक' त्रिविध शोचमान वैशुनयाज्वाग्निसूर्यान्मना त्रेधा दीप्यमानो 'विराजति' । अतस्त्रिशुग्विराजतीति वाक्य समवेतार्थमित्यर्थ । छन्दसा मध्य विराट् खलु ज्योति तेजोरूपा । "अग्निर्देवानां योनिर्विराट् छन्दसां योनि" (तै स ७।१।१) इति तैत्तिरीयश्रुते । अत 'विराजा' विराड्रूपेण 'ज्योतिषा' सहैव घर्मो विराजति । तस्मात् 'विराजा ज्योतिषा सह" इति वाक्यमपि समवेतार्थम् । यद्वा 'विराजा' विराजमानेन 'ज्योतिषा' सूर्यमण्डलस्थेन । तथा ब्रह्मणा 'ब्रह्मात्मया त्रय्या' वा 'तेजसा सह' एष सूर्यात्मको घर्मो विराजति । सूर्यस्य च त्रयीमयत्वं तैत्तिरीयक समाम्नायते–"ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते, यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्न, सामवेदेनास्तमये महीयते" (तै.ब्रा.प्र ३ अनु. अन्त.) इत्यादि । तथा 'पयस' क्षीरस्य सकाशात् खलु 'रेतः' वीर्यहेतुभूत दधिसमाख्य हवि 'आभृत' सम्पादितम् । अत "पयसो रेत आभृतम्" इति एतमर्थं प्रतिपादयति । 'तस्य' तथाविधस्योत्पादकस्य दधिरूपस्य 'दोह' दोहनाय भाग 'अशीमहि' प्राप्नुयाम । 'उत्तरामुत्तरां समाम्' एतस्मिन् संवत्सरे इव आगामिन्यपि सर्वस्मिन् संवत्सरे तत्प्राप्नुयामेति

१–"या वा एषा चक्रे वैवर्तिदेवा कृत्वा यजयन्ति एतत्तत् मण्डलमवतर्चते ऽसि तमाविद्यो यजूंषि ते" । (श. प. । १० । ५ । १ । ५ ।) तथा "यदेतन्मण्डल तपति तन्महदुक्थं त ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रत तानि सामानि स साम्ना लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोक सैषा त्रय्येव विद्या तपति तद्धैतदप्यविद्वांस आहुस्त्रयी वा एषा विद्या तपतीति" । (श प. । १० । ५ । २ । १ । २)

(र) अथातो दक्षिणानाम् । (नार्थ्ँ) सुवर्णर्थ्ँ हिरण्यर्थ्ँ शतमानम्ब्रह्मणे ददात्यासीनो वै ब्रह्मा यशः शयानर्थ्ँ हिरण्यन्तस्मात्सुवर्णर्थ्ँ हिरण्यर्थ्ँ शतमानम्ब्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

(स्यु) अथ यैषा घर्म्मदुघा । तामध्वर्य्यवे ददाति तप्तऽइव वै घर्म्मस्तप्तमिवाध्वर्य्युर्निष्क्रामति तस्मात्तामध्वर्य्यवे ददाति ॥ ३३ ॥

अथ प्रवर्ग्याङ्गभूतं दक्षिणाद्रव्यदानम् ।

अथातो दक्षिणानाम् । सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मणे ददाति । आसीनो वै ब्रह्मा । यशः शयानं हिरण्यम् । तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं शतमानं ब्रह्मणे ददाति ॥ ३२ ॥

अथ यैषा घर्मदुघा । तामध्वर्यवे ददाति । तप्त इव वै घर्मः । तप्तमिवाध्वर्युर्निष्क्रामति । तस्मात्तामध्वर्यवे ददाति ॥ ३३ ॥

(त्यु) अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ताᳬ होत्रे ददाति यज्ञो वै होता यज्ञो यजमानस्तस्मात्ताᳬ होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

(त्यु) अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति पत्नीकर्म्मेव वाऽएतेऽत्र कुर्व्वन्ति यदुद्गातारस्तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

(त्यु) अथैतद्वै । (द्वाऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्य्या या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ १४।२।२ ॥ (२-१) ॥

अथ यैषा यजमानस्य व्रतदुघा । ता होत्रे ददाति । यज्ञो वै होता । यज्ञो यजमानः । तस्मात्तां होत्रे ददाति ॥ ३४ ॥

अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा । तामुद्गातृभ्यो ददाति । पत्नीकर्मेव वा एतेऽत्र कुर्वंति—यदुद्गातारः । तस्मात्तामुद्गातृभ्यो ददाति ॥ ३५ ॥

अथैतद्वा आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते । भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या—या सृष्टौ ॥ ३६ ॥

अथ होत्रे देया दक्षिणामाह—अथ यैषा यजमान० होत्रे ददातीति । 'अथ' अध्वर्यवे दानान्तर 'या एषा यजमानस्य व्रतदुघा' व्रतार्थस्य पयसो दोग्ध्री धेनु 'ता होत्रे' दद्यात् । अथैतयो सामर्थ्यमभिधाय, उक्तमर्थं निगमयति—यज्ञो वै होता० होत्रे ददातीति । वषट्कारेण हि सर्वाणि हवींषि हूयन्ते । अतस्तस्य प्राधान्येन तत्कर्तुरपि प्राधान्यात् 'होता यज्ञो वै' यज्ञात्मक एव । यजमानोऽपि फलस्य स्वामित्वात् यज्ञात्मक । अतो यजमानार्था गौरपि यज्ञात्मिका । तस्या उभयोर्यज्ञात्मकत्वसाम्यात् । गतमन्यत् ॥ ३४ ॥

अथोद्गातृभ्यो दक्षिणादान विधाय तदुपपाद्य निगमयति—अथ यैषा पत्न्यै व्रतदुघा० ददातीति । 'अथ' होत्रे दानानन्तर 'पत्न्यै' पत्न्यर्थं 'व्रतदुघा' व्रतार्थस्य पयस दोग्ध्री 'या एषा' गौ 'तामुद्गातृभ्य' प्रस्तोतृप्रभृतिभ्य सामगेभ्यो दद्यात् । 'यत्' य 'उद्गातार' अत्राभिमन्त्रणे 'पत्नीकर्मेव' खलु स्वरीय कर्माचरन्ति । यद्वा सुरनेष्ट्रादिक पत्नीसम्बद्ध कर्म 'एते कुर्वंति' अत पत्नीसम्बन्धात् गौ तेषा योग्या । 'तस्मात्' प्रतिग्राह्यप्रतिग्रहीत्रो पत्नीसम्बन्धसाम्यात् 'ता' गां 'उद्गातृभ्य' दद्यात् ॥ ३५ ॥

ब्राह्मणान्तरवत् एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयोरन्येन पूर्वोक्ता व्रतचर्यामवाप्नोतीत्याह—अथैतद्वाऽ आ० व्रतचर्या या सृष्टाविति । सिद्धमेतत् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणभाष्ये चतुर्दशे काण्डे तदन्तर्भूते प्रथमे प्रवर्ग्यकाण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १४ (१) । ३ । १ ॥

१—यजमानव्रतदुघाम् होत्र । का. श्रौ सू. २६ । १४३ । गार्हमिति शेष ।
२—पत्न्या उद्गात्रे । का० श्रौ सू २६ । १४३ । " " " पा । श्रौ सू २६ । १४३ ।

सुर्वेषाम्वाऽएष भूतानाम् । (९४) सुर्वेषान्देवानामात्मा युद्यज्ञस्तुस्य सुमृद्धिमनु यजमानः प्रुजया पशुभिर्ऋध्यते वि वाऽएष प्रुजया पशुभिर्ऋध्यते युस्य घर्म्मो विदीर्य्युते तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

अथ घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् ।

सर्वेषां वा एष भूतानां सर्वेषां देवानामात्मा—यद्यज्ञः । तस्य समृद्धिमनु यजमानः प्रजया पशुभिर्ऋध्यते । वि वा एष प्रजया पशुभिर्ऋध्यते यस्य घर्मो विदीर्यते । तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ १ ॥

इथ तृतीये[1] धर्म्मोत्पादनमुक्तम् । अथ चतुर्थे[2] तत्प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र तावत् प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमिति विविक्षु, उपोद्घातेन तदुपपादयति—सर्वेषां वाऽएष भूताना० तत्र प्रायश्चित्तिरिति । 'यत्' य अय 'यज्ञः' 'एष सर्वेषां' खलु भूतानां भूतजातानां मनुष्यपश्वादीनां प्राणिनां 'सर्वेषां देवानां' इन्द्रादीनां च 'आत्मा' स्वरूपं यज्ञक्रियाधारणसमर्थत्वात्तेषाम् । तथा च स्मर्यते—" अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः "—(म स्मृ ३ । ७६) इति । 'तस्य' तथाविधस्य यज्ञस्य 'समृद्धिं' सम्पूर्तिं 'अनु' पश्चात् 'यजमानः' यज्ञफलभूतया 'प्रजया' पुत्रादिरूपया गवादिभिः 'पशुभिश्च' 'ऋध्यते' समृद्धो भवति । 'यस्य' खलु यजमानस्य यज्ञे 'घर्मः' महावीरः 'विदीर्यते' भिद्यते । 'एष' यजमानः यज्ञाङ्गवैकल्येन समृद्ध्यभावात् स्वयमपि प्रजापश्वादिभिः 'व्यृध्यते' ऋद्धेर्विहीनो भवति । तस्मात् महावीरे विदीर्णे सति 'प्रायश्चित्तिः' विकल्पस्य समाधानलक्षणं प्रायश्चित्ताख्यं कर्म वक्ष्यमाणं कुर्यात् । तदुक्तं कात्यायनेन सूत्रकृता—" घर्मभेदे यथोक्तम्[3] । उत्पादनाद्यन्यं कुर्यात् । अभिन्नेन चरेत् । स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति "—(का. श्रौ. सू २६ । १४४–१४७) इति । अस्यायमर्थः—प्रवर्ग्यस्य महावीरस्य भेदे सति तत्सहितं अन्यथा मृदा सम्भृत्य अन्यं महावीरं पूर्ववत् कुर्यात् । अभिन्नेन द्वितीयेन तृतीयेन वा महावीरेण तु प्रचरणं कुर्यात् ।

१—तृतीय इति क ग्रन्थपाठमनुसृत्य बोध्यम् ।

२—चतुर्थ इत्यपि काण्वपाठमनुसृत्यैवोक्तम् ।

३—घर्मभेदे यथोक्तम् । का श्रौ सू २६ । १४४ । यथोक्तमित्यत्राह कात्यायनः—" स ह्रते विरश्मि भिन्न पुरा चतुर्थ्यन्तं द्र । यथा सति भग्ना पुनरनुरक्षन्ती विकुन पुनश्चैव च धर्म्यम् " । का श्रौ सू २५।१३६। चकारात् भूर्भिर्भू नेमि ति च । तदपि आह कात्यायनः—" भूर्भिर्भूमिमवगान्नमाता मातरमप्यगात् । भूयाम पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति कृष्णमय भिन्नमभिमृशेत् " । का श्रौ सू २५ । १३५ । " परस्तरशावीव चतुर्भिः शतं जुहोति " । का श्रौ. सू २५ । १३७ । चकारः इभिमर्शनानन्तरं चतुर्भिरसुद्रेव इत्यर्थः । तत्र (३४ मा स अ ८ क ५४) " परमेष्ठ्यभिधीत " इत्यत्र " सलिल प्रभृत " (५९ ।) इत्यत । चतुर्भिर्नाम्नामस्तु भ इत एव यजुर्युक्तकं । आदेशो यत्र तत्र वाक्ये मन्त्रादेशपूर्वक नैमित्तिकमाहिस्यने । यथा " पृषदाज्यस्कन्दने कृष्णदशा विष्टा वत्सश्रीते " । का श्रौ. सू २५ । १४६ । पृषदाज्यस्कन्दनेऽभिमृशेदिति च । का श्रौ सू २५ । १४२ । सहस्रेण इति " संमार्ग घरते " का श्रौ सू. २५ । १४३ । इति सूत्रभाष्ये कर्क । ' मन्नाप्राति सनिक्रमण इति च यथ काम्यम् " । " नानेन प्रथमद्वितीयेति च प्रवर्ग्यम् " । का श्रौ सू २६ । १४८ । १४९ । " सोमेन्द्योपयान चैकैका यथाकालं दुग्धा दध्म्य दाह इति वाचयति । अग्नि त्वेषे सुत्यासु " का श्रौ. सू २५ । १४३ । १४४ । सोमस्य चापुपरात सामग्रपराह । न सु समर्गोपपत्त । इति कर्क । सुत्यासु धर्मस्मरणमु कल्पाहुतिरमाधार । आहवनीय प०

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ २ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति । मनो वै प्राणानामधिपतिर्मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठितास्तन्मनसैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ३ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनं तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ४ ॥

पूर्णाहुतिं जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतद्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ २ ॥

" स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः "–इति । मनो वै प्राणानामधिपतिः । मनसि हि सर्वे प्राणाः प्रतिष्ठिताः । तन्मनसैवैतत् भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ३ ॥

" पृथिव्यै स्वाहा "–इति । पृथिवी वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ४ ॥

भेदनप्रायश्चित्तार्थं " स्वाहा प्राणेभ्यः " इत्यादिभिः द्वादशसंख्याका आहुतीः जुहोति । तासामादावन्ते च " मनसः काममाकूतिम् " इति मन्त्राभ्याम्, आज्यपूर्णया स्रुचा पूर्णाहुतिं जुहोतीति ॥ १ ॥

तत्राद्यां पूर्णाहुतिं विधाय स्तौति–पूर्णाहुतिं जुहोति० यज्ञस्येति । अस्याः पूर्णाहुतेः अयं मन्त्रः दर्शयिष्यते । तेन मन्त्रेण आज्यपूर्णया स्रुचा ' पूर्णाहुतिं ' जुहोति । ' पूर्णं ' परिपूर्णं यत्तत् तत्सर्वं वै सर्वजगदात्मकम् । अतः पूर्णत्वगुणविशिष्टया आहुत्या प्रायश्चित्तं कुर्वन्, यज्ञस्यापि यत् किंचित् अगमात ' विवृढं ' विकलं भग्नं जातम् । ' एतत् सर्वेणैव ' वस्तुजातेन ' भिषज्यति ' चिकित्सति । " भिषज् चिकित्सायाम् "– (धा पा कण्ड्वा० २४) इति धातुः ॥ २ ॥

अस्याः पूर्णाहुत्या अनन्तरं " त्रयोदशैता आहुतीर्जुहोति "–इति कात्यपाठ (अ २।४।१९) इति वाक्येन त्रयोदशाहुतयो होतव्या इति विधास्यति । तासामाद्या पूर्णाहुतिरनुदर्शिता । प्रथमं तावन्मन्त्रगतमहावीरभेदनरूपवैकल्यसमाधानक्षमं सामर्थ्यमस्तीति दर्शयितुं तान् क्रमेणानूद्य व्याचष्टे–तत्र प्रथमं मन्त्रं पूर्णाहुतौ करणभूतमनूद्य तत्र भैषज्यप्रकारमाह–स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिके० यज्ञस्येति । अधिपतिसहितेभ्यः ' प्राणेभ्यः ' इदं हविः स्वाहाकरोमि इति मन्त्रार्थः । तत्र कोऽसौ प्राणानामधिपतिरिति चेत् उच्यते– ' मनो वै ' सुखाद्युपलब्धिसाधनम् अन्तर इन्द्रियं खलु ' प्राणानां ' चक्षुरादीनामधिपतिः ईशिता । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनःसाहित्येनैव विषयप्रकाशनसामर्थ्यदर्शनात् । तस्मात् मन्त्रे अधिपतिशब्देन मनसो निर्दिष्टत्वात् ' मनसैव ' साधनेन । शिष्टं पूर्वेण समानम् ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रभागमनूद्य व्याचष्टे–पृथिव्यै स्वाहेति० यज्ञस्येति । " पृथिव्यै स्वाहा " इति द्वितीयो मन्त्रः । तत्प्रतिपाद्या ' पृथिवी ' । सा तु ' सर्वेषां देवानामायतनं ' निवासस्थानम् इति ... तैस्तत्र सर्वदा अवस्थानात् पृथिव्याः सदायतनत्वम् । तस्मात् पृथिव्यै स्वाहा इति मन्त्रेण सर्वाभिरेव देवताभिर्भिषज्यतीत्यादि गतम् ॥ ४ ॥

(स्वा) अग्नये स्वाहेति । (त्य) अग्निर्व्वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

(स्वा) अन्तरिक्षाय स्वाहेति । (त्य) अन्तरिक्षम्वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य॥६॥

व्वायवे स्वाहेति । व्वायुर्व्वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

दिवे स्वाहेति । द्यौर्व्वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

सूर्य्याय स्वाहेति । सूर्य्यो वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

" अग्नये स्वाहा "–इति । अग्निर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ५ ॥

" अंतरिक्षाय स्वाहा "–इति । अंतरिक्षं वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत्सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ६ ॥

" वायवे स्वाहा "–इति । वायुर्वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ७ ॥

" दिवे स्वाहा "–इति । द्यौर्वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ८ ॥

" सूर्याय स्वाहा "–(वा. सं. ३९।१) इति । सूर्यो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिर्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ ९ ॥

अथ तृतीय मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अग्नये स्वाहेति० यज्ञस्येति । 'अग्नि ' खलु ' सर्वेषां देवानामात्मा ' स्वरूपभूत. । तथा च तैत्तिरीयके–" ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । (तै. स. ६ । २ । २) तत्तथा च " अग्नये स्वाहा " इति मन्त्रेण सर्वाभिरेव देवताभिरित्यादि गतम् ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थ मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–अंतरिक्षाय स्वा० यज्ञस्येति ॥ ६ ॥

अथ पञ्चम मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–वायवे स्वा० यज्ञस्येति । 'वायुः ' खलु 'सर्वेषां' देवानामात्मा स्वरूपम् । तस्य सर्वदा तदावासहेतुत्वात् ॥ ७ ॥

अथ षष्ठ मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–दिवे स्वाहे० यज्ञस्येति । तत्तथा च " दिवे स्वाहा " इति मन्त्रेणेत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

अथ सप्तम मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे–सूर्याय स्वाहे० यज्ञस्येति । 'सूर्यो वै ' प्रेरक आदित्य. खलु 'सर्वेषां

दिग्भ्यः स्वाहेति । दिशो वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपद्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

चन्द्राय स्वाहेति । चन्द्रो वै सर्व्वेषान्देवानामात्मा तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपद्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति । नक्षत्राणि वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपद्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

(स्या) अद्भ्यः स्वाहेति । (त्या) आपो वै सर्व्वेषान्देवानामायतनन्तत्सर्व्वाभिरेवैतद्देवताभिर्भिभपद्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १३ ॥

"दिग्भ्यः स्वाहा"-इति । दिशो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिपद्यति । यत् किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १० ॥

"चन्द्राय स्वाहा"-इति । चन्द्रो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिपद्यति । यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ ११ ॥

"नक्षत्रेभ्यः स्वाहा"-इति । नक्षत्राणि वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिपद्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १२ ॥

"अद्भ्यः स्वाहा"-इति । आपो वै सर्वेषां देवानामायतनम् । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभिभिपद्यति । यत् किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १३ ॥

देवानामात्मा' स्वरूपभूतः । तथा च मन्त्रान्तरं "सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च" (मा सं. । १३।४६) इति । गतमन्यत् ॥ ९ ॥

इत्थं पृथिव्यादयस्त्रयो लोकाः तदधिष्ठायका अग्निर्वायुः सूर्यश्चेत्येते त्रयो देवाः गतैर्मन्त्रैः प्रतिपादिताः । अथ तेषु लोकेषु व्याप्य वर्तमानानां दिगादीनां चतुर्णां सम्पादनमुत्तरैर्मन्त्रैः क्रियते । तत्र "दिग्भ्यः स्वाहा" इति मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे-दिग्भ्यः स्वाहेति० यज्ञस्येति । प्राच्याद्याः 'दिशः' खलु 'सर्वेषां देवानामायतनं' स्थानम् । प्रादक्षिणादिव्यवहारार्थमवस्थितत्वात् । अथवा इन्द्रादीनां प्रागादिदिगीशत्वात् दिशां देवायतनत्वम् । गतमन्यत् ॥ १० ॥

चन्द्राय स्वाहेति यज्ञस्येति । 'चन्द्रः' सोमराजः खलु 'सर्वेषां देवानाम्' 'आत्मा' स्वरूपभूतः अमृतमयत्वेन तेषामुपभोग्यत्वात् । तथा च मन्त्रान्तरं "यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति" इति ॥ ११ ॥

अथान्यं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-**नक्षत्रेभ्यः स्वाहेति०** यज्ञस्येति । 'नक्षत्राणि' तारकाः खलु 'सर्वेषां देवानामात्मा' स्वरूपभूता तथा तद्गृहात्मकत्वात् । तथा च श्रूयते "देवगृहा वै नक्षत्राणि" इति । अन्ये तु सुकृतवशेन देवत्वं प्राप्तानां जनानां ज्योतींषि नक्षत्राणि इति वर्णयन्ति । तत्र श्रुतिमप्युदाहरन्ति-"सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि" (तै सं. ५।४।१।३) इति वर्णयन्ति । तदानीं तज्ज्योतीरूपत्वात् नक्षत्राणां तदात्मत्वम् । गतमन्यत् ॥ १२ ॥

अथ समनन्तरं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे-**अद्भ्यः स्वाहेत्यापो०** यज्ञस्येति । 'आपः' उदकं खलु 'सर्वेषां देवानामायतनं' निवासस्थानं तेषाममृतमयशरीरत्वात् । अमृतस्य चाब्विकारत्वात् । गतमन्यत् ॥ १३ ॥

व्वुरुणाय स्वाहेति । व्वुरुणो वै सुर्व्वेषान्देवुानामात्मा तत्सुर्व्वाभिरेवै-
तुद्देवुताभिर्भिषज्यति यत्किञ्च व्विव्वृढं यज्ञुस्य ॥ १४ ॥

नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति । (त्यु) अनिरुक्तमुनिरुक्तो वै प्रज्ञापतिः
प्रज्ञापतिर्य्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥ १५ ॥

त्रयोदशैताऽ आहुतयो भवन्ति । त्रुयोदश वै मासाः सम्वत्सरस्य सम्व-
त्सरः प्रज्ञापतिः प्रज्ञापतिर्य्यज्ञस्तत्प्रजापतिमेवैतद्यज्ञम्भिषज्यति ॥१६॥

" वरुणाय स्वाहा "-इति । वरुणो वै सर्वेषां देवानामात्मा । तत् सर्वाभिरेवैतत् देवताभि-
र्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १४ ॥

" नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहा "-(वा. सं ३९ । २) इत्यनिरुक्तम् । अनिरुक्तो वै
प्रजापतिः । प्रजापतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतद्यज्ञं भिषज्यति ॥ १५ ॥

त्रयोदशैता आहुतयो भवंति । त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य । संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजा-
पतिर्यज्ञः । तत् प्रजापतिमेवैतत् यज्ञं भिषज्यति ॥ १६ ॥

अथान्य मंत्रमनूद्य व्याचष्टे-वरुणाय स्वाहेति० यज्ञस्येति । वरुण. ' र.तु देव दुर्गनिग्राहकत्वात्
' सर्वेषा देवानामात्मा ' स्वरूपभूत । गतमन्यत् । यद्वा " पृथिव्यै स्वाहा " इत्यादयो मन्त्रा एव व्याख्येया ।
पृथिव्यतरिक्षद्युदिगणा " पृथिव्यै स्वाहा " इत्यादिमंत्रव्याख्याने सर्वदेवायतनत्व प्रतिज्ञात तदुपपादन " अग्नये
स्वाहा " इत्यादिमंत्रव्याख्यानेन क्रियते अग्निवायुसूर्यचन्द्रनक्षत्रवरुणाना पृथिव्यधिष्ठातृत्वात् उक्तप्रकारेण
इतरेषां सर्वेषा देवाना तत्तादात्म्यात् । अग्न्याद्यायतनानि पृथिव्यादीनि सर्वेषा देवानामायतनानि भवंतीति ।
एव च तै. सर्वैर्मंत्रैः सर्वदेवतासंबद्धैः होम कुर्वन् ' सर्वाभिरेव देवताभि. ' विकलयागस्य भैषज्य कृतवान्
भवतीत्यर्थ. ॥ १४ ॥

अथान्यमंत्रद्वयमनूद्य व्याचष्टे-नाभ्यै स्वाहा पूताय स्वाहेति० भिषज्यतीति । " नाभ्यै स्वाहा "
" पूताय स्वाहा " इति मंत्रयो पूर्वमंत्रेष्विव कश्चित्प्रसिद्धतर. अर्थो न प्रतीयते । अत एतन्मंत्रद्वय अनिरुक्त
अविस्पष्टार्थम् । प्रजापतिश्च ' अनिरुक्तो वै ' सर्वजगदात्मकत्वात्, एकरूपत्वेन निर्वक्तुमशक्य । अत अनि
रुक्तेन अनेन मन्त्रद्वयेन ' अनिरुक्त ' प्रजापतिरुच्यते । स एव प्रजापतिर्यज्ञ ओश्रावयादिसप्तदशाक्षर रूपेण यज्ञे
अवस्थानात् । तत्तथा च ' एतत् ' एतेन मन्त्रद्वयेन प्राजपत्यात्मकमेव ' यज्ञ भिषज्यति ' चिकित्सति ॥ १५ ॥

इत्थ "पृथिव्यै स्वाहा" इति त्रयोदशमन्त्राणा भैषज्यहेतुत्वव्याख्यानेन प्रायश्चित्तविनियोगमात्रमुक्तम् । अथ
तन्मन्त्रसाध्यहोम विधाय स्तौति-त्रयोदशैताऽ आहुतयो भवंति० भिषज्यतीति । ' एता ' " पृथिव्यै
स्वाहा " इत्यादिमन्त्रसाध्यास्त्रयोदशाज्याहुतीर्जुहोति । महावीरभेदनप्रायश्चित्तार्थं जुहुयादित्यर्थ । ' संवत्सरस्य

१-अय माध्यंदिनीय पाठ. ।
१-अय तु काण्वीय पाठ. । " त्रयोदशैताऽ आहुतीर्जुहोति " इति ।

वाचे स्वाहेति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिकेऽएवास्मिन्नेतद्दधाति चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणीऽएवास्मिन्नेतद्दधाति श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ १७ ॥

सप्तैता आहुतयो भवन्ति । सप्त वा ऽइमे शीर्षन्प्राणास्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति सर्वं वै पूर्णꣳ सर्वेणैवैतद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

" वाचे स्वाहा "–इति । मुखमेवास्मिन्नेतद्दधाति । " प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहा "–इति । नासिके एवास्मिन्नेतद्दधाति । " चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहा "–इति । अक्षिणी एवास्मिन्नेतद्दधाति । " श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा "–(वा. सं. ३९ । ३) इति । कर्णावेवास्मिन्नेतद् दधाति ॥ १७ ॥

सप्तैता आहुतयो भवंति । सप्त वा इमे शीर्षन्प्राणाः । तानेवास्मिन्नेतद्दधाति । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोति । सर्वं वै पूर्णम् । सर्वेणैवैतद्भिषज्यति । यत् किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १८ ॥

त्रयोदश वै मासा ' चैत्राद्या द्वादश, त्रयोदशोऽधिकमासः । अत आहुतानां त्रयोदशसंख्यासाम्येन त्रयोदशमासात्मकः संवत्सर एव तत्सदृशो भवति । स एव ' संवत्सरः प्रजापतिः ' अहरहःप्रतिदिनमर्थं संवत्सरपर्यन्तं [illegible] । एतत्त्रयोदशसंख्याय [illegible] । स एव ' प्रजापतिर्यज्ञः ' इत्युक्तम् । तस्मात् प्रजापत्यात्मकमेव ' यज्ञ ' ' एतत् ' एतया त्रयोदशसंख्यया [illegible] पारपर्येण ' भिषज्यति ' ॥ १६ ॥

अथान्या [illegible] क्रमेण व्याचष्टे–तत्र प्रथमं मन्त्रमनूद्य, तदस्य प्रयोजनं दर्शयति–वाचे स्वाहेति मुखमेवास्मिन्नेतद्दधातीति । मंत्रे [illegible] मुखे अवस्थितस्य वागिन्द्रियस्याभिधानात् अस्मिन्महावीरे तदिन्द्रियविशिष्टं मुखमात्मीयमेव एतेन मंत्रेण ' दधाति ' स्थापयति । अथ द्वितीयतृतीयमंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–प्राणाय स्वाहा प्राणाय स्वाहेति नासिके एवास्मिन्नेतद्दधाति इति । प्राणः प्राणस्याख्या सह वर्तमानः प्राणेन्द्रियं तत्र नासिकयोर्वर्तते । अविभक्तद्वयवर्ति [illegible] प्रतिपादनात् प्राणेन्द्रियविशिष्टे ' नासिके ' एवास्मिन् महावीरे स्थापितवान् भवति । अथ चतुर्थपञ्चमौ मंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–चक्षुषे स्वाहा चक्षुषे स्वाहेत्यक्षिणी एवास्मिन्नेतद्दधाति इति । अनेन मंत्रद्वयेन क्रमेण गोलकद्वयवर्तिचक्षुरिन्द्रियप्रतिपादकेन अस्मिन्महावीरे ' अक्षिणी ' चक्षुरिन्द्रियविशिष्टे अक्षिणी एव स्थापयति । अथ षष्ठसप्तमौ मंत्रौ अनूद्य व्याचष्टे–श्रोत्राय स्वाहा श्रोत्राय स्वाहेति कर्णावेवास्मिन्नेतद्दधाति इति । अनेन मंत्रद्वयेन कर्णशष्कुलीद्वयविशिष्टश्रोत्रेन्द्रियप्रतिपादकेन श्रोत्रेन्द्रियविशिष्टौ ' कर्णौ एव ' अस्मिन्महावीरे स्थापयति ॥ १७ ॥

अथ एतन्मंत्रसप्तकसंहोमेन [illegible] स्तौति–सप्तैता आहुत० दधाति इति । ' एता ' ' वाचे

1–[illegible] द्वितीयतृतीये चतुर्थं [illegible] । (का. श्रौ. १४ । १ । १ । २ । ६ । ४ ।) " [illegible] " इति । २ । [illegible]

मनसः काममाकूतिमिति । मनसा वाऽइदꣳ सर्वमाप्तन्तन्मनसैवै-तद्भिषज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

वाचः सत्यमशीयेति । वाचा वाऽ इदꣳ सर्वमाप्तन्तद्वाचैवैतद्भिष-ज्यति यत्किञ्च विवृढं यज्ञस्य पशूनाꣳ रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहेत्याशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥

(स्तेऽथ) अथ तञ्चोपशयाञ्च पिष्ट्वा । मार्त्स्नया मृदा सꣳसृज्या-

---

"मनसः काममाकूतिम्"–इति । मनसा वा इदं सर्वमाप्तम् । तन्मनसैवैतद्भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य ॥ १९ ॥

"वाचः सत्यमशीय"–इति । वाचा वा इदं सर्वमाप्तम् । तद्वाचैवैतत् भिषज्यति । यत्किंच विवृढं यज्ञस्य । "पशूनां रूपमन्नस्य रसो यशः श्रीः श्रयतां मयि स्वाहा"–(वा. सं. ३९ । ४) इति । आशिषमेवैतदाशास्ते ॥ २० ॥

अथ तं चोपशयां च पिष्ट्वा, मार्त्स्नया मृदा संसृज्य, आवृता करोति । आवृता पचति । उत्सादनार्थम् । अथ य उपशययोर्हेडः स्यात् । तेन प्रचरेत् ॥ २१ ॥

स्वाहा" इत्यादिमन्त्रसाध्याः सप्तसंख्याः आहुतीर्जुहोति । 'सप्त' खलु 'इमे, शीर्षन्' शीर्षणि 'प्राणाः' इन्द्रियाणि । मुख, नासिके, चक्षुषी, श्रोत्रे चेति गोलकभेदात् तेषां सप्तत्वम् । अत. एतैर्होमैः 'तानेव' प्राणान् अस्मिन्महावीरे स्थापयति । पूर्णाहुतिमुत्तमां जुहोतीति । आज्यपूर्णया स्रुचा "मनस. काममाकूतिम्" इति पूर्णाहुतिं जुहुयादित्यर्थ. । तदेतत् स्तौति–सर्वं वै पूर्ण० विवृढं यज्ञस्येति । एतत् प्रथमपूर्णाहुतिवाक्यशेषवत् व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

अथ पूर्णाहुतिमन्त्रस्यास्य प्रथम पादमनूद्य व्याचष्टे–मनसः कामम० विवृढं यज्ञस्येति । अस्मिन्पादे 'मनसः' इति मन. प्रतिपाद्यते । तेन च 'मनसा' 'इद सर्वं' जगद् व्याप्तम् । न हि अविषय मनस. किंचिदस्ति । तत्तथा च सर्वव्यापकेन 'मनसैव' एतद्विकल 'भिषज्यति'। 'यत्किंच' यत्किमपि अग-जात यज्ञसबधि विकलमासीदित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ द्वितीय पादमनूद्य व्याचष्टे–वाचः सत्यमशीयेति० विवृढं यज्ञस्येति । "वचः सत्यमशीय" इत्यस्मिन्पादे वाक् प्रतिपाद्यते । तया च 'वाचा' वागिन्द्रियेण, अभिवदनव्यवहारद्वारा 'इद सर्वं' जगत् 'आप्त' व्याप्तम् । न हि शब्दस्याविषय किंचिद्वस्तु लोके दृश्यते । गतमन्यत् । अथोत्तरार्धमनूद्य तात्पर्यमाह–पशूनां रूप० तदाशास्ते इति । गवादिपशूना सबधि यद्रूप 'अन्नस्य' च यः 'रसः' यच्च 'यशः' कीर्तिः या च 'श्री.' संपत्, तत्सर्वं 'मयि श्रयता' सेवताम् इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वात् अनेनार्थेन एतामाशिषमेव 'आशास्ते' आशसते ॥ २० ॥

एव महावीरस्य भेद-निमित्तप्रायश्चित्त कृत्वा पुनस्तस्य निर्माणमनुष्ठानप्रकार च दर्शयति–अथ

१–उखावत्सान्य कुर्य ? का. श्रौ. सू. २६ । १४५ । उखावदित्यस्याह कात्यायन–तञ्चोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोस्वपचेति । का. श्रौ. सू. १ । २७८ । अग्निना अमन्त्रक तूष्णीमिति यावत् ।

व्वृता करोत्याव्वृता पचत्युत्सादनार्थमुथ यऽ उपशयुयोर्द्दृढः स्यात्तेन प्प्रचरेत् ॥ २१ ॥

(तस) सम्वत्सरो वै प्रवुर्ग्यः सुर्व्वंव्वै सम्वत्सरः सुर्व्वम्प्रवुर्ग्यः स यत्प्र- व्वृक्तस्तुद्वसन्तो युद्रुचितस्तुद्ग्रीष्मो युत्पिन्वितस्तुद्वर्षा यदा वै व्वर्षाः पिन्वन्तेऽथैनाः सुर्व्वे देवाः सुर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽ अस्मै व्वर्षा युऽ एवुमेतद्वेद ॥ २२ ॥

अथ प्रवर्ग्यस्तुतिः ।

संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै संवत्सरः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तद्वसंतः । यत् रुचित', तत् ग्रीष्मः । यत् पिन्वितः, तद्वर्षाः । यदा वै वर्षाः पिन्वन्ते । अथैनाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वन्ते ह वा अस्मै वर्षाः । य एवमेतद्वेद ॥ २२ ॥

त चोपशया च पिष्ट्वा० तेन प्रचरेदिति । 'अथ' एव प्रायश्चित्तकरणानन्तर 'त च' भिन्न महावीर 'उपशया च' पुरा महावीरनिर्माणकाले या मृत् तदर्थकल्पेन स्थापिता ता च 'पिष्ट्वा' चूर्णीकृत्य 'मार्त्स्नया मृदा' घटशरावाद्युपादानभूता लौकिकी मृत् मृत्स्ना तत्सम्बन्धिन्या 'मृदा' चूर्णीकृत 'संसृज्य' मिश्रीकृत्य 'आवृता' क्रियया 'करोति' । येन प्रकारेण पूर्वं महावीर कृत तेनैव प्रकारेण त भिन्न महावीर पुन कुर्यादित्यर्थ । "आवृता पचति" इत्येनदप्येवं योज्यम् । तन्निमित्तं पुन तस्य करण मिति चेदुच्यते—'उत्सादनार्थं' उद्वासनार्थम् । एव महावीर पुन कृत्वा अथानन्तर 'य' महावीर उपशयासमीपे शयान य प्रवरणीय द्वितीयस्तृतीयो वा महावीर 'दृढ' प्रचरणसमर्थो दृढावयव स्यात् ततो दृढेन महावीरेण भेदनात् ऊर्ध्वभाविना प्रवर्ग्येण 'प्रचरेत्' ॥ २१ ॥

अथैत प्रवर्ग्य संवत्सरात्मना स्तौति—संवत्सरो वै प्रवर्ग्यः० न्युपजीवंतीति । संवत्सरात्मक खलु अय 'प्रवर्ग्य' । स च संवत्सर 'सर्वं वै' सर्वत्मकात्मक । कृत्स्नस्य जगत कालनिवर्त्यत्वात् । अथवा कलामुहूर्तादिसर्वकालावयवसमुदायात्मक खलु स संवत्सर । तदात्मकोऽय 'प्रवर्ग्य' । कुत इत्यत आह—स यत्प्रवृक्त इत्यादि । 'स' प्रवर्ग्य यदा यदा 'प्रवृक्त' पयस आसेचनेन प्रवृज्यते तत्तदा 'वसन्त' संवत्सरावयवभूतवसन्तात्मको भवति । यदा यदा 'रुचित' समिन्धनेन संदीपित तत्तदा असौ प्रवर्ग्य 'ग्रीष्म' ग्रीष्मर्त्वात्मको भवति । यदा यदा स घर्म 'पिन्वित' आहवनीये पिन्वनेन हुतो भवति । तत्तदा 'वर्षा' वर्षर्त्वात्मको भवति । 'अप्सु मनस्समानिकनावर्षाणा बहुत्व च" (पा लि अ २९) इति यविकारे वचनात् एकस्मिन्नपि ऋतौ वर्षा इति बहुवचनम् । 'यदा वै' यस्मिन् काले खलु 'वर्षा' 'पिन्वते' वर्षर्तु सिञ्चति वृष्टिम् । अथानन्तरमेव 'एना' वर्षर्तुमप 'सर्वे देवा' 'सर्वाणि' चान्यानि पशुपक्षिमृगादीनि भूतजातानि 'उपजीवन्ति' । पिबन्ति एवमेव पिन्वित धर्मं सर्वे देवा उपजीवन्तीत्यर्थ । अथैतद्वेदितु फलमाह—

१–अप्सिन्न वरद । का. श्रौ. सू. २६ । १४६ ।

(दे) इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वाऽ इमे लोकाः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदयं लोको यदुचितस्तदन्तरिक्षलोको यत्पिन्वितस्तदसौ लोको यदा वाऽ असौ लोकः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असौ लोको यऽ एवमेतद्वेद॥२३॥

(दे) एता वै देवताः प्रवर्ग्यः।(ग्योऽग्नि) अग्निर्व्वायुरादित्यः सर्व्वम्वाऽएता देवताः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदग्निर्य्यदुचितस्तद्वायुर्य्यत्पिन्वितस्तदसावादित्यो यदा वाऽ असावादित्यः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्माऽ असावादित्यो यऽ एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः । सर्वं वा इमे लोकाः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदयं लोकः यदुचितः, तदन्तरिक्षलोकः । यत् पिन्वितः, तदसौ लोकः । यदा वा असौ लोकः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवति । पिन्वते ह वा अस्मा असौ लोकः । य एवमेतद्वेद ॥ २३ ॥

एता वै देवताः प्रवर्ग्य । अग्निर्वायुरादित्यः । सर्वं वा एता देवताः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदग्निः । यदुचितः, तद्वायुः । यत् पिन्वितः, तदसावादित्यः । यदा वा असावादित्यः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मा असावादित्यः । य एवमेतद्वेद ॥ २४ ॥

पिन्वन्ते ह वा० मेतद्वेदेति । 'अस्मै' वेदित्रे 'वर्षा पिन्वन्ते' वर्षन्तु वृष्ट्युदकं सिंचति खलु । 'य' एवमुक्तप्रकारेण धर्म्मस्य 'एतत्' वर्षत्वमित्व 'वेद' ॥ २२ ॥

अथैतं प्रवर्ग्यं लोकत्रयात्मना स्तौति–इमे वै लोकाः प्रवर्ग्यः सर्वं वा० जीवन्तीति । 'इमे' पृथिव्यादय 'लोका' खलु 'प्रवर्ग्य'। कथं लोकत्रयस्य प्रवर्ग्यस्य च तादात्म्यमुच्यते ? इति ब्रूम । 'इमे' पृथिव्यादय 'लोका' 'सर्वं वै' सम्पूर्णं सर्ववस्त्वाश्रयभूता इत्यर्थ । प्रवर्ग्यश्च 'सर्वं' सर्वजगदात्मक । अत सर्वात्मकत्वसाम्यात् उभयोस्तादात्म्यमेव । अपि च–यद्यदा 'प्रवृक्त' तत्तदा 'अयं लोक.' पृथिव्यात्मको भवति । यद्यदा 'उचित' तदा अन्तरिक्षलोकात्मको भवति । यद्यदा 'पिन्वित' तदा 'असौ' द्युलोकात्मको भवति । प्रवृक्तउचितपिन्वितशब्दानामर्था पूर्वमेवोक्ता । 'यदा' खलु 'असौ' द्युलोक 'पिन्वते' स्वसंबन्धिफलमुत्पादयति । अथानन्तर 'एनं' द्युलोकात्मकं प्रवर्ग्यं 'सर्वे देवा' 'सर्वाणि' च 'भूतान्युपजीवन्ति'। अथैतद्वदितु फलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । पूर्ववत् योज्यम् ॥ २३ ॥

अथेमं प्रवर्ग्यं अग्निवाय्वादित्यात्मना स्तौति–एता वै देवताः प्रव० जीवन्तीति । अग्निर्वायुरादित्य इति पूर्वोक्तलोकत्रयाभिमानिन्यो या देवता । 'एता' खलु 'देवता' 'प्रवर्ग्य'। एतद्देवतात्रयात्मक इत्यर्थ. । कुत. ? 'एता' अग्न्यादिदेवता 'सर्वं वै' स्वमहिम्ना सर्वजगदात्मिका । प्रवर्ग्यश्च सर्वम् । अत सार्वा-

यजमानो वै प्रवर्ग्यः । (स्त) तस्यात्मा प्रजा पशवः सर्व्वम्वै यजमानः सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यत्प्रवृक्तस्तदात्मा यद्रुचितस्तत्प्रजा यत्पिन्वितस्तत्पशवो यदा वै पशवः पिन्वन्तेऽथैनान्त्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै पशवो यऽएवमेतद्वेद ॥ २५ ॥

(दा) अग्निहोत्रम्वै प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वाऽअग्निहोत्रꣳ सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदुन्नीतन्तद्रुचितो यद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वाऽअग्निहोत्रम्पिन्वतेऽथैनत्सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽअस्माऽअग्निहोत्रं यऽएवमेतद्वेद ॥ २६ ॥

यजमानो वै प्रवर्ग्यः । तस्यात्मा प्रजा पशवः । सर्वं वै यजमानः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यत् प्रवृक्तः, तदात्मा । यद्रुचितः, तत् प्रजा । यत्पिन्वितः, तत्पशवः । यदा वै पशवः पिन्वंते । अथैनान् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वंते ह वा अस्मै पशवः । य एवमेतद्वेद ॥ २५ ॥

अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वा अग्निहोत्रम् । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितं, तत् प्रवृक्तः । यदुन्नीतं, तद्रुचितः । यद्धुतं, तत्पिन्वितः । यदा वा अग्निहोत्रं पिन्वते । अथैनत् सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मा अग्निहोत्रम् । य एवमेतद्वेद ॥ २६ ॥

त्म्यन तादात्म्यम् । अपि च-'स' घर्मो यदा 'प्रवृक्त' तत्तदा 'अग्नि' आत्मको भवति । यदा 'रुचित' तत्तदा वाय्वात्मक । यदा 'पिन्वित' तत्तदा असावादित्यात्मक द्युलोकस्य सूर्य एव भवति । 'यदा' खलु 'असौ' आदित्यात्मक प्रवर्ग्यं 'पिन्वते' । अथानन्तरमेवेत्यादि पूर्ववत् । अथैतद्वेदनफलमाह-पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । गतमेतत् ॥ २४ ॥

अथेन प्रवर्ग्यं यजमानात्मना स्तौति-यजमानो वै प्रवर्ग्य० न्युपजीवन्तीति । यजमानात्मक खलु अय 'प्रवर्ग्य' । 'तस्य' च यजमानस्य 'आत्मा प्रजा पशव' इति वस्तुत्रयमस्ति । तद्वस्तुत्रयात्मको 'यजमान' 'सर्वं वै' सपूर्ण खलु । प्रवर्ग्यश्च सर्वम् । अनयो सर्वत्वसाम्यात् तादात्म्यम् । अपि च-यदा 'स' प्रवर्ग्य 'प्रवृक्त' तत्तदा यजमानस्यात्मा भवति । यदा असौ 'रुचित' तदा यजमानस्य प्रजात्मको भवति । यदा 'पिन्वित' तदा प्रवर्ग्यो यजमानस्य पश्वात्मको भवति । 'यदा' खलु प्रवर्ग्यतादात्म्यमापन्ना 'पशव पिन्वन्ते' पयो दुहन्ति । अथानन्तरमेव 'एनान्पशून्' क्षीराद्युपभोगद्वारेण 'सर्वे देवा' इत्यादि गतम् । अथैतद्वेदनफलमाह-पिन्वन्ते ह वा० तद्वेद इति । पूर्ववत् ये जम् ॥ २५ ॥

अथम अग्निहोत्रात्मना स्तौति-अग्निहोत्रं वै प्रवर्ग्य० न्युपजीवन्तीति । अग्निहोत्रात्मक यत् कर्म साय-प्रात कालयोरनुष्ठेयम्, तदात्मक खलु असौ प्रवर्ग्य । सर्वदेवताप्रीणनकरत्वात् 'अग्निहोत्र सर्व' सर्वात्मकम् । प्रवर्ग्यश्च यज्ञभागत्वार्थत्वात् 'सर्व' सर्वावस्थात्मक । अत उभयो सर्वत्वसाम्यात् तादात्म्यव्यपदेश । अपि च-यदा तु अग्निहोत्रार्थं पय पाकार्थं अग्नावधिश्रित भवति । तत्तदा 'स' घर्म 'प्रवृक्त' । यदा

दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वै दर्शपूर्णमासौ सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यद्धिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदासन्नं तद्रुचितो यद्धुतं तत्पिन्वितो यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेतेऽअथैनौ सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वेते ह वाऽअस्मै दर्शपूर्णमासौ यऽएवमेतद्वेद ॥ २७ ॥

चातुर्म्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्व्वम्वै चातुर्म्मास्यानि सर्व्वम्प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितन्तत्प्रवृक्तो यदासन्नन्तद्रुचितो यद्धुतन्तत्पिन्वितो यदा वै चातुर्म्मास्यानि पिन्वन्तेऽथैनानि सर्व्वे देवाः सर्व्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वन्ते ह वाऽअस्मै चातुर्म्मास्यानि यऽएवमेतद्वेद ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासौ वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै दर्शपूर्णमासौ । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितं, तत् प्रवृक्तः । यदासन्नं, तत् रुचितः । यद्धुतं, तत्पिन्वितः । यदा वै दर्शपूर्णमासौ पिन्वेते । अथैनौ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवंति । पिन्वेते ह वा अस्मै दर्शपूर्णमासौ । य एवमेतद्वेद ॥ २७ ॥

चातुर्मास्यानि वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै चातुर्मास्यानि । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रित, तत् प्रवृक्तः ।

स्रुचि 'उन्नीत' उन्नयनेन गृहीत भवति । तत्तदा असौ 'रुचित' भवति । यद्यदा तदग्निहोत्रार्थं पय 'हुत' भवति । तत्तदा असौ घर्म 'पिन्वित' सिक्तो भवति । अधिश्रयणोन्नयनहोमरूपेणाग्निहोत्रकर्मणोऽनुष्ठानेन सायप्रात कालयो प्रवृञ्जनरोचनपिन्वनात्मक प्रवर्ग्य एवानुष्ठितो भवतीत्यर्थ । एवमग्निहोत्रस्य प्रवर्ग्यात्मना स्तुतौ सत्या प्रवर्ग्यस्यापि अग्निहोत्रतादात्म्येन स्तुति सिद्धा भवति । सायप्रात कालयो यदग्निहोत्रमनुष्ठीयते असावेव घर्म इति । 'यदा' खलु एतदग्निहोत्रात्मक प्रवर्ग्यहवि 'पिन्वते' सिच्यते । अथानन्तरमेव 'एनत्' हवि 'सर्वे देवा' इत्यादि समान पूर्वेण । अथैतद्वेदितु फलमाह—पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । 'य' खलु 'एव' उक्तप्रकारेण 'एतत' प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्रात्मकत्व 'वद' जानाति 'अस्मै' तदग्निहोत्र 'पिन्वते' फल सिंचति प्रयच्छतीत्यर्थ ॥ २६ ॥

अथ दर्शपूर्णमासात्मना प्रवर्ग्यं स्तौति—दर्शपूर्णमासौ वै प्रव० न्युपजीवतीति । दर्शपूर्णमासाख्यौ यौ यागौ तदात्मक खलु अय 'प्रवर्ग्य'। तौ दर्शपूर्णमासयागौ 'सर्वं वै' सर्ववस्त्वात्मकौ। प्रवर्ग्यश्च 'सर्वं' सर्ववस्त्वात्मक । तत उभयो साम्यात् परस्परतादात्म्यम् । यद्यदा तद्दर्शपूर्णमाससम्बन्धि हविरग्नावधिश्रित भवति तत्तदा स घर्म 'प्रवृक्त' भवति । अधिश्रयण प्रवृञ्जनस्थानीयमित्यर्थ । यद्यदा 'आसन्न' तद्धविर्वेद्यामासादित भवति तत्तदानीं प्रवर्ग्य 'रुचित' भवति । यद्यदा तद्धविर्हुतमग्नौ प्रक्षिप्त भवति तदानीमसौ 'पिन्वित' भवति । एतौ 'दर्शपूर्णमासौ' प्रवर्ग्यात्मकौ यतो भवत । अत एव प्रवर्ग्योऽपि दर्शपूर्णमासात्मक इत्ययमर्थोऽर्थादुपपादितो भवति । यदा च 'दर्शपूर्णमासौ' प्रवर्ग्यात्मकौ 'पिन्वते' । यदा स्वफलप्रदानाय [illegible] । [illegible]नन्तर [illegible] 'दर्शपूर्णमासौ' [illegible] फलमाह—पिन्वेते ह वा [illegible] पूर्ववद्योज्यम् ॥ २७ ॥

अथैत चातुर्मास्यात्मना स्तौति—चातुर्मास्यानि वै प्रव० न्युपजीवंतीति । चतुर्षु मासेषु क्रियत इति

पशुबन्धो वै प्रवर्ग्यः सर्वम्वै पशुबन्धः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदधिश्रितस्त-त्प्रवृक्तो यदासन्नस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै पशुबन्धः पिन्वतेऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्मै पशुबन्धो यऽएवमेतद्वेद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वम्वै सोमः सर्वम्प्रवर्ग्यः स यदभिषुतस्तत्प्र-वृक्तो यदुन्नीतस्तद्रुचितो यद्धुतस्तत्पिन्वितो यदा वै सोमः पिन्वते-ऽथैनꣳ सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवन्ति पिन्वते ह वाऽ अस्मै सोमो यऽएवमेतद्वेद न ह वाऽ अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यज्ञेनेष्टम्भवति यऽएवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

यदासन्न, तद् रुचितः । यद्धुतं, तत् पिन्वितः । यदा वै चातुर्मास्यानि पिन्वन्ते । अथैनानि सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युपजीवति । पिन्वते ह वा अस्मै चातुर्मास्यानि । य एवमेतद्वेद ॥ २८ ॥

पशुबंधो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै पशुबंधः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदधिश्रितः, तत्प्रवृक्तः । यदासन्नः, तद् रुचितः । यद् हुतः, तत् पिन्वितः । यदा वै पशुबंधः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूता-न्युपजीवंति । पिन्वते ह वा अस्मै पशुबंधः । य एवमेतत् वेद ॥ २९ ॥

सोमो वै प्रवर्ग्यः । सर्वं वै सोमः । सर्वं प्रवर्ग्यः । स यदभिषुतः, तत्प्रवृक्तः । यदुन्नीतः, तद् रुचितः । यद्धुतः, तत् पिन्वितः । यदा वै सोमः पिन्वते । अथैनं सर्वे देवाः सर्वाणि भूतान्युप-

---

वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानि चातुर्मास्यानि तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । तानि च प्रवर्ग्या-त्मकानि इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः । तानि च 'चातुर्मास्यानि' 'सर्वं वै' बहुफलजनकत्वात् सर्वात्मकानि । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्योज्यम् । अथैतद्वेदितुः फलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । 'अस्मै' वेदित्रे 'चातुर्मा-स्यानि' कर्माणि वैश्वदेवादीनि 'पिन्वते ह वै' इष्टफलं प्रयच्छति । गतमन्यत् ॥ २८ ॥

अथैनं पशुबन्धात्मना स्तौति–पशुबंधो वै प्रव० न्युपजीवंतीति । पशुर्बध्यते यज्ञार्थे यस्मिन् कर्मविशेषे । असौ पशुबन्धाख्यः । तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । प्रवर्ग्यश्च सः । इति परस्परतादात्म्येन स्तुतिः । स च 'पशुबन्धः' 'सर्वं वै' सम्पूर्णावयवत्वात् सर्वात्मकः । अतः सर्वत्वसाम्यात् उभयोस्तादात्म्यव्यपदेशः । तत्र यदा हविर्भूतपशुरधिश्रितः पाकार्थमग्नौ तदा स घर्मः 'प्रवृक्तः' । यच्चदा 'आसन्नः' पाकानन्तरं वेद्यामासादितः पशुः तदा असौ घर्मः 'रुचितः' भवति । यच्चदा 'हुतः' तदा असौ घर्मः 'पिन्वितः' पिन्वनेन सिक्तो भवति । अन्यत्सर्वं पूर्ववद्योज्यम् । अथैतद्वेदनफलमाह–पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । गतमेतत् ॥ २९ ॥

अथेमं प्रवर्ग्यं सोमात्मना स्तौति–सोमो वै प्रव० न्युपजीवंतीति । यः अयं लताभूतो यागसाधनभूतः 'सोमः' तदात्मकः खलु अयं 'प्रवर्ग्यः' । कुतः इति चेत् उच्यते–सर्वं वै सर्वमेव खलु वस्तु सोमः सकल-

(द्वा) अथैतद्वै । (द्वा॒ऽआ) आयुरेतज्ज्योतिः प्रविशति यऽएतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १४-२-३ ॥ (३-२) ॥

इति द्वितीयप्रपाठकः समाप्तः ॥ १४-२ ॥

कंडिकासंख्या ॥ १२२ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः समाप्तश्च ॥१४-३॥ कण्डिकासंख्या ॥ ६७ ॥

इति प्रथमं प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥ १४-१ ॥

जीवति । पिन्वते ह वा अस्मै सोमः । य एवमेतद्वेद । न ह वा अस्याप्रवर्ग्येण केनचन यज्ञेनेष्टं भवति । य एवमेतद्वेद ॥ ३० ॥

अथ एतद्वै आयुः, एतज्ज्योतिः प्रविशति । य एतमनु वा ब्रूते भक्षयति वा । तस्य व्रतचर्या या सृष्टौ ॥ ३१ ॥

इति सोमादिकर्मशेषाभिधायकं प्रवर्ग्यकाण्डं समाप्तम् ॥

यागसाधनत्वात् । यद्वा आहुतिद्वारा सर्वस्य जगत उपकारणमत्वात् सर्वं सदा मकत्वम् । अत एव प्रवर्ग्योऽपि 'सर्वम्' तस्मादुभयो सर्वं त्वसाम्यात् तादात्म्येन स्तुतिः । अपि च—यदा 'स' 'सोम' 'पवित्र' अभिषवसंस्कारेण द्रवीकृत भवति तदा असौ 'प्रवृक्त' भवति । यदा तूष्णीं अभिषवानन्तरं चमसेषु गृहीतो भवति तदा असौ प्रवर्ग्य 'रुचित' भवति । यदा तु अग्नौ स सोम 'हुत' भवति तदा अयं 'पिन्वित' निर्वृतो भवति । एतदुक्तं भवति । सोमस्यापि पिन्वोत्सनहोमा प्रवृजनरोचनपिन्वनात्मका । अत एव एतानि प्रवृजनादीनि तदात्मकानि । अन्यत् पूर्ववद्योज्यम् । अथैतद्वेदनफलमाह—पिन्वते ह वा० तद्वेदेति । एवमुक्तप्रकारेण 'य' खलु 'एतत्' प्रवर्ग्यस्य सोमात्मकत्वं 'वेद' जानाति । 'अस्मै' जानते स 'सोम' 'पिन्वते' फलप्रदो भवति । इत्थं प्रवर्ग्यस्याग्निहोत्रादात्मकत्वमुक्त्वा तद्वेदितु फलमुक्तम् । अथ तस्याग्निहोत्रादीनामपि यज्ञ सार्वात्मकत्वमुक्तम् । तद्वेदनफलमाह—न ह वा अस्या० तद्वेदेति । 'य' एवमुक्तप्रकारेण अग्निहोत्रादिकर्मसु अभिषवणादौ प्रवृजनादिसंपादनात् यज्ञप्रवर्ग्यात्मकत्वमुक्तम् । तद् जानीयात् । 'अस्य' विदितु 'केनचन' केनापि अग्निहोत्रादिना 'यज्ञेन' 'अप्रवर्ग्येण' प्रवर्ग्यरहितेन सतु 'न इष्टं' भवति । सर्वेष्वपि यज्ञेषु उक्तप्रकारेण प्रवर्ग्यस्य संपादनात् सप्रवर्ग्येणैव सर्वेण यज्ञजातेन इष्टवान् भवतीत्यर्थः ॥ ३०॥

एतद्ब्राह्मणाध्ययनतदर्थानुष्ठानयोः कर्तुः प्रागुक्तां प्रायवरां पूर्ववन्निदिशति—अथैतद्वा आ० सृष्टाविति । अथेत्यारम्भे । यतः प्रागुक्त प्रवर्ग्योऽयं तथैतस्य मन्त्रो स्तुवन । एतदुभयं आयुर्जीवन तदद्भुतमित्यर्थः । अतस्तस्य प्रवर्ग्यचरणेन रक्षा कार्या इति भावः । कुतोऽस्य रक्षणापेक्षेति तदाह—एतज्ज्योतिरिति । 'य' खलु पुमान् 'एत' प्रवर्ग्यं 'अनुब्रूते' कर्मकाले अधीते वा । तस्य हुतशिष्टं हविर्भक्षयति वा । स एतज्ज्योति पुरो